

शार्ङ्गचरसंहिता:

(सुभद्राजी सायन)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૨૨૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શાસ્ત્રધર સંહિતા

વિપય ૩૩૫૧

। शार्ङ्गधरसंहिताः ।

गुजराती भाषांतर भूषण सहित
(रोगक्रभोपरिनिदान, अनुक्रमणिका साथे)

रयनार
अह ईशरशर अमर

ई. स. १९२८]

[संवत् १९८४

किम्मत रु. ५-०-०

આ પુસ્તકના પ્રકાશકો:

૧. ન્યુસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, (ગુજરાતી પત્રના વાંચીસ)
કાળાધોડા, બેક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧.
૨. પંડિત નારાયણ મૂળજી, સંસ્કૃત પુસ્તકલય
અવેરબાગ, કાલમદેવી, મુંબઈ નં. ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સામંટવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

(‘ગુજરાતી’ પત્રના)

૧૧ “ન્યુસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ”ના
મણિલાલ ઈચ્છારામ દેશાઈએ છાપી પ્રકટ કર્યું છે.
કાળાધોડા, બેક-હાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈ.

આ પુસ્તક વિષે અભિપ્રાય

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ સ્વ. ભટ્ટ કૃલશંકર અમરજીએ લખેલી અભાઈ વૈદ્ય નરોત્તમ અમરજીએ છપાવેલી, તે ખપી જતાં તેની બીજી આવૃત્તિ પત્રના માલિક રા. રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ તરફથી હાલ બહાર આવી છે, તે પ્રસંગે વૈદ્યકના એ ઉત્તમ પુસ્તક સંબંધી કંઈ વિશેષ નવું લખવાનું કારણ નથી. છતાં આટલું તો કહ્યા વગર નહિ ચાલે કે, હાલ જ્યારે હિન્દુસ્થાન દેકાણે આયુર્વેદ શીખવવા માટે શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવે છે, પ્રસંગે અર્વાચીન પદ્ધતિએ લખાયેલું આ પુસ્તક શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને શય ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે.

વૃદ્ધત્વ અને લઘુત્વ દ્વારા શીખવવાની પદ્ધતિ લગભગ નાબૂદ થઈ અને શાળાઓમાં વ્યાખ્યાન તથા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દ્વારા અધ્યયન કરાવવામાં એવે પ્રસંગે પણ કબુલ કરવું જોઈએ કે શાર્ફધરસંહિતા પ્રથમ કરતાં વધારે નીવડી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથના ઉપયોગીપણા માટે બે મત કારણ તે દરેક વૈદ્યો તૈયાર કરી શકે તેવા અસરકારક પ્રયોગોથી ભરપૂર છે. શાર્ફ વધારે સારા પાયા ઉપર લખવામાં આવ્યું છે, અને કેટલાક વિદ્યાલયોમાં પ્રલેખ તથા નમુનાઓથી અને નકશાઓથી બતાવવામાં આવે છે. શાર્ફધરસંહિતા વિષય જે ઔષધિ ક્રિયા તથા તેના ગુણદોષ સંબંધી છે, તે વિષયમાં શાર્ફધર રચના બીજાં એ બાબતના સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં બધાં પુસ્તકો કરતાં વિશેષ અને ઉપયોગીતાવાળી છે. તેની અંદરની ચિકિત્સા અતિશય સાનુકૂળ અને થોડાં શકે તેવી છે. ટુંકમાં **Pharmacy and Materia Medica** તરીકે આ પુસ્તક ઓના હાથમાં હંમેશ રહેવું જોઈએ; કારણ તેની અંદર જુદા જુદા પ્રયોગો તૈયારી, એ કયા રોગોને લાગુ પડે છે તેની સમજણ અને તેની અંદર શું શું ચીજો તેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

સંસ્કૃતમાંથી થયેલા તેના ગુજરાતી ભાષાન્તર સંબંધે હું પ્રથમ લખી ચૂકેલાં જણાવ્યું છે કે સ્વ. ભટ્ટ કૃલશંકરે પોતે દશ વર્ષના લાંબા પ્રયાસમાં દરેક વનસ્પતિ

નામ તથા તેની ખરી ઉપયોગીતા વિગેરેનું ધણું શ્રમે શોધન કરી આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પાડી હતી. જાણીને અતિશય સંતોષ થાય છે કે રા. રા. મણિલાલભાઈએ આ બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડતી વખતે સ્વ. ભટ્ટ કૃલશંકરનો આ પુસ્તક લખવાનો ઉચ્ચ હેતુ જાળવી રાખ્યો છે, અને જનસમૂહ, વૈદ્યો અને વૈદ્યક વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રથમાવૃત્તિના કરતાં પણ વધારે સારી રચનાવાળું પુસ્તક રજુ કર્યું છે, જેને માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. શાર્ફધર સંહિતાની પ્રથમ આવૃત્તિની બધી કોપીઓ ખપી જતાં તે પુસ્તક ન મળી શકવા જેવી સ્થિતિ જ્યારે ઉભી થઈ તથા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને ચિકિત્સકોને તેની ખોટ જણાવા લાગી, તેવે વખતે રા. રા. મણિલાલભાઈએ આ પુસ્તક જાહેરમાં મૂકી ચિકિત્સકો ઉપર ઘણો જ ઉપકાર કર્યો છે. હું તેમના આ પ્રયાસને ફત્તેહ હાર્દથી અંતઃકરણથી ધન્યવાદ આપું છું.

મુંબઈ,
તા. ૦ ૪: ૪: ૧૯૨૮.

}

પોપટ પ્રભુરામ

પ્રિન્સીપાલ,

પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ.

(૨)

સમય અને વૈદ્યકશિક્ષણની પદ્ધતિ બદલાતાં, ઘણાં વરસો ઉપર બહુ ઉપયોગી જણાયેલું, પણ હાલ વિદ્વાન્ વૈદ્યોના અભાવે મહત્વમાં ઉતરતી પંક્તિએ આવેલું આર્ય વૈદ્યક, જે હજી પણ સારી રીતે શિખવવામાં આવે, તેની અંદર રહેલાં ગ્રંથ તત્ત્વો બરાબર સમજાવી શકાય અને ચિકિત્સાના જે મહાન્ લંડારથી તે ભરપૂર છે તે એ ગ્રંથોની અંદર જણાવ્યા પ્રમાણે અક્ષરશઃ અજમાવવામાં આવે, તો એટલું તો ખાતરીથી કહી શકાય કે, આજે પણ જે જે વૈદ્યક ગ્રંથો આપણા હાથમાં છે, તે આપણને અતિશય ઉપયોગના થઈ પડે.

વૃદ્ધત્વથી અને લઘુત્વથી, એ વૈદ્યક પુસ્તકો આપણી પાસે વૈદ્યક જ્ઞાનના એક ખજાના રૂપે રહી ગયેલાં છે. આ પુસ્તકો હાથમાંથી જવાં ન જોઈએ. આમાં શાર્ફીધરસંહિતા એક છે. આ ગ્રંથના ઉપયોગીપણા માટે બે મત છે જ નહિ. સહેલા, દરેક વૈદ્ય તૈયાર કરી શકે તેવા અને તે સાથે અસરકારક પ્રયોગોથી તે ભરપૂર છે. સંહિતાના આગલા ભાગમાં શારીરની સમજ આપવામાં આવી છે અને પ્રાચીન કાળમાં શારીરનાં શિક્ષણ માટે જે જે સાધનો હતાં, તે શાર્ફીધરના વખતમાં નાશ થયેલાં હોવાથી આ પ્રકરણ ઘણું જ સંક્ષિપ્તમાં લખાયેલ છે.

અર્વાચીન પશ્ચિમ દેશોના વૈદ્યક શોધમાં શારીર(Anatomy)ને માટે જે શોધો કરવામાં આવેલ છે તે અલૌકિક છે. આખા શરીરમાંનો એક નાનામાં નાનો સૂક્ષ્મ તંતુ પણ એ પદ્ધતિએ નજરમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. શારીર અને શરીરનાં જીવાં જીવતા અવયવોનાં કાર્યો (Physiology), એ વિષયોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ જે રીતે અર્વાચીન પદ્ધતિથી થાય છે તે રીતે પ્રાચીન પદ્ધતિથી થઈ શકતો નથી. પણ ચિકિત્સા માટે ખરેખર રોગ શો છે તે સમજ્યા પછી તેનો ઉપચાર કરવા માટે આર્ય વૈદ્યકગ્રંથોમાં જે ઉપયોગી પ્રયોગો છે તે બીજે ટ્રાઈ પણ ટેકાણે મળવા અતિશય મુશ્કેલ છે. આવી ઉપયોગી ચિકિત્સા-ઓથી ભરપૂર આ શાર્ફીધરસંહિતા હોવાથી તેનું ગુજરાતી ભાષામાં થયેલું ભાષાંતર વૈદ્યો તથા જનસમૂહને અતિશય ઉપયોગી નિવડશે, તેમાં કંઈ શક નથી.

શાર્ફીધરસંહિતાને સાધારણ રીતે આર્યઔષધિક્રિયા તથા ગુણદોષના (Pharmacacy and Materia Medica) ઉપયોગી ગ્રંથનું નામ આપી શકાય. દરેક પ્રયોગ કેવી રીતે તૈયાર કરવો અને તે કયા રોગ ઉપર લાગુ પડે છે તેને માટે સરલ સંસ્કૃત પદ્યમાં તેની અંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, અને તે સાથે તે સર્વ પ્રયોગો વરસો થયા અનુભવમાં આવેલા તથા તેનું ઉપયોગીપણું સિદ્ધ થયેલું હોવાથી, વૈદ્યોના હાથમાં રોગનિવૃત્તિનાં એક મહાન્ સાધન તરીકે તે રહે છે.

શાર્ફીધરસંહિતાનાં ભાષાંતરો આગળ થયેલાં છે, એટલે આ ભાષાંતરની જરૂરિયાત વિશે શંકા થવાનું કારણ સહેજ ઉત્પન્ન થાય. મારે અહિં કહેવું જોઈએ કે વૈદ્યક

અભ્યાસના અભાવે ગ્રન્થોમાં ખરેખર શું લખાયેલું છે તે સમજી શકવાનું મુશ્કેલ થઈ પડેલું છે; અને તેમ હોવાથી શાર્ફગંધરસંહિતા એકલી જ નહિ, પણ વૈદ્યકનાં બીજાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો પણ વિશ્વાસલાયક થઈ શકતાં નથી. પરિણામે ખાસ પ્રયોગો અને લખાણોનો ખરો હેતુ સમજવામાં વારંવાર ભૂલ થાય છે અને વૈદ્યોની પડતીનું એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. આ વખતે હું સંતોષ સાથે એમ કહી શકીશ કે, દશ વર્ષના લાંબા પ્રયાસ પછી અને તેટલે વખતે પણ જે એક પણ શબ્દ ન સમજી શકાય, એક પણ ગ્રંથ હેતુનું નિરાકરણ ન કરી શકાય, તે બંને તેટલા ખર્ચ અને પ્રયાસ કરતાં જ્યાં સધી તેનો પરિપૂર્ણ ખુલાસો ન થાય ત્યાં સુધી ભાષાંતર આગળ ન ચલાવવું, એવા દૃઢ સંકલ્પે બહુ લાંબે કાળે સ્વર્ગવાસી રા. રા. કૃલશંકર અમરજીએ કરેલું આ ભાષાંતર એવા સર્વ દોષોથી મુક્ત છે, એમ તે વાંચવાથી અને મનન કરવાથી નક્કી થાય છે.

રા. કૃલશંકર જેમનું ટુંક જીવન ચરિત્ર રા. રા. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવને આ ગ્રન્થમાં આપેલું છે, તેઓ શોધક બુદ્ધિના અને ખંતીલા સ્વભાવના હતા. ખરું જ્યાં સુધી શોધી ન શકાય ત્યાં સુધી તેઓ શાંત થતા ન હોતા. એક વનરપતિનું ખરું નામ શું હોયું જોઈએ તેને માટે તેમણે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો પૂછ્યા છે, લાંબી મુસાફરીઓ કરી છે અને પોતાથી ઉપાડી ન શકાય તેટલો ખર્ચ પણ કર્યો છે. આટલું કરીને ખરો અર્થ શો છે તે શોધી કાઢાડવામાં ઘણી વેળા તેઓ પાર પડ્યા છે; અને કેટલીક વાર જ્યારે તેમની શંકાનું સમાધાન નથી જ થયું, ત્યારે તે પ્રમાણે તેઓએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. શાર્ફગંધરસંહિતાનું ખરું ભાષાંતર કરવું, એ એમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો અને તે પાર પાડતાં એ પ્રયાસના દશ વર્ષના પાછળના કાળમાં તેમણે પોતાની આજીવિકાનાં સાધનો તરફ પણ બેદરકારી બતાવવા માંડી હતી અને છેવટ ભાષાંતર પૂર્ણ કરી અનુક્રમણિકાના કેટલાક ભાગો લખતા તેઓ ભયંકર જીવલેણ વ્યાધિમાં સપડાયા અને સં. ૧૯૬૩ પોષ સુદિ ૮ રવિવારને દિવસે સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

તેમના વડિલ ભાઈ રા. રા. વૈદ્યરાજ નરોત્તમ અમરજીએ આ પુસ્તક સંબંધે બાકી રહેલું કાર્ય પૂરું કર્યું અને આજે વૈદ્યો અને જનસમૂહની સમક્ષ આ ઉપયોગી અને સત્તાધારી પુસ્તક મૂકવા તેઓ સફલ થયા છે, તે જોતાં જો કે આ પ્રયાસ દરમિયાન થયેલા રા. કૃલશંકરના સ્વર્ગવાસને લીધે અતિશય ખેદ થાય છે, તોપણ એ પુસ્તક બહાર પાડી સ્વર્ગવાસી ભાઈનું નામ અમર કરવાના વૈદ્યરાજ નરોત્તમના ઉચ્ચ હેતુને ધ્વજે ફળીભૂત કર્યો, તેટલા માટે તેઓને અભિનંદન ઘટે છે.

તા. ૧૭-૯-૧૯૦૮

ડાક્ટર પોપટ પ્રભુરામ વૈદ્ય, જે. પી.

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

૨૯. કૃલશંકર અમરજી

આ બહુમાન્ય “શાર્દૂલગધરસંહિતા”નું લાપાન્તર કરનાર સદ્ગત રા. કૃલશંકર અમરજી ભટ્ટ સંવત્ ૧૯૨૦ ના આષાઢ માસમાં શુકલ પૂર્ણિમાને દિવસે સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં જુનાગઢમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ જાતે પ્રશ્નોત્તર નાગર બ્રાહ્મણ, યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાધ્યાયી અને ગોત્રે પારાશરી હતા. તેમના પિતાશ્રી અમરજી ભટ્ટ પોરબંદરથી જુનાગઢમાં પોતાના સંબંધી તથા જ્ઞાતિબંધુઓમાં રહેવા આવ્યા હતા અને આજીવિકા નિમિત્તે તેમનો નિવાસ બહુધા મુંબઈ નગરીમાં થતો હતો. મુંબઈમાં વ્યાપારાર્થે આવી રહેલાં હાલાર્ધ ભાટીઆ ખાનદાનોમાં તેમની પૌરાણિક વૃત્તિને સારું ઉત્તેજન મળ્યું હતું એટલું જ નહિ, પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ શેઠ શ્રી પ્રેમજી જીવન, શેઠ શ્રી હરજીવન જીવન તથા શેઠ શ્રી મુરારજી ગોકુળદાસે તો તેમને પોતાના ધરના પૂજનીય વ્યાસ તરીકે બહુ જ આદરથી આશ્રય આપ્યો હતો. વ્યાસ શ્રી અમરજી આ પ્રમાણે મોટા ગૃહસ્થ ભાટીઆ કુટુંબના આશ્રયથી મુંબઈમાં બહુ ઉજ્જવલ જીવન ગાળતા હતા; પરંતુ દૈવે તેમના કુટુંબના તે સુખી દિવસોને થોડા જ સમયમાં અસ્ત પમાડ્યા, અને ચરિત્રનાયક રા. કૃલશંકર, તેમના મોટા ભાઈ રા. નરોત્તમ, તેમનાં મોટાં બેન ધનકુંવર અને નાની બેન ન્હાલકુંવર ચારે લગભગ બાલ્યાવસ્થામાં જ પિતૃછત્ર વગરનાં થઈ પડ્યાં, તેથી તેમનાં વિધવા માતા નવલ ચારેય બાળકોનું બહુ લાડકોડ ભરી રીતે આશ્વાસન અને ઉદ્ધારણ કરવા મંજ્યાં અને બન્ને ભાઈઓ ભણવા યોગ્ય વયના થતાં તેમને જુનાગઢ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા મૂકવામાં આવ્યા; પરંતુ ઘણો વખત થયો નહિ, એટલામાં તેમનાં માતૃશ્રી તેમને લઈ સંવત્ ૧૯૨૮ ના વર્ષમાં મુંબઈ આવ્યાં, તેથી તેમનાં અભ્યાસમાં વિઘ્ન પડ્યું.

જે સમયે રા. કૃલશંકરના માતા પોતાનાં બાળકોને લઈ સૌરાષ્ટ્રથી મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે આજની માફક આગગાડી ન હતી, પણ કંઈક પગરસ્તે ને કંઈક નૌકા માર્ગે તેમને મુસાફરી કરવી પડી હતી. તેઓ જેઠ મહિનામાં જુનાગઢથી નિકળીને ધોધાબંદર આવ્યાં; અને ત્યાંથી લગવા થઈને સુરત પાસે રાંદેર આવ્યાં. તે વખતે વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો, માર્ગમાં ગોઠણ ગોઠણ સ્વધી કાદવ જામ્યો હતો, ખીજી તરફ ખાડીનાં

પાણી પણ પૂરથી ઉભરાઈ ગયાં હતાં. મહાન મહેનતે અને અત્યંત કષ્ટે માથાપર વરસાદનાં પાણી ઝીલતાં, આળકાની સાથે તેમનાં માતૃશ્રી સુરત આવ્યાં. કાંઈ કાંઈ વેળા આ સંકટમય મુસાફરીનું રા. કૃલશંકર વર્ણન કરતા અને કહેતા કે, મારા મુરબ્બી મામા શ્રી હરિહર તે વખતે અમારી સાથે હતા અને તેમની સહાયતાથી અમે મુંબઈ સહીસલામત પહોંચ્યા હતા. માર્ગમાં આવાં અનેક સંકટો વેડીને બન્ને ભાઈઓ મુંબઈ આવ્યા અને કાલિકાદેવીના રાજમાર્ગે ઉપર આવેલી શેઠ શ્રી પ્રેમજી જીવનની વાડીમાં શેઠ શ્રી હરજીવન તથા શેઠ શ્રી મુરારજી ગોકુળદાસના ઉત્તમ આશ્રય તળે રહ્યા અને પૂજ્ય પિતાશ્રી અમરજી ભટ્ટનું વાર્ષિક કરીને પાછા તેઓ જીનાગઢ આવ્યા; અને ત્યાં ભાઈ નરોત્તમને તથા કૃલશંકરને ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો; અને ફરીને તેઓ ઉક્ત શેઠીયાઓના આશ્રયથી મુંબઈ આવીને શેઠ શ્રી પ્રેમજી જીવનની વાડીમાં રહ્યા ને અધૂરો અભ્યાસ ફરીને બન્ને ભાઈઓએ આરંભ્યો.

મુંબાઈનો એ સમય બહુ જાહોઝલાલીનો હતો અથવા કવીશ્વર દલપતરામના કથનમાં કહીએ તો તે સમયે ‘મુંબઈ હેમની છે હાલમાં’ તેમ હતું અને ઉછળતી લક્ષ્મીની લહેરોમાં શેઠીઆ કુટુંબો પણ કુલકુલાં થઈ રહેલાં હતાં. લક્ષ્મી હોય ત્યાં જ ધર્મનિષ્ઠતા, શ્રદ્ધા અને બીજા કેટલાક આશ્રિતનું પાલન કરવાના અતિ ઉદાર ગુણ વસે છે તેમ આ કુટુંબો પણ બહુ જ ધર્મનિષ્ઠ અને ઉદાર હતાં અને હજી પણ છે. તેમાં વળી ચરિત્રનાયકના પિતા શ્રી અમરજી વ્યાસની નિઃસ્વાર્થતા, વિદ્વત્તા અને બીજા સદ્ગુણોએ તેમને બહુ વશ કરેલાં હતાં. તેથી શેઠ શ્રી હરજીવન જીવને તથા શેઠ શ્રી મુરારજી ગોકુળદાસે પોતાના પૂજ્ય વ્યાસનાં આળકાને કાંઈ પણ રીતે ઓછું ન પડે એવી રીતે સારો આશ્રય આપીને પોતાની વાડીમાં રાખ્યાં અને બન્ને અંધુઓએ પાછો પોતાનો અધૂરો અભ્યાસ આરંભ્યો. રા. નરોત્તમે સંસ્કૃત અભ્યાસ ચાલું રાખી પૌરાણિક સાહિત્ય—(પિતાવાળી વૃત્તિ)ને પુનરુજ્જીવન આપવાનો યત્ન કર્યો અને તે ઉપરાંત પ્રશ્નો રાજ્યતીય વિદ્યા જે વૈદ્યવિદ્યા છે તેનો પણ અભ્યાસ અને અનુભવ મેળવ્યો. એ એ સાહિત્યનાં સાધને રા. નરોત્તમ તેમના પિતાના જેવું જ ઉજ્જવળ જીવન ગુજારતા હતા અને પોતાના યજ્ઞમાનોમાં પણ બહુ ભાવવાળી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા.

ચરિત્રનાયક રા. કૃલશંકરે થોડોક સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યા પછી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિ, જેનો ઉદય તાજે જ હતો તેની તરફ વૃત્તિને વાળી અને ગુજરાતી તથા જેઠાં કંઠક અંગ્રેજી પણ ભણ્યા. તેમણે નવી પદ્ધતિનું જીવન શરૂ કરવા જાપાનામાં પુસ્તક-પાનાના સંશોધનનો માર્ગ લીધો. સંશોધક થવામાં જે ભાષા, જેડણી, ઉચ્ચાર અને વ્યાકરણાદિનું ઊંડું અચિત જ્ઞાન જોઈએ તે રા. કૃલશંકરે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ એક એવા અચિત ‘મુક-રીડર’ પુસ્તકપાનાનું સંશોધન કરનાર હતા કે, હાલ મુદ્રણયંત્રોના આટલા મોટા પ્રસારમાં પણ તેમની ધુરાએ નિયુક્ત

કરાય, એવો કાઠ સંશોધક ગુજરાતીમાં તો ભાગ્યે જ હશે. તેઓ એવા સૂક્ષ્મ દષ્ટિના અને ખચિત હાથના સંશોધક હતા કે, ભાગ્યે જ તેમનાં વાંચનમાંથી અયોગ્ય શબ્દ કે અક્ષર પસાર થઈ જવા પામતો. મુદ્રણકળાના લાંબા અનુભવથી તેમને અક્ષરોનાં સ્વરૂપ, વિરામ અને કેમ સુલલિત મુદ્રણ થાય ને શોભે, એનું એવું તો સારું જ્ઞાન હતું કે મોટા મોટા છાપખાનાના પ્રિન્ટરો પણ તેમની સલાહ વૂછતા. રા. કૂલશંકર જેવા એક વગર જોડના સંશોધક હતા તેવા જ સુંદર મોતીના દાણા જેવા અક્ષરે લખાણ કરનાર એક કુશળ લલિયા પણ હતા. વૈકુણ્ઠવાસી શીઘ્રકવિ ને ભારતમાર્તણ્ડ શ્રી ગદ્યલાલજી તરફથી છપાતાં પુસ્તકોની સંયુક્તિ કરવાનું કાર્ય હરમેશ તેમને જ સોંપવામાં આવતું. વળી ગુજર્જર ગ્રંથાલયોને પૂર્ણ કરનાર અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયનાં પુસ્તકોની વિવૃદ્ધિ કરનાર ‘ગુજરાતી’ મુદ્રણાલયમાં તો તેઓ મુખ્ય સંશોધક જ હતા. જૂની કવિતાઓનાં પાઠાંતરો એસાડવામાં પણ તેઓ એક્કા હતા. પં. ગદ્યલાલજીના બહુ પરિચયે તેઓ એક સાહિત્ય વાચક અને કાવ્યવિલાસી બનેલા હતા અને જેનો ઉપયોગ તેઓ પુસ્તકોના સંશોધનમાં કરતા હતા.

વેપારીઓનો પરિચય હોવાથી તેમ જ નામું અને હિસાબની માહિતી હોવાથી રા. કૂલશંકરને ‘કેડીટ-લીઓના’ નામની મુંબાઈની ટ્રેન્ડ-એક્ટની શાખામાં સારા પગારે નોકરી મળી હતી. સત્ય અને ખરાવાદીપણાએ તેમને એ નોકરીમાં ઉપરી અધિકારીઓના પ્રિય અને વિશ્વાસુ બનાવ્યા હતા; પરંતુ તેમનું શરીર મૂળથી જ નાબુક હોવાથી તે નોકરી લાંબો વખત તેમનાથી થઈ શકી નહિ. તેમનું આરોગ્ય બગડ્યું અને વિશ્રાંતિ માટે તેમને સ્વદેશ જવું પડ્યું. સ્વદેશમાંથી પાછાં ફરતાં તેમને વધુ પગારે નોકરી આપવાની માગણી થઈ, પરંતુ તે તેમણે ઉપકાર સાથે ના પાડી અને પોતાનો મનગમતો ‘રીડર’નો ધંધો જ પાછો હાથ ધર્યો. ‘ગુજરાતી’ પ્રેસના માલિક રા. રા. ઇચ્છારામ સ્વર્ણરામ દેશાઈ, જેમને એમના કામની ખરેખરી કિંમત હતી તેમણે એમના આરોગ્યને અનુકૂળ ગોઠવણ કરી આપી, અને તેઓ પાછા ‘ગુજરાતી’ પ્રેસમાં રહ્યા, જે છેવટની ધડી સુધી ચાલુ રહ્યા; અને તેમના પંચત્વ પછી રા. રા. ઇચ્છારામે તેમના મરણ માટે શોક દેખાડતાં પોતાના તા. ૦ ૬ ડિસેમ્બર ૧૯૦૬ ના ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં આ પ્રમાણે નોંધ પણ લીધી:—

“ભણીને ખેદ થાય છે કે, ‘ગુજરાતી’ પ્રેસમાં ૧૫ વરસથી વધારે સમયના રીડર તરિકે નોકરીમાં રહેલા રા. કૂલશંકર અમરછ ગયા રવિવારે જુનાગઢમાં મરણ પામ્યા છે. રા. કૂલશંકર રીડર તરીકે બહુ નિપુણ હતા. તેમ જ એક લેખક પણ હતા. ‘વિક્રમ ચરિત્ર’ નામનું રસિક કથાનું પુસ્તક થોડા વખતપર લખ્યું હતું, જે ‘ગુજરાતી’ પ્રેસે પ્રકટ કીધું છે. શાઈ-બધર નામક વેદાના ગ્રંથનું ભાષાંતર કર્યું છે, જે પ્રગટ થાય તે પૂર્વે એમનું જીવનમાં થયેલું મરણ ‘ગુજરાતી’ પ્રેસને માટે ખેદકારક છે. લાંબો સમય થયાં રા. કૂલશંકર ઝાડાના કચ્છથી પીડાતા હતા ને તેમાં જ તેમનું મરણ થયું છે.”

રા. કુલશંકરનો સ્વભાવ બહુ ઉઘોગી અને તેજસ્વી હતો. તે એક ક્ષણ પણ અનુઘોગી રહેતા નહિ. એમના એ ઉઘોગી સ્વભાવે તેમને પોતાના જાતીય ધંધા વૈદ્યક તરફ પણ પ્રેર્યા હતા અને જો કે તેઓ પોતે વૈદ્ય કરતા ન હતા, તોપણ તેમના મિત્રો અને ઓળખનારાઓ તત્સંબંધે તેમની સલાહને બહુ કિંમતી ગણતા હતા. કારણ કે તેમને વૈદ્યક ગ્રંથોનો બહુ ઉંડો અભ્યાસ હતો. વૈદ્યોમાં બહુ માન પામેલો અને સામાન્ય લોકને પણ ઉપયોગી થાય એવા આ ગ્રંથ-‘શાર્દૂલગદ્યસંહિતા’નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનો વિચાર તેમણે કર્યો અને તેને અંગે તેમને નિદાનના, ચિકિત્સાના અને ઔષધિઓના અનેક ગ્રંથો જોવા પડ્યા હતા. અત્રે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે, તેઓ કોઈ પણ ખર્ચે પોતાને જોઈવું પુસ્તક ખરીદવા ચૂકતા નહિ. શાર્દૂલગદ્યસંહિતાનું ભાષાંતર કરવાનું કામ તેમણે સંવત્ર ૧૯૫૨ થી મન ઉપર લીધું હતું. ભાષાંતર કરવા માંડતા પહેલાં તેમને મૂળ ગ્રંથની ખરી આવૃત્તિ નક્કી કરવાનું કામ પણ ઉઠાવવું પડ્યું હતું અને તે માટે તેમણે હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં છપાયેલી પ્રતો મેળવી હતી; જેમાં આયુર્વેદ વિદ્યાલયના સ્થાપક મહામહોપાધ્યાય વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામની છપાયેલી પ્રતનો પણ આધાર લીધો હતો. તે ઉપરાંત કેટલીક હસ્તલિખિત જૂની પ્રતો પણ મેળવી હતી, જેમાંની એક પ્રત તો લગભગ ત્રણસો વર્ષ ઉપર લખાયેલી વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજીના વડીલના વૈદ્યક પુસ્તકાલયમાંની બહુ જ શુદ્ધ અને સારી હતી. છપાયેલી અને હસ્તલિખિત બંધી પ્રતોની સરખામણી કરી તથા જુદા જુદા Readings પાઠાંતરોમાંના વધારે બંધ ખેંચતા અને ખરાં ક્યા હશે, તે જુદા જુદા વૈદ્યો અને વિદ્વાનોની સાથે વિવાદ કરીને સિદ્ધ કર્યા પછી તેમણે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા માંડ્યું હતું. પુસ્તક, પાનાં અને સાધનો લઈને તેઓ હમ્મેશાં બહાર નીકળતા અને પોતાને મળતા દરેક માણસ-વૈદ્ય વિદ્યાભિજ્ઞ અને સંસ્કૃતજ્ઞોની સાથે વાદ ચલાવી બહુ ખાત્રી કર્યા પછી તેનું દરેક ભાષાંતર લખતા. તેમણે જામનગરના પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ ઝંડુભટ્ટજી, વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામ, વૈદ્યરાજ રઘુનાથજી ઈંદ્રજી વગેરેને પૂછીને પોતાની કેટલીક શંકાના ખુલાસા મેળવ્યા હતા. આમાં સઉથી મોટી મુશ્કેલી તેમને ઔષધિઓનાં ગુજરાતી નામનો નિશ્ચય કરવામાં નડવા માંડી, પરંતુ તેમનાં ખંત, ઉઘોગ અને પૃચ્છાવૃત્તિને લીધે તેનો પણ તેઓ ખાત્રીપૂર્વક નિર્ણય કરી શક્યા. આના સંબંધમાં તેઓ કેમ કામ કરતા હતા, તે જણાવવું અત્રે બહુ જાણવા જેવું હોવાથી લખ્યા વગર ચાલતું નથી:-તેઓ બજારમાંથી સૂકી ઔષધિ લઈ આવતા, તે લઈ બીજા ગાંધીઓ પાસે જઈ તેનું નામ પૂછતા, દક્ષણી. વહોરા, કચ્છી, મુલતાની વગેરે હિંદના ઘણી જાતના લોકને તે વસ્તુ બતાવી તેનું નામ નક્કી કરતા અને તે પછી જ પોતાના ભાષાંતરમાં લખતા. લીલી ઔષધિઓ કોઈ વાર જીનાગઢથી અને કોઈ વાર હિંદના દૂરના ભાગમાંથી ટપાલ મારફતે મંગાવી તેની એક શાખા લઈ ગુજરાતી ગામડીઆ ખેડુત લોકોને તે બતાવી તેનું નામ નક્કી કરતા. આ પ્રમાણે આખા પુસ્તક

માંની દરેક ઔષધિ અને શ્લોક પાઠાંતર વગેરેનો પાકો નિશ્ચય કરી તેમણે આંખું ભાષાંતર કર્યું છે. ભાષાંતર કરતાં ઔષધિઓ કેમ બનાવવી, તેને માટે તેમણે રસપ્રકરણમાં અનેક પુસ્તક જોયાં, માધવનિદાનમાંથી રોગ લખતાં વધારાનાં નિદાન જોયાં. શાર્દૂલધરનો એક અક્ષર પણ વિવાદપૂર્વક નિર્ણય કર્યા વગર તેમણે લખ્યો નથી, એમ કહેતાં મને મોટો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાનાં કાર્યને સિદ્ધ અને ખચિત સ્વરૂપમાં બહાર પાડું, એવો એમનો નિશ્ચય હતો અને એ નિશ્ચયે પુસ્તકના વિક્રય માટે પણ એમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ‘બીજાં ભાષાંતર નિકળે છે, માટે તમો સત્વર તમારું પુસ્તક બહાર પાડો’ એમ તેમને કહેવામાં આવતાં તેઓ એટલો જ ઉત્તર આપતા કે, ‘મારું ભાષાંતર તે મારું જ છે અને મને મારા પુસ્તકના વિક્રયની ધાસ્તી રહેતી જ નથી. ભલેને સો સ્પર્ધાત્મક ભાષાંતરો થાય.’

આ ભાષાંતર છપાવવાનું કામ ચાલતું હતું, તેવામાં તેમનાં માતૃશ્રી મરણ પામ્યાં અને બીજી તરફથી તેમની તબીયત પણ વધારે બગડવા માંડી. અતિસાર એમને લાંબા સમયથી પીડતો હતો. તેમાંથી સંગ્રહણી થવાથી તેઓ ઘણા જ નિર્બળ થવા માંડ્યા. એટલામાં પ્રથમ તેમનાં પત્ની અને એક વર્ષ પછી તેમનાં માતૃશ્રી મરણ પામ્યાં; તોપણ તેમના વડીલ બંધુ રા. નરોત્તમ અને તેમનાં સૌ. લાભી રંભાબાઈએ તેમની તબીયત બહુ જ સારી રીતે ઊઠાવવા માંડી અને રા. ફૂલશંકરને જરા પણ ઓછું ન આવે તેમ બહુ જ વાતસલ્યપૂર્વક એમની છેવટ પર્યંત સેવા કરી હતી. તેમનાં માતૃશ્રીની વાર્ષિક ક્રિયા આવી, તેપર રા. ફૂલશંકર જ્યારે બહુ નબળા થઈ ગયેલા હતા તે વખતે તેમનાં બેન અને બેનેવી મુંબાઈ આવ્યાં હતાં. તેમના બેનેવી જુનાગઢનિવાસી ભટ્ટશ્રી મોહનલાલ હરિનંદે અને બેન ન્યાલકુંવરે મુંબાઈથી સ્વદેશ તરફ પાછા ફરતાં બહુ આગ્રહપૂર્વક રા. ફૂલશંકરને હવાફેર માટે જુનાગઢ આવવાને સમજાવ્યા, એટલે બંધુજનમાં બહુ વતસલતા ધરાવતા તેઓ તેમને ના કહી શક્યા નહિ, પણ તેમની સાથે જુનાગઢ ગયા. જુનાગઢ પોતાનું વતન હોવાથી ત્યાં પોતાની તબીયત સુધરશે, એમ માનીને રા. ફૂલશંકર ત્યાં ગયા અને ખરેખર થોડો વખત તેમ થયું પણ ખરું. જુનાગઢના દેશી વૈદ્યો અને ડૉક્ટરોની સારવારમાં રા. મોહનલાલ ભટ્ટે તેમને મૂક્યા અને બીજી તરફથી તેમની એવી તો સારી યરદાસ્ત લેવા માંડી કે, તેમને પુનઃ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ, છતાં ઘણાં વર્ષની સંગ્રહણીએ તેમના શરીરને બહુ જ જીર્ણ બનાવી મૂક્યું હતું, તેથી બેન તથા બેનેવીની નિઃસીમ સેવા અને સારવાર હોવા છતાં પણ વ્યાધિએ પાછો ઉઠ્યો. માયો. છતાં પણ રા. ફૂલશંકર પથારીમાં બેઠા બેઠા શાર્દૂલધરસંહિતાનું ભાષાંતર જે મુંબાઈમાં છપાતું હતું તેનાં મુદ્ર છેવટ સુધી વાંચતા રહ્યા હતા; એટલું જ નહિ પરંતુ તેની અનુક્રમણિકા તથા નિદાન લખવાને તેઓ પથારીમાં પણ પુસ્તકો અને લેખિની (કલમ) લઈને સુતા અને ખરેખર જ્યારે તેઓ અશક્ત થયા ત્યારે લેખિની એની મેજે જ

એમના હાથમાંથી પડી ગઈ, પરંતુ તેમણે મૂકી નહિ. આવા એકસરખા શ્રમથી અને ખંતથી પુસ્તક લખનાર અને સુધારનાર કવચિત્ જ જન્મે છે. આ ગ્રન્થ રચીને તેઓ પોતાની અમર યશઃકાયા મૂકી ગયા છે એમ કહેવું યોગ્ય જ છે.

રા. કૂલશંકર એ વાર પરણ્યા હતા, પરંતુ તેમનાં પત્ની એક પછી એક તેમની હયાતિમાં જ મરણ પામ્યાં હતાં અને તેમને કંઈ પણ સંતાન ન હતું. રા. કૂલશંકર સ્વભાવે કડક પણ બહુ રૂનેલાળ, ઉદાર, દયાળુ અને પરોપકાર વૃત્તિના સાધુ માણસ હતા. તેમનું સત્યવાદીત્વ તો તેમના પ્રસંગમાં જનાર દરેકને તેમને માટે લય અને પ્રીતિ ઉપજાવ્યા વગર રહેતું જ નહિ. કુટુંબ અને સંબંધીજનોમાં તેઓ બહુ પ્રેમાળ હતા. વિદ્યા અને વિદ્યાના બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો જાણવા તથા ચર્ચવા, એ તેમનો નિત્યનો બહુ પ્રિય વ્યવસાય હતો. શાર્દૂલધરસંહિતાના આ ભાષાન્તર ઉપરાંત તેમણે ‘વિક્રમચરિત્ર’ અને ‘ઔપધિ-નિઘંટ’ નામે ઔપધિનો કાશ પણ ‘મ’ સુધી અક્ષરાનુક્રમે તૈયાર કર્યાં હતા. ઔપધિઓનો નિશ્ચય કરતાં આ કાર્ય તેમને કરવું પડ્યું હતું અને તે જો સંપૂર્ણ થયું હોત તો અલબત્ત બહુ જ ઉપયોગી થયા વગર રહેત નહિ. પોતાના આરોગ્યને ટકાવી રાખવાને તેઓ પોતે બહુ ઔપધો લેતા, પથ્ય પાળતા અને ખંત રાખતા; પરંતુ મહાકવિઓએ કહ્યું છે તેમ:-
 ઉપચારવિધાનમાયુષઃ સતિ શેષે ચ ફલાય કલ્પતે કશું એ ઉપયોગી થઈ પડ્યું નહિ અને પોતાના ભાઈ, ભોળાઈ, સંબંધીઓ તથા મિત્ર મંડળ અને રૂનેલીઓને શોકમાં નાંખીને (૪૩) વર્ષની વયે સંવત્ ૧૯૬૩ ના પૌષ સુદિ ૮ ને રવિવારે સવારના દશ વાગે આ સંસારની અસારતાને સત્ય પાડીને સ્વર્ગવાસી થયા. ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપો.

વિષયાનુક્રમણિકા

અધ્યાય ૧ લો-પરિભાષા	વિષય	પૃષ્ઠ,
પ્રથમ	પૃષ્ઠ	
પોદ્ધાત	દ્રવ તથા આદ્ર દ્રવ્યાનાં ક્યા ક્યા વ-	
જ્વાલચરણ	જનો પ્રયાગથી ખમણું લેવાં?	
ચરચના	તેમનો વિસ્તારથી ખુલાસો ...	૬
ગ ચિકિત્સા	૧ કેવડું પોહોળું, ઉચું અને ક્યા ક્યા પદાર્થો-	
પૌષ્ઠીપ્રભાવ	માંથી ખનાવેલું માપ કુડવનું કહેવાય?	,,
ગો શાન્ત કરવાના પ્રયોગો	,, પ્રયાગોનાં નામો પાડવાનો ખુલાસો	,,
જમાવેલા ઉપાયોનું વર્ણન	,, ઔષધોનાં વજનોના નિયમો ...	૭
૧ ખબડની અનુક્રમણિકા	૨ કલિકું વજન લખવાનાં કારણો ...	,,
યમ ,, ,,	,, પરિભાષાનાં વજનોનાં નામો	,,
૨ ,, ,,	,, હરમશાંતવાં દ્રવ્યા ક્યા ક્યા વાપરવાં?	,,
૩ ખબડોમાં કેટલા અધ્યાયો છે?	,, નૂનાં ,, ,, ,, ,,	૮
,, ,, ,, શ્લોકો ,,?	,, લીલાં ઔષધો ક્યા ક્યા લેવાં?	,,
તોનો ખુલાસો	૩ ,, ,, ,, ખમણું ક્યા ક્યા	
મધ પરિભાષાનાં વજનો:-પરમાણું	,, ન લેવાં?	,,
કેવડું થાય?	,, સૂઝાં અને નવાં ઔષધો વાપરવાનો	
મધ પરિભાષાનાં વજનો:-ક્રમ પ્ર-	ખુલાસો	,,
માણે વજનોનાં નામો	,, લીલાં ઔષધો વાપરવાનો ખુલાસો ...	,,
તોનાં સંસ્કૃત નામોનો હાલનાં	,, ઔષધ ક્યારે ખાતું?	,,
વજનો પ્રમાણે કરેલો ખુલાસો ...	,, ઔષધનો ક્યા ભાગ લેવો? ...	,,
પાથી ખારી સૂધીનું ટૂંકામાં વજન	,, ઔષધો કેટલાં વજનમાં લેવાં? ...	,,
, આદ્ર તથા શુષ્ક દ્રવ્યોનાં ક્યા ક્યા	૪ કેવું વાસણ વાપરવું? ...	,,
વજનો પ્રયોગ પ્રમાણે લેવાં? ...	૫ ક્યાં દ્રવ પદાર્થ લેવો? ...	૯
તથા આદ્ર દ્રવ્યોનાં ક્યા ક્યા	,, કમ ભતનું તેલ વાપરવું? ...	,,
વજનો પ્રયોગથી ખમણું લેવાં? ...	,, એક ઔષધ બે વખત આવે તો ભાં શું	
, આદ્ર તથા શુષ્ક દ્રવ્યોનાં ક્યા ક્યા	કરવું?	,,
વજનો પ્રયોગ પ્રમાણે લેવાં? તેમનો	,, ચન્દનનો સુખડ અર્થ ક્યારે કરવો? ...	,,
વિસ્તારથી ખુલાસો	,, રતાંજલી .. ,, ,, ? ...	,,
	ઝાડમાંનો શુણ ક્યારે જતો રહે? ...	,,
	૬ ચૂણમાંથી ,, ,, ,, ,, ...	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુટિકામાંથી ગુણુ ક્યારે જતો રહે?...	૯	કયા કયા ઝાડનાં પાનડાં લેવાં? ...	૧૨
અવલેહમાંથી ,, ,, ,, ,, ?...	,,	,, ,, ,, ઝાડોનાં ફળો ,, ...	,,
ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં ધીમાં કયાંસૂધી	,,	,, ,, ,, ફૂલો ,, ...	,,
ગુણુ રહે?	,,	,, ,, ,, ઝાડનું દૂધ લેવું ...	,,
ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં તેલાદિમાં કયાં			
સૂધી ગુણુ રહે?	૧૦	અધ્યાય ૨ જો-લૈષઞ્યાખ્યાન	
લઘુપાકની ઔષધી(ધાન્યાદિ)માંથી		ઔષધ ક્યારે ખવરાવવું?...	,,
ગુણુ ક્યારે જતો રહે?...	,,	,, કષાયો ક્યારે પીવા? વા ખાવા? ...	,,
બ્દના આસવોના ગુણુ	,,	,, ઔષધ ખાવાના કયા કયા વખતો છે?	,,
બ્દની ધાતુઓના ,,	,,	,, ,, કેટલા કાલો કહેવાય ,, ?	૧૩
,, ઉપધાતુઓના ,,	,,	,, ઔષધ ખાવાનો પહેલો કાળ ...	,,
બ્દનાં રસાયનોના ,,	,,	,, ,, બીજો ,, ...	,,
પ્રતિકૂલ ઔષધ કાઢવાનું કારણુ ...	,,	,, ,, ત્રીજો ,, ...	,,
ગણના-પ્રયોગમાં ન કહેલું અનુકૂલ	,,	,, ,, ચોથો ,, ...	,,
ઔષધ ઉમેરવાનું કારણુ ...	,,	,, ,, પાંચમો ,, ...	,,
ઉષ્ણ સ્થલ કયું કહેવાય?	,,	,, પિત્તપ્રકોપવાળાને પહેલા કાલમાં રેચ દેવો	,,
સૌમ્ય ,, ,, ,,	,,	,, કફવાળાને પહેલા કાલમાં ઉલટી કરાવવી	,,
ઉષ્ણ અને શીત ઔષધીઓ કયા કયા	,,	,, લેખનક્રિયા કરવા માટે પહેલા કાલમાં	
સ્થલોમાં થાય છે?	,,	,, ઔષધ દેવું... ..	,,
અન્ય સ્થલોની ઔષધીનું વર્ણન ...	૧૧	અપાન વાયુના પ્રકોપવાળાને બીજા	
ઔષધીઓ આણુવા ટાણે કેમ વર્તવું?	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
દ્રવ્યની કચી બાબતુ લેવી?...	,,	,, અરુચિવાળાને બીજા કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
કચી જમીનનાં ઔષધો ન વાપરવાં?	,,	,, સમાન વાયુના પ્રકોપવાળાને બીજા	
સાધારણ બૂમિ કોને કહેવી? ...	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
તૃક્ષ્ણના ગુણુ કેમ જણવા? ...	,,	,, જ્વાન વાયુપર બીજા કાલમાં ઔષધ દેવું	૧૪
કચી કચી ઔષધી કાર્ય બગાડે? ...	,,	,, હિક્કા રોગવાળાને બીજા વા ચોથા	
સર્વ કાર્યને માટે ઔષધો ક્યારે લાવવાં?	,,	,, કાલોમાં ઔષધ દેવું	,,
રેચને ,, ,, ,, ,, ?	૧૨	આક્ષેપક વાયુના પ્રકોપવાળાને બીજા	
ઉલટીને ,, ,, ,, ,, ?	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
કયા ઝાડનાં મૂલની જાલ લેવી? ...	૧૨	કમ્પ વાયુના પ્રકોપવાળાને બીજા	
કયા કયા ઝાડનાં ખૂણા લેવાં? ...	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
,, ,, ઝાડોની જાલ લેવી? ...	,,	,, ઉદ્દાન વાયુના પ્રકોપવાળાને ત્રીજા	
,, ,, ઝાડોનો સાર લેવો? ...	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાણ વાયુના પ્રકોપવાળાને ત્રીજા કાલમાં ઔષધ દેવું	૧૪	રસાદિ વગર, પ્રભાવથી જ એકાદું કાર્ય કરનાર	૧૭
તૃત્વાળાને ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું	,,	દ્રવ્યોના રસાદિનાં પોતપોતાનાં કર્મોની	,,
છર્જિવાળાને ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું	,,	શ્રેષ્ઠતા	,,
હિક્કાવાળાને ચોથા તથા બીજા કાલોમાં ઔષધ દેવું.	,,	૧૨ સતું કાર્ય કયું?	,,
૧૨ સવાળાને ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું	,,	ગુણનું ,, ,, ?	,,
ગરવિકારવાળાને ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું.	,,	વીર્યનું ,, ,, ?	,,
ઉર્ધ્વજનુ વિકારવાળાને પાંચમાં કાલમાં ઔષધ દેવું	૧૫	વિપાકનું, ,, ?	,,
દ્રવ્યોની પાંચ અવસ્થાઓ	,,	પ્રભાવનું-શક્તિનું કાર્ય કયું?	,,
રસોનાં નામો	,,	છ ઋતુઓ કેમ થાય છે?	,,
મધુર રસ શેમાંથી બને છે?	,,	ગ્રીષ્મ ઋતુ કયી રાશિમાં થાય?	૧૮
અમ્લ ,, ,, ,, ?	,,	પ્રાચ્છ્ ,, ,, ,, ?	,,
પદ્ધ ,, ,, ,, ?	,,	વર્ષા ,, ,, ,, ?	,,
કટુ ,, ,, ,, ?	,,	શરદ્ધ ,, ,, ,, ?	,,
તિક્ત ,, ,, ,, ?	,,	હેમન્ત ,, ,, ,, ?	,,
કષાય ,, ,, ,, ?	,,	વસન્ત ,, ,, ,, ?	,,
પૃથ્વીનો ગુણ કેવો છે?	૧૬	ગુજરાતમાંની છ ઋતુઓનો કોડો	,,
પાણીનો ,, ,, ?	,,	જ્યોતિષીઓની ,, ,, ,,	,,
અગ્નિનો ,, ,, ?	,,	ગ્રીષ્મમાં વાત દોષનું એકું થવું	૧૯
વાયુનો ,, ,, ?	,,	પ્રાચ્છ્માં ,, ,, પ્રકોપ પામવું.	,,
આકાશનો ,, ,, ?	,,	વર્ષામાં પિત્ત ,, એકું થવું	,,
વીર્યોના ભેદ	,,	શરદ્ધમાં ,, ,, પ્રકોપ પામવું	,,
ઉષ્ણ અને શીત વીર્યના ભેદો	,,	હેમન્તમાં કફ ,, એકું થવું	,,
દ્રવ્યોના કેટલા વિપાકો થાય?	,,	વસન્તમાં ,, ,, પ્રકોપ પામવું	,,
મિષ્ટ વિપાક કેમ બને?	,,	શરદ્ધમાં વાત ,, શાન્ત થવું	,,
અમ્લ ,, ,, ?	,,	વસન્તમાં પિત્ત ,, ,, ,,	,,
કટુ ,, ,, ?	,,	પ્રાચ્છ્માં કફ ,, ,, ,,	,,
કફ, કયા વિપાકમાંથી થાય?	,,	ઋતુઓના વાતાદિના ચયાદિનો કોડો	,,
પિત્ત ,, ,, ?	,,	વાતાદિના ચયાદિનો ગુર્જર ઋતુનો કોડો	,,
વાત ,, ,, ?	૧૭	સમાન વિહારાદિથી વાતાદિનું જે ચયાદિ થવું તે	૨૦
રસાદિ સમ છતાં, પ્રભાવમાં રહેલો ફેર	,,	અસમાન વિહારાદિથી વાતાદિનું જે ચયાદિ ન થવું તે	,,
	,,	વાત પ્રકોપનાં કારણો	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાત શમનનાં કારણો: ૨૦	વેદને તેડવા જનારાને કયા અપશકુન ?	૨૩
પિત્ત પ્રકોપનાં ,, ,,	,, ,, ,, ,, ,, શકુન ?	,,
પિત્ત શમનનાં ,, ૨૧	રોગીને લ્યાં જનારા વેદને કયા શકુન ?	,,
કફ પ્રકોપનાં ,, ,,	,, ,, ,, ,, ,, અપશકુન ?	,,
કફ શમનનાં ,, ,,	વેદે કેવા રોગીનું ઓસડ કરવું ?	,,
		નિરોગી, કેવાં સ્વપ્નોથી વ્યાધિ પામે ?	૨૪
અધ્યાય ૩ જો-નાડીપરીક્ષાદિ વિધિ		રોગી, ,, ,, મરણને ,, ?	,,
નાડીપરીક્ષા, કયા સ્થાનની નાડીપરથી		હૃદય સ્વપ્નો કેમ ન આવે ?	... ,,
કરવી ?	કેવાં સ્વપ્નોથી સુખ મળે ?	... ,,
વાત પ્રકોપ નાડી	રોગી, કેવાં સ્વપ્નોથી નિરોગી થાય ?	૨૫
પિત્ત ,, ,,	નિરોગી, કેવાં ,, ધનવાન ,, ?	,,
કફ ,, ,,		
સન્નિપાતજન્ય ,,	અધ્યાય ૪ શ્રો-દીપનપાચનાદિ	
દ્વિદોષકોષિત ,,	દીપન ઔષધ કયું ?	... ,,
સ્થાનવિચ્યુત ,, ૨૨	પાચન ,, ,, ?	... ,,
પ્રાણનાશિની ,,	દીપનપાચન ,, ,, ?	... ,,
જીવિતહન્ય પહેલી ,,	સંમન ,, ,, ?	... ,,
,, બીજી ,,	,, ,, ,, ?:-પાઠાન્તર. ૨૬	...
જ્વરપ્રકોપ ,,	અનુલોમન ,, ,, ?	... ,,
કામજન્ય ,,	સંસન ,, ,, ?	... ,,
કોધજન્ય ,,	ભેદન ,, ,, ?	... ,,
ચિન્તાજન્ય ,,	રેચન ,, ,, ?	... ,,
ભયજન્ય ,,	વમન ,, ,, ?	... ,,
મન્દાગ્નિજન્ય ,,	સંરોધન ,, ,, ?	... ૨૭
ક્ષીણધાતુજન્ય ,,	છેદન ઔષધો કયા ?	... ,,
અસૂરપૂર્ણા ,,	લેખન ,, ,, ?	... ,,
ગુર્વાણિ ,,	ગ્રાહી ,, ,, ?	... ,,
આમજન્ય ,,	સ્તમ્ભન ,, ,, ?	... ,,
દીપ્તાગ્નિવાળાની ,,	રસાયન ,, ,, ?	... ,,
સુખિતની ,,	વાતકર ,, ,, ?	... ૨૮
ક્ષુધિતની ,, ૨૩	શુક્લ ,, ,, ?	... ,,
તૃપ્તની નાડી	રેત વધારનારાં ઔષધો કયા ?	... ,,
દૂતપરીક્ષા	શુક્ર, જાયત શાથી થાય ?	... ,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શુક સ્ખલિત શાથી થાય ?	... ૨૮	નરને માંસની પેશીઓ કેટલી ?	... ,,
,, સ્તમ્ભન ,, ,, ?	... ,,	સ્ત્રીને ,, ,, ,, ?	... ,,
,, શોષણ ,, ,, ?	... ,,	કબુડરાઓ કેટલી ?	... ,,
સૂક્ષ્મ ઔષધો કયા ?	... ,,	નૃદ્ધિમાં કેટલાં છિદ્રો ?	... ,,
વ્યવાયી ,, ,, ?	... ,,	નારીદિદ્ધમાં ,, ,, ?	... ,,
વિકાશી ,, ,, ?	... ,,	કલાદિનું વિસ્તારથી વર્ણન.	... ,,
મદકારી પદાર્થો કયા ?	... ૨૯	કલાનું ,, ,, ,,
વ્યવાયી વિષ ,,	આશયોનું ,, ,, ૩૧
વિકાશી ,, ,,	ધાતુઓનું ,, ,, ,,
સૂક્ષ્મ ,, ,,	ધાતુઓના મલોનું વિસ્તારથી વર્ણન.	... ,,
છેદન ,, ,,	ઉપધાતુઓનું ,, ,,	... ૩૨
મદકારી ,, ,,	ચામડીઓ અને તેઓપર થનારા રોગો	... ,,
આગ્નેય ,, ,,	દોષ આદિ પાંચ પ્રકારનાં નામો.	... ,,
જ્વિતહર ,, ,,	દોષ રાખ્દનો ખુલાસો	... ૩૩
યોગવાદિ ,, ,,	ધાતુ ,, ,, ,,
પ્રમાથી ઔષધો કયા ?	... ,,	મલ ,, ,, ,,
અભિચન્દી પદાર્થ કયા ?...	... ,,	પિત્ત,કફ,મલો, અને ધાતુઓનું દૂલાપણ.	... ,,
<hr/>			
અધ્યાય ૫ મો—શારીર-કલાદિકાખ્યાન		વાયુના ગુણદોષનું વર્ણન	... ,,
કલાનું સ્પષ્ટીકરણ	... ૩૦	વાયુનાં પાંચ નામો તથા રહેવાનાં પાંચ	
કલા કેટલી ?	... ,,	સ્થાનો. ,,
આશયો કેટલા ?	... ,,	પિત્તના ગુણદોષનું વર્ણન,	... ૩૪
ધાતુઓ કેટલી ?	... ,,	પિત્તનાં પાંચ નામો તથા રહેવાનાં	
મલો કેટલા ?	... ,,	પાંચ સ્થાનો	... ,,
ઉપધાતુઓ કેટલી ?	... ,,	કફના ગુણદોષનું વર્ણન ,,
ચામડીઓ ,,	... ,,	કફનાં પાંચ નામો તથા રહેવાનાં પાંચ	
દોષો કેટલા ?	... ,,	સ્થાનો. ,,
સ્નાયુઓ કેટલી ?	... ,,	સ્નાયુઓ કેને કહેવા ?	... ૩૫
સાન્ધાઓ કેટલા ?	... ,,	સાન્ધાઓ ,, કહેવાં ?	... ,,
હાડકાં કેટલાં ?	... ,,	હાડકાં ,, કહેવાં ?	... ,,
મર્મસ્થાનો ,, ,,	મર્મસ્થાનો ,, ,, ?	... ,,
શિરાઓ કેટલી ?	... ,,	શિરાઓ કેને કહેવી ?	... ,,
ધ્રમનીઓ ,, ?	... ,,	ધ્રમનીઓ ,, ,, ?	... ,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
માંસની પેશીઓનાં કાચાં ...	૩૫	તન્માત્રાઓનું વિશેષ વર્ણન ...	૩૯
કષ્ટદરાઓ કોને કહેવી ?	પાંચ મહાભૂતોનાં નામો
શરીરમાંનાં છિદ્રોનું વર્ણન	ઇન્દ્રિયાના વિષયો શું શું કરે ?
કૂપ્તુસ કોને કહેવું ? ...	૩૬	ચોવીસ તત્ત્વોનાં નામો ...	૪૦
પ્લીહા કોને કહેવી ?	જીવાત્માને રહેવાનું સ્થાન કયું ?
ચક્રત્ત્વ " " ?	મનરૂપી દ્રૂતને રહેવાનું સ્થાન કયું ?
જલવાહિ શિરાનું મૂલ કોને કહેવું ?	...	જીવાત્મા, શાથી વ્યાપ્ત છે ?
વૃક્ષ કોને કહેવા ?	જીવાત્માના બન્ધનનું કારણ પહેલું...
વૃષણો " " ?	" " " " બીજું...
વિદ્યુત્ત " કહેવું	જીવાત્મા, શાથી મોક્ષને પામે ?
હૃદય " " ?	વ્યાધિ વર્ણન
શિરાઓ કોને કહેવી ? ...	૩૭	આરોગ્ય "	૪૧
ધમનીઓ " " ?		
પ્રાણ વાયુના ફરવાનું વર્ણન	અધ્યાય ૬ ટૂંકો-આહારાદિ ગતિ	
આયુષ્ય કોનું નામ ?	આહાર પરિપક્વ ક્યારે થાય ?
મરણ " " ?	પરિપક્વ આહાર, કેવો લાગે ?
શરીરને મરણ છતાં, નિરોગીપણા માટે		રસો, શેમાંથી બને ?
પ્રયત્ન કરવો કે નહિ ?	આમ, " " ?
ઔષધોપચાર ન કરવાથી રોગ કેમ		પક્વ રસ, શું કાર્ય કરે ?
વધે ? તેનું વર્ણન	વિદગ્ધ રસ, શું કાર્ય કરે ?
શરીરના રક્ષણનું કારણ	૩૮	રસો, કોને કહે ?	૪૨
વધતા ઓછા ધાતુના ગુણદોષ	...	મૂત્ર, શેમાંથી બને ?
" " મલોના "	મલ, " " ?
" " વાતોના "	" કયે રસ્તેથી બહાર આવે ?
પુરુષ કોને કહેવો ?	રસોમાંથી લોહી, કેમ બને ?
માયા " કહેવી ?	લોહીને રહેવાનું સ્થાન કયું ?
" ક્યાં રહે છે ?	લોહી, કોને ટકાવી રાખે ?
આ જગત્ કોણે રચ્યું ?...	લોહીના ગુણદોષો
બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ	ધાતુઓ, પરિપક્વ શાથી થાય ?
અહકાર કેમ થયો ?	શુક્ર, ક્યારે તૈયાર થાય ?...
દશ ઇન્દ્રિયા કેમ થઈ ?... ..	૩૯	રેત, " " " ?
મન કેમ થયું ?...	સ્ત્રીને કેવી રીતે ગર્ભ રહે ?	૪૩
તન્માત્રાઓ કેમ થઈ ?	ગર્ભ, બાલરૂપે ક્યારે કહેવાય ?

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કન્યા, ક્યારે આવે?	૪૩	છીકનાં લક્ષણો	૪૬
પુત્ર, ,, ,,	,,	ઝોડકારનાં ,,	,,
નપુંસક છોકરું ,, ,,	,,	—	
જન્મથી મરણ સુધી ઔષધની માત્રા		અધ્યાય ૭ મો—રોગગણના	
કેમ આપવી?	,,	રોગોની સંખ્યા સાથે તેઓના ભેદોનું	
જન્મથી કયા કયા ઉપચારો ઉત્તમ છે? ૪૪	૪૪	ટૂંકમાં વર્ણન	,,
અનાજ, ક્યારે ખવરાવવું?	,,	જવર	,,
નરય કર્મ, ક્યારે કરવું?	,,	અતિસાર	૪૭
રેચ, ક્યારે દેવો?	,,	સૂઅહુણી	,,
ગૃહસ્થાશ્રમી, ક્યારે થવું?... ..	,,	પ્રવાહિકા	,,
બાલકપણું ક્યારે મટે?	,,	અર્જુન... ..	,,
શરીરનું વધવું, ક્યારે મટે?	,,	અલસક	,,
હૃષ્પુષ્ટ ૧૫લી ક્યારે અટકે	,,	વિષૂચી	,,
સ્મરણશક્તિ, ક્યારે ઘટે?	,,	હૃણકાલસક વિષૂચી	૪૮
ચામડી, હુખી ક્યારે થાય?	,,	વિલગ્નિકા ,,	,,
આંખનું તેજ, ક્યારે ઘટે?	,,	અર્શી	,,
વીર્ય, ક્યારે ઘટે?	,,	ચર્મગ્રીવ	,,
બળ, ,, ,, ?	,,	કૃમિ	,,
બુદ્ધિ, ,, ,, ?	,,	પાણુ	,,
કર્મેન્દ્રિયા, ક્યારે અશક્ત થાય?	,,	કામલા	૪૯
સાવધતા, ક્યારે મટે?	,,	કુમ્ભકામલા	,,
વાતપ્રકૃતિનાં લક્ષણો	૪૫	હલીમકકામલા	,,
પિત્ત ,, ,,	,,	રક્તપિત્ત	,,
કફ ,, ,,	,,	કાસ	,,
અધિક દ્વિદોષપ્રકૃતિનાં લક્ષણો	,,	ક્ષય	,,
,, ત્રિદોષ ,, ,,	,,	શોષ	,,
નિદ્રા, સાથી આવે?	,,	સ્વાસ	,,
મૂર્ચ્છા, ,, ,, ?	,,	હિક્કા	,,
બ્રાન્તિ, ,, થાય?	,,	જઠરાગ્નિવિકાર	,,
તન્દ્રા ,, ,, ?	,,	અરોચક	૫૦
ગ્લાનિ, ,, ,, ?	,,	છર્દિ	,,
આળસનાં લક્ષણો	૪૬	સ્વરભેદ	,,
બગાસાનાં ,,	,,	તૃષ્ણા... ..	,,

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
भूच्छा	५० वधमवृद्धि ...	५४
भ्रम	„ गण्डमाला अनिय ...	„
निद्रा	„ गलगण्ड „	„
तन्द्रा	„ अपयी „	„
सन्त्यास	„ अनिय ...	„
ग्लानि...	„ अर्जुन ...	„
मह	„ श्लीपहरौग ...	„
महात्यय	„ विद्रधि ...	„
हाड	„ प्रलरौग ...	५५
उन्माह	५१ सद्योत्रल ...	„
भूतोन्माह	„ क्राष्टमेह ...	„
अपरमार	„ अस्थिभंगमेह ...	„
आमवात	„ वह्निहृद्य ...	„
शूल	„ नाडीत्रल ...	„
परिष्णामशूल	„ भगन्दर ...	„
अन्नद्रवशूल	„ उपदंश ...	५६
जरत्पित्तशूल	५२ शूक ...	„
उदावर्त	„ कुष्ठ ...	„
आनाह	„ क्षुद्ररौगोः—सामान्य क्षुद्ररौग ...	„
उरोग्रह	„ „ :—व्यंग „	५७
हृद्रौग	„ „ :—विरहेट „	„
उदर	„ „ :—मसूरिका „	„
गुहमरौग	„ विसर्प रौग „	„
भूत्राघात	„ उद्वर्त ...	५८
भूत्रकृच्छ्र	५३ शीतपित्त ...	„
अश्वरी	„ अम्लपित्त ...	„
मेह	„ वातरक्त ...	„
सोमरौग	„ वातरौग ...	„
प्रमेहपिठिका	„ पित्तरौग ...	५९
मेहोरौग	„ कर्करौग ...	„
शोथमेह	„ रक्तविकार ...	„
वृक्षिरौग	५४ मुभरौगान्तर्गत ओष्ठरौग ...	६०
अण्डवृद्धि	„ „ कन्तरौग ...	„

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મુખરોગાન્તર્ગત દન્તમૂલરોગ.	... ૬૦	સ્ત્રીઓના રોગો:-સ્તન્યરોગ	... ૬૫
„ જિહ્વા રોગ.	... „	„ :-સ્ત્રીઠોપરોગ	... „
„ તાલુરોગ „	„ :-સૂતિકારોગ	... „
„ ગલરોગ „	„ બાલરોગ „
„ મુખાન્તઃસમ્ભવરોગ...	૬૧	„ બાલગ્રહરોગ ...	૬૬
કર્ણરોગ „	„ વાતરક્તાદિક ચરણુભેદો:-ન કહેલા રોગો	..
કર્ણપાલીરોગ „	„ સન્નિપાતાદિક રોગ
કર્ણમૂલરોગ „	„ વમનાદિ કર્મોથી થનારા રોગો	... „
નાસારોગ „	„ સ્નેહપાનાદિથી થનારા રોગો	... ૬૭
શિરોરોગ ૬૨	„ શીતોપદ્રવ „
કપાલરોગ „	„ ઉષ્ણોપદ્રવ „
નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ „	„ શલ્કોપદ્રવ „
„ નેત્રસન્ધિરોગ „	„ દ્વારોપદ્રવ „
„ નેત્રશુક્લગતરોગ ૬૩	„ વિષો કેટલાં છે ?	... „
„ નેત્રકૃપણગતરોગ „	„ સ્થાવર વિષનાં નામો	... „
„ કાચરોગ „	„ જંગમવિષ વર્ણન	... „
„ તિમિરરોગ „	„ શંકાવિષ વર્ણન	... ૬૮
„ લિર્જાનારા રોગ.	... „	„ કૃત્રિમ વિષનાં નામો	... „
„ દષ્ટિરોગ „	„ ગરવિષ વર્ણન „
„ અભિધ્યન્દરોગ „	„ દ્રુષી વિષ વર્ણન	... „
„ અધિમન્થરોગ ૬૪	„ સાત ધાતુઓ વિષવાળી ક્યારે કહેવાય ?	..
„ સર્વાક્ષિરોગ.	... „	„ ઉપધાતુઓ „ „ „ ?	..
પુંસ્તવદોષરોગ „	„ ઉપવિષો વિષવાળાં „ „ ?	... ૬૯
શુક્ર (ધાતુ) રોગ...	... „	„ કૃષ્ણનીરવિષ ક્યું કહેવાય ?	... „
સ્ત્રીઓના રોગો:-આર્તવરોગ	... „	„ દિગ્ધજ „ „ „ ?	... „
„ :-રક્તપ્રદરરોગ.	... „	„ કયા કયા ઔષધોને અટવાથી ખરજ	...
„ :-ધોનિરોગ	.. ૬૫	„ આવે ? „
„ :-ધોનિકન્દરોગ	... „	„ કયા ઔષધથી શરીર સૂઝને ખરજ આવે ?	..
„ :-ગર્ભજરોગ	.. „	„ કયા કયા પદાર્થો મદકારક છે ?	..
„ :-સ્તનરોગ	... „	„ રોગ ગણનાનો ઉપસંહાર	..

મધ્યમખણ્ડ				વિષય	પૃષ્ઠ		
અધ્યાય ૧ લો-સ્વરસાદિ ઔષધો				શશમુણ્ડ સ્વરસ	૭૩
વિષય			પૃષ્ઠ	આઘી	,,	...	,,
પાંચ કષાયનાં નામો	...		૭૦	કૂખાણ્ડ	,,	...	,,
સ્વરસનો પહેલો પ્રકાર	...		,,	વડઅન્યા	,,	...	,,
,, બીજો ,,	...		,,	શંખિની	,,	...	,,
,, ત્રીજો ,,	...		,,	કૂખાણ્ડક	,,	...	,,
પહેલો સ્વરસ કેટલો પાવો ?			,,	ગગિરુષી મૂલ	,,	...	,,
બીજો ,,	,,		,,	પુટપાક કરવાનો ખુલાસો	૭૪
ત્રીજો ,,	,,		૭૧	પુટપાક કરવાની વિધિ	,,
સ્વરસમાં એક કોલ પદાર્થો કયા કયા				પુટપાકની માત્રા કેટલી લેવી ?	,,
નાંખવા ?	,,	પુટપાકમાં મધ કેટલું નાંખવું ?	,,
અમૃતા	સ્વરસ		,,	,, કલ્કાદિ કેટલાં નાંખવાં ?	,,	...	,,
ધાત્રી	,,		,,	તણ્ડુલવારિ વિધિ	,,
વાસક	,,	...	,,	કયા કયા રોગોપર તણ્ડુલવારિ વપરાય ?	,,	...	,,
ત્રિફલા	,,	...	,,	કુટજત્વક	પુટપાક	...	,,
દાર્વી	,,	...	,,	અરણુ	,,	...	૭૫
નિરખ	,,	...	,,	ન્યયોધાદિકલ્ક	,,	...	,,
ગુડૂચી	,,	...	,,	સુપકવદાટિમીઢલ	,,	...	,,
તુલસીપત્ર	,,	...	,,	બીજપૂરપદલવ	,,	...	૭૬
દ્રોણપુષ્પીપત્ર	,,	...	,,	,, જટા	,,	...	,,
જમ્બૂપલ્લવ	,,	...	૭૨	આમ્રપલ્લવ	,,	...	,,
આમ્ર	,,	...	,,	,, જટા	,,	...	,,
આમલકીપલ્લવ	,,	...	,,	જમ્બૂપલ્લવ	,,	...	,,
જમ્બુવાદિ	,,	...	,,	,, જટા	,,	...	,,
સ્થૂલબબ્બુલિકાપત્ર	,,	...	,,	વૃષપત્ર	,,	...	,,
સ્થાનાકત્વક	,,	...	,,	સપંચાગણુદ્રા	,,	...	,,
કુટજત્વક	,,	...	,,	બિભીતકંદલ	,,	...	,,
આર્દ્રક	,,	...	,,	શુણ્ઠી	,,	...	૭૭
બીજપૂરકંદલ	,,	...	,,	,, કલ્ક	,,	...	,,
બીજપૂરમૂલ	,,	...	,,	સૌરણ્કનક	,,	...	,,
શતાવરી	,,	...	૭૩	હરિભૂશંગ	,,	...	,,
કન્યા	,,	...	,,				
અલ્પપ્રમા સ્વરસ	,,				

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૨ જો-કવાથાદિ ઔષધો		અભયાદિશૃત...	૮૨
કવાથ કરવાની વિધિ ...	૭૮	પિપ્પલ્યાદિ કવાથ ...	૮૩
કેવો ઉપ્પુ કવાથ પીવો ? ...	,,	કૈરાતાદિ ,,	,,
કવાથનાં નામો... ..	,,	કટુફલાદિ કવાથ.	,,
કવાથ ક્યારે પીવો ? ...	,,	ગુરૂચી ,,	,,
કેટલા પલ કવાથ પીવો ?...	,,	પર્પટ ,,	,,
કવાથમાં સાકર કેટલી નાંખવી ? ...	,,	પર્પટાદિ ,,	૮૪
,, મધ કેટલું નાંખવું ? ...	,,	નિદિગ્ધકાદિ ,,	,,
,, શાણુ ઔષધો કયા કયા નાંખવા ?	,,	દેવદાર્વાદિ ,,	,,
કવાથમાં કર્ષ પદાર્થો કયા કયા નાંખવા ?	૭૯	શુદ્રાદિ ,,	,,
કવાથ ન ઠાંકવાનું કારણ ...	,,	મુસ્તાદિ ,,	,,
ગુરૂચ્યાદિ ગણુ કવાથ ...	,,	પટોલાદિ ,,	,,
નાગરાદિ પાચન ...	,,	પટોલાદિ ,,	૮૫
શુદ્રાદિ કવાથ ...	,,	ગુરૂચ્યાદિ ,,	,,
ગુરૂચ્યાદિ પાચન કવાથ...	,,	દેવદાર્વાદિ શૃત	,,
શાલિપર્ણાદિ ,, ...	,,	ગુરૂચ્યાદિ કવાથ	,,
કાશ્મર્યાદિ કવાથ. ...	૮૦	નાગરાદિ ,,	,,
કટુફલાદિ પાચન શૃત ...	,,	ધાન્યાદિ ,,	,,
પર્પટાદિ કવાથ ...	,,	,, ,,	૮૬
દ્રાક્ષાદિ ,, ...	,,	,, ,,	,,
પર્પટ ,, ...	,,	વત્સકાદિ શૃત	,,
પર્પટાદિ ,, ...	,,	કુટબદિ કવાથ	,,
બીજપૂરશિક્ષાદિ પાચન શૃત ...	,,	હીબેરાદિ ,,	,,
બીજપૂરાદિ પાચન શૃત:-પાડાન્તર...	૮૧	ધાતક્યાદિ શૃત	,,
ભૂનિગ્ધાદિ કવાથ ...	,,	,, અવલેહ	,,
પટોલાદિ ,, ...	,,	શાલિપર્ણાદિ શૃત	૮૭
પર્પટાદિ ...	,,	ગુરૂચ્યાદિ કવાથ	,,
શુદ્રાદિ કવાથ ...	,,	ચવાદિ કવાથ...	,,
આરગ્વધાદિ કવાથ ...	,,	બિલ્વાદિ ,, ...	,,
અમૃતાદિ શૃત. ...	,,	ત્રિફલાદિ ,, ...	,,
પટોલાદિ ગણુ કવાથ ...	૮૨	ફલત્રિકાદિ ,, ...	,,
ફ્લટકાર્યાદિ પાચન શૃત ...	,,	પુનર્નવાદિ ,, ...	,,
દશમૂલા(શાલિપર્ણા)દિ કવાથ ...	,,	વાસાદિ ,, ...	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાસક ક્વાથ	૮૮ પથ્યાદિ ક્વાથ ...	૯૨
વાસાદિ ,,	,, પુનર્નવાદિ શૃત... ..	૯૩
ઘુદા શૃત	,, ફલત્રિક ક્વાથ	,,
ઘુદાદિ ક્વાથ	,, રાસ્નાદિ શૃત	,,
રેણુકાદિ ,,	,, કાંચનારત્વય ક્વાથ	,,
બિલ્વત્વય ,,	,, વરુણત્વય ,,	,,
ગુફચિ ,,	,, શાખોટવલકલ ,,	,,
પર્પટ ,,	,, પુનર્નવાદિ ,,	,,
દશમૂલ શૃત	,, શિયુભવ ,,	,,
રોકાલીપત્રજ ક્વાથ	,, વરુણાદિગણ ,,	,,
રાસ્નાદિ શૃત	૮૯ વિષકાદિ ગણ ચૂર્ણ.	૯૪
રાસ્નાદિ ક્વાથ	,, વિષકાદિ રજેયુક્ત વરુણાદિ ગણક્વાથ ,,	,,
મહારાસ્નાદિ ,,	...	,, બદિરાદિ ક્વાથ	,,
ઐરણદિ શૃત...	...	,, પટોલાદિ ,,	,,
નાગરાદિ ક્વાથ	૯૦ અમૃતાદિ ,,	૯૫
ચંદ્રચવ ,,	...	,, પટોલાદિ ,,	,,
ત્રિક્ષાદિ ,,	...	,, ધાન્યાદિ ,,	,,
ઐરણમૂલ ,,	...	,, લઘુમંજિષ્ઠાદિ ,,	,,
દશમૂલ ,,	...	,, બૃહત્તમંજિષ્ઠાદિ ,,	,,
હરીતકાદિ ,,	...	,, પથ્યાદિ ,,	૯૬
વીરતર્વાદિ ,,	...	,, વાસાદિ ,,	,,
એલાદિ ,,	...	૯૧ અમૃતાદિ ,,	,,
સમૂલગોક્તુર ,,	...	,, અશ્વત્થાદિ શૃત	,,
વરાદિ ,,	...	,, પ્રમથ્યા કરવાની વિધિ	,,
વૃત્સકાદિ ,,	...	,, કેટલી લેવી ?	,,
ફલત્રિકાદિ શૃત	,, મુસ્તકાદિ પ્રમથ્યા	૯૭
કાંચાદિ ક્વાથ	,, ચવાગુ કરવાની વિધિ	,,
અથોધાદિગણ ,,	...	૯૨ આઆદિ ચવાગુ... ..	,,
બિલ્વાદિ ,,	...	,, યૂષ કરવાની વિધિ	,,
ત્રિક્ષા ,,	...	,, સપ્ત મુષ્ટિક યૂષ... ..	,,
ઉષ્ણુમુખુ	,, પીવા સાક ઓપધોનું પાણી કરવાની વિધિ ,,	,,
ચંચાદિ ક્વાથ...	...	,, ઉશીરાદિ જલપાન	૯૮
પુનર્નવાદિ ક્વાથ	,, સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કરવાની વિધિ	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સેદ્ધ ઉપોદ્ધક કયા કયા રોગોપર જેવું ? ૯૮	૯૮	મધૂકાદિ ફાણ્ટ ૧૦૨	૧૦૨
ત્રિરપકવૌષધિ વિધિ ,,	,,	મધૂકાદિ હિમ ,,	,,
ત્રિરપકવૌષધિ કયાકયા રોગોપર જેવી? ... ,,	,,	આત્રાદિ ફાણ્ટ ,,	,,
ત્રિમૂલીક્ષીર શૂત ,,	,,	મધૂકાદિ ,,	,,
ત્રિકણ્ટકાદિ ક્ષીરપાક ,,	,,	મન્ય કોને કહેવો ? ,,	,,
મત્રપ્રક્રિયાનાં નામો ૯૯	૯૯	,, કરવાની વિધિ ૧૦૩	૧૦૩
યવાગુની અને કૃશરાની વિધિ અને ગુણ ,,	,,	,, પીવાની માત્રા ,,	,,
તણ્ડુલ યવાગુ ,,	,,	ખર્જૂરાદિ મન્ય ,,	,,
,, ફસરા ,,	,,	મરૂરાદિ મન્ય ,,	,,
મુદ્ગ યવાગુ ,,	,,	યવમન્ય ,,	,,
,, ફસરા ,,	,,		
માપા યવાગુ ,,	,,	અધ્યાય ૪ થો-હિમ ઔષધો	
,, ફસરા ,,	,,	હિમ કરવાની વિધિ ,,	,,
તિલ યવાગુ ,,	,,	હિમનાં ખીન્ન નામો ,,	,,
,, ફસરા ,,	,,	હિમ પીવાની માત્રા ૧૦૪	૧૦૪
વિલેપી કરવાની વિધિ ,,	,,	આત્રાદિ હિમ ,,	,,
વિલેપીના ગુણો ૧૦૦	૧૦૦	મરીચાદિ ,,	,,
પેચા કરવાની વિધિ ,,	,,	નીલોત્પલાદિ ,,	,,
યૂષ ,,	,,	અમૃતા ,,	,,
પેચાના ગુણો ,,	,,	વાસા ,,	,,
યૂષના ,,	,,	ધાન્યાક ,,	,,
ભક્ત કરવાની વિધિ ,,	,,	ધાન્યાકાદિ ,,	,,
ભક્તના ગુણો ,,	,,		
તણ્ડુલમણ્ડની વિધિ ,,	,,	અધ્યાય ૫ મો-કલ્ક ઔષધો	
,, મણ્ડના ગુણો ,,	,,	કલ્ક કરવાની વિધિ ૧૦૫	૧૦૫
અષ્ઠગુણમણ્ડ ,,	,,	,, નાં ખીન્ન નામો ,,	,,
વાટચ ,,	,,	,, ખાવાની માત્રા ,,	,,
લાઝ ,,	,,	,, માંખે કર્ષ પદાર્થો કયા કયા નાંખવા ? ,,	,,
		,, એક ,,	,,
અધ્યાય ૩ જો-ફાણ્ટાદિ ઔષધો		,, ચાર ,,	,,
ફાણ્ટ કરવાની વિધિ ,,	,,	વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક ,,	,,
,, નાં નામો ,,	,,	નિમ્બફલ ,,	,,
,, પીવાની માત્રા ૧૦૨	૧૦૨	મહાનિમ્બ જટા કલ્ક ,,	,,
ફાણ્ટમાં મધ આદિ પદાર્થો કેટલા નાંખવા? ,,	,,	રસોત ,,	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કવચકંઠરસોત	૬૮૬ ...	૧૦૬ કંઠ	...
પેષપટ્યાદિ	...	૧૦૭ ચૂર્ણાદિ ઔષધો	અનુપાનના યોગથી,
વધણુકાન્તાજટા	...	કેવી રીતે વિશેષ ગુણ કરે છે ?	
ગુણક્યાદિ	...	તેનું દર્શાવ	૧૧૦
અપામાર્ગબીજ	...	ભાવના કેવાની વિધિ	...
મઢ્યાદિ	...	આમ્ભસાદિ ચૂર્ણ	...
લાક્ષા	...	પિષ્પલી	...
તણુલીયજટા	...	ત્રિક્ષ્ણા	...
અર્કકોલમૂલ	૧૦૮	ચૂપણ	૧૧૧
વંધ્યાકર્કેટિકામૂલ	...	પગ્ન-ચકોલ	...
પાટલાજટા	...	ત્રિગન્ધ	...
ખિલ્લમૂલ	...	ચતુર્ન્નત	...
અભયાદિ	...	વ્યાઘ્રાદિ	...
પથ્યાદિ	...	કૃષ્ણાદિ	...
ત્રિવ્રતાદિ	...	જવનીયગણ	૧૧૨
તિલ	...	અષ્ટવર્ગ	...
નાગકેશર	...	લવણપગ્ન-ચક	...
શુણક્યાદિ	...	સ્વર્ણકાદિ દ્વાર	...
બૃહતી ભવ	૧૦૯	સુદર્શન ચૂર્ણ	૧૧૩
અધ્યાય ૬ કૃષ્ણ-ચૂર્ણ ઔષધો		ત્રિક્ષ્ણા પિષ્પલી	...
ચૂર્ણ કરવાની વિધિ	...	કંઠકલાદિ	૧૧૪
નાં બીજ નાંભો
આવાની માત્રા	...	શૃંગ્યાદિ	...
ની અન્ધર ગોળ કેટલો નાંખવો ?	...	વિષા	...
સાકર કેટલી નાંખવી ?	...	ચવક્ષારાદિ	...
હિર્ણ કેવી ભેળવવી ?	...	શુણક્યાદિ	૧૧૫
મધાદિ ચીકણા પદાર્થો	...	હરીતક્યાદિ	...
કેટલા નાંખવા ?	...	લઘુગંડાધર	...
દૂધ આદિ પ્રવાહી	...	તૃણગંડાધર	...
પદાર્થો કેટલા નાંખવા ?	...	અજમોદાદિ	...
વાત રોગના અનુપાનની માત્રા	૧૧૦	મરિચાદિ	...
પિત્ત	...	કપિત્થાદિ	૧૧૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દારિમાદક	ચૂર્ણ ...	અધ્યાય ૭ મો-વટકે ઔષધો	
બૃહદારિમાદક	ગોળી કરવાની વિધિ	૧૨૬
પિપ્પલાદિ	નાં ખીન્ન નામો	...
તાલીસાદિ	વાળવામાં સાકર કેટલી નાખવી ?	...
લવંગાદિ	ગોળ કેટલો નાખવો ?	...
નતીફલાદિ	ગુળ વા મધ કેટલાં	...
મહાખાણ્ડવ	નાંખવાં ?	૧૨૭
નારાચણ	પ્રવાહી પદાર્થ કેટલો	...
હપુષાદિ	નાંખવો ?	...
પંચસમ	ગોળી ખાવાની માત્રા	...
કૃષ્ણાદિ	ખાણ્ડશાલ ગુડ	...
લવણત્રિતાદિ	મરિયાદિ ગુટિકા	૧૨૮
તુરમર્પાદિ	ગુડાદિ	...
ચિત્રકાદિ	ખિલીતક	...
વડવાનલ	આમલાદિ ગુટિકા	...
અજમોઢાદિ	સંજવની	...
અજમોઢાદિ ગુટિકા	વ્યાધાદિ	...
શુભ્રયાદિ ચૂર્ણ	ટુફ્ફારુકાદિ મોઢક	૧૨૯
હિંગ્વાદિ	ગુડશુભ્રી વટિકા	...
હિંગ્વાદિ ગુટિકા	ગુડપિપ્પલી	...
ચવાનીખાણ્ડવ ચૂર્ણ	જરગુડ	...
તાલીસાદિ	ગુડાલયા	...
તાલીસાદિ ગુટિકા	સૂરણ વટક	...
સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	બૃહત્સૂરણ	...
ભાસ્કરલવણ	મણ્ડૂર	૧૩૦
એલાદિ	પિપ્પલી મોઢક	...
પંચનિમ્બ	ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા	૧૩૧
શતાવર્યાદિ	કંકાયન	...
અરવગન્ધાદિ	ધોગરાજ ગુગ્ગુલ	૧૩૨
મુસલ્યાદિ	કાકોલ્યાદિ ક્વાથ (ટિપ્પણમાં)	૧૩૩
ચિત્રકાદિ	કૈશોર ગુગ્ગુલ	...
આકારકરબાદિ	ત્રિકલા ગુગ્ગુલ	૧૩૪
		ગોક્ષુરાદિ ગુગ્ગુલ	૧૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રિફલા મોહક	૧૩૫	કર્ષથી પલ સૂધી વજનના ક્વાથમાં	
કાંચનાર ગુગ્ગુલ	૧૩૬	પાણી કેટલું નાંખવું ?	૧૪૩
માપાદિ મોહક	પ્રસ્તુતિથી કુડવ સૂધી વજનના ક્વાથમાં	
		પાણી કેટલું નાંખવું ?	..
અધ્યાય ૮ મો-અવલેહ ઔષધો		પ્રસ્થથી ખારી સૂધી વજનના ક્વાથમાં	
અવલેહ કરવાની વિધિ	૧૩૭	પાણી કેટલું નાંખવું ?	..
અવલેહનાં નામો	..	પાણીમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો	
અવલેહ ખાવાની માત્રા	..	નાંખવો ?	..
અવલેહમાં સાકર કેટલી નાંખવી ?	..	ક્વાથમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો	
.. ગોળ કેટલો નાંખવો ?	..	નાંખવો ?	..
.. પ્રવાહી પદાર્થ કેટલો નાંખવો ?	..	રસમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો	
પરિપક્વ થયેલા અવલેહની પરીક્ષા	..	નાંખવો ?	..
અવલેહના અનુપાનનું વર્ણન	..	દ્રઘદિમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો	
ફણકાર્યવલેહ	નાંખવો ?	૧૪૪
અવનપાશાવલેહ (ઝવન)	૧૩૮	કલ્કના પાકમાં પાણી કેટલું નાંખવું ?	..
દૂધમાણ્ડકાવલેહ	૧૩૯	સ્નેહમાં પાંચથી વધારે દ્રવો કેટલા	
સૂરણાવલેહ	૧૪૦	નાંખવા ?	..
અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ	..	પાણીમાં વાટેલા કલ્કયુક્ત ક્વાથવાળા	
કુટખવલેહ	૧૪૧	સ્નેહમાં પાણી નાંખવાની માત્રા	..
આર્દ્ર કુટખવલેહ	૧૪૨	ક્વાથ દ્રવ્યના કલ્કવાળા સ્નેહની વિધિ	..
		કલ્કરહિત સ્નેહ કેમ ખતાવવો	..
અધ્યાય ૯ મો-ધૂતાદિ ઔષધો		પુષ્પ કલ્કવાળા સ્નેહમાં પાણી કેટલું	
કલ્કયુક્ત સિદ્ધ ધૂત સ્નેહની વિધિ	૧૪૨	નાંખવું ?	..
.. .. તેલ	સ્નેહમાં પુષ્પકલ્ક કેટલો નાંખવો ?	..
સ્નેહ પદાર્થ ખાવાની માત્રા	..	સિદ્ધ સ્નેહનાં લક્ષણો	૧૪૫
ક્વાથયુક્ત સ્નેહ કેમ કરવો ?	૧૪૩	.. તેલ સ્નેહનાં લક્ષણો	
મૃદુ દ્રવ્યવાળા કાઠામાં પાણી કેટલું ધૂત
નાંખવું ?	..	ત્રણ પ્રકારના સ્નેહનાં નામો
કઠિન દ્રવ્યવાળા કાઠામાં પાણી કેટલું	..	સ્નેહની અન્ધરના મૃદુ પાકનાં લક્ષણ	..
નાંખવું ? મધ્ય
મધ્યમ દ્રવ્યવાળા કાઠામાં પાણી કેટલું ખર
નાંખવું ? કઠ્ય
અત્યંત કડણ દ્રવ્યવાળા કાઠામાં પાણી આમ
કેટલું નાંખવું ?	..	સ્નેહના મૃદુ પાકના ઉપયોગનું વર્ણન	..

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહના મધ્ય પાઠના ઉપયોગનું વર્ણન	૧૪૫	નિઋખીજી તૈલ ...	૧૬૦
„ ખર „ „ „ „	૧૪૬	ચણીમધુ „ ...	„
ધી, તેલ અને ગોળ આદિ દ્રવ્યો ઉપિત	„	કરંજાદિ „ ...	„
(વાસી) વાપરવાનાં કારણ	„	નીલિકાદિ „ ...	„
પિપ્પલ્યાદિ ક્ષીર ધૃત ...	„	ભૂર્જીરાજ „ ...	૧૬૧
ચાંગરી „ ...	„	ઘરિમેદાદિ „ ...	„
મસૂર „ ...	„	જાલ્યાદિ „ ...	„
કામદેવ „ ...	૧૪૭	હિંગ્વાદિ „ ...	૧૬૨
પાનપ્રયકલ્યાણ „ ...	„	ખાલખિલ્વાદિ „ ...	„
અમૃતા „ ...	૧૪૮	ક્ષાર „ ...	„
મહાતિજા „ ...	„	મધુસૂક્ત કરવાની વિધિ...	„
કાસીસાદિ „ ...	૧૪૯	પાઠાદિ તૈલ ...	૧૬૩
જાત્યાદિ „ ...	„	કુળાદિ „ ...	„
ખિન્ડ „ ...	૧૫૦	„ ધૃત ...	„
ત્રિફલા „ ...	„	બ્યાધ્રયાદિ તૈલ ...	„
ગૌર્યાદિ „ ...	૧૫૧	ગૃહ્યૂમાદિ „ ...	„
મયૂર „ ...	„	વજ „ ...	„
ફલ „ ...	૧૫૨	કરવીરાદિ „ ...	૧૬૪
વૃષાદિ „ ...	„	ચન્દનાદિ „ ...	„
લઘુફલ „ ...	૧૫૩	લાક્ષારસ-અળતો કરવાની વિધિ ...	૧૬૫
લાક્ષાદિ તૈલ „ ...	„	વચાદિ તૈલ ...	„
અર્જુનરસ „ ...	૧૫૪	નિર્ગુણી „ ...	„
નારાયણ „ ...	„	—	
વારુણાદિ „ ...	૧૫૫	અધ્યાય ૧૦ મો-આસવાદિ ઔષધો	
ખલા „ ...	„	પરિપક્વ આસવાદિનાં લક્ષણ ...	૧૬૫
પ્રસારિણી „ ...	૧૫૬	આસવાદિનાં નામો ...	„
માષાદિ „ ...	„	આસવ ખનાવવાની વિધિ ...	૧૬૬
શતાવરી „ ...	૧૫૭	અરિષ્ઠ „ „ ...	„
કાસીસાદિ „ ...	૧૫૮	આસવ અને અરિષ્ઠ પીવાની માત્રા...	„
પિણ્ડ „ ...	૧૫૯	અરિષ્ઠમાં નાંખવાના પદાર્થોની માત્રા	„
અર્કપત્રરસ „ ...	„	શીતરસસીધુ ખનાવવાની વિધિ ...	„
મરિચાદિ „ ...	„	પકવ „ „ „ ...	„
ત્રિફલાદિ „ ...	„	સુરા „ „ „ ...	„

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસન્નાનાં લક્ષણ ૧૬૬	તામ્ર-ત્રામ્યાનું રોધન ૧૭૬
કાઠમ્બરીનાં „...	... „	અથ-લોઢાનું „	... „
જગલનાં „	... „	નાગ-સીસાનું „	... „
મેઢકનાં „	... „	ખંગ-કલધનું „	... ૧૭૭
સુરાખીજ વા કિણ્વકનાં લક્ષણ ૧૬૭	સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મની પહેલી વિધિ „	„
વારુણી કરવાની વિધિ „	„ „ „ બીજી „	„
સૂક્ત „ „	... „	„ „ „ ત્રીજી „	... ૧૭૮
ચુક „ „	... „	„ „ „ ચોથી „	„
ગુડસૂક્ત „ „	... „	„ „ „ પાંચમી „	... ૧૭૯
ધણ્ણસૂક્ત „ „	... „	„ „ „ છઠ્ઠી „	„
મૃદ્વીકાસૂક્ત „ „	... „	„ „ „ સાતમી „	„
તુષામ્બુ કરવાની વિધિ „	„ „ „ આઠમી „	„
સૌવીર „ „	... „	કુકકુટપુટ વિધિ...	... „
કાંઞિક „ „	... „	સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મની નવમી વિધિ	... ૧૮૦
શણ્ણકી „ „	... ૧૬૮	સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મના ગુણ „	„
હરીરાસવ „	સ્વર્ણ-સોનાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ „	„
કુમાર્યાસવ „	તાર-રૂપાની ભસ્મની પહેલી વિધિ „	„
પિપ્પલ્યાસવ ૧૬૯	„ „ „ બીજી „	„
લોહાસવ ૧૭૦	તાર-રૂપાની સિદ્ધ ભસ્મના ગુણ	... ૧૮૧
મૃદ્વીકારિષ્ઠ „	તાર-રૂપાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ „	„
કુટબરિષ્ઠ ૧૭૧	તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મની પહેલી વિધિ „	„
વિરંગારિષ્ઠ „	ગજપુટ વિધિ	... ૧૮૨
કેવઢારિષ્ઠ ૧૭૨	તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મની પરીક્ષા „	„
ખઢિરારિષ્ઠ „	„-ત્રામ્યાની પકવ ભસ્મના ગુણ „	„
ખબ્બલારિષ્ઠ ૧૭૩	તામ્ર-ત્રામ્યાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	... ૧૮૩
દ્રાક્ષારિષ્ઠ „	આર-પીત્તળની ઉપધાતુની ઉત્પત્તિનું	„
શહીતકારિષ્ઠ ૧૭૪	વર્ણન	„
કરામ્બલારિષ્ઠ „	„-પીત્તળ રોધવાની વિધિ ...	„
		„-પીત્તળની ભસ્મની પહેલી વિધિ „	„
		„- „ પકવ ભસ્મના ગુણ ૧૮૪
		„-પીત્તળની અપકવ ભસ્મના અવગુણ „	„
		કાંચ-કાંસાનું રોધન	„
		„-કાંસા ઉપધાતુની ઉત્પત્તિનું વર્ણન	„
		„-કાંસાની પકવ ભસ્મની પહેલી વિધિ „	„
અધ્યાય ૧૧ મો-ધાતુરોધનમારણ્ય ઔષધો			
સાત ધાતુનાં નામો ૧૭૬		
સ્વર્ણ-સોનાનું રોધન	... „		
તાર-રૂપાનું „	... „		
આર-પીત્તળનું „	... „		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કાંસ્થ-કાંસાની પકવ ભસ્મના ગુણ	૧૮૪	સાત ઉપધાતુનાં નામો ...	૧૯૧
,,-કાંસાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	૧૮૫	સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીનું શોધન ...	,,
તામ્ર-ત્રામ્બાની ભસ્મની ખીજ વિધિ	,,	સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભસ્મની	,,
આર-પીત્તળની ,, ,, ,, ,,	,,	પહેલી વિધિ ...	,,
કાંસ્થ-કાંસાની ,, ,, ,, ,,	,,	,, ,, ભસ્મની ખીજ વિધિ	૧૯૨
નાગ-સીસાંની ,, પહેલી ,, ,,	,,	,, ,, ,, ત્રીજી વિધિ	,,
,, ,, ,, ખીજ ,, ,,	,,	,, ,, ,, ચોથી વિધિ	,,
નાગ-સીસાંની પકવ ભસ્મનાં ગુણ	૧૮૬	,, ,, પકવ ભસ્મના ગુણ	,,
નાગ-સીસાંની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,	સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની અપકવ	,,
ખંગ-કલ્દની ભસ્મની પહેલી વિધિ	,,	ભસ્મના અવગુણ ...	,,
ખંગ-કલ્દની પકવ ભસ્મના ગુણ	૧૮૭	તારમાક્ષિક-રૂપામખીનું શોધન	,,
ખંગ-કલ્દની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,	તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મની	,,
અય-લોઠાની ભસ્મની પહેલી વિધિ	,,	પહેલી વિધિ ...	,,
,, ,, ,, ખીજ ,, ,,	,,	,, ,, ભસ્મની ખીજ વિધિ	૧૯૩
,, ,, ,, ત્રીજી ,, ૧૮૮	,,	,, ,, ,, ત્રીજી વિધિ	,,
,, ,, ,, ચોથી ,, ,,	,,	,, ,, ,, ચોથી વિધિ	,,
અય-લોઠાની પકવ ભસ્મના ગુણ	૧૮૯	તારમાક્ષિક-રૂપામખીની પકવ ભસ્મના	,,
અય-લોઠાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,	ગુણ ...	,,
અય-લોઠાની ભસ્મ ખાવાની માત્રા	,,	તારમાક્ષિક-રૂપામખીની અપકવ ભસ્મના	,,
અય-લોઠાની ભસ્મ ખાનારે, કયા કયા	,,	અવગુણ ...	,,
પદાર્થ ન ખાવો? ...	,,	તુત્ય-મોરધુયુનું શોધન	,,
ચશક-જસતનું શોધન ... ૧૯૦	,,	તુત્ય-મોરધુયુની ભસ્મ કરવાની વિધિ	,,
ચશક-જસતની ભસ્મની પહેલી વિધિ	,,	તુત્ય-મોરધુયુની ભસ્મના ગુણ	૧૯૪
ચશક-જસતની ભસ્મના ગુણ	,,	અબ્રકનું શોધન	,,
ચશક-જસતની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,	ધાન્યાબ્રક કરવાની વિધિ	,,
સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મની કશમી વિધિ	,,	અબ્રકની ભસ્મની પહેલી વિધિ	,,
તાર-રૂપાની ,, ત્રીજી ,, ,,	,,	અબ્રક ભસ્મના સામાન્ય ગુણ	૧૯૫
તામ્ર-ત્રામ્બાની ,, ,, ,, ૧૯૧	,,	અબ્રકની ભસ્મની ખીજ વિધિ	,,
આર-પીત્તળની ,, ,, ,, ,,	,,	અબ્રક ભસ્મના ગુણ ...	૧૯૬
કાંસ્થ-કાંસાની ,, ,, ,, ,,	,,	અબ્રકની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,
નાગ-સીસાંની ,, ,, ,, ,,	,,	અબ્રક ભસ્મ ખાનારે કયા કયા પદાર્થ	,,
ખંગ-કલ્દની ,, ખીજ ,, ,,	,,	ન ખાવો? ...	,,
અય-લોઠાની ,, પાંચમી ,, ,,	,,	નીલાંજન-કાળા સુરમાનું શોધન	,,
ચશક-જસતની ,, ખીજ ,, ,,	,,	કાળા સુરમાના ગુણ ...	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
લોહિત-માણેકની, મુક્તા-મોતીની,		શિલાજિતના ગુણ ૨૦૮	
પ્રવાલ-પરવાળાની, મરકત-લીલાં પાના,		મણ્ડૂર-લોઢાના કાટોડાની ઉત્પત્તિ... ,,	
ની પુષ્પરાગ-પોખરાજની, નીલ-નીલ-		,, -લોઢાનો કાટોડો ભસ્મમાં કેવો	
મની, ગોમેઢ-રાહુરતની, વૈદ્ય-કેતુ-		વાપરવો ? ૨૦૯	
રતની, મણિ-સૂર્યકાન્તની, ચન્દ્રકાન્ત-		,, -લોઢાના કાટોડાનું શોધન	
મણિની, સ્ફટિક મણિની, પેશોજ-		,, -લોઢાના કાટોડાની ભસ્મની	
પીશોજની તથા રાત્નવર્તની એ દરેકની		પહેલી વિધિ	
ભસ્મની છઠી, સાતમી તથા આઠમી		,, -લોઢાના કાટોડાની ભસ્મના ગુણ ..	
વિધિ ૨૦૪		,, -લોઢાના કાટોડાની અપકવ ભ-	
વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મની સાતમી,		સ્મના અવગુણ	
આઠમી તથા નવમી વિધિ ... ૨૦૫		ક્ષાર કાઢવાની વિધિ	
વજ-હીરાની ભસ્મના ગુણ		ઘોળા ક્ષારનું નામ ૨૧૦	
,, ,, અપકવ ભસ્મના અવગુણ ..		પ્રવાહી ક્ષારનું નામ	
વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મના ગુણ		બન્ને ક્ષારો વાપરવાનો ખુલાસો	
,, -તરમરીની અપકવ ભસ્મના અવગુણ ..			
લોહિત-માણેકની ભસ્મના ગુણ		અધ્યાય ૧૨ મો-રસાદિ ઔષધો	
મુક્તા-મોતીની ,, ,,		પારાના સામાન્ય ગુણ	
પ્રવાલ-પરવાળાની ,, ,, ... ૨૦૬		પારાનાં નામો	
મરકત-લીલાં પાનાંની ,, ,,		તામ્રાદિ ધાતુઓને આપેલા, સૂર્યાદિ	
પુષ્પરાગ-પોખરાજની ,, ,,		નવ ગ્રહોનાં નામો	
નીલ-નીલમ મણિની ,, ,,		પારાનું શોધન ૨૧૧	
ગોમેઢ-રાહુરતની ,, ,,		ગન્ધકનું શોધન... .. ૨૧૨	
વૈદ્ય-કેતુરતની ,, ,,		શોધેલા ગન્ધકના ગુણ	
મણિ-સૂર્યકાન્ત મણિની ,, ,, ... ૨૦૭		અશુદ્ધ ,, અવગુણ... ..	
ચન્દ્રકાન્ત મણિની ,, ,,		હિર્જાળાનું શોધન	
સ્ફટિક મણિની ,, ,,		શોધેલા હિંગળાનો ગુણ	
પેશોજ-પીશોજની ,, ,,		હિર્જાળામાંથી પારો કાઢવાની વિધિ... ..	
રાત્નવર્તની ,, ,,		નવ પ્રકારનાં વિષો ૨૧૩	
શિલાજિતની ઉત્પત્તિનું વર્ણન... ..		કાલકૂટ વિષવર્ણન	
શિલાજિતનું શોધન		વછનાગ વિષવર્ણન	
શિલાજિત બનાવવાની વિધિ ... ૨૦૮		શૂર્જાક વિષવર્ણન	
શુદ્ધ શિલાજિતની પરીક્ષા		પ્રદીપક વિષવર્ણન ૨૧૪	
પ્રથમના ગાળવામાં રહેલા ગાળાનો શિલા-		હાલાહલ વિષવર્ણન	
જિત બનાવવાની બીજી વિધિ		બ્રહ્મપુત્ર વિષવર્ણન	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હારિદ્ર વિષવર્ણન ...	૨૧૪	વાલુકા ચન્ત્રદ્વારા પારાની ભસ્મની	
સકટુક વિષવર્ણન ...	"	પહેલી વિધિ	૨૨૧
સૌરાષ્ટ્રિક વિષવર્ણન ...	"	પારાની ભસ્મની ખીજ	૨૨૨
સાત પ્રકારનાં ઉપવિષો ...	"	ભસ્મની ત્રીજી	"
નવે વિષોનું શોધન ...	"	ચોથી	"
નવે વિષોના ગુણ ...	૨૧૫	જ્વરાંકુશ રસ ...	૨૨૩
વછનાગ શોધવાની પહેલી વિધિ ...	"	જ્વરાંકુશ રસ ...	"
" " ખીજી " ...	"	શીતજ્વરાંકુશ રસ ...	૨૨૪
શોધેલા વછનાગના ગુણ ...	૨૧૬	જ્વરાંકુશ ગુટિકા ...	"
આઠઠા નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	લોકનાથ રસ ...	૨૨૫
" " ઉપવિષના ગુણ ...	"	લઘુલોકનાથ રસ ...	૨૨૭
થોર નામે ઉપવિષના દૂધનું શોધન ...	"	મૃગાક પોટલી રસ ...	૨૨૮
શોધેલા થોરના દૂધના ગુણ ...	"	ભૂધર ચન્ત્ર કરવાની વિધિ...	૨૨૯
ધન્તરા નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	હેમગર્ભપોટલી રસ:-પહેલી વિધિ ...	"
શોધેલા ધન્તરા નામે ઉપવિષના ગુણ ...	"	" " :-ખીજી " ...	૨૩૦
દૂધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષનું શોધન ૨૧૭		મહાજ્વરાંકુશ ...	૨૩૧
શોધેલા દૂધિયા વછનાગ નામે ઉપ-		આનન્દભૈરવ રસ ...	"
વિષના ગુણ ...	"	લઘુમૂચિકાભરણ રસ ...	૨૩૨
કછેર નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	જલચૂડામણિ રસ ...	"
શોધેલી કછેર નામે ઉપવિષના ગુણ...	"	પંચવક્ત્ર રસ ...	૨૩૩
ચણોઠી નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	હનમત રસ ...	"
શોધેલી ચણોઠી નામે ઉપવિષના ગુણ ...	"	અંજન રસ ...	૨૩૪
અશીણ નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	નારાય રસ ...	"
શોધેલ અશીણ નામે ઉપવિષના ગુણ... ૨૧૮		ધન્તરાંકુશ રસ ...	"
નેપાળાનું શોધન ...	"	રાજમૃગાંકુશ રસ ...	"
શોધેલા નેપાળાના ગુણ ...	"	સ્વથમગિન રસ ...	૨૩૫
" પારાને મુખ લાવવાની વિધિ ...	"	સ્થાલિકા ચન્ત્ર કરવાની વિધિ	૨૩૬
તપ્ત ખલ્લનું વર્ણન ...	૨૧૯	સૂર્યાવર્ત રસ ...	"
શોધેલા પારાને મુખ લાવવાની ખીજી વિધિ,,		સ્વચ્છન્દ ભરવ રસ ...	"
શોધેલા પારાને મુખ લાવવાની ત્રીજી વિધિ,,		હંસ પોટલી રસ ...	૨૩૭
કચ્છપ ચન્ત્ર કરવાની વિધિ ...	૨૨૦	ત્રિવિક્રમ રસ ...	"
" ચન્ત્રદ્વારા ગન્ધક ભરણવાળા		મહાતાલેશ્વર રસ ...	"
પારાની ભસ્મની વિધિ ...	"	કુષ્ઠકુઠાર રસ ...	૨૩૮
વાલુકા ચન્ત્ર કરવાની વિધિ ...	૨૨૧	ઉદયાદિત્ય રસ...	૨૩૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુંબદિ ચૂર્ણ	૨૪૦	મન્ન કટલા દિવસ પીવી...	૨૫૨
શિલાદિ ચૂર્ણ	,,	સ્નેહનો સાત્ત્વ થવાનો કાળ	૨૫૩
સર્વેશ્વર રસ	,,	સ્નેહોની માત્રા	,,
સ્વર્ણક્ષીરી રસ	૨૪૧	માત્રા વિના સ્નેહો પીવાથી થનારા રોગો	,,
મેહબદ્ધ રસ	,,	દીપ્તાગ્નિવાળાએ સ્નેહ કટલો પીવો	,,
મહાવલ્લિ રસ	૨૪૨	મધ્યમાગ્નિવાળાએ સ્નેહ , ,	,,
વિલાધર રસ	,,	મન્દાગ્નિવાળાએ , , ,	,,
ત્રિનેત્રાખ્ય રસ...	,,	મહતી સ્નેહમાત્રા	,,
ગજકેશરી રસ	૨૪૩	મધ્યમા , ,	,,
અગ્નિતુણી વટી	,,	અલ્પા , ,	,,
અભ્યર્ણકપાટ રસ	૨૪૪	અલ્પા માત્રાના ગુણ	,,
મન્થાનુભેરવ રસ	,,	મધ્યમા માત્રાના ગુણ	૨૫૪
વાતનાશન રસ...	,,	જ્યેષ્ઠા , , ,	,,
રોગહર રસ	૨૪૫	પિત્તાદિના પ્રકોપપરકેવા પ્રકારે ધી ખાવું	,,
સન્નિપાતભેરવ રસ	,,	કેવા રોગોને ધી પાવું	,,
મહાભ્યર્ણકપાટ રસ	૨૪૬	, , , તેલ , ,	,,
વજ્રકપાટ રસ	૨૪૭	વસાસ્નેહ કોણે પીવો	,,
મહાનકામકેવ રસ	૨૪૮	મન્નસ્નેહ , , ,	,,
કન્ઠર્પસુન્દર રસ	૨૪૯	ધી કોણે પીવું	,,
લોહ રસ	૨૫૦	શીત કાળમાં સ્નેહ ક્યારે પીવો ...	૨૫૫

ઉત્તર ખણ્ડ

અધ્યાય ૧ લો-સ્નેહપાનવિધિ

સ્નેહનાં નામ ૨૫૨	ધી તેલ કયાં વાપરવાં ,,
સ્નેહ પીવાનો વખત ,,	ધીનું અનુપાન ,,
સ્નેહના બે ભેદ... .. ,,	તેલનું , , ,,
પ્રધાન સ્થાવર સ્નેહ ,,	વસા સ્નેહનું અનુપાન ,,
, , જગદ્ગુપ્ત , , ,,	મન્ન , , , ,,
ચમક ,,	સ્નેહ ન પી શકે એવાં મનુષ્યાને સ્નેહ
ત્રિવૃત... .. ,,	ક્યારે અને કેમ પાવો... .. ,,
મહાન ,,	સઘ: સ્નેહન ચવાગુ ,,
ધી કટલા દિવસ પીવું ,,	, , , કુગ્ધ ,,
તેલ , , , ,,	સ્નેહાભ્યર્ણનો ઉપાય ૨૫૬
વસા , , , પીવી ,,	સ્નેહાભ્યર્ણની શંકાનો ઉપાય ,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહજન્ય તૃપ્તાનો ઉપાય... ..	૨૫૬	ક્યા ક્યા રોગીને પરસેવો ન કાઢવો	૨૬૦
ક્યાં ક્યાં મનુષ્યને સ્નેહપાન ન કરાવવું	”	” ” ” ” થોડો પરસેવો કાઢવો	”
ક્યે વખતે સ્નેહપાન ન કરવું	”	થોડો પરસેવો લાવવાનાં ઠેકાણાં ...	”
ક્યાં ક્યાં મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું...	”	અતિ પરસેવો લાવવાથી થતા ઉપદ્રવો	”
સારી રીતે સ્નિગ્ધ થયાંનાં લક્ષણ...	૨૫૭	” ” ” ” ઉપદ્રવોનું	
સારી રીતે રૂક્ષ થયાંનાં લક્ષણ ...	”	વારણ	”
સ્નેહ પાનજન્ય ઉપદ્રવ	”	તાપ સ્વેદની વિધિ	”
રૂક્ષને સ્નિગ્ધ કરવાના ઉપચારો ...	”	ઉષ્મા સ્વેદની ”	૨૬૧
સ્નિગ્ધને રૂક્ષ ” ”	”	ઉપનાહ સ્વેદની ”	૨૬૨
સ્નેહપદાર્થ સેવન કરવાનું ફલ ...	”	મહા શાલ્વણ સ્વેદની વિધિ ...	૨૬૩
” પીનાશાએ ક્યા ક્યા પદાર્થો		દ્રવ સ્વેદની વિધિ	”
ત્યાગ કરવા... ..	”	પરસેવો કાઢવાનું ક્યારે બંધ કરવું...	૨૬૪
		પરસેવો કાઢ્યા પછી ક્યા ઉપચારો કરવા	૨૬૫

અધ્યાય ૨ જો-સ્વેદવિધિ

પરસેવાનાં નામો	૨૫૮
પરસેવાના સામાન્ય ગુણ... ..	”
તાપ સ્વેદના ગુણ	”
ઉષ્મા ” ”	”
ઉપનાહ ” ”	”
દ્રવ ” ”	”
અધિક, અલ્પ અને મધ્યમ બળવાળાને	
પરસેવો લાવવાની યોજના	”
કંફરોગીને પરસેવો લાવવાની યોજના	”
કંફવાતરોગીને પરસેવો લાવવાની ”	૨૫૯
કંફમેદ્યુક્ત વાત રોગીને પરસેવો લાવ-	
વાની યોજના	”
પ્રથમ પરસેવો ક્યા ક્યા પ્રયોગમાં	
લાવવો	”
પ્રથમ પરસેવો કાઢવા લાયક રોગોનાં	
નામ	”
પાછળથી પરસેવો કેવી રીતે કાઢવો	”
પરસેવો ક્યે સ્થળે અને ક્યે વખતે કાઢવો	”
સ્નેહપાનનું ફલ... ..	”
પરસેવો લાવતી વખતના ઉપચારો ...	૨૬૦

અધ્યાય ૩ જો-વમનવિધિ

કે કે ઋતુમાં ઉલટી કરાવવી ...	૨૬૫
” ” રેચ આપવો	”
કેવાં મનુષ્યને ઉલટી કરાવવી	”
ક્યા રોગોપર ” ”	”
ક્યા ક્યા રોગીને ” ન કરાવવી ...	૨૬૬
ઉપરના રોગીને ક્યારે ઉલટી કરાવવી	”
ઉલટી ન કરાવવા યોગ્ય રોગીનાં નામો	”
” કરાવવાનો ઉપાય	”
” માટે હિતકારક મિશ્રણ કયું ...	”
ઉલટી માટે કેવાં ઔષધ વાપરવાં ...	”
જીલાબ ” ” ” ”	”
ઉલટી માટેના કાઠાની વિધિ ...	૨૬૭
” ” ” માત્રાનું પ્રમાણ ”	
” કરાવવા માટેના કલ્ક, ચૂર્ણ અને	
અવલેહની માત્રા	”
ઉલટીના વેગપરથી ઉત્તમ ઉલટી બાલુ-	
વાનું પ્રમાણ	”
ઉલટીના ઔષધોમાં કેટલા પલનો	
પ્રસ્થ હોવો ?	”

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
જીલાખમાં પ્રસ્થ કેમ લેવો? ...	૨૬૭	કે કે ક્રિયા પછી જીલાખ આપવો? ૨૭૧	
લોહી કાઢવામાં પ્રસ્થ કેમ લેવો? ...	,,	જીલાખ આપવાનો વખત ...	,,
કફવાળાને સાથી ઉલટી કરાવવી? ,,	,,	ખાસ જીલાખ આપવા યોગ્ય રોગોનાં	
પિત્તવાળાને ,, ,, ,, ૨૬૮		નામો	,,
વાતકફવાળાને ,, ,, ,, ,,		વાતાહિ કોષોના સમનનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય ,,	
કૃષ્ણાહિ વામક ચૂર્ણ	,,	કયા રોગપર જીલાખ આપવો? ...	,,
પટોલાહિ ,, ,,	,,	કેવાં મનુષ્યને જીલાખ ન આપવો? ૨૭૨	
મહન ,, ,,	,,	મુઠ્ઠ કોષ-કોઠાનું વર્ણન	,,
સિન્ધુ ,, ,,	,,	મધ્યમ કોષ-કોઠાનું વર્ણન	,,
ઉલટી કરાવવા બાબતના ઉપચારો ,,		ફૂર કોઠાનું વર્ણન	,,
ખરાબ ઉલટીનાં લક્ષણો... ..	,,	મુઠ્ઠ કોઠાવાળાને કેવી માત્રા આપવી?	,,
અતિ ,, ,, ૨૬૯		મધ્યમ ,, ,, ,, ,,	,,
,, ઉલટીનો ઉપાય	,,	ફૂર ,, ,, ,, ,,	,,
,, ઉલટીથી ઉલટી ઉતરેલી જીભને		મુઠ્ઠ ,, રોનો જીલાખ લાગે?	,,
સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?	,,	મધ્યમ ,, ,, ,, ,, ૨૭૩	
અતિ ઉલટીથી બહાર નીકળેલી જીભને		ફૂર ,, ,, ,, ,,	,,
સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?	,,	જીલાખની ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન	
અતિ ઉલટીથી ચક્રવર્તન થતી આંખને		માત્રાનું વર્ણન	,,
સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?... ..	,,	જીલાખ માટે કાઠો પાવાની ઉત્તમ,	
અતિ ઉલટીથી ડરડાયેલી કાઠીને		મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માત્રાનું પ્રમાણ ,,	
સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?	,,	જીલાખ માટે કલ્ક મોઢક અને ચૂર્ણની	
અતિ ઉલટીને લીધે પડતાં એવાં રક્તને		માત્રાનું પ્રમાણ	,,
કેમ અટકાવવું?	,,	ત્રિવૃચ્ચૂર્ણ	,,
ધાત્ર્યાહિ મન્થ... ..	,,	ઘોષચૂર્ણ	,,
સારી ઉલટી થયાનાં લક્ષણો ... ૨૭૦		ત્રિવૃતાહિ ચૂર્ણ	,,
ઉલટી થયા બાદ કયે વખતે કયા		એરબુડતૈલ-વિરેચન પહેલું ... ૨૭૪	
પદાર્થોનું ભોજન કરવું?	,,	,, ,, બીજું	,,
ઉલટીના ફાયદાનું ફળ	,,	વર્ષાત્રિવૃતાહિ ચૂર્ણ	,,
ઉલટી થયા પછી કયા કયા પદાર્થો		સરઠ ,, ,,	,,
લાગ કરવા?	,,	હેમન્ટ ત્રિવૃતાહિ ચૂર્ણ	,,
		શિશિરવસન્ત પિપ્પલાહિ ચૂર્ણ	,,
અધ્યાય ૪ થો-વિરેચનવિધિ		શ્રીમ્ ત્રિવૃચ્ચૂર્ણ	,,
કે કે ક્રિયા કરીને જીલાખ આપવો? ૨૭૦		અભયાહિ મોઢક	,,
ઉલટી કરાવ્યા બગર જીલાખ આપવાથી		જીલાખ લીધા પછી શું કરવું? ... ૨૭૫	
શું અવગુણ થાય? ૨૭૧		,, ,, કેમ વર્તવું	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હલદીનું ઔષધ ખાધા પછી શું થાય છે? ૨૭૫		નળીના કાન સાથે બસિત કેમ બાંધવી? ૨૭૬	
જીલાબનું „ „ „ „ „ „ „ „		બસિત માટે કયા જનાવરોના મૂત્ર—	
જીલાબ ન લાગવાથી શું થાય છે? ૨૭૬		કોરા લેવા? „	
„ „ „ થનારા વિકારોનું શમન „		કેવાપ્રકારની બસિત વાપરવી ... ૨૮૦	
અતિ જીલાબથી શું થાય? ... „		ઘણુ બસિત કેવી વાપરવી? ... „	
શીતામ્બુ વિરેચન વારણુ ... „		બસિત મારવાનું કળ શું? ... „	
તણ્ડુલામ્બુ „ „ ... „		„ ક્યારે મારવી? ... „	
સહકારત્વચક્રકં „ „ ... „		„ „ ન મારવી? ... „	
અન્નક્ષીર વીરેચન વારણુ ... ૨૭૭		સ્નેહભોજન કરેલાને બસિતથી કયા	
વૈઘિકરમાંસરસ „ „ ... „		રોગ થાય? „	
માંસ „ „ ... „		બસિત કેને ન મારવી?... .. „	
પષ્ટિકશાલિ „ „ ... „		રુક્ષ અને અતિ ભોજને બસિતથી	
મસુર વિરેચન વારણુ „		શી હાનિ? „	
શીતસદ્-બ્રાહ્મિ દ્રવ્ય વિરેચન વારણુ... „		અનુવાસનની હીનમાત્રાથી શી હાનિ? „	
સુવિરેચન લક્ષણુ „ „ ... „		નિરુહબસિતની „ „ „ „	
સારી રીતે ચેય લાગ્યા પછી શું કરવું? „		અનુવાસનની અતિ „ „ „	
વિરેચન ફલ „		નિરુહ બસિતની „ „ „ ૨૮૧	
જીલાબ લાગ્યા પછી કેમ વર્તવું? ... „		અનુવાસન બસિતમાં સ્નેહ કેમ દેવો? „	
„ „ „ શું શું ખાવું?... „		શતાહ્વાદિ ચૂર્ણની ઉત્તમાદિ માત્રા „	
		અનુવાસન બસિત ક્યારે મારવી?... „	

અધ્યાય ૫ મો—સ્નેહબસિતવિધિ

બસિતનાં નામો ૨૭૮		કરવું? „	
અનુવાસન બસિતનાં લક્ષણુ ... „		અનુવાસન બસિત મારવા ટાણે કેમ	
નિરુહ „ „ ... „		વર્તવું „	
બસિત શબ્દનું સ્પષ્ટિકરણુ ... „		અનુવાસન બસિત કેમ મારવી? ... „	
બસિતનાં ક્રમવાર નામો ... „		બસિત મારવા ટાણે રોગીએ શું શું	
બસિતની માત્રાનું પ્રમાણુ ... „		ન કરવું? „	
અનુવાસન બસિત કેને મારવી? ... „		બસિત મારવામાં કેટલો કાળ લાગે? „	
„ „ „ ન મારવી? „		બસિત મરાવનારે કેટલો વાર ચતું સુવું? „	
નળી રોની કરવી? ૨૭૯		માત્રાના કાળનું વર્ણન ... ૨૮૨	
નળીની લમ્બાઈ કેવલી જોધએ? ... „		બસિત માર્યા પછી શા શા ઉપચારો કરવા „	
નળીનાં છિદ્રો કેવડાં કરવાં? ... „		ઉત્તમ અનુવાસન બસિતનું લક્ષણુ શું? „	
નળી કેવી કરવી? ... „		અનુવાસન બસિત આપેલાંને કેવું ભોજન	
નળીની કશ્મિકા કેવી કરવી? ... „		ખવરાવવું? „	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અનુવાસન અસ્તિ આપેલાને બીજો દિવસે		નિરુદ્ધ-આસ્થાપન અસ્તિનાં ઉત્તમ લક્ષણ ૨૮૭	
કેવું પાનાદિ કેવું ? ૨૮૨		,, અસ્તિ કેમ આપવી ?	
સર્વ મળીને કેટલી અસ્તિઓ આપવી ? ૨૮૩		,, ,, કેટલી આપવી ?	
નિરુદ્ધઅસ્તિ ક્યારે આપવી ?		વાતપર નિરુદ્ધઅસ્તિ કેટલી મારવી ? ..	
અસ્તિ મારવાના ગુણ		પિત્તપર ,, ,, ,, ..	
અનુવાસન (સ્નેહ) અસ્તિ અને નિરુ-		કફપર ,, ,, ,, ૨૮૮	
દ્ધઅસ્તિ કોને મારવી ?... ..		પિત્તપર શેની નિરુદ્ધઅસ્તિ મારવી ? ..	
ગુદામાં નાંખેલો સ્નેહ એકલો બહાર		કફપર ,, ,, ,, ..	
આવે તો શું કરવું ?		વાતપર ,, ,, ,, ..	
ગુદામાં નાંખેલો સ્નેહ બહાર ન નીક-		અનુવાસન અસ્તિ ક્યારે આપવી ?... ..	
વાથી શા ઉપદ્રવો થાય છે ? ... ૨૮૪		મૃદ નિરુદ્ધઅસ્તિ કોને મારવી ?	
ઉપરના રોગો મટાડવા માટે શું કરવું ? ..		તીક્ષ્ણ ,, કોને ન મારવી ?... ..	
ગુદાની અન્દરનો સ્નેહ ક્યારે બહાર		ઉત્કલેશન અસ્તિ ક્યારે આપવી ?	
ન કાઢવો ?		દોષહર ,, ,, ,,	
ગુદામાંના સ્નેહને બીજા ઉપાયથી		સંશમનીય ,, ,, ,,	
ક્યારે કાઢવો ?		ઉત્કલેશન અસ્તિની વિધિ ,,	
અનુવાસન તેલ ક્રિયા		દોષહર અસ્તિની વિધિ ,, ..	
દૂષિત અનુવાસન અસ્તિથી કયા રોગો		શોધન ,, ,, ૨૮૯	
થાય છે ?		શમન ,, ,, ,, ..	
અસ્તિ મરાવનારે કેવી રીતે પથ્ય પાળવું ? ..		લેખન ,, ,, ,, ..	
		ખુંદણ ,, ,, ,, ..	
		ચિત્તિહલ ,, ,, ,, ..	
અધ્યાય ૬ ટો-નિરુદ્ધઅસ્તિવિધિ		ચિત્તિહલ અસ્તિની માત્રા કેટલી કેવી ? ૨૯૦	
નિરુદ્ધઅસ્તિના ભેદોનાં કારણ ... ૨૮૫		નિરુદ્ધ ,, ,, ,, ,, ..	
નિરુદ્ધઅસ્તિનું બીજું નામ		વાતપર નિરુદ્ધમાં મધ, સ્નેહ કેટલાં	
આસ્થાપન શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ		નાંખવાં ?	
નિરુદ્ધ અસ્તિની ઉત્તમાદિ માત્રાનું વર્ણન ..		પિત્તપર નિરુદ્ધમાં મધ, સ્નેહ કેટલાં	
નિરુદ્ધઅસ્તિ કોને ન મારવી ? ... ૨૮૬		નાંખવાં ?	
,, ,, મારવી ?		કફપર નિરુદ્ધમાં મધ, સ્નેહ કેટલાં	
નિરુદ્ધઅસ્તી કેમ મારવી ?... ..		નાંખવાં ?	
નિરુદ્ધઅસ્તિ બહાર આવવા માટે કેમ		માધુતૈલિક અસ્તિ	
એસવું ?		દીપન ,,	
નિરુદ્ધઅસ્તિનું ઔષધાદિ બહાર ન		યુક્તરથ ,,	
આવે તો શું કરવું ?		સિદ્ધ ,,	
સારી રીતે નિરુદ્ધઅસ્તિ અપાયાનું લક્ષણ ૨૮૭		અસ્તિ આપ્યા પછી કેમ વર્તવું ?	
,, ,, ,, ન અપાયાનું વર્ણન ..			
અનુવાસન-સ્નેહ અસ્તિનાં ઉત્તમ લક્ષણ ..			

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૭ મો—ઉત્તરઅસ્તિવિધિ		નસ્ય ક્યે ક્યે વખતે ન લેવું? ...	૨૯૫
ઉત્તર અસ્તિ કેવી બનાવવી? ...	૨૯૧	કોણે કોણે નસ્ય ન લેવું? ...	”
,, અસ્તિની માત્રા કેટલી આપવી? ૨૯૨		કેટલાં વર્ષથી કેટલાં વર્ષ સુધી નસ્ય લેવું? ..	”
,, અસ્તિ આપ્યા પહેલાં શી ક્રિયા કરવી ,,		વૈરેચન નસ્યનું વર્ણન ...	”
ઉત્તર અસ્તિ મારવાનો પ્રકાર ...	”	ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વિરેચન માત્રા ..	”
,, ,, આપ્યા પછી કયા ઉપચારો		નસ્યમાં જૂઠાં જૂઠાં ઔષધો કેટલાં નાંખવાં ,,	”
કરવા? ...	”	વિરેચન નસ્યભેદ ...	૨૯૬
ી માટે કેવી ઉત્તર અસ્તિ બનાવવી? ..	”	અવપીડ નસ્ય શાપર વાપરવું? ...	”
ચોનિમાં ઉત્તર અસ્તિ કેમ મારવી? ..	”	પ્રથમન ,, ,, ,, ...	”
સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તર અસ્તિ કેમ		અવપીડ વિરેચનનાં લક્ષણ ..	”
મારવી? ...	”	પ્રથમન ,, ,, ,, ...	”
બાહ્યાના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તર અસ્તિ કેમ		કયા કયા રોગોમાં વિરેચન નસ્ય વાપરવું? ..	”
મારવી? ...	૨૯૩	કોને કોને સ્નેહન નસ્ય આપવું? ...	”
ચોનિની અસ્તિમાં કેટલો સ્નેહ નાખવો? ..	”	અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું? ..	”
સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગની અસ્તિમાં કેટલો સ્નેહ		પ્રથમન ,, ,, ,, ,, ...	”
નાંખવો? ...	”	ગુડાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું? ૨૯૭	”
બાહ્યાના મૂત્રમાર્ગની અસ્તિમાં કેટલો		ષિષ્પલ્પાદિ નસ્ય કયા કયા ,,	”
સ્નેહ નાંખવો? ...	”	મધુકસારાદિ નસ્ય કયા કયા ,,	”
ઉત્તર અસ્તિ મારવા ટાણે સ્ત્રીને કેમ		સૈન્ધવાદિ નસ્ય કયા કયા ,,	”
બેસાડવી? ...	”	પ્રથમન ,, ,, ,, ,, ...	”
ઉત્તર અસ્તિનું સ્નેહ બહાર કેમ કાઢવું? ..	”	બૃંહણ નસ્યના ભેદોનાં નામો ...	૨૯૮
અસ્તિથી થયેલા કાઠના શા ક્રિયા કરવા? ..	”	મર્શબૃંહણ—સ્નેહન નસ્યની માત્રાનું	
ઉત્તર અસ્તિથી કયા કયા રોગો મટે? ..	”	વર્ણન ...	”
મેહ રોગોને અસ્તિ શા માટે ન મારવી? ૨૯૪		મર્શ બૃંહણ—નસ્યની માત્રા કેટલીવાર	
ઉત્તર અસ્તિથી કયા રોગ શમે? ...	”	નાંખવી? ...	”
,, ,, થયેલા અવગુણ કેમ મટાડવા? ..	”	મર્શ નસ્ય કેટલે કેટલે દિવસે નાકમાં	
ફલવર્તિ બનાવવાની વિધિ ...	”	નાંખવું ...	”
અધ્યાય ૮ મો—નસ્યવિધિ		મર્શની માત્રા વધુ દેવાથી શું થાય છે? ..	”
નસ્ય શબ્દનો ખુલાસો ...	૨૯૪	શિરોવિરેચન નસ્યની માત્રા વધુ દેવાથી	
નસ્યનાં નામો ...	”	શું થાય છે? ...	”
નસ્યના ભેદો ...	”	મર્શની માત્રા વધુ અપાઇ હોય ત્યારે	
રેચન નસ્ય કોને કહેવું? ...	”	શું કરવું? ...	”
સ્નેહન ,, ,, ,, ...	”	શિરોવિરેચનની માત્રા વધુ અપાઇ હોય	
નસ્ય ક્યે ક્યે વખતે લેવું? ...	૨૯૫	ત્યારે શું કરવું? ...	૨૯૯
		કયા કયા રોગોપર બૃંહણ નસ્ય આપવું? ..	”

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
માયાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર ફેરું? ૨૯૯		અતિ શુદ્ધિ ક્યારે જણાય? ... ૩૦૩	
પ્રતિમર્શ નસ્યમાં ફેટલાં દીપાં નાંખવાં ,,		મસ્તકની હીનશુદ્ધિયોગપર શું કરવું? ,,	
ખિન્ન માત્રાનું પ્રમાણ ,,		,, અતિશુદ્ધિ ,, ,, ,, ,,	
ફેટલાં દીપાંનો શાણ કહેવાય? ,,		મસ્તકની સારી શુદ્ધિપર શું કરવું? ,,	
મર્શ નસ્યમાં ફેટલાં દીપાં નાંખવાં?... ૩૦૦		અતિ સ્નિગ્ધ મસ્તક કેમ જણાય? ,,	
પ્રતિમર્શ નસ્યનાં દીપાંનું વર્ણન ,,		,, ,, ,, પર શું ઉપાય	
,, નસ્ય કયે કયે વખતે આપવું? ,,		કરવો? ,,	
,, ,, બરોબર અપાયું ક્યારે જણવું ,,		નસ્યવાળાએ શું પથ્ય પાળવું ,,	
પ્રતિમર્શ નસ્ય ક્યારે શું કરવું? ,,		,, શો આચાર પાળવો? ,,	
કયા રોગપર પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું? ,,		પાંચે કર્મોનું પુનઃ નામકથન ... ૩૦૪	
પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી કયા કયા			
રોગો મટી જાય છે? ,,		અધ્યાય ૯ મો—ધૂમપાનવિધિ	
ખિલીત નસ્ય ૩૦૧		ધૂમપાનના ભેદો ૩૦૪	
નિરબ નસ્ય ,,		શમન ધૂમનાં બીજ નામે ,,	
અસ્થારી નસ્ય ,,		બુંદણ ,, ,, ,, ,,	
શિવા નસ્ય ,,		રેચન ,, ,, ,, ,,	
શેઠ નસ્ય ,,		કોણે ધૂમપાન ન કરવું? ,,	
કાકિની નસ્ય ,,		કવખતે ધૂમપાન કરવાથી શું થાય? ,,	
કેવી જગ્યામાં નસ્ય આપવું ,,		અતિ ધૂમપાન કરવાથી શું થાય?... ૩૦૫	
નસ્ય આપવા વખતે રોગીને કેમ		ધૂમપાનથી થયેલા ઉપદ્રવો શાથી મટે? ,,	
બેસાડવો? ,,		ધૂમપાન કોણે કરવું? ,,	
વેઘે શા વડે નસ્ય ફેરવું? ,,		સારી રીતે ધૂમપાનથી કયા રોગો મટે છે? ,,	
નસ્ય નાંખવા ટાણે રોગીએ કેમ વર્તવું? ,,		ધૂમપાનથી શું ફલ? ,,	
,, ,, ,, બરોબર ન વર્તવાથી		ધૂમપાનની નળી કેવી કરવી? ,,	
કયા કયા રોગો થાય છે? ,,		શમન ધૂમપાનની નળી કેવડી કરવી? ,,	
નસ્યને કેમ ધારણ કરવું? ... ૩૦૨		મૃદુ ,, ,, ,, ,, ,,	
નસ્ય ક્યારે ન ગળવું? ,,		તીક્ષ્ણ ,, ,, ,, ,, ૩૦૬	
નસ્યને ફેટલો વખત સૂધી ધારણ કરવું? ,,		કાસહા ,, ,, ,, ,, ,,	
નસ્યના દ્રવને કઈ બાજી શું કરવો? ,,		વામનીય ,, ,, ,, ,, ,,	
નસ્યકર્મ પછી કેમ વર્તવું ,,		પ્રણુધૂપન નળી કેવી કરવી? ,,	
વૈરેચન નસ્ય પછી શી ક્રિયા કરવી? ,,		ધૂમપાનની ઇષિકા કેવી કરવી? ,,	
નસ્યના યોગોનાં નામ ,,		ઇષિકાનું ધૂમપાન કેમ કરવું? ,,	
શુદ્ધિયોગ ક્યારે જણાય? ,,		પ્રણુને ધૂમ કેમ આપવો?... .. ,,	
હીન શુદ્ધિયોગ ક્યારે જણાય? ... ૩૦૩		એલાદિ ગણ કલક ૩૦૭	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નિગ્ધ સર્જરસ ઔષધ...	... ૩૦૭	મધુ ગણદૂષ	... ૩૧૦
તીક્ષ્ણ કલ્ક	સર્પિ	...
ક્ષુદ્રિકોષણ કલ્ક	પથ	...
સ્નાયુચર્માધિ ,,	...	તૈલસૈન્ધવ ,,	...
નિરખવચ્ચાધિ ,,	...	કાંજિક ,,	...
બીજા ધૂમો કરવાનું કારણ	...	સૈન્ધવાદિ ,,	...
મધુરપિચ્છાદિ ધૂપ	ત્રિક્લામધુ ,,	... ૩૧૧
ધૂમપાનમાં પથ્યાપથ્ય કેમ પાળવું ?	૩૦૮	દાઘ્યાદિ ,,	...
હીન વા અતિયોગ ધૂમપાનમાં શું		પ્રતિસારણનાં ઔષધો કયાં ?	...
ઉપાય કરવો ?	...	પ્રતિસારણ ભેદ...	...
ધૂમપાનની નળી શેની બનાવવી ?...	...	સ્નેહિક પ્રતિસારણ	...
		પ્રસાદન-શમન ,,	...
		સંશોધન પ્રતિસારણ	...
અધ્યાય ૧૦ મો-ગણદૂષાદિવિધિ		રાપણ ,,	...
ગણદૂષ ભેદ ૩૦૮	પ્રતિસારણમાં ચૂર્ણ કેટલું નાંખવું ?	...
કવલ ભેદ	પ્રતિસારણ કેવી રીતે અને કેટલું કરવું ?	...
સ્નેહિક ગણદૂષ	મુખમાં કેટલો વખત પ્રતિસારણ કરવું ?	૩૧૨
પ્રસાદન-શમન ગણદૂષ	સ્નેહિક પ્રતિસારણ	...
સંશોધન ગણદૂષ	શમન ,,	...
રાપણ ,,	... ૩૦૯	મધુ ,,	...
સ્નેહિક કવલ	સર્પિ ,,	...
પ્રસાદન-શમન કવલ	પથ ,,	...
સંશોધન કવલ...	...	તૈલસૈન્ધવ ,,	...
રાપણ ,,	...	કાંજિક ,,	...
ગણદૂષ લક્ષણ	સૈન્ધવાદિ ,,	...
કવલ ,,	...	ત્રિક્લામધુ ,,	...
ગણદૂષમાં ચૂર્ણ કેટલું નાંખવું ?	...	દાઘ્યાદિ ,,	...
કવલમાં કલ્ક કેટલો નાંખવો ?	...	કવલનાં ઔષધો કયાં ?	...
કેટલી હમ્મરનાએ ગણદૂષ કરવા	કવલ કેવી રીતે અને કેટલા બારવા	૩૧૩
કેટલી હમ્મરનાએ કવલ ખાવા ?	...	મુખમાં કેટલો વખત કવલ રાખવો	...
,, ,, પ્રતિસારણ કરવું ?	...	સ્નેહિક કવલ	...
ગણદૂષ કેવી રીતે અને કેટલા કરવા	...	શમન ,,	...
મુખમાં કેટલો વખત ગણદૂષ રાખવો	૩૧૦	મધુ ,,	...
સ્નેહિક ગણદૂષ	સર્પિ ,,	...
શમન ,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પથ ક્વલ ...	૩૧૩	રત્નચન્દનાદિ લેપ ...	૩૧૭
તેલસૈન્ધવ ,, ...	,,	માતુલ્લુગાદિ લેપ ...	,,
કાગિન્ધવ ,, ...	,,	લોધાદિ લેપ ...	,,
સૈન્ધવાદિ ,, ...	,,	ગૌરચનાદિ લેપ ...	,,
ત્રિફલામધુ ,, ...	,,	સિદ્ધાર્થકાદિ લેપ ...	,,
દાન્યાર્દિ ,, ...	,,	અર્જુનત્વલ્ લેપ... ..	,,
માતુલ્લુગાદિ ,, ...	૩૧૪	મંજિષ્ઠ લેપ ...	,,
પ્રતિસારણના લેહોનાં નામ ...	,,	રવેતારવખુરજમથી લેપ ...	,,
પ્રતિસારણનું સ્પષ્ટિકરણ ...	,,	અર્કશીરાદિ લેપ... ..	,,
કુષ્ઠાદિ પ્રતિસારણ ...	,,	વટપત્રાદિ લેપ... ..	૩૧૮
હીનયોગ ગણરૂપનાં લક્ષણ ...	,,	પિણ્યાકાદિ લેપ ...	,,
,, ક્વલનાં લક્ષણ... ..	,,	ખદિરાદિ લેપ ...	,,
હીનયોગ પ્રતિસારણનાં લક્ષણ ...	,,	કુટજત્વગાદિ લેપ ...	,,
અતિયોગ ગણરૂપનાં ,, ...	,,	પ્રિયાલખીનદિ લેપ ...	,,
,, ક્વલનાં ,, ...	૩૧૫	આખસખીજ લેપ ...	,,
,, પ્રતિસારણનાં ,, ...	,,	આમ્રખીનદિ લેપ ...	,,
શુદ્ધ ગણરૂપનાં ,, ...	,,	તિજપટોલપત્રરસ લેપ ...	,,
,, ક્વલનાં ,, ...	,,	બૃહતીરસ લેપ... ..	,,
,, પ્રતિસારણનાં ,, ...	,,	ચુંબમૂલકલ લેપ... ..	૩૧૯
		ભક્ષીતકરસ લેપ... ..	,,

અધ્યાય ૧૧ મો-લેપાદિવિધિ

લેપનાં ખીજાં નામ ...	૩૧૫	ગોક્ષુરાદિ લેપ ...	,,
લેપના લેહોનાં નામ ...	,,	હસ્તિદન્તમખ્યાદિ લેપ ...	,,
દોષદ્વ લેપનાં લક્ષણ ...	,,	ચટ્યાદિ લેપ ...	,,
વિષહા ,, ,, ...	,,	ચતુષ્પદત્વગાદિભસ્મ લેપ... ..	,,
વર્ણ ,, ,, ...	,,	ધન્દ્રવારણિકાખીજતેલ ,,... ..	,,
આદ્ર લેપ શું ગુણ કરે ? ...	૩૧૬	અયોરજદિ લેપ... ..	,,
શુદ્ધ લેપ શું અવગુણ કરે ?	,,	ધાત્રીફલાદિ લેપ ...	૩૨૦
દોષદ્વ લેપ ...	,,	ત્રિફલાદિ પહેલો લેપ ...	,,
પિણીતકલ્પમજ્જા લેપ ...	,,	ત્રિફલાદિ ખીજો લેપ ...	,,
દશાર્જ લેપ ...	,,	શંખચૂર્ણાદિ લેપ ...	,,
અભદ્રગ્ધતિલ (પહેલો વિષદ્વ) લેપ ...	,,	તાલકાદિ પહેલો લેપ ...	૩૨૧
કૃષ્ણમૃત્તિકા (ખીજો વિષદ્વ) ,, ...	,,	સુવર્ણપુષ્પાદિ લેપ ...	,,
લાઙ્ગાદિ (ત્રીજો વિષદ્વ) ...	,,	વાચસ્પાદિ લેપ... ..	,,
		તાલકાદિ ખીજો લેપ ...	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બાકુચ્યાદિ લેપ...	...	૩૨૧ નમી ગયેલાં રુવાડાંની બાજુથી લેપ	...
ધાગ્યાદિ લેપ ,, ચોળવાથી શું ગુણ ? ...	૩૨૫
ઢાળ્યાદિ લેપ ,, લેપ ક્યારે ન કરવો ?
હરીતક્યાદિ લેપ	૩૨૨ ચોપડેલો લેપ ક્યારે કાઢવો ? ...	૩૨૬
રસાંજનાદિ લેપ ,, પ્રદેહક લેપ રાખવો કે નહિ ?
પ્રપુત્રાટખીનદિ લેપ ,, રાત્રિએ લેપ શા માટે ન કરવો ?
હેમક્ષીર્યાદિ લેપ ,, રાત્રિના લેપ ક્યા રોગપર કરવો ?
દૂર્વાદિ પહેલો લેપ ,, પ્રભુપર સાત પ્રકારના લેપો કરવાનું વર્ણન
,, ખીન્ને લેપ... ,, ખીજપૂરજાદિ લેપ
ચન્દનાદિ લેપ	૩૨૩ મધુકાદિ લેપ
સિદ્ધાર્યાદિ લેપ ,, કૃષ્ણાદિ લેપ ...	૩૨૭
રાસ્નાદિ લેપ ,, નિશાદિ લેપ
મૃણાલાદિ લેપ... ,, શણખીનદિ લેપ
નિર્દલાદિ લેપ ,, દન્ડ્યાદિ લેપ
માંસ્યાદિ લેપ ,, ચિરિખિલ્લાદિ લેપ
મૂર્વાદિ લેપ ,, સ્વર્ણિક્ષાદિ લેપ
આમલકી લેપ...	...	૩૨૪ હેમક્ષીરી લેપ
કુષ્ઠાદિ લેપ ,, તિલાદિ લેપ ...	૩૨૮
મુચુકુન્દાદિ લેપ... ,, નિમ્બપત્રાદિ લેપ
દેવદાળ્યાદિ લેપ... ,, કરંભદિ લેપ
ધાગ્યાદિ લેપ ,, લશુન લેપ
હરેણ્વાદિ લેપ ,, હિડંગ્વાદિ લેપ...	...
શુષ્કયાદિ લેપ ,, નિમ્બપત્રાદિ લેપ
સારિવાદિ લેપ	૩૨૫ મદનદલાદિ લેપ
વર્ચાદિ લેપ ,, શિશુત્વગાદિ લેપ
લેપના બેદાનાં નામ ,, લાળદિ લેપ ...	૩૨૯
પ્રલેપક અને પ્રદેહક લેપોની નડાઇનું વર્ણન ,, પથસ્યાદિ લેપ
પ્રલેપક લેપ કોને કહેવો ?... ,, ઇષ્ટિકાદિ લેપ
પ્રલેપક લેપના ગુણ ,, રક્તચન્દનાદિ લેપ
પ્રદેહક લેપ કોને કહેવો ?... ,, નિચુલાદિ લેપ...	...
પ્રદેહક લેપના ગુણ ,, દશમૂલાદિ લેપ...	...
પ્રલેપક લેપ કે બાજુથી ચોપડવો ,, દેવદાળ્યાદિ લેપ...	...
પ્રદેહક ,, ,, ,, ,, ,, સર્પપાદિ લેપ પહેલો
		... ,, ,, લેપ ખીન્ને

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુંઝલ લેપ ૩૩૦	કેટલા વખતની માત્રા ? ૩૩૪
ધન્તરાદિ લેપ	કાનમાં રસાદિનાં દીપાં ક્યારે પાડવાં ?
અન્નભાદિ લેપ તેલાદિનાં
કરવીરમૂલ લેપ	અર્કપત્રરસ ૩૩૫
ત્રિક્લામથી લેપ	અસ્તમૂત્રપ્રયોગ
રસાંજનાંદિ લેપ	શુંગળેરાદિ રસ
તુગાક્ષીર્ણાદિ લેપ ૩૩૧	કપિત્થાદિ
તણ્ડુલીચક્રવાય લેપ	અડુંગકુરાદિ પુટપાક
ચવમથી લેપ	દીપિકા તેલ ૩૩૬
પલાશકૂલાદિ લેપ	કુષ્ઠ
માકન્ઠકૂલાદિ લેપ	કેવતરે
કાર્પાસમૂલ ક્વાથ લેપ	સ્થાનાકમૂલ તેલ
મરિચાદિ લેપ	મળ્ડયાબ્દાદિક
સિતાશ્વગન્ધાદિધૂત લેપ ૩૩૨	સ્વર્ણિકાદિ ૩૩૭
સૂત લેપ	અપામાર્ગક્ષાર
તામ્બૂલપત્રાદિ લેપ	શમ્બૂક માંસ
કુસિત્યસત્ત્વાદિ લેપ	પંચકષાય ચૂર્ણ
વચાદિ	બીજપૂર રસ
મસ્તકપર કેટલા પ્રકારે તેલ ચોળવું ?	આત્રાદિ તેલ ૩૩૮
અલ્પચંચાદિ ત્રણનું વર્ણન શા માટે ન કર્યું ? ૩૩૩	..	હરિતાલાદિ પૂરણ
અસ્તિ વર્ણન	સાર્થપ તેલ
અસ્તિની-શિરોઅસ્તિની વિધિ	શિશુમૂલાદિ રસ
માથાપર તેલ કેટલો વખત રાખવું ?		
શિરોઅસ્તિદ્વારા તેલ ક્યે વખતે નાંખવું ?	અધ્યાય ૧૨ મો-રક્તસ્ત્રાવ વિધિ	
શિરોઅસ્તિ દ્વારા તેલ કેટલે દિવસે નાંખવું ?	સારીરમાંથી લોહી ક્યારે કાઢવું ? ૩૩૮
શિરોઅસ્તિ કેમ છોડવી ? ... ૩૩૪	..	લોહી કેટલું કાઢવું ?
.. છોડ્યા પછી કેવી ક્રિયા કરવી ?	કઈ ઋતુમાં લોહી કઢાવવું ?
શિરોઅસ્તિથી ક્યા ક્યા રોગો મટે છે ?	લોહી કઢાવવાથી ક્યા રોગો ન થાય ?
શિરોઅસ્તિ ક્યારે આપવી ?	લોહીના સ્વરૂપનાં લક્ષણ ૩૩૯
કાનમાં દીપું પાડવા ટાણે શી શી ક્રિયા કરવી ?	લોહીની અન્ધરના પંચમૂતોના ગુણો
ક્યા ક્યા પદાર્થોનાં કાનમાં દીપાં નાંખવાં ?	કુષ્ઠ રક્તનાં લક્ષણ
કાનમાં પાડેલાં દીપાં કેટલા વખત સૂધી ક્યા રોગમાં રાખવાં ?	વૃક્ષ
		ક્ષીણ
		વાતકુષ્ઠ
		પિત્તકુષ્ઠ

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કંદુકુષ્ઠ રક્તનાં લક્ષણ ૩૩૯	વહેતું લોહી બન્ધ કરવાનો છટો ઉપાય	૩૪૪
દ્વિકુષ્ઠ ,, ,, ૩૪૦	,, ,, ,, ,, સાતમો ,,	,,
ત્રિકુષ્ઠ ,, ,, ,,	,, ,, ,, ,, આઠમો ,,	,,
વિષકુષ્ઠ ,, ,, ,,	રક્તમણ સંક્રોચાધને ક્યારે પૂરાય ? ...	,,
સ્વચ્છ ,, ,, ,,	રક્તમણમાંનું રક્ત શાથી જમે ? ...	,,
કોનું લોહી કાઢવું ?	... ,,	રક્તમણનું મુખ ક્યું ઔષધ બાળે ?	,,
રક્તસ્ત્રાવ શાથી કરવો ?	... ,,	રક્ત વહેનારી શિરા શાથી સંક્રોચાય ?	,,
ક્યા ક્યા રોગીને શિરામોક્ષ ન કરવો ?	૩૪૧	ડાખા વૃષણનો સોને કેમ ઉતરે ?	... ,,
જળોષ્ઠ ક્યારે લોહી કાઢવું ?	... ,,	જમણા ,, ,, ,, ...	,,
અસ્ત્રાવઠે ક્યારે લોહી કાઢવું ?	... ,,	વિપૂચિ શાથી મટે ?	... ,,
વાતકુષ્ઠ રક્ત શાથી કાઢવું ?	... ,,	ચક્રત્ શાથી મટે ?	... ૩૪૫
પિત્તકુષ્ઠ ,, ,, ,,	... ,,	પ્લોહા ,, ,, ,, ...	,,
કંદુકુષ્ઠ ,, ,, ,,	... ,,	બગડેલું બધું લોહી શા માટે ન કાઢવું ?	,,
દ્વિકોષકુષ્ઠ ,, ,, ,,	... ,,	વધારે લોહી શા માટે ન કાઢવું ?	... ,,
ત્રિકોષકુષ્ઠ ,, ,, ,,	... ૩૪૨	,, ,, કાઢવાથી ક્યા ક્યા ઉપદ્રવો	
ગાયનું શિંગડું કેટલા ભાગમાંથી લોહી		યાય છે ? ,,
ખેંચે ?	... ,,	શા માટે લોહીનું રક્ષણ કરવું ?	... ,,
જળો કેટલા ભાગમાંથી લોહી ખેંચે ?	,,	લોહી બન્ધ કરવા માટે શીતોપચારથી	
તુચ્છી ,, ,, ,,	,,	થયેલા ઉપદ્રવોનો ઉપાય.	... ૩૪૬
પક્ક ,, ,, ,,	,,	લોહી વહેવાપર ક્યા ક્યા જનાવરોનો	
શિરામોક્ષ ,, ,, ,,	,,	રસ પાવો ?	... ,,
રક્તસ્ત્રાવ ક્યારે ન થાય ?	... ,,	લોહી વહેવાપર શેનું દ્વંધ પાડું ?	... ,,
રક્ત ક્યારે ન નીકળે ?	... ,,	કેવા ચોખાની ખીર ખવરાવવી ?	... ,,
બગડેલું લોહી ક્યા પ્રકારથી બહાર કાઢવું ?	,,	બરોબર રીતે લોહી કાઢ્યું ક્યારે જાણવું ?	... ,,
,, ,, ક્યારે બહાર કાઢવું ? ...	૩૪૩	લોહી કાઢ્યા પછી બળ ન આવે ત્યાં	
કેવા રોગીના શરીરમાંથી બગડેલું લોહી		સૂધી કેમ વર્તવું ?	... ,,
કાઢવું ?	... ,,		
રોગીનું બગડેલું લોહી શું પાઘને કાઢવું ?	,,	અધ્યાય ૧૩ મો-નેત્રકર્મવિધિ	
અતિશય લોહી ક્યારે વહે છે ?	... ,,	નેત્રપરકરવાના સેકાદિ સાત કર્મના નામો	૩૪૭
વહેતું લોહી બન્ધ કરવાનો પહેલો ઉપાય	,,	સેકનાં લક્ષણ ,,
,, ,, ,, ,, બીજો ,,	,,	સ્નેહન સેક ,,
,, ,, ,, ,, ત્રીજો ,,	,,	રોપણ ,,	... ,,
,, ,, ,, ,, ચોથો ,,	,,	લેખન ,,	... ,,
,, ,, ,, ,, પાંચમો ,,	૩૪૪	સ્નેહન સેક કેટલો જખત કરવો ?	... ,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શાપણ સેક કેટલો વખત કરવો ? ...	૩૪૭	સ્નિગ્ધોષ્ણા પિણ્ડિકા. ...	૩૫૨
લેખન " " " " ...	૩૪૮	ઐરણ્ડપત્રાદિ પિણ્ડિકા ...	"
સેક ક્યારે કરવો ? ...	"	ધાત્રી પિણ્ડી ...	"
ઐરણ્ડકુગ્ધ સેક ...	"	મહાનિરખકલોદ્ભૂતા પિણ્ડી ...	"
સસૈન્ધવકુગ્ધ " ...	"	શિશુપત્રકૃતા પિણ્ડી ...	"
રજની કુગ્ધ " ...	"	નિરખપત્રકૃતા " ...	"
રજની દાઘ્યાદિ કુગ્ધ સેક ...	"	ત્રિફલા પિણ્ડિકા ...	"
સાબરાદિ કુગ્ધ સેક ...	"	લોધ્ર પિણ્ડી ...	"
ત્રિફલાદિ શીતામ્બુ " ...	૩૪૯	શુભ્રાદિ પિણ્ડી ...	"
લાક્ષાદિક અમ્બુ " ...	"	બિડાલક લેપનાં લક્ષણ ...	૩૫૩
શ્વેતલોધ્ર ઉષ્ણામ્બુ " ...	"	લેપની કેટલી માત્રા લેવી ? ...	"
આશ્વોતનની વિધિ " ...	"	ચઢયાદિ લેપ ...	"
લેખન આશ્વોતનમાં કેટલાં ટીપાં નાંખવાં ?	"	રસાંજન " ...	"
સ્નેહન " " " " " " ...	"	પચ્યાદિ " ...	"
શાપણ " " " " " " ...	"	કુમારિકાદિ " ...	"
શીત કાળમાં કેવાં " " ...	૩૫૦	દારીમીપદ્મલવ " ...	"
ઉષ્ણ " " " " " " ...	"	વચાદિ " ...	"
તિક્તસ્નિગ્ધ આશ્વોતન ...	"	નાગરાદિ લેપ ...	"
મધુરશીતલ " ...	"	સૈન્ધવાદિ અંજન ...	૩૫૪
તિક્તોષ્ણરૂક્ષ " ...	"	સૈન્ધવાદિ લેપ ...	"
આશ્વોતન કેટલા વખત સૂધી આંખમાં	"	નિમ્બુરસ " ...	"
રાખવું ? ...	"	મરિચ " ...	"
પંચમૂલાદિ આશ્વોતન ...	"	શિલાદિ પ્રતિસારણ ...	"
લોધ્રરસાશ્વોતન ...	૩૫૧	તર્પણ કોને કહેવું ? ...	"
ત્રિકલાશ્વોતન ...	"	કયા કયા નેત્રરોગોપર તર્પણનો પ્રયોગ	"
સ્ત્રીસ્તન્યાશ્વોતન ...	"	કરવો ? ...	"
ક્ષીરસમ્પ્રાશ્વોતન ...	"	કયા કયા વખતમાં તર્પણનો પ્રયોગ	"
ધૃતાશ્વોતન ...	"	ન કરવો ? ...	૩૫૫
પિણ્ડી લક્ષણ ...	"	કયા કયા રોગોપર તર્પણનો પ્રયોગ ન	"
કયા રોગપર પિણ્ડી આંધવી ...	"	કરવો ? ...	"
તીક્ષ્ણ શિશોવિરચનાદિ ક્રિયા ...	"	કેવાં સ્થાનમાં તર્પણનો પ્રયોગ કરવો ?	"
લલાટશિરામોક્ષ ...	"	નેત્રને વિષે તર્પણના પ્રયોગની વિધિ	"
ભૂવોરુપરિહાસ ...	"	ઓષધકેટલા વખત સૂધી ધારણ કરવું ?	"
અભિષેક રોગો શાથી મટે છે ? ...	૩૫૨	ચવપિષ્ઠ ધૂમપાન ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઉદ્વેગ તર્પણ ક્યારે થાય ?	... ૩૫૬	કેવા રોગીને અંજન ન આંજવું ?	... ૩૫૬
નેત્ર નૃપિતનાં લક્ષણ	તીક્ષ્ણાંજન ગુટિકા કેવડી કરવી ?
અતિતર્પણ	મધ્યમાંજન	... ૩૬૦
હીન	મૃદ્વાંજન
અતિ તર્પણના ઉપાય	રસાંજનની ઉત્તમાદિ માત્રાનું પ્રમાણ શું ?	...
હીન	તીક્ષ્ણ ચૂર્ણાંજન કેટલી વાર આંજવું ?	...
પુટપાકક્રિયા	મૃદુ , ની સળી કેટલી વાર આંજવી ?	...
પુટપાકનો રસ નેત્રમાં કેમ નાંખવો ?	...	સ્નેહિક , , , ,	...
,, ,, ,, કેવી રીતે રેડવો ?	૩૫૭	સળી કેવી અને રોની કરવી ?	...
પુટપાકના રસના ભેદો કેટલા ?	...	લેખનાંજન કેવી સળીથી આંજવું ?	... ૩૬૧
સ્નિગ્ધ પુટપાક રસ	સ્નેહનાંજન કેવી સળીથી આંજવું ?	...
લેખન	રોપણાંજન રોનાથી આંજવું ?	...
રોપણ	અંજન આંજવાનો સમય...	...
સંધ્યાદિ સ્નેહન પુટપાક રસવિધિ...	...	,, ક્યારે ન આંજવું ?	...
,, ,, ,, રસ નેત્રમાં કેટલો	...	અંજનની સળી કયા ભાગમાં ફેરવવી ?	...
સમય ધારણ કરવો ?	ચન્દ્રોદયા વર્તિ
જાંઘલાદિ લેખન પુટપાક રસવિધિ	કરંજખીજ
,, ,, ,, ,, નેત્રમાં	...	સમુદ્રફેનાદિ	... ૩૬૨
કેટલો સમય ધારણ કરવો ?	... ૩૫૮	હન્તવર્તિ
જાંઘલાદિ રોપણ પુટપાક રસવિધિ	...	નીલોત્પલાદિ વર્તિ
,, ,, ,, રસનેત્રમાં	...	રોપણી કુસુમિકા વર્તિ
કેટલો સમય ધારણ કરવો ?	રસાંજનાદિ
અતિતર્પણનો ઉપાય	સ્નેહની	... ૩૬૩
હીન	લેખની રસક્રિયા
નેત્રાંજન ક્યારે આંજવું	વટકીરાદિ
ફરેક ઋતુમાં અંજન ક્યારે આંજવું ?	...	ક્ષૌદ્રાદિ
અંજન ભેદ ૩૫૯	જાતીપુષ્પાદિ
લેખનાંજન લક્ષણ	શિરીષાદિ	... ૩૬૪
રોપણાંજન ,,, ,	હાળ્યાદિ
પ્રસાદન-સ્નેહનાંજન લક્ષણ	રસાંજનાદિ
ફરેક અંજનના કેટલા ભેદો છે ?	ગુહ્યસ્થરસાદિ રસક્રિયા
અંજન શાથી આંજવું ?	પુનર્નવા કુધાંજન
ઉત્તમ મધ્યમ અને હીન અંજન કયાં	...	,, ક્ષૌદ્રાંજન	... ૩૬૫
કયાં છે ?	,, સંધ્યાંજન

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પુનર્નવા તૈલાંજન ૩૬૫	અન્નજન માટે સળીનું સિસું કેમ શોધવું? ૩૬૭	
,, કાંઠિકાંજન ,,	નેત્રાંજનની સળી શું ગુણ કરે છે? ...	,,
બબ્બુલકલનિઃકવાથ રસક્રિયા ,,	આંખ ક્યારે ધોવી?
હિન્નજલકલ ,,	કયું પ્રત્યંજન આંખવું?
કદ્દલાદિ ,,	આંખ ક્યારે ન ધોવી?
સપ્તર્થાંજન ,,	પ્રસાદનાંજન ક્યારે આંખવું?
કૃષ્ણસર્પવસાદિ રસક્રિયા ,,	પ્રત્યંજન ચૂર્ણ
કક્ષાદૃશત્વગાદિ લેખનાંજન ,,	જયપાલમન્નનાંજન
કણાદિ ચૂર્ણાંજન ૩૬૬	પાણિતલરૂપરી પ્રયોગ ૩૬૮
ઉષણ ,,	શીતોદક સેચન ગુણ
મરિચાદિ ચૂર્ણાંજન ,,	અન્યના સમૂલપણાનું વર્ણન
રસક મૃદ ,,	અન્ય પાક કરવાનું શું ફલ?
સૌવીરાંજન ,,	આ સંહિતા જાણવાનું કારણ

શ્રી શાર્દૂધરસંહિતા ।

પૂર્વખણ્ડ

અધ્યાય ૧ લો, પરિભાષા

ઉપોદ્ઘાત

મર્જલાચરણ

ત્રિયં સ દયાદ્ધવતાં પુરારિયદંગતેજઃપ્રસરે ભવાની ।

વિરાજતે નિર્મલચન્દ્રિકાયાં મહૌષધીવ જ્વલિતા હિમાદ્રૌ ॥ ૧ ॥

હિમાલય પર્યંત ઉપર નિર્મલ ચાન્દનીમાં જળાળતી વનસ્પતિની પેડે, જે શંકરના શરીરના તેજના ફેલાવામાં પાર્વતી શોભે છે, તે શંકર તમને લક્ષ્મી આપો.

અન્યરચના

પ્રસિદ્ધયોગા મુનિભિઃ પ્રયુક્તાશ્ચિકિત્સકૈર્યેં बहुशोऽनुभूताः ।

વિધીયતે શાર્દૂધરેણ તેષાં મુસંગ્રહઃ સઙ્ગનરંજનાય ॥૨॥

આત્રેય આદિ મહર્ષિઓએ જે પ્રયોગોની યોજના-કલ્પના કરેલી છે અને તે પદ્ધતિના વૈદ્યોએ જે પ્રયોગોનો, ઘણીવાર અનુભવ કરેલો છે, તે જ પ્રયોગોનો, હું (શાર્દૂધર), સઙ્ગજન પુરોહિતોને રાજી કરવા માટે આ અન્યમાં સારો સંગ્રહ કરું છું.

રોગચિકિત્સા

हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजातिभेदैः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान् ।

ચિકિત્સિતં કર્ષણબંધ્વનાભ્યં કુર્વીત વૈદ્યો વિધિવત્સુયોગૈઃ ॥ ૩ ॥

હેતુ, આદિરૂપ, આકૃતિ, સાત્મ્ય અને જાતિ, આ ભેદોએ કરીને રોગીઓના સર્વ રોગોને સારી રીતે તપાસ્યા પછી, શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે, સારા પ્રયોગોથી કર્મણ અથવા અંત્રણ નામનો ઔષધપાત્રાર વૈદ્યે કરવો.

ઓષધીપ્રભાવ

दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदा वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति ।

જાત્વેતિ સન્દેહમપાસ્ય ધારૈઃ સંભાવનીયા વિવિધપ્રભાવાઃ ॥ ૪ ॥

દેવતાઓની પેડે, દિવ્યૌષધીઓના ઘણા ભેદો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા છે, એમ જાણી સન્દેહનો ભાગ કરી, હુદિમાન વૈદ્યે દિવ્યૌષધીઓના જૂદા જૂદા પ્રભાવોને અજમાવવા.

રોગો શાન્ત કરવાના
પ્રયોગો

સ્વાભાવિકાંગતુકકાયિકાંતરા રોગા મહેયુઃ કિલ્લ કર્મદોષજાઃ ।
તત્ત્વેદનાર્થદુરિતાપહારિણઃ શ્રેયોમયાન્યોગવરાભિયોજયેત્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વજન્મના કર્મથી, વાતાદિ દોષોથી અથવા કર્મ અને દોષ,
એ બન્ને કારણોથી, સ્વાભાવિક, આગતુક, કાયિક અને આન્તર, એવા ચાર પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન
થાય છે, તેમનો નાશ કરવા સારુ, દુઃખ તથા પાપને મગડનાર અને સુખ તથા કલ્યાણરૂપ
ઉત્તમ પ્રકારના કર્મ(મન્ત્ર, તન્ત્રાદિ દૈવોપચાર)ના પ્રયોગો અને ઔષધોના પ્રયોગો કરવા.

અજન્મભવેલા ઉપાયોનું વર્ણન

પ્રયોગાનાગમાત્સિદ્ધાન્તપ્રત્યક્ષાદનુમાનતઃ ।

સર્વલોકહિતાર્થાય વક્ષ્યામ્યનતિવિસ્તરાત્ ॥ ૬ ॥

આયુર્વેદથી, પ્રત્યક્ષ અનુભવથી અને અનુમાનથી સિદ્ધ થયેલા પ્રયોગો, સર્વ લોકના
હિતને મટે અન્યનો અતિ વિસ્તાર ન કરતાં કહું છું.

પૂર્વ ખણ્ડની અનુક્રમણિકા

પ્રથમં પરિભાષા સ્યાદ્વિષજ્યાહ્યાનકં તથા । નાડીપરીક્ષા-
દિવિધિસ્તતો દીપનપાચનમ્ ॥ ૭ ॥ તતઃ કલાદિકાહ્યાન-

માહારાદિગતિસ્તથા ॥ રોગાણાં ગણના ચૈવ પૂર્વખણ્ડોડયમીરિતઃ ॥ ૮ ॥

પહેલા અધ્યાયમાં પરિભાષા, ખીગ્ન અધ્યાયમાં લૈપન્યાખ્યાન (ક), ત્રીગ્ન અધ્યાય-
માં નાડીપરીક્ષાદિ વિધિ, ચોથા અધ્યાયમાં દીપનપાચન, પાંચમઃ અધ્યાયમાં કલાદિકાખ્યાન,
છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આહારાદિગતિ અને સાતમઃ અધ્યાયમાં રોગોની ગણના, એ પ્રમાણે ઉપર
કહેલી સર્વ આખતો આ પૂર્વખણ્ડમાં કહેલ છે.

સ્વરસઃ ક્વાથફાણ્ટૌ ચ હિમઃ કલ્કશ્ચ ચૂર્ણકમ્ ।

મધ્યમ ખણ્ડની અનુક્રમણિકા

તથૈવ ગુટિકાલેહૌ સ્નેહઃ સન્ધાનમેવ ચ ॥ ૯ ॥

ધાતુશુદ્ધીરસાશ્ચૈવ ખણ્ડોડય મધ્યમઃ સ્મૃતઃ ।

પહેલા અધ્યાયમાં સ્વરસ, ખીગ્ન અધ્યાયમાં ક્વાથ, ત્રીગ્ન અધ્યાયમાં ફાણ્ટ, ચોથા
અધ્યાયમાં હિમ, પાંચમઃ અધ્યાયમાં કલ્ક, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ચૂર્ણ, સાતમઃ અધ્યાયમાં ગાળી,
આઠમઃ અધ્યાયમાં લેહ-અવલેહ, નવમઃ અધ્યાયમાં સ્નેહ, દશમઃ અધ્યાયમાં સન્ધાન,
અગ્યારમઃ અધ્યાયમાં ધાતુશુદ્ધિ અને બારમઃ અધ્યાયમાં રસો, એ પ્રમાણે ઉપર કહેલી
સર્વ આખતો, આ મધ્યમ ખણ્ડમાં કહેલ છે.

ઉત્તરખણ્ડની અનુક્રમણિકા

સ્નેહપાનં સ્વેદવિધિર્વમનં ચ વિરેચનમ્ ॥ ૧૦ ॥ તત્સ્તુ

સ્નેહવસ્તિઃ સ્યાત્તત્તથ્વાડપિ નિરુહણમ્ । તત્તથ્વાપ્યુત્તરો વસ્તિ-
સ્તતો નસ્યવિવિર્મતઃ ॥ ૧૧ ॥ ધૂમપાનવિધિશ્ચૈવ ગણ્ડુષાદિવિધિસ્તથા । લેપાદીનાં વિધિઃ ક્યા-
તસ્તથા શોષિતવિલુતિઃ ॥ ૧૨ ॥ નેત્રકર્મપ્રકારશ્ચ ખણ્ડઃ સ્યાદુત્તરસ્ત્વયમ્ ।

પહેલા અધ્યાયમાં સ્નેહપાનવિધિ, ખીગ્ન અધ્યાયમાં સ્વેદવિધિ, ત્રીગ્ન અધ્યાયમાં વમન,
ચોથા અધ્યાયમાં વિરેચન, પાંચમઃ અધ્યાયમાં સ્નેહઅશિત, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિરુહણઅશિત,
સાતમઃ અધ્યાયમાં ઉત્તરઅશિત, આઠમઃ અધ્યાયમાં નસ્યવિધિ, નવમઃ અધ્યાયમાં ધૂમ.

પાનવિધિ, દશમા અધ્યાયમાં ગણપાદિવિધિ, અગ્યારમા અધ્યાયમાં લેપાદિવિધિ, બારમા અધ્યાયમાં શોણિતવિશ્રુતિવિધિ અને તેરમા અધ્યાયમાં નેત્રકર્મપ્રકાર, એ પ્રમાણે ઉપર કહેલી સર્વ આખો, આ ઉત્તર ખણ્ડમાં કહેલ છે.

ત્રણે ખણ્ડોમાં કેટલા અધ્યાયો છે? દ્વાત્રિંશત્સમ્મિતાઽધ્યાયૈરુક્તયં સંહિતા સ્મૃતા ॥ ૧૩ ॥
આ સંહિતામાં બીસ અધ્યાયો છે.

ત્રણે ખણ્ડોમાં કેટલા શ્લોક છે? ષડ્વિંશતિશતાન્યત્ર શ્લોકાનાં ગણિતાનિ ચ ॥
આ સંહિતામાં છવીસ સો શ્લોકો છે.

વળનોનો ખુલાસો

ન માનેન વિના યુક્તિર્દ્રવ્યાણાં જ્ઞાયતે ક્વચિત્ ॥ ૧૪ ॥
અતઃ પ્રયોગકાર્યાર્થ માનમત્રોચ્યતે મયા ॥

વળન-પ્રમાણ વગર, ઔપધો વાપરવાની રીત, કાષ્ટ પણ (રીતે વા કાષ્ટ પણ) દેકાણે બળણી શકાય નહિ, તેથી પ્રયોગો બતાવવા માટે ઔપધોનાં વળનો-પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે હું કહું છું:-

માગધ પરિભાષાનાં વળનો:- જાલાન્તરગતે ભાનો યત્સૂક્ષ્મં દશ્યતે રજઃ ॥ ૧૫ ॥
તસ્ય ત્રિંશત્તમો ભાગઃ પરમાણુઃ સ ંચ્યતે ॥

પરમાણુ કેવળું થાય? ધરતી અન્દર બળીઆમાંથી પડતાં એવાં સૂર્યના કિરણોને વિધે, જે બીણા રંગકણો દેખાય છે, તેઓના ત્રીશમા ભાગને પરમાણુ કહે છે.

માગધ પરિભાષાનાં વળનો:- ત્રસરણુર્બુધૈઃ પ્રોક્તત્રિંશદ્વિઃ પરમાણુભિઃ ॥ ૧૬ ॥ ત્રસ-
રણુસ્તુ પર્યાયનામ્ના વંશી નિગદ્યતે ॥ ષડ્વંશીર્મિમરીચિઃ
ક્રમ પ્રમાણે વળનોનાં નામો સ્યાત્તાભિઃ ષડ્મિસ્તુ રાજિકા ॥ ૧૭ ॥ તિસ્ત્રી રાજિકા-
મિશ્વ સર્પપઃ પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥ યવોઽષ્ટસર્પૈઃ પ્રોક્તો ગુંજા સ્યાત્તચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૮ ॥ ષડ્મિસ્તુ
રક્તિકામિઃ સ્યાન્માષ્કો હેમધાન્યકો ॥ માષૈશ્ચતુર્ભિઃ શાણઃ સ્યાદ્દરણઃ સ નિગદ્યતે ॥ ૧૯ ॥
ટંકઃ સ એવ કથિતઃ તદ્ દ્વયં કોલ ંચ્યતે ॥ ક્ષુદ્રકો વટકશ્ચૈવ દ્રંલ્લખં સ નિગદ્યતે ॥ ૨૦ ॥
કોલદ્વયં ચ કર્પઃ સ્યાત્સ પ્રોક્તઃ પાણિમાનિકા ॥ અક્ષઃ પિતુઃ પાણિતલં કિંચિત્પાણિશ્ચ તિન્દુ-
કમ્ ॥ ૨૧ ॥ વિઢાલપદકં ચૈવ તથા ષોઢશિકા મતા ॥ કરમધ્યં હંસપદં સુવર્ણ કલ્લગ્રહઃ
॥ ૨૨ ॥ ઉદુમ્બરં ચ પર્યાયૈઃ કર્પ એવ નિગદ્યતે ॥ સ્યાત્કર્ષાભ્યામર્ધપલં શુક્તિરષ્ટમિકા
તથા ॥ ૨૩ ॥ શુક્તિભ્યાં ચ પલં જ્ઞેયં મુષ્ટિરાશ્રં ચતુર્થિકા ॥ પ્રકુંચઃ ષોઢશી બિલ્વં પલમેવાત્ર
કીર્ત્યતે ॥ ૨૪ ॥ પલાભ્યાં પ્રસૃતિર્જ્ઞેયા પ્રસૃતશ્ચ નિગદ્યતે ॥ પ્રસૃતિભ્યામંજલિઃ સ્યાત્કુઢ-
વોઽર્ધશરાવકઃ ॥ ૨૫ ॥ અષ્ટમાનં ચ સંજ્ઞેયં કુઢવાભ્યાં ચ માનિકા ॥ શરાવોઽષ્ટપલં તદ્વજ્ઞેયમત્ર
વિચક્ષણૈઃ ॥ ૨૬ ॥ શરાવાભ્યાં ભવેત્પ્રસ્થશ્ચતુષ્પ્રસ્થૈસ્તથાઢકમ્ ॥ ભાજનં કાંસ્યપાત્રં ચ ચતુ-
ષ્ષષ્ટિપલં ચ તત્ ॥ ૨૭ ॥ ચતુર્ભિરાઢકૈર્દ્રોણઃ કલશો નલ્લગોન્મનૌ ॥ ઉન્માનશ્વ ષટો રાશિદ્રો-
ણપર્યાયસંજ્ઞકાઃ ॥ ૨૮ ॥ દ્રોણાભ્યાં શૂર્પકુમ્ભૌ ચ ચતુષ્ષષ્ટિશરાવકાઃ ॥ શૂર્પાભ્યાં ચ ભવેદ્ દ્રોણી
વહો ગોળી ચ સા સ્મૃતા ॥ ૨૯ ॥ દ્રોણીચતુષ્ટયં ચારી કથિતા સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ॥ ચતુસ્સહસ્રપ-

ल्लिका षण्णवत्यधिका च सा ॥ ३० ॥ पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः ॥ तुला पलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ ३१ ॥

अद्धिमानोऽप्ये क्खुं छे के:-

३० परमाणुनी १ वंशी, त्रसरेणु वा ज्वणी- आमांतां चान्दरुङ्गी २७.	२ शुक्तिनो १ पल, मुष्टि-मुंठी, आभ्र. यतुर्थिका, प्रकुंय, षोडशी अथवा भिहव.
६ वंशीनी १ मरीचि.	२ पलनी १ प्रसृति अथवा प्रसृत,
६ मरीचिनी १ राध.	२ प्रसृतिनो १ कुरव, अंजली, अर्धश- रावक वा अष्टमान.
३ राधनो १ सर्पव.	२ कुरवनो १ शराव, मानिका वा अष्ट पल=आठ पल.
८ सर्पवनो १ ज्व.	२ शरावनो १ प्रस्थ.
४ ज्वनी १ गुंज, यण्डोडी वा रज्जिका.	४ प्रस्थनो १ आठक, भाजन, कांस्या- पात्र वा यतुष्पष्टि पल= योसठ पल.
६ गुंजनो १ माषो, हेम वा धान्यक.	४ आठकनो १ द्रोण, कलश, नद्वणु, उन्मन, उन्मान, धट अथवा राशि.
४ माषानो १ शाणु, धरणु वा टंक.	२ द्रोणनो १ शर्प, कुम्भ वा यतुष्पष्टि- शरावक-योसठ शरावक.
२ शाणुनो १ कोल, क्षुद्रक, वटक वा द्रंभणु.	२ शर्पनी १ द्रोणी, वड वा गोणी.
२ कोलनो १ कर्ष, पाणिमानिका, अक्ष, पियु, पांणितल, किंचि- त्पाणि, तिन्दुक, भिटा- लपटक, षोडशिका, कर- मध्य, हंसपट, सुवर्ण, स्वल्पब्रह्म वा उडुम्भर.	४ द्रोणीनी १ भारी.
२ कर्षनी १ शुक्ति, अर्धपल अथवा अष्टमिका.	१ भारीना ४०८६ पल. [भार.]
	१ भारना २००० पल. (प्रि हन्तर पलनो
	१ तुलाना १०० पल. (सो पलनी तुला).

वजनानां संस्कृत ना-
मानो हलानां वजनो
प्रमाणे इरेलो जुलासो

३० परमाणुनी १ वंशी.	८ सर्पवनो १ ज्व.
६ वंशीनी १ मरीचि.	४ ज्वनी १ गुंज-यण्डोडी.
६ मरीचिनी १ राध.	६ गुंजनो १ माषो.
३ राधनो १ सर्पव.	
४ माषानो १ शाणु. (हलामो)	५ तोलो, चावीश गुंज.
२ शाणुनो १ कोल. "	अर्धो तोलो, अरतादीश गुंज.
२ कोलनो १ कर्ष. "	अक तोलो.
२ कर्षनी १ शुक्ति. "	प्रि तोला.
२ शुक्तिनो १ पल. "	चार तोला.

૨ પલની	૧ પ્રસૂતિ.	(હાલમાં)	૧ પ્રસૂતિના	આઠ તોલા.
૨ પ્રસૂતિનો	૧ કુડવ.	„	૧ કુડવના	સોળ તોલા.
૨ કુડવનો	૧ શરાવ.	„	૧ શરાવના	બત્રીસ તોલા.
૨ શરાવનો	૧ પ્રસ્થ.	„	૧ પ્રસ્થના	ચૌસઠ તોલા.
૪ પ્રસ્થનો	૧ આઢક.	„	૧ આઢકના	બરસો છપ્પન તોલા.
૪ આઢકનો	૧ દ્રોણ	„	૧ દ્રોણના	એક હજાર ને ચૌવીસ તોલા.
૨ દ્રોણનો	૧ શર્પ.	„	૧ શર્પના	બે હજાર ને અઠતાલીસ તોલા.
૨ શર્પની	૧ દ્રોણી.	„	૧ દ્રોણીના	ચાર હજાર ને છન્નુ તોલા.
૪ દ્રોણીની	૧ ખારી.	„	૧ ખારીના	સોળ હજાર ત્રણસો ને ચૌચાસી તોલા.
૨૦૦૦ પલનો	૧ ભાર.	„	૧ ભારના	આઠ હજાર તોલા.
૧૦૦ પલની	૧ તુલા.	„	૧ તુલાના	ચાર સો તોલા.

માપાથી ખારી સૂધીનું

ટૂંકામાં વજન.

૪ માપાનો ૧ ટંક.

૪ ટંકનો ૧ અક્ષ.

૪ અક્ષનો ૧ ખિલવ.

માષટંકાક્ષબિલ્વાનિ કુઢવઃ પ્રસ્થમાઢકમ્ ॥

રાશિર્ગોળીં ચારિકેતિ યથોત્તરચતુર્ગુણાઃ ॥ ૩૨ ॥

૪ ખિલવનો ૧ કુડવ.

૪ કુડવનો ૧ પ્રસ્થ.

૪ પ્રસ્થનો ૧ આઢક.

૪ આઢકની ૧ રાશિ.

૪ રાશિની ૧ ગોણી.

૪ ગોણીની ૧ ખારી.

એ પ્રમાણે ઉપરનાં ક્રમ વાર કહેલાં વજનોને ચોગણાં બાણવાં.

દ્રવ, આદ્ર તથા શુષ્ક દ્રવ્યોનાં

ક્યા ક્યા વજનો પ્રયોગ

પ્રમાણે લેવાં

ગુંગાદિમાનમારમ્બ્ય યાવત્સ્યાત્કુઢવસ્થિતિઃ ॥

દ્રવાદ્રશુષ્કદ્રવ્યાણાં તાવન્માનં સમં મતમ્ ॥ ૩૩ ॥

પ્રસ્થાદિમાનમારમ્બ્ય દ્વિગુણં તત્ દ્રવાદ્રયોઃ ।

માનં તથા તુલાયાસ્તુ દ્વિગુણં ન કચિત્સમૃતમ્ ॥ ૩૪ ॥

પ્રવાહી પદાર્થો, લીલાં ઔષધો અને સૂકાં ઔષધોનાં, ગુંગા આદિ(ગુંગાની અગાડીનાં પરમાણુ)થી કુડવ વજન આવે ત્યાં સૂધીનાં સર્વે વજનો સરખાં લેવાં; જે જે વજનો પ્રયોગની અંદર કહ્યાં હોય, તે તે વજનો પ્રમાણે લેવાં.

તેમ તુલાનું વજન બમણું લેવું, એમ ક્યાઈ પણ કહેલ નથી. એટલા માટે પ્રવાહી પદાર્થો, લીલાં ઔષધો અને સૂકાં ઔષધો, તુલા વજને લેવાનાં લખ્યાં હોય તો સરખાં લેવાં; પ્રયોગમાં કહેલી તુલાના વજન પ્રમાણે જ લેવાં.

દ્રવ તથા આદ્ર દ્રવ્યોનાં

ક્યા ક્યા વજનો પ્રયોગથી

બમણાં લેવાં?

પ્રવાહી પદાર્થો અને લીલાં ઔષધોનાં પ્રસ્થ આદિ (પ્રસ્થ^૧ની અગાડીનાં શરાવ)થી ખારી અને ભાર વજન આવે ત્યાં સૂધીનાં સર્વે વજનો બમણાં લેવાં; જે જે વજનો પ્રયોગની અંદર કહ્યાં હોય, તે તે વજનોથી બમણાં લેવાં.

૧ શ્લોક પ્રમાણે પ્રસ્થ વજન તુલા વજનની ઉપર લખ્યું છે. પણ પ્રસ્થની ખાખત તુલાથી જુદી હોવાને લીધે પ્રસ્થને છેલ્લું લખ્યું તેમ કુડવ તથા તુલા વજનની ખાખત એક હોવાથી, તુલા વજનને કુડવ વજન પછી લખ્યું છે.

દ્રવ, આદ્ર તથા શુષ્ક દ્રવ્યોનાં ક્યા ક્યા વજનો પ્રયોગ પ્રમાણે લેવાં? તેમનો વિસ્તારથી ખુલાસો

૧-પરમાણુ.	૪-રાઇ.
૨-વંશી.	૫-સર્પવ.
૩-મરીચિ.	૬-જવ.

૭-ગુંળ.	૧૨-શુક્તિ.
૮-માષો.	૧૩-પલ.
૯-શાણુ.	૧૪-પ્રસ્તુતિ.
૧૦-કોલ.	૧૫-કુડવ.
૧૧-કર્પ.	૧૬-તુલા.

દ્રવ તથા આદ્ર દ્રવ્યોનાં ક્યા ક્યા વજનો પ્રયોગથી બમણું લેવાં? તેમનો ખુલાસો

૧-શરાવ.

જણાવ્યું છે, પણ આ વજનનો, પ્રયોગની અંદર, આ અન્યકારે ઉપયોગ કર્યો નથી.

૨-પ્રસ્થ.	૬-દ્રોણી.
૩-આઠક.	૭-ખારી.
૪-દ્રોણુ.	૮-ભાર.
૫-શર્પ.	

કેવડું પોહોળું, ઊંચું અને ક્યા ક્યા પદાર્થોમાંથી બનાવેલું માપ કુડવનું કહેવાય?

પ્રયોગોનાં નામો પાડવાનો ખુલાસો

દ્રવ (પ્રવાહી) પદાર્થો, લીલાં ઔષધો અને સૂકાં ઔષધોના ગુંળ આદિથી કુડવ વજન સૂધીનાં લેવાનાં વજનો અને તુલા વજન પ્રમાણે લેવાનું વજન નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી કહું છું.

ગુંળ આદિથીનો અર્થ, ગુંળની અગાડીના પરમાણુ આદિ વજનો એમ પણ થાય છે, તેથી અહીં ગુંળની પહેલાંનાં વજનો લખી જણાવ્યાં છે, પણ આ વજનોનો પ્રયોગની અંદર આ અન્યકારે ઉપયોગ જ કર્યો નથી.

ગુંળ આદિથીનો અર્થ, ગુંળથી એમ પણ થાય, તેથી ગુંળથી કુડવ સૂધીનાં અર્થાત્ નમ્બર સાતમાથી પત્તરમા સૂધીનાં ચાલુ વજનો અથવા સોલમા નમ્બરવાળું તુલા વજન, એ વજનો-માંનાં કોઇ પણ વજનોની અંદર, ને દ્રવ-પ્રવાહી પદાર્થો, લીલાં ઔષધો અને સૂકાં ઔષધોનો પ્રયોગ કહ્યો હોય, તે તે, પ્રયોગ-માંનાં વજનો પ્રમાણે લેવાં.

પ્રવાહી પદાર્થો અને લીલાં ઔષધોનાં, પ્રસ્થ આદિથી ખારી અને ભાર વજનો સૂધીનાં લેવાનાં વજનો નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી કહું છું:-

પ્રસ્થ આદિથીનો અર્થ, પ્રસ્થની અગાડીનું શરાવ વજન, એમ પણ થાય છે, તેથી અહીં પ્રસ્થની પહેલાંનું વજન લખી જણાવ્યું છે, પણ આ વજનનો, પ્રયોગની અંદર, આ અન્યકારે ઉપયોગ કર્યો નથી.

પ્રસ્થ આદિથીનો અર્થ, પ્રસ્થથી, એમ પણ થાય, તેથી, પ્રસ્થથી ખારી અને ભાર વજનો સૂધીનાં અર્થાત્ નમ્બર બીજથી સાતમા અને આઠમા સૂધીનાં વજનોમાંનાં કોઇ પણ વજનની અંદર, ને પ્રવાહી પદાર્થો અને લીલાં ઔષધોનો પ્રયોગ કહ્યો હોય, તે તે પ્રયોગનાં વજનોથી બમણું લેવાં.

મૃદ્વૃક્ષવેણુલોહાદેર્માળંડં યચ્ચતુરંગુલમ્ ॥

વિસ્તીર્ણં ચ તથોચ્ચં ચ તન્માનં કુડવં વદેત્ ॥ ૩૫ ॥

ચારે બાજુ, ચારે આંગળ પોહોળાં તથા ચાર આંગળ ઉંચાં, માટીનાં, લાકડાનાં, વાંસનાં કે લોઢાનાં માપને “કુડવ” નામનું માપ કહે છે.

યદૌષધં તુ પ્રથમં યસ્ય યોગસ્ય કથ્યતે ॥

તન્નાઘ્રૈવ સ યોગો હિ કથ્યતેઽઞ્ચ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૩૬ ॥

જે પ્રયોગમાં, જે ઔપધ, પહેલું લખ્યું હોય છે, તે પ્રયોગ, તે ઔપધના નામથી જ કહેવાય છે, એવો આ સંહિતામાં સર્વ ટેકાણે નિશ્ચય છે.

ઔપધાનાં વજનોના નિયમે સ્થિતિર્નાસ્ત્યેવ માત્રાયાઃ કાલમર્મિ વયો બલં ॥
પ્રકૃતિં દેશદોષૌ ચ દૃષ્ટ્વા માત્રાં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૭ ॥

ઔપધ ખાવાનું વજન નક્કી કરાવેલું નથી, એટલા માટે, રોગીને ઔપધ આપવાનો વખત—કાલ, રોગીની જરૂરિયાત, રોગીની ઉંમર—વય, રોગીનું બળ, રોગીની વાતાદિ પ્રકૃતિ, રોગીનો દેશ અને રોગીના વાતાદિ દોષો, એ સર્વનો વિચાર કરીને, ઔપધ ખાવાના વજનની કલ્પના કરવી.

યતો મંદામયો હ્રસ્વા હીનસત્ત્વા નરાઃ કલૌ ॥
કલિંગ વજન લખવાનાં કારણે અતસ્તુ માત્રા તથોગ્યા પ્રોચ્યતે મુજસંમતા ॥ ૩૮ ॥

કારણ કે, કલિયુગને વિષે મન્દાભિવાળા, ઠીંગણા અને બલહીન નરો—મનુષ્યો થવા લાગ્યા છે, માટે તે મનુષ્યોના શરીરના પ્રમાણમાં વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલું ઔપધાનું વજન કહ્યું છે.

કલિંગ પરિભાષાનાં .
વજનોનાં નામે

યવો દ્વાદશભિર્ગૌરસર્ષપૈઃ પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥
યવદ્વયેન ગુંજા સ્યાન્ત્રિગુંજો વલ્લ ઉચ્યતે ॥ ૩૯ ॥
માષો ગુંજાભિરષ્ટાભિઃ સપ્તભિર્વા ભવેત્કચિત્ ॥

સ્યાચ્ચતુર્માષકૈઃ શાણઃ સ નિષ્કઞ્ચંક એવ ચ ॥ ૪૦ ॥ ગદ્યાનો માષકૈઃ ષડ્ભિઃ કર્ષેઃ સ્યાદ્દશમાષકઃ ॥
ચતુષ્કર્ષેઃ પલં પ્રોક્તં દશશાણમિતં બુધૈઃ ॥ ૪૧ ॥ ચતુષ્પલૈશ્ચ કુડવં પ્રસ્થાયાઃ પૂર્વવન્મતાઃ ॥

બુદ્ધિમાનોએ કહ્યું છે કે:—

૩૦ પરમાણુની ૧ વંશી.	૪ માપાનો ૧ શાણ.	૪ પ્રસ્થનો ૧ આઠક.
૬ વંશીની ૧ મરીચિ.	૬ માપાનો ૧ ગદીઆણો.	૪ આઠકનો ૧ દ્રોણ.
૬ મરીચિની ૧ રાધ.	૧૦ માપાનો ૧ કર્ષ.	૨ દ્રોણનો ૧ ચર્પ.
૩ રાધનો ૧ સર્ષવ.	૪ કર્ષનો ૧ પલ વા.	૨ ચર્પની ૧ દ્રોણી.
૧૨ સર્ષવનો ૧ જવ.	૪ કર્ષના ૧૦ શાણ	૪ દ્રોણીની ૧ ખારી.
૨ જવની ૧ ગુંજ.	૪ પલનો ૧ કુડવ..	૨૦૦૦ પલનો ૧ ભાર.
૩ ગુંજનો ૧ વાલ.	૨ કુડવનો ૧ શરાવ. ^૨	૧૦૦ પલની ૧ તુલા.
૮ ગુંજનો ^૧ ૧ માષો.	૨ શરાવનો ૧ પ્રસ્થ.	

માગધ પરિભાષાનાં પરમાણુથી રાધ સ્વધીનાં વજનો પ્રમાણે જ કલિંગ પરિભાષાનાં વજનો બતાવ્યાં.

પ્રસ્થાદિ વજનો તો, પહેલાંની પેઢેજ સમજી લેવાં, એ પદ ઉપરથી જ કુડવ પછીનું શરાવ વજન લખ્યું છે; પરંતુ જે શરાવ વજન ન લખ્યું તો કમમાં વાંધો આવે, તેથી શરાવ વજન લખીને તે પછીનાં બધાં વજનો લખી જણાવ્યાં છે.

હિમ્મેશાં નવાં દ્રવ્યો ક્યા ક્યા નવાન્યેવ હિ યોજ્યાનિ દ્રવ્યાણ્યખિલકર્મસુ ॥ ૪૨ ॥

વાપરવાં ?

ઔપધાના સર્વ પ્રયોગોમાં સર્વે નવાં ઔપધો વાપરવાં.

૧. ૭ ગુંજનો ૧ માષો પણ કેટલાક કહે છે. ૨ આ શરાવ વજનને, આ વજનમાં પણ લઘ્યે સારેજ માગધ પરિભાષા પ્રમાણે કમ મળતો આવે છે.

હૃમ્બેશાં જ્ઞનાં દ્રવ્યો ક્યા ક્યા
વાપરવાં ?

હૃમ્બેશાં લીલાં ઔષધો
ક્યા ક્યા લેવાં ?

ગળો, કડાછાલ, અરૂંડશી, ભૂરું કોહોળું, શતાવરી, આખસન્ધ, કાણ્ટાઅશેળીઓ, વરિ-
યાળી અને પ્રસારિણી-નારીવેલ, એ નવે ઔષધો હૃમ્બેશાં લીલાં જ વાપરવાં.

હૃમ્બેશાં લીલાં ઔષધો બમણાં
ક્યા ક્યા ન લેવાં ?

ગળો, કડાછાલ, અરૂંડશી, ભૂરું કોહોળું, શતાવરી, આખસન્ધ, કાણ્ટાઅશેળીઓ, વરિયાળી અને
પ્રસારિણી-નારીવેલ.) આ નવે ઔષધો, લીલાં વાપરતી વખતે પણ વજનમાં બમણાં લેવાં જ નહિ.

સૂકાં અને નવાં ઔષધો
વાપરવાનો ખુલાસો

સૂકાં અને નવાં ઔષધો લઈ, સર્વ પ્રયોગોમાં વાપરવાં.

લીલાં ઔષધો વાપરવાનો
ખુલાસો

ગળો, કડાછાલ, અરૂંડશી, ભૂરું કોહોળું, શતાવરી, આખ-
સન્ધ, કાણ્ટાઅશેળીઓ, વરિયાળી અને પ્રસારિણી-નારીવેલ.) આ સિવાયનાં યાકીનાં સર્વે
લીલાં ઔષધો, સર્વ પ્રયોગોમાં બમણાં લેવાં (કારણ કે, લીલાં ઔષધોમાં પાણી હોય છે).
આ નિશ્ચય સર્વ ઠેકાણે સમજવો.

ઔષધ ક્યારે ખાવું ?

કાલેડુત્તે પ્રમાતં સ્યાત
અન્થમાં, જે ઠેકાણે, જે ઔષધ ખાવાનો, કાષ્ઠપણુ વખત
ન લખ્યો હોય, તે ઠેકાણે, તે ઔષધ ખાવાનો વખત, સવારનો જ સમજવો.

ઔષધનો કયો ભાગ લેવો ?

અંગેડુત્તે જટા મહેત્ ॥
અન્થની અન્દર, જે ઠેકાણે, જે ઔષધનું, કાષ્ઠપણુ અંગ
ન કહ્યું હોય, તે ઠેકાણે ઔષધનું મૂલ જ લેવું.

ઔષધો કેટલાં વજનમાં લેવાં ?

માગેડુત્તે તુ સામ્યં સ્યાત
પ્રયોગની અન્દર, જે ઠેકાણે, જે ઔષધોના ભાગો ન
લખ્યા હોય, તે ઠેકાણે ઔષધોના ભાગો સરખા લેવા.

કેટું વાસણ વાપરવું ?

પાત્રેડુત્તે ચ મૃન્મયમ્ ॥ ૪૬ ॥
પ્રયોગની અન્દર જે ઠેકાણે કાષ્ઠપણુ જાતનું વાસણ ન લખ્યું
હોય, તે ઠેકાણે માટીનું જ વાસણ વાપરવું.

કયો દ્રવ પદાર્થ લેવો ?

દ્રવેડ્ડુક્તે જલં ગ્રાહ્યં

જે પ્રયોગમાં પ્રવાહી પદાર્થ ન લખ્યો હોય, તે પ્રયોગમાં પ્રવાહી પદાર્થ તરીકે પાણી જ વાપરવું.

કઈ જાતનું તેલ વાપરવું ?

તૈલેડ્ડુક્તે તિલોદ્ભવમ્ ॥

જે પ્રયોગની અન્દર કોઈ પણ જાતનું તેલ ન લખ્યું હોય, તે પ્રયોગની અન્દર, તેલ તરીકે તલનું તેલ જ વાપરવું.

એક ઔષધ બે વખત આવે
તો ત્યાં શું કરવું ?

एकमप्यौषधं योगे यस्मिन् यत्पुनरुच्यते ॥ ૪૭ ॥

માનતો દ્વિગુણં પ્રોક્તં તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥

જે પ્રયોગની અન્દર, જે ઔષધ બે વાર આવ્યું હોય, તે પ્રયોગની અન્દર, તે ઔષધ અમળાવજને લેવું, એમ તત્ત્વ જ્ઞાણનારાઓએ કહેલું છે.

અન્દનનો સુખડ અર્થ ક્યારે
કરવો ?

चूर्णस्नेहाऽऽसवालेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ૪૮ ॥

ચૂર્ણ, સ્નેહ (ઘી તેલાદિ), આસવ અને અવલેહમાં અન્દન શબ્દ આવ્યો હોય તો, ઘાણુંકરીને ત્યાં, ‘સુખડ’, એવો અર્થ કરવો.

અન્દનનો રતાંજલી અર્થ
ક્યારે કરવો ?

कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।

કષાય અને લેપમાં, અન્દન શબ્દ આવ્યો હોય તો, ઘણું કરીને ત્યાં, ‘રતાંજલી,’ એવો અર્થ કરવો.

ઝાડમાંનો ગુણુ ક્યારે
જતો રહે ?

गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ૪૯ ॥

જે ઝાડ, જેવા રૂપમાં જમીનની અન્દર ઉગેલ હોય, તેવા રૂપમાં જ કાઢી રાખેલાં તે ઝાડનો ગુણુ, એક વર્ષ પછી ઓછો થઈ જાય છે.

ચૂર્ણમાંથી ગુણુ ક્યારે જતો રહે ?

मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।

બે માસ પછી ચૂર્ણ કસ વિનાનું થઈ જાય છે.

ગુટિકામાંથી અને અવલેહ-
માંથી એ દરેકમાંથી ગુણુ ક્યારે
જતો રહે ?

हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात्परम् ॥ ૫૦ ॥

એક વર્ષ પછી ગોળી અને અવલેહ એ દરેક કસ વિનાનાં થઈ જાય છે.

ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં
ધીમાં ક્યાંસધી ગુણુ રહે ?^૧

न च स्युर्धृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥

ઔષધોથી તૈયાર કરેલું ઘી, ચાર મહિના પછી કસ વિનાનું થઈ જતું નથી. (લેખીત પ્રત)

^૧ ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં
ધીમાંથી ગુણુ ક્યારે જતો રહે ?

हीनाः स्युर्धृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥

ઔષધોથી તૈયાર કરેલું ઘી, ચાર મહિના પછી કસ વિનાનું થઈ જાય છે. (છાપેલી પ્રત.)

ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં તેલાદિમાં ક્યાંસુધી ગુણ રહે છે? ^૧

લઘુ પાકની ઔષધી (ધાન્યાદિ)માંથી ગુણ ક્યારે જતો રહે?

જીના આસવોના, જૂની ધાતુઓના, જૂની ઉપધાતુઓના ^૨ અને જીનાં રસાયનોના ગુણ

પ્રતિકૂલ ઔષધ કાઢવાનું કારણ

ગણમાં—પ્રયોગમાં ન કહેલું
અનુકૂલ ઔષધ ઉમેરવાનું કારણ

ઉષ્ણ સ્થલ ક્યું કહેવાય ?

આગ્નેય એટલે અગ્નિનો ગુણ જેમાં વિશેષ છે, એવા છે.

સૌમ્ય સ્થલ ક્યું કહેવાય ?

ગુણ જેમાં અધિક છે એવા પદાર્થોવાળો છે. સૌમ્ય એટલે સોમ. સોમ એટલે ચન્દ્રમા અથવા સોમ એટલે જલના અધિક ગુણોવાળો જે પદાર્થ, તે.

ઉષ્ણ અને શીત ઔષધીઓ
ક્યા ક્યા સ્થલોમાં થાય છે?

આદિ પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થતી ઔષધીઓ ઉષ્ણ વીર્યવાળી એટલે ઉષ્ણતાનો વિશેષ ગુણ ધરાવનારી જાણવી અને હિમાલય પર્વતમાં ઉત્પન્ન થતી ઔષધીઓ શીત વીર્યવાળી એટલે શીતતાનો વિશેષ ગુણ ધરાવનારી જાણવી.

ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં તેલાદિ, ચાર માસ પછી પણ
કસ વિનાનાં થઈ જતાં નથી. (લખેલી પ્રત)

ઔષધ્યો લઘુપાકાઃ સ્યુર્નિર્વીર્યા વત્સરાત્પરમ્ ॥ ૫૧ ॥

અપૂર્ણ સ્થિતિની ઔષધીઓ (ધાન્યાદિ), એક વર્ષ પછી,
કસ વિનાની થઈ જાય છે.

પુરાણાઃ સ્યુર્ગુણૈર્યુક્તા આસવા ધાતવો રસાઃ ।

આસવો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ અને રસાયનો એ દરેક જેમ
જેમ જીના થતા જાય છે, તેમ તેમ વધારે ગુણુવાળા થાય છે.

વ્યાધેરયુક્તં યદ્ દ્રવ્યં ગણોક્તમપિ તત્યજેત્ ॥ ૫૨ ॥

જે રોગનાપર, જે પ્રયોગ અજમાવવાનો હોય, તે પ્રયોગમાં
જે ઔષધ, તે રોગની વિરુદ્ધ જણાતું હોય તે ઔષધને કાઢી નાંખવું.

અનુક્તમપિ યુક્તં યયોજયેત્તત્ તત્ત્વૈઃ ॥

જે રોગનાપર, જે ગણ—પ્રયોગ અજમાવવાનો હોય, તે
પ્રયોગમાં, જે ઔષધ, તે રોગને અનુકૂલ હોવા છતાં, કશું ન
હોય, તોપણ તે ઔષધને, તે વૈદ્યે, પોતાની જુદી પ્રમાણે ઉમેરવું.

આમેયા વિન્ધ્યશૈલાઘાઃ

વિન્ધ્યાચલ આદિ મધ્ય ભાગની ઉત્તર દિશાના પર્વતો,

સૌમ્યો હિમગિરિમતઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉત્તર દિશાનો પર્વત હિમાલય છે અને તે સૌમ્ય—સોમનો

અતસ્તદૌષધાનિ સ્યુરુરુપાણિ હેતુભિઃ ॥

એટલા માટે, તે તે પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થતી ઔષધીઓ, તે
તે પર્વતોના સરખા ગુણુવાળી હોય છે. અર્થાત્ વિન્ધ્યાચલ

૧ તેલાદિમાંથી ગુણ ક્યારે
જતો રહે?

ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં તેલાદિ, ચાર મહિના પછી કસ વિનાનાં
થઈ જાય છે. (લખેલી પ્રત.)

૨ અહીં ઉપધાતુ શબ્દનો સમ્બન્ધ હોવાથી, ઉપધાતુ શબ્દને પણ લીધો છે.

અન્ય સ્થલોની
ઔષધીનું વર્ણન

અન્યેષ્વપિ પ્રોહન્તિ વનેષ્વવનેષુ ચ ॥ ૫૪ ॥

તેમ જ બીજાં વનો અને ઉપવનોમાં ઉત્પન્ન થનારી ઔષધીઓ પણ, વનો અને ઉપવનોની જમીનના ગુણ પ્રમાણે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઔષધીઓ આણવા ટાણે
કેમ વર્તવું

ગૃહ્ણીયાત્તાનિ સુમનાઃ શુચિઃ પ્રાતઃ સુવાસરે ॥

આદિત્યસમ્મુખો મૌની નમસ્કૃત્ય શિવં હૃદિ ॥ ૫૫ ॥

ઔષધી આણવા માટે, સારો દિવસ જોઈ, પ્રભાતમાં ઉઠી, સ્વસ્થ અન્તઃકરણ રાખી પવિત્ર થઈ, સૂર્યની સામે ઉભા રહીને પછે મુગે મોટે હૃદયમાં શિવનું ધ્યાન ધરવું.

દ્રવ્યની કયી બાજુ લેવી ?

સાધારણધરાદ્રવ્યં ગૃહ્ણીયાદુત્તરાશ્રિતમ્ ॥

સાધારણ જમીનમાં ઉગેલાં ઝાડનાં ફલ, ફૂલાદિ જે અંગે જોઈતાં હોય, તે અંગે, તે ઝાડના ઉત્તર દિશાના ભાગમાંથી જ ગ્રહણ કરવાં.

કે જમીનનાં ઔષધો ન
વાપરવાં ?

વલ્મીકકુલ્સિતાનૂપશ્મશાનોચ્ચરમાર્ગજા ॥ ૫૬ ॥

રાફડો, ખરાય ભૂમિ, જલવાળી ભૂમિ, શ્મશાનની ભૂમિ, ખારાપાટની ભૂમિ તે રસ્તાની જગ્યા, એ સ્થાનોમાં ઉગેલી વનસ્પતિ લેવી જ નહીં.

સાધારણ ભૂમિ કોને કહેવી ?

સર્વલક્ષણસંપન્ના ભૂમિઃ સાધારણા સ્મૃતા ॥^૧

સર્વ લક્ષણવાળી ભૂમિ, સાધારણ ભૂમિ કહેવાય છે અર્થાત્ માફકસર જલવાળી, સામાન્ય ગરમીવાળી અને સામાન્ય ઠંડીવાળી જે ભૂમિ હો તથા જેની અન્દર અતિ શીત અને અતિ ઉષ્ણ નહીં એવી સામાન્ય વનસ્પતિ થતી હોય, તે જ સાધારણ ભૂમિ કહેવાય છે.

વૃક્ષોના ગુણ કેમ જાણવા ?

દ્રવ્યાણિ યત્ર યત્રૈવ તદ્ગુણાનિ વિશેષતઃ ॥ ૫૭ ॥^૨

જે જે ભૂમિમાં જે જે વૃક્ષો થતાં હોય, તે તે વૃક્ષોના ગુણો વિશેષે કરીને તે તે ભૂમિ પ્રમાણે હોય છે.

કયીકયી ઔષધી કાર્ય બગાડે ?

જન્તુવહ્નિહિમવ્યાપ્તા નૌષધી કાર્યસિદ્ધિદા ॥

કીડ લાગેલી અર્થાત્ સોડેલી, અગ્નિથી બળેલી અને ટાઢથી કરમાઈ ગયેલી અર્થાત્ સૂકાઈ ગયેલી ઔષધી વાપરવી નહીં, કારણ કે, તેના પ્રકારની ઔષધી, જરા માત્ર કાર્યને સિદ્ધ કરનાર નથી.

સર્વકાર્યને માટે ઔષધો કયારે
લાવવાં ?

શરદ્યશિલ્કાર્યાર્થં ગ્રાહ્યં સરસમૌષધમ્ ॥ ૫૮ ॥

શરદ્ ઋતુમાં બધી ઔષધીઓ રસવાળી હોવાથી તે કાલમાં, સર્વ કામ માટે, ઔષધીઓ આણવી.

- રેચને અને ઉલટીને એ વિરેકવનાર્થ ચ વસન્તાન્તે સમાહરેત્ ॥
 દરેકને માટે ઔષધો વસન્ત ઋતુના અન્તમાં રેચને અને ઉલટી એ દરેકને
 ક્યારે લાવવાં? માટે કહેલી ઔષધોઓ આણવી.
- ક્યા ઝાડનાં મૂળની છાલ લેવી? અતિસ્થૂલજડા યાઃ સ્યુસ્તાસાં પ્રાહ્યાસ્ત્વચો બુધૈઃ ॥ ૫૯ ॥
 બુદ્ધિમાને ઝાડનાં ગંડાં મૂળોપરની છાલ ગ્રહણ કરવી.
- ક્યા ક્યા ઝાડનાં મૂળો લેવાં? શુભ્રીયાત્સુક્ષ્મમૂલાનિ સકલાન્યપિ બુદ્ધિમાન્ ॥
 બુદ્ધિમાનોએ, જે ઝાડનાં મૂળો ઝીણાં અથવા પાતળાં
 હોય તે ઝાડનાં સઘળાં, ઝીણાં અથવા પાતળાં મૂળો લેવાં.
- ક્યા ક્યા ઝાડોની છાલ લેવી? ન્યપ્રોધાદેસ્ત્વચો પ્રાહ્યાઃ
 વડ આદિ વૃક્ષોની છાલ લેવી.
- ક્યા ક્યા ઝાડોનો સાર લેવો? સારં સ્યાદ્વીજકાદિતઃ ॥ ૬૦ ॥
 ખીયા આદિ વૃક્ષોનો સાર—વૃક્ષોની અન્દરનો ગાભો લેવો.
- ક્યા ક્યા ઝાડનાં પાંદડાં લેવાં? તાલીસાદેશ્ચ પત્રાણિ
 તાલીસ આદિ વૃક્ષોનાં પાંદડાં લેવાં.
- ક્યા ક્યા ઝાડોનાં ફળો લેવાં? ફલં સ્યાત્ત્રિફલાદિતઃ ॥
 હરડાં, બેહેડાં ને આંબળાં આદિ વૃક્ષોનાં ફળો લેવાં.
- ક્યા ક્યા ઝાડોનાં ફૂલો લેવાં? ઘાતકયાદેશ્ચ પુષ્પાણિ
 ધાવણી આદિ વૃક્ષોનાં ફૂલો લેવાં.
- ક્યા ક્યા ઝાડનું દૂધ લેવું? સ્નુહાદેઃ ક્ષીરમાહરેત્ ॥ ૬૧ ॥
 થોર આદિ વૃક્ષોનું દૂધ લેવું.
- એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધરસંહિતાને વિષે
 પૂર્વખણડના સ્વત્થાનમાંના પરિભાષા નામે પહેલા અધ્યાયની
 ભટ્ટકૃત ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૨ જે, ભૈષજ્યાખાન

- ઔષધ ક્યારે ખવરાવવું? ભૈષજ્યમન્યવહેત્પ્રભાતે પ્રાયશો બુધઃ ॥ કષાયોંશ્ચ વિશેષેણ
 બુદ્ધિમાને, રોગીને ધણુકરીને પ્રભાતમાં ઔષધ દેવું.
- કષાયો ક્યારે પીવા? વા ખાવા? કષાયો—કાઢો, કાણ્ટ, હિમ, અંગરસને કદક, એ ઔષધો,
 મુખ્યત્વે કરીને પ્રભાતમાં પીવાં વા ખાવાં.
- ઔષધ ખાવાના ક્યા ક્યા વખતો છે? તસ્ય મેદસ્તુ દર્શયેત્ ॥ ૧ ॥
 ઔષધો ખાવાના ભેદોને આગળ કહું છું:—

ઔષધ ખાવાના કેટલા કાલે
હોવાય છે?

જ્ઞેયઃ પંચવિધઃ કાલો મૈષજ્યગ્રહણે નૃણામ્ ॥
માણુસોને ઔષધ ખાવા માટેના જે પાંચ વખતો જાણુ-
વાના છે, તે વખતો નીચે જણાવું છું:-

ઔષધ ખાવાના પાંચ કાલ

કિશ્ચિત્સૂર્યોદયે જાતે તથા દિવસમોજને ॥ ૨ ॥
સાયન્તને મોજને ચ મુદુશ્વાપિ તથા નિશિ ॥

જરાતરા સૂર્યોદય થવાનો કાલ તે ઔષધ ખાવાનો પહેલો કાલ; સવારના, જમવા સમયનો કાલ તે, ઔષધ ખાવાનો ખીળે કાલ; સાંઝના જમવા સમયનો કાલ, તે ઔષધ ખાવાનો ત્રીજો કાલ; વારંવાર ઔષધ ખાવાનો કાલ તે ઔષધ ખાવાનો ચોથો કાલ, અને રાતના સૂવા વખતનો કાલ, તે ઔષધ ખાવાનો પાંચમો કાલ જાણવો.

પિત્તપ્રકોપવાળાને પહેલા
કાલમાં રેય આપવો.

પ્રાયઃ પિત્તકફોદ્રેકે વિરેકવમનાર્થયોઃ ॥ ૩ ॥
લેખનાર્થે ચ મૈષજ્યં પ્રમાતેઽન્નમમાહરેત્ ॥
एवं स्यात्प्रथमः कालो मૈષજ્યગ્રહણે નૃણામ્ ॥ ૪ ॥

ધણુંડરીને, પિત્ત પ્રકોપ પામ્યું હોય તો, અન્ન ખવરાવ્યા વગર જ, પિત્તપ્રકોપવાળાને, પહેલા કાલમાં જુલાખ આપવો.

કફવાળાને પહેલા કાલમાં
હલદી કરાવવી

ધણુંડરીને, કફ પ્રકોપ પામ્યા હોય તો, અન્ન ખવરાવ્યા વગર જ પહેલા કાલમાં હલદી કરાવવી.

લેખનક્રિયા કરવા માટે પહેલા
કાલમાં ઔષધ દેવું

ધણુંડરીને, લેખનક્રિયા કરવા માટે રસાદિ^૧ ધાતુઓના અને વાતાદિ દોષોના કૈંક અંશને સૂકવી, ઓછા કરી તથા કૈંક અંશને પાતળા કરીને કાઢવાની ક્રિયા કરવા માટે, અન્ન ખવરાવ્યા વગરજ, પહેલા કાલમાં ઔષધ આપવું. એ રીતે રોગી માણુસોને માટે, ઔષધ ખાવાનો પહેલો કાલ જાણવો.

અપાન વાયુના પ્રકોપવાળાને
ખીળ કાલમાં ઔષધ દેવું

મૈષજ્યં વિગુણેઽપાને મોજનાગ્રે પ્રશસ્યતે ॥ અરુચૌ ચિત્ર-
મોજ્યૈશ્ચ મિશ્રં રુચિરમાહરેત્ ॥ ૫ ॥ સમાનવાતે વિગુણે મન્દેઽપ્ના-
વમ્નિદીપનં ॥ દયાદ્ધોજનમધ્યે ચ મૈષજ્યં કુશલો મિષક્ ॥ ૬ ॥

વ્યાનકોપે ચ મૈષજ્યં મોજનાન્તે સમાહરેત્ ॥ હિક્કાઽઽક્ષેપકમ્પેષુ પૂર્વમન્તે ચ મોજનાત્ ॥ ૭ ॥
एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो मૈષज्यकर्मणि ॥

અપાન વાયુ કોપાયમાન થયેલા રોગીને ખીળ કાલમાં (સવારના જમવાની જરાક પહેલાં) ઔષધ ખવરાવવું.

અરુચિવાળાને ખીળ કાલમાં
ઔષધ દેવું

જમવાપર અરુચિ થઈ હોય તો, ભાતભાતનાં રુચિ દેનારાં અન્નો, ચટણીઓ અને અથાણાંઓ, એ સર્વે પદાર્થોની સાથે, રોગીને ખીળ કાલમાં રુચિ કરનાર ઔષધ ખવરાવવું.

સમાન વાયુના પ્રકોપવાળાને
ખીળ કાલમાં ઔષધ દેવું

સમાન વાયુ કોપાયમાન થવાને લીધે, જઠરાગ્નિ વગેરે મન્દ થઈ ગયાં હોય તો, કુશલ વૈદે, ખીળ કાલમાં ભોજન કરવાની મધ્યમાં જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવાનું ઔષધ ખવરાવવું.

વ્યાન વાયુપર બીજ કાલમાં
ઔષધ દેવું.

વ્યાન વાયુ કોપાયમાન થયો હોય તો, બીજ કાલમાં જમ્યા પછી તરત જ ઔષધ ખવરાવવું.

હિક્કા રોગવાળાને બીજ વા
ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું

હેડકી આવતી હોય તો બીજ કાલમાં—જમવાની પહેલાં અને જમવાની પછે, એમ બે વખત ઔષધ ખવરાવવું તેમ ચોથા કાલમાં—વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું.

આક્ષિપક વાયુના પ્રકોપવાળાને
બીજ કાલમાં ઔષધ દેવું

આક્ષિપક વાયુ કોપાયમાન થઈને ઉત્પન્ન થયો હોય તો, બીજ કાલમાં જમવાની પહેલાં અને જમવાની પછે, એમ બે વખત ઔષધ ખવરાવવું.

કંપવાયુના પ્રકોપવાળાને બીજ
કાલમાં ઔષધ દેવું

કંપવાયુ થયો હોય તો, બીજ કાલમાં—જમવાની પહેલાં ને જમવાની પછે, એમ બે વખત ઔષધ દેવું. એવી રીતે રોગી માણસો માટે ઔષધ ખાવાનો બીજો કાલ સમજવો.

ઉદાન વાયુના પ્રકોપવાળાને
ત્રીજ કાલમાં ઔષધ દેવું

ઉદાને કુપિતે વાતે સ્વરભંગાદિકારિણિ ॥ ૮ ॥

પ્રાસે પ્રાસાન્તરે દેયં મૈષ્ણજ્યં સાન્ધ્યમોજને ॥

પ્રાણે પ્રદુષ્ટે સાન્ધ્યસ્ય મધ્યસ્યાન્તે ચ દીયતે ॥ ૯ ॥

ઔષધં પ્રાયશો ધીરૈઃ કાલોડયં સ્યાન્નૃતીયકઃ ॥

ઉદાન વાયુ કોપાયમાન થવાથી, સ્વરભંગાદિ રોગો થયા હોય તો, ત્રીજકાલમાં—સાંઝના જમવા વખતે, અનાજના કોળિયાની સાથે વા અનાજનો કોળિયો ખાઈ, તેનાપર ઔષધ ખાઈને પાછો તે ઔષધપર અનાજનો કોળિયો ખાવો.

પ્રાણ વાયુના પ્રકોપવાળાને
ત્રીજ કાલમાં ઔષધ દેવું

પ્રાણવાયુ કોપાયમાન થયો હોય તો, ત્રીજ કાલમાં—સાંઝના જમ્યા પછી ઔષધ ખવરાવવું. એ રીતે ધીર પુરુષોએ, રોગી માણસો સારુ, ઔષધ ખાવાને માટે ત્રીજો કાલ કહ્યો છે.

તૃપ્તવાળાને ચોથા કાલમાં
ઔષધ દેવું

મુહુર્મુહુશ્ચ તૃષ્ણદિહિકાશ્વાસગરુષુ ચ ॥ ૧૦ ॥

સાને ચ મૈષ્ણં દશાદિતિ કાલશ્ચતુર્થકઃ ।

તૃપ્તા રોગ થયા હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું.

છર્દિવાળાને ચોથા કાલમાં
ઔષધ દેવું

છર્દીનો રોગ થયા હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું.

હિ ક્ષવાળાને ચોથા તથા
બીજ કાલમાં ઔષધ દેવું

હેડકી થઈ હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું. તેમ બીજ કાલમાં, જમવાની પહેલાં અને જમવાની પછે, એમ બે વખત ઔષધ ખવરાવવું.

શ્વાસવાળાને ચોથા કાલમાં
ઔષધ દેવું

શ્વાસ રોગ થયો હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું.

ગર વિકારવાળાને ચોથા
કાલમાં ઔષધ દેવું

ઉર્ધ્વ જત્રુ વિકારવાળાને
પાંચમાં કાલમાં ઔષધ દેવું

વિષ થકી વિકાર થયો હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું. એ રીતે રોગી માણસો સારું ઔષધ ખાવા માટેનો ચોથો કાલ કહ્યો છે.

ઉર્ધ્વજત્રુવિકારેષુ લેખનં વૃંહણં તથા ॥ ૧૧ ॥

પાચનં શમનં દેયમનન્નં મેષજં નિશિ ॥

इति पंचमकालः स्यात्प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥ १२ ॥

જત્રુ(કાંધ અને હાથની સન્ધિના મધ્ય ભાગ-હાંસડી)ના ઉપરના ભાગમાં થયેલા વિકારપર, પાંચમા કાલમાં, રાતના સૂવા ટાણે (લેખન કરનારે, રસાદિ ધાતુઓના અને વાતાદિ દોષોના કૈંક અંશને સ્વસ્વી, ચોથા કરી તથા કૈંક અંશને પાતળા કરીને કાઢનારે), જૃહણ કરનારે (વાતાદિ દોષોથી ક્ષીણ થયેલા દેહોને વધારનારે), પાચન કરનારે તથા શમન કરનારે ઔષધ, કોઈ પણ વ્રતનો ખોરાક આપ્યા વગર ખવરાવવું. એ રીતે રોગી માણસો સારું ઔષધ ખાવા માટે પાંચમા કાલ કહેલો છે.

દ્રવ્યોની પાંચ અવસ્થાઓ

द्रव्यं रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ॥

संवेदनक्रमादेताः पंचावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥

દ્રવ્યોની અન્દર, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ, એ પાંચ અવસ્થાઓ અનુભવન-એ છે, ક્રમથી કહેલ છે.

રસોનાં નામાં

मधुरोऽम्लः पटुश्चैव कटुतिक्तकषायकाः ॥

इत्येते षड्रसाः ख्याता नानाद्रव्यसमाश्रिताः ॥ ૧૪ ॥

જૂદા જૂદા દ્રવ્યોના આશ્રય રહેલ મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને તુરો, રસો કહેવાય છે.

મધુર રસ શેમાંથી અને છે ?

धराम्बुक्ष्मानलजलज्वलनाकाशमास्तैः ॥

वाय्वग्निक्ष્मानिलैर्भૂतद्रव्यै रसभवः क्रमात् ॥ ૧૫ ॥

માટી અને પાણીનો અંશ અધિક થવાથી, મીઠો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

અમ્લ રસ શેમાંથી અને છે ?

પૃથ્વી અને અગ્નિનો અંશ અધિક થવાથી, ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

પટુ રસ શેમાંથી અને છે ?

પાણી અને અગ્નિનો અંશ અધિક થવાથી, ખારો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

કટુ રસ શેમાંથી અને છે ?

આકાશ અને વાયુનો અંશ અધિક થવાથી, તીખો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

તિક્ત રસ શેમાંથી અને છે ?

વાયુ અને અગ્નિનો અંશ અધિક થવાથી, કડવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

કષાય રસ શેમાંથી અને છે ?

પૃથ્વી અને વાયુનો અંશ અધિક થવાથી, તુરો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

પૃથ્વીનો, પાણીનો, અગ્નિનો
અને વાયુનો એ દરેકનો
ગુણ કેવો છે ?

આકાશનો ગુણ કેવો છે ?

વીર્યોના બેઠ

વીર્ય, ઘણુકરી, દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલું છે. વળી તે, ઉષ્ણ અને શીત, એમ એ પ્રકારનું છે. ત્રણ ભુવનની અન્દર જે, કાષ્ઠ પણ પદાર્થ દેખાય છે તે અગ્ન્યાત્મક અથવા સોમાત્મક છે.

ઉષ્ણ અને શીત વીર્યના બેઠ

અત્રૈવાન્તર્ભવિણ્યન્તિ વીર્યાણ્યન્યાનિ યાન્યપિ ॥ ૧૮ ॥
આ એ જાતનાં વીર્યોની અન્દર બીજાં વીર્યોનાં લક્ષણો પણ છે. તે લક્ષણો, બીજા આચાર્યો નીચે પ્રમાણે લખે છે:—શીત વીર્યની અન્દર ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ઠંડું અને મૃદુ, એ પ્રકારે ચાર જાતનાં વીર્યો રહેલાં છે; તેમ ઉષ્ણ વીર્યની અન્દર લઘુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ, એ પ્રકારે ચાર જાતનાં વીર્યો રહેલાં છે.

દ્રવ્યોના કેટલા વિપાકો થાય ?

મિષ્ટ વિપાક કેમ અને ?

અમ્લ વિપાક કેમ અને ?

કટુ વિપાક કેમ અને ?

કંદુ ક્યા વિપાકમાંથી થાય ?

પિત્ત ક્યા વિપાકમાંથી થાય ?

ગુરુઃ સ્નિગ્ધશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ રુક્ષો લઘુરિતિ ક્રમાત્ ॥

ધરામ્બુવહ્નિપવનવ્યોમ્નાં પ્રાયો ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥

અષ્ટૈવાન્તર્ભવત્યન્યો ગુણેષુ ગુણસંચયઃ ॥

પૃથ્વીનો ગુણ ગુરુ—ગુરુ છે; પાણીનો ગુણ સ્નિગ્ધ છે;

અગ્નિનો ગુણ તીક્ષ્ણ છે; વાયુનો ગુણ રુક્ષ છે;

આકાશનો ગુણ હલકા છે. એ પ્રકારે પાંચ ભૂતોના પાંચ

ગુણો ઘણુકરીને સમજવા. એ ઉપરાંત જે બીજા ગુણો છે, તેઓનો, આ પાંચે ગુણોમાં અન્તર્ભાવ થાય છે.

વીર્યમુષ્ણં તથા શીતં પ્રાયશો દ્રવ્યસંશ્રયં ॥ ૧૭ ॥

યત્સર્વમગ્નીષોમીયં દશ્યતે ભુવનત્રયે ॥

અત્રૈવાન્તર્ભવિણ્યન્તિ વીર્યાણ્યન્યાનિ યાન્યપિ ॥ ૧૮ ॥

આ એ જાતનાં વીર્યોની અન્દર બીજાં વીર્યોનાં લક્ષણો પણ છે. તે લક્ષણો, બીજા આચાર્યો નીચે પ્રમાણે લખે છે:—શીત વીર્યની અન્દર ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ઠંડું અને મૃદુ, એ પ્રકારે ચાર જાતનાં વીર્યો રહેલાં છે; તેમ ઉષ્ણ વીર્યની અન્દર લઘુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ, એ પ્રકારે ચાર જાતનાં વીર્યો રહેલાં છે.

ત્રિધા વિપાકો દ્રવ્યસ્ય સ્વાદ્વસ્લકટુકાત્મનઃ ॥

મીઠો, ખાટો ને તીખો, એમ ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યોનો વિપાક થાય છે.

મિષ્ટઃ પદુશ્ચ મધુરં

મીઠા અને ખારા રસનો, મીઠો વિપાક થાય છે.

અમ્લોઽમ્લં પચ્યતે રસઃ ॥ ૧૯ ॥

ખાટા રસનો, ખાટો વિપાક થાય છે.

કષાયકટુતિક્તાનાં પાકઃ સ્યાત્પ્રાયશઃ કટુઃ ॥

તુરા, તીખા અને કટુવા રસનો, ઘણુકરીને તીખો વિપાક થાય છે.

મધુરાજ્ઞાયતે શ્લેષ્મા

કંદુ, મધુર વિપાકમાંથી થાય છે.

પિત્તમમ્લાન્ન જાયતે ॥ ૨૦ ॥

પિત્ત, ખાટા વિપાકમાંથી થાય છે.

કટુકાજ્ઞાયતે વાયુઃ કર્માણીતિ વિપાકતઃ ॥

વાત, ક્યા વિપાકમાંથી થાય?

વાયુ, તીખા વિપાકમાંથી થાય છે. એ પ્રકારે વિપાક માંથી થનારાં ક્રમોં જાણવાં.

રસાદિ સમ છતાં પ્રભાવમાં રહેલો કેર

પ્રભાવસ્તુ યથા ધાત્રી લક્ષ્યસ્ય રસાદિભિઃ ॥ ૨૧ ॥
સમાપિ કુરુતે દોષત્રિતયસ્ય વિનાશનં ॥

આંખગાનો રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક તથા લક્ય એટલે સુદ્ર ફનસનો રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક, એ સમાન હોવા છતાં, આંખમાં વાતાદિ ત્રણે દોષોનો નાશ કરે છે, એ એક પ્રકારની શક્તિ આંખમાં છે અને તે શક્તિને જ પ્રભાવ એમ કહે છે, પણ સુદ્ર ફનસમાં તે શક્તિ નથી.

રસાદિ વગર, પ્રભાવથી જ એકાદું કાર્ય કરનાર

કચિત્તુ કેવલં દ્રવ્યં કર્મ કુર્યાત્પ્રભાવતઃ ॥ ૨૨ ॥
જ્વરં હંતિ શિરોબદ્ધા સહદેવીજટા યથા ॥

તેમ એકાદું દ્રવ્ય, પોતામાં રસાદિ ન હોવા છતાં, કેવળ પોતાના પ્રભાવથી જ એકાદું કાર્ય કરે છે:—જેમ કે સાલ્દેવી અર્થાત્ શેદરડીનાં મૂળને મરતક પર આંધ્યાં હોય તો તે મૂળ, જ્વરનો નાશ કરે છે. એ પ્રમાણે પ્રભાવ જાણવો.

દ્રવ્યાના રસાદિનાં પોત-પોતાના ક્રમોંની શ્રેષ્ઠતા

કચિદ્રસો ગુણો વીર્યં વિપાકઃ શક્તિર્વ ચ ॥ ૨૩ ॥
કર્મ સ્વં સ્વં પ્રકુર્વન્તિ દ્રવ્યમાત્રિત્ય યે સ્થિતાઃ ॥

દરેક પદાર્થોમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ—પ્રભાવ, એ પાંચ વાનાં રહેલાં છતાં, કાઈ રથળે રસ, કાઈ રથળે ગુણ, કાઈ રથળે વીર્ય, કાઈ રથળે વિપાક અને કાઈ રથળે શક્તિ—પ્રભાવ, એ રીતે એ દરેક, પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.

રસનું કાર્ય કયું ?

ગળોનો રસ, ઉપજુ હોવા છતાં, તેની અન્દર કડવાસ વધારે હોવાથી, તે પિત્તને શમાવે છે.

ગુણનું કાર્ય કયું ?

મૂળાનો ગુણ, તીક્ષ્ણ હોવા છતાં, તેની અન્દર ચીકાસ વધારે હોવાથી, તે કફને વધારે છે.

વીર્યનું કાર્ય કયું ?

ઘૃતપંચમૂલોઃ—ખીલી, અરણી, અરઙ્ગો. શયન અને પાટલા, એ પાંચિનાં મૂળોનાં વીર્યો, તુરાં તથા કડ્યાં હોવા છતાં, તે મૂળોની અન્દર ગરમી વધારે હોવાથી, તેઓ વાયુને મટાડે છે.

વિપાકનું કાર્ય કયું ?

શુણ્ડનો વિપાક તીખો હોવા છતાં, પેટની અન્દર, પાયન થવા ટાણે, શુણ્ડ મીઠી થઈ જવાથી, તે પિત્તને શમાવે છે અને વાયુને પણ મટાડે છે.

પ્રભાવનું—શક્તિનું કાર્ય કયું ?

ખેરના રસમાં કૃષ મટાડવાનો ગુણ ન હોવા છતાં, તે પોતાના પ્રભાવથી કુષને મટાડે છે.

છ ઋતુઓ કેમ થાય છે ?

ચયકોપશમા યસ્મિન્દોષાણાં સંભવંતિ હિ ॥ ૨૪ ॥
ઋતુષટ્કં તદાખ્યાતં રવેરાશિષુ સંક્રમાત ॥

વાતાદિ દોષોની વૃદ્ધિ, પ્રકોપ તથા શમન, જે છ ઋતુઓની અન્દર થાય છે, તે છ ઋતુઓ, સૂર્યના ફરવાને લીધે આર સંક્રાંતિપરથી થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું.

ગ્રીષ્મઋતુ કે રાશિમાં થાય? ગ્રીષ્મો મેષવૃષૌ પ્રોક્તઃ

મેષ ને વૃષભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુ ગણવી

પ્રાવૃત્ઠઋતુ કે રાશિમાં થાય?

પ્રાવૃત્ મિથુનકર્કયોઃ ॥૨૫॥

મિથુન ને કર્ક રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે પ્રાવૃત્ ઋતુ ગણવી.

વર્ષાઋતુ કે રાશિમાં થાય?

સિંહકન્યે સ્મૃતા વર્ષાઃ

સિંહ ને કન્યા રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે વર્ષા ઋતુ ગણવી.

શરદ્ઋતુ કે રાશિમાં થાય?

તુલાવૃશ્ચિકયોઃ શરત્ ॥

તુલા ને વૃશ્ચિક રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે શરદ્ ઋતુ ગણવી.

હૃમન્તઋતુ કે રાશિમાં થાય?

ધનુપ્રાહ્નો ચ હૃમન્તો

ધન ને મકર રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે હૃમન્ત ઋતુ ગણવી.

વસન્તઋતુ કે રાશિમાં થાય?

વસન્તઃ કુંભમીનયોઃ ॥ ૨૬ ॥

કુંભ ને મીન રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે વસન્ત ઋતુ ગણવી.

આ ઋતુઓના વિષય તરફ નજર કરતાં, ગ્રન્થકારના દેશમાં ચાર માસ ચામાસું હોવું જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે અને ગ્રન્થકારે શિશિર્ ઋતુ કાઠી નાંખી છે, તેનું કારણ એ જ કે, ગ્રન્થકારે ચાર માસનું ચામાસું ગણ્યું છે,

યૂજરાતમાંની છ ઋતુઓનો કોડો

હું આ ગ્રન્થની ટીકા ગુર્જર ભાષાના ગણનારા માટે કરું છું, તેથી યૂજરાત અને કાઠીઆવાડ દેશમાં જે પ્રમાણે ઋતુ-

ઓનો ફેરફાર થાય છે, તે હું નીચે જણાવું છું:—

મેષ	અને	વૃષભ	રાશિના	સૂર્ય	હોય	ત્યારે	ગ્રીષ્મઋતુ	ચંત્ર-વૈરાગ્ય.
મિથુન	,,	કર્ક	,,	,,	,,	,,	વર્ષા	,, ન્યેષ્ટ-આષાઢ.
સિંહ	,,	કન્યા	,,	,,	,,	,,	શરદ્	,, શ્રાવણ-ભાદ્રપદ.
તુલા	,,	વૃશ્ચિક	,,	,,	,,	,,	હૃમન્ત	,, આશ્વિન-કાર્તિક.
ધન	,,	મકર	,,	,,	,,	,,	શિશિર્,	માર્ગશીર્ષ-પૌષ.
કુંભ	,,	મીન	,,	,,	,,	,,	વસન્ત	,, માઘ-ફાલ્ગુન.

યૂજરાત તથા કાઠીઆવાડના અજ્ઞ લોકો વસંતપંચમીથી વસંતઋતુનો આરંભ લેખે છે અને વૈદક શાસ્ત્રના આધારે પ્રમાણે પુરુષોત્તમ માસ નામનો અધિક મહિનો જે વર્ષમાં આવ્યો હોય, તે પછીના વર્ષની અન્દર કુંભ રાશિના સૂર્ય (ધણ્ડુકરીને) માઘ સુદિમાં થાય છે. એ ઉપરથી વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે છ ઋતુઓ ગણવી એ જ વધારે યોગ્ય છે.

જ્યોતિષીઓની છ ઋતુઓ-

નો કોડો

હાલમાં યૂજરાત દેશમાં વપરાતાં પંચાંગોની અન્દર નીચે પ્રમાણે ઋતુઓ લેખવાનો ચાલ પડેલો છે.

વૃષભ અને મિથુન રાશિના સૂર્યમાં ગ્રીષ્મ	વૃશ્ચિક	„	ધન	„	„	હેમન્ત
કર્ક „ સિંહ „ „ વર્ષા	મકર	„	કુમ્ભ	„	„	શિશિર
કન્યા „ તુલા „ „ શરદ્	મીન	„	મેષ	„	„	વસન્ત

ગ્રીષ્મમાં વાતદોષનું એકંદ્રું થવું

ગ્રીષ્મે સંચીયતે વાયુઃ

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વાત દોષ એકડો થાય છે.

પ્રાવૃટ્તમાં વાતદોષનું પ્રકોપ પામવું

પ્રાવૃટ્તકાલે પ્રકુપ્યતિ ॥

પ્રાવૃટ્ત ઋતુમાં વાત દોષ પ્રકોપ પામે છે.

વર્ષામાં પિત્તદોષનું એકંદ્રું થવું

વર્ષાસુ ચીયતે પિત્તં

વર્ષા ઋતુમાં પિત્ત દોષ એકડો થાય છે.

શરદ્માં પિત્તદોષનું પ્રકોપ પામવું

શરત્કાલે પ્રકુપ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

શરદ્ ઋતુમાં પિત્ત દોષ પ્રકોપ પામે છે.

હેમન્તમાં ક્ષ્દોષનું એકંદ્રું થવું

હેમન્તે ચીયતે શ્લેષ્મા

હેમન્ત ઋતુમાં ક્ષ્દ દોષ એકડો થાય છે.

વસન્તમાં ક્ષ્દોષનું પ્રકોપ પામવું

વસન્તે ચ પ્રકુપ્યતિ ॥

વસન્ત ઋતુમાં ક્ષ્દ દોષ પ્રકોપ પામે છે.

શરદ્માં વાતદોષનું શાંત થવું

પ્રાયેણ પ્રશ્નમં યાતિ સ્વયમેવ સમીરણઃ ॥ ૨૮ ॥

શરત્કાલે વસન્તે ચ પિત્તં પ્રાવૃટ્તકૃતૌ કફઃ ॥

શરદ્ ઋતુમાં વાયુ, ધાતુંકરીને પોતાની મેળે જ શાન્ત પડી જાય છે.

વસન્તમાં પિત્તદોષનું શાંત થવું

વસન્ત ઋતુમાં પિત્ત ધાતુંકરીને પોતાની મેળે જ શાન્ત પડી જાય છે.

પ્રાવૃટ્તમાં ક્ષ્દોષનું શાંત થવું

પ્રાવૃટ્ત ઋતુમાં ક્ષ્દ ધાતુંકરીને પોતાની મેળે જ શાન્ત પડી જાય છે.

ઋતુઓના વાતાદિના

વાતાદિ દોષો એકડા થઈને પ્રકોપ ને શાન્ત થવાનો કાઠો,

ચયાદિનો કાઠો

વિદ્યાર્થી સમજી શકે માટે નીચે લખું છું:—

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વાયુ એકડો થાય.

પ્રાવૃટ્ત „ „ પ્રકોપ પામે અને ક્ષ્દ શાન્ત થાય.

વર્ષા „ „ પિત્ત એકંદ્રું થાય.

શરદ્ „ „ પ્રકોપ પામે અને વાયુ શાન્ત થાય.

હેમન્ત „ „ ક્ષ્દ એકડો થાય.

વસન્ત „ „ પ્રકોપ પામે અને પિત્ત શાન્ત થાય.

વાતાદિના ચયાદિનો ગુર્જર

વાતાદિ દોષો એકડા થઈ, પ્રકોપ તથા શાન્ત થવાનો કાઠો

ઋતુનો કાઠો

વિદ્યાર્થી સમજી શકે માટે ગુર્જર દેશ પ્રમાણે લખું છું.

ગ્રીષ્મ	ઋતુમાં	વાયુ	એકઠો થાય.
વર્ષા	”	”	પ્રક્રોપ પામે અને કંઈ શાન્ત થાય.
શરદ્ધ	”	પિત્ત	એકઠું થાય.
હેમન્ત	”	”	પ્રક્રોપ પામે અને વાયુ શાન્ત થાય.
શિશિર	”	કંઈ	એકઠો થાય.
વસન્ત	”	”	પ્રક્રોપ પામે અને પિત્ત શાન્ત થાય,

એવી રીતે ગુર્જર દેશમાં વાતાદિ દોષો એકઠા થઈને પ્રક્રોપ પામવાની અને શાન્ત થવાની ઋતુઓ હાલમાં ગણાય છે, પણ ગુર્જર દેશમાં વાતાદિ દોષો એકઠા થઈને પ્રક્રોપ પામવાની અને શાન્ત થવાની ઋતુઓ ગણવાનો રીવાજ અન્યકારના લખવા પ્રમાણે નથી, તેનું કારણ ઋતુઓની અન્દર જણાવેલું છે.

સમાન વિહારાદિથી વાતાદિનું
જે અથાદિ થયું તે

ચયકોપશમા દોષા વિહારાહારસેવનૈઃ ॥ ૨૧ ॥

સમાનૈર્યાન્યકાલેડપિ

વાતાદિ દોષોના સમાન ગુણવાળા આહારવિહારના સેવનથી ક્યપખતે પણ વાતાદિ દોષો, એકઠા થઈ, ક્રોપાયમાન થઈને શમન થાય છે.

વિપરીતૈર્વિપર્યયં ॥

અસમાન વિહારાદિથી વાતા-
દિનું જે અથાદિ ન થયું તે

વાતાદિ દોષોથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આહારવિહારના સેવનથી ક્યપખતે પણ વાતાદિ દોષો એકઠા ન થઈ, ક્રોપાયમાન ન થઈને શમન પણ થતા નથી.

લઘુસ્પ્તમિતાહારાદતિશીતાચ્છમાત્થા ॥ ૨૦ ॥

વાતપ્રક્રોપનાં કારણો

પ્રદોષે કામશોકાભ્યાં મીચિન્તારાત્રિજાગૈઃ ॥

અભિઘાતાદપાંગાહાજીર્ણેડને ધાતુસંક્રયાત્ ॥ વાયુઃ પ્રક્રોપં યાત્યેભિઃ

હલકું અને રુદ્ધ એવું થોડું જમવાથી, અતિ ટાઢ સહન કરવાથી, ઘણી મહેનત કરવાથી, પ્રદોષ સમયે સ્ત્રી સાથે વિલાસ કરવાથી, શોક થવાથી, ભય પામવાથી, ચિન્તા થવાથી, રાત્રિના જગવાથી, માર ખાવાથી, ઘણું નાહવાથી, ભૂખ લાગી હોય ત્યારે અને રસાદિ ધાતુઓનો લય થયો હોય ત્યારે, વાયુ પ્રક્રોપ પામે.

વાતશમનનાં કારણો

પ્રત્યનીકૈશ્વ શામ્યતિ ॥

પ્રક્રોપ પામેલો વાયુ, વિરુદ્ધચરણથી શાન્ત થાય.

પિત્તપ્રક્રોપનાં કારણો

વિદાહિકટુકામ્લોષ્ણમોર્જ્યરત્યુષ્ણસેવનાત્ ॥ ૨૨ ॥

મધ્યાહ્ને ક્ષુત્તૃષારોધાજીર્યત્યન્નેડર્ધરાત્રકં ॥ પિત્તં પ્રક્રોપં યાત્યેભિઃ

ઠાઢ કરનારા, તીખા તથા ખાટા રસવાળા અને ઊણુ વીર્યવાળા પદાર્થો ખાવાથી, અગ્નિનો શેક કરવાથી વા અપોરે તડકામાં ફરવાથી, ભૂખ લાગ્યા છતાં ન ખાવાથી, તરશ લાગ્યા છતાં પાણી ન પીવાથી, ભૂખ લાગી હોય, તે ટાણે, ખાધેલું અન્ન પચી ગયું હોય, તે ટાણે, અને મધ્ય રાત્રે, પિત્ત, પ્રક્રોપ પામે.

પિત્તશમનનાં કારણો

પ્રત્યનીકૈશ્વ શામ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

કફપ્રકોપનાં કારણો

પ્રકોપ પામેલું પિત્ત, વિરુદ્ધાયરણુથી શાન્ત થાય.

મધુરક્ષિગ્ધશીતાદિભોજ્યૈર્દિવસન્દ્રિયા ॥ મન્દેડમૌ ચ પ્રમાતે ચ
મુક્તમાત્રે તથાડશ્રમાત્ ॥ શ્લેષ્મા પ્રકોપં યાત્યેભિઃ

મીઠા રસવાળા, સ્નિગ્ધ-ઘી, તેલાદિવાળા અને શીત વીર્યવાળા પદાર્થો ખાવાથી, દિવસે નિદ્રા કરવાથી, જડરાશિ મન્દ થઈ જવાથી અને પરિશ્રમ ન કરવાથી તેમજ સવારનો પોહોર હોય તે વખતે અને જરૂર પડીના તરતના વખતે, કફ પ્રકોપ પામે છે.

કફશમનનાં કારણો

પ્રત્યનીકૈશ્વ શામ્યતિ ॥ ૩૪ ॥

પ્રકોપ પામેલો કફ, વિરુદ્ધાયરણુથી શાન્ત થાય.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સ્વરૂપાનમાંના લેખન્યાખ્યાન નામે બીજા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો, નાડીપરીક્ષાદિ વિધિ

નાડીપરીક્ષા ક્યા સ્થાનની
નાડીપરથી કરવી?

કરસ્યાંગુષ્ઠમૂલે યા ધમની જીવસાક્ષિણી ॥

તત્ત્વેષ્ટયા મુખં દુઃખં જ્ઞેયં કાયસ્ય પંડિતૈઃ ॥ ૧ ॥

હાથના અંગુડાના મૃગમાં રહેનારી અને જીવની સાક્ષી-રૂપે ચાલનારી ધમની નાડીની ગતિપરથી શરીરનાં સુખદુઃખને પહિંડતોએ જાણી લેવાં. નાડી ધત્તે મરુત્કોપે જલૌકાસર્પયોર્ગતિં ॥

વાતપ્રકોપ નાડી

વાયુ પ્રોપે ત્યારે નાડીની ગતિ, જળો અને સર્પની ગતિ સરખી થાય છે.

પિત્તપ્રકોપ નાડી

કુલિંગકાકમણ્ડુવર્ગતિં પિત્તસ્ય કોપતઃ ॥ ૨ ॥

પિત્ત પ્રોપે ત્યારે નાડીની ગતિ, કુલિંગ, કાગડો અને દેડકાંની ગતિ સરખી થાય છે.

કફપ્રકોપ નાડી

હંસપારાવત્ગતિં ધત્તે શ્લેષ્મપ્રકોપતઃ ॥

કફ પ્રોપે ત્યારે નાડીની ગતિ, હંસ અને ખબૂતરની ગતિ સરખી થાય છે.

સન્નિપાતજન્ય નાડી

લાવતિત્તિરવર્તીનાં ગમનં સન્નિપાતતઃ ॥ ૩ ॥

સન્નિપાતજન્ય નાડીની ગતિ, લાવ (લાવરાં), તેતર અને વર્તિકની ગતિ સરખી થાય છે.

દ્વિદોષકોપિત નાડી

કદાચિન્મન્દગમના કદાચિદ્વેગવાહિની ॥ દ્વિદોષકોપતો જ્ઞેયા

દ્વિદોષકોપિત નાડીની ગતિ, કોષક વખત ધીમી અને કોષક વખત ઉતાવળી થાય છે.

સ્થાનવિચ્યુત નાડી

હન્તિ ચ સ્થાનવિચ્યુતા ॥ ૪ ॥

સ્થાનકૃથી ખસેલી નાડી પ્રાણનો નાશ કરે છે.

પ્રાણનાશિની નાડી

સ્થિત્વા સ્થિત્વા ચલતિ યા સા સ્મૃતા પ્રાણનાશિની ॥

રહી રહીને ચાલનારી નાડી પ્રાણનાશ કરનારી છે.

શ્રવિતહન્ય પહેલી નાડી

અતિક્ષીણા ચ શીતા ચ જીવિતં હન્યસંશયં ॥ ૫ ॥

અતિ ક્ષીણ થયેલી નાડી, નિઃસંશય પ્રાણનો નાશ કરે છે.

શ્રવિતહન્ય બીજી નાડી

અતિ દુષ્ટી થયેલી નાડી, નિઃસંશય પ્રાણનો નાશ કરે છે.

જ્વરપ્રકોપ નાડી

જ્વરકોપેન ધમની સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ॥

જ્વર પ્રકોપ પામે ત્યારે નાડી, ઉષ્ણ હોવા સાથે વેગથી ચાલે છે.

કામજન્ય નાડી

કામકોધાદ્ભવેદ્વેગા

કામની ઇચ્છાવાળાની નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે.

ક્રોધજન્ય નાડી

ક્રોધવાળાની નાડી, મોટા વેગથી વહે છે.

ચિન્તાજન્ય નાડી

ક્ષીણા ચિન્તામયપ્લુતા ॥ ૬ ॥

ચિન્તાવાળાની નાડી ક્ષીણ હોય છે.

ભયજન્ય નાડી

ભયવાળાની નાડી ક્ષીણ હોય છે.

મન્દાશ્મિજન્ય નાડી

મન્દામેઃ ક્ષીણઘાતોશ્ચ નાડી મન્દતરા ભવેત્ ॥

મન્દ જઠરાશ્મિવાળાની નાડી, ઘણી મન્દ હોય છે.

ક્ષીણ ધાતુજન્ય નાડી

ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી, ઘણી મન્દ હોય છે.

અસૂક્ષ્ણા નાડી

અસૂક્ષ્ણા ભવેત્કોષ્ણા ગુર્વી

લોહીથી પૂર્ણ ભરાયેલી નાડી કેંક ઉષ્ણ અને ભારે હોય છે.

અસૂક્ષ્ણા નાડી

અસૂક્ષ્ણા ભવેત્કોષ્ણા

લોહીથી ભરેલી નાડી કેંક ઉષ્ણ હોય છે.

ગુર્વાણી નાડી

ગુર્વી સામા ગરીયસી ॥ ૭ ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રીની નાડી વધારે ભારે હોય છે.

આમજન્ય નાડી

આમવાળાની નાડી, વધારે ભારે હોય છે.

દીપ્તાશ્મિવાળાની નાડી

લઘ્વી વહતિ દીપ્તામેસ્તથા વેગવતી ભવેત્ ॥

દીપ્તાશ્મિવાળાની નાડી લઘ્વી હોવા છતાં વેગથી વહે છે.

સુખિતની નાડી

સુખિતસ્ય સ્થિરા જ્ઞેયા તથા બલ્લવતી મતા ॥ ૮ ॥

સુખી મનુષ્યની નાડી સ્થિર અને બળવાન હોય છે.

૧ રક્તવાળાની નાડીનાં લક્ષણ લખવા માટે જ આ પદ લેવું પડ્યું છે.

૨ ગર્ભિણી સ્ત્રીની નાડીનાં લક્ષણ લખવા માટે જ આ પદ લખવું પડ્યું છે.

ક્ષુધિતની નાડી

ચપલા ક્ષુધિતસ્યાપિ

ભ્રુખ્યાની નાડી ચપલ હોય છે.

તૃપ્તની નાડી

તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા ॥

તૃપ્ત મનુષ્યની નાડી સ્થિર વહે છે.

દૃતાઃ સ્વજાતયોઽવ્યંગાઃ પટવો નિર્મલાંબરાઃ ॥ ૯ ॥

સુખિનોઽશ્વઘ્નારુઢાઃ શુભ્રપુષ્પફલૈર્યુતાઃ ॥

દૃઢ પરીક્ષા

મુજાતયઃ સુચેદાશ્ચ સજીવદિશિસંશ્રિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

મિષજં સમયે પ્રાપ્તા રોગિણઃ સુખહેતવે ॥

વૈધને તેડવા જનારા જે દૃઢો, પોતાની જાતના, ખોડ વગરના, ચતુર, સ્વચ્છ લૂગડાં-વાળા, સુખી, ઘોડા ઉપર કે બગદર ઉપર ખેડેલા, હાથમાં ઘોળાં ફૂલ અને ફલવાળા, ઉત્તમ જાતમાં જન્મેલા, સારી ચેષ્ટાવાળા, વૈધની નાસિકાની જે નાડીને વિષે પ્રાણવાયુ ચાલતો હોય, તે નાડીની દિશા તરફ આવીને ઉભેલા અથવા બૃહસ્પતિ જે દિશામાં છે, તે દિશા તરફ આવીને ઉભેલા અને વખતસર રોગીના સુખ સારુ વૈધની પાસે જઈને ઉભેલા હોય, તે દૃઢોને રોગીના સુખને માટે સમજવા.

વૈધને તેડવા જનારાને
ક્યા અપશકુન ?

વૈદ્યાહ્વાનાય દૃતસ્ય ગચ્છતો રોગિણઃ કૃતે ॥ ૧૧ ॥

ન શુભં સૌમ્યશકુનં

વૈધને તેડી લાવવા સારુ જનારા દૃઢને, રસ્તાની અન્દર જે સૌમ્ય-સારાં શકુન મળે, તો, તે, રોગીને માટે સારાં નહિ.

વૈધને તેડવા જનારાને
ક્યા શકુન ?

પ્રદીપં ચ સુખાવહમ્ ॥

વૈધને તેડવા જનારા દૃઢને, રસ્તાની અન્દર જે ખરાખ શકુન મળે તો તે, રોગીને માટે સુખ કરનારાં જાણવાં.

રોગીને ત્યાં જનારા વૈધને
ક્યા શકુન ?

ચિકિત્સાં રોગિણઃ કર્તું ગચ્છતો મિષજઃ શુભં ॥ ૧૨ ॥

યાત્રેયં સૌમ્યશકુનં પ્રોક્તં

રોગીની ચિકિત્સા કરવા જનારા વૈધને, રોગીને ઘેર જતાં રસ્તાને વિષે યાત્રા સમ્યન્ધી શુભ શકુન મળે, તો તે, સારાં સમજવાં.

રોગીને ત્યાં જનારા વૈધને,
ક્યા અપશકુન ?

દીપં ન શોભનમ્ ॥

રોગીની ચિકિત્સા કરવા જનારા વૈધને, રોગીને ઘેર જતાં રસ્તાને વિષે ઉગ્ર શકુન મળે, તો તે સારાં નહિ.

વૈધે કેવા રોગીનું ઓસડ કરવું ?

નિજપ્રકૃતિવર્ણાભ્યાં યુક્તઃ સત્ત્વેન સંયુતઃ ॥ ૧૩ ॥

ચિકિત્સ્યો મિષજા રોગી વૈધમત્તો જિતેન્દ્રિયઃ ॥

જે રોગી, પોતાની હિમ્મેશની પ્રકૃતિવાળો, હિમ્મેશના સરખા શરીરના વર્ણુવાળો, સત્ત્વગુણુવાળો, વૈધનાપર આસ્થાવાળો અને જિતેન્દ્રિય હોય, તેનું વૈધે ઔષધ કરવું.

નિરોગી, કેવાં સ્વપ્નોથી
વ્યાધિ પામે ?

સ્વપ્નેષુ નમ્રાન્ મુખ્દાંશ્ચ રક્તકૃષ્ણામ્બરાવૃતાન્ ॥ ૧૪ ॥
ઢ્યંગાંશ્ચ વિકૃતાન્ કૃષ્ણાન્ સપાશાન્ સાયુધાનપિ ॥
વદ્મતો નિમ્નતશ્ચાપિ દક્ષિણાં દિશમાશ્રિતાન્ ॥ ૧૫ ॥

મહિષોઘ્રસ્વરાહ્વાન્ સ્ત્રીપુંસો યસ્તુ પश्यति ॥ સ સ્વસ્થો લભતે વ્યાધિં રોગી યાત્યેવ પંચતામ્ ॥ ૧૬ ॥
અથો યો નિપતત્યુચ્ચાજ્જલેડમૌ વા વિલીયતે ॥ શ્વાપદૈર્હન્યતે યોડપિ મત્સ્યાદૈર્ગિલિતો ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥
યસ્ય નેત્રે વિલીયેતે દીપો નિર્વાણતાં વ્રજેત્ ॥ તૈલં સુરાં પિબેદ્વાપિ લોહં વા લભતે તિલાન્ ॥ ૧૮ ॥
પક્વાન્ લભતેડશ્માતિ વિશેત્કૂપં રસાતલમ્ ॥ સ સ્વસ્થો લભતે વ્યાધિં

સ્વપ્નાને વિષે, નાગાં; મુણ્ડ મુણ્ડાવેલાં; રાતાં અને કાળાં હાડાં પહેરેલાં; વ્યંગ એટલે નાક, કાન આદિ અવયવો વગરનાં અથવા હાડાં, લંગડાં વા ખુંધાં; વિકૃત એટલે રૂપની અન્દર ફેરફાર થયેલાં (રોગ થવાને લીધે જેનાં શરીરો ખીલામણાં થઈ ગયાં હોય તેવાં) અથવા કૃષ્ણડાં વા પાંગળાં; કાળાં; હાથમાં પાશ ધારણ કરેલાં; હાથમાં તરવારાદિ હથિઆરવાળાં; ચોરાદિને આન્ધનારાં; ચોરાદિને મારનારાં; દક્ષિણ દિશામાં રહેલાં; પાડાપર, ઉગટપર વા ગધેડાપર બેરેલાં એવાં સ્ત્રીઓ કે પુરુષોને જેનારો તેમ જ સ્વપ્નાંતી અન્દર ઉચેથી નીચે પડનારો; જલમાં ડૂબનારો; અગ્નિમાં જળનારો; દિસક પ્રાણીઓથી હણાયલો; માછલાં આદિ જલચરોએ ગળાયલો; આન્ધળો થયેલો (અકસ્માત) દીવો ન દેખનારો; તેલ વા દારુ પીનારો; લોહું, તલ કે રાંધણું અન્ન જેને સામું મળ્યું હોય એવો, પકવાન ખાનારો; કૃવામાં પડનારો અથવા રસાતલ પાતાળમાં જનારો, એ પ્રમાણે સ્વપ્નાં થનારો નિરોગી, પોતે રોગી થાય છે.

રોગી યાત્યેવ પંચતામ્ ॥ ૧૯ ॥

રોગી કેવાં સ્વપ્નોથી
મરણને પામે ?

જે જે સ્વપ્નોથી, નિરોગી, રોગી થાય છે, તે તે સ્વપ્નોથી
રોગી, મરણને પામે છે.

દુઃસ્વપ્નાન્વેવમાદીનિ દૃષ્ટા વ્રૂયાન્ કસ્યચિત્ ॥

દુષ્ટ સ્વપ્નો કેમ ન આવે ?

જ્ઞાનં કુર્યાદુષ્સ્યેવ દયાદ્વેમતિલાનયઃ ॥ ૨૦ ॥

પટેસ્તોત્રાણિ દેવાનાં રાત્રૌ દેવાલયે વસેત્ ॥

કૃત્વૈવં ત્રિદિનં મર્ત્યો દુઃસ્વપ્નાત્પરિમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

પ્રથમ કહેલાં ખરાય સ્વપ્નાં જેણે જેવાં હોય તેણે, તે સ્વપ્ન સરખાંથી કે પણ વાત કાઠિઆગળ ન કહેતાં, સવારના પહેરમાં ઉડી, સ્નાન કરી, સોનું, તલ અને લોહું એ વસ્તુઓનું આશ્વજનને દાન આપીને પછે દેવાનાં સ્તોત્રોનો (વિષ્ણુસહસ્ર નામાદિનો) પાઠ કરવો, એ રીતે દિવસના કરીને રાતના દેવમન્દિરમાં રહેવું. એ રીતે ત્રણ દિવસ સુધી કર્યું હોય તો મનુષ્ય ખરાય સ્વપ્નથી મુક્ત થાય છે અર્થાત્ તે મનુષ્યને ખરાય સ્વપ્ન આવતાં નથી.

કેવાં સ્વપ્નોથી સુખ મળે ?

સ્વપ્નેષુ યઃ સુરાન્ મૃપાન્ જીવતઃ સુહૃદો દ્વિજાન્ ॥

ગોસમિદ્ધામિતીર્થાનિ પર્યેત્સુખમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૨ ॥

તીર્થાં કલ્પનીરાણિ જિત્વા શત્રુગણાનપિ ॥ આલ્લ્ય સૌધગૌશૈલકરિવાહાન્ સુહૃદો ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

સ્વપ્નાને વિષે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ, જીવતા રાગ્નઓ, જીવતાં સ્નેહીઓ, જીવતાં સુહૃદો, બ્રાહ્મણો, ગાયો, પ્રાણીવસિત અગ્નિ અને તીર્થો, એ સર્વને જ્ઞેનારો; તેમ જ રોળાં પાણીમાંથી તરીને બહાર નિકળનારો, શત્રુના સમુદાયને જિતનારો, ચુનાવાળી મેડીમાં વસનારો, બળદપર બેસનારો, પર્વતપર ચઢનારો, હાથીપર કે ઘોડાપર બેસનારો મનુષ્ય તે સુખને પામે છે.

રોગી કેવાં સ્વપ્નોથી
નિરોગી થાય?

શુભ્રપુષ્પાણિ વાસાંસિ માંસમત્સ્યફલાનિ ચ ॥

પ્રાપ્યાનુરઃ સુસ્વીમૂયાત્ સ્વસ્થો ધનમવાપ્નુદાત્ ॥૨૪॥

અગમ્યાગમનં લેપો વિષ્ટયા રુદિતં મૃતિં ॥

આમમાંસાશનં સ્વપ્ને ધનારોગ્યાસયે વિદુઃ ॥૨૫॥ જલૌકા ભ્રમરી સર્પો મક્ષિકા વાપિ યં દશેત્ ॥

રોગી સ મૂયાદારોગ્યઃ

સ્વપ્નાને વિષે, ઘોળાં ફૂલો, ઘોળાં વસ્ત્રો, માંસ, માછલાં અને ફૂલો, એમાંના કોઈ પણ પદાર્થને મેળવનારો અથવા ન ભોગવવા લાયક સ્ત્રીને ભોગવનારો; વિદ્યાથી ખરડાયલું પોતાનું શરીર જ્ઞેનારો તેમ જ પોતાનું કે પરનું રોગનું કે મરણ જ્ઞેનારો; કાચું માંસ ખાનારો અથવા જળો, ભ્રમરી, સર્પ વા મધમાંખી, પોતાને ફરડી છે, એવાં સ્વપ્નાં થનારો રોગી પોતે, નિરોગી થાય છે.

નિરોગી કેવાં સ્વપ્નોથી
ધનવાન થાય?

સ્વસ્થો ધનમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૬ ॥

જે જે સ્વપ્નોથી રોગી, નિરોગી થાય છે, તે તે સ્વપ્નોથી નિરોગી ધનવાન થાય છે.

એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે સ્વેચ્છી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સ્વપ્નસ્થાનમાંના નાડીપરીક્ષાદિ વિધી નામે ત્રીજી અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો, દીપનપાચનાદિ

પચેન્નામં વલ્લિકૃત્ત્વ દીપનં તથથા મિશિઃ ॥

દીપન ઔષધ કયું ?

વરિયાળી, આમનું પાચન કરતી નથી, પરંતુ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી તે દીપન ઔષધ કહેવાય છે.

પાચન ઔષધ કયું ?

પચત્યામં ન વલ્લિં ચ કુર્યાદ્યત્તદ્દિ પાચનમ્ ॥૧॥ નાગકેશરવત્ નાગકેશર આમનું પાચન કરે છે, પરંતુ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરતું નથી, તેથી તે પાચન ઔષધ કહેવાય છે.

વિદ્યાચ્ચિત્રો દીપનપાચનઃ ॥

દીપનપાચન ઔષધ કયું ?

ચિત્રો અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને આમનું પાચન કરે છે, તેથી તે દીપનપાચન ઔષધ કહેવાય છે.

શમન ઔષધ કયું ?

ન શોષયતિ ન દ્વેષ્ટિ સમાન્દોષાંસ્તથોદ્ધતાન્ ॥ ૨ ॥
સમીકરોતિ વિષમાન્ શમનં તથથાઽમૃતા ॥

ગળા, સમાન વાતાદિ દોષોનું શોષન કરતી નથી અર્થાત્ સમાન દોષોને ઉપરના કિંવા નીચેના માર્ગેથી, શરીરમાંથી બહાર કાઢતી નથી, તેમ સમાન વાતાદિ દોષોનો દ્રેપ પણ કરતી નથી અર્થાત્ સમાન વાતાદિ દોષોને વધારતી નથી, પણ માત્ર ઉદ્ધત અને વિપમ થયેલા વાતાદિ દોષોનું શમન કરે છે, તેથી તે શમન ઔષધ કહેવાય છે.

શમન ઔષધ કયું?—પાઠાન્તર ન શોધયતિ યદ્દોષાન્સમાન્નોદીરયત્યપિ ॥ ૩ ॥

સમીકરોતિ વિષમાન્ શમનં તથાઽમૃતા ॥

ગળા, વાતાદિ દોષોને ઉપરના કિંવા નીચેના માર્ગેથી, શરીરમાંથી બહાર કાઢતી નથી, તેમ સમાન વાતાદિ દોષોને વધારતી નથી પણ માત્ર વિપમ થયેલા વાતાદિ દોષોનું શમન કરે છે, તેથી તે શમન ઔષધ કહેવાય છે.

અનુલોમન ઔષધ કયું? કૃત્વા પાકં મલાનાં યદ્ધિત્વા બન્ધમધો નયેત્ ॥ ૪ ॥

તન્નાનુલોમનં જ્ઞેયં યથા પ્રોક્તા હરીતકી ॥

હરદે, વાતાદિ દોષોનું પાચન કરી અને ઘાટા થયેલા વાતાદિ દોષોના રસ્તાને ભેદીને, વાતાદિ દોષોને, નીચેને માર્ગેથી લઈ આવે છે તેથી તે અનુલોમન ઔષધ કહેવાય છે.

અર્થાન્તર:—હરદે, વાતાદિ દોષોના પ્રકાપને શાન્ત કરી, પરસ્પર અન્ધાધિ ગયેલા વાતાદિ દોષોને છૂટા પાડીને, ગુદાદ્વારા નીચે લઈ જાય છે, તેથી તે, અનુલોમન ઔષધ કહેવાય છે.

પક્તવ્યં યદપક્તૈવ શ્લિષ્ટં કોષ્ઠે મલાદિકં ॥ ૫ ॥

સંસન ઔષધ કયું? નયત્યધઃ સંસનં તથા સ્યાત્ કૃતમાલકઃ ॥

ગરમાળાનો ગોળ, ક્રાહાને વિષે ઘટ્ટ રીતે અન્ધાધિ ગયેલા અને પાકવા લાયક એવા મગ્ગાદિને (મલ, પિત્ત અને કફને) પકાવ્યા વગર જ નીચેને માર્ગેથી બહાર કાઢે છે, તેથી તે, સંસન ઔષધ કહેવાય છે.

અર્થાન્તર:—ગરમાળાનો ગોળ, ક્રાહાને વિષે એકદમ થયેલા અને પાકવા લાયક વાતાદિ દોષોને પકાવ્યા વિના જ નીચેને માર્ગેથી બહાર કાઢે છે, તેથી તે, સંસન ઔષધ કહેવાય છે.

ભેદન ઔષધ કયું? મલાદિકમબદ્ધં વા યદ્બદ્ધં પિણ્ડતં મલૈઃ ॥ ૬ ॥

ભિત્ત્વાધઃ પાતયતિ તદ્ભેદનં કટુકી યથા ॥

કટુ, વાતાદિ દોષે કરી, ન અન્ધાયલા વા ગોળારૂપે અન્ધાયલા મગ્ગાદિને ભેદીને ગુદાદ્વારા નીચેને માર્ગેથી બહાર કાઢે છે, તેથી તે, ભેદન ઔષધ કહેવાય છે.

વિપક્કં યદપક્કં વા મલાદિ દ્રવતાં નયેત્ ॥ ૭ ॥

રેચન ઔષધ કયું? રેચયત્યપિ તત્ જ્ઞેયં રેચનં ત્રિવૃતા યથા ॥

નસોતર, સારી રીતે પરિપકવ થયેલા અથવા કાચા એવા મગ્ગાદિને, પાતળા કરી નાંખીને, રેચરૂપે ગુદાદ્વારા બહાર કાઢે છે, તેથી તે, રેચન ઔષધ કહેવાય છે.

વમન ઔષધ કયું? અપકપિત્તશ્લેષ્માણૌ બલાદૂર્ધ્વં નયેત્તુ યત્ ॥ ૮ ॥

વમનં તદ્ધિ વિજ્ઞેયં મદનસ્ય ફલં યથા ॥

મીઠાળ, કાચાં પિત્તને અને કાચા કફને બલાતકારથી, મુખવાટેથી બહાર કાઢી નાંખે છે, તેથી તે, વમન ઔષધ કહેવાય છે.

સંશોધન ઔષધ કયું ? સ્થાનાત્ બહિર્નયેદૂર્ધ્વમધો વા મલ્સંચયમ્ ॥ ૯ ॥
દેહસંશોધનં તત્સ્યાદેવદાલીફલં યથા ॥

કુકડવેલાં, શરીરની અન્દર એકઠા થયેલા મલોને, પોતપોતાને સ્થાનેની ઊર્ધ્વ માર્ગ (મુખ વા નાક) દ્વારા કિંવા અધો (ગુદાના વા મૂત્રના) માર્ગ દ્વારા બહાર કાઢે છે, તેથી તે, સંશોધન ઔષધ કહેવાય છે.

છેદન ઔષધો કયા ? શ્લિષ્ઠાન્ કફાદિકાન્ દોષાનુન્મૂલયતિ યદ્બલાત્ ॥ ૧૦ ॥
છેદનં તથથા ક્ષારા મરિચાનિ શિલાજતુ ॥

યવક્ષાર, મરી^૧ અને શિલાગિત્, એ ત્રણમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, શરીરની અન્દર એક બીજન સાથે ચોટી ગયેલા કફાદિ દોષોને, પોતાના અળવડે મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખે છે, તેથી તેઓને છેદન ઔષધો કહે છે.

લેખન ઔષધો કયા ? ધાતુન્મલાન્વા દેહસ્ય વિશેષ્યોલ્લેખયેચ્ચ યત્ ॥ ૧૧ ॥
લેખનં તથથા ક્ષૌદ્રં નીરમુષ્ણં વચા યવાઃ ॥

મધ, ઉનું પાણી, ઘોડાવજ અને અને જવ, એ ચારમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, દેહના, રસાદિ ધાતુઓના અને વાતાદિ દોષોના કૈંક અંશને સૂકવી, ઓછા કરી તથા કૈંક અંશને પાતળા કરીને કાઢે છે, તેથી તેઓ, લેખન ઔષધો કહેવાય છે.

ગ્રાહી ઔષધો કયા ? દીપનં પાચનં યત્ સ્યાદુષ્ણત્વાત્ દ્રવશોષકમ્ ॥ ૧૨ ॥
ગ્રાહિ ત્ત્વ યથા શુષ્ઠી જીરકં ગજપિપ્પલી ॥

શુણ્ઠ, જીરું અને ગજપીપર, એ ત્રણમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, અમિને પ્રદીપ કરનારું હોવા છતાં, આમનું પાચન કરે છે અને ઉષ્ણ વીર્ય હોવાને લીધે શરીરમાંના પાતળા ભાગને શુષ્ક કરે છે, તેથી તેઓ, ગ્રાહી ઔષધો કહેવાય છે.

સ્તમ્બન ઔષધો કયા ? રૌક્ષ્યાન્ઞૈત્યાત્કષાયત્વાલ્લુપાકાચ્ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥
વાતત્કૃત્સ્તમ્બનં તત્ સ્યાયથા વત્સકટુદુકૌ ॥

કડાણલ અને અરઝૂસો, એ બેમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, પોતાના રુક્ષ ગુણથી, શીત વીર્યથી, તુરા રસથી અને હલકા પાકથી, શરીરની અન્દર વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેઓ, સ્તમ્બન ઔષધો કહેવાય છે.

રસાયન ઔષધ કયા ? રસાયનં ચ તત્ જ્ઞેયં યત્ જરાવ્યાધિનાશનં ॥ ૧૪ ॥
યથાઽમૃતા રુદન્તી ચ ગુગુલુચ્ચ હરીતકી ॥

ગળો, રુદન્તી (યૃજરાતઃ—લાણો, પર્લીઓ; કાડીઆવાડઃ—પોરઅન્દરઃ—ખારિયું), ગુગળ અને હરડે, એ ચારમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, વૃદ્ધાવસ્થાનો અને રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી તેઓ, રસાયન ઔષધો કહેવાય છે.

૧ મરિચાની શબ્દનો અર્થ મરી, લીણડીપીપર અને શુંઠ થાય છે, પણ શુંઠ ગ્રાહીમાં છે, તેમ લીણડીપીપર ત્રણે દોષોનું છેદન કરી શકતી નથી.

વાઝકર ઔષધો ક્યા ?

યસ્માત્ દ્રવ્યાત્ ભવેત્ સ્ત્રીષુ હર્ષો વાજીકરં ચ તત્ ॥ ૧૫ ॥
યથા નાગબલાદ્યાઃ સ્યુર્બીજં ચ કપિવચ્છુજમ્ ॥

નાગબલા, ગંગેટી આદિ અને કૌયાં, એ ઔષધોમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, ખાવાથી, સ્ત્રીઓની સાથે વિલાસ કરવામાં આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેઓ વાઝકર ઔષધો કહેવાય છે.

શુકલ ઔષધો ક્યા ?

યસ્માચ્છુકસ્ય વૃદ્ધિઃ સ્યાચ્છુકલં હિ તદુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥
યથાઽશ્વગન્ધા મુસલી શર્કરા ચ શતાવરી ॥

આખસન્ધ, ઘોળી મુસલી, સાકર અને શતાવરી, એ ચારમાંનાં ગમે તે એકાદું ઔષધથી, વીર્ય ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી તેઓ શુકલ ઔષધો કહેવાય છે.

રેત વધારનારાં ઔષધો ક્યા ?

દુર્ગં માષાદ્ ચ ભજાતફલમજ્ઞાઽમલાનિ ચ ॥ ૧૭ ॥
પ્રવર્તકાનિ કથ્યન્તે જનકાનિ ચ રેતસઃ ॥

દૂધ, અડદ, ભીલામાંનાં ફલની મજ્જા એટલે ભીલામાંનાં પી અને આમળાં, એ ચાર-માંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, વીર્ય ધાતુને જન્યત કરીને ઉત્પન્ન કરનારું છે, તેથી તેઓ, રેત-ધાતુ વધારનારાં ઔષધો કહેવાય છે.

શુક જન્યત શાથી થાય ?

પ્રવર્તની સ્ત્રી શુકસ્ય શુકને જન્યત કરનારી સ્ત્રી છે.
રેચનં વૃહતીફલમ્ ॥ ૧૮ ॥

શુક સ્ખલિત શાથી થાય ?

ઉભાભોર્રિંગભીના ડોડવા, શુકને સ્ખલિત કરનાર છે.

શુક સ્તમ્ભન શાથી થાય ?

જાતીફલં સ્તમ્ભકં ચ જ્યેષ્ઠ શુકને સ્તમ્ભન કરનારું છે.

શુક શોષણ શાથી થાય ?

શોષણી ચ હરીતકી હરેં, શુકનું શોષણ કરનારી છે.

મૂદ્ધમ ઔષધો ક્યા ?

દેહસ્ય સૂક્ષ્મચ્છિદ્રેષુ વિશેયત્સૂક્ષ્મમુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥
તથથા સૈન્ધવં ક્ષૌદ્રં નિમ્બસ્તૈલં સ્વદૂધવં ॥

સિન્ધાનુલુ, મધ, લિપ્પટો અને એરડિયું તેલ, એ ચારમાંથી ગમે તે એકાદું ઔષધ, દેહના સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં (રોમ રન્ધ્રોમાં) પ્રવેશ કરે છે, તેથી તેઓ, મૂદ્ધમ ઔષધો કહેવાય છે.

વ્યવાથી ઔષધો ક્યા ?

પૂર્વં વ્યાખ્યાયિતલં કાયં તતઃ પાકં ચ ગચ્છતિ ॥ ૨૦ ॥
વ્યવાયિ તથથા મજ્જા ફેનં ચાહિસમુદ્ભવમ્ ॥

ભાંગ અને અશીલુ, એ બેમાંથી ગમે તે એકાદું ઔષધ, શરીરની અન્દર પ્રવેશ કરવાની સાથે જ, કાયું ને કાયું આખા શરીરમાં ફેલાઈને પછી પાકદશાને પામે છે, તેથી તેઓ, વ્યવાથી ઔષધો કહેવાય છે.

વિકાશી ઔષધો ક્યા ?

સન્ધિબન્ધાંસ્તુ શિથિલાનુ યત્કરોતિ વિકાશિ તત્ ॥ ૨૧ ॥
વિશ્લેખ્યૌજશ્ચ ધાતુમ્યો યથા કમુકકોદ્રવાઃ ॥

સોપારી અને કોદરા, એ બેમાંથી ગમે તે એકાદું ઔષધ, રસાદિ ધાતુઓનાં ઓજ- (તેજ)ને, ધાતુઓથી છૂટા પાડીને આખા શરીરમાંનાં સાન્ધ્યાઓના બન્ધોને શિથિલ કરે છે, તેથી તેઓ, વિકાશી ઔષધો કહેવાય છે.

મદકારી પદાર્થો ક્યા ? બુદ્ધિ હ્રમ્પતિ યત્ દ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥
તમોગુણપ્રધાનં ચ યથા મદ્યં સુરાદિકમ્ ॥

સુરા આદિ મદ્ય, તમોગુણ પ્રધાન હોવાને લીધે, બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, તેથી તેઓ, મદકારી પદાર્થો કહેવાય છે.

વ્યવાયી વિષ વ્યવાયિ ચ વિકાશિ સ્યાત્સૂક્ષ્મં છેદિ મદાવહં ॥ ૨૩ ॥
આગ્નેયં જીવિતહરં યોગવાહિ સ્મૃતં વિષમ્ ॥

વિષ (વછનાગ આદિ), વ્યવાયી છે અર્થાત્ શરીરની અન્દર પ્રવેશ કરવાની સાથે જ કાચું ને કાચું આખા શરીરમાં ફેલાઈને પછે પાકક્રશાને પામે છે.

વિકાશી વિષ વળી તે વિષ, વિકાશી છે અર્થાત્ રસાદિ ધાતુઓના ઓળ-
(તેજ)ને, ધાતુઓથી છૂટા પાડી, આખા શરીરમાંના સાન્ધાઓના
અન્ધોને શિથિલ કરે છે.

સૂક્ષ્મ વિષ વળી તે વિષ, સૂક્ષ્મ છે અર્થાત્ દેહના સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં (શમ-
રન્ધ્રોમાં) પ્રવેશ કરે છે.

છેદન વિષ વળી તે વિષ, છેદન છે અર્થાત્ શરીરની અન્દર એકબીજા સાથે
ઘાટી ગયેલા કક્ષાદિ દોષોને, પોતાના અળવડે મૂળમાંથી ઉખેડી
નાંખે છે.

મદકારી વિષ વળી તે વિષ, મદકારી છે અર્થાત્ તમોગુણ પ્રધાન હોવાને લીધે
બુદ્ધિનો નાશ કરે છે.

આગ્નેય વિષ વળી તે વિષ, ઉપરના ગુણોવાળું હોવા છતાં, તેની અન્દર અગ્નિનાં
ગુણ અધિક છે.

જીવિતહર વિષ વળી તે વિષ, ઉપરના ગુણોવાળું હોવા છતાં પ્રાણને હરનારું છે.

યોગવાહિ વિષ અને આ વિષ, યોગવાહી છે અર્થાત્ જે પ્રયોગમાં નાંખ્યું હોય,
તે પ્રયોગને અનુસરીને ગુણ કરનારું છે.

પ્રમાથી ઔષધો ક્યા ? નિજવીર્યેણ યત્ દ્રવ્યં સ્તોતોમ્યો દોષસંચયં ॥ ૨૪ ॥
નિરસ્યતિ પ્રમાથિ સ્યાત્ તથા મરિચં વચા ॥

મરી અને ચોડાવજ, એ બેમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, પોતાનાં વીર્યને લીધે, સ્ત્રોત (નાક, કાન
વા મુખ)માંથી, કક્ષાદિ દોષોના સમૂહને બહાર કાઢે છે. તેથી તેઓ, પ્રમાથી ઔષધો કહેવાય છે.

અભિપ્યન્દી પદાર્થ ક્યા ? પૈચ્છિત્યાદ્ગૌરત્વાત્ દ્રવ્યં રુદ્ધા રસવહાઃ શિરાઃ ॥ ૨૫ ॥
ધત્તે યદ્ગૌરવં તત્સ્યાદમિષ્યન્દિ યથા દધિ ॥

દહીં ચીકાશથી અને ભારેપણથી, રસને વહેનારી નાડીઓને વહેતી અન્ધ કરીને શરીરને
ભારે કરે છે, તેથી તે, અભિપ્યન્દી ઔષધ કહેવાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સ્વરૂપનામાંન
દીપનપાચનાદિ નામે ચોથા અધ્યાયની શુર્ગર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો, શારીર-કલાદિકાધ્યાયન

કલાનું સ્પષ્ટીકરણ ?

ધાત્વાશયાન્તરસ્થસ્તુ યઃ ક્લેદસ્ત્વધિતિષ્ઠતિ ॥

દેહોષ્મણા વિપક્વો યઃ સા કલેત્યભિધીયતે ॥ ૧ ॥

ધાતુઓને રહેવાનાં સ્થાન(ઠેકાણાં)ની અન્દર કલેદ-આર્દ્રતા (ભીનાસ) રહેલ છે અને શરીરની ઉષ્ણતાથી તે કલેદ (ભીનાસ) પાકે છે, ત્યારે તે કલા કહેવાય છે.

કલા કેટલી ?

કલાઃ સપ્તાશયાઃ સપ્ત

કલા, સાત છે.

આશયો કેટલા ?

આશયો, સાત છે.

ધાતુઓ કેટલી ?

ધાતવઃ સપ્ત

ધાતુઓ, સાત છે.

મનો કેટલા ?

તન્મલાઃ ॥ સપ્તોપધાતવઃ સપ્ત

મનો, સાત છે.

ઉપધાતુઓ કેટલી ?

ઉપધાતુઓ, સાત છે.

ચામડીઓ કેટલી ?

ત્વચઃ સપ્ત પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૨ ॥

ચામડીઓ, સાત છે.

દોષો કેટલા ?

ત્રયો દોષા

દોષો, ત્રણ પ્રકારના છે.

સ્નાયુઓ કેટલી ?

નવશતં સ્નાયુનાં

સ્નાયુઓ, નવ સો છે.

સાન્ધાઓ કેટલા ?

સન્ધયસ્તથા ॥ દશાધિકં ચ દ્વિશતં સાન્ધાઓ, અસો ને દસ છે

હાડકાં કેટલાં ?

અસ્થનાં ચ ત્રિશતં તથા ॥ ૩ ॥ હાડકાંઓ, ત્રણ સો છે.

મર્મસ્થાનો કેટલાં ?

સપ્તોત્તરં મર્મશતં

મર્મસ્થાનો, એક સો ને સાત છે.

શિરાઓ કેટલી ?

શિરાઃ સપ્તશતં તથા ॥

શિરાઓ, સાત સો છે.

ધમનીઓ કેટલી ?

ચતુર્વિંશતિરાખ્યાતા ધમન્યો રસવાહિકાઃ ॥ ૪ ॥

રસોને વહેનારી ધમનીઓ, ચોવીસ છે.

નરને માંસની પેશીઓ કેટલી ?

ભુદ્ધિમાનોએ પુરુષના શરીરમાં માંસની પેશીઓ (માંસના લોચાઓ), પાંચ સો કહેલ છે.

સ્ત્રીને માંસની પેશીઓ કેટલી ?

સ્ત્રીણાં ચ વિંશત્યધિકાઃ ॥

સ્ત્રીના શરીરમાં માંસની પેશીઓ, પાંચ સો ને વીસ કહેલ છે.

કણ્ઠરાઓ કેટલી ?

કણ્ઠરાદ્યૈવ ષોડશ ॥ ૫ ॥ કણ્ઠરાઓ-ધોરી નસો, સો છે.

નૃદેહમાં કેટલાં છિદ્રો ?

નૃદેહે દશ રન્ગ્રાણિ

પુરુષના શરીરમાં છિદ્રો, દશ છે.

નારીદેહમાં કેટલાં છિદ્રો ?

નારીદેહે ત્રયોદશ ॥

સ્ત્રીના શરીરમાં છિદ્રો, તેર છે.

एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तराणाधुनोच्यते ॥ ६ ॥

કલાદિનું વિસ્તારથી વર્ણન

એ રીતે ઉપર કલાદિ સંક્ષેપથી કહ્યાં, તે જ કલાદિ પાછાં વિસ્તારથી નીચે પ્રમાણે કહું છું.

કલાનું વિસ્તારથી વર્ણન

માંસાસૂક્રમેદસાં તિલ્લો ચક્ત્વીહોશ્ચતુર્થિકા ॥

પંચમી ચ તથાઽન્ત્રાણાં ષષ્ઠી ચામિથરા મતા ॥ ૭ ॥

રેતોધરા સપ્તમી સ્યાદિતિ સપ્ત કલાઃ સ્મૃતાઃ ॥

માંસને ધારણુ કરનારી પહેલી કલા, માંસધરા નામે કહેવાય છે; લોહીને ધારણુ કરનારી બીજી કલા, અસૃક્ધરા નામે કહેવાય છે; ચરબીને ધારણુ કરનારી ત્રીજી કલા, મેદોધરા નામે કહેવાય છે; યદૃત્ અને પ્લીહાને ધારણુ કરનારી ચોથી કલા, યદૃત્ પ્લીહધરા નામે કહેવાય છે; આન્તરડાને ધારણુ કરનારી પાંચમી કલા, અન્ત્રધરા નામે કહેવાય છે; અગ્નિને ધારણુ કરનારી છઠી કલા, અગ્નિધરા નામે કહેવાય છે અને વીર્યને ધારણુ કરનારી સાતમી કલા, રેતોધરા નામે કહેવાય છે. એ રીતે સાત કલાઓ અનેલી છે.

આશયોનું વિસ્તારથી વર્ણન શ્લેષ્માશયઃ સ્યાદુરસિ તસ્માદમાશયસ્ત્વથઃ ॥ ૮ ॥
ઊર્ધ્વમન્યાશયો નામેર્વામભાગે વ્યવસ્થિતઃ ॥

તસ્યોપરિ તિલં જ્ઞેયં તદ્વઃ પવનાશયઃ ॥ ૯ ॥ મલાશયસ્ત્વથસ્તસ્ય વસ્તિર્મૂત્રાશયઃ સ્મૃતઃ ॥
જીવરક્તાશયમુરો જ્ઞેયાઃ સપ્તાશયાસ્ત્વમી ॥ ૧૦ ॥ પુરુષેભ્યોઽધિકાદ્વાન્યે નારીણામાશયાસ્રયઃ ॥
ધરા ગર્ભાશયઃ પ્રોક્તઃ સ્તનૌ સ્તન્યાશયૌ મતૌ ॥ ૧૧ ॥

છાતીની મધ્યમાં શ્લેષ્માશય છે; તેની નીચે આમાશય છે; નાભીની ઉપર ડાબી ઢાંચે અગ્ન્યાશય છે; તેની ઉપર તિલ-પિપાસાસ્થાન છે. (કાશકારોએ અને નિધંદુકારોએ તિલનો અર્થ મૂત્રાશય એમ કયો છે.) અગ્ન્યાશયની નીચે પવનાશય છે; તેની નીચે મલાશય છે અર્થાત્ પક્વાશય છે; તેની નીચે અસ્તિમૂત્રાશયની આમડાંની કોથળી છે અને ઉરસ્થાનની અન્દર જીવરક્તાશય છે. એ પ્રકારે એ સાત આશયો જાણવા.

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓને ત્રણ આશયો વધારે છે, નીચે પ્રમાણે:-ધરાની અન્દર એક ગર્ભાશય છે અને એ સ્તનોની અન્દર એ સ્તન્યાશયો (દૂધને રહેવાનાં સ્થાનો) છે.

રસાસ્રઙ્ગાંસમેદોઽસ્થિમજ્જાશુક્રાણિ ધાતવઃ ॥

ધાતુઓનાં વિસ્તારથી વર્ણન જાયન્તેઽન્યોઽન્યતઃ સર્વે પાચિતાઃ પિત્તતેજસા ॥ ૧૨ ॥
રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ પ્રજાયતે ॥
મેદસોઽસ્થિ તતો મજ્જા મજ્જાયાઃ શુક્લસમ્ભવઃ ॥ ૧૩ ॥

રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર, એ સાતે ધાતુઓ પિત્તના તેજથી પાકીને એકમાંથી બીજી, બીજીમાંથી ત્રીજી, એમ ક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનીચે જણાવું છું:- રસમાંથી લોહી, લોહીમાંથી માંસ, માંસમાંથી ચરબી, ચરબીમાંથી હાડકાં, હાડકાંમાંથી મજ્જા અને મજ્જામાંથી વીર્ય, એ પ્રમાણે ક્રમથી બને છે.

ધાતુઓના મેદોનું વિસ્તારથી વર્ણન જિહ્વાનેત્રકપોલાનાં જલં પિત્તં ચ રંજકમ્ ॥
કર્ણવિટ્ રસનાદન્તકક્ષામેદ્રાદિર્જં મલમ્ ॥ ૧૪ ॥
નલા નેત્રમલં વક્ત્રે ભિગ્ધત્વં પિટિકાસ્તથા ॥
જાયન્તે સપ્તધાતુનાં મલાન્યેતાન્યનુક્રમાત્ ॥ ૧૫ ॥

જીભપરનું પાણી, આંખમાંનાં આંસુ અને ગાલપરનો પરસેવો, એઓને રસ ધાતુનો મલ જાણવો; રસ ધાતુને રંજન કરનાર પિત્તને, રક્ત ધાતુનો મલ જાણવો; કાનના મેદને, માંસ

ધાતુનો મલ જાણવો; જીભપરની છારી, દાંતપર યાજેલી ખરી, કાખમાંનો મેલ અને લિંગાદિ પરનો મેલ, એઓને મેલ ધાતુનો મલ જાણવો; નખને, હાડકાનો મલ જાણવો; આંખમાંના ચીપડા તથા મોઢાપરની ચકચકિતતા, એઓને, મનજી ધાતુનો મલ જાણવો; જીવાનીમાં મોઢાપર જે ખીલ થાય છે તેને શુક્ર ધાતુનો મલ જાણવો. એ પ્રમાણે સાત ધાતુઓના સાત મેલો જાણવા.

ઉપધાતુઓનું વિસ્તારથી
વર્ણન

સ્તન્યં રજશ્ચ નારીણાં કાલે ભવતિ ગચ્છતિ ॥

શુદ્ધમાંસભવઃ સ્નેહઃ સા વસા પરિકીર્તિતા ॥ ૧૬ ॥

સ્વેદો દન્તાસ્તથા કેશાસ્તથૈવોજશ્ચ સપ્તમં ॥

હિત ધાતુભવા જ્ઞેયા એતે સપ્તોપધાતવઃ ॥ ૧૭ ॥ ઓજઃ સર્વશરીરસ્થં શીતં સ્નિગ્ધં સ્થિરં મતમ્ ॥ સોમાત્મકં શરીરસ્ય બલપુષ્ટિકરં મતમ્ ॥ ૧૮ ॥

સ્તન્ય એટલે સ્તનમાંનું દૂધ, એ, રસ ધાતુની ઉપધાતુ છે; રજ એટલે સ્ત્રીઓને આવતો એવો અટકાવ, એ, રક્ત ધાતુની ઉપધાતુ છે; એ બંને ઉપધાતુઓ સ્ત્રીઓને જીવાનીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં નાશ પામે છે; શુદ્ધ માંસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહને વસા કહે છે; સ્વેદ, મેલ ધાતુની ઉપધાતુ છે; દાન્ત, અસ્થી ધાતુની ઉપધાતુ છે; કેશ, મનજી ધાતુની ઉપધાતુ છે; ઓજ, શુક્ર ધાતુની ઉપધાતુ છે. એ પ્રમાણે ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સાત ઉપધાતુઓ જાણવી. સાતમી ઉપધાતુ ઓજ, સર્વ શરીરની અન્દર રહેનાર, શીત, સ્નિગ્ધ, સ્થિર, સોમાત્મક, શરીરને બળ દેનાર અને શરીરને ગ્રન્થ કરનાર મનાય છે.

ચામડીઓ અને તેઓપર
થનારા રોગો

જ્ઞેયાઽવમાસિની પૂર્વે સિધ્ધમસ્થાનં ચ સા મતા ॥

દ્વિતીયા લોહિતા જ્ઞેયા તિલકાલ્કજન્મભૂઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્વેતા તૃતીયા સંખ્યાતા સ્થાનં ચર્મદલ્પસ્ય સા ॥ તામ્રા ચતુર્થી

વિજ્ઞેયા કિલાસશ્ચિત્રમૂમિકા ॥૨૦॥ પંચમી વેદિની હયાતા સર્વકુષ્ઠોદ્ભવસ્તતઃ ॥ વિખ્યાતા રોહિણી ષષ્ઠી ગ્રન્થિગળડાવચીસ્થિતિઃ ॥ ૨૧ ॥ સ્થૂલા ત્વક્સપ્તમી હયાતા વિદ્રવ્યાદઃ સ્થિતિશ્ચ સા ॥ ઇતિ સપ્ત ત્વચઃ પ્રોક્તાઃ સ્થૂલાત્રીહિદિમાત્રયા ॥ ૨૨ ॥

અવલાસિની નામે પહેલી ચામડી છે, તેનાપર સિધ્ધ કોઠ થાય છે; લોહિતા નામે બીજી ચામડી છે, તેનાપર તલ થાય છે; શ્વેતા નામે ત્રીજી ચામડી છે, તેનાપર ચર્મદલ કોઠ થાય છે; તામ્રા નામે ચોથી ચામડી છે, તેનાપર કિલાસ કોઠ અને ચિત્ર કોઠ થાય છે; વેદિની નામે પાંચમી ચામડી છે, તેનાપર સર્વ જાતના કોઠો થાય છે; રોહિણી નામે છઠી ચામડી છે, તેનાપર ગાણ્ડો, ગલગણ્ડો અને રસોળીઓ થાય છે અને સ્થૂલા નામે સાતમી ચામડી છે, તેનાપર વિદ્રધિ આદિ ગાણ્ડો થાય છે. એ રીતે સાત ચામડીઓ કહી છે; તેઓની ગણાઇ બે ક્રમોદના જેટલી જાણવી.

દ્વૈપ આદિ પાંચ પ્રકારનાં નામે

વાયુઃ પિત્તં કફો દોષા ધાતવશ્ચ મલાસ્તથા ॥

તત્રાપિ પંચધા હયાતાઃ પ્રત્યેકં દેહધારણાત્ ॥ ૨૩ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ નામના ત્રણ દોષો, રસાદિ સાત ધાતુઓ અને મત્તો, એ દરેક, દેહના ધારણ કરવાથી પાંચ પ્રકારે કહેવાય છે.

દૌષ શબ્દનો ખુલાસો શરીરદૂષણદોષા વાતાદિ દોષો, શરીરને દૂષિત કરે છે, તેથી જ તેઓને દોષો કહેવા છે.

ધાતુ શબ્દનો ખુલાસો ધાતવો દેહધારણાત્ ॥ રસાદિ ધાતુઓ શરીરને ધારણ કરે છે, તેથી જ તેઓને ધાતુઓ કહેવા છે.

વાતપિત્તકફા જ્ઞેયા મલિનીકરણાન્મલાઃ ॥ ૨૪ ॥

મલ શબ્દનો ખુલાસો વાત, પિત્ત અને કફ, શરીરને મેલું કરે છે, તેથી જ તેઓને મત્તો કહેવા છે.

પિત્તનું, કફનું, મલોનું અને ધાતુઓનું લક્ષણ. પિત્તઃ પંગુ કફઃ પંગુઃ પંગવો મલધાતવઃ ॥
પિત્ત પણ પાંગળું-લુણું છે, કફ પણ પાંગળો-લુણો છે, મત્તો પણ પાંગળા-લુણો છે અને ધાતુઓ પણ પાંગળા-લુણી છે, અર્થાત્ પોતાની મેળે એ ચારે ગતિ કરી શકતાં નથી.

વાયુ, કોને કોને ગતિ આપે? વાયુના યત્ર નીચન્તે તત્ર ગચ્છન્તિ મેષવત ॥ ૨૫ ॥
વાયુ, જેવી રીતે વાદળોને એક સ્થાનકથી ધસરડી જઈને બીજા સ્થાનકે લઈ જાય છે, તેવી જ રીતે પિત્ત, કફ, મત્તો અને ધાતુઓ, એ ચારેને ધસરડીને જ્યાં લઈ જાય છે, ત્યાં એ ચારે જાય છે.

વાયુના ગુણદાષનું વર્ણન. પવનસ્તેષુ બલવાન્ વિભાગકરણાન્મતઃ ॥
રજોગુણમયઃ સૂક્ષ્મઃ શીતો રૂક્ષો લઘુચ્છલઃ ॥ ૨૬ ॥

ત્રણે દોષોની અન્દર મત્તો, કફ, પિત્ત, દોષો અને ધાતુઓ, એઓને છૂટા પાડીને, પોતપોતાના માર્ગદ્વારા, પોતપોતાને સ્થાનકે લઈ જવાનું સામર્થ્ય વાયુને હોવાથી, તે વાયુ અલવાન્ કહેવાય છે. તે વાયુ રજોગુણવાળો, સૂક્ષ્મ, સ્વભાવે શીતળ, રૂક્ષ, લઘુક્રા અને ચંચળ છે.

મલાશયે ચરન્ કોષ્ઠવહિસ્થાને તથા હૃદિ ॥

વાયુનાં પાંચ નામો તથા કંઠે સર્વોગદેશેષુ વાયુઃ પંચપ્રકાસ્તઃ ॥ ૨૭ ॥

રહેવાનાં પાંચ સ્થાનો અપાનઃ સ્યાત્સમાનશ્ચ પ્રાણોદાનો તથૈવ ચ ॥

વ્યાનશ્ચૈતિ સમીરસ્ય નામાન્યુક્તાન્યનુક્રમાત્ ॥ ૨૮ ॥

તે વાયુ, પાંચ ટેકાણે ગમન કરનારો પાંચ પ્રકારનો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છુંઃ—
મત્તોશયની—પકવાશયની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, અપાનવાયુ કહેવાય છે. કાઠાને વિષે નાભિની પાસે અગ્નિનાં સ્થાનની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, સમાનવાયુ કહેવાય છે. હૃદયની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, પ્રાણવાયુ કહેવાય છે. કણ્ઠની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, ઉદાનવાયુ કહેવાય છે અને આખા શરીરની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, વ્યાનવાયુ કહેવાય છે. એ રીતે અનુક્રમે વાયુનાં પાંચ સ્થાનો તથા નામો જાણવાં.

પિત્તના ગુણદોષનું વર્ણન પિત્તમુષ્ણં દ્રવં પીતં નીલં સત્ત્વગુણોત્તરમ્ ॥
કદુત્તિફરસં જ્ઞેયં વિદગ્ધં. ચામ્સ્ત્તાં વ્રજેત્ ॥ ૨૯ ॥

પિત્ત ઉનું, પાતળું, પીળું અને કાળું, એટલા ચાર પ્રકારનું છે. તેની અન્દર સત્ત્વ ગુણ વધારે છે; તેના, તીખો અને કડવો એવા બે રસો છે. તે પિત્ત બળી જવા છતાં ખાદું હોય છે (અને તે દાહાદિ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરે છે).

પિત્તના પાંચ નામો તથા અમ્યાશયે ભવેત્પિત્તમગ્નિરૂપં તિલોન્મિતમ્ ॥
રહેવાનાં પાંચ સ્થાનો ત્વચિ કાન્તિકરં જ્ઞેયં લેપામ્યંગાદિપાચકમ્ ॥ ૩૦ ॥
દશ્યં યકૃતિ યત્પિત્તં તદ્રસં શોણિતં નયેત્ ॥

યત્પિત્તં નેત્રયુગલે રૂપદર્શનકારિ તત્ ॥ ૩૧ ॥ યત્પિત્તં હૃદયે તિષ્ઠમેધાપ્રજ્ઞાકરં ચ તત્ ॥
પાચકં ભ્રાજકં ચૈવ રંજકાલોચકે તથા ॥ ૩૨ ॥ સાધકં ચેતિ પંચૈવ પિત્તનામાન્યનુક્રમાત્ ॥

તે પિત્ત, પાંચ દેહાણે ગમન કરનારું પાંચ પ્રકારનું થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:—કોહાની અન્દર નાભીની પાસે અગ્નિના સ્થાનમાં રહેનારું જે પિત્ત, તણના જેવડા માપવાળું હોવા છતાં અગ્નનું પાચન કરે છે, તેથી તેને પાચક એમ કહે છે. તે જ પિત્તને જઠરાગ્નિ એમ પણ કહે છે. શરીરમાંની ત્વચાની અન્દર રહેનારું જે પિત્ત, ચન્દનાદિનો લેપ અને તેલાદિનો અભ્યંગ, એ બંને પાચન કરીને, શરીરનાપર કાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેને ભ્રાજક એમ કહે છે. આમશયની જમણી બાજુએ યદૃતમાં—મુંઝારામાં રહેનારું જે પિત્ત દેખાય છે તે, રસને રંગીને લોહીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેને રંજક એમ કહે છે. આંખના બંને હોળાની અન્દર જે પિત્ત છે તે, ધોળું, રાતું, લીલું, પીળું અને કાળું, એવા ચાર પ્રકારનાં રૂપોનું દર્શન કરાવે છે, તેથી તેને આલોચક એમ કહે છે. હૃદયમાં રહેનારું જે પિત્ત, મેધા-ધારણાવાળી બુદ્ધિ તથા પ્રજ્ઞા-વિચારશીલ બુદ્ધિ, એઓને ઉત્પન્ન કરીને મનુષ્યનો કાર્યભાગ સાધે છે, તેથી તેને સાધક એમ કહે છે. આ પ્રમાણે પિત્તનાં સ્થાનો અને નામો બતાવ્યાં.

કફના ગુણદોષનું વર્ણન કફઃ લિગ્ધો ગુરુઃ શ્વેતઃ પિચ્છિલઃ શીતલસ્તથા ॥ ૩૩ ॥
તમોગુણાધિકઃ સ્વાદુર્વિદગ્ધો લવ્ણો ભવેત્ ॥

તે કફ સ્નિગ્ધ, ભારે, ધોળો, બડબડાવાળો અને શીતલ એમ પાંચ ગુણનો છે. તેની અન્દર તમોગુણ અધિક છે. તેનો રસ મંદુર છે, સ્વાદિષ્ઠ છે; વિદગ્ધ એટલે તે કફ વિકાર પામ્યો હોય તો, અથવા તે કફ સારી રીતે બળી ગયો હોય તો, તેનો રસ ખારો થાય છે.

ઋતુશ્વામાશયે મૂર્ધ્નિ કળ્થે હૃદિ ચ સન્ધિષુ ॥ ૩૪ ॥
કફનાં પાંચ નામો તથા તિષ્ઠન્ કરોતિ દેહેષુ સ્થૈર્યં સર્વોગપાટવં ॥

રહેવાનાં પાંચ સ્થાનો ક્ષેદનઃ બેહનચૈવ રસનશ્વાવલંબનઃ ॥ ૩૫ ॥

ક્ષેદનમકથેતિ નામાનિ કફસ્યોક્તાન્યનુક્રમાત્ ॥

તે કફ, પાંચ દેહાણે ગમન કરનારો પાંચ પ્રકારનો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:—આમશયમાં રહેનારો કફ, આંધેલાં અગ્નને બીનાશવાળું કરે છે, તેથી તેને ક્ષેદન એમ કહે

છે. મસ્તકમાં રહેલો કફ, સર્વ ઇન્દ્રિયોની અન્દર સ્નેહ દે છે—રેડે છે, તેથી તેને સ્નેહન એમ કહે છે. કણ્ડની અન્દર જીભની વચ્ચમાં રહેનારો કફ, સર્વ રસોને જાણે છે—વર્તે છે, તેથી તેને રસન એમ કહે છે. હૃદયમાં રહેનારો કફ, શરીરમાંના સર્વ કફોનો આશ્રયભૂત છે, તેથી તેને અવલંબન એમ કહે છે અને શરીરમાંના સર્વ સાન્ધાઓની અન્દર રહેનારો કફ, સર્વ સાન્ધાઓને ચોટાડીને ધરે છે—પકડે છે, તેથી તેને રક્ષેભ્રમક એમ કહે છે. એ પ્રમાણે કફનાં સ્થાનો અને નામો જાણવાં.

હાયવો બન્ધનં પ્રોક્તા દેહે માંસાડસ્થિમેદસામ્ ॥ ૩૬ ॥

રનાયુઓ કોને કહેવા ?

દેહને વિષે માંસ, હાડકાં અને મેદાનું જે બન્ધન છે તેઓને રનાયુઓ, એમ કહે છે.

સાન્ધાઓ કોને કહેવા ?

સન્ધયશ્ચાક્ષસન્ધાનાદેહે પ્રોક્તાઃ કફાન્વિતાઃ ॥

દેહને વિષે પ્રત્યેક અંગોનો જે સંયોગ (જોડાણ) થયું છે, તેઓને સાન્ધાઓ, એમ કહે છે અને તે સાન્ધાઓ કફથી ભરેલા છે.

હાડકાં કોને કહેવાં ?

આધારશ્ચ તથા સારઃ કાયેડ્સ્થીનિ બુધા વિદુઃ ॥ ૩૭ ॥

બુદ્ધિમાનો, કાયાને વિષે ટેકા આપવામાં આધાર આપનારો એવો જે સાર (કડણ) ભાગ છે તેઓને હાડકાંઓ એમ કહે છે.

મર્મસ્થાનો કોને કહેવાં ?

મર્માણિ જીવાધારાણિ પ્રાયેણ મુનયો જગુઃ ॥

દેહને વિષે ધાતુંકરીને જીવનાં આધારભૂત એવાં જે સ્થાનો છે તેઓને મર્મસ્થાનો, એમ મુનિઓ કહે છે.

શિરાઓ કોને કહેવી ?

સન્ધિબન્ધનકારિણ્યો દોષધાતુવહાઃ શિરાઃ ॥ ૩૮ ॥

કાયાને વિષે સાન્ધાઓને આન્ધનારી તથા વાતાદિ દોષોને અને રસાદિ ધાતુઓને જે વહેનારીઓ છે તેઓને, શિરાઓ, એમ કહે છે.

ધમનીઓ કોને કહેવી ?

ધમન્યો રસવાહિન્યો ધમંતિ પવનં તૌ ॥

તનને—શરીરને વિષે રસને વહેનારી એવી જે નાડીઓ છે તેઓ વાયુને ધમે (ફૂકે) છે, તેથી તેઓને, ધમની એમ કહે છે માંસપેશ્યો બલાય સ્યુરવઞ્ચમાય દેહિનામ્ ॥ ૩૯ ॥

માંસની પેશીઓનાં કાથોં

દેહને વિષે રહેલી માંસની પેશીઓથી પ્રાણીઓના સાન્ધાએ અને પર્વો આદિને બળ અને આધાર મળે છે.

કણ્ડરાઓ કોને કહેવી ?

પ્રસારણાકુંચનયોરંગાનાં કંઠરા મતાઃ ॥

શરીરની અન્દરના હાથપગાદિ અવયવોને લાગ્યાટુંકા વા વાંકાયુંકા જેઓ કરે છે તેઓને, કણ્ડરા (ધોરી) નસો, એમ કહે છે નાસાનયનકર્ણાનાં દ્વે દ્વે રન્ધ્રે પ્રકીર્તિતે ॥ ૪૦ ॥

શરીરમાંના છિદ્રોનું વર્ણન

મેહનાપાનવક્ત્રાણામેકૈકં રન્ધ્રમુચ્યતે ॥

દશમં મસ્તકે ચોર્કં રન્ધ્રાણીતિ નૃણાં વિદુઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્ત્રીણાં ત્રીણ્યધિકાનિ સ્યુઃ સ્તનયોર્ગર્ભવર્ત્મનઃ ॥ સૂક્ષ્મછિદ્રાણિ ચાન્યાનિ મતાનિ ત્વચિ જન્મિનામ્
નાક, નેત્ર અને કાન, એઓને એ એ છિદ્રો છે. મૂત્રમાર્ગ, ગુદા અને મુખ, એઓને
એક એક છિદ્ર છે. મસ્તકની અન્દર બ્રહ્મરન્ધ્ર નામે એક દશમું છિદ્ર છે. એ પ્રકારે પુરુષને
દશ છિદ્રો છે અને સ્ત્રીઓને દશ છિદ્રો હોવા છતાં સ્તનોની અન્દરનાં એ છિદ્રો અને ગર્ભના
માર્ગનું એક છિદ્ર મળીને ત્રણ છિદ્રો પુરુષ કરતાં વધારે છે. એ સિવાય સ્ત્રીપુરુષની આમડીપર
બીજાં ઘણાં સૂક્ષ્મ છિદ્રો છે, એમ બાણુવું.

કુપ્પુસ કોને કહેવું?

તદ્વામે કુપ્પુસં હ્રીહા દક્ષિણાંગે યજ્ઞન્મતમ્ ॥

ઉદાનવાયોરાધારઃ કુપ્પુસં પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૪૩ ॥

રક્તવાહિશિરામૂલં હ્રીહા ચ્યાતા મહર્ષિભિઃ ॥ યજ્ઞદ્રંજકપિત્તસ્ય સ્થાનં રક્તસ્ય સંશ્રયમ્ ॥ ૪૪ ॥

હૃદયની ડાબી બાજુએ (કૈંક નીચે) કુપ્પુસ (ફેફસું) છે. એ કુપ્પુસ (ફેફસું) ઉદાન
વાયુના આધારભૂત છે.

પ્લીહા કોને કહેવી ?

હૃદયની ડાબી બાજુએ (કૈંક નીચે) પ્લીહા-અરલ છે. એ
પ્લીહા-અરલ, રક્તને વહેનારી શિરાઓનું મૂલ છે, એમ
મહર્ષિઓએ કહેલ છે.

યકૃત કોને કહેવી ?

હૃદયની જમણી બાજુએ યકૃત-મુંઝારો-લીલ્લર છે. એ
યકૃત-મુંઝારો, રસને રંગીને લોહી કરનારાં રંગક પિત્તનું અને
લોહીનું સ્થાન છે.

જલવાહિ શિરાનું મૂલ કોને
કહેવું ?

જલવાહિશિરામૂલં તૃષ્ણાચ્છાદનકં તિલમ્ ॥

દક્ષિણ ભાગમાં યકૃતની-મુંઝારાની પાસે જલને વહેનારી
શિરાનું મૂલ તિલ-કલોમ છે. તે તિલ-કલોમ, શિરાદ્વારા
પાણી સર્વ શરીરને પહોંચાડીને તરશને બન્ધ કરે છે અર્થાત્ તે વખતે પાણી ઓઘું થઈ
બન્ધ તે વખતે તરશને ઉત્પન્ન કરે છે.

વૃક્ક કોને કહેવા ?

વૃક્કૌ પુષ્ટિકરૌ પ્રોક્તૌ જઠરસ્થસ્ય મેદસઃ ॥ ૪૫ ॥

ઉદરના એ પડખામાં વૃક્ક નામની એ ગાંડી છે, તે ઉદરમાંના
મેદનું પોપણુ કરે છે.

વીર્યવાહિશિરાધારૌ વૃષ્ણૌ પૌસ્થાવહૌ ॥

વૃષ્ણો કોને કહેવા ?

વૃષ્ણો, વીર્યને વહેનારી શિરાના આધારભૂત શિરાને ધારણ
કરનારા હોવાથી પુરુષત્વ આપે છે.

લિંક કોને કહેવું ?

ગર્ભાધાનકરં લિંગમયનં વીર્યમૂત્રયૌ ॥ ૪૬ ॥

વીર્ય અને મૂત્રના માર્ગરૂપ એવું લિંક, ગર્ભને સ્થાપન કરે છે.

હૃદય કોને કહેવું ?

હૃદયં ચેતનાસ્થાનમોજસશ્ચાશ્રયં મતમ્ ॥

શરીરની અંદર હૃદય, એ ચેતનાનું મુખ્ય સ્થાન છે અને
સર્વ ધાતુઓના તેજનું આશ્રય છે.

શિરાઓ કોને કહેવા ?

શિરાધમન્યો નાભિસ્થાઃ સર્વો વ્યાપ્ય સ્થિતાસ્તનુમ્ ॥ ૪૭ ॥
પુષ્ણંતિ ચાનિશં વાયોઃ સંયોગાત્સર્વાધાતુભિઃ ॥

શિરાઓ, નાભિમાંથી નિકળ્યા છતાં આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે અને રાત્રિદિવસ વાયુના સંયોગથી રસાદિ ધાતુઓને આખા શરીરમાં લઈ જઈને ફેરવીને શરીરનું પોષણ કરે છે.

ધમનીઓ કોને કહેવા ?

ધમનીઓ, નાભિમાંથી નિકળ્યા છતાં આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે અને રાત્રિદિવસ વાયુના સંયોગથી રસાદિ ધાતુઓને આખા શરીરમાં લઈ જઈને ફેરવીને શરીરનું પોષણ કરે છે.

પ્રાણવાયુના ફરવાનું વર્ણન

નાભિસ્થઃ પ્રાણપવનઃ સ્પૃષ્ટા હૃત્કમલાંતરમ્ ॥ ૪૮ ॥
કંઠાત્ બહિર્વિનિર્યાતિ પાતું વિષ્ણુપદામૃતમ્ ॥

પીત્વા ચાંબરપીયૂષં પુનરાયાતિ વેગતઃ ॥ ૪૯ ॥ પ્રીણયન્દેહમ્ સ્થિલં જીવં ચ જઠરાનલં ॥

નાભિની અન્દર રહેલો પ્રાણવાયુ, હૃદયકમળની અન્દર સ્પર્શ કરી, વિષ્ણુપદામૃત પીવા સારુ અર્થાત્ અહારના આકાશની શુદ્ધ હવા ગ્રહણ કરવા સારુ, કણ્ઠની અહાર નિકળી આવે છે; તે જ પ્રાણવાયુ, અંબરપીયૂષ એટલે અહારના આકાશને વિષે રહેલી શુદ્ધ હવાને ગ્રહણ કરી, ફરી વેગથી તે જ માર્ગે, સ્વસ્થાનકે આવી, અધા શરીરને અને જીવને ખુશી કરે છે તથા જઠરાગ્નિને પાચનશક્તિ આપે છે (જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે).

શરીરપ્રાણયોરેવં સંયોગાદાયુરુચ્યંતે ॥ ૫૦ ॥

આયુષ્ય કોનું નામ ?

એવં એટલે ઉપર કહેલા પ્રકારે શરીર અને પ્રાણ તથા વાયુ, એ એનો સંયોગ, તેને “આયુષ્ય” એમ કહેલ છે કાલેન તદ્વિયોગાદિ પંચત્વં કથ્યતે બુધૈઃ ॥

મરણ કોનું નામ ?

કાલે કરીને જ્યારે શરીર અને પ્રાણવાયુ, એ એનો વિયોગ થાય, ત્યારે તેમને “પંચત્વં-મરણ” એમ કહે છે.

ન જન્તુઃ કશ્ચિદમરઃ પૃથિવ્યાં જાયતે કચિત્ ॥ ૫૧ ॥

શરીરને મરણ છતાં, નિરોગી-પણા માટે પ્રયત્ન કરવો કેનહિ ?

અતો મૃત્યુરવાર્યઃ સ્યાત્ કિં તુ રોગાન્નિવારયેત્ ॥

પૃથ્વીના પર, કોઈ પણ કેકાણે, કોઈ પ્રાણી, અમર (મરણ રહિત) થયું નથી, એટલા માટે મોતને અટકાવી શકાય એમ નથી, તે છતાં મનુષ્યે, રોગ મટાડવા માટે ઉપાય કરવો.

પૃથ્વીના પર, કોઈ પણ કેકાણે, કોઈ પ્રાણી, અમર (મરણ રહિત) થયું નથી, એટલા માટે મોતને અટકાવી શકાય એમ નથી, તે છતાં મનુષ્યે, રોગ મટાડવા માટે ઉપાય કરવો.

ઔષધોપચાર ન કરવાથી રોગ કેમ વધે, તેનું વર્ણન

યાપ્યત્વં યાતિ સાધ્યશ્ચ યાપ્યો ગચ્છત્યસાધ્યતામ્ ॥ ૫૨ ॥
જીવિતં હંત્યસાધ્યસ્તુ નરસ્યાઽપ્રતિકારિણઃ ॥

વ્યાધિ મટી શકે એવો હોવા છતાં, તેની ચિકિત્સા ન કરવાથી તે જ વ્યાધિ, કષ્ટસાધ્યપણાને પામે છે; કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા ન કરવાથી, તે જ વ્યાધિ અસાધ્યપણાને પામે છે; અને તે જ વ્યાધિ, અસાધ્ય થવાથી, ઔષધોપચાર ન કરનારા નરના પ્રાણનો નાશ કરે છે.

શરીરનાં રક્ષણનું કારણ.

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં શરીરં સાધનં ચતઃ ॥ ૫૩ ॥

અતો સ્થમ્યસ્તનું રક્ષેન્નરઃ કર્મવિપાકવિત્ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારેનું સાધન કરનારું શરીર છે, એટલા માટે કર્મ-વિપાક જાણનારા મનુષ્યે રોગથી શરીરનું રક્ષણ કરવું.

વધતા ઓછા ધાતુના ગુણદોષ

ધાતવસ્તન્મલા દોષા નાશયંત્યસમાસ્તનું ॥ ૫૪ ॥

સમાઃ સુલ્લાય વિજ્ઞેયા બલાયોપચયાય ચ ॥

રસાદિ સાત ધાતુઓ વધતા કિંવા ઓછા થયા હોય તો શરીરનાં સ્વરૂપને બગાડે છે કિંવા મરણને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ધાતુઓ, પોતાના પ્રમાણથી બરાબર રહ્યા હોય તો સુખ દેનારા તથા બળની અને શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

વધતાઓછા મલોના ગુણદોષ

સર્વે ધાતુઓના મલો, વધતા કિંવા ઓછા થયા હોય તો, શરીરનાં સ્વરૂપને બગાડે છે કિંવા મરણને ઉત્પન્ન કરે છે. તે મલો, પોતાના પ્રમાણથી બરાબર રહ્યા હોય તો, સુખ દેનારા તથા બળની અને શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

વધતાઓછા વાતાના ગુણદોષ

વાતાદિ દોષો, વધતા કિંવા ઓછા થયા હોય તો, શરીરનાં સ્વરૂપને બગાડે છે કિંવા મરણને ઉત્પન્ન કરે છે. તે વાતાદિ દોષો, પોતાના પ્રમાણથી બરાબર રહ્યા હોય તો, સુખ દેનારા તથા બળની અને શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

પુરુષ કોને કહેવો?

જગદોનેરનિચ્છસ્ય ચિદાનન્દૈકરૂપિણઃ ॥ ૫૫ ॥

પુંસોઽસ્તિ પ્રકૃતિર્નિત્યા પ્રતિચ્છાયેવ માસ્ત્વતઃ ॥

મહદ્વાદિ રૂપના (પૃથિવ્યાદિ રૂપના) આદિ કારણ હોવા છતાં, ઇચ્છારહિત અને આનન્દ સ્વરૂપ એવો જે પુરુષ તે, ઈશ્વર કહેવાય છે.

માયા કોને કહેવી?

સત્ય, રજ અને તમરૂપે ત્રિગુણી અને નિત્ય એવી જે પ્રકૃતિ તે, માયા કહેવાય છે.

માયા ક્યાં રહે છે?

તે માયા, સૂર્યની સાથે જેમ પડછાયો રહે છે, તેમ ઈશ્વરની સાથે જ નિત્ય રહે છે.

આ જગત કોણે રચ્યું?

અચેતનાપિ ચૈતન્યયોગેન પરમાત્મનઃ ॥ ૫૬ ॥

અકરોદ્વિશ્વમશ્વિલમનિત્યં નાટકાકૃતિ ॥

તે માયાએ, પોતે અચેતન હોવા છતાં પણ પરમાત્માના ચૈતન્યના સંયોગથી, નાટકના સરખું સંપૂર્ણ અનિત્ય જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે.

બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ

પ્રકૃતિર્વિશ્વજનની પૂર્વે બુદ્ધિમજીજનત્ ॥ ૫૭ ॥

જગતને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રકૃતિએ, સૃષ્ટિના આરંભ કાલે,

જગત સમ્યન્ધી ઇચ્છાવાળી મહત્તત્ત્વરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી છે.

અહંકારસ્તતોભવત્ ॥ ત્રિવિધઃ સોઽપિ સંજાતો રજઃસત્ત્વતમોગુણૈઃ ॥

અહંકાર કેમ થયો?

તે મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. તેજ અહંકાર, રજ-ગુણ, સત્યગુણ અને તમોગુણવડે ત્રણ પ્રકારનો થયો.

દશ ઇન્દ્રિયો કેમ થઈ ?

તસ્માત્સત્ત્વરજોયુક્તાદિન્દ્રિયાણિ દશાભવન્ ॥

મનસ જાતં તાન્યાહુઃ શ્રોત્રત્ચક્ષુરનયનં તથા ॥ ૫૯ ॥

જિહ્વાગ્રાણવચોહસ્તપાદોપચયગુદાનિ ચ ॥ પંચ બુદ્ધીન્દ્રિયાણ્યાહુઃ પ્રાક્ષનાનીતરાણિ ચ ॥ ૬૦ ॥
કર્મેન્દ્રિયાણિ પંચૈવ કથ્યંતે સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ॥

સત્ત્વગુણયુક્ત અને રજોગુણયુક્ત એવા તે અહંકારમાંથી દશ ઇન્દ્રિયો નીચે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈ છે:—સત્ત્વગુણયુક્ત અહંકારમાંથી કાનો, ચામડી, આંખો, જીભ અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા રજોગુણયુક્ત અહંકારમાંથી વાણી, હાથ, પગ, લિંગ અને ગુદા, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થયેલ છે, એમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોએ કહેલું છે.

મન કેમ થયું ?

સત્ત્વગુણયુક્ત અને રજોગુણયુક્ત અહંકારમાંથી મન ઉત્પન્ન થયું.

તત્ત્વમાત્રાઓ કેમ થઈ ?

તમઃસત્ત્વગુણોત્કૃષ્ટાદહંકારાદયાભવત્ ॥ ૬૧ ॥

તન્માત્રપંચકં તસ્ય નામાન્યુક્તાનિ સૂરિભિઃ ॥

શબ્દતન્માત્રકં સ્પર્શતન્માત્રં રૂપમાત્રકમ્ ॥ ૬૨ ॥ રસતન્માત્રકં ગન્ધતન્માત્રં ચેતિ તદ્વિદુઃ ॥

તમોગુણ અને સત્ત્વગુણ, એ બે ગુણો અધિક હોવા સાથે જેમાં રજોગુણ ઓછો છે એવા અહંકારમાંથી શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા અને ગન્ધતન્માત્રા, એ રીતે એ પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થઈ, એમ કવિઓએ કહેલ છે.

તન્માત્રાઓનું વિશેષ વર્ણન

શબ્દઃ સ્પર્શસ્થ રૂપં ચ રસગન્ધાવનુક્રમાત્ ॥ ૬૩ ॥

તન્માત્રાણાં વિશેષાઃ સ્યુઃ સ્થૂલભાવસુપાગતાઃ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, એ પાંચે તન્માત્રાઓનાં ક્રમવાર વિશેષ રૂપો સ્થૂલ ભાવને પામેલાં છે.

પાંચ મહાભૂતોનાં નામો

તન્માત્રપંચકાત્તસ્માત્સંજાતં મૂતપંચકમ્ ॥ ૬૪ ॥

વ્યોમાનિલાનલજલક્ષોણીરૂપં ચ તન્મતમ્ ॥

શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી, એ પાંચ ભૂતો, ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એમ કહેલું છે.

બુદ્ધીન્દ્રિયાણાં પંચૈવ શબ્દાદ્યા વિષયા મતાઃ ॥ ૬૫ ॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયો શું શું કરે ? કર્મેન્દ્રિયાણાં વિષયા ભાષાદાનવિહારિતાઃ ॥

આનન્દોત્સર્ગકૌ ચૈવ કથિતાસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૬૬ ॥

કાનો, ચામડી, આંખો, જીભ અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, એ પાંચ વિષયો ક્રમથી છે અર્થાત્ કાનોથી સંભળાય છે, ચામડીથી અડવાની ખબર પડે છે, આંખોથી દેખાય છે, જીભથી સ્વાદની ખબર પડે છે અને નાકથી વાસ આવે છે. વાણી, હાથ, પગ, ઉપચય (યોનિ તથા લિંગ) અને ગુદા, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના અને ભાષા, આદાન, વિહાર, આનન્દ અને ઉત્સર્ગ, એ પાંચ વિષયો ક્રમથી છે અર્થાત્ વાણીથી બોલાય છે, હાથથી દાનાદિ દેવાય લેવાય છે, પગથી ચલાય અને ઉડ બેસ થાય છે, ઉપચયથી આનન્દ ભોગવાય છે અને ગુદાથી મનોત્સર્ગ થાય છે, એમ તત્ત્વદર્શીએ કહેલું છે.

ચોવીશ તત્ત્વોનાં નામો

પ્રધાનં પ્રકૃતિઃ શક્તિર્નિત્યા ચાવિકૃતિસ્તથા ॥

एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता ॥ ६७ ॥

મહાનંદ્રકૃતિઃ પંચતન્માત્રાણિ પૃથક્ પૃથક્ ॥ પ્રકૃતિર્વિકૃતિત્થૈવ સમૈતાનિ બુધા જગુઃ ॥ ૬૮ ॥

દશેન્દ્રિયાણિ ચિત્તં ચ મહાભૂતાનિ પંચ ચા ॥ વિકારાઃ ષોડશ જ્ઞેયાઃ સર્વં વ્યાપ્ય જગત્સ્થિતાઃ ॥ ૬૯ ॥

શિવનો-પરમાત્માનો આશ્રય કરીને રહેલી એવી માયાનાં પ્રધાન, પ્રકૃતિ, શક્તિ, નિત્યા અને અવિકૃતિ, એ પાંચ નામો છે. મહતત્ત્વ, અલંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ, એ સાત પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. દશ ઇન્દ્રિયો, એક મન અને પાંચ મહાભૂતો, એ સોલ વિકારો સર્વ જગતમાં વ્યાપીને રહેલ છે. તે વિકારોને ડાહ્યા પુરુષો વિકૃતિ પણ કહે છે. ઉપર પ્રમાણે આ ગ્રન્થકાર અહીં ત્રેવીશ તત્ત્વો લખીને પાછો નીચે “ચોવીશ તત્ત્વોથી સિદ્ધ થયેલા શરીર-રૂપી ધરતી અન્દર” એવું વર્ણન લખે છે, તેથી સાંખ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે આઠ પ્રકૃતિઓ ગણવી.

જીવાત્માને રહેવાનું સ્થાન કયું? એવં ચતુર્વિંશતિભિસ્તત્ત્વૈઃ સિદ્ધે વપુર્ગૃહે ॥

जीवात्मा नियतो नित्यं वसति

એ રીતે ચોવીશ તત્ત્વોથી અનેલાં એવાં શરીરરૂપી ધરતી અન્દર પરચ્ચીશમે જીવાત્મા નિશ્ચય સર્વ કાળ વાસ કરે છે.

મનરૂપી દૂતને રહેવાનું સ્થાન કયું?

स्वान्तदूतवान् ॥ ૭૦ ॥ સ દેહી કથ્યતે

જીવાત્માનો સ્વાન્ત-મન નામનો દૂત, ડિંગ શરીરનો આશ્રય કરીને રહેલો હોવાથી “દેહી” એમ કહેવાય છે.

જીવાત્મા શાથી વ્યાપ્ત છે?

पापपुण्यदुःखसुखादिभिः ॥ વ્યાપ્તો

તે જીવાત્મા, પાપ, પુણ્ય, સુખ અને દુઃખાદિયે કરીને વ્યાપ્ત છે.

જીવાત્માના અન્ધનનું કારણ પહેલું

बदश्च मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैः ॥ ૭૧ ॥

કામક્રોધૌ લોભમોહાવહંકારથ પંચમઃ ॥

દશેન્દ્રિયાણિ બુદ્ધિથ તસ્ય બન્ધાય દેહિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, પાંચમે અલંકાર, દશ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ, એ સોલે સહિત તે (જીવાત્મા) જીવના દેહોના જીવાત્માના અન્ધનને સારુ મનવડે કરેલાં કર્મરૂપ અન્ધનોથી અન્ધાયલો છે.

જીવાત્માના અન્ધનનું કારણ બીજું

आप्नोति बन्धमज्ञानात्

તે જ જીવાત્મા, સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી (પ્રપંચરૂપ કલે શાદિકથી) અન્ધનને પામે છે.

જીવાત્મા શાથી મોક્ષને પામે?

आत्मज्ञानाच्च मुच्यते ॥

તે જ જીવાત્મા, આત્મજ્ઞાનવડે કલેશાદિક અન્ધનથી મોક્ષને

વ્યાધિ વર્ણન?

तदुःखयोगकृतव्याधिः

[પામે છે.

જીવાત્માને દુઃખનો યોગ કરનારાનું નામ વ્યાધિ જાણવું.

આરોગ્ય વર્ણન ?

આરોગ્યં તત્સુખાવહમ્ ॥ ૭૨ ॥

જીવાત્માને સુખ ઉત્પન્ન કરનારાનું નામ આરોગ્ય જાણવું.

એ આરોગ્યની જરૂર જીવાત્માના સુખને સારુ જ છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગધરે રચેલી શાર્દૂલગધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સૂત્રસ્થાનમાંના કુલાદિકાખ્યાન નામે પાંચમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ટો-આહારાદિ ગતિ

આહાર પરિપક્વ ક્યારે થાય ?

યાત્યામાશયમાહારઃ પૂર્વ પ્રાણાનિલેરિતઃ ॥

માધુર્ય ફેનભાવં ચ ષડ્સોપિ લભેત સઃ ॥ ૧ ॥

અથ પાચકપિત્તેન વિદગ્ધશ્વામ્લતાં વ્રજેત્ ॥ તતઃ સમાનમસ્તા પ્રહ્ણીમમિનીયતે ॥ ૨ ॥

પ્રહ્ણ્યાં પચ્યતે કોષ્ટવહ્નિના જાયતે કટુઃ ॥

લઘ્વ ભોજ્યાદિ ખાધેલો ખોરાક, પ્રાણવાયુથી કેલાઈને પ્રથમ આમાશયમાં આવે છે. તે ખાધેલો ખોરાક, છ રસથી યુક્ત હોવા છતાં પણ કંકરસ્થાને હોવાને લીધે મીઠો અને શીણ-વાળો થાય છે. પાછો તે જ ખાધેલો ખોરાક, તે જ જગ્યાએ-કંકરસ્થાને પ્રથમ કહેલાં પાચક પિત્તથી વિદગ્ધ એટલે અર્થે પક્વ થઈને ખાટો થાય છે. છેવટ ખાટાપણાને પામેલા એવા ખાધેલા ખોરાકને સમાન વાયુ, આમાશયમાંથી ગ્રહણીસ્થાનમાં-ક્રાશાસ્થાનમાં લઈ જાય છે. ગ્રહણીસ્થાનમાં-ક્રાશાસ્થાનમાં ક્રાશાની અગ્નિથી તે ખોરાક પરિપક્વ થાય છે.

પરિપક્વ આહાર કેવો લાગે ?

ખાધેલો ખોરાક, પરિપક્વ થયા પછી કટુ-તીક્ષ્ણ થાય છે.

રસો ભવતિ સંપક્વાત્ ॥

રસો શેમાંથી અને ?

તે ખાધેલો ખોરાક, સારી રીતે પાકી જાય ત્યારે તેમાંથી રસો

આમ શેમાંથી અને ?

અપક્વાદામસમ્ભવઃ ॥ ૩ ॥ [ઉત્પન્ન થાય છે.

તે જ ખાધેલો ખોરાક કાચો રહેતો તેમાંથી આમ થાય છે.

પક્વ રસ શું કાર્ય કરે ?

વહેર્બલેન માધુર્ય સ્નિગ્ધતાં યાતિ તદ્વસઃ ॥

પુષ્ણાતિ ધાતૂનઃ સ્નિગ્ધાન્સમ્યક્ષ્ણકોઽમૃતોપમઃ ॥ ૪ ॥

ખાધેલા ખોરાકનો, સારી પેઠે પરિપક્વ થઈને થયેલો એવો રસ, ક્રાશાની અગ્નિના બળથી સારી રીતે પાકી ગયો હોય તો, મધુર, સ્નિગ્ધ અને અમૃતના સરખો થઈને રસાદિ સર્વ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે.

વિદગ્ધ રસ શું કાર્ય કરે ?

મન્દવહ્નિવિદગ્ધશ્ચ કટુશ્વામ્લો ભવેદ્રસઃ ॥

વિષભાવં વ્રજેદ્વાપિ કુર્યાદ્વા રોગસંકરં ॥ ૫ ॥

તે રસ, મન્દાગ્નિથી વિદગ્ધ અર્થાત્ અર્ધ બળેલો, કાચો રહ્યો હોય તો, તીખો અને ખાટો બને છે અથવા અજીર્ણ રોગમાં કહેલો વિપાજીર્ણ રોગ અથવા બીજા રોગમાંના સંકર રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

રસો કોને કહે?

આહારસ્ય રસઃ સારઃ ॥ આધેલા ખોરાકના રસને સાર કહે છે.

મૂત્ર શેમાંથી અને?

સારહીનો મલદ્રવઃ ॥ શિરામિસ્તજ્વલં નીતં વસ્તૌ મૂત્રત્વમાપ્નયાત્ ૬ ॥

તત્કિદં ચ મલં જ્ઞેયં તિષ્ઠેત્પક્વાશયે ચ તત્ ॥

સારહીના ભાગને (રસ વગરના ભાગને) દ્રવ બાણુવો. દ્રવ એટલે ઉદરમાંના મલની અન્દરનો જલરૂપ પ્રવાહી પદાર્થ, મૂત્રવાહિની શિરાદ્વારા અસ્તિમાં જઈ મૂત્રપણાને પામે છે.

મલ શેમાંથી અને?

સારહીના ભાગને (રસ વગરના ભાગને) મલ બાણુવો. એ

મલ અર્થાત્ કિદૃ-અન્નાદિનો કચરો, પકવાશયના એક ભાગમાં ગયા પછી મલ નામને પામે છે.

મલ ક્યે રસ્તેથી બહાર આવે?

વલિત્રિતયમાર્ગેણ યાત્યપાનેન નોદિતં ॥ ૭ ॥

પ્રવાહિની સર્જની ચ ગ્રાહિકેતિ વલિત્રયં ॥

અપાન વાયુથી ઠેલાયલો મલ, ગુદાની અન્દરના ભાગમાં રહેનારી પ્રવાહિની, મધ્ય-ભાગમાં રહેનારી સર્જની-વિસર્જની અને બહારના ભાગમાં રહેનારી ગ્રાહિકા-ગ્રાહિણી નામે ત્રણ વલિઓ જેમાં રહેલી છે એવા ગુદારૂપી માર્ગદ્વારા શરીરની બહાર આવે છે.

રસોમાંથી લોહી કેમ અને?

રસસ્તુ હૃદયં યાતિ સમાનમસ્તરિતઃ ॥ ૮ ॥

રંજિતઃ પાચિતસ્તત્ર પિત્તેનાયાતિ રક્તામ્ ॥

નાભીમાં રહેલા સમાન વાયુથી ઠેલાયલો એવો રસ, હૃદયમાંનાં યકૃતસ્થાનને વિષે-મુંઝારાને વિષે જાય છે. ત્યાં રંજક પિત્તથી રંગાઇને તથા પાચક પિત્તથી પાકીને પછે તેનું લોહી અને છે.

લોહીને રહેવાનું સ્થાન કયું?

રક્તં સર્વશરીરસ્થં તે લોહી સર્વ શરીરમાં રહે છે.

લોહી કોને ટકાવી રાખે?

જીવસ્યાધારમુત્તમમ્ ॥ ૯ ॥

[રીતે ટકાવી રાખે છે.

તે લોહી જીવનો ઉત્તમ આધાર છે અર્થાત્ જીવને સારી

લોહીના ગુણદોષો

ક્ષિગ્ધં ગુરુ ચલં સ્વાદુ વિદગ્ધં પિત્તવદ્ભવેત્ ॥

તે લોહી, સ્નિગ્ધ-ચીકણું, ગુરુ-જડ, ચંચળ અને સ્વાદુ-મધુર છે અને વિદગ્ધ-અર્ધ બળેલું થયા છતાં પિત્તના સરખું કડનું અને ખાટું છે.

ધાતુઓ પરિપક્વ થાય?

પાચિતાઃ પિત્તતાપેન રસાદ્યા ધાતવઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૦ ॥

રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર વા રેત, એ સાતે ધાતુઓ, પિત્તના તાપથી-તેજથી ક્રમ પ્રમાણે પરિપક્વ દશાને પામે છે (પોત પોતાના રૂપમાં આવે છે).

શુક્રત્વં યાંતિ માસેન તથા સ્ત્રીણાં રજો ભવેત્ ॥

શુક્ર ક્યારે તૈયાર થાય?

એ રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક મહિને પુરુષના શરીરમાં વીર્ય નામની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે.

રેત ક્યારે તૈયાર થાય?

તેમ જ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક મહિને સ્ત્રીના શરીરમાં રેત નામની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રીને કવી રીતે ગર્ભ રહે ?

કામાન્મિથુનસંયોગે શુદ્ધશોણિતશુક્લજઃ ॥ ૧૧ ॥

ગર્ભઃ સંજાયતે નાર્યાઃ

સમ્ભોગ સમ્બન્ધી ધચ્છા થવાથી, મિથુનનો (સ્ત્રી પુરુષનો) સંયોગ થવા વખતે શુદ્ધ એવું શોણિત (અટકાવરૂપી લોહી અને વીર્ય) એ બેનાથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે.

ગર્ભ બાલકરૂપે ક્યારે કહેવાય ?

સ જાતો બાલ ઉચ્ચતે ॥

તે ગર્ભ, જનમ્યા પછી ‘બાલક’ એમ કહેવાય છે.

કન્યા ક્યારે આવે ?

આધિક્યે રજસઃ કન્યા

સ્ત્રીપુરુષના સંયોગ થવા વખતે, સ્ત્રીએનો અટકાવ વધુ

પુત્ર ક્યારે આવે ?

પુત્રઃ શુક્લાધિકો ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

[હોય તો પુત્રી આવે છે.

સ્ત્રીપુરુષના સંયોગ થવા વખતે, પુરુષનું વીર્ય વધુ હોય

નપુંસક છોકરું ક્યારે આવે ?

નપુંસક સમન્વેન યથેચ્છા પારમેશ્વરી ॥ તો પુત્ર આવે છે.

અને સ્ત્રીપુરુષના સંયોગ થવા વખતે, સ્ત્રીએનો અટકાવ

અને પુરુષનું વીર્ય, એ બંને સમાન હોય તો નપુંસક છોકરું આવે છે. એ રીતે જેવી પર-

જનમથી મરણ સુધી ઔષધની

બાલસ્ય પ્રથમે માસિ દેયા મેષજરત્તિકા ॥ ૧૩ ॥

માત્રા કેમ આપવી ?

અવલેહીકૃતૈકૈકા ક્ષીરક્ષૌદ્રસિતાઘૃતૈઃ ॥

વર્ધયેત્તાવદેકૈકાં યાવદ્ભવતિ વત્સરઃ ॥ ૧૪ ॥

માર્ષૈર્વૃદ્ધિસ્તદૂર્ધ્વં સ્યાદ્યાવત્ ષોડશ વત્સરાઃ ॥ તતઃ સ્થિરા ભવેત્તાવદ્યાવદ્વર્ષાણિ સપ્તતિઃ ॥ ૧૫ ॥

તતો બાલકવન્માત્રા હાસનીયા શનૈઃ શનૈઃ ॥ માત્રેયં કલ્કચૂર્ણાનાં કષાયાણાં ચતુર્ગુણા ॥ ૧૬ ॥

જનમથી માંડી એક મહિનાનાં બાલકને દૂધ, મધ, સાકર અને ઘી, એ અનુપાનોમાંથી જે અનુપાન યોગ્ય લાગે તેની યોજના કરી, તેમાં એક ગુંળ પ્રમાણ (કલ્ક અથવા ચૂર્ણરૂપી) ઔષધ મેળવી, અવલેહ (ચાટવા) સરખું કરીને દેવું. ત્યારપછી બાર માસનું બાલક થાય ત્યાંસુધી દર માસે એક એક ગુંળ ભાર ઔષધ વધારે આપતાં જવું અર્થાત્ એક વર્ષનાં બાલકને બાર ગુંળ (એક માપાભાર) ઔષધ આપવું. ત્યારબાદ સોલ વર્ષનું બાલક થાય ત્યાંસુધી દર વર્ષે બાર બાર ગુંળભાર (એક એક માપાભાર) ઔષધ વધારે આપતા જવું અર્થાત્ સોલ વર્ષનાં બાલકને એક સો અને બાણું ગુંળ (સોલ માપાભાર) ઔષધ આપવું. તે પછી સત્તરમા વર્ષના આરમ્ભથી તે છેક સીન્તેરમા વર્ષના અન્ત સુધીનાં હરકોઇ વર્ષની અન્તરનાં માણસને એક સો અને બાણું ગુંળ ભાર (સોલ માપા ભાર જ) ઔષધ આપવું. ત્યારબાદ બાલકને જેવી રીતે માત્રા વધારીએ છીએ, તેવી રીતે એકાંતેરમા વર્ષના આરમ્ભથી ધીમે ધીમે નીચે પ્રમાણે માત્રા ઘટાડવી:—

એકાંતેરમા વર્ષે પત્તર માપા, બીન્તેરમા વર્ષે ચૌદ માપા તથા ત્રીન્તેરમા વર્ષે તેર માપા માત્રા આપવી. એમ એક એક માપા માત્રા ઘટાડતાં, છેક ચોથાસીમાં વર્ષે બે માપા માત્રા

આપવી. ત્યારબાદ પંચાસીમા વર્ષના પહેલા માસમાં બાર ગુંજ માત્રા આપવી, બીજા માસમાં અગ્યાર ગુંજ માત્રા આપવી તથા ત્રીજા માસમાં દસ ગુંજ માત્રા આપવી. એમ એક એક ગુંજ માત્રા ઘટાડતાં છેક પંચાસીમા વર્ષના બારમા-છેલ્લા માસે એક ગુંજ માત્રા આપવી. તે પછી છયાસીમા વર્ષના આરમ્ભથી તે છેક મરણ સુધી એક ગુંજ ભાર જ માત્રા આપવી.

એ રીતે બાલક અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા સરખી નહીં. કારણ કે, ઉપર ઔષધ ખવરાવવાની જે માત્રા લખી છે તે માત્રા, કદક અને ચૂર્ણ એ ઔષધોની નહીં, પણ કષાયરૂપ ઔષધની માત્રા આપવી હોય તે તે ઉપરની માત્રાથી ચોગણી આપવી.

જન્મથી ક્યા ક્યા ઉપચારે
ઉત્તમ છે ?

અંજનં ચ તથા લેપઃ જ્ઞાનમભ્યંગકર્મ ચ ॥

વમનં પ્રતિમર્શશ્ચ જન્મપ્રશ્નતિ શસ્યતે ॥ ૧૭ ॥

આંગણ આંગળું, ચન્દનાદિનો લેપ કરવો, નવરાવળું અભ્યંગ એટલે તેલ વગેરે ચોળવું, ઉલટી કરાવવી અને પ્રતિમર્શ એટલે ગુદાદ્વારા એરડિયું તેલ નાંખવું અથવા નાકમાં બે બિન્દુ પ્રમાણ નરય કરવાનો જે પ્રયોગ કરવો તે, આ સર્વ ચોળના, બાલકને જન્મથી વખાણુવા લાયક છે.

અનાજ ક્યારે ખવરાવવું ?

કવલઃ પંચમાદ્વર્ષાત્

પાંચમા વર્ષથી બાલકને અન્નાદિકના ક્રાણિયા ભરાવવા.

નરય કર્મ, ક્યારે કરવું ?

અષ્ટમાન્નસ્યકર્મ ચ ॥

આઠમા વર્ષથી બાલકને નાક વાટે દવા સુંવાડવી.

રેચ ક્યારે દેવો ?

વિરકઃ ષોડશાદ્વર્ષાત્ સોલમાવર્ષથી બાલકને જીવાખ-રેચ દેવો.

ગૃહસ્થાશ્રમી ક્યારે થવું ?

વિંશતેશ્વૈવ મૈથુનમ્ ॥ ૧૮ ॥

વિસમા વર્ષથી બાલકને મૈથુનના કાર્યમાં જોડવું.

બાલકપાણું ક્યારે મટે ?

વાલ્યં વૃદ્ધિવપુર્મેધા ત્વગદષ્ટિઃ શુક્રવિક્રમૌ ॥

બુદ્ધિઃ કર્મેન્દ્રિયં ચેતો જીવિતં દશતો હસેત્ ॥ ૧૯ ॥

જન્મથી તે છેક દશમા વર્ષ પછી બાલકપાણું ઓછું થવા માણે છે.

શરીરનું વધવું ક્યારે મટે ?

વાશમા વર્ષ પછી શરીર વધવું અટકે છે.

હૃષ્ટપુષ્ટતા થતી ક્યારે અટકે ?

ત્રીશમા વર્ષ પછી શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ થવું અટકે છે.

સ્મરણશક્તિ ક્યારે ઘટે ?

ચાલીશમા વર્ષ પછી સ્મરણશક્તિ ઓછી થવા માણે છે.

ચામડી લુખી ક્યારે થાય ?

પચ્ચાસમા વર્ષ પછી ચામડીની કામળતા ઓછી થવા માણે છે.

આંખનું તેજ ક્યારે ઘટે ?

સાઠમા વર્ષ પછી આંખે ઓછું દેખાવા માણે છે.

વીર્ય ક્યારે ઘટે ?

સીન્તેરમાં વર્ષ પછી શરીરમાંનું વીર્ય ઓછું થવા માણે છે.

બળ ક્યારે ઘટે ?

અંશીમાં વર્ષ પછી શરીરમાંનું બળ ઓછું થવા માણે છે.

બુદ્ધિ ક્યારે ઘટે ?

નેવુંમાં વર્ષ પછી બુદ્ધિ ઘટવા માણે છે.

કર્મેન્દ્રિયો ક્યારે અશક્ત થાય ?

સોમા વર્ષ પછી કર્મેન્દ્રિયોનું બળ ઓછું થવા માણે છે.

સાવધતા ક્યારે મટે ?

એકસોદશમા વર્ષ પછી શરીરમાંની સાવધતા ઓછી થવા માણે છે

જીવિત ઝ્યારે ઓછું થવા માણડે? એકસો વીસમા વર્ષ પછી જીવિત પણ ઓછું થવા માણડે છે.

વાતપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

અલ્પકેશઃ કૃશો રુક્ષો વાચાલચ્છલ્માનસઃ ॥

આકાશચારી સ્વપ્નંષુ વાતપ્રકૃતિકો નરઃ ॥ ૨૦ ॥

થોડા વાળવાળો, કુર્બળ, રુક્ષ શરીરવાળો, બોલકો, ચંચળ મનવાળો તથા સ્વપ્નમાંની અન્દર પોતે આકાશમાં ફરે છે, એમ જોનારો માણસ, વાતપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

પિત્તપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

અકાલે પલિતૈર્વ્યાસો ધીમાન્સ્વેદી ચ રોષણઃ ॥

સ્વપ્નંષુ જ્યોતિષાં દ્રષ્ટા પિત્તપ્રકૃતિકો નરઃ ॥ ૨૧ ॥

જુવાનીમાં ધોળાં આવેલો, બુદ્ધિવાળો, શરીરે પરસેવો વળેલો, રીસવાળો અને સ્વપ્નમાંની અન્દર નક્ષત્રાદિ તેજસ્વી પદાર્થોને જોનારો માણસ, પિત્તપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

કફપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

ગમ્ભીરબુદ્ધિઃ સ્થૂલાક્ષઃ ક્ષિપ્તકેશો મહાબલઃ ॥

સ્વપ્ને જલાશયાલોકી શ્લેષ્મપ્રકૃતિકો નરઃ ॥ ૨૨ ॥

ગમ્ભીર બુદ્ધિવાળો, જાડો, સ્નિગ્ધ કેશવાળો, જોરાવર અને સ્વપ્નમાંની અન્દર જલાશયને જોનારો માણસ કફપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

અધિક દ્વિદોષપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

જ્ઞાતવ્યા મિશ્રચિદૈશ્વ દ્વિત્રિદોષોલ્બણા નરાઃ ॥

અધિક એવા બે દોષોનાં લક્ષણોથી મિશ્ર થયેલી જે પુરુષની પ્રકૃતિ હોય, તે મનુષ્યને મિશ્રચિહ્નયુક્ત અધિક દ્વિદોષપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

અધિક ત્રિદોષપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

અધિક એવા ત્રણ દોષોનાં લક્ષણોથી મિશ્ર થયેલી જે પુરુષની

પ્રકૃતિ હોય તે મનુષ્યને, મિશ્રચિહ્નયુક્ત અધિક ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળો જાણવો. એ રીતે અધિક દ્વિદોષ અને ત્રિદોષ પ્રકૃતિવાળાઓને મિશ્રચિહ્નયુક્ત, અધિક દોષવાળા જાણવા.

નિદ્રા શાથી આવે?

તમઃકફાભ્યાં નિદ્રા સ્યાત્

તમોગુણ અને કફ એ બેનાથી નિદ્રા આવે છે.

મૂર્ચ્છા શાથી આવે?

મૂર્ચ્છા પિત્તતમોભવા ॥ ૨૩ ॥

પિત્ત અને તમોગુણ, એ બેનાથી મૂર્ચ્છા આવે છે.

બ્રાન્તિ શાથી થાય?

રજઃપિત્તાનિર્ભ્રાન્તિઃ

રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુ, એ ત્રણથી બ્રાન્તિ થાય છે.

તન્દ્રા શાથી થાય?

તન્દ્રા શ્લેષ્મતમોનિલૈઃ ॥

કફ, તમોગુણ અને વાયુ, એ ત્રણથી તન્દ્રા થાય છે.

ગ્લાનિ શાથી થાય?

ગ્લાનિરોજઃક્ષયાત્ દુઃખાદર્જીર્ણાન્ન શ્રમાદ્ભવેત્

ઓળ એટલે રસ આદિથી તે વીર્ય સ્પર્ધાની ધાતુઓનાં

ઉત્તમ તેજનો ક્ષય થવાને લીધે, શરીર સમ્યન્ધી ડિંવા મન સમ્યન્ધી દુઃખને લીધે, ખાધેલાં અનાજનું અજીર્ણ થવાને લીધે અને શરીર સમ્યન્ધી વા મન સમ્યન્ધી ધણો શ્રમ કરવાને લીધે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

અંગાસનાં લક્ષણો

યઃ સામર્થ્યેડ્યનુત્સાહસ્તદાલસ્યમુદીર્યતે ॥

શરીરની અન્દર સામર્થ્ય હોવા છતાં, કામ કરવામાં જે પ્રીતિ ન થાય, તેનું નામ “આલસ્ય” કહેવાય.

ચૈતન્યશિથિલત્વાદઃ પીત્તૈકશ્વાસમુદ્ભવત્ ॥ ૨૫ ॥

અંગાસનાં લક્ષણો

વિદીર્ણવદનઃ શ્વાસં જૃમ્ભા સા કથ્યતે બુધૈઃ ॥

હૃદયમાંનું ચૈતન્ય શિથિલ થઇ ગયા પછી જે મનુષ્ય, એક શ્વાસને અન્દર લઇ, તરત પાછું પોહોળું મોઢું કરીને પછે જે ખીળ ઉચ્છ્વાસને બહાર કાઢે છે, એ ક્રિયાને બુદ્ધિમાનો “અંગાસું” એમ કહે છે.

છીંકનાં લક્ષણો

ઉદાનપ્રાણયોરુર્ધ્વયોગાન્મૌલિકફલ્લવાત્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દઃ સંજાયતે તેન ક્ષુતં તત્કથ્યતે બુધૈઃ ॥

ઉદાન એટલે કણ્ઠ વાયુ અને પ્રાણ એટલે હૃદય વાયુ, એ બેનો ઊર્ધ્વમાં-મસ્તકમાં યોગ થવાને લીધે, માથાની અન્દરથી નાકદ્વારા કફ બહાર નીકળવા લાગે છે તેના યોગથી, નાકમાંથી જે શબ્દ થાય છે, તેનું નામ બુદ્ધિમાનોએ “છીંક” એમ કહેયું છે.

ઓડકારનાં લક્ષણો

ઉદાનકોપાદાહારસ્વસ્થિતત્ત્વાચ્ચ યજ્ઞવેત્ ॥ ૨૭ ॥

પવનસ્યોર્ધ્વગમનં તમુદ્ગારં પ્રવક્ષતે ॥

ઉદાનમાં-કણ્ઠમાં રહેનારા વાયુના કોપ થવાને લીધે અર્થાત્ ઉદાન વાયુના ફરવાને લીધે, અનાદિક આહાર, પોતાને સ્થાનકે જઇ, સારી રીતે સ્થિર થયા પછી, નીચેના વાયુનું જે ઊર્ધ્વગમન થાય છે, તેનું નામ “ઓડકાર” કહેવાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે પૂર્વબલુના સ્વસ્થાનમાંના આહારાદિગતિ નામે છઠ્ઠા અધ્યાયની ગુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૭ મો, રોગગણના

રોગોની સંખ્યા સાથે તેઓના

ભેદોનું ટૂંકામાં વર્ણન

રોગાણાં ગણના પૂર્વ મુનિભિર્યા પ્રકીર્તિતા ॥

મયાડપ્ર પ્રોચ્યતે સૈવ તદ્ભેદા બહવો મતાઃ ॥ ૧ ॥

પૂર્વે મુનિઓએ જે જ્વરાદિ રોગોની સંખ્યાને તથા તેઓના જે ભેદોને કહેલ છે, તે સંખ્યાને અને ભેદોને માત્ર આ મૂળશ્લોકમાં ટૂંકામાં વર્ણવી દેખાડું છું.

જ્યર

પંચવિંશતિરુદ્ધિષ્ઠા જ્વરાસ્તદ્ભેદ ઉચ્યતે ॥

પૃથક્કોષૈસ્તથા દ્વન્દ્વભેદેન વિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

એકથ સન્નિપાતેન તદ્ભેદા બહવઃ સ્મૃતાઃ ॥ પ્રાયશઃ સન્નિપાતેન પંચ સ્યુર્વિષમજ્વરાઃ ॥ ૩ ॥

સન્તતઃ સતતથૈવ અન્યેયુષ્કસ્તુતીયકઃ ॥ ચાતુર્થિકથ્થ પંચૈતે કીર્તિતા વિષમજ્વરાઃ ॥ ૪ ॥

તથાડગ્ગન્તુજ્વરોડગ્ગેકલ્પયોદ્દશવિધો મતઃ ॥ અભિચારમહાબેશાપૈરાંગતુકલ્પિતા ॥ ૫ ॥

શ્રમાચ્છેદાક્ષતાદ્વાદ્વાકતુર્ધાપાતકજ્વરઃ ॥ કામાદ્ ભીતેઃ શુન્નો રોષાદ્વિષાદૌષધગન્ધતઃ ॥ ૬ ॥

અભિષંગજ્વરાઃ ષટ્સ્યુરેવં જ્વરવિનિશ્ચયઃ ॥

પચ્ચીશ પ્રકારના જ્વરના ભેદો:—૧ વાતજ્વર, ૨ પિત્તજ્વર, ૩ કફજ્વર, ૪ વાત-પિત્તજ્વર, ૫ વાતકફજ્વર, ૬ પિત્તકફજ્વર, ૭ સન્નિપાતજ્વર.

તે સન્નિપાતજ્વરના ધણા ભેદો છે. ધણુંકરીને સન્નિપાતજ્વરમાંથી ૮ સન્તત, ૯ સતત, ૧૦ અન્યેદ્યુષ્ક, ૧૧ તૃતીયક અને ૧૨ ચાતુર્થિક, એમ પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વરો પેદા થાય છે.

તેવી જ રીતે એક પ્રકારના આગનુકજ્વરના તેર ભેદો નીચે પ્રમાણે કહું છું: ૧૩ અભિ-ચારજ્વર, ૧૪ ગ્રહાવેશજ્વર અને ૧૫ શાપજ્વર, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો આગનુકજ્વર છે.

શ્રમથી આવતો તાવ ૧૬ શ્રમજ્વર, શસ્ત્રના છેદથી આવતો તાવ ૧૭ છેદજ્વરજ્વર, ક્ષત પડવાથી આવતો તાવ ૧૮ ક્ષતજ્વરજ્વર અને અગ્નિ વા સૂર્યાદિના તાપથી આવતો તાવ ૧૯ દાહજ્વર, આ ચાર જાતનો તાવ આધાતક નામે આગનુકજ્વર છે. કામથી આવતો તાવ ૨૦ કામજ્વર, ખીકથી આવતો તાવ ૨૧ ભીતજ્વર, શોકથી આવતો તાવ ૨૨ સુચ-જ્વર, રીપથી આવતો તાવ ૨૩ રોપજ્વર, વિષથી આવતો તાવ ૨૪ વિષજ્વર અને ઔષધની ગન્ધથી આવતો તાવ ૨૫ ઔષધગન્ધજ્વર, આ જાતનો તાવ, અભિપંગજ્વર નામે આગનુક-જ્વર છે. એ રીતે તેર પ્રકારના દોષજ્વરો મળીને પચ્ચીસ પ્રકારના તાવો જાણવા.

અતિસાર

પૃથક્ત્રિદોષૈઃ સર્વૈરેવ શોકાદામાદ્વ્યાદપિ ॥ ૭ ॥

અતિસાર: સપ્તથા સ્યાત્

સાત પ્રકારના અતિસારના ભેદો:—૧ વાતાતિસાર, ૨ પિત્તાતિસાર, ૩ કફાતિસાર, ૪ ત્રિદોષાતિસાર, ૫ શોકાતિસાર, ૬ આમાતિસાર અને ૭ લપાતિસાર.

સંગ્રહણી

મહાણી પંચથા મતા ॥ પૃથગ્દોષૈઃ સન્નિપાતાત્તથા ચામેન પંચમી ॥ ૮ ॥

પાંચ પ્રકારના સંગ્રહણીના ભેદો:—૧ વાતસંગ્રહણી, ૨ પિત્તસંગ્રહણી, ૩ કફસંગ્રહણી, ૪ સન્નિપાતસંગ્રહણી અને ૫ આમસંગ્રહણી.

પ્રવાહિકા ચતુર્ધા સ્યાત્પૃથગ્દોષૈસ્તથાભ્રજઃ ॥

પ્રવાહિકા

ચાર પ્રકારના પ્રવાહિકાના ભેદો:—૧ વાતપ્રવાહિકા, ૨ પિત્તપ્રવાહિકા, ૩ કફપ્રવાહિકા અને ૪ રક્તપ્રવાહિકા.

અળર્ણુ

અજીર્ણ ત્રિવિધં પ્રોકં વિજ્ઞેયં વાયુના મતમ્ ॥ ૯ ॥

પિત્તાદ્વિદગ્ધં વિજ્ઞેયં કફેનામં તદુચ્યતે ॥ વિષાજીર્ણં રસાદેકમ્

ચાર પ્રકારના અળર્ણુના ભેદો:—વાયુથી થયેલું ૧ વિષ્ટુધાળર્ણુ, પિત્તથી થયેલું ૨ વિદગ્ધાળર્ણુ, કફથી થયેલું ૩ આમાળર્ણુ અને અનાદિના રસમાંથી થયેલું ૪ વિપાળર્ણુ.

દોષૈઃ સ્યાદલ્લસન્નિધા ॥ ૧૦ ॥

અલસન

ત્રણ પ્રકારના અલસકના ભેદો:—૧ વાતાલસક, ૨ પિતા-લસક અને ૩ કફાલસક.

વિષ્ણી ત્રિવિધા પ્રોકા દોષૈઃ સા સ્યાત્પૃથક્ પૃથક્ ॥

વિષ્ણી

ત્રણ પ્રકારના વિષ્ણીના ભેદો:—૧ વાતવિષ્ણી, ૨ પિત્ત-વિષ્ણી અને ૩ કફવિષ્ણી.

કામલા તથૈકા કામલા સ્મૃતા ॥ કામલા નામે એક જાતનો રોગ છે
 સ્યાત્ કુમ્ભકામલા ચૈકા
 કુમ્ભકામલા નામે કામલાની જાતનો એક રોગ છે.
 તથૈકં ચ હલીમકં ॥ ૧૯ ॥

હલીમક હલીમક નામે પાણ્ડુની જાતનો એક રોગ છે.

રક્તપિત્ત રક્તપિત્તં ત્રિધા પ્રોક્તમૂર્ધ્વગં કપ્ત્તસંભવં ॥
 અધોગં માસ્તં જ્ઞેયં તદ્વદ્યેન દ્વિમાર્ગમ્ ॥ ૨૦ ॥

ત્રણ પ્રકારના રક્તપિત્તના ભેદો છે:—કર્કશી થયેલ ૧ ઉર્ધ્વગરક્તપિત્ત, વાયુથી થયેલ
 ૨ અધોગરક્તપિત્ત અને કર્કવાતથી થયેલ ૩ દ્વિમાર્ગરક્તપિત્ત.

કાસાઃ પંચ સમુદિષ્ટાસ્તે ત્રયસ્તુ ત્રિભિર્મલૈઃ ॥
 ઉરઃક્ષતાચતુર્થઃ સ્યાત્ક્ષયાદ્દાતોશ્ચ પંચમઃ ॥ ૨૧ ॥

પાંચ પ્રકારના કાસના ભેદો:—૧ વાતકાસ, ૨ પિત્તકાસ, ૩ કર્કકાસ, ૪ ઉરઃક્ષતકાસ
 અને ૫ ધાતુક્ષયકાસ.

ક્ષયાઃ પંચૈવ વિજ્ઞેયાસ્ત્રિભિર્દોષૈસ્ત્રયશ્ચ તે ॥
 ચતુર્થઃ સન્નિપાતેન પંચમઃ સ્યાદુરઃક્ષતાત્ ॥ ૨૨ ॥

પાંચ પ્રકારના ક્ષયના ભેદો:—૧ વાતક્ષય, ૨ પિત્તક્ષય, ૩ કર્કક્ષય, ૪ સન્નિપાતક્ષય
 અને ૫ ઉરઃક્ષતક્ષય.

શોષઃ સ્યુઃ ષડ પ્રકારેણ સ્ત્રીપ્રસંગાચ્છુચો વ્રણાત્ ॥
 અઘ્વશ્રમાચ્ચ વ્યાયામાદ્વાર્ધક્યાદપિ જાયતે ॥ ૨૩ ॥

છ પ્રકારના શોષના ભેદો:—૧ સ્ત્રીપ્રસંગશોષ, ૨ શોકશોષ, ૩ ત્રણશોષ, ૪ અઘ્વ
 શ્રમશોષ, ૫ વ્યાયામશોષ અને ૬ વાર્ધક્ય (જરા, ઘડપણ) શોષ.

શ્વાસાઃ પંચ વિજ્ઞેયાઃ ક્ષુદ્રઃ સ્યાત્તમકસ્તથા ॥
 ઉર્ધ્વશ્વાસો મહાશ્વાસશ્ચિત્તશ્વાસશ્ચ પંચમઃ ॥ ૨૪ ॥

પાંચ પ્રકારના શ્વાસના ભેદો:—૧ ક્ષુદ્રશ્વાસ, ૨ તમકશ્વાસ, ૩ ઉર્ધ્વશ્વાસ, ૪
 મહાશ્વાસ અને ૫ ચિત્તશ્વાસ.

લિઘ્કા કથિતાઃ પંચ હિસ્કાસ્તુ તાસુ ક્ષુદ્રાઽન્નજા તથા ॥
 ગમ્ભીરા યમલા ચૈવ મહતી પંચમીતિ ચ ॥ ૨૫ ॥

પાંચ પ્રકારના લિઘ્કાના ભેદો:—૧ ક્ષુદ્રાલિઘ્કા, ૨ અન્નજાલિઘ્કા, ૩ ગમ્ભીરાલિઘ્કા, ૪
 યમજાલિઘ્કા અને ૫ મહતીલિઘ્કા.

જઠરાગ્નિવિકાર ચત્વારોઽમિવિકારાઃ સ્યુર્વિષમો વાતસમ્ભવઃ ॥
 તીક્ષ્ણઃ પિષ્તાત્કફાન્મન્દો ભસ્મકો વાતપિત્તકઃ ॥ ૨૬ ॥

ચાર પ્રકારના જઠરાગ્નિવિકારના ભેદો:—૧ વાતદોષથી થયેલ વિષમાગ્નિ, ૨ પિત્તદોષથી
 થયેલ તીક્ષ્ણાગ્નિ, ૩ કર્કદોષથી થયેલ મન્દાગ્નિ અને ૪ વાતપિત્ત દોષથી થયેલ ભસ્મકાગ્નિ.

અરોચક

પંચેવારોચકા જ્ઞેયા વાતપિત્તકફૈન્નિધા ॥ સન્નિપાતાન્મનસ્તાપાત

પાંચ પ્રકારના અરોચકના બેદો:-૧ વાતારોચક, ૨ પિત્તારોચક ૩ કફારોચક, ૪ સન્નિપાતારોચક અને ૫ મનસ્તાપારોચક.

છર્દિ

છર્દ્યઃ સપ્તધા મતાઃ ॥ ત્રિભિર્દોષૈઃ પૃથક્તિલ્લઃ કૃમિભિઃ સન્નિપાતતઃ ॥

ઘૃણયા ચ તથા સ્ત્રીणां गर्भाधानाच्च जायते ॥ ૨૮ ॥

સાત પ્રકારના છર્દિના બેદો:-૧ વાતછર્દિ, ૨ પિત્તછર્દિ, ૩ કફછર્દિ, ૪ કૃમિછર્દિ, ૫ સન્નિપાતછર્દિ, ૬ ઘૃણુછર્દિ અને ૭ ગર્ભાધાનછર્દિ.

સ્વરભેદ

સ્વરભેદાઃ षडेव स्युर्वातपित्तकफैन्नयः ॥

મેદસા સન્નિપાતેન ક્ષયાત્ ષષ્ઠઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૯ ॥

છ પ્રકારના સ્વરના બેદો:-૧ વાતસ્વરભેદ, ૨ પિત્તસ્વરભેદ, ૩ કફસ્વરભેદ ૪ મેદ-સ્વરભેદ, ૫ સન્નિપાતસ્વરભેદ અને ૬ ક્ષયસ્વરભેદ.

તૃણા

તૃણા च षड्विधा प्रोक्ता वातात्पित्तात्કफादपि ॥

ત્રિદોષैरुपसर्गेण क्षयाद्वातोश्च षष्ठिका ॥ ૩૦ ॥

છ પ્રકારના તૃણાના બેદો:-૧ વાતતૃણા, ૨ પિત્તતૃણા, ૩ કફતૃણા, ૪ ત્રિદોષ-તૃણા, ૫ ઉપસર્ગજ તૃણા અને ૬ ધાતુક્ષયતૃણા.

મૂચ્છા

मूर्च्छां चतुर्विधा ज्ञेया वातपित्तकफैः पृथक् ॥ चतुर्थी सन्निपातेन

ચાર પ્રકારના મૂચ્છાના બેદો:-૧ વાતમૂચ્છા, ૨ પિત્ત મૂચ્છા, ૩ કફમૂચ્છા અને ૪ સન્નિપાતમૂચ્છા.

ભ્રમ

तथैकश्च भ्रमः स्मृतः ॥ ૩૧ ॥ ૧ ભ્રમ રોગ, એક જ્ઞાતનો છે.

નિદ્રા તન્દ્રા ચ સન્ન્યાસો ગ્લાનિશ્વૈકેકશઃ સ્મૃતઃ ॥

નિદ્રા, તન્દ્રા, સન્ન્યાસ
અને ગ્લાનિ

નિદ્રા, તન્દ્રા, સન્ન્યાસ અને ગ્લાનિ એ દરેક રોગ પાળુ એક એક જ્ઞાતનો છે.

મદ

मदाः सप्त समाख्याता वातपित्तकफैन्नयः ॥ ૩૨ ॥

ત્રિદોષૈરસૃજા મદ્યાદિષાદપિ ચ સપ્તમઃ ॥

સાત પ્રકારના મદના બેદો:-૧ વાતમદ, ૨ પિત્તમદ, ૩ કફમદ, ૪ ત્રિદોષમદ, ૫ રક્તમદ, ૬ મઘમદ અને ૭ વિપમદ.

મદાત્મ્ય

मदात्ययश्चतुर्था स्यात् वातात्पित्तात्કफादपि ॥ ૩૩ ॥

ત્રિદોષૈરપિ વિજ્ઞેય એકઃ પરમદસ્તથા ॥

પાનાજીર્ણતથા ચૈકંતથૈકઃ પાનવિભ્રમઃ ॥ ૩૪ ॥ પાનાત્મ્યયસ્તથા ચૈકો

ચાર પ્રકારના મદાત્મ્યના બેદો:-૧ વાતમદાત્મ્ય, ૨ પિત્તમદાત્મ્ય, ૩ કફમદાત્મ્ય, અને ૪ ત્રિદોષમદાત્મ્ય. અન્ય બેદો:-૧ પરમદ, ૨ પાનાજીર્ણ, ૩ પાનવિભ્રમ અને ૪ પાનાત્મ્ય.

દાહ

दाहाः सप्त मतास्तथा ॥ रक्षपित्तात्तथा रक्षातृष्णायाः पित्ततस्तथा ॥

ધાતુક્ષ્યાન્મર્મષાતાદ્રક્ષપૂર્ણોદરાદપિ ॥

સાત પ્રકારના દાહના બેદો:-૧ રક્તપિત્તજદાહ, ૨ રક્તજદાહ, ૩ તૃણાનિરોધજદાહ, ૪ પિત્તજદાહ, ૫ ધાતુક્ષયજદાહ, ૬ મર્મઘાતજદાહ અને ૭ રક્તપૂર્ણોદરજદાહ.

ઉન્માદાઃ षट् समाख्यातास्त्रિभिर्दોषैस्त्रયश्च ते ॥ ૩૬ ॥

સન્નિપાતાદ્વિષાજ્ઞેયઃ षष्ठો दुःखेन चेतसः ॥

છ પ્રકારના ઉન્માદના બેદોઃ ૧ વાતોન્માદ, ૨ પિત્તોન્માદ, ૩ કફોન્માદ, ૪ સન્નિપાતોન્માદ, ૫ વિષોન્માદ અને ૬ માનસદુઃખોન્માદ.

ભૂતોન્માદ મૃતોન્માદા વિंशतिः स्युस्ते देवाहानवादपि ॥ ૩૭ ॥

ગન્ધર્વાત્ કિન્નરાત્ યક્ષાત્ પિતૃન્યો ગુરુશાપતઃ ॥

પ્રેતાન્ ગુહ્યકાત્ વૃદ્ધાત્ સિદ્ધાત્ મૃતાત્ પિશાચતઃ ॥ ૩૮ ॥

જલાદિદેવતાયાશ્ચ નાગાશ્ચ બ્રહ્મરાક્ષસાત્ ॥ રાક્ષસાદપિ કૂર્માન્ડાત્કૃત્યાવેતાલયોરપિ ॥ ૩૯ ॥

વીશ પ્રકારના ભૂતોન્માદના બેદોઃ-૧ દેવોન્માદ, ૨ દાનવોન્માદ, ૩ ગન્ધર્વોન્માદ, ૪ કિન્નરોન્માદ, ૫ યક્ષોન્માદ, ૬ પિતૃઉન્માદ, ૭ ગુરુશાપોન્માદ, ૮ પ્રેતોન્માદ, ૯ ગુહ્યકાન્માદ, ૧૦ વૃદ્ધશાપોન્માદ, ૧૧ સિદ્ધશાપોન્માદ, ૧૨ ભૂતોન્માદ, ૧૩ પિશાચોન્માદ, ૧૪ જલાદિદેવતોન્માદ, ૧૫ નાગોન્માદ, ૧૬ અન્તરાક્ષસોન્માદ, ૧૭ રાક્ષસોન્માદ, ૧૮ કૂર્માણ્ડોન્માદ, ૧૯ વેતાલોન્માદ અને ૨૦ વેતાલોન્માદ.

અપસ્મારશ્ચતુર્થા સ્યાત્ સમીરાત્પિત્તતસ્તથા ॥

ફલેન્મણોઽપિ તૃતીયઃ સ્યાચ્ચતુર્થઃ સન્નિપાતતઃ ॥ ૪૦ ॥

ચાર પ્રકારના અપસ્મારના બેદોઃ-૧ વાતાપસ્માર, ૨ પિત્તાપસ્માર, ૩ કફાપસ્માર અને ૪ સન્નિપાતાપસ્માર.

ચત્વારશ્ચામવાતાઃ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥ ચતુર્થઃ સન્નિપાતાશ્ચ

આમવાત

ચાર પ્રકારના આમવાતના બેદોઃ-૧ વાતામવાત, ૨

પિત્તામવાત, ૩ કફામવાત અને ૪ સન્નિપાતામવાત.

શૂલન્યયૈઃ બુધા જગુઃ ॥ ૪૧ ॥ પૃથક્દોષૈસ્ત્રિધા દ્વંદ્વભેદેન ત્રિવિધાન્યપિ ॥ આમેન સત્તમં પ્રોક્તં સન્નિપાતેન ચાષ્ટમં ॥ ૪૨ ॥

આઠ પ્રકારના શૂલના બેદોઃ-૧ વાતશૂલ, ૨ પિત્તશૂલ, ૩ કફશૂલ, ૪ વાતપિત્તશૂલ, ૫ વાતકફશૂલ, ૬ પિત્તકફશૂલ, ૭ આમશૂલ અને ૮ સન્નિપાતશૂલ.

પરિણામભવં શૂલમષ્ટધા પરિકીર્તિતં ॥

મલૈર્યૈઃ શૂલસંખ્યા સ્યાતૈરેવં પરિણામજમ્ ॥ ૪૩ ॥

આઠ પ્રકારના પરિણામશૂલના બેદોઃ-૧ નાતપરિણામશૂલ, ૨ પિત્તપરિણામશૂલ, ૩ કફપરિણામશૂલ, ૪ વાતપિત્તપરિણામશૂલ, ૫ વાતકફપરિણામશૂલ, ૬ પિત્તકફપરિણામશૂલ, ૭ આમપરિણામશૂલ અને ૮ સન્નિપાતપરિણામશૂલ.

અન્નદ્રવશૂલ અન્નદ્રવભવં શૂલં જરત્પિત્તભવં તથા ॥ એકૈકં ગણિતં સુઘૈઃ

અન્નદ્રવશૂલ એક પ્રકારનું છે.

જરપિત્તથલ

જરપિત્તથલ પણ એક પ્રકારનું જ છે.

ઉદાવર્ત

ઉદાવર્તાશ્લોકોદશ । એકઃ ક્ષુન્નિપ્રહાત્પ્રોક્તસ્તૃષ્ણારોધાત્ત્વિતીયકઃ ॥

નિદ્રાધાતાતૃતીયઃ સ્યાદ્વતુર્થઃ શ્વાસનિપ્રહાત્ ॥ ૪૫ ॥

છર્દિરોધાત્પંચમઃ સ્યાત્ષષ્ઠઃ ક્ષવથુનિપ્રહાત્ ॥ જૂમ્મારોધાત્સપ્તમઃ સ્યાદુદ્ગારપ્રહતોઽષ્ટમઃ ॥ ૪૬ ॥

નવમઃ સ્યાદશુરોધાદશમઃ શુક્રધારણાત્ ॥ મૂત્રરોધાન્મલસ્યાપિ રોધાદ્વાતવિનિપ્રહાત્ ॥ ૪૭ ॥

ઉદાવર્તાશ્લોકયથૈતે ધોરોપદ્રવકારકાઃ ॥

તેર પ્રકારના ઉદાવર્તના ભેદોઃ—૧ ક્ષુન્નિરોધજ, ૨ તૃષ્ણાનિરોધજ, ૩ નિદ્રાનિરોધજ, ૪ શ્વાસનિરોધજ, ૫ છર્દિનિરોધજ, ૬ ક્ષવથુનિરોધજ, ૭ જૂમ્માનિરોધજ, ૮ ઉદ્ગારનિરોધજ, ૯ અશ્રુનિરોધજ, ૧૦ શુક્રનિરોધજ, ૧૧ મૂત્રનિરોધજ, ૧૨ મલનિરોધજ અને ૧૩ વાતનિરોધજ; આ તેર જાતના ઉદાવર્ત રોગમાંના છેલા ૧૧ મૂત્રનિરોધજ, ૧૨ મલનિરોધજ અને ૧૩ વાતનિરોધજ, એ ત્રણે, ધોર ઉપદ્રવને કરનારા છે, એમ જાણવું.

આનાહ

આનાહો દ્વિવિધઃ પ્રોક્ત એકઃ પકાશયોદ્ભવઃ ॥ ૪૮ ॥

આમાશયોદ્ભવશ્ચાન્યઃ પ્રત્યાનાહઃ સ કથ્યતે ॥

એ પ્રકારના આનાહના ભેદોઃ—૧ પકાશયની અન્દર થનારો મલજ આનાહ અને ૨ આમાશયની અન્દર થનારો આમજ આનાહ—પ્રત્યાનાહ.

ઉરોગ્રહ

ઉરોગ્રહસ્તથા ચૈકો ઉરોગ્રહ રોગ એક પ્રકારનો જ છે.

હૃદ્રોગઃ પંચ કીર્તિતાઃ ॥ ૪૯ ॥

હૃદ્રોગ

વાતાદિમિશ્રયઃ પ્રોક્તાશ્ચતુર્થઃ સન્નિપાતતઃ ॥ પંચમઃ કૃમિસંજાતઃ

પાંચ પ્રકારના હૃદ્રોગના ભેદોઃ—૧ વાતહૃદ્રોગ, ૨ પિત્તહૃદ્રોગ, ૩ કફહૃદ્રોગ, ૪ સન્નિપાતહૃદ્રોગ અને ૫ કૃમિજહૃદ્રોગ.

ઉદર

તથાઽઽથાવુદરાણિ ચ ॥ ૫૦ ॥ વાતાત્પિત્તાત્ક્રાત્ત્રીણિત્રિદોષેભ્યો

જલાદપિ ॥ હ્રીહઃ ક્ષતાદ્વદ્વગુદાદષ્ટમ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૫૧ ॥

આઠ પ્રકારના ઉદરના ભેદોઃ—૧ વાતોદર, ૨ પિત્તોદર, ૩ કફોદર, ૪ ત્રિદોષોદર, ૫ જલોદર, ૬ પ્લીહોદર, ૭ ક્ષતોદર અને ૮ વદ્વગુદોદર.

ગુલ્મરોગ

ગુલ્માસ્ત્વષ્ઠૌ સમાશ્વયાતા વાતપિત્તકફૈશ્લયઃ ॥

દ્વંદ્વભેદાત્ ત્રયઃ પ્રોક્તાઃ સપ્તમઃ સન્નિપાતતઃ ॥ રક્તાદષ્ટમ આશ્વયાતઃ

આઠ પ્રકારના ગુલ્મના ભેદોઃ—૧ વાતગુલ્મ, ૨ પિત્તગુલ્મ, ૩ કફગુલ્મ, ૪ વાતપિત્તગુલ્મ, ૫ વાતકફગુલ્મ, ૬ પિત્તકફગુલ્મ, ૭ સન્નિપાતગુલ્મ અને ૮ રક્તગુલ્મ.

મૂત્રાધાત

મૂત્રાધાતાશ્લોકોદશ ॥ વાતકુણ્ડલિકા પૂર્વ વાતાષ્ટીલા તતઃ પરમ્ ॥ ૫૨ ॥

વાતવસ્તિસ્તૃતીયઃ સ્યાત્ મૂત્રાતીતશ્ચતુર્થકઃ ॥

પંચમં મૂત્રજઠરં ષષ્ઠો મૂત્રક્ષયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૪ ॥

મૂત્રોત્સર્ગઃ સપ્તમઃ સ્યાત્ મૂત્રપ્રત્યિસ્તથાઽષ્ટમઃ ॥ મૂત્રશુક્રં તુ નવમં વિઙ્ઘાતો દશમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂત્રાસાદશ્ચોષ્ણવાતો વસ્તિકુણ્ડલિકા તથા ॥ ત્રયોપ્યેતે મૂત્રાધાતાઃ પૃથક્ ધોરાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૫૬ ॥

તેર પ્રકારનાં મૂત્રાધાતના ભેદો:—૧ વાતકુણ્ડલિકા, ૨ વાતાષીલા, ૩ વાતઅસ્તિ, ૪ મૂત્રાતીત, ૫ મૂત્રજડર, ૬ મૂત્રક્ષય, ૭ મૂત્રોત્સર્ગ, ૮ મૂત્રઅશ્ચિ, ૯ મૂત્રશુક્ર, ૧૦ વિદ્યુત, ૧૧ મૂત્રાસાદ, ૧૨ ઉષ્ણવાત અને ૧૩ અસ્તિકુણ્ડલિકા; આ તેર રોગમાંના ૧૧ મૂત્રાસાદ, ૧૨ ઉષ્ણવાત અને ૧૩ અસ્તિકુણ્ડલિકા, એ ત્રણ મૂત્રાધાત રોગો, ભયંકર દુઃખ દેનારા છે, મૂત્રકૃચ્છ્રાણિ ચાષ્ટૌ સ્યુર્વાત્પિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥

મૂત્રકૃચ્છ્ર

સન્નિપાતાન્નતુર્થ સ્યાત્ શુક્રકૃચ્છ્રં ચ પંચમમ્ ॥ ૫૭ ॥

વિદ્યુત્કૃચ્છ્રં ષષ્ઠમાલ્બાતં ઘાતકૃચ્છ્રં ચ સપ્તમમ્ ॥ અષ્ટમં ચાશ્મરીકૃચ્છ્રં

આઠ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ્રના ભેદો:—૧ વાતમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૨ પિત્તમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૩ કફમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૪ સન્નિપાતમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૫ શુક્રમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૬ વિદ્યુત્મૂત્રકૃચ્છ્ર, ૭ ઘાતજમૂત્રકૃચ્છ્ર અને ૮ અશ્મરીમૂત્રકૃચ્છ્ર.

ચતુર્ધા ચાશ્મરી મતા ॥૫૮॥ વાતાત્ પિતાત્કફાન્નુક્રાત્

અશ્મરી

ચાર પ્રકારના અશ્મરીના ભેદો:—૧ વાતાશ્મરી, ૨ પિતાશ્મરી, ૩ કફાશ્મરી અને ૪ શુક્રાશ્મરી.

મેહ

તથા મેહાશ્ચ વિંશતિઃ ॥ ઇન્ધુમેહઃ સુરામેહઃ પિષ્ઠમેહશ્ચ સાન્દ્રકઃ ॥ ૫૯ ॥

શુક્રમેહોદકાલ્યૌ ચ લાલામેહશ્ચ શીતકઃ ॥

સિકતાહ્નઃ શનૈર્મેહો દર્શયેતે કફસમ્ભવાઃ ॥ ૬૦ ॥

મંજિષ્ઠાલ્યો હરિદ્રાહ્નો નીલમેહશ્ચ રક્તકઃ ॥ કૃષ્ણમેહઃ ક્ષારમેહઃ ષડૈતે પિત્તસમ્ભવાઃ ॥ ૬૧ ॥

હસ્તિમેહો વસામેહો મજ્જામેહો મધુપ્રભઃ ॥ ચત્વારો વાતજા મેહા ઇતિ મેહાશ્ચ વિંશતિઃ ॥ ૬૨ ॥

વીશ પ્રકારના મેહના ભેદો:—કફથી થનારા દશ જાતના મેહો:—૧ ઇન્ધુમેહ, ૨ સુરામેહ, ૩ પિષ્ઠમેહ, ૪ સાન્દ્રમેહ, ૫ શુક્રમેહ, ૬ ઉદકમેહ, ૭ લાલામેહ, ૮ શીતમેહ, ૯ સિક્તામેહ અને ૧૦ શનૈર્મેહ. પિત્તથી થનારા છ જાતના મેહો:—૧૧ મંજિષ્ઠામેહ, ૧૨ હરિદ્રામેહ, ૧૩ નીલમેહ, ૧૪ રક્તમેહ, ૧૫ કૃષ્ણમેહ અને ૧૬ ક્ષારમેહ તથા કફથી થનારા ચાર જાતના મેહો:—૧૭ હસ્તિમેહ, ૧૮ વસામેહ, ૧૯ મજ્જામેહ અને ૨૦ મધુમેહ.

સોમરોગ

સોમરોગસ્તથા ચૈકઃ સોમરોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

પ્રમેહ પિટિકા

પ્રમેહપિટિકા દશ ॥

શરાવિકા કચ્છપિકા પુત્રિણી વિનતાડ્વલ્લી ॥ ૬૩ ॥

મસૂરિકા સર્ષપિકાજાલિની ચ વિદારિકા ॥ વિદ્રધિશ્ચ દર્શયેત સ્યુઃ પિટિકા મેહસમ્ભવાઃ ॥ ૬૪ ॥

દશ પ્રકારના પ્રમેહપિટિકાના ભેદો:—૧ શરાવિકા, ૨ કચ્છપિકા, ૩ પુત્રિણી, ૪ વિનતા, ૫ અલગ, ૬ મસૂરિકા, ૭ સર્ષપિકા, ૮ જાલિની, ૯ વિદારિકા અને ૧૦ વિદ્રધિ.

મેહારોગ

મેદોદોષસ્તથા ચૈકઃ મેહારોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

શોથભેદ

શોથરોગા નવ સ્મૃતાઃ ॥ દોષૈઃ પૃથક્ દ્વયૈઃ સર્વૈરભિષાતાદ્વિષાદપિ

નવ પ્રકારના શોથના ભેદો:—૧ વાતશોથ, ૨ પિત્તશોથ, ૩ કફશોથ, ૪ વાતપિત્તશોથ, ૫ વાતકફશોથ, ૬ પિત્તકફશોથ, ૭ ત્રિદોષશોથ, ૮ અભિધાતશોથ અને ૯ વિપશોથ.

વૃદ્ધિરોગ

વૃદ્ધયઃ સપ્ત ગદિતા વાતાત્પિત્તાત્ક્રમેણ ચ ॥

રક્તેન મેદસા મૂત્રાદંત્રવૃદ્ધિશ્ચ સપ્તમી ॥ ૬૬ ॥

સાત પ્રકારના વૃદ્ધિના ભેદો:-૧ વાતવૃદ્ધિ, ૨ પિત્તવૃદ્ધિ, ૩ કફવૃદ્ધિ, ૪ રક્તવૃદ્ધિ, ૫ મેદોવૃદ્ધિ, ૬ મૂત્રવૃદ્ધિ અને ૭ અન્ત્રવૃદ્ધિ.

અણુવૃદ્ધિ

વાયુર્વક્ષણતઃ પ્રાપ્ય મુષ્કૌ મુષ્કધરાઃ શિરાઃ ॥

પ્રપીઙ્ચ વૃદ્ધિં કુરુતે મુષ્કયોઃ સકુરુણકઃ ॥ ૧ ॥ (અંજનનિદાન)

વાયુ, સાથળ અને પેટની સન્ધિમાં જઈ વૃષણ અને વૃષણવાહિની શિરાને પીડા આપીને મોટાં કરે છે, તેથી તે કુરુણક કહેવાય છે. વળી અંજનવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ આ પાઠપરથી અણુવૃદ્ધિ (કુરુણક) રોગ, એક પ્રકારનો જ થાય છે.

વર્ધ્મવૃદ્ધિ

વર્ધ્મવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ વર્ધ્મવૃદ્ધિ રોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

ગણુમાલા અન્થિ

તથૈકા ગણ્ડમાલિકા ॥

ગણુમાલા અન્થિ રોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

ગલગણુ અન્થિ

ગણ્ડાપચીતિ ચૈકા સ્યાત્

ગલગણુ રોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

અપચી અન્થિ

અપચી અન્થિ રોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

અન્થિ

અન્થયો નવધા મતાઃ ॥ ૬૭ ॥

ત્રિભિર્દોષૈભ્યો રક્તાત્ શિરાભિર્મેદસો વ્રણાત્ ॥ અસ્થના માંસેન નવમઃ

નવ પ્રકારના અન્થિના ભેદો:-૧ વાતઅન્થિ, ૨ પિત્તઅન્થિ, ૩ કફઅન્થિ, ૪ રક્તઅન્થિ, ૫ શિરાઅન્થિ, ૬ મેદોઅન્થિ, ૭ ત્રણુઅન્થિ, ૮ અસ્થિઅન્થિ અને ૯ માંસઅન્થિ.

અર્બુદ

ષડ્વિધં સ્યાત્તથાર્બુદમ્ ॥

વાતાત્પિત્તાત્ક્રાદ્રક્તાત્ માંસાદપિ ચ મેદસઃ ॥

છ પ્રકારના અર્બુદઅન્થિના ભેદો:-૧ વાતાર્બુદઅન્થિ, ૨ પિત્તાર્બુદઅન્થિ, ૩ કફાર્બુદઅન્થિ, ૪ રક્તાર્બુદઅન્થિ, ૫ માંસાર્બુદઅન્થિ અને ૬ મેદોર્બુદઅન્થિ.

શ્લીપદં ચ ત્રિધા પ્રોક્તં વાતાત્પિત્તાત્ક્રાદપિ ॥ ૬૯ ॥

શ્લીપદરોગ

ત્રણુ પ્રકારના શ્લીપદના ભેદો: ૧ વાતશ્લીપદ, ૨ પિત્તશ્લીપદ અને ૩ કફશ્લીપદ.

વિદ્રધિ

વિદ્રધિઃ ષડ્વિધઃ સ્થાતો વાતપિત્તકફૈભ્યઃ ॥ રક્તાત્ક્ષતાત્ત્રિદોષૈઃ

છ પ્રકારના વિદ્રધિના ભેદો:-૧ વાતવિદ્રધિ, ૨ પિત્તવિદ્રધિ, ૩ કફવિદ્રધિ, ૪ રક્તવિદ્રધિ, ૫ ક્ષતવિદ્રધિ અને ૬ ત્રિદોષવિદ્રધિ.

૧ “અણુવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ” આ પાઠને બદલે ઉપરોક્ત અંજનનિદાનનો શ્લોક લીધો છે, અને બીજા પ્રતોમાં પણ આ જ પાઠ છે. ૨ બદલું વર્ણન લખવા માટે જ “વર્ધ્મવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ” એ પદ, “અણુવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ” પદ કાઢીને નહું લખ્યું છે.

प्रलेशः

श्च व्रणाः पंचदशोदिताः ॥

तेषां चतुर्धा भेदः स्यादागन्तुर्देहजस्तथा ॥ शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्संख्या कथ्यते पृथक् ॥ ७१ ॥
 वातव्रणः पित्तजश्च कफजो रक्तजो व्रणः ॥ वातपित्तभवश्चान्यो वातरलेष्मभवस्तथा ॥ ७२ ॥
 तथा पित्तकफभ्यां च सन्निपातेन चाष्टमः ॥ नवमो वातरक्तेन दशमो रक्तपित्ततः ॥ ७३ ॥
 श्लेष्मरक्तभवश्चान्यो वातपित्तासृगुद्भवः ॥ वातरलेष्मासृगुत्पन्नः पित्तश्लेष्मासृगसंभवः ॥ ७४ ॥
 सन्निपातासृगुद्भूत इति पंचदश व्रणाः ॥

पत्तर प्रकारना व्रणना भेदोः—१ आगन्तुकव्रण, २ देहजव्रण, ३ शुद्धव्रण अने ४ दुष्टव्रण. अे आर गतना दरेकना पत्तर भेदोनां नामोः—१ वाताव्रण, २ पित्तव्रण, ३ क्कव्रण, ४ रक्तव्रण, ५ वातपित्तव्रण, ६ वातक्कव्रण, ७ पित्तक्कव्रण, ८ सन्निपातव्रण, ९ वातरक्तव्रण, १० पित्तरक्तव्रण, ११ क्करक्तव्रण, १२ वातपित्तरक्तव्रण, १३ वातक्करक्तव्रण, १४ पित्तक्करक्तव्रण अने १५ सन्निपातरक्तव्रण.

सद्योव्रणः

सद्योव्रणस्त्वष्टधा स्यादवक्लृप्तविलम्बितौ ॥ ७५ ॥

छिन्नभिन्नविदलिता घृष्टविद्वनिपातिताः ॥

आऽ प्रकारना सद्योव्रणना भेदोः—१ अक्कवृम, २ विदग्धित, ३ छिन्न, ४ भिन्न, ५ विदलित, ६ घृष्ट, ७ विद्व अने ८ निपातित.

कोष्ठभेदः

कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्तः शिछन्नात्रो निस्सृतात्रकः ॥ ७६ ॥

अे गतना द्वावना भेदोः—१ छिन्नात्रक अने २ निस्सृतात्रक.

अस्थिभंगभेदः

अस्थिभंगोऽष्टधा प्रोक्तो भग्नघृष्टविदारितौ ॥ विवर्तितश्च विदिल्लः

तिर्यक्क्षिप्तस्त्वधोगतः ॥ ७७ ॥ ऊर्ध्वगः सन्धिभंगश्च

आऽ गतना अस्थिभंगना भेदोः—१ भग्नघृष्ट, २ विदारित, ३ विवर्तित, ४ विदिल्ल, ५ तिर्यक्क्षिप्त, ६ अधोगत, ७ ऊर्ध्वग अने ८ सन्धिभंग.

वह्निदग्धश्चतुर्विधः ॥ प्लुष्टोऽतिदग्धो दुर्दग्धः सम्यग्दग्धश्च कीर्तितः ॥

वह्निदग्ध

आर प्रकारना वह्निदग्धना भेदोः—१ प्लुष्ट, २ अनिदग्ध,

३ दुर्दग्ध अने ४ सम्यग्दग्ध.

नाडीव्रणः

नाड्यः पंच समाख्याता वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ त्रिदोषैरपिशल्येन

पांथ गतना नाडीव्रणना भेदोः—१ वातनाडीव्रण, २ पित्तनाडीव्रण, ३ क्कनाडीव्रण, ४ सन्निपातनाडीव्रण अने ५ शल्यनाडीव्रण.

भगन्दर

तथाऽष्टौ स्युर्भगन्दराः ॥ ७९ ॥ शतपोनस्तु पवनादुष्टग्रीवश्च पित्ततः ॥

परिखावी कफाज्ज्ञेय ऋजुर्वातिकफोद्भवः ॥ ८० ॥

परिक्षेपी मरुत्पित्तादशौजः कफपित्ततः ॥ आगन्तुजातश्चोन्मार्गी शंखावर्तस्त्रिदोषजः ॥ ८१ ॥

आऽ गतना भगन्दरना भेदोः—१ वायुथी थनारु शतपोनक, २ पित्तथी थनारु उष्ट्रग्रीव, ३ क्कथी थनारु परिखावी, ४ वातक्कथी थनारु ऋजु, ५ वातपित्तथी थनारु परि

ક્ષેપી, ૬ ક્ષેપિત્તથી થનારું અર્શોજ, ૭ આગન્ટુક ક્ષતમાંથી થનારું ઉન્માર્ગી અને ૮ ત્રિદોષ-
માંથી થનારું શંખાવર્ત.

ઉપદંશ

મેદ્ને પંચોપદંશાઃ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥ સન્નિપાતેન રક્તાચ
પાંચ જ્વતના ઉપદંશના બેદોઃ-૧ વાતોપદંશ, ૨ પિત્તોપ-
દંશ, ૩ ક્ષેપોપદંશ, ૪ સન્નિપાતોપદંશ અને ૫ રક્તોપદંશ.

શૂક

મેદ્ને શૂકામયાસ્તથા ॥ ૮૨ ॥ ચતુર્વિંશતિરાખ્યાતા લિંગાર્શો પ્રથિતં
તથા ॥ નિવૃત્તમવમન્યથ્થ મૃદિતં શતપોનકઃ ॥ ૮૩ ॥

અષ્ઠીલિકા સર્પપિકા ત્વક્પાકશ્ચાવપાટિકા ॥ માંસપાકઃ સ્પર્શહાનિર્નિરુદ્ધમણિરુત્તમા ॥ ૮૪ ॥

માંસાર્બુદં પુષ્કરિકા સમ્મૂઢપિટિકાડલજી ॥ રક્તાર્બુદં વિદ્રધિશ્ચ કુંભિકા તિલકાલકઃ ॥ ૮૫ ॥
નિરુદ્ધપ્રકશઃ પ્રોક્તસ્તથૈવ પરિવર્તિકા ॥

ચૈતીશ જ્વતના શકના બેદોઃ-૧ લિંગાર્શ, ૨ પ્રથિત, ૩ નિવૃત્ત, ૪ અવમન્ય, ૫ મૃદિત, ૬ શતપોનક, ૭ અષ્ઠીલિકા, ૮ સર્પપિકા, ૯ ત્વક્પાક, ૧૦ અવપાટિકા, ૧૧ માંસપાક, ૧૨ સ્પર્શહાનિ, ૧૩ નિરુદ્ધમણિ, ૧૪ ઉત્તમા, ૧૫ માંસાર્બુ, ૧૬ પુષ્કરિકા, ૧૭ સમ્મૂઢપિટિકા, ૧૮ અલજી, ૧૯ રક્તાર્બુદ, ૨૦ વિદ્રધિ, ૨૧ કુંભિકા, ૨૨ તિલ-
કાલક, ૨૩ નિરુદ્ધપ્રકશ અને ૨૪ પરિવર્તિકા.

કુષ્ઠ

કુશાન્યષ્ટાદશોક્તાનિ* વાતાત્કાપાલિકંભવેત્ ॥ ૮૬ ॥
પિત્તેનૌદુમ્બરં પ્રોક્તં કફાન્મળડલવર્ચિકે ॥

મરુપિતાદૃષ્યજિહ્વં શ્લેષ્મવાતાદ્વિપાદિકા ॥ ૮૭ ॥ તથા સિધ્ધૈકકુષ્ઠં ચ કિટિમં ચાલસં તથા ॥
કફપિતાત્પુનર્દદ્ઘુઃ પામા વિસ્ફોટકં તથા ॥ ૮૮ ॥ મહાકુષ્ઠં ચર્મદલં પુણ્ડરીકં શતારુકં ॥
ત્રિદોષૈઃ કાકળં જ્ઞેયં તથાન્યત્ શ્વિત્સંજિતમ્ ॥ ૮૯ ॥ તથા વાતેન પિત્તેન શ્લેષ્મણાચ ત્રિધા ભવેત્ ॥

અદાર જ્વતના કુષ્ઠના બેદોઃ-૧ વાયુથી કાપાલિક કોઠ થાય છે; ૨ વાતપિત્તથી
ઔદુમ્બર કોઠ થાય છે; ૩ ક્ષેપી મણ્ડલ અને ચર્ચિકા કોઠ થાય છે; ૪ વાતપિત્તથી
ઋષ્યજિહ્વ કોઠ થાય છે; ૫ ક્ષેવાતથી વિપાદિકા, ૬ સિધ્ધ, ૭ એકકુષ્ઠ, ૮ કિટિલ
અને ૯ અલસક કોઠ થાય છે; ૧૦ ક્ષેપિત્તથી દદ્ઘુ, ૧૧ પામા, ૧૨ વિસ્ફોટક, ૧૩ મહાકુષ્ઠ, ૧૪
ચર્મદલ, ૧૫ પુણ્ડરીક અને ૧૬ શતારુક કોઠ થાય છે. ૧૭ ત્રિદોષથી કાકળ કોઠ થાય
છે તથા ૧૮ વાત, પિત્ત અને ક્ષેપી શ્વિત્ર કોઠ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. (વાતશ્વિત્ર કોઠ રુધિર-
માંથી થાય છે, પિત્તશ્વિત્ર માંસમાંથી થાય છે અને ક્ષેપિત્ર મેદમાંથી થાય છે. વાગ્મદ્).

શુદ્રરોગોઃ-સામાન્ય

શુદ્રરોગ

શુદ્રરોગઃ ષષ્ટિસંખ્યાસ્તેષ્વાદૌ શર્કરાર્બુદમ્ ॥ ૯૦ ॥
હિન્દ્રવૃદ્ધા પનસિકા વિઘ્નતાંધાલજી તથા ॥
વરાહદંટ્રો વલ્મીકં કચ્છપી તિલકાલકઃ ॥ ૯૧ ॥

(*કુશાન્યેકોનવિંશાનિ) ૧. ૭ શું કુષ્ઠ મોટા રૂપમાં થાય ત્યારે મહાકુષ્ઠ કહેવાય છે; તેમ જ
૨. ૧૩ શું કુષ્ઠ નાના રૂપમાં થાય ત્યારે એકકુષ્ઠ કહેવાય છે, તેથી શાર્દૂલધરસંહિતાએ ૧૮ કુષ્ઠ લખ્યાં છે.

गर्दभी रक्ता चैव यवप्रख्या विदारिका ॥ कदरो मसकश्चैव नीलिका जाल्मर्दमः ॥ ९२ ॥

हरिवेली जतुमणिगुदभ्रशोऽमिरोहिणी ॥ सन्निरुद्धगुदः कोठः कुनखोऽनुशयी तथा ॥ ९३ ॥

पद्मिनीकण्टकश्चिन्मल्लसो मुखदूषिका ॥ कक्षा वृषणकच्छ्वश्च गन्धः पाषाणगर्दमः ॥ ९४ ॥ राजिका च

योत्रीस जतना सामान्य क्षुद्ररोगना भेदोः—१ शर्करार्थुद, २ छन्दश्च, ३ पनसिका, ४ विवृता, ५ अन्धालथ, ६ पराहर्ष, ७ वल्मीक, ८ कुच्छपी, ९ तिलकालक, १० गर्दभी, ११ रक्ता, १२ यवप्रख्या, १३ विदारिका, १४ कदर, १५ मसक, १६ नीलिका, १७ जल-गर्दम, १८ हरिवेली, १९ जतुमणि, २० गुदभ्रंश, २१ अमिरोहिणी, २२ सन्निरुद्धगुद, २३ कोठ, २४ कुनख, २५ अनुशयी, २६ पद्मिनीकण्टक, २७ चिन्म, २८ अलस, २९ मुष्मदूषिका, ३० कक्षा, ३१ वृषणकच्छ्व, ३२ गन्ध, ३३ पाषाणगर्दम अने ३४ राजिका.

क्षुद्ररोगोः—व्यंग

क्षुद्ररोग

तथा व्यंगश्चतुर्धा परिकीर्तितः ॥

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यंगलक्षणम् ॥ ९५ ॥

आर जतना व्यंग क्षुद्ररोगना भेदोः—१ वातव्यंग, २ पित्तव्यंग, ३ कृक्व्यंग अने ४ रक्तव्यंग.

क्षुद्ररोगोः—विस्फोट

क्षुद्ररोग

विस्फोटाः क्षुद्ररोगेषु तेऽष्टधा परिकीर्तिताः ॥

पृथक्दोषैस्त्रयो द्वैस्त्रिविधाः सप्तमोऽसृजः ॥ ९६ ॥ अष्टमः सन्निपातेन

आर जतना विस्फोट क्षुद्ररोगना भेदोः—१ वातविस्फोट, २ पित्तविस्फोट, ३ कृक्विस्फोट, ४ वातपित्तविस्फोट, ५ कृक्पित्तविस्फोट, ६ वातकृक्विस्फोट, ७ रक्तविस्फोट अने ८ सन्निपातविस्फोट.

क्षुद्ररोगोः—मस्ररिक्ता

क्षुद्ररोग

क्षुद्ररुक्ष मस्ररिक्ता ॥ चतुर्दशप्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिविधा च सा ॥ ९७ ॥

द्वंद्वजा त्रिविधा प्रोक्ता सन्निपातेन सप्तमी ॥

अष्टमी त्वग्गता ज्ञेया रक्तजा नवमी स्मृता ॥ ९८ ॥

दशमी मांसजा ख्याता चतस्रोऽन्याश्चदुस्तराः ॥ मेदोस्थिमज्जाशुक्रस्थाः क्षुद्ररोगा इतीरिताः ॥ ९९ ॥

यौद जतना मस्ररिक्ता क्षुद्ररोगना भेदोः—१ वातमस्ररिक्ता, २ पित्तमस्ररिक्ता, ३ कृक्मस्ररिक्ता, ४ वातपित्तमस्ररिक्ता, ५ वातकृक्मस्ररिक्ता, ६ पित्तकृक्मस्ररिक्ता, ७ सन्निपातमस्ररिक्ता, ८ त्वग्गता—रसगतमस्ररिक्ता, ९ रक्तगतमस्ररिक्ता, १० मांसगतमस्ररिक्ता, ११ मेदोगतमस्ररिक्ता, १२ अस्थिगतमस्ररिक्ता, १३ मज्जागतमस्ररिक्ता अने १४ शुक्रगतमस्ररिक्ता. ये रीते योत्रीस जतनो प्रथम कलेयो सामान्य क्षुद्ररोग, आर जतनो व्यंगक्षुद्ररोग, आर जतनो विस्फोट क्षुद्र-रोग अने यौद जतनो मस्ररिक्ता क्षुद्ररोग भगीने साऽ जतनो क्षुद्ररोग थाय छे.

विसर्पशेग

विसर्परोगो नवधा वातपित्तकफैस्त्रिविधा ॥ त्रिधा च द्वंद्वभेदेन सन्नि-
पातेन सप्तमः ॥ १०० ॥ अष्टमो वह्निदाहेन नवमश्चाभिघातजः ॥

नय जतना विसर्पना भेदोः—१ वातविसर्प, २ पित्तविसर्प, ३ कृक्विसर्प, ४ वातपित्त-विसर्प, ५ कृक्वाताविसर्प, ६ कृक्पित्तविसर्प, ७ सन्निपातविसर्प, ८ वह्निदाहविसर्प अने ९ अलिघातविसर्प.

ઉદ્દર્દ

તથૈકઃ શ્લેષ્મપિતામ્યામુદર્દઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

ઉદ્દર્દ રોગ, ક્ષપિતથી થાય છે.

શીતપિત્ત

વાતપિત્તેન ચૈકસ્તુ શીતપિતામયઃ સ્મૃતઃ ॥

શીતપિત્ત રોગ, વાતપિત્તથી થાય છે.

અમ્લપિત્ત

અમ્લપિત્તંત્રિધા પ્રોક્તં વાતેન શ્લેષ્મણા તથા ॥ તૃતીયં શ્લેષ્મવાતામ્યઃ

ક્ષ્મન્મ્લપિત્ત અને ૩ ક્ષ્વાતન્મ્લપિત્ત.

ત્રણ જાતના અમ્લપિત્તના ભેદોઃ—૧ વાતન્મ્લપિત્ત, ૨

વાતરક્ત

વાતરક્તં તથાઽષ્ટધા ॥૨॥ વાતાધિક્યેન પિત્તાન્ન કફાદ્દોષત્રયેણ ચ ॥

રક્તાધિક્યેન દોષાણાં દ્વંદ્વેન ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

આઠ જાતના વાતરક્તના ભેદોઃ—૧ વાતાધિક, ૨ પિત્તાધિક, ૩ ક્ષ્માધિક, ૪ ત્રિદોષાધિક, ૫ રક્તાધિક, ૬ વાતપિત્તાધિક, ૭ વાતક્ષ્માધિક અને ૮ પિત્તક્ષ્માધિક.

વાતરોગ

અશીતિર્વાતજા રોગઃ કથ્યન્તે મુનિભાષિતાઃ ॥

આલેપકો હનુસ્તમ્ભ ઝ્રુસ્તમ્ભઃ શિરોગ્રહઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વાહ્યાયામોઽન્તરાયામઃ પાર્શ્વશૂલઃ કટિગ્રહઃ ॥ દણ્ડાપતાનકઃ સ્ત્રી જિહ્વાસ્તમ્ભસ્તથાઽર્દિતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

પક્ષાઘાતઃ ક્રોષ્ટશીર્ષો મન્યાસ્તમ્ભશ્ચ પંગુતા ॥ કલાયસ્ખંજતા તૂની પ્રતિતૂની ચ સ્ખંજતા ॥ ૧૦૬ ॥

પાદહર્ષો ગૃધ્રસી ચ વિશ્વાચી ચાપબાહુકઃ ॥ અપતંત્રો વ્રણાયામો વાતકંઠોઽપ્તાનકઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અંગભેદોઽગ્નશોષશ્ચ મિષ્મિમળત્વં ચ કલ્મશા ॥ પ્રલ્યગ્રીલાઽગ્રીલિકા ચ વામનત્વં ચ કુબ્જતા ॥ ૧૦૮ ॥

અંગપીઠાઽગ્નશૂલં ચ સંકોચઃ સ્તમ્ભરુક્ષતા ॥ અંગભેદોઽગ્નચિન્ત્રશો વિઙ્ગ્રહો વદ્ધવિટ્કતા ॥ ૧૦૯ ॥

મૂકત્વમતિજૃમ્ભઃ સ્યાદત્યુદ્ગારોઽન્નકૂજનમ્ ॥ વાતપ્રવૃત્તિઃ સ્ફુરણં શિરાણાં પૂરણં તથા ॥ ૧૧૦ ॥

કમ્પઃ કાર્શ્યં શ્યાવતા ચ પ્રલાપઃ ક્ષિપ્રમૂત્રતા ॥ નિદ્રાનાશઃ સ્વેદનાશો દુર્બલત્વં બલક્ષયઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અતિપ્રવૃત્તિઃ શુક્રસ્ય કાર્શ્યં નાશશ્ચ રેતસઃ ॥ અનવસ્થિતચિત્તત્વં કાઠિન્યં વિરસાસ્યતા ॥ ૧૧૨ ॥

કષાયવક્રતાઽઽધ્માનં પ્રત્યાધ્માનં ચ શીતતા ॥ રોમહર્ષશ્ચ ભીરુત્વં તોદઃ કંઙ્ક રસાજ્ઞતા ॥ ૧૧૩ ॥

શબ્દાજ્ઞતા પ્રમુત્તિશ્ચ ગંધાજ્ઞત્વં દશઃ ક્ષયઃ ॥

એસી જાતના વાત રોગના ભેદોઃ—૧ આલેપક, ૨ હનુસ્તમ્ભ, ૩ ઝ્રુસ્તમ્ભ, ૪ શિરોગ્રહ, ૫ વાહ્યાયામ, ૬ અન્તરાયામ, ૭ પાર્શ્વશૂલ, ૮ કટિગ્રહ, ૯ દણ્ડાપતાનક, ૧૦ અર્ધી, ૧૧ જિહ્વાસ્તમ્ભ, ૧૨ અર્દિત, ૧૩ પક્ષાઘાત, ૧૪ ક્રોષ્ટશીર્ષ, ૧૫ મન્યાસ્તમ્ભ, ૧૬ પંગુતા, ૧૭ કલાયસ્ખંજતા, ૧૮ તૂની, ૧૯ પ્રતિતૂની, ૨૦ અંજતા, ૨૧ પાદહર્ષ, ૨૨ ગૃધ્રસી, ૨૩ વિશ્વાચી, ૨૪ અપબાહુક, ૨૫ અપતંત્ર, ૨૬ વ્રણાયામ, ૨૭ વાતકંઠ, ૨૮ અપતાનક, ૨૯ અંગભેદ, ૩૦ અંગશોષ, ૩૧ મિષ્મિમળત્વ, ૩૨ કલ્મશ, ૩૩ પ્રલ્યગ્રીલા, ૩૪ અગ્રીલિકા, ૩૫ વામનત્વ, ૩૬ કુબ્જતા, ૩૭ અંગપીઠા, ૩૮ અંગશૂલ, ૩૯ સંકોચ, ૪૦ સ્તમ્ભ, ૪૧ રુક્ષતા, ૪૨ અંગભેદ, ૪૩ અંગચિન્ત્ર, ૪૪ વિઙ્ગ્રહ, ૪૫ અદ્ધવિટ્કતા, ૪૬ મૂકત્વ, ૪૭ અતિજૃમ્ભ, ૪૮ અત્યુદ્ગાર, ૪૯ અન્નકૂજન, ૫૦ વાતપ્રવૃત્તિ ૫૧ સ્ફુરણ, ૫૨ શિરાપૂરણ, ૫૩ કમ્પ, ૫૪ કાર્શ્ય, ૫૫ શ્યાવતા, ૫૬ પ્રલાપ, ૫૭ ક્ષિપ્રમૂત્રતા, ૫૮ નિદ્રાનાશ, ૫૯ સ્વેદનાશ, ૬૦ દુર્બલત્વ, ૬૧ બલક્ષય, ૬૨ શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ,

६३ शुक्रकार्श्यं, ६४ रेतनाशः, ६५ अनवस्थितचित्तत्व, ६६ कण्ठिन्य, ६७ विरसास्यता, ६८ क्षाय-
वृत्रता, ६९ आध्मान, ७० प्रत्याध्मान, ७१ शीतता, ७२ शोमहृष, ७३ क्षीयत्व, ७४ तोढः,
७५ कण्डू, ७६ रसाक्षता, ७७ शल्माक्षता, ७८ प्रसृप्ति, ७९ गन्धाक्षता अने ८० दशःक्षय.

पित्तशैल

अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः ॥ ११४ ॥

धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णांगत्वं मतिभ्रमः ॥

कान्तिहानिः कंठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्रता ॥ ११५ ॥

तिक्तास्यताऽम्लवृक्त्रत्वं स्वेदस्त्राऽवोष्णपाकता ॥ क्लमो हरितवर्णत्वमृत्तिः पीतकायता ॥ ११६ ॥
रक्तस्त्रावोऽगदरणं लोहगन्धास्यता तथा ॥ दौर्गन्ध्यं पीतमृत्त्रत्वमरतिः पीतविट्कता ॥ ११७ ॥
पीतावलोकनं पीतनेत्रता पीतदन्तता ॥ शीतेच्छा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता ॥ ११८ ॥
कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविट्कत्वमन्धता ॥ उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ॥ ११९ ॥
तमसो दर्शनं पीतमण्डलानां च दर्शनम् ॥ निःसरत्वं च पित्तस्य चत्वारिंशद्रुजः स्मृताः ॥ १२० ॥

आलीश गतना पित्तना भेदोः—१ धूमोद्गारः, २ विदाहः, ३ उष्णांगत्व, ४ मतिभ्रमः,
५ कान्तिहानिः, ६ कंठशोषः, ७ मुखशोषः, ८ अल्पशुक्रता, ९ तिक्तास्यता, १० अम्लवृत्रत्व,
११ स्वेदस्त्रावः, १२ अंगपाकता, १३ क्लमः, १४ हरितवर्णत्व, १५ अमृत्तिः, १६ पीतकायता,
१७ रक्तस्त्रावः, १८ अंगदरण्य, १९ लोहगन्धास्यता, २० दौर्गन्ध्यं, २१ पीतमृत्त्रत्व, २२ अरतिः,
२३ पीतविट्कता, २४ पीतावलोकनः, २५ पीतनेत्रता, २६ पीतदन्तता, २७ शीतेच्छा, २८
पीतनखता, २९ तेजोद्वेषः, ३० अल्पनिद्रता, ३१ कोपः, ३२ गात्रसाह, ३३ भिन्नविट्कत्व,
३४ अन्धता, ३५ उष्णोच्छ्वासत्व, ३६ उष्णमूत्रत्व, ३७ उष्णमलत्व, ३८ तमोदर्शनं, ३९ पीत-
मण्डलदर्शनं अने ४० निःसरत्व.

कृशरोग

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्राऽतिनिद्रता ॥

गौरवं मुखमाधुर्यं मुखलेपः प्रसेकता ॥ १२१ ॥

श्वेतावलोकनं श्वेतविट्कत्वं श्वेतमूत्रता ॥ श्वेतांगवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिक्तकामिता ॥ १२२ ॥
मलाधिक्यं च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ॥ आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्धुरवाक्यता ॥ १२३ ॥
अचैतन्यं च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः ॥

लीश गतना कृशना भेदोः—१ तन्द्रा, २ अतिनिद्रता, ३ गौरवः, ४ मुखमाधुर्यं, ५ मुखलेपः,
६ प्रसेकता, ७ श्वेतावलोकनः, ८ श्वेतविट्कत्व, ९ श्वेतमूत्रता, १० श्वेतांगवर्णता, ११ शैत्यो-
ष्णेच्छा, १२ तिक्तकामिता, १३ मलाधिक्यं, १४ शुक्रबाहुल्यं, १५ अलुभूत्रता, १६ आलस्यं,
१७ मन्दबुद्धित्वं, १८ तृप्तिः, १९ धुरवाक्यता अने २० अचैतन्यं.

रक्तविकार

रक्तस्य च दश प्रोक्ता व्याधयस्तस्य गौरवं ॥ १२४ ॥

रक्तमण्डलता रक्तनेत्रत्वं रक्तमूत्रता ॥

रक्तघ्रीवनता रक्तपिटिकानां च दर्शनम् ॥ १२५ ॥ उष्णत्वं पूतिगंधित्वं पीडा पाकश्च जायते ॥

१ कृशरोग ऐकवीश प्रकारेण थाय छे तेथी शैत्य तथा उष्णेच्छा कृशने ऐक गण्ठिमे तो कृ-
वीश प्रकारेण थाय.

दश ज्ञतना रक्तविकारना भेदोः—१ गौरव, २ रक्तमरुजता, ३ रक्तनेत्रत्व, ४ रक्त-
भ्रूतता, ५ रक्तधीवनता, ६ रक्तपिटिकादर्शन, ७ उष्णत्व, ८ प्रतिगंधित्व, ९ पीडा अने १० पाक.

चतुःसप्ततिसंख्याता मुखरोगास्तथोदिताः ॥ १२६ ॥

भुभशोगान्तर्गत ओष्ठ रोग

तेष्वोष्ठरोगा गणिता एकादशमिता बुधैः ॥

वातपित्तकफैस्त्रिधा त्रिदोषैरसृजा तथा ॥ १२७ ॥

क्षतान्मांसारुदं चैव खंडौष्ठश्च जलारुदम् ॥ मेदोर्बुदं चारुदं च रोगा एकादशौष्ठजाः ॥ १२८ ॥

अध्या २ ज्ञतना ओष्ठरोगना भेदोः—१ वातिक, २ पैतिक, ३ श्लेष्मिक, ४ सान्निपातिक,
५ रक्तज, ६ क्षतज, ७ मांसारुदं, ८ अणुदं, ९ जलारुदं, १० मेदोर्बुदं अने ११ अर्बुदं.

दन्तरोगा दशाख्याता दालनः कृमिदन्तकः ॥

भुभशोगान्तर्गत दन्तरोग

दन्तहर्षः करालश्च दन्तचालश्च शर्करा ॥ १२९ ॥

अधिदन्तः श्यावदन्तो दन्तभेदः कपालिका ॥

दश ज्ञतना दन्तरोगना भेदोः—१ दालन, २ कृमिदन्तक, ३ दन्तहर्ष, ४ कराल, ५ दन्त-
चाल, ६ शर्करा, ७ अधिदन्त, ८ श्यावदन्त, ९ दन्तभेद अने १० कपालिका.

तथा त्रयोदशमिता दन्तमूलामयाः स्मृताः ॥ १३० ॥

भुभशोगान्तर्गत दन्तमूलरोग

शीतादोषकुशौ द्वौ तु दन्तविद्रधिपुष्पटौ ॥

अधिमांसो विदर्भश्च महासौषिरसौषिरौ ॥ १३१ ॥

तथैव गतयः पंच वातात्पित्तात्कफादपि ॥ सन्निपातगतित्थान्या रक्तनाडी च पंचमी ॥ १३२ ॥

तेर ज्ञतना दन्तमूल रोगना भेदोः—१ शीताद, २ उपकुश, ३ दन्तविद्रधि ४ दन्तपुष्पट,
५ अधिमांस, ६ विदर्भ, ७ महासौषिर, ८ सौषिर, ९ वातनाडीमूल, १० पित्तनाडीमूल, ११
कफनाडीमूल, १२ सन्निपातनाडीमूल अने १३ रक्तनाडीमूल.

तथा जिह्वामयाः षट् स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥

भुभशोगान्तर्गत जिह्वारोग

अलसश्च चतुर्थे स्यादधिजिह्वश्च पंचमः ॥ षष्ठश्चैवोपजिह्वः स्यात्

७ ज्ञतना जिह्वारोगना भेदोः—१ वातज, २ पित्तज,

३ कफज, ४ अलस, ५ अधिजिह्व अने ६ उपजिह्व.

तथाऽष्टौ तालुजा गदाः। अर्बुदं तालुपिटिका कच्छपी तालुसंहतिः।

भुभशोगान्तर्गत तालु रोग

गलशुंडी तालुशोषस्तालुग्राकश्च पुष्पटः ॥

आठ ज्ञतना तालु रोगना भेदोः—१ अर्बुदं, २ तालुपिटिका,

३ कच्छपी, ४ तालुसंहति, ५ गलशुण्डी, ६ तालुग्राक, ७ तालुपाक अने ८ पुष्पट.

भुभशोगान्तर्गत गलरोग

गलरोगास्तथा ख्याता अष्टादशमिता बुधैः ॥ १३५ ॥

वातरोहिणिका पूर्व द्वितीया पित्तरोहिणी ॥

कफरोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपि रोहिणि ॥ १३६ ॥

रक्तरोहिणिका कृन्दो गलौघो गलविद्रधिः ॥ स्वरहा तुण्डिकेरी च शतघ्नी शालुकोऽर्बुदम् ॥ १३७ ॥
गलायुर्वलयश्चापि वातगण्डः कफास्तथा ॥ मेदोगण्डस्तथैव स्यादित्यष्टादश कण्ठजाः ॥ १३८ ॥

अद्वार जतनां गलरोगना भेदोः—१ वातरौहिणिका, २ पित्तरौहिणिका, ३ कङ्करौहिणिका, ४ त्रिदोषरौहिणिका, ५ रक्तरौहिणिका, ६ वृन्द, ७ गलौध, ८ गलविद्रधि, ९ स्वरुद्धा, १० तुण्डि-
करी, ११ शतक्षी, १२ शाङ्गक, १३ अर्जुद, १४ गलायु, १५ पलथ, १६ वातगण्ड, १७ कङ्क,
गण्ड अने १८ भेदोगण्ड.

मुभरोगान्तर्गत मुभान्तः-
सम्भवरोग

मुखान्तःसंभवा रोगा अष्टौ ख्याता महर्षिभिः ॥

मुखपाको भवेद्वातात्पित्तात्तद्वत्कफादपि ॥ १३९ ॥

रक्ताच्च सन्निपाताच्च पृत्यास्योर्ध्वगदावपि ॥

अर्बुदं चेति मुखजाश्चतुःसप्ततिरामयाः ॥ १४० ॥

आठ जतना मुभान्तःसम्भवरोगना भेदोः—१ वातमुभपाक, २ पित्तमुभपाक, ३
कङ्कमुभपाक, ४ रक्तमुभपाक, ५ सन्निपातमुभपाक, ६ पृत्यास्य, ७ उर्ध्वगद अने ८ अर्जुद,
अे रीते प्रथम कुहेला अग्यार जतना ओष्ठरोग, दश जतना दन्तरोग, अद्वार जतना गलरोग
अने आठ जतना मुभान्तःसम्भवरोग भगाने युग्मोत्तेर जतना मुभरोगो जण्णवा.

कुर्णरोग

कर्णरोगाः समाख्याता अष्टादशमिता बुधैः ॥

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपाताच्च विद्रधिः ॥ १४१ ॥

शोथोऽर्बुदं पूतिकर्णः कर्णांशः कर्णहल्लिका ॥ बाधिर्यं तंत्रिका कण्डूः शङ्कुलिः कृमिकर्णकः ॥ १४२ ॥

कर्णनादः प्रतीनाह इत्यष्टादश कर्णजाः ॥

अद्वार जतना कुर्णरोगना भेदोः—१ वातज, २ पित्तज, ३ कङ्कज, ४ रक्तज,
५ सन्निपातज, ६ विद्रधि, ७ शोथ, ८ अर्जुद, ९ पूतिकर्ण, १० कर्णांश, ११ कर्णहल्लिका,
१२ बाधिर्य, १३ तन्त्रिका, १४ कण्डू, १५ शङ्कुलि, १६ कृमिकर्णक, १७ कर्णनाद अने
१८ प्रतीनाह.

कर्णपालीसमुद्भूता रोगाः सप्त इहोदिताः ॥ १४३ ॥

कुर्णपालीरोग

उत्पातः पालिशोषश्च विदारी दुःखवर्धनः ॥

परिपोटश्च लेही च पिप्पली चेति संस्मृता ॥ १४४ ॥

सात जतना कुर्णपालीरोगना भेदोः—१ उत्पात, २ पालिशोष, ३ विदारी, ४ दुःख-
वर्धन, ५ परिपोट, ६ लेही अने ७ पिप्पली.

कर्णमूलामया पंच वातात्पित्तात्कफादपि ॥ सन्निपाताच्च रक्ताच्च

कुर्णभूलरोग

पांथ्य जतना कुर्णभूलरोगना भेदोः—१ वातज, २ पित्तज

उ कङ्कज, ४ सन्निपात ज अने ५ रक्तज.

नासाशेख

तथा नासाभवा गदाः ॥ १४५ ॥

अष्टादशैव संख्याताः प्रतिश्यायास्तु तेष्वपि ॥

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपातेन पंचमः ॥ १४६ ॥ अपीनसः पूतिनासो नासाशो ब्रंशथुः क्षवः ॥

नासानाहः पूतिरक्तमर्बुदं दुष्टपीनसम् ॥ १४७ ॥ नासाशोषो घ्राणपाकः पुटसावश्च क्षीप्तकः ॥

અદાર જાતના નાસારોગના ભેદો:-૧ વાતપ્રતિશ્યાય, ૨ પિત્તપ્રતિશ્યાય, ૩ કફ-
પ્રતિશ્યાય, ૪ રક્તપ્રતિશ્યાય અને ૫ સન્નિપાતપ્રતિશ્યાય, એ રીતે પાંચ જાતના પ્રતિશ્યાય
રોગ જાણવા. ૬ અપીનસ, ૭ પૂતિનાસ, ૮ નાસાર્શ, ૯ બ્રંશયુ, ૧૦ ક્ષવ, ૧૧ નાસાનાહ,
૧૨ પૂતિરક્ત, ૧૩ અર્ધુદ, ૧૪ દુષ્ટપીનસ, ૧૫ નાસારોપ, ૧૬ દ્રાણપાક, ૧૭ પુટસ્તવ,
અને ૧૮ દીપક.

શિરોરોગ

તથા દશ શિરોરોગા વાતેનાર્થાવભેદકઃ ॥ ૧૪૮ ॥

શિરસ્તાપશ્ચ વાતેન પિત્તાત્પીઢા તૃતીયકા ॥

ચતુર્થી કફજા પીઢા રક્તજા સન્નિપાતજા ॥ ૧૪૯ ॥ સૂર્યાવર્તાચ્છિરઃપાકાત્કૃમિભિઃ શંખકેન ચ ॥

દશ જાતના શિરોરોગના ભેદો:-૧ વાતજઅર્ધાવભેદક, ૨ વાતજશિરસ્તાપ, ૩ પિત્ત-
જશિરોરોગ, ૪ કફજશિરોરોગ, ૫ રક્તજશિરોરોગ, ૬ સન્નિપાતજશિરોરોગ, ૭ સૂર્યાવર્ત,
૮ શિરઃપાક, ૯ કૃમિજશિરોરોગ અને ૧૦ શંખક.

તથા કપાલરોગાઃ સ્યુર્નવ તેષૂપશીર્ષકં ॥ ૧૫૦ ॥

કપાલરોગ

અરૂંધિકા વિદ્રધિશ્ચ દારુણં પિટિકાવુંદમ્ ॥

ઇન્દ્રલુપ્તં ચ ચ્ચાલિત્યં પલિતં ચેતિ તે નવ ॥ ૧૫૧ ॥

નવ જાતના કપાલરોગના ભેદો:-૧ ઉપશીર્ષક, ૨ અરૂંધિકા, ૩ વિદ્રધિ, ૪ દારુણ, ૫
૬ અર્ધુદ, ૭ ઇન્દ્રલુપ્ત, ૮ ચ્ચાલિત્ય અને ૯ પલિત.

તથા નેત્રભવાઃ સ્વ્યાતાશ્ચતુર્નવતિરામયાઃ ॥

નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્મરોગ.

તેષુ વર્ત્મગદાઃ પ્રોક્તાશ્ચતુર્વિંશતિસંજ્ઞિતાઃ ॥ ૧૫૨ ॥

કૃચ્છ્રોન્મીલઃ પદ્મપાતઃ કફોત્કિલશ્ચ લોહિતઃ ॥

અરુદ્ધનિમેષઃ કથિતો રક્તોત્કિલશ્ચ કુક્ળનકઃ ॥ ૧૫૩ ॥ વર્ત્માર્શઃ પદ્મરોધશ્ચ પિત્તોત્કિલશ્ચ પોથકી ॥
શ્લિષ્ટવર્ત્મા ચ બહલઃ પદ્મોત્સંગસ્તથાડર્બુદઃ ॥ ૧૫૪ ॥ કુંભિકા સિકતાવર્ત્મ લગ્નણોઽજનનામિકા ॥
કર્દમઃ શ્યાવવર્ત્મા ચ વિસવર્ત્મા તથાડલજી ॥ ૧૫૫ ॥ ઉત્કિલવર્ત્મેતિ ગદાઃ પ્રોક્તા વર્ત્મસમુદ્ભવાઃ ॥

ચોવીશ જાતના વર્ત્મરોગના ભેદો:-૧ કૃચ્છ્રોન્મીલ, ૨ પદ્મપાત, ૩ કફોત્કિલ, ૪
લોહિત, ૫ અરુદ્ધનિમેષ, ૬ રક્તોત્કિલ, ૭ કુક્ળનક, ૮ વર્ત્માર્શ, ૯ પદ્મરોધ, ૧૦ પિત્તો-
ત્કિલ, ૧૧ પોથકી, ૧૨ શ્લિષ્ટવર્ત્મા, ૧૩ બહલ, ૧૪ પદ્મોત્સંગ, ૧૫ અર્ધુદ, ૧૬ કુમ્ભિકા,
૧૭ સિકતાવર્ત્મ, ૧૮ લગ્નણ, ૧૯ અજનનામિકા, ૨૦ કર્દમ, ૨૧ શ્યાવવર્ત્મા, ૨૨ વિસવર્ત્મા,
૨૩ અલ્પ અને ૨૪ ઉત્કિલવર્ત્મા.

નેત્રસન્ધિસમુદ્ભૂતા નવ રોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિરોગ

જલ્પ્ત્વાઃ કફપ્ત્વાઃ રક્તપ્ત્વાઃ પર્વણી ॥

પૂયપ્ત્વાઃ કૃમિપ્રત્યિરૂપનાહસ્તથાડલજી ॥ ૧૫૭ ॥ પૂયાલસઃ ઇતિ પ્રોક્તા રોગા નયનસન્ધિજાઃ ॥

નવ જાતના નેત્રસન્ધિરોગના ભેદો:-૧ જલપ્ત્વા, ૨ કફપ્ત્વા, ૩ રક્તપ્ત્વા, ૪ પર્વણી,
૫ પૂયપ્ત્વા, ૬ કૃમિપ્રત્યિ, ૭ ઉપનાહ, ૮ અલ્પ અને ૯ પૂયાલસ.

નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રશુકલગત
રોગ

તથા શુક્લગતા રોગા બુધૈઃ પ્રોક્તાભયોદશ ॥ ૧૫૮ ॥

શિરોત્પાતઃ શિરાહર્ષઃ શિરાજાલશ્ચ શુક્લિકા ॥

શુક્લાર્મ વાધિમાંસાર્મ પ્રસ્તાર્યર્મ ચ પિષ્ટકઃ ॥ ૧૫૯ ॥

શિરાજપિટિકા ચૈવ કફપ્રથિતકોડ્ડુનઃ ॥ સ્નાયુવમ શોણિતાર્મ સ્યાદિતિ શુક્લગતા ગદાઃ ॥ ૧૬૦ ॥

તેર જાતના નેત્રશુકલગતરોગોના બેદોઃ—૧ શિરોત્પાત, ૨ શિરાહર્ષ, ૩ શિરાજાલ, ૪ શુક્લિકા, ૫ શુક્લાર્મ, ૬ અધિમાંસાર્મ, ૭ પ્રસ્તાર્યર્મ, ૮ પિષ્ટક, ૯ શિરાજપિટિકા, ૧૦ કફ-પ્રથિતક, ૧૧ અર્બુન, ૧૨ સ્નાયુવર્મ અને ૧૩ શોણિતાર્મ.

તથા કૃષ્ણસમુદ્ભૂતાઃ પંચ રોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રશુકલગતરોગ

શુદ્ધશુકલ શિરાશુકલ ક્ષતશુકલ તથાડજકા ॥ ૧૬૧ ॥

શિરાસંગશ્ચ સર્વેપિ પ્રોક્તાઃ કૃષ્ણગતા ગદાઃ ॥

પાંચ જાતના નેત્રશુકલગતરોગોના બેદોઃ—૧ શુદ્ધશુકલ, ૨ શિરાશુકલ, ૩ ક્ષતશુકલ, ૪ અજકા અને ૫ શિરાસંગ.

નેત્રરોગાન્તર્ગત કાચરોગ

કાચં તુ ષડ્વિધં જ્ઞેયં વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥ ૧૬૨ ॥

સન્નિપાતાચ્ચ રક્તાચ્ચ ષષ્ટં સંસર્ગસમ્ભવમ્ ॥

છ જાતના કાચરોગોના બેદોઃ—૧ વાતકાચ, ૨ પિત્તકાચ, ૩ કફકાચ, ૪ સન્નિપાતકાચ, ૫ રક્તકાચ અને ૬ સંસર્ગસમ્ભવકાચ.

નેત્રરોગાન્તર્ગત તિમિરરોગ

તિમિરાણિ ષઢેવ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥ ૧૬૩ ॥

સંસર્ગેણ ચ રક્તેન ષષ્ટં સ્યાત્સન્નિપાતતઃ ॥

છ જાતના તિમિરરોગોના બેદોઃ—૧ વાતતિમિર, ૨ પિત્તતિમિર, ૩ કફતિમિર ૪ સંસર્ગ-તિમિર, ૫ રક્તતિમિર અને ૬ સન્નિપાતતિમિર.

નેત્રરોગાન્તર્ગત લિંગનાશરોગ

લિંગનાશઃ સપ્તધા સ્યાદ્વાતાત્પિત્તાત્કફેન ચ ॥ ૧૬૪ ॥

ત્રિદોષૈરુપસર્ગેણ સંસર્ગેણાસૃજા તથા ॥

સાત જાતના લિંગનાશરોગોના બેદોઃ—૧ વાતલિંગનાશ, ૨ પિત્તલિંગનાશ, ૩ કફલિંગનાશ, ૪ ત્રિદોષલિંગનાશ, ૫ ઉપસર્ગલિંગનાશ, ૬ સંસર્ગલિંગનાશ અને ૭ અસૃજલિંગનાશ.

નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિરોગ

અષ્ટધા દષ્ટિરોગાઃ સ્યુસ્તેષુ પિત્તવિદગ્ધકમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

અમ્લપિત્તવિદગ્ધં ચ તથા ચોષ્ણવિદગ્ધકમ્ ॥

નકુલાન્ધ્યં ધૂમરાન્ધ્યં રાત્ર્યાન્ધ્યં હસ્વદષ્ટિકઃ ॥ ૧૬૬ ॥ ગમ્ભીરદષ્ટિરિત્યેતે રોગાદૃષ્ટિગતા મતાઃ ॥

આઠ જાતના દષ્ટિરોગોના બેદોઃ—૧ પિત્તવિદગ્ધક, ૨ અમ્લપિત્તવિદગ્ધ, ૩ ઉષ્ણુવિદગ્ધક, ૪ નકુલાન્ધ્ય, ૫ ધૂમરાન્ધ્ય, ૬ રાત્ર્યાન્ધ્ય, ૭ હસ્વદષ્ટિક અને ૮ ગમ્ભીરદષ્ટિ.

અભિષ્યન્દાશ્ચ ચત્વારો રક્તાદોષૈશ્ચિમિસ્તથા ॥ ૧૬૭ ॥

નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિષ્યન્દરોગ

ચાર જાતના અભિષ્યન્દરોગોના બેદોઃ—૧ વાતાભિષ્યન્દ, ૨ પિત્તાભિષ્યન્દ, ૩ કફાભિષ્યન્દ અને ૪ રક્તાભિષ્યન્દ.

चत्वारश्चाधिमंथाः स्युर्वातपित्तकफास्तः ॥

नेत्ररोगान्तर्गत अधिमन्थरोग आर गतना अधिमन्थरोगना भेदोः—१ वाताधिमन्थ, २ पित्ताधिमन्थ, ३ कक्षाधिमन्थ अने ४ रक्ताधिमन्थ.

नेत्ररोगान्तर्गत सर्वाक्षिरोग

सर्वाक्षिरोगाश्चाष्टौ स्युस्तेषु वातविपर्ययः ॥ १६८ ॥

अल्पशोफोऽन्यतोवातस्तथा पाकात्ययः स्मृतः ॥

शुष्काक्षिपाकश्च तथा शोफोऽध्युषितएव च ॥ १६९ ॥ हताधिमन्थ इत्येते रोगाः सर्वाक्षिसंभवाः ॥

आह गतना सर्वाक्षिरोगना भेदोः—१ वातविपर्यय, २ अल्पशोफ, ३ अन्यतोवात, ४ पाकात्यय, ५ शुष्काक्षिपाक, ६ शोफ, ७ अध्युषित अने ८ हताधिमन्थ. अे रीते प्रथम कहेला योवीस गतना पर्वरोग, नव गतना नेत्रसन्धिरोग, तेर गतना नेत्रशुक्लगतरोग, पांय गतना नेत्रदृष्युगतरोग, छ गतना कायरोग, छ गतना निभिररोग, सात गतना विंगनाश-रोग; आह गतना दृष्टिरोग, आर गतना अल्पमन्थरोग, आर गतना अधिमन्थ रोग अने आह गतना सर्वाक्षिरोग भगीने योराणुं प्रकारना नेत्ररोगो गणयु.

पुंस्त्वदोषरोग

पुंस्त्वदोषाश्च पंचैव प्रोक्तास्तत्रेव्यकः स्मृतः ॥ १७० ॥

आसेक्यश्चैव कुंभीकः सुगन्धिः षंडसंज्ञकः ॥

पांय गतना पुंस्त्वदोषरोगना भेदोः—१ छर्पक, २ आसेक्य, ३ कुंभीक, ४ सुगन्धि अने ५ षंड.

शुक्र(धातु)रोग

शुक्रदोषास्तथाऽष्टौ स्युर्वातात्पित्तात्कफेन च ॥ १७१ ॥

कुणपं चास्रपित्ताभ्यां पूयामं श्लेष्मपित्ततः ॥

क्षीणं च वातपित्ताभ्यां ग्रंथिलं श्लेष्मवाततः ॥ १७२ ॥ मलाभं सन्निपाताच्च शुक्रदोषा इतीरिताः ॥

आह गतना शुक्र(धातु)रोगना भेदोः—१ वातज, २ पित्तज, ३ कक्षज, ४ रक्तपित्तथी थयेलो कुलुप, अने कक्षपित्तथी थयेलो पूयाल, ५ वातपित्तथी थयेलो क्षीण, ७ कक्षवातथी थयेलो ग्रन्थिल अने ८ सन्निपातथी थयेलो भत्राल.

अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः ॥ १७३ ॥

स्त्रीभ्याना रोगो—आर्तवदोष

अष्टावार्तवदोषाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥

पूयामं कुणपं ग्रंथि क्षीणं मलसमं तथा ॥ १७४ ॥

हवे स्त्रीभ्याना रोगानां नामे अगाडिना वप्नतमां ऋषिभ्योऽप्ये कहेलां शास्त्रोपरथी कहुं छुं. आह गतना आर्तवदोषरोगना भेदोः—१ वातज, २ पित्तज, ३ कक्षज, ४ पूयाल, ५ कुलुप, ६ ग्रन्थि, ७ क्षीण अने ८ मलसम.

स्त्रीभ्याना रोगो—रक्तप्रहररोग

तथा च रक्तप्रहरं चतुर्विधमुदाहृतम् ॥

वातपित्तकफैस्त्रिधा चतुर्थं सन्निपाततः ॥ १७५ ॥

आर गतना रक्तप्रहररोगना भेदोः—१ वातरक्तप्रहर, २ पित्तरक्तप्रहर, ३ कक्षरक्त-प्रहर अने ४ सन्निपातरक्तप्रहर.

સ્ત્રીઆના રોગો:—યોનિરોગ

વિંશતિયોનિરોગાઃ સ્યુર્વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥

સન્નિપાતાત્ રક્તાત્ લોહિતક્ષયકા તથા ॥ ૧૭૬ ॥

શુષ્કા ચ વામિની ચૈવ ષષ્ઠિતાંસ્તર્મુખી તથા ॥ સૂચીમુખી વિપ્લુતા ચ જાતઘ્ની ચ પરિપ્લુતા ॥ ૧૭૭ ॥
ઉપપ્લુતા પ્રાકચરણા મહાયોનિશ્ચ કર્ણિની ॥ સ્યાન્નન્દા ચાતિચરણા યોનિરોગાસ્તીરિતાઃ ॥ ૧૭૮ ॥

વીશ જાતના યોનિરોગના બેદો:—૧ વાતજ, ૨ પિત્તજ, ૩ કફજ, ૪ સન્નિપાતજ, ૫ રક્તજ, ૬ લોહિતક્ષયકા, ૭ શુષ્કા, ૮ વામિની, ૯ પંઢિતા, ૧૦ અન્તર્મુખી, ૧૧ સૂચીમુખી, ૧૨ વિપ્લુતા, ૧૩ જાતઘ્ની, ૧૪ પરિપ્લુતા, ૧૫ ઉપપ્લુતા, ૧૬ પ્રાકચરણા, ૧૭ મહાયોનિ, ૧૮ કર્ણિની, ૧૯ નન્દા અને ૨૦ અતિચરણા.

સ્ત્રીઆના રોગો-યોનિકન્દરોગ

ચતુર્વિધં યોનિકંદં વાતપિત્તકફૈશ્ચિધા ॥ ચતુર્થ સન્નિપાતેન

ચાર જાતના યોનિકન્દના બેદો:—૧ વાતિક, ૨ પૈત્તિક,

૩ શ્લૈશ્મિક અને ૪ સાન્નિપાતિક.

સ્ત્રીઆના રોગો-ગર્ભજરોગ

તથાઽષ્ટૌ ગર્ભજા ગદાઃ ॥ ૧૭૯ ॥

ઉપવિષ્ટકર્મ્મઃ સ્યાત્તથા નાગોદરઃ સ્મૃતઃ ॥

મકલ્લો મૃદગર્ભશ્ચ વિષ્ટમ્મો ગૃહગર્ભકઃ ॥ ૧૮૦ ॥ જરાયુદોષો ગર્ભસ્ય પાતશ્ચાષ્ટમકઃ સ્મૃતઃ ॥

આઠ જાતના ગર્ભજરોગના બેદો:—૧ ઉપવિષ્ટગર્ભ, ૨ નાગોદર, ૩ મકલ્લ, ૪ મૃદગર્ભ, ૫ વિષ્ટમ્મ, ૬ ગૃહગર્ભક, ૭ જરાયુદોષ અને ૮ ગર્ભપાત.

સ્ત્રીઆના રોગો-સ્તનરોગ

પંચૈવ સ્તનરોગાઃ સ્યુર્વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥ ૧૮૧ ॥

સન્નિપાતાત્ ક્ષતાચૈવ

પાંચ જાતના સ્તનરોગના બેદો:—૧ વાતજ, ૨ પિત્તજ, ૩ કફજ, ૪ સન્નિપાતજ અને ૫ ક્ષતજ.

તથા સ્તન્યોદ્ભવા ગદાઃ ॥ બાલરોગેષુ કથિતાઃ

સ્ત્રીઆના રોગો-સ્તન્યરોગ

આલરોગમાના સ્તન્યરોગના બેદો:—૧ વાતજ આલ (સ્તન્ય)

રોગ, ૨ પિત્તજ આલ (સ્તન્ય) રોગ અને ૩ કફજ (સ્તન્ય) રોગ.

સ્ત્રીઆના રોગો-સ્ત્રીદોષરોગ

સ્ત્રીદોષાશ્ચ ત્રયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૮૨

અદક્ષપુરુષોત્પન્નઃ સપત્નીવિહિતસ્તથા ॥ દૈવાજ્ઞાતસ્તૃતીયસ્તુ

ત્રણ જાતના સ્ત્રીદોષરોગના બેદો:—૧ અદક્ષપુરુષોત્પન્ન, ૨ સપત્નીવિહિત અને ૩ દૈવજ્ઞાત.

સ્ત્રીઆના રોગો-સૂતિકારોગ

તથા ચ સૂતિકાગદાઃ ॥ ૧૮૩

જ્વરાદયશ્ચિકિત્સ્યાસ્તે યથાદોષં યથાબલં ॥

સૂતિકારોગ એટલે સૂતાવડી સ્ત્રીને જ્વરાદિક જે અનેક રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તે રોગો, સૂતિકા રોગ કહેવાય છે, તે માટે તે રોગોમાં જે દોષનું અધિકપણું હોય, તેના પ્રમાણમાં બાધાબલ બેદને ઔષધોપચાર કરવો.

આલરોગ

દ્વાવિંશતિર્બાલરોગાસ્તેષુ ક્ષીરભવાશ્ચયઃ ॥ ૧૮૪ ॥

વાતાત્પિત્તાત્કફાચૈવ દંતોદ્ગ્રેદશ્ચતુર્થકઃ ॥

દન્તઘાતો દન્તશબ્દોઽકાલદન્તોઽહિપૂતનં ॥ ૧૮૫ ॥

મુખપાકો મુખસ્રાવો ગુદપાકોપશીર્ષકે ॥ પદ્મારુણસ્તાલુકળટો વિચ્છિન્નં પારિગર્ભિકઃ ॥ ૧૮૬ ॥
દૌર્બલ્યં ગાત્રશોષશ્ચ શય્યામૂત્રં કુક્ળકઃ ॥ રોદનં વાજગલી સ્યાદિતિ દ્વાવિંશતિઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૮૭ ॥

આવીશ જાતના આલરોગના ભેદોમાંનું બગરેલું ધાવણ ધાવવાથી આલકને ત્રણ જાતના જે સ્તન્યરોગો થાય છે તેનાં નામો:—૧ વાતજ, ૨ પિત્તજ, ૩ કફજ, ૪ દન્તોદ્ભેદ, ૫ દન્તધાત, ૬ દન્તશબ્દ, ૭ અકાલદન્ત, ૮ અહિપૂતન, ૯ મુખપાક, ૧૦ મુખસ્રાવ, ૧૧ ગુદપાક, ૧૨ ઉપશીર્ષક, ૧૩ પદ્મારુણ, ૧૪ તાલુકળટ, ૧૫ વિચ્છિન્ન, ૧૬ પારિગર્ભિક, ૧૭ દૌર્બલ્ય, ૧૮ ગાત્રશોષ, ૧૯ શય્યામૂત્ર, ૨૦ કુક્ળક, ૨૧ રોદન અને ૨૨ અજગલી.

તથા વાલગ્રહાઃ સ્થ્યાતા દ્વાદશૈવ મુનીશ્વરૈઃ ॥

સ્કન્દગ્રહો વિશાલઃ સ્યાત શ્વપ્રહશ્ચ પિતૃગ્રહઃ ॥ ૧૮૮ ॥

નૈગમેયગ્રહસ્તદ્વચ્છકુનિઃ શીતપૂતના ॥ મુખમણ્ડનિકા તદ્વત્પૂતના ચાન્ધપૂતના ॥ ૧૮૯ ॥

રેવતી ચૈવ સંસ્થ્યાતા તથા સ્યાચ્છુષ્કરેવતી ॥

આર જાતના આલગ્રહરોગના ભેદો:—૧ સ્કન્દગ્રહ, ૨ વિશાખગ્રહ, ૩ શ્વગ્રહ, ૪ પિતૃગ્રહ, ૫ નૈગમેયગ્રહ, ૬ શકુનિ, ૭ શીતપૂતના, ૮ મુખમણ્ડનિકા, ૯ પૂતના, ૧૦ અન્ધપૂતના, ૧૧ રેવતી અને ૧૨ શુષ્કરેવતી.

વાતરક્તાદિક ચરણ ભેદોઃ— તથા ચરણભેદાસ્તુ વાતરક્તાદિકાશ્ચ યે ॥ ૧૯૦ ॥
કહેલા રોગો દ્વિચત્વારિંશદુક્તાસ્તે રોગેષ્વેવ મુનીશ્વરૈઃ ॥

મુનીશ્વરોએ વાતરક્તપાદ, મુખિપાદ, સ્તમ્ભપાદ અને સ્કુટનપાદ આદિક ચરણના ભેદો એનાવીશ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ ગ્રંથકારે વાત અને શ્લીપદાદિક રોગની અન્દર કહેલા છે પણ જુદા વર્ણવ્યા નથી.

સન્નિપાતાદિક રોગ દ્વિષ્ટિદોષભેદાઃ સ્યુઃ સન્નિપાતાદિકાશ્ચ યે ॥ ૧૯૧ ॥
તેડપિ રોગેષુ ગણિતાઃ પૃથક્પ્રોક્તા ન તે ક્વચિત્ ॥

વાતાદિ દોષોના સન્નિપાતાદિક જે આસડ ભેદો ઋષિઓએ (રોગોને વિષે) ગણ્યા છે, તે આસડ ભેદો રોગોની અન્દર એકઠા કરેલા છે, પણ તેઓનાં લક્ષણો વિગેરે ક્યાંય પણ જુદાં જુદાં કહેલ નથી.

વમનાદિ કર્મોથી થનારા રોગો હીનમિથ્યાડતિયોગાનાં ભેદૈઃ પંચદશોદિતાઃ ॥ ૧૯૨ ॥
પંચકર્મભવા રોગા રોગેષ્વેવ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

૧ વમન, ૨ વિરેચન, ૩ નિસ્ફલુગ્નસ્તિ, ૪ અનુવાસનઅસ્તિ અને ૫ નસ્ય, આ પાંચે જાતનાં કર્મો, ઉત્તર અણ્ડમાં સવિસ્તર વર્ણવેલ છે. એ પાંચે જાતમાંના દરેક કર્મના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ નામે ત્રણ ત્રણ ભેદો કરવાથી અઘા મળીને પન્નર પ્રકારના રોગો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:—૧ વમન હીનયોગ, ૨ વિરેચન હીનયોગ, ૩ નિસ્ફલુગ્નસ્તિ હીનયોગ, ૪ અનુવાસનઅસ્તિ હીનયોગ અને ૫ નસ્ય હીનયોગ; ૬ વમન મિથ્યાયોગ, ૭ વિરેચન મિથ્યાયોગ, ૮ નિસ્ફલુગ્નસ્તિ મિથ્યાયોગ; ૯ અનુવાસનઅસ્તિ મિથ્યા-

યોગ. ૧૦ નર્ય મિથ્યાયોગ, ૧૧ વમન અતિયોગ, ૧૨ વિરેચન આતયોગ, ૧૩ નિરુહણુચરિત અતિયોગ, ૧૪ અનુવાસનચરિત અતિયોગ અને ૧૫ નર્ય અતિયોગ.

સ્નેહપાનાદિથી થનારા રોગો સ્નેહસ્વેદો તથા ધૂમો ગંદુષોઽજનતર્પણે ॥ ૧૧૩ ॥
અઘાદશૈતજ્ઞાઃ પીઢાસ્તાશ્ચ રોગેષુ લક્ષિતાઃ ॥

૧ સ્નેહપાન, ૨ સ્વેદવિધિ, ૩ ધૂમપાન, ૪ ગણ્ડૂપ, ૫ અંજન અને ૬ તર્પણ આ છએ જાતનાં કર્મો ઉત્તર ખણ્ડમાં સવિસ્તર વર્ણવેલ છે. એ છએ જાતમાંનાં દરેક કર્મના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ નામે ત્રણ ત્રણ ભેદો કરવાથી બધા મળીને અઘાર પ્રકારના રોગો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:—૧ સ્નેહપાન હીનયોગ, ૨ સ્વેદવિધિ હીનયોગ, ૩ ધૂમપાન હીનયોગ, ૪ ગણ્ડૂપ હીનયોગ, ૫ અંજન હીનયોગ અને ૬ તર્પણ હીનયોગ; ૭ સ્નેહપાન મિથ્યાયોગ, ૮ સ્વેદવિધિ મિથ્યાયોગ, ૯ ધૂમપાન મિથ્યાયોગ, ૧૦ ગણ્ડૂપ મિથ્યાયોગ, ૧૧ અંજન મિથ્યાયોગ, ૧૨ તર્પણ મિથ્યાયોગ; ૧૩ સ્નેહપાન અતિયોગ, ૧૪ સ્વેદવિધિ અતિયોગ, ૧૫ ધૂમપાન અતિયોગ, ૧૬ ગણ્ડૂપ અતિયોગ. ૧૭ અંજન અતિયાગ અને ૧૮ તર્પણ અતિયાગ.

શીતોપદ્રવ એકઃ સ્યાત્

શીતોપદ્રવ

ઘણી ઠંડી પડવાને લીધે મનુષ્યને ટાઢની જે પીડા થાય તેનું નામ શીતોપદ્રવ કહેલ છે.

એકચ્છોષ્ણોપતાપકઃ ॥ ૧૧૪ ॥

ઉષ્ણોપદ્રવ

ઘણી ગરમી પડવાને લીધે, મનુષ્યને ગરમીની જે પીડા થાય, તેનું નામ ઉષ્ણોપદ્રવ કહેલ છે.

શલ્યોપદ્રવ

શલ્યોપદ્રવ એકશ્ચ

શલ્ય એટલે નખ, વાળ, પથ્થર, હાડકાં, શીંગડાં અને કાણા વિગેરે પદાર્થોમાંથી એકાદો પદાર્થ પેટમાં જવાને લીધે, મનુષ્યને જે ઉપદ્રવ થાય, તેનું નામ શલ્યોપદ્રવ કહેલ છે.

ક્ષારોપદ્રવ

ક્ષારાચૈકઃ સ્મૃતસ્તથા ॥

મૃર્ખ વૈદ્યે સોમલ વિગેરે વિપક્ષાર—ઝેરીખાર ખવરાવવાથી જે ઉપદ્રવ થાય, તેનું નામ ક્ષારોપદ્રવ કહેલ છે.

વિષો કટલાં છે ?

સ્થાવરં જંગમં ચૈવ કૃત્રિમં ચ ત્રિધા વિષં ॥ ૧૧૫ ॥

૧ સ્થાવર, ૨ જંગમ અને કૃત્રિમ, ૩ એ રીતે વિષ ત્રણ જાતનું છે, તેમાં ચ કાલકૂટાદૈર્નવધા સ્થાવરં વિષં ॥

સ્થાવર વિષનાં નામે

આ ત્રણ વિષોમાંનું સ્થાવરવિષ, ૧ કાલકૂટ, ૨ વજનાગ, ૩ શુંગક, ૪ પ્રદીપક, ૫ હાલાહલ, ૬ બ્રહ્મપુત્ર, ૭ હારિદ્ર, ૮ સકતુક અને ૯ સૌરાષ્ટ્રિક, એ રીતે નવ પ્રકારનું છે. એ નવે વિષાના લક્ષણો મધ્યમખણ્ડમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે.

જંગમવિષ વર્ણન

જંગમં બહુધા પ્રોક્તં તત્ર લૂતા મુજંગમાઃ ॥ ૧૧૬ ॥

વૃશ્ચિકા મૃષિકાઃ કીટાઃ પ્રત્યેકં તે ચતુર્વિધાઃ ॥

દંટ્રાવિષં નલ્લવિષં વાલ્મ્યંગાસ્થિમિસ્તથા ॥ ૧૯૭ ॥

મુન્નાત્પુરીષાચ્છુકાચ દટ્ટેર્નિશ્વાસતસ્તથા ॥ લાલાયાઃ સ્પર્શતસ્તદ્વત્

જંગમ વિષના ધણુ ભેદો છે, તેઓમાંથી ૧ લૂતા, ૨ ભૂજંગમ—સર્પ, ૩ વિંછી, ૪ ઉન્દર અને ૫ કીડા, એ દરેકનું વિષ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાત, એઓનો પ્રકાપ કરનારું ચાર ચાર જાતનું છે. તેમાં કાષ્ઠની ઝાઢમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના નખમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના વાળમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના શિંગડામાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના હાડકામાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના મૂત્રમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના મળમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠની વીર્યધાતુમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠની દૃષ્ટિમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના શ્વાસમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠની લાળમાં વિષ હોય છે અને કાષ્ઠના સ્પર્શમાં જ વિષ હોય છે. એ સર્વ સ્થળે વિષ રહે છે. તે લૂતા, સર્પ આદિની જાતિ, તેઓનું વિષ અને તેઓના પર કરવાનાં ઔષધોના પ્રયોગો એ સર્વ ગુરુ પાસેથી અને અનુભવ ઉપરથી જાણવાનું છે.

શંકાવિષ વર્ણન

તથા શંકાવિષં મતમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

અતિ અન્ધારામાં લૂતા, સર્પાદિ કાષ્ઠ પ્રાણી કરડે તે વખતે કાષ્ઠ પલુ જેરી પ્રાણી કરડ્યું છે એવી શંકા થવાની સાથે જ જેરના વેગથી તાવ, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, દાહ, ગ્દાનિ, મોહ અને અતિસાર એ સર્વમાંનાં કેટલાંક લક્ષણો થવા માટે ત્યારે શંકાવિષ થયેલું સમજવું.

કૃત્રિમ વિષનાં નામો

કૃત્રિમં દ્વિવિધં પ્રોક્તં ગરૂષીવિમેદતઃ ॥

કૃત્રિમ વિષ એ પ્રકારનું છેઃ ૧ ગરૂવિષ અને ૨ દૃષીવિષ.

ગરૂવિષ વર્ણન

નાના પ્રકારનાં પ્રાણીઓ, નાના પ્રકારના શરીર સમ્બન્ધી

મળ, પરસ્પર વિરુદ્ધ ઔષધી, ઔષધિઓની ભરમો તથા અલ્પ વીર્યોનું વિષ એ સર્વના યોગથી આ વિષ થાય છે.

દૃષીવિષ વર્ણન

હજાર થઈ ગયેલું, વિષ નાશ કરનારી ઔષધિઓથી લત

વીર્ય થયેલું, વાણુ, વાયુ અને ઉજ્જ્વળતા એઓથી શોષાયલું

અથવા જેઓમાં વિષનો સમ્પૂર્ણ ગુણ નથી એવું આ વિષ જાણવું.

સાત ધાતુઓ વિષવાળી

સપ્તધાતુવિષં જ્ઞેયં તથા સપ્તોપધાતુજમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

ક્યારે કહેવાય ?

તૈથ્યોપવિષમ્ચ જાતં સપ્તવિધં તતઃ ॥

મુવર્ણાદિ સાતે ધાતુઓને શોષ્યા વગર તેઓની કરેલી અને કાચી એવી ભરમો ખાવાથી વિષના સરખી જે પીડા થાય છે, તેથી તેઓનું વિષ એવું નામ આપેલ છે. આ સાતે ધાતુઓ મધ્યમખણમાં વિસ્તારથી આપેલ છે.

સાત ઉપધાતુઓ વિષથવાળી

હરનાલ આદિ સાતે ઉપધાતુઓને શોષ્યા વગર, તેઓની

ક્યારે કહેવાય ?

કરેલી કાચી એવી ભરમો ખાવાથી, વિષના સરખી જે પીડા થાય છે, તેથી તેઓનું વિષ એવું નામ આપેલ છે. આ સાતે ઉપધાતુઓ મધ્યમખણમાં વિસ્તારથી આપેલ છે.

૧૮ ઉપવિષો વિષવાળાં
ક્યારે કહેવાય ?

આકડો, ચોરવગેરે સાતે અશુદ્ધ ઉપવિષો ખાવાથી વિપના સરખી પીડા થાય છે તેથી તેઓનું વિષ એવું નામ આપેલ છે. આ સાતે ઉપવિષો મધ્યમખણ્ડમાં વિસ્તારથી આપેલ છે. દુષ્ટનીરવિષં ચૈકં

૧૯ નીરવિષ ક્યું કહેવાય ?

જે પાણીની અન્દર ગારો, શેવાળ, પાંદડાં, ખડ, હતા

।દિ જંતુઓનાં મલમૂત્ર, માછલાં અને દેડકાં આદિ પ્રાણીઓ, એ સર્વના સડવાથી ખરાબ પેલાં પાણીમાં સ્નાન કરે અથવા એ પાણી પીએ તો વિપના સરખી પીડા થાય છે તેથી પાણીને દુષ્ટ નીરવિષ કહે છે.

૨૦ અધવિષ ક્યું કહેવાય ?

તથૈકં દિગ્ધજં વિષમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

વિષ એપરેલું શસ્ત્ર શરીરે વાગવાથી તેનો જે જખમ છે, તે જખમ જલદી ન સજાતાં વિપના સરખા જવરાદિક ઉપદ્રવો થવા માટે છે તેથી દિગ્ધજ વિષ કહેવાય છે.

૨૧ ક્યા ઔષધોને અડવાથી
ખરજ આવે ?

કપિકચ્છુમવા કંઙ્કુદુષ્ટનીરમવા તથા ॥ તથા સૂરણકણ્ઙ્કર
ભરવતી શીંગ, દુષ્ટ-સરેલું પાણી અને રાતી-જંગલી સૂરણ,
એ ત્રણે ઔષધો શરીરે અડવા માત્રમાં જ ખરજ આવે છે.
શોથો મ્હાતજસ્તથા ॥ ૨૦૧ ॥

૨૨ ઔષધથી શરીર સ્થળે
ખરજ આવે ?

ભીલામાનું તેલ અથવા ભીલામું, શરીરે અડવા માત્રમાં જ શરીર સ્થળ આવે અને પછી ખરજ આવવા માટે છે.

૨૩ ક્યા પદાર્થો મદકારક છે ?

મદશ્ચતુર્વિધશ્ચાન્યઃ પૂર્ગમંગાક્ષકોદ્રૈઃ ॥
ચતુર્વિધોડન્યો દ્રવ્યાણાં ફલ્ત્વઙ્મુલપત્રઃ ॥ ૨૦૨ ॥

સોપારી, ભાંગ, ખેહુડાંના ફલની અન્દરનાં ખીનો ગર્ભ અને કાદરા નામે અનાજ એ રે પદાર્થો મદકારક છે અને એ ચારે પદાર્થોમાંથી ચાર જાતના આગતુક મદો ઉત્પન્ન થ છે. તે ચારે મદો પ્રથમ કહેલાં સાત જાતના મદોથી જૂદા જાણવા. તેમજ કેટલાક ઔષધોના ફલમાંથી, કેટલાક મદો ઔષધોના મૂળમાંથી, કેટલાક મદો ઔષધોના છાલ-થી, અને કેટલાક મદો ઔષધોનાં પાંદડાંમાંથી થાય છે. એ રીતે જૂદી જૂદી જાતના ર પ્રકારના મદો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જાણવું,

ગણનાનો ઉપસંહાર

इति प्रसिद्धा गणिता ये किलोपद्रवा भुवि ॥

असंख्याश्चापरे धातुमूलजीवादिसम्भवाः ॥ २०३ ॥

એ પ્રકારે પૃથ્વીપર રોગરૂપ પ્રસિદ્ધ ઉપદ્રવોની ગણના મૈ-શાર્દગધરાચોં કહી બતાવી. ૧ એ સિવાય બીજા નાના પ્રકારના ધાતુઓ, નાના પ્રકારની વનસ્પતિઓ અને નાના કારનાં પ્રાણીઓ, એઓનાથી ઉત્પન્ન થનારા રોગો અસંખ્ય છે, પણ તેઓની ગણના ની નથી તેથી તેઓની ગણના અનુમાનથી, અનુભવથી અથવા ગુરુપદેશથી જાણવી.

રીતે ઠામોદરના પુત્ર શાર્દગધરે રચેલી શાર્દગધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સ્થાનમાંના સૂત્ર રોગગણના નામે સાતમા અધ્યાયની શુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

શ્રી શાર્દ્ધધરસંહિતા

મધ્યમખણ્ડ

અધ્યાય ૧ લો, સ્વરસાદિ ઔપધો

પાત્ર કપાથનાં નામો

અથાતઃ સ્વરસઃ કલ્કઃ ક્વાથશ્ચ હિમફાન્ટકૌ ॥

જ્ઞેયાઃ કષાયાઃ પંચૈતે લઘવઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ॥ ૧ ॥

૧ સ્વરસ, ૨ કલ્ક, ૩ ક્વાથ, ૪ હિમ અને ૫ ફાન્ટ, એ પાંચે કપાયો ગ્જાણુવા; તે કપાયો, ઉત્તરોત્તર, એકના કરતાં એક, લઘુ ગ્જાણુવો; પાત્રન થવામાં હલકા ગ્જાણુવો.

સ્વરસનો પહેલો પ્રકાર

અહતાત્તક્ષણાકૃષ્ટાત્ દ્રવ્યાત્ ક્ષુણ્ણાત્સમુદ્ગરેત્ ॥

વલ્લનિષ્પીડિતો યઃ સ રસઃ સ્વરસ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥

જીવન્નુએ ન ખાધેલી અને તે જ વખતે જંગલમાંથી આણેલી ઔપધિને કચરી, વચ્ચેથી ગાળી લઈને કાઢેલો જે રસ, તે રસનું નામ સ્વરસ અથવા અંગરસ કહેવાય છે.

સ્વરસનો બીજો પ્રકાર

કુઢવં ચૂર્ણિતં દ્રવ્યં ક્ષિપ્તં ચ દ્વિગુણે જલે ॥

અહોરાત્રં સ્થિતં તસ્માત્ ભવેદ્વા રસ ઉત્તમઃ ॥ ૩ ॥

ચૂર્ણ કરેલાં કે કચરેલાં એક કુડવ ઔપધને બે કુડવ પાણીની અન્દર, એક દિવસ રાત્રી પલાળી બીજે દિવસે પ્રભાતમાં વચ્ચેથી ગાળીને કાઢેલું તે ઔપધિનું જે પાણી, તે પાણીનું નામ ઉત્તમ સ્વરસ કહેવાય છે.

સ્વરસનો ત્રીજો પ્રકાર

આદાય શુષ્કદ્રવ્યં વા સ્વરસાનામસમ્ભવે ॥

જલેઽષ્ટગુણિતે સાઘ્યે પાદશિષ્ટં ચ ગૃહ્યતે ॥ ૪ ॥

સ્વરસ કાઢવા સરખી લીલી ઔપધી ન મળી શકે એમ હોય તો પછી સૂકી ઔપધી આણી, તેને આઠગણા પાણીમાં નાંખી ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી તેને લગડાંથી ગાળી લઈને કાઢેલું જે પાણી, તેનું નામ પણ સ્વરસ ગ્જાણુવું.

પહેલો સ્વરસ કેટલો પાવો ?

સ્વરસસ્ય ગુરુત્વાન્ન પલ્મર્થ પ્રયોજયેત્ ॥

સ્વરસ વજનમાં ભારે હોવાથી અર્ધો પલ જ પાવો.

બીજો સ્વરસ કેટલો પાવો ?

નિશોષિતં ચાગ્નિસિદ્ધં પલ્મત્રાન્ રસં પિવેત્ ॥ ૫ ॥

એક દિવસરાત્રી બમણા પાણીમાં પલાળી રાખેલાં ઔપધને સ્વરસ, વજનમાં હલકા હોવાથી એક પલ જ પાવો.

ત્રીજો સ્વરસ કેટલો પાવો ? સૂકી ઔષધીને, આઠગણા પાણીમાં નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી લૂગડાંથી ગાળી લઇને કાઢેલો પાણીરૂપે જે સ્વરસ, તે વજનમાં હલકા હોવાથી, એક પલ પાવો.

સ્વરસમાં એક કોલ પદાર્થો
ક્યા ક્યા નાંખવા ?

મધુરવેતાગુડકારાન્ જીરકં લવણં તથા ॥
ઘૃતં તૈલં ચ ચૂર્ણાદીન્ કોલમાત્રાન્ રસે ક્ષિપેત્ ॥ ૬ ॥

મંચ, સાકર, ગોળ, જવખાર, ઘરું, સિન્ધાગુણુ, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક, આ સર્વ પદાર્થો સ્વરસની અન્દર નાંખવાના હોય તો એક કોલ જ નાંખવા.

અમૃતાસ્વરસ

અમૃતાયા રસઃ ક્ષૌદ્રયુક્તઃ સર્વપ્રમેહજિત્ ॥
ગંગોનો સ્વરસ મંચ સાથે પીવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહના રોગો મટી જાય છે.

ધાત્રીસ્વરસ

હરિદ્રાચૂર્ણયુક્તો વા રસો ધાત્ર્યાઃ સમાક્ષિકઃ ॥ ૭ ॥
આંખળાનો સ્વરસ હળદરનાં ચૂર્ણની અને મંચની સાથે પીવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહના રોગો મટી જાય છે.

વાસકસ્વરસ

વાસકસ્વરસઃ પેયો મધુના રક્તપિત્તજિત્ ॥
જ્વરકાસકષયહરઃ કામલાશ્લેષ્મપિત્તહા ॥ ૮ ॥

અરૂણીનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, કાસ, ક્ષય, કામલા, કફ અને પિત્ત એ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

ત્રિફલાસ્વરસ

ત્રિફલાયા રસઃ ક્ષૌદ્રયુક્તો દાર્વીરસોઽથવા ॥
નિમ્બસ્ય વા ગુહ્ન્યા વા પીતો જયતિ કામલામ્ ॥ ૯ ॥

ત્રિફલા (હરડાં, ખેલુડાં અને આંખળાં) એ ત્રણેનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી કામલા રોગ મટી જાય છે.

દાર્વીસ્વરસ

દારુહળદરનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી કામલા રોગ મટી જાય છે.

નિમ્બસ્વરસ

કડવા લિમ્બડાનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી કામલા રોગ મટી જાય છે.

ગુહ્નીસ્વરસ

ગંગોનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી કામલા રોગ મટી જાય છે.

તુલસીપત્રજસ્વરસ

પીતો મરીચચૂર્ણેન તુલસીપત્રજો રસઃ ॥
તુલસીનાં પાંદડાંનો સ્વરસ મરીનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી ત્રિપમજ્જવર મટી જાય છે.

દ્રોણપુષ્પીપત્રજસ્વરસ

દ્રોણપુષ્પીરસો વાપિ નિહંતિ વિષમજ્જરાન્ ॥ ૧૦ ॥
કુખાનાં પાંદડાંનો સ્વરસ મરીનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી વિષમજ્જવર મટી જાય છે.

જમ્બવાપ્તલવસ્વરસ

જમ્બવાપ્તમલકીનાં ચ પલ્લવોત્થોરસો જયેત્ ॥

મધ્વાજ્યક્ષીરસંયુક્તો રક્તાતીસારમુલ્બળમ્ ॥ ૧૧ ॥

જમ્બાનાં પાંદડાંનો સ્વરસ, મધની સાથે પીવાથી, ભયંકર રક્તાતીસાર મટી જાય છે

આમ્રપલ્લવસ્વરસ

આમ્રાનાં પાંદડાંનો સ્વરસ, ઘીની સાથે પીવાથી, ભયંકર રક્તાતીસાર મટી જાય છે.

આમલકીપલ્લવસ્વરસ

આંબળીનાં પાંદડાંનો—આંબળાના ઝાડનાં પાંદડાંનો સ્વરસ દૂધની સાથે પીવાથી ભયંકર રક્તાતીસાર મટી જાય છે.

*જમ્બવાદિપલ્લવસ્વરસ

જમ્બૂ,^૧ આમ્રો^૧ અને આમ્રાણાંતું^૧ ઝાડ, એ ત્રણેનાં પાંદડાંનો સ્વરસ મધ, ઘી અને દૂધની સાથે પીવાથી ભયંકર રક્તાતીસાર મટી જાય છે.

સ્થૂલબબ્બલિકાપત્રસ્વરસ

સ્થૂલબબ્બલિકાપત્રસઃ પાનાત્ વ્યપોહતિ ॥

સર્વાતિસારાન્ રયોનાકકુટજત્વક્રસોઽથવા ॥ ૧૨ ॥

કાણ્ટા વગરના જાડા અને મોટા બાવળનાં પાંદડાંનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

શ્યોનાકત્વકસ્વરસ

શ્યોનાકની—અરઝૂશાની છાલનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

કુટજત્વકસ્વરસ

કડાછાલનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ પ્રકારનાં અતિસારો મટી જાય છે.

આર્દ્રકસ્વરસ

આર્દ્રકસ્વરસઃ ક્ષૌદ્રયુક્તો વૃષણવાતજિત્ ॥

શ્વાસકાસારુચીર્હન્તિ પ્રતિશ્યાયં વ્યપોહતિ ॥ ૧૩ ॥

આદાંતો સ્વરસ મંથની સાથે પીવાથી વૃષણવાત, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ અને પ્રતિશ્યાય એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

બીજપૂરકસ્વરસ

બીજપૂરકસઃ પાનાન્મધુક્ષારયુતો જયેત્ ॥

પાર્શ્વહૃદ્ધસ્તિશૂલાનિ કોષ્ઠવાયું ચ દારુણમ્ ॥ ૧૪ ॥

બીજોરાનાં ફલનો સ્વરસ મધ અને જવખારની સાથે પીવાથી પાર્શ્વશૂલ, હૃદયશૂલ, અસ્તિશૂલ અને દારુણ એવો કોષ્ઠવાયુ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

બીજપૂરમૂલસ્વરસ

બીજોરાનાં મૂળનો સ્વરસ, મધ અને જવખારની સાથે પીવાથી, પાર્શ્વશૂલ, હૃદયશૂલ, અસ્તિશૂલ અને દારુણ એવો કોષ્ઠવાયુ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

* ઉપરનાં ત્રણે ઔષધો ત્રણ અનુપાનને લીધે જુદાં જુદાં જણાવવાં જોઈએ, તે પ્રમાણે જુદાં જુદાં જણાવ્યાં છે, પણ તે ત્રણે ઔષધો બીજા ભાષાન્તરોમાં સાથે જણાવેલ હોવાથી અહીં સાથે પણ જણાવવાં પડ્યાં છે.

૧ ઉપલા ૧૧ માં શ્લોકમાં આ ત્રણે ઔષધો છુટાં છુટાં પણ લખ્યાં છે.

- શતાવરીસ્વરસ શતાવરીશ્ચ મધુના પિત્તશૂલહરો મતઃ ॥
શતાવરીનો સ્વરસ મધની સાથે પીવાથી પિત્તશૂલ મટી જાય છે.
- કન્યાસ્વરસ નિશાચૂર્ણયુતઃ કન્યારસઃ પ્લીહાપચીહરઃ ॥ ૧૫ ॥
કુંવારનો સ્વરસ, લળદરનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી, પ્લીહા અને અપચી નામની ગાણો મટી જાય છે.
- અલમ્બુષાસ્વરસ અલમ્બુષાયાઃ સ્વરસઃ પીતો દ્વિપલમાત્રયા ॥
અપચીગણ્ડમાલાનાં કામલાયાશ્ચ નાશનઃ ॥ ૧૬ ॥
મુણ્ડી-ગોરખમુણ્ડીનો સ્વરસ એ પલ પીવાથી અપચી અનિદિ, ગણ્ડમાલા અનિદિ અને કામલા એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.
- શશમુણ્ડસ્વરસ શશમુણ્ડરસઃ કોળ્ળો મરીચેરકમુલિતઃ ॥
જયેત્સત્તદિનામ્યાસાત્સૂર્યાવર્તાર્ધમેદકૌ ॥ ૧૭ ॥
શશલાનાં માથાનો રસ જરાતરા ગરમ કરી મરીના ચૂર્ણની સાથે સાત દિવસ સૂધી પીવાથી સૂર્યાવર્ત અને અર્ધમેદક, એ એ રોગો મટી જાય છે.
- બ્રાહ્મીસ્વરસ બ્રાહ્મીકૃષ્માણ્ડકપ્રન્યાશંચિનીસ્વરસાઃ પૃથક્ ॥
મધુકુષ્ઠયુતાઃ પીતાઃ સર્વોન્માદાપહારિણઃ ॥ ૧૮ ॥
બ્રાહ્મીનો સ્વરસ મધ અને કહના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉન્માદ રોગો મટી જાય છે.
- કૂખાણ્ડસ્વરસ ભૂરાં કાહોળાંનો સ્વરસો મધ અને કહના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉન્માદ રોગો મટી જાય છે.
- ધ્રુવસ્વરસ ધ્રુવગજનો સ્વરસ મધ અને કહના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉન્માદ રોગો મટી જાય છે.
- શંખિનીસ્વરસ ધોળાં ફલની શંખાવળીનો સ્વરસ મધ અને કહનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉન્માદ રોગો મટી જાય છે.
- કૂખાણ્ડકસ્વરસ કૃષ્માણ્ડકસ્ય સ્વરસો ગુડેન સહ યોજિતઃ ॥
દુષ્ટકોદ્રવસંજાતં મદં પાનાદ્વયપોહતિ ॥ ૧૯ ॥
ભૂરાં કાહોળાંનો સ્વરસ ગોળની સાથે પીવાથી કાદરા નામે ખરાબ અનાજ ખાવાથી થયેલો મદ ઉતરી જાય છે.
- ગાંગેરુમૂલસ્વરસ સ્વદ્ગાદિચ્છિન્નગાત્રસ્ય તત્કાલં પૂરિતો વ્રણઃ ॥
ગાંગેરુકીમૂલસૈર્જાયતે ગતવેદનઃ ॥ ૨૦ ॥
ગાંગેરુકીનાં-ગંગેટીનાં મૂળનો સ્વરસ તરવાર આદિના ઘાથી જે ડેકાણે છિન્નપણુ થયું હોય, તે ડેકાણે તે જ વખતે તેની અન્દર રેડવાથી, વેદના ન થતાં તે મટી જાય છે.

પુટપાકસ્ય કલ્કસ્ય સ્વરસો ગૃહ્યતે યતઃ ॥

પુટપાક કરવાનો ખુલાસો

અતસ્તુ પુટપાકાનાં યુક્તિત્રોચ્ચયતે મયા ॥ ૨૧ ॥

ઔપધિનો કલ્ક કરી પછે તેનો પુટપાક કરીને સ્વરસ કાઢવામાં આવે છે; તેટલા માટે પુટપાક કરવાની વિધિ—રીતિ આ દેકાણે જ કહું છું.

પુટપાકસ્ય માત્રેયં લેપસ્યાંગારવર્ણતા ॥

પુટપાક કરવાની વિધિ

લેપં ચ દ્વયંગુલં સ્થૂલં કુર્યાદ્વાંગુષ્ઠમાત્રયા ॥ ૨૨ ॥

કાશ્મરીવટજમ્બ્વાદિપત્રૈવૈષ્ઠનમુત્તમમ્ ॥

પુટપાક કરવા સારુ લીલી વનસ્પતિ આણી, તેને કચરી, તેનો ગોળો (પિણ્ડો) કરી (પણ જે સૂકી વનસ્પતિ હોય તો, તે વનસ્પતિને પાણીમાં અથવા જે પ્રવાહી પદાર્થ કહ્યો હોય તેમાં વાટી, તેનો ગોળો (પિણ્ડો) કરી), તેના ઉપર શયન, વડ અથવા જમ્બૂ આદિનાં પાંદડાં મૂકી તેના ઉપર સૂતર વીંટી, પછે તેનાપર એ આંગળ અથવા એક અંગુલ પ્રમાણ માટીનો થર કરી, તે માટીવાળા ગોળાને અડાયાં છાણાંની અન્દર પકવવા મૂકવો. ગોળા ઉપરની માટી દેવતાના સરખી લાલચોળ દેખાય કે તરત તે ગોળો અડાયાં છાણાંના દેવતાની અન્દરથી કાઢી લઇ, તેની ઉપરની માટી તથા પાંદડાં કાઢી નાંખીને પછે તેને નીચેવી લેવો. એ રીતે નીચેવી લીધેલો જે રસ તેનું નામ પુટપાક જાણવું.

પુટપાકની માત્રા કેટલી લેવી ?

પલમાત્રો રસો ગ્રાહ્યઃ

પુટપાકનો રસ એક પલભાર પીવો.

પુટપાકમાં મધ કેટલું નાંખવું ?

કર્ષમાત્રં મધુ ક્ષિપેત્ ॥ ૨૩ ॥

પુટપાકના રસની અન્દર, એક કર્ષ મધ નાંખવું.

કલ્કચૂર્ણદ્રવાદ્યાસ્તુ દેયાઃ સ્વરસવદ્બુધેઃ ॥

પુટપાકમાં કલ્કાદિ કેટલાં નાંખવા ?

કલ્ક, ચૂર્ણ તથા પ્રવાહી પદાર્થો આદિ, જે પ્રમાણે સ્વરસની અન્દર નાંખવાનાં કહેલ છે તે પ્રમાણે જ પુટપાકમાં પણ નાંખવાં.

તંદુલવારિવિધિ

કંઠિતં તંદુલપલં જલેઽષ્ટગુણિતે ક્ષિપેત્ ॥ ૨૪ ॥ ભાવયિત્વા જલં ગ્રાહ્યં

એક પલ છોલા ચોખા આઠગણ પાણીની અન્દર નાંખવા.

તે ચોખા પલત્યા પછી એ હાથથી પાણીની સાથે ચોળવા; એ રીતે હાથથી ચોળેલા ચોખાનું જે પાણી, તે ચોખાનું ધોણ કહેવાય છે.

દેયં સર્વત્ર કર્મસુ ॥

કયા કયા રોગોપર તંદુલવારિ વપરાય ?

અંધાં કામની અન્દર તે ધોણ વાપરવામાં આવે છે.

(નીચે કુટજત્વકપુટપાકની અન્દર આ ધોણ આવે છે, તેથી અહીં પ્રથમ લખ્યું છે.)

કુટજત્વકપુટપાક

તત્કાલાકૃષ્ટકુટજત્વચં તંદુલવારિણા ॥ ૨૫ ॥

પિષ્ટાં ચતુઃપલમિતાં જમ્બૂપલ્લવેષ્ટિતામ્ ॥

સુત્રેણ વદ્ધાં ગોધૂમપિષ્ટેનોપરિવેષિતામ્ ॥ ૨૬ ॥

લિપ્તાં ચ ઘનપંકેન ગોમયૈર્વહિના દહેત્ ॥ અક્ષારવર્ણી ચ મૃદં દૃષ્ટ્વા વહેઃ સમુદ્ધેરેત્ ॥ ૨૭ ॥

તતો રસં ગૃહીત્વા ચ શીતં ક્ષૌદ્રયુતં પિબેત્ ॥ જયેત્સર્વાનતીસારાન્દુસ્તરાન્ધુચિરોત્થિતાન્ ॥ ૨૮ ॥

તે જ વખતે ચાર પલ ભાર (જંગલમાંથી) આણેલી (તાણ) કડાછાલ, ચોખાના ધોણુમાં વાટી, તેનો ગોળો (પિણ્ડો) કરી, તેના ઉપર જગમ્બૂનાં પાંદડાં મૂકી, તેના ઉપર સ્વતર વીણી, તેના ઉપર ઘઉંનો લોટ ચોપડી, તેના ઉપર માટીનો જાડો થર કરી, તે માટીવાળા ગોળાને, ગાયના છાણનાં અડાયાં-છાણાંની અન્દર પકવવા મૂકવો. ગોળા ઉપરની માટી લાલચોળ દેખાય કે, તરત તે ગોળો, અડાયાં-છાણાંના દેવતાની અન્દરથી કાઢી લઇ, તેના ઉપરની માટી, ઘઉંનો લોટ તથા જગમ્બૂનાં પાંદડાં કાઢી નાંખી, પછે તે ગોળો નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. રસ ઠંડો થઈ ગયા પછી તેની અન્દર મધ નાંખીને પીવાથી, લાગ્યા વખતથી થયેલા અધી જાતના અતિસારો મટી જાય છે.

અરણ્યવૃક્ષપુટપાક

અરણ્યવૃક્ષતૈશ્વ પુટપાકોડમિદીપનઃ ॥

મધુસોચરસામ્યાં ચ યુક્તઃ સર્વાતિસારજિત્ ॥ ૨૯ ॥

અરણ્યવૃક્ષની-અરજશાની લીલી છાલ આણી, તેને તે જ વખતે કચરી, તેનો ગોળો કરી, પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, તે ગોળાને અગ્નિ આપવો; પછી તે ગોળો લાલચોળ દેખાય કે તેને અહાર કાઢી, તેની ઉપરની માટી વિગેરે કાઢી નાંખી, તે ગોળાને નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ, મધ અને મોચરસના-શેમળાના ગુન્દના ભૂંકા સાથે પીવાથી સર્વ જાતના અતિસારો મટી જાય છે.

ન્યગ્રોધાદેશ્ચ કલ્કેન પૂરયેત્ ગૌરતિત્તરૈઃ ॥

ન્યગ્રોધાદિક્કલ્કપુટપાક

નિરન્ત્રમુદરં સમ્યક્ પુટપાકેન તત્પચેત્ ॥ ૩૦ ॥

તત્કલ્કસ્વરસઃ ક્ષૌદ્રયુક્તઃ સર્વાતિસારજિત્ ॥

વડ, ઉચ્ચરો, પીપળો, પારસપીપળો અને પીપર, એ પાંચે જક્ષ્માની છાલનું ચૂર્ણ કરી, પછી તેને પાણીમાં વાટી, તેનો કલ્ક કરીને પછી તેનો ગોળો બનાવવો. પછી ધોળા તેન્તર પક્ષીનું પેટ લઈ, તે પેટમાંનાં આન્તરડાં કાઢી નાખીને પછી તે પેટવાળી ખાલી જગ્યામાં, તે કલ્કનો ગોળો મૂકી, પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, તેને અગ્નિ આપવો. પછી તે ગોળાને અહાર કાઢી, તેની ઉપરની માટી વિગેરે કાઢી નાંખીને પછી તેન્તર પક્ષીના પેટમાં મૂકેલા તે કલ્કના ગોળાને અહાર કાઢી, નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ ઠંડો થઈ ગયા પછી મધ મેળવીને પીવાથી, અધી જાતના અતિસારો મટી જાય છે.

મુપકવદાડિમીફલપુટપાક

પુટપાકેન વિપચેત્સુપકં દાડિમીફલમ્ ॥ ૩૧ ॥

તદ્વસો મધુસંયુક્તઃ સર્વાતિસારનાશનઃ ॥

સારી રીતે પકેલું દાડમ લઈ-આણી પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, તેને અગ્નિ આપવો. પછે તે ગોળો લાલચોળ દેખાય કે, તેને અહાર કાઢી, તેની ઉપરની માટી વિગેરે કાઢી નાંખી, તે દાડમને નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ ઠંડો થઈ ગયા પછી મધ મેળવીને પીવાથી, અધી જાતના અતિસારો મટી જાય છે.

વીજપુરામ્નજમ્બૂનાં પલ્લવાનિ જટાઃ પૃથક્ ॥ ૩૨ ॥

બીજપૂરપલ્લવપુટપાક

વિપચેત્પુટપાકેન ક્ષૌદ્રયુક્તશ્ચ તદ્દસઃ ॥

છર્દિં નિવારયેદ્દોરાં સર્વદોષસમુદ્ભવામ્ ॥ ૩૩ ॥

બીજોરાના જાડનાં લીલાં પાંદડાં આણી, તેઓને, પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો. તે રસ મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

બીજપૂરજટાપુટપાક

બીજોરાના જાડનાં લીલાં મૃગ આણી, તેઓનો પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો. તે રસ મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

આમ્નપલ્લવપુટપાક

આમ્નના જાડનાં લીલાં પાંદડાં આણી, તેઓની પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો.

તે રસ મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

આમ્નજટાપુટપાક

આમ્નના જાડનાં લીલાં મૃગ આણી, તેઓની, પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો.

તે રસ, મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

જમ્બૂપલ્લવપુટપાક

જમ્બૂના જાડનાં લીલાં પાંદડાં આણી, તેઓની પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો.

તે રસ, મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

જમ્બૂજટાપુટપાક

જમ્બૂના જાડનાં લીલાં મૃગ આણી, તેઓની પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો. તે રસ

મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

વૃષપત્રપુટપાક

વિષ્ટાનાં વૃષપત્રાણાં પુટપાકરસો હિમઃ ॥

મધુયુક્તો જયેદ્રક્તપિત્તકાસજ્વરક્ષયાન્ ॥ ૩૪ ॥

અરઙ્ગશીનાં લીલાં પાંદડાં આણી, તેઓને વાટી, પછે પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને તેઓનો રસ કાઢવો. તે રસ હણેલા થઈ ગયા પછી તેની સાથે મધ મેળવીને પીવાથી રક્તપિત્ત, કાસ, જ્વર અને કફ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

સપંચાંગકુદ્રાપુટપાક

પચેત્ કુદ્રાં સપન્નાંગાં પુટપાકેન તદ્દસઃ ॥

પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તઃ કાસશ્વાસકફાપહઃ ॥ ૩૫ ॥

એડીલોરિંગણીનો મૃગ સાથે આખો છોડ આણી, તેની પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને પછી તેનો રસ કાઢવો. એ રસ લીણીપીપરના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી કાસ, શ્વાસ અને કફ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

બિમ્બીતકકપુટપાક

વિમ્બીતકફલં કિંચિત્ ઘૃતેનામ્ન્યજય લેપયેત્ ॥

ગોધૂમપિષ્ટેનાંગારૈર્વિપચેત્પુટપાકવત્ ॥ ૩૬ ॥

તતઃ પક્કં સમુદ્ભૂત્ય ત્વચ્ચં તસ્ય મુખે ક્ષિપેત્ ॥ કાસશ્વાસપ્રતિશ્યાયસ્વરમંગાન્ જયેત્તતઃ ॥ ૩૭ ॥

બેહેડાનાં ફલ આણી, તેને કૈક ઘી લગાડી, તેને ઘઉંના લોટની આટીની અન્દર મૂકી, પછી તે આટીને અંગારાપર મૂકીને સેકવી. તે આટી પરિપકવ થાય ત્યારે તેને, અંગારાપરથી ઉતારી લઈ, તે આટીની અન્દરથી પરિપકવ થયેલાં બેહેડાં કાઢી લઈ, તેની ઊલ ઉપેડીને—કાઢીને મોંમાં રાખવાથી કાસ, શ્વાસ, પ્રતિશ્યાય અને સ્વરભંગ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

શુણ્ડીપુટપાક

ચૂર્ણં કિંચિત્ ઘૃતામ્યક્તં શુક્ર્યા ઇરળ્ઙ્ઙૈર્દલૈઃ ॥

વેષ્ટિતં પુટપાકેન વિપચેત્ મન્દવહ્નિના ॥ ૩૮ ॥

તત ઉદ્ભૂત્ય તચ્ચૂર્ણં ગ્રાહ્યં પ્રાતઃ સિતાસમં ॥ તેન યાન્તિ સમં પીઢા આમાતીસારસમ્ભવાઃ ॥ ૩૯ ॥

શુણ્ડનું ચૂર્ણ કરી, તેની અન્દર કૈક ઘી નાંખી, તેનો ગોળો કરી તેના ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં મૂકી, તેનાપર સૂતર વીંટી, તેનાપર માટીનો લેપ કરી, પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે અગ્નિની ધીમી આંચ દેવી. પછે તે ગોળો બહાર કાઢી, તેની ઉપરનાં પાંદડાં વિગેરે કાઢી નાંખીને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછે તે શુણ્ડનું ચૂર્ણ તથા સાકર, એ બન્ને સરખે ભાગે લઈ, સવારના પોરમાં ખાવાથી આમાતીસારની પીડા મટી જાય છે.

શુણ્ડીકલ્કં વિનિક્ષિપ્ય રસૈરેરળ્ઙ્ઙમૂલજૈઃ ॥

શુણ્ડીકલ્કપુટપાક

વિપચેત્પુટપાકેન તદ્વસઃ ક્ષોદ્રસંયુતઃ ॥ ૪૦ ॥

આમવાતસમુદ્ભૂતાં પીઢાં જયતિ દુસ્તરામ્ ॥

એરંડાના મળના રસમાં શુણ્ડનું ચૂર્ણ નાંખી, તેનો કલ્ક કરી તેનો ગોળો વાળી, પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે અગ્નિ આપી, પછી તે ગોળાને કાઢીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ મધ સાથે પીવાથી, ન મટી શકે એવી આમવાતની પીડા મટી જાય છે.

સૌરણ્ડપુટપાક

સૌરણં કન્દમાદાય પુટપાકેન પાચયેત્ ॥ ૪૨ ॥

સતૈલ્લવણં તસ્ય રસશ્વાશૌવિકારનુત્ ॥

સૂરણનો કન્દ આણી, તેને કચરી, તેની અન્દર તલનું તેલ તથા સિન્ધાબુણ મેળવી, તેનો ગોળો વાળી, પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે તૈયાર કરીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ પીવાથી, અર્શરોગ મટી જાય છે.

હરિણશૂંગપુટપાક

શરાવસંપુટે દગ્ધં શૃંગં હરિણજં પિવેત્ ॥ ૪૨ ॥

ગચ્ચેન સર્પિષા યુક્તં હૃદ્ધલં નાશયેત્ ધ્રુવમ્ ॥

હરણનાં શિંગડાના કટકા કરી, માટીના કાડિયાંની અન્દર મૂકી, તેની ઉપર બીજું કાડિયું ઉઘું વાળી—પાડી, તે બન્ને કાડિયાંની સાન્ધપર કપડું લપેટી, તેનાપર માટી ચોપડી, ગાયનાં અડાયાં—ઊણાંનો અગ્નિ આપીને તેની ભરમ કરવી. તે ભરમ, ગાયના ઘીની સાથે ચાટવાથી નક્કી હૃદયશ્વલ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમખણના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં સ્વરસાદિ ઔષધો નામે પહેલા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો, ક્વાથાદિ ઔષધો

ક્વાથ કરવાની વિધિ

પાનીયં ષોડશગુણં ક્ષુણ્ણે દ્રવ્યપલે ક્ષિપેત્ ॥

મૃત્પાત્રે ક્વાથયેત્ ગ્રાહ્યમષ્ટમાંશાવશેષિત્ ॥ ૧ ॥

માટીના વાસણમાં એક પલ અધકચર્યું ઔષધ તથા સોલગણું પાણી નાંખીને, તે (માટીનાં વાસણ)ને, “ધીમી આંચવાળા અગ્નિપર” ઉકાળવા મૂકવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં આઠમો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવું, એનું નામ ક્વાથ જાણવું.

કેવો ઉબ્જી ક્વાથ પીવો ?

તજ્જલં પાયયેદ્દીમાન્કોળં મૃદ્ધમિસાધિત્ ॥

ધીમી આંચવાળા અગ્નિપર ઉકાળેલું ક્વાથનું પાણી કૈંક ઉંનું ઉંનું અર્થાત્ સેવાતું સેવાતું સુદ્ધિમાન વૈદ્યે રોગીને પાવું.

ક્વાથનાં નામો

શૃતઃ ક્વાથઃ કષાયશ્ચ નિર્વ્યૂહઃ સ નિગદ્યતે ॥ ૨ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉકાળેલાં પાણીનાં નામ શૃત, ક્વાથ, કપાય અને નિર્વ્યૂહ જાણવાં.

ક્વાથ ક્યારે પીવો ?

આહારસપાકે ચ સંજાતે

ખાધેલા અન્નના રસનો પાક થયા પછી, એટલે ખાધેલું અન્ન સારી રીતે પાચન થઈ ગયા પછી ક્વાથ પીવાનું કર્યું છે.

કેટલા પલ ક્વાથ પીવો ?

દ્વિપલોન્મિતં ॥ વૃદ્ધવૈયોપદેશેન પિબેત્ક્વાથં સુપાચિત્ ॥ ૩ ॥

વૃદ્ધ વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે સારી રીતે ઉકાળેલો ક્વાથ બે પલ સુધી પીવો.

ક્વાથમાં સાકર કેટલી નાંખવી ?

ક્વાથે ક્ષિપેત્સિતામંશૈશ્વચતુર્થાષ્ટમષોડશૈઃ ॥

વાતપિત્તકફાતંકે વિપરીતં મધુ સ્મૃત્ ॥ ૪ ॥

વાત રોગીના ક્વાથમાં, ક્વાથનો એથો ભાગ એટલે અર્ધો પલ સાકર નાંખવી. પિત્ત રોગીના ક્વાથમાં, ક્વાથનો આઠમો ભાગ-પા પલ સાકર નાંખવી. અને કફ રોગીના ક્વાથમાં ક્વાથનો સોલમો ભાગ-અર્ધો કર્પ સાકર નાંખવી.

ક્વાથમાં મધ કેટલું નાંખવું ?

વાત રોગીના ક્વાથમાં, ક્વાથનો સોલમો ભાગ-અર્ધો

કર્પ મધ નાંખવું. પિત્ત રોગીના ક્વાથમાં, ક્વાથનો આઠમો

ભાગ પા પલ મધ નાંખવું અને કફ રોગીના ક્વાથમાં ક્વાથનો એથો ભાગ-અર્ધો પલ મધ નાંખવું.

ક્વાથમાં શાણ ઔષધો ક્યા
ક્યા નાંખવાં ?

જીરકં ગુગુલું ક્ષારં લવણં ચ શિલાજતુ ॥

હિહ્નુષિકટુકં ચૈવ ક્વાથે શાણોન્મિતં ક્ષિપેત્ ॥ ૫ ॥

જીરું, ગુગળ, જવખાર, સિન્ધાતુણુ, શિલાજિત્, સેકલી હિજ્જં, શુણ્ક, લીણડીખીપર અને મરી, એ નવે ઔષધોમાંનું જે ઔષધ ક્વાથમાં નાખવું હોય તે ઔષધ એક શાણ નાંખવું.

કવાથમાં કર્ષ પદાર્થો કયા
કયા નાંખવા? ક્ષીરં ઘૃતં ગુડં તૈલં મૂત્રં ચાન્યદ્રવં તથા ॥
કલ્કં ચૂર્ણાદિકં ક્વાથે નિશ્પેત્કર્ષસમ્મિતમ્ ॥ ૬ ॥
દૂધ, ઘી, ગોળ, તેલ, મૂત્ર, બીજન પ્રવાહી પદાર્થો, કંદક
અને ચૂર્ણાદિક પદાર્થો, આ પદાર્થોમાંનો જે પદાર્થ, ક્વાથમાં નાંખવો હોય, તે પદાર્થ એક
કર્ષ નાંખવો.

કવાથ ન ઢાંકવાનું કારણ અપિધાનમુલે પાત્રે જલં દુર્જરતાં વ્રજેત્ ॥
તસ્માદાવરણં ત્યક્ત્વા ક્વાથાદીનાં વિનિશ્ચયઃ ॥ ૭ ॥
ક્વાથ ઉકાળતી વખતે ક્વાથનું વાસણ ઢાંકવાથી, ક્વાથનું પાણી બગડી જાય છે,
એટલા માટે ક્વાથ ઉકાળતી વખતે ક્વાથનાં વાસણનું મોઢું ઢાંકવું જ નહિ.

ગુફચ્યાદિગણ ક્વાથ ગુફચીધાન્યકારિષ્ટરક્તચન્દનપદ્મકૈઃ ॥
ગુફચ્યાદિગણકાથઃ સર્વજ્વરહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૮ ॥
દીપનો દાહહ્રાસતૃષ્ણાછર્ધરૂચીર્જયેત્ ॥
ગળો, ધાણા, લિમ્બડાની છાલ, રતાંજલી અને પદ્મક, આ પાંચે ઔષધોના ક્વાથનું
નામ ગુફચ્યાદિ ગણ છે, આ ક્વાથ સર્વ જ્વરના જ્વરો મટાડે, જઠરાગ્નિ દીપન કરે તથા
દાહ, હ્રાસ, તૃષ્ણા, છર્દિ અને અરચિ પણ મટાડે.

નાગરાદિપાયન ક્વાથ નાગરં દેવકાષ્ઠં ચ ધાન્યકં બૃહતીદ્વયમ્ ॥ ૯ ॥
દયાત્પાચનકં પૂર્વ જ્વરિતાનાં જ્વરાપહમ્ ॥
શુણ્ઠ, દેવદાર, ધાણા, ઉભીભોરિંગણી, અને બેડી ભોરિંગણી આ પાંચે ઔષધોના
ક્વાથ, જ્વરવાળાઓના જ્વરનું પાયન થવા માટે, પ્રથમ આપવાથી (સર્વ) જ્વરોનો
નાશ થાય છે.

શુદ્રાદિ ક્વાથ ક્ષુદ્રા કિરાતતિક્તં ચ શુણ્ઠી છિન્ના ચ પૌષ્કરમ્ ॥ ૧૦ ॥
કષાય ઇષાં શમયેત્ પીતશ્વાષ્ટવિધં જ્વરમ્ ॥
બેડીભોરિંગણી, કરિયાતું, કડુ, શુણ્ઠ, ગળો અને પુષ્કરમુળ—શાહતર (યુનાની), આ
છએ ઔષધોના ક્વાથ પીવાથી, અણવિધ (આડ જાતના) જ્વરો મટી જાય છે.

ગુફચ્યાદિ પાયનક્વાથ ગુફચીપિપ્પલીમૂલનાગરૈઃ પાચનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥
દયાદ્વાતજ્વરે પૂર્ણલિંગે સમવાસરે ॥
ગળો, પીપરીમુળના ગણડોડા અને શુણ્ઠ, આ ત્રણે ઔષધોના ક્વાથ, વાતજ્વર
સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપમાં આવ્યા પછી, સાતમે દિવસે પાયન થવા સારુ આપવાથી વાતજ્વર
મટી જાય છે.

શાલિપર્ણાદિ ક્વાથ શાલિપર્ણી બલા દ્રાક્ષા ગુફચી સારિવા તથા ॥ ૧૨ ॥
આસાં ક્વાથં પિવેત્કોષ્ઠં તીવ્રવાતજ્વરચ્છિદમ્ ॥
સૂગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, બલદાણાના—ખરેડીનાં મૂળ, દ્રાક્ષ, ગળો અને કપુરીમધુરી,
આ પાંચે ઔષધોના ક્વાથ, કેક ઉંતો ઉંતો પીવાથી, તીવ્ર વાતજ્વર મટી જાય છે.

કાષ્ઠાધિ ક્વાથ

કાશ્મરીસારિવાદ્રાક્ષાત્રાયમાણામૃતાભવઃ ॥ ૧૩ ॥

કષાયઃ સગુહઃ પીતો વાતજ્વરવિનાશનઃ ॥

શવનનું મૂળ, કપુરીમધુરી, દ્રાક્ષ, ત્રાયમાણુ અને ગળો, આ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, ગોળ સાથે પીવાથી વાતજ્વર મટી જાય છે.

કટુફલ્લાદિપાચન શૃત

કટુફલેન્દ્રયવા પાટા તિક્તા મુસ્તૈઃ શૃતં જલં ॥ ૧૪ ॥

પાચનં દશમેડહ્નિ સ્યાત્તીવ્રે પિત્તજ્વરં તૃણાં ॥

કાયફળ, ઇન્દ્રજવ, કાળીપાટ, કટુ અને નાગરમોથ, આ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, તીવ્ર પિત્તજ્વર આવ્યા પછી, દશમે દિવસે પાચન થવા સારુ આપવાથી તીવ્ર પિત્તજ્વર મટી જાય છે.

પર્પટો વાસકસ્તિક્તા કૈરાતો ધન્વયાસકઃ ॥ ૧૫ ॥

પર્પટાદિ ક્વાથ

ત્રિયંગુશ્ચ કૃતઃ ક્વાથ ઇષાં શર્કરયા યુતઃ ॥

પિપાસાદાહપિત્તાસ્રયુતં પિત્તજ્વરં જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

ખડસલિયો, અરઠ્ઠી, કટુ, કરિયાતું, ધમાસો અને ઘઉંલા, આ છએ ઔષધોનો ક્વાથ, સાકર સાથે પીવાથી, પિપાસા, દાહ અને રક્તપિત્ત યુક્ત પિત્તજ્વર મટી જાય છે.

દ્રાક્ષા હરીતકી મુસ્તં કટુકી કૃતમાલકઃ ॥

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ

પર્પટશ્ચ કૃતઃ ક્વાથ ઇષાં પિત્તજ્વરાપહઃ ॥ ૧૭ ॥

તૃણમૂર્છાદાહપિત્તાસૃક્ શમનો ભેદનઃ સ્મૃતઃ ॥

દ્રાક્ષ, હરેડે, નાગરમોથ, કટુ, ગરમાળાનો ગોળ અને ખડસલિયો, આ છએ ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી પિત્તજ્વર, તૃટ, મૂર્છા, દાહ અને રક્તપિત્ત, એ રોગોનું શમન થાય છે અને મલાદિકનું ભેદન થાય છે.

પર્પટક્વાથ

ઐકઃ પર્પટકઃ શ્રેષ્ઠઃ પિત્તજ્વરવિનાશનઃ ॥ ૧૮ ॥

કિં પુનર્યદિ યુજ્યેત્ ચન્દનોશીરવાલ્કૈઃ ॥

ફક્ત એકલા ખડસલિયાનો ક્વાથ, પોતે જ પિત્તજ્વરનો નાશ કરનારો છે એટલે મટાડનારો છે.

પર્પટાદિ ક્વાથ

રતાન્ગલી, કાળો વાળો અને ઘોળો વાળો, આ ત્રણે

ઔષધો ને ખડસલિયાની સાથે ભેળ્યાં હોય તો અર્થાત્

આ ચારે ઔષધોનો ને ક્વાથ કર્યો હોય તો પછી શું ખામી રહે? અર્થાત્ આ ક્વાથ, પિત્તજ્વરનો નાશ જ કરે.

વીજપૂરશિફા પથ્યા નાગરમ્રન્થિકૈઃ શૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥

વીજપૂરશિફાદિ પાચનશૃત

સક્ષારં પાચનં શ્લેષ્મજ્વરં દ્વાદશવાસરં ॥

ખીન્નેરાંના ઝાડનું મૂળ, હરેડે, શુભ્ર અને પીપરીમૂળના

ગણેડોડા, આ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ કફજ્વર આવ્યા પછી ચારમે દિવસે પાચન થવા સારુ, જવખારની સાથે આપવાથી, કફજ્વર મટી જાય છે.

ખીજપૂરાદિ પાચનશૃત:-
પાઠાન્તર

बीजपुरशिवा पथ्या नागरग्रन्थिकैः शृतम् ॥ १९ ॥

સક્ષારં પાચનં શ્લેષ્મજ્વરે દ્વાદશવાસરે ॥

ખીજેરાનાં ઝાડનું મૂળ, આંખળાં (શિવાનો “આંખળાં” આવો અર્થ પણ થાય છે), હરડે, શુણ્ઠ અને પીપરીમૂળના ગણડોડા, એ પાંચે ઔષધોનો કવાથ, કફજ્વર આવ્યા પછી આરમે દિવસે પાચન થવા સારુ જવખારની સાથે આપવાથી કફજ્વર મટી જાય છે.

ભૂનિમ્બાદિ કવાથ

भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शठी शुण्ठी शतावरी ॥ २० ॥

ગુહ્મચી બૃહતી ચેતિ ક્વાથો હન્યાત્કફજ્વરમ્ ॥

કરિયાતું, લિમ્બડાની ઊલ, લીણ્ડીપીપર, કચ્છરો, શુણ્ઠ, શતાવરી, ગળો અને ઉભી-ભોરિંગણી, આ આઠે ઔષધોનો કવાથ પીવાથી કફજ્વર મટી જાય છે.

પટોલકાદિ કવાથ

पटोलत्रिफलात्तिकाशटीवासामृताभवः ॥ २१ ॥

ક્વાથો મધુયુતઃ પીતો હન્યાત્કફજ્વરમ્ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, કકુ, કચ્છરો, અરડૂશી અને ગળો, આ આઠે ઔષધોનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી કફજ્વર મટી જાય છે.

પર્પટાદિ કવાથ

पर्पटाब्दामृताविश्वकैरातैः साधितं जलम् ॥ २२ ॥

પચ્ચમદ્રમિદં જ્ઞેયં વાતપિત્તજ્વરાપહમ્ ॥

પરસલિયો, નાગરમોથ, ગળો, શુણ્ઠ અને કરિયાતું, આ પાંચે ઔષધોનો, પંચભદ્ર નામે કવાથ વાતપિત્તજ્વરનો નાશ કરનારો છે.

શુદ્રાદિક્વાથ

क्षुद्राशुण्ठीगुह्मचीनां कषायः पौष्करस्य च ॥ २३ ॥

કફવાતાધિકે પેયો જ્વરે વાપિ ત્રિદોષજે ॥

કાસશ્વાસારુચિકરે પાર્શ્વશૂલવિધાયિનિ ॥ ૨૪ ॥

ખેડીભોરિંગણી, શુણ્ઠ, ગળો અને પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), આ ચારે ઔષધોનો કવાથ પીવાથી વાતકફજ્વર તથા શ્વાસ, કાસ, અરુચિ અને પાર્શ્વશૂલવાળો સંનિપાતજ્વર મટી જાય છે.

आरग्वधकणामूलमुस्तातिकाभयाकृतः ॥

આરગ્વધાદિ કવાથ

क्वाथः क्षमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्धवम् ॥ २५ ॥

આમશૂલપ્રશમનો ભેદી દીપનપાચનઃ ॥

ગરમાળાનો ગોળ, પીપરીમૂળના ગણડોડા, નાગરમોથ, કકુ અને હરડે, આ પાંચે ઔષધોનો કવાથ પીવાથી વાતકફજ્વર જલદી ઉતરી જાય, આમશૂળ મટી જાય તથા ભેદન અને દીપનપાચન પણ થાય છે.

અમૃતાદિ શૃત

अमृतारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रयवनगरैः ॥ २६ ॥

પટોલચન્દનામ્યાં ચ પિપ્પલીચૂર્ણયુક્ષૃતમ્ ॥

અમૃતાષ્ટકમેત્ત્વ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહમ્ ॥ ૨૭ ॥ છર્યરોચકહ્લાસદાહતૃષ્ણાવિનાશનમ્ ॥

ગળો, લિમ્બડાની છાલ, કડુ, નાગરમોથ, ઇન્દ્રજવ, શુણ્ઠ, પટોલ-કડવાં પરવર અને રતાંજલી, આ આડે ઔષધોના કવાથનું નામ અમૃતાષ્ટક પાળુ છે. આ આડે ઔષધોના કવાથ લીણ્ડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી પિત્તકફળવર, ઇર્દિ, અરોચક, હૃદાસ, દાહ અને તૃષ્ણા મટી જાય છે.

પટોલાદિ ગણકવાથ પટોલં ચન્દનં મૂર્વાતિક્તા પાઠામૃતાગ્ણઃ ॥ ૨૮ ॥

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરચ્છર્દિદાહકણ્ઠવિષાપહઃ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, રતાંજલી, મૂર્વા-મોરવેલ, કડુ, કાળીપાટ અને ગળો, આ છ ઔષધોના કવાથ પીવાથી પિત્તકફળવર, ઇર્દિ, દાહ અને કણ્ઠ પાળુ મટી જાય છે તથા વિષ (ત્રેર) ઉતરી જાય છે.

કણ્ઠકાર્યાદિ પાચનશૃત કણ્ઠકારીદ્વયં શુષ્ઠી ધાન્યકં મુરદારુ ચ ॥ ૨૯ ॥

એમિઃ શૃતં પાચનં સ્યાત્ સર્વજ્વરવિનાશનમ્ ॥

ઉભીભોરિંગણી, એડીભોરિંગણી, શુણ્ઠ, ધાણા અને દેવદાર, આ પાંચે ઔષધોના કવાથ પાચન કરે છે અને સર્વ પ્રકારના જ્વરોને મટાડે છે.

દશમૂલા(શાલિપર્ણી)દિ શાલિપર્ણીપૃષ્ઠિપર્ણીબૃહતીદ્વયગોધુરૈઃ ॥ ૩૦ ॥

કવાથ બિલ્વાગ્નિમન્થશ્ચોનાકકાશ્મરીપાટલાયુતૈઃ ॥

દશમૂલમિતિ ક્ષયાતં કથિતં તજ્જલં પિવત્ ॥ ૩૧ ॥

પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તં વાતશ્લેષ્મજ્વરામહમ્ ॥ સન્નિપાતજ્વરહરં સૂતિકાદોષનાશનમ્ ॥ ૩૨ ॥

શોષશૈત્યભ્રમસ્વેદકાસશ્વાસવિકારનુત્ ॥ હૃન્કણ્ઠગ્રહપાર્શ્વર્તિતન્દ્રામસ્તકશલ્હત્ ॥ ૩૩ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોરિંગણી, એડીભોરિંગણી, ગોખર, ખીલી, અરણી, શ્વેનાક-અરઝૂશો, શવન અને પાટલા-પાડળ, આ દશે ઔષધોનાં મૂળનો કવાથ, લીણ્ડી-પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી વાતકફળવર, સન્નિપાતજ્વર, સૂતિકા રોગ, શોષ, શૈત્ય કફ, ભ્રમ, સ્વેદપિત્ત, કાસ, શ્વાસ, હૃદયક, કણ્ઠગ્રહ, પાર્શ્વર્તિ, તન્દ્રા અને મસ્તકશૂળ, આ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

અભયાદિ શૃત અભયામુસ્તધાન્યાકરક્તચન્દનપદ્મકૈઃ ॥

વાસકેન્દ્રયવોશીરગુહ્વીકૃતમાલકૈઃ ॥ ૩૪ ॥

પાઠાનાગરતિક્તામિઃ પિપ્પલીચૂર્ણયુક્તમ્ ॥ પિંબેત્ત્રિદોષજ્વરજિત્તિપાસાકાસદાહનુત્ ॥ ૩૫ ॥

પ્રલાપશ્વાસતન્દ્રાગ્રં દીપનં પાચનં પરમ્ ॥ ત્રિપ્પૂત્રાનિલવિટ્તંભવિશોષારુચિચ્છિદમ્ ॥ ૩૬ ॥

હરડે, નાગરમોથ, ધાણા, રતાંજલી, પદ્મકનું લાકડું, અરઝૂશી, ઇન્દ્રજવ, વાળો, ગળો, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાટ, શુણ્ઠ અને કડુ, આ તેરે ઔષધોના કવાથ લીણ્ડી-પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી ત્રિદોષજ્વર, પિપાસા, કાસ, દાહ, પ્રલાપ, શ્વાસ અને તન્દ્રા, આ રોગો મટી જાય છે; અત્યંત દીપન પાચન થાય છે; વિદ્વિષ્ટભ, મૂત્રવિષ્ટભ, અનિલવિષ્ટભ, વમિ, શોષ અને અરુચિ, આ રોગો પાળુ મટી જાય છે.

પિપ્પલીયાદિ ક્વાથ

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલવન્યચિત્રકનાગૈરઃ ॥

વચાસાતિવિષાજાજીપાઠાવત્સકરેનૈઃ ॥ ૩૭ ॥

કિરાતતિક્તકં મૂર્વા સર્પપા મરિચાનિ ચ ॥ કટુકં પુષ્કરં ભાક્ષી^૧ વિઢંગં કર્કટાહ્વયમ્ ॥ ૩૮ ॥
 અર્કમૂલં બૃહત્સિંહી શ્રેયસી સદુરાભા ॥ દીપ્ત્યકં વાજમોદા ચ શુકનાસાદિર્હિગુભિઃ ॥ ૩૯ ॥
 એતાનિ સમભાગાનિ ગણોઽષ્ટવિંશકો મતઃ ॥ કષાયમુપમુજ્ઞીત વાતશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥ ૪૦ ॥
 હંતિ વાતં તથા શીતં પ્રસ્વેદમતિવેપથ્ય ॥ પ્રલાપં ચાતિનિદ્રાં ચ રોમહર્ષારુચી તથા ॥ ૪૧ ॥
 મહાવાતેઽપતંત્રે ચ સર્વગાત્રે ચ શૂન્યતામ્ ॥ અયં સર્વજ્વરાનહંતિ સન્નિપાતાંભ્રયોદશ ॥ ૪૨ ॥

લીણ્ડીપીપર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચવક, ચિત્રો, શુણ્ઠ, ઘોડાવજ, અતિચિપની કળી, જીરું, કાળીપાટ, કડાછાલ, રેણુકખીજ, કરિયાતું, મૂર્વા-મોરવેલ, સર્પવ, મરી, કડુ, પુષ્કર મૂળ-શાહતર (ધુનાની), ભારંગી, વાવડિંગ, કાકડાશિંગી, આકડાનું મૂળ, ઉભીભોરિંગણીનાં મૂળ, રાસ્તા, ધમાસો, અજમા, ખોડી અજમોદ, શ્યોનાક-અરડૂશો અને હિંગ, આ અકાશીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી વાતકંજવર, વાત, શીત, પ્રસ્વેદ, અતિવેપથ્ય, પ્રલાપ, અતિનિદ્રા, રોમહર્ષ, અરુચિ, અપતન્ત્ર મહાવાત, સર્વ ગાત્રશૂન્યતા, સર્વ જ્વરો અને તેર ગતના સન્નિપાતજ્વરો મટી જાય છે.

કૈરાતાદિ ક્વાથ

કૈરાતકટુકીમુસ્તાધાન્યેન્દ્રયવનાગૈરઃ ॥

દશમૂલમહાદારુગજપિપ્પલિકાયુતૈઃ ॥ ૪૩ ॥

કૃતઃ કષાયઃ પાદ્ધર્વાર્તિ સન્નિપાતજ્વરં જયેત્ ॥ કાસશ્વાસવમીહિકાતન્દ્રાહતપ્રહનાશનઃ ॥ ૪૪ ॥

કરિયાતું, કડુ, નાગરમેથ, ધાણા, ઇન્દ્રજવ, શુણ્ઠ, સુગન્ધી સમેરવો, ઉભીભોરિંગણી, ખેડીભોરિંગણી, ગોખર, ખીલી, અરણી, શ્યોનાક-અરડૂશો, શવન, પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોનાં મૂળો, દેવદાર અને ગજપીપર, આ અઢારે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી પાદ્ધર્વાર્તિ, સન્નિપાતજ્વર, કાસ, શ્વાસ, વમી, હિક્કા, તન્દ્રા, અને હૃદય્રહ, આ રોગો મટી જાય છે.

કટ્ફલાદિ ક્વાથ

કટ્ફલામ્બુદભાક્ષીર્ધાન્યરોહિષપર્પટૈઃ ॥

વચાહરીતકીશ્ટંગીદેવદારુમહૌષધૈઃ ॥ ૪૫ ॥

કાથઃ કાસં જ્વરં હંતિ શ્વાસશ્લેષ્મગલ્મગ્રહાન ॥

કાયકળ, નાગરમેથ, ભારંગીનાં મૂળ, ધાણા, રોશનું ખડ, ખડસાલિયા, ઘોડાવજ, હરડે, કાકડાશિંગી, દેવદાર અને શુણ્ઠ, આ અઢારે ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી કાસ, જ્વર, શ્વાસ, કફ અને ગલગ્રહ, આ રોગો મટી જાય છે.

શુક્રીક્વાથ

કાથો જીર્ણજ્વરં હન્તિ શુક્રચ્ચાઃ પિપ્પલીયુતઃ ॥ ૪૬ ॥

ગળોનો ક્વાથ લીણ્ડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી જીર્ણજ્વર મટી જાય છે.

તથા પર્પટજઃ કાથઃ પિત્તજ્વરહરઃ પરઃ ॥

પર્પટક્વાથ

ખડસાલિયાનો ક્વાથ લીણ્ડીપીપરના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી પિત્તજ્વર મટી જાય છે.

પપંટાદિ ક્વાથ

કિં પુનર્યદિ યુજ્યેત ચન્દનોદીચ્યનાગરૈઃ ॥ ૪૭ ॥

ખડસલિયો, રતાંગલી, વાળો અને શુણ્ઠ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીધો હોય તો પછી શું ખામી રહે? અર્થાત્ પિત્તજ્વરનો નાશ જ થાય.

નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ

નિદિગ્ધિકાઽમૃતાશુઠીકષાયં પાયયેદ્વિષક્ ॥

પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તં શ્વાસકાસાર્દિતાપહમ્ ॥ ૪૮ ॥

પીનસારુચિવૈસ્વર્યશૂલજીર્ણજ્વરચ્છિદમ્ ॥

ખેડી ભોરિંગણી, ગળો અને શુણ્ઠ, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, લીણીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી શ્વાસ, કાસ, અદિતવાતા પીનસ, અરુચિ, વૈસ્વર્ય, શૂળ અને જીર્ણજ્વર મટી જાય છે.

દેવદારવાદિ ક્વાથ

દેવદારુ વચા કુષ્ઠં પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ ॥ ૪૯ ॥

કદ્ધફલં મુસ્તમૂનિમ્બતિક્તધાન્યા હરીતકી ॥

ગજકૃષ્ણા ચ દુઃસ્પર્શા ગોધુરં ધન્વયાસકમ્ ॥ ૫૦ ॥ વૃહત્યતિવિષા છિન્ના કર્કટા કૃષ્ણજીરકં ॥

કાથમઘાવશેષં તુ પ્રસૂતાં પાયયેત્તિયમ્ ॥ ૫૧ ॥ શૂલકાસજ્વરશ્વાસમૂર્ચ્છાકમ્પશિરોઽર્તિજિત્ ॥

દેવદાર, ઘોડાવજ, કઠ, લીણીપીપર, શુણ્ઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરિયાતું, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ખેડીભોરિંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ઉભીભોરિંગણી, અતિવિપની કળી, ગળો, કાકડાશિંગી અને શાહજીરું, એ વીશે ઔષધોનો ઉકાળો કરવો અને આઠમે ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે, તે ક્વાથ નીચે ઉનારી, ગાળી લઈને પ્રસૂત થયેલી-સૂવાવડી સ્ત્રીને પાવાથી પ્રસૂતિ સમ્યન્ધી થી, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, મૂચ્છા, કમ્પવાત અને શિરોરોગ મટી જાય છે.

ધુદ્રાદિ ક્વાથ

ધુદ્રાધાન્યકણ્ઠિભિર્ગુહ્વીમુસ્તપદ્મકૈઃ ॥ ૫૨ ॥

રક્તચંદનમૂનિવપટોલઋષપૌષ્કરૈઃ ॥

કટુકેન્દ્ર્યવાઙરિષ્ટમાઙ્ગીપર્પટકૈઃ સમૈઃ ॥ ૫૩ ॥ ક્વાથં પ્રાતર્નિપેવેત સર્વશીતજ્વરચ્છિદમ્ ॥

ખેડીભોરિંગણી, ધાણા, શુણ્ઠ, ગળો, નાગરમોથ, પદ્મકનું લાકડું, રતાંગલી, કરિયાતું, પટોલ-કડવાં પરવર, અરૂંડશી, પુષ્કરમૂળ-શાહનર (યુનાની), કડુ, ઇન્દ્રજય, લિમ્બડાની છાલ, ભારંગીની છાલ અને ખડસલિયો, એ સોડે ઔષધોનો ક્વાથ, સવારના પોરમાં પીવાથી સર્વે પ્રકારનો શીતજ્વર મટી જાય છે.

મુસ્તાદિ ક્વાથ

મુસ્તા ધુદ્રાઽમૃતાશુઠીધાત્રીકાથઃ સમાશ્લિકઃ ॥ ૫૪ ॥

પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તો વિષમજ્વરનાશનઃ ॥

નાગરમોથ, ખેડીભોરિંગણી, ગળો, શુણ્ઠ અને આમ્બળાં, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ અને લીણીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી, વિષમજ્વર મટી જાય છે.

પટોલાદિ ક્વાથ

પટોલેન્દ્ર્યવાદારુત્રિફલામુસ્તગોસ્તનૈઃ ॥ ૫૫ ॥

મધુકાઽમૃતવાસાનાં ક્વાથં ક્ષૌદ્રયુતં પિવેત્ ॥

સંતતે સતતે ચૈવ દ્વિતીયકતૃતીયકે ॥ એકાદિકે વા વિષમે દાહપૂર્વે નવજ્વરે ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, ઇન્દ્રવ, દેવદાર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્મળાં, નાગરભોથ, અંગુર દ્રાક્ષ, જેડીમધ, ગળો અને અરઝૂલી, એ અગ્યારે ઔષધોનો કવાથ, મધ સાથે પીવાથી સંતત, સતત, દ્વિતીયક, તૃતીયક અને ઐકાદિક એ બધા વિપમજ્વરો, દાહપૂર્વકજ્વર અને નવ-જ્વર પણ મટી જાય છે.

પટોલાદિ કવાથ પટોલત્રિફલાનિમ્વદ્રાક્ષાશમ્યાકવાસકૈઃ ॥ ૫૭ ॥
કાથઃ સિતામધુયુતો જયેદૈકાહિકં જ્વરમ્ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્મળાં, લિમ્બડાની છાલ, દ્રાક્ષ, ગરમાળાનો ગોળ અને અરઝૂલી, આ આઠે ઔષધોનો કવાથ સાકર અને મધ સાથે પીવાથી, ઐકાદિક જ્વર મટી જાય છે.

ગુહ્ચીધાન્યમુસ્તામિશ્ચન્દનોશીરનાગરૈઃ ॥ ૫૮ ॥
કૃતં ક્વાથં પિબેત્કૌદ્રસિતાયુતં જ્વરાતુરઃ ॥
તૃતીયજ્વરનાશાય તૃષ્ણાદાહનિવારણમ્ ॥

ગળો, ધાણા, નાગરભોથ, રતાંજલી, વાળો અને શુણ્ઠ, એ છએ ઔષધોનો કવાથ મધ અને સાકર સાથે પીવાથી તૃતીયજ્વર, તૃષ્ણા અને દાહ મટી જાય છે.

દેવદાર્વાદિ શૃત દેવદારુ શિવા વાસા શાલિષર્ણી મહૌષધૈઃ ॥
ધાત્રીયુક્તં શૃતં શીતં દયાન્મધુસિતાયુતં ॥ ૬૦ ॥
ચાતુર્થકજ્વરે શ્વાસે કાસે મન્દાનલે તથા ॥

દેવદાર, લિમ્બ, અરઝૂલી, મુગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, શુણ્ઠ અને આમ્મળાં, એ છએ ઔષધોનો કવાથ, હણ્ડો થયા પછી મધ અને સાકર સાથે પીવાથી ચાતુર્થકજ્વર, શ્વાસ, કાસ અને મન્દાનલ મટી જાય છે.

ગુહ્ચીધાન્યકોશીરશુણ્ઠીવાલકપર્પટૈઃ ॥ ૬૧ ॥
ગુહ્ચીધાન્યકોશીરશુણ્ઠીવાલકપર્પટૈઃ ॥
બિલ્વપ્રતિવિષાપાઠારક્તચન્દનવત્સકૈઃ ॥

કિરાતમુસ્તેન્દ્રયવૈઃ કથિતં શિશિરં પિબેત્ ॥ ૬૨ ॥ સક્ષૌદ્રં રક્તપિત્તઘ્નં જ્વરાતીસારનાશનમ્ ॥

ગળો, ધાણા, કાળો વાળો, ખડસલિયો, બીલી, અતિવિપની કળી, કાળીપાટ, રતાંજલી, કડાછાલ, કરિયાતું, નાગરભોથ અને ઇન્દ્રજવ, એ ચૌદે ઔષધોનો કવાથ, હણ્ડો થયા પછી મધ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત તથા જ્વરાતીસાર મટી જાય છે.

નાગરં કુટ્જો મુસ્તમમૃતાડતિવિષા તથા ॥ ૬૩ ॥
નાગરં કુટ્જો મુસ્તમમૃતાડતિવિષા તથા ॥ ૬૩ ॥
અમિઃ કૃતં પિબેત્ક્વાથં જ્વરાતીસારનાશનમ્ ॥

શુણ્ઠ, કડાછાલ, નાગરભોથ, ગળો અને અતિવિપની કળી, એ પાંચે ઔષધોનો કવાથ પીવાથી જ્વરાતીસાર મટી જાય છે.

ધાન્યવાલકબિલ્વાબ્દનાગરૈઃ સાધિતં જલમ્ ॥ ૬૪ ॥
ધાન્યવાલકબિલ્વાબ્દનાગરૈઃ સાધિતં જલમ્ ॥ ૬૪ ॥
આમશૂલહરં પ્રાહિ દીપનં પાચનં પરમ્ ॥

ધાણા, વાળો, ખીલી, નાગરમોથ અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી આમશૂલ મટી જાય છે, મલ, ગ્રાહી (કબજ) થાય છે અને દીપન તથા પાચન પણ થાય છે.

ધાન્યનાગરજઃ ક્વાથઃ પાચનો દીપનસ્તથા ॥ ૬૫ ॥

ધાન્યાદિ ક્વાથ

અરુણમૂલયુક્તઃ જયેદામાનિલઘ્યથામ્ ॥

ધાણા અને શુણ્ઠનો ક્વાથ પાચન અને દીપન કરનારો છે.

ધાન્યાદિ ક્વાથ

ધાણા, શુણ્ઠ અને એરંડાનું મૂળ, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી આમવાતની પીડા મટી જાય છે.

વત્સકાદિ શૃત

વત્સકાડતિવિષાબિલ્વમુસ્તવાલકજઃ શ્વેતઃ ॥ ૬૬ ॥

અતિસાર જયેત્સામં ચિરં રક્તશૂલજિત ॥

કડાછાલ, અતિવિપની કળી, ખીલી, નાગરમોથ અને વાળો, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી ઘણા કાળનો આમાતિસાર અને શૂલ સાથેનો રક્તાતિસાર મટી જાય છે.

કુટજાદિ ક્વાથ

કુટજાતિવિષા પાઠા ધાતકીલોમ્રમુસ્તકૈઃ ॥ ૬૭ ॥

હીવેરદાડિમયુતૈઃ કૃતઃ ક્વાથઃ સમાક્ષિકઃ ॥

પેયો મોચરસેનૈવ કુટજાષ્ટકસંલ્લઃ ॥ ૬૮ ॥ અતીસારાનુ જયેદાહરક્તશૂલામદુસ્તરાનુ ॥

કડાછાલ, અતિવિપની કળી, કાળીપાટ, ધાવણીનાં ફૂલ, લોદર, નાગરમોથ, વાળો અને દાડમની છાલ, એ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ અને મોચરસના—શેમળાના ગુંદના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી દાહ, રક્ત, શૂળ અને આમયુક્ત અતિસાર મટી જાય છે.

હીવેરાદિ ક્વાથ

હીવેરધાતકીલોમ્રપાઠાલજ્વાલુવત્સકૈઃ ॥ ૬૯ ॥

ધાન્યકાતિવિષામુસ્તાગુહ્ચીબિલ્વનાગરૈઃ ॥

કૃતઃ કષાયઃ શમયેદતીસારં ચિરોત્થિતં ॥ ૭૦ ॥ અરોચકામશૂલાસજ્વરઃ પાચનઃ સ્મૃતઃ ॥

વાળો, ધાવણીનાં ફૂલ, લોદર, કાળીપાટ, રીસામણીનાં મૂળ, કડાછાલ, ધાણા, અતિવિપની કળી, નાગરમોથ, ગળો, ખીલી અને શુણ્ઠ, એ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી, ઘણા દિવસનો અતિસાર, અરોચક, આમશૂલ, રક્તાતિસાર અને જ્વર મટી જાય છે તથા દોષો પાચન થાય છે.

ધાતક્યાદિ શૃત

ધાતકીબિલ્વલોમ્રાણિ વાલકં ગજપિપ્પલી ॥ ૭૧ ॥

અમ્બિઃ કૃતં શ્વેતં શીતં શિશુમ્ન્યઃ ક્ષૌદ્રસંયુતં ॥

પ્રદવાદવલેહં વા સર્વાતીસારશાંતયે ॥ ૭૨ ॥

ધાવણીના ફૂલ, ખીલી, લોદર, વાળો અને ગળપીપર, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, ટાટો થયા પછી, આળક છોકરાંને મધ નાંખીને પાવાથી, આલકોના સર્વે પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

ધાતક્યાદિ અવલેહ

ધાવણીનાં ફૂલ, ખીલી, લોદર, વાળો, ગળપીપર અને મધ એ

છએ ઔષધોનો અવલેહ (કરીને) આલકને ચટાડવાથી, આલકોના

સર્વે પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

શાલિપર્ણીદિ શૃત

શાલિપર્ણીબલાબિલ્વધાન્યશુઠીકૃતઃ શૃતઃ ॥

આધ્માનશૂલસહિતાં વાતજાં પ્રહર્ણીં જયેત ॥ ૭૩ ॥

સુગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, બલદાણા-ખરેડીનાં મૂળ, બીલી, ધાણા અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી આધ્મનવાત તથા શ્વલ સહિત વાતસંગ્રહણી મરી જાય છે.

ગુહચ્ચાદિ ક્વાથ

ગુહચ્ચતિવિષાશુંઠીમુસ્તૈઃ ક્વાથઃ કૃતો જયેત ॥

આમાનુષક્તાં પ્રહર્ણીં ગ્રાહી પાચનદીપનઃ ॥ ૭૪ ॥

ગળો, અતિવિપત્તી કળી, શુણ્ઠ અને નાગરમેથ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, આમ વાળી સંગ્રહણી મટાડે છે તથા ગ્રાહી હોવા છતાં પાચન અને દીપન પણ છે.

યવવાદિ ક્વાથ

યવધાન્યપટોલનાં ક્વાથઃ સક્ષૌદ્રશર્કરઃ ॥

યોજ્યઃ સર્વાતિસારેષુ બિલ્વાન્નાસ્થિમવસ્તથા ॥ ૭૫ ॥

ધન્દળવ, ધાણા અને પટોલ-કડવાં પરવર, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ અને સાકર સાથે પીવાથી, સર્વે પ્રકારના અતિસારો મરી જાય છે.

ખિલ્વાદી ક્વાથ

બીલી તથા આર્ય્યાની ગોટલી, એ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ, મધ અને સાકર સાથે પીવાથી, સર્વે પ્રકારના અતિસારો મરી જાય છે.

ત્રિફલાદિ ક્વાથ

ત્રિફલાદેવદારશ્ચ મુસ્તા મૂષકકર્ણિકા ॥

શિમુરેતૈઃ કૃતઃ ક્વાથઃ પિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ ॥ ૭૬ ॥

વિડંગચૂર્ણયુક્તશ્ચ કૃમિમ્નઃ કૃમિરોગહા ॥

હરડાં, ખેલુડાં, આર્ય્યાનાં, દેવદાર, નાગરમેથ, ઉન્દરકની અને શરગવાની છાલ, એ સાતે ઔષધોનો ક્વાથ, લીણીપીપર અને વાવડિંગનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી, કૃમિઓ મરી જાય છે અને કૃમિરોગ મરી જાય છે.

ફલત્રિકાદિ ક્વાથ

ફલત્રિકામૃતાતિક્તાનિમ્બકૈરાતવાસકૈઃ ॥ ૭૭ ॥

જયેન્મધુયુતઃ ક્વાથઃ કામલાં પાણ્ડુતાં તથા ॥

હરડાં, ખેલુડાં, આર્ય્યાનાં, ગળો, કડુ, લિમ્બડાની છાલ, કરિયાતું અને અરૂણી, એ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ સાથે પીવાથી કામલા તથા પાણ્ડુ રોગ મરી જાય છે.

પુનર્નવાદિ ક્વાથ

પુનર્નવાડમયાનિમ્બદાર્વીતિક્તપટોલકૈઃ ॥ ૭૮ ॥

ગુહચીનાગરયુતૈઃ ક્વાથો ગોમૂત્રસંયુતઃ ॥

પાણ્ડુકાસોદરશ્વાસશૂલસર્વોગશોથહા ॥ ૭૯ ॥

સાટોડીના વેડાનાં મૂળ, હરડે, લિમ્બડાની છાલ, દારુદગદર, કડુ, પટોલ-કડવાં પરવર, ગળો અને શુણ્ઠ, એ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ, ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી પાણ્ડુ, કાસ, ઉદર શ્વાસ, શ્વલ અને સર્વોગશોથ મરી જાય છે.

વાસાદિ ક્વાથ

વાસાદ્રાક્ષાડમયાક્વાથઃ પીતઃ સક્ષૌદ્રશર્કરઃ ॥

નિર્હતિ રક્તપિત્તાર્તિ શ્વાસકાસાન્નુદારુણાન્ ॥ ૮૦ ॥

અરૂંદ્રી, દ્રાક્ષ અને હરડે, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, મંચ અને સાકર સાથે પીવાથી, રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો મોટા ભયંકર હોવા છતાં પણ મટે છે.

રક્તપિત્ત ક્ષયં કાસં શ્લેષ્મપિત્તજ્વરં તથા ॥
વાસકકવાથ કેવલો વાસકકાથઃ પીતઃ ક્ષૌદ્રેણ નાશયેત્ ॥ ૮૧ ॥

એકલી અરૂંદ્રીનો જ ક્વાથ મંચ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત, ક્ષય, કાસ અને પિત્ત-કંઠનર મટી જાય છે.

વાસાક્ષુદ્રાડમૃતાકાથઃ ક્ષૌદ્રેણ જ્વરકાસહા ॥
વાસાદિ ક્વાથ અરૂંદ્રી, બેડીભોરિંગણી અને ગજો, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, મંચ સાથે પીવાથી જ્વર તથા કાસ મટી જાય છે.

કાસઘ્નઃ પિપ્પલીચૂર્ણયુક્તઃ ક્ષુદ્રાશ્ટતસ્તથા ॥ ૮૨ ॥
શુદ્રાશૃત બેડીભોરિંગણીનો ક્વાથ, લીણીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી, કાસ મટી જાય છે.

ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ ક્ષુદ્રાકુલ્થિવાસામિર્ગિરેણ ચ સાધિતઃ ॥
કાથઃ પુષ્કરચૂર્ણાઢ્યઃ શ્વાસકાસૌ નિવારયેત્ ॥ ૮૩ ॥

બેડીભોરિંગણી, કળથી, અરૂંદ્રી અને શુણ્ઠ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, પુષ્કરમૂલના-શાહતરના (યુનાની) ચૂર્ણ સાથે પીવાથી શ્વાસ તથા કાસ મટી જાય છે.

રેણુકાદિ ક્વાથ રેણુકાપિપ્પલીકાથો હિંગુકલ્કેન સંયુતઃ ॥
પાનાદેવ હિ પંચાપિ દિક્કા નાશયતિ ક્ષણાત્ ॥ ૮૪ ॥

રેણુકાખીજ અને લીણીપીપર, એ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ, સેકેલી હિંગના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી તે જ ક્ષણે પાંચ પ્રકારની દિક્કા મટી જાય છે.

બિલ્વત્વચો ગુહ્ચ્યા વા કાથઃ ક્ષૌદ્રેણ સંયુતઃ ॥
બિલ્વત્વચકવાથ જયેત્ત્રિદોષજાં છર્દિં પર્પટઃ પિત્તજાં તથા ॥ ૮૫ ॥

ખીલીના ઝાડની છાલનો ક્વાથ, મંચ સાથે પીવાથી ત્રિદોષજ છર્દિ મટી જાય છે.

ગુહ્ચીકવાથ ગજોનો ક્વાથ, મંચ સાથે પીવાથી ત્રિદોષજ છર્દિ મટી જાય છે.

પર્પટકવાથ ખડસલિયાનો ક્વાથ, મંચ સાથે પીવાથી પિત્તછર્દિ મટી જાય છે.

દશમૂલશૃત હિંગુપુષ્કરચૂર્ણાઢ્યં દશમૂલશૃતં જયેત્ ॥
ગૃધ્રસીં કેવલઃ કાથઃ શેફાલીપત્રજસ્તથા ॥ ૮૬ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, ગોખરુ, ખીલી, અરણી, શ્યોનાક-અરૂંદ્રશો, શવન અને પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોનાં મૂળનો ક્વાથ, સેકેલી હિંગ અને પુષ્કરમૂલના-શાહતરના (યુનાની) ચૂર્ણ સાથે પીવાથી ગૃધ્રસીવાત મટી જાય છે.

શેફાલીપત્રજકવાથ એકલી નગડનાં પાંદડાંનો ક્વાથ, સેકેલી હિંફ અને પુષ્કરમૂલના શાહતરના (યુનાની) ચૂર્ણ સાથે પીવાથી ગૃધ્રસીવાત મટી જાય છે.

રાસ્નાદિશૃત

રાસ્નાઽપ્તમાહાદાસ્નાગૈરૈરણ્ડજં શૃતમ્ ॥

સપ્તાતુગતે વાતે સામે સર્વોગજે પિબેત્ ॥ ૮૭ ॥

રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, શુણ્ઠ અને એરંડાનું મૂળ એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી, સપ્તાતુની અન્દર રહેલા આમવાત અને સર્વ અંગપીડવાત મટી જાય છે.

રાસ્નાદિ ક્વાથ

રાસ્નાગોક્ષુરકૈરણ્ડદેવદારપુનર્નવાઃ ॥

ગુહ્યચારગ્વધશ્ચૈવ ક્વાથમેષાં વિપાચયેત્ ॥ ૮૮ ॥

શુણ્ઠીચૂર્ણેન સંયુક્તં પિબેજ્જવાકટિપ્રહે ॥ પાર્શ્વપૃષ્ઠોરૂપીડાયામામવાતે મુદુસ્તરે ॥ ૮૯ ॥

રાસ્ના, ગોખરુ, એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, સાટોડીનાં મૂળ, ગળો અને ગરમાળાનો ગોળ, એ સાતે ઔષધોનો ક્વાથ, શુણ્ઠના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી, બંધાવવાત, કટિગ્રહવાત, પાર્શ્વશ્લેષવાત, પૃષ્ઠશ્લેષવાત, ગિરસ્તમ્ભવાત અને ભયંકર આમવાત મટી જાય છે.

મહારાસ્નાદિ ક્વાથ

રાસ્ના દ્વિગુણભાગા સ્યાદેકભાગાસ્તતઃ પરં ॥

ધન્વયાસબલૈરણ્ડદેવદારાસ્ટીવચાઃ ॥ ૯૦ ॥

વાસકો નાગરં પથ્યા ચન્ડ્યા મુસ્તા પુનર્નવા ॥ ગુહ્યચી વૃદ્ધદારશ્ચ શતપુષ્પાચગોક્ષુરઃ ॥ ૯૧ ॥

અશ્વગન્ધા પ્રતિવિષા કૃતમાલઃ શતાવરી ॥ કૃષ્ણા સહચરશ્ચૈવ ધાન્યકં વૃહતીદ્વયમ્ ॥ ૯૨ ॥

અભિઃ કૃતં પિવેત્ક્વાથં શુણ્ઠીચૂર્ણેન સંયુતમ્ ॥ કૃષ્ણાચૂર્ણેન વા યોગરાજગુગુલુકાઽથવા ॥ ૯૩ ॥

અજમોદાદિના વાઽપિ તૈલેનૈરણ્ડજેન વા ॥ સર્વોગક્રમ્પે કુબ્જત્વે પક્ષાવાતેઽપવાહુકે ॥ ૯૪ ॥

ગૃપ્તસ્યામામવાતે ચ શ્લીષ્ઠે ચાપતાનકે ॥ અન્ત્રવૃદ્ધૌ તથાઽધ્માને જંઘાજાનુગતેઽર્દિતે ॥ ૯૫ ॥

શુક્રામયે મેદૂરોગે વન્ધ્યાયોન્યામયેષુ ચ ॥ મહારાસ્નાદિરાખ્યાતો વ્રહ્મણા ગર્ભકારણમ્ ॥ ૯૬ ॥

રાસ્ના એ ભાગ, ધમસો, બદામીનાં-ખરેડીનાં મૂળ, એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, કચ્છરો, ઘોડાવજ, અરૂણી, શુણ્ઠ, હરે, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડીના વેડાનાં મૂળ, ગળો, વરધારો, વરિયાળી, ગોખરુ, આખસન્ધ, અતિવિપતી કળી, ગરમાળાનો ગોળ, શતાવરી, લીણીપીપર, કાણ્ઠાઅશેળિયો, ધાણા, ઉભીભોરિંગણી અને એડીભોરિંગણી, એ પચ્ચીસે ઔષધો એક એક ભાગ લેવાં; પછી એ છત્રીશે ઔષધોનો ક્વાથ કરવો; પછી શુણ્ઠ, લીણીપીપર, યોગરાજ ગુગળ, અજમોદાદિ ચૂર્ણ અથવા એરંડિયું તેલ, એ પાંચે અનુપાનોમાંથી, જે અનુપાન રોગીને અનુકૂળ આવતું હોય તે અનુપાનની સાથે ઉપલો ક્વાથ પીવાથી સર્વાર્કક્રમ્પ, કુબ્જત્વ, પક્ષાધાત, અપઆહુક, ગૃપ્ત્રસી, આમવાત, શ્લીષ્ઠ, અપતાનક, અન્ત્રવૃદ્ધિ, આધ્માન, બંધાવાત, જનુવાત, અદિતવાત, શુક્રામય, મેદૂરોગ, વન્ધ્યારોગ અને યોનિરોગ મટી જાય છે. આ મહારાસ્નાદિ ક્વાથ, ગર્ભકારણપર આપવો, એમ બ્રહ્માએ કહેલ છે.

એરંડાદિ શૃત

અરણ્ડો બીજપૂરશ્ચ ગોક્ષુરો વૃહતીદ્વયમ્ ॥

અશ્મમેદસ્તથા બિલ્વ એતન્મૂલૈઃ કૃતઃ શૃતઃ ॥ ૯૭ ॥

અરણ્ડતૈલહિંગવાઘ્યઃ સયવક્ષારસૈન્ધવઃ ॥ સ્તનસ્કન્ધકટીમેદૂહદયોત્થાં વ્યથાં જયેત્ ॥ ૯૮ ॥

એરંડાનું મૂળ, બીજોરાનાં ઝાડનું મૂળ, ગોખરુ, ઉભીભોંરિંગણીનાં મૂળ, ખેડીભોંરિંગણીનાં મૂળ, લાકડિયો પાપાણુભેદ અને બીલીના ઝાડનાં મૂળ, એ સાને ઔષધોનો ક્વાથ, એરંડિયું તેલ, સેકલી હિંગ, જવખાર અને સિન્ધાલુણ નાંખીને પીવાથી, સ્તન, સ્કન્ધ, કટી, મેદ્ર અને હૃદય, એ સર્વ જગોએ થનારી વાતપીડા મટી જાય છે.

નાગરૈરજઃ ક્વાથ નાગરૈરજઃ ક્વાથ દ્વન્દ્વયવસ્ય ચ ॥
હિંગુસાવર્ચલોપેતો વાતશૂલનિવારણઃ ॥ ૧૧ ॥

શુણ્ઠ અને એરંડાનું મૂળ, એ બે ઔષધોનો ક્વાથ, સેકલી હિંગ અને સંચળ સાથે પીવાથી, વાતશૂલ મટી જાય છે.

ધન્દ્રજવત્ ક્વાથ ધન્દ્રજવતો ક્વાથ, સેકલી હિંગ અને સંચળની સાથે પીવાથી વાતશૂળ મટી જાય છે.

ત્રિફલાદિ ક્વાથ ત્રિફલાઽઽરગ્વધક્વાથઃ શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતઃ ॥
રક્તપિત્તહરો દાહપિત્તશૂલનિવારણઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં અને ગરમાળાનો ગોળ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, સાકર તથા મધ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત, દાહ અને પિત્તશૂલ મટી જાય છે.

એરંડમૂલકવાથ એરંડમૂલં દ્વિપલં જલેઽષ્ટગુણિતે પચેત્ ॥
તત્કાથો યાવશૂકાઘ્યઃ પાર્શ્વહૃત્કફશૂલહા ॥ ૧૦૧ ॥

એરંડાનું મૂળ, બે પલ લઈ, આઠગણા પાણીની અંદર ઉકાળવું. એ ક્વાથ જવખાર સાથે પીવાથી પાર્શ્વ તથા હૃદયકફશૂલ મટી જાય છે.

દશમૂલકૃતઃ ક્વાથઃ સયવક્ષારસૈન્ધવઃ ॥
હ્રોગગુલ્મશૂલો નિવાસં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોંરિંગણી, ખેડીભોંરિંગણી, ગોખરુ, બીલી, અરણી, શ્યોનાક-અરૂંશો, શવન અને પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોનાં મૂળનો ક્વાથ, જવખાર અને સિન્ધાલુણ સાથે પીવાથી, હ્રોગ, ગુદમ, શૂલ, કાસ અને શ્વાસ મટી જાય છે.

હરીતકીદુરાલ્મ્બાકૃતમાલક્રગોક્ષુરૈઃ ॥
હરીતક્યાદિ ક્વાથ પાષાણભેદસહિતૈઃ ક્વાથો માક્ષિક્કસંયુતઃ ॥ ૧૦૩ ॥
વિબન્ધે મૂત્રકૃચ્છ્રે ચ સદાહ સરુજે હિતઃ ॥

હરડો, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખરુ અને લાકડિયો પાપાણુભેદ, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ સાથે પીવાથી વિબન્ધ (ઝાડો, પેશાબ અંધ થયો હોય તે) તથા દાહ અને સરુજ (તણખ મારતો) મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ મટી જાય છે.

વીરતર્વાદિ ક્વાથ વીરતર્વૈક્ષવન્દા કાશઃ સહચરત્રયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥
કુશદ્વયં નલો ગુન્દ્રા બકપુષ્પોઽમિમન્થકઃ ॥

મૂર્વા પાષાણભેદશ્ચ શ્યોનાકો ગોક્ષુરસ્તથા ॥ ૧૦૫ ॥ અપામાર્ગશ્ચ કમલં બ્રાહ્મી ચેતિ ગણો વરઃ ॥
વીરતર્વાદિરિત્યુક્તઃ શર્કરાશ્મરિકૃચ્છ્રેહા ॥ ૧૦૬ ॥ મૂત્રાઘાતં વાયુરોગાન્નાશયેન્નિશ્ચિલાનપિ ॥

અર્જુનવૃક્ષની-અર્જુન સાદડાની-ધોળા સાજડાની છાલ, અર્જુનવૃક્ષ-ધોળા સાજડાપર થનારી ગાણ, કાંસડો, ધોળો કાણ્ટાઅશેળિયો, પીળો કાણ્ટાઅશેળિયો, કાળો કાણ્ટાઅશેળિયો, મોટો દર્ભ, નાનો દર્ભ, નાળી, ગુન્દા-ગુણડાસિની-લઘુ ગોણડાળ-ઝીઝવે ધાંસ, બકપુષ્પા-શિવલિંગી-અગથિયો, અરણીનાં મૂળ, મૂર્વા-મોરવેલ, લાકડિયો પાષાણભેદ, શ્યાનાક-અરડ્ડશો, ગોખરુ, અધેડો, કમળ અને બ્રાહ્મી, એ ઓગણીશો ઔષધોનો વીરતવાદિ નામે કવાથ કહેવાય છે. તે કવાથ, પીવાથી, શર્કરા, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાધાત અને સર્વ વાતરોગો મટી જાય છે.

एलामधुकगोकण्टरेणुकरण्डवासकाः ॥ १०७ ॥

એલાદિ કવાથ

कृष्णाश्मभेदसहिताः काथ एषां मुसाधितः ॥

शिलाजतुयुतः पेयः शर्कराश्मरिक्छ्रहा ॥ १०८ ॥

એલચી, જેડીમધ, ગોખરુ, રેણુકખીજ, એરંડાનું મૂળ, અરડ્ડશી, લીણીપીપર અને પાષાણભેદ, એ આઠે ઔષધોનો કવાથ, શિલાજિત્ સાથે પીવાથી શર્કરા, અશ્મરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ મટી જાય છે.

समूलगोधुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः ॥

સમૂલગોધુરકવાથ

नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथा चोष्णसमीरणम् ॥ १०९ ॥

મૂળ સહિત ગોખરુનો છોડ આણી, તેનો કવાથ કરીને પછી તે કવાથ, સાકર અને મધ સાથે પીવાથી, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ઉષ્ણસમીરણ-ઉનવા મટી જાય છે.

वरादान्यब्ददारूणां काथः क्षौद्रेण मेहहा ॥

વરાદિ કવાથ

वत्सकस्त्रिफला दार्वी मुस्ता बीजकजस्तथा ॥ ११० ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, દારુહળદર, નાગરમોથ અને દેવદાર, એ છએ ઔષધોનો કવાથ, મધ સાથે પીવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે.

વત્સકાદિ કવાથ

કડાછાલ, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, દારુહળદર, નાગરમોથ અને ખીયાની છાલ, એ સાતે ઔષધોનો કવાથ, મધ સાથે પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

ફલાત્રકાદિ શૃત

फलत्रिकाब्ददार्वीणां विशालायाः शृतं पिबेत् ॥

निशाकल्कयुतं सर्वप्रमेहविनिवृत्तये ॥ १११ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, નાગરમોથ, દારુહળદર અને મોટી ઇન્દ્રવારણીના વેલાનાં મૂળ, એ છએ ઔષધોનો કવાથ, હળદરના કદક સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો મટે છે.

દાર્વીઆદિ કવાથ

दार्वी रसांजनं मुस्तं भल्लातः श्रीफलं वृषः ॥

कैरातश्च पिबेदेषां काथं शीतं समाक्षिकम् ॥ ११२ ॥

जयेत्सञ्चलं प्रदरं पीतश्चेतासितारुणम् ॥

દારુહળદર, રસવંતી, નાગરમોથ, ભીલામું, ખીલી, અરડ્ડશી અને કરિયાતું, એ સાતે ઔષધોનો કવાથ, ટાઢો થયા પછી, મધ સાથે પીવાથી, શ્વળ સહિત પીગું, ધોળું, કાળું અને રાતું પ્રદર મટી જાય છે.

ન્યગ્રોધાદિ ગણુકવાથ ન્યગ્રોધલક્ષકોષાન્નવેતસા બદરી તુળિ: ॥ ૧૧૩ ॥

મધુયદ્રી પ્રિયાલુશ્ચ લોધ્રદ્રયમુદુમ્બર: ॥
પિપ્પલશ્ચ મધૂકશ્ચ તથા પારિસપિપ્પલ: ॥ ૧૧૪ ॥ સલ્લકી તિન્દુકી જમ્બૂદ્રયમામ્રતઃ શિવા ॥
કદમ્બકકુભૌ ચૈવ ભલ્લાતકફલાનિ ચ ॥ ૧૧૫ ॥ ન્યગ્રોધાદિગણક્રવાથં યથાલામં ચ કારયેત્ ॥
અયં કાથો મહાપ્રાહી વ્રણ્યો ભમ્નં ચ સાધયેત્ ॥ ૧૧૬ ॥ યોનિદોષહરો દાહમેદોમેહવિષાપહ: ॥

વડ, પીપર અને ડુંગરી આમ્બો, એ ત્રણેની છાલ, નેતર, બોરડીની છાલ, વેલિયા પીપળાની છાલ, જેડીમધ, ચારોલી, લાલ લોદર, સફેત લોદર, ઉંબરો, પીપળો, મહુડો, પારસ પીપળો, શાલેડું (ધૂપેડો), ટીમ્બરુ (ટીમ્બરવો), રાજ (રાવણી) જામ્બૂ, ડુંગરી (વેલરિયા) જામ્બૂ, આમ્બો, એ નવેની છાલ, હિમજ, કદમ્બની છાલ, કકુલની—અર્જુનસાદડાની—ધોળા સાજડની છાલ અને બીલામું, આ ત્રેનીએ ઔષધોના ક્વાથને ન્યગ્રોધાદિ ગણુકવાથ કહે છે. આ ક્વાથનાં ઔષધોમાંથી જેટલાં ઔષધો મળે, તેટલાં લઇ, તેનો ક્વાથ કરવો. આ ક્વાથ મહાગ્રાહી—અવપ્ટલક, ત્રણ રોગ, અસ્થિભંગ રોગ, યોનિ રોગ, દાહ, મેદ, મેહ અને વિવિધકાર મટાડે છે.

ખિલ્વાદિ ક્વાથ ચિલ્વોડમિમન્યઃ શ્યોનાકઃ કાશ્મરી પાટલ તથા ॥ ૧૧૭ ॥

કાથ ણાં જયેન્મેદોદોષં ક્ષૌદ્રેણ સંયુતઃ ॥
ખીલી, અરણી, શ્યોનાક—અરકુશો, શવન અને પાટલા—પાડળ. એ પાંચે ઔષધોનાં મૂળનો ક્વાથ, મધ નાંખીને પીવાથી મેદોદોષ મટી જાય છે.

ક્ષૌદ્રેણ ત્રિફલાક્રાથઃ પીતો મેદોહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૮ ॥
ત્રિકલાક્રવાથ હરડાં, ખેલેડાં અને આમ્બાળાં, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ નાંખીને પીવાથી મેદોરોગ મટે છે.

શીતીભૂતં તથોષ્ણામ્બુ મેદોહત્ક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥
ઉષ્ણામ્બુ ગરમ પાણી, ટાકું થયા પછી, મધ નાંખીને પીવાથી મેદો-રોગ મટી જાય છે.

ચન્યચિત્રકવિશ્વાનાં સાધિતો દેવદારુણા ॥ ૧૧૯ ॥

ચાથસ્ત્રિવૃન્વૃણયુતો ગોમૂત્રેણોદરાન્ જયેત્ ॥
છવક, ચિત્રો, શુણ્ઠ અને દેવદારુ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ ગાયના મૂત્રની તથા નસોતરના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી ઉદર રોગ મટે છે.

પુનર્નવાદિક્વાથ પુનર્નવાસ્મૃતાદાશ્વધ્યાનાગરસાધિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

ગોમૂત્રગુગુલુયુતઃ કાથઃ શોથોદરાપહઃ ॥
સાટોડીના વેલાનાં મૂળ, ગળો, દેવદારુ, હરડે અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ ગાયના મૂત્રની તથા ગુગળની સાથે પીવાથી શોથોદર મટી જાય છે.

પૃથ્વાદિ ક્વાથ પથ્યારોહીતક્રાથં યવક્ષારકણાયુતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

પિબેત્રાતર્યકૃત્પ્લીહગુલ્મોદરનિવૃત્તયે ॥

હરડે અને રગતરોહિડો, એ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ, જવખાર અને લીણડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે સવારના પોહોરમાં પીવાથી યકૃત, પ્લીહ, ગુલ્મ અને ઉદર રોગ મટી જાય છે.

પુનર્નવા દારુનિશા નિશા શુણ્ઠી હરીતકી ॥ ૧૨૨ ॥

પુનર્નવાદિ શૃત

ગુહ્મચી ચિત્રકો માક્ષી દેવદારુચ તૈઃ શૃતઃ ॥

પાણિપાદોદરમુલપ્રાસં શોફં નિવારયેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સાટોડીના વેલાનાં મૂળ, દારુહળદર, હળદર, શુણ્ઠ, હરડે, ગજો, ચિત્રો, ભાર્જીની છાલ અને દેવદાર, એ નવે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી હાથ, પગ, ઉદર અને મુખ, એ સર્વ જખ્યાપરનો શોફ મટી જાય છે.

ફલત્રિકોદ્ભવં ક્વાથં ગોમૂત્રેણૈવ પાયયેત્ ॥

ફલત્રિકકવાથ

વાતરુલેષ્મકૃતં હન્તિ શોથં વૃષણસમ્મયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આમ્બળાં, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, ગાયના મૂત્રની સાથે પીવાથી, વાતકકૃત વૃષણશોથ મટી જાય છે.

રાક્ષાઽમૃતા બલા યષ્ટી ગોકર્ણદરણ્ડજઃ શૃતઃ ॥

રાક્ષાદિ શૃત

અરણ્ડતૈલસંયુક્તો વૃદ્ધિમંત્રોદ્ભવાં જયેત્ ॥ ૧૨૫ ॥

રાક્ષા, ગજો, અલદાણુનાં-ખરેટીનાં મૂળ, જેડીમધ, ગોખરુ અને એરંડાનું મૂળ, એ છએ ઔષધોનો ક્વાથ, એરંડિયા તેલની સાથે પીવાથી અન્તરવૃદ્ધિ રોગ મટી જાય છે.

કાંચનારત્વચઃ ક્વાથઃ શુણ્ઠીચૂર્ણેન નાશયેત્ ॥

કાંચનારત્વચકવાથ

ગળ્ડમાલં તથા ક્વાથઃ ક્ષૌદ્રેણ વરુણત્વચઃ ॥ ૧૨૬ ॥

કાંચનારનાં-ચંપાકાડીનાં ઝાડની છાલનો ક્વાથ, શુણ્ઠના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી ગણ્ડમાલા મટે છે.

વરુણત્વચ ક્વાથ વરણુનાં ઝાડની છાલનો ક્વાથ, મધની સાથે પીવાથી ગણ્ડમાલા મટે છે.

શાખોટવલ્કલકવાથ

શાખોટવલ્કલક્વાથં ગોમૂત્રેણ યુતં પિબેત્ ॥

શ્લીપદાનાં વિનાશાય મેદોદોષનિવૃત્તયે ॥ ૧૨૭ ॥

શાખોટનાં-સાહોડાનાં-સાગની જાતનાં ઝાડની છાલનો ક્વાથ, ગાયના મૂત્રની સાથે પીવાથી શ્લીપદ તથા મેદો રોગ મટે છે.

પુનર્નવાવરુણયોઃ ક્વાથોઽન્તર્વિદ્રધીનૃ જયેત્ ॥

પુનર્નવાદિ ક્વાથ

તથા શિમુમ્બઃ ક્વાથો હિહુસૈન્ધવસંયુતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સાટોડીના વેલાનાં મૂળ તથા વરણુની છાલ, એ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી અન્તર્વિદ્રધિ રોગ મટી જાય છે.

શિશુભલકવાથ

શરગવાની છાલનો ક્વાથ, સેફલી હિજ્જ અને સિન્ધાલુણુની સાથે પીવાથી અન્તર્વિદ્રધિ રોગ મટે છે.

વરુણાદિ ગણ્ડકવાથ.

વરુણો વક્રપુષ્પશ્ચ ચિત્વાઽપામાર્ગચિત્રકાઃ ॥

અમ્મિમન્થદ્વયં શિમુદ્વયં ચ બૃહત્તીદ્વયમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

સૈર્યકવ્રયં મૂર્વા મેષશ્ચંગી કિરાતકઃ ॥ અજશ્ચક્રી ચ વિન્ધી ચ કરંજશ્ચ શતાવરી ॥ ૧૩૦ ॥
વરુણાદિગણકાથઃ કફમેદોદરઃ સ્મૃતઃ ॥ હન્તિ ગુલ્મં શિરઃશૂલં તથાડમ્યન્તરવિદ્રધીન્ ॥ ૧૩૧ ॥

વરુણો, બક્રપુષ્પ-અગથિયો, બીલી, અથેડો, ચિત્રો, મોટી અરણી, નાની અરણી, મીડો શરગવો, કડવો શરગવો, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, ધોળો કાણ્ટાઅશેળિયો, પીળો કાણ્ટા અશેળિયો, કાળો કાણ્ટાઅશેળિયો, મૂર્વા-મોરવેલ, મરડાશિંગી, કરિયાતું, કાકડાશિંગી, કડવાં ધોલાંના વેલાનું મૂળ, કરંજ અને શતાવરી, આ એકત્રીસે ઔષધોનો ક્વાથ, વરુણાદિ ગણુકવાથ કહેવાય છે. એ ક્વાથ પીવાથી કફ, મેદ, ગુલ્મ, શિરઃશૂલ તથા અભ્યંતરવિદ્રધિ રોગ મટે છે.

ઉપકાદિ ગણુચૂર્ણં ઉષકસ્તુત્થકં હિન્તુ કાસીસદ્રયસૈન્ધવમ્ ॥

સશિલાજતુ કૃચ્છ્રાશ્મગુલ્મમેદઃકફાપહમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

ખારો શોધેલો મોરયુથુ, મેકેલી હિંગ, શોધેલ સફેત હીરાકસી, શોધેલ પીળી હીરાકસી, સિન્ધાત્રુણ અને શિલાગિત્, આ સાતે ઔષધોનું ચૂર્ણ ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, મેદ અને કફ રોગ મટી જાય છે.

ઉપકાદિ રત્નેયુક્ત વરુ- વરુણાદિગણકાથમપકે મધ્યવિદ્રધૌ ॥

ણાદિ ગણુકવાથ ઉષકાદિરજોયુક્તં પિવેચ્છમનહેતવે ॥ ૧૩૩ ॥

વરુણો, બક્રપુષ્પ-અગથિયો, બીલી, અથેડો, ચિત્રો, મોટી અરણી નાની અરણી, મીડો શરગવો, કડવો શરગવો, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, ધોળો, કાણ્ટા-અશેળિયો, પીળો કાણ્ટાઅશેળિયો, કાળો કાણ્ટાઅશેળિયો, મૂર્વા-મોરવેલ, મરડાશિંગી, કરિયાતું, કાકડાશિંગી, કડવાં ધોલાંના વેલાનાં મૂળ, કરંજ અને શતાવરી, આ એકત્રીસે ઔષધોનો ક્વાથ, વરુણાદિ ગણુકવાથ કહેવાય છે.

ખારો, શોધેલો મોરયુથુ, મેકેલી હિંગ, શોધેલ સફેત હીરાકસી, શોધેલ પીળી હીરાકસી, સિન્ધાત્રુણ અને શિલાગિત્, આ સાતે ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉપકાદિ ગણુ નામનું ચૂર્ણ કહેવાય છે. ઉપલો કાઢો, આ ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી અપકવ મધ્યવિદ્રધિની ગાંઠ મટી જાય છે.

ખદિરાદિ ક્વાથ. સ્વદિરત્રિફલાકાથો મહિષીષૃતસંયુતઃ ॥

વિડંગતૂર્ણયુક્તશ્ચ ભગન્દરવિનાશનઃ ॥ ૧૩૪ ॥

ખેરતી છાલ, હરડાં, બેહેડાં અને આમ્બળાં, આ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, ભેંસના ઘીની તથા વાવડિંગના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી ભગંદર રોગ મટી જાય છે.

પટોલત્રિફલાનિમ્બકિરાતસ્વદિરાસનૈઃ ॥

કાથઃ પીતો જયેત્સર્વાનુપદંશાન્સગુગુલુઃ ॥ ૧૩૫ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, લિમ્બાડાની છાલ, કરિયાતું, ખેરતી છાલ અને ખીયો, આ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ, ગુગળની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉપદંશો મટી જાય છે.

અમૃતાદિ ક્વાથ

અમૃતૈષ્ઠચવાસાનાં ક્વાથ ઇષ્ઠતૈલયુક્ ॥

પીતઃ સર્વોગસંચારિ વાતરક્તં જયેત્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

ગળો, એરંડાનું મૂળ અને અરંડા, આ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, એરંડિયા તેલની સાથે પીવાથી આખા અંગમાં ફેલાઈ ગયેલો વાતરક્ત રોગ નક્કી મટી જાય છે.

પટોલાદિ ક્વાથ

પટોલં ત્રિફલા તિક્તા ગુડ્ડચી ચ શતાવરી ॥

એતત્કાથો જયેત્પીતો વાતાડલં દાહસંયુતમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, કડુ, ગળો અને શતાવરી, એ સાતે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી દાહયુક્ત વાતરક્ત મટી જાય છે.

ધાત્ર્યાદિ ક્વાથ

કાથોડવલ્ગુજચૂર્ણાદયો ધાત્રીચદિરસારયોઃ ॥

જયેત્સુશીલિતો નિત્યં કુષ્ઠં પથ્યાશિનાં તૃણામ્ ॥ ૧૩૮ ॥

આમ્બળાં તથા ખેરસાર, આ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ, આમ્બીનાં ચૂર્ણ સાથે પીવાથી, હરમેશાં શાન્ત સ્વભાવવાળા અને પથ્ય પાળવાવાળા માણસોનું કુષ્ઠ મટી જાય છે.

મંજિષ્ઠા ત્રિફલાતિક્તા વચા દારુનિશાડમૃતા ॥

લઘુમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ

નિમ્બશ્વૈષ્ઠાં કૃતઃ કાથો વાતરક્તવિનાશનઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પામાકપાલિકાકુષ્ઠરક્તમણ્ડલજિન્મતઃ ॥

મહુડ, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, કડુ, ઘોડાવજ, દારુ હળદર અને લિમ્બાડાની છાલ, એ નવે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી વાતરક્ત, પામા, કપાલિકા કુષ્ઠ અને રક્તમણ્ડલ રોગ મટી જાય છે.

અમૃતમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ

મંજિષ્ઠામુસ્તકુટજગુડ્ડચીકુષ્ઠનાગરૈઃ ॥ ૧૪૦ ॥

માર્જીશુદ્રાવચાનિમ્બનિશાદ્રવ્યફલત્રિકૈઃ ॥

પટોલકટુકીમૂર્વાવિડંગાસનચિત્રકૈઃ ॥ ૧૪૧ ॥ શતાવરીત્રાયમાણાકૃષ્ણેન્દ્રવવાસકૈઃ ॥

મૃજ્જરાજમહાદારુપાટાલદિરચન્દનૈઃ ॥ ૧૪૨ ॥ ત્રિવૃદ્ધરુણકરાતબાકુચીકૃતમાલકૈઃ ॥

શાલોટકમહાનિમ્બકરંજાતિવિષાજલૈઃ ॥ ૧૪૩ ॥ હિન્દુવારુણિકાનન્તાસારિવાર્પપટૈઃ સમૈઃ ॥

એભિઃ કૃતં પિવેત્કાથં કળાગુમ્બુલસંયુતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥ અષ્ટાદશશુ કુષ્ઠેષુ વાતરક્તાર્દિતે તથા ॥

ઉપદંશે શ્લીપદે ચ પ્રસૂતૌ પક્ષઘાતકે ॥ ૧૪૫ ॥ મેદોદોષે નેત્રરોગે મંજિષ્ઠાદિ પ્રશસ્યતે ॥

મહુડ, નાગરમેથ, કડાછાલ, ગળો, કડ, શુણ્ઠ, ભાઈગીનાં મૂળ, બેડીભોરિંગણી ઘોડાવજ, લિમ્બાડાની છાલ, હળદર, દારુ હળદર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, પટોલ-કડવાં પરવર, કડુ, મૂર્વા-મોરવેલ, વાવડિડું, યિયો, ચિત્રો, શતાવરી, ત્રાયમાણ, લીણીપીપર, ઇન્દ્રજવ, અરંડા, ભાંગરો, દેવદાર, કળીપાટ, ખેરના ઝાડની છાલ, રતાંજલી, નસોતર, વરણો કરિયાતું, આમ્બીનાં મૂળ, ગરમાળાનો ગોળ, શાખોટક-સાહોડા-સાગની જાત, બકાનની છાલ, કરંજ, અતિવિષની કળી, વાળો, ઇન્દ્રવારુણીનાં મૂળ, જવાસો, કુપુરીમધુરી અને ખડસલિયો, એ પીસ્તાલીશે ઔષધોનો ક્વાથ, લીણીપીપર અને ગુગળના ચૂર્ણ સાથે

પીવાથી, અદાર પ્રકારનાં કુષ્ઠ, વાતરક્ત, અદિતિવાત, ઉપદંશ, શ્લીપદ, પ્રસુમ (શ્વન્યાંગ) રોગ, પક્ષાઘાતક, મેદોદોષ અને નેત્રરોગ મટી જાય છે.

પૃથ્વાદિ ક્વાથ

પૃથ્વાઽક્ષધાત્રીમૂનિમ્બનિશાનિમ્બાઽમૃતાયુતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

કૃતઃ કાથઃ ષડંગોઽયં સગુહઃ શીર્ષશૂલહૃત્ ॥

ભ્રૂશંખકર્ણશૂલાનિ તથાઽર્ધશિરસો રુજમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

સૂર્યાવર્ત શંખકં ચ દંતપાતં ચ તદ્રુજમ્ ॥ નક્તાંધ્યં પટલં શુક્રે ચક્ષુઃપીઢાં વ્યપોહતિ ॥ ૧૪૮ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, કરિયાતું, હળદર અને લિમ્બડાપરની ગળો, એ છએ ઔષધોનો ક્વાથ, ગોળ સાથે પીવાથી, શીર્ષશૂલ, ભ્રૂશૂલ, શંખશૂલ, કર્ણશૂલ, અર્ધશિરસરોગ, સૂર્યાવર્તરોગ, કર્ણશંખકર્ણ, દંતપાતરોગ, દંતરોગ, નક્તાંધ્ય રોગ, પટલરોગ, શુક્રરોગ અને ચક્ષુઃપીડા રોગ મટે છે.

વાસાદિ ક્વાથ

વાસાવિશ્વાઽમૃતાદાવીરક્તચન્દનચિત્રકૈઃ ॥

મૂનિમ્બનિમ્બકટુકાયટોલત્રિકલામ્બુદૈઃ ॥ ૧૪૯ ॥

યવકાલિન્નકુટજૈઃ કાથઃ સર્વાક્ષિરોગહા ॥ વૈસ્વર્ય પીનસં શ્વાસં નાશયેદુરસઃ ક્ષતમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

અરૂંશી, શુષ્ક, ગળો, દારૂહળદર, રતાંજલી, ચિત્રો, કરિયાતું, લિમ્બડાની બાલ, કટુ, પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં. નાગરમોથ, જવ, ઇન્દ્રજવ અને કડાબાલ, એ સત્તરે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી, સર્વ જાતના અક્ષિરોગ, વૈસ્વર્ય રોગ, પીનસ રોગ, શ્વાસ રોગ અને ઉરઃક્ષત રોગ મટે છે.

અમૃતાદિ ક્વાથ

અમૃતાત્રિકલાકાથઃ પિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ ॥

સક્ષૌદ્રઃ શીલિતો નિત્યં સર્વનેત્રવ્યથાં જયેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ગળો, હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, ટાટો થયા પછી, લીણીપીપરના ચૂર્ણની તથા મધની સાથે પીવાથી સર્વે જાતની નેત્રપીડા મટી જાય છે.

અશ્વત્થાદિ શૃત

અશ્વત્થોદુમ્બરશ્લક્ષવટવેતસજઃ શૃતઃ ॥

વ્રણશોથોપદંશાનાં નાશનં ક્ષાલ્નાત્સમૃતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

પીપળો, ઉચ્ચરો, પીપર, વડ અને નેતર, એ પાંચે ઔષધોના મૂળના ક્વાથથી ઘણુ, શોથ અને ઉપદંશ, એઓને ધોવાથી, એ રોગો મટી જાય છે.

પ્રમથ્યા કરવાની વિધિ

પ્રમથ્યા પ્રોચ્યતે દ્રવ્યપલાત્કલ્કીકૃતાત્ શૃતાત્ ॥ તોયેઽષ્ટગુણિતે

લીલી વનસ્પતિને એક પલ પાણી, તેને વાટીને, તેની ચટણી

કરવી. પણુ જો સૂકી વનસ્પતિ હોય તો, તે સૂકી વનસ્પતિને પાણીની અંદર વાટીને, તેની ચટણી કરવી. પછી તે ચટણીને આઠગણુ પાણીની અંદર ઉકાળવી, અને બે પલ પાણી આકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા પાણીનું નામ પ્રમથ્યા જાણવું.

પ્રમથ્યા કેટલી લેવી ?

તસ્યાઃ પાનમાહુઃ પલદ્વયમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

એ પ્રમથ્યા પીવાની માત્રા બે પલની જાણવી.

મુસ્તકાદિ પ્રમથ્યા

મુસ્તકેન્દ્રયૈઃ સિદ્ધા પ્રમથ્યા દ્વિપલોન્મિતા ॥

મુસ્તીતા મધુસંયુક્તા રક્તાતીસારનાશિની ॥ ૧૫૪ ॥

નાગરમેથ અને ઇન્દ્રજવ, એ બન્ને ઔષધો, એક એક પલ પાણીને તેમની પ્રમથ્યા કરવી. એ પ્રમથ્યા હણી થયા પછી મંથ સાથે પીવાથી રક્તાતીસાર મટે છે.

યવાથ કરવાની વિધિ

સાધ્યં ચતુષ્પલં દ્રવ્યં ચતુઃષ્ટિપલે જલે ॥

તત્કાર્યેનાર્ધશિષ્ટેન યવાગ્નં સાધયેદ્દનામ્ ॥ ૧૫૫ ॥

ચાર પલ ઔષધ લઈ, તેને થોડાંક કચરી, પછી તેને ચોસડ પલ પાણીની અન્દર ઉકાળવાં, અને અત્રીશ પલ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળેલાં પાણીની અન્દર ખીજું જે કંઈ દ્રવ્ય નાંખવું હોય તે નાંખી, પાછું ઉકાળીને ધાતું કરવું, તેનું નામ યવાથ ગ્જાણું.

આમ્રાદિ યવાથ

આમ્રાડ્ડમ્રાતકજન્તુત્વક્રકષાયે વિપચેદ્દુઃ ॥

યવાગ્નં શાલિભિર્યુક્તાં તાં મુક્ત્વા પ્રહર્ણીં જયેત્ ॥ ૧૫૬ ॥

આમ્રો, અમ્બેડો અને ગમ્બુ, એ ત્રણેનાં ઝાડની છાલ, ચાર ચાર પલ લઈ, તેમને થોડાંક કચરી, પછી તેને ચોસડ પલ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને અત્રીશ પલ પાણી બાકી રહે, ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલાં પાણીની અન્દર, નાંખવા બેઠએ તેટલા આમ્રા નાંખી, પાછું ઉકાળીને ધાતું કરવું. એ યવાથ પીવાથી સંગ્રહણી મરી જાય છે.

યૂષ કરવાની વિધિ

ક્લ્લદ્રવ્યપલં શુષ્ઠી પિપ્પલી ચાર્ધકાર્ધિકી ॥

વારિપ્રસ્થેન વિપચેત્સ દ્વો યૂષ ઉચ્યતે ॥ ૧૫૭ ॥

ક્રાઈ પણુ ઔષધ એક પલ લઈ, તેને અધકચરા કરીને તેનો કદક કરવો. એ કદક એક પલ, શુષ્ક અને લીણીપીપર(જે ક્રાઈ યૂષની અન્દર નાંખવાનાં હોય ત્યાં)અર્ધ અર્ધ કર્પ લઈ, એ ત્રણે ઔષધોને મિશ્ર કરીને એક પ્રથ પાણીમાં(જરાક)ઉકાળવાં, તેનું નામ યૂષ ગ્જાણું.

સપ્તમુષ્ટિક યૂષ

કુલિત્થયવકોલેશ્ચ મુદ્ગેમૂલક્રમ્પનિયકૈઃ ॥

શુષ્ઠીધાન્યાકયુક્તૈશ્ચ યૂષઃ શ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સપ્તમુષ્ટિકાં ઇત્યેષ સન્નિપાતજ્વરં જયેત્ ॥ આમવાતહરઃ કઠ્ઠહૃદ્વક્ત્રાણાં વિશોધનઃ ॥ ૧૫૯ ॥

કળથી, જવ, ખોર, મગ, મૂળાનો કાંદો અને પાન્દડાંઓની મધ્યમાં રહેલી લીલા રંગની ગાણક, શુષ્ક અને ધાણા, એ સાતે ઔષધો એક એક મુષ્ટિક-મુંડી લઈને તેનો યૂષ કરવો. એ સપ્તમુષ્ટિક યૂષ પીવાથી કફ, વાત, સન્નિપાતજ્વર અને આમવાત મરી જાય છે તથા કણ્ઠ, હૃદય અને મુખ સાફ થાય છે.

પીવા સારુ ઔષધોનું

ક્ષુણ્ણં દ્રવ્યપલં સાધ્યં ચતુઃષ્ટિપલે જલે ॥

અર્ધશિષ્ટં ચ તદ્દેયં પાને મક્તાદિસંવિધૌ ॥ ૧૬૦ ॥

પાણી કરવાની વિધિ

અધકચરા ઔષધો એક પલ લઈને, તેને ચોસડ પલ પાણીમાં

ઉકાળવાં અને અત્રીશ પલ પાણી બાકી રહે, ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલું પાણી (ટાટું થયા પછી), તરશ લાગે ત્યારે અને જમવા ટાણે ભોજન સાથે પીવા આપવું.

ઉશીરાદિ જલપાન

ઉશીરપર્પટોદીચ્યમુસ્તનાગરચન્દનૈઃ ॥

જલં શૃતં હિમં પેયં પિપાસાજ્વરનાશનમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

કાળો વાળો, ખડસલિયો, વાળો, નાગરમોથ, શુણ્ઠ અને રતાંજલી, એ છએ ઔષધો, એક એક પલ લઈને ચોસડ પત્ર પાણીમાં ઉકાળવાં, અને બત્રીશ પત્ર પાણી બાકી રહે સારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલું પાણી ટાકું થયા પછી પીવાથી પિપાસા અને જ્વર મરી જાય છે.

સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કરવાની વિધિ

અષ્ટમેનાંશશેષેણ ચતુર્થેનાર્ધકેન વા ॥

અથવા ક્વથનેનૈવ સિદ્ધમુળ્ળોદકં વંદેત્ ॥ ૧૬૨ ॥

ચૂલાપર ઊકળવા મૂકલાં પાણીના આઠમે ભાગ, ચોથો ભાગ, અથવા અર્ધો ભાગ પાણી બગી જાય સારે તે પાણીને, ડિંવા ઉકાળેલાં પાણીને, સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કહે છે.

સિદ્ધ ઉષ્ણોદક ક્યા ક્યા રોગોપર ફેલું?

શ્લેષ્મામવાતમેદોઘ્નં વસ્તિશોધનદીપનમ્ ॥

કાસશ્વાસજ્વરહરં પીતમુળ્ળોદકં નિશિ ॥ ૧૬૩ ॥

રાતે ઊનું પાણી પીવાથી કફ, આમવાત અને મેદોદોષ મટે છે. બરિનું શોધન થાય છે, જડરાશિ પ્રતીપ થાય છે તથા કાસ, શ્વાસ અને જ્વર મટે છે.

ક્ષીરપક્વૌષધિ વિધિ

ક્ષીરમશ્નુગુણં દ્રવ્યાત્ ક્ષીરાત્નીરં ચતુર્ગુણમ્ ॥ ક્ષીરાવશેષં

ઔષધ એક ભાગ, દૂધ આઠ ભાગ અને પાણી બત્રીશ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને તેમની અન્દર નાંખેલું પાણી બગી જાય કે તરત તે ઔષધવાળાં દૂધને હેડે ઉતારી લેવું.

ક્ષીરપક્વૌષધિ ક્યા ક્યા રોગોપર ફેલી?

તત્પીતં શૂન્મામોદ્ધવં જયેત્ ॥ ૧૬૪ ॥

ઉપર કહેલી વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલું ઔષધિવાળું દૂધ પીવાથી આમશૂન મટે છે.

પંચમૂલીક્ષીરશૃત

સર્વજ્વરાણાં જીર્ણાનાં ક્ષીરં મૈષજ્યમુત્તમમ્ ॥

શ્વાસાત્કાસાચ્છિરઃશૂલાત્પાર્શ્વશૂલાત્સપીનસાત્ ॥ ૧૬૫

મુચ્યતે જ્વરિતઃ પીત્વા પચ્ચમૂલીશૃતં પયઃ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભી ભોરિંગણી, બેરી ભોરિંગણી અને ગોખરુ, એ પાંચે ઔષધોનાં મૂળોને અધકચરાં કરવાં. એ અધકચરાં મૂળો એક ભાગ, દૂધ આઠ ભાગ તથા પાણી બત્રીશ ભાગ લઈ, ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને તેમની અન્દર નાંખેલું પાણી બગી જાય કે તરત તે ઔષધવાળાં દૂધને હેડે ઉતારી લેવું. એ ઔષધવાળું દૂધ પીવાથી સર્વ પ્રકારના છર્ણુજ્વરો, શ્વાસ, કાસ, શિરઃશૂલ, પાર્શ્વશૂલ, પીનસ રોગ તથા જ્વર મરી જાય છે.

ત્રિકુટકાદિ ક્ષીરપાક

ત્રિકુટકબલાવ્યાગ્રીગુડનાગરસાધિતમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

વર્ચોમૃત્રવિબન્ધઘ્નં કફજ્વરહરં પયઃ ॥

ગોખર, બલદાણાનાં—ખરેડીનાં મૂળ, એડી ભોરિંગણી, ગોળ અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધોને અધકચરાં કરવાં. એ અધકચરાં ઔષધો એક ભાગ, દૂધ આઠ ભાગ અને પાણી અત્રીશ ભાગ લઈ, ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને તેમની અન્દર નાંખેલું પાણી બળી નથ કે તરત, તે ઔષધવાળાં દૂધને હેડે ઉતારી લેવું. એ ઔષધવાળું દૂધ પીવાથી, વચ્ચે (ઝાડો) અને મૂત્ર સાફ આવે છે તથા કફજ્વર મટે છે.

अथान्नप्रक्रिया चैव प्रोच्यते नातिविस्तरात् ॥ १६७ ॥

અન્નપ્રક્રિયાનાં નામો

હવે યવાગ્ર, કૃસરા, વિલેપી, પેયા અને યૂષ, એ પાંચે દ્રવ્યોની અન્નપ્રક્રિયા ટુંકામાં કહું છું.

યવાગ્રની અને કૃસરાની

વિધિ અને ગુણ

યવાગ્ર: षड्गुणजले सिद्धा स्यात्कृसरा घना ॥

तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हिता ॥ १६८ ॥

યવાગ્રપ્રાહિણી બલ્યા તર્પિણી વાતનાશિની ॥

યવાગ્ર અને કૃસરા બન્ને ગ્રાહિણી, બલ્યા, તર્પિણી અને વાતનાશક છે, તે નીચે પ્રમાણે બનાવવા.

તણ્ડુલયવાગ્ર

ચોખા લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને પાંકે ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ તણ્ડુલયવાગ્ર બાણવું.

તણ્ડુલકૃસરા

ચોખા લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ઘાટો પાક થાય ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ તણ્ડુલકૃસરા બાણવું.

મુદ્ગયવાગ્ર

મગ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને પાંકે ત્યારે ઉતારી લેવા, તેનું નામ મુદ્ગયવાગ્ર બાણવું.

મુદ્ગકૃસરા

મગ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ઘાટો પાક થાય ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ મુદ્ગકૃસરા બાણવું.

માષાયવાગ્ર

અડદ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને પાંકે ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ માષાયવાગ્ર બાણવું.

માષાકૃસરા

અડદ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ઘાટો પાક થાય ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ માષાકૃસરા બાણવું.

તિલયવાગ્ર

તલ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને પાંકે ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ તિલયવાગ્ર બાણવું.

તિલકૃસરા

તલ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ઘાટો પાક થાય ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ તિલકૃસરા બાણવું.

વિલેપી કરવાની વિધિ

विलेपी च घना सिक्था सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ॥ १६९ ॥

ચોખા એક ભાગ અને પાણી ચાર ભાગ લઈ, તે બન્નેને એકત્ર કરીને ઉકાળવાં—પકાવવાં. પાકી—સીંજી જઈને ઘાટા તથા ચીકણા થાય ત્યારે હેડે ઉતારી લેવા. તેનું નામ વિલેપી બાણવું.

વિલેપીના ગુણો

વૃંહણી તર્પિણી હૃદ્યા મધુરા પિત્તનાશિની ॥

વિલેપી, બુંદણી, તર્પિણી, હૃદ્યા, મધુર અને પિત્તનાશક છે.

પેયા કરવાની વિધિ

દ્રવાધિકા સ્વલ્પસિક્થા ચતુર્દશગુણે જલે ॥૧૭૦॥

સિદ્ધા પેયા બુધૈર્જ્ઞેયા યૂષઃ કિંચિદ્ધનઃ સ્મૃતઃ ॥

દ્રવ્ય એક ભાગ અને પાણી ચૌદ ભાગ લઇ, તે બન્નેને એકત્ર કરીને સારી રીતે ઉકાળવાં. પછી તે વધારે પાતળું, થોડુંક ચીકણું અને પરિપક્વ થયેલું-પાકેલું જણાય કે તેને હુંડે ઉતારી લેવું. તેનું નામ પેયા જાણવું.

યૂષ કરવાની વિધિ

પેયાના કરતાં યૂષ જરાક ઘાટું હોય છે, તે બનાવવાની વિધિ પેયાના જેવી જ છે.

પેયાના ગુણો

પેયા લઘુતરા જ્ઞેયા ગ્રાહિણી ધાતુપુષ્ટિદા ॥૧૭૧॥

પેયા, અત્યન્ત લઘુ-હલકી છતાં, ગ્રાહિણી અને ધાતુપુષ્ટિદા છે.

યૂષો વલ્યસ્તતઃ કઠયો લઘુપાકઃ કફાપહઃ ॥

યૂષના ગુણો

યૂષ, અત્ય-બળ દેનાર, કષ્ટ-કષ્ટને હિતકારક અને એનો પાક લઘુ-હલકો હોવા છતાં કફનો નાશ કરનાર છે.

ભક્ત કરવાની વિધિ

જલે ચતુર્દશગુણે તણ્ડુલાનાં ચતુષ્પલ્મ ॥ ૧૭૨ ॥ વિપચેત્સાવયન્મણં

ચોખ્ખા ચાર પલ અને પાણી છપ્પન પલ લઇ, તે બન્નેને એકત્ર કરીને ચૂલાપર સીજવા મુકવાં, ચોખ્ખા સીછ-ચટ્ટી બળ કે, તરત મણડ કાઢવો અર્થાત્ ઓસાવી લેવા. એ ઓસાવી લીધેલા ચોખ્ખાનું નામ ભક્ત જાણવું.

ભક્તના ગુણો

સ મક્તો મધુરો લઘુઃ ॥

ભક્ત-રાન્ધેલા ચોખ્ખા, મધુર તથા લઘુ-હલકો જાણવા.

તણ્ડુલમણડની વિધિ

નીરે ચતુર્દશગુણે સિદ્ધો મંડસ્ત્વસિક્થકઃ ॥ ૧૭૩ ॥

ચોખ્ખા ચાર પલ અને પાણી છપ્પન પલ લઇ, તે બન્નેને એકત્ર કરીને ચૂલાપર સીજવા મુકવાં, ચોખ્ખા સીછ-ચટ્ટી બળ કે, તરત ઉના ઉના ઓસાવી લેવા. તે ઓસાવતી વખતે ચોખ્ખાની અંદરથી નીકળેલું અને ચીકાસ વગરનું જે પાણી તેને તણ્ડુલમણડ જાણવું.

ગુંડીસૈન્ધવસંયુક્તઃ પાચનો દીપનઃ પરઃ ॥

તણ્ડુલમણડના ગુણો

એ તણ્ડુલમણડ, શુષ્ક અને સિન્ધાસુણની સાથે પીવાથી પાચન અને દીપન થાય છે.

નીરે ચતુર્દશગુણે મણ્ડોઽષ્ટગુણ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૪ ॥

અષ્ટગુણમણડ

ધાન્યત્રિકદુસિન્ધુત્થમુદ્ગતણ્ડુલયોજિતઃ ॥

શુદ્ધ હિહુતૈલાભ્યાં સ મણ્ડોઽષ્ટગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

દીપનઃ પ્રાણદો બસ્તિશોધનો રક્તવર્ધનઃ ॥ જ્વરજિત્સર્વદોષો મણ્ડોઽષ્ટગુણ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૬ ॥

ધાણા, શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર, સિન્ધાલુણુ, મગ, ચોખા, હિંજી અને તેલ એ નવે વસ્તુમાંથી, પ્રથમ તેલની અન્દર હિંજી નાંખી, પછી તે તેલની અન્દર એક પલ મગ અને એ પલ ચોખા નાંખીને સેકવા. એ રીતે તેલની અન્દર નાંખેલ હિંજી, મગ અને ચોખા સેકાઈ ગયા પછી ધાણા, શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર અને સિન્ધાલુણુ, એ પાંચેનું ચૂર્ણ, હિંજીવાળા મગ-ચોખાના પ્રમાણમાં ઘણું ખારું અને તીખું ન થાય તેમ નાંખવું. પછી તે ઔષધિવાળા મગ-ચોખાથી ચૌદગણું પાણી લઈ, તે પાણીની અન્દર ઔષધિ-વાળા મગ-ચોખા પકાવવા. મગ-ચોખા ચઢી-પાકી જ્ય ક્રે તરત ઓસાવી લેવા. તે ઓસામણું નામ અષ્ટગુણમણ્ડ જાણવું. એ અષ્ટગુણમણ્ડ, અમ્લિ દીપન કરે છે, પ્રાણુદ છે, અગ્નિશોધન કરે છે, રક્તવર્ધન છે, જ્વર, વાત, પિત્ત તથા કફ, એ દોષોનો નાશ કરે છે. એ રીતે આ મણ્ડ, આઠ ગુણો કરે છે, તેથી જ આ અષ્ટગુણમણ્ડ કહેવાય છે.

વાત્યમણ્ડ

સુકષ્ણ્ઠૈસ્તથામૃષ્ટૈર્વાચ્યમણ્ડો યવૈર્ભવેત્ ॥

કફપિત્તહરઃ કણ્ઠયો રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ ॥ ૧૭૭ ॥

સારી રીતે ખાંડીને સેકવા યવનો મણ્ડ, શ્લોક એક સો બોન્તેરમાં કલા પ્રમાણે કરવો. આ મણ્ડનું નામ વાત્યમણ્ડ જાણવું. આ મણ્ડ પીધાથી કફ, પિત્ત, કણ્ઠ્ય રોગ અને રક્તપિત્ત રોગ મટે છે.

લાજમણ્ડ

લાજૈર્વા તંડુલૈર્મૃષ્ટૈર્લાજમંઢઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

શ્લેષ્મપિત્તહરો ગ્રાહી પિપાસાજ્વરજિન્મતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

શાળની અથવા ચોખાની ધાણીનો મણ્ડ, શ્લોક એક સો બોન્તેરમાં કલા પ્રમાણે કરવો. આ મણ્ડનું નામ લાજમણ્ડ જાણવું. આ મણ્ડ કફ અને પિત્ત રોગ મટાડે છે, ગ્રાહી છે અને પિપાસા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે.

એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણ્ડના ચિકિત્સાસ્થાનમાંનાં ક્વાથાદિ ઔષધો નામે બીજા અધ્યાયની શુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

—૪૦૦—

અધ્યાય ૩ જો, ફાણ્ટાદિ ઔષધો

ફાણ્ટ કરવાની વિધિ ક્ષુણ્ણે દ્રવ્યપલે સમ્યગ્જલમુષ્ણં વિનિક્ષિપેત્ ॥

મૃત્પાત્રે કુઢવોન્માનં તતસ્તુ સ્નાવયેત્પટાટ્ ॥ ૧ ॥

માટીના વાસણમાં ભુંકા કરેલું ઔષધ એક પલ તથા ખદખદાવેલું ઉંનું પાણી એક કુડવ નાંખવું તે ઉંનું પાણી ટાટું થયા પછી લગજથી ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલાં પાણીનું નામ ફાણ્ટ જાણવું.

ફાણ્ટનાં નામો

સ સ્યાત્ત્વૃણદ્રવઃ ફાણ્ટઃ

એ ગાળી લીધેલાં પાણીનાં બીજાં નામો ચૂર્ણદ્રવ અને ફાણ્ટ જાણવાં.

ક્રાણ્ટ પીવાની માત્રા

તન્માનં દ્વિપલોન્મિતમ્ ॥

તે ક્રાણ્ટ પીવાની માત્રા એ પલની બાણવી.

ક્રાણ્ટમાં મધ આદિ
પદાર્થો કેટલા નાંખવા?

મધુશ્વેતાશુઢાર્દીશ્ચ ક્વાથવત્તત્ર નિક્ષિપેત્ ॥ ૨ ॥

મધ, શાકર, ગોળ આદિ પદાર્થો ક્વાથના પ્રમાણે જ ક્રાણ્ટની
અન્દર નાંખવા.

મધુકાદિ ક્રાણ્ટ

મધુકપુષ્પં મધુકં ચન્દનં સપરુષકમ્ ॥

મૃણાલં કમલં લોધં ગંભારીં નાગકેશરમ્ ॥ ૩ ॥

ત્રિફલાં સારિવાં દ્રાક્ષાં લાજાન્કોષ્ણે જલે ક્ષિપેત્ ॥ સિતામધુયુતઃ પેયઃ ફાણ્ટો વાસૌ હિમોઽથવા ॥
વાતપિત્તજ્વરં દાહં તૃણામૂર્છાશ્રતિશ્રમાન્ ॥ રક્તપિત્તં મદં હન્યાન્નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥ ૫ ॥

મહુડાનાં ફૂલ, જેઠીમધ, રતાંબલી, પરુષક-ફાલસા, કમળનું નાળનું-દીણીયું, કમ-
ળનું ફૂલ, લોદર, શવનની છાલ, નાગકેશર, હરડાં, ખેરુડાં, આર્યનાં, કપુરીમધુરીના
વેલાનાં મૃળ, દ્રાક્ષ અને શાળની ઘાણી, એ પત્તરે ઔષધોને સરખે ભાગે લઇને તેમનું ચૂર્ણ
કરવું. એ ચૂર્ણ એક પલ લઇને એક કુડવ કૈક ઉના પાણીમાં નાંખવું. એ ઉનું પાણી
ટાઢું થયા પછી લગાડાથી ગાળી લેવું. એ ક્રાણ્ટ સાકર અને મધ સાથે પીવાથી વાત-
પિત્તજ્વર, દાહ, તૃણા, મૂર્છા, અરતિ-અસ્વસ્થપાણું, ભ્રમ, રક્તપિત્ત અને મદ રોગ
મટી જાય છે, એમાં કંઇ વિચાર કરવા જેવું નથી.

ઉપર કહેલાં પત્તરે ઔષધોને સરખે ભાગે લઇને તેમનો હિમ

મધુકાદિ હિમ

કરવો. એ હિમ સાકર અને મધ સાથે પીવાથી ક્રાણ્ટ પીવાથી જે
રોગો મટે છે તે રોગો મટી જાય છે.

આત્રાદિ ક્રાણ્ટ

આમ્રજમ્બૂકિસલયંવટશ્ચક્રપ્રરોહકૈઃ ॥

ઊર્શીરેણ કૃતઃ ફાણ્ટઃ સક્ષૌદ્રો જ્વરનાશનઃ ॥ ૬ ॥

નિપાસાન્છર્ધેતીસારાન્ મૂર્છાં જયતિ દુસ્તરામ્ ॥

આર્યાની ડાંખળીપરનાં કુંપળિયાંનો ફળુગો-ક્રાણ્ટો, જામ્બૂની ડાંખળીપરનાં કુંપ-
ળિયાંનો ફળુગો-ક્રાણ્ટો, વડની ઉપરના ભાગમાંનો કુંપળિયાંનો ફળુગો-ક્રાણ્ટો અથવા
વડવાઇનાં કુંપળિયાં અને વાળો, એ ચારે ઔષધોનો કરેલો ક્રાણ્ટ, મધ સાથે પીવાથી
જ્વર, પિપાસા, છર્દિ, અતિસાર અને ભયંકર મૂર્છા મટી જાય છે.

મધુકાદિ ક્રાણ્ટ

મધુકપુષ્પગંભારીચન્દનોશીરધાન્યકૈઃ ॥ ૭ ॥

દ્રાક્ષયા ચ કૃતઃ ફાણ્ટઃ શીતઃ શર્કરયા યુતઃ ॥

તૃણાપિત્તહરઃ પ્રોક્તો દાહમૂર્છાશ્રમાન્ જયેત્ ॥ ૮ ॥

મહુડાનાં ફૂલ, શવન, રતાંબલી, વાળો, ઘાણા અને દ્રાક્ષ, એ છએ ઔષધોનો
ક્રાણ્ટ, ટાઢો થયા પછી સાકર સાથે પીવાથી તૃણા, પિત્ત, દાહ, મૂર્છા અને ભ્રમ મટી જાય છે.

મન્ય કોને જોવો?

મન્યોઽપિ ફાણ્ટમેદઃ સ્યાત્તેન વાત્રૈવ કથ્યતે ॥

મન્ય, ક્રાણ્ટનો ભેદ છે, એટલા માટે આ ઠેકાણે કહું છું.

મન્ય કરવાની વિધિ જલે ચતુષ્પલે શીતે ક્ષુણ્ણં દ્રવ્યપલં ક્ષિપેત્ ॥૧॥ મૃત્વાત્રે મન્યયેત્સમ્યક્
માટીના વાસણની અન્દર ચાર પલ ટાઢું પાણી નાંખી, પછી તેમાં
ચૂર્ણ કરેલું-ભૂંકા કરેલું એક પલ ઔષધ નાંખીને તેને સારી રીતે મથવું અર્થાત્ વલોવવું.
પછી તે પાણી ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલાં પાણીનું નામ મન્ય જાણવું.

મન્ય પીવાની માત્રા તસ્માન્ન દ્વિપલં પિબેત્ ॥
તે મન્ય પીવાની માત્રા એ પલની જાણવી.
ખર્જુરદાડિમદ્રાક્ષાતિન્ત્રીકામ્લિકામલૈઃ ॥ ૧૦ ॥
સપ્તરૂપૈઃ કૃતો મન્યઃ સર્વમઘવિકારનુત્ ॥

ખર્જુર, દાડમનાં બી, દ્રાક્ષ, કોકમ, આરબ્બલી, આરબ્બળાં અને પુરુષક-ફાલસા એ
સાતે ઔષધોનો મન્ય કરવો. એ મન્ય પીવાથી સર્વ પ્રકારના મઘના વિકારો મટી જાય છે.

મસૂરદાદિ મન્ય ક્ષૌદ્રયુક્તા મસૂરાણાં સક્ત્રો દાડિમાંભસા ॥ ૧૧ ॥
મથિતા વારયંત્યાશુ છર્દિં દોષત્રયોદ્ભવામ્ ॥

મસૂરની દાળ સેકીને તેનો લોટ કરવો. એ સેકેલી મસૂરની દાળનો જે લોટ, તેનું
નામ સાથવો જાણવું. તે મસૂરના સાથવાની અન્દર પાંચલા દાડમનાં બીનું પાણી નાંખીને,
તે મસૂરના સાથવાને લાથથી મથવો. આ મસૂરદાદિ મન્ય, મધ સાથે ખાવાથી, ત્રિદોષજન્ય
છર્દિ જલદીથી મટી જાય છે.

જ્યવમન્ય પ્લાવિતૈઃ શીતનીરેણ સપ્તૈર્યવસક્તુભિઃ ॥ ૧૨ ॥
નાતિસાન્નદ્રવૈર્મૈથસ્તૃષ્ણાદાહાલપિત્તહા ॥

જવ સેકીને તેનો લોટ કરવો. એ સેકેલા જવના લોટનું નામ જવનો સાથવો જાણવું.
તે જવના સાથવાની અન્દર ઘીનું મોણુ દહા, પછી તે જવના સાથવાને ટાઢા પાણીની અન્દર,
ધણો પાતળો થઇ જાય નહિ, તેમ થાટો પણ થઇ જાય નહિ એવી રીતે મથવો. આ જ્યવમન્ય
ખાવાથી તૃષ્ણા, દાહ અને રક્તપિત્ત રોગ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂળધરે રચેલી શાર્દૂળધર સંહિતાને વિષે મધ્યમખણ્ડના ચિદિ-
ત્સારથાનમાંનાં ફાળદાદિ ઔષધો નામે ત્રીજા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૪ થો, હિમ ઔષધો

હિમ કરવાની વિધિ ક્ષુણ્ણં દ્રવ્યપલં સમ્યક્ષડ્ભિર્નીરપલૈઃ પ્લુતમ્ ॥ નિશોષિતં
સારી રીતે કચરેલાં એક પલ ઔષધને, છ પલ પાણીની અન્દર
રાતના માટીના વાસણમાં ફ્યાડીને સવારના પોહોરમાં ગાળી લેવું. એનું નામ હિમ જાણવું

હિમનાં બીજનાં નામો હિમઃ સ સ્યાત્તથા શીતકષાયકઃ ॥ ૧ ॥
એ ગાળી લીધેલા પાણીનાં બીજનાં નામો હિમ અને શીતકષાયક જાણવાં.

તન્માનં ફાણ્ડવજ્ઞેયં સર્વત્રૈવૈષ નિશ્ચયઃ ॥

હિમ પીવાની માત્રા

હિમ પીવાની માત્રા ફાણ્ડ પ્રમાણે અર્થાત્ એ પલની ગણુવી, એવો સર્વ રોકાણે નિશ્ચય કરેલો છે.

આત્રાદિ હિમ

આત્રં જંતુ ચ કકુભં તૂર્ણીકૃત્ય જલે ક્ષિપેત્ ॥ ૨ ॥

હિમં તસ્ય પિબેતપ્રાતઃ સક્ષૌદ્રં રક્તપિત્તજિત્ ॥

આત્રો, ગરબ્ય અને અર્જુન વૃક્ષ-અર્જુન સાદડા-ધોળો સાજડ, એ ત્રણે ઔષધોની ઊલનો હિમ કરવો. એ હિમ સવારના પોહોરમાં મધની સાથે પીવાથી, રક્તપિત્ત રોગ મટી જાય છે.

મરીયાદિ હિમ

મરીચં મધુચર્ષિં ચ કાકોદુમ્બરપલ્લવાઃ ॥ ૩ ॥

નીલોત્પલં હિમસ્તજ્જસ્તૃષ્ણાચ્છર્દિનિવારણઃ ॥

મરી, જેડીમધ, કાળા ઉમ્બરાનાં કુરૂપળિયાં-કુંભાં પાન્દડાં અને કાળું કમળ, એ ચારે ઔષધોનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી તૃષ્ણા તથા હર્દિ મટી જાય છે.

નીલોત્પલાદિ હિમ

નીલોત્પલં બલા દ્રાક્ષા મધુકં મધુકં તથા ॥ ૪ ॥

ઉશીરં પદ્મકં ચૈવ કાશ્મરી ચ પરુષકં ॥

એતચ્છીતકષાયશ્ચ વાતપિત્તજ્વરાન્ જયેત્ ॥ ૫ ॥ સપ્રલાપત્રમચ્છર્દિમોહતૃષ્ણાનિવારણઃ ॥

કાળું કમળ, બલદાણાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, દ્રાક્ષ, મરૂડાનાં ફૂલ, જેડી મધ, વાળો, પદ્મ-કનું લાકડું, શવન અને પરુષક-ફાલસા, એ નવે ઔષધોનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી વાતપિત્તજ્વર, સારી પેટે પ્રલાપ, ભ્રમ, હર્દિ, મોહ અને તૃષ્ણા રોગ મટી જાય છે.

અમૃતાદિમ

અમૃતાયા હિમઃ પેયો જીર્ણજ્વરહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૬ ॥

ગળોનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી જીર્ણજ્વર મટી જાય છે.

વાસાદિમ

વાસાયાશ્ચ હિમઃ કાસરક્તપિત્તજ્વરાન્ જયેત્ ॥

અરૂડીનાં પાન્દડાંનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી કાસ, રક્તપિત્ત અને જ્વર મટી જાય છે.

ધાન્યાદિમ

પ્રાતઃ સશર્કરઃ પેયો હિમ ધાન્યાકસંભવઃ ॥ ૭ ॥

અંતર્દાહં તથા તૃષ્ણાં જયેત્સોતોવિશોધનઃ ॥

ધાણાનો હિમ કરવો. એ હિમ સવારના પોહોરમાં સાકરની સાથે પીવાથી અન્તર્દાહ તથા તૃષ્ણા મટી જાય છે અને સ્રોતમોનું (મૂત્રાદિના માર્ગનું) શોધન થાય છે.

ધાન્યાદિ હિમ

ધાન્યાકધાત્રીવાસાનાં દ્રાક્ષાપર્પટયોર્હિમઃ ॥ ૮ ॥

રક્તપિત્તં જ્વરં દાહં તૃષ્ણાં શોષં ચ નાશયેત્ ॥

ધાણા, આમળાં, અરૂડી, દ્રાક્ષ અને ખડસલિયો, એ પાંચે ઔષધોનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દાહ, તૃષ્ણા અને શોષ મટી જાય છે.

એ રીતે કામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણડના ચિદિ-ત્સાસ્થાનમાંનાં હિમ ઔષધો નામે ચોથા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૫ મો, કલ્ક ઔપધો

- ૬૯ કરવાની વિધિ દ્રવ્યમાર્દ્ર શિલાપિષ્ટં શુષ્કં વા સજલં ભવેત્ ॥
લીલું ઔપધ આણીને તેને શિલાપર ચટણીના સરખું આરીક
||ટવું, પણ જે સ્ફુટું ઔપધ હોય તે, તેમાં પાણી નાંખીને, તેને શિલાપર ચટણીના
સરખું આરીક વાટવું, તેનું નામ કલ્ક જાણવું.
- ૬૯નાં બીજાં નામો પ્રક્ષેપાઽઽવાપક્લકાસ્તે
એ કલ્કનાં બીજાં નામો પ્રક્ષેપ, આવાપ અને કલ્ક જાણવાં.
- ૬૯ ખાવાની માત્રા તન્માનં કર્પસંમિતમ્ ॥ ૧ ॥
એ કલ્ક, ખાવાની માત્રા એક કર્પની છે.
- ૬૯માં એ કર્પ પદાર્થો કલ્કે મધુ ઘૃતં તૈલં દેયં દ્વિગુણમાત્રયા ॥
મધ, ઘી અને તેલ, એ ત્રણ પદાર્થોમાંનો જે પદાર્થ કલ્કમાં
નાંખવો હોય, તે પદાર્થ એ કર્પ નાંખવો.
- ૬૯માં એક કર્પ પદાર્થો સિતાગુડૌ સમૌ દયાત્
સાકર અને ગોળ, એ બે પદાર્થોમાંનો જે પદાર્થ, કલ્કમાં નાંખવો
હોય, તે પદાર્થ એક કર્પ નાંખવો.
- ૬૯માં ચાર કર્પ પદાર્થો દ્રવા દેયાશ્વતુર્ગુણાઃ ॥ ૨ ॥
દ્રવ-પ્રવાહી પદાર્થોમાંનો જે પ્રવાહી પદાર્થ કલ્કમાં નાંખવો હોય
તે પ્રવાહી પદાર્થ ચાર કર્પ નાંખવો.
- ૬૯માં પિષ્પલીકલ્ક ત્રિવૃદ્ધયા પંચવૃદ્ધયા વા સપ્તવૃદ્ધયાઽથવા કળાઃ ॥
પિવેત્પિષ્ટા દશદિનં તાસ્તથૈવાપકર્ષયેત્ ॥ ૩ ॥
- વં વિંશદિનૈઃ સિદ્ધં પિષ્પલીવર્ધમાનકમ્ ॥ અનેન પાંડુવાતાસ્રકાસશ્વાસારુચિજ્વરાઃ ॥ ૪ ॥
દરાશીઃક્ષયશ્લેષ્મવાતા નશ્યન્ત્યુરોગ્રહાઃ ॥

પહેલે દિવસે ત્રણ લીણીપીપર, બીજે દિવસે છ લીણીપીપર, ત્રીજે દિવસે નવ લીણી-
પીપર, એ પ્રમાણે દરરોજ ત્રણ ત્રણ લીણીપીપર વધારતાં, દશમે દિવસે ત્રીશ લીણી-
પીપર લેવી. લીણીપીપરનો રોજ કલ્ક કરી, તે કલ્ક દૂધ અથવા બીજા પ્રવાહી
પદાર્થોમાં ભેળીને પીવો. એજ રીતે અગિયારમે દિવસે ત્રીશ લીણીપીપર, આરમે દિવસે
ત્યાવીશ લીણીપીપર, તેરમે દિવસે ચોવીસ લીણીપીપર, એ પ્રમાણે દરરોજ ત્રણ ત્રણ
લીણીપીપર ઘટાડતાં, વીશમે દિવસે ત્રણ લીણીપીપર લઈ, તેનો કલ્ક કરી દૂધ અથવા બીજા
પ્રવાહી પદાર્થો લઈ, તેમાં તે કલ્ક ભેળીને પીવો. ઉપર પ્રમાણે જ પાંચ અથવા સાત લીણી-
પીપરનો વીશ દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો. એ રીતે ત્રણ, પાંચ કે સાત લીણીપીપરના આ
યોગનું નામ વર્ધમાન પિષ્પલીકલ્ક જાણવું. એ વર્ધમાન પિષ્પલી કલ્કના પ્રયોગનું સેવન

કરવાથી પાણુરોગ, વાતરક્ત, કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, જ્વર, ઉદર રોગ, અર્શ, ક્ષય, કફ, વાત અને ઉરોગ્રહ રોગ મટી જાય છે.

નિમ્બમહાકલક

લેપાન્નિવદલૈઃ કલ્કો વ્રણશોધનરોપણઃ ॥ ૫ ॥

મક્ષણાચ્છર્દિકુષ્ઠાનિ પિત્તશ્લેષ્મકૃમીન્ જયેત્ ॥

લિમ્બગાનાં પાન્દગાંનો કલક કરવો. તે કલકનો પ્રણુનાપર લેપ કરવાથી, પ્રણુનું શોધન થઈને પછી તે પ્રણુનું રોપણ થાય છે એટલે પ્રણુ ભરાઈ આવે છે. આ કલક (પાણુ સાથે) પીવાથી ઊર્ધ્વ, કુષ્ઠ, પિત્ત, કફ અને કૃમિવિકાર મટે છે.

મહાન્નિવજટાકલ્કો ગૃધ્રસીનાશનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૬ ॥

મહાનિમ્બજટાકલક

બ્રહ્મગાનાં મૃગિયાંનો કલક (પાણુ સાથે) પીવાથી ગૃધ્રસી વાત મટી જાય છે.

રસોનકલક

શુદ્ધકલ્કો રસોનસ્ય તિલ્લતૈલેન મિશ્રિતઃ ॥

વાતરોગાન્ જયેત્તીવાન્ વિષમજ્વરનાશનઃ ॥ ૭ ॥

નીચેના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલી લસણુની કળિયોનો કલક કરી, તલના તેલ સાથે પીવાથી, ભયંકર વાતરોગો તથા વિપમજ્વર મટી જાય છે.

પવકન્દરસોનકલક

પવકન્દરસોનસ્ય ગુલિકા નિસ્તુષીકૃતા ॥

પાટયિત્વા ચ મધ્યસ્થં દૂરીકુર્યાત્તદંકુરમ્ ॥ ૮ ॥

તદુગ્મગન્ધનાશાય રાત્રૌ તકે વિનિક્ષિપેત્ ॥ અપનીય ચ તન્મધ્યાચ્છિલાયાં પેષયેત્તતઃ ॥ ૯ ॥

તન્મધ્યે પંચમાંશેન ચૂર્ણમેષાં વિનિક્ષિપેત્ ॥ સૌર્વર્ચલં યવાની ચ મર્જિતં દિંગુ સૈન્ધવમ્ ॥ ૧૦ ॥

કટુત્રિકં જીરકં ચ સમભાગાનિ ચૂર્ણયેત્ ॥ ઈકીકૃત્ય તતઃ સર્વં કલ્કં કર્ષપ્રમાણતઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્વાદેદમ્નિબલાપેક્ષી ઋતુદોષાયપેક્ષયા ॥ અનુપાનં તતઃ કુર્યાદિરંદ્યુતમન્વહમ્ ॥ ૧૨ ॥

સર્વૌર્ગકાંગજં વાતમર્દિતં વાપતંત્રકમ્ ॥ અપસ્મારમથોન્માદમૂલ્સ્તંભં ચ ગૃધ્રસીમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઊરઃપૃષ્ઠકટીપાશ્વકુક્ષિપીઢાં ક્રિમીન્ જયેત્ ॥ અઝીર્ણમાતપં રોષમતિનીરં પયો ગુહમ્ ॥ ૧૪ ॥

રસોનમશનપુરુષસ્ત્યજેદેતન્નિરંતરમ્ ॥ મયં માસં તથાઽપ્લં ચ રસં સેવેત નિત્યશઃ ॥ ૧૫ ॥

પાકા લસણુનાં કન્દની ફેતરાં કાઢી નાંખેલી કળિયોને ચીરી, કળીની વચમાં રહેલા કાણાને કાઢી નાંખવો. પછે વચમાંના કાણા કાઢી નાંખેલ કળિયોને, આકરી ગન્ધ મટાડવા સારુ રાતના ઊશમાં પલાળી મૂકવી; સવારે ઊશમાંથી કાઢી, તેને પથરાપર વાટીને પછી તેનો કલક કરવો. પછી સંયળ, અજમોદ, સેફેલી દિંગ, સિન્ધાતુણ, શુણ્ઠ, મરી, લીણુ-પીપર અને જીરું, એ આડે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી ઉપરના લસણુના કલકનો પાંચમો ભાગ ચૂર્ણ, તે કલકની સાથે ભેળવવું. એ રીતે ચૂર્ણ ભેળવેલો લસણુની કળીનો કલક એક કર્ષ પ્રમાણ સુધી, એરંડાના મૂળના કવાથના અનુપાનમાં, જટ-રાશિનું બળ, ઋતુ તથા વાતાદિ દોષ, એ સર્વ જોઈને પચી શકે તેટલો ખાવાથી, સર્વોગ વાત, એકાંગ વાત, અર્દિત વાત, અપતંત્રક વાત, અપરમાર વાત, ઉન્માદ રોગ, ઊરુસ્તમ્ભ

રોગ અને ગૃધ્રસી વાત મટે છે. ઉર, પૃષ્ઠ, કટી, પાર્શ્વ અને કુક્ષિ એ સર્વ ઠેકાણે થતી પીડા મટી જાય છે અને કૃમિઓનો નાશ થાય છે.

આ કલ્ક અણ્ણુ થયું હોય ત્યારે, અતિ તડકા પડતો હોય ત્યારે, રોષ થયો હોય ત્યારે, ઘણું પાણી પીધું હોય ત્યારે, દૂધ પીધું હોય ત્યારે અને ગોળ ખાધો હોય ત્યારે ખાવો નહિ, પણ હરમેશાં આ કલ્ક ખાનારે મધ, માંસ અને ખાટો રસ ખાવાં.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલં મ્હાતકફલાનિ ચ ॥

एतत्कल्कश्च सक्षौद्र ऊरुस्तंभनिवारणः ॥ ૧૬ ॥

લીણીપીપર, પીપરીમૂળના ગણડોડા અને લિલામું એ ત્રણ ઔષધોનો કલ્ક મધની સાથે ખાવાથી, ઊરસ્તંભ વાત મટી જાય છે.

વિષ્ણુકાન્તાજટાકલ્કઃ સિતાક્ષૌદ્રધૃતૈર્યુતઃ ॥

परिणामभवं शूलं नाशयेत्सप्तभिर्दिनैः ॥ ૧૭ ॥

વિષ્ણુકાન્તા—કાળી શંખાવળીનાં મૂળનો કલ્ક, સાકર, મધ અને ઘીની સાથે ખાવાથી, સાત દિવસની અન્દર પરિણામશૂળ મટી જાય છે.

શુદ્ધિયુગ્ધિ કલ્કઃ શુંટીતિલગુઢૈઃ કલ્કં દુગ્ધેન સહ યોજયેત્ ॥

परिणामभवं शूलमामवातं च नाशयेत् ॥ ૧૮ ॥

શુદ્ધ, તલ અને ગોળ એ ત્રણે ઔષધોનો કલ્ક દૂધની સાથે ખાવાથી, પરિણામ શૂલ તથા આમવાત મટી જાય છે.

અપામાર્ગસ્ય બીજાનાં કલ્કસ્તંડુલવારિણા ॥

पीतो रक्ताशेसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ ૧૯ ॥

અધેડાનાં બીનો કલ્ક, ચોખાના ઘોણુની સાથે ખાવાથી, રક્તાશી મટી જાય છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

બદરીમૂલકલ્કેન તિલકલ્કથ ચોજિતઃ ॥

मधुक्षीरयुतः कुर्याद्रिक्तातीसारनाशनम् ॥ ૨૦ ॥

બોરડીનાં મૂળનો કલ્ક તથા તલનો કલ્ક, એ બે કલ્કોને એકત્ર કરવા. પછી એ કલ્ક મધ અને દૂધની સાથે ખાવાથી રક્તાતિસાર મટી જાય છે.

કૃષ્માંડકરસોષેતાં લાક્ષાં કર્ષદ્વયં પિવેત્ ॥

रक्तक्षयमुरोघातं क्षयरोगं च नाशयेत् ॥ ૨૧ ॥

લાખ (પીપળાના વૃક્ષની લાખ), ભૂરાં કાળાંના રસની સાથે વાટીને તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક ભૂરાં કાળાંના રસની સાથે બે કર્ષ સુધી પીવાથી રક્તક્ષય, ઉરોઘાત અને ક્ષયરોગ મટી જાય છે.

તંડુલીયજટાકલ્કઃ સક્ષૌદ્રઃ સરસાંજનઃ ॥

• तंडुलोदकसंपीतो रक्तप्रदरनाशनः ॥ ૨૨ ॥

તાંડલગ્નનાં મૃગિયાનો કલ્ક, મધ, રસવંતી અને ચોખાના ઘોણુમાં પીવાથી રક્તપ્રદર મટી જાય છે.

અંકોલમૂલકલ્કશ્ચ સક્ષૌદ્રસ્તંડુલાંબુના ॥

અતિસારહરઃ પ્રોક્તસ્તથા વિષહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

અંકોલનાં મૂળનો કલ્ક, મધ અને ચોખાના ઘોણુમાં પીવાથી અતિસાર મટી જાય છે તથા વિષ ઉતરી જાય છે.

વંધ્યાકર્કોટિકામૂલકલ્કશ્ચ વન્ધ્યાકર્કોટિકામૂલં પાટલાયા જટાડયવા ॥

ઘૃતેન વિલ્વમૂલં વા દ્વિવિધં નાશયેદ્વિષમ્ ॥ ૨૪ ॥

નર (વાંઝિયા) કળટોલાનાં મૃગિયાનો કલ્ક ધીની સાથે ખાવાથી વછનાગાદિ તથા સર્પાદિના વિષ ઉતરી જાય છે.

પાટલાજટાકલ્કશ્ચ પાટલાનાં-પાડળનાં મૃગિયાનો કલ્ક, ધીની સાથે ખાવાથી વછનાગાદિ તથા સર્પાદિ વિષ ઉતરી જાય છે.

ખીલીનાં મૃગિયાનો કલ્ક ધીની સાથે ખાવાથી વછનાગાદિ તથા સર્પાદિ વિષ ઉતરી જાય છે.

અભયાસૈન્ધવકળાશુંડીકલ્કશ્ચિદોષહા ॥

હરડે, સિન્ધાગુણુ, લીણ્ડીપીપર અને શુણ્ડ, એ ચારે ઔષધોનો કલ્ક ખાવાથી ત્રિદોષ મટી જાય છે.

પથ્યાસૈન્ધવશુંડીભિઃ કલ્કો દીપનપાચનઃ ॥ ૨૫ ॥

હરડે, સિન્ધાગુણુ અને શુણ્ડ એ ત્રણે ઔષધોનો કલ્ક પીવાથી દીપનપાચન થાય છે.

ત્રિવૃત્પલાશબીજાનિ પારસીયયવાનિકા ॥

કંપિલ્લકં વિડંગં ચ ગુડશ્ચ સમભાગકઃ ॥ ૨૬ ॥

તત્રેણ કલ્કમેતેષાં પિવેત્કૃમિગણાપહમ્ ॥

નસોતર, ખાખરાનાં બી-પિત્તપાપડો, છુવારી અજમોદ, કપીલો અને વાવડિંગ એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણના જેટલો જ ગોળ, તે ચૂર્ણની સાથે ભેળી તેનો કલ્ક કરવો. તે કલ્ક, છાસની સાથે પીવાથી કૃમિગણ નાશ પામે છે.

નવનીતતિલૈઃ કલ્કો જેતા રક્તાર્શતાં સ્મૃતઃ ॥ ૨૭ ॥

નવનીતસિતાનાગકેશરંશ્વાપિ તદ્વિધઃ ॥

તલનો બારીક વાટી, તેનો માખણમાં કલ્ક કરીને ખાવાથી રક્તાર્શ મટી જાય છે.

નાગકેશરકલ્કશ્ચ નાગકેશર બારીક વાટી, તેનો સાકર અને માખણમાં કલ્ક કરીને ખાવાથી રક્તાર્શ મટી જાય છે.

પીતો મસૂરયુષેણ કલ્કઃ શુંડીશલાદુજઃ ॥ ૨૮ ॥

જયેત્સંપ્રહર્ણી તદ્વત્તત્રેણ બૃહતીભવઃ ॥

શુદ્ધ અને ખીલી એ બન્ને ઔષ્ધોનો કલ્ક, મસૂરના ચૂપ સાથે ખાવાથી સંત્રલણી રોગ મટી જાય છે.

બૃહતીભવકલ્ક ઉભી ભોરિંગણીના ડોડવાનો કલ્ક, ઊસની સાથે ખાવાથી સંત્ર-
લણી રોગ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધરસંહિતાને વિષે મધ્યમખણ્ડના ચિકિ-
ત્સાસ્થાનમાંનાં કલ્ક ઔષ્ધો નામે પાંચમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ક્રો, ચૂર્ણ ઔષ્ધો

અત્યન્તશુષ્કં યત્ દ્રવ્યં સુપિષ્ટં વજ્રગાલિતમ્ ॥

ચૂર્ણ કરવાની વિધિ

સાવસ્રકુંઝઔષ્ધ સારી રીતે ખાંડી, દળીને લગાંધી ચાળી લેવું,
એનું નામ ચૂર્ણુ જાણવું.

ચૂર્ણનાં ખીલ્લં નામો

તત્સ્યાચ્ચૂર્ણે રજઃ ક્ષોદઃ

એ ચાળી લીધેલા ભુંકાનું નામ ચૂર્ણુ, રજ અથવા ક્ષોદ જાણવું.

ચૂર્ણ ખાવાની માત્રા

તન્માત્રા કર્પસમ્મિતા ॥ ૧ ॥

ચૂર્ણુ ખાવાની માત્રા એક કર્પની જાણવી.

ચૂર્ણની અન્દર ગોળ

ચૂર્ણે ગુહઃ સમો દેયઃ

કેટલો નાંખવો?

ચૂર્ણની અન્દર ગોળ નાંખવો હોય તો ચૂર્ણની માત્રાના જેટલા જ
નાંખવો અર્થાત્ એક કર્પ નાંખવો.

ચૂર્ણની અન્દર સાકર

શર્કરા દ્વિગુણા ભવેત્ ॥

કેટલી નાંખવી?

ચૂર્ણની અન્દર સાકર નાંખવી હોય તો ચૂર્ણની માત્રાથી બમણી
નાંખવી અર્થાત્ બે કર્પ નાંખવી.

ચૂર્ણની અન્દર હિંગ

ચૂર્ણેષુ મર્જિતં હિઙ્ગુ દેયં નોત્કલેદકૃદ્ધવેત્ ॥ ૨ ॥

કેવી ભેળવવી?

ચૂર્ણની અન્દર હિઙ્ગુ નાંખવી હોય તો સેફેલી હિઙ્ગુ નાંખવી, કે
બેથી કરીને હિઙ્ગુ આવે જ નહિ.

ચૂર્ણની અન્દર મધાદિ

લિહેચ્ચૂર્ણે દ્રવૈઃ સર્વેઘૃતાઘૈર્દ્વિગુણોન્મિતૈઃ ॥

ચીકણા પદાર્થો કેટલા

મધ, ઘી, તલ આદિ ચીકણા પદાર્થોની સાથે ચૂર્ણ ચાટવાનું
કહેલું હોય તો ચૂર્ણની માત્રાથી, તે ચીકણા પદાર્થો બમણા લેવા.

નાંખવા?

પિષ્તેચ્ચતુર્ગુણૈરેવ ચૂર્ણમાલોહિતં દ્રવૈઃ ॥ ૩ ॥

ચૂર્ણની અન્દર દૂધ

દૂધ, પાણી, ગૌમૂત્ર, રસ આદિ પ્રવાહી-પાતળા પદાર્થોની અન્દર
ચૂર્ણ નાંખી હલાવીને-ડોહીને પીવાનું કહેલું હોય તો, ચૂર્ણની
માત્રાથી તે પ્રવાહી-પાતળા પદાર્થો યોગણ લેવા.

આદિ પ્રવાહી પદાર્થો

કેટલા નાંખવા?

વાત રોગના અનુપાનની માત્રા ચૂર્ણાવલેહગુટિકાકલ્કાનામમુપાનક્રમ ॥
વાતપિત્તકફાતંકે ત્રિદ્વયેકપલમાહેરત્ ॥ ૪ ॥

ચૂર્ણ, અવલેહ, ગુટિકા અથવા કલ્કના સાથે જે અનુપાન આપવાનું કહ્યું હોય, તે અનુપાન વાત રોગ પર ત્રણ પલ સુધી આપવું.

પિત્ત રોગના અનુપાનની માત્રા ચૂર્ણ, અવલેહ, ગુટિકા અથવા કલ્કના સાથે જે અનુપાન આપવાનું કહ્યું હોય, તે અનુપાન પિત્ત રોગ પર બે પલ સુધી આપવું.

કફ રોગના અનુપાનની માત્રા ચૂર્ણ, અવલેહ, ગુટિકા અથવા કલ્કના સાથે જે અનુપાન આપવાનું કહ્યું હોય, તે અનુપાન કફ રોગ પર એક પલ સુધી આપવું.

ચૂર્ણાદિ ઔષધો અનુપાનના યોગથી, કેવી રીતે વિશેષ ગુણ કરે છે, તેનું દષ્ટાન્ત યથા તૈલં જલે ક્ષિપ્તં ક્ષણેનૈવ પ્રસર્પયેત્ ॥
અનુપાનબલાદંગે તથા સર્પતિ મેષજમ્ ॥ ૫ ॥
તેલનું ટીપું પાણીની અન્દર પડતાંની સાથે જ લાલુ માત્રમાં જેમ ફેલાઈ જાય છે, તેમ ચૂર્ણાદિ ઔષધો અનુપાનના યોગથી, આખા અંગની અન્દર તરત ફેલાઈ જાય છે.

ભાવના દેવાની વિધિ દ્રવેણ યાવતા સમ્યક્ચૂર્ણ સર્વં પ્લુતં ભવેત્ ॥
ભાવનાયાઃ પ્રમાણં તુ ચૂર્ણે પ્રોક્તં મિષગર્વૈઃ ॥ ૬ ॥

ચૂર્ણને જે પ્રવાહી-પાતળા પદાર્થની ભાવના આપવી હોય, તે પ્રવાહી-પાતળા પદાર્થ, ચૂર્ણ, સારી પેટે પાતળું થાય તેટલો લઈ, તે ચૂર્ણમાં નાંખીને પછી તેની સૂકાય ત્યાં સુધી ખરલ કરવી. તેનું નામ યૈશ્વોએ ભાવના કહેલું છે.

આમ્બલાદિ ચૂર્ણ આમલં ચિત્રકઃ પથ્યા પિપ્પલી સૈન્ધવં તથા ॥
ચૂર્ણિતોડયં ગણો જ્ઞેયઃ સર્વજ્વરવિનાશનઃ ॥ ૭ ॥
મેદી હચિકરઃ શ્લેષ્મજેતા દીપનપાચનઃ ॥

આમ્બલાં, ચિત્રો, હરડો, લીણીપીપર અને સિન્ધાલુણ, આ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ સર્વે પ્રકારના જ્વરો મટાડનારું, ભેદી, રચિકર અને કફનાશક છે તથા દીપનપાચન કરનારું છે.

પિપ્પલીચૂર્ણ મધુના પિપ્પલીચૂર્ણ લિહેત્કાસજ્વરાપહમ્ ॥ ૮ ॥
હિકાશ્વાસહરં કण्ठયં હ્રીહનં બાલકોચિતમ્ ॥

લીણી પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી કાસ, જ્વર, હિક્કા અને શ્વાસ મટી જાય છે. કણ્ઠય-કણ્ઠ સુધરે છે, પ્લીહા મટે છે અને આળકાને પણ આ ચૂર્ણ આપવા યોગ્ય છે.

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ बिभीतकौ ॥ ९ ॥

ત્રિક્ષણચૂર્ણ चत्वार्यामलकान्येव त्रिफलैषा प्रकीर्तिता ॥

त्रिफला मेहशोथघ्नी नाशयेद्विषमज्वरान् ॥ १० ॥

દીપની શ્લેષ્મપિત્તઘ્ની કુષ્ઠહન્ત્રી રસાયની ॥ સર્પિર્મેધુમ્ન્યાં સંયુક્તા સર્વનેત્રામયાન જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

એક હરડે, બે બેહેડાં અને ચાર આખ્યાં, એરીતે આ ત્રણે ઔષધોનાં ચૂર્ણનું નામ ત્રિક્ષલા કહેવાય છે. આ ત્રિક્ષલા પ્રમેહ, શેથ, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત તથા કુષ્ઠ મટાડે છે, દીપ્તી અને રસાયની છે. આ ચૂર્ણ ઘી તથા મધ સાથે ખાવાથી, સર્વ નેત્રરોગ મટી જાય છે.

પિપ્પલી મરિચં શુઠી ત્રિભિઠ્ઠયૂષણમુચ્યતે ॥

ત્ર્યૂષણ ચૂર્ણ

દીપનં શ્લેષ્મમેદોઘ્નં કુષ્ઠપીનસનાશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

જયેદરોચકં સામં મેહગુલ્મગલામયાન્ ॥

લીણીપીપર, મરી અને શુણ્ઠ એ ત્રણે ઔષધોનાં ચૂર્ણને ત્ર્યૂષણ ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ દીપન કરનારું છે તથા કફ, મેદોરોગ, કુષ્ઠ, પીનસ, અરોચક રોગ, આમવાત, મેહ, ગુલ્મ અને ગલરોગ મટાડે છે.

પિપ્પલીચવ્યવિશ્વાહપિપ્પલીમૂલચિત્રકૈઃ ॥ ૧૩ ॥

પંચકાલચૂર્ણ

પંચકોલમિતિહ્યાતં રુચ્યં પાચનદીપનમ્ ॥

આનાહરીહગુલ્મઘ્રંશૂલશ્લેષ્મોદરાપહમ્ ॥ ૧૪ ॥

લીણીપીપર, ચવક, શુણ્ઠ, પીપલી મૂળના ગણેડા અને ચિત્રો, એ પાંચ ઔષધોનાં ચૂર્ણને પંચકાલ ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ રુચ્ય-રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું, પાચન કરનારું અને દીપન કરનારું છે તથા આનાહ રોગ, પેલીહ, ગુલ્મ, શૂળ, કફ અને ઉદરરોગ મટાડનારું છે.

ત્રિગંધમેલાત્વક્ષત્રૈશ્વતુર્જાતં સર્કશરૈઃ ॥

ત્રિગંધચૂર્ણ

ત્રિગંધં સત્તુર્જાતં રૂક્ષોષ્ણં લઘુ પિત્તકૃત્ ॥ ૧૫ ॥

વર્ણ્યં રુચિકરં તીક્ષ્ણં પિત્તશ્લેષ્મામયાન્ જયેત્ ॥

એલચી, તજ અને તમાલપત્ર, એ ત્રણે ઔષધોનાં ચૂર્ણને ત્રિગંધ ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ રૂક્ષ, ઉષ્ણ, લઘુ-હલકું, પિત્ત કરનારું, વર્ણ્ય-શરીરનો વર્ણ સારો કરનારું, રુચિકર અને તીક્ષ્ણ છે તથા પિત્ત અને કફ સમ્યન્ધી રોગ મટાડે છે.

ચતુર્ગત ચૂર્ણ

એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેશર, એ ચારે ઔષધોનાં ચૂર્ણને ચતુર્ગત ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ રૂક્ષ, ઉષ્ણ, લઘુ-હલકું, પિત્ત કરનારું, વર્ણ્ય-શરીરનો વર્ણ સારો કરનારું, રુચિકર અને તીક્ષ્ણ છે તથા પિત્ત અને કફ સમ્યન્ધી રોગ મટાડે છે.

વ્યાધ્રાદિ ચૂર્ણ

વ્યાધ્રીજીરકધાત્રીણાં ચૂર્ણં મધુયુતં લિહેત્ ॥ ૧૬ ॥

ઝર્જ્વવાતમહાશ્વાસતમકૈર્મુચ્યતે ક્ષણાત્ ॥

બેડી લોરિંગણી, જરું અને આખ્યાં, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધની સાથે ખાવાથી ઝર્જ્વવાત, મહાશ્વાસ અને તમકશ્વાસ ક્ષણ માત્રમાં મટી જાય છે.

કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ

કૃષ્ણારુનામુસ્તકશ્ચગિકાણાં તુલ્યેન ચૂર્ણેન સમાક્ષિકેણ ॥ ૧૭ ॥

જ્વરાતિસારઃ પ્રશમં પ્રયાતિ સશ્વાસકાસઃ સર્વમિઃ શિશુનામ્ ॥

લીણીપીપર, અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશિંગી, આ ચારે ઔષધોનું ચૂર્ણ, ખાળકાને મધની સાથે ચટાડવાથી જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને વમિ રોગ મટી જાય છે.

જીવનીયગણચૂર્ણ

કાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવકર્પમકૌ તથા ॥ ૧૮ ॥

મેદા ચાન્યા મહામેદા જીવન્તી મધુકં તથા ॥

મુદ્ગપર્ણી માષપર્ણી જીવનીયો ગણસ્ત્વયમ્ ॥ ૧૯ ॥ જીવનીયગણઃ સ્વાદુર્ગર્ભસંધાનકૃત્ ગુરુઃ ॥

સ્તન્યકૃત્ વૃંહ્નો વૃથ્યઃ ક્ષિગ્ધઃ શીતસ્તૃષાપદઃ ॥૨૦॥ રક્તપિત્તં ક્ષતં શોષં જ્વરદાહાનિલાન્ જયેત્ ॥

કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, જીવક-ભૌંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋપભક-ભૌંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, મીઠી ખરખોડી, જેઠી મધ, જંગલી મગ અને જંગલી અડદ, એ રીતે એ દશે ઔષધોને જીવનીયગણ ચૂર્ણ કહે છે. એ જીવનીયગણ ચૂર્ણ, સ્વાદુ, ગર્ભસન્ધાનકૃત, ગુરુ-ભારે, સ્તન્યકૃત, બૃહ્ણ, વૃથ્ય, ક્ષિગ્ધ અને શીત છે તથા તૃષા રક્તપિત્ત, ક્ષત, શોષ, જ્વર દાહ અને અનિદ્રા-વાતરોગ મટાડે છે.

ત્રે મેદે ત્રે ચ કાકોલ્યૌ જીવકર્પમકૌ તથા ॥ ૨૧ ॥

અષ્ટવર્ગચૂર્ણ

ઋદ્ધિવૃદ્ધી ચ તૈઃ સર્વૈરષ્ટવર્ગ ઉદાહૃતઃ ॥

અષ્ટવર્ગો લુપ્તઃ પ્રોક્તો જીવનીયસમો ગુણઃ ॥ ૨૨ ॥

મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીર કાકાલી-આખસન્ધ, જીવક-ભૌંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋપભક-ભૌંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋદ્ધિ-કુદ્ધર-કન્દ અને વૃદ્ધિ-કુદ્ધરકન્દ, આ આઠે ઔષધોનાં ચૂર્ણોને અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ કહે છે. આ અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ, સ્વાદુ, ગર્ભસન્ધાનકૃત, ગુરુ, સ્તન્યકૃત, બૃહ્ણ, વૃથ્ય, ક્ષિગ્ધ અને શીત છે તથા તૃષા, રક્તપિત્ત, ક્ષત, શોષ, જ્વર, દાહ અને અનિદ્રા-વાતરોગ મટાડે છે.

સિન્ધુ સૌવર્ચલં ચૈવ વિઠં સામુદ્રિકં ગઢમ્ ॥

લવણપંચચૂર્ણ

અકદ્વિત્રિચતુષ્પંચલવણાનિ કમાદ્વિદુઃ ॥ ૨૩ ॥

તેષુ મુખ્યં સૈન્ધવં સ્યાદનુકે તત્પ્રયોજયેત્ ॥ સૈન્ધવાયં રોમકાંતં જ્યૈં લવણપંચકમ્ ॥ ૨૪ ॥

મધુરં સૃષ્ટિવિમૂઢં ક્ષિગ્ધં સુક્ષ્મં લલાપહમ્ ॥ વીર્યોષ્ઠં દીપનં તીક્ષ્ણં કફપિત્તવિવર્દનમ્ ॥ ૨૫ ॥

સિન્ધાલુણ, સંચળ, બિડલવણ, મીઠું અને વડગરું મીઠું, એ રીતે આ પાંચે મીઠાંએ લવણ કહેવાય છે. આ પાંચેમાં મુખ્ય સિન્ધાલુણ છે, જે સ્થાને એકલો લવણ શબ્દ લખ્યો હોય, તે ઠેકાણે તો સિન્ધાલુણ જ વાપરવું. જ્યાં એ લવણ લખ્યાં હોય ત્યાં પ્રથમ પાંચમાંનાં એ લેવાં, જ્યાં ત્રણ લવણ લખ્યાં હોય ત્યાં પ્રથમ પાંચમાંનાં ત્રણ લેવાં, જ્યાં ચાર લવણ લખ્યાં હોય ત્યાં પ્રથમ પાંચમાંનાં ચાર લેવાં અને પાંચ લવણ લખ્યાં હોય ત્યાં પાંચે લેવાં. એ રીતે આ લવણપંચક ચૂર્ણ, મધુર, સૃષ્ટિવિમૂઢ, ક્ષિગ્ધ, સુક્ષ્મ, બલનાશક, ઉષ્ણ વીર્ય, દીપન અને તીક્ષ્ણ છે તથા કફ અને પિત્ત વધારનાર છે.

સ્વર્જિકાક્ષાર

સ્વર્જિકા યાવશ્ચક્ષ્ણ ક્ષારયુગ્મમુદાહૃતમ્ ॥

જ્યૈયૌ વહ્નિસમૌ ક્ષારૌ સ્વર્જિકાયાવશ્ચકજૌ ॥ ૨૬ ॥

ક્ષારાશ્ચાન્યેડપિ ગુલ્માર્ચોગ્રહણીરુચ્છિદઃ સરાઃ ॥ પાચનાઃ કૃમિપુંસ્ત્વઘ્નાઃ શર્કરાદમરિનાશનાઃ ॥૨૭॥

સાજખાર અને જવખાર એ બન્ને ક્ષારોને ક્ષારયુગ્મ કહે છે. આ બે ક્ષારો અગ્નિના સરખા કડક છે. આ બે ક્ષારો પણ ગુદમ, અર્શ અને ગ્રહણી મટાડનારા, સર-સારકા અને પાચન કરનારા છે તથા કૃમિ વિકાર, પુંસ્ત્રવ રોગ, શર્કરા અને અશ્મરો રોગ મટાડે છે.

સુદર્શનચૂર્ણ

ત્રિફળા રજનીયુગ્મ કંટકારીયુગ્મ શટી ॥

ત્રિકટુ પ્રંથિકં મૂર્વા ગુદ્ધવી ધન્વયાસકઃ ॥ ૨૮ ॥

કટુકી પર્યટો મુસ્તં ત્રાયમાણા ચ વાલકમ્ ॥ નિંબઃ પુષ્કરમૂલં ચ મધુચક્રી ચ વત્સકમ્ ॥ ૨૯ ॥

યવાનીંદ્રયવો ભાજ્ઞી શિમુલીજં મુરાર્જુના ॥ વચા ત્વક્પદ્મકોશીરં ચંદનાતિવિષાબલાઃ ॥ ૩૦ ॥

શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી વિઢંગં તગરં તથા ॥ ચિત્રકો દેવકાષ્ઠં ચ ચવ્યં પત્રં પટોલજમ્ ॥ ૩૧ ॥

જીવકર્ષભકૌ ચૈવ લવંગં વંશરોચના ॥ પુંડરીકં ચ કાકોલી પત્રકં જાતિપત્રકમ્ ॥ ૩૨ ॥

તાલીસપત્રં ચ તથા સમમાગાનિ ચૂર્ણયેત્ ॥ સર્વચૂર્ણસ્ય ચાર્ધોશં કૈરાતં નિક્ષિપેત્સુધીઃ ॥ ૩૩ ॥

એતત્સુદર્શનં નામ ચૂર્ણં દોષત્રયાપહમ્ ॥ જ્વરાંશ્ચ નિશ્ચિલાન્ત્ હન્યાન્નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥ ૩૪ ॥

પૃથગ્દ્વન્દ્વાગન્તુજાંશ્ચ ધાતુસ્થાન્ વિષમજ્વરાન્ ॥ સન્નિપાતોદ્ભવાંશ્ચાપિ માનસાનપિ નાશયેત્ ॥ ૩૫ ॥

શીતજ્વરૈકાહિકાદીન્મોહં તન્દ્રાં ભ્રમં તૃષામ્ ॥ શ્વાસં કાસં ચ પાંડુ ચ હ્રદ્રોગં હંતિ કામલામ્ ॥ ૩૬ ॥

ત્રિકપ્પુષ્પકટીજાનુપાશ્વશ્ચલનિવારણમ્ ॥ શીતાંબુના પિંબેદ્વીમાન્સર્વજ્વરનિવૃત્તયે ॥ ૩૭ ॥

સુદર્શનં યથા ચક્રં દાનવાનાં વિનાશનમ્ ॥ તદ્વજ્જ્વરાણાં સર્વેષામિદં ચૂર્ણં પ્રણાશનમ્ ॥ ૩૮ ॥

હરડાં, ખેહેડાં, આમ્બાળાં, હળદર, દારહળદર, ઉભીભોંરિંગણી, ખેડીભોંરિંગણી, કચ્છરો, શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર, પીપલીમૂળના ગણ્ડોડા, મૂર્વા-મોરવેલ, ગળો, ધમાસો, કટુ, ખડ-સલિયો, નાગરમોથ, ત્રાયમાણુ વાળો, લિમ્બાડાની ઝાલ, પુષ્કરમૂલ-શાલતર (યુનાની), જેડી-મધ, કડાઝાલ, અજમા, ઇન્દ્રજવ, ભારીંગની ઝાલ, શરગવાનાં ખી, ફૂલાવેલી ફટકી, ઘોડાવજ, તગર, પદ્મકનું લાકડું, કાળો વાળો, સુખડ, અતિવિપત્તી કળી, અલદાણાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, મુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, વાવડિજું, તગર, ચિત્રો, દેવદાર, ચવક, પટોલનાં-કડવાં પરવરનાં પાંદડાં, જ્યવક-ભોંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋપલક-ભોંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, લવંગ, વંશલોચન, સફેત કમલ, કાકાલી-આખસન્ધ, તમાલપત્ર, જવંત્રી અને તાલીસપત્ર, એ ત્રેપને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, એ સર્વનો અર્ધો ભાગ કરિયાતું, એ સર્વ ઔષધોની સાથે ભેળીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ સુદર્શન ચૂર્ણ, ત્રિદોષ તથા સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટાડે છે, એમાં કંઈ વિચાર કરવા જેવું નથી. વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર, વાતપિત્તજ્વર, વાતકફજ્વર, પિત્ત-કફજ્વર, આગન્તુકજ્વર, ધાતુસ્થજ્વર, વિષમજ્વર, સન્નિપાતજ્વર, માનસજ્વર, શીતજ્વર, ઔકાલિકજ્વર, મોહ, તન્દ્રા, ભ્રમ, તૃષ્ણા, શ્વાસ, કામ, પાણુ, હૃદરોગ અને કામલારોગ મટાડે છે. ત્રિક, પૃષ્ઠ, કટી, જ્વનુ અને પાશ્વ, એ જગોમાંનાં શ્લેષા પણ મટાડે છે. બુદ્ધિમાનો સર્વ જ્વરના જ્વરો મટાડવા સાર, આ ચૂર્ણ ટાઢા પાણીમાં જ પીએ છે. સુદર્શન ચક્ર જેવી રીતે સર્વ રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે, તેવી જ રીતે આ સુદર્શન ચૂર્ણ પણ સર્વ જ્વરનો નાશ કરનારું છે.

ત્રિક્ષ્ણાપિપ્પલીચૂર્ણ

કાસશ્વાસજ્વરહરા ત્રિફળા પિપ્પલીયુતા ॥

ચૂર્ણિતા મધુના લીઢા મેદિની ચામિબોધિની ॥ ૩૯ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આગળાં અને લીણીપીપર, એ ચારે ઔષધોનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચાટવાથી કાસ, શ્વાસ અને જ્વર મટે છે, મલ ભેદન થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

કટ્ફલં મુસ્તકં તિક્તા શટી શૃંગી ચ પૌષ્કરમ્ ॥^૧

કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ

ચૂર્ણમેષાં ચ મધુના શૃંગવેરરસેન વા ॥ ૪૦ ॥

લિહેજ્જ્વરહરં કંઠયં કાસશ્વાસારુચીર્જયેત્ ॥ વાયું છર્દિં તથા શૂલં ક્ષયં ચૈવ વ્યપોહતિ ॥ ૪૧ ॥

કાયકળ, નાગરમોથ, કકુ, કચૂરો, કાકડાશિંગી અને પુષ્કરમૂળ—શાહતર (યુનાની), આ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધ અથવા આદાના રસની સાથે ચાટવાથી જ્વર, કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, વાત, છર્દિ, શૂલ અને ક્ષય મટે છે તથા આ ચૂર્ણ કણ્ઠ્ય પણ છે.

કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ

કટ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી મુસ્તા ત્રિકટુકં શટી ॥

સમસ્તાન્યેકશો વાપિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥ ૪૨ ॥

આર્દ્રકસ્વરસક્ષૌદ્રૈર્લિશાત્કફવિનાશનમ્ ॥ શૂલાનિભારુચિચ્છર્દિકાસશ્વાસક્ષયાપહમ્ ॥ ૪૩ ॥

કાયકળ, પુષ્કરમૂળ—શાહતર (યુનાની), કાકડાશિંગી, નાગરમોથ, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર અને કચૂરો એ આઠે ઔષધો જૂદાં જૂદાં અથવા ભેગાં કુટીને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ આદાના રસની અથવા મધની સાથે ચાટવાથી કફ, શૂળ, વાત, અરુચિ, છર્દિ, કાસ અને ક્ષય મટે છે.

કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ

કટ્ફલં પૌષ્કરં કૃષ્ણા શૃંગી ચ મધુના સહ ॥

શ્વાસકાસજ્વરહરઃ શ્રેષ્ઠો લેહઃ કફાન્તકૃત્ ॥ ૪૪ ॥

કાયકળ, પુષ્કરમૂળ—શાહતર (યુનાની), લીણીપીપર અને કાકડાશિંગી, એ ચારે ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધની સાથે ચાટવાથી શ્વાસ, કાસ તથા જ્વર મટે છે. આ ચૂર્ણ, કફનો નાશ કરવામાં પણ ઉત્તમ છે.

શૃંગઆદિ ચૂર્ણ

શૃંગી પ્રતિવિષા કૃષ્ણા ચૂર્ણિતા મધુના લિહેત્ ॥

શિશોઃ કાસજ્વરચ્છર્દિશન્ત્યૈ વા કેદલા વિષા ॥ ૪૫ ॥

કાકડાશિંગી, અતિવિપત્તી કળી અને લીણીપીપર, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ બાલકને મધની સાથે ચટાડવાથી કાસ, જ્વર અને છર્દિ રોગ મટે છે.

વિષાચૂર્ણ

અતિવિપત્તી કળીનું ચૂર્ણ બાલકને મધની સાથે ચટાડવાથી સાક, જ્વર અને છર્દિ રોગ મટે છે.

યવક્ષારાદિ ચૂર્ણ

યવક્ષારવિષાશૃંગીમાગધીપૌષ્કરોદ્ભવમ્ ॥

ચૂર્ણં ક્ષૌદ્રયુતં લીઢં પંચકાસાઞ્જયેચ્છિક્ષોઃ ॥ ૪૬ ॥

જવખાર, અતિવિપત્તી કળી, કાકડાશિંગી, લીણીપીપર અને પુષ્કરમૂળ—શાહતર (યુનાની), આ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધની સાથે ચટાડવાથી બાલકની પાંચે કાસ મટે છે.

૧ તિક્તા શટી ને બદલે તિક્તા શુળ્ઠી એવો પાઠ છે. એટલે શતનો અર્થ કચૂરો છે ત્યાં શુણ્ઠનો અર્થ શુણ્ઠ કરવો.

શુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ

શુંઠીપ્રતિવિષાદિર્હિગુમુસ્તાકુટજચિત્રકૈઃ ॥

ચૂર્ણમુષ્ણાંબુના પીતમામાતીસારનાશનમ્ ॥ ૪૭ ॥

શુણ્ઠ, અતિવિષની કળી, સેકલી હિજ્જ, નાગરમોથ, કડાઝાલ અને ચિત્રો, એ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉના પાણીની સાથે ખાવાથી આમાતિસાર મટી જાય છે.

હરીતકી પ્રતિવિષા સિન્ધુ સૌવર્ચલં વચા ॥

હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ

હિંગુ ચેતિ કૃતં ચૂર્ણ પિબેદુષ્ણેન વારિણા ॥ ૪૮ ॥

આમાતીસારશમનં પ્રાહિચામ્પ્રબોધનમ્

હરડે, અતિવિષની કળી, સિન્ધાણુ, સંયળ, ધોડાવળ અને સેકલી હિજ્જ, એ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉના પાણીની સાથે ખાવાથી આમાતિસાર મટે છે, મલાદિ ગ્રાહી થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

લઘુગંગાધર ચૂર્ણ

મુસ્તર્મિદ્રયવં બિલ્વં લોઘ્રં મોચરસં તથા ॥ ૪૯ ॥

ધાતર્કી ચૂર્ણયેત્તક્રગુડામ્બ્યાં પાયયેત્સુધીઃ ॥

સર્વાતીસારશમનં નિરુણદિ પ્રવાહિકામ્ ॥ ૫૦ ॥ લઘુગંગાધરં નામ ચૂર્ણ સંપ્રાહકં પરમ્ ॥

નાગરમોથ, ઇન્દ્રજય, ખીલી, લોદર, મોચરસ અને ધાવણીનાં ફૂલ, એ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઝાશ તથા ગોળની સાથે ખાવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર તથા પ્રવાહિકા રોગ મટે છે. આને લઘુગંગાધર ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ સંગ્રાહક છે, મલને સારી રીતે અટકાવનારું છે.

વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ

મુસ્તારલુકશુંઠીભિર્ધાતકીલોપ્રવાલકૈઃ ॥ ૫૧ ॥

બિલ્વમોચરસામ્બ્યાં ચ પાટેન્દ્રયવવત્સકૈઃ ॥

આમ્રબીજં પ્રતિવિષા લજ્જાહરિતિ ચૂર્ણિતમ્ ॥ ૫૨ ॥ ક્ષૌદ્રતંડુલગાનીયૈઃ પીતૈર્યાતિપ્રવાહિકા ॥

સર્વાતિસારા ગ્રહણી પ્રશમં યાતિ વેગતઃ ॥ ૫૩ ॥ વૃદ્ધગંગાધરં ચૂર્ણ સરિદ્રેગવિવંધકમ્ ॥

નાગરમોથ, અરૂંશેા, શુણ્ઠ, ધાવણીનાં ફૂલ, લોદર, વાળો, ખીલી, મોચરસ, કાળીપાટ, ઇન્દ્રજય, કડાઝાલ, આમ્બ્યાની ગોટલી, અતિવિષની કળી અને રિસામણી, એ ચૌદે ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધ તથા ચોખાના ધોણુની સાથે પીવાથી પ્રવાહિકા, સર્વ પ્રકારના અતિસારો અને ગ્રહણી જલદીથી મટે છે. આને વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ નદીના વેગ સરખા અતિસારને પણ મટાડે છે.

અજમોદાદિ ચૂર્ણ

અજમોદામોચરસં સશ્ચંભેરં સધાતકીકુસુમમ્ ॥ ૫૪ ॥

ગોદધિમંથિતયુક્તં ગંગામપિ વાહિનીં રંચ્યાત્ ॥

અજમોદ, મોચરસ, આદું અને ધાવણીનાં ફૂલ, એ ચારે ઔષધોનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંના મન્યની સાથે ખાવાથી, ગંગાના પ્રવાહના વેગ સરખો અતિસારનો વેગ હોય તો પણ તે મટી જાય છે.

તત્રેળ યઃ પિબેન્નિત્યં ચૂર્ણ મરિચસંભવમ્ ॥ ૫૫ ॥

મરિચાદિ ચૂર્ણ

ચિત્રસૌવર્ચલોપેતં ગ્રહણી તસ્ય નશ્યતિ ॥

ઉદરહીમંદામિગુલ્માશોનાશનં ભવેત્ ॥ ૫૬ ॥

મરી, ચિત્રા અને સંયળ, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ હાશની સાથે જે નિત્ય ખાય, તેના અહણી, ઉદરરોગ, પ્લીહારોગ, મન્દાગ્નિરોગ, ગુદ્મરોગ અને અર્શરોગ પણ મટે છે.

કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ

અષ્ટૌ ભાગાઃ કપિત્થસ્ય ષડ્ભાગા શર્કરા મતા ॥

દાહિમં તિન્તિહીકં ચ શ્રીફલં ઘાતકી તથા ॥ ૫૭ ॥

અજમોદા ચ પિપ્પલ્યઃ પ્રત્યેકં સ્યુસ્ત્રિભાગિકાઃ ॥ મરિચં જીરકં ધાન્યં ગ્રંથિકં વાલકં તથા ॥ ૫૮ ॥
સૌવર્ચલં યવાની ચ ચાતુર્જાતં સચિત્રકમ્ ॥ નાગરં ચૈકભાગાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકં સૂક્ષ્મચૂર્ણિતમ્ ॥ ૫૯ ॥
કપિત્થાષ્ટકસંજ્ઞં સ્યાચ્ચૂર્ણમેતદ્ભલામયાન્ ॥ અતીસારં ક્ષયં ગુલ્મં ગ્રહણીં ચ વ્યપોહતિ ॥ ૬૦ ॥

કાણ્ડ, આઠ ભાગ; શાકર, છ ભાગ; દાડમની છાલ, આમ્બલી, ખીલી, ધાવણીનાં ફૂલ, બોડી અજમોદા અને લીણીપીપર, એ છએ ઔષધો ત્રણ ત્રણ ભાગ; મરી, છારૂં ધાણા, પીપલીમૂળના ગણ્ડોડા, વાળો, સંયળ, અજમા, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકંકશર, ચિત્રા, અને શુણ્ઠ, એ તેરે ઔષધો એક એક ભાગ લેવાં, પછી એ બધાં ઔષધોનું ઝીણું ચૂર્ણ કરવું, આ કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ ખાવાથી ગલરોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુદ્મ અને અહણી મરી જાય છે.

દાહિમી દ્વિપલા ગ્રાહ્યા ધંડા ચાષ્ટપલાનિ ચ ॥

દાહિમાષ્ટક ચૂર્ણ

ત્રિગંધસ્ય પલં ચૈકં ત્રિકટુ સ્યાત્પલત્રયમ્ ॥ ૬૧ ॥

एतदेकीकृतं सर्वं चूर्णं स्याद्दाहिमाष्टकम् ॥ रुचिकृद्दीपनं कंठयं ग्राहि कासज्वरापहम् ॥ ६२ ॥

દાડમની છાલ, બે પલ; સાકર, આઠ પલ; એલચી, તજ અને તમાલપત્ર, એ ત્રણે ઔષધો મળીને એક પલ; શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપર, એ ત્રણે ઔષધો મળીને ત્રણ પલ લેવાં; પછી એ બધાં ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. આ દાહિમાષ્ટક ચૂર્ણ, રુચિકર, દીપન, કણ્ઠ્ય અને ગ્રાહિ છે તથા કાસ અને જ્વરને મટાડનાર છે.

બૃહદ્દાહિમાષ્ટક ચૂર્ણ

દાહિમસ્ય પલાન્યષ્ટૌ શર્કરાયાઃ પલાષ્ટકમ્ ॥

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલં યવાની મરિચં તથા ॥ ૬૩ ॥

ધાન્યકં જીરકં શુંઠી પ્રત્યેકં પલસંમિતમ્ ॥ કર્ષમાત્રા તુગાક્ષીરી ત્વક્પત્રૈલાશ્ચ કેસરમ્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રત્યેકં કોલમાત્રાઃ સ્યુસ્તચ્ચૂર્ણં દાહિમાષ્ટકમ્ ॥ અતિસારં ક્ષયં ગુલ્મં ગ્રહણીં ચ ગલ્મપ્રહમ્ ॥ ૬૫ ॥
મંદાગ્નિ પીનસં કાસં ચૂર્ણમેતત્ વ્યપોહતિ ॥

દાડમની છાલ, આઠ પલ; શાકર, આઠ પલ; લીણીપીપર, પીપલીમૂળના ગણ્ડોડા, અજમા, મરી, ધાણા, છારૂં અને શુણ્ઠ, એ સાતે ઔષધો એક એક પલ; વંશલોચન, એક કર્પ; તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકંકશર, એ ચારે ઔષધો એક એક પલ લેવાં. પછી એ બધાં ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. એ બૃહદ્દાહિમાષ્ટક ચૂર્ણ અતિસાર, ક્ષય, ગુદ્મ, અહણી, ગલપ્રહ, મન્દાગ્નિ, પીનસ અને કાસ મટાડે છે.

પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ

પિપ્પલી વૃહતી વ્યાગ્રી યવક્ષારકર્લિંગકાઃ ॥ ૬૬ ॥

ચિત્રકં સારિવાપાઠા શઠી લવણપંચકમ્ ॥

તત્ચૂર્ણ પાયયેદ્ગ્રા મુરયોષ્ણાંબુનાપિ વા ॥ ૬૭ ॥ મારુતગ્રહણીદોષશમનં પરમં હિતમ્ ॥

લીણીપીપર, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, જવખાર, ધન્દજવ, ચિત્રા, કપુરીમધુરી, કાળીપાટ, કચુરો, સિન્ધાલુણ, સંચળ, ખિડલવણ, મીંદું અને વડાગરું મીંદું, એ ચૌદે ઔષધોનું ચૂર્ણ, દહીંની સાથે અથવા સુરા-મઘની સાથે અથવા ઉના પાણીની સાથે ખાવાથી વાત-સંગ્રહણી મટી જાય છે.

તાલીસાદિ ચૂર્ણ તાલીસં મરિચં શુંઠી પિપ્પલી વંશરોચના ॥ ૬૮ ॥

एकद्वित्रिचतुःपंचकषैर्भागान्प्रकल्पयेत् ॥

एलात्वचोस्तु कर्षार्थं प्रत्येकं भागमावहत् ॥ ६९ ॥ मृतं वंगं मृतं ताम्रं समभागानि कारयेत् ॥
द्वात्रिंशत्कर्षतुलितं प्रदेया शर्करा बुधैः ॥ ७० ॥ तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ॥
कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ७१ ॥ शोषाध्मानहरं स्त्रीहृग्रहणीपांडुरोगजित् ॥

તાલીસપત્ર, એક કર્પ; મરી, એ કર્પ; શુણ્ઠ, ત્રણ કર્પ; લીણીપીપર, ચાર કર્પ; વંશલોચન, પાંચ કર્પ; એલચી તથા તજ, એ બંને ઔષધો અર્ધો અર્ધો કર્પ; બંગ (કલી) ભરમ આઠ કર્પ; તામ્રભરમ, આઠ કર્પ; અને સાકર, અત્રીશ કર્પ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લેવાં. પછી પ્રથમ કાષ્ઠ ઔષધિઓનું ચૂર્ણ કરીને પછી તેમાં સાકર તથા ભરમો ભેળવવી. આ તાલીસાદિ ચૂર્ણ, રોચન તથા પાચન છે. કાસ, સ્વાસ, જ્વર, હર્દિ, અતિસાર, શોષ, આધ્માન વાત, પ્લીહા, ગ્રહણી અને પાણ્ડુરોગ મટાડનાર છે.

લવંગાદિ ચૂર્ણ લવંગં શુદ્ધકર્પૂરમેલાત્વડ્નાગકેશરમ્ ॥ ૭૨ ॥

जातीफलमुदीरं च नागरं कृष्णजीरकम् ॥

कृष्णागरस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा ॥ ७३ ॥ चंदनं तगरं बालं कंकोलं चेति चूर्णयेत् ॥
समभागानि सर्वाणि सर्वेभ्योऽर्धां सित्ता भवेत् ॥ ७४ ॥ लवंगाद्यमिदं चूर्णं राजार्हं वह्निदीपनम् ॥
रोचनं तर्पणं वृष्यं त्रिदोषघ्नं बलप्रदम् ॥ ७५ ॥ हृद्दोगं कंठरोगं च कासं हિકां च पीनसम् ॥
यक्ष्माणं तमकश्वासमतीसारमुःक्षतम् ॥ ७६ ॥ प्रमेहाश्चिगुल्मादीन् ग्रहणीमपि नाशयेत् ॥

લવંગ, શુદ્ધ કર્પૂર, એલચી, તજ, નાગકેશર, જયફળ, કાળો વાળો, શુણ્ઠ, શાહજરું, કૃષ્ણાગર-કાળું અગર, વંશલોચન, આલછડ, કાળું કમળ, લીણીપીપર, સુખડ, તગર, વાળો અને ચણકઆમ, એ અઢારે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણનો અર્ધો ભાગ સાકર આણી, તેનું પણ ચૂર્ણ કરીને, ઉપલાં ઔષધમાં સાથે ભેળવવું. એ લવંગાદિ ચૂર્ણ રાગને ખવરાવવા લાયક છે. એ ચૂર્ણ દીપન, રોચન, તર્પણ, વૃધ્ય, ત્રિદોષ મટાડનાર, બલ આપનાર, હૃદરોગ, કંઠરોગ, કાસ, હિક્કા, પીનસ, યક્ષ્માણુ, તમક સ્વાસ, અતિસાર, ઉરઃક્ષત, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને ગ્રહણી મટાડે છે.

जातीफललवंगैलापत्रत्वड्नागकेशरैः ॥ ७७ ॥

જાતીફલાદિ ચૂર્ણ

कर्पूरचन्दनतिलैस्त्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥

तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ॥ ७८ ॥

शुंठी विडंगमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥ यावन्त्येतानि सर्वाणि कुर्याद्भ्रંગं च तावतीम् ॥ ७९ ॥

સર્વચૂર્ણસમા દેયા શર્કરા ચ મિષગર્વૈઃ ॥ કર્ષમાત્રં તતઃ સ્વાદેન્મધુના પ્લાવિતં સુધીઃ ॥ ૮૦ ॥

અસ્ય પ્રભાવાત્ ગ્રહણીકાસશ્વાસારુચિક્ષયાઃ ॥ વાતશ્લેષ્મપ્રતિશ્યાયાઃ પ્રશમં યાંતિ વેગતઃ ॥ ૮૧ ॥

જળકૃણ, લવંગ, એલચી, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેશર, કપૂર, સુખડ, કાળા તલ, વંશલોચન, તગર, આમ્બળા, તાલીસપત્ર, લીણીપીપર, હરડે કલોંછી, ચિત્રો, શુણ્ઠ, વાવડિફું અને મરી; એ વીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તે સર્વ ઔષધોના જેટલી ભાંગે તે સર્વ ઔષધોના સાથે ભેળી તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણના બરાબર સાકર તે ચૂર્ણની સાથે ભેળવવી. એ ચૂર્ણ એક કર્પ સુધી મધની સાથે ચાટવું. આના પ્રભાવથી ગ્રહણી, કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, ક્ષય, વાત, શ્લેષ્મ અને પ્રતિશ્યાય જલદીથી મટે છે.

મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ મરિચં નાગપુષ્પાણિ તાલીસં લવણાનિ ચ ॥

પ્રત્યેકમેકભાગાઃ સ્યુઃ પિપ્પલીમૂલચિત્રકૈઃ ॥ ૮૨ ॥

ત્વક્ષ્ણા તિન્તિહીકં ચ જીરકં ચ દ્વિભાગિકમ્ ॥ ધાન્યામ્લવેતસૌ વિશ્વં મંદ્રેલા બદરાણિ ચ ॥ ૮૩ ॥

અજમોદા જલધરઃ પ્રત્યેકં સ્યુત્ત્રિભાગિકાઃ ॥ સર્વૌષધિચતુર્થાંશં દાહિમસ્ય ફલં ભવેત્ ॥ ૮૪ ॥

દ્રવ્યેભ્યો નિરુક્લેભ્યશ્ચ સિતા દેયાઽર્ધમાત્રયા ॥ મહાલાંઢવસંજ્ઞં સ્યાચ્ચૂર્ણમેતત્સુરોચનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અમિદીપ્તિકરં હૃદયં કાસાતીસારનાશનમ્ ॥ હ્રદ્રોગકંઠજઠરમુશ્વરોગપ્રણાશનમ્ ॥ ૮૬ ॥

વિષ્ણુચિકાં તથાઽઽધ્માનમશૌગુલ્મકૃમીનપિ ॥ છર્દિં પંચવિધાં શ્વાસં ચૂર્ણમેતત્ વ્યપોહતિ ॥ ૮૭ ॥

મરી, નાગકેશર, તાલીસપત્ર, સિન્ધાલુણુ, સંયળ, બિડલવણુ, મીઠું અને વડગરુ મીઠું, એ આઠે ઔષધો એક એક ભાગ; પીપરીમૂળના ગણ્ઠોડા, ચિત્રો, તજ, લીણીપીપર, આમ્બલીની છાલ અને છરું, એ છએ ઔષધો બે બે ભાગ; ધાણા, અશ્લવેતસફલ, શુણ્ઠ, મોટી એલચી(એલચા)ના દાણા, નાનાં ચણિયાં બોર, બોટી અજમોદ અને નાગરમોથ, એ સાતે ઔષધો ત્રણ ત્રણ ભાગ અને ઉપલાં બધાં ઔષધોનો ચોથો ભાગ દાડમની છાલ લઈને પછી તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે બધાં ચૂર્ણનો અર્ધો ભાગ સાકર લઈ, તે જ ચૂર્ણની સાથે ભેળવવી. આ મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ સુરોચન, અમિદીપન અને હૃદય છે તથા કાસ, અતિસાર, હૃદરોગ, કણ્ઠરોગ, જઠરરોગ, મુખરોગ, વિષ્ણુચિકા, આધ્માનવાત, અર્શ, ગુલ્મ, કૃમિ, છર્દિ અને પાંચે શ્વાસો મટાડે છે.

નારાયણ ચૂર્ણ ચિત્રકલ્પિફલા વ્યોષં જીરકં હપુષા વચા ॥

યવાની પિપ્પલીમૂલં શતપુષ્પાઽજગંધિકા ॥ ૮૮ ॥

અજમોદા શટી ધાન્યં બિડંગં સ્થૂલજીરકમ્ ॥ હેમાલ્હા પૌષ્કરં મૂલં ક્ષારૌ લવણપંચકમ્ ॥ ૮૯ ॥

કુષ્ઠં ચેતિ સમાંશાનિ વિશાલા સ્યાત્ દ્વિભાગિકા ॥ ત્રિશૃત્ત્રિભાગા વિજ્ઞેયા દન્ત્યા ભાગત્રયં ભવેત્ ॥

ચતુર્ભાગા સાતલા સ્યાત્સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ પાચનસ્નેહનાદૈશ્ચ ક્ષિગ્ધકોષ્ઠસ્ય રોગિણઃ ॥ ૯૧ ॥

દયાચ્ચૂર્ણ વિરેકાય સર્વરોગપ્રણાશનમ્ ॥ હ્રદ્રોગે પાંડુરોગે ચ કાસે શ્વાસે ભગંદરે ॥ ૯૨ ॥

મંદેઽપ્પૌ ચ જ્વરે કુષ્ઠે ગ્રહણ્યાં ચ ગલ્મ્મહૈ ॥ દયાશુક્તાનુપાનેન તથાઽઽધ્માને સુરાદિભિઃ ॥ ૯૩ ॥

ગુલ્મે બદરનીરેણ વિદ્મંગે દધિમસ્તુના ॥ ઉષ્ણાંબુભિરજીર્ણે ચ વૃક્ષામ્લૈઃ પરિકર્તિષુ ॥ ૯૪ ॥

ઝટ્ટીદુધેનોદરેષુ તથા તક્રેણ વા ગત્તમ્ ॥ પ્રસન્નયા વાતરોગે દાહિમાંભોમિરશસિ ॥ ૧૫ ॥
દ્વિવિધે ચ વિષે દયાત્ ધૃતેન વિષનાશનમ્ ॥ ચૂર્ણ નારાયણ નામ દુષ્ટરોગગણપદમ્ ॥ ૧૬ ॥

ચિત્રો, હરડાં, ખેહુડાં, આમ્બળાં, શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર, જીરું, પલાંશી, ઘોડાવજ, અજમા, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, વરિયાળી, તલવણી, ખોડી અજમોદ, કચ્છરો, ધાણા, વાવડિંગ, કલોંજીજીરું, દારુડી, પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), સાજખાર, જવખાર, સિન્ધાલુણુ, સંચળ, બિડલવણુ, મીઠું, વડાગરું મીઠું અને કઠ, એ ઓગણુત્રીશે ઔષધો એક એક ભાગ; ઇન્દ્ર-વાણિયાનાં મૂળ એ ભાગ; નસોતર ત્રણ ભાગ; તેપાળાનાં મૂળ ત્રણ ભાગ; સાતલાનું-પીળા થોરનું-કણ્ડાળા થોરનું મૂળ ચાર ભાગ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો એકડાં કરીને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. પછી પાચન રોહનાદિ ઔષધોથી રોગીનો કોડો સ્નિગ્ધ કરીને તેને જીલાખ લાવવા સારુ આ ચૂર્ણ આપવાથી, તેના બધા રોગો મરી જાય છે. વળી હૃદ્દરોગ, પાણ્ડુરોગ, કાસ, શ્વાસ, ભગન્દર, મન્દાગ્નિ, જ્વર, કુષ્ઠ, ગ્રહણી, અને ગલગ્રહ, આ સર્વ રોગોપર, યોગ્ય અનુપાનની સાથે આ ચૂર્ણ ખવરાવવું. વળી આ ચૂર્ણ, આધ્મન વાતપર સુરાદિ મદ્યમાં; શુભ્મપર ભોરડીના મૂળના કવાથમાં; વિડ્ભંગપર-ગાણ્ડા ગડ્યા સાથે પાણી પડવું હોય એવા પ્રકારના જાડાપર દહીંની તરમાં; અજીર્ણપર ઉંતા પાણીમાં; પરિકર્તિ રોગપર-ગુદાના મુખપર કાતરવા સરખી પીડા થતી હોય એવા રોગપર આમ્બલીના જાડની છાલના કવાથમાં; ઉદરરોગપર ઉણ્ડીના દૂધમાં વા ગાયત્રી છાસમાં; વાતરોગપર મદ્યમાં; અર્શપર દાડમના રસમાં અને સ્થાવર જંગમ વિપર ધીમાં આપવું. એ રીતે આ નારાયણ ચૂર્ણ, દુષ્ટ રોગોના સમૂહનો નાશ કરનારું છે.

હુપુષાદિ ચૂર્ણ હુપુષા ત્રિફળા ચૈવ ત્રાયમાણા ચ પિપ્પલી ॥
હેમક્ષીરી ત્રિવૃષૈવ સાતલા કટુકા વચા ॥ ૧૭ ॥

નીલીની સૈન્ધવં કૃષ્ણં લવણં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥ ઝળ્ળોદકેન સૂત્રેણ દાહિમત્રિફલારસૈઃ ॥ ૧૮ ॥
તથા માંસરસેનાપિ યથાયોગ્યં પિવેન્નરઃ ॥ અઝીર્ણે ક્ષીહિ ગુલ્મેષુ શોફાશોવિષમામિષુ ॥ ૧૯ ॥

પલાંશી, હરડાં, ખેહુડાં, આમ્બળાં, ત્રાયમણુ, લીણ્ડીપીપર, દારુડીનું મૂળ, નસોતર, સાતલાનું-પીળા થોરનું-કણ્ડાળા થોરનું મૂળ, કડુ, ઘોડાવજ, ગળીનો છોડ, સિન્ધાલુણુ અને સંચળ એ ચૌદે ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉંતું પાણી, ગૌમૂત્ર, દાડમનો રસ, હરડાં, ખેહુડાં અને આમ્બળાનો કવાથ અથવા હરણાદિના માંસનો રસ, આ અનુપાનોમાંનું જે અનુપાન રોગીને યોગ્ય લાગે તે અનુપાનની સાથે આપવાથી, અજીર્ણ, પ્લીહા, ગુદમ, શોફ, અર્શ, વિપમાશિ રોગ, હલીમક, કામદા, પાણ્ડુ રોગ, કુષ્ઠ, આધ્મન વાત અને ઉદર રોગ મરી જાય છે.

પંચસમ ચૂર્ણ હલીમકામલાપાંડુકુષ્ઠાધ્માનોદરેષ્વપિ ॥
શુંઠી હરીતકી કૃષ્ણા ત્રિવૃત્સૌર્વર્ચલં તથા ॥ ૧૦૦ ॥

સમભાગાનિ સર્વાણિ સુક્ષ્મચૂર્ણાણિ કારયેત્ ॥ જ્ઞેયં પંચસમં ચૂર્ણમેતચ્છલહરં પરમ્ ॥ ૧૦૧ ॥
આધ્માનજઠરાશોષમમાવાતહરં સ્મૃતમ્ ॥

શુદ્ધ, હરરે, લીણીપીપર, નસોતર અને સંયળ એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનું ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણને પંચસમ ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ, શ્વેત આધ્માન વાત, જઠર રોગ, અર્શ અને આમવાત મટાડે છે.

કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ

કર્ષમાત્રા ભવેત્કૃષ્ણા ત્રિવૃતા સ્યાત્પલોન્મિતા ॥ ૧૦૨ ॥

સ્વળ્ડાત્પલં ચ વિજ્ઞેયં ચૂર્ણમેકત્ર કારયેત્ ॥

કર્ષોન્મિતં લિહેદેતક્ષૌદ્રિણાધ્માનનાશનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥ ગાઢવિટ્કોદરકફાન્ પિત્તશૂલં ચ નાશયેત્ ॥

લીણીપીપર એક કર્ષ, નસોતર એક પલ અને ખાણ એક પલ, એ પ્રમાણે એ ત્રણે ઔષધો ભેગાં કરીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ, મધની સાથે એક કર્ષ સ્થ્રી આટવાથી આધ્માન વાત, ગાઢવિટ્કરોગ, ઉદરરોગ, કફરોગ અને પિત્તશૂલ મટી જાય છે.

લવણત્રિતાદી ચૂર્ણ

લવણત્રિતયં ક્ષારૌ શતપુષ્પાદ્વયં વચા ॥ ૧૦૪ ॥

અજમોદાજગન્ધા ચ હપુષા જીરકદ્વયમ્ ॥

મરિચં પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલી ગજપિપ્પલી ॥ ૧૦૫ ॥ હિંગુશ્ચ હિંગુપત્રી ચ શટી પાટોપકુંચિકા ॥

શુભ્રી ચિત્રકચન્ડ્યાનિ વિઙ્ગં ચામ્લવેતસમ્ ॥ ૧૦૬ ॥ દાહિમં તિન્તિડીકં ચ ત્રિવૃદ્ધન્તી શતાવરી ॥

ઇન્દ્રવાશિકા માર્જી દેવદાર્યવાનિકા ॥ ૧૦૭ ॥ કુસ્તુંબસ્તુંબરૂપી પૌષ્કરં બદરાણિ ચ ॥

શિવા ચેતિ સમાંશાનિ ચૂર્ણમેકત્ર કારયેત્ ॥ ૧૦૮ ॥ ભાવયેદાર્દ્રકરસૈર્બીજપૂરસૈસ્તથા ॥

તત્પિત્તેત્સર્પિષો જીર્ણમચેનોષ્ણોદ્કેન વા ॥ ૧૦૯ ॥ કોલાંમસા વા તંકેણ દુग्ધેનોષ્ટ્રેણ મસ્તુના ॥

ચક્રત્ત્વીહકટીશૂલગુદકુક્ષિહદામયાન્ ॥ ૧૧૦ ॥ અશૌવિષ્ટમ્મમન્દામ્નિગુલ્માષ્ટીલોદરાણિ ચ ॥

હિક્કાધ્માનશ્વાસકાસાઙ્ગયેદેતાન્ન સંશયઃ ॥ ૧૧૧ ॥ ઐતૈરૈવૌષધૈઃ સમ્યગ્વૃતં વા સાધયેત્સુધીઃ ॥

સિન્ધાવૃણ, સંયળ, ખીડલવૃણ, સાછખાર, જવખાર, વરિયાળી, સૂવા, ઘોડાવજ, ઓડી અજમોદ, તલવણી, પલાંરી, જરૂં, શાહજરૂં, મરી, પીપરીમૂળના ગણેડા, લીણીપીપર, ગજ-પીપર, સેંકેલી હિંજી, હિંગુપત્રી-ખાદી, કચ્છરો, કાળીપાટ, કલોંજજરૂં, શુદ્ધ, ચિત્રો, અવક, વાવડિંગ, અશ્વત્થેતસ ફળ, દાડમની છાલ, આગ્ન્યલીની છાલ, નસોતર, નેપાળાનાં મૂળ, શતા-વરી, ભાંજીનાં મૂળ, દેવદાર, અજમા, ધાણા, તુઅર-ચિરફળ, પુકરમૂળ-શાહતર (યુનાની), બોરડીનાં મૂળ અને હિમજ, એ એકતાલીસે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને, આદાના રસની તથા ખીજેરાના રસની ભાવના દેવી. એ ચૂર્ણ, સ્વકાષ્ઠ ગયા પછી, ઘી, જીરું મધ, ઉનું પાણી, બોરડીનાં મૂળનો કવાથ, ગાયના દૂધની છાસ, ઉણટીનું દૂધ અને દહીંની તર, આ અનુપાનોમાંનું જે અનુપાત યોગ્ય હોય, તે અનુપાતની સાથે આપવાથી ચક્રત્ત્વી, પ્લીહા, કટીશૂલ, ગુદરોગ, કુક્ષિરોગ, હૃદરોગ, અર્શ, અવિષ્ટમ્, મન્દામ્નિ, ગુલ્મ, અશ્લીલા વાત, ઉદર રોગ, હિક્કા, આધ્માન વાત, શ્વાસ અને કાસ મટી જાય છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. આ ચૂર્ણ, સારી પેટે ઘીની અન્દર સોંતળીને-સેંકીને ખાવાથી, ઉપર કહેલા સર્વ રોગો મટી જાય છે.

તુઅર્વાદિ ચૂર્ણ

તુમ્બરૂણિ ત્રિલવણં યવાની પુષ્કરાહયમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

યવક્ષારાભયાદિક્કુવિઙ્ગાનિ સમાનિ ચ ॥

ત્રિવૃત્તિભાગા વિજ્ઞેયા સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥ ૧૧૩ ॥ પિંબેદુષ્ણેન તોયેન યવક્રાથેન વા પિંબેત્ ॥
જયેત્સર્વાણિ શૂલાનિ ગુલ્માધ્માનોદરાણિ ચ ॥ ૧૧૪ ॥

તુરપ્પરુ-ચિરકળ, સિન્ધાલુણુ, સંચળ, ખીડલવણુ, અજમા, પુષ્કરમૂળ-શાહતર
(યુનાતી), જવખાર, હરડે, સેકેલી હિંડું અને વાવડિંગ, એ દશે ઔષધો એક એક ભાગ તથા
નસોતર ત્રણ ભાગ લધને પછી એ બધાં ઔષધોનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ, ઉંના પાણી
સાથે અથવા જવના ક્વાથની સાથે પીવાથી, સર્વે પ્રકારનાં શૂલો, ગુદમરોગ, આધ્માન વાત
અને ઉદરરોગ મટી જાય છે.

ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ

ચિત્રકો નાગરં હિંચુ પિપ્પલી પિપ્પલીજટા ॥

ચવ્યાજમોદામરિચં પ્રત્યેકં કર્ષસંમિતમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્વર્જિકા ચ યવક્ષાઃ સિન્ધુ સૌવર્ચલં વિઢમ્ ॥ સામુદ્રિકં રોમકં ચ કોલમાત્રાણિ કારયેત્ ॥ ૧૧૬ ॥
એકીકૃત્યાસ્થિલં ચૂર્ણં ભાવયેન્માતુલુંગજૈઃ ॥ રસૈર્દાંડિમજૈર્વાપિ શોષયેદાતપેન ચ ॥ ૧૧૭ ॥

એતદ્દર્શયેત્ ગુલ્મં પ્રહણીમામજાં રુઝમ્ ॥ અગ્નિં ચ કુરુતે દીપ્તં રુચિકૃત્કફનાશનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

ચિત્રો, શુણ્ઠ, સેકેલી હિંચ, લીણ્ડીપીપર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, યવક, ખોડી અજમાદ
અને મરી, એ આઠે ઔષધો એક એક કર્પ, સાજખાર, જવખાર, સિન્ધાલુણુ, સંચળ, ખીડ
લવણુ, મીઠું અને વડાગરું મીઠું, એ સાતે દ્વારો એક એક કોલ લધ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું.
પછી એ ચૂર્ણને ખીન્દેરાના ફલના રસની અથવા દાડમના ખીના રસની ભાવના લધને તડકામાં
સૂકવવું. એ ચૂર્ણ, ગુદમ સંપ્રહણી તથા આમવાત પીડા મટાડે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, રુચિ
ઉત્પન્ન કરે છે અને કફનો નાશ કરે છે.

સૈન્ધવં પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલી ચવ્યચિત્રકમ્ ॥

વડવાનલ ચૂર્ણ

શુળ્ઠી હરીતકી ચેતિ ક્રમઃશ્ચાન્નિ ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

વડવાનલનામૈતચ્ચૂર્ણં સ્યાદમ્નિદીપનમ્ ॥

સિન્ધાલુણુ એક ભાગ, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા એ ભાગ, લીણ્ડીપીપર ત્રણ ભાગ, યવક
ચાર ભાગ, ચિત્રો પાંચ ભાગ, શુણ્ઠ છ ભાગ અને હરડે સાત ભાગ, એ પ્રમાણે એ સાતે
ઔષધો લધને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. આ વડવાનલ ચૂર્ણ ખાવાથી આગ્નિ દીપન થાય છે.

અજમોદાદિ ચૂર્ણ

અજમોદા વિઢંગાનિ સૈન્ધવં દેવદારુ ચ ॥ ૧૨૦ ॥

ચિત્રકઃ પિપ્પલીમૂલં શતપુષ્પા ચ પિપ્પલી ॥

મરિચં ચેતિ કર્ષાંશં પ્રત્યેકં કારયેત્ ભુષઃ ॥ ૧૨૧ ॥ કર્ષાસ્તુ પંચ પથ્યાયા દશ સ્યુર્વૃદ્ધદારુકાત્ ॥
નાગરાચ્ચ દશૈવ સ્યુઃ સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥ પિંબેત્કોષ્ણજલેનૈવ ચૂર્ણં શ્વવથુનાશનમ્ ॥
આમવાતરુજં હન્તિ સન્ધિપીઢાં ચ ગુપ્તસીમ્ ॥ ૧૨૩ ॥ કટીષ્ઠગુદસ્થાં ચ જંઘયોરચ રુજં જયેત્ ॥
તૂર્નીં પ્રતૂર્નીં વિશ્વાર્ચીં કફવાતામયાનં જયેત્ ॥ ૧૨૪ ॥ સમેન વા ગુઢેનાસ્ય વટકાન્કારયેત્ મિષકૂ ॥

ખોડી અજમાદ, વાવડિંગ સિન્ધાલુણુ, દેવદારુ, ચિત્રો, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, વરિયાળી,
લીણ્ડીપીપર અને મરી, એ નવે ઔષધો એક એક કર્પ, હરડે, પાંચ કર્પ; વરધારો, દશ કર્પ

અને શુષ્ક, દશ કર્પ લઘ એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે ખાવાથી સ્વયથુ, આમવાત, સંધિવાતપીડા, ગુદ્રસીવાત, કટિશ્વળ, પૃથ્થશ્વળ, ગુદશ્વળ, જંઘાશ્વળ, ત્વની વાત, પ્રત્વનીવાત, વિશ્વાત્રી વાત અને કફવાત રોગ મટી જાય છે.

અબ્જમોદાદિ ગુટિકા ઉપર કહેલાં સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કર્યા પછી એ ચૂર્ણ જેટલો ગોળ લઈ, ચૂર્ણની સાથે ભેળીને તેમની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ઉના પાણી સાથે ખાવાથી, ઉપર કહેલા સર્વ રોગ મટી જાય છે.

શુષ્કયાદિ ચૂર્ણ શુળ્કી સૌવર્ચલં હિંગુ દાહિમં ચામ્લવેતસમ્ ॥ ૧૨૫ ॥
ચૂર્ણમુષ્ણાંબુના પેયં શ્વાસહ્રોગશાન્તયે ॥

શુષ્ક, સંચળ, સેંકલી હિંજૂ, દાહમ અને અમ્લવેતસ ફળ, એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉના પાણીની સાથે પીવાથી શ્વાસ, તથા હૃદરોગ મટી જાય છે.

હિંગુ પાઠામ્બયા ધાન્યં દાહિમં ચિત્રકઃ શટી ॥ ૧૨૬ ॥

હિંજવાદિ ચૂર્ણ મજમોદા ત્રિકટુકં હપુષા ચામ્લવેતસમ્ ॥
અજગન્ધા તિન્તિડીકં જીરકં પૌષ્કરં વચા ॥ ૧૨૭ ॥

ચવ્યં ક્ષારદ્વયં પંચલવણાનિ વિચૂર્ણયેત્ ॥ પ્રામ્ભોજનસ્ય મધ્યે વા ચૂર્ણમેતત્પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૨૮ ॥

પિંબેદ્રા જીર્ણમયેન ત્રેક્ષોણોદકેન વા ॥ ગુલ્મે વાતક્રમોદ્ધૂતે હ્રોગેડટ્ટીલિકાસુ ચ ॥ ૧૨૯ ॥

હ્રદસ્તિપાદવર્ણશ્લેષુ શ્લેષે ચ ગુદયોનિજે ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રે તથાડડનાહે પાંડુરોગેડરુચૌ તથા ॥ ૧૩૦ ॥

દિક્ષાયાં યદ્વતિ ઠીદિ કાસે શ્વાસે ગલ્પ્રહે ॥ પ્રહણ્યશૌંધિકારેષુ ચૂર્ણમેતત્પ્રશસ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

માવિતં માતુલ્યસ્ય બહુશઃ સ્વરસેન વા ॥ કુર્યાન્ન ગુટિકાં વૈદ્યો વાતશ્લેષ્મજ્વરાપહામ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સેંકલી હિંગ, કાળીપાટ, હરેડ, ધાણુ, દાહમની ઊલ, ચિત્રા, કચૂરો, ખેડી અબ્જમોદ, શુષ્ક, મરી, લીણીપીપર, પલારી, અમ્લવેતસ ફળ, તલવણી, આમ્બલીની ઊલ, જીરું, પુષ્કર-મૂળ-શાહતર (ચુનાની), ઘોડાવળ, ચવક, સાજખાર, જવખાર, સિન્ધાલુણ, સંચળ, ખીડ-લવણ, મીઠું અને વડાગરુ મીઠું, એ છત્રીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ જમવાની અગાઉ અથવા અર્ધ જમ્યા પછી જીનું મંત્ર, ઊસ વા ઉનું પાણી, આ અનુપાનોમાના કાઈ પણ અનુપાનની સાથે ખાવાથી, વાતકફજ્વર, વાતકફથી થયેલ ગુલ્મ-રોગ, હૃદરોગ અષ્ઠીલિકાવાત, હૃદયશ્વળ, અસ્તિશ્વળ, પાર્શ્વશ્વળ, ગુદશ્વળ, યોનિશ્વળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ, આનાહ, રોગ, પાણુરોગ, અરુચિ, હિક્કા, યદ્વત, પ્લીહા, કાસ, શ્વાસ, ગલગ્રહ રોગ, ગ્રહણી અને અર્શ મટી જાય છે.

હિંજવાદિ ગુટિકા ઉપર કહેલાં છત્રીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણને ઘણું કરી ખાંજીરાંના રસની ઘણી ભાવનાઓ આપીને પછી તેની ગોળીઓ બનાવવી. એ ગોળી ખાવાથી, ઉપર કહેલા સર્વ રોગો મટી જાય છે.

ચવાનીખાંડવ ચૂર્ણ ચવાની દાહિમં શુળ્કી તિન્તિડીકામ્લવેતસૌ ॥
વદરામ્લં ચ કુર્વીત ચતુઃશાણમિતાનિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

સાર્ધદ્વિશાણં મરિચં પિપ્પલી દશશાણિકા ॥ ત્વક્સૌવર્ચલધાન્યાકં જીરકં દ્વિદ્વિશાણકમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

ચતુઃષ્ટિમિતૈઃ શાળૈઃ શર્કરામત્ર યોજયેત્ ॥ ચૂર્ણિતં સર્વમેકત્ર યવાની ધાંડવાભિધમ્ ॥ ૧૩૫ ॥
 ચૂર્ણં જયેત્પાંડુરોગં હ્રદ્રોગં પ્રહર્ણીં જ્વરમ્ ॥ છર્દિશોષાતિસારાંશ્ચ સ્ત્રીહાનાહવિબંધતાઃ ॥ ૧૩૬ ॥
 અરુચિં શૂલ્મંદાગ્નિમશોજિહ્વાગલામયાન્ ॥

અજમા, દાડમની છાલ, શુણ્ઠ, આમ્બલીની છાલ, અમ્બલેતસ ફળ અને ખાટાં ખેર, એ છએ ઔષધો ચાર ચાર શાણુ; મરી, અટ્ટી શાણુ; લીણ્ડીપીપર, દશ શાણુ; તજ, સંચળ, ધાણુ અને જીરું, એ ચારે ઔષધો એ એ શાણુ અને સાકર ચોસઠ શાણુ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો ભેગાં કરીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ યવાનીખાણ્ડવ ચૂર્ણ, પાણ્ડુરોગ, હ્રદ્રોગ, ગ્રહણી, જ્વર, છર્દિ, શોષ, અતિસાર, પ્લીહા, આનાહ રોગ, વિબંધતા રોગ, અરુચિ, શૂલ, મન્દાગ્નિ અર્શ, જિહ્વા રોગ અને ગલરોગ મટાડે છે.

તાલીસં મરીચં શુણ્ઠી પિપ્પલી વંશરોચના ॥ ૧૩૭ ॥

તાલીસાદિ ચૂર્ણ

અકત્ત્રિચિત્તુઃપંચકર્ષેર્ભાગાન્ પ્રકલ્પયેત્ ॥

એલાત્વચોસ્તુ કર્ષાર્ધં પ્રત્યેકં ભાગમાવહેત્ ॥ ૧૩૮ ॥ દ્વાત્રિંશત્કર્ષતુલિતા પ્રદેયા શર્કરા બુધૈઃ ॥
 તાલીસાદ્યમિદં ચૂર્ણં રોચનં પાચનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૩૯ ॥ કાસશ્વાસજ્વરહરં છર્ચીતીસારનાશનમ્ ॥
 શોષાધ્માનહરં સ્ત્રીહ્રદ્રગ્રહણીપાંડુરોગજિત્ ॥ ૧૪૦ ॥ પત્તવા વા શર્કરાં ચૂર્ણં ક્ષિપેત્સ્યાદ્દુટિકા યથા ॥

તાલીસપત્ર એક કર્ષ, મરી એ કર્ષ, શુણ્ઠ ત્રણ કર્ષ, લીણ્ડીપીપર ચાર કર્ષ, વંશલોચન પાંચ કર્ષ, એલચી તથા તજ, એ બન્ને ઔષધો અર્ધો અર્ધો કર્ષ અને સાકર બત્રીશ કર્ષ, એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ તાલિસાદિ ચૂર્ણ, રોચન અને પાચન કરનાર છે, તથા કાસ, શ્વાસ, જ્વર, છર્દિ, અતિસાર, શોષ, આધ્માન વાત, પ્લીહા, ગ્રહણી અને પાણ્ડુરોગ મટાડે છે.

તાલીસાદિ શુટિકા

ઉપર કહેલાં ઔષધો લઈને તેમનું ચૂર્ણ કર્યા પછી બત્રીશ કર્ષ સાકર લઈ, તેની ચાસણી કરી, તે ચાસણીની અન્દર ઉપલું ચૂર્ણ

નાંખીને તેની ગોળી કરવી. આ ગોળી, રોચન અને પાચન કરનાર છે તથા ઉપર કહેલા સર્વ રોગો મટાડે છે.

સિતોપલા ષોડશ સ્યાદષ્ટૌસ્યાદ્વંશરોચના ॥ ૧૪૧ ॥

સિતોપલાદિ ચૂર્ણ

પિપ્પલી સ્યાચ્ચતુષ્કર્ષા સ્યાદેલા ચ દ્વિકાર્ષિકી ॥

અકઃ કર્ષસ્ત્વચઃ કાર્યશ્ચૂર્ણયેત્સર્વમેકતઃ ॥ ૧૪૨ ॥

સિતોપલાદિકં ચૂર્ણં મધુસર્પિયુંતં પિબેત્ ॥ શ્વાસકાસક્ષયહરં હસ્તપાદાંગદાહજિત્ ॥ ૧૪૩ ॥

મંદાગ્નિં સુત્તજિહ્વત્ત્વં પાર્શ્વશૂલ્મરોચકમ્ ॥ જ્વરમૂર્ચ્વગતં રક્તં પિત્તમાશુ વ્યપોહતિ ॥ ૧૪૪ ॥

સાકર સોલ કર્ષ, વંશલોચન આઠ કર્ષ, લીણ્ડીપીપર ચાર કર્ષ, એલચી એ કર્ષ અને તજ એક કર્ષ, એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઈને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. એ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, મધ અને ઘીની સાથે ખાવાથી, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, હાથ પગની અન્દર થતી દાહ, મન્દાગ્નિ, સુમજિહ્વા, પાર્શ્વશૂલ, અરોચક, જ્વર અને ઉર્ધ્વગત રક્તપિત્ત રોગ જલદી મટી જાય છે.

ભાસ્કરલવણ ચૂર્ણ

સામુદ્રલવણ કાર્યમષ્ટકર્ષમિતં બુધૈઃ ॥

પંચ સૌવર્ચલં ગ્રાહ્યં વિઙ્ગં સૈન્ધવધાન્યકે ॥ ૧૪૫ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં કૃષ્ણજીરકપત્રકમ્ ॥ નાગકેશરતાલીસમમ્લવેતસકં તથા ॥ ૧૪૬ ॥

દ્વિકર્ષમાત્રાણ્યેતાનિ પ્રત્યેકં કારયેદ્બુધઃ ॥ મરિચં જીરકં વિશ્વમેકૈકં કર્ષમાત્રકમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

દાહિમં સ્યાન્નતુષ્કર્ષ ત્વગેલા ચાર્ધકાર્ષિકી ॥ એતચ્ચૂર્ણીકૃતં સર્વં લવણં ભાસ્કરામિધમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

શાળપ્રમાણં દેયં તુ મસ્તુતકમુરાસવૈઃ ॥ વાતરલેષ્મભવં ગુલ્મં શ્રીહાનમુદરં ક્ષયમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

અર્શોસિ ગ્રહણીં કુષ્ઠં વિબંધં ચ ભગંદરમ્ ॥ શોફં શૂલં શ્વાસકાસમામવાતં ચ હૃદયમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

મંદાર્મિ નાશયેદતદ્દીપનં પાચનં પરમ્ ॥ સર્વલોકહિતાર્થાય ભાસ્કરેણોદિતં પુરા ॥ ૧૫૧ ॥

મીઠું આદિ કર્પ, સંચળ પાંચ કર્પ, બીડલવણ, સિન્ધાલુણ, ધાણા, લીણીપીપર, પીપરી-
મૃળના ગણેડા, શાલજીર, તમાલપત્ર, નાગકેશર, તાલીસપત્ર અને અમ્લવેતસ ફળ, એ દશે
ઔષધો એ એ કર્પ; મરી, જીરું, અને શુણ્ઠ, એ ત્રણે ઔષધો એક એક કર્પ; દાડમની છાલ,
ચાર કર્પ; તળ અને એલચી, એ બન્ને ઔષધો અર્ધો અર્ધો કર્પ, એ પ્રમાણે સંધ ઔષધો
એકઠા કરીને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. એ ભાસ્કરલવણ ચૂર્ણ, દહીંની તર, ઊસ, સુરા વા આસવ,
એમાંના કોઈની સાથે એક શાણુ સુધી ખાવાથી, વાતક્રંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુદ્ભરોગ, પ્લીહા,
ઉદરોગ, ક્ષય, અર્શ, ગ્રહણી, કુષ્ઠ, વિપ્લવ, ભગંદર, શોફ, શૂલ, શ્વાસ, કાસ, આમવાત,
હૃદયોગ અને મન્દાગ્નિ મટે છે તથા દીપન અને પાચન થાય છે. સર્વ લોકના હિતને સારુ
ભાસ્કરાર્થે આ ચૂર્ણ કહેલ છે.

એલાદિ ચૂર્ણ

અભાપ્રિયં ગુમુસ્તાનિ કોલમજ્જા ચ પિપ્પલી ॥

શ્રીચન્દનં તથા લાજા લવંગં નાગકેશરમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

એતચ્ચૂર્ણીકૃતં સર્વં સિતાક્ષૌર્યુતં લિહેત્ ॥ વાતપિત્તકફોદ્ભૂતાં છર્દિં હંત્યતિવેગતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

એલચી, ઘઉંલા, નાગરોથ, ખેરની છાલ, લીણીપીપર, સુખડ, શાળની ધાણી,
લવિંજ અને નાગકેશર, એ નવે ઔષધોનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધની સાથે ચાટવાથી, વાત,
પિત્ત અને ક્રંથી થયેલા છર્દિ રોગ તરત મટી જાય છે.

પંચનિબ્ધ ચૂર્ણ

મૂલં પત્રં ફલં પુષ્પં ત્વચં નિંબાત્સમાહરેત્ ॥

સુક્ષ્મચૂર્ણમિદં કુર્યાત્પલૈઃ પંચદશોન્મિતૈઃ ॥ ૧૫૪ ॥

લોહમસમહરીતકચૌ ચક્રમર્દકચિત્રકૌ ॥ મજ્જાતકવિઙ્ગાનિ શર્કરાઽઽમલકં નિશા ॥ ૧૫૫ ॥

પિપ્પલી મરિચં શુણ્ઠી બાકુચી કૃતમાલકઃ ॥ ગોધુરશ્ચ પલોન્માનમેકૈકં કારયેદ્બુધઃ ॥ ૧૫૬ ॥

સર્વમેકીકૃતં ચૂર્ણં મૃદ્ધરાજેન ભાવયેત્ ॥ અષ્ટભાગવશિષ્ઠેન શ્વદિરાસનવારિણા ॥ ૧૫૭ ॥

ભાવયિત્વા ચ સંશુષ્કં કર્ષમાત્રં તતઃ પિબેત્ ॥ શ્વદિરાસનતોયેન સર્પિષા પયસાઽથવા ॥ ૧૫૮ ॥

માસેન સર્વકુષ્ઠાનિ વિનિહંતિ રસાયનમ્ ॥ પંચનિબ્ધમિદં ચૂર્ણં સર્વરોગપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

લિમ્બાનાં મૂળ, પાન્દડાં, ફળ-લિમ્બોળી, ફૂલ અને છાલ, એ પાંચે અંગો સરખે
આગે લપને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ, પન્દર પલ, લોહભસ્મ, હરડે, કુંવાડિયાનાં બી, ચિત્રા,

ભિલામું, વાવડિંજું, શાકર, આમ્બળાં, હળદર, લીણીપીપર, મરી, શુણ્ઠ, બામ્બીનાં બી, ગરમાળાનો ગોળ અને ગોખર, એ પન્દરે ઔષધો એક એક પલ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને, પછી એ ચૂર્ણને, લિમ્બડાના પંચાંગનાં ચૂર્ણની સાથે ભેળવવું. એ બન્ને ચૂર્ણોં મિશ્ર કરીને, પછી તે ચૂર્ણને ભાંગરાના રસની ભાવના દેવી. તે સૂકાયા પછી ખેરની છાલનો ક્વાથ, અષ્ટ-માંશ રહે ત્યારે ઉતારીને તેની પણ એક ભાવના દેવી. તે સૂકાયા પછી ખીયાની છાલનો ક્વાથ અષ્ટમાંશ રહે ત્યારે ઉતારીને તેની પણ એક ભાવના દેવી. ભાવના દીધા પછી એ ચૂર્ણ સાવ સૂકાઈ જાય ત્યારે, એક કર્પ લઈ, ખેરની છાલનો ક્વાથ, ખીયાની છાલનો ક્વાથ, ઘી વા દૂધ, એમાંના કાઠની સાથે પી જવાથી, એક માસમાં સર્વ પ્રકારનાં કુષ્ઠો મટી જાય છે. આ પંચ-નિમ્બ ચૂર્ણ રસાયન છે અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ શતાવરી ગોક્ષુરચ્ચ બીજં ચ કપિકચ્છુજમ્ ॥
ગાંગેરુકી ચાતિબલા બીજમિશુરકોદ્ભવમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

ચૂર્ણિતં સર્વમેકત્ર ગોદુગ્ધેન પિબેન્નિશિ ॥ ન તૃપ્તિં યાતિ નારીર્મિર્નરચ્છૂર્ણપ્રમાવતઃ ॥ ૧૬૧ ॥
શતાવરી, ગોખર, કડિયાં, ગાંગેરુકી-ગંગેટી, અતિબલા-ખપાટ અને એખરો, એ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, ગાયના દૂધમાં પીએ તો એ ચૂર્ણના પ્રભાવથી, ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવ્યા છતાં પણ પુરુષને તૃપ્તિ ન થાય.

અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ અશ્વગંધા દશપલા તન્માત્રો વૃદ્ધદારુકઃ ॥
ચૂર્ણીકૃત્યોમયં વિદ્વાન્ ધૃતમાંહે નિધાપયેત્ ॥ ૧૬૨ ॥

કર્ષેનં પયસા પીત્વા નારીર્મિર્નૈવ તૃપ્યતિ ॥ અગત્વા પ્રમદાં સૂયો વલિપલ્લિતર્વજિતઃ ॥ ૧૬૩ ॥
આખસન્ધ અને વરધારો, એ બન્ને ઔષધો દશ દશ પલ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી તેને ઘીવાળા માટલામાં રાખવું. એ ચૂર્ણ એક કર્પ લેઈ, ગાયના દૂધમાં નાંખીને પીએ તો ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવ્યા છતાં પણ તે પુરુષને તૃપ્તિ ન થાય. વળી આ ચૂર્ણ ખાનારો પુરુષ, જો સ્ત્રી પાસે ન જાય તો શરીરપર પડેલી કરચલી મટી જાય અને તેના ધોળા વાળ કાળા થાય.

મુસલીકંદચૂર્ણ તુ ગુહ્ચીસત્ત્વસંયુતમ્ ॥
મૂસલ્યાદિ ચૂર્ણ વાનરીગોક્ષુરામ્બ્યાં ચ શાલ્મલીશર્કરામલૈઃ ॥ ૧૬૪ ॥
આલોબ્ય ધૃતદુગ્ધેન પાયયેત્કામવર્ધનમ્ ॥

ધોળી મુસલી, ગળોનું સત્ત્વ, કડિયાં, ગોખર, શેમળાનું મૂળ, સાકર અને આમ્બળાં, એ સાતે ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઘી ભેળવેલા ગાયના દૂધમાં ખાવાથી કામવૃદ્ધિ થાય છે.

ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ ચિત્રકં ત્રિફલા મુસ્તં વિઙ્ગં ત્ર્યૂષણાનિ ચ ॥ ૧૬૫ ॥
સમભાગાનિ કાર્યાણિ નવભાગા હતાયસઃ ॥

एतदेकीकृतं चूर्णं मधुसर्पियुतं लिहेत् ॥ १६६ ॥ गोमूत्रमथवा तक्रमनुपाने प्रशस्यते ॥
પાંડુરોગં જયત્યુગ્રં હ્રોગં ચ મગ્દરમ્ ॥ ૧૬૭ ॥ શોથકુષ્ઠોદરાશૌંસિ મંદામિમરુચિં કૃમ્મીન્ ॥

ચિત્રો, હરડાં, ખેહડાં, આમ્બળાં, નાગરમોથ, વાવડિંજું, શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપર, એ નવે ઔષધો સરખે ભોગેલઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે તેના જ જેટલી લોહભરમ ભેળવવી

એ ચૂર્ણ, મધ તથા ઘી સાથે ચાટી, તેના પર ગૌમૂત્ર વા ઝાશ પીવાથી ઉગ્ર પાણુરોગ, હૃદરોગ, લગ્નન્દર, શોથ, કુષ્ઠ, ઉદરરોગ, અર્શ, મન્દાગ્નિ રોગ, અરુચિ અને કૃમિરોગ મટી જાય છે.

આકારકરમઃ શુણ્ઠી કંકોલં કુંકુમં કળા ॥ ૧૬૮ ॥
આકારકરમઃ શુણ્ઠી કંકોલં કુંકુમં કળા ॥ ૧૬૮ ॥

જાતીફલં લવંગં ચ ચંદનં ચેતિ કાર્ષિકાન્ ॥

ચૂર્ણાનિ માનતઃ કુર્યાદહિષેનપલોન્મિતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥ સર્વમેકીકૃતં ચૂર્ણં માથૈકં મધુના લિહેત ॥
શુક્તસ્તંભકરં ચૂર્ણં પુંસામાનંદકારકમ્ ॥ ૧૭૦ ॥ નારીણાં પ્રીતિજનનં સેવેત નિશિ કામુકઃ ॥

અક્ષલકરો, શુણ્ઠ, ચણકબાળ, કેશર, લીણ્ડીપીપર, જાયફળ, લવિંગ અને સુખડ, એ આઠે ઔષધો, એક એક કર્ષ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે એક પલ અશીણુ ભેળવવું. એ ચૂર્ણ મધની સાથે એક માપા સૂધી ચાટવાથી, શુક્રનું સ્તંભન થવા સાથે પુરુષોને આનન્દ કરનારું અને પુરુષ પર સ્ત્રીઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારું છે, એટલા માટે કામી જનોએ આ ચૂર્ણ રાત્રિના સેવન કરવું.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણડના ચિકિત્સાસ્થાનમાંનાં ચૂર્ણ ઔષધો નામે છઠ્ઠા અધ્યાયની શુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણા.

—૪૦:૦—

અધ્યાય ૭ મો, વટક ઔષધો

ગોળા કરવાની વિધિ લેહવત્સાધ્યતે વહૌ ગુડો વા શર્કરાડયવા ॥
ગુગુલુર્વા ક્ષિપેત્તત્ર ચૂર્ણં તન્નિર્મિતા વટી ॥ ૧ ॥

કુર્યાદવહ્નિસિદ્ધેન કચ્છિદુર્ગુલુના વટીમ્ ॥ દ્રવેણ મધુનાવાડપિ ગુટિકાં કારયેદ્વિધઃ ॥ ૨ ॥

અગ્નિના પર ગોળનો, શાકરનો અથવા ગુગળનો, અવલેહના સરખો પાક કરી, તેની અન્દર ચૂર્ણ નાંખીને ગોળી કરવી. પકાવ્યા (પાક કર્યા) વગર જો ગોળી કરવી હોય તો, ગુગળને શોધી, તેની અન્દર ચૂર્ણ નાંખીને ગોળી કરવી. તેમ જ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર અને મધની અન્દર પણ ચૂર્ણ નાંખીને ગોળી કરવી.

ગોળાનાં બીજાં નામે વટકાશ્વાથ કથ્યંતે તન્નામ ગુટિકા વટી ॥

મોદકો વટિકા પિંડી ગુડો વર્તિસ્તથોચ્યતે ॥ ૩ ॥

વટક, ગુટિકા, વટી, મોદક, વટિકા, પિણ્ડી, ગુડ અને વર્તિ, એ આઠ નામે ગોળીનાં જાણવાં.

સિતા ચતુર્ગુણા દેયા

ગોળા વાળવામાં સાકર સાકરમાં ગોળી વાળવી હોય તો, ઔષધોના ચૂર્ણથી યોગણી સાકર લેવી.

વટીષુ દ્વિગુણો ગુડઃ ॥

ગોળા વાળવામાં ગોળ ગોળમાં ગોળી વાળવી હોય તો, ઔષધોના ચૂર્ણથી બમણા ગોળ લેવો.

ગોળી વાળવામાં ગુગળ
વા મધ કેટલાં નાંખવો ? ગુગળમાં વા મધમાં ગોળી વાળવી હોય તો, ઔષધોના ચૂર્ણ
જેટલો ગુગળ વા મધ લેવું.

ગોળી વાળવામાં પ્રવાહી
પદાર્થ કેટલાં નાંખવો ? દ્રવં ચ દ્વિગુણં દેયં મોદકેષુ મિષગર્ભૈઃ ॥
પ્રવાહી પદાર્થમાં ગોળી વાળવી હોય તો ઔષધોના ચૂર્ણથી
અમણો પ્રવાહી પદાર્થ લેવો.

ગોળી ખાવાની માત્રા કર્ષપ્રમાણાતન્માત્રા બલં દૃષ્ટ્વા પ્રયુજ્યતે ॥ ૫ ॥
રોગીની શક્તિ વિગેરે જોધને, એક કર્ષ સુધી ગોળીની માત્રા આપવી.

આહુશાલગુડ
ઈન્દ્રવારુણિકા મુસ્તં ગુણ્ઠી દંતી હરીતકી ॥
ત્રિવૃત્ શટી વિઙ્ગાનિ ગોધુરશ્ચિત્રકસ્તથા ॥ ૬ ॥

તેજોહ્વા ચ દ્વિકર્ષાણિ પૃથ્વદ્રવ્યાણિ કારયેત્ ॥ સૂરણસ્ય પલાન્યયૌ વૃદ્ધદારુ ચતુષ્પલમ્ ॥ ૭ ॥
ચતુષ્પલં સ્યાદ્ગ્રહાતઃ ક્ષાયેત્સર્વમેકતઃ ॥ જલદ્રોણે ચતુર્થાંશં ગૃહ્ણીયાત્કાથમુત્તમમ્ ॥ ૮ ॥
કાથદ્રવ્યાત્ત્રિગુણિતં ગુઢં ક્ષિપ્ત્વા પુનઃ પચેત્ ॥ સમ્યક્પક્વં ચ વિજ્ઞાય ચૂર્ણમેતત્પ્રદાપયેત્ ॥ ૯ ॥
ચિત્રકશ્ચિત્રતા દંતી તેજોહ્વા પલિકાઃ પૃથક્ ॥ પૃથક્ ત્રિપલિકાઃ કાર્યાવ્યોષ્ઠીભરિચત્વચઃ ॥ ૧૦ ॥
નિશ્પેન્મધુ શીતે ચ તસ્મિન્પ્રસ્થપ્રમાણતઃ ॥ एवं સિદ્ધો ભવેચ્છ્રીમાન્ બાહુશાલગુઢઃ શુભઃ ॥ ૧૧ ॥
જયેદર્શાસિ સર્વાણિ ગુલ્મં વાતોદરં તથા ॥ આમવાતં પ્રતિશ્ચાયં ગ્રહણીક્ષયપીનસાન્ ॥ ૧૨ ॥
હલીમકં પાંડુરોગં પ્રમેહં ચ રસાયનમ્ ॥

નાની ઇન્દ્રવારુણીના વેલાનાં ફલ અથવા મૂળ, નાગરમોથ, શુણ્ઠ, નેપાળનાં મૂળ, હરદે, નમોતર, કચ્ચરો, વાવડિંગ, ગોખરુ, ચિત્રો અને તેજળવલ, એ અગ્યારે ઔષધો એ એ કર્ષ; સૂરણ, આઠ પલ; વરધારો, ચાર પલ અને મિલામું, ચાર પલ, એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો એકઠાં કરી, તેઓને કુટી, તેઓની અન્દર એક દ્રોણ પાણી નાંખીને તેમનો ક્વાથ કરવો. બળતાં બળતાં બ્યારે ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે સારે તે ક્વાથને, ઉત્તમ પ્રકારનો ક્વાથ થયેલો માની, હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવો. પછી ઉપરના કાઢાનાં ઔષધોથી ત્રણણો ગોળ, ગાજેલા ક્વાથની અન્દર નાંખીને, પાછો તેનો ઘાટો ક્વાથ થાય ત્યાંસુધી પાક કરવા અગ્નિપર મૂકવો. એ સર્વનો સારી રીતે ઘાટો પાક થઈ ગયો જણાય કે, તરત ચિત્રો, નમોતર, નેપાળનાં મૂળ અને તેજળવલ, એ ચારે ઔષધો એક એક પલ તથા શુણ્ઠ, મરી, લીણડીપીપર, એલચી, મરી અને તજ, એ છએ ઔષધો ત્રણ ત્રણ પલ લઈ, તે સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને, તેની અન્દર નાંખવું. તે પછી બ્યારે તે પાક ટાઢો થાય સારે, તેની અન્દર એક પ્રસ્થ મધ નાંખવું. એ પ્રમાણે સારી રીતે તૈયાર થયેલા આ પાકને આહુશાલ ગુડ કહે છે. આ ગુડ, સર્વ પ્રકારના અર્શો, ગુલ્મ, વાતોદર, આમવાત, પ્રતિશ્ચાય, ગ્રહણી, ક્ષય, પીનસ, હલીમક પાણકુ અને પ્રમેહ મટાડે છે. આ ગુડ, રસાયન પણ છે.

મરિચં કર્ષમાત્રં સ્યાત્પિપ્પલી કર્ષસંમિતા ॥ ૧૩ ॥
અર્ધકર્ષો યવક્ષારઃ કર્ષયુગ્મં ચ દાહિમમ્ ॥

एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुडेन हि ॥ १४ ॥ शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥

अस्याः प्रभावात्सर्वेऽपिकासा यांत्येवसंक्षयम् ॥ १५ ॥

મરી એક કર્પ, લીણીપીપર એક કર્પ, જવખાર અર્ધો કર્પ અને દાડમની છાલ એ કર્પ, એ પ્રમાણે એ ચારે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે આઠ કર્પ ગોળ મેળવીને એક શાણ પ્રમાણની ગોળી બનાવવી. એ ગોળી મોઢામાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ રોગ મટી જાય છે.

गुडादि गुटिका

गुडगुण्ठीशिवामुस्तैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥

श्वासकासेषु सर्वेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ १६ ॥

શુદ્ધ, હિમજ અને નાગરમોથ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી બમણો ગોળ, આ ચૂર્ણની સાથે બળીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી મોંમાં રાખવાથી, સર્વ પ્રકારના શ્વાસો તથા કાસો મટી જાય છે.

प्रिलातः

એહેડાંની છાલ ફક્ત મોંમાં રાખવાથી, સર્વ પ્રકારના શ્વાસો તથા કાસો મટી જાય છે.

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ॥

आमलादि गुटिका

एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७ ॥

तृष्णां प्रवृद्धાં હંત્યેષા મુખશોષં ચ દારુણમ્ ॥

આમળાં, કમળ (ફૂલ), કડ, શાળની ધાણી અને વડની વડવાઈનાં કમળિયાં, એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેની અંદર મધ નાંખીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી મોંમાં રાખવાથી, સારી પેટે વૃદ્ધિ પામેલી તૃષ્ણા તથા દારુણ મુખશોષ મટી જાય છે.

विडंगं नागरं कृष्णा पथ्यामलविभीतकौ ॥ १८ ॥

સંજીવનીગુટિકા

वचा गुडूची भृङ्गातं सविषं चात्र योजयेत् ॥

एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेयेत् ॥ १९ ॥

ગુંજામા ગુટિકા કાર્યા દયાદારકજૈ રસૈઃ ॥ एकामजीर्णगुल्मेषु द्वे विषूच्यां च दापयेत् ॥ २० ॥

તિલ્લશ્ચ સર્પદંટે તુ ચત્તલઃ સાંનિપાતિકં ॥ वटी संजीवनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ॥ २१ ॥

વાવડિડું, શુદ્ધ, લીણીપીપર, હરડાં, એહેડાં, આમળાં, ઘોડાવજ, ગળો ભિલામું અને શોધેલો વછનાગ, એ દશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને-ખરલ કરીને, તેની એક ગુંજ પ્રમાણની ગોળી કરવી. એ ગોળી આદાના રસની અંદર નીચે પ્રમાણે આપવીઃ-અજીર્ણ અને ગુદમ રોગપર એક એક ગોળી, વિષૂચી-પર એ ગોળી, સર્પવિપર ત્રણ ગોળી અને સન્નિપાતપર ચાર ગોળી આપવી. આ ગોળીનું નામ સંજીવની વડી છે, કારણ કે, આ ગોળી માણસને જીવાડે છે.

व्योषादि गुटिका

व्योषाम्लबेतसं चव्यं तालीसं चित्रकस्तथा ॥

जीरकं तित्तिडीकं च प्रत्येकं कर्षभागम् ॥ २२ ॥

ત્રિસુગંધં ત્રિશાળં સ્યાદ્વૃઢઃ સ્યાત્કર્ષવિંશતિઃ॥ યોષાદિગુટિકા સામપીનસસ્વાસકાસજિત્ ॥ ૨૩ ॥
રુચિસ્વરકરા ક્યાતાપ્રતિશ્યાયપ્રણાશિની ॥

શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર, અમ્લવેતસ ફલ, ચવક, તાલીસપત્ર, ચિત્રો, જીરું અને આમ્બલીની છાલ, એ નવે ઔષધો એક એક કર્પે તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણે ઔષધો ત્રણ ત્રણ શાણુ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી બમણો એટલે વીશ કર્પે ગોળ લઈ, ગોળની સાથે ઉપરું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને, તેની ગોળી વાળવી; એ ગોળીનું નામ યોષાદિ ગુટિકા છે. એ ગોળી આમ, પીનસ, સ્વાસ, કાસ અને પ્રતિશ્યાય મટાડે છે, રુચિ કરે છે તથા સ્વર સુધારે છે.

વૃદ્ધદારુકમદ્ધાતશુષ્ઠીચૂર્ણેન યોજિતઃ ॥ ૨૪ ॥

મોદરુઃ સગુહો હન્યાત્ ષડ્વિધાર્શઃકૃતાં રુજમ્ ॥

વરધારો, ભિલામું અને શુણ્ઠ, એ ત્રણેનું ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણો ગોળ, તે ચૂર્ણની સાથે ભેળીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવાથી છએ જાતના અર્શ રોગો મટી જાય છે.

આમેષુ સગુહાં શુષ્ઠીમ્
શુણ્ઠશુણ્ડીવટિકા

શુણ્ઠ એક ભાગ અને ગોળ એ ભાગ લઈ, તેમની ગોળી કરીને ખાવાથી આમ મટી જાય છે.

અજીર્ણે ગુહપિપ્પલીમ્ ॥ ૨૫ ॥

શુણ્ઠપિપ્પલીવટિકા
લીણ્ડીપીપર એક ભાગ અને ગોળ એ ભાગ લઈ તેમની ગોળી કરીને ખાવાથી અજીર્ણ મટી જાય છે.

કૃચ્છ્રે જીરગુહં દયાત્
જીરગુહવટિકા

જીરું એક ભાગ અને ગોળ એ ભાગ લઈ, તેમની ગોળી કરીને ખાવાથી મૃતકૃચ્છ્ર રોગ મટી જાય છે.

અર્શસ્સુ સગુહામયામ્ ॥

ગુહાલયાવટિકા
હરડે એક ભાગ અને ગોળ એ ભાગ લઈ, તેમની ગોળી કરીને ખાવાથી, અર્શ રોગ મટી જાય છે.

શુષ્કસૂરણ્ણસ્ય ભાગાન્વાત્રિશદાહરેત્ ॥ ૨૬ ॥
માગાન્ ષોડશ ચિત્રસ્ય શુંઘ્યા માગચતુષ્ટયમ્ ॥

દ્વૌ ભાગૌ મરિચસ્યાપિ સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૨૭ ॥ ગુહેન પિંડીકાં કુર્યાદર્શસાં નાશિનીં પરામ્ ॥

સૂકા સૂરણનું ચૂર્ણ બત્રીશ ભાગ, ચિત્રો સોલ ભાગ, શુણ્ઠ ચાર ભાગ અને મરી એ ભાગ, એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો એકઠાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણો ગોળ લઈ, તેને ચૂર્ણની સાથે ભેળી, તેની ગોળી કરીને ખાવાથી, અર્શ રોગ નાશ પામે છે.

સૂરણો વૃદ્ધદારુચ્ચ ભાગૈઃ ષોડશભિઃ પૃથક્ ॥ ૨૮ ॥

પૃથક્સૂરણ્ણવટક
મુસલીચિત્રકૌ જ્ઞેયાવષ્ટભાગમિતૌ પૃથક્ ॥

શિવા વિમીતકો ધાત્રી વિડંગ નાગરં કળા ॥ ૨૯ ॥

અહ્નતઃ પિપ્પલીમૂલં તાલીસં ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ચતુર્ભાગપ્રમાણાનિ ત્વગેલા મરીચં તથા ॥ ૩૦ ॥
 દ્વિભાગમાત્રાણિ પૃથક્ તતસ્ત્વેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ દ્વિગુણેન ગુઢેનાથ વટકાન્ કારયેત્ બુધઃ ॥ ૩૧ ॥
 પ્રચ્છાડમિકરા એતે તથાઽર્શોનાશનાઃ પરાઃ ॥ ગ્રહર્ણી વાતકફજાં શ્વાસં કાસં ક્ષયામયં ॥ ૩૨ ॥
 સ્ત્રીહાનં સ્ત્રીપદં શોથં હિક્કાં મેહં ભગંદરમ્ ॥ નિહન્યુઃ પલિતં વૃઢ્યાસ્તથા મેઘ્યા રસાયનાઃ ॥ ૩૩ ॥

સૂકું સૂરણુ અને વરધારો, એ અને ઔષધો સોલ સોલ ભાગ; મુસલી અને ચિત્રો, એ અને ઔષધો આઠ આઠ ભાગ; હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, વાવડિંગ, શુણ્ઠ, લીણીપીપર, ભિલામું, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા અને તાલીસપત્ર, એ નવે ઔષધો ચાર ચાર ભાગ તથા તજ, એલચી અને મરી, એ ત્રણે ઔષધો એ એ ભાગ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો ભેગાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અમણી ગોળ, તે ચૂર્ણની સાથે ભેળીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવાથી જરૂરામિ બળવાન થાય છે, અને અર્શ, વાત, કફજન્ય સંગ્રહણી, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પ્લીહા, શ્લીપદ, શોથ, હિક્કા, મેહ અને ભગંદર મટે છે. ધોળા વાળ કાળા થાય છે. આ ગોળી વૃધ, મેધ અને રસાયન છે.

ત્રિફલા ટ્ર્યૂષણં ચવ્યં પિપ્પલીમૂલચિત્રકૌ ॥

મૃદુરવટઃ

દારુમાક્ષિકધાતુસ્ત્વગદાર્વી મુસ્તં વિઙ્ગકમ્ ॥ ૩૪ ॥

પ્રત્યેકં કર્ષમાત્રાણિ સર્વં દ્વિગુણિતં તથા ॥ મંદૂરં ચૂર્ણયેચ્છુદ્ધં ગોમૂત્રેઽટ્ટગુણે ક્ષિપેત્ ॥ ૩૫ ॥
 પત્તવા ચ વટકાન્કૃત્વા દયાત્તકાતુપાનતઃ ॥ કામલાપાંડુમેહાર્શેઃ શોથકુષ્ઠકામયાન્ ॥ ૩૬ ॥
 ઋસ્તંભમર્જીષં ચ સ્ત્રીહાનં નાશયંતિ વા ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર, ચવડ, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચિત્રો, દેવદાર, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, તજ, દારુહળદર, નાગરભોથ અને વાવડિંગ, એ પન્નરે ઔષધો એક એક કર્પલદ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે સર્વ ઔષધોથી અમણી મૃદુરભસ્મ, ઉપરનાં ચૂર્ણ સાથે ભેળી, તે સર્વથી આઠગણું ગૌમૂત્ર લઇ, તેની અંદર ઉપરનું સર્વ ચૂર્ણ નાંખી, તેમને પકાવી તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી છાસની સાથે ખાવાથી, કામલા પાણ્ડુ, મેહ, અર્શ, શોથ, કુષ્ઠ, કફ, ઊરસ્તમ્ભ, અજીર્ણ અને પ્લીહા મટે છે.

ક્ષૌદ્રાદ્વિગુણિતં સર્પિર્ઘૃતાદ્વિગુણપિપ્પલી ॥ ૩૭ ॥

પિપ્પલીભોદકઃ

સિતા દ્વિગુણિતા તસ્યાઃ ક્ષીરં દેયં ચતુર્ગુણં ॥

ચાતુર્જાતં ક્ષૌદ્રતુલ્યં પત્તવા કુર્યાન્ન મોદકાન્ ॥ ૩૮ ॥

ધાતુસ્યાઽજ્વરાન્સર્વાન્ શ્વાસં કાસં ચ પાંડુતામ્ ॥ ધાતુક્ષયં વહ્નિમાંથં પિપ્પલીમોદકો જયેત્ ॥ ૩૯ ॥

મધ એક ભાગ; ઘી એ ભાગ; લીણીપીપર ચાર ભાગ; સાકર આઠ ભાગ; દૂધ અત્રીશ ભાગ તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેશર, એ ચારે ઔષધો એક ભાગ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો એકઠાં કરી તેમને પકાવીને તેમની ગોળી કરવી. એ ગોળી, ધાતુગત સર્વ પ્રકારના જ્વરો, શ્વાસ, કાસ, શુણ્ઠ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંઘ રોગ મટાડે છે. એ ગોળીનું નામ પિપ્પલીભોદક છે.

ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા

ચંદ્રપ્રભા વચા મુસ્તં મૂર્નિવાડમૃતદાહકમ્ ॥

હરિદ્રાડતિવિષા દાર્વી પિપ્પલીમૂલચિત્રકૌ ॥ ૪૦ ॥

ધાન્યાકં ત્રિફલા ચવ્યં વિઢંગં ગજપિપ્પલી ॥ વ્યોષં માક્ષિકધાતુશ્ચ દ્વૌ ક્ષારૌ લ્વણત્રયમ્ ॥ ૪૧ ॥

એતાનિ શાળમાત્રાણિ પ્રત્યેકં કારયેત્ બુધઃ ॥ ત્રિવૃહંતી પત્રકં ચ ત્વગેલા વંશરોચના ॥ ૪૨ ॥

પ્રત્યેકં કર્ષમાત્રાણિ કુર્યાદિતાનિ બુદ્ધિમાન્ ॥ દ્વિકર્ષં હતલોહં સ્યાચ્ચતુષ્કર્ષાં સિતા ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

શિલાજત્ત્વષ્ટકર્ષં સ્યાદદૃઢૌ કર્ષાશ્ચ ગુરુગુલોઃ ॥ એમિરેકત્ર સંક્ષુણૈઃ કર્તવ્યા ગુટિકા શુભા ॥ ૪૪ ॥

ચંદ્રપ્રમેતિ વિશ્યાતા સર્વરોગપ્રણાશિની ॥ પ્રમેહાન્ વિશંતિં કૃચ્છ્રં મૂત્રાઘાતં તથાઞ્ચમરીમ્ ॥ ૪૫ ॥

વિવંધાનાહશૂલાનિ મેહનગ્રંથિમર્બુદમ્ ॥ અંડવૃદ્ધિં તથા પાંડું કામલાં ચ હલીમકમ્ ॥ ૪૬ ॥

અંત્રવૃદ્ધિં કટીશૂલં શ્વાસં કાસં વિચર્ચિકામ્ ॥ કુષ્ઠાન્યશીસિ કણ્ઠું ચ ક્ષીહોદરભગંદરમ્ ॥ ૪૭ ॥

દંતરોગં નેત્રરોગં સ્ત્રીણામાર્તવજાં રુજમ્ ॥ પુંસાં શુક્રગતાન્ દોષાન્મંદાગ્નિમરુચિં તથા ॥ ૪૮ ॥

વાયું પિત્તં કર્કં હન્યાત્ બલ્યા કૃષ્ણા રસાયની ॥ ચન્દ્રપ્રભાયાં કર્ષસ્તુચતુઃશાણો વિધીયતે ॥ ૪૯ ॥

કચ્ચરો, ઘોડાવળ, નાગરમોથ, કરિયાતું, ગળો, દેવદાર, હળદર, અતિવિષની કળી, દારહળદર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચિત્રો, ધાણા, હરડાં, ખેલેડાં, આમ્મળાં, ચવક, વાવડિડું, ગળખીપર, શુણ્ઠ, મરી, લીણડીખીપર, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, જવખાર, સાજખાર, સિન્ધા-
લુણ, બીડલવણ અને સંચળ, એ સત્તાવિશે ઔષધો, એક એક શાણ; નસોતર, નેપાળાનું
મૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વંશલોચન, એ છએ ઔષધો એક એક કર્પ; લોહભસ્મ
એ કર્પ, સાકર ચાર કર્પ, શિલાજિત આઠ કર્પ, શોધેલો ગુગળ આઠ કર્પ; એ પ્રમાણે એ સંધે
ઔષધો એકડાં કરી, તેમનું સારી રીતે ચૂર્ણ કરીને, તેની ગોળી કરવી. એ ગોળીનું નામ
ચન્દ્રપ્રભા છે. એ ગોળી સર્વ રોગનો નાશ કરવામાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ગોળી ખાવાથી, વીશ
વ્રતના પ્રમેહો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, અશ્મરી, વિગ્રંથ, આનાહ, શૂલ, મેહન, અર્બુદ ગાણ્ડ,
અણ્ડવૃદ્ધિ, પાણ્ડુ, કામલા, હલીમક, અન્ત્રવૃદ્ધિ, કટીશૂલ, શ્વાસ, કાસ, વિચર્ચિકા, કુષ્ઠ-
અર્શો, કણ્ઠ, પ્લીહા, ઉદર, ભગ્નદર, દંતરોગ, નેત્રરોગ, સ્ત્રીના આર્તવરોગ, પુરુષના શુક્રગત-
દોષ, મન્દાગ્નિ, અરુચિ, વાત, પિત્ત અને કફ મટે છે. એ ગોળી, બલ્યા, કૃષ્ણા અને રસાયની
છે. આ ચન્દ્રપ્રભા ગોળીના ઔષધોનાં વળન કરતી વખતે ચાર શાણનો એક કર્પ ગણવો.

યવાની જીરકં ધાન્યં મરિચં ગિરિકર્ણિકા ॥

કાંકાયનગુટિકા

અજમોદોપકુંચી ચ ચતુઃશાણાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૫૦ ॥

હિંગુ ષટ્શાણિકં કાર્યં ક્ષારૌ લ્વણપંચકમ્ ॥ ત્રિવૃન્નાષ્ટમૈતૈઃ શાણૈઃ પ્રત્યેકં કલ્પયેત્સુધીઃ ॥ ૫૧ ॥

દંતી શટી પૌષ્કરં ચ વિઢંગં દાહિમં શિવા ॥ ચિત્રોઞ્ચલ્લવેતસઃ શુંઠી શાણૈઃ ષોડશભિઃ પૃથક્ ॥ ૫૨ ॥

બીજપૂરરસેનૈષાં ગુટિકાં કારયેત્ બુધઃ ॥ ઘૃતેન પયસા મથૈરમ્લૈરુણોદકેન વા ॥ ૫૩ ॥

પિબેત્કાંકાયનપ્રોક્તાં ગુટિકાં ગુલ્મનાશિનીમ્ ॥ મથેન વાતિકં ગુલ્મં ગોક્ષીરેણ ચ પૈત્તિકમ્ ॥ ૫૪ ॥

મૂત્રેણ કફગુલ્મં ચ દશમૂલૈશ્વિદોષજમ્ ॥ ડટ્ટીદુગ્ધેન નારીણાં રક્તગુલ્મં નિવારયેત્ ॥ ૫૫ ॥

હ્રોગં પ્રહર્ણી શૂલં ક્રિમીનશીસિ નાશયેત્ ॥

અજમા, જીરું, ધાણા, મરી, ગરણીનાં બી, બોડી અજમોદ, અને કલોજીજીરું, એ સાતે ઔષધો ચાર ચાર શાણુ; મેંકલી હિંગ છ શાણુ; જવખાર, સાજખાર, સિન્ધાણુ, સંચળ, બીડલવણુ, મીઠું, વડાગરું મીઠું અને નસોતર, એ આઠે ઔષધો આઠ આઠ શાણુ; નેપાળાનું મૂળ, કચ્છરો, પુષ્કરમૂળ—શાહતર (યુનાની), વાવડિજીં, દાડમની છાલ, હિમજ, ચિત્રો, અમ્લવેતસફળ અને શુણ્ઠ, એ નવે ઔષધો સોલ સોલ શાણુ, એ પ્રમાણે ઉપર લખેલાં સર્વે ઔષધો લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણની બીજેરાં લીમ્બુનાં રસમાં, ગોળી વાળવી. એ ગોળી કાંકાયન મુનિએ કહેલ હોવાથી, એ ગોળીને કાંકાયન ગુટિકા કહે છે. એ ગોળી ઘી, દૂધ, ખાટું મધ વા ઉણ્ણોદક, એ અનુપાનો સાથે ખાવાથી ગુલ્મ રોગ મટે છે; મધ સાથે ખાવાથી વાતગુલ્મ; ગાયના દૂધ સાથે ખાવાથી પિત્તગુલ્મ; ગાયના મૂત્ર સાથે ખાવાથી કફગુલ્મ; દશમૂળના કયાથ સાથે ખાવાથી ત્રિદોષગુલ્મ અને ઉણ્ણટીનાં દૂધની સાથે ખાવાથી સ્ત્રીઓને થનારો રક્તગુલ્મ મટી જાય છે. વળી આ ગોળી ખાવાથી હૃદયોગ, ગ્રહણી, શ્વેત, કૃમિરોગ અને અર્શ રોગ મટી જાય છે.

નાગરં પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલી ચવ્યચિત્રકૌ ॥ ૫૬ ॥

યોગરાજગુગુલુ

ઘટ્ટં હિંગ્વજમોદં ચ સર્ષપા જીરકદ્વયમ્ ॥

રેણુકેન્દ્રયવાઃ પાઠા વિહંગં ગજપિપ્પલી ॥ ૫૭ ॥

કટુકાડતિવિષાભાઙ્ગી વચા મૂર્ધ્વેતિ ભાગતઃ ॥ પ્રત્યેકં શાણિકાનિ સ્યુર્દ્રવ્યાણીમાનિ વિંશતિઃ ॥ ૫૮ ॥
 દ્રવ્યેભ્યઃ સકલેભ્યશ્ચ ત્રિફલા દ્વિગુણા ભવેત્ ॥ એમિશ્ચૂર્ણીકૃતેઃ સર્વેઃ સમો દેયશ્ચ ગુગુલુઃ ॥ ૫૯ ॥
 વંગં રૌપ્યં ચ નાગં ચ લોહસારસ્તથાડક્રમ્ ॥ મંદૂરં રસસિન્દૂરં પ્રત્યેકં પલસંમિતમ્ ॥ ૬૦ ॥
 ગુહપાક્સમં કૃત્વા ઇમં દયાયથોચિતમ્ ॥ એકપિંડં તતઃ કૃત્વા ધારયેત્ ઘૃતભાજને ॥ ૬૧ ॥
 ગુટિકાઃ શાણામાત્રાસ્તુ કૃત્વા પ્રાહ્યા યથોચિતાઃ ॥ ગુગુલુચોગરાજોડ્યં ત્રિદોષઘ્નોરસાયનઃ ॥ ૬૨ ॥
 મૈથુનાહારપાનાનાં ત્યાગો નૈવાત્ર વિચયે ॥ સર્વાન્વાતામયાન્કુછાનશૌંસિ પ્રહણીગદમ્ ॥ ૬૩ ॥
 પ્રમેહં વાતરક્તં ચ નામિશ્ચૂલં મગંદરમ્ ॥ ઉદાર્વત્ ક્ષયં ગુલ્મમપ્સ્મારમુરોગ્રહમ્ ॥ ૬૪ ॥
 મંદામિશ્રાસકાસાંશ્ચ નાશયેદશ્ચિં તથા ॥ રેતોદોષહરઃ પુંસાં રજોદોષહરઃ સ્ત્રિયામ્ ॥ ૬૫ ॥
 પુંસામપત્યજનકો વંધ્યાનાં ગર્ભદસ્તથા ॥ રાક્ષાદિક્વાથસંયુક્તો વિવિધં હંતિ માસ્તમ્ ॥ ૬૬ ॥
 કાકોલ્યાદિશ્વતાત્પિત્તં કફમારગ્વધાદિના ॥ દાર્વીશ્વતેન મેહાંશ્ચ ગોમૂત્રેણ ચ પાંડુતામ્ ॥ ૬૭ ॥
 મેદોઘ્વૃદ્ધિં ચ મધુના કુણ્ઠં નિબશ્વતેન વા ॥ છિન્નાક્રાથેન વાતાસં શોથં શૂલં કળાશ્વતાત્ ॥ ૬૮ ॥
 પાટલાકાથસહિતો વિષં મૂષકજં જયેત્ ॥ ત્રિફલાકાથસહિતો નેત્રાર્તિં હંતિ દારુણમ્ ॥ ૬૯ ॥
 પુનર્નવાદિક્રાથેન હન્યાત્સર્વોદરાણ્યપિ ॥

શુણ્ઠ, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, લીપ્ડીપીપર, ચવક, ચિત્રો, મેંકલી હિંગ, બોડી અજ-
 મોદ, સર્ષવ, જીરું, શાહજીરું, રેણુકખીજ, ઇન્દ્રજવ, કાળીપાટ, વાવડિંગ, ગજપીપર, કકુ, અતિ-
 વિષની કળી, ભાઙ્ગીની છાલ, ઘોડાવજ અને મૂર્વા—મોરવેલ, આ વીશે ઔષધો એક એક
 શાણુ તથા હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં, એ ત્રણે ઔષધો ચાલીશ શાણુ, એ પ્રમાણે એ

સર્વે ઔષધો એકઠાં કરીને, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ભેસોગુગળ લઈ, તેને ગોળના પાકના સરખો પાતળો કરીને, તેની અંદર ઉપરનાં બધાં ઔષધોનું ચૂર્ણ તથા તે ઉપરાંત બંગલરમ, રૌબરમ, નાગલરમ, લોહલરમ, અબ્રકલરમ, મણ્ડરલરમ અને શોધેલો રસસિન્દૂર, એ સાતે ઔષધો એક એક પલ નાંખી, તે સર્વ જળસો ગુગળના પાકની સાથે મિશ્ર કરીને, તેમનો એક પિંડ (પિંડો) બનાવીને ઘીના વાસણમાં મૂકવો. એ પિંડમાંથી એક એક શાણી ગોળી બનાવી, જે અનુપાનની સાથે ખાવામાં અનુકૂળ આવે, તે અનુપાનની સાથે લેવી. આ યોગરાજ ગુગ્ગુલુ, ત્રિદોષ મટાડનારો અને રસાયન કહેવાય છે. આ ગોળી ખાનારને મૈથુન કરવાની તથા ખાવાપીવાની છૂટ છે, તે છતાં પણ જે પથ્ય પાળે તો વધારે સારું. આ ગોળી સર્વ પ્રકારના વાતરોગો, કુષ્ઠો, અર્શ, ગ્રહણી, પ્રમેહ, વાતરક્ત, નાભિશૂલ, ભગન્દર, ઉદાવર્ત, ક્ષય, ગુલ્મ, અપરમાર, ઉરોગ્રહ, મંદામિ, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિ મટાડે છે. પુરુષના રેતોદોષને મટાડે છે. સ્ત્રીઓનાં રત્નોદોષ (અટકાવના વિકાર)ને મટાડે છે. પુરુષની ધાતુને શુદ્ધ કરી, વધારીને છોકરું ઉત્પન્ન થઈ શકે, એવી બનાવે છે. વાંઝણી સ્ત્રીના ગર્ભાશયને ગર્ભ ધારણ કરી શકે, એવું બનાવે છે. આ ગોળી, વિવિધ પ્રકારના વાત રોગોપર રાત્રનાદિ ક્વાથમાં; પિત્ત રોગપર કઠોલ્યાદિ શૃતમાં;* કફ રોગપર આરગ્વધાદિ ક્વાથમાં; મેહ રોગપર દાર્વી શૃતમાં; પાણુરોગપર ગૌમૂત્રમાં; મેહો-વૃદ્ધિપર મધમાં; કુષ્ઠપર નિમ્બશૃતમાં; વાતરક્તપર છિન્ના ક્વાથમાં; શોથ તથા શ્વેતપર કણાશૃતમાં; મૃષક વિષપર પાટલા ક્વાથમાં; દારુણ એવી નેત્રાર્તિપર ત્રિફલા ક્વાથમાં અને સર્વે ઉદર રોગપર પુનર્નવાદિ ક્વાથમાં ખાવી.

ત્રિફલાયાન્નયઃ પ્રસ્થાઃ પ્રસ્થૈકમમૃતા મન્વેત્ ॥ ૭૦ ॥

કૈશોરગુગ્ગુલ

સંકુચ્ય લોહાપાત્રે તુ સાર્ધદ્રોણામ્બુના પચેત્ ॥

જલમર્ધશ્યંતં જ્ઞાત્વા ગૃહ્ણીયાદ્વલ્લગાલ્તિમ્ ॥ ૭૧ ॥

તતઃ ક્રાથે ક્ષિપેન્ચુદ્ધં ગુગ્ગુલું પ્રસ્થસંમિતમ્ ॥ પુનઃ પચેદયઃપાત્રે દર્વ્યા સંઘટ્ટેન્મુદુઃ ॥ ૭૨ ॥
સાંદ્રીભૂતં ચ તં જ્ઞાત્વા ગુહપાકસમાકૃતિમ્ ॥ ચૂર્ણીકૃત્ય તતસ્તત્ર દ્રવ્યાણીમાનિ નિશ્કિપેત્ ॥ ૭૩ ॥
ત્રિફલાડર્ધપલા જ્ઞેયા ગુહ્ણી પલિકા મતા ॥ ષટ્કંઠં ટ્રયૂષણં પ્રોક્તં વિદંગાનાં પલાર્ધકમ્ ॥ ૭૪ ॥
દંતી કર્ષમિતા કાર્યા ત્રિવૃત્કર્ષમિતા સ્મૃતા ॥ તતઃ પિણ્ડીકૃતં સર્વં ઘૃતપાત્રે વિનિશ્કિપેત્ ॥ ૭૫ ॥
ગુટિકાઃ શાળિકાઃ કાર્યા યંજ્યાદ્દોષાયપેક્ષયા ॥ અનુપાને મિષગદ્યાત્કોષ્ણં નીરં પયોડથવા ॥ ૭૬ ॥
મંજિષ્ઠાદિશ્યંતં વાપિ યુક્તિયુક્તમતઃપરમ્ ॥ જયેત્સર્વાણિ કુષ્ઠાણિ વાતરક્તં ત્રિદોષજમ્ ॥ ૭૭ ॥
સર્વવ્રણાંશ્ચ ગુલ્માંશ્ચ પ્રમેહપિટિકાસ્તથા ॥ પ્રમેહોદરમન્દામિકાસશ્વયથુપાન્ડુજાન્ ॥ ૭૮ ॥

* કાકોલ્યાદિ ક્વાથ

કાકોલ્યાલ્યાડમૃતાકાષં પિબેત્કોષ્ણં યથાશલમ્ ॥

પથ્યમોજી ત્રિસપ્તાહાન્ મુચ્યતે વાતરોગિતાત્ ॥

અર્થઃ—કાકોલી—આખસન્ધ અને ગજો, એનો ક્વાથ, રોગીનું બળ, વિગેરે લેધને કુંક ઉત્તો પાવો. એ રોગી જે પથ્ય વસ્તુનો ખાનારો હશે, તો ૨૧ દિવસમાં વાતરક્ત મટશે (નિ. પૃષ્ઠ ૮૭૨).

હન્તિ સર્વામયાત્રિત્યુપયુક્તો રસાયનઃ ॥ કૈશોરકામિધાનોડ્યં ગુગુલુઃ કાન્તિકારકઃ ॥ ૭૧ ॥
વાસાદિના નેત્રગદાન્ ગુલ્માદીન્ વરુણાદિના ॥ કાથેન લ્હદિસ્યાપિ વ્રણકુશ્માનિ નાશયેત્ ॥ ૮૦ ॥
અમ્લં તીક્ષ્ણમર્જીર્ણં ચ વ્યવાયં શ્રમમાતપમ્ ॥ મઘં રોષં ત્યજેત્સમ્યગ્ગુણાર્થી પુરસેવકઃ ॥ ૮૧ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં અને ગળો, એ ચારે ઔષધો એક એક પ્રસ્થ લઈ, એ સર્વે ઔષધોને સારી પેઠે અધકચરાં કરી, લોઢાની કઢાઈમાં રોઢ દ્રોણ પાણી નાંખી, તેમાં ઉપરનાં અધકચરાં ઔષધો નાંખીને તે ઔષધોનો કાઢો કરવો અને કાઢાનું અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યારે તે કાઢાને વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. એ ગાળી લીધેલું પાણી, પાછું કઢાઈમાં નાંખી, તેની અન્દર શોધેલો ગુગળ એક પ્રસ્થ નાંખીને પાછો તેનો કાઢો કરવો, તે વખતે ગુગળ બળી ન જાય તેટલા માટે, લોઢાનો તવીથો વારંવાર ચારે બાજુ લોઢાની કઢાઈની અન્દર ફેરવ્યા કરવો, અને ગોળના પાકના સરખો ઘાટો કાઢો થાય ત્યાંસુધી તે કાઢાને ઉકાળવો. પછી હરડાં, બેહેડાં, અને આમ્બળાં, એ ત્રણે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ; ગળો એક પલ; શુદ્ધ, મરી, લીણીપીપર અને વાવડિંગ, એ ચારે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ; નેપાળાનાં મૂળ અને નસોતર, એ બન્ને ઔષધો એક એક કર્પ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને ઉપરનાં ઘાટા કાઢામાં નાંખવું. એ રીતે ઔષધો, ઘાટા કાઢામાં નાંખ્યા પછી તવીથાથી કાઢાની સાથે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમનો એક પિંડ (પિણ્ડો) અનાવીને ઘીના વાસણમાં મૂકવો. આની ગોળી એક શાણુની કરવી. પછી રોગીના વાતાદિ દોષોના પ્રમાણમાં આ ગોળી આપવી. આ ગોળી, કેકે ઉંનું પાણી, દૂધ, વા મંજિષ્ઠાદિ કવાય, એ ત્રણ અનુપાતોમાં અથવા વૈદ્યને યોગ્ય લાગે તે ઔષધના અનુપાતમાં નિત્ય આપવાથી, સર્વ પ્રકારનાં કુષ્ઠો, ત્રિદોષજન્ય વાતરક્ત, સર્વ પ્રકારનાં ત્રણો, ગુદ્મરોગ, પ્રમેહપિટ્તકા, મેહ, ઉદર, મંદાક્ષિ, કાસ, શ્વેતધુ અને પાંડુ, એ સર્વે રોગો મરી જાય છે. આ કૈશોરગુગ્ગુલ રસાયન હોવાથી કાંતિ વધારનારો છે. આ ગુગળ, નેત્રરોગપર, વાસાદિક કાઢા સાથે ખાવો, ગુદ્માદિ રોગપર, વરુણાદિ કાઢા સાથે ખાવો; તથા ત્રણ અને કુષ્ઠરોગપર, ખેરની છાલના કાઢા સાથે ખાવો. નિરોગી થવાની ઇચ્છા રાખનારા એવા આ ગુગળનું સેવન કરનારે ખાટા, તીક્ષ્ણ અને અણ્ણ કરનારા પદાર્થોનો, વ્યવાયનો—સ્ત્રીસંગનો, શ્રમનો, તડકામાં ફરવાનો, મઘ પીવાનો અને રોષનો સાવ લાગ કરવો.

ત્રિપલં ત્રિફલાચૂર્ણં કૃષ્ણાચૂર્ણં પલોન્મિતમ્ ॥
ગુગુલુઃ પંચપલિકઃ ક્ષોદયેત્સર્વમેકતઃ ॥ ૮૨ ॥

તતસ્તુ ગુટિકાં કૃત્વા પ્રયંજ્યાદ્વહ્નયપેક્ષયા ॥ મગ્દરં ગુલ્મશોથાવશોસિ ચ વિનાશયેત્ ॥ ૮૩ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં અને લીણીપીપર, એ ચારે ઔષધો એક એક પલ લઈને પછી તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ પાંચ પલ લઈ, તેને વાટી, તેની અન્દર ઉપરનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને તેમની ગોળી કરવી. પછી રોગીના જડરાક્ષિના પ્રમાણમાં આ ગોળી ખાવાથી ભગન્દર, ગુદ્મ, શોથ અને અર્શ રોગ મરી જાય છે.

અષ્ટાવિંશતિસંખ્યાનિ પલન્યાનીય ગોક્ષુરાત્ ॥
ગોક્ષુરાદિ ગુગુલુ વિપચેત્ ષડ્ગુણે નીરે ક્ષાથો પ્રાહ્યોઽર્ધશેષિતઃ ॥ ૮૪ ॥

તતઃ પુનઃ પચેત્તત્ર પુરં સપ્તપલં ક્ષિપેત્ ॥ ગુડપાકસમાકારં જ્ઞાત્વા તત્ર વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૮૫ ॥
ત્રિકટુત્રિફલામુસ્તં ચૂર્ણિતં પલસપ્તકમ્ ॥ તતઃ પિષ્ટીકૃતં ચાસ્ય ગુટિકામુપયોજયેત્ ॥ ૮૬ ॥
હન્યાત્પ્રમેહં કૃચ્છ્રં ચ પ્રદરં મૂત્રઘાતકમ્ ॥ વાતાસ્રં વાતરોગાંશ્ચ શુક્રદોષં તથાઽશ્મરીમ્ ॥ ૮૭ ॥

ગોખરુ અઘ્યાવીશ પલ આણી, તેને અધકચરાં કરી, તેનાથી છગણું પાણી, તેની અન્દર રેડીને તેનો કાઢો કરવો. કાઢાનું અર્ધું પાણી બળી બળ ત્યારે તે કાઢાને ગાળી લઈ, તેની અન્દર શુદ્ધ કરેલો ગુગળ, સાત પલ નાંખીને પાછો કાઢો કરવો. તે વખતે ગુગળ બળી ન બળ તેટલા મઝે, તરીથી વારંવાર કઢાઈતી અન્દર ચારે બાજુ ફેરવ્યા કરવો અને ગોળના પાકના સરખો ઘાટો કાઢો થાય ત્યાંસુધી તે કાઢાને ઉકાળવો. પછી શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બાનાં અને નાગરમોથ, એ સાતે ઔષધો એક એક પળ લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને તે ક્ષાથની સાથે મિશ્ર કરી, તેનો એક પિંડ (પિંડો) બનાવીને પછી તેની ગોળા કરવી. એ ગોળી, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રઘાતક, વાતરકત, વાતરોગ, શુક્રદોષ અને અશ્મરી રોગ મટાડે છે.

ત્રિફલામોહઃ ત્રિફલાઽષ્ટપલા કાર્યા મજ્જાતં ચ ચતુષ્પલમ્ ॥
બાકુચી પંચપલિકા વિઙ્ગજ્ઞાનાં ચતુષ્પલમ્ ॥ ૮૮ ॥

હત્તલોહં ત્રિવૃષ્ટૈવ ગુગુલુશ્ચ શિલાજતુ ॥ એકૈકં પલમાત્રં સ્યાત્પલાર્ધં પૌષ્કરં ભવેત્ ॥ ૮૯ ॥
ચિત્રકસ્ય પલાર્ધં સ્યાત્ દ્વિશાળં મરિચં ભવેત્ ॥ નાગરં પિપ્પલી મુસ્તં ત્વંગેલાપત્રકુંકુમમ્ ॥ ૯૦ ॥
શાળોન્મિતં સ્યાદેકૈકં ચૂર્ણેત્સર્વમેકતઃ ॥ તતસ્તત્પ્રક્ષિપેત્ચૂર્ણં પક્ષ્વગ્ધે ચ તત્સમે ॥ ૯૧ ॥
મોદકાન્ પલિકાન્ કૃત્વા પ્રયુજીત યથોચિતાન્ ॥ હન્યુઃ સર્વાંગિ કુઝાનિ ત્રિદોષપ્રભવામયાન્ ॥ ૯૨ ॥
મગંદરહીહગુલ્માન્ જિહ્વાતાડુગલમયાન્ ॥ શિરોઽક્ષિપ્તગતાન્ રોગાન્ મન્યાપૃગ્ગતાનપિ ॥ ૯૩ ॥
પ્રાગ્ભોજનસ્ય દેયં સ્યાદધઃકાયસ્થિતં ગદં ॥ મેષજં મક્તમધ્યે ચ રોગે જટરસંસ્થિતે ॥ ૯૪ ॥
ભોજનસ્યોપરિ ગ્રાશ્મમૂર્ધ્વજત્રુગદેષુ ચ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આમ્બાનાં, એ ત્રણે ઔષધો આઠ પલ; સિલામું ચાર પલ; આબચી પાંચ પળ; વાવડિંગ ચાર પળ; લોહભરમ, નમોતર, શોધેલો ગુગળ અને શિલાજિત્, એ ચારે ઔષધો એક એક પળ; પુકરમૂળ—શાહતર (યુનાની), અર્ધો પલ; ચિત્રા અર્ધો લખ, મરી બે શાણુ; શુણ્ઠ, લીણીપીપર, નાગરમોથ, તજ, એલચી તમાલપત્ર અને નાગકિશર, એ સાતે ઔષધો એક એક શાણુ લઈ, એ બધાં ઔષધોને ભેગાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના જેટલી શાકર લઈને તેની આસણી કરવી. આસણી થવામાં જરાક વાર હોય ત્યારે; ઉપલું ચૂર્ણ તેની અન્દર નાંખીને તરીથાથી લલાવવું. પાક સરખું થાય ત્યારે હેડે ઉતારી લઈને, તેનો એક પળનો મોદક વાળવો. આ મોદક, રોગના પ્રમાણમાં ખાવાથી, સર્વ પ્રકારનાં કુષો, ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ, ભગન્દર, પ્લીહા, ગુલ્મ, જિહ્વારોગ, તાલુરોગ, ગલરોગ,

શિરોરોગ, અક્ષિરોગ, ભૂરોગ, મન્યારોગ અને પૃથ્વગત રોગ મટી જાય છે. અધઃકાયસ્થિત રોગમાં જમવાની પહેલાં આ મોદક ખાવો, જરૂરની અન્દરના રોગમાં જમવા ટાણે ભાતના કાળિયા સાથે આ મોદક ખાવો અને ઉર્ધ્વજતુ રોગમાં જમી રહ્યા પછી આ મોદક ખાવો.

કાંચનારત્વચો ગ્રાહ્યં પલાનાં દશકં બુધૈઃ ॥ ૧૫ ॥

કાંચનારગુગ્ગલ

ત્રિફલા ષટ્પલા કાર્યા ત્રિકટુ સ્યાત્પલ્લવયમ્ ॥

પલૈકં વરુણં કુર્યદિલા ત્વક્ પત્રકં તથા ॥ ૧૬ ॥

એકૈકં કર્ષમાત્રં સ્યાત્સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ યાવચ્ચૂર્ણમિદં સર્વં તાવન્માત્રસ્તુ ગુગ્ગુલુઃ ॥ ૧૭ ॥

સંકુચ્ય સર્વમેકત્ર પિણ્ડં કૃત્વા ચ ધારયેત્ ॥ ગુટિકાઃ શાણિકાઃ કાર્યા પ્રાતર્ગ્રાહ્યા યથોચિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

ગણ્ડમાલાં જયત્યુગ્રામપચીમર્બુદાનિ ચ ॥ ગન્ધીન્ ત્રણાંશ્વ ગુલ્માંશ્વ કુછાનિ ચ મંગદરમ્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રદેયશ્વાનુપાનાર્થે કાથો મુંઢનિકામવઃ ॥ કાથઃ સ્વદિરસારસ્ય પથ્યાકાથોળ્લકં જલમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

કાંચનાર-ચરપાકાઠી વ્રક્ષની છાલ, દશ પલ; હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં, એ ત્રણે ઔષધો ત્રણ પલ; વરુણો એક પલ; એલચી તજ અને તમાલપત્ર, એ ત્રણે ઔષધો એક એક કર્પ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો એકઠાં કરીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી આ ચૂર્ણના જેટલો શોષિલો ભેસોગુગળ લઈ, ઉપલા ચૂર્ણની સાથે ભેળી, તે સર્વને પાટ પર સારી રીતે લદીને, તેનો એક પિંડ (પિંડો) કરવો, એ પિંડની એક એક શાણુની ગોળી કરવી. એ ગોળી અનુકૂલ અનુપાનની સાથે સવારમાં ખાવાથી, ભયંકર ગણ્ડમાલા, અપચી, અર્બુદ, ગ્રન્થિ, વ્રણ, ગુલ્મ, કુષ્ઠ અને ભગન્દર રોગ મટી જાય છે. આ ગોળી, ગોરખમુણ્ડીનો ક્વાથ, ખેરસારનો ક્વાથ, હરડેનો ક્વાથ વા ઊંનું પાણી, એ ચાર અનુપાનોમાંનાં યોગ્ય અનુપાનની સાથે આપવી.

નિસ્તુષ્પં માષચૂર્ણં સ્યાત્તથા ગોધૂમસમ્ભવમ્ ॥

માષાદિ મોદક

નિસ્તુષ્પં યવચૂર્ણં ચ શાલિતંડુલજં તથા ॥ ૧૦૧ ॥

સુક્ષ્મં ચ પિપ્પલીચૂર્ણં પલિકાન્યુપકલ્પયેત્ ॥ એતદેકીકૃતં સર્વં મર્જયેદ્ગોષ્ઠતેન ચ ॥ ૧૦૨ ॥

અર્ધમાત્રેણ સર્વેભ્યસ્તતઃ સ્ખન્ડં સમં ક્ષિપેત્ ॥ જલં ચ દ્વિગુણં દત્ત્વા પાચયેત્તં શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૧૦૩ ॥

તતઃ પક્કં સમુદ્રુત્ય વૃત્તાન્ કુર્વીત મોદકાન્ ॥ મુક્ત્ત્વા સાયં પલૈકં ચ પિવેન્ ક્ષીરં ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

વર્જનીયૌ વિશેષેણ ક્ષારામ્લૌ દ્વૌ રસાવપિ ॥ કૃત્વૈવં રમયેન્નારીર્વહ્નીર્ન ક્ષીયતે નરઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અડદની છડિયાળ(છડીદાળ)નો લોટ, ઘઉંનો મેદો (પડસૂળીનો લોટ), જવનો લોટ, આખાનો લોટ અને લીણીપીપરનું ચૂર્ણ, એ પાંચે વાનાં એક એક પળ લઈને મિશ્ર કરવાં. પછી અઢીપળ ગાયનું ઘી લઈ, તેની અંદર ઉપરનાં પાંચે વાનાંનો ભૂંડા નાંખીને સેકવો. સેકાઈરહેકે તરત તેની અંદર સાડાસાત પળ સાકર અને પત્તર પળ પાણી નાંખીને ધીમેતાપે ઉકાળવું. જ્યારે પાક થઈ જાય ત્યારે હેંડું ઉતારીને તેના ગોળ મોદક વાળવા. એ લાડુ સાંજના નિદ્રા ટાણે એક પળ ભાર ખાઈને, તેનાપર ચાર પળ દૂધ પીવું. એ લાડુ ખાનારે ઘણું કરીને ખાતું, ખારું, ખાતું નહિ. એ પ્રમાણે આ લાડુ ખાનારો, ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે રમવા છતાં, ક્ષીણ થતો નથી.

એ રીતે હામેદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં વટક ઔષધો નામે સાતમા અધ્યાયની શુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો, અવલેહ ઔષધો

અવલેહ કરવાની વિધિ

કાથાદીનાં પુનઃ પાકાદ્યનત્વં

આ મધ્યમ ખણ્ડના આગલા અધ્યાયોમાં આવેલાં ક્વાથાદિ ઔષધોને પાછાં ઉકાળીને પાકના સરખાં ઘાટાં બનાવવાં. એ ઔષધો ઘાટાં થાય સારે તેને રસક્રિયા કહે છે.

અવલેહનાં નામો

સા રસક્રિયા ॥ સોઽવલેહશ્ચ લેહઃ સ્યાત્

એ રસક્રિયાનાં નામો અવલેહ વા લેહ જાણવાં.

અવલેહ ખાવાની

તન્માત્રા સ્યાત્પલોન્મિતા ॥ ૧ ॥

માત્રા

અવલેહ ખાવાની માત્રા, એક પળની જ જાણવી.

અવલેહમાં સાકર

સિતા ચતુર્ગુણા કાર્યા ચૂર્ણાન્ન દ્વિગુણો ગુઢઃ ॥

કેટલી નાંખવી ?

અવલેહની અન્દર સાકર નાંખવી હોય તો, અવલેહની અન્દર પડનારાં ઔષધોના ચૂર્ણથી યોગણી નાંખવી.

અવલેહમાં ગોળ

અવલેહની અન્દર ગોળ નાંખવો હોય તો, અવલેહની અન્દર પડનારાં ઔષધના ચૂર્ણથી અમણો નાંખવો.

કેટલો નાંખવો ?

દ્રવં ચતુર્ગુણં દશાદિતિ સર્વત્ર નિશ્ચયઃ ॥ ૨ ॥

અવલેહમાં પ્રવાહી

અવલેહની અન્દર પ્રવાહી પદાર્થો નાંખવા હોય તો, અવલેહની અન્દર પડનારાં ઔષધના ચૂર્ણથી યોગણા નાંખવા. એ રીતે સર્વ અવલેહોમાં નિશ્ચય કરેલો છે.

પદાર્થ કેટલો નાંખવો ?

સુપ્કે તંતુમત્ત્વં સ્યાદવલેહેઽપ્સુ મજ્જનં ॥

પરિપક્વ થયેલા અવ-

સ્થરત્વં પીઢિતે મુદ્રાગંધવર્ણરસોદ્ભવઃ ॥ ૩ ॥

લેહની પરિક્ષા

સારી રીતે અવલેહનો પાક થઈ ગયા પછી તે પાકને તવીથાથી

ઉંચો કરતાં, લાળના સરખો તાર આવે છે; પાણીમાં નાખવાથી ઘૂડી જાય છે; ચપટીમાં લપટને દાખવાથી કડણુ અને ચીકણો લાગે છે. વળી જે ઔષધના રસમાંથી બનાવ્યો હોય, તે ઔષધના સરખી સુગન્ધ, તેના સરખો રંગ અને તેના સરખો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

અવલેહનાં અનુપાનનું

દુગ્ધમિશ્તુરસો યૃષો પંચમૂલકષાયજઃ ॥

વર્ણન

વાસાકાથો યથાયોગ્યમનુપાનં પ્રશસ્યતે ॥ ૪ ॥

દૂધ, શેરડીનો રસ, પંચમૂલના (સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભી ભોંરિગણી, બેડીભોંરિગણી અને ગોખરુ એ પાંચેના મૂળના) કષાયનો ચૂપ અને અરઝૂશીનો ક્વાથ એ અનુપાનોમાંથી જે અનુપાન અનુકૂળ આવે તેની યોજના કરવાથી તે ગુણાવહ થાય છે.

કંકટકાર્યવલેહ

કંટકારીતુલાં નીરદ્રોણે પત્તવા કષાયકમ્ ॥

પાદશેષં ગૃહીત્વા ચ તસ્મિન્ ચૂર્ણાનિ દાપયેત્ ॥ ૫ ॥

પૃથક્પલાનિ ચૈતાનિ ગુઢ્ઢીચવ્યચિત્રકાઃ ॥ મુસ્તં કર્કટશૃંગી ચ ટ્ર્યૂષણં ધન્વયાસકઃ ॥ ૬ ॥

માર્જી રાક્ષા શટી ચૈવ શર્કરા પલવિંશતિઃ ॥ પ્રત્યેકં ચ પલાન્યટ્ટૌ પ્રદયાત્ ઘૃતતૈલયોઃ ॥ ૭ ॥
પક્ષ્વા લેહત્વમાનીય શીતે મધુ પલાઘ્રકમ્ ॥ ચતુષ્પલં તુગાક્ષીર્યાઃ પિપ્પલીનાં ચતુષ્પલમ્ ॥ ૮ ॥
ક્ષિપ્ત્વા નિદઘ્યાત્સુદૃઢે મૃષ્મયે ભાજને શુભે ॥ લેહોડયં હંતિ દિક્કાર્તિશ્વાસકાસાનશેષતઃ ॥ ૯ ॥

એક તુલા અષકચરી બેડીભોરિંગણી લઈ, તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને તેને ઉકાળવા મૂકવું. ઉકળતાં ઉકળતાં એથે ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલા કાઠાની અન્દર નીચે લખેલાં ઔષધો નાંખવાં. ગળો, ચવક, ચિત્રો, નાગર-મોથ, કાકડાશિંગી, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર, ધમાસો, ભાર્ગી, રાસ્ના અને કચૂરો, એ બારે ઔષધો એક એક પલ; સાકર વીશ પલ, ઘી આઠ પલ અને તેલ આઠ પલ લેવું. પછી પ્રથ-મનાં બારે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને ઉપરના ક્વાથમાં નાંખવું. ચૂર્ણ નાંખ્યા પછી સાકર અને બાકીના બે પ્રવાહી પદાર્થો, ઉપરના ક્વાથમાં નાંખીને પાછો ઉપરનો ક્વાથ ઉકાળવો અને પાકના સરખો ઘટ્ટ થાય ત્યારે હેડે ઉતારવો. ટાઢો થયા પછી તેની અન્દર મધ આઠ પળ નાંખવું અને વંશલોચન તથા લીણીપીપર, એ બન્ને ઔષધો ચાર ચાર પળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરીને નાંખવું. પછે તે અવલેહને તરીકાથી હલાવીને માટીના સ્વચ્છ મજબૂત માટલામાં ભરવો. આ અવલેહ ચાટવાથી, હિક્કા, શ્વાસ અને કાસ એ સર્વથા ઘાતું કરીને મટી જાય છે.

અથ વનપ્રાશાવલેહ પાટલાડરણિકાશ્મર્યવિલ્વારલુકગોધુરાઃ ॥

(જવન)

પર્ણ્યૌ બૃહત્યૌ પિપ્પલ્યઃ શૃંગીદ્રાક્ષામૃતામયાઃ ॥ ૧૦ ॥

બલા મૃમ્યામલી વાસા ઋદ્ધી જીવન્તિકા શટી ॥ જીવકર્ષભકૌ મુસ્તં પૌષ્કરં કાકનાસિકા ॥ ૧૧ ॥
મુદ્ગપર્ણી માષપર્ણી વિદારી ચ પુનર્નવા ॥ કાકોલ્યૌ કમલં મેદે સૂક્ષ્મેલાડગરુચન્દનમ્ ॥ ૧૨ ॥
એકેકં પલસંમાનં સ્થૂલચૂર્ણિતમૌષધમ્ ॥ એકીકૃત્ય બૃહત્પાત્રે પંચામલશતાનિ ચ ॥ ૧૩ ॥
પચેત્ દ્રોણજલે ક્ષિપ્ત્વા ગ્રાહ્યમઘાંશશેષિતમ્ ॥ તત્તસ્તુ તાન્યામલાનિ નિષ્કુલીકૃત્ય વાસસા ॥ ૧૪ ॥
દૃઢહસ્તેન સંમર્ય ક્ષિપ્ત્વા તત્ર તતો ઘૃતમ્ ॥ પલસપ્તમિતં તાનિ કિંચિત્ શૃઙ્ગાડ્પવહ્નિના ॥ ૧૫ ॥
તતસ્તત્ર ક્ષિપેત્કાથં સ્વંદં ચાર્ધતુલોન્મિતમ્ ॥ લેહવત્સાધયિત્વા ચ ચૂર્ણાનીમાનિ દાપયેત્ ॥ ૧૬ ॥
પિપ્પલી દ્વિપલા જ્ઞેયા તુગાક્ષીરી ચતુષ્પલા ॥ પ્રત્યેકં ચ ત્રિશાળાઃ સ્યુસ્ત્વગેલાપત્રકેશરાઃ ॥ ૧૭ ॥
તતસ્ત્વેકીકૃતે તસ્મિન્ ક્ષિપેત્ ક્ષૌદ્રં ચ ષટ્પલમ્ ॥ હત્યેતત્ ચ્યવનપ્રોક્તં ચ્યવનપ્રાશસંજ્ઞિકમ્ ॥ ૧૮ ॥
લેહં વહિર્બલં દૃષ્ટાં ચાદેત્ ક્ષીણો રસાયનમ્ ॥ બાલઋદ્ધક્ષતક્ષીણા નારીક્ષીણાશ્ચ શોષિણઃ ॥ ૧૯ ॥
હ્રોગિણઃ સ્વરક્ષીણા યે નરાસ્તેષુ યુજ્યેતે ॥ કાસં શ્વાસં પિપાસાં ચ વાતાભ્રમુરસો ગ્રહમ્ ॥ ૨૦ ॥
વાતપિત્તં શુક્રદોષં મૂત્રદોષં ચ નાશયેત્ ॥ મેઘાં સ્મૃતિં સ્ત્રીષુ હર્ષં કાંતિં વર્ણં પ્રસન્નતામ્ ॥ ૨૧ ॥
અસ્ય પ્રયોગાદાપ્રોતિ નરોડ્ઞજીર્ણવિવર્જિતઃ ॥

પાટલા-પાડળ, અરણી, શવન, ખીલી, અરલુક-અરડૂશો, ગોખર, સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભાભોરિંગણી અને બેડીભોરિંગણી, એઓનાં મૂળ, લીણીપીપર, કાકડાશિંગી, દ્રાક્ષ, ગળો, હરડો, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, ભોંયઆમલી, અરડૂશી, ઋદ્ધિ-કુચ્છરકન્દ, વૃદ્ધિ-કુચ્છરકન્દ, મીઠી ખરબોડી, કચૂરો, જવક-વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-વિદારીકન્દ

ફગવેલાનો કન્દ, નાગરમેથ, પુષ્કરમુળ—શાહતર (યુનાની), સ્તરિયાના વેલાનાં મુળ, રાની મગ, રાની અડદ, વિદારીકન્દ—ફગવેલાનો કન્દ, સાટોડી, કોકાલી—આખસન્ધ, ક્ષીરકોકાલી—આખસન્ધ, કમળ, મેદા—શતાવરી; મહામેદા—શતાવરી; ઝીણી એલચી અને કાળું અગર, એ આડત્રીશે ઔપધો એક એક પલ લઈને તેમનો જાડ ચૂર્ણના સરખો ભૂંકા કરવો. એ રીતે તૈયાર કરેલો ઉપરનો ભૂંકા તથા પાંચસો મોટાં આખ્યાનાં એક મોટા વાસણમાં નાંખવાં. પછે તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને ઉકાળવા મૂકવું; અને ઉકળતાં ઉકળતાં આહમે ભાગ પાણી આડી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવું. ત્યારબાદ કાઢામાંનાં ઔપધોના ભૂંકા સાથેનાં પાંચસો આખ્યાનામાંથી ઠળિયા કાઢી નાંખવા. પછી એક કપડાંને એક વાંસણના મોંપર બાંધીને પછી ઠળિયા વગરની આખ્યાનાંની જાલના ગર્ભને કપડાની સાથે, હાથથી ખૂબ જોર દઈને મસળવો. મસળતાં મસળતાં તે જાલવાળો ગર્ભ કપડામાંથી ગળાઈ જાય કે તરત કપડું છોડી લઈને, જાલવાળા ગર્ભનો વાસણની અન્દર પડેલો જે શિરા જેવો લોંઘા, તેને કઢાઈમાં નાંખવો; પછી તે જ કઢાઈમાં સાત પળ ઘી નાંખીને, તે આખ્યાનાંના ગર્ભના લોંઘાને ધીમે ધીમે તાપે સેકી કાઢવો. ત્યારબાદ ઉપલા ગાળી લીધેલા કાઢામાં આખ્યાનાંની જાલના ગર્ભનો સેકી મૂકેલો લોંઘો તથા અર્ધ તુલા ખાંડ નાંખીને, તે જ ઉકાળાને પાછો ઉકાળવો અને પાકના સરખો ઘાટ થાય ત્યારે હેડે ઉતારવો. પછે લીણીપીપર એ પલ; વંશલેચન ચાર પલ તથા તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેશર, એ ચારે ઔપધો ત્રણ ત્રણ શાણ લઈ, તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી, ઉપરના પાકમાં નાંખીને, તે સર્વને તવીથાથી હલાવીને પાકની સાથે ભેળી દેવું. ત્યારપછી છ પલ મધ તે પાકની અન્દર નાંખવું. એ રીતે આ અવલેહ અવન ઋષિએ કહ્યો છે, તેથી તે અવનપ્રાશ કહેવાય છે. આ અવલેહ રસાયન છે, માટી ક્ષીણ મનુષ્યે અગ્નિના બળના પ્રમાણમાં પચે તેટલો ખાવો. વળી બાળ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ, નારીક્ષીણ, શોષી, હૃદ્રોગી અને સ્વરક્ષીણ, એવા નરોને આ અવલેહ ખવરાવવો. આ અવલેહ ખાવાથી કાસ, શ્વાસ, પીપાસા, વાતરક્ત, ઉરોગ્રાહ, વાતપિત્ત, શુક્રદોષ અને મૂત્રદોષ મટી જાય છે. વળી આ અવલેહ ખાવાથી બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે, રમરણશક્તિમાં વધારો થાય, સ્ત્રીમાં હર્ષ થાય, કંતિ વધે, વર્ણ સારો થાય અને મન પ્રસન્ન રહે છે; પણ તે મનુષ્યે યોતાને અછળું થવા દેવું નહિ.

નિષ્કુલીકૃત્ય કૂખ્માંડલંડાન્ પલશતં પચેત્ ॥ ૨૨ ॥

કુખ્માંડકાવલેહ

નિશ્કિપ્ય દ્વિતુલં નીરમર્થશિષ્ટં ચ ગૃહ્યતે ॥

તાનિ કૂખ્માંડલંડાનિ પીઢયેત્ દૃઢવાસસા ॥ ૨૩ ॥ આતપે શોષયેત્કિંચિન્નુલાપ્રૈર્વહુશો વ્યયેત્ ॥ ક્ષિપ્ત્વા તામ્રકટાહે ચ દયાદૃષ્ટપલં ધૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥ તેન કિંચિદ્ગર્જયિત્વા પૂર્વોક્તં ચ શૃતં ક્ષિપેત્ ॥ લંડં પલશતં દત્ત્વા સર્વમેકત્ર પાચયેત્ ॥ ૨૫ ॥ મુપકે પિપ્પલીશુંડીજીરાણાં દ્વિપલં પૃથક્ ॥ પૃથક્પલાર્ધં ધાન્યાકં પત્રૈલા મરિચં ત્વચમ્ ॥ ૨૬ ॥ ચૂર્ણીકૃત્ય ક્ષિપેત્તત્ર ધૃતાર્ધં ક્ષૌદ્રમાવહેત્ ॥ લાવેદમિબલં દૃષ્ટ્વા રક્તપિત્તી જ્વરી ક્ષયી ॥ ૨૭ ॥ શોષતૃષ્ણાભ્રમચ્છર્દિશ્વાસકાસક્ષતાતુરઃ ॥ કૂખ્માંડકાવલેહોઽયં બાલવૃદ્ધેષુ યુજ્યતે ॥ ૨૮ ॥ ઊરઃસંધાનકૃત્ વૃદ્ધો વૃંહણો બલક્રન્મતઃ ॥

મગ્નનું ભૂરું કોહોળું આણી, તેની છાલ ઉતારી, પછી તેને નિષ્કુલીકૃત્ય એટલે ઠળિયા વગરનું કરીને તેના ઝીણા ઝીણા કટકા કરવા. એ રીતે તૈયાર કરેલા ભૂરા કોહોળાના કટકા સો પલ લઇ, તેની અન્દર એ તુલા પાણી નાંખીને ઉકાળવા મૂકવા. ઉકળતાં ઉકળતાં અર્ધું પાણી બાકી રહે સારે હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવા. તે બકાયલા કોહોળાના કટકાઓને બડા કપડામાં નાંખી, દબાવીને તેમાંથી પાણી કાઢી નાંખવું. પછી કોહોળાના કટકાઓને જરાતરા તડકામાં સૂકાવા મૂકવા અને જરાતરા સૂકાય કે, તે દરેક કટકાને સોયાથી સારી પેઠે વિંધવા. સારઆદ તે કટકાઓને, ત્રાગ્યાની કઢાઇમાં નાંખી, તેની અન્દર આઠ પળ ઘીનાંખીને જરાતરા સેકવા, સારઆદ ઉપલા ગાળી લીધેલા કઢામાં ઘીની અન્દર સેકાયલા કોહોળાના કટકાઓ તથા સો પલ ખાંડ નાંખીને, તે જ ઉકાળાને પાછો ઉકાળવો અને પાકના સરખો ઘાટો થાય ત્યારે હેઠે ઉતારવો. પછી લીણડીપીપર, શુણ્ઠ અને જીરું, એ ત્રણે ઔષધો એ એ પલ તથા ધાણુ, તમાલપત્ર, એલચી, મરી અને તજ, એ પાંચે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ લઇ, તે સર્વેનું ચૂર્ણ કરી, ઉપરના પાકમાં નાંખી, તે સર્વેને તવીથાથી લલાવીને પાકની સાથે ભેળી દેવું. સાર પછી ચાર પલ મધ તે પાકની અન્દર નાંખવું. એ રીતે બનાવેલા અવલેહને કુષ્માણ્ડકાવલેહ કહે છે. એ અવલેહ જટુરાગ્નિના બળના પ્રમાણમાં ખાવાથી, રક્તપિત્ત, જ્વર, ક્ષય, શોષ, તૃષ્ણા, બ્રમ, છર્દિ, શ્વાસ, કાસ અને ક્ષત રોગીના રોગ મટી જાય છે. આ અવલેહ, બાળ અને વૃદ્ધ, અન્નેને ઉપયોગી, ઉરઃસન્ધાનકરનાર, વૃથ અને બળ દેનાર છે.

સૂરણાવલેહ યુક્ત્યા કુષ્માંઢસંહસ્ય સૂરણં વિપચેત્સુધીઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્શસાં મૂઢવાતાનાં મંદામીનાં ચ શમ્યતે ॥

સારી બુદ્ધિવાળા માણસે કુષ્માણ્ડકાવલેહની ક્રિયા પ્રમાણે સૂરણુનો પણ અવલેહ તૈયાર કરીને ખાવાથી, અર્શ, મૂઢવાત અને મન્દાગ્નિ મટી જાય છે.

હરીતકીશતં મદ્રં યવાનામાઢકં તથા ॥ ૩૦ ॥

અગસ્ત્યહરિતક્યાવલેહ પલાનિ દશમૂલસ્ય વિંશતિશ્ચ નિયોજયેત્ ॥

ચિત્રકઃ પિપ્પલીમૂલમપામાર્ગઃ શટી તથા ॥ ૩૧ ॥

કપિકચ્છુઃ શંખપુષ્પી માર્જી ચ ગજપિપ્પલી ॥ બલા પુષ્કરમૂલં ચ પૃથગ્વિપ્પલમાત્રયા ॥ ૩૨ ॥

પચેત્પંચાઢકે નીરે યવૈઃ સ્વિન્નૈઃ શ્વતં નયેત્ ॥ તત્ત્વાભયા શતં દયાત્કાથે તસ્મિન્નવિચક્ષણઃ ॥ ૩૩ ॥

સર્પિસ્તૈલાષ્ટપલકં ક્ષિપેત્ ગુડતુલાં તથા ॥ પત્ત્વા લેહત્વમાનીય સિદ્ધે શીતે પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષૌદ્રં ચ પિપ્પલીચૂર્ણં દયાત્કુઢવમાત્રયા ॥ હરીતકીદ્વયં શ્વાદત્સેન લેહેન નિત્યશઃ ॥ ૩૫ ॥

ક્ષયં કાસં જ્વરં શ્વાસં દિક્કાશોઽશ્ચિપીનસાન્ ॥ નાશયેદેષ પ્રહર્ણી વલીપલિતનાશનઃ ॥ ૩૬ ॥

બલવર્ણકરઃ પુંસામવલેહો રસાયનમ્ ॥ વિહિતોઽગસ્ત્યમુનિના સર્વરોગપ્રણાશનઃ ॥ ૩૭ ॥

શ્રેષ્ઠ સો હરડે, એક આઠક જવ, સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોરિંગણી, એડી ભોરિંગણી, ગોખરુ, બીલી, અરણી, શ્યોનાક—અરડૂશો, શવન અને પાટલા—પાડળ, એ દશે ઔષધો એ એ પલ; ચિત્રા, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, અધેડા, કચ્છરો, કઉચાં, શંખપુષ્પી—પ્રાળ

ફૂલની શંખાવળીની ભાજી, ભાજીની છાલ, ગજપીપર, બદાનાં—ખરેટીનાં મૂળ અને પુષ્કરમૂળ શાહતર (કુનાની), એ દશે ઔષધો બે બે પલ; એ રીતે ઉપર જે બાવીશ ઔષધો કહ્યાં, તેમાંથી હરેડે તથા યવ, એ બે ઔષધો કાઢીને જૂદાં રાખવાં. પછી વીશે ઔષધોને અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર પાંચ આઠક પાણી નાંખીને તેમનો કવાથ કરવો. કવાથ તૈયાર થાય કે તરત તે કવાથને ગાળી લેવો. પછી ઉપર જૂદા રાખેલા એક આઠક જવ લઈ, તેને ઉકાળવા અને બકાઈ જાય એટલે તેને ગાળી લેવા. પછી આ ગાળેલું પાણી, ઉપરના ગાળી લીધેલા કવાથનાં પાણીની સાથે ભેળી દેવું. હવે ઉપરનાં ગાળી લીધેલાં બન્ને કવાથનાં મિશ્ર પાણીની અન્દર, જૂદી રાખેલી આખી સો હરેડે, ધી તથા તેલ, એ બન્ને આઠ આઠ પળ અને ગોળ એક તુલા, એ સર્વ નાંખીને, તે કાઢીને પાછો ઉકાળવો અને પાકના સરખો ઘાટો થાય ત્યારે હેડે ઉતારવો અને ટાઢો થાય ત્યારે તેની અન્દર મધ અને લીણડીપીપરનું ચૂર્ણ, એ બન્ને એક એક કુડવ નાંખી, તેમને તવીથાથી હલાવીને પાકની સાથે ભેળી દેવું. પછી આ અવલેહમાંની બે હરેડે, આ અવલેહ સાથે હમ્મેશાં ખાવાથી, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, હિક્કા, અર્શ, અરચિ પીનસ અને સંગ્રહણી મટી જાય છે. શરીરપર પડેલી કરચલી મટી જાય છે, ઘોળા વાળ કાળા થાય છે, બળ વધે છે અને શરીરનો વર્ણ સારો થાય છે. આ અવલેહ રસાયન છે. અગત્ય મુનીએ કહ્યો છે, તેથી તેને અગત્યહરીતકયાવલેહ કહે છે અને સર્વ રોગ મટાડે છે.

કુટબવલેહ

કુટજત્વક્તુલાં દ્રોણે જલસ્ય વિપચેત્સુધીઃ ॥

કષાયં પાદશેષં ચ ગૃહ્ણીયાદ્વલ્લગાલ્તિત્મ ॥ ૩૮ ॥

ત્રિંશત્પલં ગુહસ્યાત્ર દત્ત્વા ચ વિપચેત્પુનઃ ॥ સાન્દ્રત્વમાગતં જ્ઞાત્વા ચૂર્ણાનીમાનિદાપયેત્ ॥ ૩૯ ॥
રસાંજનં મોચરસં ત્રિકટુ ત્રિફલં તથા ॥ લઙ્ગાલં ચિત્રકં પાઠાં વિલ્વમિન્દ્રયવાનું વચામ્ ॥ ૪૦ ॥
મહાતકં પ્રતિવિષાં વિઢંગાનિ ચ વાલક્રમ્ ॥ પ્રત્યેકં પલસંમાનં ઘૃતસ્ય કુઢવં તથા ॥ ૪૧ ॥
સિદ્ધશીતે તતો દયાન્મધુનઃ કુઢવં તથા ॥ જયેદેષોઽવલેહસ્તુ સર્વાણ્યર્શોસિ વેગતઃ ॥ ૪૨ ॥
દુર્નામપ્રભવાન્ રોગાનતીસારમરોચકમ્ ॥ ગ્રહર્ણીં પાંડુરોગં ચ રક્તપિત્તં ચ કામલામ્ ॥ ૪૩ ॥
અમ્લપિત્તં તથા શોષં કાર્કશ્યં ચૈવ પ્રવાહિકામ્ ॥ અનુપાને પ્રયોક્તવ્યમાજં તકં પયોદધિ ॥ ૪૪ ॥
ઘૃતં જલં વા જીર્ણં ચ પથ્યમોજી ભવેન્નરઃ ॥

એક તુલા અધકચરી કડાછાલ લઈ, તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને ઉકાળવા મૂકવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલા કાઢીની અન્દર ત્રીસ પલ ગોળ નાંખીને, પાછો એ ગાળી લીધેલો કાઢો ઉકાળવો અને ઘાટો થવા આવે ત્યારે, રસવન્તી, મોચરસ, શુણ્ઠ, મરી, લીણડીપીપર, હરડાં, બેહુડાં, આમ્બળાં, રીસામણી, ચિત્રા, કાળીપાટ, બીલી, ઇન્દ્રજવ, ઘોડાવજ, ભીલામું, અતિવિષની કળી, વાવડિંજ અને વાળો, એ અઢારે ઔષધો એક એક પલ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને તેની અન્દર નાંખવું. ત્યાર પછી એક કુડવ ઘી, ઉપરના પાકમાં નાંખી તેને તવીથાથી હલાવીને હેડે ઉતારવો. એ અવલેહ હરેડો થયા પછી તેની અન્દર એક કુડવ મધ નાંખવું. આ અવ-

લેહ ત્વરાથી સર્વ પ્રકારના અર્શો, અર્શ સમ્બન્ધની રોગો, અતિસાર, અરોચક, ગ્રહણી, પાણ્ડુ, રક્તપિત્ત, કામલા, અમ્લપિત્ત, શોક, કાર્શ્ય અને પ્રવાહિકા મટાડે છે. હવે આ અવલેહ બકરીનાં દૂધની છાશ, દૂધ, દહીં, ઘી વા જલ, એ અનુપાનોમાંનાં યોગ્ય અનુપાન સાથે ખાવો. વળી આ અવલેહ પચી ગયા પછી પણ પથ્ય પદાર્થ ખાવો, અપથ્ય પદાર્થ ખાવો નહિ.

કુટજત્વક્તુલામાર્દ્રો દ્રોણનીરે વિપાચયેત્ ॥ ૪૫ ॥

આદ્ર કુટજવલેહ

પાદરોષં શ્યતં નીત્વા ચૂર્ણાન્યેતાનિ દાપયેત્ ॥

લજ્જાહર્ષાતકી બિલ્વં પાઠા મોચરસસ્તથા ॥ ૪૬ ॥ મુસ્તં પ્રતિવિષા ચૈવ પ્રત્યેકં સ્યાત્પલં પલ્મ્ ॥ તતસ્તુ વિપચેત્ મૂયો યાવદ્ધર્વીપ્રલેપનમ્ ॥ ૪૭ ॥ જલેન છાગદુગ્ધેન પીતો મંદેન વા જયેત્ ॥ સર્વાતિસારાન્ ધોરાંસ્તુ નાનાવર્ણાન્ સવેદનાન્ ॥ ૪૮ ॥ અસ્રગદરં સમસ્તં ચ સર્વાશૌંસિ પ્રવાહિકામ્ ॥

લીલી કડાછાલ એક તુલા લઇ, તેને અધકચરી કરી, તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને ઉકાળવા મૂકવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં એથો ભાગ પાણી આકી રહે ત્યારે હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલા કાઠાની અન્દર નીચે લખેલાં ઔષધો નાંખવાં. રીસામણીનાં મૂળ, ધાવણીનાં ફૂલ, ખીલી, કાળીપાટ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિપની કળી, એ સાને ઔષધો એક એક પલ લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને ઉપરના ક્વાથમાં નાંખવું, ત્યાર પછી ઉપરના ક્વાથને પાછો ઉકાળવો અને તે ક્વાથ તવીથાને ચોટવા માંડે ત્યારે હેઠે ઉતારવો. આ અવલેહ, પાણી, બકરીનું દૂધ વા મણ્ડ, એ અનુપાનોમાંનાં યોગ્ય અનુપાન સાથે પીવાથી, જૂદી જૂદી જાતની વેદનાવાળા સર્વે ધોર અતિસારો, સ્ત્રીઓનાં સર્વ પ્રકારનાં રક્તપ્રદરો, સર્વ પ્રકારના અર્શો અને પ્રવાહિકા, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે મધ્યમખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં અવલેહ ઔષધો નામે આઠમા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૯ મો, ધૃતાદી ઔષધો

કલ્કાન્નતુર્ગુણીકૃત્ય ઘૃતં વા તૈલમેવ ચ ॥ ચતુર્ગુણે દ્રવે સાધ્યં

કલ્કયુક્ત સિદ્ધ ધૃત
સ્નેહની તથા કલ્કયુક્ત
સિદ્ધ તૈલની વિધિ

કલ્ક એક ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને દ્રવ-પ્રવાહી પદાર્થ સાંઝ ભાગ લઇ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને તેની અન્દરનો દ્રવ પદાર્થ બળી જઇને જ્યારે ઘી આકી રહે કે તરત, તે ઘીને ગાળી લેવું. આનું નામ સિદ્ધ ધૃતરનેહ જાણવું.

કલ્કયુક્ત સિદ્ધ તૈલ
સ્નેહની વિધિ.

ઉપર પ્રમાણે ઘીને બદલે તૈલ લઇને બનાવેલા તૈલને સિદ્ધ તૈલ સ્નેહ કહે છે.

સ્નેહ પદાર્થ ખાવાની
માત્રા

તસ્ય માત્રા પલોન્મિતા ॥ ૧ ॥

આ સ્નેહ પદાર્થો-સિદ્ધ ધૃતાદિ સ્નેહો ખાવાની માત્રા એક પલની છે.

કવાયયુક્ત સ્નેહ કેમ કરવો ? નિશ્ચિપ્ત ક્વાયયેત્તોયં ક્વાથદ્રવ્યાચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥
પાદશિષ્ટં ગૃહીત્વા ચ સ્નેહં તેનૈવ સાધયેત્ ॥ ૨ ॥

ઉકાળો કરવાના પદાર્થો એક ભાગ તથા પાણી ચાર ભાગ, એ અન્તેને એકત્ર કરીને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેની અન્દર ઘૃતાદિ સ્નેહ નાંખીને પાછાં ઉકાળવાં. તેની અન્દરનું પાણી બળી ગયલું જણાય કે, તરત તે ઘૃતાદિ સ્નેહને તૈયાર થયેલો માની, હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવો.

મૃદુ દ્રવ્યવાળા કાઢામાં ચતુર્ગુણં મૃદુદ્રવ્યે
પાણી કેટલું નાંખવું ? ક્વાથમાં કુણી ઔષધીઓ હોય તો ચોગણું પાણી નાંખવું.
કઠિન દ્રવ્યવાળા કાઢામાં કઠિનેઽષ્ટગુણં જલમ્ ॥
પાણી કેટલું નાંખવું ? ક્વાથમાં કઠણુ ઔષધીઓ હોય તો આઠગણું પાણી નાંખવું.
મધ્યમ દ્રવ્યવાળા કાઢામાં તથા ચ મધ્યમે દ્રવ્યે દ્વાદશગુણં પયઃ ॥ ૩ ॥
પાણી કેટલું નાંખવું ? ક્વાથમાં મધ્યમ ઔષધીઓ હોય તો આઠગણું પાણી નાંખવું.
અત્યન્ત કઠણુ દ્રવ્યના અત્યન્તકઠિને દ્રવ્યે નીરં ષોડશિકં મતમ્ ॥
કાઢામાં પાણી કેટલું ક્વાથમાં અત્યન્ત કઠણુ ઔષધીઓ હોય તો સોલગણું
નાંખવું ? પાણી નાંખવું.

કર્પથી પલ સુધી વજનના ક્વાથમાં પાણી કર્ણાદિતઃ પલં યાવત્ ક્ષિપેત્ ષોડશિકં જલમ્ ॥ ૪ ॥
કેટલું નાંખવું ? સ્નેહ પદાર્થમાં કર્પથી આરંભીને પલ નામનાં વજન સુધી ઔષધોનો કાઢો કરવો હોય તો, તે ક્વાથની અન્દર સોલગણું પાણી નાંખવું.
પ્રસૂતિથી કુડવસુધી વજનના ક્વાથમાં પાણી તદ્ધર્ષ્વં કુડવં યાવત્ ભવેદઘ્નગુણં પયઃ ॥
કેટલું નાંખવું ? સ્નેહ પદાર્થમાં પ્રસૂતિથી આરંભીને કુડવ નામનાં વજન સુધી ઔષધોનો કાઢો કરવો હોય તો, તે ક્વાથની અન્દર આઠગણું પાણી નાંખવું.
પ્રસ્થથી ખારી સુધી વજનના ક્વાથમાં પ્રસ્થાદિતઃ ક્ષિપેન્નીરં ચારી યાવત્ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૫ ॥
પાણી કેટલું નાંખવું ? સ્નેહ પદાર્થમાં પ્રસ્થથી આરંભીને ખારી નામનાં વજન સુધી ઔષધોનો કાઢો કરવો હોય તો તે, ક્વાથની અન્દર ચારગણું પાણી નાંખવું.
પાણીમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો નાંખવો ? અંબુકાથરસૈયત્ર પૃથક્કેહસ્ય સાધનમ્ ॥
કલ્કસ્યાંશં તત્ર દ્વાચ્ચતુર્થ ષષ્ઠમષ્ટમમ્ ॥ ૬ ॥

પાણીની અન્દર સ્નેહપદાર્થ તૈયાર કરવો હોય તો, સ્નેહપદાર્થનો ચોથો ભાગ કલ્ક લેવો.

ક્વાથમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો નાંખવો ? ક્વાથની અન્દર સ્નેહ પદાર્થ તૈયાર કરવો હોય તો, તે સ્નેહ પદાર્થનો છઠ્ઠો ભાગ કલ્ક લેવો.

રસમાં કરવાના સ્નેહમાં રસની અન્દર સ્નેહ પદાર્થ તૈયાર કરવો હોય તો, સ્નેહ પદાર્થનો કલ્ક કેટલો નાંખવો ? આઠમો ભાગ કલ્ક લેવો.

- दूधादिमां करवाना स्ने-
हमां क्लृप्तकृत्यो नांभवो?
- दुग्धे दग्नि रसे तत्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ॥
दूधमां, दहीमां, वनस्पतिना रसमां अथवा छाशमां स्नेह पदार्थ
तैयार करवो होय तो, स्नेह पदार्थेना आठमे भाग क्लृप्त लेवो.
कल्कस्य सम्यक्पाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ॥ ७ ॥
कल्कनो सारी रीते पाक करवा भाटे कल्कना करतां योगाणुं पाणी
क्लृप्तमां नांभवुं.
- स्नेहमां पांयथी वधारे
द्रवो क्लृप्ता नांभवा ?
- द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पंचादीनि भवंति हि ॥ तत्र स्नेहसमान्याहुः
स्नेह पदार्थेनी अन्दर, पांयथी वधारे द्रव पदार्थो नांभवा होय तो,
ते ठेकाणुं जेटलो स्नेह पदार्थ होय तेना जेटला ज द्रव पदार्थो लेवा.
यथा पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ८ ॥ द्रवेण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि ॥
स्नेह पदार्थेनी अन्दर, डेवण पांयथी ओछा अर्थात् ऐक्यी यार
सूधी द्रव पदार्थ नांभवां होय तो ते द्रव पदार्थो स्नेह पदार्थेनी
योगाणु नांभवा.
- स्नेहमां ऐक्यी यार
सूधी द्रवो क्लृप्ता
नांभवा?
- तत्रांबुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ॥ ९ ॥
जेटे ठेकाणुं स्नेह पदार्थेने, पाणीमां वाटेला क्लृप्ती साथे, डेवण
काढांमां ज, तैयार करवो होय तो, ते ठेकाणुं ते स्नेह पदार्थेनी
योगाणुं पाणी लेवुं.
- पाणीमा वाटेला क्लृप्त-
युक्त क्वाथवाणा स्नेहमां
पाणी नांभवानी मात्रा.
- काथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित् ॥
काथद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥ १० ॥
काथ ठेकाणुं डेवण काढानी अन्दर स्नेह पदार्थ, तैयार करवानुं क्लृप्तुं
होय तो ते ठेकाणुं, काढांमां द्रव्येनो क्लृप्त करी, पछी ते क्लृप्ते, ते स्नेह पदार्थेमां नांभीने,
पछी ते स्नेह पदार्थेने सिद्ध करवो-पकाववो.
- क्लृप्तरहित स्नेह क्लृप्त
अनाववो?
- कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ॥
जे स्नेह पदार्थ क्लृप्त वगरनो करवो लभ्यो होय, ते स्नेह पदार्थ
ने, मात्र द्रव पदार्थमां ज पकाववो. (द्रव पदार्थ अणी गय के ते स्नेह
पदार्थेने तैयार थयलो मानीने हेंडे उतारी लेवो.)
- पुष्पक्लृप्तवाणा स्नेहमां
पाणी क्लृप्तुं नांभवुं ?
- पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ॥ ११ ॥
जे स्नेह पदार्थमां पुष्पक्लृप्त नांभवानो लभ्यो होय, ते स्नेह
पदार्थमां स्नेह पदार्थेनी योगाणुं पाणी नांभवुं.
- स्नेहमां पुष्पक्लृप्त
क्लृप्तो नांभवो
- स्नेहे स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ॥
स्नेह पदार्थेना पाकनी अन्दर, क्लृप्तो क्लृप्त नांभवो लभ्यो होय
तो, ते क्लृप्तो क्लृप्त, स्नेह पदार्थेनो आठमे भाग नांभवो.

સિદ્ધ સ્નેહનાં લક્ષણે

વર્તિવત્સેહકલ્કઃ સ્યાદ્યદાંડગુલ્યા વિમર્દિતઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દહીનોડમિનિક્ષિપ્તઃ સ્નેહઃ સિદ્ધો ભવેત્તદા ॥

સ્નેહની અન્દર નાંખેલા કલ્કને ચપટીથી દબાવી બેઠએ ત્યારે, તે કલ્કનીવાટ વળાય; અને તે કલ્કને અગ્નિપર નાંખીએ ત્યારે તે કલ્ક છમ્છમ ન થાય ત્યારે સ્નેહ સિદ્ધ થયેલ છે એમ જાણવું.

સિદ્ધ તેલ સ્નેહનાં
અને સિદ્ધ ધૃતસ્નેહનાં
લક્ષણે

યદા ફેનોદ્રમસ્તૈલે ફેનશાંતિશ્ચ સર્પિષિ ॥ ૧૩ ॥

ગંધવર્ણરસોત્પત્તિઃ સ્નેહસિદ્ધિસ્તદા ભવેત્ ॥

તેલ સ્નેહના પાકપર શીણ ચઢી આવે, સારી ગંધ આવવા માટે, ઉત્તમ રંગ ચઢેલો દેખાય અને ઉત્તમ રસ નીકળેલો જાણાય, ત્યારે તેલ સ્નેહ સિદ્ધ થયેલ છે, એમ જાણવું. આજ પ્રમાણે ધૃતને પણ સ્નેહસિદ્ધ થયેલ જાણવું.

ત્રણ પ્રકારનાં સ્નેહનાં
નામે

સ્નેહપાકસ્ત્રિધા પ્રોક્તો મૃદુર્મધ્યઃ સ્વસ્થઃ ॥ ૧૪ ॥

મૃદુ, મધ્ય અને ખર, એ રીતે ત્રણ જાતનો સ્નેહ બનાવવામાં આવે છે.

સ્નેહની અન્દરના મૃદુ
પાકનાં લક્ષણે

ઈષત્સરસકલ્કસ્તુ સ્નેહપાકો મૃદુર્ભવેત્ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક પાણીથી જરાતરા ભીનો જાણાય તે પાકને મૃદુ જાણવો.

સ્નેહની અન્દરના
મધ્ય પાકનાં લક્ષણે

મધ્યપાકસ્ય સિદ્ધિશ્ચ કલ્કે નીરસકોમલે ॥ ૧૫ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક મૃદુ હોવા છતાં, પાણીનો અંશ ન રહે તે પાકને મધ્ય જાણવો.

સ્નેહની અન્દરના ખર
પાકનાં લક્ષણે

ઈષત્કઠિનકલ્કશ્ચ સ્નેહપાકો ભવેત્સ્વરઃ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક, જરાતરા કડાણ થયો હોય. તે પાકને ખર જાણવો.

સ્નેહની અન્દરના દબ્ધ
પાકનાં લક્ષણે

તદ્ધર્ષ દગ્ધપાકઃ સ્યાદ્દાહકૃન્નિષ્પ્રયોજનઃ ॥ ૧૬ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક, ખર પાક કરતાં પણ વધારે કડાણ થયો હોય, તે પાક બળી ગયેલો અને દાહ કરનારો હોવાથી નિરૂપયોગી છે.

સ્નેહની અન્દરના
આમ પાકનાં લક્ષણે

આમપાકશ્ચ નિર્વીર્યો વહ્નિમાંચકરો ગુરુઃ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક કાચો રહી ગયો હોય, તો તે પાક પરાક્રમ વગરનો, જઠરાગ્નિને મન્દ કરનારો અને ભારે છે.

સ્નેહના મૃદુ પાકના
ઉપયોગનું વર્ણન

નસ્યાર્યે સ્યાન્મૃદુઃ પાકો

સ્નેહનો મૃદુ પાક, નાકની અન્દર નસ્ય દેવામાં વાપરવો.

સ્નેહના મધ્ય પાકનાં

મધ્યમઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૧૭ ॥

ઉપયોગનું વર્ણન સ્નેહનો મધ્ય પાક, સર્વ કામમાં વાપરવો.
સ્નેહના ખર પાકના અભ્યંગાર્થે સ્નેહનો મધ્ય પાક, સર્વ કામમાં વાપરવો.
 ઉપયોગનું વર્ણન સ્નેહનો ખર પાક, અભ્યંગ કરવાના કામમાં વાપરવો.
ધી, તેલ અને ગોળાદિ ધ્રુવો, ઉષિત (વાસી) ઘૂતતૈલગુડાદીશ્ચ સાધયેન્નૈકવાસરે ॥ ૧૮
 વાપરવાનાં કારણ પ્રકુર્વત્યુષિતા હ્યેતે વિશેષાદુગ્નસંચયમ્ ॥
 ધી, ગોળ અને તેલ આદિ ધ્રુવોનો સ્નેહ, એક દિવસમાં તૈયાર કરવો નહિ, પણ વાસી રાખીને એટલે એક રાત, તે બધાંને રાખી મૂકીને બીજે દિવસે સ્નેહ કરવાનો આરંભ કર્યો હોય તો તેમાં વિશેષ ગુણુ ઉત્પન્ન થાય છે.
પિપ્પલાદિ ક્ષીરઘૂત પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકનાગરૈઃ ॥ ૧૯ ॥
 સસૈન્ધવૈશ્વ પલિકૈઘૂતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥

ક્ષીરં ચતુર્ગુણં દત્વા તત્ ઘૂતં સ્ત્રીહનાશનમ્ ॥ ૨૦ ॥ વિષમજ્જરમંદામિહરં રુચિકરં પરમ્ ॥
 લીણડીપીપર, પીપરીમૂળના ગણદોડા, ચિત્રો, શુણ્ઠ અને સિન્ધાલુણુ, એ છએ ઔષ્ધો એક એક પલ લઈને, તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક છ પલ, ધી એક પ્રસ્થ અને દૂધ ચાર પ્રસ્થ લેવું. એ ઉપરાંત કલ્કનો સારો પાક થવા માટે ધીથી યોગણું પાણી નાંખી, પછી એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ધી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ધીને ગાળી લેવું. આ પિપ્પલાદિ ક્ષીરઘૂત, પીણડા, વિપ્પલાદિ અને મંદાશિ મટાડે છે તથા સારી રીતે રુચિકર છે.

ચાંગેરી ઘૂત પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકો હસ્તિપિપ્પલી ॥ ૨૧ ॥
 શ્વદંષ્ટ્રા નાગરં ધાન્યં પાઠા બિલ્વં યવાનિકા ॥

દ્રવ્યૈશ્ચ પલકૈરૈતૈશ્વતુઃષષ્ટિપલં ઘૂતમ્ ॥ ૨૨ ॥ ઘૂતાચતુર્ગુણં દયાચાંગેરીસ્વરસં બુધઃ ॥
 તથા ચતુર્ગુણં દત્વા દધિસર્પિર્વિપાચયેત્ ॥ ૨૩ ॥ શનૈશ્શનૈર્વિપક્તવ્યં ચાંગેરીઘૂતમુત્તમમ્ ॥
 તત્ ઘૂતં કફવાતપ્રં પ્રહણ્યશૌંવિકારનુત્ ॥ ૨૪ ॥ હંત્યાનાહગુદબ્રંશં મૂત્રકૃચ્છ્રં પ્રવાહિકામ્ ॥

લીણડીપીપર, પીપરીમૂળના ગણદોડા, ચિત્રો, ગળપીપર, ગોખર, શુણ્ઠ, ધાણુ, કાળી-પાટ, બીલી અને ખોડી અળખોદ, એ દશે ઔષ્ધો, એક એક પલ લઈને, તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક દશ પલ; ધી ચોસડ પલ; ખાટી ભાણનો રસ, દહીં અને પાણી એ ત્રણે પદાર્થો બરસો છાપન પલ લઈ, એ પાંચે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ધીથી ધીથી આંચે ધી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ધીને ગાળી લેવું. આ ધીને ચાંગેરીઘૂત કહે છે. આ ઘૂત કફવાત, ગ્રહણી, અર્શ આનાહ, ગુદબ્રંશ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રવાહિકા રોગ મટાડે છે.

મસૂરઘૂત મસૂરાણાં પલશતં નીરદ્રોણે વિપાચયેત્ ॥ ૨૫ ॥
 પાદશેષં શ્યતં નીત્વા દત્વા બિલ્વપલાશ્ચક્રમ્ ॥

પ્રહર્ણો મિત્રવિદુકં ચ નાશયેન્ન પ્રવાહિકામ્ ॥ ઘૂતપ્રસ્થં પચેત્તેન સર્વાતીસારનાશનમ્ ॥ ૨૬ ॥

મસૂર સો પલ લઈ, તેની અન્દર એક દ્રોણ પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે, તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવા. એ ગાળી લીધેલા પાણીની

અન્દર ખીલીનો કલક આઠ પલ તથા ઘી એક પ્રથ નાંખી તે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ મધ્યરધૂત સર્વાતિસાર, ગ્રહણી, લિન્નવિકા અને પ્રવહિકા રોગ મટાડે છે.

કામદેવધૂત

અશ્વગંધા તુલેકા સ્યાત્તદર્થો ગોધુરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૭ ॥

બલાઽમૃતા શાલિપર્ણી વિદારી ચ શતાવરી ॥

પુનર્નવાઽશ્વત્થશુષ્કી કાશમર્યાસ્તુ ફલાન્યપિ ॥ ૨૮ ॥ પદ્મવીજં માષવીજં દયાદ્દશપલં પૃથક્ ॥

ચતુર્દ્વોઽમસાં પક્ત્વા પાદશેષં શૃતં નયેત્ ॥ ૨૯ ॥ જીવનીયગણઃ કુષ્ઠં પદ્મકં રક્તચંદનમ્ ॥

પત્રકં પિપ્પલી દ્રાક્ષા કપિકચ્છુફલં તથા ॥ ૩૦ ॥ નીલોત્પલં નાગપુષ્પં સારિવે દ્વે બલે તથા ॥

પૃથક્કર્ષસમા ભાગાઃ શર્કરાયાઃ પલદ્વયમ્ ॥ ૩૧ ॥ રસદ્વચ પૌંડ્રકેશૂણમાઢકૈકં સમાહરેત્ ॥

ઘૃતસ્ય ચાઢકં દત્ત્વા પાચયેન્મૃદનાઽમ્નિના ॥ ૩૨ ॥ ઘૃતમેતન્નિહંત્યાશુ રક્તપિત્તમુરઃક્ષતમ્ ॥

હલીમકં પાંડુરોગં વર્ણમેદં સ્વરક્ષયમ્ ॥ ૩૩ ॥ વાતરક્તં મૂત્રકૃન્ધ્રં પાર્શ્વશૂલં ચ કામલામ્ ॥

શુક્રક્ષયમુરોદાહં કાર્યમોજઃક્ષયં તથા ॥ સ્ત્રીणां ચૈવાપ્રજાતાનાં ગર્ભદં શુક્રદં તૃણમ્ ॥

કામદેવધૂતં નામ હૃદયં બલ્યં રસાયનમ્ ॥ ૩૫ ॥

આખસન્ધ એક તુલા; ગોખરુ અર્ધ તુલા; બલાનાં-ખરેટીનાં મૂળ, ગળો, સુગન્ધી સમેરવો, વિદારીકન્દ, ભોંયકોહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, શતાવરી, સાંટોડી, પીપળનાં મૂળ, શુણ્ઠ શવનનાં ફળ, કમળકાકડી અને અડદ, એ અગ્નિ આપધો દશ દશ પલ, એ પ્રમાણે એ તેરે આપધોને એકઠાં કરી, અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર ચાર દ્રોણ પાણીનાંખીને, તેમને ઉકાળનાં, અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. ત્યાર-બાદ મેદા-શતાવરી, કોકોલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકોકોલી-આખસન્ધ, જીવક-ફગવેલાનો કન્દ, ઋપલક-ફગવેલાનો કન્દ, જીવંતી-મીઠી બોરખડી, જેડીમધ, રાત્રી મગ, રાત્રી અડદ, કઠ પદ્મક, રતાંજલિ, તમાલપત્ર, લીણડીપીપર, દ્રાક્ષ, કઉચાં, કાળું કમળ, નાગકેશર, ધોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, બલા-ખરેટી અને નાગબલા-ગંગેટી, એ ત્રેવીશ આપધો એક એક કર્પ લાઇને તેમનો કલક કરવો. કછી ઉપરના ગાળી લીધેલા કવાથના પાણીની અન્દર ઉપરનો કલક ત્રેવીશ કર્પ, સાકર બે પલ તથા ધોળી શેરડીનો રસ અને ઘી એ બન્ને એક એક આઠક નાંખીને, તે સર્વ વસ્તુને ધીમે ધીમે તાપે ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ કામદેવધૂતના સેવનથી રક્તપિત્ત, ઉરઃક્ષત, હલી-મક, પાણુરોગ, વર્ણભેદ, સ્વરક્ષય, વાતરક્ત, મૂત્રકૃન્ધ્ર, પાર્શ્વશૂલ, કામલા, શુક્રક્ષય, ઉરોદાહ કાર્થ અને ઓજઃક્ષય રોગો મટે છે, અગ્રજ એટલે જે સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહેતો હોય તેને ગર્ભ રહે અને પુરુષનું વીર્ય વધે. આ કામદેવ ધૂત હૃદય, બલ્ય અને રસાયન છે.

પ્રાનીયકલ્યાણધૂત

ત્રિફલા દ્વે નિશે કૌન્તી સારિવે દ્વે પ્રિયંગુકા ॥

શાલીપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી દેવદાર્વેલ્વાલુકમ્ ॥ ૩૬ ॥

નતં વિશાલા દંતી ચ દાડિમં નાગકેશરમ્ ॥ નીલોત્પલૈલા મંજિષ્ઠા વિઙ્ગં કુષ્ઠપદ્મકમ્ ॥ ૩૭ ॥

જાતિપુષ્પં ચંદનં ચ તાલીસં વૃહતી તથા ॥ એતૈઃ કર્ષસમૈઃ કલ્કૈર્જલં દત્ત્વા ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૩૮ ॥

ઘૃતપ્રસ્થં પચેદ્દીમાનપસ્મારે જ્વરે ક્ષયે ॥ ઉન્માદે વાતરક્તે ચ કાસે મંદાનલે તથા ॥ ૩૯ ॥

પ્રતિદયાયે કટીશૂલે તૃતીયકચતુર્થકે ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રે વિસર્પે ચ કંઠ્ઠપાંડ્વામયે તથા ॥ ૪૦ ॥

વિષદ્વયે પ્રમેહેષુ સર્વથૈવોપયુજ્યતે ॥ વંધ્યાનાં પુત્રદં મૃતયક્ષરક્ષોદરં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૧ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, હળદર, દારુહળદર, રેણુકખીજ, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, ઘઉંલા, સુગન્ધી સમેરવો, દેવદારુ, એલવાલુક સુગન્ધી પદાર્થ, તગર, મોટી ઇન્દ્રવારુણીનું મૂળ, દાડમ, નાગકેશર, કાળુ કમળ, એલચી, મજ્જા, વાવડિંગ, કક, પદ્મક, જાળાં પુલ સુખડ, તાલીસપત્ર અને ઉભીભોંરિંગાણી, એ અઠ્યાવીશે ઔષધો એક એક કર્ષ લધને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક અઠ્યાવીશ કર્ષ, ઘી એક પ્રસ્થ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાફી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘૃત, અપરમાર, જ્વર, ક્ષય, ઉન્માદ, વાતરક્ત, કાસ, મંદાનલ, પ્રતિશ્વાય, કટીશૂલ, તૃતીયક જ્વર, ચતુર્થક જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, કણ્ઠ, પાણ્ડુ, બે જાતનાં વિષો અને પ્રમેહ રોગો મટાડે છે; વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર આપે છે અને ભૂત, યક્ષ અને રક્ષને—રાક્ષસને હરનારું છે.

અમૃતાઘૃત

અમૃતાકવાથકલ્કામ્ન્યાં સક્ષીરં વિપચેત્ ઘૃતં ॥

વાતરક્તં જયત્યાશુ કુષ્ઠં જયતિ દુસ્તરમ્ ॥ ૪૨ ॥

અધકચરી ગજો સોલ ભાગ તથા પાણી ચોસઠ ભાગ લઈ, એ બંને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા, અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવા. એ રીતે તૈયાર કરેલો ગજોનો કાઠો સોલ ભાગ, દૂધ સોલ ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને ગજોનો કલ્ક એક ભાગ લઈ, એ બધા પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘી વાતરક્ત રોગ તથા દુસ્તર કુદ રોગ ઝટ મટાડે છે.

મહાતિક્તઘૃત

સત્તચ્છદઃ પ્રતિવિષા શમ્યાકઃ કટુરોહિણી ॥

પાઠા મુસ્તમુશીરં ચ ત્રિફળા પર્યટસ્તથા ॥ ૪૩ ॥

પટોલનિબમંજિષ્ઠાઃ પિપ્પલી પદ્મકં શટી ॥ ચંદનં ધન્વયાસશ્ચ વિશાલા દ્વે નિશે તથા ॥ ૪૪ ॥

ગુહ્વાચી સારિવે દ્વે ચ મૂર્વા વાસા શતાવરી ॥ ત્રાયંતીન્દ્રયવા યષ્ઠી મૂર્નિવશ્ચાક્ષમાગિકાઃ ॥ ૪૫ ॥

ઘૃતં ચતુર્ગુણં દદ્યાત્ ઘૃતાદામલકીરસઃ ॥ દ્વિગુણઃ સર્પિષશ્ચાત્ર જલમષ્ટગુણં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

તત્તિસદ્ધં પાયયેત્સર્પિર્વાતરકેષુ સર્વથા ॥ કુષ્ઠાનિ રક્તપિત્તં ચ રક્તાશોસિ ચ પાંડુતામ્ ॥ ૪૭ ॥

હ્રોગગુલ્મવિસર્પપ્રદરાન્ ગંડમાલિકામ્ ॥ ક્ષુદ્રોગાન્ જ્વરાંશ્ચૈવ મહાતિક્તમિદં જયેત્ ॥ ૪૮ ॥

સાતવણીની છાલ, અતિવિષની કળી, ગરમાળાનો ગોળ, કડુ, કાળીપાટ, નાગરમોથ, વાળો, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, ખડસલિથો, પટોલ—કડવાં પરવર, લિખ્યાડાની છાલ, મજ્જા, લીણ્ડીપીપર, પદ્મક, કચૂરો, સુખડ, ધમાસો, મહેન્દ્રવારુણી, હળદર, દારુહળદર, ગજો, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, મુર્વા—મોરવેલ, અરૂણી, શતાવરી, ત્રાયમાણુ, ઇન્દ્રજવ, બેદીમધ અને કરિયાતું એ બન્ને ઔષધો એક એક અક્ષ (કર્ષ) લધને તેમનો કલ્ક કરવો;

એ કલ્ક અત્રીશ કર્પ, ધી એક સો અઘ્ધાત્રીશ કર્પ, આમ્યળાનો રસ બસો છાપન કર્પ અને પાણી એક હળ્લર ને ચોવીસ કર્પ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ધી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ધીને ગાળી લેવું. આ મહાતિક્તધૂત, ઘણું કરી વાતરકતપર પાવું. વળી આ ધીથી કુષ્ઠ, રક્તપિત્ત, રક્તાશો, પાણ્ડુ, હૃદ્રોગ, ગુલ્મ, વિસર્પ, પ્રદર, ગણ્ડમાલિકા, ક્ષુદ્રરોગો અને જવર રોગ મટે છે.

કાસીસાદીધૂત

કાસીસં દ્વે નિશે મુસ્તં હરિતાલં મનઃશિલામ્ ॥

કંપિલ્લકં ગંધકં ચ વિઙ્ગં ગુમ્ફુલું તથા ॥ ૪૯ ॥

સિવ્થકં મરિચં કુષ્ઠં તુલ્થકં ગૌરસર્ષપાન્ ॥ રસાંજનં ચ સિન્દૂરં શ્રીવાસા રક્તચંદનમ્ ॥ ૫૦ ॥

ઈરિમેદં નિવપત્રં કરંજં સારિવાં વચામ્ ॥ મંજિષ્ઠાં મધુકં માંસીં શિરીષં લોધ્રપદ્મકમ્ ॥ ૫૧ ॥

હરીતકીં પ્રપુત્રાટં ચૂર્ણયેત્ કાર્ષિકાન્ પૃથક્ ॥ તતસ્તત્ ચૂર્ણમાલોઙ્ચ ત્રિંશતપલમિતે ધૃતે ॥ ૫૨ ॥

સ્થાપયેત્તામ્રપાત્રે ચ ઘર્મે સપ્તદિનાનિ વૈ ॥ અસ્યામ્યંગેન કુષ્ઠાનિ દ્વૃપામાવિચર્ચિકાઃ ॥ ૫૩ ॥

શ્વકદોષા વિસર્પાશ્ચ વિસ્ફોટા વાતરક્તજાઃ ॥ શિરસ્ફોટોપદંશાશ્ચ નાડીદુષ્ટવ્રણાનિ ચ ॥ ૫૪ ॥

શોથો મગ્દરશ્ચૈવ લૂતાઃ શામ્યંતિ દેહિનામ્ ॥ શોધનં રોપણં ચૈવ સર્વવર્ણકરણં ધૃતમ્ ॥ ૫૫ ॥

હીરાકરી, હળદર, દારુહળદર, નાગરમેથ, હરતાલ, મનશિલ, કપિલા, ગન્ધક, વાવ-ડિંક, ગુગળ, મીણુ, મરી, કઠ, મોરથુથુ, સર્પવ, રસવંતી, સિન્દૂર, ગંધોમેરગ્ને, રતાંજલી, ધરિમેદ-દુર્ગન્ધી ખેરનો કાથો, લિખ્યાડાનાં પાંદડાં, કરંજનાં બી, કપુરીમધુરી, ઘોડાવજ, મજ્જક, જેડીમધ, આલછડ, શરસડાની છાલ, લોદર, પદ્મક, હરડે, અને કુવાડિયાનાં બી, એ અત્રીશ કર્પ તથા ધી ત્રીશ પલ લઈ, એ બન્નેને ત્રાંબાનાં વાસણની અન્દર નાંખી, એકરસ કરીને સાત દિવસ પર્યંત તડકામાં રાખી મૂકવાં. આ ધી શરીરે ચોળવાથી સર્વે કુષ્ઠો, દંદુ, પામા, વિચાયકા, શ્વકરોગ, વિસર્પ, વાતરક્તવિરક્ષાટ, ઉપદંશ, શિરક્ષાસ્ટ, નાડી વ્રણ, દુષ્ટવ્રણ, શોથ, ભગન્દર અને લૂતા રોગ મટી જાય છે. આ ધી વ્રણાદિનું શોધન અને રોપણ કરે છે તથા વ્રણવાળી જગાને શરીરના વર્ણ સરખી કરે છે.

જાતીનિવપટોલાશ્ચ દ્વે નિશે કટુરોહિણી ॥

બાત્યાદિ ધૂત

મંજિષ્ઠા મધુકં સિવ્થં કરંજોશીરસારિવાઃ ॥ ૫૬ ॥

તુલ્થં ચ વિપચેત્સમ્યક્લૈરભિર્ધૃતં બુધઃ ॥

અસ્ય લેપાત્પ્રરોહંતિ સૂક્ષ્મનાડીવ્રણા અપિ ॥ ૫૭ ॥ મર્માશ્રિતાઃ ક્લેદિનશ્ચ ગંભીરાઃ સર્જ્જો વ્રણાઃ ॥

જાલ, લિખ્યાડો અને પટોલ-કડવાં પરવર, એ ત્રણેનાં પાંદડાં, હળદર, દારુહળદર, કડુ, મજ્જક, જેડીમધ, મીણુ, કરંજનાં બી, વાળો, કપુરીમધુરી અને મોરથુથુ, એ તેરે ઔષ્ધો સરખે વજને લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ અને ધી ચાર ભાગ લઈ, એ બન્નેને ત્રાંબાનાં વાસણમાં નાંખી, એક રસ કરીને અગ્નિપર તપાવવાં. આ ધીના લેપનથી સૂક્ષ્મ નાડીવ્રણો તથા મર્મસ્થાનમાં રહેલાં, પરુ વહેનારાં, ભયંકર દેખાવાનાં અને વેદનાવાળાં વ્રણો પણ મટે છે.

ખિન્દધૃત

ચિત્રકઃ શંસિની પથ્યા કંપિલ્લિચ્છિતાયુગ્મ ॥ ૫૮ ॥

વૃદ્ધદારુચ્ચ શમ્યાકો દન્તી દન્તીફલં તથા ॥

કોશાતકી દેવદાલી નીલીની ગિરિકર્ણિકા ॥ ૫૯ ॥ સાતલા પિપ્પલીમૂલં વિદંગં કટુકી તથા ॥
 હેમક્ષીરી ચ વિપચેત્કલ્કૈરેભિઃ પિચ્ચન્મિતૈઃ ॥ ૬૦ ॥ ઘૃતપ્રસ્થં સ્તુહીક્ષીરે ષટ્પલે તુ પલ્લવ્યે ॥
 અર્કક્ષીરસ્ય મતિમાન્ તત્તિસદ્દં ગુલ્મકુષ્ઠહૃત્ ॥ ૬૧ ॥ હંતિ શૂલ્મુદાર્બર્ત શોથાધ્માનં ભગંદરમ્ ॥
 શમયત્યુદરાણ્યઘ્નૌ નિપીતં બિન્દુસંલ્ચયા ॥ ૬૨ ॥ ગોદુગ્ધેનોદ્રુદુગ્ધેન કૌલ્ત્યેન શ્વતેન વા ॥
 ઊષ્ણોદકેન વા પીત્વા બિન્દુવેગૈર્વિરચયેત્ ॥ ૬૩ ॥ એતદ્વિન્દુઘૃતં નામ નામિલેપાદ્વિરચયેત્ ॥

ચિત્રો, શંખિની-ઘોળાં ફૂલની શંખાવળીની ભાજી, હરડે, કપિલો, ઘોળું નસોતર, કાળું નસોતર, વરધારો, ગરમાળાનો ગોળ, નેપાળાનું મૂળ, નેપાળો, કડવા તુરિયાના વેલાનું મૂળ, કુકડવેલાં, ગળી, ગરણીનાં ખી, સાતલા-પીળો થોર, -કણ્ટાળો થોર, પીપરીમૂળના ગણડોડા, વાવડિડું, કડુ અને દારડીનાં મૂળ, એ ઓગણીશે ઔષધો એક એક પિયુ (કર્પ) લખને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક ઓગણીશે કર્પ, ઘી એક પ્રસ્થ, દાંડલિયા થોરનું દૂધ છ પલ, આકડાનું દૂધ એ પલ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ પાંચે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘીથી ગુલ્મ, કુષ્ઠ, શૂલ ઉદાવર્ત વાત, શોથ, આધ્માન વાત, ભગદર અને આઠ જાતના ઉદર રોગ મટે છે. વળી ગાયનું દૂધ, ઉટડીનું દૂધ, કળથીનો કવાથ અને ઉંનું પાણી, એ અનુપાનોમાંથી રોગીના રોગને જે અનુપાન યોગ્ય જણાય, તે અનુપાનની સાથે, આ ખિન્દુધૃતના જેટલાં ટીપાં નાંખીને પાષ્ટએ, તેટલા જ જીલાય રોગીને લાગે છે. વળી આ ઘૃતનો નાભિપર લેપ કરવાથી પણ રોગીને જીલાય લાગે છે.

ત્રિફલાયા રસપ્રસ્થં પ્રસ્થં વાસારસોદ્ભવમ્ ॥ ૬૪ ॥

ત્રિફલાધૃત

મુંગરાજરસપ્રસ્થં પ્રસ્થમાજં પયઃ સ્મૃતમ્ ॥

દત્ત્વા તત્ર ઘૃતપ્રસ્થં કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈઃ પૃથક્ ॥ ૬૫ ॥

ત્રિફલા પિપ્પલી દ્રાક્ષા ચંદનં સૈન્ધવં બલા ॥ કાકોલી ક્ષીરકાકોલી મેદા મરિચનાગરમ્ ॥ ૬૬ ॥
 શર્કરા પુંડરીકં ચ કમલં ચ પુનર્નવા ॥ નિશાયુગ્મં ચ મધુકં સૈવૈરભિર્વિપાચયેત્ ॥ ૬૭ ॥
 નક્તાંધ્યં નકુલાંધ્યં ચ કંદૂં પિલ્લં તથૈવ ચ ॥ નેત્રસ્રાવં ચ પટલં તિમિરં વાજકં જયેત્ ॥ ૬૮ ॥
 અન્વેડપિપ્રશમં યાંતિ નેત્રરોગાઃ સુદારુણાઃ ॥ ત્રિફલાઘૃતમેતદ્ધિ પાને નસ્યાદિષ્ટચિત્તમ્ ॥ ૬૯ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આખ્યાળાં, એ ત્રણેનો સ્વરસ, અરઝૂશીનો રસ, ભાંગરનો રસ, બકરીનું દૂધ અને ઘી, એ પાંચે પદાર્થો એક એક પ્રસ્થ લેવા. પછી હરડાં, બેહેડાં, આખ્યાળાં, લીણ્ડીપીપર, દ્રાક્ષ, સુખડ, સિન્ધાજીણુ, બલા-ખરેડી, કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, મેદા-શતાવરી, મરી, શુણ્ઠ, શાકર, ઘોળું કમળ, સાટોડી, હળદર, દારુહળદર અને જેડીમધ, એ વીશે ઔષધો એક એક કર્પ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને ઉપરના પાંચ પદાર્થોની સાથે મેળવી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘીના ખાવાથી નક્તાંધ્ય, નકુલાંધ્ય, કંદૂ, પિલ્લ, નેત્રસ્રાવ, પટલ, તિમિર અને અજક

રોગ મટે છે, અને બીજા પાણુ સારી પેટે લયંકર નેત્ર રોગો મટે છે. આ ત્રિકલા ધૃત પેટમાં ખાવામાં અને નાકમાં નાખવામાં ઉપયોગી છે.

ગૌર્યાદ્યધૃત

દ્વે હરિદ્રે સ્થિરા મૂર્વા સારિવાચંદનદ્વયૈઃ ॥

મધુપર્ણી ચ મધુકં પદ્મકંશરપદ્મકૈઃ ॥ ૭૦ ॥

ઉત્પલોશીરમેદામિશ્નિફલાપંચવલ્કલૈઃ ॥ કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈરતૈર્થૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥ ૭૧ ॥

વિસર્પલતાવિસ્ફોટવિષ્કોટવ્રણાપહ્મ ॥ ગૌર્યાદ્યમિતિ વિશ્યાતં સર્પિર્વિષહરં પરમ્ ॥ ૭૨ ॥

હળદર, દારુહળદર, સુગન્ધી સમેરવો, મૂર્વા-મોરવેલ, કપુરીમંતુરી, સુખડ, રતાંજલી, ગળો, જેડીમંથ, કમળ, નાગકેશર, પદ્મક, કાળું કમળ, વાળો, મેદા-શતાવરી, હરડાં, ખેહુડાં, આમળાં, વડની ડાલ, ઉમ્મરાની ડાલ, પીપળાની ડાલ અને પારસપીપળાની ડાલ. એ ત્રેવીશે ઔષધો એક એક કર્પ લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક ત્રેવીશ કર્પ, ઘી એક પ્રસ્થ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્ય સુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ધૃત વિસર્પ, લૂતા, વિસ્ફોટ, વિષદોષ, કાટ વિકાર અને ત્રણ રોગ મટાડે છે. આ ગૌર્યાદ્ય ધૃત પ્રસિદ્ધ છે, અને તે બધા વિષદોષને હરે છે.

મધુરધૃત

વલામધુકારાસ્નાભિદંશમૂલફલત્રિકૈઃ ॥

પૃથગ્દિપલિકૈરેભિદ્રોળનીરેણ પાચયેત્ ॥ ૭૩ ॥

મયૂરં પક્ષપિતાન્ત્રયકૃત્પાદાસ્યવર્જિતમ્ ॥ પાદશેષં શૃતં નીત્વા ક્ષીરં દત્વા ચ તત્સમમ્ ॥ ૭૪ ॥

ઘૃતપ્રસ્થં પચેત્સમ્યગ્જીવનીયૈઃ પિચ્છન્મિતૈઃ ॥ તત્સિદ્ધં શિરસઃ પીઢાં મન્યાષ્ટઘ્રહં તથા ॥ ૭૫ ॥

અર્દિતં કર્ણનાસાક્ષિજિહ્વાગલ્ફજો જયેત્ ॥ પાને નસ્યે તથામ્યંગે કર્ણપુરેષુ યુજ્યતે ॥ ૭૬ ॥

હેમંતકાલે શિશિરે વસંતેષુ ચ શસ્યતે ॥

અલા-ખરેટી, જેડીમંથ, રાસ્ના, સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોંરિંગણી, ખેડી-ભોંરિંગણી, ગોખરુ, બીલી, અરણી, શ્યોનાક-અરફૂશો, શવન, પાટલા-પાડળ, હરડાં, ખેહુડાં અને આમળાં, એ સોલે ઔષધો બે બે પલ લઈ અધકચરાં કરવાં. સારપછી મોરને મારી, મોરની પાંખો, કાળગંનું પિત્ત, આંતરડાં, યકૃત, પગ, સુખ, ચામડી તથા બીજા જે હાડકાંઓ છે તે સર્વેને કાઢી નાંખીને આખા મોરનું એકલું શુદ્ધ માંસ જ કાઢવું. પછી ઉપર વર્ણવેલ અધકચરાં ઔષધો બીજી પલ, આખા મોરનું શુદ્ધ માંસ તથા પાણી એક દ્રોણ, એ ત્રણેને એકત્ર કરીને ઉકાળવાં અને પા દ્રોણ પાણી બાકી રહે સારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. સાર-બાદ મેદા-શતાવરી, મઝામેદા-શતાવરી, કોકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકોકાલી-આખસન્ધ, જીવક-વિદારીકન્દ, ઋષભક-વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, મીડી ખરખોડી, જેડીમંથ, રાની મગ અને રાની અડદ, એ દશે ઔષધો એક એક પિચ્છ (અક્ષ) લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. આ કલ્ક દશ અક્ષ, ઉપરનો ગાળી લીધેલો કાદો પા દ્રોણ, દૂધ પા દ્રોણ અને ઘી એક પ્રસ્થ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘી પાન કરવામાં, નરય લેવામાં, અભ્યંગ કરવામાં અને કાનની અન્દર નાંખવામાં વાપરે

તો શિરસપીડા, મન્યાગ્રહ, પૃષ્ઠગ્રહ, અર્દિત વાત, કર્ણ રોગ, નાસા રોગ, અક્ષિરોગ, જિહ્વારોગ અને ગલ રોગ મટે છે. આ ધીનું સેવન હેમંત, શિશિર અને વસંત ઋતુમાં કરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે.

ફલધૃત

ત્રિફલા મધુકં કુષ્ઠં દ્વે નિશે કટુરોહિણી ॥ ૭૭ ॥

વિઙંગં પિપ્પલી મુસ્તં વિશાલા કટ્ફલં વચા ॥

દ્વે મેદે દ્વે ચ કાકોલ્યૌ સારિવે દ્વે પ્રિયંગુકા ॥ ૭૮ ॥ શતપુષ્પા હિંગુ રાસ્ના ચંદનં રક્તચંદનમ્ ॥
જાતીપુષ્પં તુગાક્ષીરી કમલં શર્કરા તથા ॥ ૭૯ ॥ અજમોદા ચ દંતી ચ કલ્કૈરેતૈથ કાર્ષિકૈઃ ॥
જીવદ્વત્સૈકર્ણયા ઘૃતપ્રસ્થં ચ ગોઃ ક્ષિપેત્ ॥ ૮૦ ॥ ચતુર્ગુણેન પયસા પચેદારણ્યગોમયૈઃ ॥
સુતિથૌ પુષ્યનક્ષત્રે મૃદ્ધાંદે તામ્રજે તથા ॥ ૮૧ ॥ તતઃ પિવેચ્છુભદિને નારી વા પુરુષોઽથવા ॥
એતત્સર્પિર્નરઃ પીત્વા સ્ત્રીષુ નિત્યં વૃષાયતે ॥ ૮૨ ॥ પુત્રાનુત્પાદયેદ્ધીમાન્ વંધ્યાઽપિ લભતે સુતમ્ ॥
અનાયુષં યા જનયેદ્યા ચ સુતા પુનઃ સ્થિતા ॥ ૮૩ ॥ પુત્રં પ્રાપ્નોતિ સા નારી બુદ્ધિમંતં શતાયુષમ્ ॥
એતત્કલ્પવૃતં નામ ભારદ્વાજેન ભાષિતમ્ ॥ ૮૪ ॥ અનુક્તં લક્ષ્મણામૂલં ક્ષિપેત્તત્ર ચિકિત્સકઃ ॥

હરડાં, બેહડાં, આમ્બળાં, જેડીમંથ, કડ, હળદર, દારુહળદર, કડુ, વાવડિજું, લીણ્ડી-
પીપર, નાગરમોથ, મોટી ઇન્દ્રવારુણી, કાયફળ, ઘોડાવળ, મેદા-શતાવરી મહામેદા-શતાવરી,
કાંકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાંકાલી-આખસન્ધ, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, ઘઉંલા,
સૂવા, હિજું, રાસ્ના, સુખડ રતાંજલી, જાંબનાં ફૂલ, વંશલોચન, કમલ, સાકર, ખોડી અજ-
મોદ અને નેપાળાનાં મૂળ, એ બીજો ઔષધો એક એક કર્પ લખને તેમનો કલ્ક કરવો. એ
કલ્ક બીજી કર્પ, જ્યતાં વાછડાંવાળી એક જ રંગની ગાયનું ઘી એક પ્રસ્થ દૂધ ચાર પ્રસ્થ
અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ ચારે વસ્તુને એકત્ર કરી, માટીનાં અથવા ત્રાંખાનાં વાસણમાં
નાંખી, તે વાસણને પુષ્પ નક્ષત્રયુક્ત શુભ તિથિવાળા દિવસે અડધાં જાણાંના અગ્નિપર
ઘી બાફી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. સ્ત્રી અથવા પુરુષે સારે દિવસે
આ ઘી ખાવાને આરંભ કરવો. આ ઘી ખાનારો પુરુષ નિત્ય સ્ત્રીસંગ કરવા સાથે બુદ્ધિમાન્
છોકરો ઉત્પન્ન કરનારો થાય. વાંઝણી સ્ત્રી, જે આ ધીનું સેવન કરે, તે તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ
થાય. જે સ્ત્રીને મુવેલું છોકરું અવતરતું હોય અથવા જે સ્ત્રીને છોકરું આવીને મરી
જતું હોય, તેવી સ્ત્રીને આ ધીના સેવનથી, સો વર્ષની આવરદાવાળો બુદ્ધિમાન્ છોકરો થાય.
આ ફલધૃત ભારદ્વાજ ઋષિએ કહ્યું છે, પણ તે ઋષિએ જે કે આ ધીમાં ઘોળી બેડીભોંરિ
ગણીનાં મૂળ નાંખવાનું લખ્યું નથી, તોપણ શાર્ંગધરાચાર્યના મત પ્રમાણે તો વૈદ્યો ઘોળી
બેડીભોંરિગણીનાં મૂળ આ ધીમાં નાંખવાં.

ઘૃષ્ણનિવાસમૃતાવ્યાગ્રીપટોલાનાં શ્રતેન ચ ॥ ૮૫ ॥

પૃષ્ઠાદિ ધૃત

કલ્કેન પક્કં સર્પિસ્તુ નિહન્યાદ્વિષમજ્જવાન્ ॥

પાંડું કુષ્ઠં વિસર્પ ચ કૃમીનશીસિ નાશયેત્ ॥ ૮૬ ॥

અરૂંદ્રી, લિમ્ડા, ગળા, બેડીભોંરિગણી અને પટોલ-કડવાં પરવર, એ પાંચે ઔષધો
સરખે ભાગે લઈ, તેમનો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથને ગાળી લેવો. પછી એ ક્વાથનાં ઔષધોને

કદક એક ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને ઉપલા કાઢાનું પાણી સોલ ભાગ લઇ, એ ત્રણે પદાર્થોને મિશ્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘી વિષમજ્વર, પાંડુ, કુષ્ઠ, વિસર્પ, કૃમિ અને અર્શ રોગ મટાડે છે.

લઘુક્લધૃત

સહચરે દ્વે ત્રિફલાં ગુઢર્ચીં સપુનર્નવામ્ ॥

શુકનાસાં હરિદ્રે દ્વે રાસ્નાં મેદાં શતાવરીમ્ ॥ ૮૭ ॥

કલ્કીકૃત્ય ઘૃતં પ્રસ્થં પચેત્ ક્ષીરે ચતુર્ગુણે ॥ તત્સિદ્ધં પાયયેન્નારીં યોનિશ્ચલનિપીઢિતામ્ ॥ ૮૮ ॥
પીઢિતા ચલિતા યા ચ નિઃસૃતા વિઘ્નતા ચ યા ॥ પિત્તયોનિશ્ચ વિઘ્નતાં પંઢયોનિશ્ચયા સ્મૃતા ॥ ૮૯ ॥
પ્રપચંતે હિ તાઃ સ્થાનં ગર્ભં ગૃહ્ણંતિ ચાસકૃત ॥ એતત્ફલધૃતં નામ યોનિદોષહરં પરમ્ ॥ ૯૦ ॥

પીળો કાણ્ટાઅશેળિયો, કાળો કાણ્ટાઅશેળિયો, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, ગળો, સાટાડી, શુકનાસા-અરઝૂશો, હળદર, દારુહળદર, રાસ્ના, મેદા-શતાવરી અને શતાવરી, એ તેરે ઔષ્ધો પા (૦૧) પ્રસ્થ લઇને તેમને કદક કરવો. એ કદક પા (૦૧) પ્રસ્થ, ઘી એક પ્રસ્થ, ગાયનું દૂધ ચાર પ્રસ્થ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઇ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘી જે સ્ત્રીને યોનિશ્ચલ હોય તેને આપવું. પીડિતાયોનિ, ચલિતાયોનિ, નિઃસૃતાયોનિ, વિઘ્નતાયોનિ, પિત્તયોનિ, વિઘ્નતાયોનિ અને પંઢયોનિ, એવા પ્રકારના રોગોવાળી સ્ત્રીઓને આ ઘી આપ્યુંહોયતો ઉપલા રોગો મટી જાય, યોનિ પોતાને સ્થાનકે આવીને વારંવાર ગર્ભને ધારણ કરી શકે છે. આ ક્લધૃત યોનિ-દોષ મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

લાક્ષાદિ તૈલ

લાક્ષાઢકં ક્ષાથયિત્વા જલસ્ય ચતુરાઢકૈઃ ॥

ચતુર્થાંશં શૃતં નીત્વા તૈલપ્રસ્થં વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૯૧ ॥

મસ્ત્વાઢકં ચ ગોદ્વસ્ત્રૈવ વિનિયોજયેત્ ॥ શતપુષ્પામશ્વગંધાં હરિદ્રાં દેવદારુ ચ ॥ ૯૨ ॥
કટુર્કીં રેણુકાં મૂર્વાં કુષ્ઠં ચ મધુચિકામ્ ॥ ચંદનં મુસ્તકં રાસ્નાં પૃથક્ કર્ષપ્રમાણતઃ ॥ ૯૩ ॥
તૂર્ણયેત્તત્ર નિક્ષિપ્ય સાધયેન્મૃદુવહ્નિના ॥ અસ્યાઽમ્યંગાત્પ્રશામ્યંતિ સર્વેઽપિ વિષમજ્વરાઃ ॥ ૯૪ ॥
કાસશ્વાસપ્રતિદયાયત્રિકપૃષ્ઠપ્રહાસ્તથા ॥ વાતં પિત્તમપસ્મારમુન્માદં ચક્ષરાક્ષસાન્ ॥ ૯૫ ॥
કંઢં શૂલં ચ દૌર્ગન્ધ્યં ગાત્રાણાં સ્ફુર્ણં જયેત્ ॥ પુષ્પગર્મા ભવેદસ્ય ગમ્ભિણ્યમ્યંગતો મૃશમ્ ॥ ૯૬ ॥

ભોરડીની વા પીપળાની લાખ એક આઢક લઇ, તેની અન્દર ચાર આઢક પાણી નાંખીને તેને ઉકાળવી અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા લાખના કાઢાના પાણીની અન્દર તલનું તેલ એક પ્રસ્થ અને ગાયનાં દહીંની આઠ-દહીંપરનું પાણી એક આઢક નાંખવાં. એ ઉપરાંત સૂવા, આખસન્ધ, હળદર, દેવદારુ, કક, રેણુંક બીજ, મૂર્વા-ભોરવેલ, કઠ, જેડીમધ, સુખડ, નાગરમોથ અને રાસ્ના, એ ચારે ઔષ્ધો એક એક કર્ષ લઇ, તેમને કદક કરી, એ કદકને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોની સાથે મિશ્ર કરી, ધીમે ધીમે તાપે તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ શરીરે યોગવાથી સર્વ પ્રકારના વિષમજ્વરો, કાસ,

શ્વાસ, પ્રતિશ્વાય, ત્રિકગ્રહ, પૃથગ્રહ, વાતરોગ, પિત્તરોગ, અપરમાર, ઉન્માદ, યક્ષોન્માદ, રાક્ષોન્માદ, કંક્ર, શ્વલ, દૌર્ગન્ધ્ય રોગ અને ગાત્રસ્પ્રુરણુ રોગ મટે છે. આ તેલ જે ગર્ભિણી સ્ત્રીને શરીરે યોગવામાં આવે છે, તે સ્ત્રીનો ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે.

અંગારકતૈલ

મૂર્વા લાક્ષા હરિદ્રે દ્વે મંજિષ્ઠા સેન્દ્રવાણી ॥

બૃહતી સૈન્ધવં કુઠં રાસ્ના માંસી શતાવરી ॥ ૯૭ ॥

આરનાલાઢકે તત્ર તૈલપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥ તૈલમંગારકં નામ સર્વજ્વરવિમોક્ષણમ્ ॥ ૯૮ ॥

મૂર્વા-મોરવેલ, મોરડીની વા પીપળાની લાખ, હળદર, દારુહળદર, મજીઠ, ઇન્દ્રવાસણી, ઉભીભોરિંગણી, સિન્ધાલુણુ, કઠ, રાસ્ના, આલછડ અને શતાવરી, એ આરે ઔષધો એ પ્રસૂતિ લાધને તેમનો કદક કરવો. એ કદક એ પ્રસૂતિ, તલનું તેલ એક પ્રસ્થ તથા યોખાનું વાસી ઓસામણુ એક આઢક લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને મિશ્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ અંગારક નામનું તેલ સર્વ પ્રકારના તાવ મટાડે છે.

નારાયણતૈલ

અશ્વગંધા બલા બિલ્વં પાટલા બૃહતીદ્વયમ્ ॥

શ્વદંટ્રાડતિબલા નિંબઃ સ્યોનાકં ચ પુનર્નવા ॥ ૯૯ ॥

પ્રસારિણીમમ્નિમંથઃ કુર્યાદ્દશપલં પૃથક્ ॥ ચતુર્દ્રોણે જલે પત્તવા પાદશેષં શૃતં નયેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

તૈલાઢકેન સંયોજ્ય શતાવર્યાં રસાઢકમ્ ॥ ક્ષિપેતત્ર ચ ગોક્ષીરં તૈલાત્તસ્માચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

શનૈર્વિપાચયેદેભિઃ કલ્કૈર્દ્વિપલિકૈઃ પૃથક્ ॥ કુઠૈલા ચંદનં મૂર્વાં વચા માંસી સસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અશ્વગંધાબલારાસ્નાશતપુષ્પેન્દ્રદાદિભિઃ ॥ પર્ણીચતુષ્ટયેનૈવ તગેરેણ ચ સાધયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

તતૈલં નાવનેડ્મ્યંગે પાને બસ્તી ચ યોજયેત્ ॥ પક્ષાઘાતં હનુસ્તંભં મન્યાસ્તમ્મં ગલ્પ્રહમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

કુઙ્ગસ્ત્વં બધિરત્ત્વં ચ ગતિમંગં કટિપ્રહમ્ ॥ ગાત્રશોષેન્દ્રિયધ્વંસૌ નષ્ટશુક્રજ્વરક્ષ્યાન્ ॥ ૧૦૫ ॥

અંત્રવૃદ્ધિ કુરંડં ચ દંતરોગં શિરોપ્રહમ્ ॥ પાર્શ્વશૂલં ચ પાંગુલ્યં બુદ્ધિહારિં ચ ગૃષ્ણસીમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અન્યાંદિચ વિષમાન્ વાતાન્ જયેત્સર્વાંગસંશ્રયાન્ ॥ અસ્ય પ્રમાવાદ્વંધ્યાપિ નારી પુત્રં પ્રસૂયતે ॥

મત્યો ગજો વા તુરગસ્તૈલાદસ્માત્સુખી ભવેત્ ॥ યથા નારાયણો દેવો દુષ્ટદૈત્યવિનાશનઃ ॥ ૧૦૮ ॥

તથૈવ વાતરોગાનાં નાશનં તૈલમુત્તમમ્ ॥

આખસન્ધ, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, બીલી, પાટલાનાં-પાડળનાં મૂળ, ઉભીભોરિંગણી, મેડીભોરિંગણી, ગોખરુ, અતિબલા-ખપાટ, લિખ્મણની છાલ, શ્યોનાક-અરકુશો, સાટેડીનાં મૂળ, પ્રસારિણી-નારીવેલ અને અરણી, આ તેરે ઔષધો, દશ દશ પલ લઈ, તેઓને અધ-કચરાં કરી, તેમની અન્દર ચાર દ્રોણ પાણી નાંખીને પછી તેમને ઉકાળવાં અને યોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હોં ઉતારીને ગાળી લેવાં. પછી તેની અન્દર તલનું તેલ એક આઢક, શતાવરીનો સ્વરસ એક આઢક અને ગાયનું દૂધ ચાર આઢક લઈને એ ત્રણે પ્રવાહી પદાર્થોને નાંખવા. એ ઉપરાંત કઠ, એલચી, સુખડ, મૂર્વા-મોરવેલ, ઘોડાવજ, આલછડ, સિન્ધાલુણુ, આખસન્ધ, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, રાસ્ના, વરિયાળી, દેવદારુ સુગન્ધી સમેરવે, રાની મગ, રાની અડદ અને તગર, એ સત્તરે ઔષધો એ એ પલ લઈ, તેમનો કદક કરી,

એ કલ્કને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોની સાથે મિશ્ર કરી, ધીમે ધીમે તાપે તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ નસ્ય કર્મમાં, અભ્યંગ કરવામાં, પીવામાં અને અસ્તિ કર્મમાં વાપરવું. આ તેલથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, કુખ્જત્વ, અધિરત્વ, ગતિભંગ, કટિગ્રહ, ગાત્રશોષ, ઇન્દ્રિયધ્વંસ, નષ્ટશુક્ર, જ્વર, ક્ષય, અંતઃકૃદ્ધિ, કુરંડ-વૃષણકૃદ્ધિ, દંતરોગ, શિરોગ્રહ, પાર્શ્વશૂલ, પાંચુલ્ય, બુદ્ધિહાનિ વાત, ગૂંધ્રસી અને બીજા આખા અંગમાં થનારા વિષમ વાતો મટે છે. આ તેલના પ્રભાવથી વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર આવે છે. આ તેલના અભ્યંગથી મનુષ્યને સુખ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ હાથી અને ઘોડાને પણ આ તેલ ચોળવાથી સુખ થાય છે. જેમ નારાયણ દેવ દુષ્ટ દૈત્યોનો નાશ કરે છે, તેમ આ નારાયણ તેલ બધા વાત રોગોનો નાશ કરે છે.

વાસ્પ્ત્યાદિ તૈલ વાસ્પ્ત્યા ઔત્તરં મૂલં કુટ્તિતં તુ પલત્રયમ્ ॥ ૧૦૧ ॥
પલ્લદાશકં તૈલં ક્ષણં વહૌ વિપાત્તિમ્ ॥

નિષ્કત્રયં ભક્તયુતં સેવેતાસ્માદ્વિનયતિ ॥ ૧૧૦ ॥ હસ્તકંપઃ શિરઃકંપઃ કંપો મન્યાશિરામવઃ ॥

ઇન્દ્રવારુણીના વેલાનું ઉત્તર દિશાની કોરનું મૂળ આણી, તેને કુટીને તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક ત્રણ પલ, તલનું તેલ બાર પલ અને પાણી અડતાલીશ પલ લઇ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી કાણુવાર અગ્નિપર ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ત્રણ નિષ્ક લઇ, રાંધેલા ચોખાની-ભાતની સાથે ખાવાથી હસ્તકમ્પ, શિરઃકમ્પ અને મન્યાશિરાકમ્પ રોગ મટે છે.

બલામૂલકષાયેણ દશમૂલશ્રુતેન ચ ॥ ૧૧૧ ॥

બલાતૈલ કુલ્લિથયવકોલાનાં ક્ષાયેન પયસા તથા ॥

અષ્ટાષ્ટભાગયુક્તેન ભાગમેકં ચ તૈલકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

ગણેન જીવનીયેન શતાવર્યેન્દ્રદારુણા ॥ મંજિષ્ઠાકુષ્ઠશૈલેયતગરાગસ્તૈન્ધૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

વચાપુનર્નવામાંસીસારિવાદ્વયપત્રકૈઃ ॥ શતપુષ્પાઞ્જવગંધામ્યામેલયા ચ વિપાચયેત્ ॥ ૧૧૪ ॥

ગર્ભાર્થિનીનાં નારીનાં નરાણાં ક્ષીણેતસામ્ ॥ વ્યાયામક્ષીણગાત્રાણાં સૂતિકાનાં ચ યુજ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

રાજ્ઞાં યોગ્યમિદં તૈલં સુખિનાં ચ વિશેષતઃ ॥ બલાતૈલમિતિહ્યાતં સર્વવાતામયાપહમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

અધકચરં બલાનાં-અરેટીનાં મૂળ આઠ ભાગ તથા પાણી બત્રીશ ભાગ લઇ, એ બન્ને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવા. સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીલોરિંગણી, ખેડીલોરિંગણી, ગોખર, બીલી, ચરણી, શ્વેનાક-અરૂંદ્રશો, શવન અને પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોનાં અધકચરં મૂલો આઠ ભાગ તથા પાણી બત્રીશ ભાગ લઇ, એ બન્ને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવા. કળથી, જવ અને ખોરના ઠળિયાની અંદરનું બીજ, એ ત્રણે ઔષધોમાંનાં દરેક ઔષધો, આઠ ભાગ લઈ તથા તે દરેક ઔષધોમાં બત્રીશ ભાગ પાણી નાંખી, એ ત્રણે ઔષધોને બૃદાં બૃદાં ઉકાળી, ચોથો

ભાગ પાણી આક્રી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને પછી તેમને જૂદાં જૂદાં ગાળવાં. એ રીતે પાંચે કાઢાનાં ગાળી લીધેલાં પાણીને ભેગાં કરીને, તેમની અન્દર ગાયનું દૂધ આઠ ભાગ તથા તેલનું તેલ એક ભાગ નાંખવાં. એ ઉપરાંત મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, જીવક-ભોંયકોહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-ભોંય-કોહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, મીઠી ખરખોડી, જેઠીમધ, રાત્રી મગ, રાત્રી અડદ, શતાવરી, દેવદારુ મજીડ, કઠં, પથ્થરફૂલ, તગર, અગરચંદન, સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ, સાટોડી, આલછડ, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, તમાલપત્ર, સૂવા, આખસન્ધ અને એલચી, એ સતાવીશે ઔષધો, તેલનો ચોથો ભાગ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, તે કલ્કને ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરી, તેલ આક્રી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલને, ગર્ભની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીએ, ધાતુ ક્ષીણવાળા પુરુષે, વ્યાયામને લીધે ક્ષીણ થયેલા ગાત્રવાળાએ અને સૂવાવડી સ્ત્રીએ શરીર ચોળવું. ધણુકરીને-વિશેષે કરીને આ તેલ રાગઓને અને સૂખી મનુષ્યોને યોગ્ય છે. આ બધા તૈલ, સર્વ વાત રોગનો નાશ કરવામાં એ રીતે પ્રખ્યાત છે.

પ્રસારિણી તૈલ

પ્રસારિણીપલશતં જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ॥

પાદશિષ્ટઃ શ્વતો ગ્રાહ્યસ્તૈલં દધિ ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

કાંજિકં ચ સમં તૈલાત્ ક્ષીરં તૈલાચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥ તૈલાત્તથાષ્ટમાંશેન સર્વકલ્કાનિ યોજયેત્ ॥ ૧૧૮ ॥ મધુકં પિપ્પલીમૂલં ત્રિવ્રકઃ સૈન્ધવં વચા ॥ પ્રસારિણી દેવદારુ રાસ્ના ચ ગજપિપ્પલી ॥ ૧૧૯ ॥ મજ્જાતઃ શતપુષ્પા ચ માંસી ચૈર્ભિર્વિપાચયેત્ ॥ એતતૈલં વરં પક્કં વાતશ્લેષ્મામયાન્ જયેત્ ॥ ૧૨૦ ॥ કૌબ્જ્યં પંગુત્વચંજત્વે ગૃધ્રસીમર્દિતં તથા ॥ હનુષ્ઠશિરોગ્રીવાકટિસ્તંભં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૨૧ ॥ અન્યાંશ્ચ વિષમાન્ વાતાન્ સર્વાનાશુ વ્યપોહતિ ॥

પ્રસારિણી-નારીવેલ સો પલ લઈ, તેની અન્દર એક દ્રોણ પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવી અને ચોથો ભાગ પાણી આક્રી રહે ત્યારે તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા કાઢાની અન્દર તેલ, દહીં અને કાંજિક-કાંજી, એ ત્રણે પદાર્થો પા પા દ્રોણ નાંખવાં તથા ગાયનું દૂધ એક દ્રોણ નાંખવું. પછી જેઠીમધ, પીપરીમૂળના ગણડોડા, ચિત્રો, સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ, પ્રસારિણી-નારીવેલ, દેવદારુ, રાસ્ના, ગજપીપર, ભીલામું, સૂવા અને આલછડ, એ આરે ઔષધો, તેલનો આઠમો ભાગ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરી, તેલ આક્રી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તૈયાર કરેલું ઉત્તમ તેલ શરીર ચોળવાથી વાતકફ રોગ, કૌબ્જ્ય, પંગુત્વ, ખંજત્વ, ગૃધ્રસીવાત, આદતવાત, હનુસ્તમ્ભવાત, પૃષ્ઠસ્તમ્ભવાત, શિરોસ્તમ્ભવાત, ગ્રીવાસ્તમ્ભવાત અને કટિસ્તમ્ભવાત મટે છે તથા બીજા વિષમ વાત રોગો પણ ઝટ મટે છે-

માષા યવાતસી ક્ષુદ્રા મર્કટી ચ કુરંદકઃ ॥ ૧૨૨ ॥

માપાદિ તેલ

ગોકંટપ્લુટકથૈષાં પ્રત્યેકં પલસપ્તકમ્ ॥

ચતુર્ગુણંબુના પક્ષ્વા પાદશેષં શ્વતં નયેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

કાર્પાસાસ્થીનિ બદરં ઘણબીજં કુલિત્થકમ્ ॥ પૃથક્ચતુર્દશપલં ચતુર્ગુણજલે પચેત્ ॥ ૧૨૪ ॥

ચતુર્થોઘાવશિષ્ટં ચ ગૃહીયાત્કાથમુત્તમમ્ ॥ પ્રસ્થૈકં છાગમાંસસ્ય ચતુઃષષ્ટિપલે જલે ॥ ૧૨૫ ॥
 નિક્ષિપ્ય પાચયેદ્દીમાન્ પાદશેષં યતં નયેત્ ॥ તૈલપ્રસ્થે તતઃ કાથાન્સર્વાનિતાન્ વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૧૨૬ ॥
 કલ્કૈરેભિશ્ચ વિપચેદમૃતાકુછનાગૈઃ ॥ રાસ્નાપુનર્નવૈરઙ્ગૈઃ પિપ્પલ્યા શતપુષ્પયા ॥ ૧૨૭ ॥
 બલા પ્રસારિણીમ્યાં ચ માંસ્યા કટુકયા તથા ॥ પૃથગર્ધપલૈરૈતૈઃ સાધયેન્મૃદુનામિના ॥ ૧૨૮ ॥
 હન્યાતૈલમિદં શીઘ્રં પ્રીવાસ્તંભાપબાહુકૌ ॥ અર્ધોગશોષમાક્ષેપમૂસ્તંભાપતાનકૌ ॥ ૧૨૯ ॥
 શાસ્ત્રાકંપં શિરઃકંપં વિશ્વાત્વીમર્દિતં તથા ॥ માષાદિક્રમિદં તૈલં સર્વવાતવિકારનુત્ ॥ ૧૩૦ ॥

અદઃ, જવ, અળશી, ખેડીભોરિંગણી, કુંડિયાં, કાણ્ડાઅશેળિયો, ગોખરુ અને દુણ્દુક
 —અરકુશો, એ આઠે ઔષધો સાત સાત પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર પાણી
 યસો ચોવીશ પલ નાંખીને પછી તેમને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી યાકી રહે ત્યારે
 તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. કપાસિયાનો સરકો, ખોરનો ઠળિયો, શલ્કનાં બી અને કળથી
 એ ચારે ઔષધો, ચૌદ પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર પાણી યસો ચોવીશ
 પલ નાંખીને પછી તેમને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી યાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે
 ઉતારીને ગાળી લેવાં. બકરાનું માંસ એક પ્રસ્થ તથા પાણી ચૌસઠ પલ લઈ, એ બન્નેને
 એકત્ર કરીને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ કાઢો યાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી
 લેવાં. એ ગાળી લીધેલા ત્રણે કાઢાનાં પાણી તથા તલનું તેલ એક પ્રસ્થ લઈ, એ બધાને મિશ્ર
 કરવાં. પછી ગળો, કઠું, શુણ્ઠ, રાસ્ના, સાટોડી, એરંડાનું મૂળ, લીણ્ડીપીપર, સૂવા બલાનાં—
 ખરેટીનાં મૂળ, પ્રસારિણી—નારીવેલ, બાલછઃ અને કડુ, એ ચારે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ
 લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને ધીમે ધીમે
 તાપે, તેલ યાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તૈલને ગાળી લેવું. આ માપાદિક તેલ શરીરે
 ચાળવાથી ગ્રીવાસ્તંભ, અપઆલુક, અર્ધોગવાત, શોષ રોગ, આક્ષેપક, ઉરસ્તંભ, અપતાનકવાત,
 શાખાકંપ વાત, શિરઃકંપ વાત, વિશ્વાત્વી વાત અને અર્દિત વાત, એ સર્વે વાતરોગ મટે છે.

શતાવરી બલાયુગ્મં પર્ણ્યૌ ગંધર્વહસ્તકઃ ॥

શતાવરીતૈલ

અશ્વગંધા શ્વદંત્રા ચ બિલ્વઃ કાશઃ કુરંટકઃ ॥ ૧૩૧ ॥

- ણાં સાર્ધપલાન્ ભાગાન્ કલ્પયેત્ત વિષાચયેત્ ॥ ચતુર્ગુણેન નીરણ પાદશેષં યતં નયેત્ ॥ ૧૩૨ ॥
 નિયોજ્ય તૈલપ્રસ્થે ચ હીરપ્રસ્થં વિનિક્ષિપેત્ ॥ શતાવરીરસપ્રસ્થં જલપ્રસ્થં ચ યોજયેત્ ॥ ૧૩૩ ॥
 શતાવરીદેવદાર્શ્માંસીતગરચન્દનમ્ ॥ શતપુષ્પા બલા કુષ્ઠમેલા શૈલેયમુત્પલમ્ ॥ ૧૩૪ ॥
 ઋદ્ધિર્મેદા ચ મધુકં કાકોલી જીવકસ્તથા ॥ ણાં કર્ષસમૈઃ કલ્કૈસ્તૈલં ગોમયવહ્નિના ॥ ૧૩૫ ॥
 પચેત્તૈનૈવ તૈલેન નરઃ સ્ત્રીષુ વૃષાયતે ॥ નારી ચ લભતે પુત્રં યોનિશૂલં ચ નશ્યતિ ॥ ૧૩૬ ॥
 અંગશૂલં શિરઃશૂલં કામલાં પાંડુતાં ગરમ્ ॥ ગૃધ્રસીં હ્રીહશોષાંશ્ચ મેહાન્ દંડાપતાનકમ્ ॥ ૧૩૭ ॥
 સદાહં વાતરક્તં ચ વાતપિત્તગદાર્દિતમ્ ॥ અસુમ્દરં તથાધ્માનં રક્તપિત્તં ચ નશ્યતિ ॥ ૧૩૮ ॥
 શતાવરીતૈલમિદં કૃષ્ણાત્રેયેણ ભાષિતમ્ ॥ ઽન્નારાયણ્યૈસ્વાહા ॥ ઉત્તરામિમુલો મૂત્વા સ્નેહનલદિરશંકુના
 ઽસ્ત્રવંન્યાધિનાશિન્યૈ સ્વાહા ॥ હત્યુત્પાટનમંત્રઃ ॥ ઽકુમારજીવિન્યૈ સ્વાહા ॥ ઇતિ પાચનમંત્રઃ ॥

શતાવરી, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, અતિબલાનાં-ખપાટનાં મૂળ, સુગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, સમેરવાનાં મૂળ, એરંડાનું મૂળ, આખસન્ધ, ગોખરુ, ખીલીના ઝાડનાં મૂળ, કાંસ-કાંસડો અને કાણ્ટાઅશોળિયો, એ અગારે ઔષધો ડોઢ ડોઢ પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, પછી તેમની અન્દર પાણી છાસઠ પલ નાંખીને પછી એ બન્નેને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા કાઢાના પાણીની અન્દર તલનું તેલ, ગાયનું દૂધ, શતાવરીનો સ્વરસ અને પાણી, એ ચારે પ્રવાહી પદાર્થો એક એક પ્રસ્થ નાંખવા. એ ઉપરાંત શતાવરી, દેવદારુ, બાલજડ, તગર, સુખડ, સૂવા, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, કઠ, એલચી, પથ્થરફૂલ, કમળ, ઋક્ષિ-વારાહીકન્દ, મેદા-શતાવરી, જોડીમધ, કાકોલી-આખસન્ધ અને જીવક-વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, એ સોલે ઔષધો એક એક કર્ષ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોમાં નાંખી, એ સર્વેને મિશ્ર કરીને ગાયના છાણના છાણના અમિપર તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલને પુરુષ શરીરે ચોળે તો તેને નિત્ય સ્ત્રીસંગ કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે; તથા સ્ત્રી શરીરે ચોળે તો તેને છોકરો થાય છે. વળી આ તેલથી યોનિશ્ચલ, અંગ-શ્ચલ, શિરાશ્ચલ કામલા, પાંડુરોગ, વિપદોષ, ગૃધ્રસી વાત, પ્લીહા, શોષ, મેહ, દંડાપતાનક વાત, દાહયુક્ત વાતરક્ત, વાતપિત્તજન્યવિકાર, અર્દિતવાત, રક્તપ્રદર, આધ્માન વાત અને રક્ત-પિત્ત રોગ મટે છે. આ શતાવરી તૈલ કૃષ્ણાત્રેય ઋષિએ કહેલ છે.

આ તેલ બનાવવાને માટે જંગલમાંથી શતાવરી કેમ લાવવી? તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરું છું. ઐ નારાયણ્યૈ સ્વાહા, એ મંત્ર લાણી, નમસ્કાર કરી, ઉત્તર દિશામાં મુખ રાખીને ખેરના ખીલાથી શતાવરીને ખોદવી; પછી ઐ સર્વવ્યાધિનાશિન્યૈ સ્વાહા, એ મંત્ર લાણી, નમસ્કાર કરી, શતાવરીને ઉપાડી, અને ઐ કુમારજીવિન્યૈ સ્વાહા, એ મંત્ર લાણી, નમસ્કાર કરી, શતાવરીને તેલના પાકના ઉપયોગમાં લેવી.

કાસીસં લાંગલી કુષ્ઠં શુષ્ઠી કૃષ્ણા ચ સૈન્ધવમ્ ॥

કાસીસં લાંગલી કુષ્ઠં શુષ્ઠી કૃષ્ણા ચ સૈન્ધવમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

દંતી કોશાતક્રીબીજં હેમાહ્વા હરિતાલકઃ ॥ કલ્કૈઃ કર્ષમિતેરૈતૈસ્તૈલપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥ ૧૪૧ ॥

સ્નુશ્વર્ણપચસી દવાતૃષ્થશ્ચિદ્વપલસંમિતે ॥ ચતુર્ગુણં ગવાં મૂત્રં દત્ત્વા સમ્યક્પ્રસાધયેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

કથિતં ચરનાદેન તૈલમશોવિનાશનમ્ ॥ ક્ષારવત્પાતયત્યેતદશોસ્યમ્બંગતો મૃશમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

વલીનં દૂષયત્યેતત્ક્ષારકર્મકરં સ્મૃતમ્ ॥

હિરાકશી, દૂધિયો વજનાગ, કઠ, શુણ્ઠ, લીંડીપીપર, સિન્ધાવુણ, મનશિલ, કણેર, વાવડિંગ, ચિત્રો, અરકુશી, નેપાળાના મૂળ, કડવાં તુરિયાનાં બી, દારુડીનું મૂળ અને હરતાલ, એ પન્નરે ઔષધો એક એક કર્ષ લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક પન્નર કર્ષ, તલનું તેલ એક પ્રસ્થ, દાંડલિયા થોરનું દૂધ તથા આકડાનું દૂધ, એ બન્ને બે બે પલ અને ગૌમૃત ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ પાંચે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને

ગાળી લેવું. આ તેલ ખરનાદ ઋષિએ કહેલ છે. આ તેલને અર્શનાંપર જેમ ક્ષાર લગાડીએ છીએ તેમ ચોપડું એટલે અર્શ ખરી પડે છે. વળી આ તેલ, ક્ષારની માફક કામ કરે છે તે છતાં, ગુદાના મુખની અન્દર આવેલી ત્રિવલી(કુડલી-આમણ)ને પીડા કરતું નથી.

પિણ્ડતૈલ

મંજિષ્ઠાસારિવાસજંયઘ્નીસિન્ધૈઃ પલોન્મિતૈઃ ॥ ૧૪૪ ॥

પિંડાલ્યં સાધયેતૈલમૈરંડં વાતરક્તનુત્ ॥

મજ્જા, કપુરીમધુરી, રાળ, જેડીમધ અને મીણ, એ પાંચે ઔષધો એક એક પલ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને વીશ પલ એરંડિયા તેલમાં ખદખદાવીને પછી તેનો મલમ કરવો. આ પિંડતૈલ મલમથી વાતરક્ત રોગ મટે છે.

અર્કપત્રરસતૈલ

અર્કપત્રરસે પક્વં હરિદ્રાકલ્કસંયુતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

નાશયેત્સાર્ષપં તૈલં પામાં કચ્છં વિચર્ચિકામ્ ॥

હળદરનો કલ્ક એક ભાગ, સર્પવનું તેલ ચાર ભાગ અને આકડાનાં પાન્દડાંનો સ્વરસ સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ચોળવાથી પામા, કચ્છ અને વિચર્ચિકા રોગ મટે છે.

મરિચં હરિતાલં ચ ત્રિઘ્નં રક્તચંદનમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

મરિચાદિ તૈલ

મુસ્તં મનઃશિલા માંસી દ્વે નિશે દેવદાર ચ ॥

વિશાલા કરવીરં ચ કુષ્ઠમર્કપયસ્તથા ॥ ૧૪૭ ॥

તથૈવ ગોમયરસં કુર્યાત્કર્ષમિતાનુ પૃથક્ ॥ વિષં ચાર્ધપલં દેયં પ્રસ્થં ચ કટુતૈલકમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

ગોમુત્રં દ્વિગુણં દશાઞ્જલં ચ દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ મરિચાદ્યમિદં તૈલં સિધ્ધમકુષ્ઠપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

જયેત્કુષ્ઠાનિ સર્વાણિ પુંડરીકં વિચર્ચિકામ્ ॥ પામાં ચિત્રાણિ રક્તં ચ કંઠં કચ્છં પ્રણાશયેત્ ॥ ૧૫૦ ॥

મરી, હરતાલ, નસોતર, રતાંજલી, નાગરમોથ, મનશિલ, આલછડ, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, મોટી ઇન્દ્રવારુણીનાં મૂળ, કણેરનાં મૂળ, કડ, આંકડાનો ક્ષીર અને ગાયના છાણુનો રસ, એ પત્રે પદાર્થો એક એક કર્પ તથા શોધેલો વછનાગ અર્ધ પલ લઈને પછી એ સોલે ઔષધોનો કલ્ક કરવો. પછી સરસિયું તેલ એક પ્રસ્થ, ગૌમૂત્ર એ પ્રસ્થ અને પાણી એ પ્રસ્થ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોની અન્દર ઉપરનો કલ્ક મિશ્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ મરિચાદિ તૈલ શરીરે ચોળવાથી વિધ્મકુષ્ઠ, સર્વપ્રકારનાં કુડો, પુંડરીક કુષ્ઠ, વિચર્ચિકા કુષ્ઠ, પામા, ચિત્રકુષ્ઠ, રક્તકુષ્ઠ, કણ્ઠ અને કચ્છ રોગ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ તૈલ

ત્રિક્ષ્ણાદિરિષ્ટભૂનિબં દ્વે નિશે રક્તચંદનમ્ ॥

ૐતૈઃ સિદ્ધમરુષીણાં તૈલમમ્યંજને હિતમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, લિમ્બડો, કરિયાતું, હળદર, દારુહળદર અને રતાંજલી એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ચોપડવાથી અરુધી રોગ મટે છે.

ભાવયેન્નિબ્બીજાનિ મૃગરાજરસેન હિ ॥

નિમ્બખીજતેલ

તથાઽસનસ્ય તોયેન તત્તૈલં હંતિ નસ્યતઃ ॥ ૧૫૨ ॥

અકાલપલિતં સઘઃ પુંસાં દુઘ્ધાન્નમોજિનામ્ ॥

લિમ્બડાની લિમ્બોળીને પ્રથમ ભાંગરાના રસની ભાવના દેવી અને સૂકાયા પછી પાછી ખીયાની છાલના કઠાની ભાવના દેવી. એ રીતે ભાવના દીધેલી લિમ્બોળીનું તેલ કાઢવું. આ તેલનું, દૂધ ભાત ખાનારા પુરુષે નર્ય લેવાથી, ક્વખતે ધોળા થયેલા વાળ જલદી કાળા થાય છે.

ચઘ્દીમધુતેલ

ચઘ્દીમધુકક્ષીરામ્યાં નવધાત્રીફલૈઃ શ્વત્મ્ ॥ ૧૫૩ ॥

તૈલં નસ્યકૃતં કુર્યાત્ કેશાન્ રમશ્રૂણિ સર્વશઃ ॥

જેઠીમધ અને ઠંળિયા કાઢેલાં લીલાં આમ્યળાં, એ બંને ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલક કરવો. એ કલક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, ગાયનું દૂધ સોલ ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું નર્ય લેવાથી માંથું, મુંઝ અને ડાઢીએથી જતા રહેલા વાળ પાછા આવે છે.

કરંજનદિ તૈલ

કરંજશ્ચિત્રકો જાતી કરવીરશ્વ પાચિતમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

તૈલમેભિદ્રુતં હન્યાદમ્યંગાદિન્નલ્લસત્કમ્ ॥

કરંજની છાલ, ચિત્રો, ગળનાં પાંદડાં અને કણેરનાં મૂળ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલક કરવો. એ કલક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ચોળવાથી ઇન્દ્રિયરોગ જલદી નાશ પામે છે.

નીલાકાદિ તૈલ

નીલિકા કેતકીકન્દં મૃગરાજઃ કુરંટકઃ ॥ ૧૫૫ ॥

તથાઽર્જુનસ્ય પુષ્પાણિ બીજકાત્કુસુમાન્યપિ ॥

કૃષ્ણાસ્તિલાશ્ચ તગરં સમૂલં કમલં તથા ॥ ૧૫૬ ॥ અયોરજઃ પ્રિયંગુશ્ચ દાહિમત્વગુહ્નચિકા ॥

ત્રિફળપદ્મપંકજ કલ્કૈરેભિઃ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૫૭ ॥ કર્ષમાત્રં પચેતૈલં ત્રિફલકાથાસંયુતમ્ ॥

મૃગરાજસેનૈવ સિદ્ધં કેશસ્થિરીકૃતમ્ ॥ ૧૫૮ ॥ અકાલપલિતં હંતિ દારુણં ચોપજિહ્વિકામ્ ॥

ગળી, કેવડાનો કન્દ, ભાંગેરો, કાણ્ટાચશેળિયો, અર્જુન વૃક્ષનાં-અર્જુન સાદડાનાં-ધોળાં સાજડના ફૂલ, ખીયાનાં ફૂલ, કાળા તલ, તગર, કન્દ સહિત કમલફૂલ, લોઢાનો ભૂંકો, ધર્ણલા, દારુમની છાલ, ગજો, હરડાં, બેહેડાં, આમ્યળાં અને કમળની નીચેનો ગારો-કાદવ, એ સત્તરે ઔષધો કર્પ કર્પ લઇને તેમનો કલક કરવો. એ કલક સત્તર કર્પ; તલનું તેલ અઽસઠ કર્પ; હરડાં, બેહેડાં અને આમ્યળાનો ક્વાથ બસો બોતેર કર્પ અને ભાઈશાનો રસ બસો બોતેર કર્પ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ગાળી લેવું. આ તેલ ચોપડવાથી કેશ સ્થિર થાય છે અર્થાત ખરી પડતા નથી; ક્વખતે થયેલા ધોળા વાળ કાળા થાય છે તથા દારુણ કપાલરોગ અને ઉપજિહ્વિક જિહ્વારોગ મટે છે.

મુંગરાજરસેનૈવ લોહકિંટ્વ ફલત્રિકમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

ભુંગરાજતૈલ

સારિવાં ચ પચેત્કલ્કૈસ્તૈલં દારુણાશનમ્ ॥

અકાલપલિતં કંઠમિન્દ્રુક્ષં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

લોહાનો ભૂંકા, હરડાં, ખેહડાં, આગળાં અને કપુરીમધુરી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને ભાંગરાનો રસ સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ મસ્તકપર ચોળવાથી દારુણ કપાલ રોગ, કણ્ઠ વાત અને ઇન્દ્રિય કપાલ રોગ મટ છે તથા ક્યપ્તને થયેલા ઘોળા વાળ કાળા થાય છે.

ઈરિમેદત્વચં ક્ષુણ્ણં પચેચ્છત્પલોન્મિતામ્ ॥

ઈરિમેદાદિ તૈલ

જલદ્રોણેન તત્કવાથં ગૃહ્ણીયાત્પાદશેષિતમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

તૈલસ્યાર્ધાઢકં દત્ત્વા કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈઃ પચેત્ ॥

ઈરિમેદલવંગામ્યાં ગૈરિકાગરપદ્મકૈઃ ॥ ૧૬૨ ॥ મંજિષ્ઠાલોઘ્રમથુકૈર્લાઘ્ન્યપ્રોધમુસ્તકૈઃ ॥

ત્વગ્જાતિફલકર્પૂરકંકોલલદિરૈસ્તથા ॥ ૧૬૩ ॥ પતંગઘાતક્રીપુષ્પમુદ્ધૈભૈલાનાગકેશરૈઃ ॥

કટ્ફલેન ચ સંસિદ્ધં તૈલં મુલ્કજં જયેત્ ॥ ૧૬૪ ॥ પ્રદુષ્ટમાંસં પલિતં શીર્ણદન્તં ચ સૌષિરમ્ ॥

શ્યાવદંતં પ્રહર્ષ ચ વિદ્રધિં કૃમિદન્તકમ્ ॥ ૧૬૫ ॥ દન્તસ્ફુટનદૌર્ગન્ધ્યજિહ્વાતાલ્વોષ્ઠજાં રુજમ્ ॥

અધકચરી દુર્ગન્ધી ખેરતી છાલ સો પલ તથા પાણી એક દ્રોણ લઈ, એ અને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા, અને ચોથો ભાગ પાણી આડી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવા. એ ગાળી લીધેલા કાઢાના પાણીની અન્દર, તલનું તેલ અર્ધો આઢક નાખવું. એ ઉપરાંત દુર્ગન્ધી ખેરતી છાલ, લવંગ, ગેરુ, અગરચંદન, પદ્મક, મચ્છડ, લોદર, જેડીમધ, લાખ વડતી છાલ, નાગરમોથ, તજ, નયકલ, કપૂર, ચણકઆખ, ખેરતી છાલ, પતંગ, ધાવણીનાં ફૂલ, જીળી એલચી, નાગેશર અને કાયકળા. એ એકીશે ઔષધો એક એક કર્ષ લઈ તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને પણ ઉપરના કાઢાના પાણીમાં નાંખી, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ મુખરોગ, પ્રદુષ્ટ માંસદન્ત રોગ, પલિત કપાલ રોગ, શીર્ણદન્ત રોગ, સૌષિર દન્તમૂલ રોગ, શ્યાવદન્ત રોગ, દન્તહર્ષ રોગ, દન્તવિદ્રધિ રોગ, કૃમિદન્તક દન્ત રોગ, દન્તસ્ફુટન રોગ, દન્તદૌર્ગન્ધ્ય રોગ, જિહ્વા રોગ, તાલુ રોગ અને આઘ રોગ મટાડે છે.

જાતિર્નિવપટોલાનાં નક્કમાલસ્ય પલ્લવાઃ ॥ ૧૬૬ ॥

સિક્કયં સમધુકં કુઠં દ્વે નિશે કદુરોહિણી ॥

મંજિષ્ઠા પદ્મકં લોઘ્રમમયા નીલમુત્પલમ્ ॥ ૧૬૭ ॥ તુત્થકં સારિવા વીજં નક્કમાલસ્ય દાપયેત્ ॥

एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥ ૧૬૮ ॥ નાડીવ્રણે સમુત્પન્ને સ્ફોટકે કચ્છુરોગિણુ ॥

सयः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ॥ ૧૬૯ ॥ નચ્છદંતક્ષતે દેહે વ્રણે દુષ્ટે પ્રશસ્યતે ॥

જાઠ, લિખ્ખડો. પટોલ-કડવાં પરવર અને કરંજ, એ ચારેનાં પાન્દડાંઓ; મીણુ, જેડીમધ, કંઠ, હળદર, દારુહળદર, કડુ, મચ્છડ, પદ્મક, લોદર, હરડે, અણું કમળ, મોરચુથુ,

કપુરીમધુરી અને કરંજનાં બી, એ અઢારે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ નાડીવણ, રફેટક રોગ, કચ્છુ રોગ, તરત થયેલો શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ રોગ, વિદ્ધ રોગ, નબક્ષત, દંતક્ષત અને દેહની અન્દરનાં દુષ્ટ પ્રણો મટાડે છે.

હિંગ્વાદિ તેલ

હિંગુતુંબુરુઠાંઠીમિઃ કટુતૈલં વિપાચયેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણશૂલં પ્રણયતિ ॥

હિજી, તુંબરુ—ચિરફળ અને શુણ્ઠ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, સરસિયું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ કાનમાં રેડવાથી કર્ણશૂલ મટી જાય છે.

બાલબિલ્વાદિ તેલ

બાલબિલ્વાનિ ગોમૂત્રે પિષ્ટા તૈલં વિપાચયેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

સાજક્ષીરં ચ નીરં ચ બાધિર્યં હંતિ પૂરણાત્ ॥

કુણીબીલીને ગોમૂત્રમાંવાટીને તેનો કલ્ક કરવો. એ બીલીનો કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, બકરીનું દૂધ સોલ ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ કાનમાં રેડવાથી બાધિર્ય રોગ મટે છે.

ક્ષારતૈલ

બાલમૂલકર્શિબીનાં ક્ષારઃ ક્ષારયુગં તથા ॥ ૧૭૨ ॥

લવણાનિ ચ પંચૈવ હિંગુ શિમુ મહૌષધમ્ ॥

દેવદાર વચા કુઠં શતપુષ્પા રસાંજનમ્ ॥ ૧૭૩ ॥ ગ્રંથિકં મદ્રમુસ્તં ચ કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈઃ પૃથક્ ॥

તૈલપ્રસ્થં ચ વિપચેત્કદલીબીજપૂરયોઃ ॥ ૧૭૪ ॥ રસામ્ભ્યાં મધુસૂક્તેન ચાતુર્ગુણ્યમિતેન ચ ॥

પૂયસ્તાવં કર્ણનાદં શૂલં બધિરતાં કૂમીન્ ॥ ૧૭૫ ॥ અન્યાંશ્ચ કર્ણજાન્ રોગાન્મુખરોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥

ઝીણા મૂળાની શિંગ—મોગરી—મોગરા (મૂલાકળી)નો ક્ષાર, જવખાર, સાચખાર, સિન્ધા—લુણ, સંચળ, બિડલવણ, વડાગરું મીઠું, દરિયાનું મીઠું, હિજી, શરગવાની છાલ, શુણ્ઠ, દેવદાર, ઘોડાવજ, કઠ, સ્વા, રસવંતી, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા અને નાગરમોથ, એ અઢારે ઔષધો એક એક કર્ષ લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક અઢાર કર્ષ, તલનું તેલ એક પ્રસ્થ, કેળના કન્દનો રસ, બીજોરાં લીઝ્યુનો રસ અને મધુસૂક્ત, એ ત્રણે ઔષધો ચાર ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ પૂયસ્તાવ, કર્ણનાદ, કર્ણશૂલ, બધિરતા, કૂમિરોગ, બીજા કર્ણરોગો અને મુખરોગોને મટાડે છે.

મધુસૂક્ત કરવાની વિધિ

જંબીરાણાં ફલરસઃ પ્રસ્થૈકઃ કુઢવોન્મિતમ્ ॥

માક્ષિકં તત્ર દાતવ્યં પલૈકા પિપ્પલી સ્મૃતા ॥

દ્વૈતદેવીકૃતં સર્વં મૃદ્ધાંઢે ચ નિધાયયેત્ ॥ ધાન્યરાશિસ્થિતં માસં મધુસૂક્તમુદાહતમ્ ॥

કાગડી લીઝ્યુનો રસ એક પ્રસ્થ, મધ એક કુડવ અને લીણીપીપરનું ચૂર્ણ એક પલ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને મિશ્ર કરી, માટીના ઘડામાં નાંખી, માટીના ઘડાનાં મોઢાંને કપડાં

તથા માટીવતી છાંદી લઇને, પછી તે ઘડાને અનાજના ઢગલાની અન્દર એક મહિના સુધી ઝાટી મૂકવો. આ મધુસૂક્ત દવા, ઉપરના ક્ષાર તૈલમાં આવેલ છે, તેથી અહીં આપી છે.

પાઠાદિ તૈલ

પાઠા દ્વે ચ નિશે મૂર્વાપિપ્પલીજાતિપલ્લવૈઃ ॥ ૧૭૬ ॥

દંત્યા ચ તૈલં સંસિદ્ધં નસ્યં સ્યાત્ દુષ્ટીનસે ॥

કાળીપાટ, હળદર, દારુહળદર, મૂર્વા-મોરવેલ, લીણીપીપર, જામનાં પાંદડાં અને નેપાળાનાં મૃળ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી, પછી તે તેલ ગાળી લેવું. આ તેલનું નસ્ય લીધાથી દુષ્ટ પીનસ રોગ મટે છે.

કુષ્ઠાદિ તૈલ

કુષ્ઠં ચિલ્વકળાશુઠીદ્રાક્ષાકલ્કકષાયવત્ ॥ ૧૭૭ ॥

સાધિતં તૈલમાજ્યં વા નસ્યાત્ક્ષવથુનાશનમ્ ॥

કઠ, ખીલી, લીણીપીપર, શુણ્ઠ અને દ્રાક્ષ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું નસ્ય લેવાથી ક્ષવથુ રોગ નાશ પામે છે.

કુષ્ઠાદિ ધૂત

ઉપરના જ પદાર્થોને તલના તેલને બદલે ઘીમાં એ જ પ્રમાણમાં લેઇને એજ રીતિએ ઘી બનાવાય છે.

વ્યાઘ્રયા તૈલ

વ્યાઘ્રીદંતીવચાશિષ્ણુતુલસીવ્યોષસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૭૮ ॥

કલ્કૈશ્વ પાચનં તૈલં પૂતિનાસાગદાપહમ્ ॥

એડીલોરિંગણી, નેપાળાનાં મૃળ, ઘોડાવજ, શરગવાની જાલ, તુલસીનાં પાંદડાં, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર અને સિન્ધાલુણુ, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછે તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ સૂંઘવાથી, પૂતિ નાસા રોગ મટે છે.

ગૃહધૂમકાદિ તૈલ

ગૃહધૂમકળાદારુક્ષારનક્તાહસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૭૯ ॥

સિદ્ધં શિશ્વરીબીજૈશ્ચ તૈલં નાસાર્શં હિતમ્ ॥

ધુંસ, લીણીપીપર, દેવદાર, જવખાર, કરંજ, સિન્ધાલુણુ અને અધેડાનાં ખી, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછે તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ નાસાર્શ રોગ મટાડે છે.

વજ્રતૈલ

વજ્રીક્ષીરં રવિક્ષીરં દ્રવં ધતૂરચિત્રકમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

મહિષીવિદ્મ્બં દ્રાવં સર્વોશં તિલતૈલકમ્ ॥

પવેતૈલાવશેષં ચ ગોમૂત્રેઽથ ચતુર્ગુણે ॥ ૧૮૧ ॥

તૈલાવશેષં પ્રપચા ચ તતૈલં પ્રસ્યમાત્રકમ્ ॥ ગંધકામિશિલાતાલં વિઙ્ગાતિવિષાવિષમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

તિક્તકોશાતકી કુણ્ઠં વચા માંસી કટુત્રયમ્ ॥ પીતદારુ ચ યષ્ટપાહ્લં સર્જિકાક્ષારજીરકમ્ ॥ ૧૮૩ ॥
 દેવદારુ ચ કર્ણીશં ચૂર્ણં તૈલે વિનિક્ષિપેત્ ॥ વજ્રતૈલમિદં સ્થાતમમ્બ્યગાત્સર્વકુષ્ઠનુત્ ॥ ૧૮૪ ॥

દાણડલિયા થોરનું દૂધ, આંકડાનું દૂધ, ધંતુરાનો રસ, ચિત્રાનો રસ અને ભેંસના ઊણુનો રસ. એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમની અન્દર તલનું તેલ, તે પાંચેની બરોબર નાંખીને, પછી તેમને તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવાં. ત્યારબાદ તેલથી યોગણું ગાયનું મૂત્ર, ઉપરના તેલમાં નાંખીને, તેમને પાછાં તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. પછી ગન્ધક, ચિત્રા, મનશિલ, હરતાલ, વાવડિફ, અતિવિષની કળી, શુદ્ધ કુરેલો વછનાગ, કડવાં તુરિયાં, કઠ, ઘોડાવજ, બાલછડ, શુદ્ધ, મરી, લીણીપીપર, દારુહળદર જેઠીમધ, સાજીખાર, છૂરું અને દેવદારુ, એ ઓગણીશે ઔષધો એક એક કર્પે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી તે ચૂર્ણને એક પ્રથમ તેલની અન્દર મેળવવું. આ વજ્રતૈલ, શરીરે યોગવાથી, સર્વે પ્રકારનાં કુષ્ઠો મટે છે.

કરવીરાદિ તૈલ કરવીરશિષાં દંતી ત્રિવૃત્તકોશાતકીફલમ્ ॥

રંમાક્ષારોદકે તૈલં પ્રશસ્તં લોમશાતનમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

કુરેણુના મૂળ, નેપાળાનાં મૂળ, નસોતર અને કડવાં તુરિયાં. એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો કલક કરવો. એ કલક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને કેળના ક્ષારનું પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ, જે જગ્યાએથી વાળ કાઢી નાંખવા હોય, ત્યાં યોગવાથી વાળ નીકળી જાય છે.

ચંદનાદિ તૈલ ચંદનાંબુ નલં વાપ્યં યષ્ટી શૈલેયપદ્મકમ્ ॥

મંજિષ્ઠા સરલં દારુ સઠયેલા પૂતિકેશરમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

પત્રં સેવ્યં મુરા માંસી કંકોલં વનિતાંબુદમ્ ॥ હરિદ્રે સારિવે તિક્તકા લવંગાગરુકુંકુમમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

ત્વષ્ઠેણુનલિકાશ્ચૈમિસ્તૈલં મસ્તુ ચતુર્ગુણમ્ ॥ લાક્ષારસસમં સિદ્ધં પ્રહ્લં બલવર્ધનમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

રક્તપિત્તક્ષતક્ષીણશ્વાસકાસવિનાશનમ્ ॥ આયુઃપુષ્ટિકરં ચૈવ વશીકરણમુત્તમમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

વિશેષાત્ક્ષયરોગઘ્નં અપસ્મારજ્વરં હરમ્ ॥

સુખડ, વાળો, નખલા, કઠ, જેઠીમધ, પથ્થરફૂલ, પદ્મક, મજીઠ, ગન્ધોબેરજો, દેવદારુ, કપૂરકાચલી, એલચી, જબાદ કસ્તૂરી, તમાલપત્ર, કાળો વાળો, મુરા-એકાંગીમુરા, બાલછડ, ચણકબાબ, ધઉલા, નાગરમોથ, હળદર, દારુહળદર, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, કડુ. લવિંગ, અગરચન્દન, કેશર, તજ, રેણુકખીજ અને નલિકા, એ એક-ત્રીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો, કલક કરવો, એ કલક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, દહીંની તર સોલ ભાગ અને અળનો સોલ ભાગ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ, ગ્રહ અને તથા બલવર્ધન છે. વળી રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષીણ, શ્વાસ અને કાસ રોગ મટાડનારું, આયુષ્ય વધારનારું અને ઉત્તમ પ્રકારનું વશીકરણ કરનારું, ક્ષયરોગ, અપસ્માર અને જ્વર રોગ મટાડનારું છે.

લાક્ષારસ-અળતો
કરવાની વિધિ

લાક્ષારસ્યોષ્ઠગુણજલે દત્ત્વા પાદાવશિષ્ઠતૈલસમો લાક્ષારસો ગ્રાહ્યઃ ॥

અથવા ષડ્ગુણજલેન એકવિંશતિવારાન્ ગાલયિત્વા રસો ગ્રાહ્યઃ ॥

એક પ્રસ્થ લાખને આઠ પ્રસ્થ પાણીની અન્દર નાંખીને ઉકાળવી અને એ પ્રસ્થ પાણી આકી રહે સારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા પાણીનું નામ અળતો-લાક્ષારસ જાણવું. અથવા એક પ્રસ્થ લાખની અન્દર છ પ્રસ્થ પાણી નાંખીને લાખનું પાણી કરવું અને એ પાણીને એકવીશ વાર ગાળવું. એ ગાળી લીધેલા પાણીનું નામ અળતો-લાક્ષારસ જાણવું.

વ્યાધિ તૈલ

વચાં સર્ટીં હરિદ્રે દ્વે દેવદારુમહૌષધી ॥ ૧૯૦ ॥

હરીતકીમતિવિષામુસ્તકેન્દ્રયવાન્સમાન્ ॥

એતાન્દશપલાન્ ભાગાન્ ચતુર્દોષેઽન્મસઃ પચેત્ ॥ ૧૯૧ ॥ ચક્રમર્દરસૈસ્તૈલં કટુકં મૃદુનાઽમ્નિના ॥ પાદશેષે વિનિક્ષિપ્ય સિન્દૂરમિવ તારયેત્ ॥ ૧૯૨ ॥ એતતૈલં નિહંત્યાશ્ચ ગંડમાલં સુદારુણામ્ ॥

ઘોડાવજ, કપુરકાચલી, હળદર, દારુહળદર, દેવદારુ, શુણ્ઠ, હરડે, અતિવિષની કળી, મોથ અને ઇન્દ્રજવ, એ દશે ઔષધો દશ દશ પલ લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક સો પલ તથા પાણી ચાર દ્રોણુ લઈ, એ બન્નેને એકત્ર કરીને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી આકી રહે સારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા કાઠાના પાણીની અન્દર સરસિયું તેલ ચારસો પલ તથા કુંવાડિયાનાં પાન્દડાંનો રસ સોલસો પલ નાંખીને, તેમને ધીમે ધીમે તાપે, તેલ આકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. પછી તેની અન્દર સિન્દૂર નાંખીને તે સિન્દૂરને ઘૂંટવો. આ તેલ, ભયંકર ગંડમાલા રોગ તરત મટાડે છે.

નિર્ગુણ્ડી તૈલ

નિર્ગુણ્ડીસ્વરસે તૈલં લાઙ્ગલીમૂલકલ્પિકતમ્ ॥

તૈલં નસ્યાન્નિહંત્યાશ્ચ ગંડમાલં સુદારુણામ્ ॥

દૂધિયાવછનાગના મૂલનો કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, નગડનો રસ સોલ ભાગ તથા પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ સર્વેને મિશ્ર કરી, તેલ આકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું નરય આપવાથી, જલદી દારુણ ગણડમાલા રોગ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્ંગધરે રચેલી શાર્ંગધર સંહિતાને વિષે મધ્યમખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં ધૃતાદિ ઔષધો નામે નવમા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૧૦ મો, આસવાદિ ઔષધો

પરિપક્વ આસવાદિનાં
લક્ષણુ

દ્રવેષુ ચિરકાલસ્થં દ્રવ્યં યત્સંધિતં મવેત્ ॥

ધણો વખત સુધી પ્રવાહી પદાર્થોની અંદર રહેલાં ઔષધોમાં આથો આવે ત્યારે તે આસવાદિને તૈયાર થયેલા જાણવા.

આસવારિષ્ટમેદૈસ્તુ પ્રોચ્યતે મેષજોચિતમ્ ॥ ૧ ॥

આસવાદિનાં નામે

ઉપરનો પ્રવાહી પદાર્થ, આસવ અને અરિષ્ટ એ બે પ્રકારથી ઔષધોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે.

- આસવ** બનાવવાની વિધિ
 યદપક્વૌષ્ઠયાં બુઘ્યાંસિદ્ધં મયં સ આસવઃ ॥
 પાણીની અંદર, કાયાં ઔષધોનું તૈયાર કરેલું જે મધ, તેનું નામ આસવ જાણવું.
- અરિષ્ટ** બનાવવાની વિધિ
 અરિષ્ટઃ કાથસાઘ્યઃ સ્યાત્ ॥
 જેમ ક્વાથ કરીએ છીએ, તેમ ક્વાથ કરીને, તે ક્વાથના પ્રવાહીમાં નાંખેલાં ઔષધોનો જે ઉભરો આવવો, તેનું નામ અરિષ્ટ જાણવું.
- આસવ** અને **અરિષ્ટ** પીવાની માત્રા
 તયોર્માનં પલોન્મિતમ્ ॥ ૨ ॥
 આસવ અને અરિષ્ટ પીવાની માત્રા એક પલની જાણવી.
- અરિષ્ટ**માં નાંખવાના પદાર્થોની માત્રા
 અનુક્તમાનારિષ્ટેષુ દ્રવદ્રોણે તુલાં ગુહમ્ ॥
 ક્ષૌદ્રં ક્ષિપેદ્ગુહાદર્થં પ્રક્ષેપં દશમાંશકમ્ ॥ ૩ ॥
 જે અરિષ્ટના પ્રયોગમાં નાંખવાના પદાર્થોનું વજન ન લખ્યું હોય તે અરિષ્ટના પ્રયોગમાં જે દ્રવ પદાર્થ એક દ્રોણ સૂધી નાંખવાનો હોય તો ગોળ એક તુલા નાંખવો. ગોળનો અર્ધો ભાગ મધ નાંખવું અને તેની અન્દર ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળનો દશમે ભાગ નાંખવું.
- શીતરસસીધુ** બનાવવાની વિધિ
 જ્ઞેયઃ શીતરસઃ સીધુરપક્વમધુરદ્રવૈઃ ॥
 સિદ્ધઃ પક્વરસઃ સીધુઃ સંપક્વમધુરદ્રવૈઃ ॥ ૪ ॥
 ન પાકેલા એવા શેરડીના રસ આદિ મીઠા પદાર્થોનો બનાવેલો જે મધ, તે શીતરસસીધુ કહેવાય છે.
- પકવરસસીધુ** બનાવવાની વિધિ
 સારી રીતે પાકેલા એવા મીઠા પ્રવાહી પદાર્થોનો બનાવેલો જે મધ, તે પકવરસસીધુ કહેવાય છે.
- સુરા** બનાવવાની વિધિ
 પરિપક્વાન્નસંધાનસમુત્પન્નાં સુરાં જગુઃ ॥
 ચોખ્ખા આદિ રાધેલાં અન્નોમાંથી, અગ્નિવરે યન્ત્રદ્વારા કાઢવામાં આવેલું જે મધ, તેને સુરા કહે છે.
- પ્રસન્નાનાં લક્ષણ**
 સુરામંઢઃ પ્રસન્ના સ્યાત્
 તે સુરાનો જે મણડ અર્થાત્ પાતળો ભાગ, તેનું નામ પ્રસન્ના જાણવું.
- કાદમ્બરીનાં લક્ષણ**
 તતઃ કાદંબરી ઘના ॥ ૫ ॥
 તે પ્રસન્નાથી જે ઘાટો ભાગ, તેનું નામ કાદમ્બરી જાણવું.
- જગલનાં લક્ષણ**
 તદધો જગલો જ્ઞેયો
 સુરાની નીચેના ઘાટા પદાર્થનું નામ જગલ જાણવું.
- મેદકનાં લક્ષણ**
 મેદકો જગલાદ્ધનઃ ॥
 જગલની નીચેના ઘાટા પદાર્થનું નામ મેદક જાણવું.

- સુરાખિજ વા કિણ્વ-
કનાં લક્ષણુ પક્વોસૌ હૃતસારઃ સ્યાત્સુરાબીજં ચ કિણ્વક્રમ્ ॥ ૬ ॥
મેદકને પકાવીને તેમાંથી સાર કાઢતાં, જે ખાકી રહે, તેનું નામ સુરાખિજ અથવા કિણ્વક્ર જાણવું.
- વારણી કરવાની વિધિ યત્તાલ્લર્જૂરસૈઃ સંધિતા સા દિ વારણી ॥
તાડનો રસ (તાડી) અને ખજૂરીનો રસ, એઓમાંથી અગ્નિ સંયોગવડે યન્ત્રદ્વારા કાઢવામાં આવેલાં મઘનું નામ વારણી જાણવું.
- સૂક્ત કરવાની વિધિ કંદમૂલફલાદીનિ સક્ષેહલવણાનિ ચ ॥ ૭ ॥
યત્ર દ્વેડમિષૂયંતે તત્સૂક્તમભિધીયતે ॥
કન્દ, મૂલ, ફલ, તેલાદિક શ્નેહ અને લવણ, એ સર્વે પદાર્થોને, પાણી આદિ પ્રવાહી પદાર્થોની અન્દર નાંખીને તેઓમાંથી કાઢવામાં આવેલાં મઘનું નામ સૂક્ત જાણવું.
- ચુક્ર કરવાની વિધિ વિનષ્ટમમ્લતાં યાતં મધુ વા મધુરદ્રવઃ ॥ ૮ ॥
વિનષ્ટઃ સંધિતો યસ્તુ તત્ત્વુક્તમભિધીયતે ॥
અગડી જઈને ખાટા થઈ ગયેલાં મંચને અથવા અગડી ગયેલા મીઠા પ્રવાહી પદાર્થોને આથવાથી બનેલાં મઘનું નામ ચુક્ર જાણવું.
- ગુહ્યક્ત કરવાની વિધિ ગુહ્યાંબુના સતૈલેન કંદમૂલફલૈસ્તથા ॥ ૯ ॥
સંધિતં ચામ્લતાં યાતં ગુહ્યુક્તમ્ પ્રવક્ષતે ॥
ગોળ, પાણી, તેલ, કન્દ, મૂળ અને ફલ એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરીને આથવાથી ખટાશ આવેલા પદાર્થનું નામ ગુહ્યક્ત જાણવું.
- ધક્ષુક્ત કરવાની વિધિ એવમેવેશુસૂક્તં સ્યાત્
શેરડી, પાણી, તેલ, કન્દ, મૂળ અને ફલ. એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરીને આથવાથી ખટાશ આવેલા પદાર્થનું નામ ધક્ષુક્ત જાણવું.
- મૃદ્વીકાક્ત કરવાની વિધિ મૃદ્વીકાસંમર્વં તથા ॥ ૧૦ ॥
દ્રાક્ષ, પાણી, તેલ, કન્દ, મૂળ અને ફલ, એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરીને આથવાથી ખટાશ આવેલા પદાર્થનું નામ મૃદ્વીકાક્ત જાણવું.
- તુષાંશુ કરવાની વિધિ તુષાંશુ સંધિતં જ્ઞેયમામૈર્વિદલિતૈર્યવૈઃ ॥
કાચા, ભરડેલા અને ફેતરાંવાળા જવને પાણીમાં આથ્યા પછી તેમાં આવેલા આથાનું નામ તુષાંશુ જાણવું.
- સૌવીર કરવાની વિધિ યવૈસ્તુ નિસ્તુષૈઃ પક્વૈઃ સૌવીરં સંધિતં ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥
ફેતરાંવગરના જવને, રાંધીને આથવાથી, તેમાં આવેલા આથાનું નામ સૌવીર જાણવું.
- કાંજિક કરવાની વિધિ કુલ્માષધાન્યમંડાદિ સંધિતં કાંજિકં વિદુઃ ॥
કળથી અથવા ઓખાને પાણીમાં રાંધી, તેનું ઓસામણુ કાઢી,

પછી તેમાં શુદ્ધ, રાધ, શ્રુ, હિંગ, સિન્ધાલુણ અને હળદર વગેરે પદાર્થો નાખીને પછી તેને ચાર દિવસ સૂધી આથી રાખ્યા પછી આવેલા આથાનું નામ કાંજિક બાણુનું.

શંકાકી કરવાની વિધિ શંકાકી સંધિતા જ્ઞેયા મૂલકૈઃ સર્ષપાદિભિઃ ॥ ૧૨ ॥

મૂળાનાં પંચાંગોને તથા રાધ, હળદર, હિંગ, સિન્ધાલુણ, શ્રુ અને શુદ્ધ, એ સર્વેનાં ચૂર્ણને પાણીની અન્દર નાંખી, વાસણનું મોઢું બંધ કરીને ત્રણ ચાર દિવસ સૂધી આથી રાખવાથી, આવેલા આથાનું નામ શંકાકી બાણુનું.

ઉશીર વાલકં પદ્મં કાદમરીં નીલમુત્પલમ્ ॥

ઉશીરાસવ

પ્રિયંગુઃ પદ્મકં લોધ્રં મંજિષ્ઠાં ધન્યવાસકમ્ ॥ ૧૩ ॥

પાઠાં કિરાતતિક્તં ચ ન્યગ્રોધોદુમ્બરં શટીમ્ ॥

પર્પટં પુંડરીકં ચ પટોલં કાંચનારકમ્ ॥ ૧૪ ॥ જંતું શાલ્મલિનિર્યાસં પ્રત્યેકં પલસંમિતાન્ ॥

માગાન્સુચૂર્ણિતાન્કૃત્વા દ્રાક્ષાયાઃ પલવિંશતિઃ ॥ ૧૫ ॥ ધાતકીં ષોડશપલાં જલદ્રોણદ્વયે ક્ષિપેત્ ॥

શર્કરાયાસ્તુલાં દત્વા ક્ષૌદ્રસ્યૈકતુલાં તથા ॥ ૧૬ ॥ માસં ચ સ્થાપયેદ્ધાંડે માંસીમરિચધૂપિતે ॥

ઉશીરાસવ ઇત્યેષ રક્તપિત્તવિનાશનઃ ॥ ૧૭ ॥ પાંડુકુષ્ઠપ્રમેહાર્શઃકૃમિશોથહરસ્તથા ॥

કાળો વાળો, વાળો, રાતું કમળ, શવન મૂળ, કાળું કમળ, ઘઉંલા, પદ્મક, લોદર, મજી, ધમાસો કાળીપાટ, કરિયાતું કડુ, વડની છાલ, ઉંચરાની છાલ, કન્યુરો ખડસત્રિયો, ધોળું કમળ, પટોલ—કડવાં પરવર, કાંચનારનાં—ચમ્પાકાડીનાં ઝાડની છાલ, બંધૂનાં ઝાડની છાલ અને મોચરસ શેમળાનો ગુન્દ, એ આવીશે ઔષ્ધો એક એક પલ, દ્રાક્ષ વીશ પલ તથા ધાવણીના ફૂલ સોલ પલ લઈ, એ ચોવીશે ઔષ્ધોમાંથી દ્રાક્ષને જુદી કાઢી લઈને આકાનાં ત્રેવીશ ઔષ્ધોનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. પછી ઉપરનું, દ્રાક્ષ સહિત ચૂર્ણ શાકર એક તુલા, મધ એક તુલા તથા પાણી બે દ્રોણ લઈ, એ સર્વે પદાર્થોને, બાલહડ અને મરીનો ધૂંવાડો દીધેલાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંબંધી બંધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ ઉશીરાસવ, રક્તપિત્ત, પાંડુ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને શોથ રોગ મટાડે છે.

કુમાર્યાસવ

સુપક્વરસસંશુદ્ધં કુમાર્યાઃ પત્રમાહરેત્ ॥ ૧૮ ॥

ચત્તેન રસમાદાય પાત્રે પાષાણમૃન્મયે ॥

દ્રોણે ગુહતુલાં દત્વા ઘૃતમાંઢે નિધાયેત્ ॥ ૧૯ ॥ માક્ષિકં પલ્લોહં ચ તસ્મિન્નર્થતુલાં ક્ષિપેત્ ॥

કટુત્રિકં લવંગં ચ ચાતુર્જાતકમેવ ચ ॥ ૨૦ ॥ ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં વિઙ્ગં ગજપિપ્પલી ॥

ચવિકં દ્રુપ્ષા ધાન્યં ક્રમુકં કટુરોહિણી ॥ ૨૧ ॥ મુસ્તા ફલત્રિકં રાસ્ના દેવદારં નિશાદ્ર્યં ॥

મૂર્વા મધુરસા દંતી મૂલં પુલ્કરસંભવમ્ ॥ ૨૨ ॥ બલા ચાતિબલા ચૈવ કપિકચ્છુત્રિકંટકમ્ ॥

શતપુષ્પા હિંગુપત્રી આકલ્કમુટીજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૩ ॥ પુનર્નવાદ્ર્યં લોધ્રં ધાતુમાક્ષિકમેવ ચ ॥

ઈષાં ચાર્ધપલં દત્વા ધાતકયાસ્તુ પલાઈકમ્ ॥ ૨૪ ॥ પલં ચાર્ધપલં ચૈવ પલદ્વયમુદાહતં ॥

વપુર્વ્યઃપ્રમાણેન બલવર્ણાભિદીપનમ્ ॥ ૨૫ ॥ બૃંહણં રોચનં કૃત્યં પક્તિશૂનિશરણમ્ ॥

અઘ્રાતુરજાન્ રોગાન્ ક્ષયમુમં ચ નાશયેત્ ॥ ૨૬ ॥ વિંશતિં મેહજાન્ રોગાનુદાવર્તમપસ્મૃતિમ્ ॥
મૂત્રકૃચ્છ્રમપ્સ્માર્ શુક્રદોષં તથાઽરમરીમ્ ॥ ૨૭ ॥ કૃમિજં રક્તપિત્તં ચ નાશયેતુ ન સંશયઃ ॥

. સારી રીતે પાકેલી ચોખ્ખા રસવાળી કુવારને આણીને, યતની પત્થર અથવા માટીનાં વાસણમાં કુંવારનો ગર્ભ એક દ્રોણ કાઢવો. પછી ઘીનાં રીઠાં માટલામાં એક દ્રોણ કુંવારનો ગર્ભ અને એક તુલા ગોળ નાંખવો. ત્યારબાદ મધ અર્ધો તુલા; લોહભસ્મ અર્ધો તુલાનો પાઠ છતાં અર્ધો પલ; શુદ્ધ, મરી, લીણ્ડીપીપર, લવિંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, ચિત્રો, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, વાવડિંગ, ગજપીપર, ચવક, પલાંસી, ધાણા સોપારી, કકુ, નાગરમોથ, હરડાં, ખેહુડાં આમ્મળા, રાસ્ના, દેવદારુ, હળદર, દારુહળદર, મૂર્વા-મોરવેલ, જેહી-મધ, નેપાળાનું મૂળ, પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), કમળકાકડી, બલા-ખરેટી, અતિબલા-ખપાટ, કઉચાં, ગોખરુ, સૂવા, હિંગુપત્રી-આફળી, અક્કલકરો, ઓટીંગણ, સાટોડી, લોદર, પઠાણી લોદર અને માક્ષિકભસ્મ, એ બેન્તાલીશે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ અને ધાવણીના ફૂલ આઠ પલ લઇ, આ પીસ્તાલીશે ઔષધોમાંથી મધ, માક્ષિકભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ ત્રણને જૂદાં કાઢી લઇને બાકીનાં બેન્તાલીશ ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી મધ, માક્ષિકભસ્મ તથા લોહભસ્મ સહિત ઉપરનું ચૂર્ણ, પ્રથમ જેમાં કુંવારનો રસ તથા ગોળ નાંખેલ છે, તેની અન્દર નાંખી, તે માટલાનું મોઢું કપડાંજાંથી બંધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ કુમાર્યાસવ શરીર અને ઉમ્મરના પ્રમાણમાં અર્ધા પલથી બે પલ સૂધી પીવાથી, બળ આવે, શરીરને વર્ણ સારો થાય અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય. વળી આ આસવ, બૃહલ્લુ, રોચન અને વૃષ્ય છે. પક્તિશ્લેષ, આઠ ઉદરરોગ, ઉગ્ર ક્ષયરોગ, વીશ જાતના મેહો, ઉદાવર્ત, અપરસ્મૃતિપાણું-વિસ્મૃતિપાણું મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપરમાર, શુક્રદોષ, અશ્મરી, કૃમિજ અને રક્તપિત્ત રોગ મટાડે છે, એમાં કેં પણ સંશય નથી.

પિપ્પલી મરિચં ચવ્યં હરિદ્રા ચિત્રકો ઘનઃ ॥ ૨૮ ॥

પિપ્પલ્યાસવ

વિઢંગં ક્રમુકો લોઘ્રઃ પાઠા ધાત્ર્યેલવાલુકમ્ ॥

ઉશીરં ચંદનં કુષ્ઠં લવંગં તગરં તથા ॥ ૨૯ ॥

માંસી ત્વગેલા પત્રં ચ પ્રિયંગુનાર્ગકેશરમ્ ॥ ણ્ણામર્ધપલાન્ ભાગાન્સુક્ષ્મચૂર્ણીકૃતાન્ શુભાન્ ॥ ૩૦ ॥
જલદ્રોણદ્વયે ક્ષિત્વા દશાદૃહતુલાત્રયમ્ ॥ પલાનિ દશ ધાતકયા દ્રાક્ષા ષષ્ટિપલા ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥
એતાન્યેકત્ર સંયોજ્ય મૃદ્ધાઢે ચ વિનિક્ષિપેત્ ॥ જ્ઞાત્વા ગતરસં સર્વં પાયયેદમ્પ્રયપેક્ષયા ॥ ૩૨ ॥
ક્ષયં શુન્મોદરં કાર્શ્યં પ્રઘ્ણીં પાંડુતાં તથા ॥ અશીસિ નાશયેચ્છીઘ્રં પિપ્પલ્યાયાસવસ્ત્વયમ્ ॥ ૩૩ ॥

લીણ્ડીપીપર, મરી, ચવક, હળદર, ચિત્રો, નાગરમોથ, વાવડિજી, સોપારી, લોદર, કાળીપાટ, આમ્મળાં, એલવાલુક નામે સુગન્ધી પદાર્થ, વાળો, સુખડ, કઠ, લવિજી, તગર, બાલછડ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, ઘઉંલા અને નાગકેશર. એ ત્રેવીશે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ, ગોળ ત્રણ તુલા, ધાવણીનાં ફૂલ દશ પલ અને દ્રાક્ષ સાઠ પલ લઇ, એ છઠ્ઠીશે ઔષધોમાંથી ગોળને તથા દ્રાક્ષને જૂદી કાઢી લઇને બાકીનાં ચોવીશ ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ

કરવું. પછી ગોળ તથા દ્રાક્ષ સહિત ઉપરનું ચૂર્ણ અને એ દ્રોણ પાણી, એ સર્વે પદાર્થોને, એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંદથી બંધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવાથી, તે દવામાંની રસ, ઉત્તમ થયેલો સમગ્રય ત્યારે તે દવાને બહાર કાઢવી. એ રીતે તૈયાર થયેલો આ પિપ્પલ્યાસવ જઠરાશિના પ્રમાણમાં પીવાથી, ક્ષય, ગુદમ ઉદરરોગ, કાર્શ્ય, ગ્રહણી, પાંડુ અને અર્શો જલદીથી મટી જાય છે.

લોહાસવ

લોહચૂર્ણ ત્રિકટુકં ત્રિફલં ચ ચવાનિકામ્ ॥

વિઙ્ગં મુસ્તકં ચિત્રં ચતુઃસંખ્યાપલં પૃથક્ ॥ ૩૪ ॥

ઘાતકીકુસુમાનાં તુ પ્રક્ષિપેત્પલવિંશતિમ્ ॥ ચૂર્ણીકૃત્ય તતઃ ક્ષૌદ્રં ચતુઃષ્ટિપલં ક્ષિપેત ॥ ૩૫ ॥

દયાદ્રુહતુલાં તત્ર જલદ્રોણદ્વયં તથા ॥ ઘૃતમાંહે વિનિક્ષિપ્ય નિદધ્યાન્માસમાત્રકમ્ ॥ ૩૬ ॥

લોહાસવમમું મર્ત્યઃ પિબેદ્વહિકરં પરમ્ ॥ પાંડુશ્વયથુગુલ્માનિ જઠરાણ્યર્શસાં રુજમ્ ॥ ૩૭ ॥

કુણ્ઠે હીહામયં કંઠૂં કાસં શ્વાસં ભગંદરમ્ ॥ અરોચકં ચ ગ્રહ્ણીં હ્રદ્રોગં ચ વિનાશયેત્ ॥ ૩૮ ॥

લોહભરમ, શુદ્ધ, મરી, લીણીપીપર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, ખોડી અજમોદ, વાવડિં, નાગરમોથ અને ચિત્રા. એ અગ્યારે ઔષધો ચાર ચાર પલ તથા ધાવણીનાં ફૂલ વીશ પલ લઇને પછી એ બારે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ રીતે તૈયાર કરેલું ઉપલું ચૂર્ણ, ચોસઠ પલ મંચ, એક તુલા ગોળ અને એ દ્રોણ પાણી લઈ, એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘીનાં રીઠાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંદથી બંધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ લોહાસવ, જે માણસ પીએ, તેની જઠરાશિ પ્રદીપ્ત થાય છે. વળી આ આસવ, પાંડુ, શ્વયથુ, ગુદમ, ઉદર; અર્શ, કુષ્ઠ, પ્લીહા, કણ્ઠ, કાસ, શ્વાસ, ભગન્દર, અરોચક, ગ્રહણી અને હૃદ્રોગ મટાડે છે.

મૃદ્વીકારિષ્ઠ

મૃદ્વીકાયાઃ પલશતં ચતુર્દ્રોણેઽમ્ભસઃ પચેત્ ॥

દ્રોણશેષે સુશીતે ચ પૂતે તસ્મિન્પ્રદાપયેત્ ॥ ૩૯ ॥

તુલે દ્વે ક્ષૌદ્રલંકામ્યાં ઘાતક્યાઃ પ્રસ્થમેવ ચ ॥ કંકોલકં લવંગં ચ ફલં જાત્યાસ્તથૈવ ચ ॥ ૪૦ ॥

પલાંશકં ચ મરિચં ત્વગેલાપત્રકેશરાઃ ॥ પિપ્પલી ચિત્રકં ચવ્યં પિપ્પલીમૂલેરણુકે ॥ ૪૧ ॥

પૃથક્પલોન્મિતૈર્ભાગેઃ સૂક્ષ્મચૂર્ણં ચ કારયેત્ ॥ ઘૃતમાંહે વિનિક્ષિપ્ય ચંદનાગઢપિતે ॥ ૪૨ ॥

કર્પૂરવાસિતે શ્લેષ ગ્રહ્ણ્યા દીપનઃ પરઃ ॥ અર્શસાં નાશને શ્રેષ્ઠ ઉદાવર્તસ્ય ગુલ્મનુત્ ॥ ૪૩ ॥

જઠરક્રિમિકુઠ્ઠાનિ ત્રણાનિ વિવિધાનિ ચ ॥ અક્ષિરોગશિરોરોગગલ્લરોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥ ૪૪ ॥

દ્રાક્ષ સો પલ અને પાણી ચાર દ્રોણ લઈ, એ બન્ને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા, અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને બાળી લેવા. એ હેડે ઉતારીને ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરી જાય ત્યારે તેની અન્દર, મંચ તથા ખાંડ એક એક તુલા નાંખવાં. તે ઉપરાંત ધાવણીનાં ફૂલ એક પ્રસ્થ, ચણકબાબ, લવંગ, જયફળ, કપૂરકાચલી, મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, કેશર, લીણી-પીપર, ચિત્રા, ચવક, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા અને રેણુકખીજ, એ ચૌદે ઔષધો એક એક

પલ લઈ તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પણ ઉપરનાં ઔષધોની સાથે મિશ્ર કરીને પછી તે સર્વે પદાર્થોને, ચન્દન તથા અગરચન્દનનો ધૂપ દીધેલાં અને કપૂરની વાસવાળાં ઘીનાં રીઠાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંછંદથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ મુદ્દીકારિષ્ટ, ગ્રહણી મટાડે છે, પરમ દીપન છે તથા અર્શ અને ઉદાવર્ત વાતનો નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી ગુદમ, જઠર, કૃમિકુષ્ટ, જૂદી જૂદી જાતનાં વ્રણો, અક્ષિરોગ, શિરોરોગ અને ગલરોગ મટાડે છે.

તુલાં કુટજમૂલસ્ય મુદ્દીકાર્થતુલાં તથા ॥

કુટજારિષ્ટ

મધુકષુષ્પકાદમયૌ ભાગાન્દશપલોન્મિતાન્ ॥ ૪૫ ॥

ચતુર્દોષેઽમ્મસઃ પક્ત્વા કાષે દ્રોણાવશેષિતે ॥ ધાતકયા વિંશતિપલં ગુહસ્ય ચ તુલાં ક્ષિપેત્ ॥ ૪૬ ॥
માસમાત્રં સ્થિતો માંહે કુટજારિષ્ટસંજિતઃ ॥ જ્વરાન્ પ્રશમયેત્સર્વાન્ કુર્યાત્તીક્ષ્ણં ધનંજયમ્ ॥ ૪૭ ॥

કડાછાલ એક તુલા, દ્રાક્ષ અર્ધી તુલા, મહુડાનાં પુલ તથા શવનનાં મૂળ, એ બન્ને ઔષધો દશ દશ પલ લઈ, એ સર્વેને અધકચરાં કરી, ચાર દ્રોણ પાણીમાં નાંખીને ઉકાળવા અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા કાઢાના પાણીની અન્દર ધાવણીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ વીશ પલ તથા ગોળ એક તુલા નાંખી, તે સર્વેને મિશ્ર કરી, માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંછંદથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ કુટજારિષ્ટ, સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટાડે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

વિઢંગં પ્રંથિકં રાક્ષા કુટજત્વક્ષ્પલાનિ ચ ॥

વિઢંગારિષ્ટ

પાઠૈલવાલુકં ધાત્રી ભાગાન્ પંચપલાન્ પૃથક્ ॥ ૪૮ ॥

અષ્ટદોષેઽમ્મસઃ પક્ત્વા કુર્યાત્ દ્રોણાવશેષિતમ્ ॥

પૂતે શીતે ક્ષિપેત્તત્ર ક્ષૌદ્રં પલશતત્રયમ્ ॥ ૪૯ ॥ ધાતર્કીં વિંશતિપલાં ત્રિજાતં દ્વિપલં તથા ॥
પ્રિયંગુકાંચનારાણાં સલોધ્રાણાં પલં પલમ્ ॥ ૫૦ ॥ વ્યોષસ્ય ચ પલાન્યઘૌ ચૂર્ણીકૃત્ય પ્રદાપયેત્ ॥
ઘૃતમાંહે વિનિક્ષિપ્ય માસમેકં વિધારયેત્ ॥ ૫૧ ॥ તતઃ પિવેદ્યથાર્હં તુ જયેદ્વિદ્વધિમૂર્ચ્છિતમ્ ॥
ઝસ્તંભાદમરીમેહાન્ પ્રત્યઘ્નીલાભગંદરાન્ ॥ ૫૨ ॥ ગંડમાલાં હનુસ્તંભં વિઢંગારિષ્ટસંજિતઃ ॥

વાવડિઝું, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, રાતના, કડાછાલ, ઈંદ્રજવ, કાળીપાટ, એલવાલુક નામે સુગન્ધી પદાર્થ અને આર્યળાં, એ આઠે ઔષધો પાંચ પાંચ પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, આઠ દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવાં અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરીને તે ટાઢો થાય ત્યારે તેની અન્દર, મધ ત્રણસો પલ નાંખવું. એ પછી ધાવણીનાં ફૂલ વીશ પલ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ ત્રણે ઔષધો મળીને બે પલ; ધઉલા, કાંચનાર-ચમ્પાકાઠી અને લોદર એ ત્રણે ઔષધો એક એક પલ; શુણ્ઠ મરી અને લીણડીપીપર, એ ત્રણે ઔષધો મળીને આઠ પલ, એ રીતે એ સર્વે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણને

પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તે સર્વે પદાર્થોને ઘીનાં રીઠાં માટલાંની અન્દર નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંજીવંથી બંધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ ત્રિંગારિષ્ઠ પીવાયોગ્ય રીતિએ પીવાથી, ઘણો વધેલો વિદ્રાધિ, ગરુસ્તંભ, અશ્મરી, મેહ, પ્રત્યઘ્રીલા વાત, લગ્નદર, ગણડમાલા અને હનુસ્તંભ વાત મરી જાય છે.

દેવદાર્વરિષ્ઠ

તુલાર્ધે દેવદાર સ્યાદ્વાસા ચ પલર્વિંશતિઃ ॥ ૫૩ ॥

મંજિષ્ઠન્દ્રયવા દંતી ત્પારં રજનીદ્વયમ્ ॥

રાક્ષા ક્રુમિત્રં મુસ્તં ચ શિરીષં ચ દિરાર્જુનૌ ॥ ૫૪ ॥ ભાગાન્દશપલાન્દયાયવાન્યા વત્સકસ્ય ચ ॥
ચંદનસ્ય ગુહ્યચાશ્ચ રોહિણ્યાશ્ચિત્રકસ્ય ચ ॥ ૫૫ ॥ ભાગાન્દશપલાનેતાનશ્ચદ્રોણેઽમ્ભસઃ પચેત્ ॥
દ્રોણશેષે કષાયે ચ પૂતે શીતે પ્રદાપયેત્ ॥ ૫૬ ॥ ધાતકયાઃ ષોડશપલં માક્ષિકસ્ય તુલાત્રયમ્ ॥
વ્યોષસ્ય દ્વિપલં દયાત્ ત્રિજાતકચતુષ્પલમ્ ॥ ૫૭ ॥ ચતુષ્પલં પ્રિયંગોશ્ચ દ્વિપલં નાગકેશરમ્ ॥
સર્વાણ્યેતાનિ સંચૂર્ણ્ય ઘૃતમાંહે નિધાપયેત્ ॥ ૫૮ ॥ માસાદૂર્ધ્વં પિબેદેનં પ્રમેહં હંતિ દુર્જયમ્ ॥
વાતરોગાન્ ગ્રહણ્યશૌમૂત્રકૃચ્છ્રાણિ નાશયેત્ ॥ ૫૯ ॥ દેવદાર્વાદિકોડરિષ્ઠઃ કળ્દુકુષ્ઠવિનાશનઃ ॥

દેવદાર અર્ધી તુલા, અરઝૂશી વીશ પલ, મજ્જા, ઇન્દ્રજવ, નેપાળાનું મૂળ, તગર, હળદર, દારુહળદર. રાસ્ના, વાવડિંગ, નાગરમોથ, શરસડાની અંતરછાલ, ખેરની છાલ અને અર્જુનવૃક્ષની-અર્જુન સાદડાની-ધોળા સાજડાની છાલ, એ આરે ઔષધો દશદશ પલ, અજમા, કડાછાલ, રતાંજલી, ગળો, કડુ અને ચિત્રો, એ છએ ઔષધો આઠ આઠ પલ, એ રીતે એ સર્વે ઔષધોને લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, આઠ દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવાં અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરી જઈને તે ટાઢો થાય ત્યારે, તેની અન્દર, ધાવણીનાં ફૂલ સોલ પલ, મધ ત્રણ તુલા, શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપર, એ ત્રણે ઔષધો મળીને બે પલ, તજ, તમાલપત્ર, અને એલચી એ ત્રણે ઔષધો મળીને ચાર પલ, ઘઉંલા ચાર પલ અને નાગકેશર બે પલ લઈ, પછી એ દશે ઔષધોમાંથી મધને જીંદું કઢી લઈને બાકીનાં નવે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ મધ સાથે નાંખી, તે સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી, ઘીનાં રીઠાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંજીવંથી બંધ કરી તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે એક માસ પછી આ દેવદાર્વરિષ્ઠ પીવાથી, દુર્બળ પ્રમેહ, વાતરોગ, ગ્રહણી, અર્શ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કણ્ઠ અને કુષ્ઠ મટે છે.

અદિરાશિષ્ઠ

ચદિરસ્ય તુલાર્ધે તુ દેવદાર ચ તત્સમમ્ ॥ ૬૦ ॥

ચાકુલી દ્વાદશપલા દાર્વી સ્યાત્પલર્વિંશતિઃ ॥

ત્રિપલા વિંશતિપલા હ્યશ્ચદ્રોણેઽમ્ભસઃ પચેત્ ॥ ૬૧ ॥ કષાયે દ્રોણશેષે ચ પૂતે શીતે વિનિશ્ચિપેત્ ॥
તુલાદ્વયં માક્ષિકસ્ય તુલૈકા શર્કરા મતા ॥ ૬૨ ॥ ધાતકયા વિંશતિપલં કંકોલં નાગકેશરમ્ ॥
જાતીફલં લવંગૈલાત્વકપત્રાણિ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬૩ ॥ પલોન્મિતાનિ ક્ષણાયા વયાત્પલચતુષ્પલમ્ ॥

ઘૃતભાંડે વિનિક્ષિપ્ય માસાદ્ધર્ષ પિબેત્તતઃ ॥ ૬૪ ॥ મહાકુષ્ઠાનિ હ્રદ્રોગં પાંડુરોગાભુદે તથા ॥
ગુલ્મં ગ્રંથિં કૃમીન્ કાસં શ્વાસં સ્ત્રીહોદરં જયેત્ ॥ ૬૫ ॥ એષ વૈ ચક્રિરાશિઃ સર્વકુષ્ઠનિવારણઃ ॥

ખેરની છાલ અર્ધ તુલા, દેવદાર અર્ધ તુલા, આબચીનાં ખી આર પલ, દારુહળદર વીશ પલ, હરંડાં, બેહેડાં અને આગ્રખળાં, એ ત્રણે ઔષધો મળીને વીશ પલ, એ રીતે એ સર્વે ઔષધોને લઈ, તેમને અધકચરી કરી, આઠ દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવાં અને એક દ્રોણ પાણી આકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉલશેરો ઉતરી જઈને તે ટાઢો થાય ત્યારે તેની અન્દર, મધ બે તુલા, શાકર એક તુલા, ધાવણીનાં ફૂલ વીશ પલ, ચણકઆબ, નાગકેશર, જયફળ, લવિંગ, એલચી, તજ અને તમાલપત્ર, એ સાતે ઔષધો એક એક પલ, તથા લીણીપીપર ચાર પલ લઈ, પછી એ અગ્યારે ઔષધોમાંથી મધને જુદું કાઢી લઈને આકીનાં દશે ઔષધોનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ મધ સાથે નાંખી, તે સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી, ઘીના રીઠાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંબદ્ધી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સુધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે એક માસ પછી આ ખદિરાશિષ્ટ પીધાથી, મહાકુષ્ઠ, હ્રદ્રોગ, પાંડુરોગ, અર્બુદરોગ, ગુલ્મ, ગ્રંથિ, કૃમિરોગ, કાસ, શ્વાસ, પ્લીહા ઉદરરોગ તથા સર્વ કુષ્ઠો મટે છે.

અબ્બલાશિષ્ટ

તુલાદ્વયં તુ વઙ્ગુલ્યાશ્વતુદ્રોળે જલે પચેત્ ॥ ૬૬ ॥

દ્રોણશેષે રસે શીતે ગુહસ્ય ત્રિતુલાં ક્ષિપેત્ ॥

ઘાતર્કી ષોડશપલાં કૃષ્ણાં ચ દ્વિપલાં તથા ॥ ૬૭ ॥

જાતીફલાનિ કંકોલમેલાત્વકપત્રકેશરમ્ ॥ લવંગં મરિચં ચૈવ પલિકાન્યુપકલ્પયેત્ ॥ ૬૮ ॥

માસં માળે સ્થિતસ્ત્વેષ વઙ્ગુલારિષ્ટકો જયેત્ ॥ ક્ષયં કુષ્મતીસારં પ્રમેહશ્વાસકાસનુત્ ॥ ૬૯ ॥

આવળની અન્તરછાલ બે તુલા લઈ, તેને અધકચરી કરીને ચાર દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને એક દ્રોણ પાણી આકી રહે ત્યારે તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. આ ગાળી લીધેલો કાઢો ટાઢો થયા પછી, તેની અન્દર, ગોળ ત્રણ તુલા, ધાવણીનાં ફૂલ સોલ પલ, લીણીપીપર બે પલ, જયફળ, ચણકઆબ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, લવિંગ અને મરી એ આઠે ઔષધો એક એક પલ લઈ પછી એ અગ્યારે ઔષધોમાંથી ગોળને જુદો કાઢી લઈને, આકીનાં દશે ઔષધોનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ગોળ સાથે નાંખી, તે સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી. માટલામાં નાંખી તેનું મોઢું કપડાંબદ્ધી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સુધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ અબ્બલાશિષ્ટ ક્ષય, કુષ્ઠ, અતિસાર, પ્રમેહ, શ્વાસ અને કાસ મટાડે છે.

દ્રાક્ષાશિષ્ટ

દ્રાક્ષાતુલાર્થં દ્વિદ્રોણે જલસ્ય વિપચેત્સુધીઃ

પાદશેષે કષાયે ચ પૂતે શીતે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૭૦ ॥

ગુહસ્ય દ્વિતુલાં તત્ર ત્વગેલાપત્રકેશરમ્ ॥ પ્રિયંગુર્મરિચં કૃષ્ણાં વિલંગં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥ ૭૧ ॥

પૃથક્પલોન્મિતૈર્ભાગૈસ્તતો ભાંડે નિષાપયેત્ ॥ સર્મતતો ષટ્થિત્વા પિબેજાતરસં તતઃ ॥ ૭૨ ॥

ઊરઃક્ષતં ક્ષયં હંતિ કાસશ્વાસમ્બન્ધમાન્ ॥ દ્રાક્ષમરિષ્ટાહ્વયઃ પ્રોક્તો બલકૃન્મલચીષકઃ ॥ ૭૩ ॥

દ્રાક્ષ અર્ધાં તુલા લઘને તેને એ દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને અર્ધો દ્રોણ પાણી આફી રહે ત્યારે તેને હેંટે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા અર્ધાં દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરીને તે ટાટો થાય ત્યારે, તેની અન્દર, ગોળ એ તુલા તથા તજ, એલચી તમાલપત્ર, નાગકેશર, ઘઉંલા, મરી, લીણડીપીપર અને વાવરિંગ, એ આઠે ઔષધોં એક એક પલ લઘને તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ઉપર લખેલા ગોળ સાથે નાંખી તે સર્વે ઔષધોંને મિશ્ર કરી, માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડછન્દથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. પછી આ દ્રાક્ષારિષ્ટના રસને હલાવીને પીવાથી, ઉરઃ ક્ષત, ક્ષય, કાસ, શ્વાસ અને ગલરોગ મટે છે. વળી આ અરિષ્ટ બલ દેનારો અને મલશોધન છે.

રોહિતકારિષ્ટ

રોહિતકતુલામેકાં ચતુર્દોળે જલે પચેત્ ॥

પાદશેષે રસે શીતે ધૃતે પલ્લશતદ્વયમ્ ॥ ૭૪ ॥

દયાદુહસ્ય ધાતકયાઃ પલ્લોઢશિકા મતા ॥ પંચકોલં ત્રિજાતં ચ ત્રિફળં ચ વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૭૫ ॥

તૂર્ણચિત્વા પલાંશેન તતો માંડે નિષાપયેત્ ॥ માસાદૂર્ધ્વં ચ પિબતાં ગુદજા યાંતિ સંક્ષયમ્ ॥ ૭૬ ॥

પ્રહણીપાંડુહ્રોગહીહગુલ્મોદરાણિ ચ ॥ કુછશોષારુચિહરો રોહિતારિષ્ટસંજિતઃ ॥ ૭૭ ॥

રગતરોહિણીની અન્તરછાલ એક તુલા લઘ, તેને અધકચરી કરીને ચાર દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને એક દ્રોણ પાણી આફી રહે ત્યારે તેને હેંટે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરીને તે ટાટો થાય ત્યારે તેની અન્દર ગોળ બસો પલ, ધાવણીનાં ફૂલ સોલ પલ, લીણડીપીપર, પાપરીમૃગના ગણ્ડોડા, ચવક, ચિત્રો, શુણ્ઠ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં, એ અચ્ચારે ઔષધો એક એક પલ લઘ, પછી આ તેરે ઔષધોમાંથી ગોળને જોદો કાઢી લઘને, આફીનાં બારે ઔષધોનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ગોળ સાથે નાંખી, તે સર્વે ઔષધોંને મિશ્ર કરી, માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડછન્દથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે એક માસ વીત્યા બાદ આ રોહિતારિષ્ટ પીવાથી હર્ષ, સંત્રહણી, પાંડુ, હ્રોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, કુષ્ઠ, શોફ અને અરચિ મટે છે.

પર્યૌં બૃહત્યૌં ગોકંટો બિલ્વોડમિમંથકોડરલઃ ॥

દશમૂલારિષ્ટ

પાટલા કાદમરી ચેતિ દશમૂલમિહોચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

દશમૂલાનિ કુર્વીત ભાગૈઃ પંચપલૈઃ પૃથક્ ॥

પંચવિંશત્પલં કુર્યાંચિત્રકં પૌષ્કરં તથા ॥ ૭૯ ॥ કુર્યાંદ્વિંશત્પલં લોધ્રં ગુદ્ધવી તત્સમા ભવેત્ ॥

પલૈઃ શોઢશમિર્ધાત્રી રવિસંલ્કૈર્દુરાલભા ॥ ૮૦ ॥ શ્વદિરો બીજસારદ્વં પથ્યા ચેતિ પૃથક્પલૈઃ ॥

અષ્ટમિર્ગુણિતૈઃ કુઠં મંજિષ્ઠા દેવદાર ચ ॥ ૮૧ ॥ વિડંગં મધુકં માર્જી કપિત્થોડ્કશઃ પુનર્નવા ॥

ચન્ચં માંસી પ્રિયંગુશ્ચ સારિવાકૃષ્ણજીરકઃ ॥ ૮૨ ॥ ત્રિવૃતા રેણુકા રાત્ના પિપ્પલી ક્રમુકઃ શટી ॥

હરિદ્રા શતપુષ્પા ચ પદ્મકં નાગકેશરમ્ ॥ ૮૩ ॥ મુસ્તમિન્દ્રયવાઃ શૃંગી જીવકર્ષભકૌ તથા ॥

મેદા ચાન્યા મહામેદા કાકોલ્યૌં શ્વસિકૃદિકે ॥ ૮૪ ॥ કુર્યાંત્પૃથક્પલિકાન્ પચેદદ્રુણે જલે ॥

ચતુર્થાંશં શૃતં નીત્વા મૃદ્ધાં સંનિધાયેત્ ॥ ૮૫ ॥ ચતુઃષ્ટિપલાં દ્રાક્ષાં પચેન્નીરે ચતુર્ગુણે ॥
 ત્રિપાદશેષં શીતં ચ પૂર્વકાયે શૃતં ક્ષિપેત્ ॥ ૮૬ ॥ દ્વાત્રિંશત્પલિકં ક્ષૌદ્રં દશાદુઢચતુઃશતમ્ ॥
 ત્રિંશત્પલોનિ ધાતકયાઃ કંક્રોલં જલચંદનમ્ ॥ ૮૭ ॥ જાતીફલં લવંગં ચ ત્વગેલાપત્રકેશરમ્ ॥
 પિપ્પલી ચેતિ સંચૂર્ય ભાગૈર્દ્વિપલિકૈઃ પૃથક્ ॥ ૮૮ ॥ શાળમાત્રાં ચ કસ્તૂરીં સર્વમેકત્ર નિક્ષિપેત્ ॥
 મુમૌ નિખાતયેદ્ધાંડં તતો જાતરસં પિચેત્ ॥ ૮૯ ॥ કતકસ્ય ફલં ક્ષિપ્ત્વા રસં નિર્મલતાં નયેત્ ॥
 પ્રહ્ણીમહર્ષિં શૂલં શ્વાસં કાસં મંગદરમ્ ॥ ૯૦ ॥ વાતવ્યાર્ધિં ક્ષયં છર્દિં પાંડુરોગં ચ કામલામ્ ॥
 કુઠાન્યશૌંસિ મેહાંશ્ચ મંદામિમુદરાણિ ચ ॥ ૯૧ ॥ શર્કરામશ્મરીં મૂત્રકૃચ્છ્રં ધાતુક્ષયં જયેત્ ॥
 કૃશ્નાં પુષ્ટિજનનો વંધ્યાનાં ગર્ભદઃ પરઃ ॥ ૯૨ ॥ અરિષ્ટો દશમૂલાખ્યસ્તેજઃશુક્લબલપ્રદઃ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉબી ભોરિંગણી, બેડી ભોરિંગણી ગોખરુ, ખીલી, અરણી, અરણુ-અરણુશો, પાટલા-પાડળ અને શવન, એ દશે ઔષધોનાં મૂલો પાંચ પાંચ પલ, ચિત્રો પચ્ચીશ પલ, પુષ્કરમૂલ-શાહતર (યુનાની), પચ્ચીશ પલ, લોદર વીશ પલ, ગળો વીશ પલ, આમ્બળાં સોલ પલ, ધમાસો આર પલ, ખેરની છાલ, ખીયાની છાલ અને હરડે, એ ત્રણે ઔષધો આઠ આઠ પલ; કઠ મજ્જા, દેવદારુ, વાવર્જિંગ, જેડીમધ, ભાર્જીની છાલ, કોંઠ, ખેહેડાં, સાટોડીનાં મૂળ, ચવક, બાલછડ, ઘઉંલા, કપુરીમધુરી, શાહજીરું, નસોતર, રેણુક-ખીજ, રાસ્ના, લીણીપીપર, સોપારી, કચૂરો, હળદર, વરિયાળી, પચ્ચક, નાગકેશર, નાગર-મોથ, ઇન્દ્રજય, કાકડાશિંગી, જીવક-વિકારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, કાકોલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકોલી-આખસન્ધ, ઋદ્ધિ-વારાહી કન્દ અને વૃદ્ધિ-વારાહી કન્દ, એ પાંત્રીશે ઔષધો બે બે પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરીને આડગણાં પાણીની અન્દર ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા ક્વાથનું પાણી માટીના વાસણમાં નાંખવું. પછી દ્રાક્ષ ચોંસઠ પલ લઈને બસો ને છાપન પલ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલું દ્રાક્ષના ક્વાથનું પાણી, ટાઢું થયા પછી, ઉપરના માટીના વાસણમાં, ક્વાથની સાથે નાંખવું, પછી મિશ્ર કરેલા એ બન્ને કાઢાની અન્દર, મધ બત્રીસ પલ, ગોળ ચાર સો પલ, ધાવણીનાં ફૂલ ત્રીશ પલ, ચણકબાબ, વાળો, સુખડ, જયફળ, લવિંગ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર અને લીણીપીપર, એ દશે ઔષધો બે બે પલ લઈ, પછી એ તેરે ઔષધોમાંથી મધ તથા ગોળને જુદાં કાઢી લઈને બાકીનાં અગ્યારે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ મધ તથા ગોળની સાથે નાંખવું. ત્યારબાદ એક શાણુ કસ્તૂરીનું ચૂર્ણ નાંખી, તરત તેનું મોઢું કપડાંબદ્ધી બન્ધ કરીને તેને જમીનની અન્દર ડાટવું. ડાટ્યે એક મહિનો થાય ત્યારે તેનો ઉત્તમ રસ થયો. જાણી, તેને જમીનમાંથી બહાર કાઢી, મોઢાપરથી કપડાંબદ્ધ કાઢી નાંખીને, તેની અન્દર કતકજળનું ચૂર્ણ નાંખવાથી, આ રસ ચોખ્ખો નિર્મળ થાય છે. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ દશમૂલારિષ્ટ પીવાથી, મહણી, અરુચિ થાલ,

સ્વાસ, કાસ, ભગન્દર, વ્યાતવ્યાધિ, ક્ષય, છર્દિ, પાંડુ, કામલા, કુષ્ઠ, અર્શો, મેહો, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, શર્કરા, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ધાતુક્ષય રોગ મટે છે. કૃશ પુષ્ટ થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રી ગર્ભવતી થાય છે તથા તેજ, શુક્ર અને બલ વધે છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં આસનાદિ ઔષધો નામે દશમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણા.

—૦:૦:—

અધ્યાય ૧૧ મો, - ધાતુશોધનમારણ ઔષધો

સ્વર્ણ તારં તામ્રમારં નાગવંગૌ ચ તીક્ષ્ણકમ્ ॥ ધાતવઃ સપ્ત વિજ્ઞેયાઃ
સાત ધાતુનાં નામે સોનું, રૂપું, ત્રામ્બું, પીતળ, સીસું, કલઈ અને પોલાદનું લોદું-
ગળવેલ, એ સાતે ધાતુઓ જાણવી.

સ્વર્ણ-સોનાનું શોધન તતસ્તાન શોધયેત્તુ બુવઃ ॥૧॥ સ્વર્ણતારારતામ્રાયઃ પત્રાણ્યમૌ પ્રતાપયેત્ ॥
નિષિષ્ણેત્તત્તત્તાનિ તૈલે તકે ચ કાંજિકે ॥ ૨ ॥

ગોમુત્રે ચ કુલિત્યાનાં કષાયે ચ ત્રિધા ત્રિધા ॥ એવં સ્વર્ણાદિલોહાનાં વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥ ૩ ॥

એ ધાતુઓને શુદ્ધિમાનો નીચે પ્રમાણે શોધે છેઃ સોનાની ધાતુનાં પત્રાં કરી, તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને પહેલી વાર તેલમાં બોળવાં; પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછાં તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને બીજી વાર તેલમાં બોળવાં; પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછાં તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને ત્રીજી વાર તેલમાં બોળવાં. એ રીતે ત્રણ વાર તેલમાં બોળ્યા પછી, પાછી આ ધાતુને તપાવીને તેલમાં બોળ્યાની રીતિએ જ છાશમાં, કાજીમાં, ગોમુત્રમાં અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર બોળવી. એ રીતે બોળવાથી આ સોનાની ધાતુનું શોધન થાય છે.

તાર-રૂપાનું શોધન રૂપાંની ધાતુનું શોધન, સોનાની ધાતુના શોધન પ્રમાણે કરવું.

આર-પીતળનું શોધન પીતળની ધાતુનું શોધન, સોનાની ધાતુનાં પ્રમાણે કરવું.

તામ્ર-ત્રાંબાનું શોધન ત્રાંબાની ધાતુનું શોધન, સોનાની ધાતુના શોધન પ્રમાણે કરવું.

અથ-લોહાનું શોધન લોહાની ધાતુનું શોધન, સોનાની ધાતુના શોધન પ્રમાણે કરવું.

એ પ્રમાણે સોનું, રૂપું, પીતળ, ત્રામ્બું અને લોદું, એ પાંચે ધાતુનું શોધન એક સરખું થાય છે.

નાગવંગૌ પ્રતસૌ ચ ગાલિતૌ તૌ નિષેચયેત્ ॥

નાગ-સીસાનું શોધન

ત્રિધા ત્રિધા વિશુદ્ધિઃ સ્યાદ્વિદુર્ધન ચ ત્રિધા ॥ ૪ ॥

સીસાનાં કટકાને એક કુરડીમાં ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને તે રસને પહેલીવાર તેલની અન્દર^૧ રેડવો. પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછું તે સીસાને કુરડીમાં

૧ રેડતી વખતે સીસુ ઉડીને રેડનારના અંગપર પડે છે, માટે તેલના ટોપપર ઘણીનું પડ મૂકી તે ઘણીના પડનાં બિંદુદ્વારા રસ રેડવો. જો કે ઉપર ઘણીનું પડ મૂક્યું છે, તે છતાં પણ ખાસે ઉભા રહીને રસ રેડવો નહિ, પણ જોમ અને તેમ દૂરથી રસ રેડવો. તે એ રીતે કે, કુરડીમાંથી રસ એટલે કલહના આકાશમાં રેડી, તે કલહનાં બિંદુમાં બિંદુમાં રસને રેડવો અથવા ખાસ લાંબી સાણસી કરાવી, તે સાણસીથી કુરડીને પકડીને ઘણીના બિંદુમાં રસને રેડવો.

ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને, તે રસને બીજ વાર તેલની અન્દર રેડવો. પછી તે સીસાને તેલમાંથી કાઢી, પાછું કુરડીમાં ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને, તે રસને ત્રીજ વાર તેલની અન્દર રેડવો. એ રીતે ત્રણ વાર તેલમાં રેડ્યા પછી, આ ધાતુને તપાવીને, તેલમાં ઓળ્યાની રીતિએ ૪ જાશમાં, કાંજમાં, ગોમુત્રમાં, કળ-થીના કાઢામાં અને આંકડાના દૂધમાં ત્રણ વાર રેડવી. એ રીતે રેડવાથી આ સીસાની ધાતુનું શોધન થાય છે.

અર્જુ-કલધનું શોધન કલાધની ધાતુનું શોધન, સીસાની ધાતુના શોધન પ્રમાણે કરવું.
સ્વર્ણાન્ન દ્વિગુણં સૂતમમ્લેન સહ મર્દયેત્ ॥
રવર્ણુ-સોનાની ભસ્મ- તદ્ગોલકે સમં ગન્ધં નિદધ્યાદધરોત્તરમ્ ॥ ૫ ॥
ની પહેલી વિધિ ગોલકં ચ તતો રંધ્યાચ્છરાવદ્ધસંપુટે ॥

ત્રિશદ્ધનોત્પલૈર્દયાત્પુટાન્થેવં ચતુર્દશ ॥ ૬ ॥ નિરુત્થં જાયતે ભસ્મ ગંધો દેયઃ પુનઃ પુનઃ ॥

શુદ્ધ કરેલું સોનાનું ચૂર્ણ એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો પારો એ ભાગ લઈ, એ બન્નેને લિમ્બુના રસમાં ખરલની અન્દર ઘુંટીને એમનો ગોળો વાળવો. પછી એ ગોળાના વજન જેટલો શોધેલો આમલસારો ગન્ધક લઈને તેનો બારીક ભૂંકા કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મગ્નપૂત કાડિયાં લઈ તે એ કાડિયાંમાંથી એક કાડિયાંની અન્દર અર્ધો ગન્ધક નાંખી, તેની ઉપર ગોળો મૂકીને, બાકી અર્ધો ગન્ધક ગોળાની ઉપર નાંખી-પાથરી, તેની ઉપર બીજું કાડિયું ઉંઘું વાળી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધપર લુગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને, પછી તે લુગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ત્રીશ મોટાં અડાયાં છાણાં લઈ, તેના પ્રમાણમાં ખાંડો ખોદી, અર્ધો છાણું નીચે તથા અર્ધો ઉપર નાંખી, તે છાણાંની મધ્યમાં કપડાન્દ કરેલું કાડિયાનું સંપુટ મૂકીને અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મગીને ચૌદ પુટો દેવા. એ રીતે જે ચૌદ પુટો દેવાનું લખ્યું, તેમાં પ્રથમ પુટ દીધા પછી ઠરી ગયેલા સમ્પુટની અન્દરના ગન્ધક મિશ્ર ગોળાને, લિમ્બુના રસમાં ઘુંટીને પાછો તેનો ગોળો વાળવો. એ ગોળાને તેરે વખત સમ્પુટમાં મૂકવા ટાણે ગન્ધક તો નવો નવો નાંખવાથી સોનાની ભસ્મ નિરુત્થ થાય છે અર્થાત્ પાછી જીવતી થતી નથી.

રવર્ણુ-સોનાની ભસ્મ- કાંચને ગાલિતે નાગં ષોઢશાંશેન નિશ્કિપેત્ ॥ ૭ ॥

ની બીજી વિધિ ચૂર્ણયિત્વા તથામ્લેન ઘૃષ્ઠા કૃત્વા ચ ગોલકમ્ ॥
ગોલકેન સમં ગંધં દત્ત્વા ચૈવાધરોત્તરમ્ ॥ ૮ ॥

શરાવસંપુટે ધૃત્વા પુટં ત્રિશદ્ધનોપલૈઃ ॥ એવં સપ્તપુટૈર્હેમ નિરુત્થં ભસ્મ જાયતે ॥ ૯ ॥

સોનાનો રસ સોલ ભાગ તથા સીસું એક ભાગ લઈ, એ બન્નેને સોનું ગાળવાની કુરડીમાં નાંખીને અગ્નિપર ગાળવા મુકવાં અને તે બન્ને ધાતુઓ ઓગળી જાય કે તરત તેમનો, ખાંડી ભૂંકા કરી એ ભૂંકાને ખરલની અન્દર નાંખી, લિમ્બુના રસમાં ઘુંટીને, એનો ગોળો વાળવો.

પછી એ ગોળાના વજન જેટલો શોધેલો અમલસારો ગન્ધક લઈ, તેનો આરીક ભુંકા કરવો. ત્યારબાદ માટીના એ મળ્યૂત કોડિયાં લઈ, તે એ કોડિયાંમાંથી એક કોડિયાંની અન્દર અર્ધો ગન્ધક નાંખી, તેની ઉપર ગોળો મુકીને બાકી રહેલો અર્ધો ગન્ધક ગોળાની ઉપર નાંખી-પાથરી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી તે અન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ત્રીશ મોટાં અડાયાં છાણાં લઈ, તેના પ્રમાણમાં ખાડો ખોદી, અર્ધાં છાણાં નીચે તથા અર્ધાં છાણાં ઉપર નાંખી, તે છાણાંની મધ્યમાં કપડાં કડેલું કોડિયાંનું સંપુટ મુકીને અગ્નિ દેવો, એ અગ્નિ ઠરી નય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધાં મળીને સાત પુટો દેવાથી, સોનાની ભસ્મ નિસ્તથ થાય છે અર્થાત્ પાછી જીવતી થતી નથી.

કાચનારસૈષ્ઠ્ય સમસૂતકાંધયોઃ ॥

સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મ-
ની ત્રીજી વિધિ

કજ્જલીહેમપત્રાણિ લેપયેત્સમમાત્રયા ॥ ૧૦ ॥

કાંચનારત્વચઃ કલ્કં મૂષાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્ ॥

ધૂત્વા તત્સંપુટે ગોલં મૃન્મૂષાસંપુટે ચ તત્ ॥ ૧૧ ॥ નિધાય સંધિરોધં ચ કૃત્વા સંશોષ્ય ગોમયૈઃ ॥
બહિં ચરત્તરં કુર્યદેવં દયાત્પુટત્રયમ્ ॥ ૧૨ ॥ નિસ્તથં જાયતે ભસ્મ સર્વકાર્યેષુ યોજયેત્ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક, એ બન્ને એક એક ભાગ લઈ તે બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલના રસમાં ઘુટીને તેમની કન્જલી કરવી. પછી એ કન્જલીના વજન જેટલાં સોનાનાં પત્રાં લઈને, તે પત્રાંનીપર કન્જલીનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલનો કલ્ક કરીને તે કલ્કની એ મૂષા કરવી. એ કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલના કલ્કની એક મૂષામાં કન્જલીનો લેપ કરેલાં સોનાનાં પત્રા રાખી-મૂકી, તેની ઉપર કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલના કલ્કની બીજી મૂષા ઉંધી વાળી. તે અન્ને મૂષાની સાંધને મેળવી દઈને તેમનો ગોળો વાળવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ કોડિયાં લઈ, તે એ કોડિયાંમાંના એકની અન્દર ઉપલો ગોળો રાખી-મૂકી, તેની ઉપર માટીનું બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સારી રીતે સૂકાયા પછી, મોટાં અડાયાં છાણાં લઈ, તેના પ્રમાણમાં ખાડો ખોદી, અર્ધાં છાણાં નીચે તથા અર્ધાં છાણાં ઉપર નાંખી, તે છાણાંની મધ્યમાં કપડાં કડેલું માટીનાં કોડિયાંનું સંપુટ મૂકીને ખરતર એટલે આકરો અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી નય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવી. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધાં મળીને ત્રણ પુટો દેવાથી સોનાની ભસ્મ નિસ્તથ થાય છે અર્થાત્ પાછી જીવતી થતી નથી.

કાંચનારપ્રકારેણ લાંગલી હંતિ કાંચનમ્ ॥ ૧૩ ॥

સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મ-
ની ચોથી વિધિ

કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલના રસમાં કરેલ સ્વર્ણભસ્મ પ્રમાણે, દ્વિધિયા વજનાથના વેલાના મૂળના રસમાં સોનાની ભસ્મ કરવી.

સ્વર્ણ-સોનાની ભરમની જ્વાલામુખી તથા હન્યાત્ ॥

પાંચમી વિધિ કાંચનાર—ચમ્પાકાડી વૃક્ષની છાલના રસમાં કરેલ સ્વર્ણભરમ પ્રમાણે, ન્યાલામુખી—ભાટબામળી—કુંગરી—વેલરિયાં બામળના રસમાં સોનાની ભરમ કરવી.

સ્વર્ણ સોનાની ભરમની તથા હંતિ મનઃશિલા ॥

છઠ્ઠી વિધિ કાંચનાર—ચમ્પાકાડી વૃક્ષની છાલના રસમાં કરેલ સ્વર્ણભરમ પ્રમાણે, મનશીલમાં સોનાની ભરમ કરવી.

સ્વર્ણ-સોનાની ભરમની શિલાસિન્દૂરયોદ્ધર્ણ સમયોરકદુઃખકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

સાતમી વિધિ સતૈવ ભાવના દયાચ્છોષયેચ્ પુનઃ પુનઃ ॥

તતસ્તુ ગલિતે હેન્નિ કલ્કોડ્યં દીયતે સમઃ ॥ ૧૫ ॥

પુનર્ધમેદતિતરાં યથા કલ્કો વિલીયતે ॥ એવં વેલાત્રયં દયાત્કલ્કં હેમમૃતિર્ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

શુદ્ધ કરેલો મનશીલ તથા શુદ્ધ કરેલો સિન્દૂર, એ બન્ને એક એક ભાગ લઇ, તે બન્નેનું ચૂર્ણ કરવું; આંકડાના દૂધમાં સૂકાયેલાં સૂધી તેને ખરલ કરવી, આ રીતે ખરલ કરવી તેનું નામ ભાવના બાણનું. એ રીતે સાત ભાવના દીધા પછી સોનાને ગાળીને તેનો રસ કરવો. એ રસ તથા ઉપલું ચૂર્ણ એક એક ભાગ લઇ, તે બન્નેને, સોનું ગાળવાની કુરડીમાં નાંખી, અગ્નિ પર મૂકીને ખૂબ ફુંકવું. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત સોનાની સાથે ચૂર્ણ નાંખીને ફુંકવાથી સોનાની ભરમ થાય છે.

સ્વર્ણ-સોનાની ભરમની પારાવતમલૈર્મિપેદયવા કુક્કુટોદ્ભવૈઃ ॥

આઠમી વિધિ હેમપત્રાણિ તેષાં ચ પ્રદયાદધરોત્તરમ્ ॥ ૧૭ ॥

ગંધર્વૃણં સમં દત્વા શરાવયુગસંપુટે ॥ પ્રદયાત્કુક્કુટપુટં પંચમિર્ગોમયોત્પલૈઃ ॥ ૧૮ ॥

એવં નવપુટં દયાદ્દશમં ચ મહાપુટમ્ ॥ ત્રિંશદ્વનોત્પલૈર્દેયં જાયતે હેમમ્સમ્ ॥ ૧૯ ॥

ખજૂતરની ચરક, સોનાનાં પત્રાંની બન્ને બાજુ પર ચોપડવી. પછી શુદ્ધ કરેલો આમલ-સારો ગન્ધક ખજૂતરની ચરક ચોપડેલાં સોનાનાં પત્રાંનાં વજન જેટલો લઇને, તેનો પારીક ભૂંકા કરવો. ભારપાદ માટીનાં એ મજબૂત કોડિયાં લઇ, તે એ કોડિયાંમાંથી એક કોડિયાની અન્દર અર્ધો ગન્ધક નાંખી, તેની ઉપર ઉપલાં પત્રાં મૂકીને, આકી રહેલો અર્ધો ગન્ધક, તે પત્રાંની ઉપર નાંખી—પાથરી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધ પર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અંતે સૂતરની ઉપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગાયના છાણનાં પાંચ અડાયાં—છાણનો કુકડુટપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બધા મળીને નવ પુટા દેવા. એ રીતે નવ પુટ દીધા બાદ, દશમો મહાપુટ ત્રીશ અડાયા છાણનો દેવાથી, સોનાની ભરમ તૈયાર થાય છે.

વિતસ્તિમાત્રિકે ખાતે કથિતં કુક્કુટં પુટમ્ ॥

કુકડુટપુટ વિધિ

ધનચોરસ એટલે સાધારણ કદના માણસની એક વેંતનો ઉપર, નીચે તથા ચારે કોર ફરતો ખાડો ખોદી, તે ખાડાને અડાયાં છાણથી અર્ધો ભરી, તેની ઉપર

મધ્યભાગમાં કપડાં કહેલું કાઢિયાનું સમ્પુટ મૂકીને પછી બાકી રહેલા અર્ધા ખાડાને અડાયાં જાણાંથી માથા સુધી ભરીને જે અગ્નિ દેવો, તેનું નામ કુકકુટપુટ બાણુનું. આ પુટ ઉપરની ભસ્મમાં હોવાથી અહીં લખ્યો છે.

સ્વર્ણ-સોનાની સિદ્ધિ ખજૂતરની ચરકમાં કરેલ સ્વર્ણભસ્મ પ્રમાણે, કુકકાની ચરકમાં ભસ્મની નવમી વિધિ પણ સોનાની ભસ્મ કરવામાં આવે છે.

સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મ-
ના ગુણ

સુવર્ણ ચ મવેત્સ્વાદુ તિલ્લં ક્ષિપ્તં હિમં ગુરુ ॥

બુદ્ધિવિદ્યાસ્મૃતિકરં વિષહારિ રસાયનમ્ ॥ ૨૦ ॥

આ સોનાની ભસ્મ, સ્વાદિષ્ટ, કડવી, સ્નિગ્ધ, ટાઢી અને ભારે છે. વળી આ સુવર્ણભસ્મ, બુદ્ધિ તથા વિદ્યાને વધારનારી, રમરણશક્તિ ખીલવનારી, વિપ હરનારી અને રસાયન છે.

સ્વર્ણ-સોનાની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણ

બલં ચ વીર્યં હરતે નરાણાં રોગવ્રજાન્ પોષયતીહ કાયે ॥

અસૌખ્યકાર્યં ચ સદૈવ હેમાપકં સદોષં મરણં કરોતિ ॥ ૨૧ ॥

સોનાની દોષવાળી અપકવ ભસ્મ, પુરુષોનાં બલ અને વીર્યનો નાશ કરીને તથા શરીરની અન્દર રોગના સમુદાયને ઉત્પન્ન કરીને, શરીરને હસ્તેશાં અસુખાકારી રાખે છે અને છેવટે મરણુ પમાડે છે.

તાર રૂપાની ભસ્મની
પહેલી વિધિ

માર્ગેકં તાલકં મર્ચ યામમમ્લેન કેનચિત્ ॥

તેન માગવ્રયં તારપત્રાણિ પરિલેપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ધૃત્વા મુષાપુટે રુઢ્વા પુટેત્ ત્રિંશદ્વનોત્પલૈઃ ॥

સમુદ્ઘૃત્ય પુનસ્તાલં દત્ત્વા રુઢ્વા પુટે પચેત્ ॥ ૨૨ ॥ एवं चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥

શુદ્ધ કરેલી હરતાલ એક ભાગ લઈ, ખરલની અન્દર નાંખીને, તેને લિગ્નુના અથવા કાઈ પણ ખાટા પદાર્થના રસમાં, એક પહોર સુધી ઘુંટીને, તેનો કલ્ક કરવો. પછી રૂપાનાં પત્રાં ત્રણ ભાગ લઈને, તે પત્રાં પર હરતાલના કલ્કનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીની એ મજબૂત મૂપ લઈ, એક મૂપની અન્દર કલ્કનો લેપ કરેલાં રૂપાનાં પત્ર રાખી-મૂકી તેની ઉપર માટીની બીજી મૂપ ઊંધી વાળી, તે બન્ને મૂપની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તે લગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ત્રીશ મોટાં અડાયાં જાણાં લઈ, તેના પ્રમાણમાં ખાડો ખોદી, અર્ધા જાણાં નીચ તથા અર્ધા જાણાં ઉપર નાંખી, તે જાણાંની મધ્યમાં કપડાં કહેલું મૂપનું સંપુટ મૂકીને અગ્નિ દેવો; એ અગ્નિ સાવ દૂરી બાજુ કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો, ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને ચૌદ પુટો દેવાથી, રૂપાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

તાર-રૂપાની ભસ્મની
બીજી વિધિ

સ્તુહીક્ષીરેણ સંપિષ્ટં માક્ષિકં તેન લેપયેત્ ॥ ૨૩ ॥

તાલકસ્ય પ્રકારેણ તારપત્રાણિ બુદ્ધિમાન્ ॥

પુટેચતુર્દશપુટૈસ્તારં ભસ્મ પ્રજાયતે ॥ ૨૪ ॥

શુદ્ધ કરેલી સોનામુખી ઉપધાતુ એક ભાગ લઇ, ખરલની અન્દર નાંખીને, તેને દાંડલીઆ થોરના દ્વધમાં, એક પહોર સુધી ઘુંટીને તેનો કદક કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કોડિયાં લઇ, એક કોડિયાંની અન્દર કદકનો લેપ કરેલાં રૂપાનાં પત્રાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર માટીનું બીજું કોડિયું ઉન્ચું વાળી, તે બન્ને કોડીયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર બીની માટીનો લેપ કરવો. પછી ત્રીશ મોટાં અડધાં છાણાં લઇ, તેના પ્રમાણમાં ખાડો ખોદી, અર્ધાં છાણાં નીચે તથા અર્ધાં છાણાં ઉપર નાંખી, તે છાણાંની મધ્યમાં કપડછંદ કરેલું કોડિયાનું સંપુટ મૂકીને અગ્નિ ઠરી ગય છે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે અધા મળીને ચૌદ પુટો દેવાથી, રૂપાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

રૌપ્યં શીતં કષાયં ચ સ્વાદુપાકરસં સરમ્ ॥
 વયસઃ સ્થાપનં સ્નિગ્ધં લેખનં વાતપિત્તજિત્ ॥
 પ્રમેહાદિકરોગાંશ્ચ નાશયત્યચિરાત્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧ ॥

આ રૂપાની ભરમ, ટાઢી, તુરી, પાકી ગયા પછી રસમાં સ્વાદિષ્ઠ, ઝાડો લાવનારી, અવસ્થાને ગળવનારી, સ્નિગ્ધ, મળને ખણીને-ખોતરીને કાઢનારી, વાતનો નાશ કરનારી અને થોડા કાળમાં પ્રમેહાદિક રોગોને ટાળનારી છે.

અશુદ્ધં રજતં કુર્યાત્પાંડુકંડુગલપ્રહાન ॥
 વિવંધં વીર્યનાશં ચ બલહાનિં શિરોરુજમ્ ॥
 રૂપાની અપકવ ભરમ, પાંડુરોગ. ખરજ, ગળાનું પકડાડું, અંધ-
 દ્રોશ-ઝાડો અંધ થવાનો રોગ, વીર્યનો નાશ, બળનો નાશ, અને શિરરોગ કરે છે.

સૂક્ષ્માણિ તામ્રપત્રાણિ કૃત્વાસંસ્વેદયેદ્ધુધઃ ॥
 વાસરત્રયમમ્લેન તતઃ સ્વલ્પે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૨૫ ॥
 પાદાંશં સૂતકં દત્વા યામમમ્લેન મર્દયેત્ ॥

તત ઉદ્ભવ્ય પત્રાણિ લેપયેદ્વિગુણેન ચ ॥ ૨૬ ॥ ગંધકેનામ્લઘૃષ્ટેન તસ્ય કુર્યાંચ ગોલકમ્ ॥
 તતઃ પિષ્ટા ચ મોનાક્ષીં ચાંગેરીં વા પુનર્નવામ્ ॥ ૨૭ ॥ તત્કલ્કેન બપિર્ગોલં લેપયેદંગુલોન્મિતમ્ ॥
 ધૃત્વા તદ્ગોલકં માંઢે શરાવેણ ચ રોધયેત્ ॥ ૨૮ ॥ વાલુકામિઃ પ્રપૂર્યાથ વિમૂતિલવણાંબુમિઃ ॥
 દત્ત્વા માળકમુખે મુદ્રાં તત્તદ્ચુલ્યાં વિપાચયેત્ ॥ ૨૯ ॥ ક્રમશઃક્રમ્યામિના સમ્યગ્યાવધામચતુષ્ટયમ્ ॥
 સ્વાંગશીતલમુદ્રત્ય મર્દયેત્સૂરણદ્રવૈઃ ॥ ૩૦ ॥ દિનેકં ગોલકં કુર્યાદર્ધગંધેન લેપયેત્ ॥
 સઘૃતેન તતો મૂષાં પુટે ગજપુટે પચેત્ ॥ ૩૧ ॥ સ્વાંગશીતં સમુદ્ભવ્ય મૃતં તામ્રં શુભં ભવેત્ ॥

શુદ્ધિમાનું વૈદ્યે ત્રામ્યાનાં આરીકમાં આરીક પત્રાં કરી, તે પત્રાંને, ત્રણ દિવસ સુધી લીમ્બુના રસમાં ધીમા તાપે સારી રીતે ઉકાળવાં. તે પછી તે પત્રાં ચાર ભાગ અને શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ લઇ, તે બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, લીમ્બુના રસમાં

એક પહોર સુધી ઘુણ્ટવાં. ત્યારબાદ તે પત્રાંનું જેટલું વજન થાય, તેટલા વજનથી બમણો શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક લઈ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, લીમ્બુના રસમાં ઘુટી, તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્કને તે પત્રાંપર ચોપડીને, તેના ગોળો વાળવો. એ પછી ગાણવાળા ધ્રો, ચુકાની ભાજી-ખાટી ભાજી અથવા સાટોડી, આ ત્રણ વનસ્પતિમાંથી જે વનસ્પતિ મળે, તેને વાટીને તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્કનો ઉપરના ત્રામ્યાનાં પત્રાના ગોળાપર, ચારે કોર ફરતો એક આંગળનો થર કરી, તે ગોળાને એક માટલાની-હાંડલાની અન્દર રાખી, તે ગોળાપર ઉંચું કોણિયું ઢાંકી, તે કોણિયાંની સાંધને ભીંજવેલ રાખ અને મીઠાથી છાંદી લેવી. પછી તે કોણિયાંથી તે છેક માટલાનાં મોઢાં સૂધી રેતી ભરી, પાછું તે માટલાનાં મોઢાંને પણ ભીંજવેલ રાખ અને મીઠાથી છાંદી લઈને પછી તેને ચૂલાપર મૂકવું. પછી ધીમે ધીમે વધતા વધતા તાપથી ચાર પહોર સૂધી સારી રીતે તપાવવું. ત્યારબાદ રેતી સહિત તે આખું હાંડલું ટાંકું થાય ત્યારે, તે ગોળાને હાંડલામાંથી કાઢી લઈને, એક દિવસ પર્યન્ત સૂરણના રસમાં ઘુણ્ટીને, તેનો ગોળો વાળવો. પછી શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક, ઉપરના ગોળાના વજનથી અર્ધો લઈ, ખરલની અન્દર નાંખી, તેને ઘીની અન્દર ઘુણ્ટીને, તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્કનો ઉપલા ગોળાપર લેપ કરવો. એ રીતે લેપ કરેલો ઉપલા ગોળો એક કોણિયામાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોણિયું ઉંચું વાળી, તે બંને કોણિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંતી માટીનો લેપ કરવો. પછી ગળપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જઈને સંપુટ પણ ઠરી જવા આવેકે તરત સંપુટને બહાર કાઢીને, તેની અન્દરથી તામ્રભરમને કાઢી લેવી. એ રીતે મારેલી તામ્રભરમ સારી થાય છે.

ગળપુટ વિધિ

घनचौरसकेसाद्धहस्ते चैव तु गर्तके ॥

पूर्ववत् दीयते चाग्निस्तत् पुटं गजसंज्ञितम् ॥

ઘનચોરસ એટલે સાધારણ કદના માણસના ડોઢ હાથ ઉપર, નીચે તથા ચારે કોર ફરતો ખાડો ખોદી, તે ખાડાને અડાયાં છાણાંથી અર્ધો ભરી, તેની ઉપર મધ્ય ભાગમાં કપડા-જન્દ કરેલું કોણિયાનું સમપુટ મૂકીને પછી બાકી રહેલા અર્ધો ખાડાને અડાયાં છાણાંથી મોઢા સૂધી ભરીને જે અગ્નિ દેવો, તેનું નામ ગળપુટ ગણવું. આ ગળપુટ ઉપરની ભરમમાં હોવાથી અહીં લખ્યો છે.

તામ્ર-ત્રાંબાની ભરમ-
ની પરીક્ષા

वांति भ्रान्ति क्लमं मूर्च्छां न करोति कदाचन ॥ ૩૨ ॥

મારેલી અથવા સિદ્ધ કરેલી તામ્રભરમ, ઉલટી, ભ્રાંતિ (બ્રમ), ગ્લાનિ અને મૂર્છા કોઈ પણ દિવસ કરતી નથી.

ताम्रं कषायं मधुरं सत्तिकमम्लं च पाके कटु सारकं च ॥

તામ્ર-ત્રાંબાની પકવ
ભરમના શુણ્

पित्तापहं श्लेष्महरं च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघुलेखनं च ॥

પાંદૂરાદોશ્વરકુષ્કાસશ્વાસક્ષયાન્વીનસમમ્લપિત્તમ્ ॥

શોથ કૃમિ શૂલમપાકરોતિ ગ્રાહુર્બુધા વંહણમલ્પમેતત્ ॥

ત્રાંયાની ભસ્મ, તુરી, મીઠી, કડવી, ખાટી, પાકી ગયા પછી તીખી, ઝાડો લાવનારી, પિત્ત મટાડનારી, કફ હરનારી, ટાઢી, વળુ રુઝાવનારી અને હલકી છે તથા મલને ખણીને-ખોતરીને કાઢનારી છે. પાંડુ, ઉદરરોગ, અર્શ, જવર, કુષ્ઠ, કાસ, ક્ષય, શ્વાસ, પીનસ, અશ્વપિત્ત, શોથ, કૃમિ તથા શૂલ, એ સર્વ રોગોને મટાડે છે. વળી બુદ્ધિમાનોનું એવું કહેવું છે કે, આ ત્રાંયાની ભસ્મ અદ્યપ્યંહણ કરે છે.

૧ તામ્ર-ત્રાંયાની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણુ
एको दोषो विषे ताम्रे त्वसम्यग्मारिते पुनः ॥
દાહઃ સ્વેદોઽરુચિર્મૂર્च्छा ક્ષેદો રેકો વમિર્મ્રમઃ ॥
ઝેરની અન્દર તો એક દોષ-અવગુણુ છે, પણ સારી રીતે ન મરા-
યેલી એટલે કાચી તામ્રભસ્મ દાહ, સ્વેદ, અરુચિ, મૂર્છા, ગ્લાનિ, બુલાખ, ઉલટી અને બ્રમ,
એટલા દોષો-અવગુણુ કરે છે.

૨ આર-પીત્તળની ઉપ-
ધાતુની ઉત્પત્તિનું વર્ણન
रीतिर्हि चोपधातुः स्यात्ताम्रस्य जसदस्य च ॥
પીત્તળ, એ ઉપધાતુ છે અને ત્રાંયા તથા જસતમાંથી બને છે.
એ બે ધાતુઓમાં ત્રાંયુ બે ભાગ અને જસત એક ભાગ લઈ, એ
બન્નેને, મિશ્ર કરીને રસ કરવાથી, પીત્તળ નામની ઉપધાતુ થાય છે.

૩ આર-પીત્તળ શોધવાની
વિધિ
२ अर्कक्षीरेण संपिष्टो गंधकस्तेन लेपयेत् ॥
સમેનારસ્ય પત્રાણિ શુદ્ધાન્યમ્લઘ્નૈર્મુદુઃ ॥ ૩૩ ॥
પીત્તળનાં પત્રાં કરી, તે પત્રાને અગ્નિમાં તપાવી, લીઝુના રસમાં
વારંવાર અર્થાત્ ત્રણ અથવા સાત વખત બોળીને શુદ્ધ કરવાં.

૪ આર-પીત્તળની ભસ્મ-
ની પહેલી વિધિ
ततो मूषापुटे धृत्वा पुटेद्वजपुटेन च ॥
एवं पुटद्वयेनैव भस्मारं भवति ध्रुवम् ॥ ३४ ॥
શુદ્ધ કરેલો આમ્રસારો ગંધક એક ભાગ લઈ, તેને ખરલની
અન્દર નાંખી, આકડાના ક્ષીરમાં-દૂધમાં ઘુણીને તેનો કલ્ક કરવો. પછી એ કલ્કના વજન
જેટલાં શુદ્ધ કરેલાં પીત્તળનાં પત્રાં લઈને, તે પત્રાંની પર કલ્કનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં
બે મળ્યૂત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાંની અન્દર કલ્કનાં લેપવાળાં પીત્તળનાં પત્રાં રાખી-
મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી
તેનાપર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો.
પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ હરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ
પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી બે પુટો દેવાથી પીત્તળની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

૧ બીજા ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨ આર્કક્ષીરેણ સંપિષ્ટો ગંધકસ્તેન લેપયેત ॥ સમેન આટલા શબ્દોનો અર્થ, પીત્તળની ભસ્મ કર-
વાની પહેલી વિધિમાં લીધો છે અને તે પછીના શબ્દોનો અર્થ આ ઠેકાણે શોધનની અન્દર લીધો છે.

૩ આ ગ્રન્થકારે પીત્તળને ધાતુની અન્દર ગણી છે, પરંતુ પીત્તળ ઉપધાતુ છે.

૧અમીર-પીતળની પકવ
ભરમના ગુણ

રીતિકા તુ ભવેદૂક્ષાં સતિત્તા લગ્નના રસે ॥
શોધિની પાંડુરોગમ્ની કૃમિહૃન્નાતિલેખિની ॥

પીતળની ભરમ, રુક્ષ, સારી પેટે કડવી, રસમાં ખારી, શોધન કરનારી—ઝાડો લાવનારી, પાંડુ રોગ કરનારી અને કૃમિનો નાશ કરનારી છે તથા મલને ધણો ખાણીને—ખોતરીને કાઢતી નથી અર્થાત્ મલને સામાન્ય રીતે ખાણીને—ખોતરીને કાઢે છે.

૧અમીર-પીતળની અપ-
કવ ભરમના અવગુણ

વિવિધરોગચયં કુરુતે ભ્રમં ગુદરુજં દ્યુતિમેહરુજાંગમ ॥
વિવિધતાપક્રમાતનુતે તનાવમૃતમારકમાશુ હિ મૃત્યુદમ ॥

પીતળની અપકવ ભરમ, બૃદા બૃદા રોગોનો સમુદાય, ભ્રમ, અર્શ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો અને શરીરમાં અનેક પ્રકારના દાહો ઉત્પન્ન કરીને નિદ્રાચ તરત મૃત્યુને પમાડે છે.

૧કાંસ્ય-કાંસાનું
શોધન

૧પત્તલીકૃતપત્રાણિ કાંસ્યસ્યામૌ પ્રતાપયેત્ ॥
નિષિચેત્તત્તપ્તાનિ તૈલે તકે ચ કાંજિકે ॥

એમૂત્રે ચ કુલ્ત્યાનાં કષાયં ચ ત્રિધા ત્રિધા ॥ એવં છદનકાંસ્યસ્ય વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥

કાંસાનાં પત્રાં કરી, તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને પહેલી વાર તેલમાં બોળવાં. પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછાં તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને બીજી વાર તેલમાં બોળવાં; પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછાં તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને ત્રીજી વાર તેલમાં બોળવાં. એ રીતે ત્રણ વાર તેલમાં બોળ્યા પછી, પાછી આ ધાતુને તપાવીને, ત્રણ વાર તેલમાં બોળ્યા પ્રમાણે છાસમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાઠામાં ત્રણ ત્રણ વાર બોળવી. એ રીતે બોળવાથી, આ કાંસાની ઉપધાતુનું શોધન થાય છે.

કાંસ્ય-કાંસા ઉપધા-
તુની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

અષ્ટમાગેન તામ્રેણ દ્વિભાગં કુટિલં યુતમ્ ॥

એકત્ર દ્રાવિતં તસ્માત્કાંસ્યં સ્યાદ્ભાજને શુભમ્ ॥

આઠ ભાગ ત્રાંબું અને બે ભાગ કલિ, એ બન્ને ધાતુઓ એકત્ર કરીને રસ કરવાથી, કાંસાની ઉપધાતુ થાય છે. વળી કાંસાનું ભોજનપાત્ર પણ શુભકારક છે.

૨કાંસ્ય-કાંસાની પકવ
ભરમની પહેલી વિધિ

આરવત્કાંસ્યમપ્યેવં ભસ્મતાં યાતિ નિશ્ચિતમ્ ॥

કાંસાની ભરમની પહેલી વિધિ, આર—પિત્તળની ભરમની પહેલી વિધિ પ્રમાણે બાળવી.

કાંસ્ય-કાંસાની પકવ
ભરમના ગુણ

કાંસ્યં કષાયં તીક્ષ્ણોષ્ણં લેખનં વિશદં સરમ્ ॥

ગુરુ નેત્રહિતં રુક્ષં કફપિત્તહરં પરમ્ ॥

કાંસાની ભરમ, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ—ગરમ, મળને ખાણીને—ખોતરીને કાઢનારી, વિશદ એટલે શરીરને સ્વચ્છ કરનારી, ઝાડો લાવનારી, ભારે, નેત્રને ક્ષિતકારી, રુક્ષ અને કફ, પિત્તનો નાશ કરનારીમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૧ બીજા ગ્રંથનો પાઠ છે.

૨ આ ગ્રંથકારે કાંસાનું શોધન બાળાબ્યા વગર, કાંસાની ધાતુ બનાવવાનું લખ્યું છે, એથી એ અહીં પાંચું શોધન લખ્યું છે.

૩ આ ગ્રંથકારે, કાંસાને ધાતુની અન્દર ગણેલ છે, પરંતુ કાંસુ, પીતળની જેમ, ઉપધાતુ છે.

કાંસ્ય-કાંસાની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણ

વિવિધરોગચયં કુરુતે ભ્રમં ગુદરૂઙં ત્વતિમેહરૂઙં ગણમ્ ॥

વિવિધતાપકમાત્નુતે તનાવમૃતકંસકમાશુ હિ મૃત્યુદમ્ ॥

કાંસાની અપકવ ભસ્મ, જૂદા જૂદા રોગોના સમુદાય, ભ્રમ, અર્શ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો અને શરીરમાં અનેક પ્રકારના દાહો ઉત્પન્ન કરીને નિશ્ચય તરત મૃત્યુને પમાડેછે.

તામ્ર-ત્રાંઆની ભસ્મ-
ની બીજી વીધિ

અર્કક્ષીરં વટક્ષીરં નિર્ગુણ્ડી ક્ષીરિકા તથા ॥ ૩૫ ॥

તામ્રરીતિધ્વનિવધે સમગંધકયોગતઃ ॥

શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક એક ભાગ લઇ, તેને ખરલની અન્દર નાંખીને આંકડાના ક્ષીરમાં, વડાનાં ક્ષીરમાં, નગડાના રસમાં વા ગાયના દૂધમાં ઘુણ્ટીને તેનો કદક કરવો. પછી એ કદકના વજન જેટલાં શુદ્ધ કરેલાં ત્રાંઆનાં પત્રાં લઇને, તે પત્રાં-પર કદકનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત ડાડિયાં લઇ, એક ડાડિયાની અન્દર કદકનો લેપ કરેલાં ત્રાંઆનાં પત્રાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજી ડાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને ડાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટ અહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે અથા મળીને એ પુટો દેવાથી, ત્રામ્યાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

આર-પીતળની ભસ્મ-
ની બીજી વીધિ

આર-પીતળની ભસ્મની બીજી વીધિ, તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મની બીજી વીધિ પ્રમાણે જાણવી.

કાંસ્ય-કાંસાની ભસ્મની
બીજી વીધિ

કાંસ્ય-કાંસાની ભસ્મની બીજી વીધિ, તામ્ર-તામ્યાની ભસ્મની બીજી વીધિ પ્રમાણે જાણવી.

નાગ-સીસાંની ભસ્મ-
ની પહેલી વીધિ

તાંબૂલીરસસંપિષ્ઠશિલાલેપાત્પુનઃ પુનઃ ॥ ૩૬ ॥

દ્રાવિંશદ્વિઃ પુટૈર્નાગો નિરુત્થો યાતિ ભસ્મતામ્ ॥

શુદ્ધ કરેલો મનશીલ એક ભાગ લઇ, તેનું ચૂર્ણ કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુટીને, તેનો કદક કરવો. પછી એ કદકના વજન જેટલાં શુદ્ધ કરેલાં સીસાનાં પત્રાં લઇ, તે પત્રાં પર કદકનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત ડાડિયાં લઇ, એક ડાડિયાની અન્દર કદકનો લેપ કરેલાં સીસાનાં પત્રાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજી ડાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને ડાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને અહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે અથા મળીને અત્રીશ પુટો દેવાથી સીસાંની ભસ્મ નિરુત્થ થાય છે અર્થાત્ પાછી જીવતી થતી નથી.

નાગ-સીસાંની ભસ્મ-
ની બીજી વીધિ

અશ્વત્થર્ચિચાત્વકચૂર્ણ ચતુર્થાંશેન નિક્ષિપેત્ ॥ ૩૭ ॥

મૃત્પાત્રે દ્રાવિતે નાગે લોહદર્બ્યા પ્રચાલયેત્ ॥

યામૈકેન ભવેદ્ભસ્મ તત્તુલ્યાં ચ મનઃશિલામ્ ॥ ૩૮ ॥ કાંજિકેન દ્વયં પિટ્ટા પચેત્ દૃઢપુટેન ચ ॥
સ્વાંગશીતં પુનઃ પિટ્ટા શિલયા કાંજિકેન ચ ॥ ૩૯ ॥ પુનઃ પુટ્ટચ્છ્રાવામ્યામેવં ષષ્ટિપુટૈર્મૃતિઃ ॥

પીપળાની છાલ એક ભાગ તથા આરબ્બીની છાલ એક ભાગ લઈ, તે બન્નેને મિશ્ર કરીને, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલા સીસાના કટકા આઠ ભાગ લઈ, તેને માટીના વાસણમાં ભરી, તે માટીના વાસણને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરવો. જેવો સીસાનો રસ થઈ જાય કે તરત ઉપલાં ચૂર્ણને, રસની અન્દર નાંખી, લોઢાના તવિથા(કડછી)થી, એક પહોર હલાવવાને લીધે સીસાની ભસ્મ થાય છે અર્થાત્ સીસાનો ભૂકા થઈ જાય છે. પછી શુદ્ધ કરેલો મનશીલ આઠભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, સીસાના ભુકાની સાથે મિશ્ર કરી ખરલની અન્દર નાંખી, કાંજીના રસમાં લઈને-ધુટીને તેનો ગોળો વાળવો. ત્યારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કોડિયાં લઈ એક કોડિયાંની અન્દર ઉપલો ગોળો રાખી-મૂકી તેની ઉપર માટીનું ખીભુ કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અંતે સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી દૃઢપુટ-ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટેને બહાર કાઢી લેવો, ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી સાઠ પુટે દેવાથી સીસાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

^૧નાગ-સીસાની
પક્વ ભસ્મના ગુણ

સીસં રંગગુણં જ્ઞેયં વિશેષાન્મેહનાશનમ્ ॥

નાગસ્તુ નાગશતતુલ્યબલં દદાતિ વ્યાર્ધિં ચ નાશયતિ જીવનમાતનોતિ ॥
વહ્નિં પ્રદીપયતિ કામબલં કરોતિ મૃત્યું ચ નાશયતિ સંતતસેવિતઃ સઃ ॥

સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મના જેવોજ ગુણ કરનારી, ઘાણું કરી પ્રમેહનો નાશ કરનારી, સો હાથીના જેટલું બળ દેનારી, સર્વ રોગોનો નાશ કરનારી, જીવન વધારનારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારી, કામના બળને વધારનારી અને હસ્તેશાં સેવન કરવાથી મૃત્યુનો નાશ કરનારી, અર્થાત્ આયુષ્ય વધારનારી છે.

^૧નાગ-સીસાની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણ

કુષ્ઠાનિ ગુલ્મારુચિપાંડુરોગાન્ ક્ષયં કફં રક્તવિકારકૃચ્છ્રમ્ ॥

જ્વરાશ્મરીશ્લભગંદરાયં નાગં ત્વપક્વં કુરુતે નરાણામ્ ॥

સીસાની કાચી ભસ્મ, કૃષ્ણ, ગુલ્મ, અરુચિ, પાંડુરોગ, ક્ષય, કફ, રક્તાવિકાર-લોહીવિકાર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અશ્મરી, શ્લેષ્મ અને ભગન્દર, એ સર્વ રોગો પેદા કરે છે.

અર્જુન-કલકની ભસ્મની
પહેલી વિધિ

મૃત્પાત્રે દ્રાવિતે વંગે ચિંચાઙ્ગવત્યત્વચો રજઃ ॥ ૪૦ ॥

ક્ષિપ્ત્વા તેન ચતુર્થાશમયોદ્વ્યાં પ્રચાલયેત્ ॥

તતો દ્વિયામમાત્રેણ વંગમસ્મ પ્રજાયતે ॥ ૪૧ ॥

અથ ભસ્મસમં તાલં ક્ષિત્ત્વાઙ્ગમેન પ્રમર્દયેત્ ॥ તતો ગજપુટે પક્ત્વા પુનઃસ્મેન મર્દયેત્ ॥ ૪૨ ॥

તાલેન દશમશેન યામમેકં તતઃ પુટેત્ ॥ एवं दशपुटैः पक्वो वंगस्तु म्रियते ध्रुवम् ॥ ૪૩ ॥

આમ્મલીની છાલ સવ્વા ભાગ તથા પીપળાની છાલ સવ્વા ભાગ લઇ, તે બન્ને મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલા કલાઇના કટકા દશ ભાગ લઇ, તેને માટીના વાસણમાં ભરી, તે માટીના વાસણને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરવો. જેવો કલાઇનો રસ થઈ ગય છે તરત ઉપલા ચૂર્ણ, રસની અન્દર નાંખી, લોઢાના તવિયા(કડછી)થી, એ પહોર સુધી હલાવવાથી, કલઇની ભસ્મ થાય છે અર્થાત્ કલઇનાં કટકાનો ભૂકા થઈ ગય છે, પછી શુદ્ધ કરેલી હરતાલ દશ ભાગ લઇ, તેનું ચૂર્ણ કરી, કલઇના ભૂકાની સાથે મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, લીચ્છુ (ખાટા પદાર્થ)ના રસમાં લઢી-ધુંટી, તેનો ગોળો વાળવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત કોડિયાં લઇ, એક કોડિયાંની અન્દર ઉપસો ગોળો રાખી-મૂકી તેની ઉપર માટીનું બીજું કોડિયું ઉધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સુતર વીંટી, પછી તે લૂગડાંની અંતે સુતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગળપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી ગય છે તરત સંપુટ બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી દશ પુટો દેવાથી, નિશ્ચય કલઇની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

વંગ લઘુ સરં રુક્ષં કુષ્ઠં મેહકફઢ્મીન ॥

૧અર્જ-કલઇની પકવ

નિહંતિ પાંડુ સશ્વાસં નેત્ર્યમીષત્તુ પિત્તલમ્ ॥

ભસ્મના શુણ્

સિંહો ગજૌઘં તુ યથા નિહંતિ તથૈવ વંગોડિલમેહવર્ગમ્ ।

દેહસ્ય સૌખ્યં પ્રબલેન્દ્રિયત્વં નરસ્ય પુષ્ટિં વિદધાતિ નૂનમ્ ॥

કલઇની ભસ્મ, હલકી, ઝોડો લાવનારી અને રુક્ષ છે. કુષ્ઠ, પ્રમેહ, કફ, કૃમિ (શ્વગા), પાંડુ, શ્વાસ તથા નેત્ર રોગ મટારે છે પણ કૈક-જરાતરા પિત્તને કરે-વધારે છે. જેવી રીતે સિંહ, હાથીના સમૂહ(જથ્થા)નો નાશ કરે છે, તેવી રીતે આ કલઇની ભસ્મ પણ સર્વ ગતના પ્રમેહનો નાશ કરી, ઇન્દ્રિયોને બલવાન કરી, નક્કી મનુષ્યના દેહને સુખી કરીને પુષ્ટ કરે છે.

૧અર્જ-કલઇની અપકવ

પાકેન હીનઃ સ્વલુ વંગકોસૌ કુષ્ઠાનિ ગુલ્માનિ મહાતિરોગાન્ ॥

ભસ્મના અવશુણ્

પાંડુપ્રમેહાપચિવાતશોષિતં બલાપહારં કુરુતે નરાણામ્ ॥

કલઇની કાચી ભસ્મ, કુષ્ઠો, ગુલ્મરોગો, મોટા રોગો, પાંડુ, પ્રમેહ અપચિ અને વાતરક્ત, એ સર્વ રોગોને પેદા કરે છે અને મનુષ્યના બલનો નાશ કરે છે.

અય-લોઢાની ભસ્મની

શુદ્ધં લોહમવં ચૂર્ણં પાતાલ્મરુદીરસૈઃ ॥

પહેલી વિધિ

મર્દયિત્વા પુટેદ્વૈશૌ દશાદેવં પુટત્રયમ્ ॥ ૪૪ ॥

પુટત્રયં કુમાર્યાં ચ કુઠારચ્છિક્રારસૈઃ ॥પુટષ્ટકં તતો દશાદેવં તીક્ષ્ણમૃતિર્ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥

શુદ્ધ કરેલા પોલાદ નામના લોઢાનું ચૂર્ણ લઇ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, મનુષ્યના નાના-કાં વેવડીના-સૂં વસન્તવેલના-વાસણવેલના રસમાં ધુંટીને તેનો ગોળો વાળવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત કોડિયાં લઇ, એક કોડિયાંની અન્દર ઉપસો ગોળો રાખી-મૂકી,

તેની ઉપર બીજું કાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની બન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે, તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. એ રીતે બધા મળી વેવડીના રસના ત્રણ ગજપુટ અગ્નિ આપ્યા પછી, કુમારના રસના ત્રણ ગજપુટ અગ્નિ તથા રાની તુલસીના રસના છ ગજપુટ અગ્નિ, વેવડીના રસના ગજપુટ અગ્નિ પ્રમાણે આપવા. એ રીતે બધા મળીને બાર પુટો દેવાથી, લોહાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

અય-લોહાની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ
ક્ષિપેતુ દ્વાદશાંશેન દરદં તીક્ષ્ણચૂર્ણતઃ ॥
મર્દયેત્કન્યકાદ્રાવૈર્યામયુગ્મં તતઃ પુટેત્ ॥ ૪૬ ॥
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥

શુદ્ધ કરેલ પોલાદ નામે લોહાનું ચૂર્ણ બાર ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો હિંગળો એક ભાગ લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, કુંવારના રસમાં બે પહોર સૂધી ઘુંટી, તેમનો ગોળો વાળવો. સારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કાડિયાં લઈ, એક કાડિયાંની અન્દર ઉપલો ગોળો રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજું કાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની બન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. સાર બાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને સાત પુટો દેવાથી, લોહાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

અય-લોહાની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ
रसैः कुठारच्छिन्नायाः पातालगरुडीरसैः ॥ ४७ ॥
स्तन्येन चार्कंदुग्धेन तीक्ष्णस्थैर्व मृत्तिर्भवेत् ॥

શુદ્ધ કરેલ પોલાદ નામે લોહાનું ચૂર્ણ લઈ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, રાની તુલસીના રસમાં ઘુંટી, તેનો ગોળો વાળવો. સારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કાડિયાં લઈ, એક કાડિયાંની અન્દર ઉપલો ગોળો રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજું કાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટી પછી તે લૂગડાંની બન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટ બહાર કાઢી લેવો. એ રીતે બધા મળી રાની તુલસીના રસના સાત ગજપુટ અગ્નિ આપ્યા પછી, વેવડીના રસના સાત ગજપુટ અગ્નિ, સ્ત્રીનાં ધાવણના સાત ગજપુટ અગ્નિ અને આંકડાના ક્ષીરના સાત ગજપુટ અગ્નિ, રાની તુલસીના રસના ગજપુટ અગ્નિ પ્રમાણે આપવા. આ રીતે બધા મળી અઠ્યાવીશ પુટો દેવાથી, લોહાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

અય-લોહાની ભસ્મની ચોથી વિધિ
सुतकाद्विगुणं गंधं दत्त्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ॥ ४८ ॥
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥
यामयुगमं ततः पिंडं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ॥ ४९ ॥

ધર્મે ધૃત્વા ઋતુકસ્ય પત્રૈરાચ્છાદયેત્ બુધઃ ॥ યામાર્ધેનોળતાં મૃયાદ્ધાન્યરાશૌ ન્યસેત્તતઃ ॥ ૫૦ ॥
दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥ पिष्ट्वा च गालयेद्ब्रह्मादेवं वारितरं भवेत् ॥ ५१ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક બે ભાગ લઈ, આ બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર ઘુંટી. તેમની કન્જલી કરવી. પછી આ કન્જલીના વજન બેટલું શુદ્ધ કરેલ પોલાદ નામે લોઢાનું ચૂર્ણ લેવું, ત્યારબાદ કન્જલી તથા પોલાદનું ચૂર્ણ એકતું કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, ડુંવારના રસમાં બે પહોર સૂધી ઘુંટી, તેમને ગોળો વાળવો. ત્યાર બાદ ડાઘા મનુષ્યે, એ ગોળાને, બે ત્રણ એરંડાનાં પાન્દડામાં લપેટી, ત્રાખ્યાના વાસણમાં મૂકી, અર્ધા પહોર સૂધી તડકામાં રાખવો. એ રીતે તડકામાં રાખ્યા પછી, ત્રાખ્યાના વાસણમાં મૂકેલા ગોળાપર એક કોડિયું ઉંધું વાળી, ત્રાખ્યામાંના વાસણને ઓઢી કોડિયાની કારને માટીથી છાંંટી લીધા બાદ, એ ગોળાવાળા ત્રાખ્યાના વાસણને ત્રણ દિવસ પર્યન્ત અનાજના ઢગલામાં રાખી-ભારી, પછી કાઢી લેવું. ત્યારબાદ એ ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી, તેની ખરલ કરી, તેનું ચૂર્ણ કરવું, એ ચૂર્ણને લગડાવતી ચાળી લેવાથી, લોઢાની ઉત્તમ એવી વારિતર-પાણીમાં તરનારી ભરમ થાય છે.

અય-લોઢાની પકવ લોહં તિક્તં સરં શીતં કષાયં મધુર ગુરુ ॥

ભરમના શુભ રુક્ષં વયસ્યં ચક્ષુસ્યં લેખનં વાતલં જયેત્ ॥

કફં પિત્તં ગરં શૂલં શોફાર્શ્લીહપાંડુતા ॥ મેદોમેહક્રિમીન્ કુષ્ઠં હરંત્યેવ ન સંશયઃ ॥

આ લોહભરમ, કડવી, ઝાંડો લાવનારી, ટાઢી, તુરી, મીઠી, ભારે, રુક્ષ, અવરથાને ગળળવી રાખનારી, નેત્રને હિતકારી, મળને ખણી-ખોતરીને કાઢનારી અને વાનો નાશ કરનારી છે. વળી કફ, પિત્ત, વિષ, શ્વેત, શેઠ, અર્શ, ખરલ, પાંડુ, મેદ, પ્રમેહ, કૃમિ (જવડા) અને કુષ્ઠ, એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં કૈં પણ સંશય નથી.

૧ અય-લોઢાની અપકવ ષંઢત્વકુષ્ઠામયમૃત્યુર્દં ભવેત્ હ્રદ્રોગશૂલૌ કુરુતેશ્મરૌ ચ ॥

ભરમના અવશુભ નાનારુજાનાં ચ તથા પ્રકોપં કરોતિ હૃલ્લાસમશુદ્ધલોહમ્ ॥

જીવહારિમદ્રકારિચાયસં દેહશુદ્ધિમદસંસ્કૃતં ધ્રુવમ્ ॥ પાટવં ન તતુતે શરીરકે દારુણાં હૃદિરુજાં ચ ચચ્છતિ ॥

લોઢાની અપકવ ભરમ, ષંઢપાણું, કોઢ, મૃત્યુ, હ્રદ્રોગ, શ્વેત અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગો અને હૃદ્લાસરોગ, એ સર્વ રોગોને ઉત્પન્ન કરનારી, જીવહારી, મદને કરનારી, દેહની અન્દર અશુદ્ધપાણું કરનારી, શરીરને અશક્ત કરનારી અને હૃદયની અન્દર દારુણ-ભયંકર પીડા કરનારી છે.

૧ અય-લોઢાની ભરમ ગુંજામેકાં સમારમ્ય યાવત્સ્યુર્નવ રક્તિકાઃ ॥

ખાવાની માત્રા તાવલ્લોહં સમશ્રીયાદયથા દોષાનલં નરઃ ॥

નરે, કફાદિ દોષોના પ્રમાણમાં એક ગુંગથી આરંભીને, નવ રતિસુધી લોઢાની ભરમ ખાવી.

અય-લોઢાની ભરમ કૃષ્માઢં તિલતૈલં ચ માષાન્ન રાજિકાં તથા ॥

ખાનારે, ક્યો ક્યો પદાર્થ મધમમ્લરસં ચૈવ વર્જયેલ્લોહસેવકઃ ॥

ન ખાવો ?

લોહભરમ ખાનારાને કોળું, તલનું તેલ, અડદની બનાવેલી વસ્તુ, રાઈ, મધ અને ખાટા પદાર્થોનો રસ, એ સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ એ સર્વ વસ્તુ ખાવી નહિ.

ચશદ-જસતનું
શોધન

ચશદ-જસતની પકવ
ભસ્મની પહેલી વિધિ

૧ ચશદ-જસતની ભ-
સ્મના ગુણ

૨ ચશદ-જસતની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણ

સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મ
ની દશમી વિધિ

એ રીતે સર્વે લોહ અને સુવર્ણાદિ સર્વ ધાતુઓ મારવાનું જો કે કશું છે તથાપિ સર્વે ધાતુઓ મારવાનો બીજો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:- શુદ્ધ કરેલો મનશીલ એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક એક ભાગ લઈ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, આકડાના ક્ષીરમાં ઘુણ્ટી, તેમનો કલ્ક કરવો. પછી એ કલ્કના વજન જોડેલાં સોનાનાં પત્રાં લઈ, તે પત્રાંનીપર કલ્કનો લેપ કરવો. સારઆદ માટીનાં એ મજબૂત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાની અન્દર કલ્કનો લેપ કરેલાં સોનાનાં પત્રાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંચું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સુતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અને સુતરની ઉપર લીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ દરો જ્યાં કે તરત સમ્પુટને બહાર કાઢી લેવો. સારઆદ પહેલાં પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી બાર પુટો દેવાથી સોનાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

તાર-રૂપાની ભસ્મની તાર-રૂપાની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભસ્મની દશમી વિધિ ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

૧ બીજા ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨ ચશદ શોધનમાં બંગના અવગુણ પ્રમાણે અવગુણ જણાવવા લખ્યાથી અહીં બંગ પ્રમાણે અવગુણ લખ્યા છે.

ચશદં ગિરિજં તસ્ય દોષાઃ શોધનમરણે ॥ વંગસ્યેવ હિ બોદ્ધવ્યા

કુર્કુરમાં થયેલી ચશદ-જસતની ભસ્મના દોષો, શોધન કરવાની વિધિ અને મારણ કરવાની વિધિ, બંગના-કલ્કના પ્રમાણે જાણવી અર્થાત્ આ ચશદનું-જસતનું શોધન, બંગશોધન પ્રમાણે જાણવું. ચશદ-જસતની ભસ્મની પહેલી વિધિ, બંગ ભસ્મની પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

ગુણાસ્તુ ગણ્યામ્યથ ॥

ચશદં ચ સરં તિક્તં શીતલં કફપિત્તહત્ ॥

ચક્ષુષ્યં પરમે મેહાન્ પાણ્ડુ શ્વાસં ચ નાશયેત્ ॥

હવે ચશદ-જસત ભસ્મના ગુણ કહ્યું છે:- જસત ભસ્મ, ઝાંડો લાવનારી, કડરી, ટાઢી, કડ મટાડનારી, પિત્ત મટાડનારી અને નેત્રને બહુ જ દિતકારી છે. વળી પ્રમેહ, પાણ્ડુ અને શ્વાસ રોગનો નાશ કરે છે.

૨ ચશદની-જસતની કાચી ભસ્મ, કુષ્ઠો, ગુદમ રોગો, મોટા રોગો, પાંડુ, પ્રમેહ, અપચિ અને વાતરક્ત, એ રોગોને પેદા કરીને મનુ-બના બલનો નાશ કરે છે.

एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ॥

शिलागंधार्कदुग्धोक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः ॥ ५२ ॥

મિચન્ટે દ્વાદશપુટૈઃ સત્યં ગુરુવચો યથા ॥

તામ્ર-ત્રાગ્યાની ભરમની ત્રીજી વિધિ	તામ્ર-ત્રાગ્યાની ભરમની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
આર-પિતળની ભરમની ત્રીજી વિધિ	આર-પીતળની ભરમની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
કાંચ-કાંસાની ભરમની ત્રીજી વિધિ	કાંચ-કાંસાની ભરમની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
નાગ-સીસાની ભરમની ત્રીજી વિધિ	નાગ-સીસાની ભરમની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
અંગ-કલ્પની ભરમની બીજી વિધિ	અંગ-કલ્પની ભરમની બીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
અચ-લોહાની ભરમની પાંચમી વિધિ	અચ-લોહાની ભરમની પાંચમી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
યશદ-જસતની ભરમની બીજી વિધિ	યશદ-જસત ભરમની બીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
સાત ઉપધાતુનાં નામે	માક્ષિકં તુત્યકામ્રૌ ચ નીલાંજનશિલાલકાઃ ॥ ૫૩ ॥ રસકથ્વેતિ વિજ્ઞેયા એતે સપ્તોપધાતવઃ ॥

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી, મોરથુથુ, અબ્રક-અભરક, સુરમે, મનશીલ, હરતાલ અને ખાપરિયું, એ સાતે ઉપધાતુઓ જાણવી.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીનું શોધન માક્ષિકસ્ય ત્રયો ભાગા ભાગૈકં સૈન્ધવસ્ય ચ ॥ ૫૪ ॥
માતુલુંગદ્રવૈર્વાથ જંબીરોત્થદ્રવૈઃ પચેત્ ॥

ચાલચ્છોદ્રજે પાત્રે યાવત્પાત્રં તુ લોહિતમ્ ॥ ૫૫ ॥ ભવેત્તતસ્તુ સંશુદ્ધિઃ સ્વર્ણમાક્ષિકમૃચ્છતિ ॥

સોનામખી ઉપધાતુ ત્રણ ભાગ અને સિન્ધાલુણ એક ભાગ લઇ, એ બન્નેને મિશ્ર કરીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને, લોહાની કડાદ માં નાંખી, પછી એ કડાદને ચૂલાપર મુકી, તે કડાદના તળે તાપ કરીને પછી એ ચૂર્ણમાં બીજેરોનો રસ અથવા કાગદી લીમ્બુનો રસ, ચૂર્ણ ભીંજી જાય તેટલો નાંખી, બ્યાંસુધી કડાદ લાલચોળ અગ્નિ જેવી થાય ત્યાંસુધી કડાદની અન્દરનાં ચૂર્ણને લોહાના તવિથાથી હલાવી ઘૂંટી, પછી કડાદ હેડે ઉતારી લેવી. ત્યાર-બાદ કડાદની અન્દર રહેલું સોનામખી ઉપધાતુનું ચૂર્ણ ઠરી ગયા પછી અહાર કાઢી લેવું. આ રીતે કરવાથી આ સોનામખી ઉપધાતુનું શોધન થાય છે.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભરમની પહેલી વિધિ કુલ્તસ્ય કષાયેળ ઘૃષ્ટા તૈલેન વા પુટેત્ ॥ ૫૬ ॥

તત્કેળ વાજમૃત્રેળ મ્રિયતે સ્વર્ણમાક્ષિકમ્ ॥

ઉપર પ્રમાણે શોધેલી સોનામખી ઉપધાતુને, ખરલની અન્દર નાંખી, કળથીના કાદામાં, ખરલ કરી, તેનો ગોળો વાળવો. પછી માટીનાં બે મજબૂત કોડિયા

લઇ, એક કોડિયાની અન્દર ઉપલો ગોળો મુદ્રા તેની ઉપર ખીજી કોડિયું ઉંધું વાળી, તેઅને કોડિયાની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લગડાંની અંતે સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવાથી, સોનામખી ઉપધાતુની ઉત્તમ ભરમ થાય છે

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામ- શોધેલ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની, તલના તેલમાં ભરમ
ખીની ભરમની ખીજ કરવાની ખીજ વિધિ, સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની ભરમની
વિધિ પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામ- શોધેલ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની, ઝાશમાં ભરમ
ખીની ભરમની ત્રીજ કરવાની ત્રીજ વિધિ, સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની ભરમની
વિધિ પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામ- શોધેલ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની, ગાંમૂત્રમાં ભરમ
ખીની ભરમની ચોથી કરવાની ચોથી વિધિ, સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની ભરમની
વિધિ પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોના- સુવર્ણમાક્ષિક સ્વાદુ તિક્તકં કૃષ્યં રસાયનમ્ ॥

મખીની પકવ ભરમના ચક્ષુષ્યં વર્તિહત્કંટં પાંડુમેહવિષોદરમ્ ॥

ગુણ

અર્શઃ શોફં ક્ષયં કંઠં ત્રિદોષાન્નપિ નાશયેત્ ॥

સોનામખી ઉપધાતુની સિદ્ધ ભરમ, સ્વાદિષ્ટ, કડવી, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારક છે. વળી લિંગવર્તિ રોગ, કંઠ રોગ, પાંડુ રોગ, પ્રમેહ રોગ, વિષ રોગ, ઉદર રોગ, અર્શ રોગ, શોફ, ક્ષય રોગ, કંઠ રોગ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

૧ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોના- મંદાનલ્લત્વં બલહાનિમુદ્રાં વિઘ્નમિતાં નેત્રગદાન્ સકુશાન્ ॥

મખીની અપકવ ભરમ- તથૈવ માલાં વ્રણપૂર્વિકાં ચ શુઘ્યાદિદીનં સ્વલ માક્ષિકં તુ ॥

ના અવગુણ

સોનામખીની અપકવ ભરમ, ગડરાગ્નિ મન્દ કરે છે, બળની

હાનિ કરે છે, ઉગ્ર છે અને ઝાડને કપાજ કરે છે. વળી નેત્ર રોગ, કુષ્ઠ રોગ અને ત્રણવાળી કંઠમાળા, એટલા રોગોને નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરે છે.

તારમાક્ષિક-રૂપામ- કર્કોટીમેષશ્ચંદ્રયુર્થદ્રવૈર્જંમ્બીરજૈર્દિનમ્ ॥ ૫૭ ॥

ખીનું શોધન

માવચેદાતપે તીવ્રે વિમલા શુષ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥

રૂપામખી ઉપધાતુનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને કપ્ટોલાના વેલાના રસમાં પલાળી, ખરલ કરીને એક દિવસ તડકામાં સૂકવવું. તેવી જ રીતે ચમારદૂધલીના વેલાના રસમાં તથા કાગદી લીરખુના રસમાં એક એક દિવસ પલાળી, ખરલ કરીને એક એક દિવસ તડકામાં સૂકવવાથી, રૂપામખી ઉપધાતુનું શોધન થાય છે.

૧ તારમાક્ષિક-રૂપામ- સ્વર્ણમાક્ષિકવત્ જ્ઞેયં તારમાક્ષિકમારણમ્ ॥

ખીની ભરમની પહેલી વિધિ

તારમાક્ષિક-રૂપામખી ઉપધાતુની ભરમની પહેલી વિધિ, સ્વર્ણ-
માક્ષિક ઉપધાતુની ભરમની પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

તારમાક્ષિક-રૂપામખીની તારમાક્ષિક-રૂપામખી ઉપધાતુની ભરમની ખીજ વિધિ, ત્રીજ ભરમની ખીજવિધિ, ત્રીજ વિધિ, અને ચોથી વિધિ એ દરેક વિધિ સ્વર્ણમાક્ષિક ઉપધાતુની વિધિ અને ચોથી વિધિ ભરમની અનુક્રમે ખીજ, ત્રીજ અને ચોથી વિધિ પ્રમાણે બાણવી.

તારમાક્ષિક-રૂપામખી- સુતારમાક્ષિક સ્વાદુ તિલ્લે વૃષ્યં રસાયનમ્ ॥

ની પકવ ભરમનાં ચક્ષુષ્યં વર્તિહત્કંઠયં પાંડુમેહવિષોદરમ્ ॥

ગુણુ^૧

અર્શઃ શોફં ક્ષયં કંઠં ત્રિદોષાનપિ નાશયેત્ ॥

રૂપામખી ઉપધાતુની ભરમ, સ્વાદિષ્ટ, કડવી, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારક છે. વળી લિંગવર્તિ રોગ, કંક રોગ, પાંડુ રોગ, વિપ રોગ, ઉદર રોગ, અર્શ રોગ, શોફ, ક્ષય રોગ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

તારમાક્ષિક-રૂપામખી- મંદાનલ્લવં બલહાનિમુગ્રાં વિઘ્નમિતાં નેત્રગદાન્ સક્ષુઘાન્ ॥

ની અપકવ ભરમના તથૈવ માલાં વ્રણપૂર્વિકાં ચ શુષ્યાદિહીનં સ્વત્ત્વ માક્ષિકં તુ ॥

અવગુણુ^૧

રૂપામખીની અપકવ ભરમ, જઠરાગ્નિ મન્દ કરે છે, બળની

હાનિ કરે છે, ઉગ્ર છે અને ઝાડાને કબજ કરે છે. વળી નેત્ર રોગ, કુષ્ઠ રોગ અને ત્રણવાળી કંઠમાળા, એટલા રોગોને નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરે છે.

તુત્ય-મોરથુનું શોધન વિઠયા મર્દયેતુત્યં માર્જારિકકપોતયોઃ ॥ ૫૮ ॥

દશાંશં ટંકળં દત્ત્વા પચેન્મૃદુપુટે તતઃ ॥ પુટં દદ્મા પુટં ક્ષૌદ્રૈર્યં તુત્યવિશુદ્ધયે ।

મોરથુનું એ ભાગ, મીન્દડાનું ચ એક ભાગ તથા હોલાની ચરક એક ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને ખરલ કરવાં. ચારઆઠ તેની અન્દર મોરથુનું દશમે ભાગ પાટિયો ટંકણુખાર નાંખી, ફરી ખરલ કરીને તેમનો ગોળો વાળવો; પછી માટીનાં એ મજબૂત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાની અન્દર ઉપલો ગોળો મૂકી, તેની ઉપર ખીજનું કોડિયું ઉંચું વાળી, તે અને કોડિયાંની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી અડધાં જાણ્યાં હલકા પુટનો અગ્નિ દેવો. એ રીતે પ્રથમ પુટ દીધા પછી, ફરી ગયેલા સંપુટની અન્દરના ગોળાને ખરલની અન્દર નાખી, દહીંની અન્દર ઘૂંટી, પાછો તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના કુરડાના સંપુટમાં મૂકી, કપડુંકડ કરી, ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ દેવો. એ પ્રમાણે ખીજને પુટ દીધા પછી ફરી ગયેલા સંપુટની અન્દરના ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી, મધની અન્દર ઘૂંટી, પાછો તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના કુરડાના સંપુટમાં મૂકી, કપડુંકડ કરી, ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ દેવાથી, મોરથુનું શોધન થાય છે.

તુત્ય-મોરથુનું ભરમ કેંચિન્મારણમપ્યુક્તં તુત્યક્ત્ય ચથાક્રમમ્ ॥

કરવાની વિધિ^૧ ગંધારમટંકળં યુક્તં લક્ષુચદ્રાવમર્દિતમ્ ॥

અંધમૂષાગતં ત્રિત્રિકુટૈર્મૈતિમાપ્નુયાત્ ॥

હવે હું મોરથુથુનું ક્રમ પ્રમાણે કાંઈક મારણ નીચે પ્રમાણે કહું છું:-શોધેલો અમલ-
સારો ગંધક, શોધેલો પાટિયો ટંકણખાર અને ચુકા-ખાટી ભાજનો રસ, એ ત્રણે પદા-
થોને સરખે ભાગે લઈ, ખરલની અન્દર નાખી, મિશ્ર કરવા પછી એ ત્રણે પદા-
થોથી અમણા શુદ્ધ કરેલા મોરથુથુને, ખરલની અન્દરનાં ત્રણે ઔષધોની સાથે મિશ્ર કરી,
ઘૂંટી, તેમનો ગોળો વાળવો. પછી અંધમૂખામાં-નીચે ઝીણાં છિદ્રવાળી આખી કુરડીમાં તે
ગોળો મૂકી, તે કુરડીના છિદ્રની ઉપર ઠીંકરાનો કટકા મૂકી, તેના ઉપર લુગડું લપેટી, તેના
પર સૂતર વીંટી, પછી તે લુગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી
કુચ્છુટપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત કપડાંછંદ કરેલી અંધમૂખાને બહાર કાઢી
લેવી. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને એ અથવા ત્રણ કુચ્છુટપુટો દેવાથી
મોરથુથુની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

તુત્ય-મોરથુથુની
ભસ્મના ગુણ^૧

તુત્યકં કટુકં ક્ષારં કષાયં વિષદં લઘુ ॥

લેખનં મેદિ ચક્ષુષ્યં કંઠકૃમિવિષાપહમ્ ॥

મોરથુથુની ભસ્મ, તીખી, ખારી, તુરી, સ્વચ્છ અને હલકી
છે. શોધન કરનારી, મળને ભેદીને બહાર કાઢનારી અને નેત્રને હિતકારક છે તથા કંઠ રોગ,
કૃમિ રોગ તથા વિષ, એટલાનો નાશ કરે છે.

અબ્રકનું શોધન

કૃષ્ણાબ્રકં ધમેદ્રહૌ તતઃ ક્ષીરં વિનિક્ષિપેત્ ॥

મિત્રપત્રં તુ તત્કૃત્વા તંડુલીયામ્લયોદ્રવૈઃ ॥ ૬૦ ॥ ભાવયેદ્દયામં તદેવં શુદ્ધયતિ ચાબ્રકમ્ ॥

કાળા અબ્રકને અગ્નિમાં તપાવી, ગાયના દૂધમાં ઘોળવો. પછી તેનાં છૂટાં છૂટાં પત્રાં
કરી, તે પત્રોને, તાંજલજનની ભાજના અને લીચ્છુના-ખાટા પદાર્થના મિશ્ર રસમાં આઠ
પહોર સુધી ભીંજવવાથી અબ્રક શુદ્ધ થાય છે.

ધાન્યાબ્રક કરવાની
વિધિ^૧

પાદાંશશાલિસંયુક્તમંત્રં બધ્વાથ કંબલે ॥

ત્રિરાત્રં સ્થાપયેન્ત્રીરે તત્ કિલ્બં મર્દયેત્કરૈઃ ॥

તન્ત્રીરે એવ યત્નેન યાવત્સર્વં સ્ત્રવેત્તતઃ ॥

કંબલાદ્રલિતં સૂક્ષ્મં વાલુકાસદૃશં ચ યત્ ॥ તદ્ધાન્યાબ્રમિતિ પ્રોક્તમંત્રમારણસિદ્ધયે ॥

શુદ્ધ કરેલો અબ્રક ચાર ભાગ તથા કમોદ એક ભાગ લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી,
કાંબળામાં બાંધી, ત્રણ રાત સુધી પાણીમાં ભીંજવવાં. પછી અબ્રક તથા કમોદ બાંધેલા તે
કાંબળાને પાણીથી ભરેલા વાસણમાં મૂકી ઘોળવા માંડવાથી, રેતીના સરખી ઝીણી અબ્રક
થઈને જે પાણીમાં નીકળી પડે છે તેનું નામ ધાન્યાબ્રક જાણવું.

અબ્રકની ભસ્મની

કૃત્વા ધાન્યાબ્રકં તત્તુ શોષયિત્વાડ્ય મર્દયેત્ ॥ ૬૧ ॥

પહેલી વિધિ

અર્કક્ષીરૈર્દિનં સ્ત્રવે ચક્ષાકારં ચ કારયેત્ ॥

વેષ્ટયેદર્કપત્રૈશ્ચ સમ્યગ્ગજપુટે પચેત્ ॥ ૬૨ ॥ પુનર્મર્થ પુનઃ પાચ્યં સપ્તવારં પ્રયત્નતઃ ॥

તતો, વટજડાકાથૈસ્તદ્વદેયં પુટત્રયમ્ ॥ ૬૩ ॥ ત્રિયતે નાત્ર સંવેદઃ

ધાન્યાબ્રક કરવાની જે વિધિ ઉપર કહેલ છે, તે વિધિ પ્રમાણે ધાન્યાબ્રક કર્યા પછી તે ધાન્યાબ્રકને આંકડાના ક્ષીરમાં એક દિન પર્યન્ત ખરલ કરી, તેની ગોળ થેપલી કરવી. પછી તે થેપલીની ઉપર તથા નીચે આંકડાનું પાન્દડું મૂકી, પછી તે થેપલીને એક કોડિયામાં મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લૂગડાની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી નય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને સાત પુટો આપ્યા પછી વડવાઈના કાઠામાં ચાર પહોર ઘુણ્ટી, તેની થેપલી કરી, તે થેપલીની ઉપર તથા નીચે આંકડાના પાન્દડાં મૂકી, પછી તે થેપલીને સંપુટમાં મૂકી, કપડાંબદ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. ત્યારબાદ વડવાઈના પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી વડવાઈના કાઠાના ત્રણ પુટો દેવા. એ રીતે બધા મળી દશ પુટો દેવાથી, અબ્રકની ઉત્તમ ભરમ થાય છે, એમાં કે પણ સંશય નથી.

અબ્રકભરમના સામા- સર્વયોગેષુ યોજયેત્ ॥ મૃતં ત્વં હરેન્મૃત્યું જરાપલિતાશનમ્ ૬૪ ॥

ન્ય ગુણુ

અનુપાનૈશ્વ સંયુક્તં તત્તદ્રોગહરં પરમ્ ॥

અબ્રક ભરમ, સર્વ રોગને વિષે વાપરવામાં આવે છે અને તે મૃત્યુનું હરણ કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થા મટાડીને ધોળા વાળને કાળા કરે છે અને જે જે અનુપાનની સાથે આપવામાં આવે છે, તે તે અનુપાનના જેવો ગુણુ કરીને તે તે બાધિને મટાડે છે.

અબ્રક ભરમની બીજી શુદ્ધ ધાન્યાબ્રકં મુસ્તં શુદ્ધીષ્ઠ્ઠાગયોજિતમ્ ॥ ૬૫ ॥

વિધિ

મર્દયેત્ કાંજિકેનૈવ દિનં ચિત્રકજૈ રસૈઃ ॥

તતો ગજપુટં દયાતસ્માદુદ્ભૂત્ય મર્દયેત્ ॥ ૬૬ ॥ ત્રિફળાવારિણા તદ્વત્પુટેદેવં પુટૈશ્ચિમ્ભિઃ ॥

બલાગોમૃત્રમુસલીતુલસીસૂરણદ્વૈઃ ॥ ૬૭ ॥ મર્દિતં પુટિતં વહ્નૌ ત્રિત્રિવેલં ત્રજેન્મૃતિમ્ ॥

ધાન્યાબ્રક કરવાની જે વિધિ ઉપર કહેલ છે, તે વિધિ પ્રમાણે ધાન્યાબ્રક કરવો. પછી ધાન્યાબ્રક છ ભાગ અને નાગરમોથ તથા ગુણુ એ બન્ને એક એક ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરી, કાંજીની અન્દર એક દિન સૂધી ઘુણ્ટવાં અને બીજે દિવસે ચિત્રાના રસમાં એક દિન સૂધી ઘુણ્ટી, તેમની ગોળ થેપલી કરવી. પછી તે થેપલીની ઉપર તથા નીચે આંકડાનું પાન્દડું મૂકી પછી તે થેપલીને એક કોડિયામાં મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લૂગડાની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી નય કે તરત સંપુટ બહાર કાઢી, સંપુટની અન્દરની થેપલી ઠરી ગયા પછી, તે થેપલીને ખરલની અન્દર નાંખી, ત્રિફળાના કાઠામાં ચાર પહોર ઘુણ્ટી, તેની થેપલી કરી, તે થેપલીની ઉપર તથા નીચે આંકડાનાં પાન્દડાં મૂકી, પછી તે થેપલીને સંપુટમાં મૂકી, કપડાંબદ કરી, ગજપુટ અગ્નિ આપવો. ત્યારબાદ ત્રિફળાના પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી ત્રિફળાના કાઠાના ત્રણ પુટો દેવા. એ પ્રમાણે ત્રિફળાના ત્રણ પુટો દીધા પછી બલના-બલદાણાના-ખરેટીના રસના

કે કાઢાના, મુસલીના કાઢાના, ગોમૂત્રના, તુલસીના રસના અને સૂરણના કન્દના રસના, એ પાંચેમાંના દરેકના ત્રણ ત્રણ પુટો, અર્થાત્ બધા મળી પન્દર પુટો, ત્રિકલાના કાઢાના પુટની વિધિ પ્રમાણે આપવાથી, અબ્રકની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

અબ્રક ભરમના ગુણ^૧ અબ્રં કષાયં મધુરં સુશીતમાયુષ્કરં ધાતુવિવર્ધનં ચ ॥

હન્યાન્નિદોષં વ્રણમેહકુષ્ઠં ક્ષીહોદરપ્રશ્નિવિષકર્મીશ્ચ ॥

રોગાન્ હંતિ દૃઢયતિ વપુર્વીર્યવૃદ્ધિં વિધતે ॥ તારુણ્યાઢયં રમયતિ શતં ચોષિતાં નિત્યમેવ ॥

દીર્ઘાયુષ્કાન્ જનયતિ સુતાન્ સિંહતુલ્યપ્રભાવાત્ ॥ મૃત્યોર્મીતિં હરતિ સુતરાં સેવ્યમાનં મૃતાશ્રમ્ ॥

અબ્રક ભરમ, તુરી, મધુર અને ટાઢી છે. આયુષ્ય તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. ત્રિદોષ, ત્રણ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, પ્લીહા, ઉદરની ગાંઠ, ઝેર અને કૃમિ રોગનો નાશ કરે છે. જો અબ્રક ભરમનું નિરંતર સેવન પુરુષ કરે તો રોગો મટે છે, શરીર દૃઢ થાય છે, વીર્ય વૃદ્ધિ પામે છે, હસ્તેશાં બુવાન રહે છે, સો સ્ત્રીઓની સાથે રમણુ કરી શકે છે, મોટી આવરદાવાળા સિંહના સરખા પરાક્રમી પુત્રો પેદા કરે છે અને સારી રીતે મૃત્યુનો ભય પણ નાશ પામે છે.

પીઢાં વિધતે વિવિધાં નરાણાં કુષ્ઠં ક્ષયં પાંડુગદં ચ કુર્યાત્ ॥

**અબ્રકની અપકવ
ભરમના અવગુણ**^૧

હૃત્પાશ્વર્ષીઢાં ચ કરોત્યસદ્ધામશુદ્ધમબ્રં ગુરુવહિહૃત્સ્યાત્ ॥

અબ્રકની અપકવ ભરમ, મનુષ્યોના શરીરમાં વિવિધ પ્રકારની પીડા કરે છે, કાઠ, ક્ષય અને પાણુ એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે, હૃદય અને પડખામાં અસહ્ય પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, પાચન થવામાં બહુ ભારે છે અને જઠરાગ્નિનો નાશ કરે છે.

ક્ષારામ્લં દ્વિદલં ચૈવ કર્કટી કારવેલ્લક્ષ્મ્ ॥

**અબ્રક ભરમ ખાનારે
ક્યો ક્યો પદાર્થ ન
ખાવો?**^૧

વૃંતાર્કં ચ કરીરં ચ તૈલં ચાષ્ટ્રે વિવર્જયેત્ ॥

અબ્રક ભરમ ખાનારે, ખારા અને ખાટા પદાર્થો, દાળો, કાકડી, કારેલાં, રીંગણાં, કેરડાં અને તેલ, એ સર્વ પદાર્થો ખાવા નહિ.

નીલાંજનં ચૂર્ણયિત્વા જમ્બીરદ્રવમાવિતમ્ ॥ ૬૮ ॥

**નીલાંજન-કાળા સુર-
માનું શોધન**

દિનૈકમાતપે શુદ્ધં સર્વકાર્યેષુ યોજયેત્ ॥

કાળા સુરમાનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને કાગદી લીમ્બુના રસમાં ડૂબાડી ખરલ કરી, એક દિવસ તડકામાં સૂકવવાથી, તે કાળા સુરમાનું ચૂર્ણ શુદ્ધ થઈ બધાં કાર્યોમાં વાપરવા યોગ્ય થાય છે.

કાળા સુરમાના ગુણ^૧ નીલાંજનં નીલવર્ણં સ્લિગ્ધં ગુફ્તરં સ્મૃતમ્ ॥

સર્વાળ્યેતાન્યંજનાનિ નેત્રાણાં ચ હિતાનિ વૈ ॥ વિષગ્નાનિ વિશેષાશ્ચ હિધ્માધ્માનહરાણિ ચ ॥

કાળો સુરમે, કાળા રંગનો, સ્નિગ્ધ અને જડ છે તથા સર્વ પ્રકારનાં અંજનો, નેત્રને પરમ હિતકારક, વિષનો નાશ કરનાર તથા હિધ્મા-હેડી અને આધ્માન વાતનો નાશ કરનાર છે.

ગૈરિક-ગેરુનું, કાસીસ-
હીરાકસીનું, ટંકણ-ટંક-
ણખારનું, વરાટિકા-કો-
ડીનું, તોરી-ફટકીનું, શં-
ખનું અને કુંકુલ-બોદાર
કાંકરાનું શોધન

एवं गैरिककासीसटंकणानि वराटिका ॥६९॥

તોરી શંખં ચ કંકુલં શુદ્ધિમાયાતિ નિશ્ચિત્તમ્ ॥

ગેરુનું શોધન, કાળા સુરમાના શોધન પ્રમાણે કરવું. હીરાકસીનું-
પાટિયા ટંકણખારનું, કોડીઓનું, ફટકીનું, શંખનું અને બોદારકાંક-
રાનું એ દરેકનું શોધન, કાળા સુરમાના શોધન પ્રમાણે કરવું.

गैरिकं रक्तपित्तास्रकफहृक्काविषापहम् ॥

ચક્ષુષ્યમન્યદ્વલ્યં ચ વિશેષાજ્જ્વરનાશનમ્ ॥

શોધેલો ગેરુ, રક્તપિત્ત, લોહીનો વિકાર, કફ અને હેડકા એ સર્વ રોગોને મટાડે છે.
વિષનો નાશ કરે છે, આંખ સમ્યન્ધી રોગોને હિતકારક છે, વધારે બલ આપે છે અને વિશે-
ષમાં જ્વર મટાડવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે.

કાસીસ-હિરાકસીના
ગુણ^૧

काशीशमम्लमुष्णं च तिक्तं च तुवरं तथा ॥

વાતશ્લેષ્મહરં કેશ્યં નેત્રકંઙ્કુવિષપ્રણુત્ ॥

मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥

શોધેલી હિરાકસી, ખાટી, ગરમ, કડવી અને તૂરી છે. વળી તે વાત કફને હરનારી,
કેશની વૃદ્ધિ કરનારી, નેત્રરોગ, કણ્ઠ રોગ, વિપરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ, અશ્મરી રોગ અને
શ્વિત્ર રોગનો નાશ કરનારી છે.

ટંકણ-ટંકણખારના
ગુણ^૧

टंकणोऽमिकरो रूक्षः कफघ्नो वातपित्तकृत् ॥

શોધેલો પાટિયો ટંકણખાર, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર તથા રૂક્ષ
છે, કફનો નાશ કરનાર છે અને વાત અને પિત્ત કરનારો છે.

कपर्दिका हिमा नेत्रहितास्फोटक्षयापहा ॥

कर्णस्त्रावामिमांघ्रणी पित्तास्रकफनाशिनी ॥

વરાટિકા-કોડીના
ગુણ^૧

શુદ્ધ કરેલી કોડીની ભરમ, ઠંડી છે. નેત્ર રોગ, વિસ્ફોટક રોગ,
ક્ષય રોગ, કર્ણસ્ત્રાવરોગ, અગ્નિમાંઘરોગ, પિત્તરોગ, લોહીવિકારરોગ અને કફરોગનો નાશ કરે છે.

स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफघ्नान् ॥

निहंति श्वित्रवीसर्पान् योनिसंकोचकारिणी ॥

તોરી-ફટકીના ગુણ^૧

શોધેલી ફટકી, તૂરી, ઉષ્ણ, વાત, પિત્ત, કફ, ક્રોધ, વ્રણ અને વિસર્પનો નાશ કરનારી
તથા યોનિનો સંકોચ કરનારી છે.

શંખના ગુણ^૧

शंखः क्षारो हिमो प्राही ग्रहणीरेचनाशनः ॥

नेत्रपुष्पहरो वर्ण्यस्तारुण्यपिटिकाप्रणुत् ॥

શંખની ભરમ, ટાઢી અને ગ્રાહી છે. વળી તે સંગ્રહણી રોગ મટાડે છે, રેત્યને બન્ધ કરે
છે, પુલું મટાડે છે, શરીરનો વર્ણ સારો કરે છે અને મોઢાપરના ખીલને મટાડે છે.

કંકુષ્ઠ-ખોદારકાંકરોના
ગુણ^૧

કંકુષ્ઠં તિક્તકટુકં વીર્યં ચોષ્ણં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

ગુલ્મોદાવર્તશૂલઘ્નં રસરંજં વ્રણાપહમ્ ॥

શુદ્ધ કરેલો ખોદારકાંકરો, કડવો તથા તીખો છે, વીર્યને વિષે ઉષ્ણ ક્ષો છે, વળી ગુલ્મરોગ, ઉદાવર્તરોગ, શૂલરોગ તથા ત્રણુરોગ પણ મટાડે છે અને રસને રંગે છે.

દોલાયંત્રનું વર્ણન^૧ નિબદ્ધમૌષધં શોધ્યં દદે તત્ત્રિગુણાંબરે ॥

ગદ્ગોટલિકાં કાષ્ઠે દદં બધ્વા ગુણેન હિ ॥ પ્રવાહિપૂર્ણકુંભાંતઃ સ્વાલંબનસંસ્થિતમ્ ॥

અધસ્તાજ્જ્વાલયેદમ્નિં તત્તદુક્તક્રમેણ હિ ॥ દોલાયંત્રમિદં સ્થ્યાતં વૈદ્યૈર્વિમલબુદ્ધિભિઃ ॥

જે પ્રવાહી પદાર્થમાં ઔષધ શોધવાનું લખ્યું હોય તે પ્રવાહી પદાર્થને એક માટલામાં ભરવો. પછી જે ઔષધ શોધવાનું હોય, તે ઔષધની ત્રેવડા લગડામાં પોટલી બાંધવી. ત્યારબાદ માટલાપર એક લાકડી આડી મૂકી, તે લાકડીને દોરાનો એક કારનો છેડો બાંધી, તે દોરાનો બીજો કારનો છેડો પોટલી સાથે બાંધી, તે પોટલીને માટલાની અન્દરના પ્રવાહી પદાર્થની મધ્યમાં લટકતી રાખવી. પછી તે માટલાને ચૂલાપર મૂકી, જેટલા દિવસ સૂધી જે પ્રમાણે અગ્નિ આપવો કહ્યો હોય, તેટલા દિવસ સૂધી તે પ્રમાણે અગ્નિ આપવો તેનું નામ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ દોલાયંત્ર પાડ્યું છે.

મનઃશિલ-મનશીલનું પચેત્ર્યહમજામુત્રૈર્દોલાયંત્રે મનઃશિલામ્ ॥ ૭૦ ॥

શોધન

માવયેત્સમથા પિતૈરજાયાઃ શુદ્ધિમૃચ્છતિ ॥

મનશીલના કટકા કરી, તેમની ત્રેવડા લગડામાં પોટલી બાંધી, તે પોટલી દોલાયંત્રની અન્દર બકરીના મૂત્રમાં ત્રણ દિવસ સૂધી અગ્નિ આપી, પછી તે મનશીલ બહાર કાઢી લેવો. પછી મનશીલને ખરલની અન્દર નાંખી, બકરીનાં ક્ષેત્રના પિત્તમાં ભીંજવી, પછી તેની ખરલ બકરીના ક્ષેત્રનું પિત્ત સુકાઈ જાય ત્યાંસુધી કરવી. ત્યારબાદ પહેલી ભાવના પ્રમાણે બધી મળીને સાત ભાવના દેવાથી મનશીલનું શોધન થાય છે.

મનઃશિલ-મનશીલ- મનઃશિલા ગુર્લ્વર્ણ્યા સરોષ્ણા લેલની કટુઃ ॥

ના ગુણ^૧

તિક્ત્વા ક્ષિગ્ધા વિષશ્વાસકાસમૂતવિષાસનુત્ ॥

શુદ્ધ કરેલો મનશીલ, ભારે, શરીરના વર્ણને-વાનને સુંદર કરનાર, દસ્ત સાફ કરનાર, ઉષ્ણ, લેખન-ખોતરીને દોષને શુદ્ધ કરનાર, તીખો, કડવો અને સ્નિગ્ધ છે; વળી વિષ રોગ, શ્વાસ, કાસ, ભુતનો ઉપદ્રવ અને રક્તજન્ય વિકાર એ સર્વનો નાશ કરે છે.

તાલ-હરતાલનું શોધન તાલકં કળશઃ કૃત્વા તત્ત્વર્ણ કાંજિકે ક્ષિપેત્ ॥ ૭૧ ॥

દોલાયંત્રેણ યામૈકં તતઃ કુપ્માંડજૈર્દ્રવૈઃ ॥

તિલતૈલે પચેયામં યામં ચ ત્રિફાલજલૈઃ ॥ ૭૨ ॥ एवं યંત્રે ચતુર્યામં પાચ્યં શુશ્ર્યતિ તાલકમ્ ॥

હરતાલના કટકા કરી, તે કટકાઓની ત્રેવડા લગડામાં પોટલી બાંધી, તે પોટલી દોલાયંત્રની અન્દર કાંજમાં એક પહોર સૂધી અગ્નિ આપી, પછી તે હરતાલના કટકા બાંધેલી

પોટલી બહાર કાઢી લેવી. હવે કાંજની અન્દર, દોલાયંત્રમાં એક પહોર સૂધી હરતાલને અગ્નિ આપ્યા પ્રમાણે જ, કાંજોળાના રસની અન્દર, તલના તેલની અન્દર અને ત્રિકલાના કાઢાની અન્દર દોલાયંત્રમાં એક એક પહોર સૂધી હરતાલને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે જુદા જુદા ચારે પ્રવાહી પદાર્થોની અન્દર દોલાયંત્રમાં એક એક પહોર સૂધી એટલે ચાર પહોર સૂધી અગ્નિ આપવાથી, હરતાલ શુદ્ધ થાય છે.

તાલ-હરતાલની ભરમની પહેલી વિધિ^૧ સદલં તાલકં શુદ્ધં પુનર્નવારસેન તુ ॥
 સ્વલ્વે વિમર્દયેદકં દિનં પશ્ચાદ્વિશોષયેત્ ॥
 સંશોષ્ય ગોલકં તસ્ય કુર્યાત્તં ચ વિશોષયેત્ ॥

તતઃ પુનર્નવાક્ષીરૈઃ સ્થાલ્યર્થે તુ પ્રપૂરયેત્ ॥ તત્ર તં ગોલકં ધૃત્વા પુનસ્તેનૈવ પૂરયેત્ ॥
 આકંઠં પિઠરં તસ્ય પિધાનં ધારયેન્મુખે ॥ દિનાન્યંતરશૂન્યાનિ પંચવર્હિં પ્રદીપયેત્ ॥
 સ્થાલીં ચુલ્યાં સમારોપ્ય ક્રમાદ્વર્હિં વિવર્ધયેત્ ॥ एवं તુ ત્રિયતે તાલમ્

શુદ્ધ કરેલી પડવાળી હરતાલના કટકાઓને, સાટોડીના રસમાં, એક દિવસ સૂધી ખરલ કરી, તેનો ગોળો વાળી, પછી તે ગોળાને સૂકવવો. પછી માટીનો ઘડો લઈ, તે ઘડાને સાટોડીના રસથી અર્ધો ભરી, તેની અન્દર હરતાલને સૂકાવેલા ગોળો મૂકી, પછી તે ઘડો સાટોડીના રસથી પૂર્ણ ભરી, તેના મોંપર કાઠિયું ઢાંકી, તેને ચૂલાપર મૂકી, રાત્રિદિવસ પાંચ દિવસ પર્યંત ચાલુ અગ્નિ આપવો. તે અગ્નિ ધીમેધીમે વધારતાં જવો. એ રીતે અગ્નિ આપવાથી હરતાલની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

તાલ-હરતાલ ભરમ માત્રા તસ્યૈવ રક્તિકા
 ખાવાની માત્રા હરતાલ ભરમની માત્રા એક રતિની કહેલ છે.
 તાલ-હરતાલ ભરમના ગુણ^૧ શ્લેષ્મરક્તવિષવાતમૂતનુત્ત્ કેવલં ચ સ્વલુ પુષ્પહૃત્તિજ્ઞયાઃ ॥
 સ્નિગ્ધમુષ્ણકટુકં ચ દીપનં કુશ્ઠહારિહરિતાલમુચ્યતે ॥

હરતાલ ભરમ એકલી આપવાથી સ્ત્રીઓનાં પુષ્પનો-અટકાવનો નાશ કરે છે; અને અનુપાન સાથે આપવાથી કફરોગ, રક્તવિકાર, વિષરોગ, વાતરોગ અને ભૂત બાધાનો નાશ કરે છે; વળી સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ અને તીખી છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને કુષ્ઠ રોગનો નાશ કરે છે.

અર્પર-આપરિયું શોધ- તૃમૂત્રે વાય ગોમૂત્રે સપ્તાહં રસકં પચેત્ ॥ ૭૨ ॥
 વાની પહેલી વિધિ દોલાયંત્રેણ શુદ્ધિઃ સ્યાત્તતઃ કાર્યેષુ યોજયેત્ ॥

કાળાં આપરિયાના કટકા કરી, તેમની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધી, પછી તે પોટલીને દોલાયંત્રની અન્દર મનુષ્યના મૂત્રમાં રાત્રિ દિવસ સાત દિવસ પર્યંત ભીંજવી રાખવી અને રોજ મૂત્ર પાણુ નવું નાંખવું. એથી કાળું આપરિયું શુદ્ધ થાય છે. એ શુદ્ધ થયેલું કાળું આપરિયું બધા કામની અન્દર વાપરવું.

અપર-આપરિયું શોધ- ગાયના મૂત્રમાં આપરિયું શોધવાની આ બીજી વિધિ, પુરુષના
વાળી બીજી વિધિ મૂત્રમાં આપરિયું શોધવાની પહેલી વિધિ પ્રમાણે બાણી.

અપર-આપરિયાના સર્પરં કટુકં ક્ષારં કષાયં વામકં લઘુ ॥
શુભ્ર^૧ લેખનં ભેદનં શીતં ચક્ષુષ્યં કફપિત્તહત્ ॥ વિષાદમ કુષ્ઠકંઢનાં નાશનં પરમં મતમ્

શુદ્ધ કરેલું આપરિયું તીખું, ક્ષારવાળું, તુરું, વમન કરાવનારું, હલકું, લેખન કરનારું,
ભેદન કરનારું, ટાકું (ડંકું), આંખના રોગને હિનકારક, કફ, પિત્તનો નાશ કરનારું, વિવરોગ,
પથરી, કાઠ અને કણ્ઠરોગ મટાડવામાં પરમ શ્રેષ્ઠ છે.

સર્વે ધાતુઓનું સત્ત્વ લાક્ષામીનવયદછાગં ટંકળં મૃગશ્યંગકમ્ ॥ ૭૪ ॥
કાઠવાની વિધિ પિણ્યાકં સર્ષપાઃ શિમુગુંજોર્ણગુડૈસ્થવમ્ ॥
યવતિક્તા ઘૃતં ક્ષૌદ્રં યથાલામં વિવૃર્ણયેત્ ॥ ૭૫ ॥

અભિર્વિમિત્રિતાઃ સર્વે ધાતુઓ ગાઢવહિના ॥ મૃષાધ્માતાઃ પ્રજાયંતે મુક્તસત્ત્વા ન સંશયઃ ॥ ૭૬ ॥

જે ધાતુનું સત્ત્વ કાઠનું હોય તે ધાતુ, લાખ, મજાનું, ગાયનું દૂધ, બકરાનું માંસ,
શુદ્ધ પાટિયો ટંકણુઅર, હરણુશિંગ-હરણુનું શિંગડું, તલનો ખેળો, સર્પવ, શરગવાનાં બી,
ચણાડી, ઉંન-ધેણાના વાળ, ગોળ, સિન્ધાણુ, જવ-ચવ, કકુ, ઘી અને મધ, એ સત્ત્વે
ઔષધોમાંથી જેટલાં ઔષધો મળે તે સર્વે ઔષધો એકડાં કરવાં. પછી સત્ત્વ કાઠવાની ધાતુને,
અને આઠમો ભાગ પ્રત્યેક ઔષધ લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી પછી તે ચૂર્ણને અને ધાતુને ખરલની
અન્દર નાંખી સારી રીતે ઘુણી, તેમનો ગોળો વાળવો. પછી એ ગોળો એક મૂત્રમાં-ઠીક-
રાની કુરડીમાં મૂકી, તે મૂત્રને આકરા અગ્નિપર મૂકી, ભુંગળીથી સારી રીતે કુંકવાથી, તે
ધાતુમાંથી સત્ત્વ નીકળે છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી.

કુલ્પકોદ્રવકાર્થેર્દોલાયંત્રે વિપાચયેત્ ॥
૭૭ હીરાનું શોધન વ્યાગ્રીકન્દગતં વજ્રં ત્રિદિનં શુદ્ધિમૃચ્છતિ ॥ ૭૭ ॥

હીરાને હુક્કરકન્દની અન્દર ખોસીને તે હીરા ખોસેલા હુક્કરકન્દની ત્રેવડા લગડામાં
પોટકી બાંધી, પછી તે પોટકી દોલાયંત્રની અન્દર કળથી તથા કાદરા નામે ધાન્યના
કાઠામાં નાંખી, પછી તેને ત્રણ દિવસ પર્યંત અગ્નિ આપવાથી, હીરાનું શોધન થાય છે.

તપ્તં તપ્તં તુ તદ્વજ્રં ચરમૃતૈર્નિષેચયેત્ ॥
૭૮-હીરાની ભસ્મથી પુનઃસ્તાપ્યં પુનઃ સેચ્યમેવં કુર્યાન્ત્રિસપ્તથા ॥ ૭૮ ॥
પહેલી વિધિ મત્કુળૈસ્તાલકં પિષ્ટા યાવદ્ભવતિ ગોલકમ્ ॥

તદ્ગોળે નિહિતં વજ્રં તદ્ગોળં વહ્નિના ધમેત્ ॥ ૭૯ ॥ સિંચયેદશ્વમૂત્રેણ તદ્ગોળે ચ ક્ષિપેત્પુનઃ ॥
રુઢ્વા ધ્માતં પુનઃ સેચ્યમેવં કુર્યાન્ત્રિસપ્તથા ॥ ૮૦ ॥ एवं च त्रियते वज्रं चूर्णं सर्वत्र योजयेत् ॥

એ રીતે શુદ્ધ કરેલા હીરા(પહેલા રત્ન)ને અગ્નિમાં તપાવી, પહેલી વાર ગધેડાનાં
મૂત્રમાં ખોળવો. પછી ગધેડાના મૂત્રમાંથી કાઢી, પાછો તે હીરાને તપાવી, બીજી વાર

ગધેડાના મૂત્રમાં બોળવો; એ રીતે પહેલી તથા બીજી વખતે હીરાને તપાવી, ગધેડાનાં મૂત્રમાં બોળ્યા પ્રમાણે એકવીશ વાર તપાવી તપાવીને, ગધેડાનાં મૂત્રમાં બોળવો. સ્વારઆદ હડતાલને માંકડની સાથે ધુણ્ડી-લઢી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળામાં હીરાને બોલી, એ ગોળાને મૂપમાં ધાલી, તે મૂપને કાલસાની વચમાં મૂકી, પછી તેને ભૂંગળીથી ટુંકવી; અને જેવો ગોળો લાલચોળ થાય કે તરત તેને ઘોડાના મૂત્રમાં બોળવો. પછી એ હીરાને બહાર કાઢી લઈ, પાછી હરતાલને માંકડની સાથે લઢી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળામાં હીરાને બોલી, એ ગોળાને મૂપમાં ધાલી, તે મૂપને કાલસાની વચમાં મૂકી, પછી તેને, ભૂંગળીથી ટુંકવી અને જેવો ગોળો લાલચોળ થાય કે, તરત તેને ઘોડાનાં મૂત્રમાં બોળવો. એ રીતે પહેલી તથા બીજી વાર હરતાલના ગોળામાં હીરાને બોલી, તે ગોળાને મૂપમાં ધાલી, તપાવીને ઘોડાનાં મૂત્રમાં બોળ્યાની રીતિએ જ સાત વાર તપાવી તપાવી, ઘોડાનાં મૂત્રમાં બોળવાથી, હીરાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે. એ-ભરમને વાટી, તેનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને સર્વ પ્રયાગમાં વાપરવું.

૧૪-હીરાની ભરમની બીજી વિધિ

હિંગુસૈન્ધવસંયુક્ટે ક્ષાથે કૌલ્ત્યજે ક્ષિપેત્ ॥ ૮૧ ॥

તસ તપ્તં પુનર્વજ્રં મૂયાચ્ચૂર્ણ ત્રિસપ્તથા ॥

કળથી લઈ, તેનો કાટો કરી, તેની અન્દર હિંગ તથા સિન્ધાલુણ મેળવી, તેની અન્દર શુદ્ધ કરેલા હીરા(પહેલા રત્ન)ને અગ્નિમાં તપાવી, પહેલીવાર બોળવો. પાછો તે હીરાને તે કાટામાંથી બહાર કાઢી, તેને પાછો તપાવીને બીજીવાર તે જ કાટામાં બોળવો. એ રીતે પહેલી તથા બીજી વખતે હીરાને તપાવી, ઉપરના કાટામાં બોળ્યાની રીતિએ જ એકવીશ વાર તપાવી તપાવી, ઉપરના કાટામાં બોળવાથી, હીરાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

૧૫-હીરાની ભરમની ત્રીજી વિધિ

મંદૂકં કાંસ્યજે પાત્રે નિગૃહ્ય સ્થાપયેત્સૂધીઃ ॥ ૮૨ ॥

સ મીતો મૂત્રયેત્તત્ર તન્મૂત્રે વજ્રમાવપેત્ ॥

તપ્તં તપ્તં ચ બહુથા વજ્રસ્યૈવં મૃતિર્ભવેત્ ॥ ૮૩ ॥

દેડકાંને પકડી કાંસાના વાસણપર ધરવું કે તરત તે દેડકું લયને લીધે તે વાસણની અન્દર સૂનરી પડે છે. તે પછી શુદ્ધ કરેલા હીરાને અગ્નિમાં તપાવી, ઉપરના મૂત્રમાં પહેલી-વાર બોળવો. પાછો તે હીરાને મૂત્રમાંથી બહાર કાઢી, તેને પુનઃ તપાવીને, બીજી વાર ઉપરના મૂત્રમાં બોળવો. એ રીતે પહેલી તથા બીજી વખતે હીરાને તપાવી, ઉપરના મૂત્રમાં બોળ્યાની રીતિએ જ ઘણી વખત અર્થાત્ એકવીશ વાર તપાવી તપાવીને, ઉપરના મૂત્રમાં બોળવાથી હીરાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

વૈકાન્ત-તરમરીનું શોધન

વૈકાન્ત વજ્રવચ્છોદ્યમ્ વૈકાન્ત-તરમરી(પહેલા ઉપરત્ન)નું શોધન, હીરાના પ્રથમ શોધન પ્રમાણે કરવું.

નીલ-નીલમનું ૧૫ ન

નીલં વા નીલ-નીલમ(સાતમા રત્ન)નું શોધન, હીરાના પ્રથમ શોધન પ્રમાણે કરવું.

લોહિત-માણેકું લોહિતં તથા ॥ લોહિત-માણેક(ખીજી રત્ન)નું શોધન,
શોધન હીરાના પ્રથમ શોધન પ્રમાણે કરવું.

વૈકાન્ત-તરમરીની ભ- હયમૂત્રેણ તત્સેચ્યં તપ્તં તપ્તં દ્વિસપ્તધા ॥ ૮૪ ॥

રમરી પહેલી વિધિ તતસ્તુ મેષશ્ચયાસ્તુ પંચાંગે ગોલકે ક્ષિપેત્ ॥

પુટેન્મૂષાપુટે રુઘ્વા કુર્યદિવં ચ સપ્તધા ॥ ૮૫ ॥ વૈકાન્તં મસ્મતાં યાતિ વજ્રસ્થાને નિયોજયેત્ ॥

એ રીતે શુદ્ધ કરેલા વૈકાન્ત-તરમરી(પહેલા ઉપરત્ન)ને અગ્નિમાં તપાવી, પહેલી વાર ઘોડાના મૂત્રમાં ઓળવે. પાછો તે તરમરીને ઘોડાનાં મૂત્રમાંથી કાઢી, તેને પુનઃ તપાવી, બીજી વાર ઘોડાના મૂત્રમાં ઓળવે. એ રીતે પહેલી તથા બીજી વખતે તરમરીને તપાવીને ઘોડાના મૂત્રમાં ઓળ્યાની રીતિએ જ ચૌદ વાર તપાવી તપાવીને ઘોડાના મૂત્રમાં ઓળવે. ત્યારબાદ ચમારદૂધલીના વેલાનાં પંચાંગો(મૂળ, છાલ, કૂલ, દળ અને પાણ્દડાંઓ)ને ઘુંટીને-લઢીને, તેનો ગોળો વાળવો. પછી એ ચમારદૂધલીના ગોળામાં તરમરીને ઓળવે, ત્યારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાની અન્દર ઉપરો ગોળો મૂકી, તેની ઉપર ખીજું કોડિયું ઉંચું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લગેડી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. પછી અડધાં-છાણાંનો પુટ આપવો. એ અગ્નિ દૂરી ગય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બીજા મૂળી, સાત પુટો દેવાથી તરમરીની ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મને હીરાની ભસ્મનાં ટેકાણે વાપરવી.

મણિ-સૂર્યકાન્તનું
શોધન

સ્વેદયેદ્દોલિકાર્યંત્રે જયન્ત્યાઃ સ્વરસેન ચ ॥ ૮૬ ॥

મણિમુક્તાપ્રવાલનાં યામૈકં શોધનં ભવેત્ ॥

સૂર્યકાન્ત મણિ(ખીજી ઉપરત્ન)ને દોલાયન્ત્રની અન્દર ગળાના

રસમાં એક પહેર અગ્નિ આપવાથી, સૂર્યકાન્ત મણિનું શોધન થાય છે.

મુક્તા-મોતીનું, પ્રવાલ-
પરવાળા મરજત-લીલા
પાના, પુષ્પરાજ-પોખ
રાજ, ગોમેદ-રાહુરત્ન,
વૈદ્ય-કેતુ રત્ન, અન્દ્ર-
કાન્ત મણિ, સ્ફટિક મ-
ણિ, પેરાજ-પોરોજ,
અને રાજવર્તનું શોધન
કરવાની, તથા વજ્ર-
હીરા, લોહિત-માણેક,
નીલ-નીલમ, અને
વૈકાન્ત-તરમરીને શોધ-
વાની બીજી વિધિ

મોતી(ત્રીજી રત્ન)નું, પરવાળા(ચોથા રત્ન)નું, લીલાં પાના-
(પાંચમા રત્ન)નું, પોખરાજ(છઠ્ઠા રત્ન)નું, ગોમેદ(આઠમા
રત્ન)નું વૈદ્ય-કેતુ(નવમા રત્ન)નું, અન્દ્રકાન્ત મણિ(ત્રીજી ઉપ
રત્ન)નું, સ્ફટિક મણિ(ચોથા ઉપરત્ન)નું, પેરાજ મણિ(પાંચમા
ઉપરત્ન)નું, રાજવર્ત મણિ(છઠ્ઠા ઉપરત્ન)નું એ દરેકનું શોધન
કરવાની પહેલી વિધિ, તથા હીરા(પહેલા રત્ન)નું, માણેક(બીજી
રત્ન)નું, નીલ-નીલમ મણિ(સાતમા રત્ન)નું, અને વૈકાન્ત-તર-
મરી(પહેલા ઉપરત્ન)નું એ દરેક રત્ન તથા ઉપરત્નનું શોધન
કરવાની બીજી વિધિ સૂર્યકાન્ત મણિના શોધન પ્રમાણે જાણવી.

મણિ-સૂર્યકાન્તની ભ- કુમાર્યાસ્તળદુલીયેન સ્તન્યેન ચ નિષેચયેત્ ॥ ૮૭ ॥
રમની પહેલી વિધિ પ્રત્યેકં સપ્તવેલં ચ તપ્તતપ્તાનિ કૃત્ત્વશઃ ॥

મૌક્તિકાનિ પ્રવાલાનિ તથા રત્નાન્યશેષતઃ ॥ ૮૮ ॥ ક્ષણાદ્વિધિવર્ણાનિ મ્રિયન્તે નાત્ર સંશયઃ ॥

શુદ્ધ કરેલા સૂર્યકાન્ત મણિ(ખીગ્ન ઉપરત્ન)ને અગ્નિમાં તપાવી, પહેલી વાર કુંવારના રસમાં ઓળવે. પછી તે સૂર્યકાન્ત મણિને કુંવારના રસમાંથી કાઢી, તેને પાછો તપાવી, ખીજી વાર કુંવારના રસમાં ઓળવે. એ રીતે પહેલી તથા ખીજી વાર કુંવારના રસમાં ઓળવાની રીતિએ જ સાત વાર કુંવારના રસમાં ઓળવે. એ રીતે કુંવારના રસમાં સાત વાર ઓળવા પછી પાછા એ મણિને તાંજલગ્નની ભાજના રસમાં અને સ્ત્રીઓના ધાવણમાં સાત સાત વાર ઓળવાથી, ક્ષણ ક્ષણમાં રંગ ફરી જઈને સૂર્યકાન્ત મણિની ઉત્તમ ભરમ થાય છે, એમાં કું પણ સંશય નથી.

મુક્તા-મોતીની, પ્રવાલ-પરવાળાની, લોહિત-માણેકની, મરકત-લીલાં પાનાંની, પુષ્પ-રાગ-પોખરાજની, નીલ-નીલમની, ગોમેદ-રાહુરત્નની, વૈદ્ય-કેતુરત્નની, ચન્દ્રકાન્ત-મણિની, રક્ષ્ટિક મણિની, પેરાજ-પેરાજની, અને રાજવર્તની એ દરેકની ભરમની પહેલી તથા વજ્ર-હીરાની ભરમની ચોથી તથા વૈકાન્ત-તરમરીની ભરમની ખીજી વિધિ

મુક્તા-મોતી(ત્રીગ્ન રત્ન)ની ભરમ, પ્રવાલ-પરવાળા(ચોથા રત્ન)ની ભરમ, માણેક(ખીગ્ન રત્ન)ની ભરમ, લીલાં પાનાં(પાંચમા રત્ન)ની ભરમ, પોખરાજ(છઠ્ઠા રત્ન)ની ભરમ, નીલ-નીલમ મણિ(સાતમા રત્ન)ની ભરમ, ગોમેદ(આઠમા રત્ન)ની ભરમ, વૈદ્ય-કેતુ રત્ન(નવમા રત્ન)ની ભરમ, ચન્દ્રકાન્ત મણિ(ત્રીગ્ન ઉપરત્ન)ની ભરમ, રક્ષ્ટિક મણિ(ચોથા ઉપરત્ન)ની ભરમ, પેરાજ મણિ(પાંચમા ઉપરત્ન)ની ભરમ, રાજવર્ત મણિ(છઠ્ઠા ઉપરત્ન)ની ભરમ, એ દરેક રત્નો તથા ઉપરત્નોની ભરમો સૂર્યકાન્ત મણિની ભરમની પહેલી વિધિ પ્રમાણે કરવી.

વજ્ર-હીરા(પહેલા રત્ન)ની ભરમની ચોથી વિધિ તથા વૈકાન્ત-તરમરી(પહેલા ઉપરત્ન)ની ભરમની ખીજી વિધિ એ દરેકની ભરમ કરવાની વિધિ સૂર્યકાન્ત મણિની ભરમ પ્રમાણે કરવી.

મુક્તા-મોતીની, પ્રવાલ-પરવાળાની, લોહિત-માણેકની, મરકત-લીલાં પાનાંની, પુષ્પ-રાગ-પોખરાજની, નીલ-નીલમની, ગોમેદ-રાહુરત્નની, વૈદ્ય-કેતુરત્નની, ચન્દ્રકાન્ત મણિની, રક્ષ્ટિક મણિની,

ઉક્તમાક્ષિકવન્મુક્તાઃ પ્રવાલાનિ ચ મારયેત્ ॥ ૮૯ ॥

મુક્તા-મોતી(ત્રીગ્ન રત્ન)ની ભરમની, પ્રવાલ-પરવાળા(ચોથા રત્ન)ની ભરમની, માણેક(ખીગ્ન રત્ન)ની ભરમની, લીલાં પાનાં(પાંચમા રત્ન)ની ભરમની, પોખરાજ(છઠ્ઠા રત્ન)ની ભરમની, નીલ-નીલમ મણિ(સાતમા રત્ન)ની ભરમની, ગોમેદ(આઠમા રત્ન)ની ભરમની, વૈદ્ય-કેતુ રત્ન(નવમા રત્ન)ની ભરમની, ચન્દ્રકાન્ત મણિ(ત્રીગ્ન ઉપરત્ન)ની ભરમની, રક્ષ્ટિક મણિ(ચોથા ઉપરત્ન)ની ભરમની, પેરાજ મણિ(પાંચમા ઉપરત્ન)ની ભરમની રાજવર્ત મણિ(છઠ્ઠા

પૈરોજ-પીરોજની, રા-
જવર્તની, તથા મણિ-
મણિ-સૂર્યકાન્તની, એ
દરેકની ભસ્મની બીજી,
ત્રીજી, ચોથી તથા પાંચ-
મી વિધિ તથા વજ્ર
હીરાની ભસ્મની પાંચ-
મી, છઠ્ઠી, સાતમી તથા
આઠમી વિધિ

વૈકાન્ત-તરમરીની ભ-
સ્મની ત્રીજી, ચોથી,
પાંચમી તથા છઠ્ઠી વિધિ
મુક્તા-મોતી^૧ પ્રવાલ-
પરવાળું, મરકત-લીલું
પાનું, પુષ્પરાજ-પોષ્પ-
રાજ^૨, ગોમેદ-રાહુરત્ન
વૈદ્ય-કેતુરત્ન^૩, મણિ-
સૂર્યકાન્ત, ચન્દ્રકાન્ત
સ્ફટિક, પૈરોજ-પીરોજ
તથા રાજવર્ત એ દરેકને
શોધવાની બીજી વિધિ
લોહિત-માણિકની મુ-
ક્તા-મોતીની, પ્રવાલપર-
વાળાની, મરકત-લીલાં
પાનાંની, પુષ્પરાજ-પોષ્પ-
રાજની, નીલ-નીલ-
મની, ગોમેદ-રાહુરત્નની
વૈદ્ય-કેતુરત્નની, મણિ-
સૂર્યકાન્તની, ચન્દ્રકાન્ત-
મણિની, સ્ફટિક મણિ-
ની, પૈરોજ-પીરોજની-
તથા રાજવર્તની એ દરે-
કની ભસ્મની છઠ્ઠી, સાત-
મી તથા આઠમી વિધિ

ઉપરત્ન)ની ભસ્મની તથા મણિ-સૂર્યકાન્ત(બીજી ઉપરત્ન)ની
ભસ્મની એ દરેક રત્નો તથા ઉપરત્નોની ભસ્મોની બીજી, ત્રીજી,
ચોથી તથા પાંચમી એ દરેક વિધિ, અનુક્રમે સોનામખી ઉપધાતુની
ભસ્મની પેહેલી, બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
તથા વજ્ર-હીરા(પહેલારત્ન)ની ભસ્મની પાંચમી વિધિ, છઠ્ઠી વિધિ,
સાતમી વિધિ તથા આઠમી વિધિ એ દરેક વિધિ, સોનામખીની
ભસ્મની અનુક્રમે પેહેલી, બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી વિધિ પ્રમાણે
જાણવી.

વૈકાન્ત-તરમરી(પહેલા ઉપરત્ન)ની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ, ચોથી
વિધિ, પાંચમી વિધિ તથા છઠ્ઠી વિધિ, એ દરેક વિધિ અનુક્રમે સોના-
મખીની ભસ્મની પેહેલી, બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

વજ્રવત્સર્વરત્નાનિ શોધયેન્મારચેત્થા ॥

મોતી (ત્રીજું રત્ન), પ્રવાલ (ચોથું રત્ન), લીલું પાનું (પાંચમું
રત્ન), પોષ્પરાજ (છઠ્ઠું રત્ન), ગોમેદ (આઠમું રત્ન) વૈદ્ય-કેતુ
રત્ન (નવમું રત્ન), સૂર્યકાન્ત મણિ, (બીજું ઉપરત્ન) ચન્દ્રકાન્ત
મણિ (ત્રીજું ઉપરત્ન) સ્ફટિક મણિ, (ચોથું ઉપરત્ન) પીરોજું મણિ
(પાંચમું ઉપરત્ન) તથા રાજવર્ત મણિ (છઠ્ઠું ઉપરત્ન) એ દરેક
રત્ન તથા ઉપરત્ન શોધવાની બીજી વિધિ હીરાના પ્રથમ શોધન
પ્રમાણે જાણવી.

માણિક(બીજી રત્ન)ની ભસ્મની, મોતી, (ત્રીજી રત્ન)ની ભસ્મની,
પ્રવાલ(ચોથા રત્ન)ની ભસ્મની, લીલાં પાનાં(પાંચમા રત્ન)ની
ભસ્મની, પોષ્પરાજ(છઠ્ઠા રત્ન)ની ભસ્મની, નીલ-નીલમ મણિ
(સાતમા રત્ન)ની, ગોમેદ(આઠમા રત્ન)ની ભસ્મની, વૈદ્ય-કેતુરત્ન
(નવમા રત્ન)ની ભસ્મની, સૂર્યકાન્ત મણિ(બીજી ઉપરત્ન)ની ભસ્મની,
ચન્દ્રકાન્ત મણિ(ત્રીજી ઉપરત્ન)ની ભસ્મની, સ્ફટિક મણિ (ચોથા
ઉપરત્ન)ની ભસ્મની, પીરોજ(પાંચમા ઉપરત્ન)ની ભસ્મની,
તથા રાજવર્ત(છઠ્ઠા ઉપરત્ન)ની ભસ્મની એ દરેક રત્નો તથા
ઉપરત્નોની ભસ્મોની છઠ્ઠી, સાતમી અને આઠમી વિધિ, હીરા
ની ભસ્મની અનુક્રમે પેહેલી, બીજી અને ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે
જાણવી.

૧ લોહિત-માણિક (બીજું રત્ન) શોધવાની પહેલી વિધિ,

૨ નીલ-નીલમ (સાતમું રત્ન) શોધવાની પહેલી વિધિ,

૩ વૈકાન્ત-તરમરી (પહેલું ઉપરત્ન) શોધવાની પહેલી વિધિ, એ દરેકના શોધનની હીરાના શોધન
ની પહેલી વિધિ પ્રમાણે આવી ગયાથી અહીં દરેકનું શોધન લખ્યું નથી.

વૈકાંત-તરમરીની ભ-
મની સાતમી, આઠમી,
નવમી વિધિ

વૈકાંત-તરમરી (પહેલા ઉપરત્ન)ની ભરમની સાતમી, આઠમી,
અને નવમી વિધિ, હીરાની ભરમની અનુક્રમે પહેલી, બીજી અને
ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

વજ્ર-હીરાની ભરમના
ગુણ^૧

આયુઃ પુષ્ટિં બલં વીર્યં વર્ણ સૌખ્યં કરોતિ ચ ॥

સેવિતં સર્વરોગપ્રં મૃતં વજ્રં ન સંશયઃ ॥

હીરાની ભરમ, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારી, શરીરને પુષ્ટ કરનારી,
બલ દેનારી, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારી, શરીરનો વર્ણ સારો કરનારી અને સુખ આપનારી છે.
વળી આ ભરમનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના રોગો નાશ પામે છે, એમાંકે પણ સંશય નથી.

વજ્ર-હીરાની અપકવ
ભરમના અવગુણ^૧

પીઢાં વિધતે વિવિધાં નરાણાં કુષ્ટં ક્ષયં પાંડુગદં ચ દુષ્ટમ્ ॥

હૃત્પાર્શ્વપીઢાં કુરુતેતિ દુસ્સહામશ્લઘ્વજ્રં ગુરુવાત્મહં ત્યજેત્ ॥

હીરાની અપકવ ભરમ, મનુષ્યોને વિવિધ પ્રકારની પીડા, કુષ્ટ,
ક્ષય, દુષ્ટ એવો પાણ્ડુરોગ તથા હૃદય અને પડખાંની અન્દર અસલ પીડા કરે છે. વળી ભારે
અને પ્રાણનો નાશ કરનારી હોવાથી અપકવ ભરમનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ ખાવી જ નહિ.

વૈકાન્ત-તરમરીની
ભરમના ગુણ^૧

વૈકાન્તસ્તુ ત્રિદોષપ્રઃ ષડ્ઘસો દેહદાઢ્યકૃત્ ॥

પાંદુરજ્વરશ્વાસકાસયક્ષ્મપ્રમેહનુત્ ॥

વૈકાન્ત-તરમરીની ભરમ, વાત, પિત્ત અને કફ(ત્રિદોષ)નો
નાશ કરનારી, ૭ રસવાળી, શરીરને મજબૂત કરનારી તથા પાણ્ડુ, ઉદરરોગ, જ્વર, શ્વાસ,
કાસ, યક્ષ્મ અને પ્રમેહ રોગનો નાશ કરનારી છે.

વૈકાન્ત-તરમરીની અ-
પકવ ભરમના અવગુણ

અશુદ્ધો વજ્રવૈકાંતો કિલાસં દાહસંતતમ્ ॥

પાંડુરોગં પાર્શ્વપીઢાં કુરુતેતો વિશોષયેત્ ॥

વૈકાન્ત-તરમરીની અપકવ ભરમ, કિલાસ નામે કુષ્ટ રોગ, દાહ,
સંતતજ્વર, પાણ્ડુરોગ અને પડખાંની અન્દર પીડા કરે છે, એટલા માટે જ એને શોધવો.

લોહિત-માણિકની
ભરમના ગુણ^૧

માણિક્યં મધુરં ક્ષિગ્ધં વાતપિત્તવિનાશનમ્ ॥

રત્નપ્રયોગે પ્રજ્ઞાતં રસાયનકરં પરમ્ ॥

માણિક(ચુની)ની ભરમ, મીઠી અને સ્નિગ્ધ-ચીકાસવાળી છે.
વળી તે વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. રત્નના પ્રયોગોને વિષે, રસાયનની અન્દર, આ
માણિક(ચુની)ની ભરમ ઉત્તમ રીતે પ્રસિદ્ધ છે.

મુક્તા-મોતીની ભરમ-
ના ગુણ^૧

મૌક્તિકં ચ મધુરં સુશીતલં દષ્ટિરોગશમનં વિષાપહમ્ ॥

રાજયક્ષ્મમુલ્લરોગનાશનં ક્ષીણવીર્યબલપુષ્ટિવર્દનમ્ ॥

મોતીની ભરમ, મીઠી, સારી રીતે-પેટે ટાઢી, નેત્રના રોગનું શમન
કરનારી-નેત્રના રોગને મટાડનારી, વિષનો નાશ કરનારી, રાજયક્ષ્મ તથા મુખરોગને મટાડ-
નારી, ક્ષીણ થયેલા વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારી, બળ આપનારી તથા શરીરને પુષ્ટ કરનારી છે.

પ્રવાલ-પરવાળાની
ભસ્મના ગુણ^૧

ક્ષયપિત્તાસ્રકાસનં દીપનં પાચનં લઘુ ॥

વિષમૃતાદિશમનં વિદ્રુમં નેત્રરોગહત્ ॥

પરવાળાની ભસ્મ, ક્ષય, પિત્ત, રક્ત અને કાસ રોગ મટાડે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, અન્નનું પાચન કરે છે અને હલકી છે. વળી વિષરોગ, ભૂતબાધા રોગ અને નેત્રરોગ પણ મટાડે છે.

મરકત-લીલાં પાનાંની
ભસ્મના ગુણ^૧

મરકતં हि विषघ्नं शीतलं मधुरं रसे ॥

आमपित्तहरं रुच्यं पुष्टिदं भूतनाशनम् ॥

લીલાં પાનાંની ભસ્મ, વિષનો નાશ કરનારી, ટાઢી અને રસની અન્દર મીઠી છે. વળી આમ તથા પિત્તનો નાશ કરનારી, રુચિકારક, પુષ્ટ કરનારી અને ભૂતબાધા રોગનો નાશ કરનારી છે.

પુષ્પરાગ-પોખરાજની
ભસ્મના ગુણ^૧

पुष्परागं विषच्छर्दिकफवाताग्निमांघजित् ॥

दाहकुष्ठार्श्वशमनं दीपनं लघुपाचनम् ॥

પુષ્પરાગ-પોખરાજની ભસ્મ, વિષરોગ, છર્દિરોગ, કફરોગ, વાત રોગ, અગ્નિમાંઘ રોગ, દાહ, કુષ્ટ અને અર્શ રોગને મટાડનારી, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારી, હલકી અને અન્નનું પાચન કરનારી છે.

નીલ-નીલમ મણિની
ભસ્મના ગુણ^૧

नीलः सतिष्ककोष्णहृच कफपित्तानिलापहः ॥

यो दधाति शरीरे स्यात्सौरि मंगलदो भवेत् ॥

નીલ-નીલમ મણિની ભસ્મ, કડવી અને કૈંક ઉંની છે. વળી તે કફ, પિત્ત અને વાતનો નાશ કરે છે. જે મનુષ્ય, આ નીલ-નીલમ મણિને શરીરને વિષે ધારણ કરે છે, તે મનુષ્યને શનિ નામનો ગ્રહ કલ્યાણ કરનારો થાય છે.

ગોમેદ-રાહુરત્નની
ભસ્મના ગુણ^૧

गोमेदकोम्ल उष्णहृच वातकोपविकारजित् ॥

दीपनः पाचनश्चैव धृतोऽयं पापनाशनः ॥

ગોમેદ (ગાયનાં મૂત્રનાં સરખાં પીળાં રંગના રાહુનાં) રત્નની ભસ્મ, ખાટી અને ઉષ્ણ-ઉની-ગરમ છે. વળી તે વાત પ્રકાપના વિકારને મટાડનારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને અન્નનું પાચન કરનારી છે. એ ગોમેદ રત્ન શરીરે ધારણ કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે.

વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મ-
ના ગુણ^૧

वैद्यर्यमुष्णमम्लं च कफमारुतनाशनम् ॥

गुल्मादिदोषशमनं भूषितं च शुभावहम् ॥

લસણિયા (મીન્ડાંના આંખના જેવાં રંગવાળાં) રત્નની ભસ્મ, ઉષ્ણ-ઉની-ગરમ અને ખાટી છે; વળી તે કફ, વાતનો નાશ કરનારી અને ગુલ્માદિ દોષોનું શમન કરનારી છે. આ વૈદ્ય શરીરે ધારણ કરવાથી કલ્યાણ કરે છે.

મહિન્દ્રયકાંત મહિની
ભરમના ગુણ^૧ સૂર્યકાંતો ભવેદુષ્ણો નિર્મલ્લચ રસાયનઃ ॥
વાતશ્લેષ્મહરો મેઘ્યઃ પૂજનાદ્રવિતુષ્ઠિદઃ ॥
સૂર્યકાંત મહિની ભરમ, ઉષ્ણ-ઉની-ગરમ, સ્વચ્છ નિર્મળ
અને રસાયન છે. વળી તે વાત, શ્લેષ્મને મટાડનારી અને શુદ્ધિને વધારનારી છે. એ સૂર્યકાંત
મહિના પૂજનથી સૂર્યદેવ પ્રસન્ન થાય છે.

ચંદ્રકાંત મહિની
ભરમના ગુણ^૧ ચંદ્રકાંતસ્તુ શિશિરઃ સ્નિગ્ધઃ પિત્તાસ્રતાપહત્ ॥
શિવપ્રીતિકરસ્વચ્છો પ્રહાલક્ષ્મીવિનાશકૃત્ ॥
ચંદ્રકાંત મહિની ભરમ ટાઢી અને ચીકણી-રિંગધ છે. વળી તે
પિત્ત અને રક્તદાહને મટાડે છે. આ ચંદ્રકાંત મહિ શિવને પ્રીતિકારક તથા સ્વચ્છ છે
અને ગ્રહની પીડા તથા ધરની દરિદ્રતાનો નાશ કરે છે.

સ્ફટિક મહિની
ભરમના ગુણ^૧ સ્ફટિકઃ સમવીર્યશ્ચ પિત્તદાહાર્તિશોષનુત્ ॥
તસ્યાક્ષમાલા જપતાં દત્તે કોટિગુણં ફલમ્ ॥
સ્ફટિક મહિની ભરમ, રસ વીર્યવાળી છે. વળી તે પિત્ત, દાહની
પીડા અને શોષને મટાડે છે. સ્ફટિક મહિની માળાથી જપ કરવાને લીધે કોટીગણ પુણ્ય થાય છે.

પેરેજ-પીરેજની
ભરમના ગુણ^૧ પેરોજં સુકષાયં સ્યાન્મધુરં દીપનં પરમ્ ॥
સ્થાવરં જંગમં ચૈવ સંયોગાન્ન યથા વિષમ્ ॥
તત્સર્વં નાશયેચ્છીઘ્રં શૂલંભૂતાદિદોષજમ્ ॥

પેરેજની ભરમ. સારી રીતે તુરી, મીઠી અને જઠરાગ્નિને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કરનારી
છે. વળી સંયોગને લીધે થયેલું સ્થાવર તથા જંગમ વિષ, શૂલ રોગ તથા ભૂતઆધાદિ
રોગનો જલદી નાશ કરે છે

રાજાવર્તઃ કટુ સ્નિગ્ધઃ શિશિરઃ પિત્તનાશનઃ ॥
સૌભાગ્યં કુરુતે નૃણાં મૂષણેષુ પ્રયોજિતઃ ॥
રાજાવર્તની ભરમ. તીખી, રિંગધ-ચીકણી. ટાઢી અને પિત્તનો
નાશ કરનારી છે. આ રાજાવર્તને ધરેણીમાં ધાલવાથી, તે સૌભાગ્ય આપે છે.

શિલાજિતની ઉત્તિ-
નું વર્ણન શિલાજતુ સમાનીય ગ્રીષ્મત્તશિલાચ્યુતમ્ ॥ ૧૦ ॥
ગ્રીષ્મ ઋતુને વિષે, સમ તડકા પડવાથી. પર્વતપરની મોટી
શિલાઓ ઓગળીને, તે શિલાઓ પરથી જે રસ ઝરે છે, તે રસને શિલાજિત કહે છે.

શિલાજિતનું શોધન ગોદુગૈલ્પિફલા કાર્થૈર્મૃદ્ધાવૈશ્વ મર્દયેત્ ॥
આતપે દિનમેકૈકં તચ્છુષ્કં શુદ્ધતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૧ ॥

ગાયત્રી દૂધ, ત્રિકલાં-હરડાં, ખેહડાં, આમળાં તથા ભાંગરાનો રસ, એ ત્રણેની અન્દર
એક એક દિવસ જૂદો જૂદો તે શિલાજિતને સૂકાઈ જાય ત્યાંસુધી તેને ખરલ કરીને તડકામાં
સૂકવવાથી, તે શિલાજિત શુદ્ધ થાય છે.

શિલાજિત અનાવવા- મુખ્યાં શિલાજતુશિલાં સૂક્ષ્મખંડપ્રકલ્પિતામ્ ॥

ની વિધિ નિશ્ચિન્યાત્યુષ્ણપાનીયે યામેકં સ્થાપયેત્સુધીઃ ॥ ૧૨ ॥

મર્દયિત્વા તતો નીરં ગૃહ્ણીયાદ્વલ્લગાલિતમ્ ॥ સ્થાપયિત્વા ચ મૃત્પાત્રે ધારયેદાતપે બુધઃ ॥ ૧૩ ॥

ઉપરિસ્થં ઘનં યત્સ્થાત્તત્ક્ષિપેદન્યપાત્રકે ॥ ધારયેદાતપે ધીમાનુપરિસ્થં ઘનં નયેત્ ॥ ૧૪ ॥

एवं पुनः पुनर्नीत्वा द्विमासाभ्यां जिलाजतु ॥ भूयत्प्रकार्यक्षमं

જે શિલા(કાળમીઠી પાટ)માંથી શિલાજિત ઉત્પન્ન થાય છે, તે શિલાને આણી, તેની ઝીણી ઝીણી કરચુ કરી, તે કરચુને અતિ કડકડના પાણીમાં એક પહોર સુધી રાખી, પછી તે કરચુને તે જ પાણીની અન્દર વાટી, તે પાણીને લૂગડાંથી ગાળી, માટીના વાસણમાં નાખી, તડકામાં મૂકવું, અને ઉપરનાં પાણીપર પાણીની જે થરી જામે, તે પાણીની થરીને ખીજા વાસણમાં નાંખી, તે વાસણ પણ તડકામાં મૂકવું, આ પ્રમાણે ઉપર ઉપરની પાણીની થરી એ મહિના સુધી લીધા કરવાથી, એ મહિને સુંદર શિલાજિત તૈયાર થાય છે.

शुद्धं शिलाजितनी बह्वौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् ॥ १५ ॥

પરિક્ષા નિર્ઘૂમં ચ તતઃ શુદ્ધં સર્વકર્મસુ યોજયેત્ ॥

જે શિલાજિતને અગ્નિપર મૂકવાથી ધુંવાડો ન નિકળતાં, લિંગનાં સરખો આકાર થાય, તે શિલાજિતને શુદ્ધ જાણીને સર્વ કામમાં વાપરવો.

अधःस्थितं च यच्छेषं तस्मिन्नीरं विनिक्षिपेत् ॥ १६ ॥

પ્રથમના ગાળવામાં રહે લા ગાળાને શિલાજિત વિમર્ચ ધારયેદ્દર્મે પૂર્વવચૈવ તજયેત્ ॥

પ્રથમ ગાળવા ટાણે આપી વધેલા ગાળાની અન્દર ખીજું પાણી નાંખી, તે ગાળને સારી રીતે લદીને તડકામાં મૂકવો, અને ઉપરના પાણીપર જે પાણીની થરી જામે, તે પાણીની થરીમાંથી શિલાજિત અનાવવાની પહેલી વિધિ પ્રમાણે શિલાજિત અનાવવો.

शिलाजितना शुष्कं शिलाजतु स्मृतं तित्तं कटुषणं कटुपाकि च ॥

રસાયનં યોગવાહિ શ્લેષ્મમેહાશ્મશર્કરાઃ ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રં ક્ષયં શ્વાસં શોથમર્શોસિ પાંડુતામ્ ॥ વાતરક્તં તથા કુષ્મપસ્મારોદરં હરેત્ ॥

શોધિલો શિલાજિત કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, પાક કાળે તીખો, રસાયન અને યોગવાહી છે. અને તે, શ્લેષ્મ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, શોથ, અર્શો, પાણકુ, વાતરક્ત, કુષ્ઠ, અપરમાર અને ઉદરરોગ, એ સર્વે રોગ મટાડે છે.

ध्मायमानस्य लोहस्य मलो मंडूर उच्यते ॥

મળદૂર-લોહાના કી- લોહાને તપાવીને ઓગાળવાથી, જે મેલ નીકળે, તેનું નામ મળદૂર લોહાને કાટોડો જાણવું.

મણ્ડર-લોહાનો કાટો-
ડા ભસ્મમાં કેવો
વાપરવો ?^૧

અકોટરં ગુરુ ભિગ્ધં દૃઢં શતસમાધિકમ્ ॥

ચિરોત્થિતજનસ્થાને સંસ્થિતં કિટ્મહરેત્ ॥

સો વર્ષપરનાશપામેલાં બુનાં શંહેરની જમીનની અન્દરના, કાણાં
વગરના, ભારે, સ્તિનગ્ર અને ધટ્ટ એવા કિટ્ની-લોહાના કાટની ભસ્મ કરવી.

મણ્ડર લોહાના કાટો-
ડાનું શોધન

અક્ષાંગારૈર્ધમેત્કિટ્ લોહજં તદ્વાંજલૈઃ ॥ ૯૭ ॥

સેચયેત્તત્તત્તં તત્સસવારં પુનઃ પુનઃ ॥

એહુડાના લાકડાના દેવતાની અન્દર લોહાના કાટોડાને મૂકીને પુંક-
ણીથી દેવતાને પુંકવો અને એવો કાટોડો લાલચોળ થાય કે, તરત તેને બહાર કાઢી ગાયના
મૂત્રમાં બોળવો. એ રીતે લોહાના કાટોડાને એહુડાના લાકડાના દેવતામાં સાત વખત તપાવી,
ગાયના મૂત્રમાં સાત વખત બોળવાથી લોહાના કાટોડાનું શોધન થાય છે.

મણ્ડર-લોહાના કાટો-
ડાની ભસ્મની પહેલી
વિધિ

ચૂર્ણયિત્વા તતઃ કાર્થૈર્દ્રિગુણૈર્ણિફલામૈઃ ॥ ૯૮ ॥

આલોઙ્ય ભર્જયેદ્દ્રહૌ મંદૂરં જાયતે વરમ્ ॥

શુદ્ધ કરેલો લોહાનો કાટોડો એક ભાગ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરવું. ત્યાર
બાદ હરડાં, એહુડાં અને આમળાં, એ ત્રણે આપધો એકઠાં કરી,
કાટોડાના ચૂર્ણથી ખમણું લઈ, તેમનો કાટો કરી, તે કાટાને એક માટલામાં રેડી-ભરી, પછી
ઉપલા કાટોડાના ચૂર્ણને, માટલામાં ભરેલા કાટામાં નાંખીને રોણિવું-હલાવવું. પછી માટલાનાં
મોઢાપર છપ્પણુ-મોઢું કાઢિયું મૂકી, તે માટલાના મોઢાંની ઢાર તથા છપ્પણુની ઢારપર ફગડું
લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તે ફગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીની માટીનો લેપ
કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવાથી, ઉત્તમ મણ્ડર-લોહાના કાટોડાની ભસ્મ થાય છે.

મણ્ડર-લોહાના કાટો-
ડાની ભસ્મના ગુણ^૨

કિટ્ કષાયં શિશિરં પાંડુશ્વયથુશોફજિત્ ॥

હલીમકં કામલાં ચ હરતે કુંભકામલામ્ ॥

આ કિટ્-મંડૂર ભસ્મ, તૂટી અને ટાઢી છે. પાંડુરોગનો સોજો,
શોષ દક્ષીમક રોગ, કામલા રોગ અને કુંભકામલા રોગ મટાડે છે.

મણ્ડર-લોહાના કાટો-
ડાની અપકવ ભસ્મના
અવગુણ^૩

૨ પંદત્વકુષ્ઠામયમૃત્યુકારીં હ્રોગશૂલૌ કુરુતેડશ્મરીં ચ ॥

નાનારુજાનાં ચ તથા પ્રકોપં કુર્યાચ્છ હ્રાસમશુદ્ધકિટ્મ્ ॥

મણ્ડરની-કિટ્ની અપકવ ભસ્મ પંદપાણું, કટ્ટ, મૃત્યુ, હ્રોગ, શૂલ,
અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગો અને હ્રાસ રોગ, એ સર્વ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

ક્ષાર કાઢવાની વિધિ ક્ષારવૃક્ષસ્ય કાષ્ઠાનિ શુષ્કાણ્યમ્નૌ પ્રવીપયેત્ ॥ ૯૯ ॥

નીત્વા તદ્ભસ્મ મૃત્રાત્રે ક્ષિત્વા નીરે ચતુર્ગુણે ॥ વિમર્ય ધારયેદ્રાત્રૌ પ્રાતરચ્ઠં જલં નયેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

તત્રીરં કાર્યેદ્દ્રહૌ યાવત્સર્વં વિશુભ્યતિ ॥ તતઃ પાત્રાત્સમુશ્લિખ્ય ક્ષારો ગ્રાહ્યઃ સિતપ્રભઃ ॥ ૧૦૧ ॥

૧ બીલ ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨ લાવપ્રકાશમાં લોહભસ્મ પ્રમાણે લોહાના કાટોડાના ગુણે જણાવ્યા, એવો પાઠ હોવાથી લોહાની
અપકવ ભસ્મના અવગુણ પ્રમાણે લોહાના કાટોડાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ લખ્યા છે.

જે વૃક્ષનો ક્ષાર કાઢવાનો હોય, તે વૃક્ષનાં લાકડાં આણી, તેને આળી, તેની રાખ કરી, તે રાખ માટીના હાંડલામાં ભરી, તે રાખથી ચોગણું પાણી લઈ, તે રાખની અન્દર નાંખી, પછી તે રાખને પાણીની અન્દર સારી પેડે ડોહી, આખી રાત તેમની તેમ રાખી મૂકવી. પછી બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં રાખ નીચે બેસી જઈને જે પાણી આછરી રહ્યું હોય, તે આછરી રહેલાં પાણીને લોહાની કડાઈમાં નાંખી, ચૂલાપર મૂકી, તેની નીચે તાપ કરવાથી, કડાઈમાંનું પાણી બળી જઈ, કડાઈના તળિયામાં ધોળા ચૂર્ણના ભૂકા સરખો ધોળા ભૂકા ચોટી જાય છે, તે ભૂકાને તવિયાથી કાઢી લેવો. એ ધોળા ભૂકાનું નામ ક્ષાર બળણું.

ધોળા ક્ષારનું નામ ચૂર્ણાભઃ પ્રતિસાર્યઃ સ્યાત્ ધોળા ચૂર્ણના ભૂકા સરખો જે ક્ષાર હોય, તે ક્ષારને પ્રતિસાર્ય^૧ કહે છે.

પ્રવાહી ક્ષારનું નામ પેયઃ સ્યાત્કાથવત્સ્થિતઃ ॥ કાઢાના પાણીના સરખો જે ક્ષાર હોય, તે ક્ષારને “પેય” કહે છે

અને ક્ષારે વાપરવાનો ઇતિ ક્ષારદ્વયં ધીમાન્ યુક્તકાર્યેષુ યોજયેત્
ખુલાસો એ રીતે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે, અને પ્રકારના ક્ષારોનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરવો. જે પ્રતિસાર્ય નામનો ક્ષાર કહ્યો તે ક્ષાર શ્વાસાદિક ઉપર વાપરવામાં આવે છે. એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર સ્વેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણડના ચિકિત્સા સ્થાનમાંનાં ધાતુશોધનમારણ ઔષધો નામે અચ્ચારમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ

અધ્યાય ૧૨ મો-રસાદિ ઔષધો

પારદઃ સર્વરોગાણાં જેતા પુષ્ટિકરઃ સ્મૃતઃ ॥
પારાના સામાન્ય ગુણ મુક્તેન સાધિતઃ કુર્યાત્સંસિદ્ધિં દેહલોહયોઃ ॥ ૧ ॥

પારો, એ સર્વ રોગનો નાશ કરનારો તથા શરીરને પુષ્ટ કરનારો છે. તે પારો વિદ્વાન્ વૈદ્યે સાધ્યો હોય તો દેહની તથા લોહાદિ ધાતુઓની સારી રીતે સિદ્ધિ કરે છે.

પારાનાં નામો રસેન્દ્રઃ પારદઃ સૂતો હરજઃ સૂતકો રસઃ ॥
મુકુન્દશ્વેતિ નામાનિ જ્ઞેયાનિ રસકર્મસુ ॥ ૨ ॥

રસેન્દ્ર, પારદ, સૂત, હરજ, સૂતક, રસ અને મુકુન્દ, એ સાતે નામો પારાનાં છે અને તે હરકોઈ પણ રસપ્રયોગમાં આવે છે.

તામ્રાદિ ધાતુઓને તામ્રતારનાગાશ્વ હેમવંગૌ ચ તીક્ષ્ણકમ્ ॥
આપેલાં, ચર્ચાદિ નવ કાંસ્યકં કાંતલોહં ચ ધાતવો નવ ચે સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥
અહોનાં નામો સૂર્યાદીનાં પ્રહાણાં તે કથિતા નામભિઃ ક્રમાત્ ॥

તામ્ર, રૂપું, પીતળ, સીસું, મોનું, કલિ, પોલાદ-લોહ, કાંસું અને કાંતલોહ, એ નવે ધાતુઓને સૂર્યાદિ નવ અહના નામ પ્રમાણે કહેલ છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:-તામ્રું તે

સૂર્ય, રૂપું તે ચન્દ્ર, પીતળ તે મંગળ, સીસું તે શુધ, સોનું તે ગુરુ, કલિ તે શુક્ર, પોલાહ-
લોહ તે શનિ, કાંસુ તે રાહુ અને કાંતલોહ તે કેતુ. એ રીતે નવે ગ્રહોનાં નામે જાણવાં.

પારાનું શોધન

રાજીરસોનમૂષાયાં રસં ક્ષિપ્ત્વા વિબન્ધયેત્ ॥૪॥

વસ્ત્રેણ દોલિકાયન્ત્રે સ્વેદયેત્કાંજિકૈઃપદ્મ ॥

દિનૈકં મર્દયેત્સૂતં કુમારીસંભવૈર્દ્રવૈઃ ॥ ૫ ॥ તથા ચિત્રકજૈઃ કાયૈર્મર્દયેદેકવાસરમ્ ॥

કાકમાચીરસૈસ્તદ્વદિનમેકં ચ મર્દયેત્ ॥ ૬ ॥ ત્રિફલાયાસ્તથા કાયૈ રસો મર્દયઃ પ્રયત્નતઃ ॥

તતસ્તેભ્યઃ પૃથક્કુર્યાત્સૂતં પ્રક્ષાલ્ય કાંજિકૈઃ ॥૭॥ તતઃ ક્ષિપ્ત્વા રસં સ્વલ્પે રસાદર્ધં ચ સૈન્ધવમ્ ॥

મર્દયેન્નિમ્બુકરસૈર્દિનમેકમનારતમ્ ॥ ૮ ॥ તતો રાજીરસોન્ન મુખ્યથ નવસાદરઃ ॥

એતૈરસસમૈસ્તદ્વત્સૂતો મર્દયસ્તુષાંબુના ॥ ૯ ॥ તતઃ સંશોષ્ય ચક્રામં કૃત્વા લિપ્ત્વા ચ હિંગુના ॥

દ્વિસ્થાલીસંપુટે ધૃત્વા પૂરયેલ્લવણેન ચ ॥ ૧૦ ॥ અથ સ્થાલીં તતો મુદ્રાં દદ્યાદ્ દઢતરાં બુધઃ ॥

વિશોષ્યાન્નિ વિધાયાધો નિર્ષિચેદમ્બુનોપરિ ॥૧૧॥ તત્સ્તુ કુર્યાત્તીવાન્નિ તદધઃ પ્રહરત્રયમ્ ॥

એવં નિપાતયેદુર્ધ્વં રસો દોષવિવર્જિતઃ ॥ ૧૨ ॥ અથોર્ધ્વપિઠીમધ્યે લમ્બો ગ્રાહ્યો રસોત્તમઃ ॥

એક ભાગ રાઇ અને એક ભાગ લસણ લઇ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, તેમને વાટી, તેમની મૂષ કરી, તેમાં પારો ભરી, મૂષનું મોઢું મેળવી દઇ, તે મૂષની ત્રેવડા લગડામાં પોટલી બાન્ધી, તે પોટલીને દોલાયંત્રની અન્દર ત્રણ દિવસ સૂધી કાંજીમાં ચાલુ અગ્નિ આપી, ઉકાળવી—આફવી. પછી તે મૂષમાંથી પારાને કાઢી, ખરલમાં નાંખી, હુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો. તે પછી પાછો ચિત્રાના કાઢામાં એક દિવસ ખરલ કરવો. તે પછી પીલુડીના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો. તે પછી હરડાં, ખેડેડાં અને આમળાં(ત્રિકલા)ના કાઢામાં એક દિવસ પ્રયત્નથી ખરલ કરવો. સારઆદ તે પારાને કાંજીની અન્દર સારી રીતે ઘોઇ, તે પારાની અન્દરનાં ઔષધો કાઢી નાંખવાં. તે પછી એક ભાગ પારો તથા અર્ધો ભાગ સિન્ધાલુ લઇ, તે બન્નેને ખરલમાં નાંખી, લિમ્બુના રસની અન્દર એક દિવસ પર્યંત વિસામે ખાધા વગર ચાલુ છુણટવાં. તે પછી રાઇ, લસણ અને નવસાર, એ ત્રણે ઔષધો એક એક ભાગ લઇ, પારાની સાથે મિશ્ર કરી, ખરલમાં નાંખી, પછી તે સર્વ ઔષધોની, તુપામ્બુની અન્દર ખરલ કરવી, અને સૂકાઈ ગયા આદ, તેમની ગોળ થેપલી કરી, તે થેપલીની ચારે કોર ફરતો હિંગો લેપ કરી, પછી તે થેપલીને હાંડલામાં મૂકી, તેની પર મીઠું ભરી, તે હાંડલાંની પર બીજું હાંડલું ઉધું વાળવું. તે વખતે ઉપલાં હાંડલાંના કાંડા, તળેના હાંડલાંની ડોકમાં જોશી, તેના પર લગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટી પછી તેના પર ભીની માટીનો લેપ કરવો, અને માટી સૂકાઈ ગયા આદ, તે માટલાંને ચૂલા પર મૂકી, તેની નીચે અગ્નિ કરવો. તે વખતે એ ધ્યાન રાખવું કે, ઉપરનું માટલું તપી, ફાટી જઇ તેમાંથી પારો નીકળી જાય નહિ, એટલા માટે, તે માટલા પર પાણી રેખા કરવું અથવા માટલા પર પાણીથી ટપકતું લગડું રાખી મૂકવું અર્થાત્ લગડાંમાંથી પાણી ટપકતું બંધ ન થાય, તેવી રીતે લગડું મૂકી, પછી ત્રણ પહોર સૂધી ખૂબ આકરો અગ્નિ આપવો અને માટલું ટાકું થાય ત્યારે

મોઢાપરનું કપડાં હલકે હાથે ઊખેડી, પછી ઉપરનાં માટલાંને હળવેથી કાઢી લઇ, તેમાં જે પારો ચોટી ગયો હોય, તે કાઢી લેવો. આ પ્રમાણે ઊર્ધ્વપાતન કરી કાઢેલો પારો દોપ રહિત, ઉત્તમ અને સમ્પૂર્ણ કાર્ય કરનારો જાણવો.

ગંધકું શોધન

લોહપાત્રે વિનિશ્ચિન્ય ઘૂતમમ્નૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ૧૩ ॥

તસે ઘૂતે તત્સમાનં ક્ષિપેદ્ગન્ધકજં રજઃ ॥

વિદ્રુતં ગન્ધકં જ્ઞાત્વા દુગ્ધમધ્યે વિનિશ્ચિપેત્ ॥ ૧૪ ॥ એવં ગંધકશુદ્ધિઃ સ્યાત્સર્વકાર્યેષુ યોજયેત્ ॥

લોઢાની કડાઈમાં ઘી નાંખી, પછી તે ઘીને ચૂલાપર ઊંનું કરવું. ઘી ઊંનું થાયકે તરત ઘીના વજનના જેટલો આમલસારા ગન્ધકનો ભૂકો તેમાં નાંખવો. જેવો ગન્ધક ઓગળીને ઘીની સાથે ભળી જાય કે તરત, એક વાસણમાં દૂધ ભરી, તેના મોંપર ઝળવાળિયાં લૂગડાંને કટકો બાંધી ગન્ધક રેડવાથી, ગન્ધક સ્ત્રવી, દૂધમાં પડીને જે કણિયુ કણિયુ થઇ જાય, તેને કાઢી લેવો. આ પ્રમાણે ગન્ધકને શોધી, પછી તે ગન્ધક બધાં કામમાં વાપરવો.

શોધેલા ગંધકના

શુણ્ ૧

ગંધકઃ કટુકસ્તિક્તો વીર્યોષ્ણસ્તુવરઃ સરઃ ॥

પિત્તલઃ કટુકઃ પાકે કંઙ્કવિસર્પજન્તુજિત્ ॥

હંતિ કુષ્ઠક્ષયગ્રીહકફવાતાન્ રસાયનઃ ॥

શોધેલો ગન્ધક, તીખો, કડવો, ઉષ્ણ વીર્ય, તુરો, ઝાડો સાદું લાવનારો, પિત્ત કરનારો. પાકમાં તીખો અને રસાયન છે. તે કણ્ઠ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, ક્ષય, પ્લીહ, કફ અને વાત, એ સર્વ રોગોને મટાડે છે.

અશુદ્ધ ગંધકના

અવશુણ્ ૧

અશુદ્ધો ગંધકઃ કુર્યાત્કુલં પિત્તરુજં ભ્રમમ્ ॥

હંતિ વીર્યં વલંરૂપં તસ્માચ્છુદ્ધઃ પ્રયુજ્યતે ॥

અશુદ્ધ ગન્ધક, કુષ્ઠ, પિત્ત રોગ અને ભ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે તથા વીર્ય, બલ અને રૂપ, એ સર્વનો નાશ કરે છે, એટલા માટે શોધેલો ગન્ધક વાપરવો.

હિંગળાનું શોધન

મેષીક્ષીરેણ દરદમમ્લર્વગૈશ્ચ ભાવિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

સતવારં પ્રયત્નેન શુદ્ધિમાયાતિ નિશ્ચિતમ્ ॥

હિંગળાને ગાડરના દૂધની સાત લાવના અને લિમ્બુના રસની સાત લાવના પ્રયત્નવડે આપવાથી, નક્કી હિંગળાની શુદ્ધિ થાય છે.

શોધેલા હિંગળાના

શુણ્ ૧

તિક્તં કષાયં કટુ હિંગુલં સ્યાન્નેત્રામયગ્નં કફપિત્તહારિ ॥

હૃદ્ધાસકંઙ્કજ્વરકામલાશ્ચ પ્લીહામવાતૌ ચ ગરં નિહન્તિ ॥

શોધેલો હિંગળો, તુરો અને તીખો છે. વળી-તે, નેત્રરોગ, કફ રોગ, પિત્ત રોગ, હૃદ્ધાસ રોગ, કણ્ઠ, જ્વર, કામલા, પ્લીહ અને આમવાત રોગ મટાડે છે તથા ગરને-ઝેરને પણ ઉતારે છે.

હિંગળામાંથી પારો

કાઢવાની વિધિ

નિમ્બૂરસૈર્નિમ્બપત્રરસૈર્વા યામમાત્રકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પિષ્ટા દરદમૂર્ધ્વં ચ પાતયેત્સૂતયુક્તિવત્ ॥

તતઃ શુદ્ધરસં તસ્માન્નીત્વા કાર્યેષુ યોજયેત્ ॥ ૧૭ ॥

હિંગળાને ખરલની અન્દર નાંખીને પછી તેને લિમ્બુના રસમાં અથવા લિમ્બુડાના પાન્ડાના રસમાં એક પહોર સૂધી ઘુણીને પછી તે હિંગળાને, નીચે રાખવાના હાડલાના તળિયામાં પાતળો પાતળો ચોમેર ચોપડી, તે હાંડલાની પર ખીજી હાંડલું ઉંધું વાળવું, તે વખતે ઉપલા હાંડલાના કાંઠા, તળેના હાંડલાની ડોકમાં ખોરી, તે અન્ને કાંઠાઓની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તેનાપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો અને માટી સ્કાઈગયા બાદ તે માટલાંને ચૂલાપર મૂકી, તેની નીચે અગ્નિ કરવો. તે વખતે એટલું ધ્યાન રાખવું કે, ઉપરનું માટલું, તપી, ફાટી જઈ, તેમાંથી પારો નીકળી ગય નહિ, એટલા માટે તે માટલાપર પાણી રેચ્યા કરવું વા માટલાપર પાણીથી ટપકતું લૂગડું રાખી મૂકવું અને જેવું પાણી ટપકતું બંધ થાય કે તરત તે લૂગડાંપર પાણું પાડી રેડી, તે લૂગડાંને ટપકતું રાખીને ત્રણ પહોર સૂધી ખૂબ આકરો અગ્નિ આપવો અને માટલું ટાઢું થાય સારે મોઢાપરનું કપડાંનું ધીમે ધીમે કાઢી, ઉપરનાં માટલાંને હળવેથી કાઢી લખને, પછી ઉપરના માટલામાં જે પારો ચોટી ગયો હોય, તે પારાને છરીવતી અથવા હાથેથી કાઢી લેવો. તે પારો શુદ્ધ હોય છે, તેથી તે પારાને સર્વ કામની અન્દર વાપરવો.

નવ પ્રકારના વિષો કાલકૂટો વત્સનામઃ શૃંગકથ પ્રદીપકઃ ॥

હાલાહલો બ્રહ્મપુત્રો હારિદઃ સક્તુકસ્તથા ॥ ૧૮ ॥ સૌરાષ્ટ્રિક્કેતિ પ્રોક્તા વિષમેદા અમી નવ ॥

૧ કાલકૂટ વિષ, ૨ વછનાગ વિષ, ૩ શૃંગક વિષ, ૪ પ્રદીપક વિષ, ૫ હાલાહલ વિષ, ૬ બ્રહ્મપુત્ર વિષ, ૭ હારિદ્ર વિષ, ૮ સક્તુક વિષ અને ૯ સૌરાષ્ટ્રિક વિષ, એ નવે મહા વિષો જાણવાં.

કાલકૂટ વિષવર્ણન^૧ દેવાસુરરણે દેવેર્હતસ્ય પૃથુમાલિનઃ ॥

દૈત્યસ્ય રુધિરાજ્ઞાતસ્તરશ્વત્થસંનિમઃ ॥

નિર્યાસઃ કાલકૂટોઽસ્ય મુનિભિઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ સોડહિશ્વેત્રે શૃંગવેરે કોકળે મલચે ભવેત્ ॥

દેવ તથા દૈત્યોના યુદ્ધ વખતે દેવોએ મારેલા જે પૃથુમાલી દૈત્ય, તેના લોહીમાંથી પીપળાના વૃક્ષના સરખું એક ઝાડ ઉત્પન્ન થયું, તે ઝાડમાંથી રસ વહી જઈને ગુંદના સરખો જે પોચો ગાંગડો બાધે, તે ગાંગડાનું નામ “કાલકૂટ વિષ” જાણવું. આ કાલકૂટ વિષનું ઝાડ, અહિકેત્ર, શૃંગવેર, કોકળ અને મલચ દેશમાં થાય છે.

વછનાગવિષવર્ણન^૧ સિન્દુવારસદ્કૃપત્રો વત્સનામ્યાકૃતિસ્તથા ॥

યત્યાર્થે ન તરોર્વૃદ્ધિર્વત્સનામઃ સ માષિતઃ ॥

વાછડાની નાલિના સરખા આકારવાળું, નગડા સરખાં પાંદડાંવાળું તથા જેની આસપાસ કોઈ વૃક્ષ ઉગતું નથી, તેનું નામ “વત્સનાલ-વછનાગ વિષ” જાણવું.

શૃંગકવિષવર્ણન^૧ યસ્મિન્ ગોશૃંગકે બદ્ધે દગ્ધં ભવતિ લોહિતમ્ ॥

સ શૃંગકેતિ પ્રોક્તો દ્રવ્યતત્ત્વવિશારદૈઃ ॥

ગાયનાં શિંગડાને બાંધવા માત્રમાં જ ગાયનાં દૂધને લોહીના સરખું કરનાર જે વિષ, તે વિષનું નામ “શૃંગક વિષ” જાણવું, એમ પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન જાણનારાઓએ કહ્યું છે.

અથવા જે વિષ ગાયના શિંગડાંઓની મધ્યમાં કપાલપર આંધવા માત્રથી જ નાકમાંથી* લોહી પડવા માટે, તેનું નામ “શૂંગક વિષ” જાણવું.

પ્રદીપકવિષવર્ણન^૧ વર્ણતો લોહિતો યઃ સ્યાત્ દીપ્તિમાન્દહનપ્રભઃ ॥

મહાદાહકરઃ પૂર્વેઃ કથિતઃ સ પ્રદીપનઃ ॥

ઝળઝળાટ બળતા એવા અગ્નિના અંગારા સરખાં, સારી રીતે પ્રકાશવાળાં, રાતા રંગનાં અને ઘણો દાહ કરનારાં વિષને પૂર્વના વિદ્વાનોએ “પ્રદીપક-પ્રદીપન વિષ” નામ આપ્યું છે.

હાલાહલવિષવર્ણન^૨ ગોસ્તનામફલો ગુચ્છસ્તાલપત્રચ્છદસ્તથા ॥

તેજસા યસ્ય દહ્યન્તે સમીપસ્થા હુમાદયઃ ॥

અસૌ હાલાહલો જ્ઞેયઃ કિંકધાયાં હિમાલયે ॥ દક્ષિણાશ્વિતટે દેશે કોંકણેડપિ ચ જાયતે ॥

તાડનાં પાંદડાંના સરખાં પાંદડાંવાળું, ગાયના આંચળના સરખાં ફલોવાળું-કન્દવાળું અને આબુઆબુનાં વૃક્ષોને પોતાના તેજથી બાળી નાખનારું જે વિષ, તેનું નામ “હાલાહલ વિષ” જાણવું. આ હાલાહલ વિષ, કિંકિન્ધા, હિમાલય, કાકણ અને દક્ષિણ સમુદ્રના કિનારાના દેશમાં ધણું કરી થાય છે.

બ્રહ્મપુત્રવિષવર્ણન^૩ વર્ણતઃ કપિલો યઃ સ્યાત્ તથા ભવતિ સારતઃ ॥

બ્રહ્મપુત્રઃ સ વિજ્ઞેયો જાયતે મલયાચલે ॥

ઝાડમાંથી સવવા ટાણે જે વિષ કપિલ રંગનું થઈ જાય, તેનું નામ “બ્રહ્મપુત્ર વિષ” જાણવું. આ બ્રહ્મપુત્ર વિષ, મલયાચલની આસપાસ ધણું કરી થાય છે.

હારિદ્રવિષવર્ણન^૪ હરિદ્રાતુલ્યમૂલો યો હારિદઃ સ ઉદાહતઃ ॥

હળદરના ગાંઠિયા સરખી ગાંડવાળું જે વિષ, તેનું નામ “હારિદ્ર વિષ” જાણવું.

સકતુકવિષવર્ણન^૫ યત્ પ્રનિથઃ સક્તુકેનેવ પૂર્ણમધ્યઃ સ સક્તુકઃ ॥

જવના સરખા આકારનું અને અન્દરથી ધોળું એવું જે વિષ તેનું નામ “સકતુક વિષ” જાણવું.

સૌરાષ્ટ્રિકવિષવર્ણન^૬ સુરાષ્ટ્રવિષયે યઃ સ્યાત્સ સૌરાષ્ટ્રિક ઉચ્યતે ॥

સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં થનારું જે વિષ, તેનું નામ “સૌરાષ્ટ્રિક વિષ” જાણવું.

સાત પ્રકારનાં ઉપવિષો અર્કસેહુંડષતૂરલાંગલીકરવીરકમ્ ॥ ૧૯ ॥

ગુંજાહિફેનાશ્વેતાઃ સપ્તોપવિષજાતયઃ ॥

આકડો, થોર, ધનુરો, દ્વધિયો વછનાગ, કણેર, ચણોડી અને અરીણ, એ સાતે ઉપવિષની જાતિમાં ગણાય છે.

નવે વિષોનું શોધન^૭ વિષભાગાંશ્વ કળવત્સ્થૂલાન્કૃત્વા તુ ભાજને ॥

તત્ર ગોમૂત્રકં ક્ષિત્વા પ્રત્યહં નિત્યનૂતનમ્ ॥

શોષયેત્ત્રિદિનાદુર્ધ્વં કૃત્વા તીવ્રાતપે તતઃ ॥ પ્રયોગેષુ પ્રયુજીત ભાગમાનેન તદ્વિષમ્ ॥

* ગોઝૂંગમિત્તિનિશ્ચિતો નાસાયસુકપ્રવર્તે ॥

૧ બીજા અન્થનો પાઠ છે.

વિષ આણી, તેના ઝીણા કટકા કરી, વાસણમાં ભરી, પછી તે કટકા ડૂબી જાય, સાંસૂધી તેનાં અંદર ગૌમૂત્ર રેડી, તેને આકરા તડકામાં મૂકવું. બીજો દિવસે, વિષની અંદર રેડેલું ગૌમૂત્ર કાઢી નાંખી, બીજું તાજું ગૌમૂત્ર રેડી, તેને પાછું આકરા તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે બીજો દિવસે, વિષની અંદર રેડેલાં ગૌમૂત્રની પેઠે તાજું ગૌમૂત્ર રેડી, આકરા તડકામાં બધા મગીને ચાર દિવસ સૂધી, નિત્ય રાખી, પછી ગૌમૂત્રને કાઢી નાંખી, તે વિષના કટકાને તડકામાં સૂકવી, તેના ઝીણા ભૂકા કરી, તે ભૂકાને લૂગડાંથી ચાળી લેવો. એ પ્રમાણે તૈયાર કરેલો વિષનો ભૂકા વજન પ્રમાણે પ્રયોગની અંદર વાપરવો.

નવે વિષોના ગુણ^૧ વિષં પ્રાણહરં પ્રોક્તં વ્યવાયિ ચ વિકાસિ ચ ॥
આમેયં વાતકફહૃત્ યોગવાહિ મદાવહમ્ ॥

તદેવ યુક્તિયુક્તં તુ પ્રાણદાયિ રસાયનમ્ ॥ પચ્યાશિનાં ત્રિદોષઘ્નં વૃંહણં વીર્યવર્દનમ્ ॥

વિષ, પ્રાણહર, વ્યવાયિ, વિકાસિ, આગ્નેય, વાતકફ મટાડનાર, યોગવાહિ અને માદક છે. તે જ યુક્તિયુક્ત સેવન કરવાથી, પ્રાણ બળ દેનારું, રસાયન, પથ્ય ખાનારાના ત્રિદોષને મટાડનારું, બૃહણ અને વીર્યને વધારનારું છે.

વજનાગ શોધવાની વિષં તુ લંકશઃ કૃત્વા વસ્ત્રલંકેન બંધયેત્ ॥
પહેલી વિધિ^૧ ગોમૂત્રમધ્યે નિક્ષિપ્ય સ્થાપયેદાતપે ટ્રયહમ્ ॥
ગોમૂત્રં ચ પ્રદાતવ્યં નૂતનં પ્રત્યહં બુધૈઃ ॥

ત્ર્યહેજ્ઞીતે તસુદૃશ્ય શોષયેન્મૃદુ પેષયેત્ ॥ શુદ્ધત્યેવં વિષં સર્વયોગ્યં ભવતિ ચાર્તિજિત્ ॥

વજનાગ આણી, તેના કટકા કરી, પછી તે કટકાની, લૂગડાંની અંદર પોટલી બાંધવી. પછી માટીના વાસણમાં ગૌમૂત્ર ભરી, ઉપલી પોટલીને, તેની અંદર ડૂબી રાખી, તે વાસણ તડકામાં મૂકવું. બીજો દિવસે વાસણની અંદરનું વાસી ગૌમૂત્ર કાઢી નાંખી, બીજું તાજું ગૌમૂત્ર રેડી, તેને પાછું તડકામાં મૂકવું. તેમ ત્રીજો દિવસે પણ વાસણની અંદરનું વાસી ગૌમૂત્ર કાઢી નાંખી, બીજું તાજું ગૌમૂત્ર રેડી, તેને પાછું તડકામાં મૂકવું. પછી એથે દિવસે ગૌમૂત્રની અંદરની પોટલી બહાર કાઢી તે પોટલીની અંદરના વજનાગના કટકા તડકાની અંદર સૂકવી, પછી તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને લૂગડાંથી ચાળી લેવું. એ પ્રમાણે કરવાથી એ વજનાગ સારી રીતે શુદ્ધ થઈ, રોગ મટાડવામાં સર્વ પ્રકારે યોગ્ય થાય છે.

લંકીકૃત્ય વિષં વસ્ત્રપરિબદ્ધં તુ દોલ્પ્યા ॥
વજનાગ શોધવાની અજાપયસિ સંસ્વિન્નં યામતઃ શુદ્ધિમાપ્નુયાત્ ॥
બીજી વિધિ^૧ અજાદુર્ગધાભાવતસ્તુ ગવ્યક્ષીરેણ શોધયેત્ ॥

વજનાગના કટકા કરી, પછી તે કટકાની, ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલીને દોલાયંત્રની અંદર બકરીના દૂધમાં એક પહોર અગ્નિ આપી, તેમાંના વજનાગને બાફવાથી, તે શુદ્ધ થાય છે. કદી બકરીનું દૂધ ન મળે તો પછી ગાયના દૂધમાં શોધવો.

શોધેલા વછનાગના
ગુણ^૧

વત્સનામોડતિમધુરઃ સોષ્ણો વાતકફાપહઃ ॥
કંઠસ્ત્રક્ષ્ણિપાત્નઃ પિત્તસંશોધનોડપિ ચ ॥

શોધેલો વછનાગ, અતિ મીઠો અને ઉખણુ છે. વળી તે વાત કફ રોગોનો નાશ કરે છે, કફ રોગ અને સન્નિપાત રોગ મટાડે છે અને પિત્તનું સારી રીતે શોધન કરે છે.

આંકડા નામે ઉપ-
વિધનું શોધન^૧

પંચગવ્યેષુ શુદ્ધં તુ દેયમર્કદ્વયં તથા ॥

ગાયનું મૂતર, ગાયનું છાણુ, ગાયનું દૂધ, ગાયનું દહીં અને ગાયનું ઘી, એ પાંચે સરખે ભાગે લઈ, મિશ્ર કરી, તેમાં, આંકડાને એક દિવસ રાખી મુકવાથી, તે શુદ્ધ થાય છે. એ રીતે શુદ્ધ કરેલા અને આંકડાઓ, સર્વ કામમાં વાપરવા.

આંકડા નામે-ઉપવિ-
ધના ગુણ^૧

અર્કદ્વયં સરં વાતકુષ્ઠકણ્ઠવિષાપહમ્ ॥

વિહન્તિ હીહગુલ્માશ્ચીયકૃચ્છ્મોદરકૃમીન ॥

શુદ્ધ કરેલા અને આંકડાઓ, સર-સારક છે. વળી તે વાત, કુષ્ઠ, કણ્ઠ વિષ, પિલહા ગુદમ, અર્શ યકૃત, રક્તમોદર અને કૃમિ, એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

થોર નામે ઉપવિધ-
ના દૂધનું શોધન^૧

પંચગવ્યેષુ કર્તવ્યં સ્તુક્ષીરસ્ય તુ શોધનમ્ ॥

ગાયનું મૂતર, ગાયનું છાણુ, ગાયનું દૂધ, ગાયનું દહીં અને ગાયનું ઘી, એ પાંચે સરખે ભાગે લઈ, મિશ્ર કરી હાગડાંથી ગાળી લેવાં. ત્યારબાદ તે પંચગવ્યના પ્રમાણમાં થોરનું દૂધ અન્દર નાંખી એક દિવસ રાખવાથી, તે થોરનું દૂધ પંચગવ્ય સાથે મિશ્ર થઈ જશે. એ રીતે પંચગવ્ય સાથે મિશ્ર થયેલું થોરનું દૂધ સર્વ કાર્યમાં વાપરવા લાયક થાય છે. (હવે પંચગવ્યને મિશ્ર કરી હાગડાંથી ગાળી જોખવું. જે પંચગવ્ય પાંચ તોલા હોય અને તેમાં થોરનું દૂધ પડવાથી તે છ તોલા થાય તો એક તોલો થોરનું દૂધ શુદ્ધ થયેલું જાણવું. હવે જે ઔષધમાં એક તોલો થોરનું દૂધ નાંખવું હોય ત્યાં પંચગવ્ય સાથે છ તોલા થોરનું દૂધ નાંખવું, તેથી થોરનાં દૂધની અન્દરનું જે વિષ, તે પંચગવ્યને લીધે નુકસાન કરતું નથી.)

શોધેલા થોરના
દૂધના ગુણ^૧

સ્તુહીક્ષીરં વિષાધ્માનં ગુલ્મોદરહરં પરમ્ ॥

થોરનું દૂધ, વિષ, આધ્માન અને ગુલ્મોદરનો સારી રીતે નાશ કરે છે.

ધંતુરા નામે ઉપવિધ-
નું શોધન^૧

ધનૂરવીજં ગોમૂત્રે ચતુર્યામોષિતં પુનઃ ॥

કંઠિતં નિસ્તુષ્પં કૃત્વા યોગેષુ વિનિયોજયેત્ ॥

ધનૂરાનાં બીજ, ચાર પહોર સૂધી ગાયના મૂતરમાં પલાળી-લીંજવી, તેને કાઢી લેવાં અને જરાતરાસ્રકાય કે ખાણડી, પછી તેને સૂપડાંવતી ઝાટકી ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી નાંખવાં અને અન્દરનાં જે બી રહે તે બી, સર્વ પ્રયોગની અન્દર વાપરવાં.

શોધેલા ધનૂરા નામે
ઉપવિધના ગુણ

ધનૂરઃ કટુરુષ્ણશ્ચ કાંતિકારી વળાર્તિનુત્ ॥

કુષ્ઠાનિ હંતિ લેપેન પ્રભાવેણ જ્વરં જયેત્ ॥

ત્વગ્દોષકૃચ્છ્રકંઠ્ઠિતિજ્વરહારી બ્રમાવહઃ ॥

શુદ્ધ કરેલો ધન્વરો, તીખો, ઉષ્ણ, કાંતિ વધારનાર, પ્રણની પીડનો નાશ કરનાર, લેપ કરવાથી કુષ્ઠોનો નાશ કરનાર તથા પ્રભાવ વડે કરીને જ્વરનો નાશ કરનાર છે. વળી તે આમડીના દોષ, મૃતકૃચ્છ્ર રોગ, કણ્ઠ, જ્વર અને બ્રમ એ રોગો મટાડે છે.

લાંગલી શુદ્ધિમાયાતિ દિનં ગોમૂત્રસંસ્થિતા ॥
દુધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષનું શોધન^૧ દુધિયા વછનાગના કટકાઓને એક દિવસ ગાયના મૂત્રમાં રાખવાથી, તે શુદ્ધ થાય છે.

શોધેલા દુધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષના તીક્ષ્ણોષ્ણકૃમિહૃદ્ધવી પિત્તલા ગર્ભપાતિની ॥

શુભ્ર શુદ્ધ કરેલો દુધિયો વછનાગ, સારક, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ અને પિત્તકર છે. વળી તે કુષ્ઠ, શોક, અર્શ પ્રણ, શૂલ અને કૃમિ રોગ મટાડે છે તથા ગર્ભનો પાત કરે છે.

હયારિર્વિષવચ્છોધ્યો ગોદુરધે દોલકેન તુ ॥
કણ્ઠર નામે ઉપવિષનું શોધન^૧ કણ્ઠર લઇને, તેની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલીને દોલાયંત્રની* અન્દર અકરીના દૂધમાં* એક પહોર સૂધી આફવાથી, પોટલીની અન્દરનું કણ્ઠર શુદ્ધ થાય છે.

કરવીરદ્રયં નેત્રરોગકુષ્ઠવ્રણાપહમ્ ॥
શોધેલી કણ્ઠર નામે ઉપવિષના શુભ્ર^૧ લઘુષ્ણં કૃમિકંઢનં મક્ષિતં વિષવન્મતમ્ ॥
શુદ્ધ કરેલ અને કણ્ઠર, લઘુ અને ઉષ્ણ છે. વળી તે, નેત્ર રોગ, કુષ્ઠરોગ, પ્રણ, કૃમિ અને કણ્ઠ રોગનો નાશ કરનારી તથા આધી હોય તો ઝેરના સરખી છે. ગુંજાકાંજિકસંસ્થિત્વા પ્રહરાચ્છુદ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥

ચણ્ણોડી નામે ઉપવિષનું શોધન^૧ ચણ્ણોડી લઇ, તેની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલીને દોલ યંત્રની* અન્દર કાંઈમાં એક પહોર સૂધી આફવાથી, પોટલીની અન્દરની ચણ્ણોડી શુદ્ધ થાય છે.

ગુંજા લઘુર્હિમા રૂક્ષા મેદિની શ્વાસકાસજિત્ ॥
શોધેલી ચણ્ણોડી નામે ઉપવિષના શુભ્ર^૧ કૃષ્ણાકૃષ્ણકુષ્ઠકંઢશ્લેષ્મપિત્તવ્રણાપહા ॥

શુદ્ધ કરેલ ચણ્ણોડી લઘુ, ટાઢી, રૂક્ષ તથા ભેદન કરનારી છે. વળી તે, શ્વાસ, કાસ, કાળુ કુષ્ઠ, શ્વેત કુષ્ઠ કણ્ઠ, શ્લેશ્મ પિત્ત, અને પ્રણરોગનો નાશ કરે છે. અહિકેનં શૃંગવેરસૈર્માન્વ્યં ત્રિસપ્તા ॥

અશીણુ નામે ઉપવિષનું શોધન^૧ શુદ્ધયુક્તેષુ યોગેષુ યોજયેત્તદ્વિધાનતઃ ॥

અશીણુને ખરલની અન્દર નાંખી, તેને આદાના રસમાં ભીંજવી, એક દિવસ ખરલ કરવું. પાછું બીજે દિવસે અશીણુ આદાના રસમાં ભીંજવી, એક દિવસ

૧ બીજા ગ્રંથનો પાઠ છે.

* લંડીકૃત્ય વિષં વક્ત્રપરિવદં તુ દોલયા ॥ અજાપયસિ સંસ્થિત્તં યામતઃ શુદ્ધિમાપ્નુયાત્ ॥
(આ દોલાયંત્રનું વર્ણન પૃષ્ઠ ૧૬૮ મેં છે.)

ખરલ કરવું. એ રીતે પહેલે તથા બીજે દિવસે અદિણીની ખરલ કર્યા પ્રમાણે એકવીશ દિવસ સુધી ભીંજવીને ખરલ કરવાથી અદિણી શુદ્ધ થાય છે. એ રીતે શુદ્ધ કરેલું અદિણી વિધિ-પુરસ્સર પ્રયોગમાં વાપરવું.

શોધેલા અદિણી નામે અફૂકં શોષણં ગ્રાહિ શ્લેષ્મઞ્નં વાતપિત્તલમ્ ॥

ઉપવિષના ગુણુ' મદકૃદાદકૃચ્છુકસ્તંભનાયાસમેહકૃત્ ॥

અતિસારે ગ્રહણ્યાં ચ હિતં દીપનપાચનમ્ ॥ સેવિતં દિવસૈઃ કૈશ્વિત્ ભ્રમયત્યન્યથાડર્તિકૃત્ ॥

શુદ્ધ કરેલું અરીણુ, શોષક-શોષણુ કરનારું, ગ્રાહી, વાતકર, પિત્તકર અને મદકારી છે. વળી તે કફ, દાહ, શુક્રતેલ, આયાસ અને મેહ (પ્રમેહ), એ સર્વ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તે અતિસાર અને સંગ્રહણી રોગપર હિતકારક છે, દીપન પાચન કરે છે અને હૃદ્મેશાં ખાનારનું ચિત્ત ફેરે છે અને જો હૃદ્મેશાં ખાનારને વખતસર ન મળે તો શરીરમાં પીડા પળુ થાય છે. નેપાળાનું શોધન' જૈપાલં રહિતં ત્વગંકુરસજ્ઞામિમેલે માદિષે ॥

નિક્ષિપ્તં ત્ર્યહમુષ્ણતોયવિમલં ચલ્વે સવાસોર્દિતમ્ ॥

લિપ્તં નૂતનલવરેષુ વિગતસ્નેહં રજઃસન્નિભમ્ ॥ નિર્બુઝાંબુવિભવિતં ચ બદુશઃ શુદ્ધં ગુણાદયં ભવેત્ ॥

નેપાળાનાં બીની છાલ કાઢી નાંખી, અંદરનાં બીની, કપડાંની અંદર પોટલી બાંધી, તે પોટલીને ભેંસના છાણુના ઢગલાની મધ્યમાં ત્રણ દિવસ સુધી રાખી મૂકવી. પછી એથે દિવસે તે પોટલી બહાર કાઢી, પોટલીની અંદરનાં બીને ઉનાં પાણીથી સ્વચ્છ ધોઈ નાંખી, પછી તે બીપર ઉગેલા કોટા, તે બીપરની છાલ અને તે બીની અંદરની રસજા-શુભલિયો-રેખાઓ કાઢી નાંખી, પછી એકલા ગર્ભને સ્વચ્છ કપડાંના ટુકડાની સાથે ખરલની અંદર નાંખી, ઘુણ્ટવો. (કપડાના ટુકડાની સાથે ઘુણ્ટવાનું કારણ એટલું જ છે કે, ગર્ભની અંદરનું તેલ કપડું પી નળ છે.) પછી તે ગર્ભને, ખરલમાંથી બહાર કાઢી, કારા દીપડામાં ચોપ-ડવો એટલે તે ગર્ભ, સ્નેહ-તેલ રહિત થઈને ધૂળના સરખો થઈ નળ છે. પછી એ ધૂળના સરખા નેપાળાના બીના ગર્ભને, લિમ્બુના રસની ઘણીક-સાતેક ભાવનાઓ આપવાથી, તે ગર્ભ, શુદ્ધ થઈને ગુણુકારી થાય છે.

શોધેલા નેપાળાના જૈપાલઃ કટુરુષ્ણશ્ચ કૃમિહારી વિરેચનઃ ॥

ગુણુ' દીપનઃ કફવાતઘ્નો જઠરામયશોધનઃ ॥

શોધેલો નેપાળો, તીખો, ઉષ્ણ, કરમને મટાડનારો, ઝાડો લાવનારો, જઠરાગ્નિ, પ્રદીપ્ત કરનારો, કફવાતનો નાશ કરનારો અને ઉદર રોગને મટાડનારો છે.

શોધેલા પારાને મુખ એતૈર્વિમર્દિતઃ સુતરિષ્ઠપક્ષઃ પ્રજાયતે ॥ ૨૦ ॥

લાવવાની પહેલી વિધિ સુખં ચ જાયતે તસ્ય ધાર્તૃશ્ચ પ્રસતે ક્ષણાત્ ॥

પ્રથમ પારો લઈ ખરલમાં નાંખવો. સારખાદ ઉપર જે નવ વિષો^૨ અને સાત ઉપવિષો^૩ ગણાવ્યાં, તેમાંથી પ્રથમ શુદ્ધ કરેલું એક વિષ લઈ, તેને ખરલની

૧ બીજા અન્યનો પાઠ છે.

૨-૧ કાલકૃટ વિષ, ૨ વછનાગ વિષ, ૩ શુંગક વિષ, ૪ પ્રદીપક વિષ, ૫ હાલાહલ વિષ, ૬ બ્રહ્મપુત્ર વિષ, ૭ હારિદ્ર વિષ, ૮ સકતુક વિષ અને ૯ સોરાષ્ટ્રિક વિષ, એ નવ વિષો.

૩-૧ આકટો, ૨ ચોર, ૩ ધનુરો, ૪ દૂધિયો વછનાગ, ૫ કણેર, ૬ ચણાઠી, અને ૭ અરીણુ એ સાત ઉપવિષો.

અંદરના પારાની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તે બન્નેને સાત દિવસ સુધી ખરલ કરવાં. ત્યાર બાદ પારામાંથી વિષો કાઢી નાંખવા માટે પારાને કાંજથી ઘોઘ નાંખવો.ત્યારબાદ શુદ્ધ કરેલા બીજા વિષની સાથે સાત દિવસ સુધી પારાને ખરલ કરી, પાછો પારાને કાંજથી ઘોઘ નાંખવો. એ પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલાં નવે વિષો અને સાતે ઉપવિષોની અન્દરનાં જેટલાં વિષો અને ઉપવિષો મળે, તેટલાં વિષો અને ઉપવિષોની અન્દર સાત સાત દિવસ ખરલ કરી, કાંજની અન્દર ઘોઘ નાંખવાથી પારાના પક્ષનું છેદન થાય છે અર્થાત્ પારો ઉડી ન જતાં, તેને મુખ ફૂટી, પછી તે પારો, સુવર્ણાદિ ધાતુઓને ક્ષણ વારમાં ખાઈ જાય છે અર્થાત્ ક્ષણ વારમાં મારે છે.

તત્ત્વ ખલ્વનું વર્ણન^૧ અજાશકૃતુષાર્મીસ્તુ ગતે તત્ત્વિતયં ક્ષિપેત્ ॥

તસ્યોપરિ સ્થિતં સ્વલ્લં તત્ત્વ સ્વલ્લમિદં ભવેત્ ॥

પૃથ્વીમાં ખરલ સમાઈ શકે, એવડો ખાડો ખોદી, તેની અન્દર બકરીની લીણડી તથા શાળનાં ફેાતરાં નાંખી, તેમને અમિથી સળગાવી, તેની ઉપર જે ખરલ મૂકવી, તેનું નામ તત્ત્વ ખલ્વ-ખરલ જાણવું. આ તત્ત્વ ખરલનું નામ નીચેના ૨૩ મા શ્લોકમાં હોવાથી અહીં વર્ણન લખવું પડ્યું છે.

શોધલા પારાને મુખ અથવા ત્રિકલ્પ ક્ષારૌ રાજી લવણપંચકમ્ ॥ ૨૧ ॥

લાવવાની બીજા વિધિ રસોનો નવસારશ્ચ શિમુશ્ચૈકત્ર ચૂર્ણિતૈઃ ॥

સમાશૈઃ પારદાદેતૈર્જમ્બીરેણ દ્રવેણ વા ॥ ૨૨ ॥

નિમ્બુતોયૈઃ કાંજિકૈર્વા સોળ્લખલ્વે બિમદંયેત્ ॥ અહોરાત્રત્રયેણ સ્યાદ્રસે ધાતુચરં મુક્ષમ્ ॥ ૨૩ ॥

શુદ્ધ, મરી, લીણડીપીપર, જવખાર, સાજખાર, રાઈ, સિન્ધાલુણુ, સંચળ, બિડલવાણુ, મીઠું, વડાગંઠ મીઠું, લસણુ, નવસાર અને શરગવાની છાલ, એ ચૌદે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એક ભાગ ઉપલું ચૂર્ણ અને એક ભાગ શુદ્ધ કરેલો પારો લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, તત્ત્વ ખરલમાં નાંખી, જમ્બીર એટલે કાગદી લિમ્બુના રસમાં, લિમ્બુના રસમાં વા કાંજમાં, ત્રણ દિવસરાત્રિ પર્યંત લઈવાથી-વાટવાથી, સુવર્ણાદિક ધાતુ લક્ષણ કરવામાં અર્થાત્ મારવામાં પારાને મુખ થાય છે એટલે પારો ઉડી જતો નથી.

શોધલા પારાને મુખ અથવા બિન્દુલીકીટૈ રસો મર્દચ્છિવાસરમ્ ॥

લાવવાની ત્રીજા વિધિ લવણમ્લૈર્મુખં તસ્ય જાયતે ધાતુષ્મરણમ્ ॥ ૨૪ ॥

બિન્દુલી નામે કીડો કે જેને કાઠિયાવાડમાં ટપકવાળુ ફૂંડું (છ ફંદા હોય છે: દરેક પાંખમાં ત્રણ ત્રણ ટપકાંવાળો, પગવાળો, કાળા રંગનો અને લામ્બોજવડો), કહે છે તથા જેને સૂરતમાં સાપનો ગોવાળો કહે છે, તેને તથા પારાને ખરલમાં નાંખી, મિશ્ર કરી, ત્રણ દિવસરાત્રિ પર્યંત લઈને-વાટીને, પછી પાછો તે પારાને, સિન્ધાલુણુ અને લિમ્બુના રસમાં ત્રણ દિવસરાત્રિ પર્યંત ખરલની અન્દર લઈવાથી-વાટવાથી, સુવર્ણાદિક ધાતુ લક્ષણ કરવામાં અર્થાત્ મારવામાં પારાને મુખ થાય છે એટલે પારો ઉડી જતો નથી.

કચ્છપ યંત્ર કરવાની
વિધિ^૧

સ્વપરં પૃથક્ સમ્યક્ વિસ્તારં તસ્ય મધ્યતઃ ॥

આલવાલં પુટે કૃત્વા તન્મધ્યે પારદં ક્ષિપેત્ ॥

ઝર્વાધસ્તુ વિઙ્ગં દત્વા મલ્લેનારુઘ્ય યત્નતઃ ॥

ઝર્વાધેયં પુટં તસ્ય યંત્રં કચ્છપસંજ્ઞકમ્ ॥ જારણાર્થં રસસ્યોક્તં ગંધાદીનાં વિશેષતઃ ॥

હાંડાંતું (કુણ્ડાના આકારનું) હીપડું લઈ, તેની મધ્યમાં ભીની માટીની એક આંગળની કોડિયાના જેટલી પહોળી ફરતી પાળ કરી, પછી તે પાળની અન્દર યિડલવણુ પાથરી, તેની ઉપર પારો પાથરી, પાછું તે પારાની પર યિડલવણુ પાથરવું. પછી હીપડાંની અન્દર કરેલી પાળની કારને બરાબર અડે તેમ, તે યિડલવણુપર ઉંધું પાત્ર અર્થાત્ ઉંધું કોડિયું મૂકી, હીપડાંની અન્દર કરેલી પાળ તથા કોડિયાં વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટી, પછી તે લૂગડાંપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ કરેલી ભીની માટી સૂકાઈ ગયા બાદ કપડાંબદ્ધ કરેલા પારાની ઉપર તે હીપડામાં જેટલાં અડાયાં-છાણાં સમાઈ શકે, તેટલાં મૂકી, સળગાવવાં, એનું નામ કચ્છપ યંત્ર બાલવું. આ કચ્છપ યંત્ર, પારાની ભરમ કરવામાં ગન્ધકના ગરણુની અન્દર અર્થાત્ ગન્ધકના આળવામાં વિશેષે કરીને વપરાય છે.

કચ્છપ યંત્રદ્વારા ગંધકબલ મૃત્કુળંદે નિશ્ચિપેત્રીરં તન્મધ્યે ચ શરાવકમ્ ॥

રણુવાળા પારાની વિધિ- મહત્કુંડપિધાનામં મધ્યે મેખલયા યુતમ્ ॥ ૨૫ ॥

લિપ્ત્વા ચ મેખલામધ્યં ચૂર્ણનાત્ર રસં ક્ષિપેત્ ॥ રસસ્યોપરિ ગંધસ્ય રજો દયાત્સમાંશકમ્ ॥ ૩૨ ॥

દત્તોપરિ શરાવં ચ મસ્મસુદાં પ્રદાપયેત્ ॥ તસ્યોપરિ પુટં દયાત્તુર્ભિર્ગોમયોત્પલૈઃ ॥ ૨૭ ॥

एवं पुनः पुनर्गन्धं षड्गुणं जारयेत् बुधः ॥ गन्धे जीर्णे भवेत्सूतस्तीक्ष्णाम्निः सर्वकर्मकृत् ॥ २८ ॥

પહોળાં મોઢાંતું માટીનું એક કુણ્ડું લઈ, તે કુણ્ડાની મધ્યમ ભાગમાં એક યનું કોડિયું મૂકી, પછી તે કોડિયાંની કાર સૂકી, તે મોઢા કુણ્ડામાં પાણી ભરવું. સારાબાદ એક બીજું મોઢા કુણ્ડાનાં ઢાંકણના જેવડું કોડિયું લઈ, તેની મધ્યમાં ભીની માટીની એક આંગળની કોડિયાના જેટલી પહોળી ફરતી પાળ કરી, પછી તે પાળ કરેલાં કુણ્ડાના ઢાંકણવાળા કોડિયાના તળિયાંનો મધ્ય ભાગ, પાણીથી ભરેલાં કુણ્ડાંની અન્દર મૂકેલાં કોડિયાના ઢાંકાને અડે તેમ તે ઢાંકણવાળાં કોડિયાંને ઉંધું મુકતી વખતે મધ્યમાં કરેલી ગોળપાળમાં ચૂનો ચોપડી, તેનીપર પારો પાથરી અને પારાના જેટલો જ શુદ્ધ કરેલો અમલસારો ગન્ધક લઈ, તે ગન્ધકને પારાપર પાથરવો. પછી ઢાંકણવાળાં કોડિયાંની અન્દર કરેલી ફરતી પાળને બરાબર અડે તેમ, તે આમલસારો ગન્ધકપર બીજું ઉંધું કોડિયું મૂકી, ઢાંકણવાળાં કોડિયાંની અન્દર કરેલી પાળ તથા કોડિયાં વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટીને પછી તે લૂગડાંપર ભીની રાખનો લેપ કરવો. એ લેપ કરેલી ભીની રાખ સૂકાઈ ગયા બાદ, કપડાંબદ્ધ કરેલ ઢાંકણવાળું કોડિયું પાણીથી ભરેલાં કુણ્ડાપર ઉંધું મૂકી, પછી તે ઢાંકણવાળાં કોડિયાંપર ચાર અડાયાં છાણાં

૧ બીજા ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨ મરાઠી ટીકાકારો સિન્ધાલુણ અને રાખ ચોપડવાનું લખે છે, પણ સંસ્કૃતમાં સિન્ધાલુણ નથી.

મૂકી, સળગાવવાં. એ છાણું સળગીને હરી ગયા બાદ, ઢાંકણુવાળું કોડિયું પાણુ હરી જાય ત્યારે, તે કોડિયામાંની પાળ તથા કોડિયાની સાંધપર જે કપડાંછન્દ કર્યું હોય તે કાઢી નાંખી તે પાળની અન્દરના પારાપર બીજને નવો ગન્ધક પાથરી, તેનાપર પ્રથમ કલા પ્રમાણે કપડાં છન્દ કરી અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે પહેલી તથા બીજી વાર પ્રમાણે છ વખત પારાપર નવો નવો ગન્ધક નાંખી કપડાંછન્દ કરી, ગન્ધક બાળવાથી, પારાની ભરમ અગ્નિ સરખી તીક્ષ્ણ થાય છે અને તે સર્વ કામ કરે છે.

વાલુકા યંત્ર કરવાની માંહે વૈતસ્તિગંભીરે મધ્યે નિહિતકૃપિકા ॥

વિધિ^૧ કૃપિકા કંઠપર્યન્તં વાલુકામિશ્ર પૂરિતે ॥

મેષજં કૃપિકાસંસ્થં વહિના યત્ર પચ્યતે ॥ વાલુકાયંત્રમેતદ્ધિ યંત્રં તત્ર વૃષૈઃ સ્મૃતમ્ ॥

એક શીંશી લઈ, તેની અન્દર દવા ભરી, શીંશીના મોઢાને યુગ દઈ, શીંશીની ફરતું ચારે કોર લૂગડું લપેટી, પછી તે લૂગડાંની અને મોઢાંની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ તે શીંશીને હાંડલાંની મધ્યમાં મૂકી, તે હાંડલાંના મોઢા સૂધી રેતી ભરી, પછી તે હાંડલું ચૂલાપર મૂકી, તેની નીચે શીંશી ન ફાટે તેમ અગ્નિની ધીમી આંચ આપી, ઔષધ પકાવવું, એનું નામ બુદ્ધિમાનોએ વાલુકા યંત્ર કહેવું છે.

ધૂમસારં રસં તોરીં ગન્ધકં નવસાદરમ્ ॥

વાલુકાયંત્રદ્વારા પારાની ભરમની પહેલી વિધિ યામૈકં મર્દયેદમ્લૈભાગં કૃત્વા સમં સમમ્ ॥ ૨૯ ॥

કાચકુખ્યાં વિનિઃક્ષિપ્ય તાં ચ મૃદ્રત્રમુદ્રયા ॥

વિલિપ્ય પરિતો વક્ત્રં મુદ્રાં દત્વા ચ શોષયેત્ ॥ ૩૦ ॥ અથઃ સચ્છિદ્રપિઠરીં મધ્યે કૂર્પીં નિવેશયેત્ ॥

પિઠરીં વાલુકાપૂરૈર્મૃત્વા ચાકૃપિકાગલમ્ ॥ ૩૧ ॥ નિવેશ્ય ચૂલ્યાં તદ્વઃ કુર્યાદ્વહ્નિં શનૈઃ શનૈઃ ॥

તસ્માદપ્યધિકં કિંચિત્પાવકં જ્વલયેત્ક્રમાત્ ॥ ૩૨ ॥ એવં દ્વાદશભિર્યામૈર્મિશ્રિયતે સુતકોત્તમઃ ॥

સ્ફોટયેત્સ્વાંગશીતં તમુધ્વર્ગંગંધકંત્યજેત્ ॥ ૩૩ ॥ અથસ્થં મૃતસૂતં ચ સર્વકર્મસુ યોજયેત્ ॥

ધુંસ (ધુંવાડાની ધુંસ), પારો, ફૂલાવેલી ફટકી, શોધેલો આમસારો ગન્ધક અને નવસાર, એ પાંચે ઔષધો, સરખે ભાગે લઈ ખરલમાં નાંખી, એક પહોર સૂધી લીમ્બુના રસમાં ઘુણ્ટી, પછી તે પાંચે ઔષધોને કાચની શીંશીમાં ભરી, પછી આખી શીંશીપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, મોઢાપર યુગનો દાટો દઈ, તેનાપર લૂગડું વીટી, તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, પછી તેને સૂકવવી. પછી તળિયામાં કાણાવાળાં હાંડલાંની અન્દર શીંશી મૂકી, તે શીંશીના ગળા સૂધી ચારે કોર રેતી ભરી દઈ, પછી તે હાંડલું ચૂલાપર મૂકવું. ત્યારબાદ તે હાંડલાં તળે અગ્નિની ધીમી આંચ આપવી શરૂ કરી, શીંશી ન ફાટે તેમ કેક વધારે અગ્નિની આંચ ક્રમ પ્રમાણે આપવી. એ રીતે ચાર પહોર અગ્નિ આપવાથી, ઉત્તમ રીતે પારો મરી જાય છે અર્થાત્ પારાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે. પછી શીંશી હરીને ટાઢી થાય ત્યારે તેને હાંડલાંમાંથી બહાર કાઢી, હલકા હાથથી

ફેડી, મોઢાપર ચોટી ગયેલો ગન્ધક કાઢી નાંખી, તળિયે રહેલી પારાની ભસ્મ લઈ સર્વ કામમાં વાપરવી.

પારાની ભસ્મની

બીજી વિધિ

અપામાર્ગસ્ય बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ ૩૪ ॥

तत्संपुटे न्यसेत्सूतं मलयदुग्धमिश्रितम् ॥

द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडंगमिरिमेदकः ॥ ૩૫ ॥

एतन्चूर्णमधोर्ध्वं च दत्त्वा मुद्रां प्रदीयते ॥ तं गोलं संधयेत्सम्यक् मृन्मूषासंपुटे सूधीः ॥ ૩૬ ॥

मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥ एवमेकપુટેનૈવ जायते भस्मसूतकम् ॥ ૩૭ ॥

અધેડાનાં બી વાટીને, તેનાં બે કુરડાંઓ કરવાં. પછી કુખાનાં ફૂલ, વાવડિંગ અને ખેરની ગંધિલા ખેરની છાલ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને અર્ધો ભાગ એક કુરડામાં પાથરી, તેનાપર, કાળા ઉખરાના ક્ષીરની અન્દર મિશ્ર કરેલા પારાને મૂકી, બાકી રહેલું અર્ધું ચૂર્ણ પારાની પર પાથરી, તેનાપર બીજું કુરડું ઉંધું વાળી તે બન્ને કુરડાંની સાંધને સારી પેઠે મેળવી દઈ, તેનો ગોળો વાળવો. તે ગોળાને એક કોડિયા માં મૂકી, તેનાપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટી પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવીને અડાયાં-છાણાનો એક ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી, એક પુટની અન્દરજ પારાની ભસ્મ થાય છે.

काकोदुम्बरिकादुग्धै रसं किञ्चिद्विमर्दयेत् ॥

પારાની ભસ્મની

ત્રીજી વિધિ.

तद्दुग्धघृष्टहिं गोश्च मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ ૩૮ ॥

क्षिप्त्वा तत्संपुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रदापयेत् ॥ ॥

કૃત્વા તં ગોલકં પ્રાજ્ઞો મૂન્મૂષાસંપુટેધિકે ॥ પચેન્મૃદુપુટેનૈવ સૂતકો યાતિ ભસ્મતામ ॥

શુદ્ધ કરેલા પારાને ખરલની અન્દર નાંખી, થોડીક વાર કાળા ઉખરાના ક્ષીરમાં ઘુણ્ટવો. ત્યારબાદ કાળા ઉખરાના ક્ષીરમાં હિંગને વાટી, તેનાં બે કુરડાંઓ કરી, તે બે કુરડામાંનાં એક કુરડાંની અન્દર, ઉપરનો ખરલ કરેલો પારો મૂકી, તેની ઉપર બીજું કુરડું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કુરડાંની સાંધને સારી પેઠે મેળવી દઈ, તેનો ગોળો કરી, તે ગોળાને માટીના એક કોડિયામાં મૂકી તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું મૂકી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવીને અડાયાં છાણાનો હલકા પુટનો અગ્નિ આપવો એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે.

नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ॥ ૪૦ ॥

પારાની ભસ્મની ચોથી

વિધિ

मृन्मूषासंपुटे पक्त्वा सूतो यात्येव भस्मताम ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો ખરલની અન્દર નાંખી, નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુણ્ટી, નરકણ્ડેલાનો કન્દ આણી, તે કન્દની અન્દરથી ડાળી કાઢી, તે કન્દના છિદ્રમાં ઉપરનો ખરલ કરેલો પારો ઘાલી, તેની ઉપર ડાળી ખેસાડી તે કન્દને ફરતું લગડું લપેટી તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવી, માટીના એક

કોડિયામાં મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી-મૂકી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવીને અડાયાં છાણાંનો મધ્યમ પ્રકારના પુટનો અગ્નિ આપવો એટલે પારાની ભરમ થાય છે.

જ્વરાંકુશ રસ

સંહિતં મૃગશૃંગં ચ જ્વાલામુખ્યા રસૈઃ સમમ્ ॥ ૪૧ ॥

રુઢ્વા માંહે પચેન્નુલલ્યાં યામયુગ્મં તતો નયેત્ ॥ અઘ્તાં ત્રિકટું દયાન્નિક્કમાત્રં ચ મક્ષયેત્ ॥ ૪૨ ॥

નાગવલ્યારસૈઃ સાર્ધં વાતપિત્તજ્વરાપહમ્ ॥ અયં જ્વરાંકુશો નામ રસઃ સર્વજ્વરાપહઃ ॥ ૪૩ ॥

હરણનાં શિંગડાં લઈ, તેના આરીકમાં આરીક કટકા કરવા. પછી એ હરણનાં શિંગડાં ના કટકાને અને વેલરિયાં બંધૂના રસને હાંડલાંમાં ભરી, હાંડલાંનાં મોંપર ઉંધું કોડિયું રાખી હાંડલાંની અને કોડિયાંની વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેના પર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ માટીનો લેપ સૂકાઈ જાય કે તરત તે માટલાંને ચૂલાપર મૂકી, તેની તળે અગ્નિનો તાપ કરી એ પહોર સુધી હરણના શિંગડાંના કટકાને હાંડલામાં ના રસની અન્દર ઉકાળી, પછી તેને બહાર કાઢી, તે કટકાનું ચૂર્ણ કરી નાંખવું. ત્યારબાદ શુંડ, મરી અને લીંડિપીપર લઈને, તેનું પણ ચૂર્ણ કરવું. પછી આઠ ભાગ હરણનાં શિંગડાંનું ચૂર્ણ અને એક ભાગ શુંડ, મરી અને લીંડિપીપરનું ચૂર્ણ લઈ, તે બન્ને ચૂર્ણને, ખરલમાં નાંખી, મિશ્ર થાય ત્યાંસુધી લઈવાં. એ રીતે તૈયાર કરેલાં આ ઔષધનું નામ જ્વરાંકુશ છે. એ જ્વરાંકુશ ખાવાની માત્રા એક નિષ્ક-ચાર માસાની જાણવી. આ જ્વરાંકુશ, નાગરવેલના પાનના રસની સાથે ખાવાથી, વાતપિત્તજ્વર નાશ પામે છે. વળી આ જ્વરાંકુશ નામે રસ સર્વ પ્રકારના જ્વરાનો નાશ કરે છે.

જ્વરાંરિ રસ

પારદં રસકં તાલં તુત્થં ટંકણમ્બકે ॥

સર્વમેતત્સમં શુદ્ધં કારદલ્યા રસૈર્દિનમ્ ॥ ૪૪ ॥

મર્દયેષ્થેપયેત્તેન તામ્રપાત્રોદરં મિષક્ ॥ અંગુલ્યર્ધપ્રમેણેન તતો રુઢ્વા ચ તન્મુલ્લમ્ ॥ ૪૫ ॥

પચેત્ વાલુકાયંત્રે ક્ષિત્વાધાન્યાનિ તન્મુલ્લે ॥ યદા ફુટન્તિ ધાન્યાનિ તદા સિદ્ધં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૪૬ ॥

તતો નયેત્સ્વાંગશીતં તામ્રપાત્રોદરાદ્મિષક્ ॥ રસં જ્વરાંરિનામાનં વિચૂર્ણ્ય મરિચૈઃ સમમ્ ॥ ૪૭ ॥

માષૈકં પર્ણસંઢેન મક્ષયેન્નાશયેજ્જ્વરમ્ ॥ ત્રિદિનૈર્વિષમં તીવ્રમેકદ્વિત્રિચતુર્થકમ્ ॥ ૪૮ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો, શુદ્ધ કરેલું ખાપરિયું, શુદ્ધ કરેલી હરતાલ, શુદ્ધ કરેલો મોર-થુથુ, શુદ્ધ કરેલો પાટિયો ટંકણખાર અને શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, ખરલમાં નાંખી, કારેલાના વેલાના પાંદડાના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, પછી ત્રાંયાનું પહોળાં મોઢાનું કટોદાન લઈ, તેની અન્દર ઉપલાં ઔષધોનો, અર્ધા આંગળનો જોડો લેપ કરી, કટોદાનનું ઢાંકણું ઢાંકી, હાંડલાંની અન્દર તે કટોદાનને મૂકી, તેની ચારે કાર રેતી ભરી, પછી તે હાંડલાંને ચૂલાપર મૂકી, તેની નીચે અગ્નિ કરવો. અગ્નિ કર્યા પછી તે માટલાના મોઢાપર શાળવાળા ચોખા પલાળીને મૂકવા અને શાળ ફૂટીને જેવી શાળની ધાણી ફૂટવા માંડે કે તરત ઔષધને તૈયાર થયેલું જાણી,

તે ઔષધની નીચેના અગ્નિને ઠારી નાંખવો. પછી કટોદાન ઠારી ગયા કેડે, તેને હાંડલામાંથી બહાર કાઢીને તેની અન્દર ચોપડેલાં ઔષધને કાઢી લેવું, એ ઔષધનું નામ જવરારિ રસ કહેવાય છે. હવે જવરારિ રસ તથા મરીનું ચૂર્ણ એ બન્ને ઔષધો એક એક ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, સારી રીતે ઘુણ્ટીને એક શીશીમાં ભરી મૂકવાં. પછી તેમાંથી એક માપાભાર આ ઔષધ નાગરવેલના પાનના ટુકડામાં ખાવાથી, ઐકાદિક જવર, દ્રવ્યાદિક જવર, ત્ર્યાદિક જવર અને ચાતુર્થિક જવર, એ બધા ત્રીણ વિષમ જવરો ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે.

શીતજવરારિ રસ

તાલકં તુત્થકં તામ્રં રસં ગન્ધં મનઃશિલામ્ ॥

કર્ષ કર્ષ પ્રયોક્ત્યં મર્દયેત્તિફલાંબુમિઃ ॥ ૪૯ ॥

ગોલં ન્યસેત્સંપુટકે પુટં દયાતપ્રયત્નતઃ ॥ તતો નીત્વાડકંદુગ્ધેન વજ્રીદુગ્ધેન સપ્થા ॥ ૫૦ ॥

કાથેન દંભ્યાઃ શ્યામાયા માવચેત્સપ્થા પુનઃ ॥ માષમાત્રં રસં દિવ્યં પંચાશન્મરિચૈર્યુતમ્ ॥ ૫૧ ॥

ગુડગચાળકં ચૈવ તુલ્સીદલયુગ્મકમ્ ॥ મક્ષયેત્તિદિનં મક્ત્યા શીતારિદુર્લભઃ પરઃ ॥ ૫૨ ॥

પથ્યં દુર્ગધોદનં દેયં વિષમં શીતપૂર્વકમ્ ॥ દાહપૂર્વં હરત્યાશુ તૃતીયકચતુર્થકૌ ॥ ૫૩ ॥

દ્વ્યાદિકં સતતં ચૈવ વૈવર્ણ્યં ચ નિયચ્છતિ ॥

શોધેલો હરતાલ શોધેલો મોરચુચુ, તામ્રભરમ, શોધેલો પારો, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક અને શોધેલો મનશીલ, એ જાએ ઔષધો એક એક કર્ષ પ્રમાણ લઈ, તેમને ખરલમાં નાંખી, હરડાં, બેહેડાં અને આમળાના-ત્રિકલાના કાદામાં ઘુંટીને તેમનો ગોળો વાળવો. તે ગોળાને માટીના કોડિયામાં મૂકી, તેની ઉપર ઝીંજું કોડિયું ઉંધું પાડી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર ડગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટીને પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ માટીનો લેપ સૂકાઈ જાય કે તરત પ્રયત્નથી અડાયાં-છાણાના સારા પુટનો અગ્નિ આપવો. પછી અગ્નિની અન્દરનું સંપુટ ઠારી જાય ત્યારે તેને બહાર કાઢી, સંપુટને ઉખેડી, તેની અન્દરના ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી પછી તે ગોળાને આંકડાનું ક્ષીર, થોરનું દૂધ, નેપાળનાં મૂળનો કાદો અને નસોતરનો કાદો. એ ચારે પ્રવાહી પદાર્થોમાંના દરેક પ્રવાહી પદાર્થની સાત સાત ભાવના આપી, પછી તેની એક એક માપાની જે ગોળી કરવી, તેનું નામ શીતારિ રસ-શીતજવરારિ રસ જાણવું. પછી એ રસની એક માપાની એક ગોળી, પચાસ મરીના દાણા, છ માપા ગોળ અને બે તુલસીનાં પાંદડા, એ ચારે પદાર્થને મિશ્ર કરીને મોટી ભંકિતથી ખાવા. એ પ્રમાણે એ રસને મિશ્ર કરીને ત્રણ દિવસ સેવન કરવો; તેટલો વખત પથ્ય તરિકે દૂધ ભાત ખાવા. એથી કરીને શીતપૂર્વક વિષમજવર, દાહપૂર્વક જવર, તૃતીયક જવર, ચાતુર્થિક જવર, દ્રવ્યાદિક જવર અને સતત જવર, એ બધા જવરો જલદી ઉતરી જઈને શરીરમાંનું નિસ્તેજપણું દૂર થાય છે.

જવરક્રી ગુટિકા

માર્ગૈકઃ સ્યાદ્રસાચ્છુદ્ધાદૈલેયઃ પિપ્પલી શિવા ॥ ૫૪ ॥

આકારકરમો ગંધઃ કઠુતૈલેન શોધિતઃ ॥

ફલાનિ ચેન્દ્રવારુણ્યાશ્વતુર્ભાગમિતા અમી ॥ ૫૫ ॥ એકત્ર મર્દચેચ્ચૂર્ણમિન્દ્રવારુણિકારસૈઃ ॥
મ'ષોગ્મિતાં ગુટીં કૃત્વા દદ્યાત્સયોજ્વરે બુધઃ ॥ ૫૬ ॥ છિન્નારસાનુપાનેન ઝવરમ્ની ગુટિકા મતા ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ, એળિયો, લીશ્ડીપીપર, હીમજ, અછલકરો, સરસિયા તેલમાં શોધેલો આલમસારો ગન્ધક, ઇન્દ્રવારુણીનાં ફેલો—ઇન્દ્રવાણિયાંઓ, એ ૭એ ઔષધો ચાર ચાર ભાગ લઇ, પછી તેમાંથી, સરસિયા તેલની અન્દર શોધેલા ગન્ધકને બુદો કાઢી, આકીનાં પાંચે ઔષધો મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી ઉપર કહેલો પારો તથા ગન્ધક, એ બન્ને, ખરલમાં નાંખી, તેમની ખરલ કરી, પછી ઉપર કહેલી પાંચે ઔષધીનું ચૂર્ણ પારા તથા ગન્ધકની સાથે ભેળવી, ઇન્દ્રવારુણીનાં ફેલોના—ઇન્દ્રાવણાના રસમાં ખરલ કરી, પછી તેમની એક એક માપાની જે ગોળી કરવી, તેનું નામ જ્વરધી ગુટિકા બાળવું. ડાહ્યા પુરુષે, આ ગોળીમાંની એક ગોળી, ગળેના રસના અનુપાન સાથે આપવાથી, સર્વ પ્રકારના જ્વરો તથા સઘોજ્વર જલદીથી મટી જાય છે.

લોહનાથ રસ શુદ્ધો બુબુક્ષિતઃ સૂતો ભાગદ્વયમિતો ભવેત્ ॥ ૫૭ ॥

તથા ગંધસ્ય ભાગૌ દ્વૌ કુર્યાત્કજ્જલિકાં તયોઃ ॥ સૂતાચ્ચતુર્ગુણેષ્વેવ કપરેષુ વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૫૮ ॥
ભાગૈકં ટંકણં દત્ત્વા ગોક્ષીરેણ વિમર્દયેત્ ॥ તથા શંખસ્ય ખંડાનાં ભાગાનઘૌ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૫૯ ॥
ક્ષિપેત્સર્વં પુટસ્યાંતરચૂર્ણલિપ્તશરાવયોઃ ॥ ગતેં હસ્તોન્મિતે ધૃત્વા પચેદ્ગપુટનં ચ ॥ ૬૦ ॥
સ્વાંગશીતં સમુદ્વૃત્ય પિષ્ટ્વા તત્સર્વમેકતઃ ॥ ષડ્ગુંજાસંમિતં ચૂર્ણમેકોનત્રિશદ્ષળેઃ ॥ ૬૧ ॥
ઘૃતેન વાતજે દયાન્નવનીતેન પિત્તજે ॥ ક્ષૌદ્રેણ શ્લેષ્મજે દયાદતીસારે ક્ષયે તથા ॥ ૬૨ ॥
અરુચૌ પ્રહળીરોગે કાર્દયે મન્દાનલે તથા ॥ કાસે શ્વાસેષુ ગુલ્મેષુ લોકનાથો રસો હિતઃ ॥ ૬૩ ॥
તસ્યોપરિ ઘૃતાન્નં ચ મુંજીત કવલત્રયમ્ ॥ મંચે ક્ષણેકમુત્તાનઃ શયીતાનુપધાનકે ॥ ૬૪ ॥
અનમ્લમન્નં સઘૃતં મુંજીત મધુરં દધિ ॥ પ્રાયેણ જાંગલં માસં પ્રદેયં ઘૃતપાચિતમ્ ॥ ૬૫ ॥
સદુગ્ધમક્તં દદ્યાચ્ચ જાતેડમૌ સાંધ્યભોજને ॥ સઘૃતાન્ મુદ્ગટકાન્ વ્યંજનેષ્વવચારયેત્ ॥ ૬૬ ॥
તિલામલકકલ્કેન લ્લાપયેત્સર્પિષાડ્યવા ॥ અમ્યંજયેત્સર્પિષા ચ લ્લાનં કોષ્ણોદકેન ચ ॥ ૬૭ ॥
કચ્ચિત્તિલં ન ગૃહ્ણીયાત્ન વિલ્વં કારવેલ્લકમ્ ॥ વાર્તાકં શર્કરીં ચિંચાં ત્યજેત્ વ્યાયામમૈથુનમ્ ॥ ૬૮ ॥
મઘં સંધાનકં હિંગુ શુંઠીં માષાન્ મસૂરકાન્ ॥ કૃષ્માઙ્ડં રાજિકાં કોપં કાંજિકં ચૈવ વ્રજેયેત્ ॥ ૬૯ ॥
ત્યજેદ્યુક્તિન્નિદ્રાં ચ કાંસ્યપાત્રે ચ ભોજનમ્ ॥ કકારાદિયુતં સર્વં ત્યજેત્ શાકફલાદિકમ્ ॥ ૭૦ ॥
પથ્યોડ્યં લોકનાથસ્તુ શુભનક્ષત્રવાસરે ॥ પૂર્ણાંતિથૌ શુક્લપક્ષે જાતે ચન્દ્રબલે તથા ॥ ૭૧ ॥
પૂજયિત્વા લોકનાથં કુમારીં ભોજયેત્તતઃ ॥ દાનં દદ્યાત્ દ્વિઘટિકામધ્યે ગ્રાહ્યો રસોત્તમઃ ॥ ૭૨ ॥
રસાત્સંજાયતે તાપસ્તદા શર્કરયા યુતમ્ ॥ સત્ત્વં ગુહ્યં ગૃહ્ણીયાદ્વંશરોચનયા યુતમ્ ॥ ૭૩ ॥
ખર્જૂરં દાડિમં દ્રાક્ષામિશ્રુલંડાનિ ચારયેત્ ॥ અરુચૌ નિસ્તુષ્પં ધાન્યં ઘૃતમૃષ્ટં સશર્કરમ્ ॥ ૭૪ ॥
દદ્યાત્તથા જ્વરે ધાન્યગુહ્ણીકાથમાહરેત્ ॥ ઊશીરવાસકકથાં દદ્યાત્સમધુશર્કરમ્ ॥ ૭૫ ॥
સ્તપિત્તે કપે શ્વાસે કાસે ચ સ્વરસંક્ષયે ॥ અમિષ્ટજયાચૂર્ણં મધુના નિશિ દીયતે ॥ ૭૬ ॥
નિદ્રાનાશોડતિસારે ચ પ્રહૃણ્યાં મન્દપાવકે ॥ સૌવર્ચલાભયાકૃષ્ણાચૂર્ણમુષ્ણજલૈઃ પિબેત્ ॥ ૭૭ ॥

સૂત્રેઽજીર્ણે તથા કૃષ્ણા મધુચુકા જ્વરે હિતા ॥ ળીહોદરે વાતરક્તે છર્માં ચૈવ ગુદાંકુરે ॥ ૭૮ ॥
 નાસિકાદિષુ રક્તેષુ રસં દાહિમપુષ્પજમ્ ॥ દૂર્વાયાઃ સ્વરસં નસ્યે પ્રદશાચ્છર્કરાયુતમ્ ॥ ૭૯ ॥
 કોલ્મજ્ઞાકળા બર્હિપક્ષમસ્મ સશર્કરમ્ ॥ મધુના લેહ્યેચ્છર્દિહિક્કાકોપસ્ય શાંતયે ॥ ૮૦ ॥
 વિધિરેષ પ્રયોજ્યસ્તુ સર્વસ્મિન્ પોટલીરસે ॥ મૃગાંકે હેમગર્ભે ચ મૌક્તિકાશ્ચે રસેષુ ચ ॥ ૮૧ ॥
 હત્યયં લોકનાથાશ્ચ્યો રસઃ સર્વરુજો જયેત્ ॥

શુદ્ધ અને શુભુક્ષિત-મુખ કૂટીને સુવર્ણાદિ ધાતુને મારનારો પારો તથા શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, એ બન્ને ઔષ્ધો બેબેભાગ લઇ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, તેમની કળગલી કરવી. પછી આઠ ભાગ ડ્રાડી-ક્રાડાં લઇ, તેની અન્દર પારો તથા ગન્ધકની કળગલી ભરવી. સારખાદ શોધેલો પાટિયો ટંકણખાર એક ભાગલઇ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે ગાયનાં દૂધમાં ઘુણ્ટી-કળગલી ભરેલ ડ્રાડીઓનાં-ક્રાડાંઓનાં મોઢાંપર તેનો લેપ કરવો. પછી આઠ ભાગ શંખના કટકાલઇ, માટીનાં બેક્રાડિયામાં ચુનો ચોપડી, એક ક્રાડિયાની અન્દર ચાર ભાગ શંખના કટકા પાથરી, તેની ઉપર તૈયાર કરેલી ઉપરની ડ્રાડીઓ મૂકી, તેનાપર ખાકીના ચાર ભાગ શંખના કટકા પાથરી, તેનીપર ખીન્નું ક્રાડિયું ઉંધું મૂકી, બન્ને ક્રાડિયાંની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતરવીટી, પછી તેનાપર લીની માટીનો લેપ કરવો. પછી પૃથ્વીમાં એક હાથ ઉણ્ડો એવો સમ ચોરસ ખોડો ખોદી, તેને અગાયાં છાણાંતો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સંપુટ ટાવું થયા બાદ, તેને બહાર કાઢી, તેનાપરનું કપડાંદ કાઢી નાંખી, અન્દરનાં સર્વ ઔષ્ધો ખરલમાં નાંખી, સારી રીતે જે ઘુટવાં, તેનું નામ લોકનાથ રસ જાણવું. આ લોકનાથ રસ છ ગુંજ ભાર અને ઓગણત્રીશ મરીના દાણનું ચૂર્ણ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ઘીની સાથે ચાટવાથી વાતરોગ મટે છે, માંખણની સાથે ચાટવાથી પિત્તરોગ મટે છે, મધની સાથે ચાટવાથી કફરોગ મટે છે. વળી અતિસાર, ક્ષય, અરુચિ, સંગ્રહણી, કાર્શ્ય(કૃશતા), મન્દાનલ (અગ્નિમાન્ધ), કાસ, શ્વાસ અને ગુદમ, એ રોગોપર પણ આ લોકનાથ રસ હિતકારી છે. આ લોકનાથ રસ ખાઇ, તેનાપર ઘી તથા રાંધેલા અલના-ભાતના ત્રણ ક્રાગિયા ખાઇ, પછી તરત ખાટલા પર ઓશિડું લીધા વગર જ એકદાણુ-ચાર મીનીટ સૂધી ચતાં સૂઈ રહેવું. વળી આ રસ સેવન કરનારે અનશ્વ એટલે ખટાશ વગરના-મીઠા પદાર્થો જ ખાવા. (પણ ખાટા પદાર્થો ખાવા નહિ.) રાંધેલા ચોખા ઘીની સાથે ખાવા અને મીઠું-ખટાશ વગરનું-દહીં પણ રાંધેલા ભાતની સાથે ખાવું. ઘણું કરી જંગલનાં (હરણાદિ) પ્રાણીઓનું માંસ ઘીમાં તળી જમવામાં સાથે ખાવું. સાંજના જે ભૂખ લાગે તો દૂધભાત ખાવા. મગના લોટનાં વડાં, ઘીમાં તળી, મસાલામાં રંગોળી અર્થાત્ મરી, મીઠું ભરભરાવી-ભભરાવી ખાવાં, તલ અને આંખ-ળાંતો કડક કરી, તે કડક શરીરે ચોળી જે નહાવું અથવા મસ્તકપર ધીનો અભયંગ કરીને જે નહાવું, તે નહાવામાં કૈંક ઉંનું પાણી લેવું અર્થાત્ કૈંક ઉંના પાણીથી નહાવું. જરા જેટલું-છાંટો તેલ, કાઈ પણ કામની અન્દર વાપરવું નહિ. ખીલી, કારેલાં, રીંગણાં, શકરી

માછલીઓ અને આમ્બલી, એ પદાર્થો ખાવા નહિ. વ્યાયામ તથા મૈથુન કરવું નહિ. મધ, સંધાનક (ખાટું આથળું), હિંગ, શુંક, અડદ, મસૂર, ભૂરું કાહોળું અને રાઈ, એ પદાર્થો ખાવા નહિ. કોપ (કોષ) કરવો નહિ. કાંજી પણ પીવી નહિ. દિવસે સૂવું નહિ. કાંસાના વાસણમાં જમવું નહિ. પહેલો અક્ષર “ક” વાળાં શાક, ફલાદિ ખાવાં નહિ. એ રીતે આ રસ ખાનારાએ પથ્ય પાળવું. શુભ નક્ષત્રવાળી, સારા વારવાળી અને યજ્ઞવાન્ ચન્દ્રવાળી શુકલ પક્ષની પૂર્ણાં તિથિએ—પૂર્ણિમાદિ તિથિએ, લોકનાથની—ઈશ્વરની પૂજા કરી, તે પછી કુમારિકાએને ભોજન કરાવી, બ્રાહ્મણોને દાન આપી, એ ઘટિકા સૂર્ય ઉગ્યાની પહેલાં રસમાં ઉત્તમ એવો આ લોકનાથ રસ ખાવો. કદી આ રસ ખાવાથી શરીરમાં થયેલો સન્તાપ મટાડવા માટે શાકર અને વંશલોચન સાથે ગળોનું સત્ત્વ ખાવું. તથા ખજૂર, દાડમ, દ્રાક્ષ અને શેરડીના કટકા, એ સર્વે પદાર્થો થોડા થોડા ખાવા. અરુચિ થઈ હોય તો તે મટાડવા માટે ધાણા ખાંડી, તેનાં ફેતરાં કાઢી નાંખી, તેને ઘીમાં સેકી, તેમાં સાકર ભેળી, પછી તેની સાથે લોકનાથ રસ ખાવો. જ્યાર આગ્યો હોય તો તે મટાડવા માટે ધાણા અને ગળોના કવાથમાં આ રસ ખાવો. રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ, કાસ અને સ્વરસંક્ષય—સ્વરભંગ રોગ, એટલા રોગોમાંથી જો કોઈ પણ રોગ થયો હોય, તો તે મટાડવા માટે વાળો અને અરૂંડીના કવાથમાં મધ તથા સાકર નાંખી, તેની સાથે આ લોકનાથ રસ ખાવો. નિદ્રા આવતી ન હોય તો અથવા અતિસાર, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્ય રોગ, એટલા રોગોમાંથી જો કોઈ રોગ થયો હોય તો, તે મટાડવા માટે ભાંગેને શેકી, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે આ રસ મેળવી, મધની સાથે રાત્રિના ખાવો. શૂળ તથા અજીર્ણ, એ રોગોમાંથી જો કોઈ રોગ થયો હોય તે મટાડવા માટે સંચળ, હીમજ, હરડાં અને લોંડિપીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે આ રસ મેળવી, ઉના પાણીમાં લેવો. જ્યાર, પ્લીહોદર, વાતરક્ત, છર્દિ અને ગુદાંકુર રોગ, એટલા રોગોમાંથી જો કોઈ રોગ થયો હોય તો તે મટાડવા માટે લોંડિપીપરનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે આ રસ મેળવી, મધની સાથે ખાવો. નાક આદિમાંથી અર્થાત્ નાક અને મોંમાંથી લોહી પડતું હોય તો તે મટાડવા માટે દાડમના ફૂલના રસની સાથે આ રસ ખાવો અથવા દૂવાંતો—ધ્રોનો સ્વરસ કાઢી, તેની અન્દર શાકર નાખી. નાકમાં નસ્ય આપવું. છર્દિ તથા હિક્કા રોગ જો પ્રકોપ પામ્યો હોય તો તે મટાડવા માટે ખોરના ઠોળિયાની અન્દરનો મગજ, લોંડિપીપર અને મોરપિચ્છની ભસ્મ, એ ત્રણને એકઠું કરી, તેની અન્દર શાકર, મધ, તથા આ રસ નાંખી, એ સર્વ મિશ્ર કરી ખાવાં. આ લોકનાથ રસની સમ્પૂર્ણ વિધિ, સર્વ પોટલી રસોમાં લેવી, તેમાંથી પણ મૃગાંકુરસ, હેમગર્ભ રસ અને મૌકિતકાખ્ય (ખીજા હેમગર્ભ) રસની અન્દર તો અવશ્ય લેવી. એ રીતે આ લોકનાથ રસ સર્વ રોગ મટાડે છે.

લાઘુ લોકનાથ રસ વરાટમસ્મ મંહૂરં ચૂર્ણયિત્વા ઘૃતે પચેત્ ॥ ૮૨ ॥

તત્સમં મરિચં ચૂર્ણં નાગવલ્યા વિભાવિતમ્ ॥ તત્ચૂર્ણં મધુના લેણમથવા નવનીતકૈઃ ॥ ૮૩ ॥

માષમાત્રં ક્ષયં હંતિ યામે યામે ચ મક્ષિતમ્ ॥ લોકનાથરસો લેષ મંડલાગ્રાજયક્ષ્મનુત્ ॥ ૮૪ ॥

કાડીની ભરમ અને મણ્ડર, એ અને ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તે અનેને ખર-
લની અન્દર નાંખી, સારી રીતે ધુણી, પછી તેમને ઘીમાં પકાવવાં. પછી ઘીમાં પકાવેલાં
ઉપરના ચૂર્ણના જેટલો મરીનો ભૂકો લઇ, તે અનેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી,
નાગરવેલના પાનના રસની ભાવના દઇને સૂકવવું. ત્યારબાદ એ ચૂર્ણ એક માપા ભાર એક
એક પહોરે મધ અથવા માંખણની અન્દર ખાવાથી, ક્ષયરોગ મટી જાય છે. આ લઘુ લોક-
નાથ રસ, એક મણ્ડલ પર્યંત નિરંતર ખવાથી, રાજ્યક્ષમા રોગ મટી જાય છે.

મૃગાંકપોટલી રસ મૂર્જવત્તનુપત્રાણિ હેન્નઃ સૂક્ષ્માણિ કારયેત્ ॥
તુલ્યાનિ તાનિ સૂતેન ચલ્વે ક્ષિત્વા વિમદંયેત્ ॥ ૮૫ ॥

કાંચનારસેનૈવ જ્વાલામુખ્યા રસેન વા ॥ લાંગલ્યા વા રસૈસ્તાવધાવદ્ભવતિ પિષ્ટિકા ॥ ૮૬ ॥
તતો હેન્નશ્વતુર્થાંશં ટંકનં તત્ર નિક્ષિપેત્ ॥ પિષ્ટમૌક્તિકચૂર્ણં ચ હેમદ્વિગુણમાવપેત્ ॥ ૮૭ ॥
તેષુ સર્વસમં ગંધં ક્ષિપ્ત્વા ચૈકત્ર મદંયેત્ ॥ તેષાં કૃત્વા તતો ગોલં વાસોભિઃ પરિવેષ્ટયેત્ ॥ ૮૮ ॥
પશ્ચાન્મૃદા વેષ્ટયિત્વા શોષયિત્વા ચ ધારયેત્ ॥ શરાવસંપુટસ્યાંતે તત્ર મુદ્રાં પ્રદાપયેત્ ॥ ૮૯ ॥
લવણાપૂરિતે માંઢે ધારયેત્ ચ સંપુટમ્ ॥ મુદ્રાં દત્વા શોષયિત્વા બહુભિર્ગોમયૈઃ પુટેત્ ॥ ૯૦ ॥
તતઃ શીતે સમાહૃત્ય ગંધં સૂતસમં ક્ષિપેત્ ॥ ઘૃટ્ટા ચ પૂર્વવત્ ચલ્વે પુટેદ્વજપુટેન ચ ॥ ૯૧ ॥
સ્વાંગશીતં તતો નીત્વા ગુંજાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્ ॥ અષ્ટભિર્મરિચૈર્યુક્તઃ કૃષ્ણાત્રયયુતોડથવા ॥ ૯૨ ॥
વિલોક્ય દેયો દોષાદીનેકૈકા રસરક્તિકા ॥ સર્પિષા મધુના વાપિ દયાદોષાદ્યપેક્ષ્યા ॥ ૯૩ ॥
લોકનાથસમં પથ્યં કુર્યાત્સ્વસ્થમનાઃ શુચિઃ ॥ શ્લેષ્માણં પ્રહર્ણીં કાસં શ્વાસં ક્ષયમરોચકમ્ ॥ ૯૪ ॥
મૃગાંકોડ્યં રસો હન્યાત્કૃશત્વં બલહાનિતામ્ ॥

ભોજપત્રના સરખાં સોનાનાં પાતળાં પત્રાં તથા શુદ્ધ કરેલો પારો એ અને પદાર્થો
સરખે ભાગે લઇ, તેમને ખરલમાં નાંખી, સં ૦ કાંચનારના-ગૃ ૦ ચમ્પાકાડીના રસમાં અથવા
સં ૦ જ્વાલામુખીના ગૃ ૦ ડુંગરી-વેલરિયાં જનમ્બૂનાં રસમાં અથવા દૃધિયા વછનાગના રસમાં,
લોટના સરખો ભૂકો થઇ જાય ત્યાંસુધી, ખરલ કરવા. પછી સોનાનો ચોથો ભાગ શુદ્ધ કરેલો
પાટિયો ટંકણખાર, સોનાથી અમણું ઝીણું મોતીનું ચૂર્ણ તથા ઉપરનાં સર્વે ઔષધોના યરે-
ખર શોધેલો આમલસારો ગન્ધક લઇ, એ ત્રણે ઔષધો, ખરલની અન્દરના પદાર્થોની
સાથે મિશ્ર કરી, તેમને લઢીને તેમનો ગોળો વાળવો. એ ગોળાની ફરતું લગતું વિટાળી,
તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, તે ગોળાને સૂકવી, પછી તે
ગોળાને માટીના એક કાડિયામાં મૂકી, તેનાપર માટીનું બીજું કાડિયું ઉન્ધું વાળી, તે અને
કાડિયામાં સાંધપર લગતું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી,
તેને સૂકવવું. પછી મોંઢાંથી ભરેલાં અર્ધો હાંડલાંની અન્દર ઉપલું સમ્પુટ મૂકી, તેનાપર મોઢા
સુધી પાછું મીંડું ભરી, તેના મોંપર કાડિયું ઢાંકી, તે અનેની સાંધપર લગતું લપેટી, તેના-
પર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ સૂકાયા બાદ એ હાંડલાંને ઘણાં અડધાં
છાણાંનો ગજપુટના કરતાં જરાક મોટો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું ફરી ગયા બાદ

અન્દરનાં ઔષધને બહાર કાઢી, ખરલમાં નાંખી, પાછો પારાના જેટલો જ શોધેલો આમ-લસારો ગન્ધક લઈ, તેને પણ ખરલની અન્દર નાંખી, પ્રથમ જે વનસ્પતિના રસમાં ખરલ કર્યું હોય, તે જ વનસ્પતિના રસમાં ખરલ કરી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને પ્રથમ પ્રમાણે કપડાંબદ્ધ કરી, તેને માટીના કોડિયાના સમુટમાં મૂકી, તે સમુટને કપડાંબદ્ધ કરી, તે સમુટને મીઠાંથી ભરેલાં હાંડલાંની મધ્યમાં મૂકી, હાંડલાં પર કોડિયું ઢાંકી, હાંડલાંની તથા કોડિયાના ઢાંકણની સાંધપર કપડાંબદ્ધ કરી, તે હાંડલાંને અડાયાં છાણાંનો ગળપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું ઠરી ગયા બાદ અન્દરનાં ઔષધને બહાર કાઢી જે ખરલ કરવું, તેનું નામ મૃગાંકપોટલી રસ ગણવું. એ ગુંગ ભાર આ રસ, આઠ મરીના દાણાના ચૂર્ણની સાથે અથવા ત્રણ લીણીપીપરના ચૂર્ણની સાથે ખાવો અથવા દોષાદિકના પ્રમાણમાં એક એક ગુંગ ભાર પણ ખાવો. જે પ્રકારનો દોષ હોય, તે દોષાદિકના પ્રમાણમાં ઘી અથવા મથના અનુપાનની સાથે ખાવો. આ રસ ખાધા બાદ અન્તઃકરણ સ્વસ્થ રાખી, પવિત્ર થઈને રહેવું તથા લોકનાથ રસમાં જે પથ્ય પાળવાનું કહ્યું છે, તે સધળું પથ્ય આ મૃગાંકપોટલી રસમાં પાળવાથી, કફ, સંત્રહણી, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, અરોચક, કૃશત્વ અને બલહાનિ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

ભૂધરચંદ્ર કરવાની
વિધિ^૧

વાલુકામિ: સમસ્તાંગં ગતેં મૂષાં રસાન્વિતામ્ ॥

દીપ્તોત્પલૈ: સંવૃણ્યાયંત્રં મૂધરનામકમ્ ॥

મૂષની અન્દર શુદ્ધ કરેલો પારો ઘાલી, તેનાપર ઉંધું કોડિયું મૂકી, તે બંનેની સાંધપર હાંડલું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. પછી એક મોટો ખાડો કરી, તેની અન્દર બીજો નાનો ખાડો કરી, તે નાના ખાડાની અન્દર ઉપલી કપડાંબદ્ધ કરેલી મૂષ મૂકી, તે મૂષના મોઢાપર રેતી પાથરીને પછી તેનાપર સળગાવેલાં અડાયાં છાણાંનો અગ્નિ આપવો, તેનું નામ ભૂધરચંદ્ર ગણવું.

હૃમ્ભર્ગ પોટલી રસ— સૂતાત્પાદપ્રમાણેન હેત્ર: પિષ્ટં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૫ ॥

પહેલી વિધિ

તયો: સ્યાત્ દ્વિગુણો ગન્ધો મર્દયેત્કાંચનારિણા ॥

કૃત્વા ગોલં ક્ષિપેન્મૂષાસંપુટે મુદ્રયેત્તત: ॥ ૧૬ ॥ પચેન્નૂધરચંત્રેણ વાસરત્રિતયં બુધ: ॥

તત ઉદૃત્ય તત્સર્વં દદ્યાદ્ગંધં ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૭ ॥ મર્દયેન્નાર્દકસૈ: ચિત્રકસ્વરસેન ચ ॥

સ્થૂલપીતવરાદાંશ્વ પૂરેયેત્તેન યુક્તિ: ॥ ૧૮ ॥ એતસ્માદૌષધાત્કુર્યાદ્દષ્ટમાંશેન ટંકણમ્ ॥

ટંકણાર્ધં વિષં દત્વા પિષ્ટા સેહુંદુગધકૈ: ॥ ૧૯ ॥ મુદ્રયેત્તેન કલ્પેન વરાદાનાં મુખાનિ ચ ॥

માંહે ચૂર્ણપ્રલિપ્તેષ્ય ધૃત્વા મુદ્રાં પ્રદાપયેત્ ॥ ૧૦૦ ॥ ગતેં હસ્તોન્મિતે ધૃત્વા પુટેદ્રજપુટેન ચ ॥

સ્વાંગશીતં રસં જ્ઞાત્વા પ્રદયાલોકનાથવત્ ॥ ૧૦૧ ॥ પથ્યં મૃગાંકવજ્રેયં ત્રિદિનં લવણં ત્યજેત્ ॥

યદા હર્દિર્મૈત્રેત્સ્ય દયાન્ધિમાશ્નં તદા ॥ ૧૦૨ ॥ મધુયુતં તથા શ્લેષ્મકોપે દદ્યાત્ ગુડાર્દકમ્ ॥

વિરેકે મર્જિતા મંગા પ્રદેયા દધિસંયુતા ॥ ૧૦૩ ॥ જયેત્કાસં ક્ષયં શ્વાસં પ્રહ્ણીમરુચિં તથા ॥

અગ્નિં ચ કુરુતે દીપ્તં કફવાતં નિયચ્છતિ ॥ ૧૦૪ ॥ હેમર્મ્ભ: પરો જ્ઞેયો રસ: પોટલિકામિધ: ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા પારાનો ચોથો ભાગ ઝીણું સોનાનું ચૂર્ણ તથા તે બંનેનાથી બમણો શોધેલો આમલસારો ગન્ધક લઈ, તે ત્રણેને ખરલમાં નાંખી, સંઠ કાંચ-

નારના—ચૂં ચંપાકાઠીના રસમાં ખરલ કરી, તેમનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને એક ક્રાડિયામાં મૂકી, તેનાપર ખીજું ક્રાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને ક્રાડિયાંની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ માટી સૂકાઈ જાય એટલે ભૂધર યંત્રમાં મૂકી, તેને ત્રણ દિવસ સૂધી અગ્નિ આપવો. પછી સંપુટ ટાંકું થયા બાદ અન્દરના ઔષધને બહાર કાઢી, તેના બરાબર શોધેલો આમલસારો બંધક લઈ, તે બન્નેને પ્રથમ આદાના રસમાં ખરલ કરી, પછી ચિત્રાના સ્વરસમાં ખરલ કરવાં. પછી પીળા રંગની મોટી ક્રાડીઓ લઈ, તેની અન્દર યુક્તિથી એ ઔષધને ભરી, પછી એ ક્રાડિયામાં ભરેલાં ઔષધનો આઠમો ભાગ શોધેલો પાટિયો ટંકણખાર તથા પાટિયા ટંકણખારથી અર્ધો શોધેલો વછનાગ લઈ, તે બન્નેને થોરના દૂધમાં ખરલ કરી, તેમનો કલક કરી, તે કલકથી ક્રાડિયાનાં મોઢાં છાંદવાં. પછી હાંડલાંની અન્દર ચૂનો ચોપડી, તેની અન્દર ઉપલી ક્રાડિયો મૂકી, પછી માટલાંનાં મોંપર ક્રાડિયું ઢાંકી, તે બન્નેની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, તેમને સૂકવવો. પછી એક હાથ સમ ચોરસ ચોરસ ઉંડો ખાડો ખોદી, તેની અન્દર કપડાં કરેલું હાંડલું મૂકી, ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું ટાંકું થઈ જાય છે તેને બહાર કાઢી, તેની અન્દરનાં ઔષધને ખરલમાં નાંખી, લઢીને જે ભૂકા કરવો, તેનું નામ હેમગર્ભ પોટલી રસ જાણવું. આ રસ, લોકનાથ રસ પ્રમાણે ખાવો. મૃગાંકપોટલી રસ પ્રમાણે આ રસમાં પથ્થ પાળવું. વળી આ રસ ખાનારે ત્રણ દિવસ સૂધી મીઠું પણ ખાવું નહિ. આ રસ ખાવાથી, ઊર્ધ્વ થતી હોય તો ગળાનો કાઢો મધ નાંખીને પીવો, કફ પ્રક્રાપ પામ્યો હોય તો ગોળ અને આદું ભેગું કરીને ખાવું અથવા વિરેક—ઝાડ થતા હોય તો ભાંગને સેકીને દહીંની અન્દર ખાવી. એ પ્રમાણે આ રસ ખાવાથી, કાસ, ક્ષય, શ્વાસ, સંગ્રહણી અને અરુચિ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કફવાતનો પ્રક્રાપ પણ શાંત થાય છે.

હેમગર્ભ પોટલીરસ— રસસ્ય ભાગાશ્ચત્વારસ્તાવન્તઃ કનકસ્ય ચ ॥ ૧૦૫ ॥

બીજી વિધિ તયોશ્ચ પિષ્ટિકાં કૃત્વા ગંધો દ્વાદશભાગકઃ ॥

કુર્યાત્કજ્જલિકાં તેષાં મુક્તાભાગાશ્ચ ષોડશ ॥ ૧૦૬ ॥ ચતુર્વિંશત્ શંખસ્ય ભાગૈકં ટંકણસ્ય ચ ॥

એકત્ર મર્દયેત્સર્વ પક્વનિમ્બકૃજૈ રસૈઃ ॥ ૧૦૭ ॥ કૃત્વા તેષાં તતો ગોલં મૃષાસંપુટકે ન્યસેત્ ॥

મુદ્રાં દત્ત્વા તતો હસ્તમાત્રે ગતૈં ચ ગોમયૈઃ ॥ ૧૦૮ ॥ પુટેદ્ગજપુટેનૈવ સ્વાંગશીતં સમુદ્ધરેત્ ॥

પિષ્ટા ગુંજાચતુર્માનંદયાદ્રવ્યાજ્યસંયુતમ્ ॥ ૧૦૯ ॥ એકોનત્રિંશદુન્માનમરિચૈઃ સહ દીયતે ॥

રાજતે મૃન્મયે પાત્રે કાચજે વાડવલેહયેત્ ॥ ૧૧૦ ॥ લોકનાથસમં પથ્યં કુર્યાન્ન સ્વસ્થમાનસઃ ॥

કાસે શ્વાસે ક્ષયે વાતે કફે પ્રહણિકાગદે ॥ ૧૧૧ ॥ અતિસારે પ્રયોક્તવ્યા પોટલી હેમગર્ભિકા ॥

શુદ્ધ કરેલો પારે તથા સોનાનું ચૂર્ણ, એ બન્ને પદાર્થો ચાર ચાર ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, લોટના સરખા ખારિક થાય ત્યાંસૂધી ખરલ કરી, તેમની અન્દર

શોધેલો આલમસારો ગંધક આર ભાગ નાંખી, તેમની ખરલ કરી કળ્લલી કરવી. પછી મોતીનો ભૂકા સોલ ભાગ, શંખનો ભૂકા ચોવીશ ભાગ અને શોધેલો પાટિયો ટંકણુખાર એક ભાગ લઈ, એ ત્રણે ઔષધો, કળ્લલીની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તે સર્વ ઔષધોને, પાકી ગયેલા લીચ્છુના રસમાં ખરલ કરીને, તેમનો ગોળો વાળવો. પછી માટીનું એક કોડિયું લઈ, તેની અન્દર ઉપલો ગોળો મૂકી, તે ગોળાની પર ખીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવવો. પછી એક હાથ સમ ચોરસ ઉડો ખાડો ખોદી, તેની અન્દર કપડાંછંદ કરેલું સંપુટ મૂકી, અડાયાં છાણાનો ગળ્પુટ અગ્નિ આપવો. પછી સંપુટ ટાડું થઈ જાય કે, તેને બહાર કાઢી, તેની અન્દરના ગોળાને ખરલમાં નાંખી, લઢીને જે ભૂકા કરવો, તેનું નામ હેમગર્ભ પોટલી રસ જાણવું. આ રસ ચાર ગુંજ ભાર લઈ, તેની સાથે ઓગણત્રીસ મરીનો ભૂકા મેળવી, તે બન્નેને રૂપાના, માટીના અથવા કાચના વાસણની અન્દર નાંખી, ગાયના ધીમાં કાલવી-મેળવીને ખાવો અને અન્તઃકરણ સ્વસ્થ રાખીને લોકનાથ રસના પ્રમાણે પથ્ય પાળવું. એ પ્રમાણે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસાર, એ સર્વ રોગોપર આ હેમગર્ભ પોટલી રસ ખવરાવવો.

મહાજ્વરાંકુશ

શુદ્ધસૂતો વિષં ગન્ધઃ પ્રત્યેકં શાણસમ્મિતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ધૂર્તર્જં જં ત્રિશાણં સ્યાત્સર્વેભ્યો દ્વિગુણા ભવેત્ ॥ હેમાહ્વા કારયેદેષાં સૂક્ષ્મચૂર્ણ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૧૩ ॥
 દેયં જંબીરમ્જામિશ્ચૂર્ણં ગુંજાદ્વયોન્મિતમ્ ॥ આર્દ્રકસ્વરસૈર્વાપિ જ્વરં હંતિ ત્રિદોષજમ્ ॥ ૧૧૪ ॥
 એકાહિકં દ્વયાહિકં વા ત્રયાહિકં વા ચતુર્થકમ્ ॥ વિષમં ચ જ્વરં હન્યાદ્વિઘ્ન્યાતોડયં જ્વરાંકુશઃ ૧૧૫

શુદ્ધ કરેલો પારો, શોધેલો વછનાગ અને શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક, એ ત્રણે ઔષધો એક એક શાણ, ધનુરાનાં શુદ્ધ કરેલાં ખી ત્રણ શાણ અને દારુડીનાં મૂળ બધાં ઔષધોથી ખમણાં, એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લેવાં. પારો તથા આમલસારો ગન્ધક લઈ, એ બન્નેની કળ્લલી કરી, પછી ખાકીનાં ઔષધોનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ, ઉપલી કળ્લલીની સાથે ભેળી, તેમને ખરલ કરી, જે સૂકવવું, તેનું નામ મહાજ્વરાંકુશ જાણવું. આ ચૂર્ણ, એ ગુંજ ભાર, કાગદી લીચ્છુના રસની સાથે અથવા આદાના સ્વરસની સાથે આપવાથી, ત્રિદોષજ્વર, ઔકાલિક જ્વર, દ્વાલિક જ્વર, ત્ર્યાલિક જ્વર, ચાતુર્થિક જ્વર અને વિષમ જ્વર, એ સર્વે પ્રકારના જ્વરો મટી જાય છે. આ મહાજ્વરાંકુશ તાવ ઉતારવામાં પ્રખ્યાત છે.

આનન્દભૈરવ રસ

દરદં વત્સનામં ચ મરિચં ટંકણં કળા ॥

ચૂર્ણયેત્સમમાગેન રસો હ્યાનન્દભૈરવઃ ॥ ૧૧૬ ॥ ગુંજૈકં વા દ્વિગુંજં વા બલં જ્ઞાત્વા પ્રયોજયેત્ ॥
 મધુના લેહયેચ્છાનુ કુટજસ્ય ફલં ત્વચમ્ ॥ ૧૧૭ ॥ ચૂર્ણિતં કર્ષમાત્રં તુ ત્રિદોષોત્થાતિસારનુત્ ॥
 દષ્યન્નં દાપયેત્ પથ્યં ગવાજ્યં તક્ષમેષ ચ ॥ ૧૧૮ ॥ પિપાસાયાં જલં શીતં વિજયા ચ દ્વિતા નિશિ ॥

શોધેલો હિંગળો, શુદ્ધ કરેલો વછનાગ, મરી, શોધેલો પાટિયો ટંકણુખાર અને લીણ્ડી પીપર, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખરલમાં નાંખી, સારી પેડે લઢી, લોટના

સરખો જે બારીક ભૂંકા કરવો, તેનું નામ આનન્દભૈરવ રસ જાણવું. આ રસ, એક અથવા બે ગુંજ સુધી રોગીનું બલ જોષ, કડાબલ અને ઇન્દ્રજવનો ભૂંકા કરી, તેમાંથી એક કર્ષ ભૂંકાની સાથે મધની અન્દર ચાટવાથી ત્રિદોષજન્ય અતિસાર મટી જાય છે. પથ્થની અન્દર ગાયનું દહીં અને ભાત અથવા ગાયનું ધી અને ભાત અથવા ગાયની બાશ અને ભાત ખવરાવવાં. તરશ લાગી હોય તો ટાઢું પાણી પાવું અને શુદ્ધ કરેલી થોડી ભાંગ રાત્રિના ખવરાવવી.

લઘુચ્ચિકાભરણ રસ વિષં પલમિતં સૂતઃ શાણિકશ્ચૂર્ણયેત્ દ્વયમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

તચ્ચૂર્ણં સંપુટે ક્ષિપ્ત્વા કાચલિપ્તશરાવયોઃ ॥ મુદ્રાં દત્ત્વા ચ સંશોષ્ય તતશ્ચૂલ્લ્યાં નિવેશયેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

વર્હિ શનૈઃ શનૈઃ કુર્યાત્પ્રહરદ્વયસંખ્યયા ॥ તત ઉદ્ઘાટયેન્મુદ્રામુપરિસ્થાં શરાવકાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

સંલમ્બો યો ભવેત્સૂતસ્તં ગૃહ્ણીયાચ્છનૈઃ શનૈઃ ॥ વાયુસ્પર્શો યથા ન સ્યાત્તથા કુપ્યાં નિવેશયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

ચાવત્સૂચ્યા મુખે લમ્બં ક્લપ્યા નિર્યાતિ ભેષજં ॥ તાવન્માત્રો રસો દેયો મૂર્ચ્છિતે સંનિપાતિ નિ ॥ ૧૨૩ ॥

ક્ષીરેણ પ્રસ્થિતે મૂર્ધ્નિ તત્રાંગુલ્યા ચ ઘર્ષયેત્ ॥ રક્તભેષજસંપર્કાન્મૂર્ચ્છિતોઽપિ દ્વિ જીવતિ ॥ ૧૨૪ ॥

તથૈવ સર્પદશ્સ્તુ મૃતાવસ્થોઽપિ જીવતિ ॥ યદા તાપો ભવેત્તસ્ય મધુરં તત્ર દીયતે ॥ ૧૨૫ ॥

શોધિલો વળનાગ એક પલ અને શુદ્ધ કરેલો પારો એક શાણુ લઇ, તે બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલ કરવાં. પછી માટીના બે પ્યાલાની અન્દર કાચલવણુ-અંગડખાર ચોપડીને તે બન્નેને સૂકવવાં. એ રીતે સૂકવી તૈયાર કરેલા બે પ્યાલામાંથી એક પ્યાલામાં, ખરલમાંનું ઉપલું ચૂર્ણું નાખી, તેની ઉપર બીજો પ્યાલો ઉઘો પાડી, તેની સાન્ધપર લપડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી તેને સૂકવવો. પછી એ સંપુટને ચૂલાપર મૂકી ધીમી ધીમી આગે બે પહોર સુધી અગ્નિ આપવો. પછી સંપુટ ટાઢું થયા બાદ તેને હેઠે ઉતારી, કપડાંદ કાઢી નાખી, ઉપરના પ્યાલામાં વળગી રહેલો પારો ધીમે ધીમે હલકા હાથે યુક્તિથી કાઢી, તે પારાને પવન ન લાગે તેવી રીતે શીશીમાં ભરી મજબૂત બ્લેસ દેવો. જે મનુષ્યને સન્નિપાતની અન્દર મૂર્ચ્છા આવી હોય, તે મનુષ્યના મસ્તક પરના તાળવાના કેશ અસ્થાથી-સંજૈયાથી સારી રીતે કાઢી, પછી શીશીમાં સોઇ ઘાલી, સોઇની અણીને જેટલું ઔષધ ચોટીને બહાર આવે, તેટલું લઇ, વાળ કાઢેલી જગાપર મૂકી, આંગળી વડે ઔષધ ચોળવા-ધસવા માણવાથી, લોહીની સાથે જેવું ઔષધ ભળે કે, તરત મૂર્ચ્છા વળીને મનુષ્ય સાવધ થાય છે. મનુષ્યને સર્પ કરડવાથી મૂર્ચ્છા આવીને જે મરણાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ હોય તો પણુ ઉપર પ્રમાણે ઉપાય કરવાથી ઝેર ઉતરી જઈ, મૂર્ચ્છા વળીને મનુષ્ય જીવે છે. આ ઉપાય કરવાથી જે અંગની અન્દર દાહ થવા માટે તો દ્રાક્ષાદિ મધુર પદાર્થો ખાવા આપવાથી દાહ શાંત થાય છે.

જલચૂડામણિ રસ મસ્મસૂતસમં ગંધં ગંધાત્પાદં મનઃશિલા ॥

માક્ષિકં પિપ્પલી વ્યોષં પ્રત્યેકં શિલયા સમમ્ ॥ ૧૨૬ ॥ ચૂર્ણયેદ્ધાવયેત્પિતૈર્મત્સ્યમાયુરસંમૈઃ ॥

સતપા માવયેચ્છુબ્ધં દેયં ગુજાદ્વયં હિતમ્ ॥ ૧૨૭ ॥ તાલગર્ણીરસથાનુ પંચકોલમ્હોઽયથા ॥

જલચૂડો રસો નામ સન્નિપાતં નિચચ્છતિ ॥ ૧૨૮ ॥ જલયોગશ્ચ કર્તવ્યસ્તેન વીર્યં મહેદ્રસે ॥

પારાની ભરમ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક, એ બન્ને ઔષધો ચાર ચાર ભાગ, શોધેલો મનશીલ, સોનામુખી-સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, લીંડીપીપર, શુંદ, મરી અને લીંડી-પીપર, એ છએ ઔષધો એક એક ભાગ લઈ પછી તે સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને, માછ-લાંના કાળાગંની અન્દરના પિત્તની અને મોરના કાળાગંની અન્દરના પિત્તની સાત સાત ભાવના દઈ જે સૂકવવું, તેનું નામ જલચૂડામણિ રસ જાણવું. આ રસ એ ગુંગા ભાર તાલપર્ણીના-વરિયાળીના રસમાં અથવા પંચકાલ(લીંડીપીપર, પીપરીમૂળના ગંડોડા, ચવક, ચિત્રો અને શુંદ)ના કાઢામાં આપવાથી અને રોગીની પાસે પાણીનો યોગ-પ્રયોગ કરવાથી (રોગીની આસપાસ ટાઢા પાણીનાં વાસણો ભરી રાખવાથી અને થોડું થોડું ટાઢું પાણી પાવાથી) રસમાં વીર્ય આવીને સન્નિપાત રોગ મટી જાય છે.

પંચવક્ર રસ

શુદ્ધસૂતં વિષં ગન્ધં મરિચં ટંકણં કણા ॥ ૧૨૯ ॥

મર્દયેદ્દૂર્તજદ્રાવૈર્દિનમેકં તુ શોષયેત્ ॥

પંચવક્રો રસો નામ દ્વિગુંજઃ સન્નિપાતહા ॥ ૧૩૦ ॥ અર્કમૂલકષાયં તુ સત્ર્યૂષમનુપાયયેત્ ॥

યુક્તં દધ્યોદનં પથ્યં જલયોગં ચ કારયેત્ ॥ ૧૩૧ ॥ રસેનાનેન શામ્યંતિ સક્ષૌદ્રેણ કફાદયઃ ॥

મધ્વાર્દ્રકરસં ચાનુ પિવેદમિવિવૃદ્ધયે ॥ ૧૩૨ ॥ યથેષ્ટં ઘૃતમાંસાશી શક્તો ભવતિ પાવકઃ ॥

શોધેલો પારો, શોધેલો વછનાગ, શોધેલો આમલસારો ગંધક, મરી, ફૂલાવેલો પાટિયે ટંકણખાર અને લીંડીપીપર, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી, ધન્તૂરાના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી જે સૂકવવું, તેનું નામ પંચવક્ર રસ જાણવું. શોધેલા આકડાનાં મૂળનો કાઢો કરી, તેની અન્દર શુંદ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ તથા એ ગુંગા ભાર આ રસ નાંખી ખાવાથી, સન્નિપાત રોગ મટી જાય છે. પથ્ય પાળવામાં દહીં ભાત ખાવા અને રોગીની પાસે પાણીનો પ્રયોગ કરવો. આ રસ મધની સાથે ચાટવાથી કફાદિક વિકાર મટી જાય છે. આદાના રસની સાથે મધ અને આ રસને મેળવી ખાવાથી, જઠરાગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે. આ પ્રમાણે આ રસ ખાઈ, પછી ઘી અને માંસનું ઇચ્છા પ્રમાણે લક્ષણ કુર્યું હોય તો તેમને પચાવવામાં જઠરાગ્નિ સમર્થ થાય છે.

ઉન્મત્ત રસ

રસગંધકતુલ્યાંશૌ ધતૂરફલજૈ રસૈઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મર્દયેદ્દિનમેકં ચ તતુલ્યં ત્રિકટું ક્ષિપેત્ ॥ ઉન્મત્તાલ્લ્યો રસો નામ નસ્યે સ્યાત્સન્નિપાતજિત્ ॥ ૧૩૪ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો અને શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક, એ બન્ને વસ્તુ સરખે ભાગે લઈ તથા તેના બરોબર શુંદ, મરી અને લીંડીપીપર, આ ત્રણે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ પણુ ઉપલા ઔષધની સાથે મેળવી. તે સર્વને ખરલમાં નાંખી, ધન્તૂરાના ફલના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, તેમને જે ઝીણો ભૂકા કરવો, તેનું નામ ઉન્મત્ત રસ જાણવું. આ ઉન્મત્ત રસનું, સન્નિપાત થયેલાને નસ્ય આપવાથી સન્નિપાત મટે છે.

અંબજન રસ નિસ્ત્વજૈપાલભીજં ચ દશનિષ્કં વિચૂર્ણયેત્ ॥

મરિચં પિપ્પલીસૂતં પ્રતિનિષ્કં વિમિશ્રયેત્ ॥ ૧૩૫ ॥

માવ્યો જંબીરજૈર્દ્રાવૈઃ સપ્તાહં સપ્રયત્નતઃ ॥ રસોડ્યમંજને દત્તઃ સન્નિપાતં વિનાશયેત્ ॥ ૧૩૬ ॥

નેપાળાનાં છાલ કાઢેલાં ખીજ દશ નિષ્ક, મરી, લીણીપીપર અને શોધેલો પારો, એ ત્રણે ઔષધો એક એક નિષ્ક લઈ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલમાં નાંખી, કાગદી લિખ્તુના રસમાં સારી પેઠે સાત લાવના આપી, તેને જે સૂકવવો, તેનું નામ અંબજન રસ બાળવું. આ અંબજન રસ, જે મનુષ્યને સન્નિપાત થયો હોય, તે મનુષ્યની આંખમાં આંજવાથી સન્નિપાત મટી જાય છે.

નારાય રસ સૂતટંકણકં તુલ્યં મરિચં સૂતતુલ્યકમ્ ॥

ગંધકં પિપ્પલીં શુંઠીં દ્વૌ દ્વૌ ભાગૌ વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૩૭ ॥ સર્વતુલ્યં ક્ષીપેદ્વન્તીબીજં નિસ્તુષિતં મિષક્ ॥ દ્વિગુંજં રેચનં સિદ્ધં નારાચોડ્યં મહારસઃ ॥ ૧૩૮ ॥ આધ્માનં શૂલવિષ્ટંમમુદાવર્તં ચ નાશયેત્ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો, કૂલાવેલો પાટિયો ટંકણખાર અને મરી, એ ત્રણે ઔષધો એક એક ભાગ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, લીણીપીપર અને શુંઠ. એ ત્રણે ઔષધો એ એ ભાગ અને શોધેલા નેપાળાનાં છાલ કાઢેલાં ખીજ, ઉપરનાં સર્વ ઔષધોના સમ ભાગે અર્થાત્ નવ ભાગે લઈ, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેમને ખરલમાં નાંખી, ઘૂંટી જે ખારિક ભૂકા કરવો, તેનું નામ નારાય રસ બાળવું. આ રસ, એ ગુંબ ભાર ખાવાથી બુલાખ લાગે છે. વળી આ રસ, આધ્માન વાત, શૂલ, વિષ્ટલ અને ઉદાવર્ત, એ સર્વે રોગ મટાડે છે.

ધૃચ્છાભેદી રસ દરદં ટંકણં શુંઠીં પિપ્પલીં ચેતિ કાર્ષિકાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

હેમાહ્વા પત્રમાલા સ્યાદ્વન્તીબીજં ચ તત્સમમ્ ॥

વિશોષ્યૈકત્ર સર્વાણિ ગોદુગ્ધેનૈવ પાયયેત્ ॥ ૧૪૦ ॥ ત્રિગુંજં રેચનં દયાદ્વિષ્ટંમાધ્માનરોગિષુ ॥

શોધેલો હિંગળો, કૂલાવેલો પાટિયો ટંકણખાર, શુંઠ અને લીણીપીપર, એ ચારે ઔષધો એક એક કર્પ, દારુડીનાં મૂળ એક પલ અને શુદ્ધ કરેલાં નેપાળાનાં ખી એક પલ લઈ, એ સર્વને એકઠાં કરી, તેમને ખરલની અન્દર સારી પેઠે લદીને તેમનો જે ભૂકા કરવો, તેનું નામ ધૃચ્છાભેદી રસ બાળવું. આ રસ બુલાખ લાગવા સારુ અર્થાત્ ઝાડો આવવા સારુ ગાયના દૂધમાં ત્રણ ગુંબ ભાર ખાવાથી, ઝાડો આવીને વિષ્ટલ તથા આધ્માન રોગ મટી જાય છે.

૨૧જમૃગાંક રસ ભસ્મસૂતત્રયો ભાગા ભાગૈકં હેમભસ્મકમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

મૃતાશ્રસ્ય ચ ભાગૈકં શિલાગન્ધકતાલકમ્ ॥

પ્રતિભાગદ્વયં શુદ્ધમેકીકૃત્ય વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૪૨ ॥ વરાટાન્ પૂરયેતેન છાગીક્ષીરેણ ટંકણમ્ ॥

પિટ્ટા તેન મુર્ચ્છા મૃદ્ધાઢિ તન્નિરોધયેત્ ॥ ૧૪૩ ॥ શુષ્કં ગજપુટં પક્ત્વા ચૂર્ણયેત્સ્વાંગશીતલમ્ ॥

રસો રાજમૃગાંકોડ્યં ચતુર્ગુજઃ ક્ષયાપહઃ ॥ ૧૪૪ ॥ દશપિપ્પલિકા કૌદ્રેરેકોનત્રિશદૂષણૈઃ ॥

પારાની ભરમ ત્રણ ભાગ, સોનાની ભરમ તથા અબ્રકની ભરમ એક એક ભાગ, શોધેલો મનશીલ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક અને શોધેલો હરતાલ, એ ત્રણે ઔષધો એ

એ ભાગ લઈ, તે સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી મોટી કોડીઓ લઈ, તેમાં તે ભૂકા ભરી, ફૂલાવેલા પાટિયા ટંકણુ ખારને બકરીના દૂધમાં વાટી, તેનાથી, તે કોડિયોનાં મોઢાં છાંદી, પછે તે કોડિયોને માટલામાં મૂકી, તેનાપર ઉંચું કોડિયું ઢાંકી, તેની સાંધપર લૂગડું લપેટી તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ એ માટલાને અડાયાં છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ આપવો અને માટલું ટાટું થયા બાદ અન્દરનાં ઔષધને ટાઢી, તેને ખરલમાં નાંખીને તેનો જે આરિક ભૂકા કરવો, તેનું નામ રાજમૃગાંક રસ ગણવું. ચાર ગુંળ ભાર આ રસને, દશ લીણીપીપર અને ઓગણત્રીશ મરીના દાણાના ચૂર્ણની સાથે મેળવીને મધની અન્દર ચાટવાથી, ક્ષય રોગ મટી જાય છે.

૨૫મમ્ભિ રસ

શુદ્ધ સૂતં દ્વિધા ગંધં કુર્યાત્ સ્ખલેન કજ્જલીમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

તયોઃ સમં તીક્ષ્ણચૂર્ણં મર્દયેત્કન્યકાદ્રવૈઃ ॥

દ્વિયામાંતે કૃતં ગોલં તામ્રપાત્રે વિનિષ્કેપેત્ ॥ ૧૪૬ ॥ આન્છાયૈરંડપત્રેણ યામાર્ધેડ્યુળ્ળતાં ભવેત્ ॥ ધાન્યરાશૌ ન્યસેત્પશ્ચાદ્દોરાત્રાત્સમુદ્ધરેત્ ॥ ૧૪૭ ॥ સંચૂર્ણ્ય ગાલયેદ્વલ્લે સત્યં વારિતરં ભવેત્ ॥ માવયેત્કન્યકાદ્રાવૈઃ સપ્તધા મુંગજૈસ્તથા ॥ ૧૪૮ ॥ કાકમાત્રીકુરંટોત્થદ્રવૈર્મુઘ્યાપુનર્નવૈઃ ॥

સહદેવ્યમૃતાનીલીનિર્ગુડીચિત્રજૈસ્તથા ॥ ૧૪૯ ॥ સપ્તધાતુપૃથગ્દ્રાવૈર્માવ્યં શોષ્યં તથાડસ્ટપે ॥

સિદ્ધયોગો હ્યયં ક્વયાતઃ સિદ્ધાનાં ચ મુક્ષાગતઃ ॥ ૧૫૦ ॥ અનુસૂતો મયા સત્યં સર્વરોગગણાપહઃ ॥

સ્વર્ણાદીન્મારયેદેવં ચૂર્ણીકૃત્ય તુ લોહવત્ ॥ ૧૫૧ ॥ ત્રિફલામધુસંયુક્તઃ સર્વરોગેષુ યોજયેત્ ॥

ત્રિકટુત્રિફલૈભિર્જાતીફલલવંગકૈઃ ॥ ૧૫૨ ॥ નવભાગોન્મિતૈરૈતૈઃ સમઃ પૂર્વરસો ભવેત્ ॥

સંચૂર્ણ્ય લોઢયેત્ ક્ષૌદ્રૈર્ભક્ષ્યં નિષ્કલ્લં દ્વયમ્ ॥ ૧૫૩ ॥ સ્વયમમિરસો નાત્રા ક્ષયકાસનિકૃતનઃ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક એ ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, તેમની કજ્જલી કરવી. પછી કજ્જલીના જેટલું શોષેલી પોલાદનું ચૂર્ણ લઈ, તેને કજ્જલીની અંદર મેળવી, કુંડારના રસમાં એ પહોર સૂધી ધુંટી, તેમનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને ત્રાંખાના છાલિયામાં મૂકી, તેની ઉપર એરડાનું પાંદડું ઢાંકી, અર્ધા પહોર સૂધી તડકામાં રાખી, અતિ ઉષ્ણ થાય ત્યારે પાછો અનાજના ઢગલામાં એક દિવસ તથા રાત્રી ખોસી રાખવો. પછી બીજે દિવસે તે ગોળાને બહાર કાઢી, તેનો ઝીણા ભૂકા કરી, તે ભૂકાને લૂગડાંથી ચાળીને પાણીપર નાંખવો. જે ભૂકા પાણીપર તરે, તે તેને ખરલમાં નાંખી, કુંવારં, ભાંગરો, પીણીડી, કાંટાઅરોળિયો, મુંડી-ગોરખમુંડી, સાટોડી, સહદેવી-મોટી ખપાટ, ગળો, ગળી, નગડ અને ચિત્રો, એ અગ્યારે ઔષધોના રસની સાત સાત ભાવના આપી, દરેક ભાવનાને અન્તે તે ભૂકાને તડકામાં સૂકવવો એટલે આ રસ સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ સ્વયમમિરસ ગણવું. સિદ્ધ પુરુષોના મુખથી કહેવાયેલો એવો આ રસ પ્રખ્યાત થયેલો છે. સર્વ રોગોના સમૂહનો નાશ કરનારા આ રસનો મેં બરાબર અનુભવ લીધો છે. સ્વર્ણાદિ-સોનાં આદિ ધાતુઓનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ધાતુ-

ઓને પણ, આ સ્વયમભિ રસની પેટે જ મારવી. આ સ્વયમભિ રસને, હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાનાં-ત્રિક્ષ્ણાનાં ચૂર્ણની સાથે ભેળવી, મધની સાથે મિશ્ર કરી, સર્વ રોગને વિષે વાપરવો. વળી શુંઠ, મરી, લીણીપીપર, હરડા, બેહેડાં, આંબળાં, એલચી, જાયફલ અને લવિંગ, એ નવે ઔષધો એક એક ભાગ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલમાં નાંખી તથા નવ ભાગ આ રસ લઈ, તેને ઉપરનાં ચૂર્ણની સાથે મિશ્ર કરી, મધની અંદર ઘુંટી, પછી તેમાંથી રોગીના બલાબલ પ્રમાણે બે બે નિષ્ક ભાર (પ્રમાણ બહુ વધુ છે, માટે રોગીની શક્તિ પ્રમાણે) આપવાથી, ક્ષય તથા કાસ રોગ મટી જાય છે.

૨૨થાલિકા યંત્ર કરવા- અથ સ્થાલ્યાં રસં ક્ષિપ્ત્વા નિદધ્યાત્ તન્મુલોપરિ ॥
ની વિધિ^૧ સ્થાલીમૂર્ધ્વમુર્લી સમ્યક્ નિરુધ્ય મૃદુમૃત્ત્વયા ॥

ઋધ્વસ્થાલ્યાં જલં ક્ષિપ્ત્વા તુલ્યામારોપ્ય યત્નતઃ ॥ અથસ્તાત્ જ્વાલયેદમિં યાવત્ પ્રહરપંચકમ્ ॥
સ્વાંગશીતં તતો યંત્રાદ્ ગૃહ્ણીયાદ્રસમુત્તમમ્ ॥ વિદ્યાધરાભિધં યંત્રમેતત્ જજ્ઞૈરુદાહતમ્ ॥

એક હાંડલામાં (થાળીમાં) પારો નાંખી, એ હાંડલાના (થાળીના) મોઢાપર ખીજું ચતું હાંડલું (થાળી) મૂકી, પછી નીચલા હાંડલાના (થાળીના) મુખની તથા ઉપરનાં હાંડલાના (થાળીના) તળિયાંના સાંધાપર ઢગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય ત્યારે ઉપરના હાંડલામાં (થાળીમાં) પાણી ભરી, પછી તે માટલાંને (થાળીને) ચૂલાપર મૂકી, પાંચ પહોર સાવધતાથી અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું (થાળી) ટાટું થાય ત્યારે તેને ચૂલાપરથી હેઠે ઉતારી, કપડાંદ કાઢી નાખી, ઉપરનાં હાંડલાંને (થાળીને) તળિયે ચોટેલો પારો કાઢી લેવો. આ રીતે તૈયાર કરેલા આ પારાના યંત્રનું નામ સ્થાલિકા અથવા વિદ્યાધર યંત્ર જાણવું.

સૂર્યાવર્ત રસ સૂતાર્થો ગંધકો મર્યો યામૈકં કન્યકાદ્રૈઃ ॥ ૧૫૪ ॥
દ્વયોસ્તુલ્યં તામ્રપત્રં પૂર્વકલ્પેન લેપયેત્ ॥

દિનૈકં સ્થાલિકાયંત્રે પક્ત્વા ચાદાય ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૫૫ ॥ સૂર્યાવર્તો રસો હ્રેષ્ઠ દ્વિગુંજઃ શ્વાસજિત્ ભવેત્ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક અર્ધો ભાગ લઈ, તે બન્નેને ખરલની અન્દર નાંખી, કુંવારના રસમાં એક પહોર પર્યન્ત ખરલ કરી, તેમનો કલ્ક કરી, પછી એ કલ્કના જેટલાં ત્રાંચાનાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં લઈ, તે પત્રાંપર-એ કલ્કનો લેપ કરી, પછી તે પત્રાંને સ્થાલિકા યંત્રની અન્દર ઘાલીને એક દિવસ સાવધતાથી અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું ટાટું થાય ત્યારે તેને ચૂલાપરથી હેઠે ઉતારી, કપડાંદ કાઢી નાંખી, હાંડલાની અન્દરના પત્રાંને ખરલમાં મૂકી, ખૂબ લઢીને તેનો જે બારીક ભૂંકા કરવો, તેનું નામ સૂર્યાવર્ત રસ જાણવું. આ રસ બે ગુંજ ભાર શ્વાસવાળા રોગીને આપવાથી, શ્વાસ મટી જાય છે.

૨૩ચન્દ્રભૈરવ રસ શુદ્ધસૂતં મૃતં લોહં તાપ્યં ગન્ધકતાલકમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

પથ્યામિમંથં નિર્ગુહી ત્ર્યુષણં ટંકણં વિષમ્ ॥ તુલ્યાંશં મર્દયેત્ સ્તલ્બે દિનં નિર્ગુહિકાદ્રૈઃ ॥ ૧૫૭ ॥

મુંડીદ્રાવૈર્દૈનૈકં તુ દ્વિગુંજં વટકીકૃતમ્ ॥ મક્ષયેદ્વાતરોગાર્તો નામ્ના સ્વચ્છંદમૈરવમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

રાભામૃતાદેવદાહુન્ડીવાતારિજં શ્યતમ્ ॥ સગુગુલું પિબેત્કોણ્મનુપાનં સુખાવહમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

શોધેલો પારો, લોહ ભરમ, સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, શોધેલી હરતાલ, હરડાં, અરણી, નગડનાં મૂળ, શુંઠ, મરી, લીંડિપીપર, ફૂલાવેલો પાટિયો ટંકણુખાર અને શોધેલો વજનાગ, એ તેરે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનો ખારીક ભૂકા કરી, તે ભૂકાને ખરલમાં નાંખી, નગડના રસમાં તથા મુંડીના—ગોરખમુંડીના રસમાં એકક દિવસ ખરલ કરી, તેમની એથે ગુંગળી જે ગોળીઓ વાળવી તેનું નામ સ્વચ્છંદ ભૈરવ રસ બાણવું. રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, શુંઠ અને એરડાનું મૂળ, એ પાંચ ઔષધનો કાઢો કરી, તેની અન્દર ગુગળ મેળવી, પછી કૈંક ઉંના એવા તે કાઠાની સાથે આ રસ, બે વાયુથી પીડિત મનુષ્ય ખાય, તે તેનો વાયુવિકાર મટી જાય છે.

હુંસપોટલી રસ

દગ્ધાન્ કપર્દિકાન્ પિષ્ટ્વા ટ્ર્યૂષણં ટંકણં વિષમ્ ॥

ગંધકં શુદ્ધસૂતં ચ તુલ્યં જંબીરજૈર્દ્રવૈઃ ॥ ૧૬૦ ॥

મર્દયેત્ મક્ષયેન્માષં મરિચાજ્યં લિહેદનુ ॥ નિહંતિ ગ્રહણીરોગં પથ્યં તક્રોદનં હિતમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

કાઠાંની રાખ, શુંઠ, મરી, લીંડિપીપર, ફૂલાવેલો પાટિયો ટંકણુખાર, શોધેલો વજનાગ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક અને શોધેલો પારો, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેનો ખારીક ભૂકા કરી, તે ભૂકાને ખરલમાં નાંખી, કાગદી લિગ્ધુના રસમાં મર્દન કરી—ધુંટી—લટીને, તેની એક એક માપાની જે ગોળી વાળવી, તેનું નામ હુંસપોટલી રસ બાણવું. આ ગોળી, મરીના ચૂર્ણની સાથે ઘીમાં ચાટવાથી અને પથ્યમાં દહીં ભાત ખાવાથી સંગ્રહણી રોગ મટી જાય છે.

ત્રિવિક્રમ રસ

મૃતં તામ્રમજાક્ષૈરૈઃ પાચ્યં તુલ્યૈર્ગતદ્રવમ્ ॥

તત્તામ્રં શુદ્ધસૂતં ચ ગંધકં ચ સમં સમમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

નિર્ગુહીસ્વરસૈર્મર્દ્યં દિનં તદ્દોલકં કૃતમ્ ॥ યામૈકં વાલુકાયંત્રે પાચ્યં યોજ્યં દ્વિગુંજકમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

વીજપૂરસ્ય મૂલં તુ સજલ ચાનુપાયયેત્ ॥ રસસ્ત્રિવિક્રમો નામ્ના માસૈકેનાશ્મરીપ્રણુત્ ॥ ૧૬૪ ॥

તામ્રભરમ તથા બકરીનું દૂધ, એ બન્ને પદાર્થો સરખે ભાગે લઈ, તે બન્નેને કઢાઈની અન્દર નાંખી, જ્યાંસૂધી દૂધનો માવો થાય ત્યાંસૂધી નવિથાથી હલાવવા. પછી માવાવાળી તે તામ્રભરમ, શોધેલો પારો અને શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, એ ત્રણે પદાર્થો સરખે ભાગે લઈ, ખરલની અન્દર નાંખી, નગડના રસમાં એક દિવસ મર્દન કરી—લટી, તેનો ગોળો કરી, તે ગોળાને વાલુકાયંત્રની અન્દર ધાલી એક પહોર સૂધી પકાવવો. પછે તે ટાઢું થયા બાદ તેની અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તે ગોળાને ખરલમાં નાંખીને જે ઘુણવો, તેનું નામ ત્રિવિક્રમ રસ બાણવું. પછી બીજેરનાં મૂળને પાણીમાં ધસી, તેના ધસારાની સાથે એ ગુંગળ ભાર આ રસ દરરોજ ખાવાથી, એક માસની અન્દર અરમરી રોગ મટી જાય છે.

મહાતાલેશ્વર રસ

તાલં તાપ્યં શિલા સૂતં શુદ્ધં સૈન્ધવટંકણમ્ ॥

સમાંશં ચૂર્ણયેત્ સ્ત્રલ્લે સૂતાત્ દ્વિગુણગંધકમ્ ॥ ૧૬૫ ॥ ગંધતુલ્યં મૃતં તામ્રં જંબીરૈર્દિનયંચકમ્ ॥

મર્ચ ષઢ્મિઃ પુટૈઃ પાચ્યં મૂધરે સંપુટોદરે ॥ ૧૬૬ ॥ પુટે પુટે દ્વૈર્મર્ચ્યં સર્વમેતત્ત્વ ષટ્પલ્લભ્ ॥
 દ્વિપલં મારિતં તામ્રં લોહમ્સમ ચતુષ્પલ્લભ્ ॥ ૧૬૭ ॥ જંબીરામ્લેન તત્ત્વર્થં દિનં મર્ચ્યં પુટેભ્લુ ॥
 ત્રિશદંશં વિષં ચાસ્ય ક્ષિપ્ત્વા સર્વં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૬૮ ॥ માહિષાઝ્યેન સંમિશ્રં નિષ્કાર્થં મક્ષયેત્સદા ॥
 મધ્વાજ્યૈર્બાકુલીચૂર્ણં કર્ષમાત્રં લિહેદનુ ॥ ૧૬૯ ॥ સર્વકુછાનિ હંત્યાશુ મહાતાલેશ્વરો રસઃ ॥

શોધેલી હરતાલ, સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, શોધેલો મનરીલ, શોધેલો પારો, સિન્ધાલુણુ અને કૂલાવેલો પાટિયો ટંકણુખાર, એ જાએ ઔષધો સરખે વળને લેવાં. પછી પારાથી બમણો શોધેલો આમલસારો ગન્ધક તથા ગન્ધકના જેટલી તામ્રભરમ લઈ, એ સર્વ ઔષધોને ખરલની અન્દર નાંખી, કાગદી લિમ્બુના રસમાં પાંચ દિવસ સૂધી ઘુણ્ટી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કાડિયામાં મૂકી, તેનીપર માટીનું બીજું કાડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરવો. પછી કપડાંબદ કરેલા સમ્પુટને ભૂધરયંત્રમાં મૂકી અડાયાં છાણાંનો પુટ આપવો. પછી સમ્પુટ ટાઢું થયા બાદ અન્દરનાં ઔષધોને બહાર કાઢી, ખરલની અન્દર નાંખી, કાગદી લિમ્બુના રસમાં પાંચ દિવસ સૂધી ઘુણ્ટી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને સમ્પુટમાં મૂકી, તે સમ્પુટને કપડાંબદ કરવું. પછી કપડાંબદ કરેલાં સમ્પુટને પ્રથમ પ્રમાણે ભૂધરયંત્રમાં મૂકીને અડાયાં છાણાંનો પુટ આપવો. એ રીતે ભૂધરયંત્રમાં આપેલા અડાયાં છાણાંના પુટની પેઠે બધા મળીને ભૂધરયંત્રની અન્દરના જ ગજપુટો આપવાથી, ઉપરનાં સર્વે ઔષધોની ભરમ થાય છે. એ સર્વ ઔષધોની ભરમ જ પલ, ત્રામ્યાની ભરમ બે પલ અને લોહભરમ ચાર પલ લઈ, એ ત્રણે ભરમને ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, કાગદી લિમ્બુના રસમાં એક દિવસ ઘુણ્ટી. તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના કાડિયાની અન્દર મૂકી, તેની ઉપર માટીનું બીજું કાડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ સમ્પુટપરનો લેપ સૂકાય ત્યારે, તે સમ્પુટને અડાયાં છાણાંનો હલકા પુટનો અગ્નિ આપવો. પછી સમ્પુટ ટાઢું થયા બાદ અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તે ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી તથા તે ગોળાનો ત્રીશમો ભાગ શોધેલો વજનાગ લઈ, તેને ખરલની અન્દરના ગોળાની સાથે મિશ્ર કરી, લઢીને જે બારીક ભૂકા કરવો, તેનું નામ મહાતાલેશ્વર રસ બાળવું. આ રસ, ભેંસના ઘીમાં અર્ધ નિષ્ક ભાર હમ્મેશાં ખાવાથી અથવા મધ અને ઘી એક વાસણમાં મિશ્ર કરી તેની અન્દર ખાખચીનું ચૂર્ણ એક ઈંચ મેળવીને, ઉપરું ઔષધ ચાટવાથી, સર્વ પ્રકારનાં કુખો તરત મટી જાય છે.

કુષ્કઠાર રસ મસ્મસૂતસમો ગંધો મૃતાયસ્તામ્રગુગ્ગુલ ॥ ૧૭૦ ॥

ત્રિફલા ચ મહાનિવશ્ચિત્રકશ્ચ શિલાજતુ ॥ इत्येतच्चूर्णितं कुर्यात् प्रत्येकं शाणषोडश ॥ ૧૭૧ ॥

चतुःषष्टिः करंजस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ चतुःषष्टिर्मुतं चात्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ॥ ૧૭૨ ॥

लिग्धभांडे घृतं खादेत् द्विनिष्कं सर्वकुष्ठसुत ॥ रसः कुष्ठकुष्ठारोयं गलत्कुष्ठनिवारणः ॥ ૧૭૩ ॥

પારાની ભરમ, શોધેલો ગન્ધક, લોહભરમ, તામ્રભરમ, ગુગળ, હરડાં, બેહુડાં, આંબળાં, કાન્ની છાલ, ચિત્રા અને શિલાગિત, એ અગ્યારે ઔષધો સોલ સોલ શાણુ લઈ, તે સર્વને

મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી કરંજના બીનું ચૂર્ણ તથા અમ્લક ભરમ, એ બન્ને ઔષધો ચોસઠ ચોસઠ શાણ લઈ, ઉપલાં ચૂર્ણની સાથે ભેળવી, તે સર્વ ચૂર્ણને, મધ તથા ઘીની સાથે કાલવી—મિશ્ર કરીને ઘી ભરવાનાં—ચિકાસવાળાં વાસણમાં ભરવું. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ કુષકુઠાર રસ જાણવું. આ રસ, એ નિષ્ક ભાર ખાવાથી, સર્વ પ્રકારનાં કુષ્ઠો તથા ગલતકુષ મટી જાય છે.

ઉદ્યાદિત્ય રસ

શુદ્ધ સૂતં દ્વિધા ગંધં મર્યં કન્યાદ્વૈર્દિનમ્ ॥

તદ્ગોલં પિઠરીમધ્યે તામ્રપાત્રેણ રોધયેત્ ॥ ૧૭૪ ॥

સૂતકાત્ દ્વિગુણૈવ શુદ્ધેનાધોમુલેન ચ ॥ પાર્શ્વે ભસ્મ નિધાયાય પાત્રોર્ધ્વં ગોમયં જલમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

કિંચિત્ કિંચિત્ પ્રદાતવ્યં ચુલ્લયાં યામદ્વયં પચેત્ ॥ ચંડામિના તદુદ્ઘૃત્ય સ્વાંગશીતં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

કાષ્ઠોદુસ્ત્વરિકાવહ્નિત્રિફલારાજવૃક્ષકમ્ ॥ વિઙ્ગબાકુચીબીજં ક્વાથયેત્તેન ભાવયેત્ ॥ ૧૭૭ ॥

દિનૈકમુદયાદિત્યો રસો દેયો દ્વિગુંજકઃ ॥ વિચર્ચિકાં દદ્રુકુઠં વાતરક્તં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૭૮ ॥

અનુપાનં ચ કર્તવ્યં બાકુચીફલચૂર્ણકમ્ ॥ સ્વદિરસ્ય કષાયેણ સમેન પરિપાચિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

ત્રિશણં તદ્ભવાંક્ષીરૈઃ ક્વાથૈર્વા ત્રિફલૈઃ પિવેત્ ॥ ત્રિદિનાન્તે ભવેત્સ્ફોટઃ સપ્તાહાદ્વા કિલાસકે ॥ ૧૮૦ ॥

નીલી ગુંગાશ્ચ કાશીસં ધતૂરં હંસપાદિકા ॥ સૂર્યમક્તા ચ ચાંગેરી પિષ્ટા મૂલાનિ લેપયેત્ ॥ ૧૮૧ ॥

સ્ફોટસ્થાનપ્રશાન્ત્યર્થં સપ્તરાત્રં પુનઃ પુનઃ ॥ શ્વેતકુષ્ઠાનિ હંત્યાશુ સાધ્યાસાધ્યં ન સંશયઃ ॥ ૧૮૨ ॥

શોધેલો પારો એક ભાગ તથા શોધેલો આમલસારો ગન્ધક એ ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, મિશ્ર કરી, કુંવારના રસમાં એક દિવસ ઘુણ્ટી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટલામાં મૂકી, પારાથી અમણા વજનની, શુદ્ધ કરેલાં ત્રામ્યાનાં પત્રાંની વાટકી કરી, તે વાટકીને તે ગોળાપર ઉન્ધી ઢાંકીને, તેની સાંધપર જાણાંની રાખ દાખવી. પછી ગાયનું જાણુ પાણીમાં કાલવી તે જાણુને, વાટકીના પર ફરતો જરાતરા લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ તે માટલાંને ચૂલાપર મૂકીને, તેની તળે એ પહોર સૂધી ધણો આકરો અગ્નિ કરવો. પછી હાંડલું ટાંકું થયા બાદ હાંડલાંને હેઠે ઉતારી, વાટકીની અન્દરના ગોળાને તથા વાટકીને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી રીતે લઢીને તેમનો ભૂકો કરવો. પછી કાળા ઉખરાની જાલ ચિત્રા, હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, ગરમાળાનો ગોળ, વાવડિંગ અને ખાખચી, એ આઠે ઔષધોનો કાઢો કરી, તે કાઢાને, ઉપલા ખરલની અન્દરના ભૂકામાં રેડી, તે ભૂકાને એક દિવસ ખરલ કરીને જે સૂકવવો, તેનું નામ ઉદ્યાદિત્ય રસ જાણવું. પછી ખાખચીનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણના જેટલી ખેરની જાલ લઈ, તેનો કાઢો કરી, તેમાં ખાખચીનાં ચૂર્ણને રાંધીને કાઢી લેવું. પછી તે રાંધેલું ખાખચીનું ચૂર્ણ ત્રણ શાણુ લઈ તથા આ રસ એ ગુંગભાર લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ગાયના દૂધમાં અથવા હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાંના કાઢામાં ખાવાથી, વિચર્યિકા, દદ્રુ, કુષ અને વાતરક્ત રોગ મટી જાય છે. જે મનુષ્યને કિલાસક-શ્વેતકુષ રોગ થયો હોય તે મનુષ્યને, આ રસ ખાવા માટે શરુ કરેલા દિવસથી ત્રીજા દિવસને અંતે, ચોથે દિવસે અથવા સાતમે દિવસે શરીરપર ફેડલા થાય છે. એ ફેડલાપર, ગળી, ચણોડી, હીરાકસી,

ધન્વરો, કાળી દાણડલીનો હંસરાજ, સ્વરજમૂખી ફૂલ અને ખાટી ભાણ, એ સાત ઔષધોનાં મૂળ સરખે ભાગે લઈ, જીણું વાટીને-લઢીને તેમની ચટણી કરવી. એ ચટણીનો લેપ, સાત દિવસ પર્યંત પુનઃ પુનઃ અર્થાત્ બીનો સૂકા ચોપડ્યા કરવાથી, એ ફેડલા બેશી જઈ-મટી જઈ, સાધ્ય અથવા અસાધ્ય એવો કિલાસક-શ્વેતકુષ્ઠ રોગ મટી જાયછે, એમાં સંશય નથી.

અપરઃ શ્વિત્રલેપોઽપિ કથ્યતેઽન્ન મિષગર્વૈઃ ॥

ગુંબદિ ચૂર્ણ

ગુંજાફલામિચૂર્ણં ચ પ્રલેપઃ શ્વેતકુષ્ઠનુત્ ॥ ૧૮૩ ॥

વિદ્વાન્ પૈઘોએ કહેલા શ્વિત્રનો-શ્વેતકુષ્ઠનો ખીજો ઉપાય કહું છું. ચણાડી અને ચિત્રો એ બન્ને પદાર્થોને પાણીની અન્દર જીણું વાટી-લઢી, તેની ચટણી કરીને જે તેનો લેપ કર્યો હોય તો શ્વિત્ર-શ્વેતકુષ્ઠ મટી જાય છે.

શિલાદિ ચૂર્ણ

શિલાપામાર્ગમસ્માપિ લિપ્તં શ્વિત્રં વિનાશયેત્ ॥

મનરીલ અને અધેડાની રાખને પાણીમાં વાટી-લઢી, તેમની લુપ્પટી-થેપલી કરી જે તેનો લેપ કર્યો હોય તો શ્વિત્ર-શ્વેતકુષ્ઠ મટી જાય છે.

સર્વેશ્વર રસ

શુદ્ધં સૂતં ચતુર્ગન્ધં પલં યામં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

મૃતતામ્રાત્રલોહાનિ દરદં ચ પલં પલમ્ ॥ સુવર્ણં રજતં ચૈવ પ્રત્યેકં દશનિષ્કકમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

માષૈકં મૃતવજ્રં ચ તાલં શુદ્ધં પલદ્વયમ્ ॥ જંબીરોન્મત્તવાસભિઃ સ્તુભ્વર્કવિષમુષ્ટિભિઃ ॥ ૧૮૬ ॥

મર્યં હ્યારિજૈર્દ્રાવૈઃ પ્રત્યેકેન દિનં દિનમ્ ॥ એવં સપ્તદિનં મર્યં તદ્ગોલં વસ્ત્રવેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

વાલુકાયત્રગં સ્વેદ્યં ત્રિદિનં લઘુવહ્નિના ॥ આદાય ચૂર્ણયેત્ શ્લક્ષ્ણં પલૈકં યોજયેદ્વિષમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

દ્વિપલં પિપ્પલીચૂર્ણં મિશ્રં સર્વેશ્વરો રસઃ ॥ દ્વિગુંજો લિપ્તયેત્ ક્ષૌદ્રૈઃ સુપ્તિમંડલકુષ્ઠનુત્ ॥ ૧૮૯ ॥

બાકુલી દેવકાષ્ઠં ચ કર્ષમાત્રં સુચૂર્ણયેત્ ॥ લિહેદેરંડતૈલાક્તમનુપાનં સુસ્વાદુહમ્ ॥ ૧૯૦ ॥

શોધેલો પારો ચાર પલ તથા શોધેલો આમત્રસારો ગન્ધક એક પલ લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી એક પહોર પર્યંત લઢી તેમની કન્જલી કરવી. પછી તામ્ર ભસ્મ, અબ્રક ભસ્મ, લોહ ભસ્મ અને શોધેલો હિંગળો, એ ચારે ઔષ્ધો એક એક પલ; સોનાની તથા રૂપાની ભસ્મ દશ દશ નિષ્ક; હીરાની ભસ્મ એક માપા અને શોધેલો હરતાલ બે પલ લઈ, એ સર્વે ઔષ્ધોને મિશ્ર કરી. ઉપરની કન્જલીમાં ભેળવી, પછી કાગડી લિગ્નુનો રસ, ધન્વરાનો રસ, અરઝીનો રસ, થેરનો ક્ષીર, આકડાનો ક્ષીર, બકાનનો રસ અને કણુરના મૂળનો રસ, એ સાતે રસમાંના દરેક રસની એક એક ભાવના આપીને તે તે ભાવનાને અન્તે આખો દિવસ ખરલ કરી કરી, પછી તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કોડિયામાં મૂકી, તેનાપર ખીજું કોડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ તે સંપુટને વાલુકાયત્રમાં ઘાલી, ચૂલાપર મૂકી, અગ્નિની ધામી આંચ ત્રણ દિવસ સુધી આપીને ઔષધને પકાવવું. પછી હાંડકું ટાકું થયા બાદ સંપુટની અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તે ગોળાને ખરલમાં નાંખી, તેનો

આરિક ભૂકા કરી, તે ભૂકાની અન્દર શોધેલા વજનાગનું ચૂર્ણ એક પલ તથા લીણિડપીપરનું ચૂર્ણ બે પલ નાંખી, તે સર્વને ખરલની અન્દર ઘુણ્ટી જે એકરસ કરવું, તેનું નામ સર્વેશ્વર રસ જાણવું. આ રસ બે ગુંગ ભાર મધની સાથે ચાટી, પછી તેનાપર આખચી અને દેવદાર, એ બન્ને ઔષધોનું એક કર્પ ભાર ચૂર્ણ એરંગિયા તેલમાં મેળવીને ખાવાથી સુષ્તિ કુદ અને મંડલકુદ મરી જાય છે.

સ્વર્ણક્ષીરી રસ

હેમાહ્વાં પંચપલિકાં ક્ષિત્વા તકઘટે પચેત્ ॥

તકે જીળે સમાહૃત્ય પુનઃ ક્ષીરઘટે પચેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

ક્ષીરે જીળે સમુદૃત્ય ક્ષાલયિત્વા વિશેષતઃ ॥ તત્ત્વર્ણ પંચપલિકં મરિચાનાં પલદ્વયમ્ ॥ ૧૯૨ ॥ પલૈકં મૂર્ચ્છિતં સૂતમેકીકૃત્ય તુ મધ્યેત્ ॥ નિષ્કૈકં સુતિકૃષ્ટાતઃ સ્વર્ણક્ષીરીરસો હ્યયમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

માટીનાં હાંડલામાં ઊંચ નાંખી, તેની અન્દર દારુડીનાં મૃગ પાંચ પલ નાંખી, તેને ઉકાળવાં અને ઊંચ બળી જાય એટલે તે મૃગને કાઢી લઈ, પછી માટલામાં દૂધ નાંખી તેની અન્દર ઉપલાં મૃગિયાં પાછાં નાંખીને તેને ઉકાળવાં અને દૂધ બળી જાય એટલે તે મૃગ કાઢી લઈ, પછી પાણીથી સારી પેડે ધોઈને સૂકવવાં. એ રીતે સૂકવેલી દારુડીનાં મૃગનું ચૂર્ણ પાંચ પલ લઈ, તે ચૂર્ણની સાથે મરીનું ચૂર્ણ બે પલ તથા પારાની ભરમ એક પલ મેળવી, ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેડે ઘુણ્ટી જે મિશ્ર કરવું, તેનું નામ સ્વર્ણક્ષીરી રસ જાણવું. આ રસ એક નિષ્ક ભાર ખાવાથી સુષ્તિ કુદ મરી જાય છે.

મેહબદ્ધ રસ

ભસ્મસૂતં મૃતં કાન્તં મુંડભસ્મ શિલાજનુ ॥

શુદ્ધં તાપ્યં શિલા વ્યોષં ત્રિફળં કોલ્લીજકમ્ ॥ ૧૯૪ ॥

કપિત્થં રજનીર્ચૂર્ણ મુંગરાજેન ભાવયેત્ ॥ વિંશદ્વારં વિશેષ્યાથ મધુયુક્તં લિહેત્સદા ॥ ૧૯૫ ॥ નિષ્કમાત્રં હરેન્મેહાન્ મેહબદ્ધરસો મહાન્ ॥ મહાનિબસ્ય બીજાનિ પિષ્ટા ષડસંમિતાનિ ચ ॥ ૧૯૬ ॥ પલતંડુલ્લોચેન ઘૃતનિષ્કદ્વયેન ચ ॥ એકીકૃત્ય પિષ્તેચ્છાનુ હંતિ મેહં ચિરંતનમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

પારાની ભરમ, કાન્ત લોહભરમ, લોહભરમ, શિલાજિત, સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, શોધેલા મનશીલ, શુણ્ઠ, મરી, લીણિડપીપર, હરડાં, બેહુડાં, આંબળાં, અંકાલાના ફળ (અંકાલા)નાં બીજ, કોંઠ અને હળદર એ પન્નરે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમાંની સર્વે ભરમેને જૂદી રાખી, આકાના ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને જૂદી રાખેલ ભરમની અન્દર ભેળી, પછી તે સર્વને ખરલની અન્દર નાંખી, ભાંગરાના રસની વીશ ભાવનાએ આપવી. તે દરેક ભાવના આપતી વખતે ઉપરનાં ઔષધને ભાંગરાના રસમાં ભીજવી, આખો દિવસ ખરલ કરીને સૂકવવાથી આ રસ તૈયાર થાય છે અને તેને મેહબદ્ધ રસ કહે છે. એક નિષ્કભાર આ રસ, મધની અન્દર ચાટવાથી, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહના રોગો મરી જાય છે અથવા યકનનાં છ બીજ લઈ, તેને વાટી-લઠી, તેની ચટણી કરી, તે ચટણીને, એક પલ ચોખાનાં ધોણુની અને બે નિષ્ક ધીની સાથે મેળવી, તેમની અન્દર એક નિષ્ક ભાર આ રસ ખાવાથી, ઘણા દિવસનો પ્રમેહ રોગ મરી જાય છે.

મહાવલ્લિ રસ

ચતુઃસૂતસ્ય ગંધાઘૌ રજની ત્રિફલા શિવા ॥

પ્રત્યેકં ચ દ્વિભાગં સ્યાત્ ત્રિવૃજૈપાલચિત્રકમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રત્યેકં ચ ત્રિભાગં સ્યાત્ વ્યૂષણં દંતિજીરકમ્ ॥ પ્રત્યેકમષ્ટભાગં સ્યાદેકીકૃત્ય વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

જયન્તી સ્તુક્પયોમૃગવહ્નિવાતારિતૈલકૈઃ ॥ પ્રત્યેકેન ક્રમાદ્ ભાવ્યં સસવારં પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૨૦૦ ॥

મહાવહ્નિસો નામ નિષ્કમુષ્ણજલૈઃ પિબેત્ ॥ વિરેચનં ભવેત્તેન તક્રમકં સસૈન્ધવમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

દિનાંતે દાપયેત્ પથ્યં વર્જયેચ્છીતલં જલમ્ ॥ સર્વોદરહરઃ પ્રોક્તો મૂઢવાતહરઃ પરઃ ॥ ૨૦૨ ॥

શોધેલો પારો ચાર ભાગ; શોધેલો આમલસારો ગન્ધક આઠ ભાગ; હળદર, હરડાં, ખેહુડાં, આંખળાં અને હીમજ, એ પાંચે ઔષધોએ ભાગ; નશોતર, શોધેલો નેપાળો અને ચિત્રો, એ ત્રણે ઔષધો ત્રણ ત્રણ ભાગ; શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર, નેપાળાનું મૃળ અને છરું, એ પાંચે ઔષધો આઠ આઠ ભાગ લઇ; એ સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલમાં નાંખી, પછી જ્યંતિનો-અરણુનો રસ, થોરનો ક્ષીર, ભાંગરાનો રસ, ચિત્રાનો રસ અને એરંડિયું તેલ, એ પાંચે રસમાંના દરેક રસની સાત સાત ભાવના આપી, તે તે ભાવનાને અન્તે આપેા દિવસ ખરલ કરી, પછી તેનો ગોળો વાળી જે સૂકવવો, તેનું નામ મહાવલ્લિ રસ જાણવું. આ રસની, એક એક નિષ્કની ગોળી દરેક રોજ ઊંના પાણીમાં લીધાથી રોગ લાગે છે. એ રોગ લાગી રહ્યા પછી, તેના પર પથ્થ તરીકે સિન્ધાગુણ સાથે છાશ ભાત ખાવાથી અને તેના પર ટાટું પાણી ન પીતાં ઉનું પાણી પીવાથી, સર્વે પ્રકારના ઉદરરોગ અને મૂઢવાત મટી જાય છે.

વિદ્યાધર રસ

ગંધકં તાલકં તાપ્યં મૃતતામ્રં મનઃશિલામ્ ॥

શુદ્ધં સૂતં ચ તુલ્યાંશં મર્દયેત્ ભાવયેદ્દિનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥ પિપ્પલ્યાસ્તુ કષાયેણ વજ્રીક્ષીરેણ ભાવયેત્ ॥ નિષ્કાર્ધં ભક્ષયેત્ ક્ષોદ્રૈર્ગુલ્મં પ્રીહાદિકં જયેત્ ॥ ૨૦૪ ॥ રસો વિદ્યાધરો નામ ગોમૂત્રં ચ પિબેદનુ ॥

શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, શોધેલી હરતાલ, સુવર્ણમાલિકા ભરમ, તામ્રભરમ, શોધેલો મનશીલ અને શોધેલો પારો, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી, લીણ્ડીપીપરના કાદામાં તથા થોરના દૂધમાં-ક્ષીરમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી, તેને જે સૂકવવું, તેનું નામ વિદ્યાધર રસ જાણવું. અર્ધ નિષ્ક ભાર આ રસ, મધની અન્દર ચાટી, તરત તેના પર ગોમૂત્ર પીએ તો શુભ તથા પ્લીહા રોગ મટી જાય છે.

ત્રિનેત્રાખ્ય રસ

ટંકણં હારિણં કૃંગં સ્વર્ણં શુલ્બં મૃતં રસમ્ ॥ ૨૦૫ ॥

દિનૈકમાર્દ્રકાઘૈર્મર્યં રુચ્વા પુટે પચેત્ ॥ ત્રિનેત્રાચ્ચરસસ્યૈકં માષં મધ્વાજ્યકૈર્લિહેત્ ॥ ૨૦૬ ॥ સૈન્ધવં જીરકં હિંગુ મધ્વાજ્યામ્યાં લિહેદનુ ॥ પંક્તિશૂલહરઃ રુચ્યાતો માસમાત્રાત્ર સંશયઃ ॥ ૨૦૭ ॥

કૂલાવેલો પાટિયો ટંકણખાર, હરણુનું શિંગડું, સુવર્ણ ભરમ, તામ્રભરમ અને પારાની ભરમ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, આદાના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, તેમનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કોડિયામાં મૂકી, તેના પર માટીનું બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધ પર ઢગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીટી, પછી તેના પર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા

આદ, તે સમ્પુટને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સમ્પુટ ટાઢું થાય ત્યારે તેને બહાર કાઢી, તેની અન્દરના ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી, લઢીને તેનો જે ખારીક ભૂકા કરવો, તેનું નામ ત્રિનેત્રાખ્ય રસ બાળવું. મધ અને ઘીને મિશ્ર કરી, તેમની અન્દર એક માખા ભાર આ રસ ચાટી, પછી તેનાપર સિન્ધાલુણુ, જીરું અને સેકેલી હિંગ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે વળને લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, ઘી તથા મધની સાથે ચાટવાથી, પંકિતશુદ્ધ-પરિ-લામશુદ્ધ એક મહિનામાં મટી જાય છે, એમાં સંશય નથી.

ગજકેસરી રસ

શુદ્ધસૂતં દ્વિધા ગંધં યામૈકં મર્દયેદ્ દઢમ્ ॥

દ્વયોસ્તુલ્યશુદ્ધતામ્રસંપુટે તન્નિરોધયેત્ ॥ ૨૦૮ ॥

ઋર્વાધો લવણં દત્ત્વા મૃદ્માંહે ધારયેત્ ભિષક્ ॥ તતો ગજપુટે પક્ત્વા સ્વાંગશીતં સમુદ્ધેત્ ॥ ૨૦૯ ॥

સંપુટં ચૂર્ણયેત્ સૂક્ષ્મં પર્ણલંબે દ્વિગુંજકમ્ ॥ મક્ષયેત્ સર્વશૂભાર્તો હિંચુ શુંઠીસજીરકમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

વચામરિચ્જં ચૂર્ણં કર્ષમુળજલૈઃ પિવેત્ ॥ અસાખ્યં નાશયેન્ચ્છલં રસોડ્યં ગજકેસરી ॥ ૨૧૧ ॥

શોધેલો પારો એક ભાગ તથા શોધેલો આમલસારો ગન્ધક બે ભાગ લઇ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલમાં નાંખી, એક પહોર સુધી સારી પેઢે ઘુણ્ટવાં. પછી તે બન્નેના સમાન શોધેલું ત્રાંબું લઇ, તેનું કટોદાન કરાવી, તે કટોદાનની અન્દર ઉપલું ઔષધ નાંખી, તેનું સારી પેઢે મજબૂત ઢાંકણું ઢાંકવું; પછી માટીનું હાંડણું લઇ, તે હાંડલાંના મધ્ય ભાગ સુધી મીઠું ભરી, તેનાપર ઉપલું કટોદાન મૂકી, પછી તે હાંડલાંના મોઢા સુધી મીઠું ભરી, તેનાપર ઢાંકણું ઢાંકી, તે બન્નેની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ તે હાંડલાંને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. હાંડણું ટાઢું થાય ત્યારે તેની અન્દરનાં કટોદાનને બહાર કાઢી, ઔષધ ભરેલાં તે કટોદાનને ખરલની અન્દર નાંખી, તેનો જે ખારીક ભૂકા કરવો, તેનું નામ ગજકેસરી રસ બાળવું. જે મનુષ્ય સર્વ પ્રકારનાં શુભથી પીડાતો હોય, તે મનુષ્યે બે ગુંજ ભાર આ રસ, નાગરવેલના પાનના ટુકડા સાથે ખાઇ, તેનાપર સેકેલી હિંગ, શુણ્ઠ, જીરું, અને ઘોડાવજ મરી, એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણની અન્દરથી એક કર્પ ભાર ચૂર્ણ ઉંના પાણીની સાથે ખાવાથી, અસાધ્ય શુદ્ધ પણ મટી જાય છે.

અગ્નિપુણ્ડી વટી

શુદ્ધસૂતં વિષં ગંધમજમોદાં ફલત્રયમ્ ॥

સ્વર્જિક્ષારં યવક્ષારં વહ્નિસૈન્ધવજીરકમ્ ॥ ૨૧૨ ॥ સૌવર્ચલં વિંડગાનિ સામુદ્રં ત્ર્યુષણં સમમ્ ॥

વિષમુષ્ટિં સર્વતુલ્યાં જંબીરામ્લેન મર્દયેત્ ॥ ૨૧૩ ॥ મરિચામાં વર્ટોં ક્ષાદેત્ સર્વાંગીર્ણપ્રશાંતયે ॥

શોધેલો પારો, શોધેલો વજનાગ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, બોડી અજમોદ, હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, સાજખાર, જવખાર, ચિત્રો, સિન્ધાલુણુ, જીરું, સંચળ, વાવડિંગ, મીઠું, શુણ્ઠ, મરી અને લીણડીપીપર, એ અઢારે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તથા બકાનનાં બી, તે સર્વ ઔષધોના સરખાં લઇ, પછી તે સર્વ ઔષધોને એકડાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી, કાગદી લિમ્બુના રસમાં ઘુણ્ડી, મરીના જેવડી ગોળી ઠાળવી. એ ગોળી, એક એક ખાવાથી, સર્વ પ્રકારના અજીર્ણ રોગો મટી જાય છે.

અઘ્નુકૃષ્ટક ૨૪ શુદ્ધસૂતં વિષં ગંધં સમં સર્વં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૨૧૪ ॥

મરિચં સર્વતુલ્યાંશં કંટકાર્યાઃ ફલદ્રવૈઃ ॥ મર્દયેત્ ભાવયેત્ સર્વમેકવિંશતિવારકમ્ ॥ ૨૧૫ ॥

વર્તી ગુંજાત્રયં લ્હાવેત્ સર્વાજીર્ણપ્રશાંતયે ॥ અજીર્ણકંટકશ્ચાયં રસો હંતિ વિષૂચિકામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

શોધેલો પારો, શોધેલો વછનાગ અને શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, એ ત્રણે ઔષધો સ્ત્રમ ભાગ લઈ અને તે સર્વે ઔષધોનાં ઢેટલાં મરી લઈ, તે સર્વને મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી ઉભીભોરીંગણીના ડોડવા(ફલ)ના રસમાં ઘુણ્ટીને સૂકવવું. એ રીતે ઉભીભોરીંગણીના ફલના રસની એકવીશ ભાવના આપી, પછી તેની જે ગોળી વાળવી, તેનું નામ અઘ્નુકૃષ્ટક રસ બાળવું. આ રસની ત્રણ ગુંગા ભારની એક એક ગોળી ખાવાથી, સર્વે પ્રકારના અઘ્નુ રોગો અને વિષૂચિકા રોગ મટી જાય છે.

મૃતં સૂતં મૃતં તામ્રં હિંગુ પુષ્કરમૂલકમ્ ॥
અન્થાનુભૈરવ ૨૪ સૈન્ધવં ગંધકં તાલં કટુર્કી ચૂર્ણયેત્ સમમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

પુનર્નવાદેવદાલીનિર્ગુહીતંડુલીચકૈઃ ॥ તિક્તકોશાતકીદ્રાવૈર્દિનૈકં મર્દયેદ્ દઢમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

માષમાત્રં લિહેત્ ક્ષોદ્રૈ રસં મંથાનુભૈરવમ્ ॥ કફરોગપ્રશાન્ત્યર્થં નિબક્વાથં પિવેદનુ ॥ ૨૧૯ ॥

પારાની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સેંકેલી દિંગ, પુષ્કરમૂલ-શાલતર (યુનાની), સિન્ધાલુણ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, શોધેલો હરતાલ અને કડુ, એ આડે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ તથા ભસ્મ સિવાયનાં યાકીનાં ઔષધોનો ઝીણો ભૂકા કરી, તે ભૂકાને ભસ્મની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તે સર્વે ઔષધોને ખરલની અન્દર નાંખી તે પછી, સાટોડીનો રસ, કુકડવેલાનો રસ, નગડનો રસ, તાંજલજનો રસ અને કડવાં તુરિયાનો રસ, એ પાંચે રસ-માંના દરેક રસની એક એક ભાવના આપી, પછી તે દરેક ભાવનાને અન્તે, તેને આખો દિવસ સારી પેઠે લઈ, તેનો જે પારીક ભૂકા કરવો, તેનું નામ મંથાનુભૈરવ રસ બાળવું. એક માષા ભાર આ રસ, મધની અન્દર ચાટી, તેનાપર કડવા કિમ્બડાની અન્ત-છાલનો કાઠો પીવાથી કફરોગ મટી જાય છે.

વાતનાશન ૨૪ સૂતઠાટકવજ્રાણિ તામ્રં લોહં ચ માક્ષિકમ્ ॥

તાલં નીલાંજનં તુલ્યમહિષેનં સમાંશકમ્ ॥ ૨૨૦ ॥ પંચાનાં લવણાનાં ચ ભાગમેકં વિમર્દયેત્ ॥

વજ્રીક્ષીરૈર્દિનૈકં તુ રુઘ્વાડ્યોમૂધૃરં પચેત્ ॥ ૨૨૧ ॥ માષૈકમાદ્રંકદ્રાવૈર્લેહ્યેદ્વાતનાશનમ્ ॥

પિપ્પલીમૂલજઘ્ઘાં સકૃષ્ણમનુપાયયેત્ ॥ ૨૨૨ ॥ સર્વાન્ વાતવિકારાંસ્તુ નિહંત્યાક્ષેપકાદિકાન્ ॥

પારાની ભસ્મ, સોનાની ભસ્મ, હીરાની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, લોહ ભસ્મ, સુવર્ણમા-ક્ષિક ભસ્મ, શોધેલો હરતાલ, શોધેલો સુરમો, મોરધુધુની ભસ્મ અને અશીણ, એ દશે ઔષધો એક એક ભાગ; સિન્ધાલુણ, સંચળ, ખિડલવણ, મીઠું અને વડાગરં મીઠું, એ પાંચે લવણો મળીને એક ભાગ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, થોરના ક્ષીરમાં એક દિવસ ઘુણ્ટી, તેમનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કાડિયામાં મૂકી તેનાપર માટીનું ખીજું કાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધ-પર લગવું લપેટી, તેના પર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, તે લેપને

સૂકવવો. પછી એક મોટો ખાડો કરી, તેની અન્દર ખીજો નાનો ખાડો કરી, તે નાના ખાડાની અન્દર ઉપલું કપડાંછન્દ કરેલું સમ્પુટ મૂકી, સમ્પુટના મોઢાપર રેતી પાથરી, પછી તેનાપર સળગાવેલાં અગાયાં છાણાંનો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સમ્પુટ ઠરી ગયા આદ, તેની અન્દરનાં ઔષધને બહાર કાઢી. ખરલની અન્દર નાંખી, તેનો જે ભૂંકા કરવો, તેનું નામ વાતનાશન રસ બાળવું. એક માયા ભાર આ રસ, આદાના રસમાં ખાધ, પછી તેનાપર, પીપળીમૂળના ગણ્ડોડાનો કાઢો કરી, તે કાઢાની અન્દર લીણીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી પીવાથી, આક્ષેપકાદિ સર્વ વાતવિકારો મટી જાય છે.

રોગહર રસ કનકસ્યાષ્ટશાળાઃ સ્યુઃ સૂતો દ્વાદશર્મિતઃ ॥ ૨૨૩ ॥

ગંધોડપિ દ્વાદશ પ્રોક્તસ્તાન્ન શાળાદ્વયોન્મિતમ્ ॥ અન્નકસ્ય ચતુઃશાળં માક્ષિકં ચ દ્વિશાણિકમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

વંગો દ્વિશાળઃ સૌવીરં ત્રિશાળં લોહમષ્ટકમ્ ॥ વિષં ત્રિશાણિકં કુર્યાત્ લાંગલી પલસંમિતા ॥ ૨૨૫ ॥

મર્દયેત દિનમેકં ચ રસૈરમ્લપ્લોદ્ભવૈઃ ॥ દયાન્મૃદુપુટં વહ્નૌ તતઃ સૂક્ષ્મં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૨૨૬ ॥

માષમાત્રો રસો દેયઃ સન્નિગતે સુદારણે ॥ આર્દ્રકસ્વરસેનૈવ રસોનસ્ય રસેન વા ॥ ૨૨૭ ॥

કિલાસં સર્વકુષ્ઠાનિ વિસર્પં ચ ભગંદરમ્ ॥ જ્વરં ગરમજીર્ણં ચ જયેદ્રોગહરો રસઃ ॥ ૨૨૮ ॥

ધન્તરાનાં શોધેલાં ખી આડ શાણુ; શોધેલો પારો તથા શોધેલો ગન્ધક આર આર શાણુ; તાન્નભરમ બે શાણુ; અન્નક ભરમ ચાર શાણુ; સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ તથા બંગભરમ બે બે શાણુ; શુદ્ધ કરેલો સુરમો ત્રણ શાણુ; લોહ ભરમ આડ શાણુ; શોધેલો વછનાગ ત્રણ શાણુ અને દૂધિયા વછનાગનાં મૂળ એક પત્ત; એ અગ્યારે ઔષધોમાંની ભરમ સિવાયનાં ખાડાના ઔષધોનો ભૂંકા કરી, તે ભૂંકાને ઉપરની સર્વ ભરમો સાથે મેળવી, પછી તે સર્વને ખરલની અન્દર નાંખી. લિમ્બુના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કાડિયામાં મૂકી, તેનીપર માટીનું બીજું કાડિયું ઉંચું વાળી, તે બન્ને કાડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી તે લેપને સૂકવવો. પછી તે સમ્પુટને અગાયાં છાણાંનો હલકા પુટ આપવો. પછી સમ્પુટ ઠરી ગયા આદ, તેની અન્દરનાં ઔષધને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેડે ઘુણટી, જે જીણો ભૂંકા કરવો, તેનું નામ રોગહર રસ બાળવું. આ રસ, આદાના રસની સાથે અથવા લસણના રસની સાથે એક માયા ભાર આપવાથી, દારણુ સન્નિપાત મટી જાય છે. વળી કિલાસ કુષ્-શ્વેત કુષ્, ખીજા સર્વ પ્રકારનાં કુણ્ડો, વિસર્પ, ભગન્દર, જ્વર, કૃત્રિમ વિષ અને અજીર્ણ રોગ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

સન્નિપાતભૈરવ રસ રસો ગંધલ્લિણિકર્ષૌ કુર્યાત્ કજ્જલિકાં દ્વયોઃ ॥

તારાન્નતામ્રવંગાહિસારાશ્ચૈકૈકકાર્ષિકાઃ ॥ ૨૨૯ ॥

શિમુજ્વાલામુખીશુંઠીબિલ્વેન્મ્યસ્તંડુલીયકાત્ ॥ પ્રત્યેકં સ્વરસૈઃ કુર્યાદામૈકૈકં વિમર્દનમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

કૃત્વા ગોલં ઘૃતં વજ્રૈર્લેવળાપૂરિતે ન્યસેત્ ॥ કાચમાંડે તતઃ સ્થાલ્યાં કાચકૃપીં નિવેશયેત્ ॥ ૨૩૧ ॥

વાલુકાભિઃ પ્રપૂર્યાંધ્ય વહિર્યામદ્વયં ભવેત્ ॥ તત્ ઉદ્ઘૃત્ય તં ગોલં ચૂર્ણયિત્વા વિમિશ્રયેત્ ॥ ૨૩૨ ॥

પ્રવાલચૂર્ણકર્ષેણ શાળમાત્રવિષેણ ચ ॥ કૃષ્ણસર્પસ્ય ગરલૈર્દિવસં ભાવયેત્તથા ॥ ૨૩૩ ॥

તગરં મુસલી માંસી હેમાહ્વા વેતસઃ કળા ॥ નીલીની પત્રકં ચૈલા ચિત્રકચ્ચ કુઠેરકઃ ॥ ૨૩૪ ॥
 શતપુષ્પા દેવદાલી ધતૂરાગસ્ય મુંડિકાઃ ॥ મધૂકજાતિ મદનરસૈરેષાં વિમર્દયેત્ ॥ ૨૩૫ ॥
 પ્રત્યેકમેકવેલં ચ તતઃ સંશોષ્ય ધારયેત્ ॥ બીજપૂરાદ્કદ્માર્વૈર્મરિચૈઃ ષોડશોન્મિતૈઃ ॥ ૨૩૬ ॥
 રસો દ્વિગુંજાપ્રમિતઃ સન્નિપાતસ્ય દીયતે ॥ પ્રસિદ્ધોડ્યં રસો નાત્રા સન્નિપાતસ્ય ભૈરવઃ ॥ ૨૩૭ ॥

શોધેલો પારો તથા શોધેલો આમલસારો ગન્ધક ત્રણ ત્રણ કર્પ લઈ, એ બન્નેને ખર-
 લની અન્દર નાંખી, સારી પેટે ઘુણ્ટી, મિશ્ર કરી તેમની કળગલી કરવી. પછી રૂપાંની-
 ભરમ, અબ્રક ભરમ, તામ્ર ભરમ, યંગ ભરમ, સીસાંની ભરમ અને લોહ ભરમ, એ છએ
 ભરમો, એક એક કર્પ ભાર લઈ, તેમને ઉપલી કળગલીની સાથે મિશ્ર કરી પછી તેને
 શરગવાની અન્તર્છાલનો રસ, વેલરિયાં જામ્બૂની અન્તર્છાલનો રસ, શુણ્ઠનો કાઠો, બીલીનો
 કાઠો અને તાંદલજની ભાજનો રસ, એ પાંચે રસમાંના દરેક રસની અન્દર એક એક પહોર
 સૂધી ઘુણ્ટી, પછી તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને ફરતું લૂગડું લપેટી, પછી તેના પર સૂતર
 વીટવું. પછી કાચના પ્યાલામાં મીઠું ભરી, તેના પર લૂગડું લપેટેલો ગોળો મૂકી, તેના પર
 પાણું મીઠું દાખી, તેના પર કાચનો બીજો પ્યાલો ઉન્ધો પાડી, તે બન્ને પ્યાલાની સાંધપર
 લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીટી, પછી તેના પર ભીની માટીનો લેપ કરી સૂકવવો. પછી
 એક હાંડલું લઈ, તે હાંડલાના અર્ધા ભાગ સૂધી રેતી ભરી, તેની અન્દર ઉપરનું કપડછન્દ
 ફેરેલું કાચના પ્યાલાનું સમ્પુટ મૂકી, પછી તે હાંડલાના મોઢા સૂધી રેતી ભરી, તે હાંડલાને
 ચૂલાપર મૂકી બે પહોર સૂધી અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલાંની અન્દરનું સમ્પુટ ટાંટું થાય
 ત્યારે તેની અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તેનો ઝીણો ભૂંઠા કરી, પછી તે ભૂંઠાની સાથે
 શોધેલાં પરવાળાં(પ્રવાલ)નો ભૂંઠા એક કર્પ અને શોધેલા વજનાગનો ભૂંઠા એક શાણ
 મેળવી, તે ત્રણેને કાળોતરા (કાળા) સર્પના ઝેરની લાવના આપી, એક દિવસ ખરલ કરી,
 પછી એ ઔષધોને, તગળ, મુસળી, બાલછડ, દારુડીનાં મૂળ, જલજામ્બવો, લીણીપીપર,
 ગળી, તમાલ પત્ર, એલચી, ચિત્રો, જંગલી તુલસી, વરિયાળી કુકડવેલાં, ધન્તૂરો, અગથિયો,
 મુંડી-ગોરખમુંડી, મહુડો, નાઇ અને મીઠાળ, એ ઓગણીશે ઔષધોઓના રસમાંના દરેક
 રસની અન્દર બે બે પહોર સૂધી ઘુણ્ટીને દરેક ઘુણ્ટવાને અન્તે સૂકવવું. એ રીતે તૈયાર
 કરેલા આ રસનું નામ સન્નિપાતભૈરવ રસ જાણવું. મોલ મરીના દાણાના ચૂર્ણની સાથે બે
 ગુંજ ભાર આ રસ મિશ્ર કરીને પછી તે, બીજોરાં લિમ્બુના રસની અને આદાના રસની
 સાથે સન્નિપાતવાળાને ચટાડવાથી, સન્નિપાત રોગ મટી જાય છે. વળી આ સન્નિપાત ભૈરવ
 રસ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

અહણીકપાટ રસ

તારમૌક્તિકહેમાનિ સારચૈકૈકભાગકાઃ ॥

દ્વિભાગો ગંધકઃ સૂતસ્ત્રિભાગો મર્દયેદિમાન્ ॥ ૨૩૮ ॥

કપિત્થસ્વરસૈર્ગાઢં મૃગશ્લેષે તતઃ ક્ષિપેત્ ॥ પુટેન્મધ્યપુટેનૈવ તત્ત ઉદ્ઘૃત્ય મર્દયેત્ ॥ ૨૩૯ ॥

બલારસૈઃ સપ્તવેલ્મપામાર્ગરસૈસ્ત્રિધા ॥ લોઘ્રપ્રતિવિષામુસ્તધાતર્કોદ્રયવામૃતાઃ ॥ ૨૪૦ ॥

પ્રત્યેકમેષાં સ્વરસૈર્માવના સ્યાત્ ત્રિધા ત્રિધા ॥ માષમાત્રો રસો દેયો મધુના મરિચૈસ્તથા ૨૪૧
હન્યાત્સર્વાનતીસારાન્ પ્રહર્ણીં સર્વજામપિ ॥ કપાટો પ્રહ્ણીરોગે રસોડયં વહ્નિદીપનઃ ॥ ૨૪૨ ॥

રૂપાંતી ભરમ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક એ ભાગ; અને શુદ્ધ કરેલો પારો ત્રણ ભાગ; એ એક ભાગ; શોધેલો આમલસારો ગન્ધક એ ભાગ; અને શુદ્ધ કરેલો પારો ત્રણ ભાગ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી કાંડના રસની અન્દર સારી પેટે ઘુણ્ટી, પછી તેને હરણના શિંગડામાં ભરી, તે શિંગડાપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી પછી તેનાપર ભીતી માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય પાદ કપડાં કહેલાં તે શિંગડાને અડાયાં છાણાંતો મધ્યમ પુટ આપવો. પછી કપડાં કહેલાં શિંગડું ટાંકું થાય ત્યારે તે શિંગડાપરનું કપડાં કાઢી નાંખી, તે શિંગડાને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે ઘુણ્ટી તેનો ભૂકા કરી, પછી તે ભૂકાને બઘાના-અઘાણાના-ખરેટીના છોડના મૂળના રસની સાત ભાવના તથા અધેટો, લોદર, અતિવિપ, નાગરમોથ, ધાવણી, ઇન્દ્રજ્ય અને ગજો, એ સાતે વનસ્પતિ(રસ ન નીકળતો હોય, તો તેના કાઢા)ની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપવી. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ અહણીકપાટ રસ બન્યું. આ રસ, એક માષા ભાર, મરીના ચૂર્ણની સાથે મધની અન્દર ચાટવાથી, સર્વે અનિસારો અને સર્વે પ્રકારના સંગ્રહણી રોગો મટી જાય છે અને જરૂરિ પ્રદિષ્ઠ થાય છે.

પન્નકપાટ રસ મૃતસૂતાન્નકં ગંધં યવકારં સટંકળમ્ ॥

અમિમંચં વચાં કુર્યાત્સૂતતુલ્યાનિમાન્સુધીઃ ॥ ૨૪૩ ॥ તતો જડંતેઃ જંબીરમંગદ્રાવૈર્વિમદંયે ॥

ત્રિવાસરં તતો ગોલં કૃત્વા સંશોષ્ય ધારયેત્ ॥ ૨૪૪ ॥ લોહપાત્રે શરાવં ચ દત્ત્વોપરિ વિમુદ્રયેત્ ॥

અધોવહ્નિં શનૈઃ કુર્યાંચામાર્થં તત ઉદ્ધરેત્ ॥ ૨૪૫ ॥ રસતુલ્યાં પ્રતિવિત્તં દયાન્મોક્ષં તથા ॥

કપિત્થવિજયાદ્રાવૈર્માવિયેત્સપ્તધા મિષક્ ॥ ૨૪૬ ॥ ધાતકીન્દ્રયવા મુસ્તા લોઘ્રં વિલ્વં ગુહ્નચિકા ॥

૧૮૮૬૭ ॥ રસં વન્નકપાટાલ્યં શાળેકં મધુના લિંહેત્ ॥

વહ્નિં શુટ્ટીં વિઙં વિલ્વં લઘ્ણં ચૂર્ણયેત્સમમ્ ॥ ૨૪૮ ॥ પિંવેદુષ્ણાંતુના ચાનુ સર્વજાં પ્રહર્ણીં જયેત્ ॥

પારાની ભરમ, અન્નક ભરમ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, જવખાર, ટંકણખાર, અરણીનું મૂળ અને ઘોડાવજ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, તેમને અરણીનો રસ, કાગડી લિમ્બુનો રસ અને ભંગરાનો રસ, એ ત્રણે રસ માંના દરેક રસની અન્દર એક એક દિવસ ખરલ કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ખરલ કરી, તેમને ગોળો વાળી, તે ગોળાને સૂકવવો. ગોળો સૂકાઈ જાય એટલે તે ગોળાને લોઢાની કઢાઈમાં મૂકી, તેનાપર ઉન્નું કાણિયું ઢાંકી, પછી કઢાઈનાં તળિયાંની અને કાણિયાંની વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તેનાપર ભીતી માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય એટલે, તે કઢાઈને ચૂલાપર મૂકી તેની નીચે ધીમો ધીમો અગ્નિ અર્ધા પહોર સૂધી આપવો. પછી તે કઢાઈ ટાઢી થાય ત્યારે તેની અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, તેના જેટલું જ અતિવિપનું ચૂર્ણ તથા તેટલું જ મોચરસનું ચૂર્ણ લઈ, તે બન્ને

ચૂર્ણને, ખરલની અન્દર નાંખેલા ઉપલા ગોળાની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તેમને કોઠના રસની સાત લાવના; લાંગના રસની સાત લાવના; તથા ધાવણીનાં ફૂલ, ઇન્દ્રજ્ય, નાગરમેથા, લોદર, ખીલી અને ગળો, એ છએ ઔષધોના જૂદા જૂદા રસ કાઢી અથવા જેમના રસ ન નીકળી શકતા હોય, તેમના જૂદા જૂદા કાઢા કરી, તે દરેકની એક એક લાવના આપવી. એ રીતે બધી મળીને જે વીશ લાવનાઓ આપવાનું કહ્યું, તેમાં દરેક લાવના આપીને, તે દરેક લાવનાને અન્તે તે ઔષધને સૂકવવું. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ વજ્રકપાટ રસ ગણવું. એક શાણુ ભાર આ રસ, મધની સાથે ચાટીને પછી તેનાપર ચિત્રો, શુક્ર, બિડલવણુ, ખીલી અને સિન્ધાલુણુ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને ઉંના પાણીની સાથે કાકવાથી, સર્વે પ્રકારના દોષોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સંગ્રહણી રોગ મટી જાય છે.

મદનકામદેવ રસ

તારં વજ્રં સુવર્ણં ચ તામ્રં સૂતકાંધકમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

લોહં ક્રમવિદ્વાનિ કુર્યાદિતાનિ માત્રયા ॥

વિમર્યં કન્યકાદ્રાવૈર્યસેત્કાચમયે ઘંટે ॥ ૨૫૦ ॥ વિમુચ્ચ પિઠરીમઞ્ચે ધારયેત્ સૈન્ધવાદ્રુતે ॥

પિઠરીં મુદ્રયેત્સમ્યક્ તતસ્ત્રુલ્લ્યાં નિવેશયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥ વહ્નિં શનૈઃ શનૈઃ કુર્યાત્ દિનૈકં તત ઉદ્ધરેત્ ॥

સ્વાંગશીતં ચ સંચૂર્ણ્ય ભાવયેદકંદુગ્ધકૈઃ ॥ ૨૫૨ ॥ અશ્વગંધા ચ કાકોલી વાનરી મુસલી હુરા ॥

ત્રિત્રિવેલં રસૈરેષાં શતાવર્યાશ્ચ ભાવયેત્ ॥ ૨૫૩ ॥ પદ્મકંદકસેરૂણાં રસૈઃ કાશસ્ય ભાવયેત્ ॥

કસ્તૂરીવ્યોષકપૂર્વકંકોલૈલલવંગકમ્ ॥ ૨૫૪ ॥ પૂર્વચૂર્ણાદ્દશમેતત્ત્રુર્ણં વિમિશ્રયેત્ ॥

સર્વૈઃ સમાં શકરાં ચ દત્ત્વા શાણોન્મિતં પિવેત્ ॥ ૨૫૫ ॥ ગોદુગ્ધદ્વિપલૈર્મૈવ મધુરાહારસેવકઃ ॥

અસ્ય પ્રમાવાત્સૌન્દર્યં સ લભેન્નાત્ર સંશયઃ ॥ ૨૫૬ ॥ તરુણી રમયેદ્ બહોઃ શુક્રહાનિ નં જાયતે ॥

રૂપાંતી ભસ્મ એક ભાગ; હીરાની ભસ્મ બે ભાગ; સુવર્ણુ ભસ્મ ત્રણ ભાગ; તામ્ર-ભસ્મ ચાર ભાગ; પારાની ભસ્મ પાંચ ભાગ; શોધેલો આમલસારો ગન્ધક છ ભાગ; અને લોહભસ્મ સાત ભાગ, એ પ્રમાણે દરેક ઔષધ એક એકથી એક એક ભાગ વધારે લઈ, એ સર્વને ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, કુંવારના રસમાં ઘુંટી એટલે લાવના દઈ, તેમને કાચના શીશામાં ભરી, તે શીશાના મોઢાંપર ખુચ દઈ, પછી તે આખા શીશાપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સુતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી સૂકવવો. પછી એક હાંડલું લઈ, તે હાંડલાંના અર્ધાભાગ સુધી સિન્ધાલુણુ ભરી, તેનાપર કપડાંન્દ્ર કરેલો શિંશો મૂટી, પછી હાંડલાંના મોઢા સુધી સિન્ધાલુણુ ભરી, તેનાપર ઉંધું દ્રાણું ઢાંટી, પછી તે હાંડલાંની અને દ્રાણીયાની વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સુતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા પછી તે હાંડલાંને ચૂલાપર મૂટી તેની નીચે એક દિવસ પર્યન્ત ધીમે ધીમે અગ્નિ રાખવો. પછી તે હાંડલું ટાટું થાય ત્યારે તેને હેડે ઉતારી, હાંડલામાંના શીશાની અન્દરનાં ઔષધને બહાર કાઢી, ખરલની અન્દર નાંખી, તેનો ઝીણો ભૂકા કરી, પછી તે ભૂકાને આંકડાના ક્ષીરની લાવના આપવી. (કુંવારના રસની લાવના આપ્યા પછી જ આંકડાના ક્ષીરની લાવના આપી, પછી ઔષધને શીશામાં ભરી, અગ્નિ આપીને ઔષધને તૈયાર કરવું, એ વધારે ઉત્તમ છે. પણ ઔષધ તૈયાર થયા પછી આપેલી આ આંકડાના ક્ષીરની લાવ-

નાથી ઉલટી પણ થાય છે, માટે પ્રથમ આંકડાના ક્ષીરની ભાવના આપવી એ ઉત્તમ રસો છે.) પછી આખસન્ધ, કાકાલી-આખસન્ધ, કૌયાં, મુસલી, એખરો, શતાવલી, કમલકન્દ (લોઠ), કચ્છરો અને કાંસ-કાંસડો, આ નવે ઔષધોના જૂદા જૂદા રસ કાઢી અથવા જેમના રસ ન નીકળી શકતા હોય, તેમના જૂદા જૂદા કાઢા કરીને, તે દરેકની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ આપવી. એ રીતે જે ભાવનાઓ આપવાનું કહ્યું, તે તે ભાવનાઓ આપી રહ્યા પછી, કસ્તૂરી, શુંક, મરી, લીંડીપીપર, કપૂર, ચણકુઆખ, એલચી અને લવિંગ, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણ, ઉપરનાં રસાયનનો આઠમો ભાગ લઈ, ઉપરનાં રસાયનની અન્દર મેળવી, પછી તે સર્વનાં જેટલી સાકર લઈ, તેનો ભૂંકા કરી, તે ભૂકાને ઉપરનાં ઔષધોની સાથે મિશ્ર કરવો. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ મદન કામદેવ રસ બાળવું. એક શાણુ ભાર આ રસ, એ પલ ભાર ગાયના દૂધની અન્દર ખાધને પછી તેનાપર મીઠા (દૂધ, ઘી, શાકર, શીરો, મિષ્ટાન્ન વગેરે) પદાર્થનું ભોજન કરવાને લીધે, આ રસાયનના પ્રભાવથી શરીર અતિશય રૂપાળું થાય છે અને ઘણી જીવાન સ્ત્રીઓ સાથે રંગભોગ રમ્યા છતાં પણ ધાતુનો ક્ષય થતો નથી.

કન્દર્પસુંદર રસ સૂતો વજ્રમહિર્મુક્તા તારં હેમાસિતાવ્રકમ્ ॥૨૫૭॥

રસૈઃ કર્ણશકાનેતાન્ મર્દયેદિરિમેદજૈઃ ॥

પ્રવાલચૂર્ણ ગંધશ્ચ દ્વિત્વિકર્ણૌ વિમિશ્રયેત્ ॥ ૨૫૮ ॥ તતોશ્રંગાસ્વરસૈર્વિમર્યં મૃગશૃંગકે ॥
ક્ષિપ્ત્વા મૃદુપુટં પત્ત્વા ભાવયેદ્વાતકીરસૈઃ ॥ ૨૫૯ ॥ કાકોલીમધુકં માંસીં બલાત્રયવિસેહુદમ્ ॥
દ્રાક્ષાપિપ્પલિવંદાકં વરીં પર્ણીચતુષ્ટયમ્ ॥ ૨૬૦ ॥ પરુષકં કસેરુશ્ચ મધુકં વાનરીં તથા ॥
ભાવયિત્વા રસૈરષાં શોષયિત્વા વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૨૬૧ ॥ એલા ત્વક્ પત્રકં વાંશીં લવંગાગરુકેશરમ્ ॥
મુસ્તં મૃગમદઃ કૃષ્ણા જલં ચંદ્રશ્ચ મિશ્રયેત્ ॥ ૨૬૨ ॥ એતચ્ચૂર્ણૈઃ શાળમિતૈ રસં કંદર્પમુન્દરમ્ ॥
સ્વાદેત્ શાળમિતં રાત્રૌ સિતા ધાત્રી વિદારિકા ॥ ૨૬૩ ॥ એતેષાં કર્ણચૂર્ણેન સર્પિઃ કર્ષેણ સંયુતમ્ ॥
તસ્યાનુદ્વિપલં ક્ષોરં પિબેત્ સુસ્થિતમાનસઃ ॥ ૨૬૪ ॥ રમણી રમયેદ્બ્રહ્મીઃ શુક્રહાનિર્ન જાયતે ॥

પારાની ભરમ, હીરાની ભરમ, સીસાંની ભરમ, શેધેલાં મોતી, રૂપાની ભરમ, સુવર્ણ ભરમ અને કૃષ્ણાવ્રક(કાળા અવ્રક)ની ભરમ, એ સાતે ઔષધો એક એક કર્પ લઈ, તે સર્વને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, ખેરની જાલના કાઠાની અન્દર ઘુણ્ટવાં. પછી શુદ્ધ કરેલાં પરવાળાનું ચૂર્ણ તથા શુદ્ધ કરેલો આમત્રસારો ગન્ધક, એ એ કર્પ લઈ, તે બન્નેને ઉપલાં ઔષધની સાથે મેળવી, પછી તે સર્વને આખસન્ધના સ્વરસની અન્દર ખરલ કરી, તેમને હરણના શિંગડામાં ભરી, તે શિંગડાંપર ઢગડું લપેટી, તેનાપર સ્વતર વીટી, પછી તેનાપર ભીતી માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ કપડાંજન્દ કરેલાં તે શિંગડાંને અડાયાં જાણાંને હલકા પુટ આપવો. પછી કપડાંજન્દ કરેલું શિંગડું ટાંડું થાય ત્યારે તે શિંગડાં પરની કાપડામાટી કાઢી નાંખી, તે શિંગડાંને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેઠે ઘુણ્ટી તેનો ભૂંકા કરી, પછી તે ભૂકાને, ધાવણીનાં ફૂલ, કાકાલી-આખસન્ધ, જેડીમધ, બાલજડ, બલાના-બલદાણાના-ખરેડીના છોડાનાં મૂળ, મહાબલા-સહદેવા-સહદેવી-મોટી ખપાટનાં

મૂળ, અતિબલનાં-અપાટનાં મૂળ, કમળનું નાળવું-દીણિયું, ઈંગારિયું, દ્રાક્ષ-દ્રાખ, લીણીપીપર, વંદાક-આંબા આદિના ઝાડ ઉપરની ઝાળીપર થયેલી જે ગાંઠ (ગુંમડાં) તે, શતાવરી, સુગંધી સમેરવો, સમેરવો, અડબાઉ મગ, અડબાઉ અડદ, ફાલસા, કચ્છરો, જેડી-મધ અને કૌચાં, એ એકવીશે ઔષધોના જુદા જુદા રસ કાઢી અથવા જેમના રસ ન નીકળી શકતા હોય તેમના જુદા જુદા કાઢા કરી, તે દરેકની એક એક ભાવના આપી, પછી તેને સૂકવી, ખરલની અન્દર નાંખી, તેનો આરીક ભૂંકા કરવો. પછી એલચી, તજ, તમાલપત્ર, વંશલોચન, લવંગ, અગરચન્દન, કેશર, નાગરમેથ, કરતૂરી, લીણીપીપર, વાળો અને કપૂર, એ આરે ઔષધો એક એક શાણુ ભાર લઈ, તેનો ઝીણા ભૂંકા કરી, પછી તે ભૂંકાને ઉપલા ભૂંકાની સાથે ભેળી, ખરલ કરી, જે એકરસ કરવો તેનું નામ કન્દર્પસુન્દર રસ બાળવું. પછી શાકર, આંબળાં અને વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી એક કર્પ ભાર ચૂર્ણ લઈ, તેની સાથે એક શાણુ ભાર, આ રસ ભેળવીને પછી તેમને, એક કર્પ ભાર ધીની અન્દર રાત્રીના ચાટી તેનાપર તરત બે પલ ભાર દૂધ પીને અને પ્રસન્ન અન્તઃકરણ રાખીને, જે પુરુષ વ્રણી સ્ત્રીઓ સાથે રમે છે, તે પુરુષની શુક્ર ધાતુનો પણ ક્ષય થતો નથી.

લોહ રસ

શુદ્ધ રસેન્દ્ર ભાગેકં દ્વિભાગં શુદ્ધગંધકમ્ ॥ ૨૬૫ ॥

ક્ષિપેત્કજ્જલિકાં કુર્યાત્તત્ર તીક્ષ્ણસવં રજઃ ॥

ક્ષિપ્ત્વા કજ્જલિકાતુલ્યંપ્રહરૈકં વિમર્દયેત્ ॥૨૬૬॥ તત્ર કન્યાદ્રવૈઃ સ્ત્રવે ત્રિદિનં પરિમર્દયેત્ ॥ તતઃ સંજાયતે તસ્ય સોષ્ણો ધૂમોદ્રમો મહાન્ ॥૨૬૭॥ અત્યન્તં પિંડિતં કૃત્વા તામ્રપાત્રે નિધાય ચ ॥ મધ્યે ધાન્યૈકશૂકસ્ય ત્રિદિનં ધારયેત્ વુષઃ ॥૨૬૮॥ ઉદ્ઘૃત્ય તસ્માત્સત્ત્વે ચ ક્ષિપ્ત્વા ધર્મે નિવાય ચ ॥ રસૈઃ કુટારચ્છિનાયાસ્ત્રિવેલં પરિભાવયેત્ ॥૨૬૯॥ સંશોષ્ય ધર્મે ક્વાથૈશ્ચ ભાવયેત્ ત્રિકટોસ્ત્રિધા ॥ વાસામૃતાચિત્રકાણંરસૈર્ભાગ્યં કમાત્ ત્રિધા ॥૨૭૦॥ લોહપાત્રે તતઃ ક્ષિપ્ત્વા ભાવયેત્ ત્રિફલાજલૈઃ ॥ નિર્ગુડીદાડિમત્વગ્નિર્ભિસમૃંગકુરંટકૈઃ ॥૨૭૧॥ પલાશકદલીદ્રાવૈર્બીજકસ્ય શ્વેતેન વા ॥ નીલીકાલંવૃષા દ્રાવૈર્બુબ્બૂલફલિકારસૈઃ ॥૨૭૨॥ ત્રિત્રિવેલં યથાભં ભાવયેદ્ભિરૌષધૈઃ ॥ તતઃપ્રાતર્લિહેત્ ક્ષૌદ્રશૃતામ્બ્યાં કોલમાત્રકમ્ ॥૨૭૩॥ પલમાત્રં વરાઘ્વાયં પિવેદસ્યાંબુપાનકમ્ ॥ માસત્રયં શીલિતં સ્યાદ્વલીપલિતનાશનમ્ ॥૨૭૪॥ મંદારિમં શ્વાસકાસૌ ચ પાંડુતાં કફમાસ્તૌ ॥ પિપ્પલીમધુસંયુક્તં હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥૨૭૫॥ વાતાહં મૂત્રદોષાંશ્ચ પ્રહર્ણીં તોયજાં રુજમ્ ॥ અંઢવૃદ્ધિં જયેદેત્ચ્છિન્નાસત્ત્વમધુપ્પુતમ્ ॥૨૭૬॥ બલવર્ણકરં વૃણ્યમાયુષ્યં પરમં સ્મૃતમ્ ॥ કૃષ્માંડં તિલતૈલં ચ માષાન્નં રાજિકા તથા ॥ ૨૭૭ ॥ મધમમ્લરસં ચૈવ ત્યજેન્નોહસ્ય સેવકઃ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમરસારો ગન્ધક બે ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, તેમની કઠજલી કરી, પછી તેની અન્દર ત્રણ ભાગ પોલાદનો શુદ્ધ કરેલો ભૂંકા નાંખી, એક પહોર સૂધી તે સર્વને ઘુણ્ટી, મિશ્ર કરી, કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ સૂધી સારી પેઠે જોરથી ચાલુ ઘુણ્ટ્યા જ કરવું એટલે તેની

અન્દરથી ઉત્તો ઉત્તો મોટો-ગોટમોટ ધુંવાડો નીકળવા મોઢે કે તરત તેનો અતિ કઠણ ગોજો વાળી, તે ગોજાને ત્રામ્યાના કટોદાનમાં મૂકી, તેના મોંપર ઢાંકણું ઢાંકી પછી તે કટોદાનને શાળવાળા ચોખાના ઢગલાની મધ્યમાં ત્રણ દિવસ સૂધી ઝાટી રાખવું. ચોથે દિવસે તે કટોદાનને બહાર કાઢી, તેની અન્દરના ગોજાને, ખરલની અન્દર મૂકી પછી તેને તડકામાં રાખવો. પછી તે ગોજાને, કુદારછિન્નાના-જંગલી તુલસીના રસની ત્રણ લાવના આપવી. લાવના આપતી વખતે, દરેક લાવનાને અન્તે તેને તડકામાં સૂકવી, વળી પાછી તેને શુંકું, મરી અને લીણીપીપર, એ ત્રણે ઔષધોના જૂદા જૂદા કાઢા કરી, તે દરેક કાઢાની એક એક લાવના આપી તથા અરૂંચી, ગજો અને ચિત્રો, એ ત્રણે ઔષધોના જૂદા જૂદા રસ કાઢી, તે દરેક રસની ત્રણ ત્રણ લાવના આપી, પછી તેને લોદાની કઢાઈમાં મૂકી, પાછી તેને હરડાં, બેહુડાં અને આંબળાં-ત્રિફલાં, નગડ, દાડમની છાલ, કમળનું નાલ-દીટ, ભાંગરો પીજો કાંટાઅશોળિયો, ખાખરો, કેળનો કન્દ, બીયો, ગળી, મુંડી-ગોરખમુણ્ડી અને આવળની શીંગ-આવળના પર-ડિયા, એ બારે ઔષધોના જૂદા જૂદા રસ કાઢી અથવા જેમના રસ ન નીકળી શકતા હોય, તેમના જૂદા જૂદા કાઢા કરી, તે દરેકની ત્રણ ત્રણ લાવનાઓ આપવી. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ લોહરસ બાળવું. સવારના પહોરમાં મધ અને ઘી સરખે ભાગે લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી તેની અન્દર એક કેલ ભાર આ રસાયન ખાઈ, તે જ વખતે તેનાપર હરડાં, બેહુડાં અને આંબળાં, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનો કાઢો કરી એક પલ ભાર પી જવો. એ પ્રમાણે ત્રણ મહિના સૂધી આ રસાયન ચાલુ ખાવાથી, અંગપરની કરચલી મટી જઈને ઘોળા વાળ પણ કાળા થઈ જાય છે. વળી આ રસાયનને લીંડીપીપરના ભૂકાની સાથે મેળવીને મંચની અન્દર ચાટવાથી, મન્દાગ્નિ રોગ, શ્વાસ, કાસ, પાંદુરોગ અને કફવાત રોગ મટી જાય છે, એમાં કેં પણ સંશય નથી. ગજોનાં સત્વની સાથે આ રસાયનને મિશ્ર કરીને પછી તેને મંચની અન્દર ચાટવાથી, વાતરક્ત, મૂત્રદોષ, ગ્રહણીરોગ, પાણીમાંથી થયેલો વિકાર અને અંડવૃદ્ધિ રોગ મટી જાય છે. વળી આ રસાયન, શરીરમાં બળ આપે છે, તેજ વધારે છે, વૃધ્ધ-વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને આયુષ્યને પણ વધારે છે. આ લોહરસ ખાનારે, ભૂરું કાહોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઈ, મધ અને ખાટા રસો, એટલાં વાનાં ખાવાં નહિ.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં રસાદિ ઔષધો નામે આરમા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

શ્રી શાર્દૂધરસંહિતા

ઉત્તરખાણુડ

—:—

અધ્યાય પહેલો, સ્નેહપાન વિધિ

- સ્નેહનાં નામ** સ્નેહશ્વતુર્વિધઃ પ્રોક્તો ઘૃતં તૈલં વસા તથા ॥ મજ્જા ચ ધી, તેલ, વસા (માંસનો સ્નેહ—ચરબી) અને મજ્જા (હાડકાંને । સ્નેહ), એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના સ્નેહ છે.
- સ્નેહ પીવાનો વખત** તં પિવેન્મર્ત્યઃ કિંચિદમ્યુરિતે રવૌ ॥ ૧ ॥
એ ચાર જાતનાં સ્નેહમાંથી હરકોઈ સ્નેહ, સવારના પહોરમાં કૈંક સૂર્યોદય થાય ત્યારે મનુષ્યે પીવે.
- સ્નેહના એ બેદ** સ્થાવરં જંગમં ચૈવ દ્વિયોનિઃ સ્નેહ ઉચ્યતે ॥
સ્નેહની ઉત્પત્તિપરથી, સ્થાવર અને જંગમ, એમ બે બેદ કહેવા છે.
- પ્રધાન સ્થાવર સ્નેહ** તિલતૈલં સ્થાવરેષુ
સ્થાવર પદાર્થના સ્નેહની અન્દર તલનું તેલ શ્રેષ્ઠ છે.
- પ્રધાન જંગમ સ્નેહ** જંગમેષુ ઘૃતં વરમ્ ॥ ૨ ॥
જંગમ પદાર્થના સ્નેહની અન્દર ઘી જ ઉત્તમ છે.
- યમક** દ્વામ્યાં ત્રિમિશ્વતુર્મિસ્તૈર્યમકચ્છિવૃત્તો મહાન્ ॥
ધી અને તેલ, એ સ્નેહ પદાર્થને જે મિશ્ર કરવા, તેનું નામ યમક જાણવું.
- ત્રિવૃત** ધી, તેલ અને વસા, એ ત્રણ સ્નેહ પદાર્થને જે મિશ્ર કરવા, તેનું નામ ત્રિવૃત જાણવું.
- મહાન્** ધી, તેલ, વસા અને મજ્જા, એ ચાર સ્નેહ પદાર્થને જે મિશ્ર કરવા, તેનું નામ મહાન્ જાણવું.
- ધી કેટલા દિવસ પીવું?** પિવેત્ત્ર ચ્ચંદ્રં રોગ દૂર થવા માટે ધી નામે સ્નેહપદાર્થ ત્રણ દિવસ પીવે.
- તેલ કેટલા દિવસ પીવું?** ચતુરહં રોગ દૂર થવા માટે તેલ નામે સ્નેહપદાર્થ ચાર દિવસ પીવે.
- વસા કેટલા દિવસ પીવી** પંચાહં રોગ દૂર થવા માટે વસા નામે સ્નેહપદાર્થ પાંચ દિવસ પીવે.
- મજ્જા કેટલા દિવસ પીવી?** ષઢહં તથા ॥૩॥
રોગ દૂર થવા માટે મજ્જા નામે સ્નેહ પદાર્થ છ દિવસ પીવે.

સ્નેહનો સાત્ત્વ થવા- સત્તરાત્રાત્પરં ભેદઃ સાત્ત્મીભવતિ સેવિતઃ ॥

નો કાલ સાત દિવસ પછી ધૃતાદિ સ્નેહ પદાર્થ પીધા હોય તો તેઓ સાત્ત્વ થાય છે અર્થાત્ આહારના સરખા થઈ જાય છે અને તેનાથી ગુણ કે અવગુણ કશો થતો નથી.

સ્નેહોની માત્રા દોષકાલામિવયસાં બલં દૃષ્ટ્વા પ્રયોજયેત્ ॥ ૪ ॥

હીનાં ચ મધ્યમાં જ્યેષ્ઠાં માત્રાં ભેદસ્ય બુદ્ધિમાન્ ॥

વાતાદિ દોષો, શીતાદિ કાલો, જરૂરાં અને આત્માદિ વય, એ સર્વનું બલાબલ જોઈને ધૃતાદિ સ્નેહો પીવાની હીન (અલ્પ) માત્રા, મધ્યમ માત્રા અને જ્યેષ્ઠ (ઉત્તમ) માત્રાઓમાંથી, જે પ્રકારની માત્રા આપવી યોગ્ય લાગે, તે પ્રકારની, બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે માત્રા આપવી.

માત્રા વિના સ્નેહો પી- અમાત્રયા તથાઙ્કાલે મિથ્યાહારવિહારતઃ ॥ ૫ ॥

વાથી થનારા રોગો ભેદઃ કરોતિ શોફાર્શસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિસંજ્ઞતાઃ ॥

ધી, તેલ, વસા અને મજ્જા, એ સ્નેહ પદાર્થો પીવાની માત્રા પાછલા શ્લોકમાં કહી છે, તે કરતાં ઓછું અધિક પીવાથી, વા કહેલો વખત છોડીને ગમે તે વખતે પીવાથી અને સ્નેહ પીધા બાદ મિથ્યા આહારવિહાર કરવાથી, શોક, અર્શ, તન્દ્રા, નિદ્રા અને વિસંજ્ઞતા (મૂરછા) રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

દીપ્તાશિવાળાએ સ્નેહ દેયા દીપ્તામયે માત્રા ભેદસ્ય પલસંમિતા ॥ ૬ ॥

કેટલો પીવો? પ્રદીપ્ત જરૂરાશિવાળાને, સ્નેહ પીવાની માત્રા એક પલ સૂધી આપવી.

મધ્યમાશિવાળાએ મધ્યમાય ત્રિકર્ષા સ્યાત્

સ્નેહ કેટલો પીવો? મધ્યમ જરૂરાશિવાળાને, સ્નેહ પીવાની માત્રા ત્રણ કર્ષ સૂધી આપવી.

મન્દાશિવાળાએ સ્નેહ જઘન્યાય દ્વિકાર્ષિકી ॥

કેટલો પીવો? મન્દ જરૂરાશિવાળાને, સ્નેહ પીવાની માત્રા બે કર્ષ સૂધી આપવી.

મહતી સ્નેહમાત્રા

અથવા ભેદમાત્રાઃ સ્યુસ્તિસ્વોઽન્યાઃ સર્વસંમતાઃ ॥૭ ॥ અહોરાત્રેણ મહતી

સર્વ વિદ્વાનોમાં માન્ય એવી સ્નેહ પીવાની બીજી ત્રણ પ્રકારની માત્રાઓનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરું છું;-સ્નેહની જે માત્રા, દિવસરાત્રિની અન્દર પચન થાય છે, તે મહતી (ઉત્તમ) કહેવાય છે.

મધ્યમા સ્નેહમાત્રા જીર્યત્યહિ તુ મધ્યમા

સ્નેહની જે માત્રા, આખા દિવસ(પાર કલાક)ની અન્દર પચન થાય છે, તે મધ્યમ કહેવાય છે.

અલ્પા સ્નેહમાત્રા જીર્યત્યલ્પા દિનાર્થેન સા વિજ્ઞેયા સુખાવહા ॥ ૮ ॥

સ્નેહની જે માત્રા, અર્ધા દિવસની અન્દર પચન થાય છે, તે અલ્પા કહેવાય છે. તે અલ્પા માત્રા જ શરીરને સુખ કરનારી અર્થાત્ બલ દેનારી જાણવી.

અલ્પા માત્રાના ગુણ અલ્પા સ્યાદીપની કૃષ્યા સ્વલ્પદોષેષુ પૂજિતા ॥

સ્નેહની અલ્પા માત્રા, જરૂરાંમિને પ્રદીપ્ત કરનારી, શક્તિ દેનારી અને વાતાદિ દોષ થોડા પ્રમાણમાં કોપાયમાન્ થયા હોય તો તેનું શમન કરનારી છે.

મધ્યમા માત્રાના ગુણ મધ્યમા લેહની જોયા બુંહળી ધ્રમહારિણી ॥ ૯ ॥
સ્નેહની મધ્યમા માત્રા, શરીરને સ્નિગ્ધ કરનારી, શરીરને પુષ્ટ કર-
નારી અને ભ્રમને દૂર કરનારી છે.

જ્યેષ્ઠા માત્રાના ગુણ જ્યેષ્ઠા કુષ્ઠવિષોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશિની ॥
સ્નેહની જ્યેષ્ઠા માત્રા, કુષ્ઠરોગ, વિપ્વ્યાધા, ઉન્માદરોગ, ભૂતાદિ ગ્રહ-
પીડા અને અપરમાર રોગનો નાશ કરનારી છે.

પીતાદિના પ્રકાપપર કેવલં પૈત્તિકે સર્પિર્વાતિકે લવણાન્વિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

કેવા પ્રકારે ઘી ખાવું? દેયં બહુક્રમે વાપિ વ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ॥

પિત્તપ્રકાપ થયો હોય તો એકલું ઘી ખાવું. વાતપ્રકાપ થયો હોય તો સિન્ધાલુણી
સાથે ઘી ખાવું અને કફપ્રકાપ થયો હોય તો શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર અને જવખાર, એ
ચારે ઔષધો સરખે લાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણની સાથે ઘી ખાવું.

કેવા રોગોને ઘી ખાવું? રૂક્ષક્ષતવિષાત્તાનાં વાતપિત્તવિકારિણામ્ ॥ ૧૧ ॥

હીનમેધાસ્મૃતીનાં ચ સર્પિઃપાનં પ્રશસ્યતે ॥

રૂક્ષ શરીરથી, ક્ષત રોગથી અને વિપવિકારથી જેનું શરીર પીડાતું હોય, જેને વાત-
પિત્તનો વિકાર થયો હોય, જેની મેધા-ધારણાશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ ઓછી થઈ હોય,
તે સર્વ મનુષ્યે ઘી પીવું, એ જ ઉત્તમ છે.

કેવા રોગોને તેલ ખાવું? કૃમિકોષ્ઠાનિલાવિષ્ટાઃ પ્રવૃદ્ધક્રમેદસઃ ॥ ૧૨ ॥

પિવેયુસ્તૈલસાત્મ્યા ચે તૈલં દીપ્તાગ્રયસ્તુ ચે ॥

જેના પેટની અન્દર કૃમિ-કરમ પડ્યાં હોય, જેનું શરીર વાયુથી ભરેલું હોય, જેના
શરીરની અન્દર કફ અને મેદા યુગ્મ વધેલા હોય, જેની પ્રકૃતિને તેલ અનુકૂળ હોય અર્થાત્
સદતું હોય અને જેનો જઠરાગ્ની પ્રદીપ્ત હોય, તે મનુષ્યે તેલ પીવું.

વસા સ્નેહકાણે પીવો? વ્યાયામકર્ષિતાઃ શુષ્કરેતોરક્તા મહારુજઃ ॥ ૧૩ ॥

મહાગ્નિમારુતપ્રાણા વસાયોગ્યા નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વ્યાયામ કરી કરીને દુર્બળ થઈ ગયેલાએ, શુક્રધાતુ અને રક્ત-લોહી સુકાઈ ગયેલાએ,
શરીરમાં ઘણીક પીડા થનારાએ, પ્રયળ જઠરાગ્નિવાળાએ, શરીરમાં ઘણા વાતવાળાએ અને
મોટા યળવાળાએ વસા નામે સ્નેહ પીવો.

મજ્જાસ્નેહકાણે પીવો? કૂરાશયાઃ ક્લેશસહા વાતાત્તા દીપ્તવહ્નયઃ ॥ ૧૪ ॥

મજ્જાનં ચ પિવેયુસ્તે

આમ, અગ્નિ, કફ, મૂત્ર, યકૃત, પ્લીહા, હૃદય, જલ અને ધૃત્વુસ, એ નવ પ્રકારનાં
કૂર આશયોવાળાએ, ક્લેશ સહન કરી શકનારે, વાયુથી પીડિતે અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાએ
મજ્જા નામે સ્નેહ પીવો.

ઘી કાણે પીવું? સર્પિર્વા સર્વતો હિતમ્ ॥

અથવા સર્વ પ્રકારનાં રોગોપર ઘી પાવું, એ શરીરને હિતકારક છે.

શીત કાળમાં સ્નેહ શીતકાલે દિવા લેહમ્
 ક્યારે પીવો ? શીતકાળને વિષે દિવસે જ સ્નેહ પીવો.
 ઉષ્ણ કાળમાં સ્નેહ ઉષ્ણકાલે પિબેન્નિશિ ॥ ૧૫ ॥
 ક્યારે પીવો ? ઉષ્ણ કાળને વિષે રાત્રે જ સ્નેહ પીવો.
 વધારે વાતપિત્તવાળા- વાતાપિત્તાધિકે રાત્રી
 એ સ્નેહ ક્યારે પીવો ? વધારે વાતપિત્તવાળાએ રાત્રે જ સ્નેહ પીવો.
 વધારે વાતકફવાળાએ વાતશ્લેષ્માધિકે દિવા ॥
 સ્નેહ ક્યારે પીવો ? વધારે વાતકફવાળાએ દિવસે જ સ્નેહ પીવો.
 ધીતેલ ક્યાં વાપરવાં ? નસ્યામ્યંજનગંઢુષમૂર્ધકર્ણક્ષિતર્પણે ॥ ૧૬ ॥
 તૈલં ઘૃતં વા યંજીત દૃષ્ટા દોષબલાબલમ્ ॥

નાકમાં રેડવા માટે, શરીરે ઓળવા માટે, કાગળા કરવા માટે, માથે ઘસવા માટે, કાનમાં રેડવા માટે, અને આંખની તૃપ્તિ માટે, વાતાદિક દોષોનું બલાબલ જોઈને તેલ અથવા ધીને વાપરવાં.

ધીનું અનુપાન ઘૃતે ક્રોષ્ણજલં પેયં ધી પીધા પછી, તેના પર કેંક ઉનું પાણી પીવું.
 તેલનું અનુપાન તૈલે યૂષઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭ ॥ તેલ પીધા પછી, તેના પર યૂષ પીવો.
 વસામજનોઃ પિબન્મંદમનુપાનં સુસ્વાવહમ્ ॥

વસા સ્નેહનું અનુપાન વસા (માંસ) સ્નેહ પીધા પછી તેના પર મણ (તણકુલમણ) પીવો.
 મન્ન સ્નેહનું અનુપાન મન્ન (અસ્થિ) સ્નેહ પીધા પછી તેના પર મણ (તણકુલ મણ) પીવો. એ પ્રમાણે આ અનુપાનો સુખ આપનારાં છે.

સ્નેહ ન પી શકે એવાં સ્નેહદ્વિષઃ શિશૂન્ વૃદ્ધાન્ સુકુમારાન્કૃશાનપિ ॥ ૧૮ ॥

મનુષ્યોને સ્નેહ ક્યારે અને કેમ પાવો ? તૃણાતુરાતુણ કાલે સહમક્તેન પાયયેત્ ॥

સ્નેહનો દ્રેપ કરનારને, આળકને, ઇક્કને, સુકુમારને, કૃશને અને તરસ્યાને ઉનાળામાં ભાત (રાંધેલા ઓખા)ની સાથે સ્નેહ પીવરાવવો.
 સર્પિષ્મતી બહુતિલા યવાયુઃ સ્વલ્પતણ્ડુલા ॥ ૧૯ ॥

સઘઃ સ્નેહન યવાયુ સુલ્લોષ્ણા સેવ્યમાના તુ સઘઃ સ્નેહનકારિણી ॥

ધણાક તલ લઈ, તેને ખાણડી, તેની ઉપરનાં ફેાતરાં કાઢી નાખી, પછી તેની અન્દર થોડાક ઓખા નાંખી, તે બન્નેને ધી તથા પાણીની અન્દર ઉકાળી, રાંધીને તેમની પાતળી રાખ કરવી, તેનું નામ ધી, તલવાળી યવાયુ બાણુવું. તે યવાયુ કેંક ની ઉની પીધી હોય તો તે વખતે જ શરીરને સ્નિગ્ધ કરે છે.

સઘઃ સ્નેહન કંધ શર્કરાચૂર્ણસંયુષ્ટે દોહનસ્યે ઘૃતે તુ ગામ્ ॥ ૨૦ ॥
 દુગ્ધવા ક્ષીરં પિબેદુષ્ણં સઘઃ સ્નેહનમુચ્યતે ॥

સાકરનું ચૂર્ણ તથા ધી, એ બન્નેને ગાયનું દૂધ દોહવાના વાસણમાં નાંખી પછી તે વાસણને ચૂલાપર મૂકી, તેની નીચે અગ્નિ સળગાવવો અને સાકર તથા ધી ઓગળી જાય

કે તરત તે જ વાસણમાં ગાયનું દૂધ દોહીને, તે શેડ કદયું ઉનું દૂધ પીવાથી તે જ વખતે શરીરમાં ધાતુ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને સ્નિગ્ધ કરે છે.

સ્નેહાઞ્જલુનો ઉપાય મિથ્યાચારાદ્વહુત્વાદ્વા यस્ય સ્નેહો ન જીર્યતિ ॥ ૨૧ ॥
વિષ્મ્ય વાપિ જીર્યેત્ બારિણોષ્ણેન વામયેત્ ॥

સ્નેહ પદાર્થ પીધા પછી તેનાપર ફેંકાણા વગરનો આહારવિહાર થયેલાને અથવા ઘણો સ્નેહ પીધાથી તે સ્નેહ ન પચનારને અથવા ઝાડો કપજ થવા સાથે સ્નેહ પચી ગયેલાને ઉનું પાણી પાછને ઉલટી કરાવવી એટલે અઞ્જલુનો દોષ મટી જાય છે.

સ્નેહાઞ્જલુની શંકાનો ઉપાય સ્નેહસ્યાજીર્ણશંકાયાં પિબેદુષ્ણોદકં નરઃ ॥ ૨૨ ॥
તેનોદ્વારો મંબેચ્છુદ્ધો મક્તં પ્રતિ રુચિસ્તથા ॥

સ્નેહ પદાર્થ પીધા પછી, પીધેલો સ્નેહ પદાર્થ પચ્યો નથી, એવી જે શંકા થાય તો, તેનાપર ઉનું પાણી પીવું એટલે તેના યોગથી શુદ્ધ (સ્નેહ પદાર્થની વાસ વગરનો) એકાકાર આવીને અન્ન ખાવાની રુચિ-મરુછા થાય, ત્યારે જ સ્નેહ પદાર્થનું અઞ્જલું મટી ગયું છે, એમ જાણવું.

સ્નેહજન્ય તૃષ્ણાનો ઉપાય સ્નેહેન પૈત્તિકસ્યામિર્યદા તીક્ષ્ણતરીકૃતઃ ॥ ૨૩ ॥
તદાસ્યોદીરયેતૃષ્ણાં વિષમાં તસ્ય પાયયેત્ ॥

શીતં જલં વામયેચ્ પિપાસા તેન શામ્યતિ ॥ ૨૪ ॥
સ્નેહ પદાર્થ પીવાને લીધે, પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનો જઠરાગ્નિ ઘણો તીક્ષ્ણ થઈને, જે તે મનુષ્યને ખૂબ તરશ લાગે, તો તે તરશ શમાવવા માટે તે મનુષ્યને ટાઢું પાણી પાછને ઉલટી કરાવવી એટલે તરત તે મનુષ્યની તરશ શમી જશે.

કપા કપા મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું ? અજીર્ણી વર્જયેત્સ્નેહમુદરી તરુણજ્વરી ॥
દુર્બલોરોચકી સ્થૂલો મૂર્છાતો મદપીઢિતઃ ॥ ૨૫ ॥

તત્ત્વસ્તિર્વિરિક્તશ્ચ વાંતિતૃષ્ણાસમન્વિતઃ ॥ અકાલપ્રસવા નારી
જેને અઞ્જલું થયું હોય, જેને ઉદર રોગ થયો હોય, જેને તરણુ (નવો પ્રથમ) જ્વર આવ્યો હોય, જે શરીરે દુખળો હોય, જેને અન્ન ખાવાપર અપ્રીતિ થઈ હોય, જે શરીરની અન્દર જ્વરો હોય, જે વારંવાર મૂર્છા આવવાને લીધે પીડાતો હોય, જેને અસ્તિ આપેલી હોય અને જે સ્ત્રીએ કવખતે જણ્યું હોય, તેટલાં મનુષ્યોને સ્નેહપાન કરાવવું નહિ.

કપે વખતે સ્નેહપાન ન કરવું ? દુર્દિને ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૨૬ ॥
જે દિવસે વાદળોથી સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો હોય તે દિવસે પણ સ્નેહ-પાન કરવું નહિ.

કપા કપા મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું ? સ્વેદસંશોધ્યમદાસ્ત્રીવ્યાયામાસક્તચિન્તકાઃ ॥
વૃદ્ધા બાલાઃ કૃશા રુક્ષાઃ ક્ષીણાસ્તાઃ ક્ષીણેરત્સઃ ॥ ૨૭ ॥
વાતાતિતિમિરાતાં ચે તેષાં સ્નેહનમુક્તમમ્ ॥

જેના શરીરમાંથી આપધોપચારે કરી પરસેવો કાઢેલો હોય, જેનું શરીર જુલાબથી વા ઉલટીથી શોષ્યું હોય, જે હસ્તેશાં દારુ પીતો હોય, જે સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરતો હોય, જે

વ્યાયામ કરતો હોય; જે ચિન્તાતુર હોય; જે ધરડો થયો હોય; જે બાળક હોય; જે શરીર દુબળો હોય; જે શરીરે રુક્ષ હોય; જેના શરીરમાંથી લોહી નાશ પામ્યું હોય; જેના શરીરમાંથી વીર્ય નાશ પામ્યું હોય; જે વાયુથી પીડાતો હોય અને જે તિમિર-નેત્રરોગથી પીડાતો હોય તે સર્વ મનુષ્યોને સ્નેહપાન કરાવવું એ ઉત્તમ એટલે હિતકારક છે.

સારી રીતે સ્નિગ્ધ
થવાનાં લક્ષણ

વાતાનુલોમ્યં દીપ્તોડમિર્વર્ચઃ સ્નિગ્ધમસંહતમ્ ॥૨૮॥

મૃદુસ્નિગ્ધાંગતા મ્લાનિઃ સ્નેહાલેગોડય લાઘવમ્ ॥

વિમલેન્દ્રિયતા સમ્યક્ સ્નિગ્ધે

સ્નેહપાન કરનારા મનુષ્યનું શરીર સ્નિગ્ધ થવાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહું છું:—શરીરની અન્દરનો વાયુ અનુલોમ થાય છે અર્થાત્ પોતાના માર્ગે ગમન કરે છે; જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, જાડો ચીકાશવાળો થઈને ખુલાસેથી આવે છે; શરીર મૃદુ(કામળ)અને સ્નિગ્ધ થાય છે; ગ્લાનિ થતી નથી; પીથેલા સ્નેહનો ઉપદ્રવ થતો નથી; શરીર હલકું-ફેરું થાય છે અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાય છે. એ પ્રમાણે સારી રીતે સ્નિગ્ધ થવાનાં લક્ષણો છે.

રુક્ષે વિપર્યયઃ ॥ ૨૯ ॥

સારી રીતે રુક્ષ
થવાનાં લક્ષણ

સ્નેહપાન કરનારા મનુષ્યનું શરીર રુક્ષ હોવાનાં લક્ષણો નીચે

પ્રમાણે કહું છું:—શરીરની અન્દરનો વાયુ પ્રતિલોમ થાય છે અર્થાત્ પોતાના માર્ગે ગમન કરતો નથી; જઠરાગ્નિ મન્દ થાય છે; જાડો કઠણ થઈને બન્ધ થઈ જાય છે; શરીર કઠણ અને રુક્ષ થાય છે; ગ્લાનિ થાય છે; પીથેલા સ્નેહનો ઉપદ્રવ થાય છે; શરીર ભારે થાય છે અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થતી નથી. એ પ્રમાણે સારી રીતે રુક્ષ થવાનાં લક્ષણો છે.

સ્નેહપાનજન્ય ઉપદ્રવ મજ્જેષો મુલસાવો ગુદે દાહઃ પ્રવાહિકા ॥

તંદ્રાડતિસારઃ પાંડુત્વં મૃશં સ્નિગ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

સ્નેહપાન કરવાથી શરીરે અતિ સ્નિગ્ધ થવાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહું છું:—અત્ત આવાપર અરુચિ થાય છે, મોઢામાંથી લાળ ગળે છે, ગુદાની અન્દર દાહ થાય છે, ધોળો પાતળો જાડો આવે છે, આંખે અન્ધારાં આવે છે, અતિસાર રોગ થાય છે અને શરીર ધોળું થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે આ વિકારો અતિ સ્નિગ્ધ થયેલાને થાય છે.

રુક્ષસ્ય સ્નેહનં સ્નેહૈરતિસ્નિગ્ધસ્ય રુક્ષણમ્ ॥

રુક્ષને સ્નિગ્ધ કર-
વાના ઉપચારો

શ્યામાકચ્છનકાર્યશ્ચ તક્ષપિણ્યાકસક્તુભિઃ ॥ ૩૧ ॥

જે રુક્ષ હોય, તેને માખણવાળી છાશ, તેલવાળો ખોળ-સાની અને જવનો સાથવો, એ સ્નેહયુક્ત પદાર્થથી સ્નિગ્ધ કરવો.

સ્નિગ્ધને રુક્ષ કર-
વાના ઉપચારો

જે મનુષ્ય સ્નિગ્ધ હોય, તેને શ્યામો અને ચણો, એ રુક્ષ પદાર્થથી રુક્ષ કરવો.

સ્નેહપદાર્થ સેવન કર-
વાનું ફળ

દીપ્તામિઃ શુદ્ધકોષ્ટશ્ચ પુષ્ટધાતુર્જિતેન્દ્રિયઃ ॥

નિર્જેરો બલવર્ણાઢ્યઃ સ્નેહસેવી ભવેન્નરઃ ॥ ૩૨ ॥

સ્નેહ સેવન કરનારા મનુષ્યનો જટારામિ પ્રદીપ થાય છે; કોડો શુદ્ધ થાય છે; શરીરની અન્દરના રસાદિક ધાતુ પુષ્ટ થાય છે અર્થાત્ વૃદ્ધિ પામે છે, ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન રહે છે; વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમજ બળ અને ક્રાંતિ વૃદ્ધિ પામે છે.

સ્નેહ પદાર્થ પીના-
રાએ ક્યા ક્યા પદાર્થો
લાગ કરવા ?

સ્નેહે વ્યાયામસંશીતવેગાઘાતપ્રજાગરાન્ ॥

દિવાસ્વપ્નમભિષ્યન્દિ રૂક્ષાન્નં ચ વિવર્જयेત્ ॥ ૩૨ ॥

સ્નેહ પદાર્થ પીનારા મનુષ્યે વ્યાયામ કરવો નહિ, અતિ શીત પદાર્થ ખાવો નહિ, મધ્યમ્નાદિકના વેગને રોકવો નહિ, રાત્રે જાગરણ કરવું નહિ, દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ, અભિષ્યન્દિ (કફકારક) પદાર્થ ખાવો નહિ અને રૂક્ષ અન્ન પણ ખાવું નહિ.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં સ્નેહપાન વિધિ નામે પહેલા અધ્યાયની શુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો. સ્વેદવિધિ

પરસેવાનાં નામો

સ્વેદશ્વતુર્વિધઃ પ્રોક્તસ્તાપોષ્મૌ સ્વેદસંજિતૌ ॥ ઉપનાહો દ્રવઃ સ્વેદઃ

તાપસ્વેદ, ઉષ્માસ્વેદ, ઉપનાહસ્વેદ અને દ્રવસ્વેદ, એ રીતે ચાર જાતના પરસેવો લાવવાના પ્રયોગો કહ્યા છે.

પરસેવાનાં સામાન્ય
શુભ

સર્વે વાર્તાર્તિહારિણઃ ॥ ૧ ॥

[મટાડનારા છે.

તાપસ્વેદના શુભ

એ ચારે જાતના પરસેવો લાવવાના પ્રયોગો, વાયુની પીડાને

સ્વેદૌ તાપોષ્મજૌ પ્રાયઃ શ્લેષ્મઘ્નૌ સમુદીરિતૌ ॥

તાપસ્વેદ (આ સ્વેદનું વર્ણન આ અધ્યાયના પત્તરમા શ્લોક પછી કહ્યું છે.) ધણું કરીને કફયુક્ત વાયુનો નાશ કરે છે.

ઉષ્મા સ્વેદના શુભ

ઉષ્મા સ્વેદ (આ સ્વેદનું વર્ણન આ અધ્યાયના પત્તરમા શ્લોક પછી કહ્યું છે.) ધણું કરીને કફયુક્ત વાયુનો નાશ કરે છે.

ઉપનાહ સ્વેદના શુભ

ઉપનાહસ્તુ વાતઘ્નઃ ઉપનાહ સ્વેદ, એકલા વાયુનો નાશ કરે છે.

દ્રવ સ્વેદના શુભ

પિત્તસંગે દ્રવો મતઃ ॥ ૨ ॥ દ્રવ સ્વેદ, પિત્તયુક્ત વાયુનો નાશ કરે છે.

અધિક, અલ્પ અને
મધ્યમ બળવાળાને પર-
સેવો લાવવાની યોજના

મહાબલે મહાવ્યાધૌ શીતે સ્વેદો મહાન્ સ્મૃતઃ ॥

દુર્બલે દુર્બલઃ સ્વેદો મધ્યે મધ્યતમો મતઃ ॥ ૩ ॥

મોટાં બલવાન્ મનુષ્યને મોટો વાતવ્યાધિ થયો હોય તો તેને ઘણો પરસેવો લાવવો, દુબળાં મનુષ્યને દુર્બલ વાતવ્યાધિ થયો હોય તો, તેને હલકો પરસેવો લાવવો અને મધ્યમ બળવાળાં મનુષ્યને મધ્યમ વાતવ્યાધિ થયો હોય તો તેને મધ્યમ પ્રકારનો પરસેવો લાવવો.

કફ રોગીને પરસેવો
લાવવાની યોજના

બલાસે રૂક્ષણઃ સ્વેદો

[માંથી પરસેવો કાઢવો.

કફનો પ્રકોપ થયો હોય તો રૂક્ષ પદાર્થ(રેતી આદિ)વડે શરીર-

રુક્ષલિગ્ધઃ કફાનિલે ॥

કફવાત રોગીને પરસે-
વો લાવવાની યોજના

કફવાતનો પ્રકાપ થયો હોય તો રુક્ષ પદાર્થ(રેતી આદિ)વડે
અને સ્નિગ્ધ પદાર્થવડે શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવો.

કફમેદ્યુક્ત વાતરોગીને
પરસેવો લાવવાની
યોજના

કફમેદાઢતે વાતે કોષ્ણગેહં રવેઃ કરાન્ ॥ ૪ ॥

નિયુદ્ધં માર્ગમનં ગુરુપ્રાવરણં ધ્રુવમ્ ॥

ચિન્તાવ્યાયામભારાંદચ સેવેતામયમુક્તયે ॥ ૫ ॥

કફમેદ્યુક્ત વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો, ધરના અન્દરના ભાગમાંજે ઠેકાણે અતિશે
ગરમી થતી હોય, તેવે ઠેકાણે ખેસવાથી; સૂર્યના તડકામાં ખેસવાથી; કુસ્તી કરવાથી; રસ્તા-
પર થોડું થોડું ચાલવાથી; ગોદડું વગેરે વજનદાર ઓઢવાનું લૂગડું ફરતું ઓઢવાથી; ચિન્તા
કરવાથી; મહેનત કરવાથી અને શરીરે થોડોક ભાર ઉપાડવાથી; શરીરે પરસેવો વળીને-
આવીને કફમેદ્યુક્ત વાતરોગ મટી જાય છે.

યેષાં નસ્યં વિષાતવ્યં વસ્તિચાપિ હિ દેહિનામ્ ॥

પ્રથમ પરસેવો ક્યા
ક્યા પ્રયોગમાં લાવવો?

શોધનીયાશ્વ યે કેચિત્પૂર્વં સ્વેચાશ્ચ તે મતાઃ ॥ ૬ ॥

જેને નસ્ય આપવાનું હોય; જેને અસ્તિ આપવાની હોય અને
જેને શોધન (વખન, વિરેચન) કરાવવાનું હોય, તેને પ્રથમ પરસેવો લાવવો અર્થાત પ્રથમ
પરસેવો લાવ્યા પછી જ નસ્ય, અસ્તિ અથવા શોધન આપવું.

પ્રથમ પરસેવો કાઢવા
લાયક રોગીનાં નામ

સ્વેચાઃ પૂર્વં ત્રયોડ્વીહ મગંદર્યેશીસી તથા ॥

અશ્મર્યા ચાતુરો જન્તુઃ શમયેચ્છલ્લક્ષ્મણા ॥ ૭ ॥

ભગન્દર રોગથી, અશં રોગથી અને પથરીથી-પાણુથી પીડાતાં
એવાં ત્રણે મનુષ્ય પ્રાણીઓને પ્રથમ પરસેવો લાવીને પછી શસ્ત્ર કર્મવડે તે રોગીને મટાડવા.

પાછળથી પરસેવો કેવી
સ્ત્રીને કાઢવો?

પશ્ચાત્ સ્વેચા ગતે શલ્યે મૂઢગર્ભગદે તથા ॥

કાલે પ્રજાતાકાલે વા પશ્ચાત્ સ્વેચા નિતંબિની ॥ ૮ ॥

જે સ્ત્રીના ઉદરની અન્દર શલ્ય-છોડ અથવા મૂઢગર્ભ-સૂકાયલો
છોડ હોય, તો તેમના પડી ગયા પછી, તે સ્ત્રીના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવો, પણ પ્રથમથી
પરસેવો કાઢવો નહિ. તેમ જ ગર્ભિણી સ્ત્રી વખતસર (નવ મહિને) અથવા વખત વગર
(નવ મહિનાની અગાઉ) જે જણે, તો તેના જણ્યા પછી તે સ્ત્રીના શરીરમાંથી પરસેવો
કાઢવો પણ પ્રથમથી પરસેવો કાઢવો નહિ.

પરસેવો ક્યા સ્થળે અને
ક્યા વખતે કાઢવો?

સર્વાન્ સ્વેદાન્ નિવાતે ચ જીર્ણાહારે ચ કારયેત્ ॥

આધેદું અન્ન પચી ગયા પછી જે જગ્યામાં પવન ન હોય તેવી
જગ્યાની અન્દર સર્વ પ્રકારનો પરસેવો કાઢવો.

સ્નેહ્યાનનું ફલ

સ્વેદાદ્ધાતુસ્થિતા દોષાઃ સ્નેહલિગ્ધસ્ય દેહિનઃ ॥ ૯ ॥

દ્રવત્વં પ્રાપ્ય કોષ્ટાંતર્ગતા યાંતિ વિરેકતામ્ ॥

પ્રથમથી રોગપાન કરીને સ્નિગ્ધ થયેલાં મનુષ્યના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવાવડે કરીને શરીરની અન્દરના રસાદિ ધાતુમાં રહેલા દોષો, પાતળા થઈ જઈ, કોઠાની અન્દર પ્રવેશ કરીને ગુદાદ્વારા ઝાડાવાડે બહાર પડે છે.

પરસેવો લાવતી વખતના ઉપચારો
સ્વિચ્છમાનશરીરસ્ય હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥ ૧૦ ॥
સ્નેહામ્યક્તશરીરસ્ય શીતૈરાચ્છાચ ચક્ષુષી ॥

પ્રથમ શરીરને તેલ, ઘી આદિ રોગ પોષણને પછી નેત્રપર ઠંડક કરવા સારું ઠંડો પદાર્થ મૂકીને અર્થાત્ નેત્રપર કમળનું કેવા કેળનું પાંદડું મૂકીને પછી શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવો; તે પરસેવો કાઢતી વખતે, તેની છાતી પર ચંદનાદિ શીતલ પદાર્થ ચોપડવાથી શરીરે સુખાકારી થાય છે.

કયા કયા રોગોને પરસેવો ન કાઢવો?
અજીર્ણી દુર્બલો મેહી ક્ષતક્ષીણી પિપાસિતઃ ॥ ૧૧ ॥
અતિસારી રક્તપિત્તી પાંડુરોગી તથોદરી ॥
મદાર્તો ગર્ભિણી ચૈવ નહિ સ્વેદ્યા વિજાનતા ॥ ૧૨ ॥

અજીર્ણ થયેલાં, દુબળાં, પ્રમેહ રોગવાળાં, ક્ષત (છિદ્ર) પડવાને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલાં, તરશથી પીડાયેલાં, અતિસાર રોગવાળાં, રક્તપિત્ત રોગવાળાં, પાંડુ રોગવાળાં, ઉદર રોગવાળાં, મદવાળાં અને ગર્ભિણી સ્ત્રી, એ સર્વેના શરીરમાંથી વિદ્રાન્ વેદ્યે પરસેવો કાઢવો નહિ.

કયા કયા રોગોને થોડો પરસેવો કાઢવો?
एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ॥
અજીર્ણ થયેલાં, દુબળાં, પ્રમેહ રોગવાળાં, ક્ષત (છિદ્ર) પડવાને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલાં, તરશથી પીડાયેલાં, અતિસાર રોગવાળાં, રક્તપિત્ત રોગવાળાં, પાંડુ રોગવાળાં, ઉદર રોગવાળાં, મદવાળાં અને ગર્ભિણી સ્ત્રી, એ સર્વેને જો પરસેવો લાવ્યાથી જ સારું થાય એમ હોય તો, તે સર્વેના શરીરમાંથી થોડોક પરસેવો કાઢવો.

થોડો પરસેવો લાવવાનાં ઠેકાણાં
मृदुस्वेदं प्रयुंजीत तथा हन्मुष्कदृष्टिषु ॥ ૧૩ ॥
હૃદય, વૃષણ અને આંખના ડોળા, એ ત્રણે ઠેકાણેથી જો પરસેવો કાઢવો હોય તો, હલકા પરસેવો કાઢવો.

અતિ પરસેવો લાવવાથી થતા ઉપદ્રવો
अतिस्वेदात् संघिपीडा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रमः ॥ पित्तासृक्पिटिकाकोपः
શરીરમાંથી ઘણો પરસેવો લાવવાને લીધે, સર્વ સાધ્વાઓમાં પીડા થાય છે, દાહ થાય છે, તરશ લાગે છે, ઝાનિ આવે છે, ભ્રમ થાય છે, રક્તપિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને શરીરપર પિટિકા ઉત્પન્ન થાય છે.

અતિ પરસેવો લાવવાથી થતા ઉપદ્રવોનું વારણ
तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ ૧૪ ॥
સાધ્વાઓમાં પીડા, દાહ, તરશ, ઝાનિ, ભ્રમ, રક્તપિત્ત પ્રકોપ અને શરીરપર ફેડલીઓ, એ સર્વે ઉપદ્રવોપર શીતળ ઉપચારો કરવા.

તાપરોગની વિધિ
तेषु तापामिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिभिः ।
કપાલકંદુકાંગારિયથાયોગ્યં પ્રજાયતે ॥ ૧૫ ॥

ચાર પ્રકારના સ્વેદોમાંનો તાપસ્વેદ કઈ રીતે આપવો ? તે નીચે જણાવું છું:—રેતી, લૂગડાંનો ગોટો, હાથ, ડિઅડું, ચીન્થરાંનો દડો અને દેવતા, આ છ પદાર્થોવડે, જેનામાં જેવી શક્તિ અને રોગ હોય, તેને તેવો સેક કરીને, જે પરસેવો લાવવો, તેનું નામ તાપસ્વેદ જાણવું. એ છએ પદાર્થોનો જુદો જુદો સેક લોકોની અન્દર જેવી રીતે કરવામાં આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે જણાવું છું:—હિઅડામાં રેતી ભરી, તે રેતીને અંગારાપર સેકા, પછી તે રેતીને લૂગડામાં પોટલી બાંધી, તે પોટલીથી શરીરે સેક કરવો. અંગારાપર લોઢી મૂકી, તે લોઢીપર લૂગડાંનો ગોટો ઉતો કરીને પછી તે ગોટાથી શરીર પર સેક કરવો. દેવતાપર હાથ ધરી, તે હાથને ઉતો કરી પછી તે હાથથી શરીરપર સેક કરવો. ડિઅડામાં દેવતા ભરી, તે ડિઅડાને ગરમ કરીને, પછે તે ડિઅડાથી શરીર પર સેક કરવો. ચીન્થરાંના દડાને દેવતાપર સેકા, તે દડાને ઉતો કરીને પછી તે દડાથી શરીરપર સેક કરવો અને દેવતાની પાસે બેસીને દેવતાથી શરીર સેકવું. એ રીતે છ પ્રકારે સેક કરીને જે પરસેવો કાઢવામાં આવે, તેનું નામ તાપસ્વેદ જાણવું.

ઝમ્મા સ્વેદ: પ્રયોક્તવ્યો લોહપિષ્ઠેષ્ટિકાદિમિ: ॥
 ઊખાસ્વેદની વિધિ

પ્રતપ્તૈરમ્લસિક્તૈશ્ચ કાયે રક્તક્રવેષ્ટિતે ॥ ૧૬ ॥

અથવા વાતનિર્નાશિદ્વ્યક્ષાથરસાદિમિ: ॥ ઝળૈર્ધટં પૂરયિત્વા પાદૈર્વે છિદ્રં નિધાય ચ ॥ ૧૭ ॥
 વિમુદ્ધાસ્યં ત્રિસંઘં ચ ધાતુજાં કાષ્ઠવંશજામ્ ॥ ષડંગુલાસ્યાં ગોપુચ્છાં નલીં યુંજ્યાદ્ દ્વિહસ્તિકામ્ ॥ ૧૮ ॥
 મુલોપવિંદ્રે સ્વમ્યક્તં ગુરુપ્રાવરણાવ્રતમ્ ॥ હસ્તિશુંઢિકયા નાઙ્યા સ્વેદયેદ્વાતરોગિણમ્ ॥ ૧૯ ॥
 પુરુષાયમમાત્રાં વા ભૂમિમુત્કીર્યં શ્વાદિરૈ: ॥ કાષ્ઠૈર્દર્શ્વા તથાડમ્યુક્ષ્યક્ષીરધાન્યામ્લવારિમિ: ॥ ૨૦ ॥
 વાતવ્રપ્રૈરાચ્છાય શયાને સ્વેદયેન્નરમ્ ॥ એવં માષાદિમિ: સ્વિન્નૈ: શયાને: સ્વેદમાચરેત્ ॥ ૨૧ ॥

ઊખાસ્વેદ—ઉંની બાફ આપવાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે જણાવું છું. લોઢાના ગોળાને અથવા ઇંટને તપાવી, પછી રોગીને તેના ગળા સુધી ધાખળો વીંટાળી—ઓઢાડી, તે ઉતો ગોળો અથવા ઉંની ઇંટ, તેના મોં આગળ, ઓઢાલા ધાખળાની અન્દર મૂકી, ધાખળામાં હાથ ધાલીને પછી વૈદ્યે તે લોઢાના ગોળા અથવા ઇંટપર ખાટો રસ (જાશ આદિ) છાંંવે એટલે તે લોઢાના ગોળા અથવા ઇંટમાંથી ધૂમાડારૂપે બાફ નીકળવાથી, રોગીનું શરીર સેકાઈને પરસેવો આવવા—વળવા માણે છે.

માટીનો એક ઘડો લઈ, તે ઘડાના પડખામાં—પેટાળમાં કાણું પાડવું. પછી ત્રણ સાન્ધાવાળી, છ આંગળ પહોળાં મુખવાળી, ગાયના પુંછડાંની પેઠે અનુક્રમે પાતળી, છેક છેડે પક્તાં મોઢાંવાળી, અન્દર છીદ્રવાળી, એ હાથ લાંબી અને હાથીની શુણ્ઢના સરખા ધાટવાળી અર્થાત્ ગાગરના છિદ્રથી એક મુંડીના એક કટકાવડે આડી વાળેલી, સાંથી હેઠેના ભાગમાં જમીનથી થોડેક ઉંચે રહે સાંસૂધીના બીજા કટકાવડે સીધી કરેલી અને સાંથી પાછી ત્રીજા કટકાવડે વાંકી વાળીને ઉંચા મુખવાળી કરેલી ધાતુની, લાકડાંની કે વાંસની નળી, તે માટીના ઘડાના કાણાંની અન્દર બેસીને પછી તે નળીના તથા ઘડાના છિદ્રની સન્ધિપર પાણીમાં ભીંજવેલો લોટ—કણુક ચોપડી પછી તે ઘડામાં ઔષધો(નગડ આદિ)નો ઉંતો કાઢો અથવા

ઉત્તે સ્વરસ ભરી, તે ઘડના મોંપર ઉંધું કોડિયું ઢાંકી, ઘડા તથા કોડિયાંની સાંધપર ફરતું લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય એટલે એ ઘડને અંગારાપર મૂકવો. પછી વાયુથી પીડિત એવા મનુષ્યના શરીરપર તેલ, ઘી વગેરે ચોપડી, પછી તે મનુષ્યને સારી રીતે ખેસાડી પછી તેના શરીરપર ફરતો ધાબળો ઓઢાડીને પછી તે ધાબળાની અન્દર ઘડમાં ખોસેલી નળીનું મોઢું રાખવું એટલે નળીદ્વારા આફ આવવાથી રોગીનું શરીર સેકાઇને પરસેવો આવવા-વળવા માણે છે.

રોગીના શરીરના વિસ્તાર પ્રમાણે લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાટો ખોદી, તેની અન્દર ખેરનાં લાકડાં આળી, પછી તે ખાડામાંથી અધો અગ્નિ બહાર કાઢી લઇને પછી તે જમીનના પર દૂધ, ધાન્યાગ્લ-કાંજ આદિ પ્રવાહી પદાર્થો છાંટી, તે ખાડામાં વાયુહારક ઔષધો-(નગડ આદિ)નાં પાંદડાં પાથરી, તેનાપર રોગીને સૂવાડીને પછી તેના શરીરપર ધાબળો ઓઢાડવો એટલે તે ખાડામાં છાંટેલાં દૂધ, ધાન્યાગ્લ-કાંજ આદિની ધૂમાડારૂપે આફથી તથા પાંદડાંની આફથી રોગીનું શરીર સેકાઇને પરસેવો આવવા-વળવા માણે છે.

રોગીના શરીરના વિસ્તાર પ્રમાણે લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાટો ખોદી, તેની અન્દર ખેરનાં લાકડાં આળી પછી તે ખાડામાંથી અધો અગ્નિ બહાર કાઢી લેવો. પછી અડદ લઈ, તેને અર્ધા કાચા આપી, તેને ઉપલા ખાડામાં પાથરી, તેનાપર વાયુહારક ઔષધો-(નગડ આદિ)નાં પાંદડાં પાથરી, તેનાપર રોગીને સૂવાડીને પછી તેના શરીરપર ધાબળો ઓઢાડવો એટલે તે ખાડામાં પાથરેલા અડદની આફથી તથા પાંદડાંની આફથી રોગીનું શરીર સેકાઇને પરસેવો આવવા-વળવા માંડે છે. એ રીતે ઉગ્મા સ્વેદ-ઉંની આફ આપવાનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો જાણવાં.

અથોપનાહસ્વેદં ચ કુર્યાદ્વાતહરૌષધૈઃ ॥

ઉપનાહસ્વેદની વિધિ પ્રદિશ્ય દેહં વાતાર્ત ક્ષીરમાંસરસાન્વિતૈઃ ॥૨૨॥

અમ્લપિષ્ઠૈઃ સલ્વજૈઃ સુસ્થોષ્ઠૈઃ સ્નેહસંયુતૈઃ ॥

ઉપનાહ સ્વેદનું-લેપનું અંધારણુ કઇ કઇ રીતે કરવું? તે નીચે જણાવું છું:-વાતહારક ઔષધો(નગડ આદિ)ને આણી, તેને સારી પેટે કુટી, પછી તેને દૂધ તથા માંસના રસની અન્દર નાંખી, તે સર્વને મિશ્ર કરી, પછી તેમને થોડાંક ગરમ કરી, વાયુથી પીડિત એવા અંગના ભાગપર સહન થઇ શકે એવો ઘાટો લેપ કરીને, પછી તે લેપ ઉપર પાટો બાંધવો એટલે તે ઉબ્બુ લેપની ઉબ્બુતાથી રોગીનું શરીર સેકાઇને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માણે છે.

વાતહારક ઔષધો(નગડ આદિ)ને આણી, તેમને અમલ પ્રવાહી (કાંજ અથવા હાશમાં વાટી, તેની અન્દર થોડુંક સિન્ધાલુણુ અને સ્નેહ (તલનું તેલ) નાંખી, તે સર્વને મિશ્ર કરી, પછે તેમને થોડાંક ગરમ કરી, વાયુથી પીડિત એવા અંગના ભાગપર સહન થઇ શકે એવો ઘાટો લેપ કરીને પછી તે લેપ ઉપર પાટો બાંધવો એટલે તે ઉબ્બુ લેપની ઉબ્બુતાથી રોગીનું શરીર સેકાઇને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માણે છે.

भडाशास्त्रवेदनी उपग्राम्यानुपमासैर्जीवनीयगणेन च ॥ २३ ॥

विधि दधिसौवीरकक्षारैर्वीरतर्वादिना तथा ॥

कुल्लिथमाषगोधूमैरतस्तील्लसर्पैः ॥ २४ ॥ शतपुष्पादेवदारुशेकालीस्थूलजीरकैः ॥

एरंडमूलधीजैश्च रास्नामूलकशिग्रुभिः ॥ २५ ॥ मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ॥

प्रसारण्यश्वगंधाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥ २६ ॥ गुडूचीवानबीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः क्षुण्णैः ॥

स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥ २७ ॥ महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्तिजित् ॥

पोटीशनुं अंधारणुं इरवान्नी विधि नीये जलानुं छुं:-आभ्य मांस-गामभां रहेनारां अकरां आदिनुं मांस; आनूपमांस-पाण्णीमां रहेनारां भाज्वां आदि जलथरोनुं मांस; छवनीय गलुनां औषधोः-कडाली-आभसंध, क्षीरकडाली-आभसंध, छवक-इगवेलातो कन्द, ऋषभक-इगवेलातो कन्द, मेदा-शतावरी, भडाभेदा-सतावरी, भीरी अरभोडी, जेहीमध, जंगली मग अने जंगली अरुद; गायनुं दही; सौवीर; क्षारो-साछपार अने जवपार; वीरतर्वादि गलुनां औषधोः-अर्जुन वृक्षनी-अर्जुन सादउनी-घोणा साजउनी छाल घोणा साजउपर थनारी गाण्ड, कांसरो, घोणा कांटाअशेणियो, काणा कांटाअशेणियो, मोटो दल, नानो दल, नाणी, गुन्दा-गुण्डासिनी-लघु गोण्डाण-जीजवो घास; अकपुष्पा-शिवसिंगी-अगथियो, अरणीनां मृण, मृपा-भोरवेद, लाकडियो पापाणुमेद, श्योनाक-अरइशो, गोअर, अथेरो, कमण अने आत्मी; कण्ठी, अरुद धड, अणशी, तल, सर्पव, वरियाणी, देवदार, नगड, कडोछुरुं, अेरंडानुं मृण, अेरंडी, रास्ना, मृणा, सरगवो, सूवा, लीण्डीपीपर, जंगली तुलसी; पांय भीडंओः-सिन्धातुलु, संयण, मिडलवलु, वडागरुं भीडुं अने भीडुं; प्रसारिणी-नारीवेल, आभसंध; त्रणु अलाः-अला-अलदाला-अरेडी; भडाअला-सहदेवी-भोडी अपाट अने अतिअला अपाट; दश मृणनां औषधोः-समेरवो, सुगन्धी समेरवो. उन्नी लोरिंगणी, मेरी लोरिंगणी, गोअर, भीली, अरणी, श्योनाक-अरइशो, शवन अने पाटला-पाडण, गणो अने कौयां, अे सर्व औषधोमांथी जेटलां औषधो मणे, तेदलांते आणी, ते सर्वने कुटी, तेनुं थूर्णुं करी, ते सर्वने अम्भरस(छास आदि)मां अदअदावी, पक्षी तेमने वृगडांता अे पडनी वयमां पाथरी, पक्षी ते वृगडांते वायुथी पीडित अेवा अंगना भागपर, सहन थड शङ्क अेनुं गरम आंधनुं अेटले ते उण्णु पोटीशना अंधारणुथी रोगीनुं शरीर सेकाधने तेमांथी परमेवो आववा-वणवा मांडे छे.

द्रवस्वेदनी विधि द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्वयकाथेन पूरिते ॥ २८ ॥

कटाहं कोष्ठके वाऽपि सुपविष्टोऽवगाहयेत् ॥ नाम्नेः षडंगुलं यावन्ममः काथस्य धारया ॥ २९ ॥

कोष्ठके स्कन्धयोः सिक्तस्तिष्ठेत्स्निग्धतनुर्नरः ॥ एवं तैलेन रुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ ३० ॥

एकांतरे ह्यन्तरे वा स्नेहो युक्तोऽवगाहने ॥ शिरामुल्लै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ॥ ३१ ॥

शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥ जलसिक्तस्य वर्षन्ते यथा मूलेऽज्ज्वास्तरोः ॥ ३२ ॥

तथा धातुविद्वद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥ नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ ३३ ॥

પ્રવાહી પદાર્થની આદિ આપવાની જૂદી જૂદી વિધિ નીચે જણાવું છું:—વાતહારક ઔષધોનો કાઢો કરી, પછી તે કાઢો, છઞ્વીશ^૧ આંગળની પહોળાઇવાળી, છઞ્વીશ આંગળની ઉંચાઇવાળી, ચાર ખુણાવાળી અને લીસી—સુંવાળી એવી લોઢાની કઢાઇમાં—લાકડાંની પીપમાં કાંઠા સૂધી ભરવો. રોગીને શરીરે તેલ કિંવા ઘી ચોળીને, ઉપરનો ગરમ કાઢો, સહન થઇ શકે એવો ટાઢો થાય ત્યારે, રોગીને તે કાઢાની અન્દર બેસાડવો એટલે એ ઉષ્ણ ક્વાથના સેકથી રોગીનું શરીર સેકાઇને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માંડે છે.

અથવા રોગીના શરીરે તેલ કિંવા ઘી ચોળીને પછી છઞ્વીશ આંગળની પહોળાઇવાળી, છઞ્વીશ આંગળની ઉંચાઇવાળી,^૨ ચાર ખુણાવાળી, અને લીસી—સુંવાળી એવી લોઢાના^૩ વા લાકડાંના પીપમાં—કાઠીમાં રોગીને બેસાડી,^૪ પછી તે રોગીના બન્ને ખભાપર, એ ઉષ્ણ કાઢાની ધાર કર્યા કરવી અને જેવો તે કાઢો રોગીની દુણ્ડીના પર છ આંગળ સૂધી ઉંચો આવે એટલે તે કાઢાની ધાર બન્ધ કરવી એટલે એ ઉષ્ણ ક્વાથના સેકથી રોગીનું શરીર સેકાઇને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માંડે છે.

ઉપર પ્રમાણે, પીપમાં—કાઠીમાં રોગીને બેસાડીને પછી તે રોગીના બન્ને ખભાપર એ ઉષ્ણ તેલની, દૂધની અથવા ઘીની ધાર કર્યા કરવી અને જેવું એ ઉષ્ણ તેલ, દૂધ અથવા ઘી, રોગીની દુણ્ડીના પર છ આંગળ સૂધી ઉંચું આવે એટલે તે તેલ, દૂધ વા ઘીની ધાર બન્ધ કરવી. એ રીતે એ ઉષ્ણ તેલ, દૂધ અથવા ઘીના સેકથી રોગીનું શરીર સેકાઇને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માંડે છે.

એ રીતે તેલ, દૂધ અથવા ઘીની ધારથી રોગીને પરસેવો આણવો. એ પ્રમાણે વ્યયમાં વ્યયમાં એક અથવા બે દિવસનો અન્તર રાખીને રોગીને સ્નેહ પદાર્થમાં બેસાડવાથી તે સ્નેહ પદાર્થો, શિરામુખ (નાડી—નસો) દ્વારા, રોમરન્ધ્ર (રૂંવાડાંઓનાં છિદ્ર—કાણાં) દ્વારા અને ધમની (મોટી નાડીઓ—નસો) દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરી, શરીરને તૃપ્ત કરીને બળ આપે છે.

ઝાડના મૂળમાં પાણી રેડવાથી, જેવી રીતે તે ઝાડને નવા કોટા ફૂટે છે, તેવી રીતે તેલાદિકમાં મનુષ્યને બેસાડવાથી, તેના રસાદિ સાતે ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામીને વાયુનો નાશ કરે છે. વાયુનો નાશ કરવામાં, આ ઉપાયના કરતાં બીજો કાઠિ પણ ઉપાય ઉત્તમ નથી.

શીતશુલાયુપરમે સ્તંભગૌરવનિગ્રહે ॥

પરસેવો કાઢવાનું ક્યારે
બન્ધ કરવું ?

દીપ્તેઽમૌ માર્દવં જાતે સ્વદનાદ્રિરતિમંતા ॥ ૩૪ ॥

પરસેવો લાવવાને—કાઢવાને લીધે જ્યારે રોગીના શરીરની અન્દરથી ટાઢ ઉડી જાય; શરીરમાંથી શુળ નીકળતાં બન્ધ થાય; શરીરમાંથી વેદના શમી જાય;

૧ કોષ્ઠકન્ત્ર કુર્વિતે ચ્છ્રયે ષડ્વિશદંગુલં ॥ આયમે ચ તદેવમ્યા તુષ્કોળં ચિક્ષણમ્ ॥ ૨ સાઠ આંગળ ઉંચાઇવાળા માણસને માટે આ ઉંચાઇ લખી છે. ૩ કટાહ શબ્દનો અર્થ લોઢાની કઢાઈ થાય છે, પરંતુ લોઢાની કાઠી એવો અર્થ કરવો. ૪ ડુબકી મરાવવી આવો અર્થ છે, પરંતુ બીજા ગ્રન્થકારે એ શબ્દપર “અયમર્થઃ પ્રથમતો જ્ઞાનદ્રવ્યવાયેન જ્ઞાકઠપૂતિ કૌષ્ઠે કયાહેવા સુપચિદ્રિતિષ્ઠેત્” આ ટીકા લખીને “બેસાડવો” એવો અર્થ કરવાની સૂચના કરી છે.

સ્તમ્ભ-શૂન્ય થયેલું શરીર હલવા માણે; ભારે થઇ ગયેલું શરીર હળવું જણાય; જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો જણાય અને હાથ ફેરવતાં શરીર સુંવાળું-લીસું લાગે, એ સર્વ લક્ષણો જણાય ત્યારે પરસેવો લાવવાનું-કાઢવાનું બંધ કરવું.

પરસેવો કાઢ્યા પછી સમ્યક્સ્વિન્ન વિમૃદિતં સ્નાનમુષ્ણાંબુભિઃ જ્ઞૈઃ ॥

ક્યા ઉપચારો કરવા?

મોજયેશ્વાનભિષ્યંદિ વ્યાયામં ચ ન કારયેત્ ॥ ૩૫ ॥

જે મનુષ્યના શરીરમાંથી સારી રીતે પરસેવો કાઢેલો હોય, તે મનુષ્યને, ઉંનાં પાણીથી ધીમે ધીમે સ્નાન કરાવીને પછી કંઈ ન કરનારા પદાર્થોનું ભોજન કરાવવું અને પરિશ્રમ ન કરાવવો.

એ રીતે ઠામોઢરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા સ્થાનમાંના સ્વેદવિધિ નામે ખીબ અધ્યાયની શુભ્ર દીકા સમ્પૂર્ણ.

—:૦:—

અધ્યાય ૩ જો, વમનવિધિ

કે કે ઋતુમાં ઉલટી કરાવવી?

શરત્કાલે વસંતે ચ પ્રાત્રટ્કાલે ચ દેહિનામ્ ॥

વમનં રેચનં ચૈવ કારયેત્કુશલો ભિષક્ ॥ ૧ ॥

કુશળ વૈદ્યે, શરદ્ ઋતુમાં, વસન્ત ઋતુમાં અને પ્રાત્ર-વર્ષાઋતુમાં ઉલટી કરાવવી.
કે કે ઋતુમાં રેચ આપવો?

તેમજ શરદ્ ઋતુમાં, વસન્ત ઋતુમાં અને પ્રાત્ર-વર્ષા ઋતુમાં

રેચ-બુલાખ આપવો.

કેવાં મનુષ્યને ઉલટી કરાવવી?

બલવન્તં કફગ્યાસં હૃણસાર્તિનિપીડિતમ્ ॥

તથા વમનસાત્મ્યં ચ ધીરચિત્તં ચ વામયેત્ ॥ ૨ ॥

જે મનુષ્ય બલવાન તથા કફથી વ્યાપ્ત હોય; જે મનુષ્યને ઉલટી થવા માટે હીખકા-ઉછાળો આવીને મોઢામાં મોળમોળ થતું હોય, જે મનુષ્યની પ્રકૃતિને ઉલટી અનુકૂળ હોય અને જે મનુષ્ય ધીર ચિત્તવાળો હોય, તેવાં મનુષ્યોને ઉલટી કરાવવી.

કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી?

વિષદોષે સ્તન્યરોગે મંદેડ્મૌ શ્રીપદેડ્વૈદે ॥

હૃદ્રોગકુષ્ઠવિસર્પમેહાજીર્ણશ્રમેષુ ચ ॥ ૩ ॥

વિદારિકાપત્તીકાસશ્વાસપીનસઘ્નિષ્ઠુ ॥

અપસ્મારજ્વરોન્માદં તથા રક્તાતિસારિષુ ॥ ૪ ॥ નાસાતાલ્વોષ્ઠપાકેષુ કર્ણસ્રાવે દ્વિજિહ્વકે ॥

ગલગુંબ્યામતીસારં પિત્તશ્લેષ્મગદે તથા ॥ ૫ ॥ મેદોગદેડ્ઠ્વૌ ચૈવ વમનં કારયેદ્વિષક્ ॥

વિપદોષ, સ્તન્યરોગ, અગ્નિમાંઘ, શ્લીપદ, અર્બુદ, હૃદ્રોગ, કુષ્ઠ, વિસપ, મેહ, અશ્વર્ણ, બ્રમ, વિદારિકા, અપચી, કાસ, શ્વાસ, પીનસ, અંડવૃદ્ધિ, અપરમાર, જ્વર, ઉન્માદ, રક્તાતિસાર, નાસાપાક, તાલુપાક, ઓઠપાક, કર્ણસ્રાવ, દ્વિજિહ્વક, ગલગુંડી, અતિસાર, પિત્તકફરોગ, મેદોરોગ અને અરુચિ, આ સર્વ રોગોમાંનો કોઈ પણ રોગ, જેને થયો હોય, તેને વૈદ્યે ઉલટી કરાવવી.

કયા કયા રોગીને ઉલટી ન કરાવવી ? ન વામનીયસ્તિમિરી ન ગુલ્મી નોદરી કૃશઃ ॥ ૬ ॥
નાતિવૃદ્ધો ગર્ભિણી ચ ન ચ સ્થૂલઃ ક્ષતાતુરઃ ॥
મદાત્તો બાલકો રુક્ષઃ ક્ષુધિતશ્ચ નિરુહિતઃ ॥ ૭ ॥

ઉદાવર્ત્યૃધ્વરક્તી ચ દુરહર્દિઃ કેવલાનિલી ॥ પાંડુરોગી કૃમિન્યાસઃ પટનાત્સ્વરણાતકઃ ॥ ૮ ॥
તિમિરરોગી, ગુલ્મરોગી, ઉદરરોગી, કૃશ, અતિવૃદ્ધ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, સ્થૂલ, ક્ષતથી પીડાયેલ, મદવટે વ્યાસ, આલક, રુક્ષ, ક્ષુધિત, નિરુહ બસ્તિ આપેલો, ઉદાવર્ત રોગી, ઉધ્વરક્તી, દુરહર્દી, ક્ષત વાતરોગી, પાંડુરોગી, કૃમિન્યાસરોગી, ભણવાને લીધે જેનો સ્વર-સાદ બેસી ગયો હોય એવો રોગી, એ સર્વ રોગીને ઉલટી કરાવવી નહિ.

ઉપરના રોગીને ક્યારે ઉલટી કરાવવી ? એતેऽન્યજીર્ણન્યથિતા વામ્યા યે વિષપીડિતાઃ ॥
કફન્યાસાશ્ચ તે વામ્યા મધુકાથપ્રપાનતઃ ॥ ૯ ॥
ઉલટી ન કરાવવા લાયક ઉપલા રોગીઓ, જે અભૂત્થી વિપથી કિંવા કક્ષી વ્યાસ હોય, તે તે રોગીઓને, જેઠીમધનો કાઢો પાછને ઉલટી કરાવવી.

ઉલટી ન કરાવવા યોગ્ય રોગીનાં નામે સુકુમારં કૃશં બાલ વૃદ્ધં મીરં ન દામયેત્ ॥
જે મનુષ્ય, શરીરે નાબુક, કૃશ,^૧ આલક,^૨ વૃદ્ધ^૩ અને બીકાળ હોય, તેવાં મનુષ્યને ઉલટી કરાવવી જ નહિ.
પીત્વા યવાઘૃમાકંઠે ક્ષીરતકદધીનિ વા ॥ ૧૦ ॥
ઉલટી કરાવવાનો ઉપાય અસાત્મ્યૈઃ શ્લેષ્મલૈર્મોજ્યૈર્દોષાતુત્કિદ્ય દેહિનઃ ॥
સ્નિગ્ધસ્વિન્નાય વમનં દનં સમ્યક્પ્રવર્તેતે ॥ ૧૧ ॥

જેને ઉલટી કરાવવી હોય, તેને પ્રથમ યવાઘૃ, દૂધ, ઊશ કિંવા દહીં, એ ચાર પદાર્થોમાંથી, ગમે તે એક પદાર્થ, ગળાં સૂધી પાછ, પછી તેનાપર ઉલટીનું ઔષધ આપવું. અથવા જેને ઉલટી કરાવવી હોય, તેને પ્રથમ ધૃતાદિક સ્નેહપદાર્થ પાછ, સ્નિગ્ધ કરી, પર-સેવો કાઢવાની ક્રિયાવટે તેના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢી-લાવી, પછી તેને પ્રકૃતિને અનુકૂલ ન આવનારું ભોજન ખવરાવવું એટલે તેનો કક્ષોપ વધીને ઉપર આવે. કે તરત તેને ઉલટી થવાનું ઔષધ આપવું. એ રીતે ઉલટીનું ઔષધ આપવાથી, સારી રીતે ઉલટી થાય છે.

ઉલટી માટે હિતકારક મિશ્રણ કયું ? વમનેષુ ચ સર્વેષુ સૈન્ધવં મધુ વા હિતમ્ ॥ [મિશ્રણ હિતકારક છે. સર્વ પ્રકારની ઉલટીના પ્રયોગને વિષે સિન્ધાતુલુ અથવા મધનું ઉલટી માટે કેવાં ઔ- બીમત્સં વમનં દયાત્
ષધ વાપરવાં ? ઉલટી કરાવવા માટે સૂગ ચટનારાં ઔષધો વાપરવાં.
બુલાખ માટે કેવાં વિપરીતં વિરેચનમ્ ॥ ૧૨ ॥
ઔષધ વાપરવાં ? બુલાખ લાવવા માટે રુચિકર ઔષધો વાપરવાં.

^૧ કૃશ, આલક અને વૃદ્ધ, આ ત્રણેને પ્રથમથી જ ઉલટી ન કરાવવાનું લખ્યું છે, છતાં કરી પાછું ઉલટી ન કરાવવાનું લખ્યું, એ ઉપરથી એ ત્રણેને ઉલટી ન જ કરાવવી, એનું સિદ્ધ થાય છે; તથાપિ કાઠિ-યાવાડમાં ત્યારે કક્ષી છોકરું લરાય છે, ત્યારે તે છોકરાંને ઉલટી કરાવવાનો રીવાજ છે.

ઉલટી માટેના કાઠાની કાથદ્રવ્યસ્ય કુઢવં શ્રપયિત્વા જલાઢકે ॥

વિધિ અર્ધભાગાવશિષ્ટં ચ વમનેષ્વવચારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

કાઠો કરવાનાં ઔષધો એક કુડવ લઇ, તેમને અધકચર્યા કરી, તેની અન્દર એક આઢક પાણી નાંખી, પછી તેને ઉકાળવું; અને જ્યારે અર્ધ પાણી બળીને અર્ધ પાણી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી, પછી તેને લૂગડેથી ગાળી લેઇને ઉલટી કરાવવા માટે પીવા આપવું.

ઉલટી માટેના કાઠાની કાથપાને નવ પ્રસ્થા જ્યેષ્ઠા માત્રા પ્રકીર્તિતા ॥

માત્રાનું પ્રમાણ મધ્યમા ષષ્મિતા પ્રોક્તા ત્રિપ્રસ્થા ચ કનીયસી ॥ ૧૪ ॥

ઉલટી કરાવવા માટે જો નવ પ્રસ્થ^૧ કાઠો પાયો હોય, તો તે જ્યેષ્ઠા માત્રા કહેવાય છે; છ પ્રસ્થ કાઠો પાયો હોય તો તે મધ્યમા માત્રા કહેવાય છે અને ત્રણ પ્રસ્થ કાઠો પાયો હોય તો તે કનિષ્ઠા માત્રા કહેવાય છે.

ઉલટી કરાવવા માટેના કલ્કચૂર્ણાવલેહાનાં ત્રિપલં શ્રેષ્ઠમાત્રયા ॥

૩૬૬, ચૂર્ણ અને અવલેહ- મધ્યમં દ્વિપલં વિદ્યાત્કનીયસ્તુ પલં ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

હતી માત્રા

ઉલટી કરાવવા માટે ૩૬૬, ચૂર્ણ અને અવલેહ, એ ત્રણમાંથી જો ઔષધ ત્રણ પલ અવરાવ્યું હોય તો, તે શ્રેષ્ઠ-મોટી માત્રા કહેવાય છે. એ પલ અવરાવ્યું હોય તો, મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને એક પલ અવરાવ્યું હોય તો તે કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે.

ઉલટીના વેગ પરથી વમને ચાપિ વેગાઃ સ્યુરઘૌ પિત્તાંતમુત્તમાઃ ॥

ઉત્તમ ઉલટી જાણવાનું ષડ્વેગા મધ્યવેગાશ્ચ ચત્વારસ્ત્વવરા મતાઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રમાણ

જોને ઉલટી થવાનું ઔષધ આપ્યું હોય, તેને જો આઠ ઉલટી થાય અને આઠમી ઉલટીમાં પિત્ત નીકળી જાય તો તે ઉત્તમ ઉલટી જાણવી; જો છ ઉલટી થાય અને છઠ્ઠી ઉલટીમાં પિત્ત નીકળી જાય, તો તે મધ્યમ ઉલટી જાણવી; અથવા જો ચાર જ ઉલટી થાય અને ચોથી ઉલટીમાં પિત્ત નીકળી જાય, તો તે કનિષ્ઠ ઉલટી જાણવી.

ઉલટીના ઔષધોમાં કે- વમને ચ વિરેકે ચ તથા શોણિતમોક્ષણે ॥

૪લા પલનો પ્રસ્થ લેવો? સાર્ધત્રયોદશપલં પ્રસ્થમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉલટી કરાવવાનાં ઔષધોનું પ્રસ્થ નામનું જે વજન કહ્યું છે, તે પ્રસ્થ નામનું વજન, સાડા તેર પલનું જાણવું, એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે.

જુલાબમાં પ્રસ્થ કેમ જુલાબ લાગવાનાં ઔષધોનું પ્રસ્થ નામનું જે વજન કહ્યું છે, તે પ્રસ્થ નામનું વજન સાડા તેર પલનું જાણવું, એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે.

લોહી કાઢવામાં પ્રસ્થ નસ-ફસ, ખોલીને લોહી કાઢવાનું પ્રસ્થ નામનું જે વજન કહ્યું છે કેમ લેવો? તે પ્રસ્થ નામનું વજન સાડા તેર પલનું વિદ્વાનો કહે છે.

કફવાળાને રાશી ઉલટી કફ કટુક્તીક્ષ્ણેન

કરાવવી?

કફવાળાને તીખા અને તીક્ષ્ણ રસનાં ઔષધોથી ઉલટી કરાવવી.

૧ સાડા તેર પલનો એક પ્રસ્થ જાણવો, એમ સત્તરમા સ્લોકમાં ખુલાસો કરેલો છે.

પિત્તવાળાને શાથી
ઉલટી કરાવવી ?

પિત્તં સ્વાદુહિમૈર્જયેત્ ॥

પિત્તવાળાને મીઠા અને ટાઢા રસનાં ઔષધોથી ઉલટી કરાવવી.

વાતકફવાળાને શાથી
ઉલટી કરાવવી ?

સસ્વાદુલવણામ્લોઞ્ઞૈઃ સંસૃષ્ટં વાયુના કફમ્ ॥ ૧૮ ॥

વાતકફવાળાને કૈંક મીઠા, ખારા, ખાટા અને ઉષ્ણ રસનાં ઔષધોથી ઉલટી કરાવવી.

કૃષ્ણાદિ વામક ચૂર્ણ

કૃષ્ણારાઠફલૈઃ સિન્ધુ કફે કોષ્ણજલૈઃ પિબેત્ ॥

લીડિપીપર, મીઠાળ અને સિન્ધાલુણુ, એ ત્રણે ઔષધો, સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને કૈંક ઉના પાણીમાં મેળવી-ટોહી, જે મનુષ્યને કફનો પ્રકાપ થયો હોય તે મનુષ્યને પાનું એટલે ઉલટી થઈને કફ નીકળી જશે.

પટોલાદિ વામક ચૂર્ણ

પટોલવાસાનિર્બૈશ્વ પિત્તે શીતજલં પિબેત્ ॥ ૧૯ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, અરઢ્દશી અને કડવા લિંપગનાં પાંદડાં, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ટાઢા પાણીમાં મેળવી-ટોહી, જે મનુષ્યને પિત્તનો પ્રકાપ થયો હોય તે મનુષ્યને પાનું એટલે ઉલટી થઈને કફ નીકળી જશે.

મદન વામક ચૂર્ણ

સલ્પેન્નવાતપીઢાયાં સક્ષારં મદનં પિબેત્ ॥

મીઠાળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને દૂધમાં મેળવી-ટોહી, જે મનુષ્યને કફવાતનો પ્રકાપ થયો હોય, તે મનુષ્યને પાનું એટલે ઉલટી થઈને કફવાત નીકળી જશે.

સિન્ધુ વામક ચૂર્ણ

અર્જીર્ણે કોષ્ણપાનીયં સિન્ધુ પીત્વા વમેત્સુધીઃ ॥ ૨૦ ॥

સિન્ધાલુણુ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ઉના પાણીમાં મેળવી-ટોહી, જે મનુષ્યને અશુભ થયું હોય તે મનુષ્યને પાનું એટલે ઉલટી થઈને અશુભ મટી જશે.

ઉલટી કરાવવા બાબતના ઉપચારો

વમનં પાયયિત્વા ચ જાનુમાત્રાસને સ્થિતમ્ ॥

કંઠમેરંડનાલેન સ્પૃશન્તં વામયેદ્ધિષક્ ॥ ૨૧ ॥

લલાટં વમતઃ પુંસઃ પાદૃર્વૌ દ્વૌ ચ પ્રબોધયેત્ ॥

રોગીને ઉલટીનું ઔષધ પાછ, પછી તેને ઉલટક અથવા ગોઠણુના જેટલા ઉંચા આસન પર બેસાડી, પછી એરંગનાં પાંદડાંનું દીણટીયું તે રોગીનાં મોમાં ખોસીને ગળાને અંદર તેવી રીતે હલકા હાથથી, વૈદ્ય વારંવાર ગળાંની અંદર તથા બહાર ફેરવીને રોગીને ઉલટી કરાવવી. આવી રીતે ઉલટી કરાવવા ટાણે રોગીનાં બન્ને હમણાં તથા બન્ને પડખાં ખૂબ નેરથી દાબીને પકડી રાખવાં.

ખરાબ ઉલટીનાં લક્ષણો

પ્રસેકો હૃદ્ગ્રહઃ કોઠઃ કંઠુર્દુશ્ચર્દિતાશ્ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

એ રીતે ઉલટીનું ઔષધ ખવરાવ્યા છતાં જેવી જેઘએ તેવી ઉલટી જે રોગીને ન થઈ હોય તે રોગીને, બરોબર ઉલટી ન થવાને લીધે અને દોષ ઉપર આવીને પચી જવાને લીધે, મોઢામાંથી પાણી છૂટે, છાતી લીંસાય, શરીરે મોઢાં મોઢાં ધ્રામઢાં ઉપડી આવે અને ખરજ પણુ આવે.

અતિ ઉલટીનાં લક્ષણે અતિવાંતે મહેતુષ્ણા હિલ્કોદ્ધારૌ વિસંજ્ઞતા ॥

જિહ્વાનિઃસર્પણં ચાક્ષ્ણોર્વ્યવૃત્તિર્હનુસંહતિઃ ॥ ૨૩ ॥ રક્તચ્છર્દિઃ ક્ષીવનં ચ કંઠે પીડા ચ જાયતે ॥

જે રોગીને બહુ જ ઉલટી થઈ હોય, તે રોગીને તરસ બહુ લાગે, હેડકા તથા ઓડ-કાર આવે, બેથુંદુ થઈ જાય, જીભ બહાર નીકળી પડે, આંખો ચક્રવર્તન કરવા માણે; ડાહી હરડાઈ જાય, લોહીની ઉલટી થાય, વારંવાર થુંક આવ્યા કરે અને કણમાં પીડા થાય.

અતિ ઉલટીનો ઉપાય વમનસ્યાતિયોગેન મૃદુ કુર્યાદ્વિરચનમ્ ॥ ૨૪ ॥

ઉલટીનો અતિયોગ અર્થાત્ બહુ જ ઉલટી થતી હોય તેને હલંકા જીલાય આપવો.

અતિ ઉલટીથી ઉડી વમનાંતઃપ્રવિષ્ટાયાં જિહ્વાયાં કવલમ્બહઃ ॥

ઉતરેલી જીભને સ્વ-સ્નિગ્ધામ્લવૃણૈર્હૃદયંધૃતક્ષીરસૈર્હૃતઃ ॥ ૨૫ ॥

સ્થાને કેમ લાવવી? ફળાન્યમ્લાનિ લેવાંદ્યુસ્તસ્ય ચાન્યેષ્પ્રતો નરાઃ ॥

અતિશય ઉલટી થવાથી જે મનુષ્યની જીભ ઉડી ઉતરી ગઈ હોય તે મનુષ્યને, સ્નિગ્ધ, ખાટા અને ખારા પદાર્થો; ઘી, દૂધ તથા માંસનો રસ, એ સર્વ પદાર્થોને મિશ્ર કરીને, તેમના હિતકારી દ્રાગિયા (આ ખણડના દશમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી આપવા દ્રાગિયા) લેવાવવા: તે વખતે રોગીની પાસે ખીજનું માણસોએ ખાટા ફળો ખાવાં એટલે રોગીની જીભમાંથી પાણી છૂટીને પાછી જીભ ઠેકાણે આવે છે.

અતિ ઉલટીથી બહાર નીકળેલી જીભને સ્વ-સ્થાને કેમ લાવવી? નિઃસૂતાં તુ તિલ્લદાક્ષાકલ્કલિપ્તાં પ્રવેશયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અતિશય ઉલટી થવાથી જે મનુષ્યની જીભ બહાર નીકળી પડી હોય તે મનુષ્યની બહાર નીકળી પડેલી જીભપર, તલ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક ચોપડીને, તેને અન્દર પેસાડવી.

અતિ ઉલટીથી ચક્રવ-કળ થતી આંખને સ્વ-સ્થાને કેમ લાવવી? વ્યાઘ્રતાક્ષિણ ધૃતામ્બકે પીડયેષ્ઞ શનૈઃ શનૈઃ ॥

અતિશય ઉલટી થવાથી જે મનુષ્યની આંખ ચક્રવર્તન કરવા માણે હોય તે મનુષ્યની ચક્રવર્તન કરવા માણેલી આંખપર હલકા હાથથી ધી ચોપડી, પછી તે ધીને ચોળવું.

અતિ ઉલટીથી હરડા-યેલી ડાહીને સ્વસ્થાને કેમ લાવવી? હનુમોક્ષે સ્મૃતઃ સ્વેદો નસ્યં ચ શ્લેષ્મવાતહૃત્ ॥ ૨૭ ॥

અતિશય ઉલટી થવાથી જે મનુષ્યની ડાહી હરડાઈ ગઈ હોય તે મનુષ્યના શરીરે તેલ ચોપડી, તેના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢીને પછી તેને કફવાતહારક ઔષધોનું નસ્ય આપવું.

અતિ ઉલટીને લીધે પડતાં એવાં રક્તને કેમ અટકાવવું? રક્તપિત્તવિધાનેન રક્તચ્છર્દિમુપાચરેત્ ॥

અતિશય ઉલટી થવાને લીધે જે મનુષ્યના મોઢામાંથી લોહી પડવા માણે, તે મનુષ્યની લોહીની ઉલટી, રક્તપિત્ત રોગપર જે ઉપાયો કહ્યા છે, તે ઉપાયો દ્વારા અન્ધ કરવી.

ધાત્રીરસાંજનોશીરલાજચંદનવારિભિઃ ॥ ૨૮ ॥

મંચં કૃત્વાપાયયેષ્ઞ સધૃતક્ષોદ્રશર્કરમ્ ॥ શામ્યંત્યનેન તૃષ્ણાયાઃ પીડાશ્છર્દિસમુદ્ભવાઃ ॥ ૨૯ ॥

આંખળાં, રસવન્તી, વાળો, શાળની ધાણી, રતાંજલી અને વાળો, એ છએ ઔષધોનો મધ કરી, તેની અન્દર ઘી, મધ અને સાકર^૧ નાંખીને પીવું, એટલે ઉલટીથી ઉત્પન્ન થયેલાં તૃણાદિ રોગો મટી જાય છે.

સારી ઉલટી થયાનાં લક્ષણો
હૃત્કંઠશિરસાં શુદ્ધિદીપ્તિમિત્ત્વં ચ લાઘવમ્ ॥
કફપિત્તવિનાશરૂચ સમ્યગ્વાંતસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

હૃદય, કંઠ અને માથાંની શુદ્ધિ થાય, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, શરીર સ્વસ્થ—ફેરું થાય તથા કફ અને પિત્ત દોષનો નાશ થાય, ત્યારે સારી ઉલટી જાણવી.

તતોડરાદે દીપ્તિમિ મુદ્રણિક્ષાલિભિઃ ॥
હૃદયેશ્ચ જાંગલસૈઃ કૃત્વા યૂષં ચ ભોજયેત્ ॥ ૩૧ ॥
ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સારી રીતે રોગીને ઉલટી થયા પછી, અપરાણુ કાલે—અપોરે, રોગીની જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા પછી, મગ અને સાડ દિવસે પાકનારા ચોખાને રાંધી, પછી તેનું, રોગીનાં મનને પ્રિય એવાં હરણુ આદિ જનાવરોના માંસના ચૂપની સાથે ભોજન કરાવવું.

તન્દ્રા નિદ્રાઽઽસ્યદ્વૌર્ગન્ધ્યં કંહુશ્ચ ગ્રહણીવિષમ્ ॥
ઉલટીના કાયદાનું ફલ
સુવાન્તસ્ય ન પીડાયૈ ભવન્ત્યેતે કદાચન ॥ ૩૨ ॥

નિદ્રાની માફક આંખે આવતાં અન્ધારાં, નિદ્રા, મુખનું દુર્ગન્ધીપણું, શરીરે ખરજ, સંગ્રહણી રોગ અને વિપદોષ, એ સર્વ રોગો, જે મનુષ્યને સારી પેઠે ઉલટી થઇ હોય તે મનુષ્યને કદી પીડા કરતા નથી.

ઉલટી થયા પછી કયા અર્જીર્ણ શીતપાનીયં વ્યામં મૈથુનં તથા ॥
કયા પદાર્થો ત્યાગ સ્નેહામ્યંગં પ્રકોપં ચ દિનૈકં વર્જયેત્પુષીઃ ॥ ૩૩ ॥
કરવા? સારી રીતે ઉલટી કરેલાં મનુષ્યે, એક દિવસ પર્યન્ત ન પચે એવો પદાર્થ ખાવો નહિ, ટાઢાં પાણીએ નહાવું નહિ, વ્યાયામ—મહેનત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, શરીરે તેલાદિ સ્નેહ પદાર્થ ચોપડવો નહિ અને ક્રોધ કરવો નહિ.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં વમનવિધિ નામે ત્રીજા અધ્યાયની જુળંદ દીક્ષા સમ્પૂર્ણ

—:૦:—

અધ્યાય ૪ થો, વિરેચનવિધિ

કે કે ક્રિયા કરીને જીવા-
ખ આપવો?

સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય વાન્તસ્ય દવાત્સમ્યગ્વિરેચનમ્ ॥

જે મનુષ્યને રેચ—જીલાખ આપવો હોય તે મનુષ્યને પ્રથમ પહેલાં ઘી આદિ સ્નેહપદાર્થ પાઈ, સ્નિગ્ધ કરી, પછી તેના શરીરમાંથી

પરસેવો કાઢવાની વિધિથી—ક્રિયાથી પરસેવો કાઢી, પછી ઉલટી કરાવવાની વિધિથી—ક્રિયાથી ઉલટી કરાવીને પછી સારો રેચ—જીલાખ આપવો.

- અવાન્તસ્ય ત્વઃ સ્તો ગ્રહર્ણી છાપયેત્કામઃ ॥ ૧ ॥
 ઉલટી કરાવ્યા વગર
 જુલાય આપવાથી
 શું અવગુણ થાય? મન્દાર્મિ ગૌરવં કુર્યાન્નયેદ્વા પ્રવાહિકામ્ ॥
 ઉલટી કરાવ્યા વગરનાં મનુષ્યને જે રેચ-જુલાય આપવામાં
 આવે તો, અધોભાગમાં ગયેલો કફ, ગ્રહણી(અગ્નિને ધારણ કર-
 નારી છટ્ટી કલા)ને ઢાંકી દે છે. તેને લીધે અગ્નિમાંથી રોગ થઈને શરીર ભારે થાય છે અથવા
 પ્રવાહિકા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઉલટી કરાવ્યા સિવાય રેચ-જુલાય આપવો નહિ.
 કે કે ક્રિયા પછી જુલાય
 આપવો? અથવા પાચનૈરામં બલાસં ચ વિદાચયેત્ ॥ ૨ ॥
 સ્નિગ્ધસ્ય સ્નેહનૈઃ કાર્યં સ્વદૈઃ સ્વિક્તસ્ય રેચનમ્ ॥
 અથવા ઉલટી કરાવ્યા વગર જે મનુષ્યને રેચ-જુલાય આપવો
 હોય તે મનુષ્યનાં આમ તથા કફને પાચન ઔષધોદ્વારા પાચન કરી, પછી ઘી, દૂધ આદિ
 સ્નેહપદાર્થવડે સ્નિગ્ધ કરી, તેના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવાની વિધિથી-ક્રિયાથી પરસેવો
 કાઢી, પછી સારો રેચ-જુલાય આપવો.
 જુલાય આપવાનો
 વખત શરદતૌ વસન્તે ચ દેહશુદ્ધયૈ વિરેચયેત્ ॥ ૩ ॥
 અન્યદાઽઽયયિકે કાલે શોધનં શીલયેદ્બુધઃ ॥
 શરદ્ ઋતુમાં અને વસન્ત ઋતુમાં શરીરની શુદ્ધિ કરવા સારુ રોગીને રેચ-જુલાય
 આપવો; પરન્તુ એ જે ઋતુ સિવાય બીજે કાલે વખતે જે રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે
 વખતે પણ કાલો વૈદ્યે શોધનનું ઔષધ આપવું અર્થાત્ રેચ-જુલાય આપવો.
 પિત્તે વિરેચનં દયાદામોદ્ભૂતે ગદે તથા ॥ ૪ ॥
 આસ જુલાય આપ-
 વા ચોગ્ય રોગીનાં નામ ઉદરે ચ તથાઽઽમાને કોષ્ટાશુદ્ધૌ વિશેષતઃ ॥
 પિત્તવિકાર, આમવાત રોગ, ઉદરરોગ, આધમાન વાત અને
 બદ્ધ ક્રાઇના, એ રોગોપર તો વિશેષે કરીને રેચ-જુલાય આપવો.
 વાતાદિ દોષોના શમ-
 નનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય દોષાઃ કદાચિત્કુપ્યન્તિ જિતા લંઘનપાચનૈઃ ॥ ૫ ॥
 યે તુ સંશોધનૈઃ શુદ્ધા ન તેષાં પુનરુદ્ભવઃ ॥
 વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણે દોષો લંઘનના અથવા પાચનના,
 ઉપચારો વડે શમાવ્યા હોય તો પણ કાઇ દહાડો ક્રોધાયમાન્ થાય છે. પરંતુ જે દોષો-રેચ
 જુલાયદ્વારા શરીરમાંથી કાઢી નાંખ્યા હોય, તે દોષો પાછા કદી પણ પ્રકાપ પામતા નથી.
 એટલા માટે શરીરની અન્દરના દોષો, રેચ-જુલાયદ્વારા જ કાઢી નાંખવા.
 કૃત્ય રોગપર જુલાય
 આપવો? જીર્ણજ્વરી ગરબ્યાસો વાતરક્તી ભગન્દરી ॥ ૬ ॥
 અર્શઃપાંડુરગ્રંથિહ્રોગારુચિપીડિતાઃ ॥
 યોનિરોગપ્રમેહાર્તા ગુલ્મપ્લીહ્રવ્ણાર્દિતાઃ ॥ ૭ ॥
 વિદ્રધિછર્દિવિસ્ફોટવિષૂચીકુલસંયુતાઃ ॥ કર્ણનાસાશિરોવક્ત્રગુદમેદ્રામયાન્વિતાઃ ॥ ૮ ॥
 યકૃચ્છોથાક્ષિરોગાર્તાઃ કૃમિક્ષારાનિલાર્દિતાઃ ॥ શૂલિનો મૂત્રવાતાર્તા વિરેકાર્દા નરઃ મતાઃ ॥ ૯ ॥

જીર્ણવર, વિષદોષ, વાતરક્ત, લગ્નદર, અર્શ, પાણુ ઉદરરોગ, અન્થિ, હૃદ્રોગ, અરુચિ, ચેનિ રોગ, પ્રમેહ, ગુદમ, પ્લીહા, માણુ, વિદ્રધિ, છર્દિ, વિસ્ફોટ, વિષૂચી, કુષ્ઠ, કર્ણુ-રોગ, નાસારોગ, શિરોરોગ, મુખરોગ, ગુદરોગ, શિશ્નરોગ, યકૃતરોગ, શેથરોગ, નેત્રરોગ, કૃમિરોગ, ક્ષારજન્યવિકાર, વાતરોગ, શ્વલરોગ અને મૂત્રધાતરોગ, એટલા રોગોમાંથી કોઈ પણ રોગ જે મનુષ્યને થયો હોય તે મનુષ્યને, રેચ-જીલામ આપવો.

કેવાં મનુષ્યને જીલામ બાલશૃદ્ધાવતિસ્નાયઃ ક્ષતક્ષીણો મયાન્વિતઃ ॥

ન આપવો ? શ્રાન્તસ્તુષાર્તઃ સ્થૂલચ્ચ ગર્ભિણી ચ નવજ્વરી ॥ ૧૦ ॥

નવપ્રસૂતા નારી ચ મન્દામિશ્ર મદાલયી ॥ શલ્યાર્દિતશ્ચ રૂક્ષશ્ચ ન વિરેચ્યા વિજાનતા ॥ ૧૧ ॥

જે મનુષ્ય બાલક, વૃદ્ધ, સ્નેહપાનાદિકે કરીને અતિ સ્નિગ્ધ થયેલો, ઉરઃક્ષતને લીધે ક્ષીણ થયેલો, લચથી વ્યામ, પરિશ્રમથી થાકી ગયેલો, તરશથી પીડાયલો, શરીરે સ્થૂલ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, નવજ્વરી-તરતનો તાળે તાવ આવેલ, તરતની-તાઘી જણેલી, મન્દ જઠરામિવાળો, મદાલય રોગથી પીડિત, શલ્ય (કાંટો, નખ ખીલો, સૂક્ષ્મ હથિયારની અણી, એ વસ્તુઓનું શરીરની અન્દર જે રહી જવું તેનું નામ શલ્ય)થી પીડાયલો અને રૂક્ષ શરીરવાળો, આવી જાતનાં મનુષ્યને, વિદ્વાન્ પૈઘે રેચ-જીલામ આપવો નહિ.

મૃદ કોષ્ઠ-કોઠાનું વર્ણન બહુપિત્તો મૃદુઃ કોષ્ઠો

જે મનુષ્યના કોઠાની અન્દર ઘણું પિત્ત હોય, તે મનુષ્યનો કોઠો, મૃદુ-હલકા કહેવાય છે.

મધ્યમ કોષ્ઠ-કોઠાનું બહુજેષ્ઠા ચ મધ્યમઃ [મધ્યમ કહેવાય છે.

વર્ણન જે મનુષ્યના કોઠાની અન્દર ઘણો કફ હોય, તે મનુષ્યનો કોઠો

કૂર કોઠાનું વર્ણન બહુવાતઃ કૂરકોષ્ઠો દુર્વિરેચ્યઃ સ કથ્યતે ॥ ૧૨ ॥

જે મનુષ્યના કોઠાની અન્દર ઘણો વાયુ હોય, તે મનુષ્યનો કોઠો કૂર કહેવાય છે; તે કૂર કોઠાવાળાં મનુષ્યને, જીલામ-રેચ આપવા છતાં પણ ઘણાં કષ્ટે જીલામ લાગે છે, પણ સુખથી જીલામ લાગતો નથી.

મૃદ કોઠાવાળાને કેવી મૃદ્રી માત્રા મૃદૌ કોષ્ઠે મધ્યકોષ્ઠે ચ મધ્યમા ॥

માત્રા આપવી ? કૂરે તીક્ષ્ણા મતા તજ્જ્ઞૈર્મૃદુમધ્યમતીક્ષ્ણકૈઃ ॥ ૧૩ ॥

મધ્યમ કોઠાવાળાને મૃદુ ઔષધની અદ્ય માત્રા આપવી.

જે મનુષ્યનો કોઠો મધ્યમ હોય, તે મનુષ્યને મધ્યમ ઔષધની

કેવી માત્રા આપવી ? મધ્યમ માત્રા આપવી.

કૂર કોઠાવાળાને કેવી જે મનુષ્યનો કોઠો કૂર હોય, તે મનુષ્યને, તીક્ષ્ણ ઔષધની તીક્ષ્ણ

માત્રા આપવી.

મૃદુદ્રાક્ષાગ્ન્યસ્વંચુતૈર્લૈરપિ વિરિચ્યતે ॥

જે મનુષ્યનો કોઠો મૃદુ હોય, તે મનુષ્યને કાળી દ્રાક્ષ, દૂધ અને એરંડિયું તેલ; એ ઔષધોનો પણ જીલામ-રેચ લાગે છે.

મૃદ કોઠાવાળાને રોનો જીલામ લાગે ?

મધ્યમ કોઠાવાળાને
શેનો જીલાખ લાગે ?

મધ્યમસ્થિત્વાતિકારાજઘૃક્ષૈર્વિરિચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

જે મનુષ્યનો કોઠો મધ્યમ હોય, તે મનુષ્યને નસોતર, કડુ અને ગરમાળાનો ગોળ, એ ઔષધોનો પણ જીલાખ-રેચ લાગે છે.

કૂર કોઠાવાળાને શેનો
જીલાખ લાગે ?

કૂર: સ્તુરુપયસા હેમક્ષીરીદંતીફલાદિભિઃ ॥

જે મનુષ્યનો કોઠો કૂર હોય, તે મનુષ્યને થોરનું દૂધ, દારૂડી અને નેપાળો, એ ઔષધોનો પણ જીલાખ-રેચ લાગે છે.

જીલાખની ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન માત્રાનું
વર્ણન

માત્રોત્તમા વિરેકસ્ય ત્રિશદ્વૈઃ કફાન્તિકા ॥૧૫॥

વૈગૈર્વિશતિભિર્મધ્યા હીનોક્તા દશવેગિકા ॥

રેચનાં-જીલાખનાં જે ઔષધથી, ત્રીશ સૂધી ઝાડ થઈને જે ત્રીશમાં ઝાડમાં કફ પડે તો, તે જીલાખનાં-રેચનાં ઔષધની ઉત્તમ

માત્રા જાણવી. વીશ સૂધી ઝાડ થઈને જે વીશમાં ઝાડમાં કફ પડે તો, તે જીલાખનાં-રેચનાં ઔષધની મધ્યમ માત્રા જાણવી. દશ સૂધી ઝાડ થઈને જે દશમાં ઝાડમાં કફ પડે તો, તે જીલાખનાં-રેચનાં ઔષધની હીન માત્રા જાણવી.

જીલાખ માટે કાઠો પા-
વાની ઉત્તમ, મધ્યમ અ-
ને કનિષ્ઠ માત્રાનું પ્રમાણ

દ્વિપલં શ્રેષ્ઠમાઘ્યાતં મધ્યમં ચ પલં ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

પલાર્ધં ચ કષાયાણાં કનીયસ્તુ વિરેચનમ્ ॥

રેચ-જીલાખ લાગવા માટે, જે જીલાખનાં ઔષધોનો જે પલ કાઠો પાયો હોય, તો તે ઉત્તમ માત્રા કહેવાય છે. એક પલ કાઠો પાયો હોય, તો તે મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને અર્ધો પલ કાઠો પાયો હોય, તો તે કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે.

જીલાખ માટે કલ્ક, મો-
દક અને ચૂર્ણની માત્રા-
નું પ્રમાણ

કલ્કમોદકચૂર્ણાનાં કર્ષ મધ્વાજ્યલેહતઃ ॥ ૧૭ ॥

કર્ષદ્વયં પલં વાપિ વયોરોગાદ્યપેક્ષયા ॥

જીલાખનાં-રેચનાં ઔષધોના કલ્ક, મોદક અને ચૂર્ણ, એ ત્રણ-માંથી જે ઔષધ ખાવાનું હોય, તે ઔષધ એક કર્ષ સૂધી લઈ, મધ તથા લીની સાથે મેળવીને ખવરાવવું અથવા વય અને રોગના પ્રમાણમાં જે કર્ષ અથવા એક પલ પર્યંત ખવરાવવું.

ત્રિવિચૂર્ણ

પિત્તોત્તરે ત્રિવૃચ્ચૂર્ણ દ્રાક્ષાક્વાથાદિભિઃ પિબેત્ ॥ ૧૮ ॥

જીલાખને માટે દ્રાક્ષ આદિના ક્વાથની સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ ખાવાથી, પિત્તપ્રકોપ મટી જાય છે.

ત્ર્યોષચૂર્ણ

ત્રિફલાકાયગોમૂત્રૈઃ પિબેદ્વયોષં કફાર્દિતઃ ॥

જીલાખને માટે હરડાં, ખેહડાં અને આંબળાનો કાઠો કરી, તે કાઠાની તથા ગૌમૂત્રની સાથે શુંઠ, મરી અને લીણીપીપરનું ચૂર્ણ ખાવાથી, કફપ્રકોપ મટી જાય છે.

ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ

ત્રિવૃત્સૈન્ધવશુંઠીનાં ચૂર્ણમમ્લૈઃ પિબેન્નરઃ ॥ ૧૯ ॥

વાતાદિતો વિરેકાય જાંગલાનાં રસેન વા ॥

જીલાખને માટે ખાટા (કાંજામાં ડિંવા લીમ્બુના) રસમાં અથવા હરણના માંસના રસમાં, નસોતર, સિન્ધાણુ અને શુશુંનું ચૂર્ણ ખાવાથી, વાતપ્રકોપ મટી જાય છે.

એરણ્ડતૈલ-વિરચન દ્રવ્યતૈલં ત્રિફલાક્વાથેન દ્વિગુણેન ચ ॥ ૨૦ ॥

પહેલું યુક્તં પીત્વા પયોભિર્વા ન ચિરેણ વિરિચ્યતે ॥

એરણ્ડિયું તેલ એક ભાગ તથા હરડાં, ખેહુડાં અને આંબળાનો કાઢો એ ભાગ લઈ, તે અન્નેને મિશ્ર કરી, પીવાથી સારી રીતે જીલાય લાગે છે.

એરણ્ડતૈલ-વિરચન- એરણ્ડિયું તેલ એક ભાગ તથા દૂધ એ ભાગ લઈ, તે અન્નેને મિશ્ર કરી, પીવાથી સારી રીતે રેચ-જીલાય લાગે છે.

વર્ષાત્રિવ્રતાદિ ચૂર્ણ

ત્રિવ્રતા કૌટજં બીજં પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ ॥ ૨૧ ॥

સમૃદ્ધીકારસક્ષૌદ્રં વર્ષાકાલે વિરેચનમ્ ॥

નસોતર, ઇન્દ્રજવ, લીણડીપીપર અને શુંડ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને દ્રાક્ષના રસની અને મંધની સાથે વર્ષાઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવું.

શરદ્ત્રિવ્રતાદિ ચૂર્ણ

ત્રિવ્રત દુરલભા મુસ્તા શર્કરોદીચ્યચંદનમ્ ॥ ૨૨ ॥

દ્રાક્ષામ્બુના સયષ્ટીકં શીતલં ચ ઘનાત્યયે ॥

નસોતર, ધમાસો, નાગરમોથ, સાકર, વાળો, સુખડ અને જોડીમંધ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને દ્રાક્ષના પાણીની સાથે શરદ્ઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવું. આ જીલાયનું ચૂર્ણ ટાઢું છે.

હેમન્તત્રિવ્રતાદિ ચૂર્ણ

ત્રિવ્રતાં ચિત્રકં પાઠામજાર્જી સરલં વચામ્ ॥ ૨૩ ॥

હેમક્ષીરં ચ હેમન્તે ચૂર્ણમુણાંબુના પિવેત્ ॥

નસોતર, ચિત્રો, કાલિપાટ, જીરું, દેવદારુ, ઘોડાવજ અને દારુડી, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને ઉંતાં પાણીની સાથે હેમન્ત ઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવું.

શિશિરવસન્તપિપ્પ-

પિપ્પલી નાગરં સિન્ધુ શ્યામા ત્રિવ્રતયા સહ ॥ ૨૪ ॥

લ્યાદિ ચૂર્ણ

લિહેત્ ક્ષૌદ્રેણ શિશિરે વસન્તે ચ વિરેચનમ્ ॥

લીણડીપીપર, શુંડ, સિન્ધાગુણુ, કાગું નસોતર અને રાતું નસોતર, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને મંધની સાથે શિશિર ઋતુમાં અને વસન્ત ઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવાથી જીલાય લાગે છે.

ત્રિવ્રતા શર્કરાતુલ્યા ગ્રીષ્મકાલે વિરેચનમ્ ॥ ૨૫ ॥

ગ્રીષ્મ ત્રિવ્રચૂર્ણ

નસોતર આણી, તેનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને સાકરની સાથે

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવું.

અભયાદિ મોદક

અમયા મરિચં શુણ્ઠી વિઙ્ગામલકાનિ ચ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પાનાદારવિહારેષુ ભવેન્નિયન્ત્રણઃ સદા ॥૨૯॥ વિષમજ્વરમંદામિપાંડુકાસમંગદરાન્ ॥
 દુર્નામકુષ્ઠગુલ્માશોંઘલાંઘ્રણોદરાન્ ॥ ૩૦ ॥ વિદાદ્દશ્વીહમેહાંચ યક્ષ્માણં નયનામયાન્ ॥
 વાતરોગં તથાધ્માનં મૂત્રકૃચ્છ્રાણિ ચાશ્મરીમ્ ॥ ૩૧ ॥ પૃષ્ઠપાશ્વોરુજઘનકટ્યૂદરરુજં જયેત્ ॥
 સતતં શીલનાદેષ પલ્તાનિ વિનાશયેત્ ॥ ૩૨ ॥ અભયામોદકાભેતે રસાયનવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

હરડે, મરી, શુણ્ઠ, વાવડિંગ, આખળાં, લીણ્ડીપીપર, પીપરીમ્લના ગંઠોડા, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ, એ દશે ઔષધો એક એક ભાગ; નેપાળાનાં મૃળ એ ભાગ તથા નસોતર આઠ ભાગ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણની અન્દર છ ભાગ સાકર નાંખી, તે સર્વને મિશ્ર કરી, તેમની અન્દર મધ નાંખી, એક એક કર્પની ગોળી વાળવી-મોદક વાળવો. પછી તે ગોળીમાંથી એક ગોળી, સવારના પહોરમાં ખાઇ, તેનાપર થોડુંક ટાઢું પાણી પીવું. એ ગોળી ખાધા પછી જ્યાંસુધી ઉષ્ણ પદાર્થ ખાવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી રેચ-જીલાય લાગ્યા કરે છે. આ લાડુ (ગોળી) ખાનાર, ખાવાપીવામાં અને વિહાર કરવામાં હમ્મેશાં સ્વતંત્ર રહી શકે છે અર્થાત્ તેને કરી-પથ્થ પાળવાની જરૂર રહેતી નથી. આ મોદક ખાવાથી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંઘ; પાંડુરોગ, કાસ, ભગન્દર, દુર્નામ અર્શરોગ, કુષ્ઠ, ગુદમ, અર્શ, ગલગણ્ડ, પ્રણ, ઉદરરોગ, વિદાહ, પ્લીહા, મેહ, રાજ્યક્ષ્મા, નેત્રરોગ, વાતરોગ, આધ્માન વાત, મૂત્રકૃચ્છ્રરોગ, અશ્મરી રોગ, પૃષ્ઠવાંસો પાર્શ્વ-પડખાં, ઉર-છાતી, જઘન-સાથળ, કટિ-કડ અને ઉદર-પેટ, એટલે ઠેકાણે થનારી વાતપીડા, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે. આ લાડુઓનું નિયમ સેવન કરવાથી, ઘોળા થયેલા ક્રેશ કાળા થઈ જાય છે. આ અભયામોદક નામે લાડુ રસાયનોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે.

જીલાય લીધા પછી પીત્વા વિરેચનં શીતજલૈઃ સંસિચ્ય ચક્ષુષી ॥૩૩॥

શું કરવું? સુગંધિ કિંચિદાપ્તાય તાંત્રુલં શીલ્યેન્નરઃ ॥

જીલાયનું ઔષધ પીધા પછી, આંખોપર ટાઢું પાણી, છાંટી, જરાક સુગંધી પદાર્થ સુંઘીને પાન ખાવું.

જીલાય લીધા પછી નિર્વાતસ્થો ન વેગાંશ્ચ ધારયેન્ સ્વપેત્તથા ॥૩૪॥

કેમ વર્તવું? શીતાંશુ ન સ્પૃશેત્ ક્વાપિ કોષ્ણનીરં પિબેન્મુહુઃ ॥

મનુષ્યે જીલાયનું ઔષધ પીધા પછી, પવન વગરની જગ્યામાં બેસવું, મલ મૂત્રના વેગને અટકાવવો નહિ, સ્પર્શ રહેવું નહિ, ટાઢા પાણીનો જરા પણ સ્પર્શ કરવો નહિ અને વારંવાર જરાતરા ઉંનું પાણી પીધા કરવું.

ઉલટીનું ઔષધ ખાધા બલાસૌષધપિત્તાનિ વાયુર્વાન્તે યથા વ્રજેત્ ॥ ૩૫ ॥

પછી શું થાય છે? ઉલટીનું ઔષધ ખાધું હોય તો તેનાથી કફ, ખાધેલું ઔષધ પિત્ત અને વાત, એ સર્વે પદાર્થો, અનુક્રમે ઉલટીની સાથે બહાર પડે છે

જીલાયનું ઔષધ ખાધા રેકાત્તથા મલં પિત્તં મેષજં ચ કપ્પો વ્રજેત્ ॥

પછી શું થાય છે? જીલાયનું ઔષધ ખાધું હોય તો તેનાથી, પેટની અન્દરનો મલ, પિત્ત, ખાધેલું ઔષધ અને કફ, એ સર્વે પદાર્થો અનુક્રમે જીલાયની સાથે બહાર પડે છે.

જુલાબ ન લાગવાથી શું થાય છે? દુર્વિરિક્તસ્ય નામેસ્તુ સ્તબ્ધત્વં કુક્ષિશૂલતા ॥ ૩૬ ॥
પુરીષવાતસંગ્રહચ કંઢમંડભૌરવાઃ ॥
વિદાહોઽરુચિરાધ્માનં ભ્રમચ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૩૭ ॥

જુલાબનું ઔષધ ખાધા છતાં પણ સારી પેટે જે જુલાબ લાગે નહિ તો, તેનાથી નાભીની અન્દર સ્તબ્ધતા—દુઃખાવે થાય, કાબની અન્દર શ્વળ નીકળે, મલ અને વાતનું મિશ્ર થવું અર્થાત્ મલ અને વાતની અપ્રવૃત્તિ થાય, શરીરે ખંજવાળ આવે, શરીરપર મેંડળ ચકરડાં—કુંડાળાં પડે અને શરીર ભારે થઈ જાય તથા દાહ, અરુચિ, આધ્માન વાત, ભ્રમ અને છર્દિ, એટલી જાતના વિકારો ઉત્પન્ન થાય.

જુલાબ ન લાગવાથી તં પુનઃ પાચનૈઃ સ્નેહૈઃ પક્તવા સંસ્નેહ્ય રેચયેત્ ॥
થનારા વિકારોનુશમન તેનાસ્યોપદ્રવા યાન્તિ દીપ્તોઽમિલેષુતા ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

જુલાબનું ઔષધ આપ્યા છતાં, જે મનુષ્યને યશોબર જુલાબ ન લાગ્યો હોય, તે મનુષ્યને પાચન થવાનું ઔષધ આપી, આમનું પાચન કરી, દૂતાદિ સ્નેહપાનથી કોહો સ્નિગ્ધ કરીને પછી તેને પાછો જુલાબ આપવો, એટલે તેનાથી જુલાબ થઈ, તેના સર્વ વિકારો મટી જઈને જરૂરામિ પ્રદીપ્ત થાય અને શરીર હલકું ફરે થાય.

અતિ જુલાબથી શું થાય? વિરેકસ્યાતિયોગેન મૂર્છાં શ્રંશો ગુદસ્ય ચ ॥
શૂલં કફાતિયોગઃ સ્યાન્માંસધાવનસન્નિમ્મ ॥ ૩૯ ॥
મેદોનિમં જલાભાસં રક્તં ચાપિ વિરિચ્યતે ॥

ધણા જુલાબ થયા હોય તો તેથી મૂર્છા, આમણનું બહાર નીકળી આવવું અને શૂલ, એટલા ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય; ઝાડની અન્દર ધણો કફ બહાર પડે, માસની અન્દરથી ધોણુના સરખું, મેદના—ચરખીના સરખું કે પાણીના જેવું લોહી ગુદાદ્વારથી બહાર પડે.

શીતામ્બુ વિરેચન તસ્ય શીતાંબુભિઃ સિક્તં શરીરં તંડુલાંબુભિઃ ॥ ૪૦ ॥
વારણ મધુમિશ્રેસ્તથા શીતૈઃ કારયેદ્વમનં મૃદુ ॥
જુલાબનું ઔષધ આપવાને લીધે જે ધણા ઝાડા થઈને ઝાડાની લોહી પડવા માટે, તો તે મનુષ્યના શરીરને, ટાઢા પાણીથી ભીંજવું એટલે ઝાડા બંધ થશે.
તાદુલામ્બુ વિરેચન અથવા ચોખાના ટાઢા ધોણુમાં મધ મેળવી, પછી તે ધોણુને પાછને હલકી ઊલટી કરાવવી એટલે ઝાડા બંધ થશે જ.

સહકારત્વચઃ કલ્કો દ્રઘો સૌવીરકેળ વા ॥ ૪૧ ॥
સહકારત્વચકલક વિરેચન વારણ પિષ્ઠો નામિપ્રલેપેન હંત્યતીસારમુલ્બળમ્ ॥
આંખાના ઝાડાની છાલ આણી, તેને ગાયના દહીંની અન્દર અથવા સૌવીરની અન્દર વાટી—લઢી, તેના કલક કરીને પછી તે કલકનો, નાભીની—દુંડીની પર લેપ કરવો એટલે ધણા ઝાડા થતા હશે તોપણ બંધ થશે.

અનક્ષીર વિરેચન
વારણુ

અજાક્ષીરં પિવેદ્વાપિ વૈષ્કિરં હારિણં તથા ॥ ૪૨ ॥

શાલિભિઃ શષ્ટિકૈઃ સ્વલ્પં મસૂરૈર્વાપિ ભોજયેત્ ॥

શીતૈઃ સંપ્રાહિર્મિદ્ર્યૈઃ કુર્યાત્ સંગ્રહણં મિષક્ ॥ ૪૩ ॥

જીલાખનું ઔષધ ખવરાવવાથી જે ધણુ ઝાડ થયા હોય, તો તે ઝાડ બંધ થવા સારુ બકરીનું દૂધ પાતું એટલે ઝાડ બંધ થશે.

વૈષ્કિરમાંસરસ વિરે-
ચન વારણુ

વૈષ્કિર એટલે પગથી પૃથ્વીને ખોદીને જે પક્ષીઓ ધાન્યાદિક ખાય છે તે, જેવાં કે તેન્તર, ચકલી, કુકડા, કર્પિજલ, વર્તિક, લાવાં આદિ પક્ષીઓનાં માંસનો રસ ખાવો એટલે ઝાડ બંધ થશે.

માંસ વિરેચન વારણુ

હરણુના માંસનો રસ પીવાથી પણ ઝાડ બંધ થશે.

પશ્ચિકશાલિ વિરેચન
વારણુ

સાઠ દિવસે પાકેલા ચોખાને રાંધી, તેનો ભાત કરીને પછી તે ભાત થોડોક ખાવો એટલે ઝાડ બંધ થશે.

મસુર વિરેચન વારણુ

મસુરની દાળ કરીને તે દાળ થોડીક ખાવી એટલે ઝાડ બંધ થશે.

શીતસંગ્રાહિ દ્રવ્ય
વિરેચન વારણુ

ટાઢા અને ઝાડને કબજ કરનારા દાઝમ આદિ પદાર્થો ખાવા એટલે ઝાડ બંધ થશે.

સુવિરેચન લક્ષણુ

લાઘવે મનસસ્તુષ્ટ્યામનુલોમે ગતેડનિલે ॥ સુવિરિક્તં નરં જ્ઞાત્વા

શરીરનું હલકાપણું, મનનું પ્રસન્નપણું અને વાયુનું પોતાને રસ્તે ગમન થવું, એટલાં લક્ષણો શરીરની અન્દર જાણાય, ત્યારે સારી રીતે રેચ લાગ્યો છે એમ જાણવું.

સારી રીતે રેચ લાગ્યા
પછી શું કરવું?

પાચનં પાયયેન્નિશિ ॥ ૪૪ ॥

એ પ્રમાણે જેને સારી રીતે રેચ લાગ્યો હોય, તેને રાત્રિના પાચન કરનારું ઔષધ ખવરાવવું.

વિરેચન ક્ષ

ઇન્દ્રિયાણાં બલં વૃદ્ધેઃ પ્રસાદો વહ્નિદીપ્તતા ॥

ધાતુસ્થૈર્યં વયઃસ્થૈર્યં ભવેદ્રેચનસેવનાત્ ॥ ૪૫ ॥

જે મનુષ્યે જીલાખ લીધા હોય તે મનુષ્યને સારી રીતે જીલાખ લાગ્યા પછી, તેની ઇન્દ્રિયમાં બળ આવે છે, બુદ્ધિ પ્રસન્ન રહે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શરીરની અન્દર ધાતુઓ સ્થિરપણે રહે છે અને તારુણ્યાદિ અવસ્થા ટકી રહે છે.

જીલાખ લાગ્યા પછી

પ્રવાતસેવા શીતામ્બુ સ્નેહાભ્યંગમર્જીર્ણતામ્ ॥

કેમ વર્તવું?

વ્યાયામં મૈથુનં ચૈવ ન સેવેત વિરેચિત્ ॥ ૪૬ ॥

જીલાખ લીધા પછી જે પ્રમાણે જીલાખ થયા હોય, તેના પ્રમાણમાં બે ત્રણ દિવસ પર્યન્ત ઝાડો પવન ખાવો નહિ, ટાઢા પાણીથી નહાવું નહિ, તેલાદિકનો અભ્યંગ કરવો નહિ, અજીલું કરનાર પદાર્થો ખાવા નહિ, વ્યાયામ-પરિશ્રમ કરવો નહિ અને મૈથુન પણ કરવું નહિ.

જીલાખ લાગ્યા પછી

શાલિષષ્ટિકમુદ્રાયૈર્યવાર્ગં ભોજયેત્કૃતામ્ ॥

શું શું ખાવું?

જાંગલૈર્વિષ્કિરાણાં વા રસૈઃ શાલ્યોદનં હિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

ઝાડા આવી ગયા પછી શાળવાળા ચોખાની, સાઠ દિવસે પાકેલા ચોખાની કે મગની યવાગ્ર કરીને ખાવી; અથવા જંગલમાં વસનારાં હરિણાદિ જનાવેશનાં માંસના રસાની સાથે રાંધેલા ચોખા ખાવા; અથવા વિઠ્ઠિકર એટલે કુકડાં આદિ પક્ષીઓનાં માંસના રસાની સાથે રાંધેલા ચોખા ખાવા.

એ રીતે કામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે સ્વેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તર ખણડના ચિકિત્સા-
સ્થાનમાંનાં વિરચનવિધિ નામે યોથા અધ્યાયની ભદ્રકૃત ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

: 0 :

અધ્યાય ૫ મો, સ્નેહબસ્તિવિધિ

अस्तिनां नामो बस्तिर्द्विधाऽनुवासारव्यो निरूहश्च ततः परम् ॥

અનુવાસન યસ્તિ અતે નિરુદ્ધ યસ્તિ, એવી રીતે એ જાતની યસ્તિઓ છે.

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥ १ ॥

दक्षिण

ધી, તેલ અને માંસસ્તેહ છત્યાદિ સ્તેહ પદાર્થની જે પીચકારી
મારવી, તેનું નામ અનુવાસન અસ્તિ કહેવાય છે.

निष्ठा अस्तिनां

लक्षण

कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते ॥

કાઢો, દૂધ અને એરડિયું તેલ ઇત્યાદિ પદાર્થની જે પીચકારી મારવી, તેનું નામ નિસ્ફલ અસ્તિ કહેવાય છે.

अस्ति शब्दं स्पष्टी-
करण

बस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥ २ ॥

મૃગ આદિના મૃત્રાશયની કાયળી લઈ, તેને નળી વગેરે લગાડીને તેનાથી જે પીચકારી મારવામાં આવે છે, તેને અસ્તિ એમ કહે છે.

આસ્તનાં કૃમવાર નામે।

तत्रानुवासनाख्यो हि बस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ॥

पूर्वमेव ततो बस्तिर्निरूहाख्यो भविष्यति ॥

निरूहादुत्तरं चैव बस्तिः स्यादुत्तराभिधः ॥ अनुवासनभेदश्च मात्राबस्तिरुदीरितः ॥ ४ ॥

એમાં પ્રથમ અનુવાસન અસ્તિ કહીને પછી નિરુદ્ધ અસ્તિ અને નિરુદ્ધ અસ્તિ કહ્યા બાદ ઉત્તર અસ્તિ કહેવામાં આવશે. વળી અનુવાસન અસ્તિનો ભેદ માત્રા અસ્તિ નામે છે.

અસ્તિની માત્રાનું
પ્રમાણ

पलद्धयं तस्य मात्रा तस्मादर्थापि वा भवेत् ॥

અસ્તિમાં સ્તેલ આદિ ઔષધની માત્રાનું પ્રમાણ એ પલનું
અથવા એક પલનું જાણવું.

અનુવાસન યસ્તિ કાને
મારવી

अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाम्निः केवलानिली ॥ ५ ॥

જે મનુષ્ય શરીરે રુક્ષ, તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિવાળો અને કેવળ વાત રોગવાળો હોય, તેને અનુવાસન અસ્તિ આપવી.

नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ॥

અનુવાસન યસ્તિ
કોને ન મારવી

नास्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृड्युताः ॥ ६ ॥

शोकमृच्छरुचिभयश्वासकासक्षयातुराः ।।

કુષ્ઠ રોગી, મેહ રોગી, સ્થૂલ, ઉદર રોગી, આસ્થાપન-નિરુદ્ધ અસ્તિ ન મારી શકાય તેવા રોગી, અજીર્ણ, ઉન્માદ, તુર રોગ, શોક રોગ, મૂચ્છા, અરુચિ, ભય, શ્વાસ, કાસ અને ક્ષય, આ સર્વ રોગોમાંથી જે કાષ્ઠ રોગ થયો હોય તે રોગી, આ સર્વેને અનુવાસન અસ્તિ મારવી નહિ.

નળી શેની કરવી ? નેત્રં કાર્યં સુવર્ણાદિધાતુભિર્વૃક્ષવેણુભિઃ ॥ ૭ ॥
નલૈર્દન્તૈર્વિષાણાગ્રૈર્મેણિભિર્વા વિધીયતે ॥

સુવર્ણાદિ ધાતુ, વાંસ, નાલીવાંસ, હાથીદાન્ત, શિંગડાના અગ્રભાગ અને સૂર્યકાન્તાદિ મણિ એ પદાર્થમાંના કાષ્ઠ પણુ પદાર્થની નેત્ર એટલે પીચકારી મારવાની નળી બનાવવી.

નળીની લંબાઈ કેવડી એકવર્ષાત્તુ ષડ્વર્ષયાવન્માનં ષડંગુલમ્ ॥ ૮ ॥
તતો દ્વાદશકં યાવન્માનં સ્યાદષ્ટસંયુતમ્ ॥
તતઃ પરં દ્વાદશભિરંગુલૈર્નેત્રદીર્ઘતા ॥ ૯ ॥

એક વર્ષથી તે છ વર્ષ સુધીનાં આલકને અસ્તિની નળી છ આંગળ લાંબી નેધએ. છ વર્ષ પછીનાં અને આર વર્ષ સુધીનાં છોકરાઓને, અસ્તિની નળી આઠ આંગળ લાંબી નેધએ અને આર વર્ષની ઉપરનાં માણસોને અસ્તિની નળી આર આંગળ લાંબી નેધએ.

નળીનાં છિદ્રો કેવડાં મુદ્ગચ્છિદ્રં કલાયામં છિદ્રં કોલાસ્થિસન્નિભમ્ ॥
કરવાં ? જે અસ્તિની નળી છ આંગળ લાંબી હોય, તેની અન્દર મગના દાણા જેવડું છિદ્ર રાખવું. જે અસ્તિની નળી આઠ આંગળ લાંબી હોય, તેની અન્દર મટાણા-વટાણા જેવડું છિદ્ર રાખવું અને જે અસ્તિની નળી આર આંગળ લાંબી હોય, તેની અન્દર ખોરના ઠળિયા જેવડું છિદ્ર રાખવું.

નળી કેવી કરવી ? યથાસંખ્યં ભવેન્નેત્રં શ્લક્ષ્ણં ગોપુચ્છસન્નિભમ્ ॥ ૧૦ ॥
આતુરાંગુષ્ઠમાનેન મૂલે સ્થૂલં વિધીયતે ॥ કનિષ્ઠિકાપરીણાહમગ્રે ચ ગુટિકામુખમ્ ॥ ૧૧ ॥

એ અસ્તિની નળી લીસી, ગાયના પુંછડાના આકારની, મૂળના ભાગમાં રોગીના અંગુઠા જેવડી જડી, આગળના ભાગમાં કનિષ્ઠિકા-ટચડી આંગળીના જેવી ઝીણી અને ગોળ મોઢાની બનાવવી.

નળીની કર્ણિકા કેવી કરવી ? તન્મૂલે કર્ણિકે દ્વે ચ કાર્યે ભાગાન્નતુર્યકાત્ ॥
એ અસ્તિની નળીના મોઢાની કારના ત્રણ ભાગ છોડીને, મૂળના તરફના ચોથા ભાગમાં ગાય આદિના કાન જેવા એ કાન કરવા.
યોજયેત્તત્ર બસ્તિ ચ બન્ધદ્વયવિવાનતઃ ॥ ૧૨ ॥

નળીના કાન સાથે અસ્તિ કેમ બાંધવી ? નળીના કાન સાથે હરણાદિનાં મૂત્રકોશની અસ્તિ રાખી, તે અસ્તિને બન્ધે કાનોનાં બન્ધે ઠેકાણાં સાથે બાંધીને સંધિને મેળવવી.

અસ્તિ માટે કયા જના-વડેના મૂત્રકોશ લેવા ? મૃગાજસુકરગર્વાં મહિષસ્યાપિ વા ભવેત્ ॥
મૂત્રકોશસ્ય બસ્તિસ્તુ તદભામેન ચર્મજઃ ॥ ૧૩ ॥

હરણુ, બકરો, કુક્કર, -ભૂંડ, બળદ અને પાડો એટલાં જનાવરોના અણ્ડની અસ્તિ વાપરવી અથવા એ જનાવરોનો અણ્ડકોશ ન મળે તો, તે જનાવરોનાં ચામડાંની અસ્તિ બનાવવી.

કેવા પ્રકારની અસ્તિ વાપરવી ?

કષાયરક્તઃ સુમુદુર્બસ્તિઃ સ્નિગ્ધો દ્વદો દ્વિતઃ ॥

આ અસ્તિ, કષાય એટલે બોર અને આવળ છત્યાદિની છાલના કાઢામાં રંગેલી હોવા છતાં કામળ, સ્નિગ્ધ અને દૃઢ હોવી જોઈએ.

પ્રણુ અસ્તિ કેવી વાપરવી ?

વ્રણવસ્તેસ્તુ નેત્રં સ્યાત્ શ્લક્ષ્ણમદ્યાંગુલોન્મિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

મુદ્ગચ્છિદ્રં શૂષ્પક્ષનલિકાપરિણાદિ ચ ॥

પ્રણુ માટે વાપરવાની અસ્તિની નળી, લીસી, આઠ આંગળ લાંબી, મગના જેવડાં છિદ્રવાળી અને ગીધ પક્ષીની પાંખની નસના જેવડી બીડી જેમજે.

અસ્તિ મારવાનું ફલ શું ?

શરીરોપચયં વર્ણં બલમારોગ્યમાયુષઃ ॥ ૧૫ ॥

કુરુતે પરિવૃદ્ધિં ચ વસ્તિઃ સમ્યગ્પ્રણાસિતઃ ॥

જો અસ્તિનું સારી રીતે સેવન કર્યું હોય તો, શરીર વૃદ્ધિ પામે, શરીરનો વર્ણ તેજસ્વી થાય, બળ વધે, શરીર નિરોગી રહે અને આયુષ્ય વધે.

અસ્તિ ક્યારે મારવી ?

દિવસાંતે વસંતે ચ સ્નેહવસ્તિઃ પ્રદીયતે ॥ ૧૬ ॥

ગ્રીષ્મવર્ષાશરત્કાલે રાત્રૌ સ્યાદનુવાસનમ્ ॥

વસન્ત ઋતુમાં સાયંકાળે સ્નેહઅસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ મારવી; ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ્ ઋતુમાં રાત્રે અનુવાસન અસ્તિ મારવી.

અસ્તિ ક્યારે ન મારવી ?

ન ચાતિસ્નિગ્ધમશનં મોજયિત્વાડનુવાસયેત્ ॥ ૧૭ ॥

જો રોગીને અતિ સ્નિગ્ધ પદાર્થનું ભોજન કરાવ્યું હોય તો અનુવાસન અસ્તિ મારવી નહીં.

સ્નેહભોજન કરેલાને અસ્તિથી કયા રોગ થાય ?

મદં મૂર્છાં ચ જનયેત્ દ્વિધા સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥

ભોજનમાંનો સ્નેહ અને અસ્તિમાંનો સ્નેહ, એમ બેવડો સ્નેહ પદાર્થ શરીરમાં જવાથી, મઃ અને મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે.

અસ્તિ કાને ન મારવી ?

રૂક્ષં મુક્તવતોઽપ્યન્નં વર્ણં ચ હીયતે ॥ ૧૮ ॥

રૂક્ષાન્ન અથવા અતિ અન્ન ખાનારાને અસ્તિ મારવી નહિ.

રૂક્ષ અને અતિભોજને અસ્તિથી શી હાનિ ?

રૂક્ષાન્ન અથવા અતિ અન્ન ખાનારાને અસ્તિ મારવાથી, તેનાં બલ તથા કાન્તિ નાશ પામ છે.

અનુવાસનની હીન માત્રાથી શી હાનિ ?

હીનમાત્રાવુભૌ વસ્તી નાતિકાર્યકરૌ સ્મૃતૌ ॥

જો અનુવાસન અસ્તિ ઓછી માત્રાથી મારવામાં આવે તો, તેનાથી જેવું જોઈએ તેવું કામ થતું નથી.

નિરૂહ અસ્તિની હીન માત્રાથી શી હાનિ ?

જો નિરૂહ અસ્તિ ઓછી માત્રાથી મારવામાં આવે તો, તેનાથી જેવું જોઈએ તેવું કામ થતું નથી.

અનુવાસનની અતિ માત્રાથી શી હાનિ ?

અતિમાત્રૌ તથાડનાહ્રુમાતીસારકારકૌ ॥ ૧૯ ॥

જો અનુવાસન અસ્તિ વધુ માત્રાથી મારવામાં આવે તો, તેનાથી આનાહ, કલમ-ગ્લાનિ અને અતિસાર, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

નિરુદ્ધ અસ્તિત્વા અતિ જો નિરુદ્ધ અસ્તિ વધુ માત્રાથી મારવામાં આવે તો, તેનાથી માત્રાથી શી હાનિ? આનાહ, કલમ ગ્લાનિ અને અતિસાર, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

અનુવાસન અસ્તિમાં ઉત્તમસ્ય પલૈઃ ષટ્ત્વિમર્મઘ્યમેસ્ય પલૈસ્ત્રિભિઃ ॥
સ્નેહ કેમ દેવો? પલાયર્થેન હીનસ્ય યુક્તા માત્રાઽનુવાસને ॥૨૦॥

ઘણા બલવાન મનુષ્યને અનુવાસન અસ્તિના સ્નેહની માત્રા છ પલની; મધ્યમ બળવાળા મનુષ્યને ત્રણ પલની અને હીન બળવાળા મનુષ્યને ડોઢ પલની આપવી.

શતાહ્લસૈન્ધવામ્યાં ચ દેયં સ્નેહે ચ ચૂર્ણકમ્ ॥
શતાહ્લ સૈન્ધવામ્યાં ચ દેયં સ્નેહે ચ ચૂર્ણકમ્ ॥
માદિ માત્રા તન્માત્રોત્તમમઘ્યાંત્યાઃ ષટ્ચતુર્દ્વયમાષકૈઃ ॥ ૨૧ ॥

અનુવાસન અસ્તિના સ્નેહમાં શતાવરી અને સિન્ધાલુલુનું જે ચૂર્ણ નાંખવાનું, તે ચૂર્ણ છ માસા ભાર નાંખવાથી ઉત્તમ માત્રા થાય છે, ચાર માસા ભાર નાંખવાથી મધ્યમ માત્રા થાય છે અને એ માસા ભાર નાંખવાથી કનિષ્ઠ માત્રા થાય છે.

અનુવાસન અસ્તિ વિરેચનાત્સપ્તરાત્રે ગતે જાતબલાય ચ ॥
ક્યારે મારવી? મુક્તાશ્વાયનુવાસ્યાય વસ્તિર્દેયોઽનુવાસનઃ ॥ ૨૨ ॥

પ્રથમ રેચ આપીને પછી તે રેચને સાત દિવસ રાત્રિ પૂરાં થયા પછી પૂર્વ પ્રમાણે તેના શરીરમાં બળ આવે ત્યારે, તેને જમાડીને અનુવાસન અસ્તિ મારવી.

અથાનુવાસ્યં સ્વમ્યક્તમુષ્ણાંબુસ્વેદિતં શનૈઃ ॥
અનુવાસન અસ્તિ મા- મોજયિત્વા યથાશાસ્ત્રં કૃતચંક્રમણં તતઃ ॥ ૨૩ ॥
રવા પહેલાં શું કરવું? ઉત્સૃષ્ટાનિલવિષ્મૃત્રં યોજયેત્સ્નેહવસ્તિના ॥

અનુવાસન અસ્તિ મારવી હોય તે દિવસે તેના શરીરે તેલ ચોપડી, ધીમે ધીમે ઉના પાણીથી શરીર શેકો, પરમેવો કાઢી, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે ભોજન કરાવી. પગેથી ચલાવી, ગુદાદ્વારે પવન કઢાવી, તથા ઝાડો, પેશાબ કરાવીને પછી અનુવાસન અસ્તિ મારવી.

અનુવાસન અસ્તિ મા- મુપ્તસ્ય વામપાશ્વેન વામજંઘાપ્રસારિણઃ ॥ ૨૪ ॥
રવા ઠાણે કેમ વર્તવું? કુંચિતાપરજંઘસ્ય નેત્રં સ્નિગ્ધે ગુદં ન્યસેત્ ॥

રોગીને ડાબા પડખાભર સૂવડાવી, ડાબો પગ લાંબો કરાવી તથા જમણા પગને વાંકો વાળી, પકડી રાખીને, ગુદાને તેલ વા ઘીથી સ્નિગ્ધ કરવી.

અનુવાસન અસ્તિ કેમ મધ્વા વસ્તિમુખં સૂત્રં વામહસ્તેન ધારયેત્ ॥ ૨૫ ॥
મારવી? પીઢયદેહિણેનૈવ મધ્યવેગેન ધીરધીઃ ॥

પછી ધીરજવાળી બુદ્ધિવાળા વૈદ્યે, અસ્તિની નળીને અસ્તિના મુખની સાથે દોરાથી બાંધી, તે નળીનું મોઢું ગુદામાં રાખી, તે નળીને ડાબા હાથથી પકડી રાખીને જમણા હાથે તે અસ્તિને મધ્યમ વેગથી દાબવી, એવી રીતે અસ્તિ મારવાની રીતિ સમજવી.

અસ્તિ મારવા ઠાણે જૃંભાકાસક્ષવાદોશ્ચ વસ્તિકાલે ન કારયેત્ ॥ ૨૬ ॥ [આવાં નહિ.
રોગીએ શું શું કરવું? અસ્તિ મારવા ઠાણે રોગીએ, બગાસું, ઉધરસ અને છીંક આદિ

અસ્તિ મારવામાં
કેટલો કાળ લાગે?

ત્રિશન્માત્રામિતઃ કાલઃ પ્રોક્તો વસ્તેસ્તુ વીડને ॥

અસ્તિ મારવાની અન્દર ત્રીશ માત્રા સૂધીનો વખત લાગે છે.

અસ્તિ માર્યા પછી
કેટલો વાર ચતું સહું?

તતઃ પ્રણિહિતઃ સ્નેહ ઉત્તાનો વાક્ષતં ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

અસ્તિ માર્યા બાદ સ્નેહ પદાર્થના અન્દર ગયા પછી, સો આંકડા બોલાય ત્યાંસૂધી ચતું સહ રહેવું.

માત્રાના કાળનું વર્ણન

જાનુમંડલમાવેષ્ય કુર્યાચ્છોટિકયા યુતમ્ ॥

एका मात्रा भवेदेषा सर्वत्रैष विनिश्चयः ॥ ૨૮ ॥

એક વાર ગોઠણની ફરતો હાથ ફેરવીને તરત એક ચપટી વગાડવાની અન્દર જેટલો વખત લાગે, તેટલા વખતને એક માત્રા કહે છે. એ રીતે આ માત્રાનો નિશ્ચય સર્વ ઠેકાણે બાણુવો.

અસ્તિ માર્યા પછી શા પ્રસારિતૈઃ સર્વગાત્રૈર્યથાવીર્યં પ્રસર્પતિ ॥

શા ઉપચારો કરવા? તાઢયેત્તલયોરનં ત્રીન્વારાંશ્ચ શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૨૯ ॥

સ્ફિવોશ્ચૈવં તતઃ શ્રોણીં શય્યાં ચૈવોત્ક્ષિપેત્તતઃ ॥ જાતે વિધાનેતુ તતઃ કુર્યાન્નિદ્રાં યથાસુખમ્ ॥ ૩૦ ॥

ઉપર પ્રમાણે અસ્તિ માર્યા પછી હાથ, પગ આદિ સર્વ ગાત્રો દીસાં મુક્રાને લાંબાં કરવાથી સ્નેહાદિ ઔપધાનું વીર્ય શરીરમાં જશે. તે પછી વૈદ્ય, રોગીના હાથપગનાં તળિયાં પોતાની હથેળીથી ત્રણ ત્રણ વાર હળવે હળવે થાબડવાં. તેવી જ રીતે સ્ત્રિયોઃ એટલે બન્ને કુલાને અને શ્રોણિ એટલે કેડની પછવાડેના ભાગ(કુદાની ઉપરના ભાગ)ને પણ પોતાની હથેળીથી ત્રણ ત્રણ વાર હળવે હળવે થાબડવા. એ રીતે વૈદ્ય થાબડી રહે એટલે રોગીએ પોતાના પગ તથા પેનીને શય્યાપર પાડાડવાં. આ પ્રમાણે સર્વ વિધિ થયા બાદ રોગીએ જેમ શરીરે સુખ થાય તેમ નિદ્ર કરવી.

ઉત્તમ અનુવાસન બ- સાનિલઃ સપુરીષ્ઠ સ્નેહઃ પ્રત્યેતિ યસ્ય તુ ॥

સ્તિનું લક્ષણ શું? ઉપદ્રવં વિના શીઘ્રં સ સમ્યગનુવાસિતઃ ॥ ૩૧ ॥

એ પ્રમાણે અનુવાસન અસ્તિ માર્યા પછી, રોગીની ગુદામાં ગંદેલો સ્નેહ, પવન અને વિદ્યાની સાથે કે પણ ઉપદ્રવ થયા વિના તુરત પાછો નીકળે, તે મનુષ્યને સારી રીતે અનુવાસન અસ્તિ અપાયેલી છે, એમ સમજવું.

અનુવાસન અસ્તિ આ- જીર્ણાન્નમથ સાયાહ્ને સ્નેહે પ્રત્યાગતે પુનઃ ॥

પેલાને કેવું ભોજન લઘ્વન્નં મોજયેત્કામં દીપ્તામિસ્તુ નરો યદિ ॥ ૩૧ ॥

અવરાવવું?

ગુદાદ્વારથી બધો સ્નેહ બહાર આવ્યા પછી અને બાધેલું અન્ન

પચી ગયા પછી જો રોગીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય તો તે રોગીને સાચકાળે બુનું એવું હલકું

અનુવાસન અસ્તિ આ- અનુવાસિતાય દેયં સ્યાદિતરંડહિ સુલોદકમ્ ॥ [ભોજન દેવું.

પેલાને બીજે દિવસે કેવું ધાન્યશુંડીકષાયો વા સ્નેહવ્યાપત્તિનાશનમ્ ॥ ૩૩ ॥

પાનાદિ દેવું?

અનુવાસન અસ્તિ આપેલાં મનુષ્યને દિવસે સુખોદક એટલે

જરાતર ઊણુ પાણી પીવા આપવું અથવા ધાણુ અને શુણ્ડનો કાઢો કરીને પાવો. આ પ્રમાણે કરવાથી સ્નેહનો સધળો વિકાર મટી જાય છે.

સર્વ મળીને કેટલી અ-
સ્તિ આપવી ?
અનેન વિધિના ષડ્વા સપ્ત ચાઠૈ નવાપિ વા ॥ વિધેયા વસ્તયઃ
એ જ વિધિ પ્રમાણે દોષના પ્રમાણમાં છ, સાત, આઠ અથવા
નવ અનુવાસન અસ્તિ આપવી.

નિરુહ અસ્તિ ક્યારે
આપવી ?
તેષામેતે ચૈવ નિરુહણમ્ ॥ ૩૪ ॥
તે અસ્તિઓ આપ્યા પાદ સ્રોતસની શુદ્ધિ માટે નિરુહ અસ્તિ આપવી.

અસ્તિ મારવાના શુભ દત્તસ્તુ પ્રથમો વસ્તિઃ સ્નેહયેદ્વસ્તિવંક્ષણૈઃ ॥
સમ્યગ્દત્તો દ્વિતીયસ્તુ મૂર્ધસ્થમનિલં જયેત્ ॥ ૩૫ ॥ બલં વર્ણં ચ જનયેત્ત્રીયસ્તુ પ્રયોજિતઃ ॥
ચતુર્થપંચમૌ દત્તૌ સ્નેહયેતાં રસામ્બુજી ॥ ૩૬ ॥ ષષ્ઠો માંસં સ્નેહયતિ સપ્તમો મેદ એવ ચ ॥
અષ્ટમો નવમઃપિ મજ્જાનં ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૩૭ ॥ એવં શુક્રગતાન્ દોષાન્ દ્વિગુણઃ સાધુ સાધયેત્ ॥
અષ્ટાદશાષ્ટાદશકાન્ વસ્તીનાં યો નિષેવતે ॥ ૩૮ ॥ સ કુંજરબલોડ્વયશ્ચં જયેતુલ્યોડ્વયપ્રમઃ ॥

પહેલી વાર આપેલી અસ્તિ, શરીરની અન્દરના મૂત્રાશયને અને વંક્ષણુને—અણુસ-
ન્ધિને સ્નિગ્ધ કરે છે. સારી રીતે આપેલી બીજી અસ્તિ, મસ્તકના વાયુને દૂર કરે છે.
ત્રીજી વાર આપેલી અસ્તિ, શરીરના બલને તથા કાન્તિને વધારે છે. ચોથી વાર અને
પાંચમી વાર આપેલી અસ્તિઓ, રસ ધાતુને તથા લોહીને સ્નિગ્ધ કરે છે. છઠી વાર આપેલી
અસ્તિ, માંસને સ્નિગ્ધ કરે છે. સાતમી વાર આપેલી અસ્તિ, મેદને સ્નિગ્ધ કરે છે. આઠમી
વાર અને નવમી વાર આપેલી અસ્તિઓ, મજ્જાન ધાતુને તથા શુક્ર ધાતુને સ્નિગ્ધ કરે છે. આ
પ્રમાણે અમણી એટલે અઢાર અસ્તિઓ આપવામાં આવે તો, વીર્યના દોષો પણ સારી
રીતે ટળી જાય છે. એવી જ રીતે જો છત્રીશ અસ્તિઓ આપવામાં આવે તો, તે મનુષ્ય
હાથીના સરખા બળવાળો થાય છે, ઘોડાને જેવો છે અને દેવતાના સરખા કાંતિવાળો થાય છે.

અનુવાસન (સ્નેહ)
અસ્તિ અને નિરુહ
અસ્તિ કેને મારવી ?
રૂક્ષાય બહુવાતાય સ્નેહવર્સિતિ દિને દિને ॥ ૩૯ ॥
દયાદ્વૈયસ્તથાન્યેષામન્યાં બાધામપાહરેત્ ॥
સ્નેહોડ્વલ્પમાત્રો રૂક્ષાણાં દીર્ઘકાલમનત્યયઃ ॥ ૪૦ ॥
તથા નિરુહઃ સ્નિગ્ધાનામલ્પમાત્રઃ પ્રશસ્યતે ॥

રૂક્ષ હોવા છતાં ઘણા વાયુથી પીડાયલા મનુષ્યને વૈધે, દરરોજ સ્નેહ અસ્તિ—અનુ-
વાસન અસ્તિ આપવી. સ્નિગ્ધ અને સ્થૂલ મનુષ્યને દરરોજ અન્ય અસ્તિ—નિરુહ અસ્તિ આપી
ને તેના દોષ દૂર કરવો. રૂક્ષ શરીરવાળાં મનુષ્યને સ્નેહ અસ્તિની—અનુવાસન અસ્તિની હલકી
માત્રા આપી હોય અને તે શરીરની અન્દર ઘણો વખત સૂધી રહી હોય તો પણ તેનાથી કોઈ
જાતનો વિકાર થતો નથી તેવી જ રીતે સ્નિગ્ધ શરીરવાળાં મનુષ્યને નિરુહ અસ્તિ, અલ્પ
માત્રાથી આપી હોય તો તે સારી કહેવાય છે.

ગુદામાં નાંખેલા સ્નેહ અથવા યસ્ય તત્કાલં સ્નેહો નિર્યાતિ કેવલઃ ॥ ૪૧ ॥
એકલો બહાર આવે તો તસ્યાન્યોડ્વન્યતરો દેયો નહિ સ્નિહ્યત્યતિષ્ઠતિ ॥

શું કરવું ?
અથવા જે મનુષ્યને સ્નેહ અસ્તિ આપ્યા પછી જો એકલો સ્નેહ
(મલ વગર) અન્દર ન રહેતાં તરત બહાર આવે, તે મનુષ્યને બીજી સ્નેહ અસ્તિ આપવી;
કારણ કે, સ્નેહ શરીરમાં જરા વાર રહ્યા વગર સ્નેહાદિક કાર્ય કરી શકતા નથી.

ગુદામાં નાંખેલા સ્નેહ અશુદ્ધસ્ય મલોન્મિશ્રઃ સ્નેહો નૈતિ યદા પુનઃ ॥૪૨॥
 બહાર ન નીકળવાથી તથા શૈથિલ્યમાધ્માનં શૂલં શ્વાસથ જાયતે ॥ પક્કાશયે ગુફ્ત્વં ચ
 શા ઉપદ્રવો થાય છે ? ઉલટી અથવા બુદ્ધાબ્ધના ઔષધથી શોધન ન કરેલાં મનુષ્યને,
 જે સ્નેહઅસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ આપે અને તે સ્નેહ મઘની સાથે પાછો બહાર નીકળે નહિ
 તો, તે મનુષ્યને શિથિલપાણું, આધ્માન વાત, શ્વેલ, શ્વાસ, અને પક્વાશયમાં ભારેપાણું થાય છે.
 ઉપરના રોગો મટાડવા તત્ર દયામિત્તુહનમ્ ॥ ૪૩ ॥

માટે શું કરવું ? તીક્ષ્ણં તીક્ષ્ણૌષધિયુતા ફલવર્તિર્હિતા તથા ॥
 યથાહ્નુલોમનં વાયુમ્લં સ્નેહશ્ચ જાયતે ॥૪૪॥ તથા વિરેચનં દયાતીક્ષ્ણં નસ્યં ચ શસ્યતે ॥
 ઉપરના રોગને મટાડવા માટે તીક્ષ્ણ નિસ્લ અસ્તિ આપવી; તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણ ઔષધ,
 હ્રગ્ગાંત્રી બીડી વાટમાં ભરીને પછી તે ઔષધવાળી વાટને ગુદામાં ધાલવી; કે જેથી કરીને વાયુ
 અનુલોમ થાય અર્થાત નીચેને માર્ગેથી બહાર નીસરે અને વિષ્ટા સહિત સ્નેહ પણ બહાર
 નીકળે. તેમ આબ્રતના રોગીને તીક્ષ્ણ બુદ્ધાબ્ધ અને તીક્ષ્ણ નસ્ય દેવું પણ સારું કહેવાય છે.
 ગુદાની અન્દરનો સ્નેહ યસ્ય નોપદ્રવં કુર્યાત્સ્નેહસ્તિરનિઃસ્રુતઃ ॥૪૫॥
 ક્યારે બહાર ન કાઢવો ? સર્વોડ્વલો વા વૃત્તેરૌક્ષ્યાદુપેક્ષ્યઃ સ વિજાનતા ॥

સ્નેહ અસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ આપેલા રોગીને, તેના ગુદાનાં ઢાંકણના સ્પર્શપણાને
 લીધે, જે સ્નેહ બહાર આવવો જોઈએ, તે સ્નેહ પાછો બહાર ન આવતાં તે અર્થે સ્નેહ
 શરીરમાં રહે અથવા તેનો ભાગ શરીરમાં રહે, તોપણ તેનાથી જે કાઈ પણ બ્રતનો ઉપદ્રવ
 રોગીને ન થાય તો ચતુર વૈદે, તે સ્નેહને પાછો કાઢવાનો યત્ન કરવો નહિ.

ગુદામાંનાં સ્નેહને બીજા અનાયાતે ત્વહોરાત્રે સ્નેહં સંશોધનૈર્હરેત્ ॥૪૬॥
 ઉપાયથી ક્યારે કાઢવો ? સ્નેહસ્તાવનાયાતે નાન્યઃ સ્નેહો વિધીયતે ॥

રોગીને સ્નેહ અસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ આપ્યા પછી એક દિવસ
 રાત્રિની અન્દર, જે તે સ્નેહ શરીરમાંથી પાછો બહાર ન નીકળે તો પછી તેને શોધનના (વિરેચ-
 નાદિના) ઉપાયથી પાછો કાઢવો, પણ બીજાવાર સ્નેહ અસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ આપવી નહિ.

અનુવાસન તેલ ક્રિયા ગુદ્ધચેરંડપૂતીકમાર્જીવૃષકરોહિષમ્ ॥૪૭॥
 શતાવરી સહચરં કાકનાસા પલોન્મિતમ્ ॥

યવમાષાતસીકોલકુલિત્યાન્ પ્રસૂતોન્મિતાન્ ॥૪૮॥ ચતુર્દ્રોણામ્ભસા પક્ત્વા દ્રોણશોષેણ તેન ચ ॥
 પચૈતૈલાલકં પેષ્યૈર્જીવનીયૈઃ પલોન્મિતૈઃ ॥૪૯॥ અનુવાસનમેતદ્દિ સર્વવાતવિકારમુત્ત ॥

ગળો, એરંડાનું મૂળ, કરંજની છાલ, ભાગનું મૂળ, અરંડાશી, રોંશ નામે ખડ, શતા-
 વરી, કાંટાઅશેળિયો અને સૂડિયાના વેલાનાં મૂળ, એ નવે ઔષધો એક એક પલ; જવ,
 અડદ, અળશી, બોરના ઠળિયાનો મગજ અને કળથી, એ પાંચે ઔષધો બે બે પલ; એ
 પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ તેમને અધકચર્યા કરી, ચાર દ્રોણ પાણીમાં નાંખીને ઉકાળવાં
 અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉકાળનું અંધ કરીને ગાળી લેવું. પછી એ કાઢાની
 અન્દર એક આઢક ચાર પ્રસ્થ તલનું તેલ નાંખીને જીવનીય ગણનાં ઔષધો જેવાં કે:-

કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી આખસન્ધ, જીવક ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-ફગવેલાનો કન્દ, મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, મીઠી ખરખોડી, જેડીમધ, વગડાઉ મગ અને વગડાઉ અડદ, એ દશે ઔપધો એક એક પલ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, તે કલ્કને ઉપલા કાઢામાં નાખીને પાછો તે કાઢાને ઉકાળવો અને કાઢો બળી જઈને તેલ બાકી રહે એટલે તે તેલને હેઠે ઉતારી ગાળી લેવું, તેનું નામ અનુવાસન તેલ કહેવાય છે. આ તેલ અનુવાસન અસ્તિમાં વાપરવાથી, સર્વ વાતવિકારો મટી જાય છે.

અનુવાસન અસ્તિથી ષટ્સત્તિવ્યાપાદસ્તુ જાયન્તે ચસ્તિકર્મણઃ ॥ ૫૦ ॥

ક્યા રોગો થાય છે ?

દૂષિતાત્સમુદાયેન તાશ્ચિકિત્સ્યાસ્તુ સુશ્રુતાત્ ॥

અનુવાસન અસ્તિના કર્મેની અન્દર કે પણુ વિપરીતપણું એટલે વિરુદ્ધ કર્મ થવાથી, છયોતેર પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; માટે જો એ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તો સુશ્રુતાચાર્યના સુશ્રુત ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે ઔપધોપચાર કરવા.

પાનાહારવિહારશ્ચ પરિહારશ્ચ કૃત્ત્વશઃ ॥ ૫૧ ॥

અસ્તિ મશાવનારે કેવી રીતે પથ્ય પાળવું ?

સ્નેહપાનસમાઃ કાર્યા નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥

ઉદકાદિ પાન, આહાર, વિહાર અને પરિહાર એટલે ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થો તથા ત્યાગ કરવા લાયક કર્મો, એ સર્વ, જે પ્રમાણે સ્નેહપાનની બાબતમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે જ તે સર્વ પથ્ય, આ અનુવાસન અસ્તિમાં પાળવું, તેમાં સંશય રાખવો નહિ.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં સ્નેહઅસ્તિ વિધિ નામે પાંચમા અધ્યાયની ભદ્રકૃત ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણા.

—:૦:—

અધ્યાય ૬ ઠો, નિરુહઅસ્તિવિધિ

નિરુહઅસ્તિના ભેદો-
નાં કારણુ

નિરુહસ્તિર્બહુધા મિથ્યતે કારણાન્તરૈઃ ॥

તૈરેવ તસ્ય નામાનિ કૃતાનિ મુનિપુંગવૈઃ ॥ ૧ ॥

નિરુહ અસ્તિ, કારણુના ભેદથી ઘણા પ્રકારની થાય છે અને તે કારણુના ભેદથી જ, શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ તે અસ્તિનાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં તેવાં નામો આપ્યાં છે.

નિરુહ અસ્તિનું બીજું
નામ

નિરુહસ્યાપરં નામ પ્રોક્તમાસ્થાપનં બુધૈઃ ॥

વિદ્વાન્ વૈદ્યોએ નિરુહ અસ્તિનું બીજું નામ આસ્થાપન પાડેલું છે. હંમેશાં દોષને હરણુ કરે છે, તેથી તેને નિરુહ અસ્તિ કહે છે.

આસ્થાપન શબ્દનું
સ્પષ્ટાકરણુ

સ્વસ્થાનસ્થાપનાદ્દોષધાતૃનાં સ્થાપનં મતમ્ ॥ ૨ ॥

દોષો અને ધાતુઓને પોતપોતાને ઠેકાણે સ્થાપન કરે છે તેથી જ તેને આસ્થાપન અસ્તિ કહે છે.

નિરુહ અસ્તિની ઉત્ત-
માદિ માત્રાનું વર્ણન

નિરુહસ્ય પ્રમાણં તુ પ્રસ્થઃ પાદોત્તરં મતમ્ ॥

મધ્યમં પ્રસ્થમુદિષ્ટં હીનસ્ય કુઙ્ઘવાચયઃ ॥ ૩ ॥

નિરૂહ અસ્તિના ઔષધની સત્વા પ્રસ્થની માત્રા ઉત્તમ જાણવી, એક પ્રસ્થની માત્રા મધ્યમ જાણવી અને ત્રણ કુડવની કનિષ્ઠ જાણવી.

નિરૂહ અસ્તિ કોને અતિસ્નિગ્ધોત્ક્રિષ્ણદોષૌક્ષતોરસ્કઃ કૃશસ્તથા ॥

ન મારવી ? આધ્માનચ્છર્દિહિક્કાર્શઃ કાસશ્વાસપ્રપીડિતઃ ॥૪॥

ગુદશોફાતિસારાતો વિષ્ણુચીકુચસંયુતઃ ॥ ગર્ભિણી મધુમેહી ચ નાસ્થાપ્યશ્ચ જલોદરી ॥૫॥

અતિ સ્નિગ્ધ, જેના દોષો ઉપર આવેલા હોય તે, ઉરઃક્ષતથી પીડાતો, કૃશ, અધ્માન વાત, છર્દી, હિક્કા, અર્શ, કાસ, શ્વાસ, ગુદરોગ, શોફ, અતિસાર, વિષ્ણુ અને કુષ્ઠ, એ રોગોથી પીડાયલાં મનુષ્યો, ગર્ભિણી સ્ત્રી, મધુપ્રમેહવાળો અને જલોદરવાળો, એ સર્વ રોગી-ઓને, આસ્થાપન-નિરૂહ અસ્તિ મારવી નહિ.

નિરૂહ અસ્તિ કોને વાતવ્યાધાવુદાવતે વાતાસૃગ્વિષમજ્વરે ॥

મારવી ? મૂર્ચ્છાતૃણોદરાનાહમૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મરીષુ ચ ॥૬॥

વૃદ્ધાસુદરમન્દાગ્રિપ્રમેહેષુ નિરૂહણમ્ ॥ શૂલેકમ્લપિતે હ્રદોગે યોજયેદ્વિધિવદ્બુધઃ ॥ ૭ ॥

વાતવ્યાધિ, ઉદાવર્તરોગ, વાતરક્ત, વિષમજ્વર, મૂર્ચ્છા, તૃણા, ઉદરરોગ, આનાહ-વાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વૃક્ષાવસ્થા, રક્તપ્રદર, મન્દાગ્રિ, પ્રમેહ, શૂલ, અશ્વપન અને હૃદયોગ, એ સર્વ રોગપર સમજી પૈઘે, વિધિપૂર્વક નિરૂહ અસ્તિ આપવી.

નિરૂહ અસ્તિ કેમ ઉત્સૃષ્ટાનિલવિષમૂત્ર સ્નિગ્ધ સ્વિન્નમમોજિતમ્ ॥

મારવી ? મધ્યોહ્નિ ગૃહમધ્યે ચ યથાયોગ્ય નિરૂહયેત્ ॥ ૮ ॥

સ્નેહવાસ્તિવિધાનેન બુધઃ કુર્યાન્નિરૂહણમ્ ॥

જે મનુષ્યને નિરૂહઅસ્તિ આપવાની હોય તે મનુષ્યને, અધોવાયુ (પાદજી છૂટતું હોય તો) નીકળતો હોય, તો તે અધોવાયુ (પાદજી) નીકળી ગયા પછી અથવા ઝાડો, પેશાબ લાગ્યાં હોય તો તે ઝાડો, પેશાબ આવી ગયા પછી તેના શરીરે તેલ, ઘી અદિ સ્નેહ પદાર્થ ચોપડી, પરસેવો કાઢવાની ક્રિયાથી પરસેવો કાઢી તેને ભૂખ્યો રાખીને પછી મધ્યાહ્ને ધરના અન્દર યથાયોગ્ય એટલે જે રોગપર જે ઔષધની અસ્તિ આપવાની હોય તે ઔષધની, અનુવાસન અસ્તિ પ્રમાણે પૈઘે નિરૂહ અસ્તિ આપવી.

નિરૂહ અસ્તિ બહાર જાતે નિરૂહે ચ તતો મંબેદુત્કટકાસનઃ ॥ ૯ ॥

આવવામાટે કેમ બેસવું ? તિષ્ઠન્મૂર્તમાત્રં ચ નિરૂહાગમનેચ્છયા ॥

નિરૂહ અસ્તિ આખ્યા પછી તે નિરૂહ અસ્તિનું ઔષધાદિ બહાર લાવવા માટે રોગીને એક મુકૂર્ત-એ ધડી સુધી ઉભડક-ઝાડે ફરવાની રીતે બેસાડે.

અનાયાતં મુહૂત તુ નિરૂહં શોધનૈર્હરત્ ॥ ૧૦ ॥

નિરૂહ અસ્તિનું ઔષ-
ધાદિ બહાર ન આવે
તો શું કરવું ?

નિરૂહૈરેવ મતિમાન્ ક્ષારમૂત્રામ્લસૈન્ધવૈઃ ॥

એક મુકૂર્ત-એ ધડીની અન્દર જે નિરૂહઅસ્તિનું ઔષધાદિ
બહાર ન આવે તો શોધન કરનારા જવખાર, ગૌમૂત્ર, લિખ્યુતા વા

કાગદી લિગ્નુનો રસ અને સિન્ધાલુણ એ પદાર્થોની નિરુહ અસ્તિ આપીને બુદ્ધિમાન્ વૈદે પ્રથમ આપેલી નિરુહ અસ્તિનાં ઔષધાદિ બહાર કાઢવાં.

સારી રીતે નિરુહ અ- यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ॥ ૧૧ ॥
સ્તિ અપાયાનું લક્ષણ લાઘવં ચોપજાયેત સુનિરુહં તમાદિશેત્ ॥

જે મનુષ્યને નિરુહ અસ્તિ આપ્યા પછી, જે ગુદાદ્વારથી વિષા, પિત્ત, કફ અને વાયુ, એ સર્વ, ક્રમ પ્રમાણે બહાર નીકળી જાય અને શરીર, હલકું-ફારું થઈ જાય, તો તે મનુષ્યને નિરુહ અસ્તિ બરોબર રીતે અપાયેલી છે, એમ સમજવું.

સારી રીતે નિરુહ અ- यस्य स्याद्वस्तिरल्पाल्पवेगो हीनमलानिलः ॥ ૧૨ ॥
સ્તિ ન અપાયાનું વર્ણન मूत्रार्तिजाब्धारुचिमान् दुर्निरुहं तमादिશેत ॥

જે મનુષ્યને, નિરુહ અસ્તિ આપી હોય, અને તે નિરુહ અસ્તિનાં ઔષધોનો બહાર આવવાનો વેગ થોડામાં થોડો થઈ જાય, તેને લીધે વિષા અને વાયુ, જેટલા બહાર નીકળવાં જોઈએ તેટલાં બહાર ન નીકળતાં, થોડાંક નીકળે, પેશાબની અન્દર વેદના થાય, શરીર જડ થઈ જાય અને મોઢામાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય, એટલાં લક્ષણો જણાય ત્યારે તે મનુષ્યને નિરુહ અસ્તિ બરોબર રીતે અપાયેલી નથી, એમ સમજવું.

અનુવાસન-સ્નેહ અ- विविक्ता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥ ૧૩ ॥
સ્તિનાં ઉત્તમ લક્ષણ आस्थापनः स्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ॥

દેહની સારી રીતે શુદ્ધિ, મનની અન્દર પ્રસન્નતા, શરીરે સ્નિગ્ધપાણું અને રોગનો નાશ એ સર્વ લક્ષણો, અનુવાસન-સ્નેહ અસ્તિ સારી રીતે દેવાયાનાં જાણવાં.

નિરુહ-આસ્થાપન દેહની સારી રીતે શુદ્ધિ, મનની અન્દર પ્રસન્નતા, શરીરે સ્નિગ્ધપાણું
અસ્તિનાં ઉત્તમ લક્ષણ અને રોગનો નાશ, એ સર્વ લક્ષણો, નિરુહ-આસ્થાપન અસ્તિ
સારી રીતે દેવાયાનાં જાણવાં.

નિરુહ અસ્તિ કેમ अनेन विधिना युञ्ज्यान्निरुहं बस्तिदानवित् ॥ ૧૪ ॥
આપવી ? અસ્તિ આપવામાં યથાર્થ સમજનારા વૈદે, અનેન વિધિના અર્થાત્ અગાઉ લખેલી વિધિ પ્રમાણે, નિરુહ અસ્તિ આપવી.

નિરુહ અસ્તિ કેટલી द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
આપવી ? હવે તે નિરુહ અસ્તિ, દોષના પ્રમાણમાં જેમ યોગ્ય લાગે તેમ એ વાર, ત્રણ વાર અથવા ચાર વાર મારવી.

વાતપર નિરુહ અસ્તિ सस्नेह एकः पवने
કેટલી મારવી ? वात रोगवाणाने, स्नेहवाणी એક જ નિરુહ અસ્તિ આપવી.

પિત્તપર નિરુહ અસ્તિ पित्ते द्वौ पयसा सह ॥ ૧૫ ॥
કેટલી મારવી ? पित्त रोगवाणाने, द्वेषवाणी એ નિરુહ અસ્તિ આપવી.

- કંકપર નિરૂહ અસ્તિ
કેટલી મારવી? કષાયકટુરુક્ષાઘાઃ કફે કોષ્ણાન્નયો મતાઃ ॥
કંક રોગવાળાને તુરા,^૧ તીખા અને રુક્ષ,^૨ આદિ પદાર્થોના કંક ઉના કાઢાની ત્રણ નિરૂહ અસ્તિ આપવી.
- પિત્તપર શેની નિરૂહ
અસ્તિ મારવી? પિત્તશ્લેષ્માનિલાવિષ્ટં ક્ષીરયુષ્કસૈઃ કમાત્ ॥ ૧૬ ॥
પિત્ત રોગવાળાને, દૂધની નિરૂહ અસ્તિ આપવી.
- કંકપર શેની નિરૂહ
અસ્તિ મારવી? કંક રોગવાળાને, યુષ્કની નિરૂહ અસ્તિ આપવી.
- વાતપર શેની નિરૂહ
અસ્તિ આપવી? વાત રોગવાળાને, માંસરસની નિરૂહ અસ્તિ આપવી.
- અનુવાસન અસ્તિ
ક્યારે આપવી? નિરૂહં યોજયિત્વા ચ તતસ્તદનુવાસયેત્ ॥
એ પ્રમાણે નિરૂહ અસ્તિ આપ્યા પછી, અનુવાસન અસ્તિ આપવી.
- મૃદ નિરૂહ અસ્તિ
કોને મારવી? સુકુમારસ્ય વૃદ્ધસ્ય બાલસ્ય ચ મૃદુર્હિતઃ ॥ ૧૭ ॥
સુકુમાર-નાબુક શરીરવાળાને, વૃદ્ધને અને બાલકને, મૃદુ-હલકી અસ્તિ આપવી, એ હિતકારક છે.
- તીક્ષ્ણ નિરૂહ અસ્તિ
કોને ન મારવી? બસ્તિસ્તીક્ષ્ણઃ પ્રયુક્તસ્તુ તેષાં હન્યાદ્વાલયુષી ॥
પણ જે એઓને તીક્ષ્ણ-આકરી-જલદ અસ્તિ દેવામાં આવે તો તે અસ્તિ તેઓનાં બળનો અને આયુષ્યનો નાશ કરે છે.
- ઉત્કલેશન અસ્તિ ક્યારે
આપવી? દયાદુત્કલેશનં પૂર્વ
પ્રથમ સૌથી પહેલાં ઉત્કલેશન (દોષને ઉપર લાવનારી) અસ્તિ
મધ્યે દોષહરં તતઃ ॥ ૧૮ ॥ [આપવી.
- દોષહર અસ્તિ ક્યારે
આપવી? મધ્યમાં એટલે તે પછી, દોષહર અસ્તિ આપવી.
- સંશમનીય અસ્તિ
ક્યારે આપવી? પશ્ચાત્સંશમનીયં ચ દયાદુબસ્તિં વિચક્ષણઃ ॥
અને છેવટે સમજુ પૈણે, સંશમનીય (વમન કરનારી) અસ્તિ આપવી.
- ઉત્કલેશન અસ્તિની
વિધિ એરંબીજં મધુકં પિપ્પલી સૈન્ધવં ત્રિષુ ॥ ૧૯ ॥
હવુષાફલકલ્કશ્ચ બસ્તિસ્ત્લેશનઃ સ્મૃતઃ ॥
- એરંડી, જેડીમધ, લીંડીપીપર, સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ અને પલાંશીનાં ફળ એ છએ
ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનો ભૂકા કરી, તે ભૂકાને પથરાપર નાંખી પછી તેને સારી
પેડે લટીને તેની ચટણી કરવી. પછી એ ચટણીને ઉના પાણીમાં ડોહીને, તે ઉના પાણીની
જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ ઉત્કલેશન અસ્તિ બાણુનું.
- દોષહર અસ્તિની વિધિ શતાઘ્રા મધુકં બિલ્વં કૌટંજં ફલમેવ ચ ॥ ૨૦ ॥
સકાંજિકઃ સગોમૃત્રો બસ્તિર્દોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥

^૧ તુરા પદાર્થો-હરકાં, બેહેડાં અને આંબળાં આદિ. ^૨ તીખા પદાર્થો-શુક, મરી અને લીણી-
પીપર આદિ. ^૩ રૂક્ષ પદાર્થો-જવ, કળથી આદિ.

શતાવરી, જેઠીમધ, ખાલી અને ઇન્દ્રજય એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, કાંજમાં વાટી, પછી તેને ગાયના મૂત્રમાં ડોહી, તે ગાયના મૂત્રની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ દોપહર અસ્તિ જાણવું.

શોધન અસ્તિની વિધિ શોધનદ્રવ્યનિકાથૈસ્તત્કલ્કૈઃ સ્નેહસૈન્ધવૈઃ ॥ ૨૧ ॥
યુક્ત્યા રાજેન મથિતા વસ્તયઃ શોધનાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શોધન(નસોતર આદિ)ઔષધ લઈ, તેનો કાઢો કરી, પછી તેને ગાળી લઈ તેના કુંચાની ચટણી કરવી. પછી તે ચટણી, સ્નેહ(તેલાદિ પદાર્થ) અને સિન્ધાણુ, એ ત્રણે પદાર્થો, ગાળી લીધેલા કાઢામાં નાંખી, તેમને કડકી અથવા રવાઈ વડે સારી રીતે યુક્તિથી વંડાવી તેમની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ શોધન અસ્તિ જાણવું.

શમન અસ્તિની વિધિ પ્રિયંગુર્મધુકો મુસ્તા તથૈવ ચ રસાંજનમ્ ॥ ૨૨ ॥
સક્ષીરઃ શસ્યતે વસ્તિર્દોષાણાં શમને સ્મૃતઃ ॥

ધઉંલા, જેઠીમધ, નાગરમેથ અને રસવન્તી, એ ચારે ઔષધોની દૂધની અન્દર ચટણી વાટી, પછી તે ચટણીને દૂધમાં ડોહી, તેમની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ શમન (દોષોનો શમન કરનારી) અસ્તિ જાણવું.

લેખન અસ્તિની વિધિ ત્રિફલાકાથગોમૂત્રક્ષૌદ્રક્ષારસમાયુતાઃ ॥ ૨૩ ॥
ઝષકાદિપ્રતીવાપૈર્વસ્તયો લેખનાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પ્રથમ હરડાં, બેહુડાં અને આંખળાં લઈ, એ ત્રણેને અધકચરાં કરી તેમનો કાઢો કરવો. ત્યારબાદ ગાયનું મૂત્ર, મધ, જવખાર અને ઊષકાદિ ગળુચૂર્ણ, એ ચારે પદાર્થોને ઉપલા કાઢામાં નાંખી તેની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તેની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ લેખન (દોષોને કૂશ કરનારી) અસ્તિ જાણવું.

બુંદણ અસ્તિની વિધિ બુંદણદ્રવ્યનિકાથૈઃ કલ્કૈર્મધુરકૈર્યુતાઃ ॥ ૨૪ ॥
સર્પિર્મૌસરસોપેતા વસ્તયો બુંદણા મતાઃ ॥

બુંદણ દ્રવ્યો(મુસલી, ગોખરુ, કૌચાં આદિ પૌષ્ટિક પદાર્થો)ને આણી, તેમને અધકચરાં કરી તેઓનો કાઢો કરવો. ત્યારબાદ મધુર-મીઠા પદાર્થો(દાક્ષ, દાડમ, મહુડાનાં ફૂલ આદિ)નો કડક, ઘી અને માંસનો રસ, એ ત્રણે પદાર્થોને, ઉપલા કાઢામાં નાંખી, તેની સાથે મિશ્ર કરી પછી તેની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ બુંદણ અસ્તિ જાણવું.

પિચ્છિલ અસ્તિની વિધિ વદયેરાવતીશેલશાલ્મલીધન્વનાગરાઃ ॥ ૨૫ ॥
ક્ષીરસિદ્ધાઃ ક્ષૌદ્રયુક્તા નામ્ના પિચ્છિલસંજ્ઞિતાઃ ॥
અજોરઐરઘૃથૈર્યુક્તા દેયા વિવક્ષણૈઃ ॥ ૨૬ ॥

ખોરડી, નારંગી, ગુંદા અને શેમળો(ભાયરસનું ઝાડ), એ ચારે ઝાડની અન્તર્હલ, ધમાસો અને શુંદ, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને અધકચરાં કરી પછી તેમને દૂધમાં આક્રવાં. ત્યારબાદ મધ, બકરાનું લોહી, ઘેટાનું લોહી, તથા કાળા હરણનું લોહી,

એ ચારે પદાર્થોને, ઉપલા બાકેલા પદાર્થોની સાથે મેળવી, પછી તેની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ પિચ્છલ અસ્તિ ગણવું.

પિચ્છલ અસ્તિની માત્રા પિચ્છલબસ્તીનાં પલૈર્દ્વાદશભિર્મતાઃ ॥
માત્રા કેટલી કેવી? આ પિચ્છલ અસ્તિ મારવાની માત્રા, ચાર પલની ગણવી.

નિરુહ અસ્તિની દત્વાઽઽદૌ સૈન્ધવસ્યાક્ષં મધુનઃ પ્રસૃતિદ્વયમ્ ॥ ૨૭ ॥
માત્રા કેટલી કેવી? વિનિર્મથ્ય તતો દયાત્ સ્નેહસ્ય પ્રસૃતિત્રયમ્ ॥

એકીમૂતે તતઃ સ્નેહે કલ્કસ્ય પ્રસૃતિં ક્ષિપેત્ ॥ ૨૮ ॥

સંમૂર્ચ્છિતે કષાયં તુ ચતુઃપ્રસૃતિસંમિતમ્ ॥ ક્ષિપ્ત્વા વિમથ્ય દયાચ્ચ નિરુહં કુશલો મિષક્ ॥ ૨૯ ॥

પ્રથમ એક અક્ષ (કર્પ) સિન્ધાણુ લઈ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, પછી તેમાં એ પ્રસૃતિ(ચાર પલ)મંત્ર નાંખી, તે બન્નેને સારી પેઠે ઘુણ્ટી, મિશ્ર કરવાં. પછી તેમાં સ્નેહ (ઘૃતાદિ)પદાર્થ ત્રણ પ્રસૃતિ(છ પલ)નાંખી, તે સ્નેહને સારી પેઠે ઘુણ્ટી, મિશ્ર કરવો. પછી તેમાં જે ઔષધોનો કલ્ક એક પ્રસૃતિ (એ પલ) નાંખવો હોય, તેમનો કલ્ક નાંખી, તે કલ્કને ઘુણ્ટી મિશ્ર કરવો. પછી તેમાં ચાર પ્રસૃતિ (આઠ પલ), જે ઔષધોનો કાઢો નાંખવો હોય, તેમનો કાઢો નાંખી, તે સર્વને સારી પેઠે મધી-ઘુણ્ટી, પછી સમગ્ર ધેંદો તેની નિરુહ અસ્તિ આપવી.

વાતપર નિરુહમાં મધ વાતે ચતુઃપલં ક્ષૌદ્રં દયાત્સ્નેહસ્ય ષટ્પલમ્ ॥
સ્નેહ કેટલાં નાંખવા? વાતરોગપરની નિરુહ અસ્તિમાં મધ ચાર પલ અને સ્નેહ (ઘી આદિ પદાર્થ) છ પલ નાંખી, નિરુહ અસ્તિ આપવી.

પિત્તપર નિરુહમાં પિત્તે ચતુઃપલં ક્ષૌદ્રં સ્નેહસ્ય ચ પલત્રયમ્ ॥ ૩૦ ॥
મધ, સ્નેહ કેટલાં પિત્તરોગપરની નિરુહ અસ્તિમાં મધ ચાર પલ અને સ્નેહ (ઘી આદિ પદાર્થ)ત્રણ પલ નાંખી નિરુહ અસ્તિ આપવી.

કફપર નિરુહમાં મધ, કફે ષડ્પલિકં ક્ષૌદ્રં સ્નેહસ્યૈવ ચતુઃપલમ્ ॥
સ્નેહ કેટલાં નાંખવા? કફરોગપરની નિરુહ અસ્તિમાં મધ છ પલ અને સ્નેહ (ઘી આદિ પદાર્થ) ચાર પલ નાંખી, નિરુહ અસ્તિ આપવી.

માધુતૈલિક અસ્તિ ઇરળકાચતુલ્યાંશં મધુતૈલં પલાટકમ્ ॥ ૩૧ ॥

શતપુષ્પાપલાર્ધેન સૈન્ધવાર્ધેન સંયુતમ્ ॥ માધુતૈલિકસંજ્ઞોઽયં વસ્તિઃ સ્વજવિલોક્ષિતઃ ॥ ૩૨ ॥

મેદોગુલ્મકૃમિહીહમલોદાવર્તનાશનઃ ॥ બલવર્ણકરશ્ચૈવ વૃષ્યો વૃંહણદીપનઃ ॥ ૩૩ ॥

* એરંડાના મૂળનો કાઢો આઠ પલ, મધ ચાર પલ, તલનું તેલ ચાર પલ, વરીઆળી અર્ધો પલ અને સિન્ધાણુ પા પલ (એક કર્પ), એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ, તેમને કડખીથી ડાહી તેમની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ માધુતૈલિક અસ્તિ ગણવું. આ અસ્તિ આપવાથી મેદોરોગ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્લીહા, મંત્ર અને ઉદાવર્ત વાત નાશ પામે છે. યશ વધે છે, શરીરનો વર્ણ સારો થાય છે, ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે અને જરૂરિયા પ્રદીપ્ત થાય છે.

દીપન અસ્તિ

ક્ષૌદ્રાજ્યક્ષીરતૈલાનાં પ્રસૂતિઃ પ્રસૂતિર્ભવેત્ ॥

હપુષા સૈન્ધવક્ષાંશૌ બસ્તિઃ સ્યાદ્દીપનઃ પરઃ ॥૩૪॥

મધ, ઘી, દૂધ અને તેલ એ ચારે ઔષધો એક એક પ્રસૂતિ (એએપલ) તથા પલાંશી અને સિન્ધાલુણુ એ બન્ને ઔષધો એક એક અક્ષાંક (એક એક કર્પ) લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરી, તેમની અસ્તિ આપવાથી સારી રીતે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેથી જ તે દીપન અસ્તિ કહેવાય છે.

યુક્તરથ અસ્તિ

ઈરંડમૂલનિઃક્રાથો મધુતૈલં સસૈન્ધવમ્ ॥

ઈષ યુક્તરથો બસ્તિઃ સવચાપિપ્પલીફલઃ ॥ ૩૫ ॥

એરંડાના મૂળનો કાઢો કરી, તેની અન્દર મધ અને તેલ નાંખવાં. પછી સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ, લીણ્ડીપીપર અને મીણ્ડોળ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ઉપલા પ્રવાહી પદાર્થોની અન્દર ડોહી તેમની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ યુક્તરથ અસ્તિ જાણવું.

સિદ્ધ અસ્તિ

પંચમૂલસ્ય નિઃક્રાથસ્તૈલં માગધિકામધુ ॥

સસૈન્ધવઃ સમધુકઃ સિદ્ધબસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૬ ॥

ખીલી, અરણ્ડી, અરહ્ણો, શયન અને સંઠ પાટલા-મં ૦ પાડળ, એ પાંચે ઝાડનાં મૂળ (પંચ મૂલ)નો કાઢો કરવો. પછી તલનું તેલ, લીણ્ડીપીપરનું ચૂર્ણ, મધ, સિન્ધાલુણુ અને જેડીમધનું ચૂર્ણ, એ પાંચે ઔષધો ઉપલા કાઢાની અન્દર ડોહી, તેમની જે અસ્તિ આપવી તેનું નામ સિદ્ધ અસ્તિ જાણવું. આ અસ્તિ સર્વ રોગોપર આપવા લાયક છે.

અસ્તિ આપ્યા પછી

જ્ઞાનમુષ્ણોદકૈઃ કુર્યાદ્દિવાસ્વપ્નમર્જીર્ણતામ્ ॥

કેમ વર્તવું ?

વર્જયેદપરં સર્વમાચરેત્સ્નેહવસ્તિવત્ ॥ ૩૭ ॥

અસ્તિ આપેલા રોગીએ, ઊના પાણીથી સ્નાન કરવું-નહાવું, દિવસે સૂવું નહિ, અજીર્ણ થવા દેવું નહિ તથા ખીજાં સર્વે આચરણો સ્નેહ અસ્તિ પ્રમાણે જ આચરવાં.

એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાનાં નિરૂહઅસ્તિવિધિ નામે છઠ્ઠા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

—:૦:—

અધ્યાય ૭ મેા, ઉત્તરખસ્તિાવધિ

ઉત્તર અસ્તિ કેવી

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ બસ્તિમુત્તરસંજિતમ્ ॥

અનાવવી ?

દ્વાદશાંગુલકં નેત્રં મધ્યે ચ કૃતકર્ણિકમ્ ॥ ૧ ॥

માલ્તીપુષ્પવૃંતામં છિદ્રં સર્ષપનિર્ગમમ્ ॥

હવે ઉત્તર અસ્તિ એટલે પુરુષના લિંગમાં અને સ્ત્રીઓની યોનિમાં મારવાની જે પિચ-કારી, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરું છું:-આ ઉત્તર અસ્તિની નળી, સુવર્ણાદિ ધાતુની અથવા કાચની, બાર આંગળ લાંબી, મધ્ય ભાગમાં કર્ણિકાવાળી (કાનના સરખા આકારવાળી),

બાધનાં ફૂલની કળીના સરખી સુંવાળી અને નળીના મુખના છિદ્રમાંથી સર્પવનો દાણે।
નીકળી શકે એવાં બારીક છિદ્રવાળી હોવી જોઈએ.

ઉત્તર અસ્તિની માત્રા પંચવિંશતિવર્ષાણામધો માત્રા દ્વિકાર્ષિકી ॥ ૨ ॥
કેટલી આપવી ? તદ્ધર્થે પલમાનં ચ સ્નેહસ્યોક્તા વિચક્ષણૈઃ ॥

ડાહ્યા વૈધે, પચ્ચીશ વર્ષની અન્દરનાં મનુષ્યને, સ્નેહરૂપ ઔષધની ઉત્તર અસ્તિની માત્રા, એ કર્ષ સૂધીની આપવી અને પચ્ચીશ વર્ષની ઉપરનાં મનુષ્યને, સ્નેહરૂપ ઔષધની ઉત્તર અસ્તિની માત્રા, એક પલ સૂધીની આપવી.

ઉત્તર અસ્તિ આપ્યા અથાસ્થાપનશુદ્ધસ્ય તૂસસ્ય જ્ઞાનભોજનૈઃ ॥ ૩ ॥
પૂર્વે શી ક્રિયા કરવી ? જે મનુષ્યને ઉત્તર અસ્તિ આપવી હોય, તે મનુષ્યને પ્રથમ આસ્થા-
પન-નિરુહઅસ્તિ આપી, તેનાથી તેનો ક્રોહો શુદ્ધ કરી, તેને જ્ઞાન કરાવી પછી તેને જમાડવો.
ઉત્તર અસ્તિ મારવાનો સ્થિતસ્ય જાનુમાત્રે ચ પીટે ત્વિશ્ચલાકયા ॥

પ્રકાર સ્નિગ્ધયા મેદૂમાર્ગે ચ તતો નેત્રં નિયોજયેત્ ॥ ૪ ॥
શનૈઃ શનૈર્ઘૃતામ્યક્તં મેદૂરન્દ્રેડગુલાનિ ષટ્ ॥ તતોડવપીડયેદ્વસ્તિ શનૈર્નેત્રં ચ નિર્હિરેત્ ॥ ૫ ॥

તે પછી તે પુરુષને ગોઠણુ જેટલા ઉંચા આસનપર ઉભાડક ખેસાડી, તેના લિંગમાં ખોસવા લાયક સળી લઇ, તેને સ્નેહ ચોપડી, લિંગમાં ખોસીને પછી કાઢી લેવી. ત્યારબાદ અસ્તિની નળી લઇ, તેને ઘી આદિક સ્નેહ પદાર્થ ચોપડી, તેની અન્દર સ્નેહરૂપ ઔષધ નાંખીને પછી તે નળીને લિંગનાં છિદ્રની અન્દર આસ્તે આસ્તે છ આંગળા પર્યંત ખોસી, અસ્તિને દબાવવાથી, અસ્તિમાંનો સ્નેહ અન્દર દાખલ થાય એટલે તે નળીને ધીમે ધીમે બહાર કાઢી લેવી.

ઉત્તર અસ્તિ આપ્યા પ- તતઃ પ્રત્યાગતે સ્નેહે સ્નેહવસ્તિક્રમો હિતઃ ॥
છી કયા ઉપચારો કરવા ? એ પ્રમાણે ઉત્તર અસ્તિ મારેલા રોગીની દન્દ્રિયમાંથી સ્નેહ બહાર
આવ્યા બાદ, અનુવાસન અસ્તિપર કહેલા ઉપચારો કરવા એ હિતકારક છે.

સ્ત્રી માટે કેવી ઉત્તર સ્ત્રીનાં કનિષ્ઠિકાસ્થૂલં નેત્રં કુર્યાદશાંગુલમ્ ॥ ૬ ॥ મુદ્ધપ્રવેશં યોજ્યં
અસ્તિ બનાવવી ? સ્ત્રીઓને ઉત્તર અસ્તિ મારવા માટે, જે નળી કરવાની હોય, તે
નળી, સ્ત્રીની ટચલી આંગળીના જેવી જાડી, દશ આંગળા લાંબી
અને મુખના છિદ્રમાં મળતો દાણો પેસી શકે એવાં છિદ્રવાળી બનાવવી.

ચ યોન્યંતશ્ચતુરંગુલમ્ ॥
યોનિમાં ઉત્તર અસ્તિ એ બનાવેલી ઉત્તર અસ્તિની નળી, સ્ત્રીની યોનિમાં-ગર્ભાશયના
કેમ મારવી ? માર્ગમાં ચાર આંગળા પર્યંત ઘાલી, પછી પીચકારી મારવી.

સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગમાં દ્વયંગુલં મૂત્રમાર્ગે ચ સુક્ષ્મં નેત્રં નિયોજયેત્ ॥ ૭ ॥
ઉત્તર અસ્તિ કેમ મારવી ? સ્ત્રીઓના મૂત્રમાર્ગમાં પુરુષ પ્રમાણે બારીક નળી ગોઠવી, તે નળી
એ આંગળા પર્યંત મૂત્રમાર્ગમાં ખોસી, પછી પીચકારી મારવી.

આલાના મૂત્રમાર્ગમાં મૂત્રકૃચ્છ્રવિકારેષુ બાલાનાં ત્વેકમંગુલમ્ ॥
 ઉત્તરઅસ્તિ કેમ મારવી શનૈર્નિઃકંપમાધેયં સુહૃમનેત્રં વિચક્ષણૈઃ ॥ ૮ ॥
 નાની છોકરીએને જે મૂત્રકૃચ્છ્રવિકાર-ઉત્તર થયો તે (વૈદ્યે) હાથ ન ધ્રુળવતાં,
 આરીક નળી, એક આંગળ સુધી, મૂત્રમાર્ગમાં ખોસી, પછી પીચકારી મારવી.
 યોનિની અસ્તિમાં કેટલો યોનિમાર્ગેષુ નારીણાં સ્નેહમાત્રા દ્વિપાલિકી ॥
 લો સ્નેહ નાંખવો? સ્ત્રીઓના યોનિમાર્ગમાં અસ્તિ આપવા માટે સ્નેહની માત્રા એ
 સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગની મૂત્રમાર્ગે પલોન્માના [પલની જાણવી.
 અસ્તિમાં કેટલો સ્નેહ સ્ત્રીઓના મૂત્રમાર્ગમાં અસ્તિ આપવા માટે, સ્નેહની માત્રા એક
 નાંખવો? પલની જાણવી.
 આલાના મૂત્રમાર્ગની બાલાનાં ચ દ્વિકાર્ષિકી ॥ ૯ ॥
 અસ્તિમાં કેટલો સ્નેહ આલાઓના મૂત્રમાર્ગમાં અસ્તિ આપવા માટે સ્નેહની માત્રા એ
 નાંખવો? કર્પની જાણવી.
 ઉત્તરઅસ્તિ મારવા ઉત્તાનાયૈ સ્ત્રિયૈ દયાદૃઢ્વજાન્વૈ વિચક્ષણઃ ॥
 ટાણે સ્ત્રીને કેમ ડાહ્યા વૈદ્યે, સ્ત્રીઓને ચત્તી સુવાડી, તેના ગોઠણુ ઉંચા કરાવીને પછી
 ખેસાડવી? અસ્તિની નળી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યોનિમાં ખોસીને પીચકારી મારવી.
 ઉત્તર અસ્તિનું સ્નેહ અપ્રત્યાગચ્છતિ મિષ્ઠવસ્તાવુત્તરસંજ્ઞકે ॥ ૧૦ ॥
 અહાર કેમ કાઢવું? મૂયો બસ્તિ નિદધ્યાન્ન સંયુક્તઃ શોધનૈર્ગૈઃ ॥
 ફલ્ગર્વિ નિદધ્યાન્ના યોનિમાર્ગે દૃઢાં મિષ્ઠ્ ॥ ૧૧ ॥ સુત્રૈર્વિનિર્મિતાં સ્ત્રિગ્વાંશોધનદ્રવ્યસંયુતામ્ ॥
 ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉત્તર અસ્તિ માર્યા પછી એ ઘડીની અન્દર જે તે સ્નેહ પાછો અહાર
 ન આવે તે શોધન દ્રવ્ય(દરડાં, ખેલેડાં આંખળાં, એરંડી આદિ) એકડાં કરી તેનો કદક અથવા
 કાઢો કરી તેમની ફરી પાછી અસ્તિ આપી, પહેલાંનો સ્નેહ પાછો અહાર આવે તેમ કરવું
 અથવા શોધન દ્રવ્યોને અને સ્નેહને ઘૂગડાંના કટકામાં પાથરી તેની વાટ વણીને પછી વૈદ્યે
 તે વાટને યોનિમાર્ગમાં સારી રીતે ખોસી, પહેલાંનો સ્નેહ પાછો અહાર આવે તેમ કરવું.
 અસ્તિથી થયેલા દાહ- દહ્યમાને તથા બસ્તૌ દયાત્ બસ્તિ વિચક્ષણઃ ॥ ૧૨ ॥
 ના શા ઉપાયો કરવા? ક્ષીરિવૃક્ષકષાયેણ પયસા શીતલેન ચ ॥
 એ પ્રમાણે અસ્તિ મારવાથી જે સ્ત્રીઓના યોનિમાર્ગમાં દાહ-અળત્રા થાય તે ક્ષીર-
 ત્રાળાં(પીપળો, ઉંખરો, વડ, પારસપીપળો અને પીપર આદિ)ની છાલનો કાઢો કરી, તેમની
 પીચકારી મારવી; અથવા ટાઢાં દૂધની પીચકારી મારવી એટલે દાહ-અળત્રા શાંત થશે.
 ઉત્તર અસ્તિથી ક્યા બસ્તિઃ શુક્રરુજઃ પુંસાં સ્ત્રીણામાર્તવજાં રુજઃ ॥ ૧૩ ॥
 ક્યા રોગો મટે? હન્યાદુત્તરબસ્તિસ્તુ
 વીર્ય સમ્યન્ધી દોષવાળા પુરુષને ઉત્તર અસ્તિ આપવાથી તેના શુક્ર સમ્યન્ધી સર્વ
 દોષો દૂર થાય છે; તેમ આર્તવ સમ્યન્ધી દોષવાળી સ્ત્રીને ઉત્તર અસ્તિ આપવાથી તેના
 આર્તવ સમ્યન્ધી સર્વ દોષો દૂર થાય છે.

- મેહ રોગીને અસ્તિ નોચિતો મેહિનાં કચિત્ ॥
શા માટે ન મારવી ? પ્રમેહના રોગવાળાને આ ઉત્તર અસ્તિ લેશ ભાર ઉપયોગી નથી.
- ઉત્તર અસ્તિથી ક્યો રોગ શમે ? સમ્યગ્દત્તસ્ય લિંગાનિ વ્યાપદઃ શમ એવ ચ ॥ ૧૪ ॥
મનુષ્યને, શુક્ર ધાતુ સમ્બન્ધી ઉપદ્રવોનાં જે ચિહ્નો હોય, તે ચિહ્નો સારી રીતે આપેલી ઉત્તર અસ્તિથી શમી જાય છે.
- ઉત્તર અસ્તિથી થયેલા અવશુષ્કકેમ મટાડવા ? ચસ્તેશ્વરસંજ્ઞસ્ય શમનં લેહ્યવસ્તિના ॥
ઉત્તર અસ્તિ મારવાથી જે કાંઈ ઉપદ્રવ થયા હોય, તે ઉપદ્રવો સ્નેહ અસ્તિ આપીને શમાવવા-મટાડવા.
- ફલવર્તિ બનાવવાની વિધિ ધૃતામ્યકે ગુદે ક્ષેપ્યા શ્લક્ષ્ણા સ્વાંગુષ્ઠસન્નિમા ॥ ૧૫ ॥
મલ્લવર્તિની વર્તિઃ ફલવર્તિશ્ચ સા સ્મૃતા ॥
કપડાંના કટકાને ઓરડી આદિ ઔષધોનો કલ્ક ચોપડી તેની રોગીના અંગુઠાના જેવડી બાંધી, લાંબી અને સુંવાળી એવી વાટ કરવી. પછી રોગીની ગુદામાં ધી ચોપડી, તેને ઝાટો આવવા સારુ તે વાટને ગુદાની અન્દર જે ખોસવી તેનું નામ ફલવર્તિ કહેવાય છે.
- એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંના ઉત્તરઅસ્તિ નામે સાતમા અધ્યાયની શુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

—:૦:—

અધ્યાય ૮ મો, નસ્યવિધિ

- નસ્ય શબ્દનો ખુલાસો નસ્યં તત્કથ્યતે ધીરૈર્નાસામ્રાણં યદૌષધમ્ ॥
જે ઔષધો નાકમાં ધાલવાનાં હોય, તે ઔષધને વિદ્વાન લોકો નસ્ય કહે છે.
- નસ્યનાં નામો નાવનં નસ્ય કર્મેતિ તસ્ય નામદ્વયં મતમ્ ॥ ૧ ॥
તે નસ્યનાં નાવન અને નસ્યકર્મ એવાં બે નામો છે.
- નસ્યના બેદો નસ્યમેદો દ્વિધા પ્રોક્તો રેચનં સ્નેહનં તથા ॥
એ નસ્યના રેચન અને સ્નેહન નામે બે બેદ છે.
- રેચન કર્ષણં પ્રોક્તં રેચનં કર્ષણં પ્રોક્તં
જે રેચન નસ્ય છે, તે કર્ષણ કરનારું અર્થાત્ દોષોને કૃશ કરનારું છે.
- સ્નેહન નસ્ય કોને સ્નેહનં વૃહણં મતમ્ ॥ ૨ ॥
જે સ્નેહન નસ્ય છે, તે વૃહણ કરનારું અર્થાત્ શરીરને પુષ્ટ કરનારું છે.
- નસ્ય ક્યે ક્યે વખતે કફપિત્તાનિલ્લઙ્ગસે પૂર્વમધ્યાપરાહ્ને ॥
લેવું ? દિનસ્ય ગૃહ્યતે નસ્યં રાત્રૌ વાયુત્કટે ગદે ॥ ૩ ॥
કફનો નાશ કરવા સારુ, પ્રાતઃકાળે નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું; પિત્તનો નાશ કરવા સારુ, મધ્યાહ્ને નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું. વાયુનો નાશ કરવા સારુ, સાયંકાળે નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું અને રોગનું ધણું જોર થયું હોય તો રાત્રિના પણ, નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું.

નસ્ય ક્યે ક્યે વખતે
ન લેવું? નસ્યં ત્યજેદ્ભોજનાન્તે દુર્દિને ચાપતર્પणे ॥
જમ્યા પછીના વખતે, વાદળાંથી ઘેરાયેલો સૂર્ય હોય ત્યારે અ-
થવા લાંધણુ કરી હોય તે દિવસે, નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું નહિ.
કેાણે કેાણે નસ્ય ન તથા નવપ્રતિહયાયી ગર્ભિણી ગરદ્વષિતઃ ॥ ૪ ॥
લેવું? અજીર્ણી દત્તવસ્તિશ્ચ પીતસ્નેહોદકાસવઃ ॥

ક્રુદ્ધઃ શોકાભિમૂતશ્ચ તૃષાર્તો વૃદ્ધબાલકૌ ॥ ૫ ॥ વેગાવરોધી સ્નાતશ્ચ સ્નાતુકામશ્ચ વર્જयेत् ॥
નવો પ્રતિશ્ચાય રોગવાળો, ગર્ભિણી સ્ત્રી, વિપદોપથી પીડાયેલો, અજીર્ણવાળો, અસ્તિ
આપેલો, સ્નેહપાન કરેલો, પાણી પીધેલો, આસવ પીધેલો, ક્રોધાયમાન થયેલો, શોકથી
પીડાયેલો, તૃષારતુર, વૃદ્ધ, બાલક, ઝાઝપિશામના વેગને રોકનારો, સ્નાન કરેલો-નાહેલો
અને સ્નાન કરવાની ઇચ્છાવાળો, એ સર્વ મનુષ્યોએ નાકમાં ઔષધ નાંખવું નહિ.

કેટલાં વર્ષથી કેટલાં વર્ષ અષ્ટવર્ષસ્ય બાલસ્ય નસ્યકર્મ સમાચરેત્ ॥ ૬ ॥

સૂધી નસ્ય લેવું? અશીતિકર્ષાદ્ધર્ષ ચ નાબનં નૈવ દીયતે ॥

આઠ વર્ષનાં બાલકને નસ્યકર્મ કરવું, પણ આઠ વર્ષની અન્દરનાં નસ્યકર્મ કરવું
નહિ; તેવી જ રીતે એંશી વર્ષની ઉપરનાં મનુષ્યને નસ્યકર્મ કરવું નહિ, પણ એંશી વર્ષ
સૂધીનાં મનુષ્યને જ નસ્યકર્મ કરવું.

વૈરેચન નસ્યનું વર્ણન અથ વૈરેચનં નસ્યં ગ્રાહ્યં તૈલૈઃ સુતીક્ષ્ણકૈઃ ॥ ૭ ॥
તીક્ષ્ણમેષજસિદ્ધૈર્વા ભૈઃ ક્વાથૈ રસૈસ્તથા ॥

તીક્ષ્ણ ઔષધોનાં તેલો. તીક્ષ્ણ ઔષધ નાંખીને તૈયાર કરેલા સ્નેહો, તીક્ષ્ણ ઔષ-
ધોના ક્વાથો અને તીક્ષ્ણ ઔષધોના રસો, એ સર્વ ઔષધોમાંથી, જે મનુષ્યને જે ઔષધ
અનુકૂલ આવતું હોય, તે મનુષ્યને તે ઔષધનું નાકની અન્દર નસ્ય કરાવવું એટલે તેનાથી
દોષાનો સ્વાદ થાય છે અને તે પરથી જ તે, વિરેચન નસ્ય કહેવાય છે.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને ક- નાસિકારન્ધ્રયોરષ્ઠૌ ષટ્ ચત્વારશ્ચ બિન્દવઃ ॥ ૮ ॥

નિષ્ઠ વિરેચન માત્રા પ્રત્યેકં રેચને યોજ્યા મુખ્યમધ્યાન્ત્યમાત્રયા ॥

નાકનાં દરેક છિદ્રની અન્દર, રેચન નસ્ય ઔષધનાં આઠ રીપાં નાંખવાં, એ ઉત્તમ
માત્રા કહેવાય છે; છ રીપાં નાંખવાં, એ મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને ચાર રીપાં નાંખવાં
એ કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે.

નસ્યમાં બૃહાં બૃહાં નસ્યકર્મણિ દાતવ્યં શાળૈકં તીક્ષ્ણમૌષધમ્ ॥ ૯ ॥

ઔષધો કેટલાં નાંખવાં? હિંચુ સ્યાયત્રમાત્રં તુ માષૈકં સૈન્ધવં મતમ્ ॥

ક્ષીરં ચૈવાષ્ટશાળં સ્યાત્પાનીયં ચ ત્રિકાર્ષિકમ્ ॥ ૧૦ ॥ કાર્ષિકં મધુરં દ્રવ્યં નસ્યકર્મણિ યોજयेत् ॥

નસ્યકર્મની અન્દર, તીક્ષ્ણ ઔષધો, એક શાણુ પ્રમાણુ લેવાં; હિંચુ, એક યવ ભાર
લેવી; સિન્ધાણુણુ. એક માપા ભાર લેવું, દૂધ આઠ શાણુ લેવું, પાણી ત્રણ કર્ષ ભાર લેવું
અને મધુર દ્રવ્ય(શાકર આદિ) એક કર્ષ ભાર લેવાં. એ પ્રમાણે નસ્યકર્મની અન્દર આ
સર્વ ઔષધો વાપરવાં.

- વૈરેચન નસ્ય બેઢ** અવપીડઃ પ્રથમનં દ્વૌ મેદાવપરૌ સ્મૃતૌ ॥ ૧૧ ॥
તે વિરેચન નસ્યના અવપીડ અને પ્રથમન નામે બીજા બે બેદો છે.
શિરોવિરેચનસ્થાને તૌ તુ દેયૌ યથાયથમ્ ॥
- અવપીડ નસ્ય શાપર વાપરવું?** એ અવપીડ નામે વિરેચનનો, માથાનું શોધન કરવું હોય ત્યારે, જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ઉપયોગ કરવો.
- પ્રથમન નસ્ય શાપર વાપરવું?** એ પ્રથમન નામે વિરેચનનો, માથાનું શોધન કરવું હોય ત્યારે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ઉપયોગ કરવો.
- અવપીડ વિરેચનનાં લક્ષણ** કલ્કીકૃતાદૌષધાયઃ પીડિતો નિઃસૃતો રસઃ ॥ ૧૨ ॥
સોવપીડઃ સમુદ્દિષ્ટસ્તીક્ષ્ણદ્રવ્યસમુદ્ભવઃ ॥
તીક્ષ્ણ ઔષધો(શુદ્ધ, મરી, વગર આદિ)ને પાણીની અન્દર વાડી, સારી રીતે લટી, તેનો કડક કરી, તે કડકને દબાવીને-તીચોવીને જે રસ કાઢવામાં આવે છે તે રસનાં નાકમાં જે ટીપાં પાડવાં, તેનું નામ અવપીડ વિરેચન બાલુવું.
- પ્રથમન વિરેચનનાં લક્ષણ** ષટ્કુલા દ્વિવક્ત્રા યા નાડી ચૂર્ણ તથા ધમેત્ ॥ ૧૩ ॥
તીક્ષ્ણં કાલમિતં વક્ત્રવાતૈઃ પ્રથમનં હિ તત્ ॥
છ આંગળ લાંબી અને બે મોઢાંની નળી બનાવી, તેની અન્દર તીક્ષ્ણ ઔષધોનું ઝીણું ચૂર્ણ એક કાલ ભાર ભરી, પછી તે નળીનાં બન્ને મુખો, રોગીના નાકમાં દરેક છિદ્રમાં બરાબર રાખી, પછી વૈદ્યે મુખથી, નળીના પછવાડેના મુખમાંથી જે ડુંક મારવી, તેનું નામ પ્રથમન વિરેચન બાલુવું.
- કયા કયા રોગોમાં વૈરેચન નસ્ય વાપરવું?** ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ॥ ૧૪ ॥
अरोचके प्रतिशयाये शिरःशूले च पीनसे ॥
શોફાપસ્મારકુષ્ઠેષુ નસ્યં વૈરેચનં હિતમ્ ॥ ૧૫ ॥
ડોકની હાંશડીના ઉપરના ભાગમાં થનારા રોગો, કફથી થયેલો સ્વરભંગ રોગ, અરોચક, પ્રતિશ્યાય, શિરઃશૂલ-મસ્તકશૂલ, પીનસ રોગ, શોફ, અપસ્માર અને કુષ્ઠ, આ સર્વ રોગપર વિરેચન નસ્ય આપવું, એ હિતકારી છે.
- કેાને કોને સ્નેહન નસ્ય આપવું?** मीरुक्कीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन दीयते ॥ [સ્નેહન નસ્ય આપવું.
બીકણુ મનુષ્ય, સ્ત્રી, કૃશ-દુર્બળ અને બાલક. એટલાં બાળાંને ગલ્લોગે સન્નિપાતે નિદ્રાયાં વિષમજ્વરે ॥ ૧૬ ॥
- અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું?** मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥
ગલરોગ, સન્નિપાત રોગ, બળ્હી નિદ્રા, વિષમ જ્વર, મનોવિકાર માનસ રોગ અને કૃમિરોગ, એ સર્વ રોગોપર અવપીડન નસ્ય વાપરવું.
- પ્રથમન નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું?** अत्यंतोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ॥ ૧૭ ॥
ચૂર્ણ પ્રથમનં ધીરેસ્તદ્ધિ તીક્ષ્ણતરં યતઃ ॥

શરીરની અન્દર વાતાદિ દોષો અત્યન્ત ક્રોધાયમાન થયા હોય અથવા દોષો કુપિત થઇને મનુષ્ય ચેષ્ટા-સંસાર રહિત થઇ ગયો હોય તો તેવા રોગોમાં, ધીર વૈદ્યોએ, શુષ્ક, મરી અને વંજ આદિ તીક્ષ્ણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને પ્રથમન નસ્ય આપવું અર્થાત્ નળીથી ફૂંકવું કારણ કે, આ નસ્ય સર્વ પ્રકારના નસ્યમાં અતિ તીક્ષ્ણ છે.

નસ્યં સ્યાત્ ગુહ્યંઘ્રીમ્યાં પિપ્પલીસૈન્ધવેન ચ ॥ ૧૮ ॥
 ગુહ્યંઘ્રીમ્યાં પિપ્પલીસૈન્ધવેન ચ ॥ ૧૮ ॥
 જલપિષ્ટેન તેનાક્ષિકર્ણનાસાશિરોગદાઃ ॥

હનુમન્યાગલોદ્ભૂતા નસ્યન્તિ મુજપૃષ્ઠજાઃ ॥ ૧૯ ॥
 શુષ્કને જરાતરા ઉના પાણીમાં ધરી, તેની અન્દર ગોળ ભેળવીને પછી તેનું નાકમાં નસ્ય દેવું, એથી અક્ષિ, કર્ણ, નાસા, મસ્તક-શિર, હનુ, મન્યાશિરા, ગલકણ્ઠ અને પૃષ્ઠ એટલે કે કાણે થયેલા રોગો મટી જાય છે.

લીણ્ડીપીપર અને સિન્ધાલુણુ, એ બન્ને ઔષધોને મેંજસાજ ઉના પાણીમાં ધરી તેનું નાકમાં નસ્ય દેવું. એથી અક્ષિ, કર્ણ, નાસા, મસ્તક-શિર, હનુ, મન્યાશિરા, ગલ-કણ્ઠ, ભુજ અને પૃષ્ઠ, એટલે કે કાણે થયેલા રોગો મટી જાય છે.

મધૂકસારકૃષ્ણામ્યાં વચામરિચસૈન્ધવૈઃ ॥
 મધૂકસારાદિ નસ્યં કયા
 કયા રોગોપર દેવું ?
 નસ્યં કોષ્ણજલે પિષ્ટં દયાત્સંજ્ઞાપ્રબોધનમ્ ॥ ૨૦ ॥
 અપસ્મારે તથોન્માદે સન્નિપાતેऽપતન્ત્રકે ॥

મધુકાનાં લાકડાંનો ગર્ભ-સાર, લીણ્ડીપીપર, ઘોડાવજ, મરી અને સિન્ધાલુણુ, એ પાંચે ઔષધોને કેંક ઉના પાણીમાં વાટી, સારી પેટે લટીને પછી તેનું નાકમાં નસ્ય દેવું એથી અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત અને અપતન્ત્રક વાન, એ સર્વ રોગથી ચેષ્ટારહિત થયેલા મનુષ્ય, જલદી સાવધ થાય છે.

સૈન્ધવાદિ નસ્યં કયા સૈન્ધવં શ્રેતમરિચં સર્ષપાઃ કુષ્ઠમેવ ચ ॥ ૨૧ ॥
 કયા રોગોપર દેવું ?
 ભસ્તમૃત્રેણ પિષ્ટાનિ નસ્યં તન્દ્રાનિવારણમ્ ॥

સિન્ધાલુણુ, શરગવાનાં ખી, સર્પવ અને કઠ, એ ચારે ઔષધોને બકરાના મૂત્રમાં વાટીને-લટીને પછી તેના રસનાં નાકની અન્દર ટીપાં પાડવાં, એથી તન્દ્રા મટી જાય છે.

રોહિતમત્સ્યપિત્તેન ભવિતં સૈન્ધવં વચા ॥ ૨૨ ॥
 પ્રથમન નસ્યં કયા કયા
 રોગોપર દેવું ?
 મરિચં પિપ્પલી ઘ્રીમી કંકોલં લઙ્ગુનં પુરમ્ ॥
 કટ્ફલં ચેતિ તત્ત્વર્ણં દેયં પ્રથમનં બુધૈઃ ॥ ૨૩ ॥

સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ, મરી, લીણ્ડીપીપર, શુષ્ક, ચણકઆખ, લસણુ, ગુગળ અને કાયફળ, એ નવે ઔષધોનું આરિક ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને, રોહિત નામે માછલાંના કાળગની અન્દરના પીત્તની ભાવના આપી સૂકવવું. સૂકાયા પછી તે ચૂર્ણને અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે નળીની અન્દર ભરી, નાકની અન્દર જે ફૂંકવું, તેનું નામ પ્રથમન નસ્ય કહેવાય છે. (આ ઔષધથી પ્રથમ કહેલા અપસ્મારાદિક રોગો મટી જાય છે.)

બૃહણ્ નસ્યના ભેદાનાં નામે | અથ વૃહણનસ્યસ્ય કલ્પના કથ્યતેડધુના ॥
મર્શશ્ચ પ્રતિમર્શશ્ચ દ્વૌ ભેદૌ ભેદને મતૌ ॥ ૨૪ ॥

હવે બૃહણ્-રનેહન નસ્યની કલ્પના નીચે પ્રમાણે કહું છું. એ રનેહન-બૃહણ્ નામે નસ્યના મર્શ અને પ્રતિમર્શ નામે બે ભેદો માનેલા છે.

મર્શબૃહણ્-રનેહન મર્શસ્ય તર્પણી માત્રા મુખ્યા શાળૈઃ સ્મૃતાઽષ્ટભિઃ ॥
નસ્યની માત્રાનું વર્ણન મધ્યમા ચ ચતુઃશાળૈર્હીના શાળમિતા સ્મૃતા ॥ ૨૫ ॥

(ઘી આદિ રનેહનું નસ્ય જે મોટા પ્રમાણમાં હેતું, તેનું નામ મર્શ જાણવું, અને જે અલ્પ પ્રમાણમાં હેતું તેનું નામ પ્રતિમર્શ જાણવું.) મર્શ નામે નસ્યની માત્રા રસાદિ ધાતુને તુલ્ય કરનારી છે; અને તેની, આઠ શાળની ઉત્તમ માત્રા કહેવાય છે, ચાર શાળની મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને એક શાળની હીન-કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે.

મર્શ બૃહણ્ નસ્યની | એકૈકસ્મિન્સ્તુ માત્રેયં દેયા નાસાપુટે બુધૈઃ ॥
માત્રા કેટલી વાર | મર્શસ્ય દ્વિત્રિવેલં વા વીક્ષ્ય દોષબલાબલમ્ ॥ ૨૬ ॥
નાંખવી? | સમજી વૈદ્યે, દોષોનું અસામ્ય જોઈને, પછી મર્શ બૃહણ્-રનેહન નસ્યની કોઈ પણ માત્રા, નાકના દરેક છિદ્રમાં બે ત્રણ વખત નાંખવી.

મર્શ નસ્ય કેટલે કેટલે | એકાન્તરં દ્વયન્તરં વા નસ્યં દયાદ્વિચક્ષણઃ ॥
દિવસે નાકમાં નાંખવું? | ત્ર્યહં પંચાહમથવા સપ્તાહં વા મુચન્ત્રિતં ॥ ૨૭ ॥
| ગ્રહા વૈદ્યે, રોગીને વસ્ત્રાદિક વીંટીને પછી, એક દિવસને આંતરે, બે દિવસને આંતરે, ત્રણ દિવસને આંતરે, પાંચ દિવસને આંતરે અથવા સાત દિવસને આંતરે, નાકના દરેક છિદ્રમાં, મર્શ નામના નસ્યની માત્રા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નાંખવી.

મર્શ શિરોવિરેકે ચ વ્યાપદો વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥
મર્શની માત્રા વધુ કેવા- | દોષોત્કલેશાત્ક્ષયાચ્ચૈવ વિજ્ઞેયાસ્તા યથાક્રમમ્ ॥ ૨૮ ॥
થી શું થાય છે? | મર્શ નામે નસ્યની માત્રાનું પ્રમાણ વધારે થઈ જાય ત્યારે દોષો ઉછળી આવે, પછી તેનાથી, દોષોની વૃદ્ધિના નિમિત્તરૂપ અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યની | શિરોવિરેચન નામે નસ્યની માત્રાનું પ્રમાણ વધારે થઈ જાય
માત્રા વધુ કેવાથી શું | ત્યારે, દોષોનો ધણો સ્વાય થઈ જઈને પછી તેનાથી, દોષોના ક્ષયના
થાય છે | નિમિત્તરૂપ અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે.

મર્શની માત્રા વધુ | દોષોત્કલેશનિમિત્તાસુ યંજ્યાદ્વમનશોધનમ્ ॥
અપાઈ હોય ત્યારે | મર્શ નામે નસ્યની માત્રાનું પ્રમાણ વધારે થઈ જાય ત્યારે દોષો
શું કરવું? | ઉછળી આવવાના-વધવાના નિમિત્તરૂપ ઉપદ્રવોપર વમન અને
શોધન કરનારું ઔષધ વાપરવું-આપવું.

શિરોવિરેચનની માત્રા
વધુ અપાઈ હોય ત્યારે
શું કરવું ?

કયા કયા રોગોપર બું-
હણ નસ્ય આપવું ?

અથ ક્ષયનિમિત્તાણુ યથાસ્ત્વં બૃહણં મતમ્ ॥ ૨૯ ॥

શિરોવિરેચન નામે નસ્યની માત્રાનું પ્રમાણ વધારે થઈ જાય ત્યારે દોષોનો, બહુ સાવ થઈ જવાના, ક્ષયના નિમિત્તરૂપ ઉપદ્રવોપર, જેમયોગ્ય લાગે તેમ બુંહણ-પુષ્ટ કરનારાં ઔષધો વાપરવાં, આપવાં. શિરોનાસાક્ષિરોગેષુ સૂર્યાવર્તાધંમેદકે ॥

દંતરોગે બલેં હીને મન્યાબાહ્સજે ગદે ॥ ૩૦ ॥

મુલશોષે કર્ણનાદે વાતપિત્તગદે તથા ॥

અકાલપલિતે ચૈવ કેશહમધુપ્રપાતને ॥ ૩૧ ॥ યુજ્યતે બૃહણં નસ્યં સ્નેહૈર્વા મધુરદ્રવૈઃ ॥

શિરો(મસ્તક)રોગ, નાસા રોગ, અક્ષિ(નેત્ર)રોગ, સૂર્યાવર્ત રોગ, અર્ધભેદક રોગ, દન્ત રોગ, બલહીનતા, મન્યા(ગરદનનો)રોગ, બાહુ રોગ, અંસ(ખભાનો)રોગ, મુખશોષ રોગ, કર્ણનાદ રોગ, વાતપિત્ત વિકાર, અકાલ પલિત(કવખતે ધોળા વાળ થવાનો)રોગ અને કેશહમધુપ્રપાતન(કાઠીના વાળ ખરી પડવાનો)રોગ, એ સર્વ રોગોપર, ઘી આદિ સ્નેહન પદાર્થો વડે અથવા સાકર આદિ મધુર પદાર્થો વડે બુંહણ નામે નસ્ય આપવું.

માપાદિ નસ્ય કયા કયા માષાત્મગુપ્તારાત્માભિર્બલારુચકરોહિષૈઃ ॥ ૩૨ ॥

રોગોપર દેવું ? કૃતોઽષ્ઠગંધયા કાથો હિંગુસૈન્ધવસંયુતઃ ॥

કોષ્ઠો નસ્યપ્રયોગેણ પક્ષાઘાતં સંકેપનમ્ ॥ ૩૩ ॥ જયેદર્શિતવાતં ચ મન્યાસ્તંભાવબાહુકૌ ॥

અડદ, કૌચાં (ભેરવની શીંગનાં બી), રાસ્ના, બલાનાં-બલદાણાનાં-ખરેટીનાં મૂળ, એરંડાનું મૂળ, રોપ નામે ખડ અને આખસન્ધ એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને કાઢો કરી, તે કાઠાની અન્દર સંકેલી હિંગનું અને સિન્ધાણુનું ચૂર્ણ નાંખવું. પછી તે કાઢો જરાતરા-કૈંક ઉતો રહે એટલે તેનું નસ્ય આપવું. એ રીતે નસ્ય આપવાથી, પક્ષાઘાત, (કમ્પ) વાત, અર્ધિત વાત, મન્યાસ્તમ્બ વાત અને અપબાહુક વાત મટી જાય છે.

પ્રતિમર્શ નસ્યમાં કેટ- પ્રતિમર્શસ્ય માત્રા તુ દ્વિદ્વિબિન્દુમિતા મતા ॥ ૩૪ ॥

લાં ટીપાં નાંખવાં ? પ્રત્યેકશો નસ્તકયોઃ સ્નેહેનેતિ વિનિશ્ચિતમ્ ॥

પ્રતિમર્શ નામે સ્નેહનું જે નસ્ય કહી ગયા છીએ, તે જ પ્રતિમર્શ નામે સ્નેહન નસ્યનાં બળે ટીપાં નાકના દરેક છિદ્રમાં નક્કી-ચોક્કસ રીતે જે નાંખવાં, તેનું નામ પ્રતિમર્શ નામે નસ્યની માત્રા માનેલી છે.

બિન્દુ માત્રાનું પ્રમાણ સ્નેહે ગ્રંથિદ્વયં યાવન્નિમમા ચોદ્ધતા તતઃ ॥ ૩૫ ॥

તર્જની ચં સ્વેદ્વિન્દું સા માત્રા બિન્દુસંક્ષિતા ॥

ઘી, તેલ આદિ સ્નેહ પદાર્થની અન્દર તર્જની (અંગુઠાની જોડની) આંગળીને, એ કાપા-સાંધા સુધી બોળી, તેને બહાર કાઢીને જે ટીપું પાડવું તેનું નામ બિન્દુમાત્રા જાણવું.

કેટલાં ટીપાં શાણુ એવંચિદ્વિન્દુસંજ્ઞેષ્ટમિઃ જ્ઞાણ ઉચ્યતે ॥ ૩૬ ॥

કહેવાય ?

ઉપર પ્રમાણેનાં આઠ ટીપાંનો એક શાણુ થાય છે.

મર્શ નસ્યમાં કટલાં
ટીપાં નાંખવાં?

પ્રતિમર્શ નસ્યના
ટીપાંનું વર્ણન

પ્રતિમર્શ નસ્ય ક્યે ક્યે
વખતે આપવું?

સ દેયો મર્શનસ્યે તુ
શાણુ પ્રમાણુની માત્રા, મર્શ નામે નસ્યની અન્દર આપવી.
પ્રતિમર્શો દ્વિબિન્દુકઃ ॥

ઉપર જે પ્રકારના બિન્દુનું-ટીપાંનું વર્ણન કર્યું, તે પ્રકારના
બિન્દુનાં, બે બિન્દુ-ટીપાં, પ્રતિમર્શ નામે નસ્યની અન્દર આપવાં.
સમયાઃ પ્રતિમર્શસ્ય બુધૈઃ પ્રોક્તાશ્ચતુર્દશ ॥ ૩૭ ॥

પ્રમાતે દન્તકાષ્ટાન્તે ગૃહાન્નિર્ગમને તથા ॥

વ્યાયામાધ્વવ્યવાયાંતે વિષ્ણુન્નાંતેડજનેકૃતે ॥ ૩૮ ॥

કવલાન્તે મોજનાંતે દિવાસ્વપ્રોત્થિતે તથા ॥ વમનાંતે તથા સાયં પ્રતિમર્શઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૯ ॥

બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે, પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય આપવાના ઔદ વખતો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા
છે:-૧ સવારના પહોરમાં ઉઠવા ટાણે, ૨ દાતણ ક્યાં પછી, ૩ ધરમાંથી બહાર નીકળવા
ટાણે, ૪ પરિશ્રમ કર્યા પછી, ૫ રસ્તેથી ચાલી આવ્યા પછી, ૬ મૈથુન કર્યા પછી, ૭ સાફ
ઝાડો આવ્યા પછી, ૮ સાફ પેશાબ આવ્યા પછી, ૯ નેત્રની અન્દર અંજન આંજ્યા
પછી, ૧૦ એક કાળિયો અનાજ ખાધા પછી, ૧૧ જમી રહ્યા પછી, ૧૨ દિવસે સૂઈને
ઉઠ્યા પછી, ૧૩ ઉલટી કર્યા પછી અને ૧૪ સાયંકાળને ટાણે, એ સર્વ વખતે પ્રતિમર્શ
નામે નસ્ય આપવું.

પ્રતિમર્શ નસ્ય બરોબર ઈષદુચ્છિન્દનાત્ત્રેહો યદા વકત્રં પ્રપચતે ॥

અપાયું ક્યારે જાણવું? નસ્યે નિષ્કિંતં તં વિદ્યાત્પ્રતિમર્શ પ્રમાણતઃ ॥ ૪૦ ॥

મનુષ્યને પ્રતિમર્શ નામે નસ્યની માત્રા આપી હોય, તે મનુષ્યે, ખોંખારો ખાવાથી,
જ્યારે તેને ગળાની અન્દર સ્નેહ ઉતરે, ત્યારે પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય પ્રમાણસર-બરોબર
અપાયલું છે, એમ સમજવું.

પ્રતિમર્શ નસ્ય ક્યારે થુંકવું? ઉચ્છિન્દન્નપિવંચૈતન્નિષ્ઠીવેન્મુક્તમાગતમ્ ॥

ખોંખારો ખાવાને લીધે ગળામાં ઉતરેલો પ્રતિમર્શ નામે નસ્યનો
સ્નેહ ગળી જવો નહિ પણ થુંકી જ નાંખવો.

ક્યા રોગપર પ્રતિમર્શ ક્ષીણે તૃણાસ્યશોષાતે બાલે વૃદ્ધે ચ યુજ્યતે ॥ ૪૧ ॥

ધાતુક્ષીણ, તૃણાતુર, મોઢામાં શોષ પડેલો, બાલક અને વૃદ્ધ, એ
સર્વ મનુષ્યોને, પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય આપવું.

પ્રતિમર્શેન શામ્યન્તિ રોગાથૈવોર્ધ્વજત્રુજાઃ ॥

બલીપલિતનાશથ્થ બલમિન્દ્રિયજં ભવેત્ ॥ ૪૨ ॥

આ પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય આપવાથી, ડોકની હાંસડીના ઉપરના
ભાગપર થયેલા રોગો શાન્ત થાય છે, શરીરે પડેલી કરચલી મટી
જાય છે; ઘોળા થઈ ગયેલા વાળ કાળા થાય છે અને ઇન્દ્રિયોની અન્દર બળ આવે છે.

ખિલીત નસ્ય

ચિમ્બીતનિમ્બગંભારી શિવા શેલુશ્ચ કાકિની ॥

એકૈકતૈલનસ્યેન પલિતં નશ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૪૩ ॥

એહુડાંના તેલનું નસ્ય આપવાથી, તેના ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થશે.

નિમ્બ નસ્ય

લિમ્બડાની લીમ્બોળીના તેલના નસ્યથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.

અમ્ભારી નસ્ય

શવનના ફલના તેલના નસ્યથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.

શિવા નસ્ય

હરડેના તેલનું નસ્ય આપવાથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.

શેલુ નસ્ય

ચુન્દાંના તેલનું નસ્ય આપવાથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.

કાકિની નસ્ય

શરિયાની ડોડીના તેલનું નસ્ય આપવાથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે. (એ પ્રમાણે એકેકા ઔષધીનું તેલ કાઢીને નસ્ય આપવાથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.)

કેવી જગ્યામાં નસ્ય

અથ નસ્યવિધિં વક્ષ્યે નસ્યગ્રહણહેતવે ॥ દેશે વાતરજોમુક્તે

આપવું?

હવે નસ્ય આપવા સારુ નસ્ય આપવાની વિધિ નીચે પ્રમાણે કહું

છું:—જે મનુષ્યને નસ્ય આપવું હોય તેને, જે જગ્યામાં વાયુ પ્રવેશ

કરી શકતો ન હોય તથા ધૂળ પણ ન હોય, તેવી જગ્યામાં લઈ જવો.

નસ્ય આપવા વખતે

કૃતદન્તનિઘર્ષણમ્ ॥ ૪૪ ॥ વિશુદ્ધ ધૂમપાનેન સ્વિન્નમાલ્ગલં તથા ॥

રોગીને કેમ ખસાડવો?

ઉત્તાનશાયિનં કિંચિત્પ્રલંબશિરસં નરમ્ ॥ ૪૫ ॥

આસ્તીર્ણહસ્તપાદં ચ વલ્લાચ્છાદિતલોચનમ્ ॥ સમુન્નમિતનાસાગ્રં

જે રોગીને નસ્ય આપવું હોય, તેના દાન્ત દાતણથી સાફ કરી, તેને ધૂમ્રપાન કરાવવા વડે કણ્ઠ તથા કપાળને શુદ્ધ કરીને તથા પરસેવો વગે તેવી રીતે સ્વેદ આપી, પછી તેને ચત્તો સ્વાડીને, તેનાં માથાને કંકલટકતું લાગ્યુ-રખાવવું, તેના હાથ, પગ પહોળા કરાવવા, તેનાં નેત્રને વસ્ત્રથી ઢાંકી દેવાં તથા નાકની અણી ઉંચી કરાવવી-રખાવવી.

વૈદેશા વડે નસ્ય રેડવું? વૈદ્યો નસ્યેન યોજયેત્ ॥ ૪૬ ॥

કોષ્ઠમશ્ચિન્નધારં ચ હેમતારાદિશુક્તિભિઃ ॥ શુક્ત્યા વા યત્ર યુક્ત્યા વા શ્લેષૈર્વા નસ્યમાચરેત્ ॥ ૪૭ ॥

વૈદે, સોનાંની અથવા રૂપાં આદિની છીપથી, છીપથી, કોઈ યુક્તિથી અથવા લગડાંના કટકાથી ધાર ન ત્રૂટી જાય એવી રીતે જરાતરા ઉનું નસ્ય રોગીના નાકની અન્દર રેડવું.

નસ્યેષ્વાસિચ્યમાનેષુ શિરો નૈવ પ્રકંપયેત્ ॥

નસ્ય નાંખવા ટાણે

ન કુપ્યેન્ન પ્રમાણેત નોચ્છિદેન્ન હસેત્તથા ॥ ૪૮ ॥

રોગીએ કેમ વર્તવું?

નાકની અન્દર નસ્ય નાંખવા ટાણે રોગીએ માથું ધુણાવવું નહિ;

કોપાયમાન્ થવું નહિ; કોષ્ઠની સાથે ખેલવું નહિ; ખોંખારો ખાવો નહિ અને હસવું નહિ.

નસ્ય નાંખવા ટાણે

एतैर्हि विहितः स्नेहो नैवान्तः संप्रपद्यते ॥

ખરોબર ન વર્તવાથી

ततः कासप्रतिश्यायशिरोक्षिगदसंभवः ॥ ४९ ॥

કયા કયા રોગો થાય છે?

એ પ્રમાણે ન વર્તે તો અર્થાત્ માથું ધુણાવવા આદિ ક્રિયા કરે

તો તેથી નાકમાં રેડેલો સ્નેહ, માથાંની અન્દર સારી રીતે જતો નથી તેને લીધેજ કાસ, પ્રતિશ્વાસ, શિરોરોગ અને અક્ષિ રોગ, એ સર્વ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

નસ્યને કેમ ધારણ કરવું? શ્વંગાટકમમિલાવ્ય સ્થાપયેત્

શ્વંગાટક એટલે નાકના ધૂળમાં અને ભમરના મધ્ય ભાગને વિષે રહેલાં ચારરસ્તાના— ચૌટાના આકારનાં હાડકાંને, નાકમાં રેડેલાં નસ્યથી ભીજવી, પછી તે નસ્યને તેથી જ રીતે ધારણ કરવું.

નસ્ય ક્યારે ન ગળવું? ન ગિલેદ્રવમ્ ॥ એ રીતે ધારણ કરેલા નસ્યને ગળી જવું નહિ.

પંચ સત્તદશૈવ સ્યુર્માત્રા નસ્યસ્ય ધારણે ॥ ૫૦ ॥

નસ્યને કેટલો વખત

સૂધી ધારણ કરવું?

આ નસ્ય, પાંચ માત્રા, સાત માત્રા અથવા દશ માત્રાના વખત સૂધી ધારણ કરી રાખવું.

નસ્યના દ્રવ્યને કે

આળુ થુંકવો?

ઉપવિશ્યાથ નિષ્ઠીવેક્ષસાવકત્રગતં દ્રવમ્ ॥

વામદક્ષિણપાર્શ્વાભ્યાં નિષ્ઠીવેત્સમ્મુખે ન હિ ॥ ૫૧ ॥

પછી બેડા થઈને, નાક તથા મોઝામાં આવેલા નસ્યનો દ્રવ, જમણે વા ડાબે પડખે થુંકવો, પણ સામો—સીધો થુંકવો નહિ.

નસ્ય કર્મ પછી કેમ

વર્તવું?

નસ્યે નીતે મનસ્તાપં રજઃ ક્રોધં ચ સંત્યજેત્ ॥

શયીત નિદ્રાં ત્યક્ત્વા ચ ઉત્તાનો વાક્ષતં નરઃ ॥ ૫૨ ॥

નસ્ય લીધા પછી, રોગીએ મનમાં સન્તાપ કરવો નહિ, ધૂળ ઉડતી હોય એવી જગ્યામાં બેસવું નહિ, કોપ—ક્રોધ કરવો નહિ અને સો આંકડાનો ઉચ્ચાર થાય તેટલો વખત સૂધી નિદ્રા ન કરતાં ચતુઃ સ્થ રહેવું.

વૈરચન નસ્ય પછી શું
ક્રિયા કરવી?

તથા વૈરચનશ્ચાન્તે ધૂમો વા કવલો દિતઃ ॥

હવે વિરચન નસ્ય આપ્યા પછી શોધન કરનારું ધૂમ્રપાન કરવું વા યોગ્ય ઔષધોનો કાળિયો ખાવો, એ અને દિતકારક છે.

નસ્યના યોગોનાં નામ

નસ્યે ત્રીણ્યુપદિષ્ટાનિ લક્ષણાનિ સમાસતઃ ॥ ૫૩ ॥

શુદ્ધિહીનાતિયોગાનિ વિશેષાચ્છાસ્ત્વચિન્તકૈઃ ॥

નસ્ય કર્મના પ્રયોગની અન્દર શાસ્ત્ર જાણનારાઓએ મુખ્યત્વે કરી સંક્ષેપની અન્દર ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે જાણવાં—શુદ્ધિ (સમ) યોગ, હીનયોગ અને અતિયોગ એ ત્રણે યોગનાં લક્ષણો આગળ શ્લોકોમાં કહ્યાં છે.

શુદ્ધિ યોગ ક્યારે

જણાય ?

લાઘવં મનસઃ શુદ્ધિઃ સ્તોતસાં વ્યાધિસંક્ષયઃ ॥ ૫૪ ॥

ચિત્તેન્દ્રિયપ્રસાદશ્ચ શિરસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

નસ્ય આપવાને લીધે માથાંની શુદ્ધિ થઈ હોય તો તેથી શરીર દલકું થાય છે, મન શુદ્ધ થાય છે, સ્તોતનું એટલે મુખ, કાન, ગુદા આદિ દ્વારોનું શોધન થાય છે, જે વ્યાધિપર નસ્ય આપ્યું હોય તે વ્યાધિનો નાશ થાય છે, ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે અને ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો પણ પ્રસન્ન રહે છે. એ રીતે માથાંની શુદ્ધિ થવાને લીધે આ યોગનું નામ શુદ્ધિયોગ કહેવાય છે.

હીન શુદ્ધિ યોગ કણ્ઠપદેહો ગુરુતા સ્તોતસાં કફસંલવઃ ॥ ૫૫ ॥
ક્યારે જણાય ? મૂર્ધ્નિ હીનવિશુદ્ધે તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥

નસ્ય આપવાના હીન યોગને લીધે માથાંની હીન શુદ્ધિ થઈ હોય તો શરીરે ખરજ આવે છે, શરીર ચીકણું, ભારે અને જડ થઈ જાય છે તથા સ્તોતસોમાંથી અર્થાત્ મુખ, કાન, તથા નાક આદિમાંથી કફ પડે છે. એ સર્વ લક્ષણો થાય છે.

અતિ શુદ્ધિ ક્યારે જણાય ? મસ્તુલુંગાગમો વાતશ્ચદિરિન્દ્રિયવિભ્રમઃ ॥ ૫૬ ॥
 શૂન્યતા શિરસશ્ચાપિ મૂર્ધ્નિ ગાઢં વિરચિતે ॥

નસ્ય આપવાના અતિ યોગને લીધે માથાંની અતિ શુદ્ધિ થઈ હોય તો માથાંમાંનો મગજ નાકવાટે સ્તવવા મારે છે, વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે, ઇન્દ્રિયોને ભ્રમ થાય છે અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયોને બરોબર રીતે ગ્રહણ કરી શકતી નથી અને માથું શૂન્ય-જડ થઈ જાય છે. એ સર્વ લક્ષણો થાય છે.

મસ્તકની હીન શુદ્ધિ યોગપર શું કરવું ? હીનાતિશુદ્ધે શિરસિ કફવાતમ્નમાચરેત્ ॥ ૫૭ ॥
 નસ્ય આપવાની અન્દર હીનશુદ્ધિ યોગ થયો હોય અર્થાત્ માથાંની અન્દર ઓછું નસ્ય અપાયું હોય તો, તેનાપર કફનાશક નસ્ય આપવું.

મસ્તકની અતિ શુદ્ધિ યોગપર શું કરવું ? નસ્ય આપવામાં અતિશુદ્ધિયોગ થયો હોય તો અર્થાત્ માથું ખડુ જ ખાલી થઈ ગયું હોય તો તેનાપર વાતહારક નસ્ય આપવું. સમ્યગ્વિશુદ્ધે શિરસિ સર્પિર્નસ્યે નિષેચયેત્ ॥

મસ્તકની સારી શુદ્ધિ પર શું કરવું ? નસ્ય આપવાને લીધે માથાંની સારી રીતે શુદ્ધિ થઈ હોય તો તેનાપર ઘીનું નસ્ય આપવું.

અતિ સ્નિગ્ધ મસ્તક કેમ જણાય ? કફપ્રસેકઃ શિરસો ગુરુતેન્દ્રિયવિભ્રમઃ ॥ ૫૮ ॥
 લક્ષણં તદતિસ્નિગ્ધે

નસ્ય આપવાને લીધે મસ્તક અતિ સ્નિગ્ધ થઈ જાય ત્યારે કફનો સ્ત્રાવ થાય, માથું જડ થાય અને ઇન્દ્રિયોમાં ભ્રમ થાય અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયોને બરોબર રીતે ગ્રહણ કરી શકે નહિ. એ સર્વ લક્ષણો, નસ્ય આપવાથી, અતિ સ્નિગ્ધ થયેલાં મસ્તકનાં કહેલાં છે.

અતિ સ્નિગ્ધ મસ્તક પર શો ઉપાય કરવો ? રૂક્ષં તત્ર પ્રદાપયેત્ ॥
 નસ્ય આપવાને લીધે મસ્તક અતિ સ્નિગ્ધ થઈ ગયું હોય તો તેનાપર રૂક્ષ પદાર્થોનું ભોજન કરાવવું.

નસ્ય વાળાએ શું પથ્ય પાળવું ? મોજયેજ્ઞાનભિગ્ન્યન્દિ
 ઉપર પ્રમાણે નસ્યનો પ્રયોગ જેને કર્યો હોય તેને અનભિગ્ન્યન્દિ એટલે કફનાશક પદાર્થોનું ભોજન કરાવવું.

નસ્ય વાળાએ શો આચાર પાળવો ? નસ્યાચરિકમાદિશેત્ ॥ ૫૯ ॥

નસ્ય લેનારાએ, શિષ્ટોએ કહેલા આચારનું આચરણ કરવું.

પાંચ કર્મોંતું પુનઃ વમનં રેચનં નસ્યં નિરૂહમનુવાસનમ્ ॥
નામ કથનં એતાનિ પંચ કર્માણિ કથિતાનિ મુનીશ્વરૈઃ ॥ ૬૦ ॥

વમન, વિરેચન, નસ્ય, નિરૂહઅસ્તિ અને અનુવાસન અસ્તિ, આ પાંચેને મુનીશ્વરો પંચકર્મ કહે છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્ય રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણડના ચિકિત્સાસ્થાનમાંનાં નસ્યવિધિ નામે આઠમા અધ્યાયની ભટ્ટકૃત ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

—:૦:—

અધ્યાય ૯, મો ધૂમપાનવિધિ

ધૂમપાનના ભેદો ધૂમસ્તુ ષડ્વિધઃ પ્રોક્તઃ શમનો બૃંહણસ્તથા ॥
રેચનઃ કાસહા ચૈવ વામનો વ્રણધૂપનઃ ॥ ૧ ॥

શમન, બૃંહણ, રેચન, કાસહા, વામન અને વ્રણધૂપન, એ રીતે ધૂમનાં-ધૂમાડાના છ ભેદો કહ્યા છે.

શમન ધૂમનાં બીજાં શમનસ્ય તુ પર્યાયૌ મધ્યઃ પ્રાયોગિકસ્તથા ॥
નામે મધ્ય અને પ્રાયોગિક, એ બે, શમન ધૂમનાં બીજાં નામે છે.

બૃંહણ ધૂમનાં બીજાં બૃંહણસ્યાપિ પર્યાયૌ સ્નેહનો મૃદુરેવ ચ ॥ ૨ ॥
નામે સ્નેહન અને મૃદુ, એ બે, બૃંહણ ધૂમનાં બીજાં નામે છે.

રેચન ધૂમનાં બીજાં રેચનસ્યાપિ પર્યાયૌ શોધનસ્તીક્ષ્ણ એ ચ ॥
નામે શોધન અને તીક્ષ્ણ, એ બે, રેચન ધૂમનાં બીજાં નામે છે.

કેણે ધૂમપાન ન કરવું? અધૂમાર્હાશ્ચ ચલ્વેતે શ્રાંતો મીરુશ્ચ દુઃસ્થિતઃ ॥ ૩ ॥
દત્તવસ્તિર્વિરિક્તશ્ચ રાત્રૌ જાગરિતસ્તથા । પિપાસિતશ્ચ દાહાતંસ્તાલુશોષી તથોદરી ॥ ૪ ॥
શિરોભિનાપી તિમિરી છર્યાધ્માનપ્રપીડતઃ ॥ ક્ષતોરસ્કઃ પ્રમેહાતં પાંડુરોગી ચ ગર્ભિણી ॥ ૫ ॥
રુક્ષઃ ક્ષીણોઽમ્યવહતક્ષીરક્ષૌદ્રધૃતાસવઃ ॥ મુક્તાન્નદધિમત્સ્યશ્ચ બાલો વૃદ્ધઃ કૃશસ્તથા ॥ ૬ ॥

પરિશ્રમ કરવાને લીધે થાકી ગયેલ, બીકણ, દુઃખી, પીયડારી મારેલો, બુલાય થયેલો, રાત્રિના બગનારો, તરફ્યો, બળત્રાથી પીડાયેલો, નાળવાને વિષે શોષવાળો, ઉદરરોગી, માથાના દુઃખથી અતિશય વેદનાવાળો, તિમિરરોગી, ઉલટીથી પીડાયેલો, આધ્માન વાતવાળો, ઉર-ક્ષતરોગી, પ્રમેહરોગી, પાણુરોગી, ગર્ભિણી સ્ત્રી, રુક્ષ, ધાતુક્ષીણ થયેલો, દૂધ પીધેલો, મધ પીધેલો, ઘી પીધેલો, આસવ પીધેલો, અન્ન, દહીં અને માછલાં ખાધેલો, બાલક, વૃદ્ધ અને દુર્બળ શરીરવાળો, એ સર્વ મનુષ્યોએ ધૂમપાન કરવું નહિ.

અકાલે ચાતિપીતશ્ચ ધૂમઃ કુર્યાદુપદ્રવાન્ ॥
કવખતે ધૂમપાન કરવાથી શું થાય? ઉપરના રોગીઓએ ધૂમપાન કરવાથી તેમ જ બીજા મનુષ્યોએ કવખતે ધૂમપાન કરવાથી ઉપદ્રવો થાય છે.

અતિ ધૂમપાન કરવાથી
શું થાય?

અતિ ધૂમપાન કરવાથી પણ ઉપદ્રવો થાય છે.

ધૂમપાનથી થયેલા ઉ-
પદ્રવો શાથી મટે?

તત્રેષ્ટં સર્પિષઃ પાનં નાવનાંજનતપંજમ્ ॥ ૭ ॥

સર્પિરિક્ષુરસં દ્રાક્ષાં પયો વા શર્કરાંબુ વા ॥

મધુરામ્લૌ રસૌ વાપિ શમનાય પ્રદાપયેત્ ॥ ૮ ॥

ધૂમપાન કરવાથી કોઈ પણ ઉપદ્રવ થયો હોય તો, તેને શાંત કરવા સારુ, ઘી પાવું, નાકની અન્દર નર્ય આપવું, આંખની અન્દર અંજન આંજવું, દેહને તૃપ કરનારા પદાર્થો નીચે પ્રમાણે ખવરાવવાઃ—ધી (ધૂમપાન કરવાને લીધે થયેલા ઉપદ્રવોને શાંત કરવામાં પ્રાધાન્ય વસ્તુ ઘી જ છે, એમ સૂચના કરવા સારુ આ ગ્રન્થકારે ઘી પાવાનું બે વાર લખ્યું), શેરડીનો રસ, દ્રાક્ષ, દૂધ અને સાકરનું પાણી, એ પદાર્થો ખવરાવવા અથવા મીઠા અને ખાટા રસોને એકત્ર કરીને પાવા, તેથી તે ઉપદ્રવો શાંત થાય છે.

ધૂમપાન કોણે કરવું?

ધૂમશ્ચ દ્વાદશાદ્વર્ષાત્ ગૃહ્યતેઽશીતિકાન્ન ચ ॥

પ્યાર વર્ષથી તે એશી વર્ષ સુધી ધૂમપાન કરવું, પછી કરવું નહિ.

સારી રીતે ધૂમપાનથી
કયા રોગો મટે છે?

કાસશ્વાસપ્રતિશ્વાયાન્મન્યાહનુશિરોરુજઃ ॥ ૯ ॥

વાતશ્લેષ્મવિકારાંશ્ચ હન્યાત્ ધૂમઃ સુયોજિતઃ ॥

તે ધૂમપાન કરવાનો ઉપયોગ સારી રીતે થયો હોય, તો તેથી કાસ, શ્વાસ, પ્રતિશ્વાય, મન્યા—એઝ—કાંધ, હનુ—ઝાડી, શિર—માથું, એ ત્રણેમાં પીડા અને વાતકફ સંબંધી વિકાર, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

ધૂમપાનથી શું ફલ?

ધૂમોપયોગાત્પુરુષઃ પ્રસન્નેન્દ્રિયવાહ્મનઃ ॥ ૧૦ ॥

દૃઢકેશદ્વિજશ્મશ્રુઃ સુગંધિવદનો ભવેત્ ॥

હઝમેશાં ધૂમપાન કરવાથી, બધી ઇન્દ્રિયો, વાણી અને મન, એ પ્રસન્ન રહે છે; માથાના કેશ, દાંત, ઝાડી અને મુંછના વાળ, એ સર્વ મજબૂત થાય છે; અને મોઢું સુગંધી થાય છે.

ધૂમપાનની નળા કેવી
કરવી?

ધૂમનાહી ભવેત્તત્ર ત્રિલંકા ચ ત્રિપર્વિકા ॥ ૧૧ ॥

કનિષ્ઠિકાપરીણાહા રાજમાષાગમાંતરા ॥

ધૂમપાન કરવાની નળા (સુવર્ણાદિક ધાતુની), ત્રણ ભાગવાળી, ત્રણ પેચવાળી—સાંધાવાળી, ટચલી આંગળીના જેવડી જડી અને ચોળાનો દાણો પેશી જાય એવાં છિદ્રવાળી બનાવવી.

શમન ધૂમપાનની નળા
કેવી કરવી?

ધૂમનાહી ભવેદ્દીર્ઘા શમને રોગિણોઽગૃહૈઃ ॥ ૧૨ ॥

શમન ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળા, રોગીના ચાલીશ આંગળ સુધીની લાંબી કરવી.

તદ્વદ્ દ્વાત્રિશદ્વિર્મદૌ સ્મૃતા ॥

મૃદુ ધૂમપાનની નળા
કેવી કરવી?

મૃદુ (બૃહણ) ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળા, રોગીનાં બત્રીશ આંગળ સુધીની લાંબી કરવી.

તીક્ષ્ણ ધૂમપાનની
નળી કેવડી કરવી?

તીક્ષ્ણે ચતુર્વિંશતિભિઃ

તીક્ષ્ણુ (રેચન) ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળી રોગીનાં
ચોતીશ આંગળ સૂધીની લાંબી કરવી.

કાસઘ્ને ષોડશોન્મિતૈઃ ॥ ૧૩ ॥

કાસહા ધૂમપાનની
નળી કેવડી કરવી?

કાસહા ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળી રોગીનાં સોડ
આંગળ સૂધીની લાંબી કરવી.

વામનીય ધૂમપાનની
નળી કેવડી કરવી?

દશાંગુલૈર્વામનીયે

વામન-વામનીય ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળી,
રોગીનાં દશ આંગળ સૂધીની લાંબી કરવી.

ત્રણધૂપન નળી કેવી
કરવી?

તથા સ્યાત્ વ્રણનાડિકા ॥

કલાયમંડલસ્થૂલા કુલ્તિથાગમરંધ્રિકા ॥ ૧૪ ॥

ત્રણને ધૂમ દેવા સારુ, જે નળી બનાવવી હોય, તે નળી રોગીનાં દશ આંગળ સૂધીની
લાંબી, મટાણાના-વટાણાના જેવી ગંડી અને કથળીનો દાણો ગળ્ય એવાં છિદ્રવાળી બનાવવી.

ધૂમપાનની ઇષિકા
કેવી કરવી?

અયેષિકાં પ્રલિમ્પેચ મુશ્લક્ષ્ણાં દ્વાદશાંગુલમ્ ॥

ધૂમદ્રવ્યસ્ય કલ્કેન લેપશ્ચાષ્ટાંગુલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫ ॥

કલ્કં કર્ષમિતં લિપ્ત્વા છાયાશુષ્કં ચ કારયેત્ ॥ ઈષિકામપનીયાથ ભેદાક્તાં વર્તિમાદરાત્ ॥ ૧૬ ॥

લીસી અને આર આંગળ લાંબી એવી શરકાડ નામે (ખાણનાં થોથાનાં) ખડની સળી
લેવી; પછી ધૂમપાનને માટે જે ઔપધ હોય, તે ઔપધનો કડક, એક કર્ષ લઇ, ઉપલી
સળીપર આઠ આંગળ સૂધી ચોપડીને પછી તે કડકવાળી સળીને છાયાડામાં મૂકવી અને
ઉપર ચોપડેલો કડક સૂકાઇ ગય ત્યારે તે સળીને કડકની અન્દરથી કાઢી લઇ પછી તે
સળીની અન્દરના છિદ્રમાં ધીવાળી વાટને ધણી સંભાળથી ખોસવી.

ઇષિકાનું ધૂમપાન કેમ
કરવું?

અંગારૈર્દીપિતાં કૃત્વા કૃત્વા નેત્રસ્ય રંધ્રકે ॥

વદનેન પિવેદ્દમં વદનેનૈવ સંત્યજેત્ ॥ ૧૭ ॥

નાસિકામ્યાં તતઃ પીત્વા મુખેનૈવ વમેત્સુધીઃ ॥

ઘીની વાટ ખોસેલી સળીને અગ્નિથી સળગાવીને નળીના છિદ્રમાં ખોસવી; પછી તે
નળીથી મુખદ્વારા ધુંવાડો પીને મોઢાથી જ ધુંવાડો કાઢવો અને નાકદ્વારા ધુંવાડો પીને
પણ મોઢાથી જ ધુંવાડો કાઢવો, પણ નાકદ્વારા ધુંવાડો કાઢવો નહિ.

ત્રણને ધૂમ કેમ
આપવો?

શરાવસંપુટે ક્ષિત્ત્વા કલ્કમંગારદીપિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

છિદ્રે નેત્રં મુવેદ્યથ વ્રણં તેનૈવ ધૂપયેત્ ॥

હવે ત્રણને ધુંવાડી દેવી હોય ત્યારે, એક ટ્રાડિયામાં ન દૂર એવા અંગારા નાંખી,
તેનાપર, ધુંવાડી દેવાનાં ઔપધનો કડક પાથરી, તેનાપર મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર પાડેલાં બીજાં
ટ્રાડિયાને ઉધું ઢાંકી, તે ટ્રાડિયાના છિદ્રની સાથે નળીનું છિદ્ર મેળવીને પછી તે નળીદ્વારા
ત્રણને ધુંવાડી આપવી.

એલાદિ ગણુ કલ્ક^૧

એલાતગરકુહમાંસીધ્યામકત્વકપત્રનાગપુષ્પપ્રિયદ્યુહરેણકાવ્યાપ્નસ્થશુક્તિ-
ચળ્ડાસ્થૌણેયકશ્રીવેષ્ટકવોચચોરકવાલકગુરુલસર્જરસતુલ્લકકુન્દુલકાડગ-

રુસ્પૃક્ષોશીરમદ્દારકુદ્કુમાનિ પુત્રાગકેશરથેતિ ॥ એલાદિકો વાતકફૌ નિહન્યાત્ વિષમેવ ચ ॥

વર્ણપ્રસાદનઃ કળ્હપિઢકાકોઠનાશનઃ ॥

એલચી, તગર, કઠ, આલછડ, રેંસખડ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, ઘઉંલા, રેણુક-
ખીજ, વ્યાધનખ-અલ્પનખ-વાધનખ, શુક્તિ-અલ્પનખ-નખલા, અણ-છુવારી અજ-
મોદ, સ્થૌણેયક-યુનેર, શ્રીવેષ્ટક-ગ-ધોખેરજો, ચોચઃ-જંગલી તજ, ચોરક-ગડોના, વાજો,
ગુગળ, રાજ, શેલારસ, કિન્દરુ-છશેપ, અગર, રપુષ્કા-હિં. અસવરગ; મ. કપુરીમધુરી નામે
છોડ, કાજો વાજો, દેવદાર, કેશર પુત્રાગ-મ. ઉણી અને કેશર-પુષ્પરેણુ, આ બધાં ઔષ-
ધોનો કલ્ક, વાત, કદ્ અને વિષનું નાશ કરનારો, શરીરના વર્ણને સ્વચ્છ કરવાવાળો,
કણ્ઠ, પિંડકા-ઝીણી ફોડલીઓ અને કોઠ (મધમાંખીના ડંશના જેવી ખરજ આવીઆવીને
કદ્વાતને લીધે લોહીના સરખાં જે રાતાંરાતાં ચામ્લાં તરત ઉડી આવે છે અને જે પાછાં
તરત મટે છે, તે) રોગને મટાડનારો છે. (નીચેનો એલાદિ ગણુ કલ્ક સમગ્રવા સારુ

એલાદિ ગણુ કલ્ક

એલાદિકલ્કં શમને [આ કલ્ક લખ્યો છે.)

શમનધૂમપાન કરવાની અન્દર, એલાદિગણુ ઔષધોનો કલ્ક વાપરવો.

શ્લિગ્ધં સર્જરસં મૃદૌ ॥ ૧૧ ॥

રિનઞ્ચ સર્જરસ
ઔષધ

મૃદુ-અલ્પણુ ધૂમપાન કરાવવાની અન્દર. વૃતાદિક ર્નેહવાળો
શેલારસ વાપરવો.

તીક્ષ્ણુ કલ્ક

રેચને તીક્ષ્ણકલ્કં ચ

[વાપરવો.

રેચન ધૂમપાન કરાવવાની અન્દર, તીક્ષ્ણુ ઔષધોને (મરી, રાઈ આદિનો) કલ્ક

શુદ્ધિકોષણુ કલ્ક

કાસઘે શુદ્ધિકોષણમ્ ॥

[નો કલ્ક વાપરવો.

કાસઘ ધૂમપાન કરાવવાની અન્દર, એડી ભૌચરિંગણીના ડોડવા અને મરી એ બન્ને-

સ્નાયુચર્માધ કલ્ક

વામને સ્નાયુચર્માયં દશાધૂમસ્ય પાનકમ્ ॥ ૨૦ ॥

વામન ધૂમપાન કરાવવાની અન્દર, હરણાદિકના સ્નાયુ-નસો, ચામડાં આદિનો
કલ્ક વાપરવો. એ રીતે તે તે ધુમેાનું પાન કરાવવું.

નિખવચાથ કલ્ક

વ્રણે નિખવચાથં ચ ધૂપનં સપ્રચક્ષતે ॥

[ધુવાડી આપવી.

વ્રણને ધૂણી દેવા માટે કડવો લિંબડો અને ઘોડાવજ આદિનો કલ્ક કરીને પછે વ્રણને

ખીજ ધૂમો કરવાનું

અન્યેપિ ધૂમા ગેહેષુ કર્તવ્યા રોગશાંતયે ॥ ૨૧ ॥

કારણુ

રોગોની શાંતિ માટે, ખીજ ધૂમો (ખીજ ધૂવાડીઓ) પણ કરવા.

મયુરપિચ્છાદિ ધૂપ

મયુરપિચ્છં નિખસ્ય પત્રાણિ બૃહતીફલમ્ ॥

મરિચં દિંશુ માંસી ચ બીજં કાર્પાસસંભવમ્ ॥ ૨૨ ॥

છાગરોમાહિનિમોંકં વિષ્ણુ બૈડાલિકી તથા ॥ ગજદંતશ્ચ તચ્ચૂર્ણં કિંચિત્ ધૃતવિમિશ્રિતમ્ ॥ ૨૩ ॥
ગેહેષુ ધૂપનં દત્તં સર્વાન્બાલપ્રહાન્ જયેત્ ॥ પિશાચાન્ રાક્ષસાન્ જિત્વા સર્વજ્વરહરં ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

ભોરપિંછ, કડવા લિખ્મડાનાં પાદડાં, ઉભીભોંરિંગણીના ડોડવા, મરી, હિંગ, બાલછડ, કપાસિયા, બકરાંના વાળ, સાપની કાંચળી, મીંદડાંની વિશા અને હાથીદાંત, આ અચ્ચારે ઔષધોના ચૂર્ણમાં થોડુંક ઘી નાંખીને, પછી તેમની ધરમાં ધૂવાડી દેવાથી, સધળા બાલ-મહો, પિશાચો અને રાક્ષસો, એ સર્વના ઉપદ્રવો અને સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટી જાય છે.

પરિહારસ્તુ ધૂમેષુ કાર્યો રેચનનસ્યવત્ ॥
ધૂમપાનમાં પથ્યાપથ્ય રેચન નરયમાં કહેલા પરિહાર-પથ્ય, અપથ્ય પ્રમાણે જ, ધૂમ-પાનમાં પથ્યાપથ્ય પાળવું.

હીન વા અતિયોગ રેચન નરયમાં કહેલા હીનયોગ અને અતિયોગ વડે થયેલા ઉપ-ધૂમપાનમાં શો ઉપાય કરવો ?
દ્રવોનો નાશ કરવા કહેલા ઉપાયો હીન વા અતિયોગથી ધૂમપાનના ઉપદ્રવો માટે કરવો.

નેત્રાણિ ઘાતુજાન્યાહુર્નલવંશાદિજ્વાન્યપિ ॥ ૨૫ ॥
ધૂમપાનની નળી શેની ધૂમપાપાન કરવાને માટે જે નળી કરવાની, તે, સુવર્ણાદિ ધાતુની, નળી (વાંસની તળે ઉગનારા) વાંસની અથવા વાંસ આદિની બનાવવી.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણડા ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં ધૂમપાનવિધિ નામે પાંચમા અધ્યાયની ભદ્રકૃત ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

—:૦:—

અધ્યાય ૧૦ મો-ગણ્ડૂપાદિવિધિ

ગણ્ડૂપ ભેદ ચતુર્વિધઃ સ્યાદ્રઘ્નઃ શ્લેહિકઃ શમનસ્તથા ॥ શોધનો રોપણશ્લેવ
સ્નેહિક-સ્નેહન. શમન, શોધન અને રોપણ, એ રીતે કાગળાના ચાર ભેદો છે.

કુવલ ભેદ કવલશ્ચાપિ તદ્વિધઃ ॥ ૧ ॥
સ્નેહિક-સ્નેહન, શમન, શોધન અને રોપણ, એવી રીતે કાગળાના પાંચ ચાર ભેદો છે.
સ્નિગ્ધોષ્ણીઃ શ્લેહિકો વાતે

સ્નેહિક ગણ્ડૂપ વાતવિકારપર સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી જે ગણ્ડૂપ-કાગળા કરવા, તે કાગળા, સ્નેહિક ગણ્ડૂપ કહેવાય છે.

પ્રસાદન-શમન ગણ્ડૂપ સ્વાદુશીતૈઃ પ્રસાદનઃ ॥ પિત્તે
પિત્તવિકારપર, સ્વાદુ-મધુર અને શીત પદાર્થોથી જે ગણ્ડૂપ કાગળા કરવા, તે કાગળા, પ્રસાદન-શમન ગણ્ડૂપ કહેવાય છે.

સંશોધન ગણ્ડૂપ કટ્વમ્લલવૈરુણીઃ સંશોધનઃ કફે ॥ ૨ ॥
કફ વિકારપર, તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી જે ગણ્ડૂપ-કાગળા કરવા, તે કાગળા, સંશોધન ગણ્ડૂપ કહેવાય છે.

- રોપણ ગણ્ડપ કષાયતિકમધુરૈઃ કદબ્જો રોપણો વ્રજે ॥ ચતુઃપ્રકારો ગણ્ડપઃ
 વણ થયું હોય તો તે વણને તુરા, કડવા, મધુર-મીઠા અને જરાતરા ઉણ્ણ પદાર્થોના
 ગણ્ડપ-કોગળાવડે જે ધોવું, તે કોગળા, રોપણ ગણ્ડપ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના
 સ્નેહિક કવલ કવલશ્ચાપિ કીર્તિતઃ ॥ ૩ ॥ [ગણ્ડપો કહેલા છે.
 વાતવિકારપર સ્નિગ્ધ અને ઉણ્ણ પદાર્થોના જે કવલ-કોગળા,
 ગ્રહણ કરવા-ખાવા, તે કોગળા, સ્નેહિક કવલ કહેવાય છે.
 પ્રસાદન-શમન કવલ પિત્તવિકારપર સ્વાદુ-મધુર અને શીત પદાર્થોના જે કવલ-કોગળા
 ગ્રહણ કરવા-ખાવા, તે કોગળા, પ્રસાદન-શમન કવલ કહેવાય છે.
 સંશોધન કવલ કફવિકારપર, તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉણ્ણ પદાર્થોના જે કવલ-
 કોગળા ગ્રહણ કરવા-ખાવા, તે કોગળા, સંશોધન કવલ કહેવાય છે.
 રોપણ કવલ વણના પર, તુરા, કડવા, મધુર-મીઠા અને જરાતરા ઉણ્ણ પદાર્થોના
 મુકલા જે કવલ-કોગળા, તે કોગળા રોપણ કવલ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના
 ગણ્ડપ લક્ષણ અસંચારી મુલ્લે પૂર્ણે ગંઢષઃ કવલશ્ચરઃ ॥ [કવલો કહેલા છે.
 તત્ર વ્રજેણ ગંઢષઃ કલ્કેન કવલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪ ॥
 કહેલા પદાર્થોનો કાઢો-રસ આદિ પાતળો પદાર્થ બનાવી-કરી, પછી તેને મુખની
 અન્દર, એકે આળુ ફેરવી ન શકાય એવી રીતે, કોગળિયો ભરીને કેટલોક વખત પછી જે કોગળો
 કરવો, તેનું નામ ગણ્ડપ કહેવાય છે.
 કવલ લક્ષણ કહેલા પદાર્થોનો કલ્ક કરી, પછી તે કલ્કનો, મુખની અન્દર, ચારે કોર
 ફેરવી શકાય એવી રીતે જે કોગળિયો ભરવો, તેનું નામ કવલ કહેવાય છે.
 ગણ્ડપમાં ચૂર્ણ કેટલું દયાત્ વ્રજેષુ ચૂર્ણ ચ ગંઢષે કોલમાત્રકમ્ ॥
 નાંખવું? ગણ્ડપ-કોગળા કરવા માટે, કહેલા કાઢા આદિ પ્રવાહી પદાર્થમાં
 ચૂર્ણ, એક કોલ ભાર જ નાંખવું.
 કવલમાં કલ્ક કેટલો કર્ષપ્રમાણઃ કલ્કઃચ દીયતે કવલે બુધૈઃ ॥ ૫ ॥
 નાંખવો? કવલની અન્દર કલ્ક, એક કર્ષ વજન સૂધી નાંખવો.
 કેટલી ઉમ્મરનાએ ધાર્યતે પંચમાદ્વર્ષાઙ્ગઢષકવલાદયઃ ॥ [કરવા નહિ.
 ગણ્ડપ કરવા? પાંચ વર્ષ થયા પછી કોગળા કરવા, પણ તેથી નાનાએ કોગળા
 કેટલી ઉમ્મરનાએ કવલ પાંચ વર્ષ થયા પછી કવલ-કોગળિયો ભરવો, પણ તેથી નાનાએ
 ખાવા? કોગળિયા ભરવા નહિ.
 કેટલી ઉમ્મરનાએ પાંચ વર્ષ પછીનાએ, મુખની અન્દરના રોગપર કલ્ક, અવલેહ
 પ્રતિસારણ કરવું? અથવા ચૂર્ણાદિ ઔષધોને, આંગળીનાં ટેરવાંથી ચોપડીને ચોળવું.
 ગણ્ડપ કેવી રીતે અને ગંઢષાન્સુસ્થિતઃ કુર્યાત્તિસ્વપ્નમાલ્મલાદિકઃ ॥ ૬ ॥
 કેટલા કરવા? મનુષ્યસ્ત્રીન્ તથા પંચ સપ્ત વા દોષનાશનાન્ ॥

મનુષ્યે સ્વરથ અન્તઃકરણથી નિશ્ચિન્ત મનથી બેસી, કપાળ, ગળા અને ગાલ આદિપર થોડો પરસેવો વળે તેમ કરી અને કપાલાદિને જરાક મર્દન કરીને પછી તણ, પાંચ અથવા સાત કોગળા કરવા.

મુખમાં કંઠલો વખત કફપૂર્ણાસ્યતા યાવત્ છેદો દોષસ્ય વા ભવેત્ ॥ ૭ ॥

ગણ્ડુષ રાખવો? નેત્રપ્રાણહુતિર્યાવત્તાવદ્ગંઢુષધારણમ્ ॥

કંઠથી મોઢું ભરાઈ જાય, વા દોષોનું છેદન થઈ જાય, વા નેત્ર અને નાકમાંથી પાણી ઝરવા માટે લાંસુધી મોઢાની અન્દર કોગળા ભરી રાખવો.

સ્નૈહિક ગણ્ડુષ

તિલકલ્કોદકં ક્ષીરં સ્નેહો વા સ્નૈહિકે હિતઃ ॥ ૮ ॥

તલના કલ્કનું પાણી, દૂધ અથવા ઘી આદિ સ્નેહ, એ સર્વ પદાર્થોનો કિંવા એ પદાર્થોથી મિશ્રિત ગણ્ડુષ, સ્નૈહિક ગણ્ડુષ કહેવાય છે.

શમન ગણ્ડુષ

તિલા નીલોત્પલં સર્પિઃ શર્કરા ક્ષીરમેવ ચ ॥

સક્ષૌદ્રો હનુવક્ત્રસ્થો ગંઢુષો દાહનાશનઃ ॥ ૯ ॥

તલ, કાળું કમળ, ઘી, સાકર અને દૂધ, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, તેમની અન્દર મધ નાંખીને પછી તેમના કોગળા કરવાથી, હોઠ અને મુખમાં થયેલો દાહ શાંત થાય છે. તેથી તે, શમન ગણ્ડુષ કહેવાય છે.

વૈશદ્યં જનયત્યાસ્યે સંદધાતિ મુલમ્ ॥

મધુ ગણ્ડુષ

દાહતુળ્ણાપ્રશમનં મધુગંઢુષધારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

મુખમાં મધનો કોગળા ભરવાથી, મોઢું સ્વચ્છ થાય છે, મોઢામાં થયેલાં મણો સારાં થાય છે, દાહ શાન્ત થાય છે અને તરશ પણ મરી જાય છે.

સર્પિ ગણ્ડુષ

વિષક્ષારાગ્નિદગ્ધે ચ સર્પિર્ધાર્ય

વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી ગયું હોય, તો ઘીના કોગળા કરવા.

પય ગણ્ડુષ

પયોડયવા ॥

[ગયું હોય, તો દૂધના કોગળા કરવા.

વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી

તૈલસૈન્ધવ ગણ્ડુષ

તૈલસૈન્ધવગંઢુષો દન્તચાલે પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧ ॥

દાંત હાલતા હોય તો તેનાપર, તલના તેલમાં સિન્ધાલુણ નાંખીને જે કોગળા કરવા, તે કોગળા અતિ ઉત્તમ કહેવાય છે.

કાંજિક ગણ્ડુષ

શોષં મુલસ્ય વૈરસ્યં ગંઢુષઃ કાંજિકો જયેત્ ॥

[મરી જાય છે.

મુખની અન્દરનો શોષ અને મુખનું વૈરસ્ય—બદસ્વાદપણું; એ કાંજીના કોગળા કરવાથી

સૈન્ધવાદિ ગણ્ડુષ

સિન્ધુત્રિકદુરાજીભિરાદ્રિકેણ કફે હિતઃ ॥ ૧૨ ॥

સિન્ધાલુણ, શુદ્ધ, મરી, લીણીપીપર અને રાઈ, એ પાંચે ઔષધોનાં ચૂર્ણને આદાના રસમાં મેળવીને, પછી તેમના કોગળા કરવાથી, કફ પ્રકાપ મટે છે.

ત્રિક્લમામધુ ગણ્ડુષ ત્રિકલમધુગણ્ડુષઃ કફાસકૃપિતનાશનઃ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાંના ચૂર્ણની (વા કાઢાની) સાથે મધ મેળવીને, પછી તેમના ડાગળા કરવાથી, કફનો તથા રક્તપિત્તનો પ્રકોપ મટી જાય છે.

દાઝીદિ ગણ્ડુષ દાઝી ગુહ્ણી ત્રિકલા દ્રાક્ષા જાત્યાશ્વ પલ્લવાઃ ॥

યવાસથેતિ તત્કથાથઃ ષષ્ઠાંશકૌદ્રસંયુતઃ ॥ શીતો મુલે ધૃતો હન્યાનુલ્ખપાકં ત્રિદોષજમ્ ॥ ૧૪ ॥

દારુહળદર, ગળો, હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, દ્રાક્ષ-પ્રાખ, બનખનાં પાંદડાં અને ધમાસો, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લખ તેમનો કાઢો કરવો. પછી તે કાઢો ટાઢો થાય ત્યારે તે કાઢાની અન્દર, તે કાઢાનો છઠ્ઠો ભાગ મધ નાંખીને પછી તેનો ડાગળો મોઢાની અન્દર ભરી રાખવાથી, ત્રિદોષજન્ય મુખપાક મટી જાય છે.

પ્રતિસારણનાં ઔષધો યસ્યૌષધસ્ય ગણ્ધસ્તથૈવ પ્રતિસારણમ્ ॥

કયાં? જે ઔષધોના ગણ્ડુષ કહેલા છે, તે જ ઔષધોનું પ્રતિસારણ પણ કરવું. (પ્રતિસારણ એટલે પાંચ વર્ષ પછીનાએ, મુખની અન્દરના રોગપર કદક, અવગેહ અથવા ચૂર્ણદિ ઔષધોને, આંગળીનાં ટેરવાંથી ચોપડીને ચોળવાં.) એમ શાર્દૂલગધરાયે દૂકામાં કહ્યું છે, પરંતુ હું વિસ્તારથી નીચે લખું છું:-

પ્રતિસારણ ભેદ^૧

સ્નૈહિક-સ્નેહન, શમન, શોધન અને રોપણ, એવી રીતે પ્રતિસારણના પણ ચાર ભેદો છે.

સ્નૈહિક પ્રતિસારણ^૨

વાતવિકારપર સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું જે પ્રતિસારણ કરવું, તે સ્નૈહિક પ્રતિસારણ કહેવાય છે.

પ્રસાદન-શમન
પ્રતિસારણ^૨

પિત્તવિકારપર સ્વાદુ-મંદુર અને શીત પદાર્થોનું જે પ્રતિસારણ કરવું, તે, પ્રસાદન-શમન પ્રતિસારણ કહેવાય છે.

સંશોધન પ્રતિસારણ^૨

કફ વિકારપર તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું જે પ્રતિસારણ કરવું, તે, સંશોધન પ્રતિસારણ કહેવાય છે.

રોપણ પ્રતિસારણ^૨

ત્રણ થયું હોય તો તે ત્રણના પરતુરા, કડવા, મંદુર-મીઠા અને જરાતરા ઉષ્ણ પદાર્થોવડે જે પ્રતિસારણ કરવું, તે રોપણ પ્રતિસારણ કહેવાય છે.

પ્રતિસારણમાં ચૂર્ણ
કેટલું નાંખવું?^૩

પ્રતિસારણ કરવા માટે કહેલા કદક, અવગેહ અથવા ચૂર્ણ, એ ત્રણે પદાર્થોની અન્દર જે ચૂર્ણ નાંખવાનું કહ્યું હોય, તે ચૂર્ણ, એક ટાલ ભાર જ નાંખવું.

પ્રતિસારણ કેવી રીતે
અને કેટલું કરવું?^૩

મનુષ્યે સ્વસ્થ અન્તઃકરણથી બેસી, કપાળ, ગળાં અને ગાલ આદિપર થોડો પરીનો-પરસવો વળે-આવે. તેમ કરી અને કપાલાદિને જરાક મર્દન કરીને પછી ત્રણ, પાંચ અથવા સાત વાર પ્રતિસારણ કરવું.

૧ પ્રતિસારણના ભેદો શાર્દૂલગધરાયે જણાવ્યા નથી, તથાપિ ગણ્ડુષ અને કવલના ભેદોનાં નામે એક હોવાથી, પ્રતિસારણના ભેદોનાં નામે પણ તે જ હોવાં જોઈએ, એમ ધારીને અને લખેલાં છે. ૨ પ્રતિસારણના ભેદોનાં ઔષધો પણ આ ગ્રન્થકારે અધ્યાહાર રાખેલાં હોવાં જોઈએ, એમ ધારીને અને લખેલાં છે. ૩ ઉત્તરખણ્ડના અધ્યાય ૧૦ માંના શ્લોક ૫ માંથી દસમી.

- મુખમાં કંટલો વખત પ્રતિસારણ કરવું ?^૧** કફથી મોઢું ભરાઈ જાય, વા દોષોનું છેદન થઈ જાય, વા નેત્ર અને નાકમાંથી પાણી ઝરવા માટે, ત્યાંસુધી મોઢાની અન્દર પ્રતિસારણ કરવું. તલના કલ્કનું પાણી, દૂધ અથવા ઘી આદિ રનેહ, એ સર્વ પદાર્થોનો કિંવા એ પદાર્થોનું (અવલેહ દ્વારા) મિશ્રિત પ્રતિસારણ, રનેહિક પ્રતિસારણ કહેવાય છે.
- શમન પ્રતિસારણ^૨** તલ, કાળું કમળ, ઘી, સાકર અને દૂધ, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, તેની અન્દર મંત્ર નાંખીને પછી તે સર્વ પદાર્થોનું (કલ્ક અથવા અવલેહ) મિશ્રિત પ્રતિસારણ કરવાથી, હોઠ અને મુખમાં થયેલો દાહ શાન્ત થાય છે; તેથી તે, શમન પ્રતિસારણ કહેવાય છે.
- મધુ પ્રતિસારણ^૩** મુખમાં મંત્રનું પ્રતિસારણ કરવાથી—મધ ચોપડીને ચોળવાથી, મોઢું સ્વચ્છ થાય છે, મોઢામાં પડેલાં ચાટાં સારાં થાય છે, દાહ શાન્ત થાય છે અને તરશ પણ મરી જાય છે.
- સર્પિ પ્રતિસારણ^૪** વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે મુખ દાઝી ગયું હોય તો, મુખની અન્દર ઘીનું પ્રતિસારણ કરવું—ઘી ચોપડીને ચોળવું.
- પથ પ્રતિસારણ^૫** વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી ગયું હોય તો, મુખની અન્દર દૂધનું પ્રતિસારણ કરવું—દૂધ ચોપડીને ચોળવું.
- તૈલસંધવ પ્રતિસારણ^૬** દાંત હાલતા હોય તો તેના પર, તલના તેલમાં સિન્ધાલુણ નાંખીને પછી તે તેલને જે ચોળવું, તે, અતિ ઉત્તમ પ્રતિસારણ કહેવાય છે.
- કાંઞિક પ્રતિસારણ^૭** મુખની અન્દરનો શોષ અને મુખનું વૈરસ્ય—ખદસ્વાદપાણું, એ મુખની અન્દર કાંજને ચોપડીને ચોળવાથી, મરી જાય છે.
- સૈંધવાદિ પ્રતિસારણ^૮** સિન્ધાલુણ, શુંઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર અને રાઈ, એ પાંચે ઔષધોનાં ચૂર્ણને આદાના રસમાં મેળવી, પછી તેને મુખની અન્દર ચોપડીને ચોળવાથી, કફ પ્રકાપ મટે છે.
- ત્રિકલામધુ પ્રતિ-સારણ^૯** હરડાં, ખેહુડાં અને આંખળાંના ચૂર્ણની સાથે મંત્ર મેળવી પછી તેને, મુખની અન્દર ચોપડીને ચોળવાથી, કફનો તથા રક્તપિત્તનો પ્રકાપ મરી જાય છે.
- દાઝ્યાદિ પ્રતિસારણ^{૧૦}** દારુહળદર, ગજો, હરડાં, ખેહુડાં, આંખળાં, દ્રાક્ષ—ત્રાખ, જાંબુનાં પાંદડાં અને ધમાસો, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો અવલેહ કરવો. પછી તે અવલેહ ટાઢો થાય ત્યારે તે અવલેહની અન્દર, તે અવલેહનો છટ્ટો ભાગ મંત્ર નાંખીને, પછી તેને મોઢાંની અન્દર ચોપડીને ચોળવાથી, ત્રિદોષજન્ય મુખપાક મરી જાય છે.
- કવચનાં ઔષધો કયાં ?** કવલજ્વાપિ તસ્યૈવ જ્ઞેયોઽન્ન કુશલૈર્નરૈઃ ॥ ૧૫ ॥

જે ઔષધોના ગણ-કાગળા કરાવવાનું કહ્યું છે, તે જ ઔષધોના કવલ-કાગળા કરાવવાનું કુશલ મનુષ્યે સમજી લેવું અર્થાત્ તે જ ઔષધના કાગળા કરાવવા એ મ શાર્દૂલધરાચાર્યે દૂકામાં કહ્યું, તે જ હું વિસ્તારથી નીચે લખું છું.

- કવલ કેવી રીતે અને કેટલા ભરવા ?** મનુષ્યે સ્વસ્થ અંતઃકરણથી ખેસી, કપાલ, ગળાં અને ગાલ આદિ પર થોડો પસીનો-પરસેલો વળે-આવે તેમ કરી અને કપાલાદિને જરાક મર્દન કરીને પછી ત્રણ, પાંચ અથવા સાત વાર કાગળા ભરવા.
- મુખમાં કેટલો વખત કવલ રાખવો ?** કદ્ધી મોઢું ભરાઈ જાય, વા દોષોનું છેદન થઈ જાય, વા નેત્ર અને નાક-માંથી પાણી ઝરવા માટે ત્યાં સુધી, મોઢાંની અન્દર કાગળો રાખી મૂકવો.
- સ્નેહિક કવલ ?** તલના કદકનું પાણી, દૂધ અથવા ઘી આદિ સ્નેહ, એ સર્વ પદાર્થોનો કિંવા એ પદાર્થોથી મિશ્રિત કવલ, સ્નેહિક કવલ કહેવાય છે.
- શમન કવલ ?** તલ, કાળું કમળ, ઘી, સાકર અને દૂધ, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, તેમની અન્દર મધ નાંખીને પછી તેમના કાગળા ભરવાથી, હોઠ અને મુખમાં થયેલો દાહ શાંત થાય છે; તેથી તે શમન કવલ કહેવાય છે.
- મધુ કવલ ?** મુખમાં મધનો કાગળો ભરવાથી, મોઢું સ્વચ્છ થાય છે, મોઢામાં પડેલાં ચાઠાંઓ સારાં થાય છે, દાહ શાંત થાય છે અને તરશ પણ મટી જાય છે.
- સર્પિ કવલ ?** વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી ગયું હોય તો ઘીના કાગળા ભરવા.
- પથ કવલ ?** વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી ગયું હોય, તો દૂધને ગરમ કરી, તેની મજાઈ અથવા માવો કરીને પછી તેમના કાગળા ભરવા.
- તૈલસૈન્ધવ કવલ ?** દાંત હાલતા હોય તો, તેના પર, તલના તેલમાં સિન્ધાલુલુ નાંખી, પછી તેને અગ્નિ પર મૂકી, સારી પેઠે ઘટ્ટ બનાવીને, પછી તેના જે કાગળા ભરવા, તે કાગળા અતિ ઉત્તમ કહેવાય છે.
- કાંજિલ કવલ ?** મુખની અન્દરનો શોષ અને મુખનું વૈરસ્ય-બદસ્વાદ પાણું, એ, કાંજીને ઉકાળી, ઘાટી બનાવીને પછી તેમના કાગળા ભરવાથી, મટી જાય છે.
- સૈન્ધવાદી કવલ ?** સિન્ધાલુલુ, શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડી પીપર અને રાઈ, એ પાંચે ઔષધોનાં ચૂર્ણને આદાના રસમાં મેળવીને પછી તેમના કાગળા ભરવાથી, કફ પ્રકાપ મટે છે.
- ત્રિકલામધુ કવલ ?** હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાંના ચૂર્ણની સાથે મધ મેળવીને, પછી તેમના કાગળા ભરવાથી, કફનો અને રક્તપિત્તનો પ્રકાપ મટી જાય છે.
- દાઝાદિ કવલ ?** દારૂળદર, ગળો, હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, દ્રાક્ષ દ્રાક્ષ, જાંબનાં પાંદડાં અને ધમાસો, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને, તેમનો ઘાટો

૧ ઉત્તરખણના અધ્યાય ૧૦ માના શ્લોક ૬ ઠાથી ૮ સુધી.

૨ ઉત્તરખણના અધ્યાય ૧૦ માના શ્લોક ૮ સાથે ૧૪ સુધી.

અવલેહ બનાવવો. પછી તે અવલેહ, ટાઢો થાય ત્યારે, તે અવલેહની અન્દર, તે અવલેહનો છઠ્ઠો ભાગ મધ નાંખીને પછી તેનો કાળિયો મુખની અન્દર ભરવાથી, ત્રિદોષજન્ય મુખપાક

કેશરં માતુલુંગસ્ય સૈન્ધવવ્યોષસંયુતમ્ ॥ [મટેછે.
મ્તાતુલુંગાદિ કવલ હન્યાત્કવલ્લો જાડ્યમરુચિં કફવાતજામ્ ॥૧૬॥

ખીજોરાનાં કેશરો, સિન્ધાલુણુ, શુણ્ઠ, મરી અને લીણ્ડીપીપર. એ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી તેમના કાળિયા ભરવાથી, મુખનું જડપણું અને કફવાતથી થયેલી અરુચિ, એ રોગો મટી જાય છે.

પ્રતિસારણુના ભેદાનાં કલ્કોઽવલેહ્નચૂર્ણં ચ ત્રિવિધં પ્રતિસારણમ્ ॥ [કહેવાય છે.
નામ કલ્ક, અવલેહ અને ચૂર્ણ, એ ભેદોવડે ત્રણ પ્રકારનું પ્રતિસારણુ
અંગુલ્યમ્પ્રગૃહીતં ચ યથાસ્વં મુસ્તરોગિણામ્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રતિસારણુનું સ્પષ્ટી- મનુષ્યનાં મુખની અન્દર જે જે રોગ થયો હોય, તે તે રોગપરનાં
કરણ ઔષધોના કલ્કાદિ કરી, આંગળીના અબ્રભાગથી—ટેરવાંથી, તે કલ્કાદિ ઔષધને લઈ, તે તે રોગોપર લગાડી—ચોપડીને જે ચોળવું, તેનું નામ પ્રતિસારણુ કહેવાય છે.

કુષ્ઠાદિ પ્રતિસારણુ કુષ્ઠ દાર્વી સમંગા ચ પાઠા તિક્ત્વા ચ પીતિક્ત્વા ॥
તેજની મુસ્તલોમ્નં ચ ચૂર્ણં સ્યાત્પ્રતિસારણમ્ ॥૧૮॥ રક્તભૂતિં દન્તપીઢાં શોથં દાહં ચ નાશયેત્ ॥
કક, દારુહળદર, ધાવણીનાં ફૂલ, કાળિપાટ, કકુ, હળદર. તેજગળ, નાગરમોથ અને લોદર, આ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણને આંગળીના ટેરવાંથી લઈને, જીભપર અને આખા મોઢામાં લગાડીને ચોળવાથી, દાંતના પેદામાંથી પડતું લોહી બન્ધ થઈ જશે, દાંતની અન્દર થતી પીડા મટી જશે. પેદાંતો સોજે ઉતરી જશે અને દાહ શાન્ત થઈ જશે.

હીનયોગ ગણ્ઢપનાં હીનયોગાત્કફોલ્લેશો રસાજ્ઞાનારુચી તથા ॥ ૧૯ ॥
લક્ષણ ગણ્ઢપ-કાગળો કરવામાં હીનયોગ-અદ્યયોગ થવાથી, કક ઉપર ચઢી આવે છે, જીભને રસોનું જ્ઞાન થતું નથી અર્થાત્ જીભથી રસો વર્તી શકાતા નથી અને અરુચિ પણ થાય છે.

હીનયોગ કવલનાં કાળિયો ભરવામાં હીનયોગ-અદ્યયોગ થવાથી કક ઉપર ચઢી આવે છે, જીભને રસોનું જ્ઞાન થતું નથી અર્થાત્ જીભથી રસો વર્તી શકાતા નથી અને અરુચિ પણ થાય છે.

હીનયોગ પ્રતિસારણુ- કલ્કાદિ દવા ચોપડીને ચોળવામાં હીનયોગ-અદ્યયોગ થવાથી, કક ઉપર ચઢી આવે છે, જીભને રસોનું જ્ઞાન થતું નથી અર્થાત્ જીભથી રસો વર્તી શકાતા નથી અને અરુચિ પણ થાય છે.

અતિયોગ ગણ્ઢપનાં અતિયોગાન્મુલે પાકઃ શોષસ્તૂળ્ણા ક્લમો ભવેત્ ॥
લક્ષણ ગણ્ઢપ-કાગળો કરવામાં અતિયોગ થવાથી, મોઢું પાકી પડે છે. ચકાઈ પણ જાય છે, તરશ પણ લાગે છે અને કલમ-ગ્લાનિ થાય છે.

અતિયોગ ક્વલનાં લક્ષણુ કાળિયો ભરવામાં અતિયોગ થવાથી, મોટું પાકી પડે છે, સૂકાઈ પળુ જાય છે, તરશ પળુ લાગે છે અને કલમ-ગ્લાનિ થાય છે.
 અતિયોગ પ્રતિસારણુ- કલ્કાદિ દવા ચોપડીને ચોળવામાં અતિયોગ થવાથી, મોટું પાકી પડે નાં લક્ષણુ છે, સૂકાઈ પળુ જાય છે, તરશ પળુ લાગે છે અને કલમ-ગ્લાનિ થાય છે.
 શુદ્ધ ગંડૂપનાં લક્ષણુ વ્યાધેરપચયસ્તુષ્ટિવૈશ્યં વક્ત્રલાઘવમ્ ॥ ૨૦ ॥
 ઇન્દ્રિયાણાં પ્રસાદશ્ચ ગંઢુષે શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

કાળજો કરવામાં સમયોગ થવાથી મુખની સારી રીતે શુદ્ધિ થવાને લીધે વ્યાધિ ઓછી થાય છે, મન રાજી રહે છે, મુખ સ્વચ્છ અને હલકું થાય છે અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે, એ સર્વ લક્ષણો શુદ્ધ ગુણ્ડૂપનાં જાણવાં.

શુદ્ધ ક્વલના લક્ષણુ કાળિયો ભરવામાં સમયોગ થવાથી, મુખની સારી રીતે શુદ્ધિ થવાને લીધે વ્યાધિ ઓછી થાય છે, મન રાજી રહે છે, મુખ સ્વચ્છ અને હલકું થાય છે અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે, એ સર્વ લક્ષણો શુદ્ધ ક્વલનાં જાણવાં.

શુદ્ધ પ્રતિસારણુનાં લક્ષણુ કલ્કાદિ દવા ચોપડીને ચોળવામાં સમયોગ થવાથી, મુખની સારી રીતે શુદ્ધિ થવાને લીધે વ્યાધિ ઓછી થાય છે, મન રાજી રહે છે, મુખ સ્વચ્છ અને હલકું થાય છે અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે, એ સર્વ લક્ષણો શુદ્ધ પ્રતિસારણુનાં જાણવાં.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગધરચંદ્રેલીશાર્દૂલગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા સ્થાનમાંના ગણ્ડૂપાદિવિધિ નામે નવમા અધ્યાયની શુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૧૧ મો, લેપાદિવિધિ

આલેપસ્ય ચ નામાનિ લિપ્તો લેપશ્ચ લેપનમ્ ॥
 લેપનાં બીજાં નામ લિપ્ત, લેપ અને લેપન, એ રીતે આ લેપનાં નામો છે.
 લેપના ભેદનાં નામ દોષઘ્નો વિષહા વર્ણ્યો મુખલેપસ્ત્રિધા મતઃ ॥ ૧ ॥
 દોષઘ્ન (સોગ વગેરે દોષને દૂર કરનાર), વિષહા (ઝેરનું ઉપશમ કરનાર) અને વર્ણ્ય (મુખ અને ચાંમડીના વર્ણને સારો કરનાર), એ રીતે લેપના ત્રણ ભેદો કહ્યા છે.
 દોષઘ્ન લેપનાં લક્ષણુ ત્રિપ્રમાણશ્ચતુર્ભાગત્રિમાગાર્થોગુલોક્ષતઃ ॥ [જાણવો.
 આંગળીના જેટલો જે જાડો થર કરવો, તેનું નામ દોષઘ્ન લેપ
 વિષહા લેપનાં લક્ષણુ આંગળીના ત્રીજા ભાગ જેટલો જે જાડો થર કરવો, તેનું નામ
 વિષહા લેપ જાણવો.
 વર્ણ્ય લેપનાં લક્ષણુ આંગળીના અર્ધા ભાગ જેટલો જે જાડો થર કરવો તેનું નામ
 વર્ણ્ય લેપ જાણવો.

આદ્ર લેપ શું ગુણ કરે? આદ્રો વ્યાધિહરઃ સ સ્યાત્ [લગાડવો.
ભીનો લેપ શરીરના વ્યાધિને મટાડે છે, માટે ભીનો લેપ જ
શુભ લેપ શું અવગુણ શુભો દૂષયતિ છવિમ્ ॥ ૨ ॥ [નહિ.
કરે? સૂકો લેપ શરીરની કાંતિનો નાશ કરે છે, માટે સૂકો લેપ લગાડવો
દોષદ લેપ પુનર્નવાં દારુ શુંઠીં સિદ્ધાર્થ શિમ્ભમેવ ચ ॥
પિષ્ટા ચૈવારનાલેન પ્રલેપઃ સર્વશાયહા ॥ ૩ ॥

સાટોડી, દેવદારુ, શુણ્ઠ, સર્પવ અને શરગવાની છાલ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને કાંછીની અન્દર આરીક વાટીને, પછી તેમનો સોળપર લેપ કરવાથી, સધળા પ્રકારના સોળ મટી જાય છે.

બિભીતફલમન્ન લેપ બિમીતફલમજ્જસ્તુ લેપો દાહાર્તિનાશનઃ ॥ [ની પીડાશાન્ત થાય છે.
બેહેડાંના ફલના મગજને બહુ જ ઝીણું વાટીને—લઢીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, દાહ-
દશાંગ લેપ શિરીષં મધુયષ્ટી ચ તગરં રક્તચન્દનમ્ ॥ ૪ ॥

દાહ માંસી નિશાયુર્મ્મ કુંઠં વાલકમેવ ચ ॥ इति संचूर्णं लेपोऽयं पंचमांशघृतप्लुतः ॥ ૫ ॥
જલેન ક્રિયતે સુદૈર્દશાંગ इति संज्ञितः ॥ विसर्पान् विषविस्फोटान् शोथदुष्टव्रणान् जयेत् ॥ ૬ ॥

શિરીષ—શરપડો, જેડીમધ, તગર, રતાંજલી, એડચી, બાલહડ, હળદર, દારુહળદર, કઠ અને વાળો, એ દશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીમાં લઢી, તેની અન્દર તે ઔષધોના ચૂર્ણનો પાંચમો ભાગ ધી મેળવીને પછી તેનો જે લેપ કરવો, તેનું નામ દશાંગ લેપ કહેવાય છે. આ લેપ કરવાથી, વિશર્પ, વિષવિકાર, વિરેક્ટાટક, શોથ અને દુષ્ટ પ્રણો, સર્વ એ રોગો મટી જાય છે.

અજાદુગ્ધતિલ (પહેલો) અજાદુગ્ધતિલ્લેપો નવનીતેન સંયુતઃ ॥
વિષદ્ર) લેપ શોથમારુઠ્ઠકરં હંતિ લેપો વા કૃણમૃત્તિકૈઃ ॥ ૭ ॥

બકરીના દૂધની અન્દર તલને આરીક વાટી—લઢી, તેની અન્દર માખણ મેળવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, ભીલામું ઉડવાથી થયેલો સોળે મટી જાય છે.

કાળીમાટીનો ભૂકા કરી, તેને લૂગડાંથી ચાળી લઈ, પછી પાણી-
કૃણમૃત્તિકા (બીજો) ની અન્દર ખૂબ લઢી—વાટી, તેની અન્દર માખણ મેળવીને પછી
વિષદ્ર) લેપ તેનો લેપ કરવાથી. ભીલામું ઉડવાથી થયેલો સોળે મટી જાય છે.

લાંગલ્યાદિ (ત્રીજો) લાંગલ્યતિવિષાલાબૂજાલિનીબીજમૂલકૈઃ ॥
વિષદ્ર) લેપ લેપો ધાન્યાંબુસંપિષ્ટઃ કીટવિસ્ફોટનાશનઃ ॥ ૮ ॥

દૂધિયો વછનાગ, અતિવિષ, કડવાં દૂધિયાનાં બી, કડવાં વૂરીયાનાં બી અને મૂળાનાં બી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ધાન્યાંબુ(કાંછ)માં વાટીને લેપ કરવાથી, કીટવિષવિકાર અને વિરેક્ટાટક રોગ, એ બન્ને રોગો મટી જાય છે.

રક્તચંદનમંજિષ્ઠા લોમ્બકુષ્ઠપ્રિયંગવઃ ॥
રક્તચન્દનાદિ લેપ વટાંકુરા મસૂરાશ્ચ વ્યંગમ્ના મુલ્લકાંતિદાઃ ॥ ૯ ॥

રતાંજલી, મજ્જા, લોદર, કઠ, ઘઉંલા, વડની વડવાઘનાં કુંપળિયાં-કોંટા અને મસૂર, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીમાં વાટીને-લઢીને, પછે તેનો લેપ કરવાથી, વ્યંગરોગ મટી જાય છે અને મુખ તેજસ્વી થાય છે.

માતુલુંગઝટા સર્પિઃ શિલા ગોશકૃતો રસઃ ॥
માતુલુંગાદિ લેપ મુલ્લકાંતિકરો લેપઃ પિટિકાવ્યંગકાલજિત્ ॥ ૧૦ ॥

ખીજેરાનાં ઝાડનાં મૂળ, ધી, મનશીલ અને ગાયનાં છાણનો રસ, એ ચારે ઔષધોને એકઠાં કરી, તેમને સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, મુખપર કાંતિ આવે છે અને પિટિકા, વ્યંગ તથા કાલ-નીલિકા રોગો મટી જાય છે.

લોમ્બાદિ લેપ લોમ્બાન્યવચાલેપસ્તારુણ્યપિટિકાપહઃ ॥

લોદર, ધાણુ અને ઘોડાવજ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને સારી પેટે પાણીની અન્દર વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, મુખપર થયેલો તારુણ્ય પિટિકા તદ્વદ્ધોરોચનાયુક્તં મરીચં મુલ્લેપનમ્ ॥ ૧૧ ॥ [રાગ મટી જાય છે.

ગોરાચનાદિ લેપ સિદ્ધાર્થકવચાલોમ્બસૈન્ધવૈશ્વ પ્રલેપનમ્ ॥

ગોરાચન અને મરી, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને સારી પેટે પાણીની અન્દર વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, મુખપર થયેલો તારુણ્યપિટિકા રોગ મટી જાય છે.

સર્પવ, ઘોડાવજ, લોદર અને સિન્ધાણુ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને સારી પેટે પાણીની અન્દર લઢીને-વાટીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, મુખપર થયેલો તારુણ્યપિટિકા રોગ મટી જાય છે.

વ્યંગેષુ ચાર્જુનત્વગ્વા મંજિષ્ઠા વા સમાક્ષિકઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્જુનત્વ લેપ સંઠ અર્જુન વૃક્ષની-મઠ અર્જુન સાદડાની-ગૂઠ ઘોળા સાજડની છાલને મધની અન્દર વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, વ્યંગ રોગ મટી જાય છે.

મજ્જા લેપ મજ્જાને મધની અન્દર વાટીને-લઢીને પછી તેનો લેપ કરવાથી વ્યંગ રોગ મટી જાય છે.

શ્વેતાશ્વપુરઞ્જમધીલેપ લેપઃ સનવનીતો વા શ્વેતાશ્વપુરજા મધી ॥

ઘોળા ઘોડાની ખરીને ખાળી, તેના કોલસા કરી, તે કોલસાને માંખણમાં વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, વ્યંગ રોગ મટી જાય છે.

અર્કક્ષીરહરિદ્રામ્ન્યાં મર્દયિત્વા વિલેપનાત્ ॥ ૧૩ ॥

અર્કક્ષીરાદિ લેપ મુલ્લકાણ્ય શમં યાતિ ચિરકાલોદ્ભવં ધ્રુવમ્ ॥

આંકડાના ક્ષીરમાં-દૂધમાં હળદરને વાટીને-લઢીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, ધણે વખત થયા થયેલી મોઢાપરની કાળાશ નક્કી મટી જાય છે.

વટપત્રાદિ લેપ વટસ્ય પાંડુપત્રાણિ માલતી રક્તચન્દનમ્ ॥ ૧૪ ॥

કુષ્ઠં કાલીયકં લોધ્રમેભિલેપં પ્રયોજયેત્ ॥ તારુણ્યપિટિકાવ્યંગનીલિકાદિવિનાશનમ્ ॥ ૧૫ ॥

વડનાં પાણ્ડુરંગવાળાં-પાંદડાં પાંદડાં, જાંઘનાં પાંદડાં, રતાંજલી, કઠ, દારુણદર અને લોદર, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અંદર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, તારુણ્યપિટિકા, વ્યંગ અને નીલિકા આદિ રોગો મટી જાય છે.

પિણ્ડુશકાદિ લેપ પુરાણમથ પિણ્યાકં પુરીષં કુક્કુટસ્ય ચ ॥

મૂત્રપિષ્ટઃ પ્રલેપોયં શીઘ્રં હન્યાદર્શિકામ્ ॥ ૧૬ ॥

તલનો જૂનો ખોળ અને કુકડાંની ચરક, એ બન્ને ઔષધોને, ગાયના મૂત્રની અંદર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, અરૂપિકા રોગ મટી જાય છે.

ખદિરાદિ લેપ શદિરારિષ્ટજંબૂનાં ત્વગિભર્વા મૂત્રસંયુતૈઃ ॥

કુટજત્વક્સૈન્ધવં વા લેપો હન્યાદર્શિકામ્ ॥ ૧૭ ॥

ખેર, કડવો લિમ્બડો અને ગમ્બુ, એ ત્રણે વૃક્ષોની છાલને, ગાયનાં મૂત્રની અંદર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, અરૂપિકારોગ મટી જાય છે.

કુટજત્વકાદિ લેપ કડાછાલ અને સિન્ધાલુણુ, એ બન્ને ઔષધોને, ગાયનાં મૂત્રની અંદર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, અરૂપિકા રોગ મટી જાય છે.

પ્રિયાલબીખાદિ લેપ પ્રિયાલબીજમધુકકુષ્માષૈઃ સસૈન્ધવૈઃ ॥

કાર્યો દારુણકે મુર્ધ્નિ પ્રલેપો મધુસંયુતઃ ॥ ૧૮ ॥

ચારોલી, જેડીમધ, કઠ, અડદ અને સિન્ધાલુણુ, એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેને મધમાં કાલવીને-મેળવીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, માંથાનો દારુણ રોગ મટી જાય છે.

ખાખસખાજી લેપ દુર્ગ્ધેન શાખસં વીજં પ્રલેપાદારુણં જયેત્ ॥ [રોગ મટી જાય છે.

ખસખસને દૂધની અંદર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, દારુણ

આમ્રખીખાદિ લેપ આમ્રખીજસ્ય ચૂર્ણં તુ શિવાચૂર્ણં સમં દ્વયમ્ ॥ ૧૯ ॥

દુર્ગ્ધપિષ્ટઃ પ્રલેપોયં દારુણં હંતિ દારુણમ્ ॥

આંખાના ગોડલાની અંદરની ગોડલી અને હીમજ, એ બન્ને ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને દૂધની અંદર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, માંથાની અંદરનો ભયંકર દારુણ રોગ મટી જાય છે.

તિક્ષપટોલપત્રરસલેપ રસસ્તિક્ષપટોલસ્ય પત્રાણાં તદ્વિલેપનાત્ ॥ ૨૦ ॥

ઇન્દ્રલુપં શમં યાતિ ત્રિભિરેવ દિનૈશ્ચુભમ્ ॥

સં૦ તિક્ત પટોલનાં-૪૦ કડાં પરવરનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને પછી તેનો, ત્રણ દિવસ સુધી લેપ કરવાથી, નક્કી ઇન્દ્રલુપ રોગ નાશ પામે છે.

ખૃદ્વતી રસ લેપ ઇન્દ્રલુપાપહો લેપો મધુના વૃહતીરસઃ ॥ ૨૧ ॥

ગુંગામૂલફલં વાપિ ભક્ષાતકરસોપિ વા ॥ [લુપ્તરોગ નાશ પામે છે.

ઉભી બોયરિંગણીનો રસ કાઢી, તેની અંદર મધ નાંખીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, ઇન્દ્ર

ગુંતમ્બલકલ લેપ ચણોડી અને ચણોડીના વેલાના મૂળ, એ બન્ને પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીની અન્દર સારી પેઠે વાટી-લદી, તેની અન્દર મધ મેળવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, ઇન્દ્રલુપ રોગ મટી જાય છે.

ભક્ષાતકરસ લેપ બીલામાંના ઝાડની છાલનો રસ કાઢી, તેની અન્દર મધ નાંખીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, ઇન્દ્રલુપ રોગ મટી જાય છે.

ગોશુરાદિ લેપ ગોક્ષુરસ્તિલપુષ્પાણિ તુલ્યે ચ મધુસર્પિષી ॥ ૨૨ ॥ શિરઃપ્રલેપનં તેન કેશસંવર્ધનં પરમ્ ॥

ગોખરુ અને તલનાં ફૂલો, એ બન્ને ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેની અન્દર સમ ભાગે મધ અને ઘી કાલવીને પછી તેનો મસ્તકપર લેપ કરવાથી, સારી રીતે વાળ વધે છે.

હસ્તિદંતમધ્યાદિ લેપ હસ્તિદંતમર્ષી કૃત્વા છાગીદુગ્ધં રસાંજનમ્ ॥ ૨૩ ॥ રોમાણ્યનેન જાયંતે લેપાત્પાણિતલેષ્વપિ ॥

હાથીદંતને આળીને કરેલા કાલસા અને રસવન્તી, એ બન્ને ઔષધોને બકરીના દૂધમાં વાટીને-લદીને, જે જગાએથી વાળ ગયા હોય, તે જગાપર લેપ કરવાથી, વાળ ઉગે છે. વળી આ લેપ હથેળીમાં કર્યો હોય તો પલ્લુ વાળ ઉગે છે, ત્યારે વાળ ઉગવાની જગાએ લેપ કરે, તો નિશ્ચય યટ્ટીન્દ્રીવરમૃદ્વીકાતૈલાજ્યક્ષીરલેપનૈઃ ॥ ૨૪ ॥ [વાળ આવે જ.

ચંદ્રવાલુકા લેપ ઇન્દ્રલુપઃ શમં યાતિ કેશાઃ સ્યુઃ સઘના દઢાઃ ॥

જેડીમધ, કાળું કમલ અને દ્રાક્ષ-ધ્રાખ, એ ત્રણે ઔષધોને આરીક વાટી, તેમની અન્દર તલનું તેલ, ગાયનું ઘી અને ગાયનું દૂધ, એ ત્રણે પદાર્થો સરખે ભાગે નાંખી, સારી પેઠે કાલવીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, ઇન્દ્રલુપ રોગ મટીને વાળ ઘાટા અને મજબૂત થાય છે.

અતુષ્પદત્વગાદિ ભસ્મ ચતુષ્પદાનાં ત્વગ્રોમનસ્થંગાસ્થિમસ્મમિઃ ॥ ૨૫ ॥

લેપ તૈલેન સહ લેપોયં રોમસંજનનઃ પરઃ ॥

બકરાં આદિ ચાર પગવાળાં જનાવરેની ચામડી, ફેવાડાં, નખ, શિંગડાં અને હાડકાં, એ સર્વે પદાર્થોની રાખ કરી, એ રાખને, તેલમાં કાલવીને મોવાળા ગયેલી જગ્યાપર ચોપડી; કારણ કે, આ રાખનો લેપ મોવાળા ઉગાડવામાં ઉત્તમ છે.

ઇન્દ્રવાલુકા બીજ ઇન્દ્રવાલુકાબીજતૈલેનામ્યંગમાચરેત્ ॥ ૨૬ ॥

તૈલ લેપ પ્રત્યહં તેન કાલામિસન્નિમાઃ કુંતલા અભમ્ ॥

ઇન્દ્રવાલુકા-ઇન્દ્રવાલુકાનાં બીજનું તેલ, પાનાલ યંત્રથી કાઢી, પછી તેને, સફેદ વાળ પર હમ્મેશાં ચોપડ્યા કરવાથી, તે ધોળા ફેશ, સારી પેઠે કાળા થાય છે.

અયોરજો લેપ અયોરજો મુંગરાજલ્પિફલા કૃષ્ણમૃત્તિકા ॥ ૨૭ ॥ સ્થિતમિશ્વરસે માસં લેપનાત્ પલિતં જયેત્ ॥

લોહાનો કોટ-કોટોડો, ભાંગરો, હરડાં, બેહુડાં, આંખળાં અને કાળી માટી, એ છએ ઔષધોનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તેને શેરડીના રસમાં એક માસ સુધી રૂપાડીને પછી તે ચૂર્ણનો લેપ કરવાથી, ધોળા વાળ કાળા થાય છે.

ધાત્રીફલાદિ લેપ

ધાત્રીફલત્રયં પથ્યે દ્વે તથૈકં વિમીતકમ્ ॥ ૨૮ ॥

પંચામ્રમજ્જા લોહસ્ય કર્ષૈકં ચ પ્રદીયતે ॥

પિષ્ટા લોહમયે માળ્હે સ્થાપયેદુષિતં નિશિ ॥ ૨૯ ॥ લેપોયં હંતિ ન ચિરાદકાલપલ્લિતં મહત્ ॥

ત્રણ આંબળાં, એ હરડાં, એક બેહેડું, પાંચ આંબાના ગોઠલાની અન્દરની ગોઠલી અને લોઢાનો કીટ-કાટોડો એક કર્ષ, એ સર્વે ઔષધોને લોઢાના વાસણમાં સારી પેઠે બારીક વાટી, આખી રાત એમનાં એમ રાખી મૂકીને પછી બીજે દિવસે તેમનો લેપ કરવાથી, અકાલે ધોળા થયેલા વાળ, જલદી કાળા થાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ પહેલા લેપ

ત્રિફલા નીલિકાપત્રં લોહં મૃંગરજઃ સમમ્ ॥ ૩૦ ॥

અજામૂત્રેણ સંપિષ્ટં લેપાત્કૃષ્ણીકરં સ્મૃતમ્ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, ગળીનાં પાંદડાં, લોઢાનો કીટ-કાટોડો અને ભાંગરો, એ સર્વે ઔષધોને, સરખે ભાગે લઈ, બકરીના મૂત્રમાં વાટી પછી તેનો લેપ કરવાથી, ધોળા, થયેલા વાળ, કાળા થાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ બીજો લેપ

ત્રિફલા લોહચૂર્ણં ચ દાહિમત્વગ્નિસં તથા ॥ ૩૧ ॥

પ્રત્યેકં પંચપલિકં ચૂર્ણં કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥

મૃંગરાજરસસ્યાપિ પ્રસ્થષટ્કં પ્રદાપયેત્ ॥ ૩૨ ॥ ક્ષિપ્ત્વા લોહમયે પાત્રે મૃમિમધ્યે નિધાપયેત્ ॥ માસમેકં તતઃ કુર્યાન્છાગીદુર્યેન લેપનમ્ ॥ ૩૩ ॥ કૃષ્ણે શિરસિ રાત્રૌ ચ સંવેષ્ટયૈગ્ધપત્રકૈઃ ॥ સ્વપેતપ્રાતસ્તતઃ કુર્યાત્ક્ષાનં તેન ચ જાયતે ॥ ૩૪ ॥ પલ્લિતસ્ય વિનાશશ્ચ ત્રિભિર્લેપૈર્ન સંશયઃ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, લોઢાનો કીટ-કાટોડો, દાડમની ઝાલ અને કમળનું નાળ-દોટિયુ, એ દરેક ઔષધ, પાંચ પાંચ પલ લઈને પછે તેમનું ડાઘા વૈદ્યે ચૂર્ણ કરવું. પછી છ પ્રસ્થ ભાંગરાના રસની સાથે ઉપરનું ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં નાંખીને પછી તે લોઢાનાં વાસણને એક મહિના સુધી જમીનમાં ડાટી રાખવું. પછી તે વાસણને બહાર કાઢી તેની અન્દરનાં ઔષધોને બકરીના દૂધમાં કાલવી તેમનો, માંથાપરના કેશપર રાત્રિના લેપ કરી, તેનાપર એરડાનું પાંદડું બાંધીને સૂઈ જવું; પછી વળતે દિવસે સવારના પહોરમાં ઉઠીને સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ લેપ કરવાથી, ધોળા થયેલા કેશ, કાળા થાય છે, એમાં શંખચૂર્ણાદિ લેપ

શંખચૂર્ણસ્ય ભાગૌ દ્વૌ હરિતાલં ચ ભાગિકમ્ ॥ ૩૫ ॥ [સંશય નથી.

મનઃશિલા વાર્ધમાળા સ્વર્જિકા ચૈકભાગિકા ॥ લેપોડયં વારિપિષ્ટસ્તુ કેશાનુત્પાદ્ય દીયતે ॥ ૩૬ ॥ અનયા લેપયુક્ત્યા ચ સપ્તવેલં પ્રયુક્ત્યા ॥ નિર્મૂલકેશસ્થાનં સ્યાત્કષ્ણણસ્ય શિરો યથા ॥ ૩૭ ॥

શંખ ચૂર્ણ એ ભાગ, હરતાલ એક ભાગ, મનશિલ અર્ધો ભાગ અને સાણખાર એક ભાગ, એ ચારે ઔષધોને પાણીની અન્દર ઝીણું વાટવાં, પછી જે જગાના વાળ કાઢી નાંખવા હોય, તે જગાના વાળને છાંટી લઈ લઈને (અસ્થાથી કાઢીને) પછી તે જ જગાપર, આ લેપ ચોપડવો. આ યુક્તિ પ્રમાણે સાત વાર લેપ ચોપડવાથી, તે જગાના વાળો મૂળ-માંથી નાશ પામે છે અને હજમત કરાવેલાનું માંથું જેવું લીસું દેખાય છે, તેવું જ તે સ્થાન, હમ્મેશાં લીસું રહે છે.

દારુહળદર, મૂળાનાં બી, હરતાલ, દેવદાર અને નાગરવેલનાં પાન એ પાંચે ઔષધો એક એક કર્પ, અને શંખચૂર્ણ એક શાણુ, એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ, પછી તેમનું ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી, સિધ્ધમકુષ્ઠ ઉત્તમ રીતે મટી જાય છે.

હરીતકી સૈન્ધવં ચ ગૈરિકં ચ રસાન્નમ્ ॥
હરીતક્યાદિ લેપ

બિડાલકો જલે પિષ્ટઃ સર્વેન્નેત્રમયાપહઃ ॥ ૪૮ ॥

હરડાં, સિન્ધાણુણુ, ગેરુ અને રસવન્તી, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે, લઈ તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમનો ખિડાલકના—રોળાની બહારના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ નેત્ર રસાંજનં વ્યોષયુતં સંપિષ્ટં વટકીકૃતમ્ ॥ રિંગો મટી જાય છે.

રસાંજનાદિ લેપ

કંઙ્કાપાકાન્વિતાં હંતિ લેપાદંજનનામિકામ્ ॥ ૪૯ ॥

રસવન્તી, શુણ્ઠ, મરી અને લીણુડીપીપર, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમની ગોળી વાળવી. તે ગોળીને પાણીમાં ઓગાળીને, લેપ કરવાથી, ખરજ આવે એવી અને પાંદડી અંજનનામિકા મટી જાય છે.

પ્રપુન્નાટબીજાદિ લેપ પ્રપુન્નાટસ્ય बीजानि बाकुची सर्षपास्तिलाः ॥

કુષ્ઠે નિશાદ્વયં સુસ્તે પિષ્ટા તંકેણ લેપતઃ ॥ ૫૦ ॥ પ્રલેપાદસ્ય નર્યંતિ કંઙ્કદદ્વવિચર્ચિકાઃ ॥

કુંવાડિયાનાં બી, આખચી, સર્પવ, તલ, કડ, હળદર, દારુહળદર અને મોથ, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેમને ઊશમાં વાટીને લેપ કરવાથી, કણ્ઠફૂડ અને વિચર્ચિકા, રોગો મટી જાય છે.

હેમક્ષીર્યાદિ લેપ હેમક્ષીરી વિઙ્ગાનિ દરદં ગંધકસ્તથા ॥ ૫૧ ॥

દદુમ્નઃ કુષ્ઠસિન્દૂરં સર્વાણ્યેકત્ર મર્દયેત્ ॥ ધતૂરનિંબતાંબૂલીપત્રાણાં સ્વરસૈઃ પૃથક્ ॥ ૫૨ ॥

અસ્ય પ્રલેપમાત્રેણ પામાદદ્વવિચર્ચિકાઃ ॥ કંઙ્કશ્વરકસશ્ચૈવ પ્રશમં યાંતિ વેગતઃ ॥ ૫૩ ॥

દારુડી, વાવડિંગ, હિંગો, ગન્ધક, કુંવાડિયાનાં બી, કડ અને સિન્દૂર, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી ધન્તૂરાનાં પાંદડાં, કડવા લિગ્ગાનાં પાંદડાં અને નાગરવેલનાં પાન આણી, એ ત્રણે પાંદડાંઓનો જૂદો જૂદો રસ કાઢીને, પછી તે એકકા રસની અન્દર તે ચૂર્ણને વાટીને લેપ કરવાથી, પામા, દદ્, વિચર્ચિકા, કણ્ઠ અને ચરકસ, એ સર્વ રોગો જલદી મટી જાય છે.

દૂર્વાદિ પહેલો લેપ દૂર્વાડમયા સૈન્ધવં ચ ચક્રમર્દઃ કુઠેરકઃ ॥

અમિસ્તકયુતો લેપઃ કંઙ્કદદ્વવિનાશનઃ ॥ ૫૪ ॥

દૂર્વા—ધ્રો, હરડે, સિન્ધાણુણુ, કુંવાડિયાનાં બી અને રાતી તુલસી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ઊસની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કણ્ઠ અને દદ્

દૂર્વાદિ બીજો લેપ દૂર્વાનિશાયુતો લેપઃ કણ્ઠપામાવિનાશનઃ ॥ રિંગ મટી જાય છે.
કૃમિદદ્વૂહરશ્ચૈવ શીતપિત્તાપહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૬ ॥

ધ્રો—દૂર્વા અને હળદર લઈ, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને વાટીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, કણ્ઠ, પામા, કૃમિ, દદ્ અને શીતપિત્ત, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

અન્ડનાદિ લેપ

ચન્દનોશીરચઢ્યાહ્નલાગ્ન્યાગ્નસ્વોત્પલૈઃ ॥

ક્ષીરપિષ્ટૈઃ પ્રલેપઃ સ્યાદ્વક્તપિત્તશિરોરુજિ ॥ ૫૬ ॥

રતાંજલી, વાળો, જેડીમધ, બ્લા-બલદાણા-ખપાટ. વાધનખ અને કમળ, એ જીએ ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને દૂધની અન્દર વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, રક્ત-પિત્તથડી થયેલી મસ્તકની પીડા શાંત થાય છે.

સિદ્ધાર્થાદિ લેપ

સિદ્ધાર્થરજનીકુષ્ઠપ્રપુત્રાટતિલૈઃ સહ ॥

કટુતૈલેન સંમિશ્રમુદર્દનં પ્રલેપનમ્ ॥ ૫૭ ॥

સર્પવ, હળદર, કઠ, કુંવાડિયાનાં ખી અને તલ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને સરસિયાં તેલની અન્દર કાલવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, શીતપિત્ત રોગનો ઉદ્દર રોગ નામે બેદ મટી જાય છે.

રાસ્નાદિ લેપ

રાસ્ના નીલોત્પલં દારુ ચંદનં મધુકં બલા ॥

ઘૃતક્ષીરચુતો લેપો વાતવીર્સર્પનાશનઃ ॥ ૫૮ ॥

રાસ્ના, કાળું કમળ, દેવદાર, રતાંજલી, જેડીમધ અને સંઁ બ્લાનાં-બલદાણાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, એ જીએ ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તેમને ઘી તથા દૂધની અન્દર સરખે ભાગે કાલવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, વાતવિસર્પ રોગ મટી જાય છે.

મૃણાલાદિ લેપ

મૃણાલં ચન્દનં લોઘ્રમુશીરં કમલોત્પલમ્ ॥

સારિવાડમલકી પથ્યા લેપઃ પિત્તવિસર્પનુત્ ॥ ૫૯ ॥

કમળનું દીટિયું-નાળવું, રતાંજલી, લોદર, વાળો, કમળ, કાળું કમળ, કપુરીમધુરી નામે વેલાનાં મૂળ, આંબળાં અને હરડાં, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પિત્તવિસર્પ રોગ મટી જાય છે.

ત્રિફલાદિ લેપ

ત્રિફલા પદ્મકોશીરં સમંગા કરવીરકમ્ ॥

નલમૂલમનંતા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પહા ॥ ૬૦ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, પદ્મકનું લાકડું, વાળો, મજ્જા, ઘોળી કણેર, મોટા નાળા વાંસનાં મૂળ અને ધમાસો, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કફવિસર્પ રોગ મટી જાય છે.

માંસ્યાદિ લેપ

માંસી સર્જરસો લોઘ્રં મધુકં સહરેણુકમ્ ॥

મૂર્વા નીલોત્પલં પદ્મ શિરીષકુસુમૈઃ સહ ॥ ૬૧ ॥ પ્રલેપઃ પિત્તવાતાસે શતઘૌતઘૃતપ્લુતઃ ॥

બાલજીર, રાળ, લોદર, જેડીમધ, રેણુકખીજ, સંઁ મૂર્વા-મંઁ મોરવેલ, કાળું કમળ, રાતું કમળ અને શરસડાનાં ફૂલો, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરવું ત્યારબાદ ઘી લઇ, તે ઘીને સો વાર પાણીથી ઘોઇ, તેની અન્દર ઉપરનાં ચૂર્ણને કાલવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, પિત્તવાતરક્ત રોગ મટી જાય છે.

મૂર્વાદિ લેપ

મૂર્વા નીલોત્પલં પદ્મ શિરીષકુસુમૈઃ સહ ॥ ૬૨ ॥

પ્રલેપઃ પિત્તવાતાસે શતઘૌતઘૃતપ્લુતઃ ॥

સં૦ મૂર્વા-મ૦ મોરવેલ, કાળું કમળ, રાતું કમળ અને શરસડાનાં ફૂલો, એ ચારે ઔષધો સરખે વળને, લઇને, તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. ત્યારબાદ ઘી લઈ, તે ઘીને સો વાર પાણીથી ધોઈ, તેની અન્દર ઉપરનાં ચૂર્ણને, કાલવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, પિત્તવાતરક્ત

આમલકી લેપ આમલં ઘૃતશૃષ્ટં તુ પિષ્ટં કાંજિકવારિભિઃ ॥૬૩॥ [શિગ મટી જાય છે.
જયેન્મૂર્ધિ પ્રલંપેન રક્તં નાસિકયા સૂતમ્ ॥

ઘીની અન્દર આંખળાને સેકી તેને કાંજિમાં વાટીને, તેનો માથાંપર લેપ કરવાથી નાકમાંથી પડતું લોહી બંધ થઈ જાય છે.

કુશાદિ લેપ કુષ્ઠમેરુદતૈલેન લેપાત્કાંજિકપેષિતમ્ ॥ ૬૪ ॥
શિરોર્તિં વાતજાં હન્યાત્પુષ્પં વા મુચુકુંદજમ્ ॥

કઠને કાંજિની અન્દર વાટી, તેની અન્દર એરંડિયું તેલ મેળવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, વાયુથકી થયેલ મસ્તક શુદ્ધ મટી જાય છે.

મુચુકુંદાદિ લેપ મુચુકુંદનાં ફૂલને કાંજિની અન્દર વાટી, તેની અન્દર એરંડિયું તેલ મેળવીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, વાતજન્ય મસ્તકશુદ્ધ મટી જાય છે.

દેવદાર્વાદિ લેપ દેવદારુ નતં કુષ્ઠં નલદં વિશ્વમેષજમ્ ॥ ૬૫ ॥
સકાંજિકઃ સ્નેહયુક્તો લેપો વાતશિરોર્તિનુત્ ॥

દેવદારુ, તગર, કઠ, વાળો અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને કાંજિની અન્દર વાટી, તેની અન્દર સ્નેહ-એરંડિયું તેલ મેળવીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, વાયુથકી થયેલ મસ્તકપીડા(શુદ્ધ) મટી જાય છે.

ધાત્રીકસેરુહીવેરપદ્મપદ્મકચન્દનૈઃ ॥ ૬૬ ॥
દૂર્વોશીરનલાનાં ચ મૂલૈઃ કુર્યાત્પ્રલેહનમ્ ॥ શિરોર્તિં પિત્તજાં હન્યાદ્રક્તપિત્તરુજં તથા ॥ ૬૭ ॥

આંખળા, ભદ્રમોથ, વાળો, કમળ, પદ્મકનું લાકડું, રતાંજલી, ધોના-દૂર્વાનાં મૂળ, કાળો વાળો અને નાલી વાંસ, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પિત્તજન્ય મસ્તકપીડા અને રક્તપિત્તની પીડા મટી

હરેણુનતશૈલેયમુસ્તૈલાગરુદારુભિઃ ॥ [જાય છે.
માંસીરાભ્રારુવૃક્ષૈશ્ચ કોળ્ળો લેપઃ કફાર્તિનુત્ ॥ ૬૮ ॥

રેણુકમ્બીજ, તગર, પથ્થરફૂલ, નાગરમોથ, એલચી, અગર, દેવદારુ, ખાલછડ, રાસ્ના અને એરંડાનું મૂળ, એ દશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને જરાતરા ગરમ પાણીમાં વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કફજન્ય મસ્તક પીડા મટી જાય છે.

શુંઠીકુષ્ઠપ્રપુષ્પાટદેવકાષ્ઠૈઃ સરોહિષૈઃ ॥
મૂત્રપિષ્ટૈઃ સુલોર્ણશ્ચ લેપઃ શ્લેષ્મશિરોર્તિનુત્ ॥ ૬૯ ॥

શુણ્ઠ, કઠ, કુંવાડિયાનાં બી, દેવદારુ અને રૌંધ નામે સુગન્ધી ખડ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ગાયના મૂત્રની અન્દર વાટી, જરાતરા ગરમ કરીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કફજન્ય મસ્તક પીડા મટી જાય છે.

સારિવાદિ લેપ

સારિવાકુલમધુકં વચા કૃષ્ણોત્પલં તથા ॥

લેપઃ સકાંજિકસ્નેહઃ સૂર્યાવર્તાધિમેદયોઃ ॥ ૭૦ ॥

કપુરીમધુરી નામે વેલાનાં મૂળ, કઠ, જેડીમધ, ઘોડાવજ, લીણડીપીપર અને કાળું કમળ, એ છએ ઔષધોને કાંજની અન્દર વાટી, તેની અન્દર સ્નેહ-ધી મેળવીને, પછી તેમનો મસ્તકપર લેપ કરવાથી, સ્વર્ચાવર્ત અને અર્ધભેદ રોગો મટી જાય છે.

વચાદિ લેપ

વરી નીલોત્પલં દૂર્વા તિલાઃ કૃષ્ણાઃ પુનર્નવા ॥

શંખકેડનંતવાતે ચ લેપઃ સર્વશિરોર્તિજિત્ ॥ ૭૧ ॥

શતાવરી, કાળું કમળ, ધ્રો-દૂર્વા, કાળા તલ અને સાટાડી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, શંખક રોગ, અનંત-વાત અને સર્વ પ્રકારની મસ્તકપીડા, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

લેપનાં ભેદોનાં નામ

અથ લેપવિધિશ્વાન્યઃ પ્રોચ્યતે સુજ્ઞસંમતઃ ॥

દ્વૌ તસ્ય કથિતૌ મેદૌ પ્રલેપારબ્યવ્રદેહકૌ ॥ ૭૨ ॥

હવે વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલી એવી લેપની બીજી વિધિ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. આ લેપના, પ્રલેપક અને પ્રદેહક નામે બે ભેદો કહ્યા છે.

પ્રલેપક અને પ્રદેહક લેપોની જડાઈનું વર્ણન

ચર્માર્દ્રં માહિષં યદ્વત્પ્રોઘ્નતં સા મિતિસ્તયોઃ ॥

ભેંસનાં આળાં ચામડાં જેટલાં જડાં હોય, તેટલો જડો જે લેપ કરવો, તેવું નામ પ્રલેપક અને પ્રદેહક લેપ જાણવું.

પ્રલેપક લેપકાને કહેવો?

શીતસ્તનુર્નિર્વિષી ચ પ્રલેપઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭૩ ॥

શીતવીર્ય, હલકા અને વિષ વગરના લેપનું નામ, પ્રલેપક લેપ જાણવું.

પ્રલેહક લેપના ગુણ

આ લેપ પિત્તનાશક છે.

પ્રદેહક લેપકાને કહેવો?

આર્દ્રો ઘનસ્તથોળઃ સ્યાત્

આર્દ્ર, જડ અને ઉજળ લેપનું નામ પ્રદેહક લેપ જાણવું.

પ્રદેહક લેપના ગુણ

પ્રદેહઃ શ્લેષ્મવાતહા ॥ આ પ્રદેહક લેપ, કફવાતનો નાશ કરનારો છે.

પ્રલેપક લેપ કે આબ્ધ-થી ચોપડવો?

રોમાભિમુખમાદેયૌ પ્રલેપારબ્યવ્રદેહકૌ ॥ ૭૪ ॥

શરીરપરનાં રૂંવાડાં જે આબ્ધ નમી ગયાં હોય, તેની કારથી, રૂંવાડાં ઉભાં થઈ જાય, તેવી રીતે લેપ કરવો.

પ્રદેહક લેપ કે આબ્ધથી ચોપડવો?

શરીરપરનાં રૂંવાડાં, જે આબ્ધ નમી ગયાં હોય, તેની કારથી, રૂંવાડાં ઉભાં થઈ જાય તેવી રીતે લેપ કરવો.

નમી થેગલાં રૂંવાડાંની આબ્ધથી લેપ ચોળવાથી શું ગુણ?

વીર્યં સમ્યક્ વિશત્યાશ્ચ રોમકૂપૈઃ શિરામુલૈઃ ॥

ઉપર પ્રમાણે લેપ ચોળવાથી, શિરાનાં-નસોનાં મુખરૂપ એવાં રૂંવાડાંનાં મૂળનાં છિદ્રોદ્ધારા, લેપનું વીર્ય-સત્ત્વ સારી રીતે અન્દર

લેપ આરે ન કરવો?

ન રાત્રૌ લેપનં કુર્યાત્

રાત્રિયે લેપ કરવો નહિ.

[પ્રવેશ કરી શકે છે.

- ચોપડેલો લેપ ક્યારે કરવો? શુષ્યમાણં ન ધારયેત્ ॥ ૭૫ ॥
શરીરપર ચોપડેલો લેપ સ્વકાર્થ જન્ય કે તરત ખેરી નાંખવો.
- પ્રદેહક લેપ રાખવો કે નહિ? શુષ્યમાણમુપેક્ષેત પ્રદેહં પીઢનં પ્રતિ ॥
પરંતુ વ્રણને પીડા કરનારો જે પ્રદેહક લેપ કર્યો છે, તે લેપ, સ્વકાર્થ ગયા પછી પણ તેમનો તેમ રાખી શકવો (કાઢવો નહિ.)
- રાત્રિએ લેપ શા માટે ન કરવો? તમસા પિહિતો છૂખ્મા રોમકૂપમુખે સ્થિતઃ ॥ ૭૬ ॥
વિના લેપેન નિર્ચાતિ રાત્રૌ નો લેપયેત્તતઃ ॥
- રાત્રિને વિષે અન્ધારાને લીધે શરીરની અન્દરની ગરમી, ઢંકાર્થ જઈને રૂંવાડાંના છિદ્રના મોઢામાં રહે છે અને તેનાપર લેપ કર્યા વગર જ, તે બહાર નીકળે છે, એટલામાટે રાત્રિના રાત્રિના લેપ ક્યારેગ- રાત્રાવપિ પ્રલેપાદિવિધિઃ કાર્યો વિચક્ષણૈઃ ॥૭૭॥ [લેપ કરવો નહિ.
પર કરવો? અપાકિશોથે ગંભીરે રક્તલેખસમુદ્ભવે ॥

ડાહ્યા પૈષ્ઠે, કાચા સોજાપર અને રક્ત (લોહી) કફવટે ઉત્પન્ન થયેલાં ગમ્ભીર વ્રણપર, રાત્રિના પણ લેપ આદિ ઉપચારો કરવા.

- વ્રણપર સાત પ્રકારના લેપો કરવાનું વર્ણન આદૌ શોથહરો લેપો દ્વિતીયો રક્તસેચનઃ ॥ ૭૮ ॥
તૃતીયશ્ચોપનાહઃ સ્યાચ્ચતુર્થઃ પાટનક્રમઃ ॥

પંચમઃ શોષનો મૂયાત્ ષષ્ઠો રોપણ ઇચ્ચતે ॥ ૭૯ ॥ સપ્તમો વર્ણકરણો વ્રણસ્યૈતે ક્રમા મતાઃ ॥

વ્રણ થવાની જગાપર પ્રથમ સોજા આવે છે, તે સોજા મટાડવા માટે પહેલો લેપ કરવો. વ્રણની જગાપર જે લોહી જામે છે, તે લોહી તોડવા માટે બીજો લેપ કરવો. વ્રણને પકાવવા સારું, ઉપનાહ નામે (પોટીશ વગેરે આંધવાનો) ત્રીજો લેપ કરવો. પાકેલાં વ્રણને ફેડી નાંખે એવો પાટન નામે (વ્રણને ફેડનારો) ચોથો લેપ કરવો. ફટેલાં વ્રણની અન્દર રહેલાં પરુ આદિનું શોધન કરનાર શોધન નામે (પરુ આદિનું શોધન કરનારો) પાંચમો લેપ કરવો. વ્રણને ભરનારો રોપણ નામે (વ્રણને ભરનારો) છઠ્ઠો લેપ કરવો અને વ્રણની જગાપર કાંતિ આણનારો વ્રણકરણ નામે (વ્રણની જગાપર કાંતિ આણનારો) સાતમો લેપ કરવો. એ રીતે વ્રણને મટાડવા માટેના સાત પ્રકારના લેપો નીચે પ્રમાણે કહું છું.

- બીજપૂરજડા હિંસા દેવદાર મહૌષધમ્ ॥ ૮૦ ॥
રાક્ષાડમિમંથો લેપોઽયં વાતશોથવિનાશનઃ ॥

બીજોરાંના ઝાડનાં મૂળ, આલછડ, દેવદાર, શુદ્ધ, રાક્ષા અને અરણીનાં મૂળ, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, વાત (જન્ય વ્રણ) શોથ મટી જાય છે.

- મધુકાંઠિ લેપ મધુકં ચંદનં મૂર્વા નલમૂલં ચ પદ્મકમ્ ॥ ૮૧ ॥
ઉશીરં વાલકં પદ્મં પિત્તશોથે પ્રલેપનમ્ ॥

જેઠીમધ, રતાંજલી, મૂર્વા-મ. મોરવેલ, નાલી વાંસનાં મૂળ, પદ્મકનું લાકડું, વાળો, કાળો વાળો અને કમળ, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પિત્ત (જન્ય વ્રણ) શોથ મટી જાય છે.

કૃષ્ણાદિ લેપ

કૃષ્ણા પુરાણપિણ્યાકં શિષ્ટુત્વક્ સિકતા શિવા ॥ ૮૨ ॥

મુત્રપિષ્ઠઃ સુખોષ્ણોયં પ્રદેહઃ ક્ષ્ણ્મશોથહૃત્ ॥

લીણીપીપર, તલનો બુનો ખોળ, શરગવાની, હાલ, રેતી-વેળુ અને હીમજ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને-લઠીને, જરાતરા જે ઉંનું કરવું, તેનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવો. એ રીતે જરાતરા ઉંનો ઉંનો આ લેપ ચોપડવાથી કફ (જન્ય વ્રણ) શોથ મટી જાય છે.

નિશાદિ લેપ

દ્વે નિશે ચન્દને દ્વે ચ શિવા દૂર્વા પુનર્નવા ॥ ૮૩ ॥

અશીરં પદ્મકં લોઘં ગૈરિકં ચ રસાંજનમ્ ॥ આગંતુજે રક્તજે ચ શોથે કુર્યાત્પ્રલેપનમ્ ॥ ૮૪ ॥

હળદર, દારુહળદર, સુખડ, રતાંજલી, હરડે, ધ્રો-દૂર્વા, સાટોડી, વાળો, પદ્મકનું લાકડું, લોદર, ગેરુ અને રસવન્તી, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીમાં વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, આગંતુક શોથ અને રક્તજન્ય શોથ મટી જાય છે.

શાણુબીજાદિ લેપ

શાણ્મૂલકશિષૂળાં ફલાનિ તિલસર્ષપાઃ ॥

સક્તવઃ કિણ્વમતસીપ્રદેહઃ પાચનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૮૫ ॥

શાણુનાં બી, મૂળાનાં બી, શરગવાનાં બી, તલ, સર્ષપ, જવ, લોદાનો કીટ-કાટોડો અને અળસી, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને જે લેપ બનાવવો, તે લેપનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું. એ રીતે વ્રણને પકાવવા માટે આ લેપ ચોપડવાથી,

દંતી ચિત્રકમૂલત્વક્ સ્તુર્ધર્કપયસી ગુહઃ ॥ [વ્રણ પાકી જાય છે.

દંત્યાદિ લેપ

મહાતકશ્ચ કાસીસં સૈન્ધવં દારણે સ્મૃતઃ ॥ ૮૬ ॥

નેપાળાનું મૂળ, ચિત્રાનાં મૂળની હાલ, થોરનો છીર-દૂધ, આંકડાનો છીર-દૂધ, ગોળ, બિલામું, હીરાકસી અને સિન્ધાણુ, એ આઠે ઔષધો મિશ્ર કરી, તેમને સારી રીતે વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પાકેલું વ્રણ ફૂટી જાય છે.

ચિરિબિલ્વાદિ લેપ

ચિરિબિલ્વોઽમ્લિકો દંતી ચિત્રકો હયમારકઃ ॥

કપોતકંકઠાણાં મલં લેપેન દારણમ્ ॥ ૮૭ ॥

કરંજનાં બી, બિલામું, નેપાળાનાં મૂળ, ચિત્રો, કણેરનાં મૂળ, અબ્બરતરી ચરક, કંક-પક્ષીની ચરક અને ગીધપક્ષીની ચરક, એ આઠે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમને સારી પેઠે વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પાકેલું વ્રણ ફૂટી જાય છે.

સ્વર્જિક્ષારાદિ લેપ

સ્વર્જિકાયાવશ્નુકાઢ્યાઃ ક્ષારા લેપેન દારણાઃ ॥

સાણખાર અને જવખાર, એ બન્ને ક્ષારોની સાથે બીજા કોઈ પણ ક્ષારનો લેપ કરવાથી, દારણુ-પાકેલું વ્રણ ફૂટી જાય છે.

હેમક્ષીરી લેપ

હેમક્ષીયાંસ્તથા લેપો વ્રણે પરમદારણઃ ॥૮૮॥

દારુડીનો લેપ કરવાથી, પાકિયું વ્રણ સારી રીતે ફૂટી જાય છે.

તિલાદિ લેપ

તિલસૈન્ધવચ્છયાહ્નિંબપત્રનિશાયુગૈઃ ॥

ત્રિવૃદ્ધતયુતૈઃ પિષ્ટૈઃ પ્રલેપો વ્રણશોધનઃ ॥૮૯॥

તલ, સિન્ધાલુણ, કડવા લિમ્બડાનાં પાંદડાં, હળદર, દારુહળદર અને નસોતર, એ સાતે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમને સારી રીતે ઝીણું લટી, તેમની અન્દર ઘી મેળવીને પછી તેમનો ફૂટી ગયેલાં વ્રણપર લેપ કરવાથી, વ્રણનું શોધન થાય છે.

નિંબપત્રાદિ લેપ

નિંબપત્રવૃતક્ષૌદ્રદાર્વીમધુકસંયુતઃ ॥

તિલૈશ્વ સહ સંયુક્તો લેપઃ શોધનરોપણઃ ॥૯૦॥

કડવા લિમ્બડાનાં પાંદડાં, દારુહળદર, જેડીમધ અને તલ, એ ચારે ઔષધોને મિશ્ર કરી, સારી રીતે લટીને, પછી તેમને ઘી તથા મધની અન્દર કાલવીને ફૂટી ગયેલાં વ્રણપર તેમનો લેપ કરવાથી, વ્રણનું શોધન થઇને પછી રોપણ થાય છે અર્થાત્ વ્રણ ભરાઈ આવે છે.

કરંજાદિ લેપ

કરંજારિષ્ટનિર્ગુહીલેપો હન્યાત્ વ્રણક્રમીન ॥

લગુનસ્યાયવા લેપો હિંગુનિંબમવોડયવા ॥૯૧॥

કરંજ, કડવો લિમ્બડો અને નગડ, એ ત્રણે વૃક્ષોનાં પાંદડાંને વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, વ્રણની અન્દરના કીડાઓ મરી જાય છે.

લગુન લેપ

લસણુ લેઇ, તેને વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, વ્રણની અન્દરના કીડાઓ મરી જાય છે.

હિંગ્વાદિ લેપ

હિંગ અને કડવા લિમ્બડાનાં પાંદડાં લઇ, તે બન્નેને મિશ્ર કરી, સારી પેઠે વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, વ્રણની અન્દરના કીડાઓ મરી જાય છે.

નિંબપત્રાદિ લેપ બીજો

નિંબપત્રં તિલા દંતી ત્રિકૃત્સૈન્ધવમાક્ષિકં ॥

દુષ્ટવ્રણપ્રશમનો લેપઃ શોધનરોપણઃ ॥ ૯૨ ॥

કડવા લિમ્બડાનાં પાંદડાં, તલ, નેપાળાનાં મૂળ, નસોતર અને સિન્ધાલુણ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, બારીક વાટી, મધની અન્દર કાલવી, પછી દુધ વ્રણપર તેનો લેપ કરવાથી, દુધ વ્રણનું શોધન થઇને પછી રોપણ થાય છે અર્થાત્ ભરાઈ આવે છે.

અદનકૃક્ષાદિ લેપ

મદનસ્ય ફલં તિક્ત્વાં પિષ્ટ્વા કાંજિકવારિણા ॥

કોષ્ઠણં કુર્યાન્નામિલેયં શૂલશાંતિર્ભવેત્તતઃ ॥૯૩॥

મિઠોળ અને કડુ, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને કાંજીની અન્દર વાટી થોડાંક ગરમ કરી, પછી તેમનો દુધીપર લેપ કરવાથી, ઉદર શુભ મટી જાય છે.

શિશુત્વગાદિ લેપ

શિયુશ્લેફાલિકૈરંડચવગોધૂમમુદ્ગકૈઃ ॥

સુસ્તોષ્ણો બહલો લેપઃ પ્રયોજ્યો વાતવિદ્રવૌ ॥૯૪॥

શરગવાની ઊલ, નગડનાં પાંદડાં, એરંડાનું મૂળિયું, જવ, ઘઉં અને મગ, એ છઠ્ઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને પાણીની અન્દર વાટી, સહન થઈ શકે તેવું ગરમ કરીને પછી તેમનો સારી રીતે બેડો લેપ કરવાથી, વાતવિદ્રવ રોગ મટી જાય છે.

લાભાદિ લેપ

પૈત્તિકે સર્પિષા લાજામધુકૈઃ શર્કરાન્વિતૈઃ ॥

પ્રલિપેત્ ક્ષીરપિષ્ઠૈર્વા પચસ્યોશીરચ્ચન્દનૈઃ ॥૧૫॥

શાળની ધાણી અને જેડીમધ, એ બન્ને ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેમની અન્દર સાકર મેળવી, પછી તે સર્વને, ધીની અન્દર કાલવીને લેપ કરવાથી, પિત્તવિદ્રધિ મટી જાય છે.

પચસ્માદિ લેપ

ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, વાળો અને રતાંજલી, એ ત્રણે ઔષધોને દૂધની અન્દર વાટી, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પિત્તવિદ્રધિ મટી જાય છે.

ધૃષ્ટિકાદિ લેપ

દૃષ્ટિકા સિકતા લોહકિંટ્વં ગોશકૃતા સહ ॥

સુલોષ્ણશ્ચ પ્રદેહોયં મૂત્રૈઃ સ્યાત્ શ્લેષ્મવિદ્રવૌ ॥૧૬॥

ઈંટ, રેતી-વેળું, લોહાનો કાટ-કાટોડો અને ગાયનું છાણુ એ ચારે ઔષધોને ગાયના મૂત્રની અન્દર વાટી, તેમને જે થોડાંક ગરમ કરવાં, તેનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું. એ લેપથી

રક્તચન્દનાદિ લેપ

રક્તચન્દનમંજિષ્ઠા નિશામધુકૌરિકૈઃ ॥ [કફવિદ્રધિ મટી જાય છે.

ક્ષીરેણ વિદ્રવૌ લેપો રક્તાગન્તુનિમિત્તજે ॥૧૭॥

રતાંજલી, મજ્જક, હળદર, જેડીમધ અને ગેરુ એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને દૂધની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, રક્તવિદ્રધિ તથા અભિધાતાદિકથી રક્તદોષવાળું થઇને થયેલો આગન્તુકવિદ્રધિ, એ રોગો મટી જાય છે.

નિચુલાદિ લેપ

નિચુલઃ શિમ્બીજાનિ દશમૂલમથાપિ વા ॥

પ્રદેહો વાતગંઢેષુ સુલોષ્ણઃ સંપ્રદીયતે ॥ ૧૮ ॥

જલજામ્બવો અને શરગવાનાં ખી, એ બન્ને ઔષધોને પાણીની અન્દર વાટીને પછી જરાતરા જે ગરમ કરવાં, તેમનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું, એ લેપ કરવાથી વાતગલગણ્ડ મટી જાય છે.

દશમૂલાદિ લેપ

સમેરવો, સુગન્ધી સમેરવો, ઉભી ભોંયરિંગણી, ખેડી ભોંયરિંગણી,

ગોખરુ, ખીલી, અરણી, અરકૂશી, શવન અને પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોને પાણીની અન્દર વાટી, પછી તેમને જરાતરા જે ગરમ કરવાં, તેમનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું. એ લેપ કરવાથી, વાતગણ્ડ મટી જાય છે.

દેવદારાદિ લેપ

દેવદારુ વિશાલા ચ કફગંઢે પ્રદેહકઃ ॥

દેવદારુ અને ઇન્દ્રવારણી-ઇન્દ્રવાણીઆના વેલાનાં મૂળ, એ બન્ને ઔષધોને પાણીમાં વાટીને પછી તેમને જે જરાતરા ગરમ કરવાં, તેનું નામ પ્રદેહક લેપ જાણવું. એ લેપ કરવાથી, કફજન્ય ગલગણ્ડ મટી જાય છે.

સર્ષપાદિ લેપ પહેલો

સર્ષપારિષ્ટપત્રાણિ દગ્ધ્વાં ભક્ષાતકૈઃ સહ ॥૧૯॥

છાગમૂત્રેણ સંપિષ્ટમપચીઘ્નં પ્રલેપનમ્ ॥

સર્ષપ, કડવા લીમ્બડાનાં પાંદડાં અને ભિલામું, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તેમને ખાળી, રાખ કરી બકરાના મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી, અપચી રોગ મટી જાય છે.

સર્ષપાદિ લેપ બીજો

સર્ષપાઃ શિમ્બીજાનિ શણ્બીજાતસીયવાઃ ॥૧૦૦॥

મૂલકસ્ય ચ બીજાનિ તન્નેગમ્ભેન પેષયેત્ ॥ગંડમાલાડર્બુદં ગંડં લેપેનાનેન શામ્યતિ ॥૧૦૧॥

સર્પવ, શરગવાનાં બી, શણુનાં બી, અળશી, જવ અને મૂળાનાં બી, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખાટી છાશમાં વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, ગણ્ડ-માલા, અર્બુદ અને ગલગણ્ડ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

ગુંગકૃષ્ણ લેપ

તક્ષયિત્વા ક્ષુરેણાંગં કેવલાનિલપીઢિતમ્ ॥

તત્ર પ્રદેહં દશાચ્ચ પિષ્ટં ગુંગાફલૈઃ કૃતમ્ ॥૧૦૨॥

તેનાપચાહુજા પીઢા વિશ્વાચી ગૃધ્રસી તથા ॥ અન્યાપિ વાતજા પીઢા પ્રશમં યાતિ વેગતઃ ॥૧૦૩॥

કેવળ માત્ર વાયુને લીધે જે અંગ દુઃખતું હોય, તે અંગને લૂગડાંથી ધસી, પછી તે જગેથી વાળ કાઢી નાંખવા. ત્યારબાદ ચણોડીને પાણીની અંદર વાટવી તેનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું. એ લેપથી, અત્રબાહુક વાયુ, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી વાત અને બીજે ઠેકાણે થયેલી વાત પીડા

ધન્તૂરાદિ લેપ

ધન્તૂરૈરંડનિર્ગુંઢી વર્ષામૂશિમુસર્પવૈઃ ॥ [જલદીથી મટી જાય છે.

પ્રલેપઃ શ્લીપદં હન્તિ ચિરોત્થમપિ દારુણમ્ ॥૧૦૪॥

ધન્તૂરાનાં પાંદડાં, એરંડાનાં પાંદડાં, મૂળ સહિત સાટોડી, શરગવાની છાલ અને સર્પવ એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી ઘણા દિવસનો મોટો ભયંકર શ્લીપદ રોગ મટી જાય છે.

અબળાદિ લેપ

અજાજી હણુષા કુષ્ઠમેરંડવદરાન્વિતમ્ ॥

કાંજિકેન તુ સંપિષ્ટં કુરંઢમ્ પ્રલેપનમ્ ॥૧૦૫॥

જીરું, પલાંશી, કઠ, એરંડાનું મૂળ અને બોરડીની છાલ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને કાંજીની અંદર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કુરણ્ડ-અણ્ડવૃદ્ધિ રોગ મટી જાય છે.

કરવીરમૂલ લેપ

કરવીરસ્ય મૂલેન પરિપિષ્ટેન વારિણા ॥

અસાધ્યાડપિ જહત્યાશુ લિંગોત્થા સ્કૂપ્રલેપનાત્ ॥૧૦૬॥

કણેરનાં મૂળને પાણીમાં વાટીને પછી તેનો લિંગપર લેપ કરવાથી, ઉપદંશ સમ્બન્ધી લિંગ રોગ અસાધ્ય હોય તો પણ જલદી મટી જાય છે.

ત્રિફલામધી લેપ

દહેત્કટાદિ ત્રિફલાં સા મષી મધુસંયુતા ॥

ઉપદંશે પ્રલેપોયં સયો રોપયતિ વ્રણમ્ ॥૧૦૭॥

હરડાં, ખેલેડાં અને આંબળાં એ ત્રણેને કડાઈની અંદર નાંખી પછી તેને આળીને તેમની રાખ કરવી. તે રાખને મધની અંદર કાલવીને, ઉપદંશ સમ્બન્ધી લિંગપર જે વ્રણ થાય છે તેપર ચોપડવાથી તે વ્રણ જલદી રોપણ થાય છે અર્થાત્ જલદી ભરાઈ આવે છે.

રસાંજનાદિ લેપ

રસાંજનં શિરીષેણ પથ્યયા ચ સમન્વિતમ્ ॥

સક્ષૌદ્રં લેપનં યોજ્યમુપદંશગદાપહમ્ ॥૧૦૮॥

રસવન્તી, શરપડા અને હરડે, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખારીક વાટી, પછી તેમને મધની અંદર કાલવીને, લિંગપર થયેલા ઉપદંશ સમ્બન્ધી રોગપર ચોપડવાથી, તે ઉપદંશ રોગ મટી જાય છે.

તુગાક્ષીયાંદિ લેપ અમિદગ્ધે તુગાક્ષીરીક્ષ્ણચંદનગૈરિકૈઃ ॥

સામૃતૈઃ સર્પિષા ભિગ્ધૈરાલેપં કારયેદ્વિષક્ ॥૧૦૯॥ તંદુલીયકષાયૈર્વા ઘૃતમિથૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥

વંશલોચન, પીપર, રતાંજલી, ગેરુ અને ગળા, એ પાંચે ઔષધનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ઘીની અન્દર કાલવીને શરીરનો જે ભાગ બળી ગયો હોય, તેપર ચોપડવાથી, તે બળેલો ભાગ સારો થાય છે.

તણ્ડુલીયકષાય લેપ અથવા તાંજલગ્નની ભાજનો કાઢો કરી, તેની અન્દર ઘી નાંખીને શરીરનો જે ભાગ બળી ગયો હોય, તે પર ચોપડવાથી, તે બળેલો ભાગ સારો થાય છે.

યવમધી લેપ યવાન્દગ્ધ્વા મધી કાર્યા તૈલેન યુતયા તયા ॥૧૧૦

દયાત્સર્વામિદગ્ધેષુ પ્રલેપો વ્રણરોપણઃ ॥

જવને ખાળી, તેની કાળી રાખ કરી, તે રાખને તલના તેલમાં કાલવીને, કાઠપણ પ્રકારે બળેલાં શરીરપર ચોપડવાથી, બળવાને લીધે થયેલાં વ્રણો રાખણ થાય છે અર્થાત્

પલાશકૃલાદિ લેપ પલાશોદુંબરફલૈસ્તિલતૈલસમન્વિતૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥ [ભરાઈ આવે છે.

મધુના યોનિમાર્લિપેદ્વાદીકરણમુત્તમમ્ ॥

ખાખરાનાં ફળ અને ઉંખરાનાં ફળ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને તલના તેલમાં કાલવી, તેની અન્દર મધ મેળવીને પછી તેમનો યોનિની અન્દર લેપ કરવાથી, પોચી થઈ ગયેલી યોનિ, સારી રીતે કઠણ થાય છે.

માકંદફલસંયુક્તમધુકર્પૂરલેપનાત્ ॥ ૧૧૨ ॥

ગતેડપિ યૌવને સ્ત્રીણાં યોનિર્ગાઢાડતિજાયતે ॥

માયાં અને કપૂર, એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને મધની અન્દર કાલવીને, પછી તેમનો યોનિની અન્દર લેપ કરવાથી, બુવાની ગયેલી સ્ત્રીની યોનિ પણ ઘણી જ કઠણ બની

કાર્પાસમૂલ ક્વાથ કાર્પાસસ્ય ચ મૂલાનિ ક્વાથયેન્મૃદુવહ્નિના ॥ ૧૧૩ ॥ [ગાય છે.

યોનિં પ્રક્ષાલયેન્નિત્યં ગાઢત્વમુપજાયતે ॥

વણુના છોડનાં મૂળને, ધીમી આંચવાળા અગ્નિપર ઉકાળીને તેમનો કાઢો કરવો. એ કાઢાની છાલક વડે હમ્મેશાં યોનિ ધોવાથી, પોચી થઈ ગયેલી યોનિ, કઠણ થાય છે.

મરિચાદિ લેપ મરિચં સૈન્ધવં કૃષ્ણા તગરં વૃહતીફલમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અપામાર્ગસ્તિલાઃ કુઠ્ઠં યવા માષાશ્ચ સર્ષપાઃ ॥ અશ્વગંધા ચ તત્ત્વર્ચ્વૈ મધુના સહ યોજયેત્ ॥૧૧૫॥

અસ્ય સંતતલેપેન મર્દનાન્ન પ્રજાયતે ॥ લિંગવૃદ્ધિઃ સ્તનોત્સેધઃ સંહતિર્મુજકર્ણયોઃ ॥ ૧૧૬ ॥

મરી, સિન્ધાણુણ, લીણ્ડીપીપર, તગર, ઉભી ભૌયરિંગણીના ડોડવા, અધેડાનાં બી, કાળા તલ, કઠ, જવ, અડદ, સર્ષપ અને આખસન્ધ, એ ખારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને મધની અન્દર કાલવી, દરરોજ શિશ્નપર ચોપડીને ચોળવાથી, શિશ્ન મોટો થાય છે. અથવા સ્ત્રીઓનાં સ્તનોપર લેપ ચોપડીને, પછી તે સ્તનોને ચોળવાથી,

સ્તનો મોટાં અને ઉંચા થાય છે. અથવા દરરોજ હાથપર લેપ કરીને ચોળવાથી, હાથો મોટા અને લાંબા થાય છે. અથવા દરરોજ કાનપર લેપ ચોપડીને ચોળવાથી, કાનો પણ મોટા સિતાશ્વગંધાદિધૂતલેપ સિતાશ્વગંધાસિન્ધૂત્થછાગક્ષીરૈર્ધૂતં પચેત્ ॥ [અને લાંબા થાય છે. તલ્લેપાન્મર્દનાલ્લિંગવૃદ્ધિઃ સંજાયતે પરા ॥ ૧૧૭ ॥

ઘોળાં ફૂલની આખસન્ધ અને સિન્ધાલુણ, એ બન્ને ઔષધોને ખારીક વાડીને તેમનો કદક કરવો. પછી એ કદક એક ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને ગાડરનું દૂધ શેલ ભાગ લઈ, એ સર્વને મિશ્ર કરી, ચૂલાપર ચૂકીને પછી નીચે તાપ કરવો; અને અન્દરનું દૂધ યળી ગળ કે તરત નીચે ઉતારીને ઘીને ગાળી લેવું. એ ઘીને, હમ્મેશાં શિશ્નપર ચોપડીને ચોળવાથી, શિશ્ન ધણો મોટો થાય છે.

સ્તલેપ ઇન્દ્રવાણિકાપત્રસૈઃ સુતં વિમર્દયેત્ ॥

સ્તસ્ય કરવીરસ્ય કાષ્ઠેન ચ મુદુર્મુદુઃ ॥ ૧૧૮ ॥ તલ્લિપ્તિંગસંયોગાદ્યોન્નિદ્રાવ્રોડમિજાયતે ॥

ખરલની અન્દર પારો નાંખી, પછી તેની અન્દર ઇન્દ્રવાણી-ઇન્દ્રવાણિયાના વેલાનાં પાંદડાંનો રસ રેડીને, પછી તે પારાને રાતાં ફૂલની કણેરના ધોંકાથી ખરલ કરીને અન્દર નાંખેલા રસને સૂકાવી નાંખવો. તે રસ સૂકાયા બાદ વારંવાર પાંચ અથવા સાત વાર પારા પર તે રસ રેડી, એ જ ધોંકાથી ખરલ કરીને અન્દરના રસને સૂકાવી નાંખવો. એ પ્રમાણે ક્રિયા કરીને તૈયાર કરેલો પારાનો લેપ, શિશ્નપર ચોપડીને, પછી તે શિશ્નનો સ્ત્રીની યોનિની સાથે જોવો સંયોગ થાય કે તરત, સ્ત્રીનું વીર્ય જલદીથી સ્ખલિત થઈને પછી તે સ્ત્રી હત-

તાંબૂલપત્રાદિ લેપ તાંબૂલપત્રચૂર્ણં તુ ચૂર્ણં કુઠશિવામવમ્ ॥ ૧૧૯ ॥ [વીર્ય થઈ ગય છે. વારિણા લેપનં કુર્યાદ્ધાત્રદૌર્ગન્ધ્યનાશનમ્ ॥

નાગરવેલનાં પાન, કઠ અને હરડે, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીની અન્દર કાલવીને, પછી તેમનો શરીરે લેપ કરવાથી, શરીરપરની દુર્ગન્ધોનો નાશ થાય છે.

કુલિત્થસક્ત્વાદિ લેપ કુલિત્થસક્ત્વઃ કુઠં માંસી ચંદનજં રજઃ ॥ ૧૨૦ ॥

સક્તવશ્વળકસ્યૈવ ત્વક્ચૈવૈકત્ર કારયેત્ ॥ સ્વેનદૌર્ગન્ધ્યનાશશ્ચ જાયતેઽસ્યાવધૂલનાત્ ॥

કળથીનો સાથવો (સેકેલી કળથીનો લોટ); કઠ, બાલછડ અને સુખડ, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ તથા ફોતરાં સાથેના ચણાનો સાથવો (ફોતરાં સાથેના સેકેલા ચણાનો લોટ); એ સર્વને મિશ્ર કરીને, પછી તેમને શરીરે ચોળવાથી, શરીરની અન્દરના ખરાબ પરસેવાનો

વચાદિ લેપ વચા સૌવર્ચલં કુઠં રજન્યૌ મરિચાનિ ચ ॥ [નાશ થાય છે. તલ્લેપપ્રમાવેન વશીકરણમુત્તમમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

ઘોડાવજ, સંચળ, કઠ, હળદર, દારુહળદર અને મરી, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાડીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, સારી રીતે લોહિા વશ થાય છે.

મસ્તકપર કેટલા પ્રકારે અન્યંગઃ પરિષેકશ્ચ પિત્તુર્વસ્તિરિત્તિક્રમાત્ ॥

તેલ ચોળવું? મૂર્ધતૈલં ચતુર્ધાસ્યાદ્ધલવચ્ચ યથોત્તરમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

અભ્યંગ અર્થાત્ મસ્તકપર જે તેલ ધસવું તે; પરિષેક અર્થાત્ મસ્તકપર જે તેલ ચોપડવું, તે; પિચુ અર્થાત્ સ્નાં પોલને વા કપડાના ઢૂકડાને તેલની અન્દર ઘોળાને પછી જે મથિ મૂકવું, તે; અસ્તિ અર્થાત્ શિરોઅસ્તિ આગળના શ્લોક ૧૨૪ મામાં કહ્યા પ્રમાણે જે મથિ પહેરેવી તે. આ ચારે પ્રકારે માંથાપર તેલ ધારણ કરવાના છે, તે દરેક પ્રકાર, ઉત્તરોત્તર એકથી એક બળવાન છે, એમ સમજવું.

અભ્યંગાદિ ત્રણું ત્રયોડ્યંગાદયઃ પૂર્વે પ્રસિદ્ધાઃ સર્વતઃ સ્મૃતાઃ ॥

વર્ણન શા માટે અભ્યંગ, પરિષેક અને પિચુ, એ ત્રણે, તેલ ધાલવાના પ્રકારે, પૂર્વથી સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે.

અસ્તિ વર્ણન ? શિરોબસ્તિવિધિશ્ચાત્ર પ્રોચ્યતે સુક્ષ્મસતઃ ॥ ૧૨૪ ॥ [કહું છું.

સારીરીતેજાણનારા પુરુષોને માન્ય એવી શિરોઅસ્તિની વિધિ, હવે પછીના શ્લોકોમાં

અસ્તિની-શિરોઅસ્તિ શિરોબસ્તિર્ધર્મણઃ સ્યાદ્વિમુખો દ્વાદશાંગુલઃ ॥

ની વિધિ શિરઃપ્રમાણં તં બધ્વા મસ્તકે માષપિષ્ટકૈઃ ॥ ૧૨૫ ॥

સંધિરોધં વિધાયાર્દૌ સ્નેહૈઃ કોણૈઃ પ્રપૂરયેત્ ॥

શિરોઅસ્તિ અર્થાત્ માથાપર પહેરવાની ટોપી, હરણુ આદિનાં ચામડાંની, બાર આંગળની ઉંચાઈની અને ટોપીના સરખા આકારની બનાવીને પછી તે ટોપીનાં બે મોઢાં બનાવવાં; એ બે મોઢાંમાંનું નીચલું મોઢું માંથામાં પેશી શકે એવડું પહોળું રાખવું અને ઉપરનું મોઢું કૂંક નાનું રાખવું. એ પ્રમાણે ટોપી બનાવીને તે ટોપીને માંથામાં પહેરવી. પછી અડદના લોટને ગરમ પાણીમાં મસળી, તે લોટને ટોપીની કારપર ફરતો લેપ કરીને, તે ટોપીની સાંધને, પૂરી દેવી. પછી રોગને અનુકૂલ તેલ આદિ સ્નેહ લઈ, તે સ્નેહને, સહન થઈ શકે એવો જરાક ગરમ કરીને. મોવાળાના ઠેકાણુથી એક આંગળસૂધી ઉંચે ચઢે, ત્યાંસૂધી, તે સ્નેહની ટોપીના (અસ્તિના) ઉપરના મુખમાં ધાર કરવી.

માથાપર તેલ કેટલો તાવદાર્યસ્તુ યાવત્સ્યાન્નાસાનેત્રમુખસ્તુતિ ॥ ૧૨૬ ॥

વખત રાખવું ? વેદનોપશમો વાપિ માત્રાણાં વા સહસ્રકમ્ ॥

નાકમાંથી, આંખમાંથી અને મોઢામાંથી પાણી પડે ત્યાંસૂધી અથવા માંથાની વેદના શાન્ત થાય ત્યાંસૂધી અથવા એક હજાર માત્રા (આ ખણડના અધ્યાય પાંચમાંનો શ્લોક ૨૮ માંનો તથા અધ્યાય ૧૧ માંનો શ્લોક ૧૩૧ મો.) જેટલો વખત થાય, ત્યાંસૂધી શિરોઅસ્તિમાંનાં સ્નેહને મસ્તકપર ધારણ કરવું.

વિના મોજનમેવાત્ર શિરોબસ્તિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

શિરોઅસ્તિ દ્વારા તેલ ક્યે વખતે નાંખવું ?

શિરોઅસ્તિવડે માથાંની અન્દર જે તેલ નાંખવાનું કહ્યું છે, તે તેલ; જમાડ્યા અગાઉ શિરોઅસ્તિ દ્વારા માથાંની અન્દર નાંખવું.

પ્રયોજ્યસ્તુ શિરોબસ્તિઃ પંચસપ્તાહમેવ વા ॥

શિરોઅસ્તિ દ્વારા તેલ કેટલે દિવસે નાંખવું

શિરોઅસ્તિવડે માથાંની અન્દર જે તેલ નાંખવાનું કહ્યું છે, તે તેલ, પાંચ અથવા સાત દિવસે નાંખવું.

શિરોઅસ્તિ કેમ
છાડવી ?

વિમોચ્ય શિરસો વસ્તિ ગૃહીયાચ્ચ સમંતતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

મસ્તકપર આંધિલી શિરોઅસ્તિ છોડવાનો વખત થાય, ત્યારે હલકા હાથથી તેને છોડી, બરોબર પકડીને ઉપાડી લેવી.

શિરોઅસ્તિ છોડ્યા પ
છા કેવી ક્રિયા કરવી ?

ઋર્ધ્વકાયે તતઃ કોષ્ઠ્ઠનીરૈઃ સ્નાનં સમાચરેત્ ॥

એ રીતે શિરોઅસ્તિ છોડ્યા બાદ, જરાતરા ગરમ પાણીથી માથાંને ધોવું (તથા માફક આવે એવું બોજન ખવરાવવું).

શિરોઅસ્તિથી ક્યા
ક્યા રોગો મટે છે ?

અનેન દુર્જયા રોગા વાતજાયાંતિ સંક્ષયમ્ ॥ ૧૨૯ ॥ શિરઃકંપાદયસ્તેન આ શિરોઅસ્તિના પ્રયોગથી ન મટી શકે એવા શિરઃકંપાદિ (શિરઃકંપ, પ્રસૂતિ, અર્દિત આદિ) રોગો અને વાતજન્ય રોગ નાશ પામે છે.

શિરોઅસ્તિ ક્યારે
આપવી ?

સર્વકાલેષુ યુજ્યતે ॥

આ શિરોઅસ્તિ સર્વ કાલની અન્દર આપવી.

કાનમાં ટીપું પાડવા
ટાણે શી ક્રિયા કરવી

સ્વેદયેત્કર્ણદેશં તુ કિંચિન્નુઃ પાર્શ્વશાયિનઃ ॥ ૧૩૦ ॥

જે વખતે કાનની અન્દર ટીપું પાડવું હોય, તે વખતે, રોગી મનુષ્યને જરા પડખાબર કરીને પછી કાનની ફરતો થોડોક પરસેવો વળે, તેમ કરીને પરસેવો આણવો.

ક્યા ક્યા પદાર્થોનાં
કાનમાં ટીપાં નાંખવાં?

મૂત્રૈઃ સ્નેહૈ રસૈઃ કોષ્ઠૈસ્તતઃ કર્ણં પ્રપૂરયેત્ ॥

ઉપર પ્રમાણે સુવાસી, પરસેવો આણીને પછી ગાયનું મૂત્ર, તેલાદિ સ્નેહ પદાર્થ અને ઔષધોના રસ, એઓને જરાક ઉંના કરીને, પછી તેલનાં ટીપાં પાડવાં.

કાનમાં પાડેલાં ટીપાં
કેટલા વખત સુધી ક્યા

કર્ણં તુ પૂરિતં રક્ષેત્ શતં પંચશતાનિ વા ॥ ૧૩૧ ॥

સહસ્રં વાપિ માત્રાણાં શ્રોત્રકંઠશિરોગદે ॥

રોગમાં રાખવાં?

કર્ણરોગ, કંઠરોગ અને મસ્તકરોગ, એ રોગોનો નાશ કરવા માટે, કાનની અન્દર ઔષધનાં જે ટીપાં નાંખ્યાં હોય, તે ટીપાં, સો માત્રા જેટલા વખત સુધી, પાંચ સો માત્રા જેટલા વખત સુધી અથવા એક હજાર માત્રા જેટલા વખત સુધી, કાનની અન્દર રાખવાં. એએક માત્રાના કાળનો વખત નીચેનાં પ્રલોકમાં કહું છું.

કેટલા વખતની માત્રા?

સ્વજાનુનઃ કરાવર્ત કુર્યાન્છોટિકયા યુતમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥

પોતાના ગોઠણની ફરતો હાથ ફેરવીને ટચકી-ચપટી વગાડવામાં જેટલો વખત લાગે, તેટલા વખતની એક માત્રા થાય છે, એ પ્રમાણે અથે ટેકાણે નિશ્ચય કરેલો છે.

કાનમાં રસાદિનાં
ટીપાં ક્યારે પાડવાં ?

રસાયૈઃ પૂરણં કર્ણે ભોજનાત્પ્રાકશસ્યતે ॥ ૧૩૩ ॥

જે ઔષધોના રસ આદિનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખ્યાં હોય, તે ટીપાં, જમવાની અગાઉ નાંખવાં.

કાનમાં તેલાદિનાં
ટીપાં ક્યારે પાડવાં ?

તૈલાદૈઃ પૂરણં કર્ણે ભાસ્કરેઽસ્તમુપાગતે ॥

તેલ આદિ સ્નેહનાં જે ટીપાં કાનની અન્દર નાંખ્યાં હોય, તે ટીપાં સૂર્ય અસ્ત થયા પછી, રાત્રિના નાંખવાં.

અર્કપત્ર રસ

પીતાર્કપત્રમાજ્યેન લિપ્તમમ્રૌ પ્રતાપયેત્ ॥૧૩૪॥

તદ્રસઃ શ્રવણે ક્ષિપ્તઃ કર્ણશૂલહરઃ પરઃ ॥

આંકડાનાં પાંદડાં પાંદડાં આણી, તેનાપર ધી ચોપડી, પછી તેને અગ્નિપર તપાવી, તે પાંદડાંનો રસ કાઢી, પછી તેને કાનમાં નાંખવાથી, કર્ણશૂલ મટી જાય છે.

અસ્તમૂત્ર પ્રયોગ

કર્ણશૂલાતુરે કોષ્ઠં વસ્તમૂત્રં સસૈન્ધવમ્ ॥૧૩૫॥

નિક્ષિપેત્તેન શામ્યન્તિ શૂલપાકાદિકા રજઃ ॥

અકરાનું મૂત્ર આણી, તેની અન્દર સિન્ધાણુ નાંખી, પછી તે મૂત્રને જરાતરા ગરમ કરીને કાનની અન્દર રેડવાથી, કર્ણશૂલ અને શૂલપાકાદિ (મણુ પાકો, ફૂટી અને તેમાંથી પર પડેલા આદિ) વિકારો મટી જાય છે.

શૃંગબેરાદિ રસ

શૃંગબેરં ચ મધુકં મધુસૈન્ધવમામલમ્ ॥૧૩૬॥

તિલપર્ણીરસસ્તૈલં ટંકર્ણં નિવુક્કદ્રવમ્ ॥ કદુર્ણં કર્ણયોદૈયમેતદ્વા વેદનાપદમ્ ॥૧૩૭॥

આદાંનો રસ, જેડીમધ, મધ, સિન્ધાણુ, આંખળાં, તલવણીનો રસ, તલનું તેલ, ટંકણુખાર અને લિચ્છુનો રસ, એ નવે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમને જરાક ગરમ કરીને કાનમાં રેડવાથી, કાનની વેદના મટી જાય છે.

કપિત્થાદિ રસ

કપિત્થમાતુલુંગામ્લશૃંગબેરરસૈઃ શુભૈઃ ॥

સુલ્લોષ્ણૈઃ પૂરયેત્કર્ણં કર્ણશૂલોપશાંતયે ॥૧૩૮॥

કાણુનો રસ, ખીજેરાં લિચ્છુનો રસ, અમ્લવેતસ નામે ફલનો રસ અને આદાંનો રસ, એ ચારે રસોને ભેગા કરી, સુખ થાય તે પ્રમાણે જરાક ગરમ કરીને, પછી તેમને કાનમાં રેડવાથી, કર્ણશૂલની શાન્તિ થાય છે.

અર્કાકુરાદિ પુટપાક

અર્કાકુરાનમ્લપિષ્ટાન્ તૈલાક્તાન્ લવણાન્વિતાન્ ॥

સન્નિદધ્યાત્સ્નુહીકાંઢે કોરિતે તચ્છદાઢતે ॥૧૩૯॥

પુટપાકક્રમે કૃત્વા રસૈસ્તત્ત્વં પ્રપૂરયેત્ ॥ સુલ્લોષ્ણૈસ્તેન શામ્યન્તિ કર્ણપીઢાઃ સુદારુણાઃ ॥૧૪૦॥

આંકડાની કુણી કુણી ડાંખળીઓને, લિચ્છુના રસની અન્દર વાટી-લદી, પછી તેમાં થોડુંક તલનું તેલ અને સિન્ધાણુ ભેળવીને પછી તેમનો ગોળો વાળવો. પછી ત્રિધારા અથવા ચોધારા થોરનો લીલો કટકા આણી, તેને મધ્ય ભાગમાંથી ફારી, તેની અન્દર ઉપરનો ગોળો ઘાલીને, તે થોરના કટકાપર એ જ થોરનાં પાંદડાં વિણાળી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય કે તરત તેને, પુટપાકના ક્રમ પ્રમાણે અડાયાં છાણોનો અગ્નિ આપવો, એ અગ્નિ ફરી જાય ત્યારે પુટ આપેલા તે થોરને બહાર કાઢી, તેનાપરની માટી તથા પાંદડાં કાઢી નાંખવાં. ત્યાર બાદ ઔષધના ગોળાવાળા તે થોરના કટકાને પીલીને તેની અન્દરથી રસ કાઢવો. એ રસ, સહેવાઈ શકે એવો ગરમ રહે ત્યારે કાનની અન્દર રેડવાથી, કાનની અન્દરની ઘણીકે ભયંકર વેદના મટી જાય છે.

દીપિકા તૈલ

મહતઃ પંચમૂલસ્ય કાંઠાન્યઘાંગુલાનિ તુ ॥

ક્ષૌમેણાવેષ્ઠ સંસિન્ધ્ય તૈલેનાદીપયેત્તતઃ ॥૧૪૧॥ યતૈલં ચ્યવતે તેમ્યઃ સુસ્તોષ્ણં તેન પૂરયેત ॥

જ્યેયં તદ્દીપિકાતૈલં સયો ગૃહ્ણતિ વેદનામ્ ॥૧૪૨॥ એવં સ્યાત્ દીપિકાતૈલં

ખીલી, અરણી, અરૂંશો, શવન અને પાટલા મં પાડળ, એ પાંચે ઝાડની ડાંખ-
ળાઓ, આઠ આઠ આંગળ લાંબી લઈ, તેમને રેશમી કટકામાં વિંટાળી, તલના તેલમાં બોળી,
દીવાવડે સળગાવીને ઉભી પકડી રાખવી, એટલે તે ડાંખળાઓ બળીને તેમાંથી જે તેલ, નીચે
ઝરે, તે તેલ, જરાતરા ગરમ રહે કે તરત તેને, કાનની અન્દર રેડવાથી, તે જ વખતે કર્ણુ-
શ્યલની વેદના મટી જાય છે. આ તેલનું નામ દીપિકા તેલ કહેવાય છે.

કુષ્ઠ તૈલ

કુષ્ઠે દેવતરૌ તથા ॥

આઠ આંગળની લગ્યાઈનો કહનો કટકા લઈ, તેને રેશમના કટકામાં વિંટાળી, તલના
તેલમાં બોળી, દીવાવડે સળગાવીને ઉભો પકડી રાખવો. એટલે તે કટકા બળીને તેમાંથી જે
તેલ, નીચે ઝરે, તે તેલ, જરાતરા ગરમ રહે કે તરત તેને કાનની અન્દર રેડવાથી, તે જ
વખતે કર્ણુશ્યલની વેદના મટી જાય છે.

દેવતરૈ તૈલ

આઠ આંગળની લગ્યાઈનો દેવદારનાં ઝાડનો કટકા લઈ, તેને રેશ-

મના કટકામાં વિંટાળી, તલના તેલમાં બોળી, દીવાવડે સળગાવીને ઉભો
પકડી રાખવો, એટલે તે કટકા બળીને તેમાંથી જે તેલ નીચે ઝરે, તે તેલ, જરાતરા ગરમ રહે
કે તરત તેને, કાનની અન્દર રેડવાથી, તે જ વખતે કર્ણુશ્યલની વેદના મટી જાય છે.

કેયોનાકપ્પલ તૈલ

તૈલં સ્યોનાકમૂલેન મંદેડ્મૌ પરિપાચિતમ્ ॥૧૪૩॥

હરેદાશુ ત્રિદોષોત્થં કર્ણશૂલં પ્રપૂરણાત્ ॥

અરૂંશાનાં મૂળ લઈ, તેને ખારીક વાટીને પછી તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક
ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને ધીમા
અગ્નિપર ઉકાળવા ચૂકવાં અને અન્દર નાંખેલું પાણી બળી જાય કે તરત તેને હુંડે ઉતારી
લઈને, તેમની અન્દરનાં તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનાં ટીપાં કાનમાં પડવાથી, ત્રિદોષકર્ણુશ્યલ
જલદી મટી જાય છે.

ચૃષ્ઠચાહ્વાદિક તૈલ

કલ્કકવાથેન ચષ્ઠચાહ્વાકાકોલીમાષધાન્યકૈઃ ॥ ૧૪૪ ॥

સુક્રસ્ય વસાં પત્તવા કર્ણનાદાર્તિહારિણી ॥

જેઠીમંથ, કાકાલી-આખસન્ધ, અડદ અને ધાણા, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે
લઈ, તેમને અધકચર્ચી કરી, પછી તેમનો કાઠો કરીને તે કાઠાને ગાળી લેવો અને અન્દર
રહેલા કુચાનો કલ્ક કરવો. ભારબાદ એ ગાળી લીધેલો કાઠો, સોલ ભાગ, કુચ્છરની વસા
(માંસરનેહ), ચાર ભાગ અને ઉપલો કલ્ક એક ભાગ લઈ, એ સર્વને મિશ્ર કરીને ધીમા
અગ્નિપર ઉકાળવા ચૂકવાં અને અન્દરનો કાઠો બળી જાય કે તરત હુંડે ઉતારી લઈને, તેમની
અન્દરના રનેહને ગાળી લેવો. એ રનેહ, કાનની અન્દર રેડવાથી, કર્ણુનાદ રોગ મટી જાય છે.

સ્વર્ગિકાદિ તૈલ સ્વર્ગિકા મૂલકં શુષ્કં હિંગુકૃષ્ણાસમન્વિતમ્ ॥૧૪૫॥

શતપુષ્પા ચ તૈસ્તૈલં પક્વં સુકચતુર્ગુણમ્ ॥ પ્રણાદં શૂલભાધિર્યં દ્વાવં કર્ણસ્ય નાશયેત્ ॥ ૧૪૬ ॥

સાજીખાર, સૂકા મૂળો, હિંગ, લીણડીપીપર અને વરિયાળી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને પછી તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને સૂકત સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને અગ્નિપર ઉકાળવા મૂકવાં અને અન્દર નાંખેલું સૂકત બળી જાય કે તરત હેઠે ઉતારી લઈને, તેમની અન્દરનાં તેલને ગાળી લેવું. એ તેલનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખવાથી, કર્ણપ્રણાદ, કર્ણશુષ્ક, આધિર્યતા અને કર્ણસ્ત્રાવ, એ સર્વ રોગો

અપામાર્ગદ્વારજલે તત્ક્ષારં કલ્કિતં ક્ષિપેત્ ॥

[મટી જાય છે.

અપામાર્ગદ્વાર તૈલ

તેન પક્વં જયેતૈલં બાધિર્યં કર્ણનાદકમ્ ॥૧૪૭॥

અધેડાની રાખ કરી, એ રાખથી ચોગાણું પાણી લઈ, તેની અન્દર તે રાખને ડોહીને ચાર પહોર સૂધી એમની એમ રાખી મૂકવી અને જોવી તે રાખ આછરીને નીચે ખેંસી જાય કે તરત ઉપરનું નિર્મળું-આછરેલું પાણી લેઈ લેવું. પછી અધેડાનો દ્વાર એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને ઉપરનું આછરેલું પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને અગ્નિ પર ઉકાળવા મૂકવાં અને અન્દર નાંખેલું આછરેલું પાણી બળી જાય કે તરત હેઠે ઉતારી લઈને, તેમની અન્દરનાં તેલને ગાળી લેવું. એ તેલનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખવાથી આધિર્યતા અને કર્ણનાદ રોગો મટી જાય છે.

શંબુકમાંસ તૈલ

શંબુકસ્ય તુ માંસેન પચેતૈલં તુ સાર્ષપમ્ ॥

તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણનાડી પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૪૮ ॥

છીપતી અન્દર રહેલા જીવડાનું માંસ એક ભાગ અને સરશિયું તેલ ચાર ભાગ લઈ, પછી તે તેલની અન્દર ઉપરનું માંસ તળીને, તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખવાથી, કાનની અન્દરનું નાડીવળુ સારું થાય છે.

પંચકષાય ચૂર્ણ

તિન્દુકાન્યમયા લોઘ્રઃ સમંગા ચામલક્યપિ ॥

જ્ઞેયાઃ પંચકષાયાસ્તુ કર્મણ્યસ્મિન્ મિષવરૈઃ ॥ ૧૪૯ ॥

ચૂર્ણ પંચકષાયાણાં કપિત્થરસમેવ ચ ॥ કર્ણસ્ત્રાવે પ્રશંસંતિ પૂરણં મધુના સહ ॥ ૧૫૦ ॥

ટીમ્બરુ, હરડે, લોદર, મજ્જા અને આંબળાં, એ પાંચે ઔષધોને ઉત્તમ વૈદ્યોએ આ પ્રયોગના કાર્યની અન્દર પંચકષાયને નામે કહેલાં છે. એ પાંચે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ, કોંઠનાં ઝાડનાં પાંદડાંનો રસ અને મધ, એ ત્રણેને ભેગાં કરીને કાનની અન્દર નાંખવાથી, કર્ણસ્ત્રાવ રોગ મટી જાય છે.

બીજપૂર રસ

સર્ગિકાચૂર્ણસંયુક્તં બીજપૂરરસં ક્ષિપેત્ ॥

કર્ણસ્ત્રાવરુજાદાહાઃ પ્રણશ્યન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૧૫૧ ॥

બીજોરં લિમ્બુના રસની અન્દર સાજીખારનો ભૂકો મેળવીને, પછી તે રસનાં કાનની અન્દર ટીપાં નાંખવાથી, કર્ણસ્ત્રાવ, કર્ણવેદના અને કર્ણદાહ, એ સર્વ રોગો નિરસંશય મટી જાય છે.

આમ્રજંબૂપ્રવાલાનિ મધૂકસ્ય વટસ્ય ચ ॥

આઆદિ તૈલ

અમિઃ સંસાધિતં તૈલં પૂતિકર્ણોપશાંતિક્ષ્ણ ॥ ૧૫૨ ॥

આમ્રો, જામ્બૂ, મહુડો અને વડ એ ચારે વૃક્ષનાં ફુલોં પાંદડાં આણી, તેમને ખારીક વાટીને પછી તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી મોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને અગ્નિપર ઉકાળવાં મૂકવાં અને અન્દર નાંખેલું પાણી બળી જાય કે તરત હેડે ઉતારી લઈને, તેમની અન્દરનાં તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખવાથી પૂતિકર્ણ રોગ મટી જાય છે.

પૂરણં હરિતાલેન ગવાં મૂત્રયુતેન ચ ॥

હરિતાલાદિ પ્રરણ

અથવા સાર્ષપં તૈલં કર્ણકીટહરં પરમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

હરતાલને ગાયના મૂત્રની અન્દર ઘસીને, પછી તેને કાનમાં નાંખવાથી, કર્ણકીટ રોગ મટી જાય છે.

સાર્ષપ તૈલ

સરસિયા તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી, કર્ણકીટ રોગ મટે છે.

શિશુમૂલાદિ રસ

સ્વરસં શિશુમૂલસ્ય સૂર્યાવર્તરસં તથા ॥

ત્ર્યૂષણં ચૂર્ણિતં ચૈવ કપિકચ્છુરસં તથા ॥ ૧૫૪ ॥ કૃત્વૈકત્ર ક્ષિપેત્કર્ણે કર્ણકીટહરં પરમ્ ॥

શરગવાનાં મૂલનો રસ, સ્વરજમ્બૂની ફૂલનો રસ અને ખાજવણીનાં મૂળનો રસ, એ ત્રણે ઔષ્ધોનો રસ એકત્ર કરી, તેમની અન્દર શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપરનું ચૂર્ણ નાંખી, તે ચૂર્ણને સારી પેટે મિશ્ર કરીને પછી તેમનાં ટીપાં નાંખવાથી, કર્ણકીટ રોગ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં લેખાદિવિધિ નામે અગ્યારમા અધ્યાયની ગુર્જર કીડા સમ્પૂર્ણ.

—:૦:—

અધ્યાય ૧૨ મો, રક્તસાવવિધિ

શરીરમાંથી લોહી

શોણિતં લાવયેજ્જન્તોરામયં પ્રસમીક્ષ્ય ચ ॥

ક્યારે કાઢવું ?

મનુષ્યના શરીરમાંથી લોહી કાઢવાને લાયકનો રોગ થયો હોય

કિંવા થનારો હોય, તો તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને પછી શરીરની અન્દરથી લોહી કાઢવું.

લોહી કેટલું કાઢવું ?

પ્રસ્થં પ્રસ્થાર્ધકં વાપિ પ્રસ્થાર્ધમિથાપિ વા ॥ ૧ ॥

તે લોહી, એક પ્રસ્થ, અર્ધો પ્રસ્થ અથવા પા પ્રસ્થ સુધી જ કાઢવું.

કે ઋતુમાં લોહી

શરત્કાલે સ્વભાવેન કુર્યાન્નક્ષુતિં નરઃ ॥

કાઢવું ?

સ્વાભાવિક રીતે અર્થાત રોગ ન હોય તો પણ, શરદ ઋતુની

અન્દર મનુષ્યે લોહી કાઢાવવું.

લોહી કાઢવાથી ક્યા

ત્વગ્દોષપ્રન્થિશોથાદ્યા ન સ્યુ રક્તક્ષુતેયંતઃ ॥ ૨ ॥

રોગો ન થાય ?

લોહી કાઢવાથી ત્વગ્દોષરોગ, પ્રન્થિ અને શોથ આદિ રોગો થતા નથી.

લોહીના સ્વરૂપનાં લક્ષણ મધુરં વર્ણતો રક્તમશીતોષ્ણં તથા ગુરુ ॥
 સ્થોષિતં સ્નિગ્ધવિલ્લં સ્યાદ્દિદાહશ્વાસ્ય પિત્તવ્રત્ ॥૩॥

લોહી, મધુર-મીઠું, રાતું અને જરાતરા ઉણુ વીર્યવાળું છે. વળી તે લોહી, ભારે, સ્નિગ્ધ-ચીકાસવાળું, કાચા પદાર્થના સરખી ગન્ધવાળું અને પિત્તના જેવો દાહ કરનારું છે.

લોહીની અન્દરના વિસ્તારા દ્રવત રાગશ્ચલનં વિલયસ્તથા॥

પંચભૂતોના ગુણે। મૃમ્યાદિપંચભૂતાનામેતે રક્તગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪ ॥

એ લોહીની અન્દર, કાચા પદાર્થના સરખો જે ગન્ધ, તે પૃથ્વીનો ગુણ; પાતળાપણું, તે પાણીનો ગુણ; રતાસ, તે અગ્નિનો ગુણ; ચાલવાપણું, તે વાયુનો ગુણ અને વિલય-શબ્દ તે આકાશનો ગુણ. એ રીતે પૃથિવ્યાદિ પંચભૂતના ગુણો, લોહીમાં રહેલા છે.

દુષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ રક્તે દુષ્ટે વેદના સ્યાત્પાકો દાહશ્ચ જાયતે ॥
 રક્તમંડલતા કણ્ઠઃ શોથશ્ચ પિટિકોદ્રમઃ ॥ ૫ ॥

લોહી અગરેલા શરીરમાં વેદના થાય, શરીર થાકી ગયા સરખું થાય, બળતરા થાય, રાતાં મરડલ-ધ્રામણં થાય, ચળ આવે, સોજા થાય અને ફેડલીઓ પણ થાય.

વૃદ્ધ રક્તનાં લક્ષણ વૃદ્ધે રક્તાંગનેત્રત્વં શિરાણાં પૂરણં તથા ॥
 ગાત્રાણાં ગૌરવં નિદ્રા મદો દાહશ્ચ જાયતે ॥ ૬ ॥

શરીરમાં લોહી વધ્યું તો, અંગ અને આંખો લાલ થઈ જાય; શિરા-નસો, લોહીથી ભરાઈ જઈને ફૂલી જાય; ગાત્રો-અવયવો જડ થઈ જાય; નિદ્રા આવે, મદ ચઢે અને દાહ પણ થાય.

ક્ષીણ રક્તનાં લક્ષણ ક્ષીણેઽસ્તમધુરાકાંક્ષા મૂર્ચ્છાં ચ ત્વચિ રુક્ષતા ॥
 શૈથિલ્યં ચ શિરાણાં સ્યાદ્વાયોર્મુર્માર્ગમામિતા ॥ ૭ ॥

શરીરમાંથી લોહી ઘટી ગયું હોય તો, ખાટા અને મીઠા પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય, મૂર્ચ્છા આવી જાય, ચામડી રુક્ષ થઈ જાય, શિરા-નસો શિથિલ થઈ જાય અને વાયુ ઉન્માર્ગગામી-અવળે માર્ગે જનારો, કુપિત થાય.

વાતકૃષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ અરુણં ફેનિલં રૂક્ષં પરુષં તનુ શીઘ્રગમ્ ॥
 અસ્કંદિ સુચિનિસ્તોદં રક્તં સ્યાદ્વાતદ્વષિતમ્ ॥ ૮ ॥

વાયુથી બગડી ગયેલું લોહી, રાતા રંગનું, શીણવાળું, રુક્ષ, કડકું, હલકું, જલદી ગતિ કરનારું, પાતળું અને સોઈ ટોંચ્યાની માફક પીડા કરે છે.

પિત્તકૃષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ પિત્તેન પીતં હરિતં નીલશ્યાવં ચ વિલકમ્ ॥
 અસ્કંદ્યુષ્ણં મક્ષિકાણાં પિપ્પલીનામનિષ્કમ્ ॥ ૯ ॥

પિત્તથી બગડી ગયેલું લોહી, પીળું, લીલું, નીલ-આશમાની, શ્યાવ-શ્યામ રંગનું કાળું, કાચા પદાર્થના સરખી ગન્ધવાળું, પાતળું અને ઉંનું હોય છે, તેથી માંખીઓ અને કાઠીઓને પણ એ લોહી વહાડું નથી.

કંદકૃષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ શીતં ચ બહલં સ્નિગ્ધં ગૈરિકોદકસન્નિભમ્ ॥
 માંસપેશીપ્રભં સ્કંદિ મંદગં કપદ્વષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

કુદ્ધથી બગડી ગયેલું લોહી, ધાણું જ ટાઢું હોવા છતાં, ચિકાસવાળું, ગેરનાં પાણીનાં સરખા દેખાવવાળું, માંસની પેશીના જેવું, સ્કંદિ અર્થાત્ બળદું અને મન્દ-ધીમી ગતિવાળું હોય છે.

દ્વિફલ રક્તનાં લક્ષણ દ્વિદોષબુદ્ધિ સંસૃષ્ટં

બન્ને દોષોથી બગડી ગયેલું લોહી, બન્ને દોષોથી બગડેલાં લોહીનાં લક્ષણોવાળું હોય છે.

ત્રિક્લ રક્તનાં લક્ષણ

ત્રિદુષ્ટં પૂતિગંધકમ્ ॥ સર્વલક્ષણસંયુક્તં કાંજિકામં ચ જાયતે ॥ ૧૧ ॥

ત્રિદોષથી બગડી ગયેલું લોહી, પરુના સરખી ગન્ધવાળું, ત્રિદોષથી બગડેલાં લોહીનાં લક્ષણોવાળું અને કાંઠનાં સરખું હોય છે.

વિષફલ રક્તનાં લક્ષણ

વિષદુષ્ટં ભવેત્ શ્યાવં નાસિકોન્માર્ગગં તથા ॥

વિલ્લં કાંજિકસંકાશં સર્વકુષ્ઠકરં बहु ॥ ૧૨ ॥

વિષથી બગડી ગયેલું લોહી, શ્યાવ-આશમાની રંગનું, ઉપરના ભાગના માર્ગ દ્વારા નાકમાંથી જનારું, કાચા પદાર્થના સરખી ગન્ધવાળું, કાંઠનાં જેવું અને ઘાણું કરીને સર્વ કુષ્ઠને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

સ્વચ્છ રક્તનાં લક્ષણ

ઇન્દ્રગોપપ્રમં જ્ઞેયં પ્રકૃતિસ્થમસંહતમ્ ॥

પ્રકૃતિસ્થ અર્થાત્ કોષ પાણુ જાતના વિકારથી રહીત એવું લોહી, ચોમાસામાં લાલ રંગનો ઇન્દ્રગોપ નામે જે છવડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેના રંગ સરખું અને પાતળું હોય છે.

કેાનું લોહી કાઢવું ? શોથે દાહૈઙ્ગપાકે ચ રક્તવર્ણેઙ્ગજઃ સ્વૃતૌ ॥ ૧૩ ॥

વાતરક્તે તથા કુષ્ઠે સપીઢે દુર્જયેઙ્ગનિલે ॥ પાણિરોગે શ્લીપદે ચ વિષદુષ્ટે ચ શોણિતે ॥ ૧૪ ॥

ગ્રંથ્યર્બુદાપત્તીશ્વરોગરક્તાધિમંથિષુ ॥ વિદારીસ્તનરોગેષુ ગાત્રાણાં સાદગૌરવે ॥ ૧૫ ॥

રક્તાભિષ્યંદતંદ્રાયાં પૂતિદ્રાણાસ્યદેહકે ॥ યકૃત્પ્લીહવિસર્પેષુ વિદ્યૌ પિટિકોદ્રમે ॥ ૧૬ ॥

કર્ણોછ્રાણવક્ત્રાણાં પાકે દાહે શિરોરુજિ ॥ રક્તપિત્તે ઉપદંશે રક્તસ્રાવઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શોથ, દાહ, અંગપાકરોગ, રક્તવર્ણુ શરીરરોગ, નાકાદિમાંથી લોહી પડવાનો રોગ, વાતરક્ત, કુષ્ઠ, પીડા સાથે ન મટાડી શકાય એવો અનિલ (વાત) રોગ, પાણિરોગ, શ્લી-પદ રોગ, વિષથી બગડેલાં લોહીનો રોગ, અન્થિ, અર્બુદ, અપચી, શુદ્ર રોગ, રક્તાધિ મન્થ (નેત્ર રોગ વિશેષ) વિદારી રોગ, સ્તન રોગ, ગાત્રો-અવયવો ગળી જવાનો રોગ, ગાત્રો-અવયવો ભારી થઇ જવાનો રોગ, રક્તાભિષ્યન્દ રોગ, તન્દ્રા રોગ; નાક, મોઢું અને શરીર, એ સર્વ ઠેકાણેથી પરુના સરખી દુર્ગન્ધ નીકળવાનો રોગ, યકૃત રોગ, પ્લીહા રોગ, વિસર્પ રોગ. વિદ્રધિ રોગ, શરીરે પિટિકા થયાનો રોગ; કાન, હોઠ, નાક અને મોઢું, એ સર્વ સ્થળો પાકવાનો રોગ; કાન, હોઠ, નાક અને મોઢું, એ સર્વ સ્થળે દાહ-અળત્રા થવાનો રોગ, મસ્તકપીડા રોગ, ઉપદંશ રોગ અને રક્તપિત્ત રોગ, એ સર્વ રોગોવાળા રોગીઓનાં શરીરમાંથી લોહી કાઢવું, એ અતિ ઉત્તમ (ઉપાય) છે.

રક્તસ્રાવ શાથી કરવો ?

एषु रोगेषु शुर्गैर्वा जलौकालाबुक्तरपि ॥

अथवापि शिरामोक्षैः कुर्याद्रक्तवृत्तिं नरः ॥ ૧૮ ॥

ઉપર કહેલા રોગવાળા રોગીઓના શરીરમાંથી, શિંગડું મૂકીને લોહી કાઢવું, જો વળગાડીને લોહી કાઢવું, તુંબડી મૂકીને લોહી કાઢવું અને છરી ચાકુવડે શિરા-નસ ખોલીને લોહી કાઢવું.

કયા કયા રોગીને ન કુર્વીત શિરામોક્ષં કૃશસ્યાતિત્યવાયિનઃ ।
શિરામોક્ષ ન કરવો ? ક્લીબસ્ય મીરોર્ગમિષ્ણ્યાઃ સૂતિકાપાંડુરોગિણામ્ ॥૧૧॥
પંચકર્મવિશુદ્ધસ્ય પીતસ્નેહસ્ય ચાર્શસામ્ ॥

સર્વોગશોથયુક્તાનામુદરિશ્વાસકાસિનામ્ ॥૨૦॥ છર્શતીસારયુક્તાનામતિસ્વિન્નતનોરપિ ॥

ઝ્ઞાષોઢશવર્ષસ્ય ગતસપ્તિકસ્ય ચ ॥૨૧॥ આઘાતસુતરક્તસ્ય શિરામોક્ષો ન શસ્યતે ॥

કૃશ, અતિ વિષયાસક્ત, નપુંસક, ભીરુ, ગલ્મિણી સ્ત્રી, સૂતિકા રોગી, પાણ્ડુ રોગી, પાંચ કર્મો (૧ વમન, ૨ રક્તોત્સર્ગ, ૩ મલોત્સર્ગ, ૪ સ્વેદોત્સર્ગ અને શ્વાસવિમોચન અથવા ૧ વમન, ૨ વિરેચન, ૩ નસ્ય, ૪ નિરુદ્ધ અસ્તિ અને ૫ અનુવાસન અસ્તિ, એ પાંચ કર્મો)થી શુદ્ધ થયેલો રોગી, સ્નેહપાન કરેલો રોગી, અર્શરોગી, આખે શરીરે સોજવાળો રોગી, ઉદર રોગી, શ્વાસ રોગી, કાસ રોગી, છર્દિ અને અતિસાર રોગી, શરીરની અન્દરથી ધણો પરસેવો કાઢેલો, સોલ વર્ષની અન્દરનો રોગી, સિન્તેર વર્ષની ઉપરનો રોગી, વાગવાને લીધે જેના શરીરમાંથી લોહી નીકળતું હોય તેવો રોગી, એ સર્વ પ્રકારના રોગીઓનાં શરીરની શિરા-નસ, છરી-ચાકુવડે ખોલીને લોહી કાઢવું નહીં.

જો વડે ક્યારે લોહી કાઢવું ?
एषां चात्ययिके योगे जलौकामिस्तु निर्हरेत् ॥ २२ ॥
લોહી ન કાઢવા લાયક ઉપરના રોગીઓને, લોહી કાઢ્યા સિવાય ન મટે એવા વ્યાધિઓ થયા હોય ત્યારે જો મૂકીને લોહી કાઢવું.

અસ્ત્રાવડે ક્યારે લોહી કાઢવું ?
तथापि विषयुक्तानां शिरामोक्षोऽपि शस्यते ॥
લોહી ન કાઢવા લાયક ઉપરના રોગીઓનું શરીર, જે વિષવાળું હોય, તો અસ્ત્રાથી-છરીથી નસ ખોલીને લોહી કાઢવું.

વાતદુષ્ટ રક્ત સાથી કાઢવું ?
गोशृंगेण जलौकामिरलावुभिरपि त्रिधा ॥ २३ ॥
વાતપિત્તકફૈરુષ્ટં શોણિતં સ્ત્રાવયેદ્બુધઃ ॥
વાતથી અગરેલું લોહી, ગાયના શિંગડાંથી કાઢવું.

પિત્તદુષ્ટ રક્ત સાથી કાઢવું ? પિત્તથી અગરેલું લોહી, જળોથી કાઢવું.

કફદુષ્ટ રક્ત સાથી કાઢવું ? કફથી અગરેલું લોહી, તુંબડીથી કાઢવું.

દ્વિદોષદુષ્ટ રક્ત સાથી કાઢવું ? દ્વિદોષાભ્યાં તુ સંસૃષ્ટં ત્રિદોષૈરપિ દૂષિતમ્ ॥ ૨૪ ॥
શોણિતં સ્ત્રાવયેદ્યુક્ત્યા શિરામોક્ષઃ પદૈસ્તથા ॥

દ્વિદોષથી અગરેલું લોહી, યુક્તિવડે અસ્ત્રાથી-છરીથી નસ ખોલીને કાઢવું અથવા પદ અર્થાત્ અગડી ગયેલાં લોહીનાં સ્થાનકની ઉપરનો ભાગ અને નીચેનો ભાગ, લૂગડાં અથવા દોરીવડે ખાંધીને પછી તે અગરેલાં લોહીવાળાં સ્થાનકપર અસ્ત્રા અથવા છરીવડે ટોંચા કરીને-મારીને લોહી કાઢવું.

ત્રિદોષકુષ્ટ રક્ત રાથી ત્રિદોષથી બગડેલું લોહી, યુક્તિવડે અસ્ત્રાથી-છરીથી નસ ખોલીને કરેલું ? કાઢવું અથવા પદ અર્થાત્ બગડી ગયેલાં લોહીનાં સ્થાનકની ઉપર-નો ભાગ અને નીચેનો ભાગ, લૂગડાં અથવા દોરીવડે બાંધીને પછી તે બગડેલાં લોહીવાળાં સ્થાનકપર અસ્ત્રા અથવા છરીવડે ટોંચા કરીને-મારીને લોહી કાઢવું.

ગાયનું શિંગડું કેટલા ભાગમાંથી લોહી ખેંચે ? ગૃહ્ણતિ શોણિતં શૃંગં દશાંગુલમિતં બલાત્ ॥ ૨૫ ॥ લોહી કાઢવા માટે મૂકલી શિંગડી, પોતાની આસપાસની દશ આંગળ પર્યન્ત જગ્યાની અન્દરનું લોહી ખેંચી લે છે.

જળો કેટલા ભાગમાં-થી લોહી ખેંચે ? જલૌકા હસ્તમાત્રં ચ લોહી કાઢવા માટે મૂકલી જળો, પોતાની આસપાસની એક હાથ પર્યન્ત જગ્યાની અન્દરનું લોહી ખેંચી લે છે.

તુંબડી કેટલા ભાગમાં-થી લોહી ખેંચે ? તુંબી ચ દ્વાદશાંગુલમ્ ॥ લોહી કાઢવા માટે મૂકલી તુંબડી, પોતાની આસપાસની બાર આંગળ પર્યન્ત જગ્યાની અન્દરનું લોહી ખેંચી લે છે.

પદમેંગુલમાત્રેણ પદમેંગુલમાત્રેણ લોહી કાઢવા માટે કરેલું પદ અર્થાત્ બગડી ગયેલાં લોહીના સ્થાનકની ઉપર નીચેનો ભાગ વસ્ત્ર અથવા દોરીવડે બાંધીને પછી તે બગડેલાં લોહીવાળાં સ્થાનકપર અસ્ત્રા અથવા છરીના જે ટોંચા કરવા-મારવા, તે ટોંચા, પોતાની આસપાસની એક આંગળ પર્યન્ત જગ્યાની અન્દરનું લોહી ખેંચી લે છે.

શિરામોક્ષ કેટલા ભાગમાંથી લોહી ખેંચે ? શિરા સર્વોગ્ગશોધિની ॥ ૨૬ ॥ લોહી કાઢવા માટે શિરામોક્ષ કરવાથી અર્થાત્ અસ્ત્રા-છરીવડે નસ ખોલવાથી, આખા શરીરનું લોહી શુદ્ધ થાય છે.

રક્તશ્રાવ ક્યારે ન થાય ? શીતે નિરન્ને મૂર્ચ્છાયાં તન્દ્રાભીતિમદશ્મૈઃ ॥ યુતાનાં ન સ્વેદ્રક્તં તથા વિષ્ણુસંગિનામ્ ॥ ૨૭ ॥

શીત કાળની-ટાઢની અન્દર મનુષ્યના શરીરમાંથી લોહી નીકળતું નથી અર્થાત્ રક્તશ્રાવ થતો નથી.

રક્ત ક્યારે ન નીકળે ? ભુખ્યો, મૃચ્છાં આવેલો, તન્દ્રાવાળો, ભયયુક્ત, મદવાળો, શ્રમ-વાળો અને જાડો પેશાબ બંધ થઈ ગયેલો, એ સર્વ લક્ષણવાળો જે રોગી હોય, તેના શરીરમાંથી લોહી નીકળતું નથી અર્થાત્ રક્તશ્રાવ થતો નથી.

બગડેલું લોહી ક્યા અપ્રવર્તિનિ રક્તે ચ કુછચિત્રક્તૈર્નયૈઃ ॥ પ્રહારથી બહાર કાઢવું ? મદયેદ્વગ્નવક્ત્રં ચ તેન સમ્યક્ પ્રવર્તેતે ॥ ૨૮ ॥

શરીરની અન્દરનાં બગડેલાં લોહીને, બહાર કાઢવાની ક્રિયાઓ કર્યા છતાં પણ જે તે બગડેલું લોહી બહાર ન નીકળે તો પછી કઠ, ચિત્રો અને સિન્ધાલુણ, એ ત્રણે ઔષધો

સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને, પછી તે ચૂર્ણને, લોહી બહાર નીકળવા માટે કરેલાં વિન્ધના મોઢાપર ચાળવું એટલે સારી પેઠે લોહી સવવા માંડશે.

અગરેલું લોહી ક્યારે તસ્માન્ન શીતે નાત્યુષ્ણે ન સ્વિન્ને નાતિતાપિતે ॥

બહાર કાઢવું? પીત્વા ચવાગૂ તૃપ્તસ્ય શોણિતં સ્વાચ્ચેદુધઃ ॥ ૨૯ ॥

જ્યારે બહુ ઠંડી-ટાઢ ન પડતી હોય અને ગરમી ન પડતી હોય, તેવે સમયે રોગીના શરીરમાંથી અગરેલું લોહી કાઢવું.

કેવા રોગીના શરીરમાંથી જે રોગીના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢ્યો ન હોય અને શરીર અગરેલું લોહી કાઢવું? ઘણું તપેલું ન થયું હોય, તે રોગીના શરીરમાંથી જ અગરેલું લોહી કાઢવું.

રોગીનું અગરેલું લોહી જે રોગીનું અગરેલું લોહી કાઢવું હોય તેને, ચવાગૂ પીવરાવી, શું પાધને કાઢવું? તૃપ્ત કરીને, પછી ઘેઘે તેનું અગરેલું લોહી કાઢવું.

અતિશય લોહી ક્યારે વહે છે?

અતિસ્વિન્નસ્યોષ્ણકાલે તથૈવાતિશિરાવ્યધાત્ ॥ અતિપ્રવર્તેતે રક્તં અતિશય પરસેવો કાઢ્યો હોય અથવા ગરમીનો-ઉષ્ણકાલનો-ઉનાળાનો વખત હોય અથવા શિરા-નસ અતિ ચીરાઈ ગઈ હોય

તો, શરીરની અન્દર રહેલું લોહી અતિશય વહેવા માટે છે.

વહેતું લોહી અન્ધ કરવાનો પહેલો ઉપાય

તત્ર કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥ ૩૦ ॥

અતિપ્રવૃત્તે રક્તે ચ લોપ્રસર્જરસાંજનૈઃ ॥

ચવગોધૂમચૂર્ણૈર્વા ધવધન્વનૈર્ગૈરિક્તૈઃ ॥ ૩૧ ॥

સર્પનિર્મોકચૂર્ણૈર્વા મસ્મના ક્ષૌમવલ્લયોઃ ॥ મુલં વ્રણસ્ય બઘ્વા ચ શીતૈશ્વોપચરેત્ વ્રણમ્ ॥ ૩૨ ॥

. એ રીતે અતિશય લોહી વહેવા માટે તો તે વહેતું લોહી અન્ધ કરવાની ક્રિયા નીચે પ્રમાણે કહું છું:-લોદર, રાજ અને રસવન્તી, એ ત્રણે ઔષ્ધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ત્રણના મોઢાપર દબાવી, તેનાપર પાટો બાંધીને પછી તેનાપર શીતોપચાર કરવો અર્થાત્ પાણીની ધાર કરવી કે ચન્દનાદિનો લેપ કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.

વહેતું લોહી અન્ધ કરવાનો બીજો ઉપાય

જવ અને ઘઉં લઈ, એ બન્નેનો લોટ કરીને પછી તે લોટને ત્રણના મોઢાપર દબાવી, તેનાપર પાટો બાંધીને પછી તેનાપર શીતોપચાર કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.

વહેતું લોહી અન્ધ કરવાનો ત્રીજો ઉપાય

ધાવડો, ધમાસો (ભા. પ્ર. ધન્વરો) અને ગેરુ, એ ત્રણે ઔષ્ધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ત્રણના મોઢાપર દબાવી તેનાપર પાટો બાંધીને પછી તેનાપર શીતોપચાર કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.

વહેતું લોહી અન્ધ કરવાનો ચોથો ઉપાય

સર્પની કાંચળીનું ચૂર્ણ એટલે સર્પની કાંચળી લઈ, તેને બાળી, તેની રાખ કરીને, પછી તે રાખને, ત્રણના મોઢાપર દબાવી, તેનાપર પાટો બાંધીને, પછી તેનાપર શીતોપચાર કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.

- વહેતું લોહી અન્ધ કર-
વાનો પાંચમો ઉપાય
- વહેતું લોહી અંધ કર-
વાનો છઠ્ઠો ઉપાય
- ફેડેલી-ચીરેલી નસને પાછી ઉપલા લાગમાં ફેડવી એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.
- વા દહેત્સારેણ વાડમિના ॥
જે લોહી અન્ધ ન થાય તો તે ચીરેલી-ફેડેલી નસવાળા વિન્ધપર
ટપકણુખારાદિ ક્ષાર મૂકવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.
- વહેતું લોહી અન્ધ કર-
વાનો આઠમો ઉપાય
- જે લોહી અન્ધ ન થાય તો તે ચીરેલી-ફેડેલી નસવાળા વિન્ધને
અમિથી ડાંભવું એટલે વિન્ધપર અમિનો ડાંભ દેવો, એટલે લોહી
વળં કષાયઃ સંધતે [વહેતું અન્ધ થશે.
- રક્તપ્રણ સંક્રાન્ધાધને
ક્યારે પૂરાય?
- કપાય (લોદરાદિ) ઔષધાદિ, લોહી નીકળતાં વિન્ધપર મૂકવું
એટલે વિન્ધને સંક્રાન્ધીને પૂરે છે, તેથી લોહી વહેતું અન્ધ થાય છે.
- રક્તપ્રણમાંનું રક્ત
શાથી જામે?
- શીતોપચારવાળું ઔષધ (પાણી આદિ), લોહી નીકળતાં વિન્ધ
પર મૂકવું-રેડવું એટલે લોહી જામી જાય છે, તેથી લોહી વહેતું અન્ધ થાય છે.
- રક્તપ્રણનું મુખ કયું
ઔષધ ખાજે?
- વ્રણાસ્યં પાચયેત્ ક્ષારો
ક્ષારાદિ (ટપકણુખારાદિ) ઔષધ, વિન્ધનું મોઢું ખાજે છે, તેથી
લોહી વહેતું અન્ધ થાય છે.
- રક્ત વહેનારી શિરા
શાથી સંક્રાન્ધાય?
- દાહઃ સંકોચયેચ્છિરામ્ ॥
અમિનો ડાંભ દેવાથી લોહી વહેનારી શિરા-નસ સંક્રાન્ધાધ જઈને
લોહી વહેતું અન્ધ થાય છે.
- ડાખા વૃષણનો સોળો
કેમ ઉતરે?
- વામાંઢશોથે દક્ષસ્ય કરસ્યાંગુષ્ઠમૂલજામ્ ॥ ૩૪ ॥
દહેચ્છિરાં વ્યૂલ્યયે તુ વામાંગુષ્ઠશિરાં દંહેત્ ॥
શિરાદાહપ્રભાવેન મુક્કશોથઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૩૫ ॥
- રોગીના ડાખા વૃષણપર જે સોળે ચઢ્યો હોય તો જમણા હાથના અંગુઠાના મૂલની
શિરા-નસપર ડાંભ દેવો એટલે વૃષણપરનો સોળો ઉતરી જાય છે.
- જમણા વૃષણનો સોળો
કેમ ઉતરે?
- રોગીના જમણા વૃષણપર જે સોળે ચઢ્યો હોય તો ડાખા હાથના
અંગુઠાના મૂલની શિરા-નસપર ડાંભ દેવો, એટલે વૃષણપરનો સોળો
ઉતરી જાય છે. એ પ્રમાણે ડાંભ દેવાથી વૃષણપરનો સોળો ઉતરે છે.
- વિષ્ણુચિ શાથી મટે?
- વિષ્ણુચ્યાં પાદદાહેન જાયતેડમેઃ પ્રદીપનમ્ ॥
સંકુર્વતિ યતસ્તેન રસહલેખ્યવહાઃ શિરાઃ ॥ ૩૬ ॥

રોગીને જે વિષુચિ રોગ થયો હોય તો રોગીના પગનાં તળિયાંપર-તળીપર (મીઠું નાંખેલી છાશમાં ખોળેલો લૂગડાંનો કટકા વીંટીને, પછી તે કટકાપર) અગ્નિની અન્દર ધગાવેલો-ગરમ કરેલો તવીથો ફેરવવો. એવી રીતે થોડોક વખત સૂધી વારંવાર (મીઠું નાંખેલી છાશ છાંટીને) ગરમ કરેલો તવીથો ફેરવવાથી, રસ અને કફને વહેનારી ધમની નામની નસ, સંક્રાન્ત્યાદિ જઠને તથા અગ્નિ, પ્રદીપ્ત થઈને વિષુચિ રોગ મટી જાય છે.

યકૃત્ શાથી મટે ? યદા વૃદ્ધિર્યકૃત્પ્લીહોઃ શિશોઃ સંજાયતેડસ્રજઃ ॥

તદા તત્સ્થાનદાહેન સંકુચંત્યસ્રજઃ શિરાઃ ॥૩૭॥

આલકનાં પેટની અન્દર જમણી આબુએ યકૃત્-મુંઝારા નામે જે ગાંઠ છે, તે ગાંઠ જે વધવા માટે તો, તે જગાએ ડાંલ દેવા, એટલે તે જગાએ રહેલી મૂળ શિરા-નસ સંક્રાન્ત્યાદિ જઠને પછી તે યકૃત્-મુંઝારાની ગાંઠ મટી જાય છે, ઓસરી જાય છે અર્થાત્ તેના મૂળ રૂપમાં આવી જાય છે.

પ્લીહા શાથી મટે ? આલકનાં પેટની અન્દર ડાબી આબુએ પ્લીહા-અરલ નામે જે ગાંઠ છે, તે ગાંઠ જે વધવા માટે તો, તે જગાએ ડાંલ દેવા, એટલે તે જગાએ રહેલી મૂળ શિરા-નસ સંક્રાન્ત્યાદિ જઠને પછી તે પ્લીહા-અરલની ગાંઠ મટી જાય છે, ઓસરી જાય છે અર્થાત્ તેના મૂળ રૂપમાં આવી જાય છે.

અગરેલું બધું લોહી રક્તે દુષ્ટેડ્વશિષ્ટેડપિ વ્યાધિર્નૈવ પ્રકુચ્યતિ ॥

શા માટે ન કાઢવું ? અતઃ સ્નાન્યં સાવશેષં

શરીરમાંનું અગરેલું લોહી (કાઢવા ટાણે) કદી થોડુંક બાકી રહી જાય, તોપણ વ્યાધિ પ્રક્રોપ પામતો નથી, એટલા માટે જે અગરેલું લોહી કાઢવું તે, (કાઢતી વખતે જ) થોડું વધારે લોહી શા માટે રક્તે નાતિક્રમો હિતઃ ॥૩૮॥ [રાખીને કાઢવું.

ન કાઢવું ? કારણ કે વધારે લોહી કાઢવું, એ હિત કરનારું થતું નથી.

વધારે લોહી કાઢવાથી આંધ્યમાક્ષેપકં તૃષ્ણાં તિમિરં શિરસો રુજમ્ ॥

કયા કયા ઉપદ્રવો પક્ષાઘાતં શ્વાસકાસૌ હિક્કાં દાહં ચ પાંડુતામ્ ॥ ૩૯ ॥

થાય છે ? કુહતેડતિસ્તં રક્તં મરણં વા કરોતિ ચ ॥

જે શરીરમાંથી બહુ જ લોહી નીકળ્યું હોય તો, આંધ્ય, આક્ષેપક, તૃષ્ણા, તિમિર, શિરો રોગ, પક્ષાઘાત, શ્વાસ, કાસ, હિક્કા, દાહ અને પાણુ રોગ, એ સર્વ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મરણ પણુ કરે છે.

શા માટે લોહીનું રક્ષણ દેહસ્યોત્પત્તિરસ્રજા દેહસ્તેનૈવ ધાર્યતે ॥ ૪૦ ॥

કરવું ? વિના તેન વ્રજેજીવો રક્ષેદ્રક્તમતો બુધઃ ॥

લોહીથકી દેહની ઉત્પત્તિ થયેલ છે અને તે જ લોહી, શરીરને ધારણ કરે છે, પણ તે લોહી વગર જીવ રહેતો નથી, એટલા માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે લોહીનું રક્ષણ કરવું.

લોહી અન્ધ કરવા માટે
શીતોપચારથી થયેલા
ઉપદ્રવોનો ઉપાય

શીતોપચારૈઃ કુપિતે છુતરક્તસ્ય મારુતે ॥ ૪૧ ॥

કોષ્ઠેન સર્પિષા શોથં સમ્યથં પરિષેચયેત ॥

શરીરની અન્દર કરેલાં પ્રણુમાંથી ધણું લોહી વહી જતું હોય તો તે પ્રણુપર પ્રથમ કરેલા શીતોપચારથી વાયુ ક્રોધાયમાન થઈને પ્રણુને ઠેકાણે લવક લવક સાથે સોળે થયો હોય તો, તેનાપર જરાતરા ઉંતું કરેલું ઘી રેડવું.

લોહી વહેવાપર કયા
કયા જનાવરોનો રસ
પાવો ?

ક્ષીણસ્યૈણશશોરબ્રહરિણચ્છાગમાંસજઃ ॥ ૪૨ ॥

રસઃ સમુચિતઃ પાને ક્ષીરં વા ષષ્ટિકા હિતાઃ ॥

શરીરમાંથી લોહી વહેવાને લીધે ક્ષીણ થયેલા રોગીને, કાળીઆર હરણુ, શશલું, ઘેટું, હરણુ અને બકરો, એ સર્વનાં માંસનો રસ પાવાથી સારું થાય છે.

લોહી વહેવાપર શેનું
દૂધ પાડું ?

શરીરમાંથી લોહી વહેવાને લીધે ક્ષીણ થયેલા રોગીને, ગાયનું દૂધ પાવાથી સારું થાય છે.

કેવા ચોખ્ખાની ખીર
ખવરાવવી ?

શરીરમાંથી લોહી વહેવાને લીધે ક્ષીણ થયેલા રોગીને સાડ દિવસે પાકેલા ચોખ્ખાની ખીર ખવરાવવાથી સારું થાય છે.

બરોબર રીતે લોહી
કાઢવું કયારે બળવું ?

પીઢાશાંતિર્લુપ્ત્વં ચ વ્યાધેરુદ્ધેક્ષસંક્ષયઃ ॥ ૪૩ ॥

મનઃસ્વાસ્થ્યં મંબેચ્છિહં સમ્યગ્વિભાવિતેષ્ટજિ ॥

શરીરની અન્દરથી બરોબર રીતે લોહી કાઢવું હોય તો, શરીરમાંની પીઢા શાંત થાય છે, શરીર હલકું-ફેરું થાય છે, વ્યાધિના વધારાનો સારી રીતે નાશ થાય છે અને મન પણ સ્વસ્થ થાય છે. એ સર્વ ચિહ્નો સારી રીતે લોહી વહેવાના છે.

લોહી કઢાવ્યા પછી
બળ ન આવે ત્યાં સુધી
કેમ વર્તવું ?

વ્યાયામમૈથુનક્રોધશીતજ્ઞાનપ્રવાતકાન્ ॥ ૪૪ ॥

एकाशनं दिवा निद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् ॥

शोकं वादमजीर्णं च त्यजेदाबलदर्शनात् ॥ ४५ ॥

લોહી કઢાવ્યા પછી શરીરની અન્દર બળ ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી વ્યાયામ-પરિશ્રમ કરવો નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, ક્રોધ પણ કરવો નહિ, ટાઢા પાણીથી નહાવું નહિ, ઘણા સખત પવનમાં બેસવું નહિ, એક વખત ખાવાની ટેવ રાખવી નહિ, દિવસે સૂઈ જવું નહિ, ખારું, ખાટું, તથા તીખું ખાવું નહિ, શોક કરવો નહિ, વાદ કરવો નહિ અને અજીર્ણ પણ થવા દેવું નહિ.

એ રીતે કામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં રક્તસ્રાવવિધિ નામે ખારમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૧૩ મો, નેત્રકર્મવિધિ

નેત્રપર કરવાનાં સેકાદિ સેક આશ્વોતનં પિણ્ડી બિહાલસ્તર્પણં તથા ॥

સાત કર્મનાં નામો પુટપાકોડજનં ચૈમિઃ કલ્પનૈત્રમુપાચરેત ॥ ૧ ॥

સેક, આશ્વોતન, પિણ્ડી, બિહાલ, તર્પણ, પુટપાક અને અંજન, આ સાત કલ્પ અર્થાત્ કલ્પના (કલ્ક) કહેલ છે, આ કલ્પના(કલ્ક)થી નેત્રપર ઉપચાર કરવો.

સેકનાં લક્ષણ સેકસ્તુ સૂક્ષ્મધારામિઃ સર્વસ્મિન્નયને હિતઃ ॥

મીલ્તિલક્ષસ્ય મર્ત્યસ્ય પ્રદેયશ્ચતુરંગુલાત્ ॥ ૨ ॥

હવે સેકની પહેલી વિધિનાં લક્ષણ કહું છું:-મનુષ્યની દુઃખતી આંખ બંધ કરાવીને પછી આંખના બન્ને ડોળાપર, ચાર આંગળ ઉંચેથી દૂધાદિ પ્રવાહી પદાર્થની જે ઝીણી ધાર કરવી, તેનું નામ સેક જાણવું.

સ્નેહન સેક સ ચાપિ સ્નેહનો વાતે

વાતનેત્રરોગ હોય તો અર્થાત્ નેત્રની અન્દર વાયુ ક્રોપાયમાન્ થયો હોય તો, દૂધાદિ સ્નેહન પદાર્થની જે ઝીણી ધાર કરવી, તેનું નામ સ્નેહન સેક જાણવું.

રોપણ સેક રક્તે પિત્તે ચ રોપણઃ

હોહિત નેત્રરોગ અથવા પિત્ત નેત્રરોગ હોય તો અર્થાત્ નેત્રની અન્દર લોહીક્રોપાયમાન્ થયું હોય વા નેત્રની અન્દર પિત્તક્રોપાયમાન્ થયું હોય તો, જેડીમધ, લોદર, હરડાં, બેહેડાં અને આંખળાં, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, દૂધાદિ પ્રવાહી પદાર્થમાં વાટી, તેને લૂગડાંવતી ગાળી લઇને, પછી તે પ્રવાહી પદાર્થની જે ઝીણી ધાર કરવી, તેનું નામ રોપણ સેક (ત્રણ ભરીને આણનાર) જાણવું.

લેખન સેક લેખનશ્ચ કફે કાર્યઃ

કફનેત્રરોગ હોય તો અર્થાત્ નેત્રની અન્દર કફ ક્રોપાયમાન્ થયો હોય તો, શુણ્ઠ અને મરી આદિ તીક્ષ્ણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીમાં વાટી, તેને લૂગડાંવતી ગાળી લઇને, તે પ્રવાહી પદાર્થની જે ઝીણી ધાર કરવી, તેનું નામ લેખન સેક જાણવું.

સ્નેહન સેક કેટલો તસ્ય માત્રાઽધુનોચ્યતે ॥ ૩ ॥

વખત કરવો? ષડ્વાક્ષતૈઃ સ્નેહનેષુ

હવે તે સેક કેટલો વખત સૂધી કરવો? તેનું નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ કહું છું:-સ્નેહન સેક, એકથી છસો સૂધીનાં આંકડા, જેટલા વખતમાં બોલાઈ રહે, તેટલા વખત સૂધી કરવો.

રોપણ સેક કેટલો વખત ચતુર્મિથૈવ રોપણે ॥

કરવો? રોપણસેક, એકથી ચારસો સૂધીના આંકડા જેટલા વખતમાં બોલાઈ રહે, તેટલા વખત સૂધી કરવો.

લેખનસેકકેટલો વખત વાક્ષતૈથ ત્રિમિઃ કાર્યઃ સેકો લેખનકર્મણિ ॥ ૪ ॥

કરવો ? લેખનસેક, એકથી ત્રણસો સ્વધીના આંકડા જેટલા વખતમાં બોલાઈ રહે, તેટલા વખત સ્વધી કરવો.

સેક ક્યારે કરવો ? કાર્યસ્તુ દિવસે સેકો રાત્રૌ ચાત્યયિકે ગદે ॥

ડોળાપર જે સેક કરવાનો, તે સેક, દિવસના જ કરવો, અને જે રોગે જોરે કર્યું હોય તો રાતના પણ સેક કરવો.

એરજડકુઝ સેક એરજડકવત્રમૂલૈઃ શૃતમાજં પયો હિતમ્ ॥ ૫ ॥

મુલોષ્ણં સેચનં નેત્રે વાતાભિષ્યન્દનાશનમ્ ॥

એરંડાની છાલ, પાંદડાં અને શૃણિયાં લઈ, એ ત્રણેને ઝીણું છૂંદી, મિશ્ર કરી, બકરીના દૂધમાં ઉકાળી, એઓને, લૂગડાંથી ગાળી લઈને, પછી એ ગાળી લીધેલ દૂધ, સહેવાય એવું થાય ત્યારે, તેની ઝીણી ધાર આંખના ડોળાપર કરવાથી, વાતાભિષ્યન્દ નેત્રરોગ મટી જાય છે.

સસૈન્ધવકુઝ સેક પરિષેકો હિતં નેત્રે પયઃ કોષ્ણં સસૈન્ધવમ્ ॥ ૬ ॥

રજનીદારુસિદ્ધં વા સૈન્ધવેન સમન્વિતમ્ ॥

વાતાભિષ્યન્દશમનં હિતં મારુતપર્યયે ॥ ૭ ॥ શુષ્કાક્ષિપાકે ચ હિતમિદં સેચનકં તથા ॥

બકરીનાં દૂધને ઉકાળી, તેને હેડે ઉતારીને તેમાં સિન્ધાલુણ નાંખવું અને સિન્ધાલુણ ઓગળી જાય કે, તરત તે દૂધને લૂગડાંથી ગાળી લઈને પછી એ ગાળી લીધેલ દૂધ, સહેવાય એવું થાય ત્યારે તેની ઝીણી ધાર, આંખના ડોળાપર કરવાથી, વાતાભિષ્યન્દ, વાતપર્યય અને શુષ્કાક્ષિપાક મટે છે.

હળદર અને દેવદારુ—દેવદાર, એ બન્નેને એકઠાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને બકરીના દૂધમાં ઉકાળી, એઓને લૂગડાંથી ગાળી લઈને, પછી એ ગાળી લીધેલ દૂધ સહેવાય એવું થાય ત્યારે, તેની ઝીણી ધાર આંખના ડોળાપર કરવાથી, વાતાભિષ્યન્દ, મારુતપર્યય—વાતપર્યય અને શુષ્કાક્ષિપાક નેત્ર રોગ મટી જાય છે.

હળદર, દેવદારુ અને સિન્ધાલુણ, એ ત્રણેને એકઠાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને બકરીના દૂધમાં ઉકાળી, એઓને લૂગડાંથી ગાળી લઈને, પછી એ ગાળી લીધેલ દૂધ, સહેવાય એવું થાય ત્યારે, તેની ઝીણી ધાર આંખના ડોળાપર કરવાથી, વાતાભિષ્યન્દ, મારુતપર્યય અને શુષ્કાક્ષિપાત રોગ મટી જાય છે.

સાબરં મધુકં તુલ્યં ઘૃતમૃષ્ટં મુચ્ચૈર્ણિતમ્ ॥ ૮ ॥

છાગક્ષીરે ઘૃતં સેકાત્પિત્તરક્તાભિઘાતજિત્ ॥

લોદર અને જેઠીમધ, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, એમને મિશ્ર કરી, ઘીમાં તળી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને બકરીના દૂધમાં વાટી—લઈ, તેઓને લૂગડાંથી ઝાણી—ઝાણી લઈને, પછી એ ઝાણી—ઝાણી લીધેલાં દૂધની ઝીણી ધાર આંખનાં ડોળાપર કરવાથી, પિત્તવિકાર, રક્તવિકાર અને અભિઘાતજન્યવિકાર રોગ મટી જાય છે.

ત્રિક્ષ્ણા શીતાંબુસેક ત્રિફલોદ્રયષ્ટીભિઃ શર્કરામદ્રમુસ્તકૈઃ ॥ ૧ ॥

પિષ્ટૈઃ શીતાંબુના સેકો રક્તાભિષ્યન્દનાશનઃ ॥

હરડાં, ખેહુડાં, આંખળાં, લોદર, જેઠીમધ, શાકર અને નાગરમોથ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ટાઢા પાણીમાં વાટી-લઢી, તેઓને લૂગડાંથી છણી-છણી લઇને, પછી એ છણી-છણી લીધેલાં ટાઢાં પાણીની ધાર, આંખના ડોળાપર કરવાથી, રક્તાભિષ્યન્દ નેત્રરોગ મટી જાય છે.

લાક્ષાદિક અમ્બુસેક લાક્ષામધુકર્મજિષ્ઠા લોદ્રકાલાનુસારિવાઃ ॥ ૧૦ ॥

પુળ્લડીકયુતઃ સેકો રક્તાભિષ્યન્દનાશનઃ ॥

લાખ (પાપળાની વા ખેરડીની), જેઠીમધ, મજ્જા, લોદર, કપુરીમધુરી નામે વેલાનાં મૂળ અને ધોળું કમળ, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ટાઢા પાણીમાં વાટી-લઢી, તેઓને લૂગડાંથી છણી-છણી લઇને, પછી એ છણી-છણી લીધેલાં ટાઢાં પાણીની ધાર આંખના ડોળાપર કરવાથી, રક્તાભિષ્યન્દ નેત્ર રોગ મટી જાય છે.

શ્વેતલોઘ્ન ઉષ્ણાંબુસેક શ્વેતલોઘ્ન ઘૃતે મૃષ્ટં ચૂર્ણિતં પટવિસૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઉષ્ણામ્બુના વિમૃદિતં સેકાત્ચૂલઘ્નમંબકે ॥

ધોળું લોદર આણી, તેને ઘીમાં તળી, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને લૂગડાંથી ચાળીને પછી એ ચૂર્ણને, ઉનાં પાણીમાં વાટી-લઢી, તેમને લૂગડાંથી છણી-છણી લઇને, પછી એ છણી-છણી લીધેલાં ઉનાં પાણીની ધાર, આંખના ડોળાપર કરવાથી, નેત્રશ્વેત રોગ મટી જાય છે.

અથ આશ્વોતનં કાર્યં નિશાયં ન કથંચન ॥ ૧૨ ॥

આશ્વોતની વિધિ

ઉન્મીલિતેઽક્ષિણ દક્ષિણે ચેન્દુમિદ્વર્ચગુલાદિતમ્ ॥

હવે આશ્વોતનની વિધિનાં લક્ષણ કહું છું;—રોગીનાં નેત્ર ઉઘાડી, તે નેત્રના ડોળામાં એ આંગળીના જેટલે છેટે દૂધ, કાઢો અથવા રસ ઇલાદિનાં જે ટીપાંઓ નાંખવા, તેને આશ્વોતન કહે છે. તે આશ્વોતન કર્મ રાત્રિના કોઈ દિવસ કરવું નહિ.

લેખન આશ્વોતનમાં ચિન્દવોઽષ્ટૌ લેખનેષુ

કેટલાં ટીપાં નાંખવાં? રોગીના નેત્ર ઉઘાડી, તે નેત્રના ડોળામાં એ આંગળના જેટલે છેટે લેખન ઔષધોનાં જે આઠ ટીપાં પાડવાં, તેનું નામ “લેખન આશ્વોતન” જાણવું.

રેનેહન આશ્વોતનમાં શ્લેહને દશ ચિન્દવઃ ॥ ૧૩ ॥

કેટલાં ટીપાં નાંખવાં? રોગીનાં નેત્ર ઉઘાડી, તે નેત્રના ડોળામાં એ આંગળના જેટલે છેટે રેનેહન ઔષધોનાં જે દશ ટીપાં પાડવાં, તેનું નામ “રેનેહન આશ્વોતન” જાણવું.

રોપણે દ્વાદશ પ્રોક્તાઃ

રોપણ આશ્વોતનમાં રોગીનાં નેત્ર ઉઘાડી, તે નેત્રના ડોળામાં એ આંગળના જેટલે કેટલાં ટીપાં નાંખવાં? છેટે રોપણ ઔષધોનાં જે આર ટીપાં પાડવાં, તેનું નામ “રોપણ આશ્વોતન” જાણવું.

શીતકાળમાં કેવાં ટીપાં
નાંખવાં?

તે શીતે કોણરૂપિણઃ ॥

ઉપર જે ટીપાંઓ પાડવાનાં કહ્યાં, તે ટીપાંઓ, શીત કાળમાં ડોળાથી સહન થઈ શકે એમ કૈકે ઉનાં ઉનાં નાંખવાં.

ઉષ્ણકાળમાં કેવાં ટીપાં
નાંખવાં?

ઊષ્ણે ચ શીતરૂપાઃ સ્યુઃ સર્વત્રૈવૈષ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૪ ॥

ઉપર જે ટીપાંઓ પાડવાનાં કહ્યાં, તે ટીપાંઓ, ઉષ્ણ કાળમાં ટાઢાં નાંખવાં. આ પ્રમાણે સર્વ જગોએ નક્કી જાણી લેવું.

તિક્તસ્નિગ્ધ આશ્વો-
તન

વાતે તિક્તં તથા સ્નિગ્ધં

જે રોગીનાં નેત્રને વાત વિકાર થયો હોય, તે રોગીનાં નેત્રમાં બે આંગળનાં જેટલે છેટે કડવા અને ચિકણુ પ્રવાહીનાં જે ટીપાંઓ નાંખવાં, તેનું નામ “તિક્ત સ્નિગ્ધ આશ્વોતન” જાણવું.

પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥

મધુરશીતલ આશ્વો-
તન

જે રોગીનાં નેત્રને પિત્ત વિકાર થયો હોય, તે રોગીનાં નેત્રમાં બે આંગળનાં જેટલે છેટે મીઠા અને ટાઢા પ્રવાહીનાં જે ટીપાંઓ નાંખવાં, તેનું નામ “મધુરશીતલ આશ્વોતન” જાણવું,

તિક્તોષ્ણરુક્ષં ચ કફે ક્રમાદાશ્વોતનં હિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

તિક્તોષ્ણરુક્ષ
આશ્વોતન

જે રોગીનાં નેત્રને કફ વિકાર થયો હોય, તે રોગીનાં નેત્રમાં બે આંગળના જેટલે છેટે કડવા, ઉષ્ણ અને રુક્ષ પ્રવાહીનાં જે ટીપાંઓ

નાંખવાં, તેનું નામ “તિક્તોષ્ણરુક્ષ આશ્વોતન” જાણવું. આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રવાહીનાં ટીપાંઓ પડવાથી, તે ટીપાંઓ ગુણુકારક થઈ પડે છે.

આશ્વોતન કેટલા વ-
ખત સ્વધી આંખમાં
રાખવું?

આશ્વોતનાનાં સર્વેષાં માત્રા સ્યાદ્વાક્ષતં હિતમ્ ॥

નિમેષોન્મેષણં પુંસામેગુલ્યોશ્છોટિકાઽથવા ॥ ૧૬ ॥

ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા વાઙ્માત્રેયં સ્મૃતા બુધેઃ ॥

પાંપણ વીંચિને ઉઘાડવામાં જેટલો કાળ લાગે વા એકવાર ચપટી વગાડવામાં જેટલો કાળ લાગે વા એકવાર ગુરુ અક્ષર બોલવામાં જેટલો કાળ લાગે, તેટલા કાળને શુદ્ધિમાનો એક વાઙ્માત્રા કહે છે, એવી સેા વાઙ્માત્રા સ્વધી, સર્વ પ્રકારનાં આશ્વોતનો (આંખમાં નાંખેલાં ઔષધોનાં ટીપાંઓ) ધારણ કરવાં.

બિલ્વાદિપંચમૂલેન બૃહત્યેરંડશિષ્ઠિભિઃ ॥ ૧૭ ॥

પંચમૂલાદિ આશ્વોતન

કાથ આશ્વોતને કોણો વાતાભિષ્યન્દનાશનઃ ॥

ખીલી, અરણિ, અરફ્ફો, શવન, પાટલા-મં પાડળ, ઉભી ભોંયરિંગણી અને એરંડો, આ સાત ઔષધોનાં મૂળ અને શરગવાનાં મૂળની છાલ, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેનો કાઢો કરી, તે કાઢાને લૂગડાંથી ગાળી લઈને પછી એ ગાળી લીધેલા ઉકાળાનાં સહેવાય એવાં કૈકે ઉનાં ઉનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી, વાતાભિષ્યન્દ રોગ મટી જાય છે.

લોધરસાશ્ચાતન અંબુપિદ્ધિર્નિમ્બપત્રૈસ્ત્વચ્ચં લોધ્રસ્ય લેપયેત્ ॥ ૧૮ ॥
પ્રતાપ્ય વહ્નિના પિષ્ટા તદ્રસો નેત્રપૂર્ણાત્ ॥ વાતોત્થં રક્તપિત્તોત્થમભિષ્યન્દં વિનાશયેત્ ॥ ૧૯ ॥

કડવા લિખ્મડાનાં પાંદડાંને પાણીની અન્દર ચટણીના સરખાં ખારીક વાટી, પછી તે ચટણીને લોદરની છાલપર ચોપડી, પછી તે છાલને અમ્મિપર તપાવીને, પછી પાછી તે છાલને વાઠી-લઠી, તેનો રસ કાઢી, તે રસને લુગડાંથી ગાળીને, પછી તે રસનાં ટીપાં આંખની અન્દર નાંખવાથી, વાતજન્ય અને રક્તપિત્તજન્ય અભિષ્યન્દ રોગ મટી જાય છે.

ત્રિફલાશ્ચાતન ત્રિફલાશ્ચોતનં નેત્રે સર્વાભિષ્યન્દનાશનમ્ ॥
હરડાં, ખેહુડાં અને આંખળાં, એ ત્રણે ઔષધો સરખે વજને લઇ, તેઓનો કાઠો કરી, તે કાઠાને લુગડાંથી ગાળી લઇને પછી એ ગાળી લીધેલા ઉકાળાના સહેવાય એવાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી, સર્વાભિષ્યન્દ રોગ મટી જાય છે.

સ્ત્રીસ્તન્યાશ્ચાતન સ્ત્રીસ્તન્યાશ્ચોતનં નેત્રે રક્તપિત્તાનિલાર્તિજિત્ ॥ ૨૦ ॥
સ્ત્રીનાં ધાવણું ટીપું આંખમાં નાંખવાથી, રક્તપિત્તજન્ય અને વાતજન્ય પીડા મટી જાય છે.

ક્ષીરસર્પિષ્ઠાતન ક્ષીરસર્પિષ્ઠં વાપિ વાતરક્તરૂઙં જયેત્ ॥ [જાય છે.
દૂધની તરનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી વાતરક્તજન્ય પીડા મટી ઘીનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી, વાતરક્તજન્ય પીડા મટી જાય છે.

પિણ્ડી લક્ષણ પિણ્ડી કવલિકા પ્રોક્તા બદ્ધયતે પટ્વલ્લકૈઃ ॥ ૨૧ ॥
હવે પિણ્ડીની વિધિનાં લક્ષણ કહું છું:-ઔષધને વાટી, તેની કાળિયા જેવડી લુખડી કરી, તે લુખડીને આંખપર રાખીને-મૂકીને, તેનાપર રેશમનો પાટો બાંધેલો, તેનું નામ પિણ્ડી અથવા કવલિકા જાણવું.

કયા રોગપર પિણ્ડી નેત્રાભિષ્યંદયોગ્યા સા વ્રણેષ્વપિ નિબદ્ધયતે ॥ [પર બાંધવી.
બાન્ધવી ? એ પિણ્ડી-લુખડી, નેત્રાભિષ્યન્દ રોગપર અને નેત્રના વ્રણ-છિદ્ર-

તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચ- અભિષ્યન્દેઽધિમન્યે ચ સંજાતે શ્લેષ્મસંભવે ॥ ૨૨ ॥
નાદિ ક્રિયા ક્ષિમ્ધસ્વિન્નોત્તમાંગસ્ય શિરસ્તીક્ષ્ણર્વિરેચયેત્ ॥

કે પ્રકારને લીધે જે મનુષ્યને અભિષ્યન્દ અને અધિમન્ય રોગ થયા હોય, તે મનુષ્યના મસ્તકપર તેલાદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થ ચોપડી, મસ્તકની અન્દરથી પરસેવો કાઢીને પછી મનુષ્યનાં નાકની અન્દર તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નરથ આપીને મસ્તકનું શોધન કરવું.

લલાટશિરામોક્ષ અધિમન્યેષુ સર્વેષુ લલાટે વ્યધયેચ્છિરામ્ ॥ ૨૩ ॥
સર્વ પ્રકારના અધિમન્ય રોગોપર, કપાળપરની શિરા-નસ અસ્થાથી ફેડી-ચીરીને રક્ત કાઢવાથી, ઉપરનો તે રોગ મટી જાય છે.

બ્રૂવોરુપરિદાહ અશાન્તે સર્વથા મન્યે બ્રૂવોરુપરિ દાહયેત્ ॥
ઉપર કહેલા સર્વ ઉપયોગથી જે અધિમન્ય રોગો શાન્ત ન થાય, તો પછી ભગ્મરનાપર ડામ દેવો, એટલે અધિમન્ય રોગો મટી જશે.

અભિષ્યન્દ રોગો શાથી અભિષ્યન્દેષુ સર્વેષુ બ્રૂયાત્ પિષ્ટિકાં બુધઃ ॥ ૨૪ ॥
મટે છે? બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે, જે જે ઔષધો કહ્યાં હોય, તે તે ઔષધની
પિણ્ડી-લુબ્ધી-થેપલી-પોલિયાં કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, સર્વ
અભિષ્યન્દ રોગો મટી જાય છે.

સ્નિગ્ધોષ્ણ પિષ્ટિકા વાતાભિષ્યન્દશાન્ત્યર્થે સ્નિગ્ધોષ્ણા પિંડિકા ભવેત્ ॥ [શાંત થાય છે.
સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પિણ્ડી બાંધવાથી, વાતાભિષ્યન્દ નેત્ર રોગ
એરંદ પત્રાદિ ઇરંદપત્રમૂલત્વજ્ઞનિર્મિતા વાતનાશિની ॥ ૨૫ ॥
પિષ્ટિકા એરંડાનાં પાંદડાં, મૂળ અને છાલ એ ત્રણેને સારી પેટે વાટી-લદી,
તેમની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, વાતાભિષ્યન્દ રોગ મટે છે.

ધાત્રીપિણ્ડી પિત્તાભિષ્યન્દનાશાય ધાત્રીપિંડી સુખાવહા ॥
આંખજાને બારીક વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને
આંખપર મૂકીને, પાટાવડે બાંધવાથી, પિત્તાભિષ્યન્દ રોગપર સુખ થાય છે.

મહાનિર્બળોદ્ભૂતા પિણ્ડી મહાનિર્બળોદ્ભૂતા પિંડી પિત્તવિનાશિની ॥ ૨૬ ॥
પિણ્ડી બકાન નામે લીચ્છ્યાંની લીચ્છ્મેળીને વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-
થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, પિત્તાભિષ્યન્દ રોગ મટે છે.

શિશુપત્રકૃતા પિણ્ડી શિશુપત્રકૃતા પિંડી શ્લેષ્માભિષ્યન્દનાશિની ॥
શરગવાનાં પાંદડાંને વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને
આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, શ્લેષ્માભિષ્યન્દ મટી જાય છે.

નિર્બળપત્રકૃતા પિણ્ડી નિર્બળપત્રકૃતા પિંડી શ્લેષ્મપિત્તહરા ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥
કડવાલિચ્છ્યાંનાં પાંદડાંને વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી,
તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, કડ્ડપિત્તાભિષ્યન્દ મટી જાય છે.

ત્રિફલા પિષ્ટિકા ત્રિફલા પિંડિકા પ્રોક્તા નાશને શ્લેષ્મપિત્તયોઃ ॥
હરડાં, બેહેડાં અને આંખજાં, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે
લઈ, તેમને બારીક વાટી-લદી, તેમની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે
બાંધવાથી, કડ્ડપિત્તાભિષ્યન્દ મટી જાય છે.

લોધ્ર પિણ્ડી પિષ્ટ્રા કાંજિકતોયેન ઘૃતમૃષ્ટા ચ પિંડિકા ॥ ૨૮ ॥
લોધ્રસ્ય હરતિ ક્ષિપ્રમભિષ્યન્દમસુગદર્મ ॥

લોદરને ઘીની અન્દર તળી, પછી તેને કાંજીની અન્દર વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી
કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, રકતાભિષ્યન્દ જલદી મટી જાય છે.

શુષ્કથાદિ પિણ્ડી શુષ્કીનિબદ્ધૈઃ પિંડી સુલ્લોષ્ણા સ્વલ્પસૈન્ધવા ॥ ૨૯ ॥
ધાર્યાં ચક્ષુષિ સંયોગાત્ શોથકંઠ્યથાપદ્ધા ॥

શુણ્ઠ અને કડવા લિખ્તડાનાં પાંદડાં, એ બન્નેને ખારીક વાટી-લટી, તેની અન્દર થોડુંક સિન્ધાલુણ મેળવી, પછી તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તે થેપલીને જરાતરા ઉની કરી, આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, નેત્રશોથ, નેત્રકણ્ઠ અને નેત્રપીડા મટી જાય છે.

વિઙાલકો બહિર્લેપો નેત્રપક્ષમવિવર્જિતઃ ॥ ૩૦ ॥

બિઙાલકલેપનાં લક્ષણ

આંખના ડોળા વીંચાવી, પાંપણોને મૂકી દબાવે, નેત્રના ડોળાની ઉપરના બહારના ભાગપર જે લેપ કરવો, તેનું નામ બિઙાલક લેપ કહેવાય છે.

તસ્ય માત્રા પરિજ્ઞેયા મુક્તલેપવિધાનવત્ ॥

લેપની કેટલી માત્રા

લેવી ?

મોઢાપર લેપ કરવાની (આ ખણ્ડના અગ્યારમા અધ્યાયના પહેલા, બીજા રસોડામાં મુખલેપની-વર્ણ્ય લેપની અર્ધા આંગળની)

જે માત્રા કહેલી છે, તેટલી જ માત્રા આ બિઙાલકની સમજવી-જાણવી.

યષ્ઠ્યાદિ લેપ

યષ્ઠીગૈરિકસિન્ધૂત્થદાર્વીતાક્ષ્યૈઃ સમાંશકૈઃ ॥ ૩૧ ॥

જલપિષ્ઠૈર્બહિર્લેપઃ સર્વનેત્રામયાપહઃ ॥

જેડીમધ, સોનાગેરુ, સિન્ધાલુણ, દારુહળદર અને રસવન્તી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને-લટીને, નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

રસાંજન લેપ

રસાંજનેન વા લેપઃ પથ્યાવિશ્વદલૈરપિ ॥ ૩૨ ॥

કુમારિકામ્નિપત્રૈર્વા દાડિમીપલ્લૈરપિ ॥ વચાહરિદ્રાવિધૈર્વા તથા નાગરૈરિકૈઃ ॥ ૩૩ ॥

રસવન્તીને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો, નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

પથ્યાદિ લેપ

હરડાં, શુણ્ઠ અને તમાલપત્ર, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે તેમને લઈ, પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો, નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

કુમારિકાદિ લેપ

કુવારનો ગરલ અને ચિત્રાનાં પાંદડાં, એ બન્ને ઔષધોને સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

દાડિમીપલ્લવ લેપ

દાડમનાં પાંદડાંને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

વચાદિ લેપ

ધોડાવજ, હળદર અને શુણ્ઠ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્ર રોગો મટી જાય છે.

નાગરાદિ લેપ

શુણ્ઠ અને સોનાગેરુ, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

સૈન્ધવાદિ અંગન દગ્ધવામ્રૌ સૈન્ધવં લોઘં મધુચ્છિદ્યુતે ઘૃતે ॥

પિષ્ટમંજનલેપામ્યાં સઘો નેત્રજાપહમ્ ॥ ૩૪ ॥

સિન્ધાલુલુ અને લોદર, એ બન્ને ઔષધોને અગ્નિપર સેકીને, એકઠાં કરેલાં મીણુ અને ઘીની અન્દર સારી પેટે વાટી-લઢી, પછી તેમનું નેત્રની અન્દર અંગન કરવાથી, તુરત નેત્રની પીડા નાશ પામશે.

સૈન્ધવાદિ લેપ

સિન્ધાલુલુ અને લોદર, એ બન્ને ઔષધોને અગ્નિપર સેકીને,

એકઠાં કરેલાં મીણુ અને ઘીની અન્દર સારી પેટે વાટી-લઢી, પછી

તેમનો નેત્રની અહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, તુરત નેત્રની પીડા મટી જશે.

નિમ્બુરસ લેપ

લોહસ્ય પાત્રે સંઘૃષ્ટો રસો નિમ્બુફલોદ્ભવઃ ॥

કિંચિદ્ધનો બહિર્લેપાન્નેત્રબાધાં વ્યપોહતિ ॥ ૩૫ ॥

લિગ્ધાના રસને લોદાની ખરલમાં-લોદાના વાસણમાં નાંખી, લોદાના અત્તાથી, જરા-તરા ઘાટે થાય ત્યાંસુધી ઘુંટીને, પછી તેનો નેત્રની અહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી નેત્રની પીડા મટી જાય છે.

મરિચ લેપ

સંતૃપ્ત્ય મરિચં કેશરાજસ્વરસમર્દનાત્ ॥

લેપનાદર્મણાં નાશં કરોત્યેષ પ્રયોગરાટ્ ॥ ૩૬ ॥

મરીનું સારી પેટે ઝીણું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને, ભાંગરાના રસની અન્દર લઢીને, પછી તેનો નેત્રની અહારના ભાગપર લેપ કરવાથી, અર્ભ રોગ મટી જાય છે.

શિલાદિ પ્રતિસારણ

સ્વિન્નાં મિત્ત્વા વિનિષ્પીઙ્ચ મિન્નામંજનનામિકામ્ ॥

શિલૈલાનતસિન્ધુત્થેઃ સક્ષૌદ્રૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૩૭ ॥

મનશીલ, એલચી, તગર અને સિન્ધાલુલુ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઘ, તેમને ખારીક વાટીને, પછી તેમને મધની અન્દર કાલવતું હવે પાંપણુપર જે અંગનનામિકા-આંગણી થાય છે, તે આંગણીને પરસેવાની સાથે ફેડીને મસળવી. ત્યારબાદ ઉપરના લેપનું એ આંગણીપર પ્રતિસારણ કરવું અર્થાત્ આંગણીથી ઉપલા લેપને યોગવો.

તર્પણ કાને કહેવું ?

અથ તર્પણકં વચ્ચિ નેત્રવૃત્તિકરં પરમ્ ॥

આંખને સારી પેટે તૃપ્ત કરનારો પ્રયોગ, તર્પણને નામે કહેવાય છે.

કૃત્ય ક્યા નેત્રરોગોપર

ચદ્વક્ષં પરિશુષ્કં ચ નેત્રં કુટિલમાવિલ્મ્ ॥ ૩૮ ॥

તર્પણનો પ્રયોગ કરવો ?

શીર્ણપક્ષ્મશિરોત્પાતકૃચ્છ્રોન્મીલ્નસંયુતમ્ ॥

તિમિરાર્જુનશુકાયૈરમિષ્યન્દાધિમંથકૈઃ ॥ ૩૯ ॥

શુષ્કાક્ષિવાકશોથામ્યાં યુક્તં વાતવિપર્યયૈઃ ॥ તન્નેત્રં તર્પણે યોજ્યં નેત્રકર્મવિશારદૈઃ ॥ ૪૦ ॥

રુક્ષ, શુષ્ક, કુટિલ-વક્ર, મેલું અને પાંપણુ ખરી પડેલું જે નેત્ર, તેનાપર; તથા શિરો-ત્પાત, કૃચ્છ્રોન્મીલન, તિમિર, અર્બુન, શુક્ર (ફૂલું), અભિષ્યન્દ, અધિમન્થ, શુષ્કાક્ષિપાક, શોથ અને વાતવિપર્યય, એ સર્વ રોગોવાળું જે નેત્ર, તેનાપર તર્પણનો પ્રયોગ કરવો.

કથા કયા વખતમાં તર્પણુ- દુર્દિનાત્યુષ્ણશીતેષુ ચિન્તાયાસત્રમેષુ ચ ॥
નો પ્રયોગ ન કરવો? અશાંતોપદ્રવે ચાક્ષિય તર્પણં ન પ્રશસ્યતે ॥ ૪૧ ॥

ધ્રમધૌર વાદળાંવાળા દિવસમાં, અત્યંત ગરમીના દિવસમાં અને અત્યંત ટાઢના દિવસમાં તર્પણુનો પ્રયોગ વખણાતો નથી અર્થાત્ તર્પણુ કરવું નહિ.

કથા કયા રોગોપર તર્પણુ- ચિન્તાવાળા, મહેનત કરેલા, ભ્રમ થયેલા અને નેત્રની અન્દરના નો પ્રયોગ ન કરવો? શ્વાદિક ઉપદ્રવો શાન્ત ન થયેલા મનુષ્યને, તર્પણુનો પ્રયોગ

વાતાતપરજોહીને દેશે [કરવો નહિ.
કેવાં સ્થાનમાં તર્પણુ- ટાઢ, તડકા અને ધૂળ વગરનું જે સ્થાનક હોય, તે સ્થાનકની નો પ્રયોગ કરવો? અન્દર રોગીના નેત્રને વિષે તર્પણુનો પ્રયોગ કરવો.

નેત્રને વિષે તર્પણુના ચોત્તાનશાયિનઃ ॥ આધારૌ માષ્ણર્ણેન ક્ષિન્નેન પરિમંડલૌ ॥ ૪૨ ॥
પ્રયોગની વિધિ સમૌ દઢાવસંબાધૌ કર્તવ્યૌ નેત્રકોશયોઃ ॥

પૂરયેત્ ઘૃતમંડેન વિલીનેન સુલોકૈઃ ॥ ૪૩ ॥ અથવા શતઘૌતેન સર્પિષા ક્ષીરજેન વા ॥
નિમમાન્યક્ષિપ્દમાણિ યાવત્સ્યુસ્તાવદેવ હિ ॥ ૪૪ ॥ પૂરયેન્મીલિતે નેત્રે તત્ત ઉન્મીલયેચ્છનૈઃ ॥

રોગીને ચત્તો સૂવડાવીને, તેની બન્ને આંખોના (ખાડા)પરની કારપર, પાણીમાં ભીજવેલા અડદના લોટની દઢ-મજબૂત, ગોળાકારની ફરતી પાળો કરવી. પછી રોગીની આંખો ખીડાવીને, જરાતરા ગરમ કરેલાં પાણીની અન્દર ભેળવેલી ઘીનાપરનીતર અથવા સો વાર પાણીથી ધોએલું ઘી અથવા દૂધમાંથી કાઢી લીધેલું ઘી, પાંપણો બૂડી ગયેલાં સૂધી ઉપલી પાળોમાં ભરવું. એ પાળો ભરાઈ ગયા પછી ધીરેથી રોગીની આંખો ઉઘડાવવી.

ઔષધ કેટલા વખત ધારયેદ્વર્ત્મરોગેષુ વાઙ્માત્રાણાં શતં બુધઃ ॥ ૪૫ ॥
સ્વચ્છે કફે સંધિરોગે માત્રાપંચશતં હિતમ્ ॥
શુક્રે ચ ષટ્શતં કૃણ્ણરોગે સપ્તશતં મતમ્ ॥ ૪૬ ॥

દષ્ટિરોગેષ્વષ્ટશતમધિમંથે સહસ્રકમ્ ॥ સહસ્રં વાતરોગેષુ ધાર્યમેવં હિ તર્પણમ્ ॥ ૪૭ ॥

વર્ત્મ(પાંપણ)ના રોગવાળાએ, ઉપર કહેલાં તર્પણુ ઔષધને સો વાઙ્માત્રાના કાળ (આ વાઙ્માત્રાનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના સોલમાં સ્લોકમાં છે.) સૂધી ધારણુ કરવું. કેવળ કફરોગવાળાએ અથવા સન્ધિરોગવાળાએ, પાંચસો વાઙ્માત્રાના કાળ સૂધી; શુકલ રોગવાળાએ, છંસો વાઙ્માત્રાના કાળ સૂધી; કૃણ્ણરોગવાળાએ, સાતસો વાઙ્માત્રાના કાળ સૂધી દષ્ટિરોગવાળાએ, આઠસો વાઙ્માત્રાના કાળ સૂધી, અને વાતરોગવાળાએ તથા અધિમન્થ રોગવાળાએ હજાર વાઙ્માત્રાના કાળ સૂધી ઉપર કહેલાં તર્પણુ ઔષધને ધારણુ કરવું.

યવપિષ્ઠ ધૂમપાન સ્વિન્નેન યવપિષ્ઠેન ભ્રૂહવીર્યેરિતં તતઃ ॥
યથાસ્વં ધૂમપાનેન કફમસ્ય વિશોધયેત્ ॥ ૪૮ ॥

રોગીને વિષે તર્પણુની ક્રિયા કર્યા પછી, તે તર્પણુના સ્નેહના વીર્યને લીધ કફપ્રકાપ થઇ આવે તો, જવને ભીંજવી, પછી તેને વાટીને, તેનું ધૂમપાન કરવાથી, કફનું શોધન થાય છે.

ઉલ્લેખ તર્પણ ક્યારે
થાય ?

एकाहं वा त्र्यहं वापि पंचाहं चेष्ट्यते परम् ॥

ઉપર પ્રમાણે આ તર્પણનો પ્રયોગ, એક દિવસ, ત્રણ દિવસ અથવા
પાંચ દિવસ પર્યંત કરવાથી, ઉત્તમરીતે તર્પણનો પ્રયોગ થાય છે.

तर्पणे तृप्तिर्लिङ्गानि नेत्रेष्वेतानि भावयेत् ॥ ४९ ॥

નેત્ર તૃપ્તિનાં લક્ષણ

मुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ॥

નિદ્રાતિર્વ્યાધિશાંતિશ્ચ ક્રિયાલાઘવમેવ ચ ॥ ૫૦ ॥

સુખથી સારી પેઠે નિદ્રા કરીને જગ્રત થવું, આંખના ડોળાનું સ્વચ્છ થવું, ડોળાની
કાંતિનું ચક્રચક્રિત થવું અર્થાત્ ડોળાના તેજનું વધવું, આંખના ડોળાને સુખ થવું, આંખના
રોગની શાંતિ થવી અને આંખથી જેવા ટાણે તથા આંખોને ઉઘાડવિચ કરવા ટાણે હલકાપણું
લાગવું, એ સર્વ લક્ષણો, તર્પણ પ્રયોગ કર્યા પછી, આંખની અન્દરનો ડોળો તૃપ્ત થયાનાં જાણવાં.

અતિતર્પણ લક્ષણ

अथ साधु गुरु स्निग्धं नेत्रं स्यादतिर्तर्पणम् ॥

આંખને વિષે તર્પણ પ્રયોગ કરવાથી જે અતિતર્પણ થયું હોય તો, આંખમાંથી પાણી
નીકળવા માટે છે અને આંખના ડોળા ભારે તથા સ્નિગ્ધ થઈ જાય છે.

હીનતર્પણ લક્ષણ

रूक्षमस्त्राविलं रुग्णं नेत्रं स्यात् हीनतर्पणम् ॥ ५१ ॥

આંખને વિષે તર્પણ પ્રયોગ કરવાથી જે હીનતર્પણ થયું હોય તો, આંખ રૂક્ષ-તેજ-
હીન, રાતી, રોગથી વ્યાપ્ત અને મેલી-ડોળી થઈ જાય છે.

અતિતર્પણના ઉપાય

रूक्षस्निग्धोपचाराम्भ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया ॥

અતિતર્પણ થવાથી થયેલા રોગો, રૂક્ષ ઉપાયોથી મટે છે.

હીનતર્પણના ઉપાય

हीनतर्पणं थवाधी थयेला रोगो, स्निग्ध उपायोधी मटे છે.

પુટપાક ક્રિયા

अत ऊर्ध्वं प्रक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम् ॥ ५२ ॥

દ્વો બિલ્વમાત્રૌ માંસસ્ય પિંડોઽન્નિગ્ધૌ સુપેષિતૌ ॥ દ્રવ્યાણાં બિલ્વમાત્રં તુ દ્રવાણાં કુઢવો મતઃ ॥ ૫૩ ॥
તદેકસ્થં સમાલોઽથ પત્રૈઃ સુપરિવેષ્ટિતમ્ ॥ પુટપાકેન તત્પક્ત્વા ગૃહ્ણીયાત્તદ્રસં બુધઃ ॥ ૫૪ ॥

આ પછી પુટપાક કરવા માટેનું સાધન નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-હરણ આદિ જનાવરો-
નું માંસ જે પલ લઈને, પછી તે(માંસ)ને ધી આદિ રેતેલ પદાર્થની અન્દર ખૂબ લઈવું; પછી
જે સૂકાં આંખોનાં આંખવાનાં હોય, તે એક પલ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી અને દૂધ આદિ જે
પ્રવાહી પદાર્થનાં આંખવાનાં હોય, તે એક કુડવ-ચાર પલ લઈને તે સર્વ પદાર્થોને ઉપરના લહેલાં
માંસની સાથે લઈને તેમનો ગોળો કરવો. પછી એ ગોળાની ચારે કાર કરતાં ગંભીરતાં અથવા
આંખનાં પાંદડાં વીંટાળી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તેનાપર ભીની માટીને લેપ કરવો. એ
લેપ સૂકાઈ જાય કે તરત તે ગોળાને, મધ્યમ ખણડના પહેલા અધ્યાયના બાવીશમા શ્લોકમાં
પુટપાક કરવાની કહેલી વિધિ પ્રમાણે બરેબર સંક્રાંતે બહાર કાઢી લેવો. પછી તેપરનાં માટી
તથા પાંદડાં કાઢી નાંખી, તે ગોળાને નીચાવી બુદ્ધિમાન પૈથે તેમાંથી રસ કાઢવો.

પુટપાકનો રસ નેત્રમાં તર્પણોક્તવિધાનેન યથાવદુપચારયેત્ ॥

કેમ નાંખવો ? ઉપર કહેલી તર્પણની ક્રિયા પ્રમાણે ક્રિયા કરી, ઉપરનો રસ
રેડીને પાછી તર્પણ પ્રમાણે જ ક્રિયા કરવી અર્થાત્ રોગીને ચત્તો સ્વડાવીને, તેની બન્ને

આંખોના ખાડાપરની ફારપર, પાણીમાં ભીંજવેલા અડદના લોટની દઢ-મજબૂત ગોળા-કારની ફરતી પાળો કરવી. પછી રોગીની આંખો ખીડાવીને, ઉપરના શ્લોકમાં પુટપાકદ્વારા કાઢેમો રસ, પાંપણો બૂડી બળ ત્યાં સૂધી ઉપલી પાળોમાં ભરવો. એ પાળો ભરાઈ ગયા પછી ધીરેથી રોગીની આંખો ઉઘડાવવી.

પુટપાકનો રસ નેત્રમાં દષ્ટિમધ્યે નિષેચ્યઃ સ્યાન્નિત્યમુત્તાનશાયિનઃ ॥ ૫૫ ॥
કેવી રીતે રેડવો? રોગીને ચત્તો સૂવડાવીને, પછી તેના ડાળામાં પુટપાકનો રસ રેડવો.

પુટપાકના રસના ભેદો લેહનો લેખનશ્ચેવ રોષણશ્ચેતિ સ ત્રિધા ॥
કેટલા? એ પુટપાકનો રસ, સ્નેહન, લેખન અને રોપણ, એ ભેદોવડે ત્રણ પ્રકારનો બનજીવે.

સ્નિગ્ધ પુટપાક રસ દિતઃ સ્નિગ્ધોઽતિરુક્ષસ્ય
અતિ રુક્ષ થયેલા નેત્રના ડાળાપર સ્નિગ્ધ-સ્નેહન પુટપાકનો રસ વાપરવો.

લેખન પુટપાક રસ સ્નિગ્ધસ્યાપિ હિ લેખનઃ ॥ ૫૬ ॥
અતિ સ્નિગ્ધ થયેલા નેત્રના ડાળાપર લેખન પુટપાકનો રસ વાપરવો.

રોપણ પુટપાક રસ દષ્ટર્થલાઘ્યમિતરઃ પિત્તાસ્રગ્નવાતનુત્ત ॥
દષ્ટિને બળ આપવા સારુ અને પિત્ત, રક્ત, વળુ અને વાયુનો નાશ કરવા સારુ ઇતર પુટપાકનો રસ અર્થાત્ રોપણ પુટપાકનો રસ વાપરવો.

સપ્તર્થાદિ સ્નેહન પુટ- સર્પિર્મૌસવસામજ્જમેદઃસ્વાદૌષધૈઃ કૃતઃ ॥ ૫૭ ॥
પાક રસવિધિ લેહનઃ પુટપાકઃ

ઘી, હરણાદિ જનાવરોનું માંસ, વસા, મજ્જા, મેદ અને સ્વાદવાળાં (કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, જીવક-ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-ફગવેલાનો કન્દ, મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, મીડી ખરખોડી, જેડીમધ, અડબાઉ મગ અને અડબાઉ અડદ, આ જીવનીય ગણનાં આ દશે) ઔષધો લઈ, તેમને મિશ્ર કરી, સારી પેટે વાટી-લઢી તેમનો ગોળો વાળવો. એ ગોળાપર પાંદડાં વીંટાળી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાઈ બળ ત્યારે પુટપાટની ક્રિયા પ્રમાણે, તેને સેંકી, બહાર કાઢી, તેનાપરનાં પાંદડાં અને માટી કાઢી નાંખી, તેને નીચાવીને જે રસ કાઢવો, તેનું નામ “સપ્તર્થાદિ સ્નેહન પુટપાક રસ” કહેવાય છે.

તુ ધાર્યો દ્વે વાક્શતે દશોઃ ॥

સપ્તર્થાદિ સ્નેહન પુટ- એ રીતે કાઢેમો સપ્તર્થાદિ સ્નેહન પુટપાક રસ, બસો વાફમાત્રા
પાક રસ નેત્રમાં કેટલો (વાફમાત્રાના કાળનું પ્રમાણ આ અધ્યાયના સોલમાં શ્લોકમાં કહેલ
સમય ધારણ કરવો? છે તે પ્રમાણે) જેટલા વખત સુધી, નેત્રને વિષે ધારણ કરવો.

જાંગલાદિ લેખન પુટ- જાંગલાનાં યજ્ઞન્માસૈર્લેખનદ્રવ્યસંયુતૈઃ ॥ ૫૮ ॥

પાક રસવિધિ કૃષ્ણલોહરજસ્તામ્રશંખવિદ્રુમસિન્ધુજૈઃ ॥

સમુદ્રફેનકાસીસસ્તોતોજધિમસ્તુભિઃ ॥ ૫૯ ॥ લેખનો

જંગલમાં રહેનારાં હરણાદિ જનાવરોનાં યજ્ઞતનું—મુંઝારાનું માંસ, લોહ ચૂર્ણ, તામ્ર-ચૂર્ણ, શંખચૂર્ણ, પ્રવાલચૂર્ણ, સિન્ધાલુણુ, સમુદ્રશીણુ, હીરાકસી અને સુરભો, એ સર્વ લેખન ઔષધોને, બકરીનાં દૂધના દહીપરની તરમાં વાટીને—લઢીને તેમનો ગોળો વાળવો; એ ગોળા-પર પાંદડાં વીંટાળી, સૂતર વીંટીને પછી તેમનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાઈ જાય ત્યારે પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે, તેને સેકી, બહાર કાઢી, તેનાપરનાં પાંદડાં અને માટી કાઢી નાંખી, તેને નીચોવીને જે રસ કાઢવો, તેનું નામ “જંગલલાદિ લેખન પુટપાક રસ” કહેવાય છે.

વાક્ષતં ધાર્યસ્તસ્ય તાવદ્વિધારણમ્ ॥

જંગલલાદિ લેખન પુટ-
પાક રસ નેત્રમાં કેટલો
સમય ધારણ કરવો ?

એ રીતે—કાઢેલો જંગલલાદિ લેખન પુટપાક રસ, સો વાઙ્માત્રા (વાઙ્માત્રાનું વર્ણન સોલમાં શ્લોકમાં છે, તે પ્રમાણે) જેટલા વખત સૂધી નેત્રને વિષે ધારણ કરવો.

સ્તન્યજાંગલમધ્વાજ્યતિક્તકઢ્યવ્યપાચિતઃ ॥ ૬૦ ॥

જંગલલાદિ રોપણ પુટ-
પાક રસવિધિ

જંગલમાં રહેનારાં હરણાદિ જનાવરોનું માંસ, મધ, ઘી અને કડવાં ઔષધો, એ સર્વ ઔષધોને, સ્ત્રીના સ્તનના દૂધમાં—વાટી—લઢી, તેમનો ગોળો વાળવો. એ ગોળાપર પાંદડાં વીંટાળી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો, એ લેપ સૂકાઈ જાય ત્યારે પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે તેને સેકી—બાકી, બહાર કાઢી, તેનાપરનાં પાંદડાં અને માટી કાઢી નાંખી, તેને નીચોવીને જે રસ કાઢવો, તેનું નામ “જંગલલાદિ રોપણ પુટપાક રસ” કહેવાય છે.

લેખનાત્ત્રિગુણો ધાર્યઃ પુટપાકસ્તુ રોપણઃ ॥

જંગલલાદિ રોપણ પુટ-
પાક રસ નેત્રમાં કેટલો
સમય ધારણ કરવો ?

એ રીતે કાઢેલો જંગલલાદિ રોપણ પુટપાક રસ, ત્રણસો વાઙ્માત્રા (વાઙ્માત્રાનું વર્ણન સોલમાં શ્લોકમાં છે, તે પ્રમાણે) જેટલા વખત સૂધી, નેત્રને વિષે ધારણ કરવો.

અતિ તર્પણુનો ઉપાય

વિતરેત્તર્પણોક્તાં તુ ક્રિયાં વ્યાપત્તિદર્શને ॥ ૬૧ ॥

“વ્યાપત્તિદર્શને” અર્થાત્ પુટપાકનો રસ, અતિ પડવાથી થયેલા રોગો, (અતિ તર્પણુ થવાથી થયેલા રોગોનું વર્ણન શ્લોક ૫૧ માં કહ્યા પ્રમાણે) રુદ્ધ ઉપયોગી મટે છે.

હીન તર્પણુનો ઉપાય

“વ્યાપત્તિદર્શને” અર્થાત્ પુટપાકનો રસ, હીન પડવાથી થયેલા રોગો

હીન તર્પણુ થવાથી થયેલા રોગોનું વર્ણન શ્લોક ૫૧ માં કહ્યા પ્રમાણે) સ્નિગ્ધ ઉપયોગી મટે છે.

નેત્રાંજન ક્યારે આંજવું ?

અથ સંપક્વદોષસ્ય પ્રાસમંજનમાચરેત્ ॥

આંખની અન્દરના દોષો સારી પેઠે પાકી ગયા પછી, આંખ આવ્યા પછી પાંચમે દિવસે દોષો પરિપક્વ થાય ત્યારે જે અંજન આંજવાનું હોય, તે આંજવું.

દરેક ઋતુમાં અંજન
ક્યારે આંજવું ?

હેમંતે શિશિરે ચૈવ મઘ્યાહ્નંજનમિષ્યતે ॥ ૬૨ ॥

પૂર્વાહ્ને ચાપરાહ્ને ચ પ્રીષ્ઠે શરદિ ચેષ્યતે ॥

વર્ષાસુ નામ્રે નાત્યુષ્ણે વસંતે ચ સદૈવ હિ ॥ ૬૩ ॥

હેમન્ત અને શિશિર ઋતુમાં મધ્યાહ્ન કાળે બે પોહોરે-બપોરે આંખની અન્દર અંજન આંજવું. ગ્રીષ્મ અને શરદ્ ઋતુમાં પૂર્વાહ્ન કાળે સવારના એક પોહોર પૂર્ણ થવા ટાણે અને અપરાહ્ન કાળે સાંજના એક પોહોરની પહેલાં-ત્રીજે પોહોર પૂરો થયા પછી આંખને વિષે અંજન આંજવું. વર્ષા ઋતુમાં વાદળાં ન હોય-વાદળાંથી સૂર્ય ટંકાઈ ન ગયો હોય અને અતિ તડકા પણ ન હોય, તેવે વખતે આંખની અન્દર અંજન આંજવું અને વસન્ત ઋતુમાં ગમે તે વખતે આંખની અન્દર અંજન આંજવું.

લેખનં રોપણં ચૈવ તથા તત્સેહનાંજનમ્ ॥

અંજન ભેદ

લેખન, રોપણ અને સ્નેહન, એ રીતે અંજનના ત્રણ ભેદો કહેવાય છે.

લેખનાંજન લક્ષણ

લેખનં ક્ષારતીક્ષ્ણામ્લરસેરંજનમિષ્યતે ॥ ૬૪ ॥

ખારા, તીક્ષ્ણ-તીખા અને ખાટા રસવાળું અંજન, લેખનાંજન કહેવાય છે.

રોપણાંજન લક્ષણ

કષાયતિક્તરસયુક્તસેહનં રોપણં મતમ્ ॥

વૂરા અને કડવા રસવાળું તથા ધૃતાદિક સ્નેહ પદાર્થવાળું અંજન, રોપણ અંજન કહે-મધુરસ્નેહસંપન્નમંજનં ચ પ્રસાદનમ્ ॥ ૬૫ ॥ [વાય છે.

પ્રસાદન-સ્નેહાંજન
લક્ષણ

મીઠા રસવાળું અને ધૃતાદિક સ્નેહ પદાર્થવાળું અંજન, પ્રસાદન-સ્નેહન અંજન કહેવાય છે.

દરેક અંજનના કેટલા
ભેદો છે ?

ગુટિકારસર્ચ્છાનિ ત્રિવિધાન્યંજનાનિ ચ ॥

ઉપર કહેલાં લેખન, રોપણ અને સ્નેહન નામે જે અંજનો કહ્યાં છે, તે દરેક અંજનોના, ગુટિકા-ગોળી, રસ અને ચૂર્ણ, એ રીતે ત્રણ ત્રણ ભેદો છે.

અંજન શાથી આંજવું?

કુર્યાચ્છ્રાકયાંગુલ્યા

એ અંજન જેણે આંજવાનું હોય, તેણે અંજનની અન્દર સળી બોળીને અથવા આંગળી બોળીને આંખની અન્દર આંજવી.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને હી-
ન અંજન કયા કયા છે?

હીનાનિ ચ યથોત્તરમ્ ॥ ૬૬ ॥

તે અંજનો ઉત્તરોત્તર હીન છે અર્થાત્ ગુટિકા-ગોળી ઉત્તમ છે રસ મધ્યમ છે અને ચૂર્ણ હીન છે.

કેવા રોગોને અંજન ન
આંજવું?

શ્રાન્તે પ્રરુદિતે ભીતે પીતમથે નવજ્વરે ॥

અર્જીળે વેગઘાતે ચ નાંજનં સંપ્રવક્ષતે ॥ ૬૭ ॥

શ્રમ-મહેનત કરવાથી થાકેલો, રોતો, ભય પામેલો, મદ્યપાન કરેલો, નવજ્વરી-તર-તનો તાવ આવેલો, અજીર્ણ થયેલો અને મલ તથા મૂત્રના વેગને રોકનારો, એ સર્વ રોગ-વાળાં મનુષ્યની આંખમાં અંજન આંજવું નહિ.

તીક્ષ્ણાંજન ગુટિકા
કેવડી કરવી?

હરેણુમાત્રાં કુર્વીત ઘૃતૈ તીક્ષ્ણાંજને મિષક્ ॥

તીક્ષ્ણ અંજનની ગોળી, લાંબી વાટના સરખા આકારની રેણુક બીજના જેવડી મોટી કરવી.

મધ્યમાંજન શુટિકા
કેવડી કરવી ?

પ્રમાણ મધ્યમેડધ્યર્થ

મધ્યમ ઔષધનાં અંજનની ગોળી, લાંબી વાટના સરખા આકારની ડોઢ રેણુક ખીજના જેવડી મોટી કરવી.

મૃદ્વંજન શુટિકા કેવડી
કરવી ?

દ્વિગુણં તુ મૃદૌ મથેત્ ॥ ૬૮ ॥

મૃદુ ઔષધનાં અંજનની ગોળી, લાંબી વાટના સરખા આકારની એ રેણુક ખીજના જેવડી મોટી કરવી.

રસાંજનની ઉત્તમાદિ
માત્રાનું પ્રમાણ શું ?

રસક્રિયાતુત્તમા સ્યાત્ત્રિવિઙ્ગમિતા હિતા ॥

મધ્યમા દ્વિવિઙ્ગા સ્યાદ્દ્વીના ત્વેકવિઙ્ગિકા ॥ ૬૯ ॥

રસનાં સરખું પાતળું અંજન આંજવાની માત્રાનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :—
રસના સરખું પાતળું, ત્રણ વાવડિશ્ગના જેટલું અંજન, આંખને વિષે જે આંજવું, તે, ઉત્તમ માત્રાનું પ્રમાણ બાળવું, રસના સરખું પાતળું, એ વાવડિશ્ગના જેટલું અંજન, આંખને વિષે જે આંજવું, તે, મધ્યમ માત્રાનું પ્રમાણ બાળવું અને રસના સરખું પાતળું, એક વાવડિશ્ગના જેટલું અંજન, આંખને વિષે જે આંજવું, તે, હીન—કનિષ્ઠ માત્રાનું પ્રમાણ બાળવું.

તીક્ષ્ણ ચૂર્ણાંજન કેટલી વૈરેચનિકચૂર્ણ તુ ત્રિશલાકં વિધીયતે ॥

વાર આંજવું ?

મૃદૌ તુ ત્રિશલાકં સ્યાત્ ચત્ત્રઃ સૈહિકેડજને ॥ ૭૦ ॥

આંખની અન્દર ચૂર્ણના બેદોની માત્રા નાંખવાનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :—
વૈરેચનિક ચૂર્ણ (આંખમાંથી ઘણું પાણી કાઢનાર તીક્ષ્ણ ઔષધોનાં ચૂર્ણ)ની અન્દર ઓસડ આંજવાની સળી બોળી, તે સળીને, આંખની અન્દર આડી ફેરવીને કાઢી લેવી. ચારખાદ તે સળીને, લુહી—લુહી નાંખી, પાછી ચૂર્ણની અન્દર બોળી, આંખની અન્દર આડી ફેરવીને કાઢી લેવી. એ પ્રમાણે એ સળીને, એ વખત ચૂર્ણની અન્દર બોળીને, બન્ને આંખોની અન્દર એ વખત આડી ફેરવીને કાઢી લેવી.

મૃદ્વચૂર્ણાંજનની સળી
કેટલી વાર આંજવી

મૃદૌ તુ ત્રિશલાકં સ્યાત્

તેવી જ રીતે મૃદુ ઔષધોનાં ચૂર્ણની અન્દર, ઓસડ આંજવાની

સળીને, ત્રણ ત્રણ વખત ચૂર્ણની અન્દર બોળીને, બન્ને આંખોની અન્દર, ત્રણ ત્રણ વખત આડી ફેરવીને કાઢી લેવી.

સ્નેહિક ચૂર્ણાંજનની ચત્ત્રઃ સૈહિકેડજને ॥ ૭૧ ॥

સળી કેટલીવાર આંજવી વળી ઉપર પ્રમાણે જ, સ્નેહિક ચૂર્ણ (ઘી વગેરે સ્નેહ પદાર્થવાળાં ઔષધોનાં ચૂર્ણ)ની અન્દર, ઓસડ આંજવાની સળીને, ચચ્યાર—ચાર ચાર વખત ચૂર્ણની અન્દર બોળીને, બન્ને આંખોની અન્દર ચચ્યાર—ચાર ચાર વખત આડી ફેરવીને કાઢી લેવી.

સળી કેવી અને શેની મુખ્યોઃ કુંઠિતા શ્લક્ષ્ણા શલાકાડાંગુલોન્મિતા ॥

કરવી ?

અશ્મજા ધાતુજા વા સ્યાત્કલાયપરિમંહલા ॥ ૭૨ ॥

આડ આંગળ લાંબી, ગોળ છેડાઓવાળી, લીસી, મટાણાના—વટાણાના દાણાના ગોળાકાર પ્રમાણે ગોળમટોળ એવી બન્ને છેડાવાળી સળી પથ્થરની અથવા ધાતુઓ (સુવર્ણાદિ ધાતુઓ)ની બનાવવી.

લેખનાંજન કેવી સ- તામ્રલોહાશ્મસંજાતા શલાકા લેખને મતા ॥
ળાથી આંજવું? લેખનાંજનમાં, ત્રાંખાની, લોઢાંતી વા પથ્થરની સળી વાપરવી.

રેનેહનાંજન કેવી સ- સુવર્ણરજતોદ્ભૂતા શલાકા સેહને મતા ॥ ૭૨ ॥
ળાથી આંજવું? રેનેહાંજનમાં, સોનાંતી વા રૂપાંતી સળી વાપરવી.

રેપણાંજન શેનાથી અંગુલી ચ મૃદુત્વેન કથિતા રોપણે બુધેઃ ॥
આંજવું? બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ, આંગળી, મૃદુ-ક્રામણ હોવાથી, રેપણાંજ-
નમાં આંગળી વાપરવી અર્થાત્ રેપણાંજન આંગળીવડેજ આંજવું, સળીથી આંજવું નહિ.

અંજન આંજવાનો સાયં પ્રાતર્વાજનં સ્યાત્
સમય આંખની અન્દર જે અંજન આંજવું, તે સાંજના અથવા સવા-

અંજન ક્યારે ન તત્સદા નૈવ કારયેત્ ॥ ૭૪ ॥ [રના આંજવું.
આંજવું? નાતિશીતોષ્ણવાતાશ્રવેલાયાં સંપ્રશસ્યતે ॥

અંજન હાથેશાં આંજવું નહિ તેમ અતિ ટાઢ પડતી હોય કે અતિ ગરમી પડતી હોય,
ધણે વાયુ ધુંકાતો હોય અને વાદળાં ચઢ્યાં હોય, તે વખતે, આંખમાં અંજન આંજવું નહિ.

અંજનની સળી કયા કૃણભાગદધઃ કુર્યાદપાંગં યાવદંજનમ્ ॥ ૭૫ ॥
ભાગમાં ફેરવવી? આંખની અન્દરની કાળી કાઝીની નીચેના ધોળા ડોળાપર
નાકની કારના ખુણાથી આરમ્ભીને તે છેક લમણાંની કારના ખુણા સૂધી સળી ફેરવવી.

અન્દ્રોદયા વર્તિ શંખનાભિર્બિમીતસ્ય મજ્ઞા પથ્યા મનઃશિલા ॥
પિપ્પલી મરિચં કુષ્ઠં વચા ચેતિ સમાશકમ્ ॥ ૭૬ ॥

છાગીક્ષોરેણ સંપિષ્ય વર્તિ કુર્યાદિવોન્મિતામ્ ॥ હરેણમાત્રાં સંઘૃણ્ય જલૈઃ કુર્યાદિયાંજનમ્ ॥ ૭૭ ॥
તિમિરં માંસઘ્નિં ચ કાચં પટલમ્બુદમ્ ॥ રાત્ર્યન્ધં વાર્ષિકં પુષ્પં વર્તિશ્ચંદ્રોદયા જયેત્ ॥ ૭૮ ॥

શંખની નાભી-શંખના મધ્ય ભાગનો ગર (ગર્ભ), એહુડાંના ઠુળિયાની અન્દરનો મગજ,
હરે, મનશીલ, લીણીપીપર, મરી, કઠ અને ઘોડાવજ, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ,
તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, ખરલની અન્દર ખરીના દૂધમાં સારી પેંડે વાટી-લદી, પછી
તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની જે લાંબી વાટ કરવી, તેનું નામ “અન્દ્રોદયા વર્તિ”
ગણવું. રેણુકખીજના જેટલી આ અન્દ્રોદયા વર્તિ લઈ, તેને પાણીની અન્દર ધસીને, પછી
તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, તિમિર, માંસઘ્નિ, કાચ, પટલ, અર્ધદ, રાત્ર્યન્ધ અને
વાર્ષિક પુષ્પ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

કરંજખીજ વર્તિ પલાશપુષ્પસ્વરસૈર્બહુશઃ પરિમાવિતા ॥
કરંજબીજવર્તિસ્તુ દષ્ટેઃ પુષ્પં વિનાશયેત્ ॥ ૭૯ ॥

કરંજનાં ખીનું ખારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, કેશુડાંના રસની ધણીક ભાવનાએ
આપી, પછી તેને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેંડે વાટી-લદી, પછી તેમની જવના
દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંબી વાટ કરવી. રેણુક ખીજના જેટલી આ વાટ પાણીની
અન્દર ધસીને, પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, શુક્ર રોગ મટી જાય છે.

સમુદ્રફેનાદિ વર્તિ

સમુદ્રફેનસિન્ધુત્પશંસદક્ષાંડવત્કલૈઃ ॥

શિમ્બીજયુતૈર્વર્તિઃ શુક્રાદીન્ શસ્ત્રચલ્લિખેત્ ॥૮૦॥

સમુદ્રશીળુ, સિન્ધાલુળુ, શંખ, કુકડાનાં ઈંડાંની ઉપરનું પડ એટલે ઈંડાંપરની છાલ અને શરગવાનાં ખી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે વાટી-લટી, પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંખી વાટ કરવી. રેણુક ખીજના જેટલી આ વાટ પાણીની અન્દર ધસીને, પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, શુક્રાદિ (શુક્ર-ફૂલું, માંસવૃદ્ધિ અને ભૂર-છરી આદિ) રોગો શસ્ત્રથી જાણે કાપીને કાઢ્યા હોયની, તેની પેટે ઝરી જાય છે.

દન્તવર્તિ

દંતૈર્દન્તિવરાહોઘ્રગોહયાજસ્રોઙ્ગૈઃ ॥

શંખમુક્તામોધિકેનયુતૈઃ સર્વૈર્વિવૃર્ણિતૈઃ ॥ ૮૧ ॥ દંતવર્તિઃ કૃતા શ્લક્ષ્ણા શુક્રાણાં નાશિની પરા ॥

હાથી, કુકર, ઉંટ, અળદ, ઘેરો, બકરો અને ગધેરો, એ સાતેના દાન્તો, શંખ, મોતી અને સમુદ્રશીળુ, એ દશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીની અન્દર સારી પેટે વાટી-લટી, લીંસું કરીને પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની જે લાંખી વાટ કરવી તેનું નામ ‘દન્તવર્તિ’ જાણવું. એ દન્તવર્તિને પાણીની અન્દર ધસીને આંખની અન્દર આંજવાથી, આંખનાં શુક્રો ઝરી જાય છે.

નીલોત્પલાદિ વર્તિ

નીલોત્પલં શિમ્બીજં નાગકેશરકં તથા ॥ ૮૨ ॥

एतत्कल्कैः कृता वर्तिरतिंद्रां विनाशयेत् ॥

કાળું કમળ, શરગવાનાં ખી અને નાગકેશર, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર સારી પેટે વાટી-લટી, પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંખી વાટ કરવી, એ વાટને પાણીની અન્દર ધસીને આંખની અન્દર આંજવાથી, અતિતન્દ્રા રોગ નાશ પામે છે.

રેખણી કુસુમિકા વર્તિ તિલગુણ્ણયશોતિઃ સ્યુઃ ષષ્ટિસંખ્યા કળાકળાઃ ॥૮૩॥

जातीकुसुमपंचाशन् मरिचानि च षोडश ॥ सूक्ष्मं पिष्ट्वा जले वर्तिः कृता कुसुमिकाभिर्धा ॥ ८४ ॥

तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिहृत् ॥ एतास्त्रयाश्वाजने मात्रा प्रोक्ता सार्धहरणका ॥ ८५ ॥

તલનાં પુલ નંગ ઍંશી, લીણીપીપરના દાણા નંગ સાદ, ગરબનાં ફૂલ નંગ પરચાશ અને મરીના દાણા નંગ સોલ, એ ચારે ઔષધોને પાણીની અન્દર સારી પેટે ઝીણું વાટી-લટી, પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની જે લાંખી વાટ કરવી, તેનું નામ કુસુમિકા વર્તિ જાણવું. આ રોગ રેણુક ખીજના જેટલી કુસુમિકા વર્તિ પાણીની અન્દર ધસીને પછી તેને, આંખની અન્દર આંજવાથી, તિમિર રોગ, અર્જુન રોગ, શુક્ર રોગ અને માંસ-વૃદ્ધિ એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

રસાંજનાદિ વર્તિ

रसांजनं हरिद्रे द्वे मालतीनिबपल्लवाः ॥

गोशकृद्रससंयुक्ता वर्तिर्नकांध्यनाशिनी ॥ ८६ ॥

રસવન્તી, હળદર, દારુહળદર, ચમ્પેલીનાં પાંદડાં અને કડવા લિગ્નડાનાં પાંદડાં, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, પછી તેમને ગાયના છાણના રસની અન્દર સારી પેટે વાટી-લદી, પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંબી વાટ કરવી. એ વાટને પાણીની અન્દર ધસીને, પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી નકતાંધ રોગ મટી જાય છે.

રનેહની વર્તિ

ધાત્ર્યક્ષપથ્યાબીજાનિ એકદ્વિત્રિગુણાનિ ચ ॥

પિષ્ટા વર્તિ જલેઃ કુર્યાદંજનં દ્વિહરેણુકમ્ ॥ ૮૭ ॥ નેત્રસ્થાવં હરત્યાશુ વાતરક્તજં તથા ॥

આંખાંની અન્દરનાં ખી, એક ભાગ; બેહુડાંની અન્દરનાં ખીનો મગજ, બે ભાગ; હરડેની અન્દરનાં ખીનો મગજ, ત્રણ ભાગ; એ પ્રમાણે ત્રણે ઔષધો, લઈ, તેમને પાણીની અન્દર સારી પેટે ઝીણાં વાટી-લદી પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની જે લાંબી વાટ કરવી, તેનું નામ રનેહની વર્તિ જાણવું. બે રેણુક ખીજના જેટલી, આ રનેહની વર્તિ પાણીની અન્દર ધસીને, પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, નેત્રસ્થાવ અને વાતરક્ત રોગ મટી જાય છે.

લેખની રસક્રિયા

તુલ્યમાક્ષિકસિન્ધૂત્થસિતાશંસમનઃશિલાઃ ॥ ૮૮ ॥

ગૈરિકોદધિફેનં ચ મરિચં ચેતિ ચર્ષયેત્ ॥

સંયોજ્ય મધુના કુર્યાદંજનાર્થ રસક્રિયામ્ ॥ ૮૯ ॥ વર્ત્મરોગાર્મતિમિરકાચશુક્રહરં પરામ્ ॥

મોરચુચુ, સુવર્ણમાક્ષિક પથ્થરનો કટકા, સિન્ધાલુણુ, શાકર, શંખ, મનશીલ, સોના-ગેરુ, સમુદ્રરીણુ અને મરી, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને સારી પેટે ખાંડી, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી તેને લગડાંથી ચાળી લેવું. એ ચાળેલાં ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને-મેળવીને, આંખની અન્દર જે આંજવું, તે રસક્રિયારૂપ અંજન જાણવું. આ રસક્રિયારૂપ અંજનથી, વર્ત્મરોગ, અર્ધરોગ, તિમિર, કાચ અને શુક્ર (ફૂલું), એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

વટક્ષીરાદિ રસક્રિયા

વટક્ષીરેણ સંયુક્તો મુખ્યઃ કર્પૂરજઃ કળઃ ॥ ૯૦ ॥

ક્ષિપ્રમંજનતો હંતિ કુસુમં ચ દ્વિમાસિકમ્ ॥

મુખ્ય કર્પૂર એટલે ભીમસેની કર્પૂર લઈ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, વડના ક્ષીરમાં-દૂધમાં સારી પેટે વાટીને-લદીને આંખની અન્દર આંજવો એટલે બે મહિના થયાં થયેલો કુસુમ રોગ જલદીથી મટે છે.

ક્ષૌદ્રાદિ રસક્રિયા

ક્ષૌદ્રાશ્વલાસંષ્ટૈર્મરિચૈર્નૈત્રમંજયેત્ ॥ ૯૧ ॥

અતિનિદ્રા શમં યાતિ તમઃ સૂર્યોદયાદિવ ॥

મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરીના દાણાને, સારી પેટે ધસીને પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, “સૂર્ય ઉગવાથી જેમ અન્ધારાનો નાશ થાય છે, તેમ” અતિ નિદ્રાનું પણ શમન

જાતીપુષ્પાદિ રસક્રિયા

જાતીપુષ્પં પ્રવાલં ચ મરિચં કટુકી વચા ॥ ૯૨ ॥

[થાય છે.

સૈન્ધવં વસ્તમૂત્રેણ પિષ્ટં તન્દ્રાપ્રમંજનમ્ ॥

જાળનાં ફૂલ, પરવાળું-પ્રવાલ, મરી, કટુ, ઘોડાવળ અને સિન્ધાલુણુ, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી, પછી બકરાના મૂત્રમાં સારી પેટે વાટીને-લદીને આંખની અન્દર આંજવાથી, તન્દ્રા મટી જાય છે.

શિરીષાદિ રસક્રિયા

શિરીષવીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૩ ॥

અંજનં સ્યાત્પ્રબોધાય સરસોનશિલાવૈઃ ॥

શરસડાનાં ખી, લીણીપીપર, મરી, સિન્ધાલુણુ, લસણુ, મનશીત્ર અને ઘોડાવજ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી, પછી ગાયના મૂત્રની અન્દર સારી પેટે વાટીને-લદીને, આંખની અન્દર આંજવાથી, સનિપાતાદિકથી બેશુદ્ધ થયેલો રોગી, જલદી સાવધ થાય છે.

દાઝીદિ રસક્રિયા

દાર્વી પટોલમધુકં સર્નિબપદ્મકોત્પલમ્ ॥ ૧૪ ॥

પ્રપૌંડરીકં ચૈતાનિ પચેતોયે ચતુર્ગુણે ॥ વિપાચ્ય પાદશેષં તુ શ્યતં નીત્વા પુનઃ પચેત્ ॥ ૧૫ ॥

શીતે તસ્મિન્મધુસિતાં દયાત્માદાંશકાં નરઃ ॥ રસક્રિયૈષા દાહાશુરક્તરાગહજો હરેત્ ॥

દારુહળદર, કડવાં પરવર, જેડીમધ, કડવો લિમ્બડો, પદ્મકનું લાકડું, રાતું કમળ અને ઘાણું કમળ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને જરાતરા કુટીને પછી તે સર્વને એક હાંડલામાં ભરવાં. તે પછી તે હાંડલામાં, ઔષધોથી ચો-ચારગણું પાણી નાંખીને પછી તેને અગ્નિનાપર ઉકાળવા મૂકવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલાં પાણીને પાછું ઘાંટું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળવું. એ ઘાંટું પાણી ટાંટું થાય ત્યારે વૈધે તેની અન્દર તેનો ચોથો ભાગ મધ અને ચોથો ભાગ સાકર ભેળવીને આંખની અન્દર આંજવાથી, દાહ, અશ્રુ અને રક્તવિકારથી આંખમાં થયેલી રતાસ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

રસાંજનાદિ રસક્રિયા

રસાંજનં સર્જરસો જાતીપુષ્પં મનઃશિલા ॥

સમુદ્રફેનો લઙ્ગણૈરિકં મરિચાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

एतत्समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्षिन्नवर्त्मनि ॥ अंजनं क्लेदकंङ्गं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ ૧૭ ॥

રસવન્તી, રાળ, જાંબનાં ફૂલ, મનશીત્ર, સમુદ્રશીણુ, સિન્ધાલુણુ, સોનાગેરુ અને મરી, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું બારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને વસ્ત્રથી ચાળી, ખરલની અન્દર નાંખીને પછી મધની અન્દર સારી પેટે વાટી-લદી, આંખની અન્દર આંજવાથી, પ્રક્રિલવર્ત્મ, ક્લેદ-ચીપડા અને કણૂ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે અને આંખપરની ખરી ગયેલી પાંપણો પાછી ઉગે છે.

ગુફચીસ્વરસાદિ રસ-

गुह्यचीस्वरसः कर्षः क्षौद्रं स्यान्माषकोन्मितम् ॥

ક્રિયા

सैन्धवं क्षौद्रतुल्यं स्यात्सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ૧૮ ॥

अंजनं यनं तेन पिष्टमितिमिरं जयेत् ॥ काचं कङ्कं लिंगनाशं शुक्लकृष्णगतान् गदान् ॥ ૧૯ ॥

ગળોનો સ્વરસ-રસ એક કર્ષ; મધ એક માપા અને સિન્ધાલુણુ એક માપા; એ ત્રણે ઔષધો ઉપર પ્રમાણે લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે લદીને આંખની અન્દર આંજવાથી, પિશ્તાર્મ, તિમિર, કાચ, કણૂ, લિંગનાશ, શુકલ ભાગપરનો રોગ અને કૃષ્ણ ભાગપરનો રોગ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

પુનર્નવા ક્રિયા

दुग्धेन कङ्कं क्षौद्रेण नेत्रस्त्रावं च सर्पिषा ॥

पुष्पं तैलेन तिमिरं क्रांजिकेन निशोधयताम् ॥ ૧૦૦ ॥ पुनर्नवा जयेदाशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

સાટોડીનાં મૂળને દૂધની અન્દર ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્યઅન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે નેત્રના કણ્ઠ રોગનો જલદીથી નાશ થાય છે.

પુનર્નવાક્ષોદ્રાંજન સાટોડીનાં મૂળને મધની અન્દર ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્ય અન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે નેત્રસ્ત્રાવ રોગનો જલદીથી નાશ થાય છે.

પુનર્નવા સર્પાંજન સાટોડીનાં મૂળને ઘીની અન્દર ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્ય અન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે પુષ્પરોગનો જલદીથી નાશ થાય છે.

પુનર્નવા તૈલાંજન સાટોડીનાં મૂળને તેલની અન્દર ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્ય, અન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે તિમિરરોગનો જલદીથી નાશ થાય છે.

પુનર્નવા કાંઞિકાંજન સાટોડીનાં મૂળને કાંઞિકામાં ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્ય અન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે નિંશાન્ધતા રોગ મટે છે.

અમ્બુલદલનિઃકવાથ બબ્બુલદલનિઃકાથો લેહીમૃતસ્તદંજનાત્ ॥ ૧૦૧ ॥

રસક્રિયા નેત્રસ્ત્રાવં જયત્યેષ મધુચુકો ન સંશયઃ ॥

આવળનાં પાંદડાંનો કાઠો કરીને પછી તેને ગાળી લેવો. એ ગાળી લીધેલાં પાણીને પાકું ઘાટું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળવું. એ ઘાટું પાણી ટાટું થઇ જાય ત્યારે તેમાં થોડુંક મધ ભેળવીને આંખમાં આંજવાથી, નેત્રસ્ત્રાવ રોગ મટી જાય છે, એમાં કે પણ સંશય નથી.

હિજ્જલસ્ય ફલં ઘૃષ્ઠા પાનીયે નિત્યમંજનમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

ચક્ષુઃસ્રાવોપશાન્ત્યર્થં કાર્યમેતન્મહૌષધમ્ ॥

ઇંછોરિયાનાં ફલને પાણીની અન્દર ધસીને, આંખની અન્દર નિત્ય આંજવાથી, નેત્રસ્ત્રાવ રોગ મટી જાય છે. આ ઔષધ નેત્રસ્ત્રાવપર અતિ ઉત્તમ છે.

કતકફલાદિ રસક્રિયા કતકસ્ય ફલં ઘૃષ્ઠા મધુના નેત્રમંજયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

ઈષત્કર્પૂરસહિતં સ્મૃતં નેત્રપ્રસાદનમ્ ॥

[થાય છે.

કતકફલને મધમાં ધસી, તેમાં થોડોક કપૂર ધાલીને, આંખમાં આંજવાથી, આંખ ચોખી

સર્પિઃ ક્ષૌદ્રં ચાંજનં સ્યાત્ શિરોત્પાતસ્ય શાંતયે ॥ ૧૦૪ ॥

સર્પાંધંજન

ઘી અને મધ લઇ, એ બન્નેને મિશ્ર કરીને, આંખની અન્દર આંજવાથી નેત્રની અન્દર થયેલો શિરોત્પાત રોગ મટી જાય છે.

કૃષ્ણસર્પવસાદિ રસ- કૃષ્ણસર્પવસા શંખઃ કતકાત્ફલમંજનમ્ ॥

ક્રિયા રસક્રિયેયમચિરાદંધાનાં દર્શનપ્રદા ॥ ૧૦૫ ॥

કાળા સર્પની-કાળોતરાની વસા-માંસરનેહ, શંખ, કતકફલ અને સુરમો, એ ચારે ઔષધોને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે લટીને, આંખની અન્દર આંજવાથી, અન્ધ થયેલો મનુષ્ય જલદી દેખતો થાય છે.

દક્ષાંડત્વકાદિ લેખનાં- દક્ષાંડત્વકશિલાકાચૈઃ શંખચંદનગૌરિકૈઃ ॥

જન

દ્રવ્યૈરંજનયોગોડ્યં પુષ્પાર્માદિવિલેખનઃ ॥ ૧૦૬ ॥

કુકડાનાં ઈંડાંપરની ઊલ, મનશીલ, ધોળો કાચ-પથ્થરનો કાચ, શંખ, સુખડ અને સોનાગર, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરી. પછી તેને લૂગાંથી, ચાળીને આંખની અન્દર આંજવાથી, પુષ્પ (ફૂલ) અને અર્ધ આદિ રોગો મટી જાય છે.

કણાદિ ચૂર્ણાન્ન

કળા છાગયકૃન્મધ્યે પત્તવા તદ્રસપેષિતા ॥

અચિરાદ્દંતિ નક્તાંધ્યં તદ્વત્સક્ષોદ્રમુષણમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

લીણીપીપરને બકરાના યદૃત-મુંઝારા નામે ગાણુના માંસમાં ખોસી, તે માંસને પકાવીને પછી તેની અન્દરની લીણીપીપરને, ઉપરનાં પકાવેલાં માંસના રસની અન્દર લટીને આંખની અન્દર આંજવાથી, જલદી નક્તાંધ્ય રોગ મટી જાય છે.

ઊષણ ચૂર્ણાન્ન

મરીને મધમાં ધસીને, આંખમાં આંજવાથી, જલદી નક્તાંધ્ય

મરિચાદિ ચૂર્ણાન્ન

શાળાર્ધ મરિચં દ્વૌ ચ પિપ્પલ્યર્ણવફેનયોઃ ॥

[મટે છે.

શાળાર્ધ સૈન્ધવં શાળં નવ સૌવીરકાંજનાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

પિષ્ટં સુસૂક્ષ્મં ચિત્રાણાં ચૂર્ણાન્નમિદં શુભમ્ ॥ કણ્ઠકાચકફાર્તાનાં મલાનાં ચ વિશોધનમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

મરી અર્ધો શાણ, લીણીપીપર એ શાણ, સમુદ્રરીણ એ શાણ, સિન્ધાણુ અર્ધો શાણ અને સુરમો નવ શાણ, એ પ્રમાણે એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને પછી તેમનું, ચિત્રા નક્ષત્રવાળે દિવસે બારીક ચૂર્ણ કરી, પછે તેમને લૂગડાંથી ચાળીને આંખમાં આંજવાથી, કણ્ઠ, કાચ અને કડ્ઠથી પીડાયલી આંખો સારી થાય છે અને નેત્રના મલનું શોધન થાય છે.

રસકમ્પક ચૂર્ણાન્ન

શિલાયાં રસકં પિષ્ટા સમ્યગાપ્લાવ્ય વારિણા ॥

ગૃહ્ણીયાત્તજ્જલં સર્વં ત્યજેન્નૃણમધોગતમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

શુષ્કં ચ તજ્જલં સર્વં પર્પટીસન્નિમં ભવેત્ ॥ વિચૂર્ણ્ય ભાવયેત્સમ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિફલારસૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥

કર્પૂરસ્ય રજસ્ત્વર દશમાંશેન નિશ્કિપેત્ ॥ અંજયેન્નયને તેન સર્વદોષહરં હિ તત્ ॥ ૧૧૨ ॥

સર્વરોગહરં ચૂર્ણં ચક્ષુષોઃ સુખકારિ ચ ॥

ખાપરિયું લઈ, તેને પથરાની ખરલમાં નાંખીને અતિ ઝીણું વાટવું. પછી વાસણની અન્દર પાણી ભરી, તેની અન્દર ઉપલાં ચૂર્ણને નાંખી, સારી પેઠે ડોહીને, પછી ઉપરનું બધું ડોહાણું પાણી ખીળ વાસણમાં ફલવી લેવું અને નીચે જામેલું ચૂર્ણ નાંખી દેવું. એ ડોહાણાં પાણીને, લોન્દા જેવું જાડું થાય ત્યાંસુધી સારી પેઠે ચાળીને સૂકવવું એટલે તેનાં પોડા બન્ધાશે-બાંધશે. એ પોડાનું ચૂર્ણ કરીને પછી તે ચૂર્ણને હરડાં, બેહેડાં અને આંખનાં કાઢાની ત્રણ ભાવના સારી પેઠે આપી, તેમાં તે ચૂર્ણનો દશમો ભાગ કપૂર ભેળવીને તેનું આંખની અન્દર અંજન કરવાથી, નેત્રના સર્વ પ્રકારના દોષો અને સર્વ રોગો મટી જાય છે તથા આંખને સુખ-શાંતિ થાય છે.

સૌવીરાંજન

અમિતતં ચ સૌવીરં નિષિંચેત્ત્રિફલારસૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સપ્તવેલં તથા સ્તન્યૈઃ સ્ત્રીણાં સિક્તં વિચૂર્ણિતમ્ ॥

અંજયેન્નયને તેન પ્રત્યહં ચક્ષુષોર્હિતમ્ ॥ ૧૧૪ ॥ સવાનશ્વિકારાસ્તુ હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥

સુરમો લઈ, તેને અગ્નિપર તપાવીને, પછી તેનાપર હરડાં, બેહેડાં અને આંખનાં કાઢો, થોડો થોડો રેડીને ટાઢો કરવો. એ પ્રમાણે તે સુરમાને, સાત વાર તપાવીને, હરડાં, બેહેડાં અને આંખના કાઢાથી સાત વાર ટાઢો કરવો. એ પ્રમાણે પાછો એ સુરમાને સાત વાર તપાવીને સ્ત્રીનાં ધાવણુથી-દૂધથી સાત વાર ટાઢો કરવો. પછી તે સુરમાનું બારીક ચૂર્ણ કરીને, પછી તેને આંખની અન્દર હમ્મેશાં આંજવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે. વળી આ અંજન નેત્રને પણ હિતકારક છે, એમાં કે પણ સંશય નથી.

અંજન માટેની સળીનું ત્રિકલામૃગશુંડીનાં રસૈસ્તદ્વચ્ચ સર્પિષા ॥ ૧૧૫ ॥

સિંસું કમ શોધવું ? ગોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિક્તો નાગઃ પ્રતાપિતઃ ॥

સિંસાના કટકાને એક કુરડીમાં ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને, તે રસને પહેલ્લી વાર હરડાં, બેહેડાં અને આંખાંના કાઢામાં રેડવો. પછી તે સિંસાને કાઢામાંથી કાઢી પાછું તેને કુરડીમાં ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને બીજી વાર હરડાં, બેહેડાં અને આંખાંના કાઢામાં રેડવો. એ પ્રમાણે સાત વખત હરડાં, બેહેડાં અને આંખાંના કાઢામાં રેડ્યા પછી, પાછો એ જ પ્રમાણે ભાંગરાના રસમાં, શુંઠના કાઢામાં, ધીમાં, ગોમૂત્રમાં, મધમાં અને બકરીના દૂધમાં સાત સાત વખત રેડવો. એ પ્રમાણે અંજનની સળીનું સિંસું શોધવું,

નેત્રાંજનની સળી શું તચ્છલાકા હરત્યેવ સર્વાન્નિત્રભવાનુ ગદાનુ ॥ ૧૧૬ ॥

ગુણ કરે છે. શોધેલાં સિંસાની સળી, આંખમાં ફેરવવાથી, સર્વ નેત્રરોગો મટે છે.

આંખ ક્યારે ધોવી? ગતદોષમપેતાશ્રુ સંપદ્યન્સમ્યગંભસિ ॥ પ્રક્ષાલ્યાશ્ચિ

આંખની અન્દરના દોષો, નીકળી ગયા પછી, આંસુ પડતાં બન્ધ થાય છે ત્યારે રોગીએ, ક્ષણભર ટાઢા પાણીમાં સારી રીતે બેઠા રાખીને પછી ટાઢા પાણીથી આંખ ધોવી.

ક્યું પ્રત્યંજન આંજવું? યથાદોષં કાર્યં પ્રત્યંજનં તતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

આંખ ધોયા પછી આંખમાં જે પ્રકારનો દોષ હોય, તે પ્રકારનું પ્રત્યંજન કરવું. આંજવું.

આંખ ક્યારે ન ધોવી? ન વાડનિર્ગતદોષેડક્ષિણ ધાવનં સંપ્રયોજયેત્ ॥ ધોવી નહિ.

આંખની અન્દરના દોષો, નીકળી ગયા વગર, આંખને પાણીથી

પ્રસાદનાંજન ક્યારે પ્રત્યંજનં તીક્ષ્ણત્સે નેત્રે ચૂર્ણઃ પ્રસાદનઃ ॥ ૧૧૮ ॥

આંજવું? તીક્ષ્ણાંજન આંજવાથી, આંખ સારી પેઢે તપી ગઈ હોય તો તે આંખની અન્દર પ્રસાદન (શાકર, કપૂર આદિના) ચૂર્ણનું પ્રત્યંજન કરવું.

પ્રત્યંજન ચૂર્ણ શુદ્ધે નાગે દ્રુતે તુલ્યં શુદ્ધં સૂતં વિનિક્ષિપેત્ ॥

કૃષ્ણાંજનં તયોસ્તુલ્યં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૧૫ ॥

દશમાંશેન કર્પૂરં તસ્મિન્ ચૂર્ણે પ્રદાપયેત્ ॥ એત્પ્રત્યંજનં નેત્રગદજિન્નયનામૃતમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

શોધેલું સિંસું એક ભાગ, શોધેલો પારો એક ભાગ અને શોધેલો સુરમો એ ભાગ લઇ, એ ત્રણેને ખરલની અન્દર સારી પેઢે ઘુણીને, તેમનું ચૂર્ણ કરવું; પછી એ સર્વ ચૂર્ણનો દશમે ભાગ ભીમસેની કપૂર તે ચૂર્ણની સાથે જે મેળવવો, તેનું નામ ‘પ્રત્યંજન’ જાણવું. આ પ્રત્યંજન ચૂર્ણ, આંખની અન્દર આંજવાથી, આંખને અમૃતના સરખું ગુણકારી થાય છે.

જયપાલસ્ય મજ્જાં ચ ભાવયેન્નિબુકદ્રવૈઃ ॥

એકવિંશતિવેલં તત્તતો વર્તિ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

મનુષ્યલાલયા ઘૃષ્ઠા તતો નેત્રે તયાંડજયેત્ ॥ સર્પદંટ્રવિષં જિત્વા સંજીવયતિ માનવમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

તેપાળાનાં બીની અન્દરનો ગર્ભ લઇ, તેને ખરલની અન્દર નાંખીને લિચ્છુના રસની એકવીશ ભાવના દઈ, સારી પેઢે બારીક ભૂંકા થાય ત્યાંસુધી ખરલ કરીને પછી તેની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંબી વાટ કરવી. પછી જે વેળા મનુષ્યને સર્પદંટ્ર થઈને મનુષ્ય

એશુદ્ધ થાય ત્યારે એ વાટને, માણસની હાળની અન્દર ધસીને, આંખની અન્દર આંખ-વાથી, સર્પ કરડવાથી ચઢેલું ઝેર ઉતરી જઈને તે મનુષ્ય જીવતો રહે છે.

પાણિતલસ્પર્શ પ્રયોગ મુક્ત્વા પાણિતલં ઘૃષ્ટા ચક્ષુષોર્યદિ દીયતે ॥
જાતરોગા વિનશ્યંતિ તિમિરાણિ તથૈવ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

મનુષ્યે જમી, હાથ ધોઈને પછી તે ભીના હાથની તળીને ખીજા હાથની તળી સાથે ધસીને પછી તે હાથોની તળીઓને આંખપર ફેરવવાથી, નેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાધારણ રોગ અને તિમિરાદિ રોગ મટી જાય છે.

શીતાઠક સેચન ગુણ શીતાંબુપૂરિતમુખઃ પ્રતિવાસરં યઃ કાલત્રયેણ નયનદ્વિતયં જલેન ॥
આસિચતિ ધ્રુવમસૌ ન કદાચિદક્ષિરોગવ્યથાવિધુરતાં મજતે મનુષ્યઃ ॥

હમ્મેશાં જે મનુષ્ય ત્રણ, વખત-સવાર, બપોર અને સાંજના ઠાઠું પાણી મોંમાં ભરીને પછી ટાઢાં પાણીથી આંખ ધુવે, તો તે મનુષ્યને કાઈ દિવસ કંઈ પણ આંખનો રોગ થતો નથી.

અન્યના સમૂલપણાનું વર્ણન આયુર્વેદસમુદ્રસ્ય ગૃહાર્થમણિસંચયમ્ ॥
જ્ઞાત્વા કૈશ્વિકદ્રુધૈસ્તૈસ્તુ કૃતા વિવિધસંહિતાઃ ॥ ૧૨૫ ॥

કિંચિદર્થં તતો નીત્વા કૃતેયં સંહિતા મયા ॥ કૃપાકટાક્ષવિક્ષેપમસ્યાં કુર્વન્તુ સાધવઃ ॥ ૧૨૬ ॥
બ્રહ્માએ કહેલા, સમુદ્ર સરખા આયુર્વેદની અન્દર ગુપ્ત રહેલા મણિના સરખા અર્થના સમૂહને જાણીને કેટલાક વિદ્વાનોએ (સુશ્રુત, અગ્નિવેશ્યાદિ મુનિઓએ) અનેક સંહિતાઓ રચેલી છે, તે સંહિતાઓમાંથી જરાતરા સારાંશ લઈને મેં (શાર્ંગધરશર્માએ) મારા પોતાના નામની આ સંહિતા-શાર્ંગધર સંહિતા રચી છે, તેનાપર સાધુજનોએ કૃપાદૃષ્ટિથી જોવું.

અન્ય પાઠ કરવાનું શું ફળ ? વિવિધગદાર્તિદરિદ્રનાશનં યા હરિરમણીવ કરોતિ યોગરત્નૈઃ ॥
વિલસતુ શાર્ંગધરસ્ય સંહિતા સા કવિહૃદયેષુ સરોજનિર્મલેષુ ॥ ૧૨૭ ॥

કમળમાં રહેનારાં એવાં ભગવાન્ નારાયણનાં સ્ત્રી લક્ષ્મીજી, જેવી રીતે રતનોવડે દરિ-દ્રોનું દારિદ્ર્ય દૂર કરે છે, તેવી જ રીતે, આ શાર્ંગધરની સંહિતા, રતન સરખા ઉન્નૃષ્ટ ઔષ્ધોના પ્રયોગો-ઔષધો આપીને નાના પ્રકારના રોગોની પીડારૂપી દારિદ્ર્યનો નાશ કરે છે, એટલા માટે આ સંહિતા, પણ્ડિતોનાં કમળના સરખાં નિર્મળ હૃદયમાં રહીને શોભે.

આ સંહિતા ભણવાનું ફારણ અલ્પાયુષામલ્પધિયામિદાર્ની કૃતં સમસ્તશ્રુતિપાઠશક્ત્યા ॥
તદ્વત્ર યુક્તં પ્રતિવીજમાત્રમન્યસ્યતામાત્મહિતં પ્રયત્નાત્ ॥ ૧૨૮ ॥

હમણાં-કલિયુગને વિષે, થોડી આવરદાવાળાં અને થોડી બુદ્ધિવાળાં મનુષ્યો હોવાથી, તેમને સમસ્ત આયુર્વેદ સાંભળવાની અને ભણવાની શક્તિ હોતી નથી, એટલા માટે આત્માનું હિત કરનાર, આયુર્વેદના સારાંશરૂપ એવી આ સંહિતાને પ્રયત્નથી સારી રીતે અભ્યાસ કરવો.

એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્ંગધરે રચેલી શાર્ંગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં નેત્રકર્મેવિધિ નામે તેરમા અધ્યાયની શુર્જર દીકા સમૂપજ્ઞાં.

ધૃતિ શાર્ંગધરસંહિતા

રોગક્રમોપરિ ઔષધક્રમાનુક્રમણિકા.

વિષય પૃષ્ઠ
અમ્કાલદન્ત બાલરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, બાલકોના દાંત ક્વખતે પડી જઇને પછી બીજા દાંતો ઉગવા માણે છે, તેથી જ્વરાદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૬૫
સર્વ બાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્કાલ પલિત: રોગ ૯ મો—ક્વખતે થયેલો પલિત કપાલ રોગ. (પલિત કપાલ રોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૬૨
અમ્કુપ્પુ કુષ્ઠ: રોગ ૧૮ મો—ધોળો કોઢ. (શિવત્ર કુષ્ઠ શબ્દ જુઓ.) ... ૫૬
અમ્ગદરણુ પિત્તરોગ: રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં પિત્ત પ્રકોપને લીધે શરીરપરની ચામડી ફાટે છે. ... ૫૯
પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્ગપાક: રોગ ૧૨ મો—અંગપાકતા (પિત્ત રોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૫૯
અમ્ગપાકતા પિત્તરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં પિત્તપ્રકોપથી મુખાદિ અંગમાં ફોડકાઓ થાય છે. ... ૫૯
રક્તસ્રાવ. ૧ ... ૩૪૩
પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્ગપીડા વાતરોગ: રોગ ૩૭ મો—આ રોગમાં વાત પ્રકોપથી, કોઈ પણ રોગના કારણે કરીને આખા શરીરમાં પીડા થવા માણે છે. ૫૮
વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો.
અમ્ગભંગ વાતરોગ: રોગ ૪૨ મો—આ રોગમાં વાતપ્રકોપને લીધે, કોઈ પણ રોગથી આખા શરીરમાં તૂટ થવા માણે છે—શરીર ભાંગે છે. ૫૮

૧ કોનું લોહી કાઢવું.

૨૪

વિષય પૃષ્ઠ
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ “ “ “ “
અમ્ગભેદ વાતરોગ: રોગ ૨૯ મો—આ રોગમાં વાયુ, શરીરની અન્દર પ્રવેશ કરી, કોપાયમાન થઇને અંગને છૂટું કરતો હોય, તેની પેટે પીડા કરે છે. ... ૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ “ “ “ “
અમ્ગવિભ્રંશ વાતરોગ: રોગ ૪૩ મો—આ રોગમાં, વાત પ્રકોપને લીધે, કોઈ પણ રોગથી શરીરનો કોઈ પણ ભાગ ચેતન વગરનો—લાકડાં સરખો થઇ જાય છે. ... ૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ “ “ “ “
અમ્ગશ્વલ વાતરોગ: રોગ ૩૮ મો—આ રોગમાં વાતપ્રકોપથી, કોઈ પણ રોગમાં, આખા અંગમાં શ્વળ નીકળવા માણે છે. ... ૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
શતાવરી તૈલ. ... ૧૫૭
સર્વ વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્ગશોષ વાતરોગ: રોગ ૩૦ મો—આ રોગમાં વાયુ, આખા શરીરમાં ફેલાઈ, કોપાયમાન થઇને શરીરનું શોષણ કરે છે. ... ૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ “ “ “ “
અમ્ગલીવેષક સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૨૭ મો—ચિપ્પ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દ જુઓ. ૫૬
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્ગચ્ચિર: રોગ ૩૦ મો—અચ્ચિ કરનાર (મન્દાચ્ચિ જઠરાચ્ચિ વિકાર શબ્દ જુઓ.) ૪૬

વિષય **પૃષ્ઠ**
અગ્નિ કૂરાશયઃ—અગ્નિને રહેવાના સ્થાનનું
જે પ્રકાપ પામવું, તે. (કૂરાશયો શબ્દપરથી
આ શબ્દ લીધો છે.)

મન્મસ્નેહ. ૧ ... ૨૫૪

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અગ્નિઘ્નઃ રોગ ૧ લો. વહ્નિઘ્ન શબ્દ
જ્યો. ... ૫૫

અગ્નિદીપનઃ રોગ ૩ જો—અગ્નિ પ્રદીપ્ત કર-
નાર. (મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ જ્યો.) ૪૯

અગ્નિદીપ્તિકરઃ રોગ ૩ જો—અગ્નિ દીપન.

(મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ જ્યો.) ૪૯

અગ્નિબોધિનીઃ રોગ ૩ જો—અગ્નિ કરનાર.

(મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ જ્યો.) ૪૯

અગ્નિમાંઘજિતઃ રોગ ૩ જો—મન્દાગ્નિ

મટાડનાર (મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ

જ્યો.) ... ૪૯

અગ્નિશોહિણી સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગઃ રોગ ૨૧

મો—આ રોગમાં કાખની આસપાસ માંસને

ચીરનારી, અગ્નિના સરખી લાલચોળ, ફેડલીઓ

થવાથી, શરીરમાં દાહ થવા સાથે તાવ આવી

જાય; ત્રિદોષકોપિત આ રોગમાં બરોબર ઉપાયો

ન કર્યા હોય અને વાયુ વિશેષ હોય તો સાત

દિવસમાં, પિત્ત વિશેષ હોય તો બાર દિવસમાં,

અને કફ વિશેષ હોય તો પત્તર દિવસમાં મરણ

પામે. આ રોગ અસાધ્ય છે. ... ૫૬

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અગ્નિવિવૃદ્ધિઃ રોગ ૩ જો—અગ્નિ વધારનાર.

(મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ જ્યો.) ૪૯

અચૈતન્ય ક્ષુદ્રોગઃ રોગ ૨૦ મો—આ રોગ-

માં, ક્ષુદ્રપ્રકોપથી, શરીરમાંનું ચૈતન્ય ધટે છે. ૫૯

નાગ-સીંસાંની ભરમ.

કફ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અમ્બુકા નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રકૃષ્ણગત રોગઃ

રોગ ૪ થો. આ રોગમાં રક્તપ્રકોપથી, ડાળાના

વિષય **પૃષ્ઠ**
કાળા ભાગપર, બકરીની લીણીના સરખી,
ઉચ્છ્રાય એટલે મધ્ય ભાગમાં ઉંચી, ચીકાસવાળું
રાતું લોહી વહેનારી, ઘણી પીડા કરનારી અને
જરાતરા રાતા રક્તની ફેડકીઓ થઈ આવે. ૬૩

નિફલા ધૂત. ... ૧૫૦

નેત્રકૃષ્ણગત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અમ્બુગલ્લી ખાલ રોગઃ રોગ ૨૨ મો—આ

રોગમાં, કફવાત પ્રકોપથી, ખાલકોના શરીરે,

ચક્રચકિત, શરીરના વર્ણુવાળી, ગાણવાળી,

પીડા વગરની અને મગના દાણા જેવડી ફેડ-

કીઓ થઈ આવે છે. ... ૬૫

સર્વ ખાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અમ્બુબોધ સત્તિપાતજ્વરભેદઃ—આ રોગમાં,

શરીર, બકરા સરખું ગન્ધાય; પાણીના વેગની

પેટે વહે-ઉડીને ફેડે; ગળાનું છિદ્ર સ્તંધાઈ જાય;

બકરાની પેટે બરાડે અને આંખો રાતી ચોળ

થઈ જાય.

અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—

સર્વ " " "

" સત્તિપાતજ્વરભેદ " "

અમ્બુજનનામિકા નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્મ રોગઃ

રોગ ૧૯ મો—આ રોગમાં, દાહ કરનારી, ખુંચ-

નારી, રાતી, પોચી, મગના દાણા જેવડી અને

થોડી વેદના કરનારી ફેડકીઓ, આંખની પાંપ-

ણપર, મધ્યમાં વા છેડે થઈ આવે છે. તે,

રક્તજન્ય છે. ... ૬૨

રસાંજનાદિ લેપ. ... ૩૨૨

વર્ત્મરોગ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

શિલાદિ પ્રતિસારણ ... ૩૫૪

અમ્બુજ્વરઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં ઝાડો,

પેશાબ, બન્ધ થઈ જાય વા ઘણું આવે; બ્લાનિ,

ભ્રમ અને મોહ થાય; પવનનો વેગ અટકી જાય;

પેટ ચડી આવે; શરીર ભારે થઈ જાય તેમ

શિથિલ પણ થઈ જાય અને કોઠો ભારે થઈ

જાય, એમ વાગ્બટીયાર્યનું કહેવું છે. વળી અતિ

પાણી પીએ; ન ખાવાના પદાર્થો અતિ ખાય;

૧ મન્મસ્નેહ કાણે પીવે ?

૨ નાગ-સીંસાંની પકવ ભરમના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ગ્રાહ તથા પેશાબના વેગને રોકે; ઢિવસે—ભગવા	
ટાંણે સ્વેદ; રાતે—સ્વપા ટાંણે ભગે; અઢેખાઈ	
અને દ્વેષ કર્યા કરે; ભય રાખ્યા કરે; ક્રોધાયમાન	
થયા કરે; લોભ કર્યા કરે; શોક કર્યા કરે; ગરીબાઈ	
દેખાડ્યા કરે; એ પ્રમાણે વર્તનારાઓ, પ્રકૃતિને	
અનુકૂલ ભોજન વખતસર કરે, તો પણ તેઓને	
અનાજ પચે જ નહિ ...	૪૭
ગુડપિંપલી વટિકા.	૧૨૯
નારાયણ ચૂર્ણ. ...	૧૧૮
પંચવક્ર રસ. ...	૨૩૩
મણ્ડુર વટક. ...	૧૩૦
મુઠ્ઠી સ્વેદોપચાર. ...	૨૬૦
રોગહર રસ. ...	૨૪૫
લોક્નાથ ,, ...	૨૨૫
વમન પ્રયોગ ...	૨૬૫
” ” ” ...	૨૬૬
સંજીવની ગુટિકા. ...	૧૨૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વાર્ણ્ય રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સિન્ધુવામક ચૂર્ણ. ...	૨૬૮
હુપુષાદિ ,, ...	૧૧૯
અડદિયો વા: રોગ ૧૨ મો—અર્ધિત વાતરોગ	
શબ્દ જુઓ ...	૫૮
અમ્બુડ વૃદ્ધિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વૃષણ	
વધવાથી આનાં કુરણડ અથવા કુરણડક નામો	
પણ છે. આનાં બીજાં લક્ષણો અન્નવૃદ્ધિના	
સરખાં છે. ...	૫૪
અભજ્યાદિ લેપ. ...	૩૩૦
અન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ...	૧૩૧
નિરુહ બરિત. ...	૨૭૮
લોહ રસ. ...	૨૫૦
વમન પ્રયોગ. ...	૨૬૫

- ૧ કયા કયા રોગીને થોડો પરસેવો કાઢવો ?
- ૨ કયા કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી ?
- ૩ ઉપરના રોગીને કયારે ઉલટી કરાવવી ?
- ૪ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી ?

વિષય	પૃષ્ઠ
વૃદ્ધિ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્તક સન્નિપાતજ્વર ભેદ:—આ રોગમાં,	
ગાણ્ડોથી તથા વાતોદરથી શરીર ભરાઈ જાય;	
શ્વાસોન્નિધિ લીધા કરે; અને નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય.	
અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ ” ” ”	
,, સન્નિપાતજ્વર ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્તરાયામ વાત રોગ: રોગ ૬ કો—આ	
રોગમાં હાથપગની આંગળીઓ, ગોઠણો, પગની	
ધુણીઓ, ગોઠણની ઢાંકણીઓ, પેટ હૃદય—રક્તા-	
શય, વક્ષ:—સ્થલ—છાતી અને ગળું, એ સર્વ	
જગોએ રહેલો વાયુ, વેગવાન થઈને, જેવો	
તે તે સ્થાનોના સ્નાયુઓને ખેંચવા માણે	
છે તે તરત, આંખ ઠરડાઈ જાય; હડપચી	
ખેંચાઈ જાય; પડખાંચો મરડાઈ જાય; પડખાંના	
ભાગમાં પીડા થવા માણે; મોઢામાંથી કંધ	
પડવા માણે, અને એક કોરથી મોઢું ધનુષ્યાકૃતિ	
પ્રમાણે વાંકું થઈ જાય. ...	૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્તર્હાસ સન્નિપાતજ્વર ભેદ:—આ રોગમાં	
શરીર ઠાંડું ધોળ થઈ જાય. બહારના ભાગપર	
સોજ થઈ આવે, શરીર જડ થઈ જાય, સ્વાસ	
અટી આવે અને અન્તર્હાસની પીડાથી શરીર	
નક્કી બળી ગયા સરખું લાગે.	
અષ્ટવિધ જ્વર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ધાન્યાક હિમ. ...	૧૦૪
સર્વ જ્વર ” ”	
સર્વ સન્નિપાતજ્વર ભેદ ”	
અન્તર્મુખી યોનિ રોગ: રોગ ૧૦ મો—આ	
રોગમાં જે સ્ત્રી, અતિભોજન કરીને, મૈથુન કરવા	
ટાંણે, શરીરે વાંકી ચુંકી પડી રહેવાને લીધે, પાષ્ઠ-	
લાં અન્નથી પીડાયલો વાયુ, યોનિની નસોમાં	
ઢાળવ થઈને અસ્થિ અને માંસ સાથે યોનિનું	
મોઢું અન્નરથી વાંકું કરી નાખે છે. ...	૬૫
યોનિરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	

વિષય	પૃષ્ઠ
અન્તર વિદ્રધિ: રોગ ૬ ક્કા પછીનો છે— આ રોગમાં, કોપાયમાન્ થયેલા વાતાદિથી વા એકકા થયેલા ત્રિકોષથી શરીરમાં ગુહ્મની ગાણકના સરખી અને કીડીઓના દરપર વળેલા ઉકેરાના સરખી ગાણક થાય. ... ૫૪	
પુનર્નવાદિ ક્વાથ ... ૮૭	
વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—	

અતિચરણા યોનિ રોગ: રોગ ૨૦ મો—આ
રોગમાં, વાત રોગવાળી યોનિ, અતિ મૈથુનથી
સારી પેઠે સ્ત્રાવ્ય નય છે. માધવ:—અતિ મૈથુન
કર્મા છતાં, પુરુષનું વીર્ય સ્ત્રાવ્ય પછી જ સ્ત્રીનું
રેત સ્પષ્ટિત થાય છે. ... ૬૫

યોનિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અતિબુદ્ધિ વાત રોગ: રોગ ૪૭ મો—આ
રોગમાં, વાયુ કોઠાની અન્દર પ્રવેશ કરી, કોપા
યમાન્ થઈ, અતિ બગાસાં લાવે છે. ૫૮
વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અતિતન્દ્રા: રોગ ૧ લો. (તન્દ્રા રોગ શબ્દ
બુઝા.) ... ૫૦

અતિદગ્ધ વલ્લિદગ્ધ: રોગ ૨ જો—આ રોગ-
માં, અગ્નિથી શરીર અતિ બળવાને લીધે ચામડી
અને માંસના લોચ્યા લટકી પડે; અવયવો છૂટા
થઈ નય; શિરા, સ્નાયુઓ, સન્ધિ અને હાડ-
કાંઓ બળી નય; અતિ વેદના થાય; બહુ ઠણકા
મારે; તાવ આવી નય; દાહ થાય; ધુવાડો આવ્યા
સરખું દેખાય; શોષ પડે; મૂચ્છા આવી નય;
શ્વાસ થઈ આવે; ઘણું ઉણું પ્રણ પડે; અને છેવટે
મરણ પામે. ... ૫૫

વલ્લિદગ્ધ શબ્દનાં ઔષધો—

અતિ નિદ્રતા ક્ક રોગ: રોગ ૨ જો—આ
રોગમાં, ક્કના પ્રકોપ પામવાને લીધે, અતિ
નિદ્રા આવગા માણે છે. ... ૫૯

ક્ક રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

પિપ્પલ્યાદિ ક્ષાય. ... ૮૩
ક્ષૌદ્રાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
અતિ નિદ્રા: રોગ ૨ જો—અતિનિદ્રતા ક્ક રોગ શબ્દ બુઝા. ... ૫૯	
અતિ પ્રવૃત રક્ત:—લોહીનું જે અતિ વહેતું, તે. અગ્નિદહન. ૧ ... ૩૪૪	
ધવાદિ ચૂર્ણ. ૨ ... ૩૪૩	
થવાદિ „ ૩ ... „	
લોધ્રાદિ „ ૪ ... „	
વિધ્યેદ્ધર્વ શિરા. ૫ ... ૩૪૪	
સર્પનિર્મોક ચૂર્ણ. ૬ ... ૩૪૩	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ક્ષારદહન. ૭ ... ૩૪૪	
ક્ષૌભવચ્છ ભસ્મ. ૮ ... „	

અતિવેપથુ: રોગ ૫૩ મો—કમ્પ વાતરોગ
શબ્દ બુઝા. ... ૫૮

અતિસાર: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ગુરુ,
અતિ સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, ઉષ્ણ, પ્રવાહી, સ્થૂલ અને
ઠાડું ભોજન કરવાથી; દેશની હુમથી; કાલના
ફેરફારથી; પ્રકૃતિ અને ઋતુ, એ બંનેનાથી
વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી; અજીર્ણમાં જમવાથી;
વિષમ ભોજન કરવાથી, સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓ;
વારંવાર ઝોછી વા અતિ કરવાથી; સ્થાવર ત્રિષ
ખાવાથી; ભય આવી પડવાથી; શોક થવાથી;
ખરાબ પાણી પીવાથી; ઝાડું પાણી પી થી;
અતિ મધ પીવાથી; જલકીડા કરવાથી; ઝાડો
ગેશાબ રોકી રાખવાથી; પકવાશયના દોષને
લીધે, કૃમેજન્ય વાતના પ્રકોપથી; રસ, જલ,
મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, ક્ક, પિત્ત અને રુધિર આદિ
પાતળા ધાતુઓનો જથ્થો વધી જઈ, જઠરાગ્નિને
ઠારી નાંખી, મલની સાથે મળી જઈ, વાયુથી,

૧ વહેતું લોહી બન્ધ કરવાનો આદ્યો ઉપાય.	
૨ „ „ „ „ રીંજો „	
૩ „ „ „ „ બીજો „	
૪ „ „ „ „ પહેલો „	
૫ „ „ „ „ છઠ્ઠો „	
૬ વહેતું લોહી બન્ધ કરવાનો ચાથો ઉપાય.	
૭ „ „ „ „ સાતમો „	
૮ „ „ „ „ પાંચમો „	

વિષય	પૃષ્ઠ
ઠેલાવાને લીધે, ગુઢા વાટે વારંવાર ખહાર પડે છે. ...	૪૭
અંકોલમૂલ કલક. ...	૧૦૮
અજમોઢાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૧૫
અદ્રીલુ (ઉપવિષ)¹ ...	૨૧૮
આત્રાદિ ફાણ્ટ. ...	૧૦૨
હલખણાતિસાર શબ્દના ઔષધો—	
કપિત્થાપ્તક ચૂર્ણ. ...	૧૧૬
કુટળવલેહ ...	૧૪૧
ચિરોત્થિતાતિસાર શબ્દ જ્યો. તાલીસાદિ ગુટિકા...	૧૨૩
„ ચૂર્ણ ...	૧૧૭
„ „ ...	૧૨૩
ખખ્ખલારિષ્ટ ...	૧૭૩
બુહદાડિમાપ્તક ચૂર્ણ ...	૧૧૬
મહાખાણડવ „ ...	૧૧૮
મુઢ સ્વેદાપચાર.² ...	૨૬૦
ચવાની ખાણડવ ચૂર્ણ. ...	૧૨૨
લવંગાદિ „ ...	૧૧૭
લોક્નાથ રસ. ...	૨૨૫
વમન પ્રયોગૃ ...	૨૬૫
સરિદ્રેગવિબન્ધક શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ રોગ „ „	
સર્વાતિસાર „ „	
હેમગર્ભ પોટલી રસ—ખીજ વિધિ. ૨૩૦	
અતિસાર: રોગ ૧ લો—શબ્દ જ્યો. ૪૭	
અતૃપ્તિ પિત્તરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં જઠરાગ્નિ રૂપે રહેલું એવું પિત્ત, વધી જવાને લીધે, ભોજનની ખાખતમાં મન તૃપ્ત થાય નહિ. અર્થાત્ ખાઈ ખાઈ કર્યા જ કરે છે. ...	૫૯
પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અત્યુદ્ધાર વાત રોગ: રોગ ૪૮ મો—આ રોગમાં, વાયુ, આમાશયની અન્દર પ્રવેશ કરીને	

વિષય	પૃષ્ઠ
કોપાયમાન્ થાય છે, તેને લીધે, અતિશય ઝાડ-કારો આવવા માણે છે. ...	૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્ત્ર કૂળન વાત રોગ: રોગ ૪૯ મો—આ રોગમાં, વાયુ, કોપાયમાન્ થઈ, પકવા-શયની અન્દર જઈ, તે પછી આન્તરડાંઓની અન્દર દાખલ થઈને ખુરર ખુરર શબ્દ કરવા માણે છે. ...	૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્ત્રવૃદ્ધિ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં વાયુ, કોપાયમાન્ થાય એવા પદાર્થો ખાય, ટાઢા પાણીમાં ડૂબકિયું મારે, મલમૂત્રાદિના ચાલુ થયે-લો વેગ બન્ધ કરે, જોરથી મલ મૂત્રાદિના વેગને શરૂ કરે; ભારે ભાર ઉંચકે, ઘણું ચાલે, વાંકાચુંકા અવયવો રાખીને ફરે, અને જોર કરીને યુદ્ધ કરે. આવી તરેહનાં ખીજ કરાણાથી કોપાય-માન્ થયેલો વાયુ, નાનકડાં આંતરડાંના કાંઈક ભાગ લઈ, તેને સાંકડાં કરી, અથવા ખેવડાં વાળીને પછી તે આંતરડાંને પોતાના સ્થાનમાંથી નીચે ખેંચી નાંચ છે અને જે જગોએ બહ થાય છે, તે જગોએ રહીને ગાણુના સરખો સોળે કરે છે. આનાપર જે ઔષધોપચાર ન કરવામાં આવે, તો તે દડાની માફક ફૂલે છે, તેની અન્દર તીવ્ર વેદના થાય છે, અને સખ્ત રીતે ખેંચાય છે. વળી આ અન્ત્રવૃદ્ધિને દબાવીએ ત્યારે તેની અન્દર રહેલો વાયુ, કોં કોં શબ્દ કરતો, ઉપર ચઢે અને દાખલું છોડી ઘોંકે તરત પાછો તે વાયુ નીચે ઉતરી આવીને પ્રથમની પેઠે આન્તરડાંને ફૂલાવે. ...	૫૪
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ...	૧૩૧
નારાયણુ તૈલ. ...	૧૫૪
મહારાસ્નાદિ કવાથ. ...	૮૯
રાસ્નાદિ શૂત. ...	૯૩
વૃદ્ધિરોગ શબ્દના ઔષધો—	
અન્ત્રાઢ કૃમિ: રોગ ૪ થો—આભયન્તર કૃમિમાંનો કંજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્યો. ૪૮	

૧ શોષલ અકીણ નામે ઉપવિષના ગુણ.

૨ કયા કયા રોગીને થોડો પરસેવો કાઢેવો?

૩ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી?

વિષય **પૃષ્ઠ**
કૃતિ શબ્દના ઔષધો—
અમ્લકા પુરુષોત્તમ સ્ત્રી દોષ રોગ: રોગ ૧ લો—
આ રોગમાં, વ્યવહારને ન જાણનારા ગાણડા પુરુ-
ષની સાથે સમ્બન્ધ થવાથી, સ્ત્રીઓને સન્તાપાદિ
ઉત્પન્ન થઇને પછી સ્ત્રી સમ્બન્ધી હરકોઇ રોગ
થાય છે. ... ૫૬

સ્ત્રીદોષ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અધ: કાયસ્થિત રોગ:—શરીરની નીચેના
ભાગમાંના રોગો. (ઊરુગ્રહ આદિ રોગો.)

ત્રિક્લ્લા મોહક ૧૩૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો

અન્ધતા પિત્ત રોગ: રોગ ૩૪ મો—આ
રોગમાં, પિત્તના કોપાયમાન થવાથી, આંખે
આન્ધળો થઇ જાય છે... ૫૯

કૃષ્ણ સર્પ વસાદિ રસક્રિયા. ૩૬૫

પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અન્ધત્વ: રોગ ૩૪ મો—અન્ધતા પિત્તરોગ
શબ્દ બોલ્યો— ... ૫૯

અન્ધપ્રતના બાલગ્રહ રોગ: રોગ ૧૦ મો—
આ રોગમાં ગ્રહથી પીડાયેલું બાલક ઓકસા કરે,
તાવ આવી જાય, ઉધરસ થઇ આવે, જઠરાગ્નિ
મન્દ થઇ જાય, જ્વર જ્વર રંગના અને ખરાબ
વાસવાળા પાતળા જાડા થઇ આવે, શરીર સ્વ-
કાંઈ જાય, નજર ટૂંકી થઇ જાય, આંખમાં કઠો
થાય, શરીરે અતિ પીડા થાય, ખરબચડા આવ્યા
કરે, આંખ, ખટકો થવા સાથે રાત્રી ચોળ થઇ
જાય અને પાછી મટી પાણી જાય, હેડકા આવ્યા
કરે, ઉઘાસ થઇ જાય, સ્તનને મોઢું અડાડે નહિ
શરીરનો રંગ બદલાઇ જાય, સ્વર ટીક્કુ થઇ જાય,
શરીર ધૂન્યા કરે તથા માછલાં સરખું ખાંડું ખડસ
શરીર જન્ધાય છે. ... ૬૬

બાલગ્રહ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અન્ધાલજ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૫
મો—આ રોગમાં કફ અને વાતના પ્રકોપ પામવા-
ને લીધે, મોઢાં વગરની, ઉપસેલી, ઘટ્ટ અને બૂળને

વિષય **પૃષ્ઠ**
છેડે કરતાં ચાઠાં પડેલી ફેડલીઓ થઇને પછી,
તે ફેડલીઓમાંથી થોડું થોડું પકે વહે છે. ૫૬
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અધિજિહ્વા મુખરોગાંતર્ગત જિહ્વારોગ: રોગ
૫ મો—આ રોગમાં, કફ, પિત્ત અને રક્તના
કોપાયમાન થવાથી જીભના મૂળમાં નીચેના
ભાગપર જીભની અણીના સરખો સોળે થઇ
આવે; તે પર માંસના કોટાઓ ફૂટે; તે સોળે
ખેંચાયા કરે; ખડખડાણુ લાગે; તેમાંથી લાળ
પડ્યા કરે; ઢાહ થાય; ઠણકો પાણુ મારે, ખરબ
આવ્યા કરે; બોલી શકાય નહિ તેમ ખાઈ પાણુ
શકાય નહિ. ... ૬૦

જિહ્વા રોગ (મુખરોગાંતર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
અધિદન્ત મુખરોગાંતર્ગત દન્તરોગ: રોગ
૭ મો—આ રોગમાં વાતના પ્રકોપ પામવાથી
દાન્તના પર બીજો વધારાનો દાન્ત ઉગે છે; એ
વધારાનો દાન્ત ઉગવા ટાણે અધિક પીડા થવા
માંડે છે, પાણુ બધો ઉગ્યા પછી પીડા થતી
નથી. ... ૬૦

દન્ત રોગ (મુખરોગાંતર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—
અધિમન્ય રોગ (નેત્રરોગાંતર્ગત) રોગ ૧
લો—આ રોગમાં વાતાભિમન્ય રોગ થયો હોય
તે છતાં તેની ફરકાર ન કરવાથી તે વધી જઇને
અર્ધુ માથું કોઈ બહારથી ખેંચી કાઢવું હોય, તેના
જેવી આંખમાં વેઢના થવા માણે, આંખની
અન્દર મથવાના સરખી પીડા થાય છે અને અર્ધુ
માથું પાણુ કઢ્યા કરે.... ૬૪

તર્પણ પ્રયોગ, ૧ ૩૫૪
જીવોરુપરિ ઢાહ. ૩૫૧
સર્વાધિમન્ય (નેત્રરોગાંતર્ગત) રોગ શબ્દ-
નાં ઔષધો

અધિમાંસ મુખરોગાંતર્ગત દન્તમૂલ રોગ:
રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, કફ પ્રકોપથી હડપચીના
છેલ્લા ભાગમાં આવેલી ડાઠોના ચેદાના મૂળમાં
ખીલના આઠાર સરખો મોટો સોળે થઇ આવે;

૧ કયા કયા નેત્ર રોગોપર તર્પણનો પ્રયોગ કરવો?

વિષય પૃષ્ઠ
તે સોભમાં બહુ ઠણકા મારે; હડપચીમાં તથા
કાનની અન્દર વેદના થયા કરે; મોંમાંથી લાળ
ગળે અને ખાવામાં બહુ અડચણ પડે. ૬૦
ઇરિમેદાદિ તૈલ. ... ૧૬૧
હન્ટમૂલ (મુખરોગાંતર્ગત) રોગ શબ્દનાં
ઔષધો—

અધિમાંસાર્મ નેત્ર રોગાન્તર્ગત નેત્ર શુક્લ
ગત રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં ધોળા ડોળા-
પર ફેલાયલું અને આંજણના સરખું અતિશય
કાળું માંસ વધવા માણે છે. ... ૬૩
ચન્દ્રોદયાવર્તિ. ૩૬૧

નેત્ર શુક્લ ગત (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગ
શબ્દનાં ઔષધો—

અધોગત અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૬ ક્રો—આ
રોગમાં સાન્ધાઓનાં હાડકાં પરસ્પર છૂટાં થઈ
જઈને જરાક શરીરની અન્દર વળી જાય, પીડા
થયા કરે અને સાન્ધાઓમાં બગાડો થાય છે. ૫૫
અસ્થિભર્જુ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

અધોગ રક્તપિત્ત: રોગ ૨ ભે—આ રોગમાં
આશામાની, રાતું, જરાક ફીણવાળું, પાતળું અને
રુક્ષ એવું ગુદા, શિશ્ન અને યોનિના મોંઘે સ્વ-
નારું જે લોહી વહે, તે રક્તપિત્ત, વાતવાળું
જાણવું. હવે ઉપર કહેલું અધોગ રક્તપિત્ત, વાત-
થી થાય છે, તેથી જ વાતરક્તપિત્તનાં લક્ષણો
આ ઠેકાણે લખ્યાં છે. ... ૪૯

રક્તપિત્ત શબ્દનાં ઔષધો—

અધ્યુપિત નેત્રરોગાન્તર્ગત સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ
૭ મો—આ રોગમાં મધ્ય ભાગની અન્દરની
આંખ જરાતરા રાતા રંગની દેખાવા સાથે ફરતી
કોરપરની રાતી થયેલી આંખ આંખમાં પીળા
ફોડલા થઈ આવે, જરાતરા દાહની સાથે
આંખપર સોજો ચઢી આવે, આંખ ચૂંચા કરે
અને ચૂંચાને લીધે આંખ અત્યંત ડોળાયેલી
રહે છે. ખાટા પદાર્થો ખાનારાઓને આ રોગ
થાય છે. ... ૬૪

વિષય પૃષ્ઠ
સર્વાક્ષિ રોગ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
ઔષધો

અધ્વશ્રમ રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
અતિ ચાલવાથી થાકી ગયેલા મનુષ્યનાં હાથ
પગ થાકી જાય, શરીર સેકાણા સરખું લૂખું
થઈ જાય, સ્પર્શજ્ઞાન જતું રહે અને ગળું તથા
મોઢું વારંવાર સૂકાં થઈ જાય છે. ... ૪૯

રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અનન્ત વાત:—ખેંચાવું.

વર્ધાદિ લેપ.

૩૨૫

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અનવસ્થિત ચિત્તવત વાતરોગ: રોગ ૬૫
મો—આ રોગમાં વાયુના કોપાયમાન થવાથી
મનુષ્યનું ચિત્ત ઠેકાણે રહેતું નથી અર્થાત્ મન
ખરી જાય છે. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અનિલ: રોગ ૧ લો—વાત રોગ શબ્દ
બુઝો. ... ૫૯

અનિલવિષ્મલ:—વાયુનું સરતું બન્ધ થવું તે.

અભયદિ શૂંત. ... ૮૨

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અનુશયી સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૨૫
મો—આ રોગમાં પગની ઉપરની બાબુએ ચામડી-
ના સરખા વર્ણવાળી થોડાક સોભવાળી અને
અન્દરના ભાગમાં મોટા વેગથી પાકનારી એવી
ફોડલીઓ થાય છે. ... ૫૬

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દના ઔષધો—

અન્નભ હિક્કા: રોગ ૨ ભે—આ રોગમાં
હતાવળથી ગ્રાંથું પાણી પીવાને લીધે, અથવા
હતાવળથી ગ્રાંથું અનાજ ખાવાને લીધે વાશુ
એકદમ પીડા પામે છે તેથી “હિક્ક હિક્ક” શબ્દ
નીકળવા માણે છે ... ૪૯

હિક્કા શબ્દનાં ઔષધો—

અન્નદ્રવ શ્વલ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં
ખાધેલું અન્ન પચી ગયા પછી પચવાને વખતે
અથવા અજીર્ણ થાય ત્યારે હમ્મેશાં એક સરખું

વિષય	પૃષ્ઠ
શુળ નીકળ્યા કરે. વળી આ શુળ પથ્ય પાળે, અપથ્ય પાળે, જમે અથવા ન જમે તો પાણી નીકળ્યા કરે. ... ૫૧	
શુલ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્યા વાતન પીડા: રોગ ૩ ને—અન્યતો વાત નેત્ર રોગાન્તર્ગત સર્વાક્ષિ રોગ શબ્દ જ્યો ... ૬૪	
અન્યતો વાત નેત્ર રોગાન્તર્ગત સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં તાળવું, કાન, માથું, હડ-પચી, નેત્ર, ભરમર અને ડોકની બંને પડખાં-ઓની પાછળની શિરાઓ, એ સર્વ સ્થાનો-માંનાં કોઈ પણ એક સ્થાને, વાયુ, રહીને પછી ખીજે ઠેકાણે પીડા કરે, તેને લીધે નેત્રો સંકોચાઈ નય, આંસુ આવ્યા કરે, પણ સોળે થાય નહિ તેમ આંખ પણ ઉઘાડવીય આદિ થયા કરે નહિ.... ૬૪	
ગુંબફલ લેપ ૩૩૦	
સર્વાક્ષિ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્યેધુસ્ (ધુ:) જ્વર: રોગ ૧૦ મો—અન્યેધુસ્ જ્વરશબ્દ જ્યો ... ૪૭	
અન્યેધુસ્ જ્વર: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં જમે, તે વખતે આખા દિવસની અન્દર એક વાર તાવ ચઢી આવે; તાવ આવવાની અગાઉ ધણું કરીને ઠાઠ વાવા માણડે; અને ખાંડીના ખીન્ બધાં લક્ષણો સત્ત્રિપાત જ્વર પ્રમાણે થવા માંડે. ... ૪૭	
જ્વર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપચી ગ્રન્થી: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ગણ્ડમાલાની અપચી થાય છે; તેની અન્દર પ્રથમ કહેલી ગણ્ડમાલાની ગાણ્ડોમાંની કેટલીક પાંકીને સ્નેહે છે, મટી ગયા સરખા રૂપમાં દેખાઈને વળી પાછી ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘણો વખત રહે છે. ... ૫૪	
અલમ્બુષા જ્વરસ ... ૭૩	
કન્યા ,, ... ૭૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
કાગ્યનાર ગુગ્ગુલ ૧૩૬	
રક્તસ્રાવ ^૧ ૩૪૦	
વમન પ્રયોગ ^૨ ૨૬૫	
સર્પપાદિ લેપ પહેલો ૩૨૯	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપતન્ત્રક: રોગ ૨૫ મો—અપતન્ત્ર વાત-રોગ શબ્દ જ્યો ... ૫૮	
અપતન્ત્ર મહાવાત: રોગ ૨૫ મો—અપ-તન્ત્ર વાતરોગ શબ્દ જ્યો. ... ૫૮	
અપતન્ત્ર વાતરોગ: રોગ ૨૫ મો—આ રોગ માં, પોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ, પોતાનું સ્થાનક છોડી, ઉપરના ભાગમાં ચઢે, હૃદયમાં પીડા કરીને મસ્તક અને લમણાંની અન્દર વેદના કરે, વેગમાં આવી જઈને શરીરના અવયવોને ધનુષ્યના પ્રમાણે નમાવે, ફેંકે અથવા ભાન વગરના કરે; આ પ્રમાણે થવાથી. રોગી અતિ કષ્ટે ઉચ્છ્વાસ લઈ શકે, આંખો ઉચી ચઢાવી નય, આંખો વીંચી નય, ખજૂતરની પેટે ફૂડડી કરીને ગુલાંટ ખાઈ નય અને ભોંય-પર પડીને બેશુદ્ધ પણ થઈ નય. ... ૫૮	
પક્વ કન્ઠ રસોન કંઠક ૧૦૬	
પિપ્પલ્યાદિ કષાય ૮૩	
પ્રથમન ^૩ નરય. ૨૯૬	
મધુકસારાદિ ^૪ નરય. ૨૯૭	
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો	
અપતાનક વાતરોગ: રોગ ૨૮ મો—આ રોગમાં, વાયુના લક્ષણો અપતન્ત્રક વાતની પેટે હોવાથી, આંખ ઠરડાઈ નય, જ્ઞાન નાશ પામે, ગળામાં ખરડ ખરડ અવાજ થાય, હૃદયમાંથી વાયુ આંધો ખસે ત્યારે રોગીને શાન્તિ જણાય અને હૃદયમાં વાયુ પાછો ભરાય ત્યારે રોગી ભાન વગરનો થઈ નય. ... ૫૮	

૧ કાનું લોહી કાઢવું ?

૨ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી ?

૩ પ્રથમન નરય કયા કયા રોગોપર દેવું ?

૪ મધુકસારાદિ નરય કયા કયા રોગોપર દેવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ.	૮૯
માષાદિ તૈલ.	૧૫૬
વાંત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપખાલુક વાંતરોગ: રોગ ૨૪ મો—આ રોગમાં, વાયુ, ખભાની અન્દર પેસી જઈને તેનાં બન્ધનને શોષી લે છે, તેથી ખભો વળી જાય છે અને તે જગાની શિરાઓ સંકોચાઈ જાય છે. ૫૮	
ગુંગુલકલ લેપ.	૩૩૦
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ.	૮૯
માષાદિ તૈલ.	૧૫૬
માષાદિ નસ્ય. ^૧	૨૯૯
વાંત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપરમાર: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં અન્ધારમાં ફેરી પડ્યા સરખું અથવા ઘેરાયા જેવું લાગે; આંખો, ઉપર નીચે ભય લાગે તેમ ચઢાવે; દોષોના ઉપદ્રવોથી જ્ઞાન નાશ પામે, દાન્ત ચાવે, મોમાં ફીણ આવી જાય, હાથ પગ પોહાળા કરે, અને દોષોનો વેગ ઓછો થાય ત્યારે સાવધ થાય, વળી પાછો તરત ઉપર પ્રમાણે કરવા મરુડી જાય. ... ૫૧	
કુમાર્યાસવ.	૧૬૮
અન્દનાદિ તૈલ.	૧૬૪
પક્વકન્ઠ રસોન કલ્ક.	૧૦૬
પાનીષકલ્યાણ ધૂત.	૧૪૭
પ્રથમન નસ્ય. ^૨	૨૯૬
મધૂકસારાદિ „ ^૩	૨૯૭
યોગરાજ ગુગુલુ.	૧૩૨
લાક્ષાદિ તૈલ.	૧૫૩
વમન પ્રયોગ, ^૪	૨૬૫
વૈરેચન નસ્ય. ^૫	૨૯૬
શિલાજિત. ^૬	૨૦૮

૧ માષાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
 ૨ પ્રથમન નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
 ૩ મધૂકસારાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
 ૪ કયા રોગોપર ઉલ્લી કરાવવી ? ૫ કયા કયા રોગોપર વૈરેચન નસ્ય વાપરવું ? ૬ શિલાજિતના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહજન્ય જ્યેષ્ઠા માત્રા. ^૧	૨૫૪
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વાપરમાર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વોન્માદ „ „ „	
અપરમૃતિ:—વિસ્મૃતિ. શ્વલકલ્પો સ્વભાવ. કુમાર્યાસવ. ૧૬૮	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપીનસ નાસા રોગ: રોગ ૬ દ્વો—આ રોગમાં, નાકની અન્દર કફ, વધીને નસોને બન્ધ કરી દે, બકરાના નાકની પેટે હમ્મેશાં ભીનાશ-વાળું નાક થઈ જઈને પછી તે નાકની અન્દરથી વારંવાર ચીકણુ, પીણું, પાકી ગયેલું અને ઘાટું લીણુ વહેવા માણે, શ્વાસ લેતી વખતે ધુરેર ધુરેર શબ્દો આવજ થાય, અને લીણુ કાઢવા ટાણે અધિક પીડા થાય. ... ૬૧	
નાસા રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપ્રવર્તિની રક્ત:—ન ફરનાર લોહી—ફરવું વહેવું બન્ધ થયેલું લોહી. કુષ્ઠાદિ ચૂર્ણ. ^૨ ૩૪૨	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અભિધાતજ નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિરોગ: રોગ ૮ પછીનો—આંખમાં વાગવાથી થયેલો જે રોગ તે. ... ૬૩	
દષ્ટિરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
સાબરાદિ કુચરેક. ૩૪૮	
અભિધાતજ વિસર્પ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં, અભિધાતાદિ બહારનાં અથવા શરીર-પરનાં કારણોને લીધે, શરીરપર જખમ પડે, વાયુ કોપાયમાન થઈ, લોહી સાથે પિત્તને શરીરમાં ફેલાવી, સોળે ઉત્પન્ન કરે, તે સોળપર કળથીના જેવી કાળી ફેડલીઓ થાય, તે પછી સોળે થાય, તાવ આવી જાય, ઠણુકા મારે, બળત્રા થાય, અને લોહી કાળું થઈ જાય. ભોજનિદાને, આ રોગ અસાધ્ય કહ્યો છે. આનું નામ ક્ષતજ વિસર્પ પણ છે. ... ૫૭	

૧ જ્યેષ્ઠા માત્રાના ગુણ. ૨ અગડેલું લોહી કયા પ્રકારથી બહાર કાઢવું ?

વિષય **પૃષ્ઠ**
વિસર્પ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અભિધાત શોથ ભેદ: રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં, કાષ્ઠાદિનો શરીરપર માર પડે; શસ્ત્રા-
દિક્ષી શરીરનો કોઈ ભાગ ચીરવામાં આવે;
શરીરની અન્દર ક્ષત પડે; ટાઢો પવન લાગે;
સમુદ્ર કિનારાનો પવન લાગે; બીલામાનું તેલ
લગાડે વા ભેરવળી રિંગના ફેવાડાં શરીરે અડે
કે તરત શરીરપર ચારે કોર સોળે ચઢી આવે,
અત્યન્ત બળત્રા થવા માણડે, રાતા રંગનો સોળે
થઈ નય, અને પિત્તશોથ પ્રમાણે બીજાં લક્ષણો
જણાય. ... ૫૩

શોથ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—
અભિચાર જ્વર: રોગ ૧૩ મો—આ રોગ-
માં, સ્થેન વગેરે યજ્ઞો કરવાથી અથવા નાશ
કરનારા મન્ત્રવડે લોઢાના સ્ત્રવાથી, સર્પાદિક
હોમવાનો પ્રયોગ કરવાને લીધે પિત્ત, તપ્ત થઈ
નય છે, શરીર ગરમ થઈ જઈને સર્વ અંગે
ફેડલાઓ થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, ભ્રમ
થાય છે, દાહ થાય છે, મૂર્ચ્છા આવી નય છે.
હુમ્મેશાં તાવ વધતો જ નય છે, અને એ સાથે
બીજા રોગો પણ ઉત્પન્ન થાય છે... ૪૬

અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો.
સર્વ જ્વર " "
અભિધ્યન્ન રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત): રોગ
૧ લો. બધા નેત્રરોગોમાં પ્રથમ કારણરૂપેજે
આંખ ક્ષ:ખવા આવે છે, તે રોગ. ૬૩

તર્પણ પ્રયોગ^૧ ૩૫૪
પિણ્ડી.^૨ ૩૫૧

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અભ્યન્તર્વિદ્રાધ: રોગ ૬૫છીનો—આ રોગ-
માં, ત્રિદોષ વિદ્રધિના લક્ષણોવાળી, ઉંચા
મોઢાંવાળી, અતિ ભયંકર, ગુહમના સરખી કઠણ,
ગાણ્ડો વળી ગચલી, રાકડાના શિખર સરખી

વિષય **પૃષ્ઠ**
ઉંચી વધનારી, અને અગ્નિ અને શસ્ત્રના સરખી
પ્રાણુધાત કરનારી એવી આ ગાણ્ડ છે; તે,
નાભિ, બસ્તિ, ગુદા, કુક્ષિ, અણ્ડસન્ધિ, કુક્ષિ-
પિણ્ડ, પ્લીહા, યકૃત, હૃદય અને કલોમ—પિ-
પાસાર્થાન, એ સ્થાને થાય છે... ૫૪

વરુણાદિ ગણુકવાય. ૯૩
વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—
શિશુભવ ક્વાય. ૯૩

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્લપિત્ત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શરી-
રની અન્દર પ્રથમથી જ પોતાનાં કારણોને લીધે
એકંદુ થઈને રહેલું એવું પિત્ત, વિરુદ્ધ, સડેલું, ખાટું,
બળત્રા કરનારું અને પિત્ત વધારનારું ભોજન
કરવાથી, બગડી નય છે. એ રીતે પિત્તના બગ-
ડવાથી અન્નનું પાચન ન થાય, ગ્લાનિ થઈ આવે,
મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવ્યા સરખું
થાય, કડવા અને ખાટા ઓડકાર આવે, શરીર
જડ થઈ નય, હૃદય અને કણ્ડમાં બળત્રા
થાય, અને અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, આ
અમ્લપિત્ત, અધોગત અમ્લપિત્ત અને ઉર્ધ્વગત
અમ્લપિત્ત, એ રીતે બે પ્રકારનું છે, તેમાંના
અધોગત અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો:—તરશ લાગ્યાં
કરે, દાહ થાય, મૂર્ચ્છા આવી નય, ભ્રમ તથા
મોહ થાય, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો
આવ્યા સરખું થાય, શરીરપર મંડલાકારે ઝીણી
ફેડલીઓ થઈ આવે, જરારાગ્નિ મન્દ થઈ નય,
કાનપર પરસેવો વળે અને શરીર પીળું થઈ
નય. એ ઉપરાન્ત કાળું, રાતું, કુર્ગન્ધવાળું અને
અનેક રંગવાળું પિત્ત ગુદાવાટેથી બહાર પડે.
ઉર્ધ્વગત અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો:—લીકું, પીળું,
આશમાની, કાળું, રતારાવાળું, રતારાની છાંયા-
વાળું, અત્યન્ત ખાટું, માંસ ધોયેલાં પાણી
સરખું, અત્યન્ત ફેડલાફેડા સરખું, સ્વચ્છ, ક્ક-
વાળું, અને અનેક રસવાળું પિત્ત મુખવાટેથી
બહાર પડે, કોઈ કોઈ વખત ખાંધેલું અન્ન એવું
ને એવું અથવા પાચન થયેલું ઉલટી થઈને

૧ કયા કયા નેત્રરોગપર તર્પણનો પ્રયોગ કરવો ?

૨ ,, ,, રોગોપર પિણ્ડી બાધવી.

વિષય પૃષ્ઠ
બહાર નીકળે, જમવા બેસવા અગાઉ ઠંડી
અને ખાટી ઉલટી થાય, ઠંડવા તથા ખાટા
ઓડકાર આવે, ગળું પડખાં અને છાતી, એ
સ્થાનોમાં બળત્રા થાય અને માથું કુઝે. ૫૮
કુટળવલેહ. ૧૪૧
તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મ. ૧ ૧૮૨
નિરુહ અસ્તિ. ૨ ૨૮૬
વસન્ત કુસુમાકર રસ. ૨૫૯
સર્વરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અમ્લપિત્ત વિદગ્ધ નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિ
રોગ: રોગ ૨ ને—આ રોગમાં ખાટા પદાર્થો
અતિ ખાવાથી પિત્ત વધીને અને લોહી સહિત
ઢોષો કષ્ટ થઈને ડોળાની અન્દર દાખલ થાય
છે, તેથી આંખ ડોળાઈ જાય છે, ખરજ આવ્યા
કરે છે અને પાણી ઝર્યા કરે છે. ... ૬૩
તર્પણ પ્રયોગ. ૩ ૩૫૪
દષ્ટિરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
અમ્લવદ્નત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૧૦ મો—આ
રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી મોઢું ખાટું
થઈ જાય.... ૫૯

પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્લરિ પિત્તરોગ: રોગ ૨૨મો—આ રોગ-
માં પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, કોઈ પણ પદાર્થ-
પર પ્રીતિ રહે નહિ. ... ૫૯
મધુકાદિ કાષ્ટ.

,, હિમ.
પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્લચિ: રોગ ૧ લો—અરોચક શબ્દ
જ્ઞા. ... ૫૦
અમ્લ નિમેષ નેત્ર રોગાન્તર્ગત વર્ત્મ રોગ:
રોગ ૫ મો.—આ રોગમાં, આંખની પાંપણમાં-
નો કોપયમાન થયેલો વાયુ, ઉઘાડનારી અને
બન્ધ કરનારી શિશરોમાં પ્રવેશ કરીને, પાંપ-

વિષય પૃષ્ઠ
ણને ઉઘાડવીંચ કર્યા કરે, તેથી પાંપણો વાર-
વાર મટકું માર્યા કરે. ... ૬૨
વર્ત્મરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
અમ્લચિકાકપાલ રોગ: રોગ ૨ ને—આ રોગ
માં, માથાની નીચેના ભાગની અન્દર, પિત્ત,
રક્ત કફ અને જવડાંઓ આદિ કારણોથી છિદ્ર
પડી, તેની અન્દર ઘણાં છિદ્રો પડીને પછી
તેમાંથી બહુ પરુ પહેવા માણડે.... ૬૨

કપાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુટળવગાદિ લેપ ૩૧૮
અદિરાદિ ,, ,,
ત્રિક્લાદિ તૈલ ૧૫૯
પિણ્યાકાદિ લેપ ૩૧૮

અમ્લચી: રોગ ૨ ને અમ્લચિકાકપાલરોગ
શબ્દ જ્ઞા. ... ૬૨
અમ્લચર શોથ:—લીલામું ઉડવાથી થયેલો
ને સોનો તે.

અમ્લકગ્ધતિલ (પહેલો વિષય) લેપ. ૩૧૬
કૃષ્ણમૃત્તિકા (બીજો ,,) ,, ,,
લાંગ્લ્યાદિ (ત્રીજો ,,) ,, ,,
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અરોચક: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, જીભ
અને હૃદયની અન્દર વાતાદિ ઢોષો ઉત્પન્ન થવાથી
અન્ન ખાવાપર અરોચિ થાય છે. ... ૫૦

અગસ્ત્ય હરીતક્યાવલેહ. ૧૪૦
અભયાદિ શૃત ૮૨
અમૃતાદિ ,, ૮૧
આમલાદિ ચૂર્ણ ૧૧૦
આર્દ્રક સ્વરસ ૭૨
કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ ૧૧૪
,, ,, પાઠાન્તર ,,
,, ,, ,,

કુટળવલેહ ૧૪૧
કુમાર્યાસવ ૧૬૮
ગુરુઆદિ ગણુ કવાથ ૭૯
અન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા ૧૩

૧ તામ્ર-ત્રામ્યાની પકવ ભસ્મના ગુણ.
૨ નિરુહઅસ્તિ કોને મારવી ?
૩ કયા કયા નેત્ર રોગોપર તર્પણ પ્રયોગ કરવો?

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ	૧૨૧	રોપણી કુસુમિકાવતિ.	૩૩૨
” ”	૧૨૫	અદિત વાતરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગ-	
નતીકલાદિ ”	૧૧૭	માં ભયે સ્વરે વેદાદિનો પાઠ કરે, અત્યંત કઠણ	
ચૂષણ ”	૧૧૧	પદાર્થો ખાય, ખડખડાટ હસે, બગાસાં ખાયાં	
દશમુલારિષ્ઠ	૧૭૪	કરે, ખડખચડી જમીન પર સ્ત્રવે, પ્રતિકૂલ ભોજન	
દાદિમાષ્ટક ચૂર્ણ	૧૧૬	કરે, આવાં કારણથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ,	
નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ	૮૪	માથું, નાક, હોઠ, હડપચી, કપાલ અને નેત્રો, એ	
પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ	૮૩	સર્વ સ્થાનોની સન્ધિઓમાં પ્રવેશ કરીને અર્ધા	
મૃગાંક પોટલી રસ	૨૨૮	મોઢાંને અને ગર્દનને વાંકા કરે; તેને લીધે માંથુ	
ચવાનીખાણડવ ચૂર્ણ	૧૨૨	ધ્રુવે, બોલી શકાય નહિ, ડોળામાં વેદના થાય,	
ચોગરાજ ગુગુલ	૧૩૨	ભરમર ફરક્યા કરે, અને ગાલ વાંકો થઈ જાય;	
રોહીતકારિષ્ઠ	૧૭૪	જે બાહ્ય આ વાયુ થાય, તે બાહ્યની ગર્દન,	
લવંગ્નાદિ ચૂર્ણ	૧૧૭	હડપચી અને દંતાદિ સ્થાનોમાં પીડા થાય. ૫૮	
લોક્નાથ રસ	૨૨૫	નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ	૮૪
લોહાસવ	૧૭૦	પક્વ કંદરસોનકલ્ક	૧૦૬
વમન ^૧ પ્રયોગ	૨૬૫	પ્રસારિણી તૈલ.	૧૫૬
વર્ધમાન પિપ્પલી કલ્ક	૧૦૫	બૃહત્તમંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ	૯૫
વિરેચન ^૨	૨૭૧	મથુર ધૂત	૧૫૧
વૈરેચન ^૩ નસ્ય	૨૯૬	મહારાસ્નાદિ ક્વાથ	૮૯
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—		માષાદિ તૈલ	૧૫૬
સર્વશિચક ” ”		માષાદિ ^૧ નસ્ય	૨૯૯
સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	૧૨૩	વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
હિંગ્વાદિ ગુટિકા	૧૨૨	શતાવરી તૈલ	૧૫૭
” ચૂર્ણ	૧૨૨	શિરોઅસ્તિ. ^૨	૩૩૪
હેમગર્ભ પોટલી રસ:—પહેલી વિધિ	૨૨૯	સર્વ વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
હીબિરાદિ ક્વાથ	૮૬	અર્ધભેદ શિરો રોગ: રોગ ૧ લો—અર્ધાવ-	
અર્જુન નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રશુક્લગત રોગ:		ભેદક શિરો રોગ શબ્દ બ્ધ્યો ...	૬૨
રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, ઘોળા ડોળાપર		અર્ધ શિરોરોગ: રોગ ૧ લો—અર્ધાવિભેદક	
શશલાના લોહીના સરખું રાતું, ચક્રચક્રિત અને-		શિરોરોગ શબ્દ બ્ધ્યો ...	૬૨
વેદના વગરનું એક ટપકું થાય. ...	૬૩	અર્ધાગ વાતરોગ: રોગ ૧૩ મો—પક્ષાઘાત	
તર્પણ પ્રયોગ	૩૫૪	વાતરોગ શબ્દ બ્ધ્યો ...	૫૮
નેત્રશુક્લગત રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં		અર્ધાવિભેદક શિરોરોગ: રોગ ૧૯ મો—આ	
ઔષધો—		રોગમાં રુક્ષ પદાર્થો ખાય; વારંવાર જમ્યા કરે;	

૧ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી? ૨ કયા રોગોપર બુલાય આપવો? ૩ કયા કયા રોગોમાં વૈરેચન નસ્ય આપવું?

૧ માષાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું? ૨ શિરોઅસ્તિથી કયા કયા રોગો મટે છે?

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્ચાજ કરે; મલ મૂત્રાદિના વેગને રોકે; અતિ મહેનત કરે અને કસરત કરે; એ સર્વ કારણોથી, કોપાયમાન થયેલો એકલો વાયુ અથવા કફની સાથે મિશ્ર થયેલો વાયુ, અર્ધા માથાને ઝાલીને, પછી તે પકડેલાં માથાં તરફની ગર્દનની શિરા, ભમ્બર, લમણાં, કાન, આંખ અને કપાલ, એ સર્વને પકડી, શસ્ત્રથી ચીર્યાં સરખી અથવા રવઘથી મથવા સરખી તીવ્ર પીડા કરે; માથાંના જે ભાગમાં આ રોગ થયે, અતિ વધીને પીડા કરે, તેની કોર આંખે આંધળો થાય અને કાને બેહેરો થાય. ... ૬૨	
પચ્ચાદિ કવાય	૯૬
બૃહલ્લ નસ્ય ^૧	૨૬૯
શશમુણ્ડ સ્વરસ	૭૩
સર્વ શિરોરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સારિવાદિ લેપ	૩૨૫
અર્બુદ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શરીરના કોઈ પણ ભાગપર, કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષો, માંસ તથા લોહીને કોપાયમાન કરી, ગોળ, સ્થિર, થોડી વેદનાવાળી, મોટી અન્દરના ભાગમાં ઉછેડી ગયેલી, ઘણુંક વખતે વધનારી અને લાગળી મુદતે પાકનારી માંસની ગાણ્ટો ઉત્પન્ન કરે; આ ગાંઠ, ગાંઠના કરતાં ઘણી મોટી હોય અને એનાં બીજાં સર્વ લક્ષણો ગાણ્ટના સરખાં હોય, ૫૪	
કાંચનાર ગુચ્ચુલ	૧૩૬
ખદિરાદિષ્ટ.	૧૭૨
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા	૧૩૧
રક્તસ્રાવર	૩૪૦
વમન પ્રયોગ૩	૨૬૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વાર્બુદ , ,	
અર્બુદ ઓષ્ઠ રોગ: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, રક્તજ ઓષ્ઠ રોગ થવાને લીધે,	

૧ કયા કયા રોગોપર બૃહલ્લ નસ્ય આપવું?
૨ કોનું લોહી કાઢવું? ૩ કયા રોગોપર ઉલટી રાવવી?

વિષય	પૃષ્ઠ
હોઠની અન્દરથી, લોહી વહી જઈને, જ્યારે હોઠ નબળો થઈ જાય, ત્યારે તે હોઠના પર ખારકના જેવડી ગાંઠ બંધાય. ... ૬૦	
સર્વ ઓષ્ઠ રોગ શબ્દના ઔષધો—	
અર્બુદ કપાલ રોગ: રોગ ૬૬—આ રોગમાં, ગર્દનના ભાગપર મોટી અને ઉંચી ગાંઠ થઈ આવે, અને તેનાં બીજાં લક્ષણો પ્રથમ કહેલી અર્બુદ ગાંઠના સરખાં જણાય. ... ૬૨	
કપાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ ગલ રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં વાતાદિ દોષો પ્રકોપ પામવાથી જીભની અન્દરના છેવટના ભાગમાં, અને કણ્ઠના આગલા ભાગમાં કકળ, રાતા રંગનો, પાકે નહિ એવો, અને વેદના વગરનો સોજો થઈ આવે. ૬૦	
ગલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ તાલુ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, રક્તપ્રકોપ પામવાથી, તાળવાની અન્દર કમળના સરખો સોજો થઈ આવે, અને એનાં બીજાં લક્ષણો રક્તાર્બુદ સરખાં જણાય. ૬૦	
તાલુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ નાસા રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં વાતાદિ દોષો કોપાયમાન થવાથી નાકની અન્દર ગોળાકાર અને ઉંચી ગાણ્ટ થાય, અને એનાં બીજાં લક્ષણો અર્બુદ રોગનાં સરખાં જણાય. ... ૬૧	
નાસા રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્મરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં, આંખના ડોળાની અન્દરની બાજુએ, ગોળાકાર, થોડી વેદના કરનારી, જરાતરા રાતી, અને જલદી વધનારી ગાણ્ટ થઈ આવે. ... ૬૨	
ચન્દ્રોદયાવર્તિ.	૩૬૧
વર્મરોગ(નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ મુખાન્ત: સમ્ભવ રોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં ગાલના અન્દરના ભાગમાં કફ કોપાયમાન થઈ કાળા અને ઘાળા સોજાને	

વિષય પૃષ્ઠ
 ઉત્પન્ન કરે, સોળને ચીરે, ફાંડે અથવા મર્દન
 કરે તો તે વધવા માણડે. ... ૧૧
 મુખાન્તઃસમ્ભવ રોગ શમ્બનાં ઔષધો—
 અર્ધ રોગ: રોગ ૫ મો—શુક્લાર્ધ નેત્રરોગા-
 ન્તર્ગત નેત્ર શુક્લમત રોગ શમ્બ જ્યો. ૬૩
 અર્ધ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, સાડા પાંચ
 આઝૂંજની સ્ત્રીની લગ્નપાઠવાળી શુદ્ધાની અન્દર
 રોષાકૃતિ ત્રિવલી એટલે ત્રણ વાટા છે. પહેલી વલી
 તું નામ પ્રવાહિણી; બીજી વલી તું નામ વિસર્જની
 અને ત્રીજી વલી તું નામ સંવરણી છે; તેઓની
 અન્દર વાતાદિ દોષો કોપાયમાન થઈ, ત્વચા,
 માંસ અને મેઢાદિને કુષ્ટ કરીને અનેક પ્રકારના
 માંસના અંકુરો—કોણાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮

અગત્યહરીતક્યાવલેહ. ૧૪૦
 અભયાદિ મોદક. ૩૦૫
 અથ—લોઢાંની ભસ્મ^૧ ૧૮૯
 આંકડો. ૨ ૨૧૬
 ઉશીરાસવ. ૧૬૮
 કાકાયન ગુટિકા. ૧૩૧
 કાસીસાદી તૈલ. ૧૫૮
 ગુડાભયા વટિકા. ૧૨૯
 ચાંગેરી ધૂત. ૧૪૬
 ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ. ૧૨૫
 તામ્ર—ત્રામ્બાની ભસ્મ^૩ ૧૮૨
 તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મ^૪ ૧૯૩
 ત્રિકૃલા ગુગુલ ૧૩૪
 દ્વિધિયા વછનાગ^૫ ૨૧૭
 દેવદારવરિષ્ઠ. ૧૭૨
 નારાયણ ચૂર્ણ. ૧૧૮
 પંચસમ ” ૧૧૯
 પુષ્પરાગ—પોખરાજની ભસ્મ^૬ ૨૦૬

૧ અથ—લોઢાની ભસ્મના ગુણ. ૨ આંકડા નામે
 ઉપવિષના ગુણ. ૩ તામ્ર—ત્રામ્બાની ભસ્મના ગુણ.
 ૪ તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ. ૫
 રોષેલા દૂધીયા વછનાગ નામે ઉપવિષના ગુણ.
 ૬ પુષ્પરાગ—પોખરાજની ભસ્મ.

વિષય પૃષ્ઠ
 બૃહત્સ્રણ વટક. ૧૨૯
 ભાસ્કર લવણ ચૂર્ણ. ૧૨૪
 મણ્ડર વટક. ૧૩૦
 મરિચાદિ ચૂર્ણ. ૧૧૫
 મહાખાણડવ ” ૧૧૮
 મૃદ્ધીકારિષ્ઠ. ૧૭૦
 યવાનીખાણડવ ચૂર્ણ. ૧૨૨
 ચાવણક ક્ષાર^૧ ૧૧૨
 ચોગરાજ ગુગુલ. ૧૩૨
 શોહિતકારિષ્ઠ. ૧૭૪
 લવણત્રયાદિ ચૂર્ણ. ૧૨૦
 લોક્નાથ રસ. ૨૨૫
 લોહાસવ. ૧૭૦
 વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક. ૧૦૫
 વિરેચન પ્રયોગ. ૨ ૨૭૧
 વૃક્ષાદિ ધૂત. ૧૫૨
 શિલાજિત^૩ ૨૦૮
 સર્વ અર્ધ રોગ શમ્બનાં ઔષધો
 સ્રણ વટક ૧૨૯
 સ્રણાવલેહ. ૧૪૦
 સૌરણ્યકન્ઠ પુટપાક ૭૭
 સ્વર્ણિક ક્ષાર. ૪ ૧૧૨
 સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખીની ભસ્મ. ૫ ૧૬૨
 હપુપાદિ ચૂર્ણ. ૧૧૯
 હિંગ્વાદિ ગુટિકા. ૧૨૨
 ” ચૂર્ણ. ૧૨૨

અર્ધરોગ ભગન્દર રોગ: રોગ ૬ કો—આ
 રોગમાં પ્રથમ થયેલા હરસોનો આશ્રય કરેલા
 કંદ પિત્ત, કોપાયમાન થવાથી, હરસના મૂળમાં,
 ખરજ અને દાહુની સાથે સોળને ઉત્પન્ન કરે; તે
 સોળ પાકીને ફૂટે ત્યારે અનેક માગેથી હરમેશાં
 વહેનારું મ્લુ થાય.... ૫૫

૧ સ્વર્ણિકાદિ ક્ષાર. ૨ કયા રોગપર જીવાળ ન
 આપવો ? ૩ શિલાજિતના ગુણ. ૪ સ્વર્ણિકાદિ ક્ષાર.
 ૫ સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખીની પકવ ભસ્મના ગુણ.

विषय

୧୪

ભગન્દર રોગ શબ્દનાં ઔષધો.

अशां वतर्मः राग ८ भो—(वतर्मांश नेत्ररा-
गान्तर्गत वतर्म राग शब्द व्युत्थो.) ६२

અવલગ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિ રોગઃ
રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, આંખના ખુણામાં
સોજો થઇ આવે, તેની અન્દર વેદના થાય, સોઇ
ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય અને ઢાહ થાય. ૬૨

सर्वाक्षिरोग शब्दना औषधो—

અમલજનનેત્રરોગાન્તર્ગત વર્મરોગઃ શૈઃ ૨૩
 મો—આ રોગમાં, લોહીના પ્રકોષ પામવાથી,
 આંખની પાંપણોપર, કઠણ, ઉપસી આવેલ
 અનેલાલચોળ શાદૃથ આવે, તેશાદૃથ પાછીને
 કૂટે ત્યારે તેમાંથી લોહી સાથે પરવહેવા માંડે
 અને તે પાછી ભરાય.... ૬૨

वर्तुषेग (नेत्ररोगान्तर्गत) शङ्खना औषधि-

અલગ પ્રમેહપિટિકા: રોગ પમે-આરોમ-
માં રાતા અને કાળા રંગની ધણી ફેડલીઓ
થવા સાથે ધણી લચકર પીરા થામ.... પ૩
પ્રમેહપિટિકા શબ્દનાં ઔપધો-

અલગ શુક્ર: રાગ ૧૮ મો—આ રાગમાં,
પ્રથમ પ્રમેહપિટિકામાં વર્ણવેલી અલગ પ્રમાણે
રાતા અને કાળા રંગની ફેાડડીઓ શિશનપર
થવાથી કાઢ તથા મોઢ થાય અને તાવ પણ
આવી જાય ૫૬

શ્રુત શાખાનાં ઔપધેય—

અલસકઃ શેઠ ૧ હો—આ શેઠમાં પેઠ અત્ય-
ન્ત ચઢી આવે, વારંવાર બેશુદ્ધ થઈ જાય, અરાડા
પાડે, અજીર્ણ થયાને લીધે નીચે જવાનો માર્ગ
સૈકાઈ જવાથી, વાયુ, છાતી અને કણ્ઠાદિકના
ઉપરના સ્થાનકોમાં જઈને ભરાય, ઉપરના
ભાગમાં વાયુના ભરાવાને લીધે અધોવાયુ અને
ઝાડો આવતો સાવ બન્ધ થઈ જાય, તરશ
લાગ્યા કરે, અને ઝાડકાર આવ્યા કરે, ખાંધલાં
અનાજની ઉલટી ન થાય, કોઠાની અન્દરનું
ખાંધેલું અનાજ પરિપક્વ ન થતાં જેમનું તેમ
સ્થિર થઈને રહે, સારીરે કબીલ હોવા સાથે

विषय

५४

જકરાણિ પણ મન્દ થઇ જાય, મલ અને મુરના
વેગને વાયુ રોકે, ઝાડો બન્ધ થવાથી વારંવાર
પેટ ચઢી આવીને ઉપરના ભાગમાં કંડ જામે,
તેથી તે અન્ન, શલ્યની માફક અન્દરનું અન્દર જ
રહે અને તે અન્ન, ઉલટી ન કરાવતાં અસહ્ય
શ્વલાહિને ઉત્પન્ન કરે.... ૪૭

અજીર્ણ શબ્દનાં ઔષધો—

અલસક કુઠઃ રાગ ૯ મો—આ રાગમાં,
અતિ ખરજ આવી કરે અને રાતા રાતા
ફોડલાઓ થઈ આવે. ... ૬૬

કુલ શબ્દના ઔષધો—

અહસ મુખરોગાન્તર્ગત જિહ્વારોગઃ રોગ
૪ થો-આ રોગમાં કફ લોહીના પ્રકોપ પામ-
વાથી, જીભની તળેના ભાગમાં ભયંકર સોજો
થઈ આવે, એ સોજો વધવા માણે, તેથી
જીભ ખેંચાવા માણે સોજો પાકે ત્યારે માંછલાં
સરખી વાસ માંરે, અને તે સોજવાળી જગ્યાના
મૂળનું માંસ સહી નય. ... ૬૦

निम्न रोग (मुष्मरोगान्तर्गत) शब्दनां
औषधो—

અલસ સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગઃ રોગ ૨૮ મો-
આ રોગમાં, સહેલા કાઢવની અંદર હમ્મેશાં
ધણી વખત ફરવાથી પગનાં આંગળાંઓની વચ-
માંની ચામડી સડી જઈને તેની અંદર ખરજ
આવા કૂરે, તેમાંથી પાણી ઝરે, તેની અંદર
ખજા ત્રાયાચ અને તેની અંદર કણકો પણ મારે. ૫૬

क्षुद्ररोग शબ्दनां औषधो—

अल्प निद्रता पित्त रोगः रोग ३० मो-
 आ रोगमां, शरीरणी अन्तर रहेलुं पित्त वधी
 जवाथी निद्रा ओधी आवे. ... ५६

पित्त रोग शङ्कनां औषधो—

અલ્પશુક્રતા પિત્તરોગઃ રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં, પિત્ત કોષાયમાન થઈ, શુક્ર નામની
ઘાતુમાં પ્રવેશ કરીને, પછી શુક્ર ઘાતુને ઓછી
કરી નાંખે. ૫૯

વિષય પૃષ્ઠ
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અહપરોક્ત નેત્રરોગાન્તર્ગત સર્વાક્ષિ રોગઃ
રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલા ત્રણે
કોષાને લીધે, રોગાની ફરતું ઘોળું મણ્ડલ પાકી-
ને, ઉખરાનાં પાકેલાં ફૂલના સરખું રાતું થઇ
જવાથી, આંખમાં ખરજ આવ્યાં કરે, આંખ
ઉઘાડવીંચ થયા કરે, આંખ ચૂચા કરે, આંખમાં
વેદના થયા કરે, અને આંખના પર ઘણા થોડો
સોળે ચઢે. ... ૬૪
સર્વાક્ષિ રોગ નેત્રરોગાન્તર્ગત શબ્દનાં
ઔષધો—

અવકલ્પસઘોમણુઃ રોગ ૧ લો—આ રોગ-
માં શરીરની અન્દરનો કોઇ પણ ભાગ અતિ
કપાઇ ન ગયો હોય, તેમ અતિ છૂટો પણ ન
થઇ ગયો હોય, પરન્તુ જરાક કપાઇ જઇને
જરાક છૂટો થઇ ગયેલો અંગનો જે ભાગ, તેના-
પર આડુંઅવળું છિદ્ર પડે છે. ... ૫૫

સઘોમણુ શબ્દનાં ઔષધો—

અવપાટિકા શુક્રઃ રોગ ૧૦ મો—આ રોગ-
માં જે સ્ત્રીની યોનિનું છિદ્ર નાનું હોય, તેની સાથે
પરાણે સંભોગ કરવાથી, લિંગની કાચળીની ચામ-
ડીને હાથથી ઉઘટી રીતે ઉપર ચઢાવવાથી, લિંગને
ચોળવાથી કે દાખવાથી કિંવા વીર્યની ગતિને
પરાણે ધારણ કરી રાખીને અટકાવવાથી, લિંગ-
પરની ચામડી ફાટી જઇને આગળ તથા પાછળ
ખસી જાય છે. આ ક્ષુદ્ર રોગ છે. ૫૬

શુક્ર શબ્દનાં ઔષધો—

અવમન્ય શુક્રઃ રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
લાઠ્યા અને મધ્ય ભાગમાં ફૂટી ગયેલા એવા
ઘણાક ફોડલાઓ, કંઈ રક્તના પ્રકોપથી થાય
છે, તેની વેદનાને લીધે શરીરપરનાં રુવાડાં ઉભાં
થઇ જાય છે. ... ૫૬

શુક્ર શબ્દનાં ઔષધો—

અવપ્રમલઃ રોગ ૧૩મો—(પક્ષાઘાત વાત-
રોગ શબ્દ જુઓ) ... ૫૮

વિષય પૃષ્ઠ
અવપ્રમલઃ રોગ ૧૩ મો—(પક્ષાઘાત વાત-
રોગ શબ્દ જુઓ. ... ૫૮

અશ્મરોગ રોગ ૧ લો—અશ્મરોગ શબ્દ જુઓ ૫૩

અશ્મરોગ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં જે વખતે
વાયુ અસ્તિત્વી અન્દર રહેલાં વીર્યવાળાં કિંવા
પિત્તવાળાં મૂત્રને અથવા કંઈને સ્કન્ધ નાંખે ત્યારે
તેમાંથી પાણુવી ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે
ગાયના માથામાં રહેલાં પિત્તમાંથી ગોરાચન
જન્મે છે, તે જ પ્રમાણે અસ્તિત્વી અન્દર રહેલાં
જે વીર્યકિં સ્કન્ધ જઇને જામી જાય, તેનું નામ
પથરી જાણવું. આ રોગ થયા પછી નાભીની
અન્દર સેવની એટલે લિંગની નીચેના ભાગમાં
વૃષણની બે ગોળાઓથી આરમ્ભીને છેક ગુદા
સુધી બે ચામડી સીવીને ઓઠયા સરખો જે
સાંધો છે, તેની અન્દર અને પેડુની અન્દર શુભો
નીકળવા માંડે, પથરીને લીધે પેશાબનો માર્ગ
બંધ થઇ જવાથી, પેશાબની ધાર ફાટી જાય,
પણ પથરી એક બાજુ ખસી જાય ત્યારે પેશા-
બનો માર્ગ ખુલ્લો થઇ જવાથી મૂત્રરવા વખતે
જરા પણ વ્યથા ન થાય, મૂત્રનો રંગ સ્વચ્છ
માણુકના સરખો થઇ જાય, પથરીને લીધે
અસ્તિત્વી અન્દર પડેલાં છિદ્રોની અન્દરથી લોહી-
વાળું મૂત્ર મૂત્રરે, અને નેરથી કણસી-છીને
મૂત્રરે ત્યારે ઘણી પીડા થવા માંડે. ૫૩

અભયાદિ મોહક	૨૭૪
ઉષકાદિ ગણુ ચૂર્ણ.	૯૪
એલાદિ કવાથ.	૯૧
કાસીસ-હીરાકસી ^૧	૧૯૭
કુમાર્યાસવ.	૧૬૮
ખર્પર-ખાપરિયું. ૨	૨૦૦
ગોક્ષુરાદિ ગુગુલ.	૧૩૫
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા,	૧૩૧
ત્રિવિક્રમ રસ,	૨૩૭
કશમ્બારિષ્ઠ	૧૭૪

૧ કારમ્પસ-હીરાકસીના ગુણ. ૨ ખર્પર-ખાપ-
રિયાના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
નિરુદ્ધ બસ્તિ ^૧ ...	૨૮૬
ચાવશ્લક ક્ષાર ^૨ ...	૧૧૨
વિડરૂંગાચિત્ર ...	૧૭૧
વીરતર્વાદિ ક્વાથ ...	૯૦
શિલાજિત. ^૩ ...	૨૦૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વાશ્મરી રોગ ,, ,,	
સ્વર્જિક ક્ષાર ^૪ ...	૧૧૨
અશ્મરીમુતકૃચ્છ્ર: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં	
પાણી—પથરી થાય છે. ...	૫૩
મુતકૃચ્છ્ર શબ્દનાં ઔષધો—	
અમુનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૯ મો—આ	
રોગમાં, રોગક કિંવા હર્ષ થવાને લીધે, આંખની	
અન્દર વહેવામાણુરેલાં પાણીને અટકાવી રાખ-	
વાથી નેત્રરોગ થાય છે, માંયું બોલો મુક્યા	
સરખું ભારે શલ થઈ જાય છે, અને પીનસ રોગ	
પણ થાય છે. ...	૫૨
ઉદાવર્ત શબ્દનાં ઔષધો—	
અમુ રોગ: રોગ ૧ લો—આંખમાંથી જે	
પાણી ઝરવું, તે. (જલસ્રાવ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્ર-	
સન્ધિ રોગ શબ્દ જુઓ.) ...	૬૨
અમ્બવિધ જ્વરો: રોગ ૧ થી ૭ અને	
૧૩ થી ૨૫—વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર,	
વાતપિત્તજ્વર, વાતકફજ્વર, પિત્તકફજ્વર,	
સન્નિપાતજ્વર અને આગન્તુકજ્વર, એ રીતે	
આ આઠ જ્વરનાં તાવોનાં નામો લખ્યાં, તેમાં	
સન્નિપાતજ્વર તેર જ્વરના છે, તેથી સન્નિપાત-	
જ્વરલેહ શબ્દ પર તથા આગન્તુક જ્વર બાર	
જ્વરના છે, તેથી આગન્તુક જ્વર શબ્દ પર	
નીચેનાં ઔષધો લખ્યાં છે. ...	૫૨
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
હુદ્રાદિ ક્ષાય. ...	૭૬
અષ્ઠોલા: રોગ ૩૪ મો—અષ્ઠીલિકા વાત-	
રોગ શબ્દ જુઓ ...	૫૮

૧ નિરુદ્ધ બસ્તિ કોને મારવી? ૨-૩ સ્વર્જિક ક્ષાર. ૪ શિલાજિતના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
અષ્ઠીલિકા વાત: રોગ ૩૪ મો—આ રોગમાં	
કંઠીની નીચેના ભાગમાં થયેલી, ફરનારી, ન	
ફરનારી, વાયુ, મલ અને મૂત્ર, એ ત્રણેને અટ-	
કાવી રાખનારી, ગોળ, લામ્બી, પથરા સરખી	
કઠણ અને ઉપરના ભાગમાં ઉપરની આવેલી	
લામ્બી ગાણક થાય છે. ...	૫૮
લવણજિતયાદિ મૂર્ણ. ...	૧૨૦
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ વાત ,, ,,	
હિંબાદિ ગુટિકા, ...	૧૨૨
,, મૂર્ણ ...	,,
અષ્ઠીલિકાશ્લક: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,	
લિંગનાપર ખરાબ લેપ કરવાથી, વાયુ, કોપાય-	
માન થઈને ગોઠલીના આકારની કઠણ ફાડલીઓ	
ઉત્પન્ન કરે છે. ...	૫૬
શ્લક રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અંસ રોગ:—ખભામાં થનારો રોગ.	
બુંદુલ નરચ. ^૧ ...	૨૬૬
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અસાધ્ય શ્વલરોગ: રોગ ૮ પછીનો—ન મટે	
એવો શ્વલ રોગ ...	૫૧
ગજકેશરી રસ ...	૨૪૩
શ્વલ શબ્દનાં ઔષધો—	
અમુજ નેત્રરોગાન્તર્ગત લિંડૈનાશ રોગ: રોગ	
૭ મો—આ રોગમાં લોહીથી લિંડૈનાશ રોગ થાય	
છે, તેથી આંખમાંની કીકી, રાતી અથવા કાળી	
થઈ જાય, તેમ જ આંખી પણ થઈ જાય, તેથી	
દેખાય નહિ. આ રોગ અસાધ્ય છે. ...	૬૩
લિંડૈનાશ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં	
ઔષધો—	
અમુજ સુત: રોગ ૪ થો—રક્તપ્રતિશ્ચાય	
નાસારોગ શબ્દ જુઓ ...	૬૧
અમુજર્શી રોગ: ૪ થો—આ રોગમાં પિત્તના	
અશોની સરખી આકૃતિવાળા, વડની વડવાઈનાં	
સરખા રાતા રંગના, ચણેલીના સરખા રાતા	

૧ કયા કયા રોગોપર બુંદુલ નરચ આપવું?

વિષય પૃષ્ઠ
રંગના અને પરવાળાં સરખા રાતા રંગના અર્શો થઈ આવે છે, કઠણ ઝાડો આવવાને લીધે અર્શના અંકુરો કપાયાથી એકાએક અત્યંત ખરાબ ઊંતું લોહી સ્રવે, અત્યંત લોહી સ્રવવાથી ફેડકાંના સરખી કાન્તિવાળા થઈ જાય, લોહીના સ્રવવાથી ચામડી કઠણ થઈ જાય, પાણી પીવાની ઇચ્છા થયાં કરે, ટાઢકની ઇચ્છા થાય, એ આદિ કારણોથી પીડાવાને લીધે શરીરનો રંગ બદલાય જાય, બળ ઓછું થઈ જાય, ઉત્સાહ ટળી જાય, ઓળખાતુનો નાશ થાય, સર્વ ઇન્દ્રિયો આકુળઆકુળ થઈ જાય, કાળો, કઠણ અને રુક્ષ ઝાડો આવે, અધો વાયુ સ્રવે જ નહિ. ૪૮

અર્શ શબ્દનાં ઔષધો—

અસ્થિગત મસ્ટ્રિકા ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૨ મો— આ રોગમાં, નજરે ન પડે એવી રીતે શરીરપર ઉપસેલા અને જરાતરા ઉપસેલા ફેડલાઓ થવાથી, શરીરનું ભાન રહેતું નથી, વેદના થયા કરે છે, અસ્વસ્થ બને છે, સર્વ હાડકાંઓમાં ભમરાઓ કરડ્યા સરખી વેદના થાય છે, અને આ ફેડલાઓ, મર્મસ્થાનને ભેદીને જલદીથી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ... ૫૭

મસ્ટ્રિકા ક્ષુદ્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અસ્થિ ગ્રન્થિ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં હાડકું મરડાઈ જવાથી અથવા બૂકો થઈ જવાથી હાડકાં પર હાડકું ચઢી જઈને ઉપર આવે અથવા નીચે કપાય. ... ૫૪

ગ્રન્થિ શબ્દનાં ઔષધો—

અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં હાથપગનાં કાણાં ખડી જાય, ભાંગી જાય વા ફૂટાં પણ પડી જાય. ... ૫૫
ન્યૂત્રોષાદિ ગણકવાય ... ૬૨

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અસ્રતાપ: રોગ ૨ નો—રક્તજઠાહ શબ્દ જુઓ ... ૫૦

અસ્રવિકાર: રોગ ૧ લો—રક્તવિકાર શબ્દ જુઓ ... ૫૬

વિષય પૃષ્ઠ
અહિપ્રતન બાલરોગ રોગ: ૮ મો—આ રોગમાં બાલક હજો કે મૂંતરે તે વખતે, તેની આજુ ન ધોવાને લીધે અથવા ન લૂવાને લીધે અથવા ગુદાની પાસે અતિશય પરસેવો વળવાને લીધે અથવા નવરાવવાને લીધે લોહીના અને કંકના કોપાયમાન થવાથી, ગુદાની આસપાસ ખરજ આવવાથી ખંજવાળવા માણે કે તરત ફેડલીઓ થઈ આવેને પછી તેમાંથી પાણી ઝરવા માણે છે અને તે સર્વ ફેડલીઓરૂપી પ્રણો એક બીજાની સાથે સેળભેળ થઈ જાય છે. ૬૫

બાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અળાઈ: રોગ ૩૪ મો—રાત્રિકા સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ શબ્દ જુઓ. ... ૫૬

અક્ષિરોગ: રોગ ૧ લો—દષ્ટિરોગ નેત્રરોગાન્તર્ગત શબ્દ જુઓ ... ૬૪

આગતુક જ્વર: રોગ ૧૩ થી ૨૫ સુધી— અભિચારજ્વર, ગ્રહાવેશજ્વર, શાપજ્વર, શ્રમજ્વર, છેદજ્વર, ક્ષતજ્વર, દાહજ્વર, કામજ્વર, ભીતજ્વર, શુચજ્વર, રોષજ્વર, વિષજ્વર, અને ઔષધગન્ધજ્વર, એ રીતે આ તાવોપર આગતુકજ્વર શબ્દનાં ઔષધો વાપરવાં; કારણ કે એ બધા આગતુકજ્વરો કહેવાય છે. ૪૬

અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—

સર્વ જ્વર ... ૧૧૩

આગતુક વિદ્રધિ: રોગ ૬ પછીનો—આ રોગમાં, પિત્ત વિદ્રધિ પ્રમાણે ચિન્હો જણાય છે. ... ૫૪

રક્તચન્દનાદિ લેપ ... ૩૨૯

વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—

આગતુક પ્રણ: રોગ ૧ લો—સઘોત્રણ શબ્દ જુઓ ... ૫૫

આગતુક રોગ: રોગ ૬ પછીનો—બહારથી થનારો જે સોજો તે... ૫૩

નિશાદિ લેપ ... ૩૨૭

વિષય	પૃષ્ઠ
રોથ શબ્દનાં ઔષધો—	
આંબેય: રોગ ૩ ને—અગ્નિ સમ્બન્ધી તેજ	
મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિવિકાર શબ્દ બુદ્ધિ	૪૯
આંબેય: રતવા: રોગ ૪ થો—વાતપિત્ત-	
વિસર્પ—અગ્નિવિસર્પ શબ્દ બુદ્ધિ	૫૭
આંબેય: રોગ ૧૯ મો—અંજનનામિકા	
નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ શબ્દ બુદ્ધિ	૬૨
આંબેય: રોગ ૧ લો—અર્ધાવિભેદક	
શિરોરોગ શબ્દ બુદ્ધિ	૬૨
આંબેય: વાતરોગ: રોગ ૬૯ મો—આ	
રોગમાં, વાયુ પ્રકોપ પામી, પક્વાશયની અન્દર	
રહીને પછી, વાયુથી ભરેલી ચામડાની કાથળાની	
માફક પેટને ફૂલાવી, ગુડગુડ શબ્દ કરીને અ-	
ત્યન્ત પીડા કરે છે. ...	૫૮
અભયાદિ મોઢક...	૨૭૪
ધચ્છાભેદી રસ...	૨૩૪
કાળો સુરમો. ^૧ ...	૧૯૬
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦
તાલીસાદિ ગુટિકા ...	૧૨૩
તાલીસાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૭
” ” ...	૧૨૩
તીક્ષ્ણ નિરુહ બસ્તિ ^૨ ...	૨૮૪
તુભવત્તિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦
થોરનું દૂધ—ક્ષીર ^૩ ...	૨૧૬
નારાય રસ ...	૨૩૪
નારાયણ ચૂર્ણ ...	૧૭૮
પંચસમ ” ...	૧૧૯
બન્દ ધૂત ...	૧૫૦
મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ ...	૧૧૮
મહારાસ્નાદિ કવાથ ...	૮૯
લવણનિતયાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
વિરેચન ^૪ ...	૨૭૧

વિષય	પૃષ્ઠ
શતાવરી તૈલ ...	૧૫૭
શાલિપર્ણાદિ શત ...	૮૭
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
હુપુષાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૯
આનાહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં વાયુનો	
વિકાર થવાને લીધે, કોઠાની અન્દરનો મળ	
અથવા આમ, ક્રમ પ્રમાણે એકઠો થઇને અને	
પાછો ખરાબ વાયુથી બન્ધ થઇને, પોતાને	
માર્ગે પ્રથમ પ્રમાણે ન જઈ શકવાથી પેટ ચઢી	
આવે છે. ...	૫૨
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા ...	૧૩૧
ચાંગેરી ધૂત ...	૧૪૬
નિરુહ બસ્તિ ^૧ ...	૨૮૬
પંચકોલ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
ચવાનીખાણ્ડવ ચૂર્ણ ...	૧૨૨
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો:—	
હિંગ્વાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૨
આબ્યન્તર કૃમિ: રોગ ૨ ને—આ રોગમાં,	
હમ્મેશાં અજીર્ણ હોવા છતાં ખાચ, મીઠા પદાર્થો	
ખાચ, ખાટા પદાર્થો ખાચ, પ્રવાહી પદાર્થો	
ખાચ, લોટ ખાચ, ગોળ ખાચ, મેહનત કરે નહિ,	
દિવસે સ્ત્રોત રહે, વિરુદ્ધ ભોજન કરે, દૂધ અને	
માછલાનો આહાર કરે; આ પ્રમાણે આહારો	
કરવાથી કૃમિ થવાને લીધે તાવ આવી જાય,	
શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય, શ્વેત નીકળે, હૃદ-	
યમાં પીડા થાય, અંગ યાકી જાય, જામ થાય,	
અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, ઉલટી થાય અને	
અતિસાર નામનો ઝાડાનો રોગ થાય ...	૪૮
કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—	
આમ કૂરાશય: આમને રહેવાના સ્થાનનું	
જે પ્રકોપ પામવું, તે. (કૂરાશયો શબ્દ પરથી	
આ શબ્દ લીધો છે.)	
મન્મસ્નેહ ^૨ ...	૨૫૪

૧ કાળા સુરમાના ગુણ. ૨ ઉપરના રોગો મટાડવા માટે શું કરવું ? ૩ રોપેલા થોરના દૂધના ગુણ. ૪ આસ જુલાબ આપવા ચોખ્ખા રોગોનાં નામો

૧ નિરુહ બસ્તિ કોને મારવી ?
૨ મન્મસ્નેહ કોણે પીવા ?

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
આમાજ આનાહુ: રોગ ૨ ભે—આ રોગમાં,	
આમાશયની અન્દર આમનો ભરાવો થાય ત્યારે	
તરશ લાગે, સળખમ થઈ આવે, માથામાં ઢાહ	
થાય, આમાશય જડ થઈ નય, આમાશયમાં	
શુળ નીકળે, શરીર પણ જડ થઈ નય, હૃદય	
ખેંચાય, હૃદયમાં બળત્રા થાય, બરડો અને કમ્બર	
જકડાઈ નય—ઝલાઈ નય, ઝાડો પેશાબ બન્ધ	
થઈ નય, ઓટકાર આવે નહિ, શરીરની અન્દર	
પણ શુળ નીકળે, મૂર્ચ્છા આવી નય, શ્વાસ ચઢી	
આવે અને મળની ઉલટી થાય. ...	૫૨
આનાહુ શબ્દનાં ઔષધો—	
આમણુ: રોગ ૨૦ મો—ગુહબ્રંશ સામાન્ય	
હૃદરોગ શબ્દ બુઝો ...	૫૬
આમપરિણામશુળ: રોગ ૭ મો—પરિણામ-	
શુળનાં લક્ષણો બુઝો ...	૫૧
આમ રોગ:—કાયું-અપક્વ અન્નમાંથી થનારા રોગ	
ગુડશુણી વટિકા ...	૧૨૯
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૧
મરક્ત-લીલા પાનાંની ભરમ ^૧ ...	૨૦૬
વિરેચન ^૨ ...	૨૭૧
વ્યાધાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	

આમવાત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વિરુદ્ધ આહાર કરે—ગમે તે ખાય, વિરુદ્ધ વિહાર કરે, જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ નય, કસરત ન કરે, સ્નિગ્ધ અન્ન ખાઈને કસરત કરે, આ પ્રમાણે વર્તનારનું આમ—કાચું અન્નનો રસ વાયુથી ઠેલાઈ, આમાશયની અન્દર જઈ, વાત, પિત્ત અને કફથી પાછો કોપાયમાન થઈને સર્વ નસોને ભરી દે છે. તે આમ, બૂદા બૂદા રંગનું અને ફેાદા ફેાદા હોય છે. તે આમવાત, એકાએક કોપાયમાન થઈ, ત્રિક સન્ધિની અન્દર જઈ, શરીરનાં ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે. એ પ્રમાણે શરીરની

વિષય	પૃષ્ઠ
અન્દર આમવાતના ફેલાવાને લીધે સર્વ અંગો	
કુખવા માંડે; અન્ન ખાવાપર અરુચિ રહે; તરશ	
લાગ્યા કરે; આળસ આવ્યા કરે; શરીર જડ	
થઈ નય; તાવ આવે; અનાજ પચે નહિ અને	
શરીરે સોજો ચઢી આવે. ...	૫૧
અજમોઢાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
” ચૂર્ણ ...	૧૨૧
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અપ્પણ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
ધાન્યાદિ ક્વાથ ...	૮૬
પંચસમ ચૂર્ણ ...	૧૧૯
બાહુશાલ ગુડ ...	૧૨૭
ભાસ્કરલવાણ ચૂર્ણ ...	૧૨૪
મહારાસનાદિ ક્વાથ ...	૮૯
રાસ્નાદિ ” ...	૮૯
રાસ્નાદિ સૂત ...	૮૯
શુણીકલ્ક પુટપાક ...	૭૭
શુણકયાદિ કલ્ક ...	૧૦૭
સત્તમુષ્ટિક ચૂષ ...	૯૨
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સિદ્ધ ઉષ્ણોદક ^૧ ...	૯૮
હિંગળો ^૨ ...	૨૧૨
આમશુલ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, પેટની	
અન્દર ગુડગુડ થયા કરે, મોઢામાં પાણી આવીને	
હીબકા આવ્યા સરખું થાય, ઉલટી થાય; શરીર	
જડ થઈ નય; શરીર ભીનું થઈ નય; પેટ ચઢી	
આવે; અને બીજાં બધાં લક્ષણો કફશુલ રોગ	
પ્રમાણે થાય છે. ...	૫૧
આરગ્ગધાદિ ક્વાથ ...	૮૧
ધાન્યાદિ ” ...	૮૫
શુલ શબ્દનાં ઔષધો—	
હીમિરાદિ ક્વાથ ...	૮૬
ક્ષીર પક્વૌષધિ ^૩ ...	૯૮

૧ સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કયા કયા રોગોપર દેવું?

૨ શોષેલા હિંગળોના ગુણ. ૩ ક્ષીરપક્વૌષધિ કયા કયા રોગોપર દેવી?

૧ મરક્ત-લીલા પાનાંની ભરમનાં ગુણ.

૨ ખાસ બુલાખ આપવા યોગ્ય રોગોનાં નામો.

વિષય પૃષ્ઠ
આમસંઘ્રહણી: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, આન્તરડાંની અન્દર ધુરધુર શખ્દ થાય; શરીર માં આળસ રહે; શરીર કબળુ થઈ જાય; શરીર થાકી જાય; પાતળો, ઘાટો, ટાઢો, સ્નિગ્ધ, ઘણાં આમવાળો અને છોતાછોતાવાળો ઝાડો આવે; ઝાડો આવવા ટાંણે, ભુક્રુભુક્રુ શખ્દ થવાની સાથે ગુદા તથા કમ્મરની અન્દર વેદના થાય, ઝેરીતે દરરોજ, દશ દિવસે, પખવાડીએ વા મહિને ઝાડો આવે; આ રોગ, દિવસે પ્રકોપ પામે અને રાત્રે શાન્ત થઈ જાય; આ રોગ વર્તવો જ કઠણ છે, તેથી આ રોગ કષ્ટસાધ્ય કહેવાય છે, અને ઘણા દિવસ સ્પર્ધીદેહની અન્દર રહે છે. કાઠાની અન્દર કાયાં અન્નનો જથ્થો એકઠો થવાથી જ આ રોગ થાય છે. ... ૪૭

ગુક્રુઆદિ કવાય... ૮૭

સંઘ્રહણી શખ્દનાં ઔષધો—

આમાછર્ણુ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, પેટ અને શરીર ભારે સલ સરખું થઈ જાય; મોળ આવ્યા કરે; ગાલપર થેથર ખાજે; આંખનાં ડેડરવા ચઢી આવે; અને જેવું અનાજ ખાધું હોય તેવો ઝોડકાર આવે. આ રોગ, કફાછર્ણુથી થાય છે. ૪૭

અછર્ણુ શખ્દનાં ઔષધો—

આમરોગ શખ્દનાં ઔષધો—

આમાતિસાર: રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં, અન્નનું પાચન ન થવાથી, પોતાના માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષો, કાઠાની અન્દરના ધાતુઓના સમૂહોને તથા મલને પોતપોતાના સ્થાનકમાંથી ચલાયમાન કરીને અનેક રંગવાળો ઝાડો ગુદાદ્વારા બહાર પાડે છે. તે વખતે પેડુંની અન્દર બહુ જ વીણ્ટ આવે છે. ... ૪૭

અતિસાર શખ્દનાં ઔષધો—

વત્સકાદિ શૂત. ... ૮૬
 શુણ્ઠી પુટપાક. ... ૭૭
 શુણ્ઠ્યાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૧૫
 હરીતક્યાદિ ,, ... ૧૧૫

વિષય પૃષ્ઠ
આયુષ્કર:—આવરઢા વધારનારાં ઔષધો—
 અબ્રક ભસ્મ. ૧ ... ૧૯૬
 ચન્દનાદિ તૈલ. ... ૧૬૪
 નાગ—સીસાંની ભસ્મ. ૨ ... ૧૮૬
 ફલ ધૂત. ... ૧૫૨
 લોહ રસ. ... ૨૫૦
 વજ—હીરાની ભસ્મ. ૩ ... ૨૦૫
 સર્વ રોગ શખ્દનાં ઔષધો—

આરુષ્કર શોથ:—(અરુષ્કર શોથ શખ્દ જ્યોત્સો) ભીલામું ઉડવાથી થયેલો સોજનો જે રોગ, તે.

આર્તવ રોગ: રોગ ૧ લો—સ્ત્રીઓને દર મહિને જે અટકાવ—ફર બેસવું આવે છે, તે રોગ. ૬૪
 ઉત્તર બરિત. ૪ ... ૨૬૩
 ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ... ૧૩૧
 યોગરાજ ગુગુલુ ... ૧૩૨
 સર્વ રોગ શખ્દનાં ઔષધો—

આલસ્ય કફરોગ: રોગ ૧૬ મો—આ રોગમાં, કફ, પ્રકોપ પામવાથી, અતિ આળસ આવવા માણે. ... ૫૯

કફરોગ શખ્દનાં ઔષધો—

આવિલ: રોગ ૨ જો—આંખનું ડોળાવું—ડોળી આંખ, (અગમલપિત્ત વિદગ્ધ નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિરોગ શખ્દ જ્યોત્સો.) ... ૬૩

આસેક્ય પુંસ્તવદોષ રોગ: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, માખાપનાં થોડાં વીર્યથી જે પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુરુષ, પોતે પોતાના મોંમાં બીબ પાસે મૈથુન કરાવીને પછી તેનાં વીર્યને ગળી જાય છે ત્યારે તે વીર્યને લીધે તેને શરીરની અન્દર ચેતન્ય આવે છે, તેથી મૈથુન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. ... ૬૪

વાલકરણ શખ્દનાં ઔષધો—

આસ્ય શોષ: રોગ ૭ મો—(મુખ શોષ પિત્તરોગ શખ્દ જ્યોત્સો.) ... ૫૯

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. ૨ નાગ—સીસાંની ભસ્મના ગુણ. ૩ વજ—હીરાની ભસ્મના ગુણ. ૪ ઉત્તર બરિતથી કયા કયા રોગો મટે ?

વિષય	પૃષ્ઠ
આક્ષિપકવાતરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં કોપાયમાન થયેલો વાયુ, સર્વ ધમની નાડીમાં દ્રાવ્ય થઈને પછી વારંવાર તે સર્વ ધમનીઓ ફરવા માણીને શરીરને વારંવાર ફેંકે છે. ૫૮	
માષાદિ તૈલ. ...	૧૫૬
વાતનાશન રસ. ...	૨૪૪
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ વાત ” ”	
ઇન્દ્રલુપ્ત કપાલ રોગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, વાયુ સાથે રહેલું પિત્ત, ફેવાડાંઓના છિદ્રમાં રહીને ફેવાડાંઓને ખેરી નાંખે, તે પછી લોહી સાથે રહેલો કફ, ફેવાડાંઓના છિદ્રમાં પેસીને, ફેવાડાંઓનાં છિદ્રોને ખૂરી દે છે તેથી નવાં ફેવાડાંઓ ઉગતાં નથી. આ રોગ ડાઘી અને મુંઝના સ્થળે થાય છે. ...	૬૨
કપાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કરંભદિ તૈલ. ...	૧૬૦
ગુંબમૂલકલ લેપ. ...	૩૧૯
તિક્તપટ્ટોલપત્રરસ લેપ. ...	૩૧૮
બૃહતી રસ ” ...	૩૧૮
ભલ્લાતક રસ ” ...	૩૧૯
ભૂંગરાજ તૈલ. ...	૧૬૧
ચષ્ઠાદિ લેપ. ...	૩૧૯
ઇન્દ્રલુપ્ત: રોગ ૭ મો-ઇન્દ્રલુપ્ત કપાલ રોગ શબ્દ જુઓ. ...	૬૨
ઇન્દ્રલુપ્ત સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૨ નો-આ રોગમાં વાત પિત્તના પ્રકોપથી, કમળના ફૂલની અન્દરના ગર્ભકોષની પેઠે મધ્ય ભાગમાં એક ફેડલો થઈને, પછી તે ફેડલાના મૂળને છેડે ફરતી ઝીણી ઝીણી ફેડલીઓ થાય છે. ૫૬	
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઇન્દ્રિયજં બલ:—ઇન્દ્રિયોમાં બલ આપનાર (ઇન્દ્રિયધ્વંસ રોગ શબ્દ જુઓ.)	
ઇન્દ્રિયધ્વંસ રોગ: ઇન્દ્રિયોનું જે નાશ પામવું, તે રોગ.	
નારાયણ તૈલ. ...	૧૫૪

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રતિમર્શ નસ્ય. ૧ ...	૩૦૦
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુરિવેલ્લી સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૮ મો-આ રોગમાં, ત્રિદોષ પ્રકોપ પામવાથી, માથાં-પર ગાળાકારની, અત્યંત વેદનાવાળી, તાવ આણનારી અને ત્રણે દોષોનાં લક્ષણોવાળી ફેડલીઓ થાય છે. ...	૫૬
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુક્ષુ મેહ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, પરમેથનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિમાંનો કફ કુપિત થઈને શરીરમાંના મેદ, માંસ અને કલેદ (દ્રવ-ભાગ)ને દ્વિપિત કરવાથી, શેરડીના રસના સરખા અત્યંત મેલો અને ગદ્યો પેશાય આવે છે, આ પર ઔષધોપચાર ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩	
મેહ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ મેહ ” ”	
કુર્ચક પુંસ્ત્વદોષ રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કોઈ પણ પ્રાણીનો, તેની સ્ત્રીની સાથેનો સમાગમ જોવા માત્રથી જ, તે જોનારો પોતે ક્રમાતુર થઈ જાય છે. ...	૬૪
વાલકરણ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉત્કલિષ્ઠ વર્ત્ત નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્ત રોગ: રોગ ૨૪ મો-આ રોગમાં, લોહીના પ્રકોપથી, આંખની પાંપણો, પરવાળાંઓથી ભરાઈ જવાને લીધે, ઉંચી ઉપસી આવે છે, તેથી હાથનો સ્પર્શ પણ સહન થઈ શકતો નથી. ...	૬૨
વર્ત્ત રોગ(નેત્રરોગાન્તર્ગત)શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉત્તમાયુક: રોગ ૧૪ મો-આ રોગમાં, શિશુના પર થઈને વારંવાર ખરાબ રીતે લેપ કરવાથી, રક્ત પિત્ત કોપાયમાન થાય છે, તેથી શિશુના પર મગ અને અડના જેવડી લાલચોળ ફેડલીઓ થાય છે. ...	૫૬
શુક શબ્દનાં ઔષધો—	
૧ પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી કયા કયા રોગો મટી જાય છે.	

વિષય **પૃષ્ઠ**
ઉત્પાત કર્ણપાલી રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કાનની અન્દર વજનદાર અલંકારો પહે-રવાથી, કાનપર કોઈ પણ પદાર્થોના વાગવાથી, અથવા કાનના ઘસાવાથી, પિત્ત અને લોહી, બન્ને કોપાયમાન થઈને, કાનની ફરતી કોરે, આશામાની, કાળો અથવા રાતો સોજો થઈ આવે, તે સોજાની અન્દર બળત્રા થાય, તે સોજાપર ફેડલી-આ થાય, ફેડલીઆ થઈને કૂટી જાય, તેમાંથી પકે વહે અને અતિ ઠણુકા થવા માણે. ૬૧

કર્ણ રોગ શમ્પદના ઔષધો—

ઉદકમેહ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો કંદ કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગ)ને કષિત કરે છે, તેથી, પાણીના સરખો સ્વચ્છ, ઝાઝો, ઘોળો, ટાઢો, ગન્ધ વગરનો, કૈંક મેલો અને ફોદા ફોદા સરખો પેશાબ આવે છે. આપર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ... ૫૩

મેહ શમ્પદના ઔષધો—

સર્વ મેહ ,, ,,

ઉદર રોગ: રોગ ૧ લો-ઉદર રોગ શમ્પદ ન્હા ૫૨

ઉદર રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, અછળું થયા છતાં તબીયતને પ્રતિકૂલ એવા પદાર્થો ખાનારા, જમી ઉઠ્યા કેડે પાછા તરત જમવા બેસનારા અને મન્દ જઠરાગ્નિવાળા, એએએ અત્યન્ત દોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં અન્ન ખાવાથી, કોઠાની અન્દર મલનો અતિશય સંચય થવાને લીધે વાતાદિ દોષો કોપાયમાન થઈ, પરસેવાને કાઢનારાં છિદ્રોને તથા પાણીને વહે નારી નસોને બન્ધ કરીને, પ્રાણવાયુને, અપાન વાયુને અને જઠરાગ્નિને દૂષિત કરવાથી પેટ ચઢી આવે, ચાલવાની તાકાત ન રહે, શરીર કુબળું થઈ જાય, જઠરાગ્નિ મન્દ પડી જાય, શરીરે સોજો ચઢી આવે, શરીર થાકી જાય, પાછળ છૂટે

વિષય **પૃષ્ઠ**
નહિ, ઝાટો આવે નહિ, બળત્રા થવા માણે, અને આંખે અન્ધારાં આવવા માંડે. ૫૨

અભ્યાદિક મોદક.	...	૨૭૪
આંકડો (ઉપવિષય).	...	૨૧૬
અબ્જક ભસ્મ. ^૧	૧૬૬
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ.	૧૨૦
કૈશોર ગુગુલ.	૧૩૩
ખદિરાષ્ટિ.	૧૭૨
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા.	...	૧૩૧
ચવ્યાદિ ક્વાથ...	...	૧૬૨
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ...	...	૧૨૫
તામ્ર-ત્રામ્બાની ભસ્મ. ^૨	૧૮૨
તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મ. ^૩	...	૧૬૩
તુમ્બવાદિ ચૂર્ણ...	...	૧૨૦
દશમૂલાશિષ.	૧૭૪
નારાયણ ચૂર્ણ...	...	૧૧૮
નિરુહ બસ્તિ ^૪	૨૮૬
નેપાળો. ^૫	૨૧૮
પંચકોલ ચૂર્ણ.	૧૧૧
પંચસમ ,,	૧૧૬
પથ્યાદિ ક્વાથ.	૬૨
પિપ્પલ્યાસવ.	૧૬૬
પુનર્નવાદિ ક્વાથ	૮૭
ભાસ્કરલવણ ચૂર્ણ.	...	૧૨૪
મરિચાદિ ,,	૧૧૫
મૃદ સ્વેદોપચાર ^૬	૨૬૦
શેલીતકારિષ.	૧૭૪
લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૨૦
વર્ધમાનપિપ્પલી કંદક.	૧૦૫
વિરેચન. ^૭	૨૭૧

૧ અબ્જક ભસ્મના ગુણ. ૨ તામ્ર-ત્રામ્બાની ભસ્મના ગુણ. ૩ તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ. ૪ નિરુહ બસ્તિ કેને મારવી? ૫ શેલીતકારિષના ગુણ. ૬ કયા કયા રોગોને ચોડો પરસેવો કાઢવો? ૭ આસ જુલાબ આપવા ચોચ રોગોનાં નામે.

વિષય	પૃષ્ઠ
વિરેચન પ્રયોગ. ૧ ...	૨૭૧
વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મ. ૨ ...	૨૦૫
શિલાજિત. ૩ ...	૨૦૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વોદર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભસ્મ. ૪	૧૬૨
હપુષાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૧૯
ઉદર વાત રોગ: રોગ ૧ લો-વાતોદર શબ્દ	
જ્યો. ...	૫૨
ઉદરાવેષ્ટ: રોગ ૫ મો-આભ્યન્તર કૃમિનો	
કંદુજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્યો. ...	૪૮
કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉદર્ક: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, મધમાંખી	
કરડવાથી ચામડીના પર જેવો સોનો થાય છે,	
તેવી રીતનો ચામડીના બહારના ભાગપર સોનો	
થાય છે, ખરજ આવે છે, સોયો ખોંચ્યા સરખી	
પીડા થાય છે અને તેને લીધે ઉલટી થાય છે,	
તાવ આવી જાય છે, શરીરમાં આગ થાય છે,	
કંદુનો પ્રકોપ થવાથી ચામડીના પર રાતાં ચક્ક	
રડાં થઈ આવે છે, તેની અન્દર ઘણી ખરજ	
આવે છે, તે ચક્કરડાં મધ્ય ભાગમાં ખાડાવાળાં,	
કોરપર ઉપસેલાં અને ફરતાં હોય છે. ૫૮	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સિદ્ધાર્થાદિ લેપ. ...	૩૫૭
ઉદાવર્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, મલ,	
મૂત્રાદિના વેગને રોકવાથી ઘેરાયેલો વાયુ, વ	
પ્ટોગિયાની પેટે ચકરી ખાય છે. આ રોગ ધણું	
ફરીને પેટનાં આન્તરડાંની અન્દર થાય છે. ૫૨	
કંકુષ-બોદારકાંકરો. ૫ ...	૧૯૮
કુમાર્યાસિવ. ...	૧૯૮
નારાય રસ. ...	૨૩૪
નિરુહ અસ્તિ. ૬ ...	૨૮૬

૧ કયા રોગપર જીલાય આવેલો? ૨ વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મના ગુણ. ૩ શિલાજિતના ગુણ. ૪ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભસ્મના ગુણ. ૫ કંકુષ-બોદારકાંકરોના ગુણ. ૬ નિરુહ અસ્તિ કોને મારવી?

વિષય	પૃષ્ઠ
બિન્દુ ધૃત. ...	૧૫૦
માધુતૈલિક અસ્તિ. ...	૨૯૦
મૃદ્ધીકારિષ્ટ. ...	૧૭૦
યોગરાજ ગુગુલ. ...	૧૩૨
વ્યાધાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉદ્ગમ્બર: રોગ ૧૪ મો-રક્તજન્ય કૃમિ	
શબ્દ જ્યો. ...	૪૮
કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉદ્ગારનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૮ મો—	
આ રોગમાં ઓડકાર આવતો અટકાવી રાખ-	
વાથી કણ્ઠ અને મોઢું ભર્યાં સરખું થઈ જાય,	
સોયો ખોંચ્યા સરખી અતિ પીડા થાય, અરપષ્ટ	
બોલાય, શ્વાસોચ્છવાસ લેઈ તથા મૃદ્ધી રોકાય	
નહિ, અને બીજા ઘોર વાતવિકારો ક્ષવથુનિરો-	
ધજ ઉદાવર્ત પ્રમાણે થાય. ...	૫૨
ઉદાવર્ત શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉધરસ: રોગ ૧ લો-કાસ શબ્દ જ્યો. ૪૯	
ઉન્માદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વિરુદ્ધ,	
કુષ્ટ અને અશુદ્ધ પદાર્થોનું ભોજન કરે; કેવ,	
ગુરુ અને બ્રાહ્મણનો તિરસ્કાર કરે; મોટા ભય-	
થી કે હુપ્ત થી મનને ધક્કો લાગે; શરીરવડે ગમે	
તેવા ચાળા પાડ્યા કરે; વધારે બળવાનની સાથે	
લડે, એ પ્રમાણે વર્તવાથી વાતાદિ દોષો, થોડાક	
સત્ત્વગુણવાળાનાં મનને દોષવાળું કરી, મનને	
વહેનારી ધમની નાડીમાં પેશાને મનુષ્યનાં મન-	
ને મોહિત તથા ચંચળ કરે; બુદ્ધિને ભ્રમિત	
કરે; દષ્ટિને પાણુ ચંચળ કરે; બીકણુ બનાવે	
અને ગમે તેમ લગ્યા કરે. ...	૫૧
પક્વકન્ઠ રસોન કલ્ક. ...	૧૦૬
પાનીય કલ્યાણુ ધૃત ...	૧૪૭
પ્રધમન નસ્ય ૧ ...	૨૩૦
મધુકસારાદિ ,, ૨ ...	૨૯૭
લાક્ષાદિતૈલ ...	૨૯૭

૧ પ્રધમન નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું?
૨ મધુકસારાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું?

વિષય

પૃષ્ઠ

વમન પ્રયોગ^૧ ... ૨૬૫

સ્નેહ^૨ ... ૨૫૪

સર્વાન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉન્માર્ગી ભગન્દર: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં કંઠા આદિ શલ્યનો જખમ થવાથી અથવા માંસ ખાવાની સાથે હાડકાંનો કટકો પેટની અન્દર જઈ, ગુદા પાસે તીરછો જઈને બેસવાથી ગુદાની પાસે ક્ષત ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પર ઔષધોપચાર ન કરવાથી, તે ક્ષત, ફેલાતું ફેલાતું ગુદા સુધી પહોંચે છે. તેની અન્દરનું માંસ સડી જઈને પછી તેમાં કીડા પડે છે. તે કીડાઓ, ગુદાના ફરતા ભાગને ખાઈ જઈને અનેક મોઢાંવાળું ભગન્દર કરે છે. ૫૫

ભગન્દર શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપક્રુશ મુખરોગાન્તર્ગત દન્તમૂલ રોગ: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, રક્તપિત્તના પ્રકોપથી આરંભની અન્દર, દાન્તના પેઢામાં વા અવાળુમાં બળત્રા થવા માણે, પછી તે પેઢાં પાકે, પછી કાંત હાલવા માણે, નીચું મોઢું કરે ત્યારે પેઢામાં જરાક વેદના થવા સાથે લોહી પડે, લોહી વહી ગયા પછી અવાળુઓ સ્ત્રી આવે અને મોઢું વાસ મારે. ... ૬૦

દન્ત રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો.

ઉપજિહ્વા મુખરોગાન્તર્ગત જિહ્વા રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, કફ, પિત્ત અને રક્તના પ્રકોપથી, જીભને ઉપરના ભાગમાંથી નીચેના ભાગમાં દબાવીને, પછી તે જગ્યા પર, જીભની આણીના સરખો સોળે થઈ આવ્યા સાથે, બીજાં લક્ષણો અધિજિહ્વા જિહ્વા રોગ પ્રમાણે જણાય છે. ૬૦

જિહ્વા રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

નીલિકાઢિ તેલ ... ૧૬૦

ઉપજિહ્વિક: રોગ ૬ ક્રો—ઉપજિહ્વા મુખરોગાન્તર્ગત જિહ્વા રોગ શબ્દ જો ૬૦

૧ કયા કયા રોગો પર ઉલટી કરાવવી? ૨ જ્યેષ્ઠ માત્રાના ગુણ.

વિષય

પૃષ્ઠ

ઉપદંશ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાતાદિ અનેક કોષોથી વા અનેક પુરુષોના શુક્રથી કુષ્ઠ થયેલી, મલીન અને રુક્ષ થયેલી, જનાવરનાં સરખી, ધચ્છા વગરની અગમ્ય અને નવી પ્રજ્જત થયેલી જીની યોનિના સંગથી વા અતિ રતિ-સંગથી, મૈથુન કાર્યા પછી ખરાબ પાણીથી શિશન ધોવાથી શિશનના પર હાથ, નખ અથવા દાન્તના લાગવાથી, અને સર્જમાન્તે શિશન ન ધોવાથી શિશનના પર ચાંદી પડે છે. ... ૫૬

અશ્વત્થાદિ શૃત ... ૯૬

કરવીરમૂલ લેપ ... ૩૩૦

કાસિસાદિ ધૂત ... ૧૪૯

ત્રિક્લવામધી (મણ્ડરોપણ) લેપ ૩૩૦

બૃહ્મન્જિષ્ઠાદિ કવાથ ... ૯૪

રક્તસાવ^૧ ... ૩૪૦

રસાંજનાદિ લેપ ... ૩૩૦

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપનાહ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિ રોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, ધોળા ડોળા અને પાંપણોની સન્ધિમાંથી, કફને લીધે પાણીની પર ક્ષારના જેવા જે પરપોટા વળે છે, તે પરપોટાના સરખા રંગનો, પોચો, સ્નિગ્ધ, અક્યક્તિ, મોટો અને ખરજ આવવા મેળો સોળે થઈ આવે છે, તેનાં મૂળ મોટાં હોય છે, તેમ તે પાકતો પણ નથી તેમ કુખતો પણ નથી. ... ૬૨

દષ્ટિ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપક્ષુતા યોનિરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં વાતકફ જન્ય રોગ થવાને લીધે, વ્યાપ્ત થયેલી યોનિમાંથી ધોળો અને ચીકણો અટકાવ વહેવા માણે છે. ... ૬૫

યોનિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપવિષ્કર્મ ગર્ભજ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ગર્ભ રહ્યા પછી, ઉંના ઉંના તીખા પદાર્થો અતિ ખાવાથી, શરીરની અન્દર ગરમી વધી જઈને પછી યોનિમાંથી અતિશય લોહી વહેવા

૧ કાનું લોહી કાઢવું?

વિષય **પૃષ્ઠ**
માણે, લોહી વહેવાથી ગર્ભ, પોતાના વધવાનો
કાળ ગુમાવીને વધવા માટે, પાછો ખીલ કાળની
ધમ્મા કરે, તે ગર્ભ પેટની અન્દર જરાતરા
ફરતો રહે, અને નીરાન્તે સ્થિર થઈને ખેસી
રાકે નહિ. ... ૬૫

ગર્ભજ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપશીર્ષક કપાલ રોગ: રોગ ૧ લો—આ
રોગમાં, મનુષ્ય ગર્ભની અન્દર હોય ત્યારે અથવા
જન્મ્યા પછી કપાલની અન્દર રહેલો વાયુ, કોપા-
યમાન થવાથી, ચામડીના સરખા રંગનો અને
પીડા વગરનો સોજો થઈ આવે ... ૬૨

કપાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપશીર્ષક ખાલ રોગ: રોગ ૧૨ મો—આ
રોગમાં, કોપાયમાન થયેલો વાયુ, બાળકનાં
કપાળપર વેદના વગરનો અને શરીરની ચામ-
ડીના રંગનો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે ... ૬૫

ખાલરોગ શબ્દના ઔષધો—

ઉપસર્ગજ તૃષ્ણા રોગ: રોગ ૫ મો—આ
રોગમાં તાવ આવી જાય, મોહ પામે, ક્ષયરોગ
થાય, ઉધરસ આવે, સ્વાસ થઈ આવે, અતિસાર
રોગ થાય, ઇત્યાદિ ખીલ રોગો થાય, સાદ ખેસી
જાય, મોહું હુકય ગળું અને તાળું સ્વંડ થઈ
જાય. ... ૫૦

તૃષ્ણા શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપસર્ગનેત્રરોગાન્તર્ગત લિંગનાશ રોગ ૫
મો—આ રોગમાં અલ્પ બળવાળો મનુષ્ય, એકા-
એક અદ્ભુત રૂપ બુદ્ધે વા પ્રકાશમાન સ્વર્ચાદિ
તરફ બુદ્ધે તેથી વાતાદિ દોષો, તેની દષ્ટિને
આશ્રય કરી, તેની દષ્ટિનાં તેજને શોષી લઈ,
તેની દષ્ટિએ દેખાતું બન્ધ કરીને પછી વૈદ્ય
મણિના રંગના સરખી, સ્થિર, સાજી સારી
હોય તેવી અને પીડા વગરની દષ્ટિ કરે છે. ૬૩

લિંગનાશ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
ઔષધો—

ઉર:પીડા—છાતીમાં થનારો પીડારૂપ જે
રોગ, તે.

વિષય **પૃષ્ઠ**

ઉરોગ્રહ શબ્દનાં ઔષધો—

પક્વકન્દ રસોન કલ્ક

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉર:પૃષ્ઠકટીપાર્શ્વકુક્ષિપીડા—(આ શબ્દ પૃષ્ઠ
૧૦૬ માં પક્વકન્દરસોન કલ્કમાં છે. તે ઓસડ
ઉર:—કટી-કુક્ષિ-પાર્શ્વ અને પૃષ્ઠ એ પાંચ રોગો-
પર લખેલ છે.)

ઉર:સંધાન: રોગ ૧ લો—ઉર:ક્ષતનું જે ભરાઈ
આવતું, તે. (ઉરોગ્રહ શબ્દ બુદ્ધો) ૫૨

ઉર:ક્ષત કાસ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
અતિ મૈથુન કરે; ધણો ભાર વહે; ધણું ચાલે;
અને મલ્લયુક્ષ કરે; એ પ્રમાણે વર્તનારાનું
શરીર તેજહીન થઈ જાય; વાયુથી શરીરમાં
ક્ષત પડે; ક્ષત પડવાથી સ્વેદી ઉધરસ થઈ આવે;
પાછળથી લોહી સાથે કફ પડે; ગળું ધણું જ
કઠિબે; છાતી ફૂટી ગયા સરખી થઈ જાય; સોઢ
ખોંચ્યા સરખી છાતીની અન્દર અતિ વેદના
થાય; છાતી સાથે કોઈ પણ વસ્તુનો સ્પર્શ થવાથી
સહન ન થઈ શકે એવી વેદના થાય; ઉધરસ
આવ્યા કરે; તાવ આવી જાય; તરશ લાગ્યા
કરે, હોલાની માફક કણ્ઠમાંથી અવાજ થાય અને
સર્વ સાન્ધ્યાઓમાં વેદના થાય ... ૪૯

કામદેવ ધૃત ... ૧૪૭

કાસ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુમ્ભાણ્ડકાવલેહ ... ૧૩૯

અન્દનાદિ તૈલ ... ૧૬૪

અયવનપ્રાસાવલેહ (જવન) ... ૧૩૮

દ્રાક્ષારિષ્ટ ... ૧૭૩

લવંગાદિ ચૂર્ણ ... ૧૧૭

વાસાદિ કવાથ ... ૯૬

સર્વ કાસ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉર:ક્ષતક્ષય: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં ઘણી
મેહનત કરે, ધણો મોટો ખોજો ઉપાડે, બળ-
વાનગી સાથે યુક્ષ કરે, ઉપરથી પડે, ઠોડતા ઘોડા
અથવા બળદને પકડે, મોટા પથરાઓ અને
મોટાં લાકડાંઓ શત્રુનાપર ફેંકે, જુઓ પાડીને

વિષય પૃષ્ઠ
વાંચે અથવા ભણે, મોટી નહીને તરે, એ પ્રમાણે વર્તનારનું ઉર ફૂટી નય છે અર્થાત્ છાતીની અન્દર ઘણાં કાણાં પડે છે, કાણાં પડવાથી છાતી બહુ જ કુઝે છે, પડખાં કુઝે છે, શરીર સ્વકાંતું નય છે, શરીરની અન્દર રહેલું બળ ઓછું થવા માણે છે, કાન્તિ ઝાંખી થવા માણે છે, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય છે, જરૂરાત્રિ મન્દ થઈ નય છે, તાવ આવી નય છે, ગરીબડો સરખો થઈ નય; કાળો, પીળો, ફગન્ધવાળો, ગાણકા ગડકા-વાળો અને લોહીવાળો કફ બહુ જ પડે, શુક્રનો ક્ષય થાય અને ઓજાનો પણ ક્ષય થાય. ૪૯

ઉરઃક્ષત કાસ શબ્દનાં ઔષધો—

સર્વ રોગ	„	„
ક્ષય રોગ	„	„
ક્ષય રોગ	„	„

ઉરેશ્વરુઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, લોહી, માંસ બરલની અને મુંઝારાની ગાંઠો, એ સર્વ રોગોનો વધારો થાય છે, તથા છાતી ખેંચાવા માણે છે. આ રોગ હૃદયોગનો એક લેહ છે અને વધુ ખુલાસા માટે હરિશ્વન્દ્રે જ્વદો પાડયો છે. ૫૨

કુખાણકાવલેહુ	૧૩૯
અવનપ્રાશાવલેહુ (જવન)	૧૩૮
યોગરાજ ગુગ્ગુલુ	૧૩૨
લાક્ષા કલ્ક	૧૦૭
વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક	૧૦૫

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉરેશ્વરુઃ રોગ ૧ લો—છાતીમાં વાગવાથી થનારા રોગો (ઉરેશ્વરુ શબ્દ જ્વદો) ૫૨

ઉરેશ્વરુ—છાતીમાં થનારો દાહ.

કામદેવ ધૃત	૧૪૭
----------------	-----	-----

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉલ્લટી: રોગ ૧ લો—છર્દિ શબ્દ જ્વદો ૫૦

ઉલ્પ્લુતિસાર: રોગ ૧ લો—પુષ્કળ—સારી પેટે થયેલો અતિસાર રોગ (અતિસાર શબ્દ જ્વદો) ... ૪૭

વિષય પૃષ્ઠ
સર્વાતિસાર શબ્દનાં ઔષધો—

સહકારત્વચ કલ્ક	૨૭૬
--------------------	-----	-----

ઉષ્ણીવ ભગન્દર: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, પિત્તકારક પદાર્થો ખાવાથી, પિત્ત, કોપાયમાન થઈ, ગુદાની પાસે રાતો ફેરવેલો ઉત્પન્ન કરે છે, તે ફેરવેલો જલદી પાકીને ફૂટે છે, પછી તેમાંથી ગરમાગરમ પરુવહેવા માણે છે, આ ફેરવેલો આકાર ઉંટની ડાકના સરખો હોય છે. ૫૫

ભગન્દર શબ્દનાં ઔષધો—

ઉષ્ણત્વરક્તવિકાર: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, શરીરમાંનું લોહી પ્રકોપ પામવાથી, શરીરની અન્દર ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૫૯

રક્તવિકાર શબ્દનાં ઔષધો—

ઉષ્ણમલત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૩૭ મો—આ રોગમાં પિત્ત, પ્રકોપ પામવાથી, ગુદાદ્વારા અગ્નિના સરખો ઉષ્ણ-ગરમ ઝાડો ઉતરે છે. ૫૯

પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉષ્ણમૂત્રત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૩૬ મો—આ રોગમાં, પિત્ત પ્રકોપ પામવાથી, ઉષ્ણ-ગરમ પેશાબ આવે છે. ... ૫૯

પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉષ્ણવાત મૂત્રાધાત: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં અત્યન્ત કસરત કરે; ઘણું ચાલે, તીક્ષ્ણ અને ઉના પદાર્થો ખાય; તડકામાં રખડે; આ સર્વ કારણોને લીધે કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, વાયુના યોગથી બસ્તિની અન્દર જઈ, બસ્તિ, શિશન અને ગુદા, એ ત્રણે જગોમાં બળત્રા કરે, હળ-દરના સરખો પીળા રંગનો, રાતા રંગનો વા અતિ રાતા રંગનો પેશાબ વારંવાર કષ્ટથી આવે. ૫૨

મૂત્રાધાત શબ્દનાં ઔષધો—

સમૂલગોક્ષુર ક્વાથ	૯૧
-----------------------	-----	----

ઉષ્ણવિદગ્ધક નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિરોગ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, ઉષ્ણતાને લીધે શરીરના તપી જવાથી, જે એકદમ ઠાઠા પાણીમાં ડૂબી મારે તો તેથી તેના ત્રિદોષો, અને લોહીની સાથે સેજસેજ થયેલ શરીરની અન્દરની ગરમી

વિષય	પૃષ્ઠ
આંખની અન્દરના ઉપલા ભાગમાં દાખલ થવાથી આંખની અન્દર દાહ થવા માણે છે. આંખનો ધોળો ભાગ ડોળાઈ નય છે, કિવસે ડોળાયલું કેખાય છે અને રાતના આંખે કેખાય જ નહિ ૬૩	
દષ્ટિ રોગ (નિતરૌગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો	
ઉષ્ણસમીરણ રોગ: ૧ રમે-ઉષ્ણ વાત મુત્રા-ધાત શબ્દ બ્વચો ૫૨	
ઉષ્ણાંગત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૩ બે-આ રોગમાં પિત્ત, પ્રકોપ પામવાથી, આખું શરીર ઉંનું થઈ નય છે. ૫૬	
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઉષ્ણચ્છા કર્કરોગ રોગ: ૧૧ મો-શૈત્યાળ્લે-ચ્છા કર્કરોગ શબ્દ બ્વચો ૫૯	
ઉષ્ણોચ્છવાસત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૩૫ મો-આ રોગમાં, પિત્ત પ્રકોપ પામવાથી, મોઢાં-માંનો ઉચ્છવાસ મોમાંથી બહાર નીકળનારો પવન ઉંનો ઉંનો લાગે છે. ૫૯	
પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઊનવા-ઉષ્ણસમીર શબ્દ બ્વચો	
ઊરુગ્રહ-સાથળનું જે ઝલાવું, તે.	
અધ:કાયસ્થિત રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઊરુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
રાસ્નાદિ ક્વાથ ૮૬	
ઊરુ પીડા-સાથળમાં થનારો પીડારૂપ જે રોગ, તે. ૮૬	
ઊરુરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
રાસ્નાદિ ક્વાથ ૮૬	
ઊરુ રુજ-સાથળમાંનો રોગ (ઊરુ રોગ શબ્દ બ્વચો)	
ઊરુ રોગ-સાથળમાં થનારો રોગ. *	
અધ:કાયસ્થિત રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
અભયાદિ મોદક ૨૭૪	
ઊરુસ્તમ્ભ વાતરોગ: રોગ ૩ બે-આ રોગમાં ટાઢા, ઉંના, ભારે, અને સ્નિગ્ધ પદાર્થો ખાવાથી, અતિ એકઠો થયેલો કર્કમેહ સાથેનો આમવાત,	

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તાદિ બીજી કોષોને કબાવી કઈ, સાથળમાં પ્રવેશ કરે કે તરત તે, સાથળનાં હાડકાંઓને અન્દરથી ભીના કર્કથી ભરી દે છે તેથી સાથળ સ્તબ્ધ, ટાઢા બોળ, ચેઢા વગરના, જડ અને અત્યન્ત પીડાયુક્ત થાય પગમાં કળતર થાય, ઘણા કર્કથી પગ ઉપાડી શકે અને ચકરી આવે. આવાં લક્ષણો થવાથી ચિન્તા થાય, શરીર તૂટ્યાં કરે, ભીનાં લૂગડાંથી વીટાળેલાં સરખું શરીર થઈ નય, તન્દ્રા રહે, મોઢામાં પાણી આવેને હીબકો આવવા સરખું થાય, ઉલટી થાય, તાવ આવી નય, આ રોગ થયા છતાં વાત રોગ થયો છે, એમ માની, મૂળ રોગને ન વર્તીને સ્નેહચિકિત્સા એટલે તૈલાદિ ચીક્ષ્ણુ પદાર્થોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો, આ રોગ વધી નય છે. ૫૮	
અભયાદિ મોદક. ૨૭૪	
પક્વ કન્ઠ રસોન કર્ક. ૧૦૬	
પિપ્પલ્યાદિ ,, ૧૦૭	
મણ્ડૂર વટક. ૧૩૦	
માષાદિ તૈલ. ૧૫૬	
વિરંગારિષ્ટ. ૧૭૧	
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
સર્વ વાત ,, ,, ,,	
ઊર્ધ્વગ અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, એક હાડકાંની ક્રિયાથી અથવા બન્ને હાડકાંની ક્રિયાથી, બન્ને હાડકાંઓ, એકબીજીથી છૂટાં પડી જઈને, ઉંચાં થઈ જવાને લીધે અત્યન્ત શૂળ નીકળવા માણે અને હાડકાંમાં વધુ ચોષી પીડા થયા કરે. ૫૫	
અસ્થિભંગ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઊર્ધ્વગત રક્તપિત્ત: રોગ ૧ લો-ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત શબ્દ બ્વચો ૪૯	
ઊર્ધ્વગદ મુખરોગાન્તર્ગત મુખાન્ત:સ્તમ્ભવ રોગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, અર્શી, ગુલ્મ અને કર્ક, એ રોગોને લીધે, નીચેના ભાગનો અપાન વાયુ, અટકી જઈને અને પછી ઉપરના ભાગ-	

વિષય પૃષ્ઠ
માં સંચાર કરી, મુખમાં આવીને ડર્ગન્ધી
ઉત્પન્ન કરે... ૬૧
મુખરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં
ધાતુ, જરાક ધોળા રંગનું, જરાક પીળા રંગનું,
સ્નેહવાળું ફેફાફેફા, અને ચળકાટ મારતું, મુખ,
નાક અને કાનના માર્ગે સ્રવનાકે જે લોહી વહે,
તે, રક્તપિત્ત કફવાળું બાળતું. આ રોગ કફથી
થાય છે, માટે કફરક્તપિત્તનાં લક્ષણ અહીં
લખ્યાં છે. ... ૪૯

રક્તપિત્ત શબ્દનાં ઔષધો—
સિતોપલાહિ ચૂર્ણ ... ૧૨૩
ઊર્ધ્વ જતુ ગદ:—ગળાંની હાંસડીની ઉપ-
રના ભાગમાં થનારા જે રોગો, તે.
ત્રિક્લા મોહક. ... ૧૩૫
પ્રતિમર્શ નરય. ૧ ... ૩૦૦
વૈરેચન ૨, ... ૨૯૬
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ઊર્ધ્વવાત:—ઉદાવર્ત શબ્દ બુચ્ચો—
ઊર્ધ્વશ્વાસ: રોગ ૩ લો-આ રોગમાં; ઘણા
વખત સ્વધી ઉપર ચઢેલા શ્વાસ જલદી નીચે ન
ઉતરે; મુખ, નાક, સ્રોતસ અને સ્વાસોચ્છ્વાસ
લેવાના માર્ગો કફથી લેપાઈ બંધ. નેત્ર ઉંચાં
ચઢાવી જઈને ચંચળ દૃષ્ટિથી આમતેમ ભેંચા
કરે, મુખ સ્વદું થઈ બંધ, અને શરીર અસ્વસ્થ
થઈ બંધ. ... ૪૯

શ્વાસ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ શ્વાસ, , ,
ઋજુ ભગન્દર: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
વાત કફથી થયેલાં ભગન્દરની ગતિ, સરખી
હોવાથી, વાત કફનાં લક્ષણો પેદા થાય છે. ૫૫
ભગન્દર શબ્દનાં ઔષધો—

૧ પ્રતિમર્શ નરય આપવાથી કયા કયા રોગો
મટી બંધ છે? ૨ કયા કયા રોગોમાં વૈરેચન
નરય વાપરવું?

વિષય પૃષ્ઠ
ઋજુબિહ્ન કુષ્ઠ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
ખડખડતું, રાતા છેડાવાળું, મધ્ય ભાગમાં કાળું,
વેદનાવાળું, કાળિઆર હરણી જીભના સરખું,
સોઈ ખોચ્યા સરખી વેદનાવાળું, બળત્રાવાળું
અને ભીનાશવાળું કુષ્ઠ પેદા થાય. ૫૬
કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—
એક કુષ્ઠ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, ઘણી
જગામાં ફેલાનાકે, માછલાંના વાંસાપરના
ભીંગરાં સરખું, ચક્રાકાર, અબ્રકનાં પતરાં સરખું
અને પરસેવા વગરનું કુષ્ઠ થાય છે. આ જ કુષ્ઠ
મોઠા રૂપમાં થાય ત્યારે મહા કુષ્ઠના નામે ઓળ-
ખાય છે. આપરથી પૃષ્ઠ ૫૬ માંના આ કુષ્ઠનો
રોગ ૯ મો તથા ૧૫ મો, આ બેનાં લક્ષણો
એક હોવાથી શાર્દૂલધરાચર્ય અઢાર કુઠો
લખ્યાં છે. ... ૫૬

કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—
એકાન્તરીઓ તાવ: રોગ ૧૧ મો—તૃતીયક
જવર શબ્દ બુચ્ચો ... ૪૬
એકાંગ વાત રોગ: રોગ ૧૩ મો—પક્ષાઘાત
વાતરોગ શબ્દ બુચ્ચો ... ૫૮
એકાહિક જવર: રોગ ૨૫ પછીનો—રોજ
આવે અને પાછો રોજ ઉતરે એવો જે તાવ, તે
રોજિયો તાવ. ... ૪૬
અષ્ટવિધ જવર શબ્દનાં ઔષધો—
જવરાદિ રસ. ... ૨૨૩
પટોલાહિ ક્વાથ ... ૮૪
પટોલાહિ ક્વાથ. ... ૮૫
મહાજવરાંકુશ. ... ૨૩૧
વિષમજવર શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ જવર, , ,
સુદર્શન ચૂર્ણ. ... ૧૧૩

એણીકાહ સન્નિપાતજવરભેદ: શરીરમાં ધૂળ
છૂટે, ફાહ થાય અને શરીરનાં ગામ્રો, સર્પ,
પતંગ અને કાળિઆર હરણી પેઠે ગતિ કરે.
અષ્ટવિધ જવર શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ જવર, , ,

વિષય	પૃષ્ઠ
સન્નિપાતજનવરભેદ	૧૪૭
ઓજઃક્ષય રોગઃ ધાતુસમ્બન્ધી તેજનો જે ક્ષય, તે.	૫૭
કામદેવ ધૃત. ...	૫૭
ઓરીઃ-રોગ ૬ ક્રો-પિત્ત કંદ મન્નરિકા ક્ષુદ્ર-રોગ શબ્દ જ્ઞાઓ ...	૫૭
ઓષ્ઠ કાહુઃ રોગ ૨ જો-હોઠમાં જે કાહ થવો તે. (પૈત્તિક મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ) ...	૬૦
ઓષ્ઠ પાકઃ રોગ ૬ ક્રો-હોઠનું જે પાકી પરડું, તે. (ક્ષતજ મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ.) ...	૬૦
ઓષ્ઠરોગઃ રોગ ૧ લો-(મુખરોગાન્તર્ગત): હોઠપર થનારા જે રોગ, તે. ...	૬૦
ધરિમેદાદિ તૈલ. ...	૧૬૧
મુખાન્તસમ્ભવ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો-	૧૬૧
ઔષ્ઠ્યર કુષ્ઠઃ રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, શ્વલ નીકળે, કાહ થાય, ચામડી રાતી ચોળ થઈ નય, ધણી ખરજ આવ્યા કરે, કુષ્ઠવાળી જગ્યા-પરનાં કંવાડાંઓ જ્વરાં થઈ નય અને ઉષ્મરનાં ફલના જેવું કુષ્ઠ દેખાય. ...	૫૬
કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો-	૫૬
સર્વ કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો-	૫૬
ઔષધગન્ધ જનરઃ રોગ ૨૫ મો-આ રોગ માં, ઝેર આદિ તીવ્ર ઔષધની વાસ લેવાથી, તાવ આવી જઈને ચૂર્ચા આવે, બને લમણાં ચસકે; મોઢું ફીકું થઈ નય; અને છિક આવ્યા કરે. ...	૪૬
અષ્ટવિધ જનર શબ્દનાં ઔષધો-	૪૬
સર્વ " " "	૪૬
કંઠેરક કૃમિઃ રોગ ૨૦ મો-શકુંજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્ઞાઓ ...	૪૮
કૃમિ શબ્દના ઔષધો-	૪૮
કચ્છપિકા પ્રમેહપિટિકાઃ રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, કાચબાના વાંસા સરખી કંઠણ, ઉપ-	૪૮

વિષય	પૃષ્ઠ
સેલી અને જરાતરા બળત્રા કરનારી ફોડલીઓ થાય છે. ...	૫૩
પ્રમેહપિટિકા શબ્દનાં ઔષધો-	૫૩
કચ્છપી (મુખરોગાન્તર્ગત) તાલુરોગઃ રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, કંદ, પ્રકોપ પામવાથી, તાળવાની અન્દર કાચબાની પીઠના સરખો ઉચો સોજો થઈ આવે, તેની અન્દર થોડી વેઢના થાય, અને તે જલદીથી વધે નહિ. ૬૦	૫૩
તાલુરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો	૫૩
કચ્છપી સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગઃ રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, કંદ વાતના પ્રકોપથી, માંહોમાંહી ગણાઈ ગયેલી, કાચબાની પીઠના સરખી કંઠણ અને ઉપરના ભાગમાં ઉપસી આવેલી પાંચ છ ફોડલીઓ થાય છે. ...	૫૬
અર્કપત્ર રસ તૈલ. ...	૧૫૯
નત્યાદિ તૈલ. ...	૧૬૧
મરિચાદિ તૈલ. ...	૧૮૯
મર્માશ્રિત કલેદિન વ્રણ શબ્દનાં ઔષધો	૧૮૯
શુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	૧૮૯
કચ્છરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ ...	૫૬
કુટીચહ વાતરોગઃ રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, વાયુ પ્રકોપ પામીને કેડને ઝાલી લે છે અર્થાત વાતપ્રકોપથી કેડ ઝલાઈ નય છે... ૫૮	૫૬
અજમોદાદિ ગુટિકા. ...	૧૨૨
" ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અભયાદિ મોહક. ...	૨૭૪
એરુડાદિ શૃત. ...	૮૯
નારાયણ તૈલ ...	૧૫૪
પકવકન્દ રસોન કલક. ...	૧૦૬
પ્રસારિણી તૈલ. ...	૧૫૬
રાસ્નાદિ ક્વાથ. ...	૮૯
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	૮૯
કુટી પીડાઃ રોગ ૮ મો-કેડમાં થનારી જે પીડા, તે. (કટિચહ વાત રોગ શબ્દ જ્ઞાઓ) ૫૮	૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ
કટિપૃષ્ઠગુહસ્થાં જંઘયોરચ સ્તંભઃ—આ શબ્દ	
પૃષ્ઠ ૧૨૧ માં અજભોદાદિ ચૂર્ણમાં છે. તેથી	
તે ચૂર્ણનું આસડ કટિ—ગુહ—જંઘા—અને પૃષ્ઠ,	
એ ચારનાં રોગપર લખેલ છે.	
કટિ સ્તંભઃ રોગ ૮ મો—કટિગ્રહ વાતરોગ	
શબ્દ બ્જ્યો ૫૮	
કટિ વ્યથા: રોગ ૮ મો—કેડમાં થનારી જે	
પીડા, તે (કટિગ્રહ વાતરોગ શબ્દ બ્જ્યો.) ૫૮	
કટિથલઃ—કેડમાં નીકળનારું જે થળ, તે	
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ... ૧૩૧	
પાનીયકલ્યાણ ધૃત ... ૧૪૭	
લવણત્રિતાદિ ચૂર્ણ ... ૧૨૦	
થલ શબ્દનાં ઔષધો—	
સુદર્શન ચૂર્ણ. ... ૧૧૩	
ક્ટીસ્તમ્ભઃ રોગ ૮ મો—કેડનું જે જડ થઇ	
જવું, તે (ક્ટીગ્રહ વાત રોગ શબ્દ બ્જ્યો) ૫૮	
કુણ્ડમાળ ગંઠઃ રોગ ૧ લો—ગણ્ડમાલા ગ્રન્થિ	
શબ્દ બ્જ્યો ૫૪	
કુણ્ડ રુદ્ઃ રોગ ૧ લો—(મુખરોગાન્તર્ગત	
ગલ રોગ શબ્દ બ્જ્યો) ... ૬૦	
કુણ્ડ રોગઃ રોગ ૧ લો—ગલ રોગ (મુખરો-	
ગાન્તર્ગત) શબ્દ બ્જ્યો) ... ૬૦	
કુણ્ડવિરોધનઃ—ગળું સુધારનાર. (કુણ્ડય	
શબ્દ બ્જ્યો.)	
કુણ્ડશોષ પિત્તરોગઃ રોગ ૬ ક્રો—આ રોગ	
માં. પિત્ત, પ્રકોપથી પાણીને વહેનારી ધમની	
નાડી ચકાઈ જવાને લીધે ગળે શોષ પડે છે. ૫૬	
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુણ્ડયઃ—ગળામાંના ઉચ્ચારને સુધારનાર	
આસડ.	
કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ... .. ૧૧૪	
” ” પાઠાન્તર... ૧૧૪	
હારિમાલક ચૂર્ણ. ... ૧૧૬	
વિપ્પલી ” (ખાલકોચિત). ૧૧૦	
ચૂષ. ૧ ૧૦૦	

૧ ચૂષના ગુણો.

વિષય	પૃષ્ઠ
વાટચમણ. ૧૦૧	
સમમુષ્ટિક ચૂષ... .. ૬૭	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કડવાણી: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં યોનિ-	
માંથી ઘોળાં પાણી પડે, તેને કાઢ્યાવાડમાં કડ-	
વાણીનું પડવું એમ કહે છે, તે પરથી કડવાણી	
શબ્દ લખ્યો છે. કડવાણીનું સંસ્કૃત નામ શ્વેત	
પ્રહર વા સોમ રોગ છે, તેથી સોમ રોગ શબ્દ	
બ્જ્યો ૫૩	
કણ્ડ કર્ણુરોગઃ રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં	
કંઠની સાથે ભળેલો વાયુ, કાનમાં પ્રવેશ કરીને	
કાનની અન્દર ખરજ ઉત્પન્ન કરે. ૬૧	
કર્ણુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કણ્ડ નેત્રરોગઃ—આંખમાં જે ખરજ આ-	
વવી. તે રોગ.	
ગુરૂચી સ્વરસાદિ રસક્રિયા... ૩૬૪	
નેત્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
પુનર્નવા કુચ્ચાંજન. ... ૩૬૪	
મરિચાદિ ચૂર્ણાંજન. ... ૩૬૬	
રસાંજનાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૪	
શુણ્ઠયાદિ પિણ્ડી. ... ૩૫૨	
કુણ્ડપાકાન્વિતા અંજન નામિકા: રોગ ૧૬	
મો—ખરજ આવીને પાકી ગયેલી જે અંજન-	
નામિકા—આંજણી, તે. (અંજન નામિકા નેત્રરો-	
ગાન્તર્ગત વર્ત્ત્ત રોગ શબ્દ બ્જ્યો) ૬૨	
કુણ્ડવાતઃ રોગ ૭૫ મો—આ રોગમાં, વાયુ	
કોપાયમાન થઇને આખા અર્કમાં ખરજ ઉત્પન્ન	
કરે છે. ૫૮	
આકટો (ઉપવિષ). ^૧ ... ૨૧૬	
એલાદિમણ્ડ કલક. ... ૩૦૭	
કણ્ડેર (ઉપવિષ). ^૨ ... ૨૧૭	
કાસીસ—હીરાકસી. ^૩ ... ૧૬૭	
ખર્પર—ખાપરિયું. ^૪ ... ૨૦૦	
અન્ધક (આમલસારો). ^૫ ... ૨૧૨	

૧ આકટો નામે ઉપવિષના ગુણ. ૨ શોષેલા કણ્ડેર નામે ઉપવિષના ગુણ. ૩ કાસીસ—હીરાકસીના ગુણ. ૪ ખર્પર—ખાપરિયાના ગુણ. ૫ શોષેલી અન્ધકના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ચલોહી (ઉપવિષય). ^૧ ...	૨૧૭
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ...	૧૩૧
તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મ. ^૨ ...	૧૬૩
તુત્ય-મોરયુથુની ભસ્મ. ^૩ ...	૧૬૪
ત્રિકલા ધૂત. ...	૧૫૦
ફર્વાદિ પહેલો લેપ. ...	૩૨૨
ફર્વાદિ ખીન્ને લેપ. ...	૩૨૨
કેવદાર્વરિષ્ટ ...	૧૭૨
ધન્તરૌચ (ઉપવિષય). ...	૨૧૬
પટોલાદિ ગણકવાય. ...	૮૨
પાનીય કસ્યાણુ ધૂત. ...	૧૪૭
પ્રપુત્રાટખીન્નદિ લેપ. ...	૩૨૨
ભુંગરાજ તૈલ. ...	૧૬૧
મરિચાદિ ,, ...	૧૫૯
લાક્ષાદિ ,, ...	૧૫૩
લોહાસવ. ...	૧૭૦
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભસ્મ. ...	૧૬૨
હિંડૂગો. ^૪ ...	૨૧૨
હેમક્ષીયાંદિ લેપ. ...	૩૨૨
કંઠર સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૧૪ મો—	
આ રોગમાં રસ્તે ચાલતાં પગમાં, પથરાની કરચ	
વાગીને જે જગોએ ભરાઈ રહે, કાચની કળી	
વાગીને જે જગોએ ભરાઈ રહેવા કાંટાની આણી	
વાગીને જે જગોએ ભરાઈ રહે, તે જગોએ છિદ્ર	
પડીને ચણિયાં ખોરના ઠળિયા સરખી ગાણ	
ઉત્પન્ન થાય છે. જેને કાઠીયાવાડમાં કપાસી	
કહે છે. ...	૫૬
ક્ષુદ્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કમ્પન:રોગ ૫૩ મો—કમ્પવાતરોગ શબ્દ	
બુઓ ...	૫૮

૧ રોધેલી ચલોહી નામે ઉપવિષયના ગુણ.

૨ તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ.

૩ તુત્ય-મોરયુથુની ભસ્મના ગુણ.

૪ રોધેલા ધન્તરૌ નામે ઉપવિષયના ગુણ.

૫ રોધેલા હિંડૂગળાના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
કમ્પ પ્રસૂતિ રોગ: રોગ ૧ લો.—(સ્ત્રીકા	
રોગ શબ્દ બુઓ) ...	૬૫
કમ્પ વાતરોગ: રોગ ૫૩ મો—આ રોગમાં,	
વાતપ્રકોપથી આખું શરીર કુળે—કમ્પે છે. ૫૮	
પિપ્પલ્યાદિ કષાય (અતિવેપથુ). ૮૩	
માષાદિ ^૧ નસ્ય ...	૨૬૬
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
વારુણ્યાદિ તૈલ ...	૧૫૫
કુપાલિકા કુષ્ઠ: રોગ ૧ લો—કાપાલિક કુષ્ઠ	
રોગ શબ્દ બુઓ ...	૫૬
કુપાલિકા (મુખરોગાન્તર્ગત) કન્તરોગ: રોગ	
૧૦ મો—આ રોગમાં, દાન્તના પર પ્રથમ ખરી	
નમે છે અને પછી તે ખરી, પતરીના આકારે એક	
પછી એક ખરવા માણે છે ...	૬૦
કન્તરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
લઘુમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ ...	૬૫
કુપાસી: રોગ ૧૪ મો—કંઠર સામાન્ય ક્ષુદ્ર	
રોગ શબ્દ બુઓ ...	૫૬
કંઠ: રોગ ૧ લો—આ દોષ, શરીરમાં જેટલા	
પ્રમાણમાં નેધએ, તેટલા પ્રમાણથી આછા થાય	
ત્યારે, શરીર લૂખું થઈ જાય; હૃદયમાં દાહ થાય	
આમાશય, ખીન્ન સ્થાનો અને મસ્તક, એ સર્વ	
સ્થલો થયું થઈ જાય; સાન્ધ્યાઓ શિથિલ થઈ	
જાય; તરશ લાગ્યા કરે; શરીર, કુખળું થઈ જાય;	
અને નીદ્રા આવે નહિ; વળી આ દોષ, શરીર	
માં જેટલા પ્રમાણમાં નેધએ તેટલા પ્રમાણથી	
વધારે થાય ત્યારે શરીર ધોળું થઈ જાય; ટાહું	
લાગે; સ્થિર થઈ જાય; ભારે થઈ જાય; ગ્લાનિ	
થાય; તન્દ્રા રહે; નિદ્રા આવ્યા કરે; અને હાડ-	
કાંઓમાં તથા સાન્ધ્યાઓમાં કલતર થાય. ૬૬	
અજમોહાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
” ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અક્રીણ ^૨ (ઉપવિષય) ...	૨૧૮
અય ^૩ —લોહાની ભસ્મ ...	૧૮૯

૧ માષાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર ફેલું ?

૨ રોધેલા અક્રીણ નામે ઉપવિષયના ગુણ.

૩ અય—લોહાની ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આમલાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૦	ત્રિગન્ધ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
ઉષ્મા ર્વેદ. ^૧ ...	૨૫૮	ત્રિક્ષ્ણા ,, ...	૧૧૦
ઉષ્કાદિગણ ચૂર્ણ ...	૬૪	,, મધુ ક્વલ ...	૩૧૩
એલાદિગણ કલ્ક. ...	૩૦૭	,, ,, ગણદ્વય ...	૩૧૧
કટુકતીક્ષ્ણ ઔષધ વચન. ^૨ ...	૨૬૭	,, ,, પ્રતિસારણ ...	૩૧૨
કંટકલાદિ ક્વાથ ...	૮૩	ચૂષણ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
,, ચૂર્ણ. ...	૧૧૪	દશમૂલા(શાલીપર્ણા)દિ ક્વાથ	૮૨
,, ,, ...	,,	ધૂમપાન ^૧ ...	૩૦૫
કાલકૃટ વિષ ^૩ ...	૨૧૫	નાગ-સીસાંની ભસ્મ ^૨ ...	૧૮૬
કાસીસ-હીરાકસી. ^૪ ...	૧૮૭	નિરબ્જલ કલ્ક ...	૧૦૬
કાંચ-કાંસાની ભસ્મ ^૫ ...	૧૮૪	નીલ-નીલમણિની ભસ્મ ^૩ ...	૨૦૬
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૧૧	નેપાળો (વિષ) ^૪ ...	૨૧૮
,, વામકચૂર્ણ ...	૨૬૮	પંચકોલ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
અર્ધર-આપરિયું. ^૬ ...	૧૮૮	પંચવક્ત્ર રસ ...	૨૩૩
ગન્ધક. ^૭ ...	૨૧૨	પુષ્પરાગ-પોખરાળની ભસ્મ ^૫ ...	૨૦૬
ગૈરિક-ગેરુ. ^૮ ...	૧૮૭	પ્રદીપક વિષ ^૬ ...	૨૧૫
ચણ્ણોડી (ઉપવિષ). ^૯ ...	૨૧૭	પ્રદેહક લેપ ^૭ ...	૩૨૫
ચતુર્જાત ચૂર્ણ. ...	૧૧૧	પ્રસારિણી તૈલ ...	૧૫૬
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ...	૧૩૧	બર્જી-કલધની ભસ્મ ^૮ ...	૧૮૭
ચાંગેરી ધૂત. ...	૧૪૬	બ્રહ્મપુત્ર વિષ ^૯ ...	૨૧૫
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૨૫	મણ્ડર વટક ...	૧૩૦
જાતીક્ષ્ણાદિ ,, ...	૧૧૭	મણિ-સૂર્યકાન્તમણિની ભસ્મ ^{૧૦} ...	૨૦૭
ટંકણ-ટંકણખાર. ...	૧૮૭	મન્યાનુભવ રસ ...	૨૪૪
તાપરવેદ. ^{૧૦} ...	૨૫૮	મહનવામક ચૂર્ણ. ...	૨૬૮
તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મ. ^{૧૧} ...	૧૮૨	મૃગાંકપોટલી રસ. ...	૨૨૮
તાલ-હરતાલ ભસ્મ ^{૧૨} ...	૧૮૮	ચરાદ-જસતની ભસ્મ. ^{૧૧} ...	૧૮૦
તૈલ ^{૧૩} ...	૨૫૪	ચૂષ ...	૧૦૦
તોરી-ફટકી ^{૧૪} ...	૧૮૭	ચૂષનિરુદ્ધઅરિત. ^{૧૨} ...	૨૮૮
		ચોગરાજ ગુગ્ગુલ. ...	૧૩૨

૧ ઉષ્મા ર્વેદના ગુણ. ૨ કંકણને શાથી ઉલટી કરાવવી? ૩ નવે વિષોના ગુણ. ૪ કાસીસ-હીરાકસીના ગુણ. ૫ કાંચ-કાંસાની ભસ્મના ગુણ. ૬ અર્ધર-આપરિયાના ગુણ. ૭ રોષેલા ગન્ધકના ગુણ. ૮ ગૈરિક-ગેરુના ગુણ. ૯ રોષેલી ચણ્ણોડી નામે ઉપવિષના ગુણ. ૧૦ તાપરવેદના ગુણ. ૧૧ તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મના ગુણ. ૧૨ તાલ-હરતાલ ભસ્મના ગુણ. ૧૩ કેવા રોગીને તૈલ પાડું? ૧૪ તોરી-ફટકીના ગુણ.

૧ સારી રીતે ધૂમપાનથી કયા રોગો મટે છે? ૨ નાગ-સીસાંની ભસ્મના ગુણ. ૩ નીલ-નીલમ મણિની ભસ્મના ગુણ. ૪ રોષેલા નેપાળોના ગુણ. ૫ પુષ્પરાગ-પોખરાળની ભસ્મના ગુણ. ૬ નવે વિષોના ગુણ. ૭ પ્રદેહક લેપના ગુણ. ૮ બર્જી-કલધની ભસ્મના ગુણ. ૯ નવે વિષોના ગુણ. ૧૦ મણિ-સૂર્યકાન્તમણિની ભસ્મના ગુણ. ૧૧ ચરાદ-જસતની ભસ્મના ગુણ. ૧૨ કંકણરોની નિરુદ્ધઅરિત આરવી?

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
રુક્ષણ સ્વેદોપચાર. ^૧ ...	૨૫૮	સિદ્ધ ઉપ્પોદક. ^૧ ...	૯૮
રુક્ષણનિગ્ધ સ્વેદોપચાર. ^૨ ...	૨૫૯	સૈન્ધવાદિ ક્વલ ...	૩૧૩
લાઝમહુડ. ...	૧૦૧	સૈન્ધવાદિ ગણદૂષ. ...	૩૧૦
લોકનાથ રસ. ...	૨૨૫	,, પ્રતિસારણ. ...	૩૧૨
લોહરસ. ...	૨૫૦	સૌરાષ્ટ્રિક વિષ. ^૨ ...	૨૧૫
વછનાગ (વિષ) ^૩ ...	૨૧૬	હારિદ્ર ,, ...	૨૧૪
વત્સનાભ વિષ. ^૪ ...	૨૧૫	હાલાહલ ,, ...	૨૧૪
વમન પ્રયોગ. ^૫ ...	૨૬૫	હિર્ડીંગો. ^૩ ...	૨૧૨
વમન પ્રયોગ. ^૬ ...	૨૬૫	હેમર્ગર્ભપોટલી રસ:-પહેલી વિધિ	૨૨૯
વમન પ્રયોગ. ^૭ ...	૨૬૬	,, ,, બીજી વિધિ	૨૩૦
વરાટિકા-કોડી. ^૮ ...	૧૯૭	કંક કાસ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, મોઢું	
વરુણાદિગણ ક્વાથ. ...	૯૩	ચીકણું થઈ જાય, માથામાં વેદનાં થાય, કંકથી	
વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક. ...	૧૦૫	શરીર ભરાઈ જાય, વારંવાર ઘોળા રંગનો ધાટા	
વાટયમહુડ. ...	૧૦૧	કંક પડે, અન્નપર અરુચિ થાય, અને શરીર	
વાસકસ્વરસ. ...	૭૧	જડ થઈ જાય. ...	૪૯
વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મ. ^૯ ...	૨૦૬	કાસ શબ્દનાં ઔષધો-	
વ્યોષ ચૂર્ણ. ...	૨૭૩	કંક કૂરાશય:-કંકને રહેવાના સ્થાનનું જે	
વ્યોષક્ષાર સર્પિ. ^{૧૦} ...	૨૫૪	પ્રકોપ પામવું, તે. (કૂરાશયો શબ્દ પરથી આ	
શિલાજિત. ^{૧૧} ...	૨૦૮	શબ્દ લીધો છે.)	
શૃંગક વિષ. ^{૧૨} ...	૨૧૫	મન્નરનેહ. ^૪ ...	૨૫૪
સકતુક વિષ. ^{૧૩} ...	૨૧૫	સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
સપંચાર્જી ક્ષુદ્રા પુટપાક. ...	૭૬	કંક ગણ (મુખરોગાન્તર્ગત) ગલ રોગ: રોગ	
સપ્તમુષ્ટિક યુષ. ...	૯૭	૧૭ મો-આ રોગમાં, ચામડીના સરખા રંગની,	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો		સ્થિર, ખંજવાળ આવ્યા કરે એવી, જડ અને	
સંશોધન ક્વલ. ...	૩૦૯	હાથ અડાડીએ ત્યારે ટાઢી બોળ ગાણ જણાય,	
,, ગણદૂષ. ...	૩૦૮	એ ગાંણ વધે ત્યારે તાળવું અને ગળું કંકથી	
,, પ્રતિસારણ ...	૩૧૧	લિપ્પાયા સરખું થઈ જાય. ...	૬૧
સરવાકલવણાભ્યોષણ વમન. ^{૧૪} ...	૨૬૮	ગલ રોગ(મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો-	

૧ કંક રોગીને પરસેવો લાવવાની યોજના. ૨ કંક-વાત રોગીને પરસેવો લાવવાની યોજના. ૩ રોષિલા વછનાગના ગુણ. ૪ નવે વિષોના ગુણ. ૫ કેવાં મનુષ્યને ઉલટી કરાવવી. ૬ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી? ૭ ઉપરના રોગીને કયારે ઉલટી કરાવવી? ૮ વરાટિકા-કોડીના ગુણ. ૯ વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મના ગુણ. ૧૦ પિત્તાદિના પ્રકોપપર કેવા પ્રકારે ધી ખાવું? ૧૧ શિલાજિતના ગુણ. ૧૨ નવે વિષોના ગુણ. ૧૩ નવે વિષોના ગુણ. ૧૪ વાત કંકવાળાને શોધી ઉલટી કરાવવી?

કેવડાભાંડિ લેપ. ... ૩૨૪

કંક ગુલમ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, ટાઢા જડ અને સ્થિ પકાઈ ખાઈ કરે, કસરત ન કરે, પેટ ભરાઈ ગયા છતાં પણ ખાખા કર્યાં કરે, અને દિવસે જાય જાય, તેથી ભીંના લુગ-

૧ સિદ્ધ ઉપ્પોદક કયા કયા રોગોપર દેવું? ૨ નવે વિષોના ગુણ. ૩ રોષિલા હિર્ડીંગોના ગુણ. ૪ મન્નરનેહ કોણે પીવે?

વિષય પૃષ્ઠ
ડાંથી વિંટાળેલા જેવું શરીર લાગે, ટાઢ આવીને તાવ ચઢી આવે, શરીર ગારા જેવું થઇ જાય, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકા આવવા સરખું થયા કરે, ઉધરસ થઇ આવે. અન્નપર અરુચિ થાય, શરીરભારે શલ અને ટાઢું બોળ થઇ જાય, તેની અન્દર થોડી પીડા થાય અને ગાંઠ કઠણ હોવા છતાં ઉપર ઉપસી આવેલી જણાય. પર કાંઠાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧

શુદ્ધ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ અન્યિ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, અડી-એ ત્યારે ટાઢી, ખીજ ચામડીના રંગ સરખી, ઠણકા ન મારે એવી, ઘણી ખરજ આવે એવી, પથ્થરના સરખી કઠણ, ઘણું દિવસે વધનારી અને કૂટયા પછી ધોળું અને નાંડું પરુ વહેનારી ગાંઠ થાય છે. ... ૫૪

અન્ય શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ અથિતક નેત્રરોમાન્તર્ગત નેત્ર શુક્લગત રોગ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં, ધોળા ડોળાની અન્દર, એક સરખા રંગનો, મોટા, પોચો, ભારે, સ્નિગ્ધ, વેદના વગરનો અને પાણીનાં ટીપાં સરખો સોજે થઇ આવે છે. ૬૩

નેત્ર શુક્લગત રોગ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ ચર્મક્રીલ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, કદ્ અધિક હોવા સાથે સ્નિગ્ધ, ગુણાયેલા અને શરીરના સરખા વર્ણવાળો ચામડાનો ખીલા સરખો અર્શ થાય છે. ... ૪૮

અર્શ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ કાચ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) કાચ રોગ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં કદ્ પ્રકોપથી, ઝાંખા થઇ ગયેલા ચન્દ્ર, સ્વર્ચ અને દીવા આદિના ફેલાવાના સરખું ધોળાસવાળું દૃષ્ટિએ કેખાય છે. ૬૩

કાચરોગ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ છર્દિ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, તન્દ્રા રહે, મોઢું ગળ્યું થઇ જાય, કદ્ પડે, પેટ ભરાણા સરખું રહે; નિદ્રા આવ્યા કરે, ખાવાપર અરુચિ

વિષય પૃષ્ઠ
થાય; શરીર ભારે થવાથી પીડા થાય; ધોળા, ધાટી અને સ્વાદવાળા ઉલટી થાય; અને ઉલટી થવા ટાણે શરીરે જરાતરા પીડા થવા સાથે ધ્રૂજ ફરે. ... ૫૦

છર્દિ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ અર્તવ રોગ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગનાં લક્ષણો, કદ્ જ શુક ધાતુ રોગ પ્રમાણે નાણવાં. ... ૬૪

આર્તવ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ જ કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, કદ્ પ્રકોપ પામવાથી, કાનની નીચે કાનના મૂળમાં ગાણુ થઇ આવીને પછી તેની અન્દર ખરજ આવવા માણે છે. ... ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ જ કર્ણ રોગ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, કદ્, પ્રકોપ પામવાથી, કાનની અન્દર, કઠણ સોજે થઇ આવે, એ સોજને લીધે હડપથી અને ડોક, એ સર્વ જડ થઇ જાય, તે સોજમાં ખરજ આવે, એ સોજે પાક્યા પછી તેની અન્દરથી ધોળા રંગનું નાંડું પરુ વહેવાથી અતિ વેદના થાય છે. ... ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ જ ખાલ રોગ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, કદ્ થી દોષવાળું થયેલું દૂધ, પીનારાં છાકરાંઓના મોઢામાંથી અતિશય લાળ ગળ્યા કરે, કદ્ ના રોગો થઇ આવે, અતિ નિદ્રા આવ્યા કરે, શરીર જડ થઇ જાય, સોજે થઇ આવે, આંખ ધોળી થઇ જાય, અને ઉલટી થવા માણે છે. ૬૬

ખાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ જ અલ્પચન્તર કૃમિ: રોગ ૩ થી ૬—આ રોગમાં, કદ્ ને લીધે, આમાશયની અન્દર થયેલા કૃમિઓ, મોટા થઇને કોપાયમાન થાય, શરીરની અન્દર ચારેકોર ફરવા માણે છે. આ કૃમિઓમાંના કેટલાક પૃથુ—મોટા, કેટલાક ખત્ર ચામડાની લતાના જેવા, કેટલાક ગંડૂષ—ખડના જેવા, કેટલાક રુદ્—ફૂલેલા, કેટલાક અનાજના

વિષય પૃષ્ઠ
કોણ્ટા સરખા, કેટલાક ઝીણા અને કેટલાક લાંબા હોય છે, આ જવડાઓથી મોઢું મોળ આવ્યા સરખું થાય, મોઢામાંથી લાળ પડે, પેટની અન્ધરનું અનાજ કાચું જ રહે, અનાજ ખાવાની ઇચ્છા ન થાય, મૂર્છા આવી નય, ઉલટી આવ્યા કરે, તાવ આવી નય, પેટ ચઢી આવે, શરીર કુખળું થઇ નય, છિંક આવ્યા કરે અને સળખમ થઇ આવે. ... ૪૮

કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—

કંક જ (મુખ રોગાન્તર્ગત) જિહ્વા રોગ: રોગ ૩ જે—આ રોગમાં, કંક પ્રકોપ પામવાથી, જલ જડ અને નડી થવા સાથે તેના પર રોમળાના ગ્રાહના કોણ્ટા સરખા માંસના કાંટાઓ થઇ આવે છે.... ૬૦

જિહ્વા રોગ (મુખ રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કંક જ શિરો રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, અન્ધરના ભાગમાં, માથું કંકથી લીમ્પાયા સરખું જડ, સ્તબ્ધ અને ટાઢું થઇ જઇને પછી તેની અન્ધર શુભ નીકળવા માણે. આંખ સૂજી આવે, અને મોઢું પણ સૂજી આવે છે. ... ૬૨

શુષ્કચાદિ લેપ ... ૩૨૪

શિરો રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

હરેણવાદિ લેપ ... ૩૨૪

કંક જ શુષ્કધાતુ રોગ: રોગ ૩ જે—આ રોગમાં શુષ્ક, ઘોળા રંગનું થઇ નય, તેની અન્ધર અતિ ખરજ આવે, અને થોડી વેદના થાય ૬૪

શુષ્ક ધાતુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કંક જ શ્લીપદ: રોગ ૩ જે—આ રોગમાં, જડ, સ્નિગ્ધ, વેદના વગરનો, માંસના અંકુરો-વાળો, મોટા, ઘોળા રંગનો અને પીળા રંગનો સોનો થાય. ... ૫૪

શ્લીપદ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કંક જ સ્તન રોગ: રોગ ૩ જે—આ રોગમાં, કંક પ્રકોપથી, જશતશ વેદના સાથે ખરજ

વિષય પૃષ્ઠ
આવવી, એ આદિ કર્ના ઉપદ્રવો થવા સાથે સ્તન રોગ પ્રમાણે અન્ય લક્ષણો જણાય. ૬૫

સ્તન રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કંક જ સ્તન્ય રોગ: રોગ ૩ જે—કંક જ બાલ-રોગ શબ્દ બુઝો. ... ૬૬

સ્તન્ય રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કંક જ સ્વરસક્ષય: રોગ ૩ જે—આ શબ્દ પૃષ્ઠ ૩૨૯ માં ક્યા ક્યા રોગોમાં વૈરેચન નરય વાપરવું? એ મથાળામાં છે. (કંક સ્વરસેહ શબ્દ બુઝો.) ... ૫૦

કંક જ સ્વરસક્ષય: રોગ ૨ જે—આ રોગમાં, કર્ના ગળકા પડવા માણે, શરીર અતિ ભારે થઇ નય, અન્ન ખાવા પર અરુચિ થાય, ટાઢ વાચા કરે, શરીર સુસ્ત થઇ નય, ઉલટી થયા કરે, મોઢું ચીકણું થઇ નય, જઠરાગ્નિ મન્દ પડી નય, શરીર ખલહીન થઇ નય, શરીરે ખરજ આવ્યા કરે, અને ઉંધ આવ્યા કરે... ૫૮

અમ્લપિત શબ્દનાં ઔષધો—

કંક જ ન્વર: રોગ ૩ જે—આ રોગમાં, ભીંનાં લૂગડાંથી વીંટાળેલાં જેવું શરીર લાગે, ધીમે ધીમે તાવ ચઢે, આળસ આવ્યા કરે, મોઢું ગળ્યું થઇ નય, ઝાડો, પેશાબ ઘોળાં આવે, ચામડી ધોળી થઇ નય, અંગ જડ થઇ નય, મનમાં જીખ ન લાગતાં મન ધરાણા સરખું રહે, અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય, શરીર ભારે શલ જેવું થઇ નય, ટાઢ ચઢી આવે, મોઢું મોળમોળ રહે- જેવાડાં ઉભાં થઇ નય, નિદ્રા ઘણી આવે, પીનસ રોગ થાય, ફરેક વસ્તુ પર અરુચિ થાય; ઉધરસ આવે અને આંખો ઘોળી થઇ નય. ... ૪૭

અબ્ધવિધ ન્વર શબ્દનાં ઔષધો—

ન્વર શબ્દનાં ઔષધો.

ત્રિક્ષ્ણકાદિ ક્ષીરપાક ... ૬૮

પટોલાદિ ક્વાથ... ૮૪

બીજપૂર શિક્કાદિ પાચન શૂત ૮૦

બીજપૂરશિક્કાદિ પાચન શૂત:-પાઠાન્તર ૮૧

જ્વનિમ્બાદિ ક્વાથ ... ૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
લોકનાથ રસ	૨૨૫
સુદર્શન ચૂર્ણ	૧૧૩
કંક તિમિર નેત્ર રોગાન્તર્ગત તિમિર રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, ધણું કરીને દષ્ટિથી ચીકણું અને ઘોળું કેખાય, તેમ જ શંખ, ચન્દ્ર, કુન્દનાં ફૂલ અને ઘોળું કમળ, એ સર્વથી વ્યાપ્ત થયેલી દષ્ટિના સરખું જણાય. ...	૬૩
તિમિર રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો— કંક તૃષ્ણા: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, પોતાની મેળે કંક, કુપિત થવાથી, જઠરાગ્નિ ઢંકાઈ જાય, તેની અન્દર ઢંકાયેલી ગરમીથી પાણીને વહેનારી ધમનીનું શોષણ થાય, તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય, નિદ્રા આવવા માણડે, માથું જડ થઈ જાય, મોઢું ગળ્યું થઈ જાય, અને અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય. ૫૦	
તૃષ્ણાશબ્દનાં ઔષધો— કંકદુષ્ટ શોષિત:—કંકથી ખગડેલું લોહી. અલાયુ ^૧	૩૪૧
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો— કંકનાડીમણ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, ઘોળુ ધાટુ અને ફોદા ફોદા ધણું પર નીકળ્યા કરે. ખરજ આન્યા કરે, પીડા ન થાય અને રાત્રિના ધણું પર નીકળે.	૫૪
મણ શબ્દનાં ઔષધો— કંકનાડી મણ (મુખરોગાન્તર્ગત) દન્તમૂલ રોગ: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, દાન્તના પેદામાં થયેલો રોગ, મટી જાય એવો હોવા છતાં ઔષ- ધોપચાર ન કરવાથી તે જગ્યાપરનો વિકાર અન્દરનો અન્દર જ રહેવાને લીધે, તે સ્થાને ઝાણું મણ થઈ આવે અને બીજાં સર્વ લક્ષણો કંકનાડીમણ પ્રમાણે જણાય. ...	૬૦
મુખરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો— કંક નેત્ર રોગ: રોગ ૩ ને—આ શબ્દ પૃષ્ઠ ૩૬૬ માં મરિચાદિ ચૂર્ણજનમાં છે. (કંક- ભિષ્પન્દ નેત્ર રોગાન્તર્ગત અભિષ્પન્દ શબ્દ જુઓ	૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
કંક પરિણામ શ્વલ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, હલદી થાય, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું થાય, મોહ પામે, ઇન્દ્રિયો નિસ્ચેષ્ટ થઈ જાય, મન વિહ્વલ થઈ જાય, પીડા થોડી થાય અને ઘણા દિવસ સ્વધી શ્વલ નીકળે. ૫૭	
શ્વલ શબ્દનાં ઔષધો— કંક પાણુ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં શરીર પરની ચામડી, મૂત્ર, ડોળા અને મુખ, એ સર્વ ઘોળાં થઈ જાય, મોઢામાંથી પાણી ફૂટે, શરીરે સોળે થાય, તન્દ્રા રહે, આળસ આવ્યા કરે અને શરીર જડ થઈ જાય. ...	૪૮
પાણુ શબ્દનાં ઔષધો— કંકપિત્ત વિસર્પ: રોગ ૬ ફો—આ રોગમાં, કંક પિત્તના પ્રકોપથી, તાવ આવી જાય, શરીર ભારે શલ થઈને ખેંચાઈ જાય, નિદ્રા આવે, તન્દ્રા રહે, માથામાંથી શ્વળ નીકળે, શરીર ગળી જાય, હાથ પગ પછાડે, લવારો કરે, અન્નનાપર અરુચિ થાય, ભ્રમ થાય, મૂચ્છા આવે, જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ જાય, હાડકાંચો કળે, તરશ લાગ્યા કરે, ઇન્દ્રિયો જડ થઈ જાય, આમ પડે, મુખાદિ સ્ત્રોતસોમાં કંક ભરાઈ જાય, આ સર્વ લક્ષણો સાથે વિસર્પ થાય. આ વિસર્પ ધણું કરીને આમા- શયનાપર ઉત્પન્ન થઈને ચારે કોર ફેલાય, તે સોળે ધણો કપ્પે નહિ; તેનાપર પીળી, ઘોળી અને રાતી ફોડલીઓ થાય; તે સોળે ચકચકિત સાઈ સરખો કળો, જરાક મેલો, સ્વજેલો ભારે, અન્દરથી પાકી પડેલો અને અતિ દાહ કરનારો થાય; આંગળીથી દાબી જતાં અન્દર રહેલી રસીથી ભોનો થઈ જાય, તેમાં ચીરા પડે, એ કાઢવના સરખો થઈને પછી તેપરનું માંસ સડી જાય, માંસ સડવાથી શિરા અને સ્નાયુ ઉધાડાં થઈ જાય, તથા શબના સરખી વાસ મારે. ૫૭	
વિસર્પ શબ્દનાં ઔષધો— કંકપિત્ત વિસ્ફોટ ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, કંકપિત્તના પ્રકોપથી, ખરજ આવે	

૧ કંકદુષ્ટ રક્ત શાથી કાઢવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
એવા અને ઠાહ કરનારા ફેડલાઓ થવાનેલીધે
તાવ આવી નય અને ઉલટી પશુ થાય. ૫૭
વિરફેટ છુદ્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કફપ્રતિશ્વાસ નાસા રોગ: રોગ ૩ ને—આ
રોગમાં, નાકની અન્દરથી ઘોળો અને ટાઢો ધણો
ફલેખ ટપકવા માણડાથી, રોગી ઘોળો કફ થઈ
નય; આંખે ઘોળી છારી વળે; આંખ સ્વલ નય;
માથું ભારે સલ જેવું થઈ નય, ગળું તાળવું, હોઠ
અને માથું એ સર્વ સ્થાનોની અન્દર ખરજ
આવવા માણડે. ... ૬૨
નાસા રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કફ પ્રવાહિકા: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
સ્નિગ્ધ પદાર્થો ખાવાથી ઝાડા થાય; ઝાડા સાથે
કફ પડે અને બીનાં સર્વ લક્ષણો, કફાતિસારની
પેટે થાય. આ રોગપર કફાતિસારનાં ઔષધો
વાપરેવાં.... ૪૭

અતિસારશબ્દનાં ઔષધો—

પ્રવાહિકા ,, ,,

કફ મઠ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં લવારો કરે,
શરીર ઘોળું થઈ નય, ચિન્તાતુર રહે અને
આળસુ થઈ નય. ... ૫૦

મઠ શબ્દનાં ઔષધો—

કફ મઠાત્મય: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં ઉલટી
થવા માણડે, અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય,
મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું
થાય, તન્દ્રા રહે, ભીનાં લૂગડાંથી વિટાળેલાં જેવું
શરીર થઈ નય; તથા શરીર ભારે અને ટાહું
બોળ જણાય. ... ૫૦

મઠાત્મય શબ્દનાં ઔષધો—

કફ મસ્તરિકા છુદ્રરોગ: રોગ ૩ ને—આ
રોગમાં, ઘોળા, ચક્રચકિત, અતિ મોઢા, અત્યન્ત
ખંજવાળ આવે એવા, થોડી વેદનાવાળા અને
ધણે કિવસે પાકે એવા ફેડલાઓ થાય, મોઢા-
માંથી કફ પડે, ભીનાં લૂગડાંથી વિટાળેલાં જેવું
શરીર લાગે, શરીરમાં પીડા થાય; શરીર ભારે
થઈ નય, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા

વિષય પૃષ્ઠ
સરખું થાય, માથામાં શ્વ નિકળે; અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય, નિદ્રા તથા આળસ આવ્યા
કરે અને તન્દ્રા રહે. ... ૫૭
છુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કફ મુખપાક મુખરોગાન્તર્ગત મુખાન્ત સમ્ભવ
રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, કફપ્રકોપથી
મોઢું ગળ્યું થવા સાથે મોઢામાં ખરજ આવીને
જરાતરા વેદનાવાળા અને ચીકણા ફેડલાઓ
મોઢાની અન્દર ચારે કોર થાય. ... ૬૧
મુખરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—
કફ મૂત્રકૃચ્છ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
શિશ્ન અને બસ્તિ, એ બન્ને ભારે થઈ જવા
સાથે તેમના પર સોળે ચઢે તથા ફેઢા ફેઢા
સરખું મૂત્ર મૂતરે. ... ૫૩

મૂત્રકૃચ્છ શબ્દનાં ઔષધો—

કફ મૂચ્છા: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, વાઢ-
ળાંથી છવાયેલાં અને અન્ધકારવાળાં આકાશની
સામે જેવા માત્રમાં મૂચ્છા આવે, ઘણી વારે
મૂચ્છા વળે, તમોગુણી થાય, ભીના ચામ-
ડામાં વિણટાળ્યા સરખું ભારે શરીર થાય અને
મોઢામાંથી પાણી સાથે લાળ પડે.... ૫૦

મૂચ્છા શબ્દનાં ઔષધો—

કફ મેઢાજીત વાત રોગ:—કફ મેઢની સાથે
થયેલો જે વાત રોગ, તે.

કોષ્ણગેહવાસોપચાર^૧ ... ૨૫૬

ગુરુપ્રાવરણોપચાર^૧ ... ”

ચિન્તોપચાર^૧ ... ”

નિયુધ્ધોપચાર^૧ ... ”

ભારોપચાર^૧ ... ”

માર્ગગમનોપચાર^૧ ... ”

રેલકરાગમનોપચાર^૧ ... ”

વ્યાયામોપચાર^૧ ... ”

કફ રક્તપ્રદર: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
કફના પ્રકોપથી આમવાળું—અપકવ, રોમળાની

૧ કફમેદ્યુકત વાતરોગીને પરસેવા લાવવાની
ચોખ્ખા.

વિષય પૃષ્ઠ
છાલના રસ સરખું, છોતા છોતા, જરાક ધોળું
અને કુકડાનાં ઠંડાંની અન્દરનાં પાણી સરખું
લોહી, યોની માંહેથી વહેવા માણે. ૬૪

રક્તપ્રકર શબ્દનાં ઔષધો—

કફ રક્તપ્રણુ: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં,
કફ તેમ જ રક્ત, એ બેનાં પ્રણુનાં લક્ષણોવાળું
પ્રણુ થાય. ... ૫૫

કફ રોહિણીકા મુખરોગાન્તર્ગત ગલ રોગ:
આ રોગમાં, કફપ્રકોપથી માંસના કઠણ અંકુરો
થઈ, ગળાના માર્ગને બંધ કરી કંઈને પછી
ધીમે ધીમે પાકે છે. ... ૬૧

ગલરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કફ લિંગનાશ નેત્રરોગાન્તર્ગત લિજ્જનાશ
રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, કમળનાં પાન્દ-
ડાંની પર રહેલાં પાણીનાં ટીપાંની જેટ ચંચળ
ઘાટો, ચીકણો અને નજરે દેખાય એવો કફ,
દેખાવું બંધ કરે; ગરમીમાં સંકોચાઈ બંધ;
છાયામાં ફેલાવા માણે અને શંખ, કુન્દનાં પૂલ
ચન્દ્રમા, પોચાણુ અને સ્ફટિક મણિ, એ સર્વના
સરખી ધોળી કાંતિવાળી દષ્ટિ થાય છે. ૬૩

લિંગનાશ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગ શબ્દનાં
ઔષધો—

કફવાતબ્દપિત્ત: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં
કફવાતનાં મિશ્ર થયેલાં લક્ષણો જણાય છે. ૫૮

અમ્લપિત્ત શબ્દનાં ઔષધો—

કફવાત વિસર્પ રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગ—
માં, વાયુ પોતાની મેળે કોપાયમાન થયેલા કફ-
થી રુન્ધાઈ બંધ ત્યારે ધણું કરીને કફને તોડીને
અથવા વધેલાં લોહીથી રુન્ધાઈ બંધ ત્યારે
આમડી, સીરા, રનાયુ અને માંસ એ સર્વમાંનાં
લોહીને ક્ષીણ કરીને લાગળી, નાની, ગોળાકાર,
ભરેલી, ખડખડાડી અને રતાશવાળી ગાણ્ટની
હાર ઉત્પન્ન કરે, તેની અન્દર ધણું ઠણુકા મારે,
તીવ્ર જ્વર આવે, શ્વાસ ચઢી આવે, ઉધરસ
થઈ આવે, અતિસાર થાય, મોઢું સ્વકાંઈ બંધ,
હોડકી આવે, ઉલટી થાય, ભ્રમ થાય, શરીરનું

વિષય પૃષ્ઠ
ભાન ન રહે, શરીરનો વર્ણ ફરી બંધ, તમસ
આવે, કળતર થાય અને જઠરાગ્નિ મન્દ પડી
જાય. ... ૫૭

વિસર્પ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કફવિદ્રધિ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, માટી
નાં કોડીઆના સરખી, પાણુ રંગની, ટાઢી,
ચીકણી, થોડી વેઢના કરનારી, ઘણું વખતે ઉત્પન્ન
થનારી, ઘણું વખતે પાકનારી અને પાક્યા પછી
પરુને વહેનારી ગાણ્ટો થાય છે. ... ૫૪

ધણિકાદિ લેપ. ... ૩૨૬

વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—

કફ વિષ્ણુચી: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, શરીર
જડ થઈ જાય, બોલી શકાય નહિ, થુંક આવ્યા
કરે, તથા બીજાં સર્વ લક્ષણો વિષ્ણુચી પ્રમાણે
જણાય. ... ૪૭

વિષ્ણુચી શબ્દનાં ઔષધો—

કફ વિસર્પ રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
કફજ્વરનાં લક્ષણો થવા સાથે ચકચકિત સોજા
થઈ આવીને પછી તેની અન્દર અતિ ખરજ
આવ્યા કરે. ... ૫૭

ત્રિક્ષ્ણાદિ લેપ. ... ૩૨૩

વિસર્પ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કફવિસ્ફોટકક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગ-
માં, કફપ્રકોપથી, ધોળા, કઠણ, ખરજ આવે
એવા, ઠણુકો ન મારનારા અને ઘણું કિવસે પાક
નારા ફેડલાઓ થાય, ઉલટી આવે, અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય અને શરીર જડ થઈ જાય. ૫૭

વિસ્ફોટ ક્ષુદ્રરોગ શબ્દના ઔષધો—

કફવૃદ્ધિ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં કફ પ્રકોપ-
થી વૃદ્ધિ થયા પછી, વૃદ્ધિ પામેલો વૃષણ, ટાઢો,
ભારે, સ્નિગ્ધ અને કઠણ થઈ જાય, તેના પર ચળ
આવ્યા કરે અને તેમાં થોડી પીડા થાય. ૫૪

વૃદ્ધિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કફબ્યંગ ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
કફ, અધિક પ્રકોપ પામે અને બીજાં બધાં લક્ષણો
વાતબ્યંગ પ્રમાણે થવા માણે. ... ૫૭

વિષય

પૃષ્ઠ

અંગ શુદ્ધ રોગ શબ્દના ઔષધો—

કુદ્ગ્રણુ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, અત્યન્ત ફાઢાફાડા સરખી રસીવાળું, જડ, ચીકણું, સ્થિર, થોડી વેદનાવાળું, પાણુ રંગનું, થોડી થોડી રસીને વહેનારું અને ઘણું ઢાલે પાકનારું મળુ થાય છે. ... ૫૫

મળુ શબ્દના ઔષધો—

કુદ્ગ્રથલ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, ઉઠકની પાસે રહેનારાં પક્ષીઓનાં માંસ બળી, છાશ, ઢહીં, ધી, માંબળુ, માંસ, રોરડીનો રસ, લોટ ના પઢાર્યો, ખીચડી, તેલ, જલેખી, એ સર્વ તથા ખીબ કુદ્ગ્રત પઢાર્યો ખાવાથી, કુદ્ કોપા-ચમાન થઇને આમાશયની અન્દર શ્વળ ઉત્પન્ન કરે; મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું થાય; ઉધરસ આવ્યા કરે; થાકી નય; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; આમાશય, પત્થરના સરખું ઠણુ થઇ નય; માર્યું જડ થઇ નય. આ શ્વળ, જમી રહ્યા કેડે, સવારમાં, ઠણડીનાં વખતે અને વસન્તમાં પ્રકોપ પામે છે. ૫૧

એરણ્ડ મૂલ ક્વાથ. ... ૯૦

થલ શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ગ્રોથ ભેદ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, જડ, સ્થિર અને ઘોળો સોળે થાય, જઠરાગ્નિ મન્દ પડી નય, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, મોઢાંની અન્દર વારંવાર થુંક આવ્યા કરે, ઉંધ આવ્યા કરે, ઉલટી થયા કરે, સોળે ઢાખ્યા છતાં ઉપસી આવે નહિ, રાતને વખતે સોળે વિશેષ વધે, તેમ આ સોળે થવાને તથા મટવાને ઘણો વખત લાગે. ... ૫૩

કૃષ્ણાદિ લેપ. ... ૩૨૭

રોથ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ગ્ર સંગ્રહણી: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, ભારે, અતિ સ્નિગ્ધ અને અતિ ઠણકા આદિ પઢાર્યો અતિ ખાવાથી, જમીને તરત સ્વવાથી, શરીર-માનો કુદ્ કોપીને જઠરાગ્નિને ઠારી નાખવાને લીધે ખાધેલું અન્ન કુઃખથી પચે, મોઢામાં પાણી

વિષય

પૃષ્ઠ

આવીને હીબકો આવવા સરખું થાય, ઉલટી આવે. અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, કુદ્ગ્રી મોઢું ચીકણું રહે, મોઢું ગળ્યું રહે, ઉધરસ આવે, થુંક થુંક્યા કરે, પીનસ રોગ થાય, છાતી ભરાણા સરખી થઇ નય, પેટ જડ થઇ નય, ખરાબ ગળ્યો ઓડકાર આવે, સ્ત્રી સમ્ભોગમાં પ્રીતિ ન થાય; ભેદાયલો, કાચો, કુદ્વાળો અને ભારે ઝાડો આવે; શરીર નડું હોવા છતાં બળ વગરનું હોય અને આળસ પળુ રહે... ૪૭

બૃહત્ચરણુ વટક... ૧૨૯

સંગ્રહણી શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ગ્રાવ નેત્ર રોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિ રોગ: રોગ ૨ જ્ઞે આ રોગમાં, કુદ્ કોપી, આંખમાં-થી પાણીને વહેનારી શિરામાં ઢાખલ થઇ, ઘોળા ડોળાની અને પાંપણની સન્ધિની અન્દર-થી ઘોળું, નડું અને ચીકણું એવું પડે, ઘણું વહેવા માણડે. ... ૬૨

નેત્રસન્ધિ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ગ્રસ્વર ભેદ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, હં-મેશાં કુદ્ગ્રી ગળું રુન્ધાયલું રહેવાને લીધે ગળા-માંથી ધીમે ધીમે થોડો શબ્દ બોલી શકે. ક્વિવસે કુદ્ પાતળો હોવાથી રાતના કરતાં કેક વિશેષ શબ્દ ગળામાંથી બોલી શકે, ... ૫૦

વૈરેચન નસ્ય. ૧ ... ૨૯૬

સ્વરભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ગ્ર હુદ્રોગ: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં. હુદ્ગ્ય ભારે થઇ નય, કુદ્ સ્વવા માણડે, અન્ન ખાધા પર અરુચિ થાય, હુદ્ગ્ય ખેંચાય, જઠરાગ્નિ મન્દ પડી નય અને મોઢું ગળ્યું થઇ નય. ૫૨

હુદ્રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ગ્રક્ષય: રોગ ૩ જ્ઞે—આ રોગમાં, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, ઉધરસ આવ્યા કરે, સાક બેસી નય અને માર્યું ભારે થઇ નય. ૪૯

૧ કયા કયા રોગોમાં વૈરેચન નસ્ય વાપરવું ?

વિષય **પૃષ્ઠ**
 ક્ષય શબ્દનાં ઔષધો—
 કફાતિસાર: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, લીંડાં સરખો કઠણ છતાં ચીકણો, બન્ધાયલો, કફવાળો, ટાઢો, જરાતરા પીડા કરનારો, કાચા અનાજના સરખી વા કાચાં માંસના સરખી વાસવાળો ધોળો ઝાડો આવે અને તે વખતે શરીરપરનાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ જાય. ૪૭

અતિસાર શબ્દનાં ઔષધો—

કફાધિકવાતરક્ત: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, શરીર, ભીનાં લૂગડાંથી વિંટાળેલાં સરખું લાગે, ભારે થઇ જાય, બેઠેર મારી જાય અને સ્નિગ્ધ જણાય; તેમજ શરીરે ટાઢ વાચા કરે, ખરજ આવ્યા કરે અને જરાતરા પીડા થાય. ૫૯

વાતરક્ત શબ્દનાં ઔષધો—

કફાધિમન્થ નેત્ર રોગાન્તર્ગત અધિમન્થ રોગ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, કફાભિચન્દ્ર રોગની ફરકાર ન રાખવાથી આંખમાંનું કાળું મણ્ડળ અન્ધર પેશી જઇને ધોળું મણ્ડળ ઉપર ચઢી આવે, આંખમાંથી પાણી ઝર્યાં કરે, નાક સ્ત્રાવી જાય અને આંખ ધૂળથી ભરાઈ ગયા સરખી જણાય. ... ૬૪

અધિમન્થ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનાદિ ક્રિયા ૩૫૧

કફાપરમાર: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, નેત્રો, મોઢામાંનાં શીણ, શરીર અને મોઢું, એ સર્વ ધોળાં થઈ જાય, શરીર ટાઢુંબોળ થઇ જાય, રૂવાડાં ઉભાં થઈ જાય, શરીર ભારે શલ જેવું જણાય, સર્વ પદાર્થો ધોળાકેખાય, વાઇ આવ્યા પછી ઘણી વારે સાવધ થાય. ... ૫૧

અપરમાર શબ્દનાં ઔષધો—

કફાભિચન્દ્ર નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિચન્દ્ર રોગ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં કફના પ્રકોપથી, આંખો, હડી આવે, જડ થઇ જાય, અને સ્ત્રાવી આવે; આંખોમાં ઉંધ તથા ખરજ આવે, અભ

વિષય **પૃષ્ઠ**
 ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; ધાટા, ચીકણા, ઘણા ધોળા અને છોતા છોતા સરખા ચીપડા નીકળ્યા કરે; નીચેના ભાગમાં કાળું મણ્ડળ કેખાય, ઉપરના ભાગમાં ધોળું મણ્ડળ કેખાય, સેકવાની ઇચ્છા થાય નાક સ્ત્રાવી જાય અને સર્વ સ્થળે ધૂળ ભરાણા સરખું જણાય ... ૬૩

અભિચન્દ્ર (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દ બ્વ્યો તિક્ટોષ્ણરુક્ષ આર્યોતન (કફનેત્રરોગ) ૩૫૦

તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનાદિ ક્રિયા ૩૫૧

ત્રિકલા પિણ્ડિકા. ... ૩૫૨

નિરબપત્રકૃતાપિણ્ડી. ... ૩૫૨

મરિચાદિ ચૂર્ણાન્ન-જન. (કફાર્તનેત્ર.) ૩૬૬

લેખન સેક. (કફનેત્રરોગ.) ... ૩૪૭

શિષ્ણુપત્રકૃતાપિણ્ડી. ... ૩૫૨

કફામવાત: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, શરીર, ભીનાં લૂગડાંથી વિંટાળેલાં જેવું લાગે, શરીર ભારે થઇ જાય, શરીરે ખરજ આવે તથા ખીન્ન લક્ષણો આમવાત સરખાં થાય... ૫૧

આમવાત શબ્દનાં ઔષધો—

કફાકચિ: રોગ ૩ લે—(કફારોચક શબ્દ બ્વ્યો) ... ૫૦

કફારોચક: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં મોઢું, ખાકે, ગળ્યું, ફોદાફોદાવાળું, કફને લીધે ચીકણું, ટાઢું અને જડ થઇ જાય છે. ... ૫૦

અરોચક શબ્દનાં ઔષધો—

માતુલુંગાદિ કવલ ... ૩૧૪

કફાર્ત નેત્ર: રોગ ૩ લે (કફાભિચન્દ્ર નેત્ર-રોગાન્તર્ગત અભિચન્દ્ર શબ્દ બ્વ્યો) કફથી પીડા પમેલી જે આંખ, તે. ... ૬૩

કફાર્મુક: રોગ ૩ લે—આ રોગનાં લક્ષણો, કફઅનિથના સરખાં જણવા. ... ૫૪

અર્બુક શબ્દનાં ઔષધો—

કફાર્શ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, કફના અતિ વિકારથી ઉણડા મૂળવાળા, ધાટા, ચોડી

વિષય

પૃષ્ઠ

વેઢનાવાળા, ઘોળા, ઉંચા, જડા, ચીકણા, ન વળી શકે એવા કઠણ, ગોળ, મળદ્વારને ભારે દ્રવાવાળું કરનાર; સ્થિર, તાંતણાવાળા, આળાં ચામડાંથી બાન્ધેલા જેવા, મણિના સરખા લાસા, બહુ ચળ આવે એવા, ચળમટાડવા માટે ચોળવાથી હાથનો સ્પર્શ મીઠો લાગે એવા, વાંસના અંકુર જેવા, ફણસનાં બીજના સરખા, ગાયના આંચળના જેવા, સાથલના સાન્ધા-એને સજ્જડ કરનારા, ગુહા મૃત્રાશય તથા નાભીમાં આકર્ષણના સરખી પીડા કરનારા, શ્વાસ, કાસ, હૃદ્ધાસ, પ્રસેક, અરુચિ, પીનસ, પ્રમેહ, મૃતકૃચ્છ, શિરોભ્રમ, શીતજ્વર, ક્લેબ્ધ, અગ્નિમાન્ધ, છદિ અને આમાતિસાર, આ સર્વ રોગોને પેદા કરનારા ચરખીના સરખી કાન્તિવાળા, કફવાળી વિષ્ણવાળા, પ્રવાહિકાવાળા, વહે નહિ તેવા અને જોરથી દાબવા છતાં ન ફાટનારા અર્શો થઈ આવે. આ અર્શવાળાનાં ચામડી, નખ, મોઢું અને આંખ આદિ પાણ્ડુ રંગનાં અને સ્નિગ્ધ થઈ જાય. ... ૪૮

અર્શ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફલસક: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, શરીર જડ થઈ જાય; બોલી શકાય નહિ, મોંમાં થુંક આવ્યા કરે અને બીજાં લક્ષણો અલસક પ્રમાણે થાય. ... ૪૭

અજીર્ણ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફાશ્મરી: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, કફથી થયેલી પાણ્ડુવીને લીધે બંધિતની અન્ધર સોયો ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય; બંધિત ટાઢી અને જડ સરખી જણાય; પથરી, કઠમાં મોટી, ધરીને સાફ કરેલા પથર સરખી, મધના રંગની વા ઘોળી હોય છે. ... ૫૩

અશ્મરી રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફેલિક્લષ્ટ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્ત્ત રોગ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં કફપ્રકોપથી, આંખોની પાંપણો સ્તરભી જાય; અને પછી બીની થઈને કંઈ ખસેઆ સરખી લાગે. ... ૬૨

વિષય

પૃષ્ઠ

કુફેલર: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, ઝાંઝા થાય; ચામડી બેહર મારી જાય; સોજો થઈ આવે; શરીર ભારે શલ જેવું થઈ જાય, નિદ્રા આવ્યા કરે, મોઢું મોળમોળ રહે, અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય, શ્વાસ ચઢી આવે, ઉધરસ આવે, ચામડી નખ અને નેત્રાદિ ઘોળાં થઈ જાય; પેટના પરની ઘોળી રંગો ઉપસી આવે, પેટ મોઢું થવા માણે, ઘણું દિવસે વધવા માણે, સ્પર્શ કરતાં પેટ, કઠણ ટાંડું, જડ તથા સ્થિર રહેવાય. પર ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—

કુફેલમાઢ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, મેહો-નત ન કરનારા મનુષ્યના હૃદયની અન્ધર કંક-કારક પદાર્થથી કોપાયમાન થયેલો કંક, ઉષ્ણ થઈને બુદ્ધિનો તથા સ્મૃતિનો નાશ કરીને ઉન્માદ પેદા કરે ત્યારે, થોડું બોલી શકાય, અન્ન ખાવા-પર ઇચ્છા ન થાય, સ્ત્રીપર પ્રીતિ થાય, એકાન્ત સ્થળમાં રહેવાની ઇચ્છા થાય, નિદ્રા આવ્યા કરે, ઉલટી થાય, મોંમાંથી લાળ પડે, જમ્મે કે તરત રોગની વૃદ્ધિ થાય, તથા નખ, ચામડી, મૃત્ર અને આંખ, એ સર્વ ઘોળાં થઈ જાય. ૫૧

ઉન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફેલપંશ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, શિશ્નના પર કઠણ સ્નિગ્ધ, ખરજ લાવનાર, ટાઢો અને જડ એવો સોજો થઈ આવે, પછી તે સોજાપર મોટા મોટા ફોડલાઓ થઈ આવે, તે ફોડલાઓમાં અતિશય ખરજ આવે અને ખંજવાળે કે તરત ઘાટું પડે વહે. ... ૫૬

ઉપદંશ શબ્દનાં ઔષધો—

કુમળો: રોગ ૧ લો—કામલા શબ્દ બુદ્ધિ ૪૮ કરાલ મુખરોગાન્તર્ગત કન્ત રોગ: રોગ ૪ જો—આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલો વાણુ, કાન્તની અન્ધર પ્રવેશ કરીને કાન્તોને વાંકાંચું કરી નાંખે. ... ૬૦

કન્તરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
કર્ણક ગાઢ: રોગ ૧ લો—કર્ણમૂલ શબ્દ બુદ્ધિ ૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્ણકીટ રોગ: રોગ ૧૬ મો-કૃમિકર્ણક	
કર્ણરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ... ..	૬૧
કર્ણ ગદ: રોગ ૧ લો-કર્ણ રોગ શબ્દ	
જ્ઞાઓ	૬૧
કર્ણ દાહ: કાનની અન્દર થતો એવો જે	
દાહ, તે.	
કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
ખીજપૂર રસ.	૩૩૭
રક્તસ્રાવ ^૧	૩૪૦
કર્ણ નાડી: રોગ ૬ ઠો-વિદ્રધિ કર્ણ રોગ	
શબ્દ જ્ઞાઓ	૬૧
કર્ણનાદક: રોગ ૧૭ મો-કર્ણનાદ કર્ણ રોગ	
શબ્દ જ્ઞાઓ	૬૧
કર્ણનાદ કર્ણરોગ: રોગ ૧૭ મો-આ રોગમાં,	
કાનની અન્દરની શબ્દને વેહેનારી સ્ત્રોતસોમાં	
વાયુ ભરાઈ રહેવાથી, નોખત, મૃદંગ અને શંખ	
આદિ અનેક તરેહનાં વાન્જ્યોના સરખો ઘોંઘાટ	
કાનની અન્દર થયા કરે.	૬૧
અપામાર્ગ ક્ષાર તૈલ.	૩૩૭
કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
બૃહલ્લ નસ્ય ^૨	૨૬૯
યષ્ઠયાદ્ધાદિ તૈલ	૩૩૬
ક્ષાર તૈલ	૧૬૨
કર્ણપાક: રોગ ૯ મો (પ્રતિકર્ણ કર્ણરોગ	
શબ્દ જ્ઞાઓ	૬૧
કર્ણપ્રણાદ: રોગ ૧૩ મો-(તન્ત્રિકા કર્ણરોગ	
શબ્દ જ્ઞાઓ	૬૧
કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,	
કાનની નીચેના ભાગના મૂળમાં ગાણક થાય છે.	
એ ગાંઠનાં ખીજ લક્ષણો અન્ય રોગ પ્રમાણે	
જાણવાં.	૬૧
કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
કર્ણ રોગ: રોગ ૧ લો-(કર્ણ રોગ શબ્દ	
જ્ઞાઓ.	૬૧

૧ કોનું લોહી કાઢવું ? ૨ કયા કયા રોગો પર બૃહલ્લ નસ્ય આપવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્ણરોગ: રોગ ૧ લો-કાનમાં થયેલો	
રોગ.	૬૧
અર્કાકુરાદિ પુટ પાક	૩૩૫
ગુડાદિ નસ્ય ^૧	૨૬૭
પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય ^૨	૨૬૭
ખીજપૂર રસ	૩૩૭
મચ્છર ધૂત	૧૫૧
વિરેચન પ્રયોગ.૩	૨૭૧
શંખબેરાદિ રસ	૩૩૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
ક્ષાર તૈલ	૧૬૨
કર્ણ શ્વલ: કાનમાં નીકળતાં જે શ્વળ, તે.	
અકપત્ર રસ	૩૩૫
કપિત્થાદિ રસ	૩૩૫
કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
કુષ્ઠ તૈલ	૩૩૬
દીપિકા તૈલ	૩૩૬
દેવતરુ તૈલ	૩૩૬
પથ્યાદિ ક્વાથ	૯૬
અસ્તમૂત્રપ્રયોગ	૩૩૫
સ્વર્જિકાદિ તૈલ	૩૩૭
હિંગ્વાદિ તૈલ	૧૬૨
ક્ષાર તૈલ	૧૬૨
કર્ણસંહતિ: કાનનું જે ઘાટાપણું, તે.	
કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
મરિચાદિ લેપ	૩૩૧
કર્ણસ્રાવ: કાનનું જે વહેવું, તે. કાન વહે-	
વાનો રોગ.	
કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
પન્થકપાય ચૂર્ણ	૩૩૭
ખીજપૂર રસ	૩૩૭
વમન પ્રયોગ ^૪	૨૬૫
વરાટિકા ^૫ -કોડી	૧૬૭

૧ ગુડાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
 ૨ પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
 ૩ કયા રોગોપર જીલાબ આપવો ? ૪ કયા રોગો-
 પર ઉલટી કરાવવી ? ૫ વરાટિકા-કોડીના શુદ્ધ.

વિષય પૃષ્ઠ
સ્વર્ગિકાદિ તૈલ ... ૩૩૭
કર્ણહાલિકા કર્ણરોગઃ રોગ ૧૧ મો—આ
રોગમાં, પતંગિઓ, જીવડો, કાનખજૂરો વા બગાડ
આદિ જીવડાઓ, કાનમાં પેસી જવાથી, શરીરે
ચેન ન પડે, અતિ વેદના થવાથી આકુળવ્યાકુળ
થઈ જાય; કાનની અન્દર ચસકા મારે; કાન સુજી
જાય, કાનમાં ગયેલો જીવડો હરફર કરે ત્યારે
તીવ્ર પીડા થાય અને બેઠો રહે ત્યારે ઓછી
પીડા થાય. ... ૬૧

કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કર્ણસ્વેદ કર્ણરોગઃ રોગ ૧૩ મો—(તન્ત્રિકા
કર્ણરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ) ... ૬૧
કર્ણમયઃ રોગ ૧ લો—(કર્ણરોગ શબ્દ
જ્ઞાઓ.) ... ૬૧

કર્ણર્શ કર્ણરોગઃ રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં,
વાતાહિના પ્રકોપથી, કાનની અન્દર માંસરૂપી
અર્શ થઈને પછી શૂળ નીકળવા માણે; ખરજ
આવ્યા કરે; ઠાહુ થયા કરે; અને એ ઉપરાંત
બીજી પીડાઓ પણ જણાય. ... ૬૧

કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કર્ણિની યોનિ રોગઃ રોગ ૧૮ મો—આ
રોગમાં કસમયે, કુપિત થયેલો વાયુ, કફ તથા
લોહીની સાથે મળી જઈ, યોનિની અન્દરના
લોહીના માર્ગને અટકાવનારી કમળની કળીના
આકારની માંસની ફોડલીઓ ઉત્પન્ન કરીને અટ-
કાવ વહેવાના માર્ગને બંધ કરી દે. ૬૫

યોનિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કર્મ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્મરોગઃ રોગ ૨૦
મો—આ રોગમાં, રક્તોત્ક્રિષ્ટ વર્ત્મ રોગવાળો
રોગી, પિત્તકારક પદાર્થનું સેવન કરે, તો તેનું
પિત્ત વધી જઈ, પાંપણની અન્દરનું લોહી પાકીને
કાળું થઈ જાય તથા પાંપણો, કાઠવના સરખા
રંગની અને સડેલી લાગે. ... ૬૨

વર્ત્મ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
કલાયર્બજતા વાતરોગઃ રોગ ૧૭ મો—આ
રોગમાં ચાલવા ટાણે શરીર ધ્રુજવા માણે;

વિષય પૃષ્ઠ
ચાલવા ટાણે સીધું ન ચલાતાં આડું અવળું
ચલાય અને ઠરેકે સાન્ધાઓના બન્ધો ઢીલા થઈ
જાય. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુલ્લતા વાતરોગઃ રોગ ૩૨ મો—આ રોગમાં
કફામિત વાયુના, શબ્દ બોલનારી ધમની
નાડીમાં ફેલાવાને લીધે, કણ્ઠમાંથી બરોબર
બોલી શકાય નહિ. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુષાયવસ્ત્રતા વાતરોગઃ રોગ ૬૮ મો—આ
રોગમાં, કોપાયમાન થયેલા વાયુથી, મોઢું ટુરે
થઈ જાય. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કક્ષાસામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગઃ રોગ ૩૦ મો—આ
રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, હાથ, બગલ, ખભા
અને પાંસળાંઓ, એ ઠેકાણે વેદનાવાળા કાળા
ફોડલાઓ થઈ આવે. ... ૫૬

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કાંકળ કુષ્ઠઃ રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં,
ચણોડીના રંગના સરખા વા અનેક પ્રકારના
રંગના, મધ્ય ભાગમાં કાળા, અડખે પડખે રાતા,
તીવ્ર ઠાહુ તથા શૂલ કરનારા અને ત્રિદોષમાંથી
થનારા એવા આ અસાધ્ય કોઠમાં, વાતાદિ દોષો
સરખા કોપાયમાન થાય; બધા કોઠો, ત્રિદોષ-
માંથી થવા છતાં, તેઓની અન્દર વાતાદિ દોષો
ઓછા વધુ કોપાયમાન થાય, આ કોઠ ત્રિદોષ-
જન્ય કહેવાય છે. ... ૫૬

કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—
કાંચ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગઃ રોગ ૧ લો—
આ રોગમાં, તિમિર રોગપર ઔષધોપચાર ન
કરવાથી, કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષો,
ત્રીભ પડકારમાં કાપલ થઈને રહે; તેને લીધે
ઝીણાં લૂગડાંમાંથી જેનું ઝાંખું દેખાય, તેના
સરખું જ, રોગીને ઉપરના ભાગમાં દેખાય પણ
નીચેના ભાગમાં દેખાય નહિ. જે દોષ કોપાય-

વિષય	પૃષ્ઠ
માન થયો હોય, તે દોષનો રંગ ઉત્પન્ન થાય અને આંખે ઝાંખ આવવા માણે.	૬૩
શુદ્ધચી સ્વરસાદિ રસક્રિયા. ...	૩૬૪
ચન્દ્રોદયાવર્તિ. ...	૩૬૧
નેત્ર રોગ શબ્દના ઔષધો—	
મરિચાદિ ચૂર્ણોજન. ...	૩૬૬
લેખની રસક્રિયા... ..	૩૬૩
કાઠિન્ય વાતરોગ: રોગ ૬૬ મો—આ રોગ માં, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, શરીર જડસરખું થઇ જાય... ..	૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કાણડભ્રમ અસ્થિભંગ: રોગ ૨ નો—(વિઘ્ન રીત અસ્થિરભંગ શબ્દ જુઓ.)...	૫૫
કાન્તિકારક:—કાન્તિ આપનાર	
કૈશોર ગુગુલ. ...	૧૩૩
ચવનપ્રાશાવલેહ (જવન) ...	૧૩૮
ધન્વરો (ઉપવિધ)¹ ...	૨૧૬
કાન્તિહાનિ પિત્તરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, શરીરની કાન્તિનો નાશ થાય છે. ...	૫૯
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કાપાલિક કુષ્ઠ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કાળા રાતા રંગનો, દેખાવમાં ભાંગેલી ઢીબના સરખો, રુક્ષ, પાતળી ચામડીવાળો, ખડખડો, શરીરપર ભયંકર રીતે જલદીથી ફેલાનારો, ખરાબ રૂવાડાંવાળો, સોયો ખોંચ્યા જેવી અતિ પીડાવાળો અને થોડી ખરજ આવે એવો કોઠ નીકળે. ...	૫૬
કુષ્ઠ શબ્દના ઔષધો—	
લઘુમંજુષાદિ કવાય. ...	૯૫
કામ જ્વર: રોગ ૨૦ મો—આ રોગમાં, સ્ત્રીને મનોવાંચ્છિત પુરુષ અને પુરુષને મનોવાંચ્છિત સ્ત્રી ન મળે તો, તાવ આવી જવાની સાથે વાયુ કોપાયમાન થઇને મનને ભ્રમિત કરે; શરીરની અન્દર તન્દ્રા રહે; આળસ આવ્યા	

વિષય	પૃષ્ઠ
કરે, અન્ન ખાવાપર અરુચિ રહે, હૃદયમાં વેદના થાય અને શરીર શુષ્ક થઇ જાય.	૪૬
અષ્ટવિધ જ્વરના ઔષધો—	
જ્વર શબ્દનાં „	
કામબલકૃત:—કામના બળને દેનાર.	
નાગ—સીસાંની ભસ્મ¹ ...	૧૮૬
કામલા: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પાંદુ રોગવાળાં મનુષ્યો, પિત્તકારક પદાર્થો ખાય તો, તેઓનું પિત્ત, ક્ષિપ્ત તથા કોપાયમાન થઇને લોહી અને માંસને દોષવાળાં કરે; શરીરપરની ચામડી, આંખ, નખ, મોઢું, ઝાડો અને પેશાબ, એ સર્વ હળદરના સરખાં પીળાં થઇ જાય, ઇન્દ્રિયો વિક્લ થઇ જાય, શરીરની અન્દર ઢાહ થાય; અન્ન પચે નહિ; શરીર કુબળું થઇ જાય અને અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય. ...	૪૯
અલગબુધા સ્વરસ. ...	૭૩
કામદેવ ધૂત. ...	૧૪૭
કુટબલેહ. ...	૧૪૧
શુદ્ધચી સ્વરસ. ...	૭૧
ચન્દ્રપ્રભાદિ ચુટિકા, ...	૧૩૧
ત્રિક્લા સ્વરસ. ...	૭૧
ઠશમુલારિષ્ઠ ...	૧૭૪
દાર્વી સ્વરસ. ...	૭૧
નિમ્બ સ્વરસ ...	૭૧
ફલત્રિકાદિ કવાય, ...	૮૭
મણ્ડૂર—લોઢાના કાટોડાની ભસ્મ.²	૨૦૯
મણ્ડૂરવટક. ...	૧૩૦
વાસક સ્વરસ. ...	૭૧
શતાવરી તૈલ. ...	૧૫૭
સર્વ કામલા રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
” ” ” ” ”	
સુદર્શન ચૂર્ણ. ...	૧૧૩
હયુષાદિ ” ...	૧૧૯
હિર્ણુજો³ ...	૨૧૨

¹ નાગ—સીસાંની ભસ્મના ગુણ.

² મણ્ડૂર—લોઢાના કાટોડાની ભસ્મના ગુણ.

૩ શોષિલા હિર્ણુજાના ગુણ.

¹ શોષિલા ધન્ત્રા નામે ઉપવિધના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કામ વર્ધન:-કામ વધારનાર.		આર્દ્રક સ્વરસ. ...	૭૨
મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૨૫	ક્ષુદ્રકાર્યવલેહ. ...	૧૩૭
કાર્થ વાતરોગ:રોગ ૫૪ મો-આ રોગમાં,		ક્ષુદ્રલાદિ ક્વાથ. ...	૮૩
વાતપ્રકોપથી શરીર કબળું થવા માણે છે. ૫૮		,, ચૂર્ણ. ...	૧૧૪
કામદેવ ધૂત. ...	૧૪૭	,, ,, :-પાઠાન્તર... ૧૧૪	
કુટબવલેહ. ...	૧૪૧	,, ,, ...	૧૧૪
કશમૂલારિષ્ટ. ...	૧૭૪	,, ,, ...	૧૧૪
પિપ્પલ્યાસવ. ...	૧૬૯	કુમાણકવલેહ ...	૧૩૯
મૃગાંકપોટલી રસ. ...	૨૨૮	કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ (બાલકને માટે) ૧૧૧	
લોક્નાથ રસ. ...	૨૨૫	કૈરાતાદિ ક્વાથ ...	૮૩
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો-		કૈરાત ગુગુલ ...	૧૩૩
સ્નેહન નસ્ય ^૧ ...	૨૯૬	બદિરાશિષ્ટ ...	૧૭૨
સ્નેહપાન ^૨ ...	૨૫૬	ગુડાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮
કુલ: રોગ ૧૬ મો-(નીલિકા સામાન્ય ક્ષુદ્ર		ચણાહી (ઉપવિધ) ^૧ ...	૨૧૭
રોગ શબ્દ જુઓ.)		ચન્દનાદિ તેલ ...	૧૬૪
કાલાગ્નિસન્નિલ કુન્તલ:-પ્રલયાગ્નિ સરખો		ચન્દ્રપ્રસાદિ ગુટિકા ...	૧૩૧
માથાના વાળનો જે રંગ, તે.		ચ્યવનપ્રાશાવલેહ (જીવન) ...	૧૩૮
ધન્દવારુણિકાળીજતૈલ લેપ.		જતિક્લાદિ ચૂર્ણ... ૧૧૭	
કાંસ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, નાક અને		તામ્ર-ત્રામ્બાળી ભસ્મ ^૨ ...	૧૮૨
મોઢાંની અન્દર ધૂંવાડો પેસી જઇને રુન્ધાઇ		તાલીસાદિ ગુટિકા ...	૧૨૩
જાય, નાક અને મોઢાંની અન્દર ધૂળ પેસી જઇને		,, ચૂર્ણ ...	૧૧૭
અટકી રહે, બહુ મહેનત કરે, હમ્મેશાં લૂખું		,, ,, ...	૧૨૩
અન્ન ખાય, ઉતાવળથી ખાવાને લીધે અન્ન ખીજે		ત્રિક્લાપિપ્પલી ચૂર્ણ ...	૧૧૩
માર્ગે ચઢી જાય, ઉતાવળથી પાણી પીવાને લીધે		કશમૂલ ક્વાથ ...	૯૦
પાણી: ઓત્રાસે જાય, મલ, મૂત્રના વેગને રોકી		કશમૂલા(શાલિપણ્ય)દિ ક્વાથ	૮૨
રાખે, છીંક આવતી હોય તેને અટકાવે; એ		કશમૂલારિષ્ટ ...	૧૭૪
પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યનો પ્રાણવાયુ, અત્યન્ત		કાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ ...	૧૧૬
વિકારયુક્ત થઇને, કષ્ટ એવા ઉઠાન વાયુની		કેવકાવાદિ શૂત ...	૮૫
સાથે મળી જઇને શ્વાસોચ્છ્વાસના માર્ગને		દ્રાક્ષારિષ્ટ ...	૧૭૩
બન્ધ કરીને જે વખતે બહાર નીકળે તે વખતે		ધૂમપાન ^૩ ...	૩૦૫
ફૂટેલાં કાંસાના જેવો અવાજ આવે છે. ૪૯		નારાયણ ચૂર્ણ ...	૧૧૮
અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ. ...	૧૪૦	નિઢિગ્ધિકાદિ ક્વાથ ...	૮૪
અભયાદિ મોઢક... ૨૭૪		પંચમૂલીક્ષીર શૂત ...	૯૮
અભયાદિ શૂત. ...	૮૨		

૧ શોષણી ચણાહી નામે ઉપવિધના ગુણ.

૨ તામ્ર-ત્રામ્બાળી ભસ્મના ગુણ.

૩ આદી રીતે ધૂમપાનથી કયા રોગો મટે છે ?

૧ કોને કોને સ્નેહન નસ્ય આપવું ? ૨ કયાંકયા મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પાનીયકલ્યાણ ધૃત ...	૧૪૭	શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૪
પિપ્પલી ચૂર્ણ (બાલકોચિત)...	૧૧૦	સંપંચાંગ ક્ષુદ્રા પુટપાક ...	૭૬
” મોઢક ...	૧૩૦	સર્વ કાસ શાબ્દનાં ઔષધો—	
પુનર્નવાદિ કવાથ ...	૯૭	સર્વ કાસ રોગ ”	
પ્રવાલ-પરવાળાની ભસ્મ ^૧ ...	૨૦૬	સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૩
બખ્ખલારિષ્ઠ ...	૧૭૩	સિદ્ધ ઉખ્ખોદક ^૧ ...	૯૮
બિભીતકકુંભ પુટપાક ...	૭૬	સુદર્શન ચૂર્ણ ...	૧૧૩
બૃહદાદિમાષ્ટક ચૂર્ણ ...	૧૧૬	સ્વયમભિરસ ...	૨૩૫
બૃહત્તેરણ વટક ...	૧૨૯	હિંગ્વાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
ભારકર લવણ ચૂર્ણ ...	૧૨૪	” ચૂર્ણ ...	૧૨૨
મન-શિલ-મનશીલ ^૨ ...	૧૯૮	હેમગર્ભપોટલી રસ—પહેલી વિધિ	૨૨૯
મહાખાંડવ ચૂર્ણ ...	૧૧૮	” ” :-ખીજ ”	૨૩૦
મૃગાંકપોટલી રસ ...	૨૨૮	ક્ષુદ્રાદિ કવાથ ...	૮૮
યોગરાજ ગુગ્ગુલુ ...	૧૩૨	” કંપાથ ...	૮૧
લવંગાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૭	ક્ષુદ્રા શૃત ...	૮૮
લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦	ક્ષુદ્રિકાષણ કલ્ક ધૂમપાન ...	૩૦૭
લાક્ષાદિ તૈલ ...	૧૫૩	કાસ પ્રવૃત્તિ રોગ: રોગ ૧ લો—ચતિકા રોગ	
લોક્નાથ રસ ...	૨૨૫	શાબ્દ જ્યો ...	૬૫
લોહ રસ ...	૨૫૦	કિટિલ કુષ્ઠ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, આશ-	
લોહાસવ ...	૧૭૦	માની રંગનો, છિદ્રના ઠેકાણા સરખો ખડખચડો	
વમનપ્રયોગ ^૩ ...	૨૬૫	અને અતિ ખરજ આવે એવો કોઠ થાય. ૫૬	
વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક ...	૧૦૫	કુષ્ઠ શાબ્દનાં ઔષધો—	
વસન્તકુસુમાકર રસ ^૪ ...		કિન્નરોન્માઢ ભૂતોન્માઢ: રોગ ૪ થો—	
વાસક કવાથ ...	૮૮	કિન્નરોન્માઢનાં લક્ષણો ગન્ધર્વોન્માઢ ભૂતોન્માઢ	
વાસક સ્વરસ ...	૭૧	સરખાં બાણવાં. ...	૫૧
વાસાદિ કવાથ ...	૮૭	ભૂતોન્માઢ શાબ્દનાં ઔષધો—	
” ” ...	૮૮	કિલાસક કુષ્ઠ: રોગ ૧૮ મો—શિવત્રકુષ્ઠ શાબ્દ	
વાસા હિમ ...	૧૦૪	જ્યો ...	૫૬
વિષા ચૂર્ણ ...	૧૧૪	કીટ: રોગ ૧ લો—કૃમિ શાબ્દ જ્યો ૪૮	
વૃષપત્ર પુટપાક ...	૭૬	કુક્કણક રોગ ૭ મો—નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્મરોગ	
વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મ ^૫ ...	૨૦૫	આં રોગમાં, આંખની અન્દર ખરજ આવ્યા	
ચોષાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮	કરે; પાણી ઝર્યાં કરે; કણું પડવાની માફક	

૧ પ્રવાલ-પરવાળાની ભસ્મના ગુણ. ૨ મન-શિલ-મનશીલના ગુણ. ૩ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી? ૪ આ રસ પ્રસ્તાવનામાં આવ્યો છે. ૫ વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મના ગુણ.

૧ સિદ્ધ ઉખ્ખોદક કયા કયા રોગોપર હેલું?

વિષય પૃષ્ઠ
થાય છે, એમ વાગ્લટ્ટાચાર્ય કહે છે. ક્ષયના
કોષથી આ રોગ થાય છે, એમ પણ કેટલાક
કહે છે. ... ૬૨

વર્ત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુક્ષુલકબાલ રોગ: રોગ ૨૦ મો—આ રોગમાં
માતાતું બગડેલું ક્ષય પીધાથી, આંખની અન્દરનાં
ડોળામાં કુલું પડવાને લીધે આંખમાં ખરજ
આવ્યા કરે; આંખમાંથી પાણી ઝર્ચા કરે અને
આંખમાં ખરજ આવે; તેથી બાલક છોકરું,
કપાળ, આંખ અને નાક, એ ત્રણે ચોળવા
માણે; સ્વર્ચના તડકાની સામે જોઈ શકે નહિ
તેમ આંખની પાપણો પણ ઉઘડે નહિ. ૬૬

બાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુચ્ચન નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ: રોગ ૧
લો—કુચ્ચોન્મલી નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ શબ્દ
જ્યો ... ૬૨

કુટિલ નેત્ર: ત્રાંસો

તપેણ પ્રયોગ^૧ ... ૩૫૪

કુલુપ આર્તવ રોગ રોગ ૫ મો—આ રોગનાં
લક્ષણો કુલુપ શુક્રધાતુ રોગ પ્રમાણે જણવાં. ૬૫
આર્તવ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુલુપ શુક્રધાતુ રોગ: રોગ ૪ થો—આ
રોગમાં રક્તપિત્તના પ્રકોષથી શુક્ર શબ્દના સરખું
ગન્ધાય છે, ... ૬૪

શુક્રધાતુરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુનખ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૨૪ મો—
આ રોગમાં નખની અન્દર કે પલ્લુ વાગવાથી,
નખ ખરાબ થઈ જઈને, કાળાં, રુક્ષ અને ખડ-
ખડાં થઈ જાય છે. ... ૫૭

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુબ્જતા વાત રોગ: રોગ ૩૬ મો—આ
રોગમાં, વાયુના કોષાયમાન થવાથી, શરીરની
અન્દરની શિરાઓ, બગડી જઈને, પછી તેમાંથી
ઢાતીના આગલા ભાગમાં અથવા વાંસાના
પાછલા ભાગમાં ખુંધ નીકળે છે.... ૫૮

૧ કયા કયા નેત્ર રોગો પર તર્પણ પ્રયોગ કરવો ?

વિષય પૃષ્ઠ
નારાયણ તૈલ ... ૧૫૪
પ્રસારિણી ,, ... ૧૫૬
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૯

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુબ્જત્વ: રોગ ૩૬ મો—કુબ્જતા વાતરોગ
શબ્દ જ્યો ... ૫૮

કુબ્જકામલા: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
પ્રથમ થયેલો કમળો, કંઈ પણ ઔષધોપચાર
ક્યાં વગર, ઘણા દિવસ સુધી, શરીરની અન્દર
એમનો એમ રહે તો, તે કમળામાંથી સર્વ શરીરે
સોળે થઈ આવે; આખું શરીર, ખરસટ અને
તેજહીન થઈ જાય; ઝાડો કાળો આવે; પેશાબ
પીળો આવે; શરીર પર સોળે ચઢી આવે; આંખ,
મુખ, ઉલટી, મલ અને મૂત્ર, એ સર્વ, અત્યન્ત
રાતા રંગનાં થઈ જાય અને વારંવાર બેસાન
થઈ જાય. (આ રોગ કમળાની જાતનો છે.) ૪૯

કામલા શબ્દનાં ઔષધો—

મણ્ડૂર—લોઢાના કાટોડાની ભરમ. ^૧ ૨૦૯

કુમ્ભિકા નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ: રોગ
૧૬ મો—આ રોગમાં, પાંપણની માહેલી બા-
જુએ, કોરના પર વાપુંબાનાં ખીના જેવી, પિત્ત-
પ્રકોષને લીધે કાળાશ મારતી ઘણી ફેડલીઓ
થઈ આવે; ફેડ્યા પછી ફેડલીઓ પાછી તરત
ભરાઈ આવે; અને તે ફેડલીઓ ફાટીને તેમાંથી
રસી વહે, તેથી સન્નિપાતનાં લક્ષણોવાળો આ
રોગ છે. ... ૬૨

વર્ત્તરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કુમ્ભિકા શુક્ર: રોગ ૨૧ મો—આ રોગમાં,
રક્તપિત્તને લીધે શિરના પર જાંબુના કળિયા
સરખી કાળી ફેડલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૬

શુક્ર શબ્દનાં ઔષધો—

કુમ્ભીક પુંસવદોષ રોગ: રોગ ૩ જો—આ
રોગમાં, પ્રથમ ખીજ પાસે, ગુઢામૈથુન કરાવે
ત્યારે શરીરમાં ચેતન આવે છે અને ત્યાર બાદ
તે, સ્ત્રીની સાથે મૈથુન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૪

૧ મણ્ડૂર લોઢાના કાટોડાની ભરમના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
પુંસ્તવ દોષ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુન્ઘીપાક—સન્નિપાતજ્વરભેદઃ—આ રોગમાં,
નાડના છિદ્રોમાંથી કાળું અથવા રાતું સાન્દ્ર—
ધાતું વા ચીકણું લોહી ઝરે છે અને વારંવાર
માથું ફફડાવે છે.

અષ્ટવિધ જ્વરનાં ઔષધો—
જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—
સન્નિપાતજ્વરભેદ શબ્દનાં ઔષધો—
કુરુણક: રોગ ૧ લો—અણુવૃદ્ધિ શબ્દ
જ્યેષ્ઠો ૫૪
કુરુણક: રોગ ૧ લો—અણુવૃદ્ધિ શબ્દ
જ્યેષ્ઠો ૫૪

કુષ્ઠ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કૃધ અને
માછલાનું; દહીં કૃધનું; પાતળાં, ભારે, સ્નિગ્ધ
અને વિરુદ્ધ અન્ન કે પાણીનું સેવન કરે; પાતળા,
ભારે, સ્નિગ્ધ અને વિરુદ્ધ પદાર્થો ખાય; પરાણે
હલદીને અટકાવી રાખે; ઝાડા પેશાબના વેગને
રોકે; જમ્યા પછી કસરત કરે. તડકામાં અતિ
ફરે; અતિ સન્તાપ કરે; ગરમી, ભય અને પરિ-
શ્રમથી થાકી ગયા છતાં, તે જ વખતે ટાઢું
પાણી પીએ; ન પચે એવું ભારે અન્ન ખાય;
વારંવાર જમ્યાપર તરત પાછું જમે; નવું અન્ન,
દહીં, માછલાં, ખારા ખાઠા આદિ પદાર્થો, એ
સર્વ ખાય; અણુજીવો મૈથુન કરે; દિવસે સ્વેદ;
બ્રાહ્મણ અને મોઢેરાંઓનો તિરસ્કાર કરે; પાપા-
ચરણ કરે; આ પ્રમાણે વર્તનારાના ત્રિદોષો
ધમની નાડીમાં પેશી, ચામડી, લોહી માંસ અને
પાણીને ખરાબ તથા શિથિલ કરીને પછી તેમાંથી
બહાર નીકળીને ચામડીનો રંગ વિચિત્ર કરે;
વળી રસાદિ ધાતુઓના એક ભાગમાંથી આ
રોગ, ઉત્પન્ન થઇને પછી સર્વ ધાતુઓમાં પ્રસરી
જાય; શરીર સુંવાળું વા ખરસટ થઇ જાય; પર-
સેવો વળે, વા વળે પણ નહિ; બળત્રા થાય;
ખરજ આવે; ચામડીનું સ્પર્શજ્ઞાન નષ્ટ થઇ જાય;
પટેલાં જખમમાં પીડા થાય; જલદીથી જખમ
પડે; પટેલો જખમ ઘણા દિવસે મટે; પટેલો

વિષય પૃષ્ઠ
જખમ ભરાઈ જાય, પટેલો જખમ પાકે પણ
ખરો, પટેલો જખમ પાક્યા છતાં હુખ્યો લાગે;
એની મેળે પાછો જખમ હબળી આવીને અતિ
પીડા કરે; રેવાડાં ઉભાં રહે; લોહી કાળું થઇ
જાય; શરીરમાંની ધાતુઓ સડવાથી સ્પર્શ જીવ-
ડાઓ પડે; તે જીવડાઓ, રેવાડાં, ચામડી,
સ્નાયુ, ધમની અને તરણ હાડકાંઓ (નાક,
કાન, ડોળા, અને ડોક આદિનાં હાડકાંઓ)ને
ખામ. ૫૬
અભયાદિ મોદક. ૨૭૪
અબ્રક ભરમ. ૧ ૧૯૬
અમૃતા ધૃત. ૧૪૮
અચ-લોહાની ભરમ. ૨ ૧૮૯
આકડો (ઉપવિષ). ૩ ૨૧૬
ઉદ્યાદિય રસ. ૨૩૯
ઉશીરાસવ. ૧૬૮
કણેર (ઉપવિષ). ૪ ૨૧૭
કા-અનાર ગુગુલ. ૧૩૬
કાસીસાદિ ધૃત. ૧૪૯
ખર્પર-ખાપરિયું. ૫ ૨૦૦
ગન્ધક. ૬ ૨૧૨
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ, ૧૨૫
તામ્ર-ત્રામ્યાની ભરમ. ૭ ૧૮૨
તાલ-હરતાલ. ૮ ૧૯૯
ત્રિક્ષ્ણ ચૂર્ણ. ૧૧૦
અષ્ણુ. ૯ ૧૧૧
દ્વિધિયો વહનાગ (ઉપવિષ). ૨૧૭
દેવદારવૃદ્ધિ. ૧૭૨
ધાત્રાદિ ક્વાથ. ૯૫
નાગ-સીસાંની ભરમ. ૯ ૧૮૬
નારાયણ ચૂર્ણ. ૧૧૮

૧ અબ્રક ભરમના ગુણ. ૨ અચ-લોહાની ભરમના
ગુણ. ૩ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૪ રોષેલી
કણેર નામે ઉપવિષના ગુણ. ૫ ખર્પર-ખાપરિયાના
ગુણ. ૬ રોષેલા ગન્ધકના ગુણ. ૭ તામ્ર-ત્રામ્યાની
ભરમના ગુણ. ૮ તાલ-હરતાલની ભરમના ગુણ.
૯ નાગ-સીસાંની ભરમના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
નિમ્નહલ કલ્ક. ...	૧૦૬
પુષ્પરાગ-પોખરાજની ભસ્મ. ^૧	૨૦૬
બર્જી-કલધની ભસ્મ. ^૨	૧૮૭
બબ્બુલારિષ્ટ. ...	૧૭૩
ખિન્ક ધૂત. ...	૧૫૦
ભાસ્કરલવણ ચૂર્ણ. ...	૧૨૪
મણ્ડર વટક. ...	૧૩૦
મૃદ્વીકારિષ્ટ. ...	૧૭૦
યોગરાજ ગુચ્છુ... ...	૧૩૨
સ્કતસ્રાવ. ^૩ ...	૩૪૦
રોહિતકારિષ્ટ ...	૧૭૪
લઘુમઙ્ગિષ્ઠાદિ કવાય. ...	૯૫
લોહાસવ. ...	૧૭૦
વમન પ્રયોગ. ^૪ ...	૨૬૫
વિરેચન પ્રયોગ. ^૫ ...	૨૭૧
વૃષાદિ ધૂત ...	૧૫૨
વૈરેચન નસ્ય. ^૬ ...	૨૯૬
શિલાજિત. ^૭ ...	૨૦૮
સર્વ કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—	
સ્નેહજન્ય ન્યેષ્ઠા માત્રા. ^૮ ...	૨૫૪
હુપુષાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૯
કુક્ષિ પીડા: પેટના પડખામાં થનારી પીડા	
રૂપ જે રોગ, તે.	
ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—	
પક્વકન્ઠ રસોનકલ્ક ...	૧૦૬
લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦
કૂખાણડોન્માદ જ્વોતોન્માદ: રોગ ૧૮ મો—	
આ રોગમાં, બહુ બોલ્યા કરે, મોઢું કાળું થઈ	
નય; વાર લગાડી લગાડીને ચાલે; અને વૃષણો	
ચૂંચને લાગ્યા થઈ નય. ...	૫૧
૧ પુષ્પરાગ-પોખરાજની ભસ્મના ગુણ. ૨ બર્જી—	
કલધની ભસ્મના ગુણ. ૩ મોનું લોહી કાઢવું? ૪	
કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી? ૫ કયા રોગપર	
જીલાખ આપવો? ૬ કયા કયા રોગોપર વૈરેચન	
નસ્ય વાપરવું? ૭ શિલાજિતના ગુણ. ૮ ન્યેષ્ઠા-	
માત્રાના ગુણ.	

વિષય	પૃષ્ઠ
જ્વોતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—	
કૃષ્ણ: રોગ ૧ લો—મૂત્રકૃષ્ણ શબ્દ જ્યો ૫૩	
કૃષ્ણોન્મીલન: રોગ ૧ લો—કૃષ્ણોન્મીલ નેત્ર.	
રોગાન્તર્ગત વર્ત્ત રોગ શબ્દ જ્યો ૬૨	
કૃષ્ણોન્મીલ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્ત રોગ: રોગ	
૧ લો—આ રોગમાં, પોતપોતાનાં કારણોને લીધે	
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, પાંપણની અન્દરની	
શિરામાં ઢાખલ થઈને પામ્પણને સ્તમ્ભાવી દે;	
આંખમાં ઠણકો મારે; ધૂળ પડ્યા સરખું લાગે;	
મહા મેહેનતે આંખ ઉઘાડી શકે; આંખમાંથી	
પાણી ઝરે; અને હાથથી આંખ યોગે ત્યારે	
આંખમાનું પાણી આંદિનું સ્વવતું ગ્રાહ્યું થઈ	
નય. ...	૬૧
તર્પણ પ્રયોગ. ^૧ ...	૩૫૪
વર્ત્તરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
કૃત્યાન્માદ જ્વોતોન્માદ: રોગ ૧૯ મો—આ	
રોગમાં, મંત્રદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી કૃત્યાનાં લક્ષણો	
પ્રમાણે લક્ષણો સમજવાં ...	૫૧
જ્વોતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—	
કૃમિ: રોગ ૧ લો—દેહની બહારના ભાગમાં	
અને દેહની અન્દરના ભાગમાં રહેનારા જે જે	
કૃમિઓ છે, તેનાં એકવીશ નામો છે, તે દરેક	
કૃમિરોગ પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવામાં આવે	
છે. ...	૪૮
અબ્જ ભસ્મ. ^૨ ...	૧૯૬
અય-લોહાની ભસ્મ. ^૩ ...	૧૮૯
અવપીડ નસ્ય. ^૪ ...	૨૯૬
આકડો (ઉપવિષ). ^૫ ...	૨૧૬
આર-પીત્તજની ભસ્મ. ^૬ ...	૧૮૪
ઉશીરાસવ ...	૧૬૮
કણેર (ઉપવિષ). ^૭ ...	૨૧૭
કાંકાયન ગુટિકા ...	૧૩૧

૧ કયા કયા નેત્રરોગોપર તર્પણનો પ્રયોગ કરવો?
 ૨ અબ્જ ભસ્મના ગુણ. ૩ અય-લોહાની ભસ્મના
 ગુણ. ૪ અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું.
 ૫ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૬ આર-પીત્તજની
 ભસ્મના ગુણ. ૭ શોષેલી કણેર નામે ઉપવિષના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કુમાર્યાસિવ ...	૧૬૮	ક્રીડાચ્ચો પડે; કોઇ વખતે કાનની અન્દર માખી	
કૃમિગણ શબ્દના ઔષધો—		પણ પેશી જઘને આસન અર્થાત્ ઇણ્ડાળ મુકે:	
ખદિરાશિષ્ઠ ...	૧૭૨	એ માખીની ઇણ્ડાળો—આસનો વા જીવડાચ્ચો,	
ગન્ધક ^૧ ...	૨૧૨	સડેલાં લોહી માંસનો ગારો ખાવા માણ્ડે, તેને	
ગૌર્યાધ ધૃત ...	૧૫૧	લીધે તીવ્ર વેદના થાય. ...	૬૧
ચિત્રકાઠ ચૂર્ણ ...	૧૨૫	કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મ ^૨ ...	૧૮૨	શિશુમૂલાદિ રસ... ..	૩૩૮
તુત્ય-મોરથુથુની ^૩ „	૧૬૪	સાષ્પ તૈલ	„
તૈલ ^૪ ...	૨૫૪	હરિતાલાદિ પૂરણ... ..	„
ત્રિકૂલાદિ ક્વાથ ...	૮૭	કૃમિગણ: કૃમિસમૂહ (સર્વ કૃમિ).	
દ્વિધિયો વછનાગ (ઉપવિધ) ^૫ ...	૨૧૭	ત્રિવૃતાદિ કલ્ક ...	૧૦૮
દ્વર્વાદિ બીજો લેપ... ..	૩૨૨	કૃમિગ્રન્થિ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિ રોગ:	
નાગ-સીંસાની ભસ્મ ^૬ ...	૧૮૬	રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, આંખની પામ્પણા અને	
નિમ્બદલ કલ્ક ...	૧૦૬	ઘોળા ડોળાની સન્ધિના ભાગમાં નાના પ્રકારની	
નેપાળો (વિષ) ^૭ ...	૨૧૮	ઠંડાળોથી ગાણ્ડ થઈ આવે; ગાણ્ડમાં ખરજ	
પક્વકન્દરસોન કલ્ક ...	૧૦૬	આવ્યા કરે; બળત્રા થાય: પરે વણા કરે; વેદના	
બર્ફી—કલ્કધની ભસ્મ ^૮ ...	૧૮૭	થયા કરે; અને ડોળામાં હોળી કાળી ક્રીકીના પર	
મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ ...	૧૧૮	ઠંડાળોના ફરવાથી આન્ધળો થાય. ...	૬૨
માધુતૈલિક અસ્તિ ^૯ ...	૨૬૦	નેત્ર શબ્દનાં ઔષધો—	
મદ્વીકાશિષ્ઠ ...	૧૭૦	કૃમિ છર્દિ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં શરી-	
ચાવશ્ચક ક્ષાર ^{૧૦} ...	૧૧૨	રની અન્દર થળનીકળે, ધણું કરી મોઢામાં પાણી	
વિરેચન પ્રયોગ ^{૧૧} ...	૨૧૭	આવીને હીબકો આવવા સરખું સારી પેઠે થાય	
વૃષાદિ ધૃત ...	૧૫૨	અને બાકીનાં બીજાં લક્ષણો કૃમિજ હૃદ્રોગ	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—		પ્રમાણે જણાય.	૫૦
સ્વર્જિક ^{૧૨} ...	૧૧૨	છર્દિ શબ્દનાં ઔષધો—	
ક્ષાર તૈલ ...	૧૬૨	કૃમિજ શિરોરોગ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં,	
કૃમિકણ્ડ કર્ણરોગ: રોગ ૧૬ મો—આ		અનેક પદાર્થોથી મિશ્ર થયેલું અન્ન અને પાણી,	
રોગમાં, કાનની અન્દર વાતાદિ દોષો પ્રકોપ		ઉપયોગમાં લેવાથી મસ્તકની અન્દરનું લોહી	
પામવાને લીધે, માંસ અને લોહી બગડી જવાથી,		અને માંસ લીનાશવાળું થઈ જવાને લીધે સર્વ	
માંસ અને લોહીનો, ગારો થઈને પછી તે ગારામાં		દોષો, કોપાયમાન થઈને પછી માથાની અન્દર	
૧ શોધેલા ગન્ધકના ગુણ. ૨ તામ્ર-ત્રામ્યાની		ક્રીડાચ્ચો પડે; તે ક્રીડાચ્ચો માથાનો મગજ ખાઈ	
ભસ્મના ગુણ. ૩ તુત્ય-મોરથુથુની ભસ્મના ગુણ.		નય; મગજના ખવાઈ જવાથી ચિત્તનો નાશ	
૪ કેવા રોગીને તૈલ પાણું? ૫ દ્વિધિયા વછનાગ નામે		કરનારી લયંકર પીડા ઉત્પન્ન થાય; પીડાને લીધે	
ઉપવિધનાં ગુણ. ૬ નાગ-સીંસાની ભસ્મના ગુણ.		તાવ આવી નય, ઉધરસ થઈ આવે; શરીર-	
૭ નેપાળના ગુણ. ૮ બર્ફી—કલ્કધની ભસ્મના ગુણ.		માંનું બળ ઓછું થવા માણ્ડે; શરીર રુક્ષ થઈ	
૯ માધુતૈલિક અસ્તિ. ૧૦ સ્વર્જિકાદિ ક્ષાર. ૧૧		નય; સોળે થઈ આવે, સોયો ખોંચ્યા સરખી	
કયા રોગપર જીલાબ આપવો? ૧૨ સ્વર્જિકાદિ ક્ષાર.			

વિષય પીડા થાય, માથું ચીચીં સરખું લાગે, ખરાબ ગન્ધ આવે, તાળવામાં તથા માથામાં ખરબચો આવે; શોષ પડે; નાકમાંથી સ્વચ્છ રાતું લીણુ, લોહી નીકળે; અને કાનની અન્દર ગળુગણુટ થયા કરે.

૬૨

શિરોરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કૃમિજ હૃદ્રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, ઉલટી આવવાના સરખું થવા માણે; વારંવાર ચુંક આવ્યા કરે; સોષ ખાંચ્યા જેવી પીડા થાય, શ્વળો નીકળવા માણે; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; આંખની અડખે પડખે દાઝુ પડે; શોષ પડવા માણે અને કવતથી વેહેયાના સરખી હૃદયમાં પીડા થાય. ... ૫૨

હૃદ્રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કૃમિદન્તક મુખરોગાન્તર્ગત દન્ત રોગ: રોગ ૨ જે—આ રોગમાં, વાયુના સમ્પન્નથી, દાંતની અન્દર રહેલું લોહી, કોપાયમાન થઇને પછી દાન્તની અન્દર કાળાં છિદ્રો પડે; છિદ્રો પડવાથી દાન્ત હાલે; તેમાંથી પુરુ વહે; સ્વજ નય; વગર કારણે ઓચિન્તા કઃખવા માણે અને અન્દરના ભાગમાં ઠણકા મારે ... ૬૦

ઇરિમેદાદિ તૈલ ... ૧૬૧

દન્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કૃમિ ત્રણુ:—ત્રણુ કૃમિ શબ્દ જ્યો

કૃશ: રોગ ૫૪ મો—કાશ્યવાત રોગ શબ્દ જ્યો ... ૫૮

કૃશત્વ: રોગ ૫૪ મો—કાશ્યવાત રોગ શબ્દ જ્યો ... ૫૮

કૃષ્ણ કૃષ્ણ—કાળો કાઠ.

કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—

ચણ્ણી (ઉપવિષ)¹ ... ૨૧૭

કૃષ્ણમેહ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં, ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, મેદ, માંસ અને કલ્લેદ (દ્રવ ભાગ)ને દૂષિત કરે છે,

૧ શોષણી ચણ્ણી નામે ઉપવિષના ગુણ.

વિષય તેથી શાઇના સરખો કાળો પેશાબ આવે છે. આપર ઔષધન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩ મેહ શબ્દનાં ઔષધો—

કેશને સારી રીતે વધારનાર:—કેશસંવર્ધન શબ્દ જ્યો

કેશ પ્રપાતન:—વાળ ખરી પડવા.

ખુંહણુ નસ્ય¹ ... ૨૬૬

કેશશ્યામીકરણુ:—ધોળા વાળ કાળા કરવા, તે. ઇન્દ્રવારુણિકાખીજ તૈલ લેપ. ૩૧૬

કેશસંવર્ધન:—કેશને સારી રીતે વધારનાર, ગાલુરાદિ લેપ. "

કેશસ્થિરીકૃત:—વાળ મજબૂત કરનાર.

નીલિકાદિ તૈલ. ... ૧૬૦

કેશાદકૃમિ: રોગ ૧૫ મો—સ્તબ્ધ કૃમિ શબ્દ જ્યો ... ૪૮

કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—

કેશ્ય:—કેશ એ સમ્પન્નથી

કાસીસ—હીરાકસી² ... ૧૬૭

કેઠ સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૨૩ મો—આ રોગમાં, ઉલટીપર ઔષધો, સારી રીતે લાગુ ન પડવાથી, પિત્ત તથા ક્ષુદ્ર ઉછળી આવે, તેને લીધે વા ઉલટી રોકી રાખે, તેને લીધે, શરીર પર રાતા રંગનાં ઘણાં ચાઠાં પડીને પછી તે ચાઠાંમાં અતિશય ખરબચો આવે અને તે ચાઠાં ઘણા દિવસ સુધી રહે ... ૫૭

એલાદિગણુ કંટક ... ૩૦૭

કોપપિત્ત રોગ: રોગ ૩૧ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ થવાથી, મનુષ્ય અતિ કોપાયમાન થઈ નય. ... ૫૬

પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કોલેરા (Cholera): રોગ ૧ લો—વિષ્કિન્ન શબ્દ જ્યો ... ૪૭

૧ કયા કયા રોગોપર બૃહણુ નસ્ય આપવું,
૨ કાસીસ—હીરાકસીના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
 કોષ્ઠ ભેદ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શલ્ય,
 ચામડીની અન્દર આવેલી રોગો આદિને ભેદીને
 અથવા છોડી દઇને કોઠાની અન્દર પ્રવેશ કરે છે. ૫૫
 ગાંગિફીમૂલ સ્વરસ ... ૭૩
 કોષ્ઠ વાયુ:—કોઠાની અન્દરનો વાયુ.
 તેલપાન^૧ ... ૨૫૪
 ખીજપૂર ફલ સ્વરસ ... ૭૨
 ” મૂલ ” ... ૭૨
 વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 કોષ્ઠાનિલાવિષ્ટ:—વાયુથી ભરાયલો કોઠો—
 કોઠામાં ભરાયલો વાયુ. (કોષ્ઠ વાયુ શબ્દ જુઓ)
 કૌષ્ઠ્ય: રોગ ૩૬ મો—કુખજતા વાતરોગ
 શબ્દ જુઓ ... ૫૮
 કૂરાશયો:—કૂર ઠેકાણાંઓ. આ શબ્દ પૃષ્ઠ
 ૨૫૪ માં, “મન્નર સ્નેહ કોણે પીવો?” એ
 મથાળામાં આપેલ છે, તેથી એ પૃષ્ઠનું “મન્નર
 સ્નેહ” એસડ, ૧ અગ્નિ કૂરાશય, ૨ આમ
 કૂરાશય. ૩ કદ્ કૂરાશય, ૪ જલ કૂરાશય, ૫
 પ્લીહા કૂરાશય, ૬ કુપ્તસ કૂરાશય, ૭ મૂત્ર
 કૂરાશય, ૮ યકૃત કૂરાશય અને ૯ હૃદય કૂરા-
 શય, એ પ્રમાણે આ નવે કૂરાશયોપર આમાનું
 એસડ લખ્યું છે.
 કોષ્ઠુશીર્ષ વાતરોગ: રોગ ૧૪ મો—આ
 રોગમાં, વાત, રક્તના કોપાયમાન થવાથી,
 ગાંઠણોની અન્દર અત્યન્ત પીડા કરનારો
 શીઆળના માથાં સરખો મોટો સોજો થઈ
 આવે. ... ૫૮
 જનુગત રોગ શબ્દના ઔષધો—
 વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 કલમપિત્ત રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં
 પિત્ત, અતિ વધી જઇને શરીરની અન્દર ગ્લાનિ
 પેદા કરે. ... ૫૮
 પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 કલેહ નેત્ર રોગ:—આંખમાં ચીપડાં આવ-
 વાનો રોગ:—

૧ કેવા રોગીને તેલ પાવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
 નેત્રરોગ શબ્દના ઔષધો—
 રસાંજનાદિ રસક્રિયા ... ૩૬૪
 કલેશ સહા:—કલેશને સહન કરનાર
 મન્નરનેહ^૧ ... ૨૫૪
 સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 ખંજતા વાતરોગ: રોગ ૨૦ મો—આ રોગમાં
 વાયુ, પ્રકોપ પામી, કમરની અન્દર રહી,
 સાથળમાંની કણડાઓ—મોટી રોગને ખેંચીને
 માણસને લંગડો કરે. ... ૫૮
 પ્રસારિણી તેલ ... ૧૫૬
 વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો
 ખંજત: રોગ ૨૦ મો—ખંજતા વાત રોગ
 શબ્દ જુઓ ... ૫૮
 ખણિડતા યોનિ રોગ: રોગ ૯ મો—ખણિડતા
 યોનિ રોગ શબ્દ જુઓ ... ૬૫
 ખણ્ડરોષ મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠ રોગ: રોગ
 ૮ મો—આ રોગમાં વાયુના પ્રકોપ પામવાથી,
 હોઠમાં ચીરો પડીને, હોઠના બે ભાગ થઈ જાય ૬૦
 મુખરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 ખલતિ કપાલ રોગ: રોગ ૮ મો—ખલિત્ય
 કપાલ રોગ શબ્દ જુઓ ... ૬૨
 ખલ્લીવર્ધન મુખરોગાન્તર્ગત દન્ત રોગ:
 રોગ ૭ મો—અધિદન્ત મુખરોગાન્તર્ગત દન્ત-
 રોગ શબ્દ જુઓ ... ૬૦
 ખલ્લીવાત રોગ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં
 વાયુના કોપાયમાન થવાથી, પગ, સાથળ, ગાંઠણ
 અને હાથનાં મૂળ, એ સર્વ જગોને મરડી
 નાંખવા સરખી પીડા થાય અર્થાત્ ખાલી ચરે
 છે. ... ૫૮
 વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 ખસ: રોગ ૧૧ મો—પામાકુષ્ઠ શબ્દ જુઓ ૫૬
 ખાલિલ કપાલ રોગ: રોગ ૮ મો—આ
 રોગમાં, શરીરની કન્તિ, નખના સરખી જણાય
 વા અગ્નિથી બળ્યાના જેવો દાહ થઈને જરા પણ
 વાળ ન ઉગ્યા હોય એવી જણાય ત્યારે તે બન્ને

૧ મન્નરનેહ કોણે પીવો ?

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રકારોપર ઔષધો લાગુ પડે નહિ. વળી આ રોગ, વાયુથી થયો હોય તો, અગ્નિથી બળ્યા સરખી કાળી ચામડી થઈ જાય; પિત્તથી થયો હોય તો પરસેવો કાઢવા ટાણે જેવી શિરાઓ થાય, તેવી શિરાઓ તેનાપર દેખાય; કફથી થયો હોય તો નડી અને ઘોળા ચામડી થઈ જાય; અને ત્રિદોષમાંથી થયો હોય તો, ત્રિદોષનાં ચિહ્નો જણાય. આ રોગ ડોકના ભાગપર થાય છે અને ઇન્દ્રિયો રોગનો એક ભેદ છે. ૬૨	
કપાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ખાલી આવવી:—હાથપગમાં જે ખાલી આવવી તે રોગ:—રોગ ૧૦ મો ખાલી વાત રોગ શબ્દ જુઓ ... ૫૮	
ખાંસી: રોગ ૧ લો—કાસ શબ્દ જુઓ. ૪૯	
ખીલ: રોગ ૨૯ મો—મુખદૂષિકા સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ શબ્દ જુઓ. ... ૫૭	
ગજચર્મ કુષ્ઠ: રોગ ૧૪ મો—ચર્મકલ કુષ્ઠ શબ્દ જુઓ ... ૫૬	
ગણ્ડ: રોગ ૧ લો—ગલગણ્ડ શબ્દ જુઓ ... ૫૪	
ગણ્ડમાલા અનિધિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મેઢ અને કફને લીધે, કાખ, ખભો, કાન્ધ, ડોક અને બહળી જગા, એ સર્વ જગાએ, ચણિયાં બોર જેવડી, મોટાં બોર જેવડી વા આમળાં જેવડી ઘણી ગાણ્ડો થઈ આવેલી પછી તે ગાણ્ડો ઘણે દિવસે ધીમે ધીમે પાકે. આ ગાણ્ડોની હારને કણ્ડમાલ—લા કહે છે. ... ૫૪	
અલમ્બુષા સ્વરસ. ... ૭૩	
કાંચનાર ગુગ્ગુલ. ... ૧૩૬	
કાંચનારત્વચ ક્વાથ. ... ૯૩	
ગલગણ્ડ શબ્દનાં ઔષધો—	
નિર્ગુણ્ડી તૈલ. ... ૧૬૫	
મહાતિક્ત ધૃત. ... ૧૪૮	
વચાદિ તૈલ, ... ૧૬૫	
વચ્ચેત્વચ ક્વાથ. ... ૯૩	
વિરંગારિષ્ટ. ... ૧૭૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્પપાદિ લેપ બીજો ... ૩૨૯	
ગણ્ડમાલિકા: રોગ ૧ લો—ગણ્ડમાલા અનિધિ શબ્દ જુઓ ... ૫૪	
ગતિભંગ વાત: શરીરની ગતિનું જે બન્ધ પડતું, તે, રોગ.	
નારાયણ તૈલ, ... ૧૫૪	
વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાન્ધર્વોન્માદ ભૂતોન્માદ: રોગ ૩ લો—આ રોગમાં મન, હૃદય રહે; નદી કીનારે કે બાગની અન્ધર પડ્યો રહે; ઉત્તમ પ્રકારનાં આચરણો કરે; ગાયન, સુગન્ધ અને ફૂલાદિ વસ્તુઓપર હસ્મેશાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય; સુન્દર રીતે નાચ કરે; તથા મધુર અને પ્રિય એવું જરાક હસે. ૫૧	
ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાન્ધ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૩૨ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી. ફાડ-લાના આકારનું એક ગુમતું ચામડીનાપર ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૫૭	
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાન્ધાક્ષત વાત રોગ: રોગ ૭૯ મો—આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, નાકે સુગન્ધ કે કુર્ગન્ધ, કે પણ આવે નહિ. ... ૫૯	
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગમ્ભીર દષ્ટિ નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિ રોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, આંખમાંની શિરાઓ સંકોચાઈ જવા સાથે દષ્ટિમણ્ડળ ઉણતું ઉતરી જાય. ૬૩	
નેત્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગમ્ભીરા દિક્ષિકા: રોગ ૩ લો—આ રોગમાં, નાભિ વા પકવાશય, એ બે સ્થાનમાંના ગમે તે સ્થાનેથી ઉત્પન્ન થયેલી, ઘણાદિના શબ્દની પેઠે ગમ્ભીર શબ્દવાળી, જ્વરને આણનારી અને તરશને પેઠા કરનારી હેડકી આવે. ૪૯	
દિક્ષિકા શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાર: વિષ શબ્દ જુઓ. (વિષો કેટલાં છે? એ શબ્દમાં પૃષ્ઠ ૬૭ માં જુઓ.)	

વિષય	પૃષ્ઠ
ગર્હણી સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૧૦ મો— આ રોગમાં વાત, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, ઉપસી આવેલું જરાતરા રાતું, ફેાડલીઓથી ઘેરાયલું અને અતિ પીડા કરનારું ગોળાકાર મણ્ડલ થાય. ... ૫૭	૫૭
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભકારણ ગર્ભ રહેવા માટે-ગર્ભજ રોગમાટે. મહારાસ્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૮	૮૮
ગર્ભગ્રહણ થાનિ:—થાનિનું ગર્ભગ્રહણ-ગર્ભ ધારણ કરવાપણું. લઘુ ક્લ ધૃત ... ૧૫૩	૧૫૩
ગર્ભજ રોગ (સ્ત્રીઓના રોગો): રોગ ૧ લો— ગર્ભ સમ્બન્ધી રોગ. ... ૬૫	૬૫
અપ્રજત ગર્ભદ શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભ કારણ શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભ ન રહેનારીને ગર્ભ રાખનાર:—અપ્ર- જત ગર્ભદ શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી માટે:—ગર્ભાર્થિની નારીયુત શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભની સન્ધિ કરનાર-ગર્ભને જોડનાર:— ગર્ભસન્ધાનકૃત શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભ પાડનાર:—ગર્ભપાતિની શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભપાત ગર્ભજ રોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, “જેવી રીતે વૃક્ષમાંનું પાકેલું ફળ, ફાણ વારમાં ટૂટી પડે છે, તેવી જ રીતે” લાકડી આદિ વાગવાથી, વિષમાસન પર બેસવાથી અને કોઇ નતની પીડા આદિ થવાથી, રહેલો ગર્ભ તત્કાળ પડી જાય છે. ... ૬૫	૬૫
ગર્ભજ રોગ (સ્ત્રીઓના રોગો) શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભપાતિની—ગર્ભ પાડનાર:—ગર્ભનો નાશ કરનાર.	
દ્વિધિયા વછનાગ (ઉપવિષ). ^૧ ૨૧૭	૨૧૭
ગર્ભસન્ધાન કૃત:—ગર્ભની સન્ધિ કરનાર ગર્ભને જોડનાર.	

૧ રોધેલા દ્વિધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષના યુગ્મ.

વિષય	પૃષ્ઠ
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ૧૧૨	૧૧૨
જવનીયગણ ” ”	”
ગર્ભાધાન છર્દિ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં ગર્ભિણી સ્ત્રીને મહિના રહ્યા પછી જેવા પ્રકા- રની ઉલટી થાય તેવા પ્રકારની ઉલટીમાં, જે દોષનાં લક્ષણો જણાય, તે દોષનાં લક્ષણો, તે સ્ત્રીને છે, એમ જાણવું. ... ૫૦	૫૦
છર્દિ શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભાર્થિની નારી યુત: ગર્ભની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી માટે.	
ખલા તૈલ. ... ૧૫૫	૧૫૫
ગર્ભિણીના ગર્ભને પુષ્ટ કરનાર:—ગર્ભિણી પુષ્ટગર્ભાકૃત શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભિણી નારીને માટે:—ગર્ભિણી સ્ત્રીયુત શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભિણીપુષ્ટગર્ભાકૃત:—ગર્ભિણીના ગર્ભને પુષ્ટ કરનાર.	
લાક્ષાદિ તૈલ. ... ૧૫૩	૧૫૩
ગર્ભિણીસ્ત્રીયુત:—ગર્ભિણી નારીને માટે. મૃદ રવેદોષચાર. ^૧ ... ૨૬૦	૨૬૦
ગલગણ્ડ રોગ: રોગ ૧ લો આ રોગમાં, કંદુ, મેહ અને વાતના પ્રકોપથી, ખભા, ગર્દ- નનો ભાગ, ગળું અને અણુસન્ધિ, એ સર્વ ભાગમાં વૃષણાકારની નાનાં વા મોટાં બોરના જેવડી ગાણ્ડ થાય છે. ... ૫૪	૫૪
અભયાદિ મોહક... ૨૭૪	૨૭૪
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો— સર્વપાદિ લેપ બીજો ... ૩૨૯	૩૨૯
ગલગ્રહ: ગળાનું અન્નરના ભાગમાંથી જે ઝલાવું બન્ધ થવું, તે. કંદુલાદિ ક્વાથ. ... ૮૩	૮૩
ગલરોગ (યુગ્મરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો- દશમુલા (શાલિપણ્ય)દિ ક્વાથ. ૮૨	૮૨
નારાયણ ચૂર્ણ ... ૧૧૮	૧૧૮
” તૈલ ... ૧૫૪	૧૫૪

૧ કયા કયા રોગીને થોડો પરસેવો કાઢવો ?

વિષય	પૃષ્ઠ
બૃહદ્દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ ...	૧૧૬
હિંગ્વાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
„ ચૂર્ણ ...	૧૨૨
ગલકુષ્ઠ: આ રોગમાં, પગની અન્દર સોજા	
થઈ આવે, સોજામાં કલતર થાય, હાથ પગની	
આડુંળીઓ ખવાઈ જાય, ગુડુંળું ખાલે; અને	
ગળું ખેસી જાય.	
કુષ્ઠકુકાર રસ. ...	૨૩૮
કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગલ રજ: રોગ ૧ લો—ગલરોગ (મુખરો-	
ગાન્તર્ગત) શબ્દ બ્વ્યો ...	૬૦
ગલ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત): રોગ ૧ લો—	
ગળામાં થનારા જે રોગો, તે. ...	૬૦
અવપીડ નસ્ય ^૧ ...	૨૯૬
કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ. (ગલામય) ...	૧૧૬
ગુડાદિ નસ્ય. ^૨ (ગલોદ્દશ્વત) ...	૨૯૭
તારમાક્ષિક ^૩ —રૂપામખીની ભ-	
સ્મ (કુષ્ઠ) ...	૧૯૩
ત્રિકલા મોહક. (ગલામય) ...	૧૩૫
અધ્વપાણ ચૂર્ણ. (ગલામય) ...	૧૧૧
દ્રાક્ષારિષ્ટ. (ગલામય) ...	૧૭૩
પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય. ^૪ (ગલોદ્દશ્વત) ...	૨૯૭
મથુર ધૃત. (ગલરજ). ...	૧૫૧
મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ. (કુષ્ઠરોગ) ...	૧૧૮
મૃદ્ધીકારિષ્ટ ...	૧૭૦
ચવાની ખાણ્ડવ ચૂર્ણ. (ગલામય) ...	૧૨૨
લવણ્ડાદિ „ (કુષ્ઠરોગ) ...	૧૧૭
વછનાગ ^૫ (વિષ). (કુષ્ઠરુક) ...	૨૧૬
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સ્વર્ણમાક્ષિકસોનામખીની ભસ્મ ^૬	
(કુષ્ઠ રુક) ...	૧૯૨

- ૧ અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
- ૨ ગુડાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
- ૩ તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ.
- ૪ પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
- ૫ શોષિલા વછનાગના ગુણ. ૬ સ્વર્ણમાક્ષિક સોનામખીની ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ગલવિદ્રધિ મુખરોગાન્તર્ગત ગલ રોગ: રોગ	
૮ મો—આ રોગમાં, ત્રિદોષના પ્રકોપ પામ-	
વાથી આખા ગળામાં ફેલાઈને જલદી પોતાના	
રૂપમાં દેખાતો, જલદી પાકનારો અને અતિ-	
શય વેદના કરનારો સોજો થઈ આવીને પછી	
તેની અન્દરથી દુર્ગન્ધીવાળાં પર સરખું વહે	
છે. ...	૬૧
ગલરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
ગલશુણ્ડી મુખરોગાન્તર્ગત તાલુ રોગ: રોગ	
૫ મો—આ રોગમાં, કંક, રક્તના પ્રકોપથી, તાળ-	
વાની અન્દરના મૂળના ભાગમાં કૂલેલી ચામ-	
ડાંની કોથળીના સરખો, લટકતો અને ચીકારા-	
વાળો સોજો થઈ આવે; તે સોજાને લીધે ખાધેલો	
ખોરાક નાકમાંથી પાછો નીકળી પડે; ખોરાક	
નીકળવાને લીધે ગળું રુન્ધાઈ જાય; તરશલાગ્યા	
કરે; ઉધરસ આવ્યા કરે; શ્વાસ ચઢી આવે અને	
ઉલટી પણ થાય. ...	૬૦
તાલુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
વમનપ્રયોગ ^૧ ...	૨૬૫
ગલામય: રોગ ૧ લો—ગલ રોગ (મુખરો-	
ગાન્તર્ગત) શબ્દ બ્વ્યો ...	૬૦
ગલોદ્દશ્વત: રોગ ૧ લો—ગલ રોગ (મુખ-	
રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
ગલૌધ મુખરોગાન્તર્ગત ગલરોગ: રોગ ૭	
મો—આ રોગમાં, કંક, રક્તના પ્રકોપ પામવાથી,	
કુષ્ઠની બહારના તથા અન્દરના ભાગમાં ગા-	
ણના આકારનો આમળાના ઠળિયા જેવડો	
ભયંકર સોજો થઈ આવે; તેને લીધે ગળાની અન્દર	
અન્ન, પાણી અને વાયુનો પ્રવેશ ન થાય; માથું	
જડ થઈ જાય; આંખે અન્ધારાં આવે; મોઢા-	
માંથી લાળ પડ્યા કરે; અને શરીરે તાવ	
આવી જાય. ...	૬૦

ગલરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—
ગાલવિટ્ક રોગ: રોગ ૪૫ મો—અન્ધાયલો
ઝાડો. (અલ્લવિટ્કતા વાત રોગ શબ્દ બ્વ્યો) ૫૮

૧ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી.

વિષય પૃષ્ઠ
ગાત્રગૌરવઃ જટ શરીર.
રક્તસ્રાવ.¹ ... ૩૪૦
ગાત્રદૌર્ગન્ધનાશનઃ શરીરની કુર્ગન્ધનો
નાશ કરનાર.
તારબુલપત્રાદિ લેપ ... ૩૩૨
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ગાત્રશોષ બાલરોગઃ રોગ ૧૮ મો—આ
રોગમાં, બાલક છોકરું દિવસે પાંચ ઘણી વાર
સ્વપ્ન જ રહે; અતિ ટાઢું પાણી પીધા કરે; કંધી
ફુટ થયેલું માનું ધાવણું ધાવ્યા કરે; કંધવાળું
ધાવણું ધાવવાથી, રસને વહેનારી સ્નાતસો કંધી
રુન્ધાઈ જાય; સ્નાતસો રુન્ધાવાથી અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય, સળેખમ થઈ આવે; તાવ
આવી જાય; ઉધરસ થઈ આવે; ઉધરસ આદિ
થવાથી સૂકાવા માણે; તથા આંખ અને મોઢું
ચિકાસવાળાં થવા સાથે ઘોળાં થઈ જાય. ૬૬
નારાયણુ તેલ ... ૧૫૪

બાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ગાત્રસાદ પિત્તરોગઃ રોગ ૩૨ મો—આ
રોગમાં, પિત્ત પ્રકોપથી, શરીર ગળી જાય છે. ૫૯
રક્તસ્રાવ¹ ... ૩૪૦
ગાત્રરક્તરણુઃ ગાત્રનું રક્તરણું.
લાક્ષાદિ તેલ. ... ૧૫૩
ગાલપચોળુંઃ રતવાનો એક ભેદ છે.
વિસર્પ શબ્દનાં ઔષધો—

ગિલાયુ મુખરોગાન્તર્ગત ગલ રોગઃ રોગ
૧૪ મો—આ રોગમાં, કંઈ રક્ત પ્રકોપથી, ગળાની
અન્ધર, આગળનાં ઠણિયા જેવડી, કાણુ અને
થોડી વેદનાવાળી ગાણુ ઉપડી આવવાને લીધે,
ખાવા ટાણે ગળામાં અન્ન અટકતું હોય એમ
લાગે છે. આ રોગ શસ્ત્રક્રિયાથી સાધ્ય છે. ૬૧
ગલરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

ગુંગણુંઃ રોગ ૩૧ મો—નાકમાંથી શબ્દોચ્ચાર
કરનાર. (મિષિમણ્વત વાતરોગ શબ્દ જુઓ) ૫૮

૧ કાનું લોહી કાઢવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
ગુદપાક બાલરોગઃ રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં
પિત્તના પ્રકોપથી, બાલક છોકરાંની ગુદા, પાકી
પડીને સ્વચ્છ થયા સરખી જણાય. ... ૬૬
ગુદ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
બાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ગુદભ્રંશ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગઃ રોગ ૨૦ મો—
આ રોગમાં, શરીરે રુક્ષ થયેલો તથા અશક્ત
થઈ ગયેલો જે કોઈ પુરુષ, પરાણે ક્ષુભીને ઝાડો
લાવવાનું કરે વા અતિસારના ઝાડાનો રોગી હોય,
તે પુરુષની આમણ બહાર નીકળી પડે છે. ૫૭
ચાંગેરી ધૂત ... ૧૪૬
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ગુદ રુજઃ—ગુદ રોગ શબ્દ જુઓ
ગુદ રોગઃ—ગુદામાં થનારા રોગો
અજમોદાદિ ગુટિકા. ... ૧૨૨
” ચૂર્ણ ... ૧૨૧
લવણુત્રિતચાદિ ” ... ૧૨૦
વિરચન પ્રયોગ. ... ૨૭૧
ગુદ શૂળઃ—ગુદામાં નીકળતું એવું જે શૂળ, તે.
હિંગ્વાદિ ગુટિકા... ... ૧૨૨
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૨
ગુદાંકુરઃ—ગુદામાં થનારા અંકુરો અર્થાત્
અરી રોગ.

અરી રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
લોહનાથ રસ. ... ૨૨૫
ગુરુશાપોન્માદ ભૂતોન્માદઃ રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં, ભાષણ કરતું, ખાતું તથા શરીર વડે ચાળા
પાડવા, એ સર્વ, જે ગુરુના શાપથી થયું હોય, તેના
પ્રમાણે જ ભાષણાદિ સંવેરવા માણે છે. ૫૧
ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—

ગુલ્મરોગઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મિથ્યા
આહાર વિહાર કરવાથી, અત્યંત કોપાયમાન
થયેલા તાતાદિ દોષો, કોડામાં, પડખામાં, હૃદય-
માં, અસ્તિમાં કે નાભિમાં જઈને હરેફરે એવી
અથવા હરીફરી ન શકે એવી ફરીની ગોઠલીના
આકારની ગાણુ ઉત્પન્ન કરે છે. ગાણુ થવાની

વિષય પૃષ્ઠ
પહેલાં ઘણા ઓડકાર આવવા માણે; ઝાડો
કપળ થઇ જાય; પેટ ભરાણા જેવું રહે; અશક્ત
થઇ જાય; આંતરડાંમાં અવાજ થવા માણે;
પેટની અન્દર ધુરધુર શબ્દ થવા માણે; પેટ
ચઢી આવે; અને અનાજ પચે નહિ ત્યારે ગાણ
થશે એમ જાણવું. આ રોગવાળાને અન્ન ખાવા-
ની ઇચ્છા ન થાય, ઝાડો, પેશાબ માણે માણે
આવે, વાયુને લીધે આંતરડાંમાં શબ્દ થવા માણે;
પેટ ચઢી આવે; અને પવન ઉઘેા ચઢે. ૫૨

અભયાદિ મોહક...	...	૨૭૪
આંકડો (ઉપવિષ) ^૧	...	૨૧૬
ઉષકાદિગણ ચૂર્ણ.	...	૯૪
કંકુષ-ખોદાર કાંકરો. ^૨	...	૧૯૮
કપિત્થાશ્લક ચૂર્ણ...	...	૧૧૬
કાંકયનગુટિકા.	...	૧૩૧
કાંચનાર ગુગ્ગુલ...	...	૧૩૬
કૈશોર ગુગ્ગુલ.	...	૧૩૩
ખદિરાદિ.	...	૧૭૨
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૨૧
તુરગખર્વાદિ. ,,	...	૧૨૦
ત્રિક્લવા ગુગ્ગુલ.	...	૧૩૪
ત્રિક્લવા મોહક.	...	૧૩૫
અષ્ણુ ચૂર્ણ.	...	૧૧૧
દશમૂલ ક્વાથ.	...	૯૦
નારાયણ ચૂર્ણ.	...	૧૧૮
પંચકોશ ચૂર્ણ.	...	૧૧૧
પથ્યાદિ ક્વાથ.	...	૯૨
પિપ્પલ્યાસવ.	...	૧૬૯
પ્રવાહી ક્ષાર (પેય) ^૩	...	૨૧૦
ખાદુશાલ ગુડ.	...	૧૨૭
ખિન્ક ધૂત.	...	૧૫૦
ખલ્લકાદિમાષ્લક ચૂર્ણ.	...	૧૧૬
મરિચાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૧૫
મહાખાણડવ ચૂર્ણ.	...	૧૧૮

૧ આંકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૨ કંકુષ-ખોદાર
રકાંકરાના ગુણ. ૩ અને ક્ષારો વાપરવાનો ખુલાસો.

વિષય પૃષ્ઠ		
મહાત્રિકત ધૂત.	૧૪૮
માધુતૈલિક બસ્તિ.	...	૨૯૦
મૃદ્ધીકારિષ્ઠ.	...	૧૭૦
ચાવ ચક્ર ક્ષાર. ^૧	૧૧૨
ચોગશાળ ગુગ્ગુલુ...	...	૧૩૨
રોહિતકારિષ્ઠ.	...	૧૭૪
લવંગાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૧૭
લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૨૦
લોકનાથ રસ.	...	૨૨૫
લોહાસવ.	...	૧૭૦
વરુણાદિ ગણ ક્વાથ.	...	૯૩
વિદ્યાધર રસ.	...	૨૪૨
વિરેચન પ્રયોગ. ^૨	...	૨૭૧
વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મ. ^૩	...	૨૦૬
સંજીવની ગુટિકા.	...	૧૨૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—		
સ્વાર્જિક ક્ષાર. ^૪	૧૨૨
હુપુષાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૧૯
ગુલ્મોદર—ગુલ્મથી થયેલો ઉદર રોગ—		
ચોરનું દૂધ (ઉપવિષ) ^૫	૨૧૬
ગુલ્મકોનાદિ ભૂતોનાદિ: રોગ દર્મો—યક્ષો- ન્માદ શબ્દ બુઝા	૫૧

ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—
ગુલ્મ ગર્ભક ગર્ભજ રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ
રોગમાં સ્ત્રીઓએ ધારણ કરેલો ગભ, કેટલાક
દિવસ સુધી ન વધતાં, તેવીજ સ્થિતિમાં રહીને
પછી થોડાક દિવસો પછી સ્ત્રી જાય છે. ૬૫
ગર્ભજ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ગુલ્મરોગ વાત રોગ: રોગ ૨૨ મો—આ રોગ
માં આરમ્ભની અન્દર, વાયુ કમ્ભરના નીચલા
ભાગમાંથી શરુ થઇને, પછી ક્રમાનુસાર, કુલા,
વાસો, ગોઠણ, સાથળ અને પગ, એ સર્વ જગા
ને ખેંચીને ઝાલી લે; તે સર્વ સ્થળોએ સોઈ

૧ સ્વાર્જિકાદિ ક્ષાર. ૨ કયા રોગપર બુલાય
આપેલો ૩ વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મના ગુણ. ૪ સ્વાર્જિક
કાદિ ક્ષાર. ૫ રોષેલા ચોરના દૂધના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ખોંચ્યા સરખી અથવા સામાન્ય વેદના થાય; આખા શરીરમાં વારંવાર ધ્રુબરી હ્રે; એ રીતે વાયુમાંથી થયેલા ગૃધ્રસીનાં લક્ષણો છે. પણ નિદ્રાની માફક સુસ્તિ રહે; શરીર બારે સલ જેવું થઈ નય અને અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય એ રીતે જાણાય ત્યારે કંઈ વાતમાંથી થયેલો ગૃધ્રસી નાલવો. ... ૫૮	
અજમોદાદિ ગુટિકા. ...	૧૨૨
” ચૂર્ણ ...	૧૨૧
ગુંબફલ લેપ. ...	૩૩૦
દશમૂલ શૂત. ...	૮૮
નારાયણ તેલ. ...	૧૫૪
પંક્વરસોન કંદક ...	૧૦૬
પ્રસારિણી તેલ. ...	૧૫૬
મહાનિરખજટા કંદક. ...	૧૦૬
મહારાસ્નાદિ કવાથ. ...	૮૯
વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
શતાવરી તેલ ...	૧૫૭
રોક્ષાલી પત્રજ કવાથ ...	૮૮
ગૌરવ કંઈ રોગ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, કંઈના પ્રકોપ પામવાથી, શરીર બારે સલ થઈ નય છે. ... ૫૯	
કંઈ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગૌરવ રક્તવિકાર: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં શરીરમાંનું લોહી વધવાથી, શરીર બારે સલ જેવું થઈ નય છે. ... ૬૦	
રક્ત વિકાર શબ્દનાં ઔષધો—	
અથિત શુક્ર: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, હંમેશાં એક સરખા શુક્રનો, ધન્નિદ્યપર લેપ કરવાથી કંઈ પ્રકોપ પામીને શિશનનાપર ગાણ થાય છે. ૫૬	
શુક્ર શબ્દનાં ઔષધો—	
અનિય: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં પોતપો- તાનાં કારણોથી પ્રકોપ પામેલા વાતાદિ દોષો, માંસ, લોહી, મેદ અને શિરા આદિ સ્થળોને કોપાયમાન કરીને ગોળ, લંચી અને ગુન્થાયલી ગાણ ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૫૪	

વિષય	પૃષ્ઠ
અબ્રક ભસ્મ ^૧ ...	૧૬૫
કાંચનાર ગુગ્ગુલ ...	૧૩૬
ખદિરાચિદ્ર ...	૧૭૨
રક્તશુતિ ^૨ ...	૩૩૮
રક્તસ્થાવ ^૩ ...	૩૪૦
વિરેચન પ્રયોગ ^૪ ...	૨૭૧
અનિય આર્તવ રોગ:રોગ ૬જો—આ રોગનાં લ- ક્ષણો,અનિય શુક્ર ધાતુરોગ પ્રમાણે નાલવાં. ૬૪	
આર્તવ શબ્દનાં ઔષધો—	
અનિય શુક્ર ધાતુ રોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં પુરુષનાં શુક્ર રહેવાની જગ્યાએ, કંઈ વાત પ્રકોપથી, તે જગ્યામાંનું શુક્ર ઝીણા ઝીણા ગાણકા ગડકવાળું થઈ નય; ખરજ આવ્યા કરે, અને વેદના આદિ ઉપદ્રવો થવા માણે. ૬૪	
શુક્ર ધાતુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અહમ્: રોગ ૧ લો—અહની પીડાનો નાશ કરનાર (બાલઅહ રોગ શબ્દ જુઓ) ૬૬	
ચન્દનાદિ તેલ ...	૧૬૪
અહનાશન શબ્દનાં ઔષધો—	
અહ વિનાશ કૃત ” ”	
અહણી: રોગ ૧ લો—સંઅહણી શબ્દ જુઓ ... ૪૭	
અહનાશન: રોગ ૧ લો—અહની પીડાનો નાશ કરનાર (બાલઅહ રોગ શબ્દ જુઓ) ૬૬	
સ્નેહ પાન ...	૨૫૨
ન્યેષ્ટા માત્રાના ગુણ	
અહવિનાશકૃત: રોગ ૧ લો—અહની પીડાનો વિનાશ કરનાર (બાલઅહ રોગ શબ્દ જુઓ) ૬૬	
ચન્દ્રકાન્ત મણિની ભસ્મ ^૫ ...	૨૦૭
અહવેશ જ્વર: રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં, જ્વર વા અહ રાક્ષસનો વળગાડ થવાથી, તાવ આવી જવાની સાથે એકાએક હસવા માણે;	

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. ૨ લોહી કઠાવવાથી
કયા રોગો ન થાય? ૩ કોનું લોહી કાઢવું? ૪
કયા રોગપર જુલાય આપવો? ૫ ચન્દ્રકાન્ત
મણિની ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
એકાએક રડવા માણ્ડે; એકાએક ઉઠાસીન થઈ	
નય, અને એકાએક ધ્રુજવા પાણી માણ્ડે. ૪૭	
અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—	
જ્વર ” ”	
આહિ (ન): અઘ્કકોષ્ટ કારક	
અદ્રીણુ (ઉપવિધ) ૧ ... ૨૧૭	
ગુરુચ્ચાદિ ક્વાથ (આહી) ... ૮૭	
તણ્ડુલ કૃસરા (આહિણી) ... ૯૯	
” યવાયુ (આહિણી) ... ”	
તિલ કૃસરા. (આહિણી) ... ”	
” યવાયુ (આહિણી) ... ”	
દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ. (આહિ.) ... ૧૧૯	
ધાન્નાદિ ક્વાથ. (આહિણી) ... ૮૯	
પેચા. (આહિણી) ૨ ... ૧૦૦	
માષા કૃસરા. (આહિણી) ... ૯૯	
” યવાયુ (આહિણી) ... ”	
મુદ્ગ કૃસરા. (આહિણી) ... ”	
” યવાયુ (આહિણી) ... ”	
લાજ મણ્ડ. (આહી.) ... ૧૦૧	
શંખ:—શંખ. (આહી.) ૩ ... ૧૯૭	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
હરીતકચાદિ ચૂર્ણ. (આહિ) ... ૧૧૫	
આહિણી:—અઘ્કકોષ્ટકારક. (આહિ ૧૫૬	
જ્વઓ.)	

આહી (પુ૦):—અઘ્કકોષ્ટ કારક (આહિ ૧૫૬
જ્વઓ.)

ઋવાસ્તમ્ભ વાતરોગ:—વાતપ્રકોપથી ઠાક-
નું જે ઝલાઈ જવું, તે.

પ્રસારિણી તૈલ ... ૧૫૬
માષાદિ ” ... ”

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઝ્લાનિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ઓજ
ધાતુનો ક્ષય થવાથી, કઃખથી, અજીર્ણથી, વા
શ્રમથી ઝ્લાનિ પ્રાપ્ત થાય; તે વખતે મોઢું ગળ્યું

૧ શોધેલ અસીણ નામે ઉપવિધના ગુણ.
પેચાના ગુણો. ૩ શંખ-શંખના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
થઈ નય; તન્દ્રા રહે; હૃદય ભીંસાયા સરખું લાગે; ભ્રમ થાય; અને અન્ન ખાવા પર અરુચિ થાય. ૫૦	

ઓજઃક્ષય શબ્દનાં ઔષધો—

ધાટા દંઢ કેશ કરનાર:—સાધન દંઢકેશકૃત
શબ્દ જ્વઓ.

ધાત જ મૂત્ર કૃચ્છ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં
મૂત્રને વહેનારી નળીઓ, પેટમાં રહેલાં શલ્યથી
ભેદાવાને લીધે અત્યન્ત દાકુણ એવા મૂત્રકૃચ્છ
રોગ થાય છે. આ રોગના સર્વ લક્ષણો વાત
મૂત્રકૃચ્છને મળતાં છે. આ રોગનું ખીલું નામ
શલ્યજ મૂત્રકૃચ્છ છે. ... ૫૩

મૂત્રકૃચ્છ શબ્દનાં ઔષધો—

ધુર્ધુરવાક્યતા કફરોગ: રોગ ૧૯ મો—આ રોગ-
માં કફનાં પ્રકોપ પામવાથી, બોલવા ટાણે સાદ
ખોખરો થઈ જઈને ખોખરું-ધોધરું બોલાય છે. ૫૯

કફ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઘૃણુ છર્દિ: રોગ ૬ કો—આ રોગમાં, ક્ષમ-
કમાટ ઉપજવે વા ચીતરી ચઢે એવાં ભયંકર
કૃત્યો જોવામાં આવે; ક્ષમકમાટ ઉપજવે વા
ચીતરી ચઢે એવા મેલા પદાર્થો જોવામાં આવે
કુર્ગન્ધવાળા પદાર્થોની વાસ આવે: અજીર્ણ
થાય; અપચ્ચ અને વાયડા પદાર્થો ખાય; પેટની
અન્દર કૃમિ થાય; અને પ્રથમ જણાવેલી છર્દિ
માંથી જે છર્દિનું વિશેષ પ્રબલ હોય. તેજ
છર્દિનું વિશેષ પ્રબલ થવા માણ્ડે. ૫૦

છર્દિ શબ્દનાં ઔષધો—

ઘૃષ્ટસંઘોષણ: રોગ ૬ કો—આ રોગમાં,
શરીરનો કોઈ પણ ભાગ, કોઈ વસ્તુ સાથે સંપ્ત
રીતે ધસડાયવા છોલાયવા શરીરના કોઈ ભાગ
પર કે વાગે ત્યારે, તે ભાગપરની બધી ચામડી
છોલાઈ જઈ, પછી તેમાં બળત્રા થઈને થોડું
થોડું લોહી વહેવા માણ્ડે છે. ... ૫૫

સંઘોષણ શબ્દનાં ઔષધો—

ખાણુ દાહ: રોગ ૧૮ મો—(દીપ્તકનાસારોગ
શબ્દ જ્વઓ). ... ૬૨

વિષય	પૃષ્ઠ
રક્તસ્રાવ. ^૧ ... ૩૩૦	
ધ્રાણુપાર નાસ રોગ: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, નાકની અન્ધરનું પિત્તકોપાયમાન થઇને, પછી તે, નાકમાંની ચામડી અને માંસને પકાવવાથી, નાકની અન્ધર દાહ તથા શ્વળ થવા માણે છે... ૬૨	
રક્તસ્રાવ ^૧ ... ૩૪૦	
ધ્રાણુસ્રાવ નાસા રોગ: રોગ ૧૭ મો-(પુટ સ્રાવ નાસા રોગ શબ્દ જુઓ...) ૬૨	
ચતુર્થક જ્વર: રોગ ૧૨ મો-(ચાતુર્થિક જ્વર શબ્દ જુઓ...) ૪૭	
ચર્ચિકા કુષ્ઠ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, ખંજવાળ આવે કે તરત કાળી ફેાડલીઓ થઇ આવીને પછી તેમાંથી ધણું પાણી ઝરે... ૫૬	
અર્ધપત્રરસ તૈલ. (વિચર્ચિકા) ૧૫૯	
ઉદ્યાદિત્ય રસ. („) ૨૩૯	
કાસીસાદિ ધૃત. („) ૧૪૯	
કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો-	
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા („) ૧૩૧	
ચર્મકીલ: રોગ ૧ જો-આ રોગમાં, સર્વ ફેહમાં સંચાર કરનારો બ્યાન વાયુ, કર્કને ગ્રહણ કરીને, ચામડીપર ખીલાના આકારનો સ્થિર અને કઠણ એવો માંસનો અંકુર-ફોણટો પેદા કરે છે. ... ૪૮	
અર્શ શબ્દનાં ઔષધો-	
ચર્મકલકુષ્ઠ: રોગ ૧૪ મો-આ રોગમાં, રાતા રંગના ફેાડલાઓ નીકળે; તે ફેાડલાની જગ્યાએ શ્વળ નીકળ્યા કરે; ખરજ આવ્યા કરે; ફેાડલાઓ થઇ થઇને ફૂટી જાય; હાથનો સ્પર્શ સહન થઇ શકે નહિ; ચામડી ફાટવા માણે; સોઇ ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય; અને દાહ પણ થાય. ... ૫૬	

કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો-

ચલિતા યોનિ:-ચલિત થયેલી યોનિ.

૧ ફોનું લોહી કાઢવું?

વિષય	પૃષ્ઠ
યોનિ શબ્દનાં ઔષધો-	
લઘુફલ ધૃત. ... ૧૫૩	
ચક્ષુ:-આંખ (નિતરોગ શબ્દ જુઓ.) ૬૨	
ચક્ષુ કંઠ:-આંખમાં આવતી એવી જે ખરજ, તે.	
શુષ્કયાદિ પિણ્ડી. ... ૩૫૨	
ચક્ષુ પીડા:-આંખમાં થનારી પીડા. (નિતરોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૬૨	
ચક્ષુ વ્યથા:-આંખમાં થનારી પીડા. (નિતરોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૬૨	
ચક્ષુ રોાય:-આંખપરનો સોળો.	
શુષ્કયાદિ પિણ્ડી. ... ૩૫૨	
ચક્ષુપ્પ:-આંખને હિતકારક. (નિતરોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૬૨	
ચાતુર્થક જ્વર: રોગ ૧૨ મો-(ચાતુર્થિક જ્વર શબ્દ જુઓ.) ... ૪૭	
ચાતુર્થિક જ્વર: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં, તાવ આવ્યા પછીના બીજા બે દિવસો છોડીને અર્થાત્ તાવ આવવાના દિવસથી આરંભીને ગ્રાથે દિવસે ગમે તે વખતે, આખા દિવસની અન્ધર એક વાર તાવ આવી જાય અને બીજા બધાં લક્ષણો સન્નિપાત જ્વર પ્રમાણે થાય. ૪૭	
અષ્ઠવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો-	
જ્વર „ „	
જ્વરારિ રસ (ચતુર્થક જ્વર). ૨૨૩	
દેવદાર્વાદિ શૃત (ચાતુર્થક જ્વર). ૮૫	
પાનીયકલ્યાણ ધૃત (ચતુર્થક જ્વર) ૧૪૭	
મહાજ્વરાંકુશ („) ... ૨૩૧	
શીતજ્વરારિ રસ, („) ... ૨૨૪	
ચિન્તાસક્ત: ચિન્તામાં-આસક્ત તત્પર	
સ્નેહપાન ^૧ ... ૨૫૬	
ચિત્ર કુષ્ઠ: રોગ ૧૮ મો-(ચિત્ર કુષ્ઠ શબ્દ જુઓ.) ... ૫૬	
ચિથ્થ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૨૭ મો-આ રોગમાં, વાત, પિત્તકોષો, નખોના માંસની	

૧ કયા કયા મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું?

વિષય	પૃષ્ઠ
અન્દર રહી, તેમાં દાહ ઉત્પન્ન કરીને પછી નખના માંસને પકાવે છે. ૫૬	
હૃદ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ચિરન્તન મેહઃ જીનો પરમેા.	
મેહબદ્ધ રસ, ૨૪૧	
મેહ શબ્દનાં ઔષધો—	
ચિરોત્થિતાતીસારઃ જીનો અતિસાર	
અતિસાર શબ્દનાં ઔષધો—	
હીબેરાદિ ક્વાથ ૮૬	
ચુરુ કૃમિઃ રોગ ૬ હો—આલ્પચન્તર કૃમિનો	
કંકજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્યો ૪૮	
કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—	
ચૌથિચો તાવઃ રોગ ૧૨ મો—(ચાતુર્થિક નવર શબ્દ જ્યો.) (આ શબ્દ સુરતી છે). ૪૮	
છર્દિઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં વિકારયુક્ત થયેલા દરેક દોષથી કિંવા બધા દોષોથી, મલિન અને કમકમાટ ઉપજાવે એવા પદાર્થો જોવાથી, મલિન અને કમકમાટ ઉપજાવે એવા પદાર્થોનો વાસ લેવાથી, અથવા મલિન અને કમકમાટ ઉપજાવે એવા પદાર્થો ખાવાથી, આમાશયની અન્દર રહેલા દોષો ઉછળીને ઉપર આવે છે અને વારંવાર મુખદ્વારા બહાર પડે છે. અત્યન્ત પાતળા, અત્યન્ત સ્નિગ્ધ, ગન્ધાતા—મનને ન ગમે એવા, અને ખારા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, ક્વખતે જમવાથી, અતિ ભોજન કરવાથી કિંવા પ્રકૃતિને અનુકૂલ ન આવે એવા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી, શ્રમ કરવાથી, ભય લાગવાથી, શરીરમાં ખૂબ છૂટવાથી, ઉદ્વેગ થવાથી, અજીર્ણ થવાથી, પેટની અન્દર કૃમિ પડવાથી, ગર્ભની પીડાથી, ઉતાવળું જમવાથી, ભયંકર કાર્યો નજરે પડવાથી, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવ્યાજેવું થઇ જવાથી, ચોર-કાર આવતા બન્ધ થઇ જવાથી, મોઢામાંથી પાતળું અને ખારું પાણી છૂટવાથી, અને અન્ન તથા પાણીપર અત્યન્ત દ્વેષ પેદા થવાથી એક-દમ મુખ સ્પર્ધી આવેલા કે પો, મુખને આચ્છા-	

વિષય	પૃષ્ઠ
દન કરીને શરીરે હાલસવિલસ તથા જેવી પીડા પેદા કરે છે. ૫૦	
અભયાદિ શૃત. ૮૨	
અમૃતાદિ શૃત. ૮૧	
આમ્લાદિ ક્ષાણ. ૧૦૨	
કટુક્લાદિ ચૂર્ણ. ૧૧૪	
” ” પાકાન્તર. ૧૧૪	
” ” ૧૧૪	
કુમ્ભાણ્ડકાવલેહ. ૧૩૯	
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ. (શિશુ છર્દિ) ૧૧૧	
કૈરાતાદિ ક્વાથ. ૮૩	
ગુફચ્યાદિ ગળ્ ક્વાથ. ૭૯	
તાલીસાદિ ગુટિકા ૧૨૩	
તાલીસાદિ ચૂર્ણ. ૧૧૭	
” ચૂર્ણ. ૧૨૩	
દશમૂલાચિટ. ૧૭૪	
નિરમ્બલ કલક ૧૦૬	
નીલોત્પલાદિ હિમ ૧૦૪	
પટોલાદિ ગળ્ ક્વાથ ૮૨	
પુષ્પરાગ—પોખરાજની ભસ્મ ^૧ ૨૦૬	
મરીચાદિ હિમ. ૧૦૪	
મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ ૧૧૮	
મવાનીખાણ્ડવ ” ૧૨૨	
લોક્નાથ રસ ૨૨૫	
!વરેચન પ્રયોગ ^૨ ૨૭૧	
વિષા ચૂર્ણ ૧૧૪	
શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ, ૧૧૫	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—...	
સ્નાયુચર્માદિ કલક ધૂમપાન (વામન) ૩૦૭	
હેમગર્ભપોટલી રસ પહેલી વિધિ. ૨૨૯	
છર્દિનિરોધજ ઉદાવર્તઃ રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, ઉલટી આવતી અટકાવી રાખવાને લીધે, શરીરની અન્દર ખરજ આવવા માણ્ડે; ધાધર	

૧ પુષ્પરાગ—પોખરાજની ભસ્મના ગુણ.

૨ કથા રોગપર જીલાળ આપવો ?

વિષય પૃષ્ઠ
યદ્ય આલે; અન્નખાવાપર અરુચિ થાય; મોઢા-
પર કાળાં ચાઠાં પડે; સોજે યદ્ય આલે; પાણુ
રોગ થાય; તાવ આવી નય; કુષ્ઠ રોગ થાય;
મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું
થાય; અને વિસર્પ રોગ થાય. ... ૫૨

ઉદાવર્ત શબ્દનાં ઔષધો—

છર્દિસમુદ્ભવા તૃષ્ણા: રોગ ૧ લો—ઉલટીથી
ઉત્પન્ન થયેલ જે તરશ, તે. (તૃષ્ણા શબ્દ જુઓ) ૫૦

શ્લેષ્મ: રોગ ૧૦—(ક્ષય નાસા રોગ શબ્દ
જુઓ) ... ૬૨

શિત્ત શ્વાસ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, થોડી
થોડી વારે શક્તિના પ્રમાણમાં શ્વાસ લે, તથા
મુકે; વા અતિશય પીડા થવાથી, શ્વાસ લઈ
પણ ન શકે તેમ મૂકી પણ ન શકે; મર્મસ્થાનને
કોઈ ભેદતું હોય એવી પીડા થાય; પેટ ચઢી
આવે, પરસેવો વધ્યા કરે, મૂર્ચ્છા આવી નય,
મૂત્રાશયમાં ઢાહ થાય, આંખ ચક્ષ્ણવક્ષ્ણ કુર્મા
કરે, આંખ રાત્રી ચોળ થઈ નય, શ્વાસ લેતાં
તથા મૂક્તાં અત્યન્ત ક્ષીણ થઈ નય, ચિત્ત
ઉદ્વિગ્ન થઈ નય, મોઢું સ્વકાઈ નય, શરીરનો
રંગ ખલ્લાઈ નય, ખડક્યા કરે અને શરીરના
સાન્ધાઓ શિથિલ થઈ નય. ... ૪૯

શ્વાસ શબ્દનાં ઔષધો—

શિત્ત સ્થોત્રણ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
શરીરનાપર શસ્ત્રાદિકનો સીધો વા આઠો ધા
વાગવાથી લાગ્યું ત્રણ પડે. ... ૫૫
ગાંગેરુકીમૂલ સ્વરસ. ... ૬૩

શિત્તાન્ત્ર કોષ્ઠ ભેદ: રોગ ૧ લો—શિત્તાન્ત્ર
કોષ્ઠ ભેદ શબ્દ જુઓ ... ૫૬

શિત્તાન્ત્ર કોષ્ઠ ભેદ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં
શસ્ત્રાદિકના વાગવાથી; કોઠાની અન્દરનું આન્તરડું
ટૂટી નય છે. ... ૫૬

કોષ્ઠભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

છેન્નવર રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં, શસ્ત્રા-
દિક વાગવાને લીધે, છેદ પડવાથી, તાવ આવી
જવાની સાથે વાયુ કોપાયમાન થઈને લોહીને

વિષય પૃષ્ઠ
કોષવાયું કરે, તેથી સોજે ચઢી આવે, શરીરનો
વર્ણ ફરી નય, શરીરમાં પીડા થાય તથા ખીબ
રોગો પણ ઉત્પન્ન થાય. ... ૪૭

અષ્ટવિધ ન્વર શબ્દના ઔષધો—
ન્વર શબ્દનાં ”

જઘન રજ:—વંક્ષણી ઉપરના અને કમ્બરની
આગલા ભાગમાં થનારો જે રોગ, તે. (પિડુમાંનો
જે રોગ, તે.)

અભયાદિ મોહક. ... ૨૭૪

જંધા કટિ ગ્રહ:—આ શબ્દ પૃષ્ઠ ૮૯ માં
રાસ્નાદિ ક્વાથમાં છે. તે ઓસડ કટિ અને
જંધા, એ બે રોગપર લખેલ છે.

જંધાગત રોગ:—આ રોગમાં, પગની પિણ્ડી
ઓની—ગોઠલીઓની અન્દર થનારો જે રોગ તે.
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૯

જંધાગ્રહ:—આ રોગમાં, પગની પિણ્ડીઓનું
પગની ગોઠલીઓનું જે ખેંચાવું—ચઢવું તે.

રાસ્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૯

જંધા રજ:—પગની પિણ્ડીઓનું—પગની
ગોઠલીઓનું જે ખેંચાવું, તે.

અજમોહાદિ ગુટિકા. ... ૧૨૨

,, ચૂર્ણ. ... ૧૨૬

જનુ: રોગ ૧ લો—(કુમ્ભિ શબ્દ જુઓ.) ૪૮

જઠર રોગ: રોગ ૧ લો—(ઉદર શબ્દ
જુઓ.) ... ૫૨

જઠરસંસ્થિત રોગ: રોગ ૧ લો—ઉદરમાંના
રોગો. (ઉદરરોગ શબ્દ જુઓ.) ૫૨

જઠરાગ્નિ વિકાર: રોગ ૧ લો—પેટમાં થયેલો
જે અગ્નિ વિકાર, તે. ... ૪૯

ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—

જતુમણિ સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૯ મો—
આ રોગમાં, કંદ રક્તને લીધે જન્મની સાથે
થયેલ, સ્નિગ્ધ, ઉપર ઉપસી આવેલ, અને કુ:ખે
એવું મણ્ડલ થઈ આવે. કોઈ આચાર્ય, આ
રોગને “લક્ષ્મ” એમ કહે છે. ભાષામાં “લાખુ”
એમ કહે છે. સ્ત્રી પુરુષના અમુક અંગપર અ

વિષય પૃષ્ઠ
વ્યાધિ શુભ અને અમુક અંગપર અશુભ ફલ
દેનારો કહેવાય છે. ... ૫૭

શુદ્ધ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

જરપિત્ત શ્વળ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
અત્તપિત્ત થવાથી શ્વળ નીકળે છે. આ શ્વળ,
અત્તપિત્તની ઉલટી થઈ જાય છે તરત મટી
જાય છે. ... ૫૧

અત્તપિત્ત શબ્દનાં ઔષધો—

જરાયુ કોષ ગર્ભજ રોગ: રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં, ગર્ભાશયની અન્દરની જે ઓળમાં
છાકરે વિષ્ટાયલું હોય, તે ઓળના કોષથી છાક-
રાને વિકાર થાય છે... ૬૫

ગર્ભજ રોગ (સ્ત્રીઓના રોગો) શબ્દનાં
ઔષધો—

જરા શોષ: રોગ ૬ ક્રો—(વાર્ધક્ય શોષ
શબ્દ જુઓ) ... ૪૯

જલસ્રાવ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્ર સન્ધિ રોગ:
રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલો વાયુ,
ઘોળા ડોળા અને પાંપણની સન્ધિની અન્દરથી
પાણીનો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે; સ્રાવ થવાથી, આંખ-
ની અન્દર ઠણકો થાય; આંખ રતારા પડે
અને આંખે સોળે ચઢી આવે. ... ૬૨

દાઘ્યાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૪

જલાદિદેવતોન્માદ ભૂતોન્માદ: રોગ ૧૪
મો—આ રોગમાં, જલદેવતા તથા સ્થલદેવતા
(આદિ શબ્દનો અર્થ સ્થલદેવતા ક્યો છે.) પ્રકોપ
પામે છે... ૫૧

ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—

જ્વાર્બુદ મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠ રોગ: રોગ
૯ મો—આ રોગમાં, વાત, કંકનાં પ્રકોપથી,
હોઠના પર પરપોટા સરખી અર્બુદ નામે ગાળ
થાય છે. ... ૬૦

મુખરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

જ્વોહર: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, સ્ને-
હાદિ પદાર્થો ખાય; અનુવાસન નામની અસ્તિ
મૂકાવે; ધણી ઉલટી કરે; ઘણો જીવાળ લાગે

વિષય પૃષ્ઠ
અને નિરુદ્ધઅસ્તિ મૂકાવે; એ પ્રમાણે વર્તનારો
મનુષ્ય, જે ટાટું પાણી પીએ તો પાણીને વેહે-
નારી નસો પોતાના કામમાં અશક્ત થઈ જાય;
જલ વહેનારી નસો, પોતાના કાર્યમાં અશક્ત
થવાથી, પેટમાં પાણી ભરાય; પાણી ભરાવાથી
ઉપલા ભાગમાં પેટ મોટું દેખાય; કુદરીની પાસેનું
પેટ ઘણું ઉચું દેખાય; ચારે કોર શ્વળ નીકળવા
સરખી વેઠના થવા માણે; પાણીથી ભરાયા સરખું
પેટ દેખાય, પાણીથી ભરાયલું પેટ પખાલની પેટે
લચકલચક હાલે અને રૂખકરૂખક શબ્દ કરે. ૫૨

ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—

જાત્ય:-(મુખનું) ખીટાઈજનું—અન્ધ થઈ જાય.
માતુલુકાદિ ક્વલ. ... ૩૧૪

જાતમ્ની થોનિરોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં
જે કે ગર્ભ રહે છે, તો પણ તે ગર્ભ, અટકાવ
આવવાને લીધે મરી જાય છે. ... ૬૫

થોનિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

જાનવો વાયુ: રોગ ૧૪ મો—કોષ્ટશીર્ષ વાત-
રોગ શબ્દ જુઓ

આ રોગ જમણે ગોઠણે થાય ત્યારે “જાનવો
વાયુ” એમ ભાષામાં કહે છે. ... ૫૮

જાનુગત રોગ:—આ રોગમાં, ગોઠણની અ-
ન્દર રોગ થાય છે.

કોષ્ટશીર્ષ વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

મહારાસ્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૯

જાનુ શ્વલ—ગોઠણમાં નીકળતાં શ્વળ.

સુદર્શન ચૂર્ણ. ... ૧૧૩

જાલગર્દભ સામાન્ય શુદ્ધરોગ: રોગ ૧૭ મો—
આ રોગમાં પિત્તની અન્દરથી સોજની પેટે
ફેલાનારો; પાતળો, જરાતરા પાકેલો, ઢાહવાળો
અને શરીરની અન્દર જ્વરને ઉત્પન્ન કરનારો
સોજ પેદા થાય છે. ... ૫૭

શુદ્ધ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

જાલિની પ્રમેહ પ્રટિકા: રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં તીક્ષ્ણ, ઢાહવાળો અને માંસના તન્તુ-
ઓથી વિષ્ટાયલી જેવી ફાડલીઓ થાય છે. ૫૩

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમેહપિટિકા શબ્દનાં ઔષધો—	
જિહ્વામયઃ રોગ ૧ લો—(જિહ્વા રોગઃ—	
મુખરોગાન્તર્ગત શબ્દ જ્યૈઓ ...	૬૦
જિહ્વા રુજઃ રોગ ૧ લો—(જિહ્વા રોગ—	
મુખરોગાન્તર્ગત શબ્દ જ્યૈઓ) જીભમાં થનારા	
રોગો ...	૬૦
જિહ્વારોગ (મુખરોગાન્તર્ગત)ઃ—જીભમાં	
થનારા રોગો ...	૬૦
ધરિમેદાદિ તૈલ (જિહ્વારુજ)	૧૬૧
ત્રિકલા મોદક (જિહ્વામય)	૧૩૫
મધુર ધૂત (જિહ્વારુજ)	૧૫૧
મુખરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ચવાની ખાણડવ ચૂર્ણ (જિહ્વામય)	૧૨૨
જિહ્વાસ્તમ્ભ વાતરોગઃ રોગ ૧૧ મો—	
આ રોગમાં શબ્દનો ઉચ્ચાર કરનારી શિરામાં	
રહેલો વાયુ, જીભને અટકાવી રાખે છે, તેથી	
અન્ન ખાઈ શકાય નહિ, પાણી પી શકાય નહિ	
અને ઘોલી પાણુ શકાય નહિ. ...	૫૮
વાતરોગ શબ્દના ઔષધો—	
જીર્ણ જ્વરઃ—આ રોગમાં દ્વિદોષ વા ત્રિદોષ-	
થી અધિકદોષનાં લક્ષણોવાળો, ખાર દિવસ સ્વધી	
ન ઉતરનારો—ખાર દિવસ સ્વધી અણુઉતાર રહે-	
નારો અને ધીમા વેગવાળો તાવ આવે છે.	
અમૃતા હિમ ...	૧૦૪
ગુફ્થી ક્વાથ ...	૮૩
જ્વર શબ્દના ઔષધો—	
નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ ...	૮૪
પંચમૂલીક્ષીર શૂત (સર્વ જીર્ણજ્વર)	૯૮
વિરેચન પ્રયાગ ^૧	૨૭૧
જીવનાતનઃ—જીવન વધારનાર—	
નાગ—સીંસાંની ભરમ ^૨ ...	૧૮૬
જૂનો અતિસારઃ—ચિરંજીવિતાતિસાર શબ્દ	
જ્યૈઓ	
જૂનો પરમોઃ—ચિરંજીવ મેહ શબ્દ જ્યૈઓ.	

૧ કયા રોગપર જીલાખ આપવો ?

૨ નાગ—સીંસાંની ભરમના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
જૂન્મ્ભાનિરોધજ ઉદાવર્તઃ રોગ ૭ મો—આ	
રોગમાં બગાડું આવતું હોય તેને અટકાવી રાખ-	
વાને લીધે, ડોક અને ગળું જકડાઈ જઈને માથાંની	
અન્ધર વાતજન્ય વિકાર—પીડા થાય છે, તેથી	
નેત્ર રોગ, નાસિકા રોગ, મુખ રોગ અને કર્ણ	
રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ...	૫૨
ઉદાવર્ત શબ્દનાં ઔષધો—	
જ્વરઃ રોગ ૧—૨૫—આ રોગમાં, જ્વર	
આવવા પહેલાં આળસ આવવા માણે; મન	
અસ્થિર થઈ જાય; શરીર ભારે થઈ જાય; મોઢું	
ખેસ્વાદ થઈ જાય; જમવાપર અરુચિ રહે;	
બગાડાં આવ્યા કરે; આંખમાંથી પાણી વહ્યા	
કરે; શરીરે ત્રાડ થાય; અનાજ પચે નહિ; શરીર	
નિર્બળ થઈ જાય; નિદ્રા ઘણી આવે; રુંવાટાં	
ઉભાં થઈ જાય; શરીર શિથિલ થઈ જાય; પગની	
પિણ્ડીઓમાં કંઠતર થાય; મનમાં વ્હાનિ થાય;	
શિખામણુ દેનારાપર ક્રોધ વ્યાપે; ખાટા વા	
તીખા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય; સ્વાદવાળા પદાર્થો-	
પર દ્વેષ થાય; છોકરાંઓપર દ્વેષ થાય, અત્યંત	
તરસ લાગ્યા કરે; અપ્રિય શબ્દ પ્રિય લાગે,	
પ્રિય શબ્દ અપ્રિય લાગે; ટાઢ વાય તો પણુ અગ્નિ-	
નોતાપન ગમે. ધામ થાય તો પણુ તાપે; ટાઢા પ-	
દાર્થો ખાય; ઉનું ન ખાય; એ રીતે તાવ આવવાની	
અગાઉ શરીરની અન્ધર ચિહ્નો જણાય છે. ૪૬	
અગરત્ય હરીતક્યાવલેહ	૧૪૦
અષ્ટગુણ મણ્ડ	૧૦૦
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ	૧૧૨
આમ્રાદિ ફાણ્ડ	૧૦૨
ઉશીરાદિ જલપાન	૯૮
કટફલાદિ ક્વાથ	૮૩
„ ચૂર્ણ	૧૧૪
કટફલાદિ ચૂર્ણઃ—પાઠાન્તર	૧૧૪
„ „	૧૧૪
કુખાણ્ડકાવલેહ	૧૩૯
ગૈરિક-ગેરુ ^૧	૧૯૭

૧ ગૈરિક-ગેરુના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ચન્દનાદિ તલ	૧૬૪
જીવનીયગણ ચૂર્ણ	૧૧૨
તામ્ર ત્રામ્યાની ભસ્મ. ૧	૧૮૨
તાલીસાદિ ગુટિકા	૧૨૩
” ચૂર્ણ	૧૧૭
” ”	૧૨૩
ત્રિક્ષણપિપ્પલી ચૂર્ણ	૧૧૩
હાડિમાષક ”	૧૧૬
કેવઠાવાદિ ક્વાથ (પ્રસુતિજ્વર)	૮૪
ધન્વરૌ (ઉપવિષ) ૨	૨૧૬
ધાન્યકાદિ હિમ	૧૦૪
નારાયણ ચૂર્ણ	૧૧૮
” તૈલ	૧૫૪
પંચમૂલીક્ષીર શૃત	૯૮
પાનીયકલ્યાણ ધૂત	૧૪૭
પિપ્પલી ચૂર્ણ (બાલકોચિત જ્વર)	૧૧૦
મહાતિક્ત ધૂત	૧૪૮
ચવાની ખાણ્ડવ ચૂર્ણ	૧૨૨
રૌગહર રસ	૨૪૫
લાજમણ્ડ	૧૦૧
લોકનાથ રસ	૨૨૫
વમન પ્રયોગ ૩	૨૬૫
વર્ધમાનપિપ્પલી કલક	૧૦૫
વાસક સ્વરસ	૭૧
વાસાદિ ક્વાથ.	૮૭
વાસા હિમ	૧૦૪
વિપાચૂર્ણ.	૧૧૪
વૃષપત્ર પુટપાક	૭૬
વૈઘ્નન્ત-વરમરીની ભસ્મ ૪	૨૦૨
શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ	૧૧૪
સર્વ જ્વર શાબ્દનાં ઔષધો—	
સિતોષલાદિ ચૂર્ણ	૧૨૩

૧ તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મના ગુણ. ૨ રોષિલા ચન્દ્રા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૩ કયા રોગપર ઉલ્લેખી કર્ણવર્ધી ૪ વૈઘ્નન્ત-વરમરીની ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
સિદ્ધ ઉષ્ણોઠક ૧	૯૮
હિર્ણીયો ૨	૨૧૨
હીમિરાદિ ક્વાથ	૮૬
જ્વરાતિસાર: જ્વર તથા અતિસાર શાબ્દનું નિહાન જુઓ.	
અતિસાર શાબ્દનાં ઔષધો—	
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ (શિશુ રોગ)	૧૧૧
ગુલ્મ્યાદિ ક્વાથ	૮૫
નાગરાદિ ક્વાથ	૮૫
ઝાંખ આવવી:—પટલ શાબ્દ જુઓ.	
ઝાંખરવા:—ઝાંખની ઉપરના ભાગમાંથી ભસ્મરૂપર થઇને ઝાંખમાં ઝાંખ આવે, સોળે ચઢે અને કલતર થાય.	
નેત્ર રોગ શાબ્દનાં ઔષધો—	
ઝેર:—વિષ શાબ્દ જુઓ.	
ટાઢીઓ તાવ:—(શીતજ્વર શાબ્દ જુઓ)	
ડમરુ વાયુ: રોગ ૧૪ મો (કોષ્ટુશીર્ષ વાત-રોગ શાબ્દ જુઓ) આ રોગ ડાબે ગાઠણે થાય ત્યારે “ડમરુ વાયુ” એમ ભાષામાં કહે છે. ૫૮	
ડાઢીએ વાળ લાવનાર:—શ્મશ્રુણિ કેશોત્પા-દક શાબ્દ જુઓ.	
ડાઢીના વાળ ખરી પડવા:—શ્મશ્રુપ્રપાતન શાબ્દ જુઓ.	
તાન્ત્રિકા કર્ણરોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં કંક, પિત્ત અને રક્ત, એ ત્રણે કાષેને લીધે મિશ્ર થયેલો વાયુ, કાનની અન્દર રહેવાથી, વેણુ, વીણા આદિ વાળનાં સરખો શાબ્દ કાનની અન્દર થવા માણે છે. ... ૬૧	
કર્ણરોગ શાબ્દના ઔષધો—	
સ્વર્જિકાદિ તૈલ (કર્ણપ્રણાહ) ... ૩૩૭	
તન્દ્રા: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં હરેક ઇન્દ્રિ-યો, પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવામાં ઇચ્છા વગરની થઇ જાય; શરીર સુસ્ત થઇ જાય; બગાસાં આવ્યા કરે; થાકી જાય; આંખો થાય	

૧ સિદ્ધ ઉષ્ણોઠક કયા રોગપર લેવું ૨ રોષિલા હિંગળાના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
અને આંખે અન્ધારાં આવે; આ લક્ષણો ઉપરાન્ત ઉષ્ણી ઘેરાયલા સરખી આંખો જણાય. ૫૦	
અભયાદિ શૂત	૮૨
કેરાતાદિ કષાય	૮૩
જાતીપુષ્પાદિ રસક્રિયા	૩૬૩
કશમૂલા (શાલિપણ્ય)દિ ક્વાથ.	૮૨
નીલોત્પલાદિ વર્તિ (અતિ તન્દ્રા)	૩૬૨
રક્તસ્રાવ ^૧	૩૪૦
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સુદર્શન ચૂર્ણ	૧૧૩
સૈન્ધવાદિ નસ્ય ^૨	૨૯૭
તન્દ્રા કફ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં કફના પ્રકોપથી, ઝાંકા ખાધા કરે. ૫૯	
કફરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
તન્દ્રા ” ”	
તપ્ત નેત્ર રોગ: તપેલાં નેત્રો ને રોગ, તે:—આંખમાં ગરમી થવી.	
નેત્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
પ્રસાદનાંજન ^૩	૩૬૯
તમક શ્વાસ: રોગ ૨ ને—આ રોગમાં, વાયુ પ્રકોપ પામી, શિરાની અન્ધર પાછા ફરી, ડોક અને માંથાને પકડીલઇ, કફને ખેંચીને તીવ્ર વેગથી શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે; સળખમ કરે; કણ્ઠની અન્ધર ધુરધુર શબ્દ થવા માણે; ઉપર પ્રમાણે થવાને લીધે મૂઝાઈ આવી જાય; ભય થાય; ચેષ્ટા વગરનો થઇ જાય; કફ નીકળતી વખતે બહુ જ વેદના થાય; ઉધરસ આવતી વખતે બેશુદ્ધ જેવો ખળી જાય; કફ નીકળી ગયા પછી, બે ધડી સ્પર્ધી શરીરે સારુ લાગે; સ્વા ટાણે આતશય શ્વાસ ચઢે; પડખાભર થાય તો બરડો અને પાંસળાં સળજડ થઈ જાય; બેસે તે વખતે શરીરે જરા-તરા મુખ જેવું જણાય; ગરમાગરમ પઢાથો ખાવાની ઇચ્છા થાય; આંખો સ્થૂળ જાય; કપાળે પરસેવો વળે; મોઢું સ્વેદ થઈ જાય; શ્વાસ ચઢ-	

૧ કોનું લોહી કાઢવું? ૨ સૈન્ધવાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર હેવું? ૩ પ્રસાદનાંજન કયારે આંખનું?

વિષય	પૃષ્ઠ
વાને લીધે, ઉષ્ઠના પર બેસનારાની પેઠે આખું શરીર ટાલે; તથા વરસાદ, ટાઢ હવાવાળી જગ્યા, પૂર્વ દિશાનો વાયુ અને કફકારક પઢાથો એઓ-નું સેવન કરવાથી શ્વાસ ચઢી આવે; આ શ્વાસ ચામ્ય—પરાણે મટે એવો છે. ... ૪૯	
લવઙ્ગાદિ ચૂર્ણ	૧૧૭
વ્યાધાદિ ”	૧૧૧
શ્વાસ શબ્દનાં ઔષધો—	
તમસ:—આંખે અન્ધારાં આવવા માણે તે.	
તમોદર્શન પિત્તરોગ: રોગ ૩૮ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, આંખોએ અન્ધારાં આવે છે. ... ૫૯	
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
તરિયોતાવ: રોગ ૧૨ મો—ચાતુર્થિક જવર શબ્દ જુઓ ... ૪૭	
તર્પિણ:—તૃપ્ત કરનાર	
લવંગાદિ ચૂર્ણ	૧૧૭
તર્પિણી:—તૃપ્ત કરનારાં	
તણ્ડુલ કૃસરા	૯૯
” ચવાચૂ	”
તિલ કૃસરા	”
” ચવાચૂ	”
માયા કૃસરા	”
” ચવાચૂ	”
મુદ્ગ કૃસરા	”
” ચવાચૂ	”
વિલેપી ^૧	૧૦૦
તલ: રોગ ૯ મો—તિલકાલક સામાન્ય કુદ્ર રોગ શબ્દ જુઓ (શરીરપર જે કાળા તલ થાય, તે)... ૫૭	
તાપ:—પીડા	
લઘુસ્વચિકાભરણ રસ	૨૩૨
લોઠ્ઠનાથ રસ	૨૨૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	

૧ વિલેપીના ગુણો.

વિષય **પૃષ્ઠ**
તારુણ્યપિટિકા: રોગ ૨૯ મો—(મુખદ્વપિકા સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દ બ્વ્યો ... ૫૭
તાલુકલ્પ બાલરોગ: રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં બાળકના તાળવામાંના માંસની અન્દર કફ કોપાયમાન થઈ, માથાના મધ્યમાં આવેલી તાળવામાં ઘાણી પાડે; નીચેના ભાગનું તાળવું લયથી પડે; તેને લીધે બાળક—છોકરું મોઢામાં ધાઈ લઈ ન શકે. કોઈ છોકરું મોઢામાં ધાઈ લે, તો પણ માણડ માણડ ધાવી શકે; પાતળા ઝાડા થાય; તરશ લાગ્યા કરે; આંખ, મોઢું અને ગળું, કુખ્યા કરે; ડોક નમી ન્તય; અને પીથેલું કૂધ ઓછી કાઢે. ... ૬૬

બાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તાલુપાક મુખરોગાન્તર્ગત તાલુરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં પિત્તના પ્રકોપથી, તાળવાંની અન્દર, અત્યન્ત ભયંકર જેખાવની પાકેલી ફેાડલીઓ થઈ આવીને પછી તેની અન્દર, અતિશય વેદના સાથે પડે પણ વહેવા માણડે. ૬૦
વમન પ્રયોગ ૨૬૫
તાલુ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

તાલુપિટિકા મુખરોગાન્તર્ગત તાલુરોગ: રોગ ૨૯—આ રોગમાં વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, તાળવાની અન્દરનો માંસ બગડીને પછી તે જગાએ ખડખડી, ઘાટી, અને પડે વહેનારી ઘણીક ફેાડલીઓ થઈ આવે. ... ૬૦

તાલુ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

તાલુ રોગ: રોગ ૧ લો—(મુખરોગાન્તર્ગત) તાળવામાં થનારા રોગ ... ૬૦
ધરિમેદાહિ તૈલ ૧૬૧
ત્રિકલા મોદક ૧૩૫

મુખરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તાલુશોષ મુખરોગાન્તર્ગત તાલુરોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં વાયુના પ્રકોપથી, તાળવું

૧ કયા રોગોપર ઉલ્લી કરાવવી ?

વિષય **પૃષ્ઠ**
સાવ સ્કુંડ થઈ જઈ, પછી તેમાં ચીરા પડીને ભયંકર પ્રકારનો શ્વાસ ચડી આવે. ૬૦
તાલુ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

તાલુસંહતિ મુખરોગાન્તર્ગત તાલુરોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, કફપ્રકોપથી, તાળવાંની અન્દરના ભાગનું માંસ બગડી જઈને પછી સ્વચ્છ આવે પણ તે સોજામાં વેદના ન થાય. ૬૦

તાલુ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

તાવ: રોગ ૧ લો—જ્વર શબ્દ બ્વ્યો ૪૬
તિક્તાકામિતા કફરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં કફના પ્રકોપથી, કડવા પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય. ... ૫૯

કફ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તિક્તાસ્થતા પિત્તરોગ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં, પિત્તપ્રકોપથી, મોઢું કડવું થઈ ન્તય. ૫૯
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તિમિર રોગ: રોગ ૧ લો—(નિત્રરોગાન્તર્ગત)—આ રોગમાં, શિરાને વહેનારી નાડીને અનુસરનારા વાતાહિ કોષો, પહેલા પડદાની અન્દર જઈને રહ્યા હોય તો, કારણ વગર, તે રોગીને, કોઈ વખત રૂપ બરોબર ન દેખાય; અને કોઈ વખત બરોબર દેખાય; તે વાતાહિ કોષો, બીજા પડદાની અન્દર જઈને રહ્યા હોય તો, ન હોય તેવો પદાર્થ દેખાય: પાસે રહેલો પદાર્થ માણડ માણડ દેખાય; દૂર રહેલો ઝીણા પદાર્થ ન દેખાય; દૂર રહેલું રૂપ પાસે છે, એમ લાગે; અને પાસે રહેલું રૂપ દૂર છે એમ લાગે; બીજા પડદામાં જઈને રહેલા તે કોષો, મણડ-લાકાર હોય તો મણડલની પેઠે દેખાય; દૃષ્ટિના મધ્યમાં તે કોષો રહ્યા હોય તો એક વસ્તુનાં બે રૂપો દેખાય; દૃષ્ટિના મધ્યમાં તે કોષો ઘણા પ્રકારના હોય તો, એક વસ્તુનાં ઘણાંક રૂપો દેખાય; દૃષ્ટિના અન્દરના ભાગમાં તે કોષો ગયા હોય તો નાની વસ્તુ મોટી દેખાય; અને મોટી વસ્તુ

વિષય પૃષ્ઠ
નાની દેખાય; દષ્ટિની નીચેના ભાગમાં તે દોષો ગયા હોય તો, પાસે પડેલી વસ્તુ ન દેખાય; દષ્ટિના ઉપરના ભાગમાં તે દોષો ગયા હોય તો, છેદ પડેલી વસ્તુ ન દેખાય; અને દષ્ટિના પડખાના ભાગમાં દોષો ગયા હોય તો પડખા-ભર પડેલી વસ્તુ ન દેખાય. ... ૬૩

ગુફ્ફની સ્વરસાદિ રસક્રિયા ... ૩૬૪

અન્દ્રોદયાવર્તિ ... ૩૬૧

તર્પણ પ્રયોગ ... ૩૫૪

ત્રિકલા ધૃત ... ૧૫૦

પાણિતલસ્પર્શપ્રયોગ ... ૩૬૮

પુનર્નવા તૈલાંજન ... ૩૬૫

રોપણી કુસુમિકા વર્તિ ... ૩૬૨

લેખની રસક્રિયા ... ૩૬૩

સ્નેહપાન^૧ ... ૨૫૬

તિર્થકક્ષિત અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં સાન્ધ્યાઓમાંનું એક હાડકું, સાન્ધ્યાનું સ્થાન છોડીને વાંકું થઈ જવાથી તીવ્ર પીડા થાય ... ૫૫

અસ્થિભંગ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

તિલકાલક શ્વેત: રોગ ૨૨ મો—આ રોગમાં કાળા વા ચિત્રવિચિત્ર રંગના ઝેરવાળા શ્વેતોને—જવડાઓનો લેપ, શિશ્નના પર કરવાથી, આખું, શિશ્ન પાકી જાય, શિશ્નનું સર્વ માંસ કાળા તલના સરખું કાળું થઈ જઈને પછી તે સડીને વૃદ્ધી પડવા માણે છે. આ રોગ ત્રિદોષજનિત છે. ૫૬

શ્વેત શબ્દનાં ઔષધો—

તિલકાલક સામાન્ય શુદ્ર રોગ: રોગ ૬ મો—આ રોગમાં વાતાહિના પ્રકોપ પામવાથી, તલના જેવડા, ન કુ:ખે એવા, કાળા ડાંધો, ચામડીના પર પડે છે. આ રોગ “તલ” એ નામે ભાષામાં કહેવાય છે. ... ૫૬

શુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તીવ્ર વાતજ્વર:—વાતજ્વર શબ્દ બુદ્ધિ શાલિપણ્યાદિ ક્વાથ ... ૭૯

૧ કયાં કયાં મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
તીક્ષ્ણાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં, હૃસ્મેશાં ખાવાના નિયમના કરતાં વધારે ખાધેલું અન્ન પણ સુખેથી પચી જાય છે. આ રોગ, પિત્તમાંથી થતા ચાલીશ રોગોમાંના ઔષ-ચોષ આદિ દરદો પેદા કરે છે. ૪૯

અનુવાસન ખરિત^૧ ... ૨૭૮

ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—

તુણ્ડિકરી મુખરોગાન્તર્ગત ગલરોગ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં, ગળાંની અન્દર આવેલી હડપચીના સાન્ધ્યામાં, સ્નાં ઝીણડવાંના સરખો થોડો વેદનાવાળો, કંઠણ, ઘણા ઠણકા મારે એવો, સોયો ખોંચ્યા સરખો વેદનાવાળો, દાહ કરનારો અને પાકેલાં સરખો સોને થઈ આવે છે. ૬૦

ગલ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

તુલ્યવહ્નિજ્વર: રોગ ૧ લો—પ્લુપ્તવહ્નિજ્વર શબ્દ બુદ્ધિ ... ૫૫

તૂની વાતરોગ: રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં વાયુ, પ્રકોપ પામી, મલાશય અને મૂત્રાશયમાં અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન કરી, નીચેના ભાગમાં દાખલ થઈને ગુદા અને ઉપસ્થ (સ્ત્રી પુરુષનાં ગુહસ્થાન)માં કુવારેથી ચીરવા સરખી પીડા કરે. ... ૫૮

અજમોઢાદિ ગુટિકા ... ૧૨૨

અજમોઢાદિ ચૂર્ણ ... ૧૨૧

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તુટ: રોગ ૧ લો—તુળા શબ્દ બુદ્ધિ ૫૦

તૂતીયક જ્વર: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, એક દિવસને આન્તરે ગમે ત્યારે ઠાઠ ચઢી આવે; ખીન્ને કોઈ રોગ મટી ગયા પછી ન ખાવા લાયક પદાર્થો ખાવાથી પણ આ તાવ આવી જાય; તાવ આવે કે તરત ત્રિદોષો કોપાયમાન થાય; ત્રિદોષના કોપથી ત્રિદોષમાં રહેલું પિત્ત પોતે એકલું વાત કંદમાંથી છૂટું પડીને ઠાઠની વા દાહની સાથે જ્વર આણે; ઠાઠની સાથેના

૧ અનુવાસન ખરિત કોને મારવી ? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
તાવમાં, પહેલાં ટાઢ આવે; ટાઢ આવ્યાને શોડાક વખત થયા પછી જેમ જેમ ટાઢ ચોછી વાય, તેમ તેમ શરીરની અન્દર તાવ ભરાવા માણે; ઉલટી થવા માણે; મૂઝાઈ આવી નય; મઠ ચઢે; તરશ લાગ્યા કરે અને બાકીનાં બીજા અર્ધાં લક્ષણો સન્નિપાત જ્વર પ્રમાણે થવા માણે. ૪૬	
ગુફ્યાદિ ક્વાથ ...	૮૫
જ્વર શમ્બનાં ઔષધો-	
પટોલાદિ ,, ...	૮૫
પાનીચક્ટ્યાણુ ધૂત ...	૧૪૭
શીતજ્વરારિ રસ ...	૨૨૪
તુષિ કફ રોગ: રોગ ૧૮ મો-આરોગમાં, કફપ્રકોપથી આખો દિવસ પેટ ધરાણા સરખું લાગે:-ભોજન કરવાની ઇચ્છા ન થાય. ૫૯	
કફ રોગ શમ્બનાં ઔષધો-	
તુષા: રોગ ૧ લો-તુષ્ણા શમ્બ જ્વરો. ૫૦	
તુષ્ણા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં ભય થાય; બ્રમ પડે; બળ નાશ પામે; ખાટા, તીખા પદાર્થો ખાય; ક્રોધ અને ઉપવાસ કરે; એ પ્રમાણે વર્તનારા મનુષ્યનાં કોપાયમાન થયેલાં વાતપિત્ત તાળતું, મૂત્રાશય, જીભ, ગળું અને રસવાહિની ધમની નાડીને સ્પર્શી નાંખીને તરશને ઉત્પન્ન કરે. કફ, આમ અને અન્ન એઓથી જો કે તાળતું વગેરે સ્પર્શતાં નથી, તોપણ રસવાહિની ધમની કંકાદિકથી દૂષિત થાય ત્યારે જ આ રોગ થાય. ...	૫૦
અભયાદિ શૂત. ...	૮૨
અમૃતાદિ ,, ...	૮૧
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ...	૧૧૨
આમ્લાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮
આમ્લાદિ ક્ષાણ. ...	૧૦૨
ઉશીરાદિ જલપાન. ...	૯૮
કુમાણુકાવલેહ ...	૧૩૯
ગુફ્યાદિ ક્વાથ ...	૮૫
,, ગણકવાથ ...	૭૯
અવનપ્રાણાવલેહ (જીવન). ...	૧૩૮

વિષય	પૃષ્ઠ
જીવનીચગણ ચૂર્ણ. ...	૧૧૨
દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ ...	૮૦
ધાન્યાદિમન્ય. (છર્દિસમુદ્ભવા)	૨૬૯
ધાન્યાક હિમ. ...	૧૦૪
ધાન્યાકાદિ
નિરુહ અસ્તિ ^૧ ...	૨૮૬
નીલોત્પલાદિ હિમ. ...	૧૦૪
પ્રતિમર્શ નસ્ય ^૨ ...	૩૦૦
મધુકવલ. ...	૩૧૩
,, ગણકવાથ ...	૩૧૦
,, પ્રતિસારણ. ...	૩૧૨
મધુકાદિ ક્ષાણ. ...	૧૦૨
,, ,, ...	૧૦૨
,, હિમ
મરીયાદિ હિમ ...	૧૦૪
યવમન્ય. ...	૧૦૩
લાજમણ (પિપાસા) ...	૧૦૧
વસન્તકુમાર રસ. (પ્રસ્તાવના). ૨૫૯ પછી સર્વ રોગ શમ્બનાં ઔષધો-	
સુહર્શન ચૂર્ણ. ...	૧૧૩
તુષ્ણાનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં પાણીની તરશ લાગ્યા છતાં, પાણી ન પીવાથી, ગળું તથા મોઢું સ્પર્શવા માણે; કાને બેહેલેલાં થાય અને હૃદયમાં પીડા થાય. ૫૨	
ઉદાવર્ત શમ્બનાં ઔષધો-	
તુષ્ણા નિરોધજ કાહ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, તરશ લાગ્યા છતાં પાણી ન પીવાથી, પાણીના જેવી શરીરની અન્દરની ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ જઈ. પિત્તની ગરમી વૃદ્ધિ પામીને) પછી તે, શરીરની બહાર અને અન્દરથી કાહ ઉત્પન્ન કરે; તેથી, વખતે બેથુદ્ધ થઈ નય; ગળું, તાળતું અને હોડો, સાવ સ્પર્શ ટાટ થઈ નય; અને કુતરાની માફક જીભને બહાર કાઢી નાંખીને ધૂજવા માણે. ...	૫૧

૧ નિરુહ અસ્તિ કાને મારવી ? ૨ કયા રોગપર પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
ઢાહ શબ્દનાં ઔષધો—	
તેજપ્રદઃ—તેજ દેનાર.	
દશમુલાદિષ્ટ ૧૭૪	
તેજદ્રેષ પિત્તરોગઃ રોગ ૨૯ મો—આ રોગમાં	
પિત્તપ્રકોપથી, અગ્નિ અને ચર્યનું તેજ સહન	
થઈ શકે નહિ. ૫૯	
પિત્ત રોગ શબ્દના ઔષધો—	
તોદ વાતરોગઃ રોગ ૭૪ મો—આ રોગમાં	
વાયુના પ્રકોપથી, શરીરની અન્દર સોઈખોર્યા	
સરખી પીડા થવા માણ્ડે છે. ૫૮	
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
તોચળ રજઃ—પાણી લાગવા સમ્બંધી રોગ.	
લોહ રસ. ૨૫૦	
ત્રયોદશ સન્નિપાતઃ—તેરે સન્નિપાત રોગ.	
પિપ્પલ્યાદિ કષાય. ૮૩	
ત્રિક્રમ્હઃ—વાંસા આદિસ્થાનનાં ત્રણ હાડ-	
કાંની સન્ધિના ભાગનું જે અસાઈ જવું, તે.	
લાક્ષાદિ તેલ. ૧૫૩	
ત્રિકથળઃ—વાંસા આદિસ્થાનનાં ત્રણ હાડ-	
કાંની સન્ધિના ભાગમાં નીકળતું એવું જે થળ તે.	
સુદર્શન ચૂર્ણ. ૧૧૩	
ત્રિદોષઃ—વાતાદિ ત્રણે દોષોનું જે પ્રકોપ	
પામવું, તે.	
અંજન રસ (સન્નિપાત) ૨૩૪	
અભ્યાદિ કર્ક. (ત્રિદોષ.) ૧૦૮	
અબ્રક ભસ્મ ,, ૧ ૧૯૬	
અવપીડ નસ્ય. (સન્નિપાત) ૨ ૨૯૬	
અષ્ટગુણ મણ્ડ. (સર્વ દોષ.) ૧૦૦	
ઉન્મત્ત રસ. (સન્નિપાત.) ૨૩૩	
કાલકૂટ વિષ. (ત્રિદોષ.) ૩ ૨૧૫	
તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મ	
(ત્રિદોષ.) ૪ ૧૯૩	
ત્રિક્ષ્વામોહક. (ત્રિદોષ પ્રલવામય.) ૧૩૫	
પ્રતીપક વિષ. (ત્રિદોષ.) ૩ ૨૧૫	

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. ૨ અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ? ૩ નવે વિષોના ગુણ. ૪ તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રથમન નસ્ય. (વિસંજ) ૧ ૨૯૬	
બ્રહ્મપુત્ર વિષ (ત્રિદોષ.) ૨ ૨૧૫	
યોગરાજ ગુચ્છ. (ત્રિદોષ) ૧૩૨	
લવંગાદિ ચૂર્ણ. (,) ૧૧૭	
વત્સનાભ—વછનાગ વિષ. ૨ ૨૧૫	
વૈકાન્ત—તરમરીની ભસ્મ ૩ (ત્રિદોષ) ૨૦૫	
શૂંગક વિષ. ,, ૨૧૩	
સકતુક વિષ. ,, ૨૧૪	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સુદર્શન ચૂર્ણ. (દોષત્રય.) ૧૧૩	
સૌરાષ્ટ્રિક વિષ, (ત્રિદોષ) ૨ ૨૧૪	
સ્નેહસ્થ અલપા માત્રા. (સ્વલપદોષ	
પ્રજિત.) ૪ ૨૫૩	
સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખીની ભસ્મ	
(ત્રિદોષ.) ૫ ૧૯૨	
હારિદ્ર વિષ. ૨ ,, ૨૧૫	
હાલાહલ, ૨ ,, "	
ત્રિદોષ ગુહ્મઃ રોગ ૭ મો—સન્નિપાત ગુહ્મ	
શબ્દ બુઝ્યો ૫૨	
ત્રિદોષ છર્દિઃ રોગ ૫ મો—સન્નિપાત છર્દિ	
શબ્દ બુઝ્યો ૫૦	
ત્રિદોષજ મુખપાકઃ રોગ ૫ મો—સન્નિપાત	
મુખપાક મુખરોગાન્તર્ગત મુખાન્તઃ સમ્ભવ રોગ	
શબ્દ બુઝ્યો ૬૧	
ત્રિદોષ જ્વરઃ રોગ ૭ મો—સન્નિપાત જ્વર	
શબ્દ બુઝ્યો ૪૬	
ત્રિદોષ તૃષ્ણાઃ રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,	
ત્રિદોષનાં લક્ષણો જણાય છે. ૫૦	
તૃષ્ણા શબ્દનાં ઔષધો—	
ત્રિદોષ ક્ષયિત શોષિતસ્ત્રાવઃ—ત્રિદોષથી	
ક્ષયિત થયેલાં લોહીનું જે કાઢવું, તે.	
પદક્રિયા ૬ ૩૪૨	

૧ પ્રથમન નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ? ૨ નવે વિષોના ગુણ. ૩ વૈકાન્ત—તરમરીની ભસ્મના ગુણ. ૪ અલપામાત્રાના ગુણ. ૫ સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખીની ભસ્મના ગુણ. ૬ ત્રિદોષ દુષ્ટ રક્ત સાથી કાઢવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
ત્રિદોષ નાશીત્રણ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
દાહ થાય; તાવ આવે; શ્વાસ થઈ આવે; મૂત્રછાં
આવી નય: મોઢું સ્કાય; અને એ ઉપરાન્ત
ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જણાય. ... ૫૫
ત્રણ શબ્દના ઔષધો—

ત્રિદોષ પાણ્ડુ રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષના પ્રકોપથી તાવ આવી નય; અન્ન
આવાપર અરુચિ થાય; મોઢામાં પાણી આવીને
છીબકા આવ્યા સરખું થાય; ઉલટી આવ્યા કરે;
તરશ લાગ્યા કરે અને ગ્લાનિ થાય. ૪૮
પાણ્ડુ શબ્દના ઔષધો—

ત્રિદોષ પ્રભવામય:—ત્રણે દોષોમાંથી થયેલો
જે રોગ, તે, (ત્રિદોષ શબ્દ જ્ઞાઓ.)

ત્રિદોષ મદ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં;
ત્રિદોષનાં લક્ષણો જણાય છે. ... ૫૦
મદ શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષ મદાત્મય:—રોગ ૪ થો આ રોગમાં
ત્રિદોષનાં લક્ષણો જણાય છે. ... ૫૦
મદાત્મય શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષ શેહિણી મુખરોગાન્તર્ગત ગલ રોગ:
રોગ ૪ થો—ત્રિદોષના પ્રકોપથી ગળામાં ઉણ્ડા-
શ્વના ભાગમાં પડવાળામાં સના કોણટાઓ થઈ
આવે છે- આ રોગ: તરત જીવ લે છે. ૬૦
ગલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષ લિંગનાશ નેત્ર રોગાન્તર્ગત લિર્જ-
નાશ રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, ત્રણે
દોષોનાં લક્ષણો હોવાથી, દષ્ટિમણ્ડળની અન્દર
બરેહ તરેહના રંગો દેખાય. ... ૬૩
નેત્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

લિંગનાશ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગના ઔષધો-
ત્રિદોષ વિદ્રધિ: રોગ ૬ હો—આ રોગમાં,
ઘણાં પ્રકારની પીડા કરવા વાળી; પાક્યા પછી
ચણા પ્રકારે પડે વહેનારી નાના પ્રકારના વર્ણુની;
ઘણ્ટની પેઠે લટકતી; વિષમ એટલે અનેક
પ્રકારે નાની મોટી થનારી; કાક વખતે જ પાક-

વિષય પૃષ્ઠ
નારી અને કોક વખતે તો ન જ પાકનારી
વિદ્રધિ—ગાણ્ડ થાય છે. ... ૫૪

વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—
ત્રિદોષ શોથ ભેદ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રિદોષનાં ભેગાં લ-
ક્ષણો જણવાં. ... ૫૩
શોથ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષોદર: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
આખા શરીરે દાહ થવા માણ્ડે; હરમેશાં મૂત્રછાં
આવે; શરીરે ઘોળો થઈ નય; શરીરે ફબળો
થવા માણ્ડે અને પરિશ્રમ કરે ત્યારે શોષ
પડવા માણ્ડે. આ રોગ, ટાઢો પવન બહુ ફુંકતો
હોય તે સમે વા વરસાદનાં ઝાપટાં પડતાં
હોય, તે સમે ઘણું ફરીને પ્રકોપ પામે. વળી
નખ, વાળ, મૂત્ર, વિષ્ણ અને અટકાવાદિ પદાર્થો,
ખાવા પીવાના પદાર્થમાં મેળવીને વ્યભિચા-
રિણી સ્ત્રીદ્વારા ખાધામાં આવે; શત્રુદ્વારા વિષ
ખાધામાં આવે; સર્પનાં સરખાં ઝેરી જનાવરો
કે જે પાણીમાં રહેતાં હોય વા જે પાણી, ખર,
પાન્દડાં આદિ કચરો પડવાથી ગન્ધાઈ ગયું
હોય, તેવું પાણી પીવામાં આવે; ધીમી અસર
કરનારું વિષ ખાવામાં આવે; એ સર્વ કાર-
ણોથી, રક્ત સાથે ત્રિદોષો પ્રકોપ પામે તેને લીધે
અત્યંત ભયંકર આ ઉદરરોગ થઈ આવે. ૫૨

ત્રિદોષાતિસાર: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
ઉપર કહેલા ત્રિદોષનાં લક્ષણો વાળો; હુકમની
ચરખીના સરખો, માંસ ધોવાનાં પાણી જેવો
અથવા અનેક રંગનો ઝાડો આવે; તન્દ્રા રહે;
મોહ થાય; ગ્લાનિ થાય અને મોઢું સ્કાવા
માણ્ડે છે... ... ૪૭

પુંગુતા વાત: રોગ ૧૬ મો—આ રોગમાં,
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, કમ્બરની અન્દર રહીને
પછી બન્ને સાથળોની મોટી રગોને ખેંચવા
માણ્ડે, તેથી પગો લૂલા થઈ નય. ૫૮

પટલ:—આંખે જે પડળ આવવાં, તે.
ચન્દ્રોદયા વર્તિ... ... ૩૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રિક્ષ્ણા ધૃત. ...	૧૫૦
પથ્યાદિ ક્વાથ. ...	૬૨

પદ્મારુણુ આલ રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં, આલક્ષના માથામાં કે અસ્તિમાં ત્રણે દોષોને લીધે રતવા થઈ આવે છે; તેનો, રાત્રી કમળના સરખો રંગ હોય છે; આ રોગ માથામાંથી ઉત્પન્ન થઈને આંખ ઉપરના રસ્તેથી હૃદય સુધી ફેલાય છે—વા અસ્તિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, ઉપરના ભાગવાળા હૃદય સુધી ફેલાઈને પછી પાછો નીચેના ભાગમાં રહેલી ગુદા સુધી આવે છે. આ રોગથી છોકરું કવચિત બચે છે. ભાષામાં આ રોગને “રતવા” કહે છે. ... ૬૬

પક્ષિની કણ્ઠક કુદ્રોગ: રોગ ૨૬ મો—આ રોગમાં, કંઈ વાતના પ્રકોપ પામવાથી, કમળના કાણટા સરખા કાણટાથી ભરેલું, ગોળાકાર, પાણ્ડુ રંગનું અને ખરજ આલ્યા કરે એવું મણુળ થાય છે. ... ૫૬

પનસિકા કુદ્રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, વાત કંદના પ્રકોપથી, કાનની અન્દર, ડાણુસની ગોઠલીના આકારની કણ્ઠ કોણલી થઈ આવીને પછી તેની અન્દર બહુ ડાણુકા મારે છે. ભોજના મતે તો આ રોગ કાનની બહાર થાય છે. ૫૬

પરમહ મહાત્મ્ય રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, નાક વગેરે સ્થાનથી, કંઈ પડવા માણ્ડે; શરીર ભારે સલ થઈ જાય; મોઢું ગળ્યું થઈ જાય; ઝાડો પેશાબ બન્ધ થઈ જાય; ઝાંકા આવ્યા કરે; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; તરશ લાગ્યા કરે તથા માંથામાં અને સાંધાઓમાં કાપ્યા સરખી વેદના થાય છે. ... ૫૦

પરમો: મેહ શમ્બ બ્ધ્યો ... ૫૩

પરવાળાં:—ઉત્કલિષ્ઠ વર્મેરોગ શમ્બ બ્ધ્યો.

પરિણામશૂળ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પોતાની મેળે કોપાયમાન થયેલો વાયુ, કંઈ પિત્તની પાસે જઈ, તેમને ઘેરી લઈ, બળવાન થઈને પછી શૂળ ઉત્પન્ન કરે; આ શૂળ ખાધેલું અન્ન પચવા ટાલે નીકળે છે. આ શૂળની અન્દર

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્ત વધારે હોય છે. વળી આ શૂળ, પડખાં, વાંસો, પેટ, નાભિ, અસ્તિ, સ્તનનો મધ્યભાગ અને વાંસાનો મૂળ ભાગ, એ સર્વ સ્થળે નીકળે છે. આ શૂળ, જમ્યા પછી, ઉલટી થયા પછી વા અન્ન પચી ગયા પછી નીકળતું બન્ધ થાય છે. ...	૫૧

વિષયુકાન્તાજટા કંદક. ...	૧૦૭
શુષ્કયાદિ , , ...	૧૦૭

પરિપોટ કર્ણપાલી રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, ઝુંવાળા મનુષ્યના કાનને ટોચી, છિદ્ર પાડીને પછી તે છિદ્રને ધીમે ધીમે ન વધારતાં, મોરપીંછ આદિની સળાઓ ખોસીને એકદમ મોઢું કરી દેવામાં આવે તો, વાયુ, કોપાયમાન થઈ, કાનની કોરપર સોળે આવે; તે સોળે રાત્રી રંગનો, પીડા કરનારો અને ઉપરની ચામડીની અન્દર જરાતરા ફાટલો હોય છે. ૬૧

પરિપ્લુતા યોનિ રોગ: રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં, પિત્ત પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીએ, પુરુષને સંગ કરવા ટાલે, પોતાને આવતી છીંક અને ઓઠકારને અટકાવી રાખવાથી, તે સ્ત્રીનો વાયુ, પિત્ત સાથે ભળી જઈ, કોપાયમાન થઈને પછી તે સ્ત્રીની યોનિને દોષવાળો કરે; તેથી તે સ્ત્રીની યોનિ સજ્જ જાય; યોનિથી કોઈ પણ વસ્તુનો સ્પર્શ સહન ન થાય; યોનિની અન્દર વેદના થાય; અન્દરથી આશમાની તથા પીળો અટકાવ વહ્યા કરે; અસ્તિની—કુણ્ડીની નીચેનો ભાગ અને પડખાં જડ થઈ જાય; અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય; અન્નપર રુચિ ન થાય; કમ્બરમાં તથા સાંધાઓમાં વેદના થાય સોઘ ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય અને તાવ પણ આવી જાય. ૬૫

પરિવર્તિકા શુક રોગ: ૧ રોગ ૨૪ મો—આ રોગમાં શિરને યોગવાથી વા તેનાપર કુંવાગવાથી, વ્યાન વાયુ, કોપાયમાન થઈ, ઇન્દ્રિયની કોથળીમાં ભરાઈને પછી તે ચામડીને ઉંચે ખેંચે;

૧ આ ગ્રન્થકારે શુકરોગમાં આ રોગ લીધો છે; પણ માધવમાં આ, કુદ્રોગમાં છે, વળી વાગભટ્ટે તો આ રોગ લીધો જ નથી.

વિષય પૃષ્ઠ
વાગવાથી ઇન્દ્રિય કોશ થયે; શિશ્નના ફૂલની નીચે
ગાણું બન્ધાય; તે ગાણમાં ઢાહ થાય; ઠણુકો
મારે અને કોઈ વખતે તે ગાણ પાકે. આ વ્યાધિ
વાતજન્ય છે પરંતુ જો ક્ષુબ્ધ હોય તો ગાણ
કઠણ થઈને પછી તેમાં ખરજ આવે. આના
સરખાં નિવૃત્ત શુક્રનાં લક્ષણ છે... ૫૬

પરિસ્ત્રાવી ભગન્દર: રોગ ૩ જો-આ રોગ
માં, પોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થયેલો ક્ષુ,
ગુહાની આસપાસ ઘોળાં રંગનો કઠણ ફેડલો
ઉત્પન્ન કરે; તે ફેડલો પાકે; પાક્યા પછી ફૂટે;
ફૂટ્યા પછી તેમાંથી ઘાટું પડે વહે; પડે વહેવા
માંથી પછી, તેની અન્દર અતિશય ચળ આવે;
તેની અન્દર ઠણુકો ચોછો મારે; અને હરમેશાં
વલ્લા જ કરે. ... ૫૫

પરિસ્ત્રાવી ઉદર: રોગ ૭ મો-ક્ષતોદર
શબ્દ જ્યોત્સના ... ૫૨

પરિક્ષિપી ભગન્દર: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
વાત પિત્તથી થયેલું ભગન્દર, ગુહાના છેડે,
નગરને જેવી રીતે ફરતી ખાઈ હોય, તેવા
આકારનું ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૫૫

પર્વાણી નેત્રસન્ધિ રોગ: રોગ ૪ જો-આ
રોગમાં, ડોળાના ઘોળા કાળા ભાગની સન્ધિ-
ની ઉપર, રાત્રી, ધીડી જેવડી, ઢાહક અને શુળ
મારનારી ફેડલો થઈ આવે; પછી તે ફૂટે અને
ફૂટ્યા પછી તેમાંથી લોહી વહેવા માણે. આ
રોગ રક્તજન્ય છે. ... ૬૨

પલિત:-પલિત કપાલરોગ શબ્દ જ્યોત્સના

પલિત-કપાલ રોગ: રોગ ૯ મો-આ રોગ-
માં, ક્રોધ, રોષ તથા શ્રમને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં,
શરીરની અન્દર પિત્ત તથા ગરમી, એ બન્ને,
મસ્તકની અન્દર જઈને વાળને ઘોળા કરે છે. ૬૨

અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ. ... ૧૪૦

અભ્યાદિ મોહક ... ૨૭૪

અબ્રક ભસ્મ^૧ ... ૧૯૫

૧ અબ્રક ભસ્મના સામાન્ય ગુણ. એ મધા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
અચારન્નદિ લેપ ... ૩૧૯
અશ્વગન્ધાદિ ચૂર્ણ ... ૧૨૫
ઇન્દ્રવારુણિકાબીજતૈલ લેપ... ૩૧૯
ધરિમેઢાદિ તૈલ ... ૧૬૧
કાકિની નસ્ય ... ૩૦૧
ગમ્ભારી ,, ... ૩૦૧
ભૂંગરાજ તૈલ ... ૧૬૧
પલિત્ય કપાલ રોગ: રોગ ૮ મો-પલિત
કપાલ રોગ શબ્દ જ્યોત્સના ... ૬૨

પક્ષધાતક:-પક્ષાધાત વાત રોગ શબ્દ જ્યોત્સના
પક્ષવધ વાત: રોગ ૧૩ મો-પક્ષાધાત વાત
શબ્દ જ્યોત્સના

પક્ષાધાત વાત રોગ: રોગ ૧૩ મો-આ
રોગમાં કોપાયમાન થયેલો વાયુ, શરીરનો અર્ધો
ભાગ ઘેરી લઈ, શિરા તથા સ્નાયુને શોષી
લઈને પછી શરીરનાં ડાખાં પડખાંને કેળમણાં
પડખાંને, હાલતું ચાલતું બન્ધ કરી દે; શરી-
રના સાન્ધ્યાઓનાં બન્ધનોને ઢીલાં ઢબ કરી
નાંખે; તેથી રોગીનું અર્ધું શરીર હરફર કરી ન
શકતાં લાકડાંની માફક જડ થઈ જાય; અને તે
જડ થયેલા શરીરને, ગમે તેવી રીતે સ્પર્શ કર્યાં
છતાં જરા જેટલું સ્પર્શજ્ઞાન ન થાય. ૫૮

નારાયણ તૈલ ... ૧૫૪

ન્યમ્રોધાદિગણ કવાથ ... ૯૨

પક્વકન્ઠ રસોન કલક. ... ૧૦૬

બૃહન્નજિષ્ઠાદિ કવાથ. ... ૯૫

મહારાસનાદિ કવાથ. ... ૮૯

માષાદિ તૈલ ... ૧૫૬

પક્ષમકોપ વર્ત્તરોગ: રોગ ૮ મો-(માધવ-
નિહાન):-પક્ષમરોધ વર્ત્તરોગ શબ્દ જ્યોત્સના

પક્ષમરોધ વર્ત્તરોગ: રોગ ૯ મો-આ
રોગમાં વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, આંખોની
પાંપણો સંકોચાઈ જવા સાથે, ખડબચણી થઈને
પછી, તે પાંપણનો અગ્રભાગ, આંખની અન્દર
પેશી જાય વા પાંપણના આગ્રભાગ વાળો કાપટા
સરખા તીક્ષ્ણ થઈ જઈને, આંખની અન્દરની

विषय

১৯

કાળી કીકીમાં ખુચીને વારંવાર ધસાય, સોઢ પ્રમાણે ખુચે, ખુચવાથી આંખ સ્વજ આવે, આંખ સ્વજના પછી અગ્નિ સરખો દાહ થાય, અને અગ્નિ સરખો દાહ થવાને લીધે આંખથી પવન આદિ સહન થઇ શકે નહિ. કદી તે ફંવારાં કાઢી નાંખે યા થોડા દિવસ સારું થયેલું જણાય પણ પાછાં તે ફંવારા ઉગે ત્યારે એમનું એમ જ થઇ રહે. ... ૬૨

પ્રથમપાત વર્તમાન: રોગ ૨ નો-આ રોગમાં
પાપણુની ચામડીમાં રહેનારું પિત્ત, કોપાયમાન
યદને પાંપણુના વાળને ખેરી નાંખે, આંખે
ખરજ આઁઆ કરે, અને આંખની અન્દર
કાલ થાય. ... ૬૨

उष्ण नेत्र रोग शल्हना औषधो—

नेत्र ,, ,, ,,

पक्ष्मशात वर्त्मरोगः रोग २ ज्ञे-पक्ष्मपात
वर्त्मरोग शब्द व्युत्थो। ... ६२

पक्षमार्शः राग ७ भो-वर्त्मर्शि वर्त्मराग
शब्द ज्ञेयो

પરિમાસંગ વર્ત્ત્તરોગઃ રોગ ૧૪ મો—આ
રોગમાં, પાંપણની તળે, અન્દરના ભાગમાં,
મોઢું હોવા છતાં, પાંપણની ઉપરના ભાગપર
ઉપસી આવેલી, રાતા રંગની અને મોટી ફેાડ-
કીઓ સન્નિપાતના દોષથી થઇ આવે, તેની
અન્દર ખરજ આવે, અને તે ફેાડલીઓની
આસપાસ ઝીણી ઝીણી બીછ ફેાડલીઓ પછ
થઇ આવે. આનાં બીજા નામે ઉત્તસંગપિટિકા,
ઉત્તસંગ અને વર્ત્ત્તરોગ છે. ... ૬૬

પાક ચોષ રોગ:-મુખરોગાન્તર્ગત ચોષ
રોગ શબ્દ જ્યો (હોઠોનું જે પાકવું તે.) ૬૨
રક્તસ્રાવ.^૧ ... ૩૪૦

वमन प्रयोग. (पैत्तिक नहि.)^२ २६५

सर्वं व्याप्तं रोगं शब्दनां औषधो—

पाकाल्य सर्वान्नि रोगः रोग ४ थे-आ
रोगमां, प्रकोप पाभेक्षा कङ्गे लीधे उाणामांना

૧ માનું ઘોઘી કાઢવું ? ૨ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી ?

विषय

३५

અધા કાળો ભાગપર છાદી વળે; ઘોળો ભાગ
ઉઘાડવીંચ થયા કરે, આખો ડાળો સજ્જ ભય,
ડાળાયછું પાણી ગળ્યા કરે, ફાહ થયા કરે,
આખે જેખાય નહિ અને ગમે તે વખતે વેઠના
થવા માણે. ૬૪

પાકરક્તવિકાર: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં શરીરમાંનું લોહી કોપાયમાન થવાથી, મોઢાંની અન્દર આન્દાં અને ફેફફડાંમાં થવા સાથે, અન્દરના ભાગમાં, મોઢું પાકી ગયા સરખું થઈ જાય. ૫૯

पांगणोः शैव १६ भो-पंगुता वात शम्भ
 न्यमो। ५८

પાયન-આમનું પાયન કરનાર અને જઠ-
રામિ પ્રદીપ્ત કરનાર.

गुह्यव्याप्ति इवाथ.

ગોમેઠ-રાહુરત્નની ભરમ.૧... ૨૦૬

પાણ્ડુ રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ધણો સ્ત્રીસંગ કરે; અત્યન્ત ખાટા અને ખારા પદાર્થો ખાય; ધણું મધ પીએ; અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થો ખાય; દિવસે સ્નહ નય; અને માટી ખાય; એ પ્રમાણે વર્તવાથી પિત્તપ્રધાન વાતાદિ દોષો, કોપાયમાન થઇને ક્ક, ચામડી, લોહી અને માંસ, એ સર્વને દોષવાળાં કરીને પછી ચામડીના પર ધોળો, પોળો અને લીલો રંગ ઉત્પન્ન કરે; તેમાં ધોળો, રંગ વિશેષ જણાય; શરીર તેજહીન થઇને ધોળું થઇ જાય; રસાદિ ધાતુઓ શિથિલ થઇ જાય; ઓજ, રક્ત અને મેઢ ઓછો થઇ જાય; આંખ પર સ્નહ ચઢી આવે; થોડું ઝોલી શકે; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; તાવ આવી જાય; શ્વાસ ચઢી આવે અને બ્રમ થાય. ... ૪૮

અભયાદિ મોહક

અચ લોહાની ભસ્મ^૨ ... ૧૮૬

૧ ગોમેઠ-રાહુરત્નની ભરમના ગુણ. એ મથાળામાં
આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ અથ લોહાની ભરમના
ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
આર-પીત્તળની ભરમ ^૧ ...	૧૮૪
ઉશીરાસવ ...	૧૬૮
કામદેવ ધૃત ...	૧૪૭
કુટબવલેહ ...	૧૪૧
કેશાર ગુગ્ગુલ ...	૧૩૩
અદિરાશિષ્ટ ...	૧૭૨
પાણિતલ રોમોત્પાદક:-હથેલિમાં પણ વાળ	
ઉગાડનાર	
હસ્તિદન્તમધ્યાદિ લેપ ...	૩૧૯
પાદણુ:-વાતપ્રવૃત્તિ વાત શબ્દ બુઝો	
પાદહર્ષવાત: રોગ ૨૧ મો-આ રોગમાં	
પગની અન્દર કફ વાતનો પ્રકોપ થઈ, ખાસી ચઢી, ગ્લુગ્લુ ગ્લુગ્લુ શબ્દ થઈને પછી તે પગ, બેહેરો ખોડ થઈ જાય. ...	૫૮
પાનવિબ્રમમદાત્યથ ભેદ: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં,	
હૃદયની તથા શરીરમાંના સર્વ અવયવોની અન્દર સોયો ખોચ્યા સરખી પીડા થાય; મુખમાંથી કફ પડે; ગળામાંથી ધુવાડો નીકળ્યાની માફક ગળું દાઝે; મૂર્છાઆવી જાય; ઉલટી થાય; તાવ આવી જાય; માથામાંથી શ્વેતો નીકળે; મોઢાંની અન્દરનો ભાગ કફને લીધે છવાઈ જાય; શરીરમાં દાહ થાય; સર્વ પ્રકારનાં મધો પીવાપર અપ્રેમ થાય અને અનેક પ્રકારના ખાવાના પદાર્થો પરથી પણ પ્રીતિ ઉઠી જાય. ૫૦	
પાનાજીર્ણ મદાત્યથ ભેદ: રોગ ૨ ને-આ રોગમાં,	
પેટ અતિ ચઢી આવે; ઉલટી થાય; ઓડ-કારો આવે; અને શરીરની અન્દર બળત્રા થાય. ૫૦	
પાનાત્યથ મદાત્યથ ભેદ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,	
હેડકી આવે; તાવ આવી જાય; ઉલટી થાય; શરીર દ્રૂળે; પાંસળામાંથી શ્વેત નીકળે; ઉધરસ આવે; ભ્રમ થાય; કેટલાકો, વાતાદિ મદાત્યથને જ પાનાત્યથ કહે છે, કારણ કે, હેડકી વગેરે ઉપદ્રવો વાતાદિ મદાત્યથ પ્રમાણે જ થાય છે. ...	૫૦

૧ આર-પીત્તળની ભરમના ગુણ. એ મધાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
પામા કુઠ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં,	
હાથપર, આંગળાંઓના મધ્ય ભાગમાં, વા કુલાપર, કાળા કે રાતા રંગની ધણીક ઝીણી ફેાડલીઓ થાય; તેમાંથી પરુ વહે અને અતિ મીઠી ખરજ આવે. ...	૫૬
અર્કપત્રરસ તૈલ....	૧૫૯
કાસીસાદિ ધૃત ...	૧૪૯
પારિગર્ભિક બાલરોગ: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં	
ગર્ભિણી થયેલી માતાનું દુધ પીનારાં બાળક છોકરાંને ઉધરસ થઈ આવે; જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય; ઉલટી આવ્યા કરે; આંખે અન્ધારાં આવે; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; ભ્રમ થઈ આવે; અને તે છોકરું કુખ્યું થઈને, તેનું પેટ ગાગરડીના સરખું અને ચકચકતું જણાય. ૬૫	
પારુગલો રોગ:-પારિગર્ભિક બાલ રોગ શબ્દ બુઝો	
પાર્શ્વકફશ્વલ:-	
ઐરણુમૂલ ક્વાથ ...	૯૦
પાર્શ્વ પીડા:-પાંસળાંઓમાં થનારો પીડા-રૂપ ને રોગ, તે.	
પક્વકન્ઠ રસોત કદક ...	૧૦૬
રાસ્નાદિ ક્વાથ ...	૮૯
સર્વ રોગ શબ્દના ઔષધો:-	
પાર્શ્વપૃષ્ઠોક પીડા-આ શબ્દ પૃષ્ઠ ૮૯ માં રાસ્નાદિ ક્વાથમાં છે. તે ઓસડ બે પાર્શ્વ અને પૃષ્ઠ, એ ત્રણ રોગપર લખેલ છે:	
પાર્શ્વ રુજ:-પાંસળામાંનો ને રોગ, તે.	
અભયાદિ મોદક ...	૨૭૪
પાર્શ્વરુજ:-પાર્શ્વશ્વલ શબ્દ બુઝો	
પાર્શ્વશ્વલ:-	
કામદેવ ધૃત ...	૧૪૭
કૌરાતાદિ ક્વાથ ...	૮૩
પાર્શ્વશ્વલવાત: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં	
કોઠાની અન્દર કોપાયમાન થયેલો વાયુ, મલ, મૂત્રના વેગને અટકાવી રાખીને બંને પડખામાં શ્વલ ઉત્પન્ન કરે છે... ...	૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ
અભયાદિ મોહકં ...	૨૭૪
કામદેવ ધૃત ...	૧૪૭
કૌશતાદિ કષાય ...	૮૩
પાર્શ્વરુણ બાલરોગ: રોગ ૧૩ મો-પદ્મારુણ	
બાલરોગ શબ્દ બુદ્ધિ ...	૬૫
પાલિશોષ કર્ણપાલી રોગ: રોગ ૨ ને-આ	
રોગમાં કાનની કોરની શીરાની અન્દર, વાયુ, કોપાયમાન થવાથી, કાનની કોર સૂકાઈ જઈને ટુંકી થઈ જાય: ...	૬૧
પાશાણગર્ભ ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૩૩ મો-આ	
રોગમાં વાત,કફથી હૃડપચીના સાન્ધ્યાપર કંકાણ, થોડી પીડા કરનારો અને અચ્ચકિત સોજો થઈ આવે છે. ...	૫૬
પિચ્ચિત રાદ્ધોત્રણ: રોગ ૫ મો-વિહિલિત	
સદ્ધોત્રણ શબ્દ બુદ્ધિ ...	૫૫
પિટિકા કપાલ રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગ-	
માં રોકના ભાગપર ફેડલીઓ થઈ આવે; તથા તેનાં બીજાં સર્વ લક્ષણો શરીરપરની પિટિકાનાં સરખાં જણાય. ...	૬૨
પિટિકા: ફેડલીઓ.	
એલાદિગણ કલકં ...	૩૦૭
પિત્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, પિત્ત, શરીરની અન્દર જેટલા પ્રમાણમાં નેઈએ, તેટલા પ્રમાણથી ઓછું થઈ જાય ત્યારે શરીર-માંની ઉષ્ણતા પણ ઓછી થઈ જાય; જડરામિ મન્દ પડી જાય; શરીર ઝાંખું થઈ જાય. વળી આ પિત્ત, શરીરમાં જેટલા પ્રમાણમાં નેઈએ, તેટલા પ્રમાણથી વધારે થાય ત્યારે, શરીર પીઠું-પાંતર થઈ જાય; શરીરમાં પીડા થાય; ટાઢા પડાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય; નિદ્રા થોડી આવે; મૂર્છા આવી જાય, શરીરમાંનું બળ ઓછું થતું જાય; ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય, તથા વિષ્ણા, મૂત્ર અને નેત્ર; એ સર્વે પીળાં થઈ જાય. પ્રલોક ૧૧૪ થી ૧૨૦ મો. ...	૫૯
અય લોહાની ભસ્મ. ૧ ...	૧૮૯

૧ અય-લોહાની ભસ્મના ગુણ. એ મથા-ગામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
કાંચ-કાંસુ. ૧ ...	૧૮૪
ખર્પર-ખાપરિયું. ૨ ...	૨૦૦
પિત્તકફ ગુલ્મ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં	
પિત્ત કફ દોષનાં લક્ષણો ભેગાં થયેલાં જણવાં. ...	૬૨
પિત્ત કફ ન્વર: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, કફને લીધે મોટું ચીકણું થઈ જાય, પિત્તને લીધે મોટું કડવું થઈ જાય, શરીરની અન્દર તન્દ્રા રહે, મોહ થાય, ઉધરસ આવ્યા કરે, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, વારંવાર તરસ લાગ્યા કરે, વારંવાર શરીરમાં દાહ થાય, અને શરીર, વારંવાર ટાંઠું બોળ થઈ જાય. ...	૪૬
અમૃતાદિ શૃત. ...	૮૧
પિત્તકફ પરિણામ ભવશ્વળ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, પિત્ત કફનાં લક્ષણો સાથે જણાય છે. ...	૫૧
પિત્તકફ મસૂરિકા: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં કફ પિત્તમાંથી શરીરપરનાં ફેવાડાંનાં છિદ્રો સરખી ઝીણી અને રાતા રંગની ઘણી ફેડલીઓ થઈ આવે, તેને લીધે ઉધરસ આવે, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, અને ફેડલિયો થયાં પહેલાં પ્રથમ તાવ આવવા માણે. ભાષામાં આ રોગ “ઓરી” નામે કહેવાય છે. ...	૫૭
પિત્તકફ રક્તપ્રણ: રોગ ૧૪ મો-આ રોગમાં, પિત્ત, કફ અને રક્તનાં લક્ષણોવાળું પ્રણ થઈ આવે. ...	૫૫
પિત્તકફપ્રણ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, પિત્ત અને કફનાં લક્ષણોવાળું પ્રણ થઈ આવે. ...	૫૫
પિત્તકફશ્વલ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં કાષ્ઠ, હૃદય, નાભી અને પડખું, એ સ્થલોએ શ્વેતો નીકળવા માણે. ...	૫૧
પિત્તકફશોથ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, પિત્ત કફના લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાય છે.	

૧ કાંસાની ભસ્મના ગુણ. એ મથાગામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે. ૨ ખર્પર-ખાપરિયાના ગુણ. એ મથાગામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
પિત્તકંકાશ્લિલ વાત રક્ત: રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં, પિત્તકંક કોષોનાં લક્ષણો દષ્ટિએ
પડે છે. ... ૫૮

પિત્ત કાસ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં,
છાતીની અન્દર દાહ થાય, તાવ આવી જાય,
મોઢું સુકું તથા કંઠડું થઈ જાય, વારંવાર તરશ
લાગ્યા કરે તથા તીખો અને પીળો કંક પડે. ૪૯

પિત્તચૂલ્મ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં, તાવ
આવી જાય, તરશ લાગ્યા કરે, મોઢું અને શરીર
રાત્રિ ચોળ થઈ જાય, અન્ન પચવા સાથે તરત
બહુ શ્વેતો નીકળવા માણે, પરસેવો વળવા
માણે, અને બળત્રા થવા સાથે મળુની માફક
સ્પર્શ સહન ન થાય એવી માણે થઈ આવે.
વળી તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ દાહક અને
રુક્ષ પદાર્થો ખાનારને, કોષ કરનારને, અતિ
મધ પીનારને, તડકે કરનારને, અગ્નિ પાસે બેસ-
નારને, વિદગ્ધાજીવવાળાને, લોહી બગડેલાને,
અને શરીરે કાષ્ટાદિનો માર પડેલાને પણ આ
રોગ થઈ આવે છે. ... ૫૨

પિત્તઅન્યિ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં, રાત્રી,
કૂંક પીળી, વા કેવતામાં બાક્યું હોય તેવા રંગની,
અત્યન્ત દાહ કરનારી, ધૂંવાડા નીકળતો હોય
એવા કેખાવની, તુચ્છગ્રીથી ખેંચા સરખી, ક્ષાર
મૂકીને પકાવ્યા જેવી, વારંવાર પકાવ્યા સરખી
અને બળતી હોય એવા કેખાવની માણે થઈ
આવે. એ માણે કૂટયા પછી એમાંથી બગડેલું
ઘણું લોહી વહે. ... ૫૯

પિત્ત ચર્મકીલ અર્શ: રોગ ૨ નો—આ
રોગમાં, પિત્ત અધિક હોવાથી રાતા વા કાળા
રંગના હરસ થાય છે. ... ૪૮

પિત્તછર્દિ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં, મૂચર્દા
આવે, તરશ લાગ્યા કરે. મોઢું સ્વકાંઠ જાય;
માથામાં, ડોકની અન્દર અને નેત્રમાં પીડા થાય,
આંખે અન્ધારા આવે, ભ્રમ થઈ આવે, પીળી
કાળી, લીલી, ધૂમાડા જેવી, રાત્રી, કંઠવી ઉષ્ણ
અને દાહવાળી ઉલટી થવા માણે. ૫૦

વિષય પૃષ્ઠ
બીજપૂર પલ્લવ પુટપાક ... ૭૬
,, જટા ,, ... ,,
આમ્ર પલ્લવ ,, ... ,,
,, જટા ,, ... ,,
જમ્બુ પલ્લવ ,, ... ,,
જમ્બુ જટા પુટપાક. ... ,,

પિત્તજ કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૨ નો—આ
રોગમાં પિત્ત પ્રકોપ પામવાથી, કાનની નીચેના
ભાગના કાનના મૂળમાં ગાણ થઈ આવીને
પછી તેમાં દાહ થવા માંડે છે. ... ૬૧

પિત્તજ ક્ષુરોરોગ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં
પિત્તનાં પ્રકોપથી કાનની અન્દર રાતા રંગનો
સોજો થઈ આવીને પછી તેમાં ચીરો પડે, દાહ
થાય, જલદી પાકીને કૂટે, કૂટયા પછી પીળું
અને કુર્ગન્ધવાળું પરુ વહેવા માણે. એ પરુ જે
જે જગોએ અડે, તે તે જગોએ છિદ્રો પડે. ૬૧

પિત્તજ કાચરોગ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં
કોપાયમાન થયેલા પિત્તથી, કાચના જેવી કાળા
રંગની દષ્ટિ થવાને લીધે, કાચના સરખું કાળા
રંગનું જેમે તથા સૂર્ય, ચન્દ્રનાં ફરતાં મણ્ડલાકાર
પરિધિ, અગ્નિ, સૂર્ય ચન્દ્રનાં કિરણો અને ઇન્દ્ર-
ધનુષ, એ સર્વ સ્પષ્ટો જેમે. ... ૬૩

પિત્તજ જિહ્વારોગ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં
પિત્તના પ્રકોપથી, જીભ પીળી થઈ જાય, અન્દર
દાહ થાય અને તેના પર લાગ્યા લાગ્યા રાતા
રંગના કાંટા ફૂટી આવે. ... ૬૦

પિત્તજ દાહ: રોગ ૪ થો—આ રોગનાં સર્વ
લક્ષણો પિત્તજ પ્રમાણે થાય છે, પરંતુ માત્ર
શરીર જડ થઈ નથી અને આમાશય ખરાબ
થઈ નથી... ... ૫૦

આ રોગ પર પિત્તજ રોગનાં ઔષધો વાપરવાં
પિત્તજ બાલરોગ: રોગ ૨ નો—આ રોગ-
માં, પિત્તથી કોષવાળું થયેલું કૂંક પીનારાં છોલ-
કાને શરીરે પરસેવો ધણો વળે, પાતળા ઝાડા
થાય; કમળો થઈ આવે, પિત્તરોગ થાય, તરશ
લાગ્યા કરે અને આખું અંગ તપી જાય. ૬૫

વિષય પૃષ્ઠ
પિત્તજશિશોભિતાપ શિશોરોગઃ રોગ ૩
જે-આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપને લીધે, માથે
ધગધગતા અંગારા મૂક્યાની પેઠે, માથું તપી
આવીને કુઝવા માણે, આંખ, નાક બળ્યા
કરે, અંગારા માફક ધગધગતું માથું હણડા પઢાયો
માથે મૂકવાથી શાન્ત થાય વા રાત પડે ત્યારે
માથું કુઝવતું મટે. ... ૬૨

પિત્તજસ્તનરોગઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં
પિત્તના પ્રકોપથી, તાવ આવી જઈને હાહાકા
પિત્તના ઉપદ્રવો થવા સાથે સ્તનરોગ પ્રમાણે
અન્ય લક્ષણો જણાય છે. ... ૬૫

પિત્તજ શ્લીપદઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં,
પીળા રંગનો સોનો થવાની સાથે તેની અન્દર
હાહ થાય, તાવ આવી જાય અને સ્પર્શ કરતાં
પોચો લાગે. ... ૫૪

પિત્તજ સ્તન્ય રોગઃ રોગ ૨ જે-પિત્તજ
આલરોગ શબ્દ જ્યો. ... ૬૫

પિત્તજવરઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં,
અત્યંત વેગથી તાવ ચઢી આવે, પાતળા ઝાડા
થવા માણે, જરાતરા નિદ્રા આવે, ઉલટી થવા
માણે, ગળું, હોઠ, મોઢું અને નાક, એ સર્વ
પાકી પડે, પરસેવો વળવા માણે, લવારો કરે,
મોઢું તીખું થઈ જાય, મૂછાં આવી જાય, હાહ
થવા માણે, મઠ ચઢે, તરશ લાગે, ઝાડો પેશાબ
પીળાં આવે, આંખ તથા શરીર પરની ચામડી
પીળી થઈ જાય અને ભ્રમ રોગ થાય. ૪૬

૨ કટ્કલાહિ પાચન શૃત. ... ૮૦

પિત્તતિમિર રોગઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં
પિત્તપ્રકોપથી, દષ્ટિએ, વીજળી અને તારાના
પ્રકાશના સરખું ચળકતું, મોર તથા તેન્તર
પક્ષીના પીંછાંની કાન્તિના સરખું અને ધણું
કરીને કાળું કેખાય. ... ૬૩

પિત્ત વૃષ્ણુઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં મૂછાં
આવી જાય, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, બકવા
માણે, શરીરમાં હાહ થાય, આંખ રાત્રિઓ
થઈ જાય, અત્યંત શોષ પડે, ઠાઠા પઢાયો

વિષય પૃષ્ઠ
ખાવાની ઇચ્છા થાય, મોઢું કડતું થઈ જાય અને
મોઢામાંથી ધૂવાડો નીકળ્યા સરખું લાગે. ૫૦

પિત્તકુષ્ઠઆર્તવઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં લક્ષણો
પિત્તકુષ્ઠ શુક્ર ધાતુ રોગ પ્રમાણે જણવાં. ૬૪

પિત્તકુષ્ઠ શુક્ર ધાતુ રોગઃ રોગ ૨ જે-આ
રોગમાં પીળા અને કાળા રંગનું શુક્ર થઈ જાય,
તેની અન્દર બળત્રા થવા માણે, અને રુખ્યડી
મૂક્યા સરખી પીડા થવા માણે. ૬૪

પિત્તનાડીમણુઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં,
તરશ લાગ્યા કરે, તાવ આવી જાય, હાહ થાય,
અન્દરથી પીળું તથા બહુ ઉંનું પડે નીકળ્યા કરે
અને દિવસના વધારે પર નીકળવા સાથે પીડા
પણ વધારે થાય. ... ૫૫

પિત્તનાડીમણુ દન્ત મૂલરોગઃ રોગ ૧૦ મો-
આ રોગમાં, દાન્તના પેઢામાં થયેલો રોગ મટી
શકે એવો હોવા છતાં, ઔષધોપચાર ન કર-
વાથી, તે જગ્યા પરનો વિહાર બહાર ન નીકળી
શકે ત્યારે તે જગ્યાએ ઝીણું મણુ પડે. અને
ખીનું સર્વ લક્ષણો પિત્તનાડીમણુ રોગના સરખાં
થાય. ... ૬૦

પિત્તનિઃસરત્વ પિત્તરોગઃ રોગ ૪૦ મો-
આ રોગમાં, કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, ગુદાદ્વારા
વા મુખદ્વારા બહાર નીકળવા માંડે છે. ૫૯

પિત્ત નેત્ર રોગઃ રોગ ૨ જે-(પિત્તાભિધ્યન્દ
નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિધ્યન્દ શબ્દ જ્યો.) ૬૩

પિત્ત પરિણામ ભવશ્ચલઃ રોગ ૨ જે-આ
રોગમાં, તરશ લાગ્યા કરે, હાહ થયા કરે, ગભ-
રાટ થાય અને પરસેવો વળે. આ શ્વળ, તીખા
ખાટા અને ખારા પઢાયો ખાવાથી વૃદ્ધિ પામે
છે પણ ઠાઠા પઢાયો ખાવાથી મટે છે. ૫૧

પિત્તપાણુઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, મલ,
મૂત્ર, ડોળા અને શરીર, એ સર્વ પીળાં થઈ
જાય, શરીરમાં હાહ થાય, તરશ લાગે, તાવ
આવી જાય અને પાતળો ઝાડો આવે. ૪૮

પિત્તપ્રતિસ્થાય નાસારોગઃ રોગ ૨ જે-
આ રોગમાં, નાકની અન્દરથી ઉંનું અને પીળું

વિષય પૃષ્ઠ
પાણી વહાં કરે, એકાએક નાકમાંથી ધૂંવાડો નીકળ્યા સાથે અગ્નિ નીકળ્યા સરખું લાગે, આ કારણથી રોગી શરીરે સ્કાધ નય, એહેરો ક્ષીઠો થઈ નય, શરીર સારી રીતે તપી નય, અને ઉષ્ણતા સહન કરી શકે જ નહિ. ૬૧

પિત્તપ્રદર: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, પીળું, કાળું, આશમાની વા રાતું જરાતરા ઉતું એતું લોહી, યોનિમાંથી વેહેવા માણે, તે લોહી અતિ વેગમાં વહ્યા કરે, ક્ષીઠો ચટકા ભરે તેના સરખી બળત્રા થાય. અને અતિ વેદના થવા માણે. ... ૬૪

પિત્તપ્રવાહિકા: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, તીખા અને ઉના પદાર્થો ખાવાથી ઝાડા તથા દાહ થાય; અને બીજાં બધાં સર્વ લક્ષણો પિત્તાતિસારની પેટે થાય. ... ૪૭

આ રોગપર પિત્તાતિસારનાં ઔષધો વાપરવાં.

પિત્તમદ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, ક્રોધ વ્યાપે; શરીરની કાન્તિ રાતી, પીળી થઈ નય અને અતિ ક્લેશ થયા કરે. ... ૫૦

પિત્તમદાત્યય: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, તરશ લાગે; શરીરની અન્દર દાહ થાય; તાવ આવી નય; પરસેવો વળવા માણે; બેશુદ્ધ થઈ નય; અતિસારનામે ઝાડા થાય; ભ્રમ થઈ આવે અને શરીર પીળું થઈ નય. ૫૦

પિત્તમસ્ટ્રિકા: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, રાતા, પીળા તથા કાળા; અતિ દાહ કરનારા; અતિ ક્ષુદ્રે મારનારા અને જલદી પાકનારા ફેડલાઓ થાય; આ ફેડલાઓ થવાથી ઝાડો પાતળો આવે; શરીર દૂટયા કરે; દાહ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; મુખ તથા આંખપર પાકેલા ફેડલાઓ થાય અને અતિ ભારે તાવ આવી નય. ૫૭

પિત્તમુખપાક મુખાન્તર્ભવ રોગ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં મોઢાંની માંહી પિત્તનો પ્રકોપ થવાથી, મોઢું કડવું થઈ નય; પીળા તથા રાતા ફેડલાઓ, મોઢાંની અન્દર થઈ આવે; મોઢાના

વિષય પૃષ્ઠ
ફેડલાઓમાં દાહ થાય; તે ફેડલાઓમાં છિદ્ર પડે; તે છિદ્રોમાં ક્ષાર મૂકવાના સરખી આગ થવા માણે. ... ૬૧

પિત્તમુત્કૃષ્ણ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, પીળો અને જરાતરા રાતો પેશાબ, વારંવાર આવે ત્યારે તણખ સાથે દાહ થવા માણે. ૫૩

પિત્તમુત્કૃષ્ઠા: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, લાલ, લીલાં વા પીળાં આકાશની સામે જેવા માણે કે તરત આંખે અન્ધારાં આવવાની સાથે મુત્કૃષ્ઠાં આવી નય; શરીરે પરસેવો વળ્યા પછી પાછું ભાન આવે; તરશ લાગ્યા કરે, શરીરે સંતાપ થયા કરે; આંખ રાતી પીળી થઈ નય; ઝાડો પાતળો થાય; અને શરીર પીળું થઈ નય. ૫૦

પિત્તરક્તવ્રણ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં પિત્તરક્તવ્રણના લક્ષણો હોય છે... ૫૫

પિત્તરોહિણી ગલરોગ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, પિત્ત થવાને લીધે, જલદી ઉત્પન્ન થનારાં, જલદી પાકનારા અને ઘણા લાલ કાષ્ઠાઓ જલની ફરતી ફેરે થઈ આવવાથી તાવ આવી નય, દાહ તથા મોહ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; ગળામાંથી ધૂંવાડો નીકળ્યા સરખું લાગે અને હાથનો સ્પર્શ પણ સહન ન થઈ શકે. ૬૦

પિત્તજ યોનિરોગ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, યોતાના કારણોને લીધે કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, યોનિની અન્દર રહી, દાહ, ફેડલાઓ તથા શરીરની અન્દર ખરાબ ગન્ધ ઉત્પન્ન કરે; ઉપરનાં કારણોથી તાવ આવી નય; તથા અત્યન્ત ઉંને, શબના સરખી ગન્ધવાળો, આસમાની, પીળો વા કાળો અટકાવ અતિશય વહેવા માણે. ૬૫

પિત્તલિંગનાશ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, ભમ્મરના સરખા કાળા રંગનું રિનઝ અને ન દેખી શકાય એવું દષ્ટિમંદુર થઈ નય છે. ૬૩

પિત્તવિઘ્નદષ્ટિ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં રોળામાંનું પિત્ત કુષ્ઠ થઈને વધવા માણે તથા આંખ પીળી થઈ જવાથી સર્વ પદાર્થો પીળા દેખે. ... ૬૩

વિષય પૃષ્ઠ
પિત્તવિદ્રધિ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
ઉભરાનાં પાકેલાં ફળનાં સરખી; શ્યામરંગની;
તાવ આણુનારી હાહ કરનારી; જલદી ઉત્પન્ન
થનારી, જલદી પાકનારી અને પાક્યા પછી
પીળું પડે સ્વનારી વિદ્રધિ નામે ગણેલ થઈ
આવે. ... ૫૪

પિત્તવિષ્ણુચિકા: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
તાવ આવી નય; શરીરની અન્દર હાહ થાય;
તરશ લાગે, બકબકાટ કરે, તથા બીજાં સર્વ
લક્ષણો વિષ્ણુ પ્રમાણે થાય. ... ૪૭

પિત્તવિસર્પ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
અત્યંત રાતા રંગનો સોજો થઈ આવે, તે સોજો
થયાની સાથે જ શરીરપર એકદમ ફેલાવા માણે
અને બીજાં સર્વ લક્ષણો પિત્તજ્વર પ્રમાણે
થવા માણે. ... ૫૭

પિત્તવિસ્ફેટક: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
પિત્તને લીધે પીળા વા રાતા રંગના ફેડલાઓ
થવાની સાથે તાવ આવી નય, તરશ લાગ્યા
કરે, હાહ થયા કરે, ફેડલાઓ પાકી પડીને પછી
તેમાંથી રસી અર્ચા કરે, અને તેમાં ઠણકો
માર્ચા કરે. ... ૫૭

પિત્તવૃક્ષિ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, પિત્તને
લીધે થયેલી વૃષણવૃક્ષિ ઉભરાનાં પાકેલાં ફળના
સરખી હોય, તેની અન્દર હાહ થાય, અને ઉપ
રના ભાગમાં ફેડલીઓ થાય. ... ૫૪

પિત્તવ્યંગશુદ્ર રોગ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં
પિત્ત અધિક પ્રકાપ પામે અને બીજાં સર્વ
લક્ષણો વાતવ્યંગ પ્રમાણે જણાય. ૫૭

પિત્તમ્રણુ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં તરશ
લાગ્યા કરે, મોહ થાય, તાવ આવી નય, હાહ
થયા કરે, ફાટો પડે તથા મ્રણુમાંથી કુર્ગન્ધ
મારે અને કુર્ગન્ધવાળો રસી નીકળ્યા કરે ૫૫

પિત્તશૂળ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં અતી
તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, હાહ કરનારા, કડવા અને
ખાટા પદાર્થો, જવક્ષારાદિ ક્ષારો, તેલ ઓળિય,
બાળ, કળથીનો ચૂપ, સૌવીર અને સુરા, એ

વિષય પૃષ્ઠ
સર્વ પદાર્થો ખાય, ક્રોધ કરે, અગ્નિ પાસે,
બેસે, આઝી મહેનત કરે, જૂમ તડકામાં ફેરે,
ગમે તે વખતે સ્ત્રીસંગ કરે, સેકેલું અનાજ ખાય
આ પ્રમાણે વર્તવાથી, પિત્ત, કોપાયમાન થઈને
નાભિની પાસે શૂળ ઉત્પન્ન કરે; શૂળ નીકળવા
માણે ત્યારે તરશ, મોહ, હાહ, પરસેવો, મૂર્છા
ભ્રમ અને શોષ આદિ ચિહ્નો જણાય. બપોરે
મધ્ય રાત્રે, અન્ન પચવા ટાલે, શરદ્ જતુમાં
અને વર્ષા જતુમાં આ શલતુ પ્રબલ પાછું થાય.
આ શૂળ, મધુર અને શીત જોવા આહાર વિહાર-
ના સેવનથી તેમ જ શીત કાળમાં સમી નય. ૫૧
૬ કૃષ્ણાદિ ચૂણે. ... ૧૨૦

પિત્તરોધ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, નરમ
ગન્ધવાળો, કાળો અને પીળો સોજો થઈ આવે,
ભ્રમ થાય, તાવ આવી નય, પરસેવો વળવા
માણે, તરશ લાગ્યા કરે, મદ્દ થઈ આવે,
જેવતા મૂકયાની માફક હાહ થાય, સોજપરહાય
અડાડતાં કંઠ થવા માણે, આને લીધે આંખો-
ના ડોળા લાલચોળ થઈ નય અને પાકે ત્યારે
અત્યંત હાહ થાય. ... ૫૩

પિત્તસંગ્રહણી: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં તીખો
ન પચે એવો, હાહ કરનારો, ખાટો અને ક્ષારાદિ
વાળો પદાર્થ ખાવાથી ચેતાની પ્રકૃતિને અતુ-
ક્ષ્ણ અવસ્થાને ઊડીને સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલું પિત્ત,
જેવી રીતે ગરમ પાણી, અગ્નિને ભીંજવીને
ઠારી નાંખે, તેવી રીતે, જઠરાગ્નિને ભીંજવીને
ઠારી નાંખે, તેથી કાળો પીળો, પાતળો અને
ન પચેલાં સ્તરખો ઝાડો આવે, શરીર પીળું
થઈ નય, અત્યંત ખાટા ઝોડકાર આવે, હૃદ-
યમાં અને ગળામાં હાહ થાય, અન્ન ખાવાપર
અરુચિ થાય અને તરશ લાગે. ... ૪૭

પિત્તસ્વરભેદ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં રોગી-
નાં નેત્રો, મુખ, મૂત્ર અને મળ પીળા રંગનાં થઈ
નય અને બોલવા ટાલે ગળાની અન્દર હાહ
થવા માણે. ... ૫૦

પિત્તહ્રોગ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં તરશ

વિષય પૃષ્ઠ
લાગ્યા કરે, જરાતરા બળત્રા થાય, મોહ થાય, હૃદયમાં ગ્લાનિ થાય, ધૂંવાડો નીકળ્યા સરખું લાગે, મૂર્ચ્છા આવી જાય, પરસેવો વળવા માટે, અને મોઢામાં શોષ પડવા માણે છે. ૫૨

પિત્તક્ષય: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં તાવ આવી જાય, હાથ, પગ અને ખભામાં ફાહ થવા માણે, અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય, અને મુખમાંથી લોહી પડવા માણે. ૪૯

પિત્તાતિસાર: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, હળદરના રંગનો, લીલો, રાતો અને કુર્ચ્છી-વાળો પાતળો ઝાડો આવે, તરશ લાગ્યા કરે, મૂર્ચ્છા આવી જાય, ફાહ થાય, ગુદા પાકેલાં ગુમડાં સરખી થઈ જઈને પછી તેમાં ફાહ થવા માણે. ... ૪૭

સ્થૂલબબ્બુલિકાપત્ર	સ્વરસ	૭૨
સ્થેનાકંત્વક	"	"
કુટજત્વક	"	"
"	પુટપાક	૭૫
અરક્તત્વક	"	"
અયોધાદિ પુટપાક.		
ઢાડિમી સુપકવકલ પુટપાક	"	"

પિતાધિકવાતસ્ત: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, અત્યંત ફાહ થાય, મન અને ઇન્દ્રિયા બાન વગરની થઈ જાય, પરસેવો વળ્યા કરે, મૂર્ચ્છા આવી જાય; ઉન્મત્ત થઈ જાય, તરશ લાગ્યા કરે, સ્પર્શ સહન ન થઈ શકે, પીડા થાય, શરીર રાત્રિ થઈ જાય, સોજે થઈ આવે, શરીરપર ઝીણી પીળી ફેાડલીઓ થઈ આવે, અને શરીરમાં અતિ ઉષ્ણતા થાય. ૫૮

પિતાધિમન્ય રોગ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં પિતાભિખ્યન્દ રોગપર ઔષધોપચાર ન કરવાથી બળબળતા અંગારા સરખી અને મુંઝારા નામની આણના સરખી આંખ થઈ જાય છે. ૬૪

પિતાપસ્માર: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, નેત્ર, મોઢું, શરીર અને શીશુ, એ સર્વ પીળાં થઈ જાય, ધણે તરસે થાય અને શરીર કાળું

વિષય પૃષ્ઠ
થવા સાથે ઉષ્ણતા પણ થાય. જે આ રોગી, આંખથી, પીળાં, રાતા અને અગ્નિની ઝાળથી વિષ્ટામલાં રૂપો જેમ્ને તેો તે તરત હુશિયાર થાય છે. ... ૫૧

પિતાભિખ્યન્દ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, આંખો કુખવા આવે, આંખમાં ફાહ થાય, ધૂંવાડો નીકળ્યા સરખું લાગે, આંખપર થેથર બાજે, પાંપણની બહારનો ભાગ કાળો થઈ જાય, આંખના ખુણામાંથી ગન્ધ મારે એવા ચીપડા નીકળ્યા કરે, આંખના ખુણા બીના રહે, પીળું અને કુતું પાણી આંખમાંથી ઝળ્યા કરે, આંખ પીળી થઈ જાય, આંખે પીળું જેખાય, અને ક્ષતની અન્દર ક્ષાર ચોપડ્યા સરખી વેઢના થાય. ... ૬૩

મધુરશીતલ આશ્યોતન(પિત્તનેત્રરોગ) ૩૫૦

પિતામવાત: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, ફાહ સાથે રાતા રંગનાં આમ પડે અને બીજા બધાં લક્ષણો આમવાત પ્રમાણે જણાય. ૫૧

પિતારોચક: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, મોઢું કડવું, ખાટું, ઉષ્ણ તથા સ્વાદ વગરનું થવાની સાથે કુર્ચ્છા મારે. ... ૫૦

પિતાપુઠ: રોગ ૨ જે-આ રોગનાં સર્વ લક્ષણો, પિત્ત ગ્રન્થિના સરખાં જણવાં. ૫૪

પિતાર્શ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, અતિ પિત્તના વિકારથી અગ્ર ભાગમાં કાળાં મોઢાં-વાળાં, રાતી, પીળી અને કાળી કાન્તિવાળાં, પાતળું લોહી વહેનારા, આમના સરખી વાસ મારતા, ઝીણા, કામળ, લટકતા પોપટની જીભના સરખા, ચક્રત નામે જાણના કટકા જેવા અને જળોનાં મોઢાં જેવા હરસો થઈ આવે, એનાથી ફાહ થાય, ગુદાનો ભાગ પાકી આવે, તાવ આવી જાય, પરસેવો વળવા માણે, તરશ લાગ્યા કરે, મૂર્ચ્છા આવી જાય, અરુચિ થાય મોહ ઉત્પન્ન થાય, સ્પર્શ કરવાથી ગરમ જેખાય દ્રવરૂપ, કાળો; ઉનો, પીળો, રાતો અને આમ યુક્ત ઝાડો થાય, ગુદાની કોરપર મધ્ય ભાગમાં

વિષય

પૃષ્ઠ

યવના દાણા જેવડા બડા હરસો થાય, તથા મળ, મૂત્ર, ઝાડો, ચામડી, નખ, મુખ, એ સર્વ લીલા શાકનાં સરખાં, હરતાલના રંગના સરખાં અને હળહરના રંગના સરખાં થાય. ૪૮

પિત્તાલસકઃ રોગ ૨ જ્ઞે-આ રોગમાં, તાવ આવી જાય, શરીરની અન્દર ઢાહ થાય, તરશ લાગ્યા કરે, બક્યા કરે તથા ખીન સર્વ લક્ષણો અલસક પ્રમાણે થાય... ૪૭

પિત્તાશ્મરી: રોગ ૨ જ્ઞે-આ રોગમાં, પિત્તથી થયેલી પથરીને લીધે બસ્તિની અન્દર ઢાહ થાય; ગરમીથી પાકતી હોયની? તેની પેટે બસ્તિને હાથ અડાડવાથી, બસ્તિ ગરમ લાગે; આ પિત્તજન્ય પથરી, આકારમાં લીલામાના ઠળિયાજેવડી; રાત્રી, પીળી વાકાળી થાય છે. ૫૩

પિતૃઉન્માઢ: રોગ ૬ ટુ-આ રોગમાં, ઢલે પાથરીને તેપર પિતૃઓને પિણ્ડ આપે; મન ભ્રમિત થઈ જાય; શ્વેત ઉત્તરીય વસ્ત્ર ખભે નાંખી, અપસવ્ય કરીને તર્પણ કરવા બેસે; માંસ ખાવાની ઇચ્છા કરે; તલ, ગોળ અને ખીર ખાવાની ઇચ્છા થાય અને પિતૃની ભક્તિ કરે. ૫૧

પિત્ત બાલગ્રહ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ગ્રહથી પીડાયલા બાલકનાં રુવાડાં ઉભાં થઈ જાય; વારંવાર ખીહી જાય; એકાએક રોવા માણે; તાવ આવી જાય; ઉધરસ થઈ આવે; અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય; ઉલટી થવા લાગે; બગાસાં આવ્યા કરે; તરશ લાગ્યા કરે; શબ્દના સરખું શરીર ગન્ધાય; શરીરમાં ચારે કોર ખેંચતાણુ થાય; શરીરે સ્કાઈ જાય; શરીર જડ થઈ જાય; શરીરનો રંગ ફરી જાય; હાથ પગનાં કુકડિયાં વળી જાય; અને આંખમાંથી પાણી ઝળા કરે. ૬૬

પિત્તોત્કલ્પ વર્ત્તરોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, આંખની પાંપણો લાલચોળ થઈ જાય; તેની અન્દર ઢાહ થાય; સોઈ ખોસ્યા સરખી પીડા થાય; પાણી ઝળે અને હાથનો સ્પર્શ પણ સહન ન થઈ શકે. ૬૨

વિષય

પૃષ્ઠ

પિત્તોદર: રોગ ૨ જ્ઞે-આ રોગમાં, તાવ તથા મૂર્છા આવી જાય; આંખા શરીરમાં ઢાહ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; મોઢું ઠડતું થઈ જાય; ભ્રમ થઈ આવે અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય; ચામડી, નખ અને નેત્ર પીળાં થઈ જાય; પેટ, લીલું છમ થઈ જાય; પેટનાપર પીળી અને રાત્રી રંગો ઉપસી આવે; પરસેવાથી શરીર લીનું હોવા છતાં ધગધગતું લાગે; મોઢામાંથી ધૂવાડો નીકળ્યા સરખું જણાય; હાથને અડીએ ત્યારે હાથ, પોચા કે સરખા લાગે; અને ખાંધેલા ખોરાક જલદી પચી જવા છતાં, પેટમાં ધણી કુખાવો થાય. ૫૨

પિત્તોન્માઢ: રોગ ૨ જ્ઞે-આ રોગમાં, અપકવ, તીખા, ખાટા, ઢાહ કરનારા પદાર્થો ખાવાને લીધે કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, જરા તરા સત્ત્વશુદ્ધિધરાવનારાં હૃદયની અન્દર જઈને, મનને મોહ કરે; મોહથી અસહનશીલ થાય; ખીનએ કરેલી વાતન સમજે; નાગો થઈ જાય; ખીનઓને ત્રાસ આપે; ભાગી જાય; શરીર ગરમ રહે; હાથના ચાળા કરે; જરા વારમાં ગુસ્સે થઈ જાય; શીતળ છાંયડાંમાં જઈને બેસે; ટાઢું અન્ન ખાય; ટાઢું પાણી પીએ. અને શરીરે પીળો થઈ જાય. ૫૧

પિત્તોપંશ: રોગ ૨ જ્ઞે-આ રોગમાં, શિરનાપર પાકેલાં ઉન્નમરના ફળના સરખાં સોજે થઈ આવવાની સાથે જ પીળા ફેાડલાઓ થઈ આવીને પછી તેમાં ઢાહ થવાની સાથે પરુ વહેવા માણે. ૫૬

પિપાસા: તૃણા રોગ શબ્દ જ્ઞેઓ

પિપ્પલી કણપાલી રોગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, ગર્ભાવસ્થામાં માતાના ઉદરની અન્દર, કાનની કોરપર હાથે ચાલે નહિ એવા અને વેઢના વગરના એક અથવા અનેક માંસના કણુટાઓ થઈ આવે છે. ૬૧

પિપ્પલામ્ નેત્રશુદ્ધિગત રોગ: આંખના ઘોળા ભાગમાં જે ચીપડા આવવા, તે.

વિષય પૃષ્ઠ
 ૧૩ ગુફ્યી સ્વરસાદિ રસક્રિયા ૩૬૪
 પિશાચોન્માદઃ રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં,
 લૂગડાં ઊંચાં કરીને હાથથી પકડી રાખે; શરીર
 કુર્બળ અને રુક્ષ થઈ જાય; ઘણો બડબડાટ કરે;
 શરીર ગન્ધાણુલ સરખું થઈ જાય; અતિ અપ-
 વિત્ર થઈ જાય; અત્ર ખાવાની ઇચ્છાવાળો રહે;
 તૃષ્ણાતુર રહે; ઘણું ખાય; અરણ્યને વિષે એકાન્ત
 સ્થળમાં રહે; અને વિરુદ્ધ ચાળા પાચ્યા કરે. ૫૧
 પિષ્ટક નેત્રશુક્લગત રોગઃ રોગ ૮ મો—આ
 રોગમાં, કંઈ વાચુના પ્રકોપને લીધે ઘોળા ડોળા-
 પર લોટના સરખાં માંસનાં ટપકાં થઈ આવ-
 વાથી, મેલા અરીસા સરખો આંખનો ડોળો
 જણાય. ... ૬૩
 પિષ્ટમેહઃ રોગ ૩ નો—આ રોગમાં, મેહ
 થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો
 કંઈ કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ
 અને કલ્લેહ દ્રવભાગને ફૂંપિત કરે છે, તેથી પલા-
 યોલા લોટના સરખો બોડો અને ઘોળા પેશાબ
 આવે છે. વળી પેશાબ કરવા ટાણે શરીરમાં ધ્રુજ
 છૂટીને પરસેવો વળે છે. આપર ઔષધ ન કરે
 તો મધુમેહ થાય છે. ... ૫૩
 અમૃતા સ્વરસ... ૭૧
 ધાત્રી ” ... ”
 પીડારક્તવિકારઃ રોગ ૯ મો—આ રોગમાં,
 શરીરમાંનું લોહી કોપવાથી, આખું શરીર કુંખવા
 માણે. ... ૫૯
 પીટકાચતા પિત્તરોગઃ રોગ ૧૬ મો—આ
 રોગમાં, પિત્ત કોપાયમાન થઈ, ચામડીની અન્દર
 પ્રવેશ કરીને, શરીરને હળકરના સરખું પીળું કરી
 દે છે. ... ૫૯
 પીટકન્તતા પિત્તરોગઃ રોગ ૨૬ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી સર્વ કાન્તો પીળા
 થઈ જાય. ... ૫૯
 પીતનખતાપિત્તરોગઃ રોગ ૨૮ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, બધાં નખો
 પીળાં થઈ જાય. ... ૫૯

વિષય પૃષ્ઠ
 પીતનેત્રતા પિત્તરોગઃ રોગ ૨૫ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, આંખ પીળી થઈ
 જાય છે. ... ૫૯
 પીતમણ્ડલકર્શન પિત્તરોગઃ રોગ ૩૯ મો—
 આ રોગમાં, પિત્તપ્રકોપથી, આંખના ડોળાએ
 પીળાં મણ્ડળો કેપાય છે. ... ૫૯
 પીતમૃત્તવ પિત્તરોગઃ રોગ ૨૧ મો—આ
 રોગમાં પિત્તપ્રકોપથી, પીળો પેશાબ આવે છે. ૫૯
 પીતવિટ્કતા પિત્તરોગઃ રોગ ૨૩ મો—આ
 રોગમાં પિત્તપ્રકોપથી, પીળો ઝાડો આવે છે. ૫૯
 પીત સથળ પ્રદર
 દાબ્યાદિ ક્વાથ. ... ૯૧
 પીતસ્વેતાસિતારૂણ સથળ પ્રદર રોગઃ—
 ૨ દાબ્યાદિ ક્વાથ. ... ૯૧
 પીતાવલોકન પિત્તરોગઃ રોગ ૨૪ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તપ્રકોપથી, સર્વ વસ્તુઓ પીળા
 રંગની કેપાય છે. ... ૫૯
 પીનસઃપ્રતિશ્યાયનાસારોગ શબ્દ બ્ધ્યો ૬૧
 પુરસ્ત્રાવનાસરોગઃ રોગ ૧૭ મો—આરોગમાં,
 નાકની અન્દરથી પાણીના સરખું પાતળું સ્વચ્છ
 અને કંકવાળું લીલુટ હ્રસ્વેશાં વહ્યાં કરે છે. ૬૧
 પુણ્ડરીક કુષ્ઠઃ રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં,
 મધ્ય ભાગની અન્દર ઘોળો, કોરપર રાતો, ખરજ
 આવ્યા કરે એવો, ફાહ થયા કરે એવો, પીડા-
 વાળો, કમળની પાંખડીની પેઠે કંઈ ઉપર ઉપસી
 આવેલો, પાતળી ચામડીવાળો, ઘોળા રાતા
 ફેડલાઓવાળો, ધાટું પર તથા લોહી અતિ
 વહ્યા કરે એવો અને ઘણું કરીને જલદી ફૂટી જાય
 એવો કોઠ થાય છે. ... ૫૬
 પુત્રધીયાનિ રોગઃ જાતધીયાનિરોગ શબ્દ બ્ધ્યો
 પુત્રિણી પ્રમેહપિટિકાઃ રોગ ૩ નો—આ
 રોગમાં, મધ્ય ભાગની અન્દર એક મોટી ફેડલી
 થઈને પછી તેના ફરતી ચારે કોર ઝીણી ઝીણી
 ફેડલીઓ થઈ આવે છે. ... ૫૩
 પુષ્પુટ તાલુરોગઃ રોગ ૮ મો—આ રોગમાં,
 મેઢની સાથે કંઈ પ્રકોપ પામવાથી, તાળવાંતી

વિષય પૃષ્ઠ
અન્દરના ભાગમાં વેઢના વગરનો, સ્થિર અને
બારના આકારનો સોલો થઈ આવે છે. ૬૦
પુષ્કરિકા શુક્રરોગ:રોગ ૧૬ મો-આ રોગ-
માં, શિશ્નના મધ્ય ભાગની અન્દર, પિત્ત રક્ત-
માંથી ફેડલો ઉત્પન્ન થાય; તે ફેડલાની ફરતી
નાની નાની બીજી ફેડલીઓ થાય; આ બધી
ફેડલીઓ કમળના ફૂલના વાટકાના આકારમાં
દેખાય. ... ૫૬

પૂતના આલગ્રહ:રોગ ૬ મો-આ રોગમાં,
ગ્રહથી પીડાયલું બાળક ઉલટી કરે; શરીરે
ફૂલે; તન્દ્રા આવી જાય; રાતના સૂવે નહિ;
હેઠકી આવ્યા કરે; પેટ ચઢી આવે; થોડો થોડો
ઝાડો ધડીએ ધડીએ આવે; તરશ લાગ્યા કરે;
પેશાબ અટકી જાય; શરીર ગળી જાય; શરીર-
પરનાં રંગવાડાં ઉભાં થઈ જાય; અને શરીર કાગ-
ડાના સરખું ગન્ધાય. ... ૬૬

પૂતિકર્ણુ કર્ણુરોગ:રોગ ૬ મો-આ રોગમાં,
પિત્ત કર્ણના પ્રકોપથી, કાનની અન્દર, વેઢના
કરનારું વા ન કરનારું જાણું અને કર્ણનિધિવાળું
ધણું પડે વહે છે. ... ૬૧

આમ્રાદિ તૈલ ... ૩૩૮

બસ્તમૂત્ર પ્રયોગ. (કર્ણુપાક)... ૩૩૫

રક્તસ્ત્રાવ^૧ (, , ,) ... ૩૪૦

પૂતિગન્ધિત્વ રક્તવિકાર:રોગ ૮મો-આ રોગ-
માં, શરીરમાંનું લોહી પ્રકોપ પામવાથી, શરીર-
માંથી પરના સરખી ખરાબ વાસ આવે છે. ૫૯

પૂતિનાસ નાસારોગ:રોગ ૭ મો-આ રોગ-
માં, તાળવાંના મૂળની અન્દર, પિત્તાદિ કોષો
કુટ થવાથી, નાક અને મોઢાંમાંથી ખરાબ
ઉર્ધ્વાસ બહાર નીકળે; અને ખરાબ ગન્ધવાળો
કફ નીકળે.... ૬૧

પૂતિમુખ મુખાન્તભવ રોગ:રોગ ૬ ક્રો-આ
રોગમાં, કાતણ ન કરનારાઓનાં મોઢામાં,
ત્રિકોષો, રક્ત સાથે રહીને પછી ખરાબ ઉર્ધ્વન્ધને
ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૬૧

૧ કાનું લોહી કાઢવું?

વિષય પૃષ્ઠ
પૂતિરક્ત નાસારોગ:રોગ ૧૨ મો-પૂતરક્ત
નાસારોગ શબ્દ જુઓ. ... ૬૧

પૂત્રાસ્ય મુખાન્ત રોગ:રોગ ૬ ક્રો-પૂતિ-
મુખ મુખાન્ત રોગ શબ્દ જુઓ... ૬૧

પૂતરક્ત નાસારોગ:રોગ ૧૨ મો-આ
રોગમાં, મસ્તકની અન્દર રહેલાં વાતાદિ કોષો,
પોતપોતાનાં કારણોને લીધે પ્રકોપ પામવાથી
કે કપાળનાપર લાકડી આઢિનો કૂટકો લાગવાને
લીધે નાકમાંથી પરુ વહેવા માણે છે. ૬૧

પૂત્રસ્ત્રાવ નાસારોગ:રોગ ૧૭ મો-પુટસ્ત્રાવ
નાસારોગ શબ્દ જુઓ. ... ૬૧

પૂત્રસ્ત્રાવ નેત્રસન્ધિરોગ:રોગ ૫ મો-આ
રોગમાં, પાપણુ અને ડોળાની સન્ધિપર, લો-
હીની સાથે, ત્રિકોષના પ્રકોપથી સોલો થઈ
આવે; તે સોલો પાકે અને તેમાંથી વારંવાર
પરુ વહે.... ૬૨

પૂત્રાભકુષ્ટ આર્તવ:રોગ ૪ થો-આ રોગનાં
લક્ષણો, કફપિત્તકુષ્ટ પૂત્રાભકોષ શુક્રધાતુ રોગ
પ્રમાણે જાણવાં. ... ૬૪

પૂત્રાભ શુક્રધાતુ રોગ:રોગ ૪ થો-આ
રોગમાં, કફપિત્તના પ્રકોપથી શુદ્ધ શુક્ર, પરના
સરખું થઈ જાય અને તેની અન્દર તણખ
પણુ મારે. ... ૬૪

પૂત્રાલસ નેત્રસન્ધિરોગ:રોગ ૬ મો-આ
રોગમાં, આંખના સાન્ધાપર સોલો થઈ આવે;
તે સોલો પાકીને કૂટે, તેમાંથી કર્ણનિધિવાળું પરુ
વહે અને તેની અન્દર ઠણકો મારે. ૬૨

પૃષ્ઠ રુજ:-પૃષ્ઠવાતશૂળ શબ્દ જુઓ

પૃષ્ઠ વાતશૂળ:-આ રોગમાં વાયુથી વાંસા-
માં નીકળતાં એવાં જો શૂળો, તે.

અજમોઢાદિ ગુટિકા ... ૧૨૨

” ચૂર્ણ ... ૧૨૧

અભયાદિ મોઢક... ૨૭૪

પૃષ્ઠપાર્શ્વોરુજન કટચૂરરુજ:-આ શબ્દ
પૃષ્ઠ ૨૭૪ માં અભયાદિ મોઢકમાં છે; તેથી તે
મોઢકનું ઓસડ, ઉઘર-ઊરુ-કટિ-જનન-પાર્શ્વ-
અને પૃષ્ઠ, એ છ રોગપર લખેલું છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
પૃષ્ઠ પીડા:-વાંસામાં થનારો પીડારૂપ જે રોગ, તે.	
પકવ કન્ઠ રસોન કંઠક ...	૧૦૬
રાસ્નાદિ કવાય ...	૮૯
સર્વરોગ શબ્દનાં ઔષધો:-	
પૃષ્ઠ રુઝ:-વાંસાનો જે રોગ, તે.	
અજમોદાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
,, ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અભયાદિ મોઢક ...	૨૭૪
પૃષ્ઠ રોગ:-	
ગુડાદિ નસ્ય ...	૨૬૭
પૈત્તિક મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠ રોગ: રોગ	
૨ જે-પૃષ્ઠ ...	૬૦
ધરિમેદાદિ તૈલ ઓષ્ઠ રોગ...	૧૬૧
રક્તસ્રાવ ^૧ ...	૩૪૦
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો:-	
સર્વ મુખરોગ ,, ,,	
પૈત્તિક ઓષ્ઠરોગ:-	
પૈત્તિકોષ્ઠ રોગ:-	
માં, પિત્તના પ્રકોપથી, હોઠની ચારે કોર ફેડ-લીઓ થઇ આવે; તે ફેડલીઓ અતિ કુખે; હોઠની અન્દર દાઢ થાય અને હોઠ પીળા થઇ જાય. ...	૬૦
પૈત્તિક યોનિ કન્ઠ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, દાઢ કરનારી અને રતાશવાળી ગાણક યોનિની અન્દર થવા સાથેતાવ આવી જાય છે.	૬૫
પૌષ્ઠી વર્ત્તરોગ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, કંક પ્રકોપથી, પાંપણની અન્દરના ભાગમાં, સર્પવના જેવડી, ઘાટી અને રાટી ફેડલીઓ થઇ આવે; તેને લીધે પાંપણે સ્થૂળ જાય; આંખની અન્દર ખટકો થાય; ખરજ આવ્યા કરે ધણું ચીકણું આંસુ ઝરે. ...	૬૨
પ્રકિલ્બ વર્ત્તરોગ: રોગ ૨૧ -મો ધણી આર્દ્ર-લીની પાંપણવાળો રોગ.	

૧ કાનું લોહી કાઢવું કયા રોગપર ઉલટી કરાવવી.

વિષય	પૃષ્ઠ
(શ્યાવવર્ત્ત રસાન્જનાદિ રસક્રિયા ૩૬૪ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ, શબ્દ જ્યો.) ૬૨	
પ્રચલિત સ્થોવણ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, શરીરના હાડકાંવાળા કોષ ભાગપર, એકાકાં મોટાં શસ્ત્રોના ઘા પડવાથી વા હાડકાંવાળો ભાગ કોષ પદાર્થ તળે અતિ ચીપાવાથી, ચીરાઇ જાય; તથા તે ચીરાયલા ભાગમાંથી લોહીથી ભરાયલી મન્ન નીકળવા માણે ...	૫૫
પ્રતિતુની વાત: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપથી ગુદા અને ઉપસ્થ, એ બન્ને જગાએ ઉત્પન્ન થયેલી અસહ્ય વેદના ઉલટી રીતે ઉપરના ભાગમાં ફાખલ થઇને પછી વેગથી પક-વાશયમાં ફાખલ થાય છે. ...	૫૮
અજમોદાદિ ગુટિકા. ...	૧૨૨
,, ચૂર્ણ. ...	૧૨૧
પ્રતિશ્યાય નાસારોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, મલ, મૂત્રનો વેગ બન્ધ થઇ જાય; અજીર્ણ થાય; નાકમાં ધૂળ ધરે; બહુ ખોલે; કોષ બાપે; ઋતુમાં ફેરફાર થાય; માથું તપી જાય; રાતના જગ્યા કરે; દિવસે સ્વપ્ન રહે; વરસાદનું નવું પાણી પીએ અને વાપરે; ઠાઠ વાચા કરે; ઝાકળની અન્દર વસે-સ્વે; લીનાશવાળી જગામાં રહે; અતિ સ્ત્રીસંગ કરે; અતિ શયા કરે; એ સર્વ કારણોને લીધે, વાતાદિ ત્રણે કોષો, બૃહા બૃહા વા સર્વ સાથે, કોપાયમાન થઇ, મસ્તકની અન્દર પ્રવેશ કરે, તેવી જ રીતે લોહી પણ પોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થઇ, મસ્તકની અન્દર પ્રવેશ કરે ત્યારે મસ્તકની અન્દર પ્રથમથી ભેગા થઇને રહેલો કંક, ગળવા માણે. ...	૬૧
અખરસલહરીતક્યાવલેહ. (પીનસ શબ્દ પરથી); ...	૧૪૦
આર્દ્રક સ્વરસ. ...	૭૨
પ્રતિનાહ કર્ણરોગ: રોગ ૧૮ મો-આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપથી, કાનની અન્દરનો કંક સ્પર્શ થઇને પછી, તે નસોની અન્દર લેપા-ઇને ચોંટી જાય, ચોંટવાથી કાનની અન્દર કણકો	

વિષય પૃષ્ઠ
મારે; શરીર જડ બની જાય; અને નસો લેવા-
ધને બુરાઈ જાય. ... ૬૧

પ્રતીનાહનાસારોગ: રોગ ૧૧ મો-નાસા-
નહિ નાસારોગ શબ્દ બુઝ્યો ... ૬૧

પ્રતુનીવાત:- (પ્રતિતુની વાત શબ્દ બુઝ્યો)

પ્રત્યષ્ઠીલા વાત: રોગ ૩૩ મો-આ રોગમાં,
અષ્ઠીલિકાના આકારની, અત્યંત પીડા કર-
નારી, વાયુ, મલ અને મૂત્રના વેગને રોકી રાખ-
નારી, પેટની અન્દર આડી વધેલી અને ઉપરના
ભાગમાં ઉપસી આવેલી પથરાના સરખી ગાણ
થાય છે. ... ૫૮

પ્રત્યાધ્માન વાત: રોગ ૭૦ મો-આ રોગમાં,
અમાશયની અન્દર, કફથી વિષ્ટાયલો વાયુ,
આમાશયને ફૂલાવે છે તથાપિ આમાશયમાં
વેઢના ન થાય. આમાશય એટલે પડખાં અને
હૃદયની વચ્ચેનો ભાગ. ... ૫૮

પ્રત્યાનાહ: રોગ ૨ જો-આમજ આનાહ
શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૨

પ્રહર રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વિરુદ્ધ
પદાર્થ ખાય; દારૂ પીએ, જમવા પર પાછું
જમે; અજીર્ણ થાય; ગર્ભ પડી જાય; અતિ મૈથુન
કરાવે; અતિ ચાલે; અતિ શોક થાય; ઉપવાસાદિ
કરીને કૃશ થઈ જાય; ભાર ઉપાડે; કાષ્ઠાદિનો
માર પડે, દિવસે સ્વપ્ન રહે, આ સર્વ કારણોથી
ત્રિકાષ, કોષાયમાન થઈને પછી ચાર ભતનો
પ્રહર રોગ-ચોનિમાંથી રાતું પાણી વેઢવાનો
રોગ ઉત્પન્ન કરે, આ સર્વ રોગમાં શરીર અત્ય-
ંત ટૂટ્યા કરે, હાથ પગમાં ક્લતર થાય, ચોનિ-
માંથી અતિ પાણી પડવાને લીધે શરીરની શક્તિ
ઓછી થતી જાય, જરા-જેટલું પણ કામ કરવા
જતાં શરીર થાકીને લોથપોથ થઈ જાય, મૂર્છા
આવી જાય, મદ્દ થઈ આવે, તરશ લાગ્યા કરે,
કાઢ થયા કરે, બક્યા કરે, શરીર ધોળું પુંભી
સરખું થઈ જાય, તન્દ્રા રહે, અને આક્ષેપકાદિ
વાતરોગ થાય. ... ૬૪

ગોક્ષુરાદિ ગુગ્ગુલ. ... ૧૩૫

વિષય પૃષ્ઠ
પ્રકૃષ્ઠમાસ:-અધિમાસ કન્તમૂલરોગશબ્દબુઝ્યો
પ્રમેહ:-મેહ શબ્દ બુઝ્યો

પ્રમેહ પિટિકા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
પ્રમેહ પર ઔષધ ન કરવાથી, શરીરના સાન્ધા-
ઓપર, મર્મસ્થાનોપર અને માંસવાળા ભાગ-
પર હથેલી પ્રકારના ફોડલાઓ થાય છે. ૫૩
કેશોર ગુગ્ગુલ. ... ૧૩૩

પ્રલયાત્રિ સરખો માથાના વાળનો જે રંગ, તે.
કાલાશિસત્રિભ કુન્તલ શબ્દ બુઝ્યો

પ્રલાપ વાત: રોગ ૫૬ મો-આ રોગમાં,
વાયુના પ્રક્રોપ પામવાથી અકબલ વાતો કરવા
માણડે. ... ૫૮

અભયાદિ શૂત. ... ૮૨

પ્રલાપી-સત્રિપાતન્તરભેદ:-

પ્રવાહિકા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, અતિ
આકર્ષણ કરીને અધોવાયુને ગુહાદ્વારા બહાર
કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે, તે વખતે ન ખાવા લાચક
પદાર્થો અતિ ખાવાને લીધે, અત્યંત વૃદ્ધિ
પામેલો વાયુ, એકઠા થયેલા કફને મલની સાથે
મિશ્ર કરીને વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો આણે,
અને બીજાં લક્ષણો અતિસારની પેઠે થાય. ૪૭
આ રોગપર અતિસાર રોગના ઔષધો
વાપરવાં.

આર્દ્રકુટબવલેહ. ... ૧૪૨

કુટબવલેહ. ... ૧૪૧

પ્રસુપ્તિ વાત: રોગ ૭૮ મો-આ રોગમાં,
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, ચામડીની અન્દર પ્રવેશ
કરીને, ચામડીને કોઈ પણ વસ્તુનાં સ્પર્શનું જ્ઞાન
થવા કે નહિ. ... ૫૮

પ્રસુતિ મક્કલ-હૃ ગર્ભરોગ: રોગ ૩ જો-
મક્કલ-હૃ ગર્ભરોગ શબ્દ બુઝ્યો ...

પ્રસેકતા કફરોગ: રોગ ૬ લો-આ રોગમાં,
કફના પ્રક્રોપને લીધે મોઢામાંથી અતિ લાળ
ઝરવા માણડે. ... ૫૯

પ્રસ્તાર્થર્મ-માં નેત્રશુક્લગત રોગ:- }
પ્રસ્તાર્થર્મ-માં નેત્રશુક્લગત રોગ:- }

વિષય	પૃષ્ઠ
રાજ ૭ મો—આ રાજમાં ધોળા ડોળાપર પોચું, ચારે કોર વધનાકું, ફેલામહું, વેઢના વગરનું, પાતળું, કાળું અને રાતું એવું માંસ વધવા માણડે. અ. ૧૦ મો. રલો. ૧૭ મો.	
પ્રસ્વેદ:—સ્વેદસ્નાવ પિત્તરાગ શબ્દ જુઓ.	
પ્રાકરણ થી નિરોગ: રાજ ૧૬ મો—પ્રાક- ચરણા થી નિરોગ શબ્દ જુઓ...	૬૫
પ્રાકચરણા થી નિરોગ: રાજ ૧૬ મો—આ રાજમાં, અતિ મૈથુન કરાવનારી બાલાઓનો વાયુ, કોપાયમાન થવાથી, સાથળ, પેહુ, વાંસો અને સાથળનું મૂળ, એ સર્વ સ્થાને વેઢના ઉત્પન્ન કરીને પછી થીનિને કોષવાળી કરે છે. માધવ કહે છે કે:—પુરુષની સાથે સંયોગ થવા ટાણે, પુરુષનું વીર્ય સ્ત્રીના પહેલાં જ થીનિ પ્રથમ સ્ત્રવે છે. ૬૫	
પ્રાણક:— અષ્ટગુણ મણડ. ૧૦૦	
પ્રેતોન્માદ: રાજ ૮ મો—આ રાજમાં, શરીર વેષ્ટા, શરીરક્રિયા અને સુગન્ધ પ્રેતના સરખી હોય; ભયવાળો લાગે, આહારનો દ્રેષ કરે, અને ખડ કાંખા કરે. ૫૧	
પ્રોર્ણનાવ—સન્નિપાતજ્વરભેદ:— રલીહા અનિય: રાજ ૬ કો—રલીહોદર ઉદર- રાજ શબ્દ જુઓ ૫૨	
રલીહોદર ઉદરરાગ: રાજ ૬ કો—આ રાજમાં ડાળી બાળનું પેટ વધારે વધવા માણડે, ધણે આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય, ઝીણો તાવ રહે, જઠ- રાગ્રિ મન્દ થઈ જાય, શક્તિ ઓછી થઈ જાય, શરીર ધોળું થઈ જાય, અને બીજાં લક્ષણો કંઈ- પિત્તોદર પ્રમાણે જણાય વળી કાઢ કરનારા પદાર્થો કે કંઈકારક પદાર્થો વારંવાર અતિશય ખાનારાનાં લોહી અને કંઈ અત્યંત બગડવાથી, પેટમાંની બરોલ નામે માણડ વધવા માણડે. ૫૨ અભયાદિ મોઢક ૨૭૪ અબ્રક ભસ્મ. ૧ ૧૬૬	

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
અય—લોહાની ભસ્મ. ૧ ૧૮૬	
આકડો (ઉપવિષ). ૨ ૨૧૬	
ઉદર રાગ શબ્દનાં ઔષધો:— કન્યા સ્વરસ. ૭૩ ખદિરાચિદ્ર. ૧૭૨ ગન્ધક. ૩ ૨૧૨ ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા ૧૩૧ તાલિસાદિ ” ૧૨૩ ” ” ચૂર્ણ. ૧૧૭ ” ” ” ૧૨૩ ત્રિકલા મોઢક. ૧૩૫ કાલક્રિયા. ૩૪૪ પંચકોશ ચૂર્ણ. ૧૧૧ પથ્યાદિ કવાય. ૯૨ પિપ્પલી ચૂર્ણ. (બાલકોચિત) ૧૧૦ પિપ્પ્યાદિ ક્ષીરધૃત. ૧૪૬ બાલ રાગ:—શિશુ કાસ શબ્દ જુઓ. રુદ્ર વલ્લિદગ્ધ: રાજ ૧ લો—આ રાજમાં, અમિથી શરીર બળી જવાને લીધે, ચામડીનો રંગ બદલાઈ જાય. અત્યંત કાઢ થાય અને ફેડલા ન પડે. ૫૫ કુલું:—શુદ્ધ શુક (નેત્રકૃષ્ણગત) રાજ શબ્દ જુઓ, રાજ ૧ લો. બુદ:—વર્ધમંદુદ્ધિ શબ્દ જુઓ રાજ ૧ લો. બુદ ગુદોદર: રાજ ૮ મો—આ રાજમાં, છોટાપાણી સરખું અત્ત, કમલકન્ઠાકિનું શાક, મોવાળો વા કાંકરો ખાધામાં આવે, તેને લીધે પેટની અન્દરનાં આન્તરડાં બરાઈ જઈને પછી ઝાડો, ત્રણે કોષોની સાથે, ધીમે ધીમે, આન્તર- ડાંની નળીની અન્દરના ખુણામાં, “જેવી રીતે, કેળ ખુણામાં જ ઉગે તેવી રીતે” બરાઈને એકઠો થાય, એકઠો થયા પછી ઝાડો, મલદાર સ્પર્ધી આવીને અટકી જાય, અને ઝાડો લાવવા સાર અતિ કષ્ટાચે ભારે જરા તરા ઝાડો ગુઢાદાર બહાર	

૧ અય—લોહાની ભસ્મના ગુણ. ૨ આકડા નામે
ઉપવિષના ગુણ. ૩ રોષેલા ગન્ધકના ગુણ

વિષય પૃષ્ઠ
આવે, આવી રીતે કોષવાળો ઝાડો, ઉઠર, હુકય
અને નાભિ, એ ત્રણે સ્થાનોના મધ્ય ભાગમાં
એકઠો થાય. ... ૫૨

બુદ્ધવિટ્કતા વાતરોગ: રોગ ૪૫ મો:-આ
રોગમાં, વાયુ, પક્વાશયની અન્ધર કાબલ થઇને
કોપાયમાન થાય છે, તેથી ઝાડો, કઠણ લીણડકાં
સરખા થઇ જાય છે. ... ૫૮

અભયાદિ મોઢક. ... ૨૭૪

કુબ્જાદિ ચૂર્ણ. (ગાઢવિટ્ક રોગ) ૧૨૦

બરલની ગાણઃ-લીલા અનિય શબ્દ બુદ્ધો

બરો મુન્તરવો: રોગ ૩૩ મો-પાપાણુગર્ભ

હુદ્રરોગ શબ્દ બુદ્ધો ... ૫૬

બલ:બલ-શક્તિ.(બલક્ષયવાત શબ્દ બુદ્ધો)

અગત્યહરીતકયાવલેહ ... ૧૪૦

કામદેવ ધૂત. ... ૧૪૭

કુમાર્યાશવ. ... ૧૬૮

કુમાણડકાવલેહ ... ૧૩૯

ગૈરિક-ગેરુ. ૧ ... ૧૯૭

બલક્ષય વાત: રોગ ૬૧ મો આ રોગમાં,
વાયુના કોપાયમાન થવાથી, શરીરમાંનું બલ
ધી નીચ છે. ... ૫૮

અગત્યહરીતકયાવલેહ. (બલ-

શબ્દ પરથી) ... ૧૪૦

કામદેવ ધૂત. ... ૧૪૭

કુમાર્યાશવ. ... ૧૬૮

કુમાણડકાવલેહ. ... ૧૩૯

ગૈરિક-ગેરુ. ૧ ... ૧૯૭

બલસ-કર્ક રોગ શબ્દ બુદ્ધો

બસ્તિ કુણ્ડલીકા મૂત્રાઘાત: રોગ ૧૩ મો-
આ રોગમાં, ઉતાવળથી ધણું ચાલે, હડી કાઢે,
મેહનત કરે, પથ્થર કે લાકડીનો માર પડવાથી
શરીરે ધા પડે, અને જોરથી ઇન્દ્રિય ચાળે, આ
કારણોને લીધે બસ્તિ પોતાનું સ્થાન છોડીને ઉપર
જાય ત્યારે ગર્ભિણીના ગર્ભની પેટે, શરીરનો, પછ-

૧ ગૈરિક-ગેરુના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ
તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
વાડેનો ભાગ મોટો થઇ જાય, પાછળનો ભાગ
મોટો થવાથી, શ્વળ નીકળે, ધ્રુજ ફૂટે, હાઠ થાય,
અક્ષેરું દીપું પેશાયનું ઉતરે, બસ્તિને સારી પેટે
મસળે, ત્યારે મૂત્રની ધાર ફૂટે, શોષિવાર પછી
ઇન્દ્રિયના પર સોળે ચઢે, પેડુની અન્ધર સોઈ
ખેસ્યા સરખી પીડા થાય, આ રોગ શસ્ત્ર અને
વિષના સરખો ભયંકર છે. આ રોગના આર-
મમાં વાયુ, જોરમાં હોય છે. આ રોગ, પિત્ત-
યુક્ત હોય તો, પેશાયમાં હાઠ થવા સાથે મૂત્રનો
રંગ બદલાઇને બેરંગી થઇ જાય, અને કદ્યુક્ત હોય
તો, શિશન જડ અને, સોળે ચઢે અને મૂત્ર, સ્નિ-
ગ્ધ, ઘાટું અને ઘાળું હોય. ... ૫૨

બુદ્ધલ વર્ત્ત: રોગ રોગ ૧૩ મો:-આ રોગમાં,
આંખના પરની પાપણુની આમડીના સરખા
રંગની, એક સરખા આકારની માંસની ઘણી ફેડ-
લીઓ ચારેકાર ફરતી આંખની પાંપણોપર ફેલાઈ
ગઈ હોય છે. ... ૬૨

બસ્તિશ્વલ:-આ રોગમાં ગુહાની અન્ધર શ્વળ
નીકળે, (આનાં બીજાં લક્ષણો શ્વળરોગ પ્રમાણે
જાણવાં.)

બસ્તિશોધન:- ... ૧૦૦

અબ્દગુણ મણ્ડ. ... ૧૦૦

બુદ્ધમૂત્રતા કર્ક રોગ: રોગ ૧૫ મો-કર્કના
પ્રકોપથી વારંવાર બુદ્ધ પેશાય આવે છે. ૫૯

બુદ્ધ મૂત્રમેહ:-આ રોગમાં સોમ, રોગના
પ્રમાણે સર્વ લક્ષણો થવાની સાથે પુરુષની ઇન્દ્રિ-
યમાંથી પાણી વહે છે. ... ૫૩

બુદ્ધ મૂત્રમેહ:-સોમ રોગ શબ્દ બુદ્ધો.

બાધિયે કર્ણરોગ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં,
એકલો વાયુ, વા કર્કામિત્રિત વાયુ, શબ્દ સાંભ-
ળનારી નસોમાં કાબલ થઇને કાનને બહેરો
કરે છે. ... ૬૧

અપામાર્ગક્ષાર તૈલ. ... ૩૩૭

આંબલાઈ: રોગ ૩૦ મો:-કક્ષાશુદ્રરોગ
શબ્દ બુદ્ધો ... ૩૩૭

વિષય

પૃષ્ઠ

ખાલઅહ રાગ: રાગ ૧ હો—આ રાગમાં, પ્રાચીન કાળની અન્દર શંકરે, કાર્તિકસ્વામીના રક્ષણને માટે, પાંચ પુરુષઅહ અને સાત સ્ત્રીઅહ મળીને બાર અહો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે અહોથી પીડાયલું બાળક, હસ્તમેશાં રાયા કરે; તેને તાવ આવી જાય, ક્ષણવારમાં થડકી જાય, અતિ બગાસાં ખાધા કરે, ભસ્મર ફરક્યા કરે, રાંકડાં સરખું લાગે. વારંવાર મોઢામાંથી ફીણ પડે, ઉંચું જોઈ રાખે, હોઠ, તથા કાન્ત પીસ્યા કરે, રાતના સ્વે નહિ; કણ્ણીયા કરે, ધાવણ ધાવે નહિ, દૂધ પીએ નહિ, સાદ ફરી જાય, અને કોઈ વખતે તો તે, પોતાનાં શરીરને કે ધાવનાં શરીરને નખથી વિંખવા માણે. ... ૬૬

અહુદ્ય શબ્દનાં ઔષધો.— ...

ખાલરાગ: રાગ ૧ હો—આ રાગ ઘણું કરીને છાકરાઓને થાય છે. જવરાદિ જે મોટા રોગો મનુષ્યને અને છાકરાઓને થાય છે, તે રોગો, આ બાવીસ રોગથી બૂઠા છે, અને તેનાં સર્વ લક્ષણો મોટાં મનુષ્યને અને છાકરાઓને સરખાં જ હોય છે. તે રોગપર જે ઔષધ મોટાં મનુષ્યને અપાય છે, તે જ ઔષધો ઓછી માત્રામાં છાકરાઓને અપાય છે. છાકરાઓને જોરમાં રાગ થાય છે? કે જરાતરા રાગ થયો છે? તેની પરીક્ષા છાકરાઓના રોવાપરથી કરવી. વળી તે છાકરું પોતાનો હાથ, પોતાના શરીરના જે ભાગપર અડાડયા કરે, તે જગાએ કોઈ જાતનો રાગ થયો છે વા કોઈ જાતની પીડા થાય છે, એમ અનુમાન કરવું. વળી આપણે આપણો હાથ, જે જગાએ અડાડીએ તે જગાએ, તે તેનાથી સહન ન થાય ત્યારે તે સ્થાનકે, કોઈ પણ જાતનો રાગ થયો છે, વા કોઈ જાતની પીડા થાય છે, એમ અનુમાન કરવું. જે છાકરું આખ વીંચી રાખે, તે છાકરાને માથામાં પીડા થાય છે, એમ કદપના કરવી. વળી જીભ કે હોઠ ચાબ્યાં કરે, રવાસ ચઢી આવે, હાથપગનાં કુકડિયાં વળી જાય, વા આખું શરીર મરડાઈ

વિષય

પૃષ્ઠ

જાય ત્યારે હુકમમાં થયેલો રાગ જાણવો. ઝાડા પેશાબનો વેગ બન્ધ થઈ જાય, ધાઈ ધાબ્યા જ કરે, આન્તરડાંની અન્દર ખુર ખુર સ્પર્ક થાય, પેટ ચઢી આવે. વાંસી વાંકો થઈ જવાની સાથે ઉંચો ચઢી આવે અને પેટ ફૂલે ત્યારે કોઠાની અન્દર રાગ થયેલો જાણવો. વળી મલ મૂત્ર એકઠું થઈ જાય, મલ, મૂત્ર અટકી જાય, ચમકી જાય અને ચારે કોર ફરવું જોયા કરે ત્યારે તે બાળકને બસ્તિતની અન્દર અને ગુણ સ્થાનની અન્દર રાગ થયેલો જાણવો. ... ૬૫

ખાલામૂત્રકૂચ રાગ:—બાળક છાકરીને થયેલો જે ઉત્તરવા, તે.

ઉત્તરબસ્તિ. ૧ ... ૨૯૩

ખાલકૃમિ: રાગ ૧ હો—આ રાગમાં, શરીરપરના મેલમાંથી પોતાના પ્રમાણમાં અને આકારમાં ઘોળા વા રાતા તલના જેવડા જે જીવડાઓ થાય છે, તે જીવડાઓ, શરીરપરના રુવાડામાં, વાળમાં અને વસ્ત્રમાં રહે છે, ઘણા પગવાળા કૃમિઓ જ અને સાવા નામે કહેવાય છે. વળી પગ, વગરના જે ઝીણા જીવડાઓ થાય છે, તે લીંખ, એ નામે કહેવાય છે. આ જીવડાઓ, કોઠ, ફેડલીઓ, ખરજ, ગુમડાં, અને માંથામાં ઉત્તરી, એ સર્વ રોગો કરે છે. ૪૮

ખાલાચામ વાત: રાગ ૫ મો—આ રાગમાં, શરીરપરના બહારના ભાગના સ્નાયુઓના તંતુઓમાં રહેલો વાયુ, વાંસાની કોરના ભાગમાંથી ધનુષ્યના પ્રમાણે વાંકો કરે, તેની લીધે, છાતી, ફેડ અને સાથળ, એ સર્વ ભાગો મરડાઈ જાય. આ રાગ અસાધ્ય છે. ... ૫૮

ખિસવર્ત્તરાગ:—રાગ ૨૨ મો—આ રાગમાં, ત્રણે કોષોના પ્રકોપથી, આંખની પાંપણો, બહારના ભાગમાંથી સ્ત્રી જાય, પાંપણની અન્દરના ભાગમાં ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો પડે, તે છિદ્રમાંથી કમળના તંતુ પ્રમાણે અન્દરથી પાણી ઝળ્યા કરે. ... ૬૨

૧ ખાલાના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તર બસ્તિ કેમ મારવી? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
બુંદણુ:—ક્ષીણ થયેલા કોષોને વધારનાર— વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર—પૌષ્ટિક.	
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ...	૧૧૨
કાંઠકૂટ વિષ. ...	૨૧૩
કુમાર્યાસવ. ...	૧૯૮
કૃષ્ણાણ્ડકાવલેહ. ...	૧૩૯

ખેહરો:—રોગ ૭૭ મો. શુષ્કાણ્ડતા વાત
શુષ્ક બુચો.

બ્રહ્મરાક્ષસોન્માદ: રોગ ૧૬ મો—આ રોગમાં
હસવાની ઇચ્છા થયા કરે, નાચવાનું મન થાય,
ભયંકર પ્રકારના ચાળા પાડે, છિદ્ર ભોચા કરે,
ચીસો પાડ્યા કરે, વેગથી ચાલે, કેવ, બ્રાહ્મણ
અને વૈદનો દ્રેષ કરે, લાકડું તથા શસ્ત્ર પોતાના
શરીરમાં મારે અને શાસ્ત્ર તથા વેદ ભણે. ૫૧

ભગન્દર:—રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, હાથી,
ઘોડાપર બેસવાથી, વિષમાસનપર બેસવાથી,
હરસ કરનારા પઢાર્થો ખાવાથી અને ઉપહંશાદિ
રોગ થવાથી, ગુદાની આસપાસ બે આંગળ છેટે
કુદ થયેલા લોહી અને માંસનો આશ્રય કરીને
એક ગુમડું થાય, તે ગુમડાંનું મૂળ ધણું ઉંડું
હોય, વેગ પછુ મોટો હોય, તેની અન્દર ઘણી
વેદના થાય, અને અતિ પ્રકોપ પામે, પછી કેટ-
લેક કાળે કૂટીને તેમાં છિદ્ર પડે, એ છિદ્ર,
મૂત્રાશય પાસે હોવાથી, નિરન્તર તેમાંથી થોડું
થોડું મૂત્ર સ્રવ્યા કરે, અને ઔષધોપચાર ન
થવાથી દિનપ્રતિદિન તે છિદ્ર, મોટું થતું જાય,
છેવટે તે છિદ્ર, અસ્તિ અને ગુદાને પછુ મોટાં
કરે, તે મોટાં છિદ્રમાં ખીન્ન ઝીણાં છિદ્રો પડે,
અને વાયુ, મલ મૂત્ર તથા શુક્ર, એ સર્વ તે
નાનાં તથા મોટાં છિદ્રોમાંથી બહાર નીકળે. ૫૫

અભયાદિ મોહક. ...	૨૭૪
કાંચનાર ગુગુલ.	૧૩૬
કાસીસાદિ ધૂત. ...	૧૪૯
ખટિરાદિ ક્વાથ.	૯૪

ભંજપિષ્ઠ અસ્થિભંજ રોગ:—ભંજ પૃષ્ઠ અસ્થિ-
ભંજ શુષ્ક બુચો.

વિષય પૃષ્ઠ
ભંજપિષ્ઠ અસ્થિભંજ રોગ: રોગ ૧ લો—આ
રોગમાં, સન્ધિની જગા ભાંગી જવાથી, તે
જગાની ફરતો સોજેચડી આવે, રાત્રિના પીડા
વધે, અને સાન્ધ્યાઓનાં બે હાડકાં છૂટાં પડ-
વાથી એક ખીન્ન સાથે ધસાય. .. ૫૫

ભંજપૃષ્ઠ અસ્થિભંજ રોગ: રોગ ૨ ભે—આ
રોગમાં સાન્ધ્યાઓની ચારેકોર ફરતો સોજેચડ
આવે, રાતને વખતે અતિ પીડા થાય, અને
સાન્ધ્યાઓને ભેડનારાં હાડકાંઓ, એક ખીન્ન
સાથે ધસાય. ...

ભંજરોગ:—અસ્થિભંજ રોગ શુષ્ક બુચો.

ભંજનક દન્તરોગ: રોગ ૩ ભે—દન્તભેદ
દન્તરોગ શુષ્ક બુચો.

ભયન્નવર: રોગ ૨૨ મો—લીતભવર શુષ્ક બુચો.

ભયતિસાર: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
ભય આવી પડવાથી, પોતપોતાનાં સ્થાનોમાંથી
બ્રહ્મ થયેલા ત્રણે કોષો, મલને જેવો દ્વિપત કરેકે
તરત, ધણું કરીને વાતાતિસાર તથા પિત્તાતિસાર-
નાં લક્ષણોવાળો ઉનો અને પાણીમાં તરનારો
ઝાડો, ગુદાદ્વારા પ્રવાહરૂપે બહાર નીકળે. ૪૭

ભસ્મકાશિ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં મનુ-
ષ્યના શરીરમાંથી કંઈ ક્ષીણ થયો હોય ત્યારે
વાયુ સાથે પિત્ત, કોપાયમાન થઈને પછી પોતાના
તેજ વડે જઠરાગ્નિને બળવાન કરે, બળવાન
થયેલી જઠરાગ્નિ, વાયુ સાથે મળી જઈને આખાં
શરીરને રુક્ષ કરે છે, ખાધેલું અન્ન જલદી પચા-
વીને રક્તાદિક ધાતુઓને પછુ જલદી પચાવે,
તેપર કંઈ અનાજ ખાધું હોય તો શરીરે સુખ
થયું જણાય પછુ અન્ન પચી ગયા પછી મૂર્ચ્છા
આવે, તરશ લાગે, કાઢ થાય, ઉધરસ આવ્યા
કરે, અને મરણ પછુ પામે. કોઈ વૈદ, આ
રોગનો, તીક્ષ્ણાશિમાં અન્તરભાવ કરે છે અને
સમાગ્નિને ચોથો અગ્નિ કહે છે. ...

ભિન્નવિટ્કવપિત્તરોગ: રોગ ૩૩ મો—આ
રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, પાતળો
ઝાડો આવે છે. ...

વિષય

પૃષ્ઠ

ભિન્નસંધોત્રણ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં બરફી, બાહું, બાણ, તરવારની અણી વાકોષ પણ જનાવરના કાન્ત કે શિંગડું, એ સર્વથી, કોઠો આદિ કોઈ પણ આશય ભેદાધને, તે આશયની અન્દરથી કે પણ પદાર્થ બહાર આવવા માટે છે. એ ભેદાયેલા આશય ભે લોહીથી ભર્યો હોય તો તાવ આવી ભય, કાઢ થવા માણે, મુખ, ગુદા, નાક અને શિશ્નદ્વારા લોહી વહેવા માણે, મૂછા આવી ભય, શ્વાસ ચઢી આવે; તરશ લાગ્યા કરે; પેટ ચઢી આવે; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; મલ, મૂત્ર આવે નહિ; પવન ફૂટે નહિ; બહુ પરસેવો વળે; આંખ રાતી થઈ ભય; મોઢામાંથી લોઢાના સરખી ગન્ધ નિકળે; શરીર ગન્ધાય; હૃદય અને પડખામાંથી શુળ નીકળે; આમાશયમાં લોહી ગયું હોય તો લોહીની ઉલટી થાય; પેટ અત્યન્ત ચઢી આવે અને અતિ ભારે શુળ નીકળવા માણે. ૫૫

ભિન્નાન્તરક કોષ્ઠભેદ: રોગ ૧ લો—છિન્નાન્તર કોષ્ઠભેદ શબ્દ બુઝો... ૫૫

લીતજ્વર: રોગ ૨૧ મો—આ રોગમાં, એકાએક ભય આવી પડવાને લીધે, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, તાવ આવી ભય તથા અતિ લવારે કરે. ર્થોક ૨ થી ૬ માંનો. ... ૪૬

લીરુત્વ વાત: રોગ ૭૩ મો—આ રોગમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી શરીરની અન્દર ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૫૮

લીલામાનો સોભે:—અરુચ્છર શોય શબ્દ બુઝો

ભુજ રોગ:— ...

ગુદાદિ નરય^૧ ... ૨૬૭

ભૂતહાસ સન્નિપાતજ્વર ભેદ:—

ભૂતોન્માદ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, રોગી ભૂતોથી મદ્દલ કરાધને ઉન્મત્તાના સરખો કેખાય; બોલવું, પરાક્રમ કરવું, શરીરની શક્તિ, શરીર

વિષય

પૃષ્ઠ

બ્યાપાર એટલે ખાતું, પીતું, ફરવું, તત્ત્વજ્ઞાન અને કળા કૌશલ્યનું જ્ઞાન, સામાન્ય મનુષ્યોના પ્રમાણે ન હોતાં વિચિત્ર પ્રકારનાં કેખાય; આ રોગ ગમે તે વખતે ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. ૫૧

ભૂતોન્માદ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં, ભૂત શબ્દ આંધો છે, તે શબ્દમાં અને પિશાચમાં ફેર છે, પરન્તુ તેનાં લક્ષણો પિશાચોન્માદ પ્રમાણે થાય છે. ... ૫૧

ભેદન: ગડો, પેશાબ અને પવન આદિ કોવો, એઓમાંના બન્ધ થઈ ગયેલા કોષ પણ એકાદા કોષને, છૂટા કરીને ગુદા દ્વારાદિથી બહાર કાઢનાર.

આમલાદિ ચૂર્ણ... ... ૧૧૦

આરવધાદિ કવાય. ... ૮૧

ખર્પર—ખાપરિયું^૧ ... ૨૦૦

ભેદી: ભેદન શબ્દ બુઝો—

ભ્રમ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાત પિત્ત અને રજેશુલના પ્રકોપ પામવાથી કુમ્ભારના ફરતા એવા ચાકળી માફક શરીર ફર્યા કરે. ૫૦ કુમ્ભારુડકાવલેહ. ... ૧૩૯

ભ્રમસ્ય નાસારોગ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં ઉષ્ણતાને લીધે કે તડકામાં ફરવાને લીધે, માથું તપવાથી પ્રથમથી જ, એકઠો થઈને રહેલો, જરાતરા પાતળો, બગડી ગયેલો, ખારો અને ઘાટો એવો કંઈ, નાકમાંથી પડવા માણે છે. ૬૧

મૂકેરુક કૃમિ: રોગ ૧૬ મો—શકુંળજન્ય કૃમિ શબ્દ બુઝો ... ૪૮

મૂકલ્લ ગર્ભજરોગ: રોગ ૩ ભે—આ રોગમાં, એક ભતનું પેટની અન્દર જે શુળ નીકળવા માણે છે, તે શુળ, બે પ્રકારનું નીકળે છે. પહેલો પ્રકાર:—ગર્ભ હોવા છતાં જે શુળ નીકળવા માણે છે, તેનું કારણ એ છે કે, કોષ પણ કારણને લીધે મનની અન્દર સન્તાપ થવાથી, વાયુ કોપાયમાન થઈને પછી પેડુના પડખામાં શુળ ઉત્પન્ન કરી, ગર્ભને અતિ પીડા આપીને મારી નાખે છે. આનું

^૧ ગુદાદિ નરય કયા કયા રોગોપર દર્દું? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

^૧ ખર્પર—ખાપરિયાના શુલ્લ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
ખીનું નામ ગર્ભ મક્કલ-લ છે. ખીને પ્રકાર:-
જણ્યા પછી થળ નીકળવા માણે છે, તેનું કારણ
એ છે કે, પોતપોતાનાં કારણોને લીધે સ્ત્રીના
શરીરની અન્દર કોપાયમાન થયેલો વાયુ, જણ્યા
પછી, થોનિમાંથી ગર્ભ સમ્યન્ધી લોહી અને
ભળાંના સરખા માંસના પદાર્થ આદિનો સાવ
ચાલુ રહ્યો હોય; તેને બન્ધ કરી, પેડુના પડ-
ખામાં બસ્તિની અન્દર વા બસ્તિના માથાપર
એક ગાણને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગાણને લીધે પેટ-
ની અન્દર થળ નીકળવા માણે. થોનિ સંક્રાચાઇ
ભય; પડવાશય કૂલે; પેશાબ આવતો અટકી
ભય; અને ઊર્ધ્વ શ્વાસ થઇ આવીને તરત સ્ત્રીને
મારી નાંખે છે. ... ૬૫

મંજિષ્ઠમેહ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં,
ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી, કોપાયમાન થયેલું પિત્ત
મેહ, માંસ અને કલેહ (દ્રવભાગ)ને દૂષિત કરે;
તેથી મજ્જાના કાઠાના રંગના સરખો તથા કાચા
અનાજના સરખીગન્ધવાળો પેશાબ આવે. આ-
પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

મન્નભગત મત્સરિકા: રોગ ૧૩ મો-આનાં સર્વ
લક્ષણો અસ્થિભ મત્સરિકા પ્રમાણે ભણવાં. ૫૭

મન્નભમેહ: રોગ ૧૯ મો-આ રોગમાં, કંઈ
પિત્તનો ક્ષય થવાને લીધે, કોપાયમાન થયેલો
વાયુ, શરીરની અન્દર રહેલી વસા મન્નભદિ ધા-
તુને, બસ્તિના મુખમાં આણે, તેથી મન્નભવાળો
અને મન્નભના રંગના સરખો પેશાબ આવે. આ
પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

મણ્ડલ કુષ્ઠ: રોગ ૩ નો-આ રોગમાં, ઘોળાં,
રાતાં, કઠણ, લીનાશવાળાં અને સુંવાળાં ચક્ક-
રડાંઓ, એક ખીનની આસપાસ થાય છે. ૫૬

મતિભ્રમ પિત્તરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
શરીરની અન્દર રહેલું પિત્ત, કોપાયમાન થવાથી
રોગી ભ્રમિત મતિવાળો થઇ ભય છે. ૫૯

મઠ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ધન્વરો,
કાઠરા અને સોપારી આદિ વસ્તુ ખાધાની માફક
મીણો ચઢીને વિભ્રમ પેદા થાય છે. ૫૦

વિષય પૃષ્ઠ
કુમાણ્ડ સ્વરસ ... ૭૩
અન્દબુદ્ધિત્વ કંઈ રોગ: રોગ ૧૭ મો-આ
રોગમાં, કંઈના પ્રકોપથી, બુદ્ધિ જડ થઇ ભય. ૫૯
અન્દાભિ: રોગ ૩ નો-આ રોગમાં, હ્રસ્વેશાં
જમતો હોય તેના કરતાં પણ થોડું અનાજ
ખાય તો તે પણ પચે નહિ, તેને લીધે કંઈથી
થતા વીશ બ્યાધિઓમાંનાં આલસ્યાદિક ક્ર:ખિ
પણ પેદા થાય છે. ... ૪૯
અલયાદિ મોહક ... ૨૭૪
કુટભરિષ્ઠ. ... ૧૭૧
કુમાર્યાસિવ ... ૧૬૮
કૈશોર ગુગુલ ... ૧૩૩

મહાત્મ્ય: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વધારે
જથ્થામાં કે કિયારહિત મધ પીએ; ન સહેએવા
અનાજ ગમે ત્યારે ખાય; અનાજ ખાય નહિ;
વા એકાન્તરા ભોજન કરે, તેથી શરીરની અન્દર
કષ્ટકારક વિકાર ઉત્પન્ન થઇને શરીરનો નાશ કરે;
શરીરે ક્ર:ખ પ્રાપ્ત થાય; અતિ મોહ પામે; હ્ર-
સ્વમાં પીડા થાય; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય;
વારંવાર તરસ લાગ્યા કરે; તાવ આવી ભય;
શીતોષ્ણતાનાં ચિહ્ન જણાય; માથું પડખાં અને
સાન્ધાઓના હાડકાંઓમાં વેદના થવા
માણે; મોટા બગાસાં આવવા માણે; ચમકી
ભય; શરીર કુજવા માણે; થાકી ભય; છાતી
ભીંસાય; ઉધરસ, હેડકી અને શ્વાસ થઇ આવે;
નિદ્રા આવે નહિ; કાન, આંખ અને મુખમાં
રોગો થઈ આવે; ત્રિક એટલે પેડું અને સાથળનું
મૂળ એ આદિ સન્નિધનાં સ્થાનો ઝલાર્થ ભય;
ઉલટી થવા માણે; ઝાડો લેદાઇને આવે ત્રિદોષના
પ્રકોપથી ઉછાળો આવ્યા કરે; ભ્રમ થાય; બધ્યા
કરે; ન હોય એવાં રૂપોનાં દર્શન થાય; ખડ,
રાખ, વેલ, પાંદડાં, બધી ભતનાં મીઠાં એ
સર્વમાં ઢંકાયલા સરખું લાગે; અને પક્ષીની પેટ
હડતો હોય, એમ જણાય; ઉપર પ્રમાણેનાં
લક્ષણોવાળા મહાત્મ્ય રોગીને મનની અન્દર
આકુળ બાકુળ થઈ ભય એવાં અને શાન્તિનો
નાશ કરનારાં સ્વપ્નાં પણ અભ્યા કરે. ૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ
મહાવહ:—મહ પ્રાપ્ત કરનાર.	
કાલકૃત વિષ. ^૧ ...	૨૧૩
મેદ્ર વ્યથા:—શિરનમાં થનારીજે પીડા, તે.	
ઐરણ્ડાદિ શૃત. ...	૮૯
મન્દાગ્નિજઠરાગ્નિ વિકાર: રોગ ૩ જો—	૪૯
કાલકૃત ^૨ વિષ ૦ ...	૨૧૩
પ્રદીપક ,,	,,
બ્રહ્મપુત્ર ,,	,,
વછનાગ ,,	,,
શૃંગક ,,	,,
સકતુક ,,	,,
સૌરાષ્ટ્રીક ,,	,,
હારિદ્ર ,,	,,
હાલાહલ ,,	,,
મધમહ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, અ-	
નિયમિત મધ પીવાથી વા શોષક મધ પીવાથી	
મહ ચઢે; શરીરથી ચાળા પાડે અને હાય પગાદિ	
અવશ્યોથી ગમે તેમ લડયડિયાં ખાતો ચાલે	
અને ગમે તેમ જોલે. ...	૫૦
મધુમેહ: રોગ ૨૦ મો—આ રોગમાં, કફ,	
પિત્તનો ક્ષય થવાને લીધે, ક્રોપાયમાન થયેલો	
વાયુ, શરીરની અન્દર રહેલી વસા મન્નજિ	
ઘાતુને, અસ્તિના મુખમાં આણે છે. તેથી	
તુરે, મધના સરખો મીઠો અને રુક્ષ પેશાબ	
આવે. ...	૫૩
અમૃતા સ્વરસ. ...	૭૧
ધાત્રી. ,,	,,
અનસ્તાપારોચક: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં	
શોક, ભય અને ક્રોધ થવાથી; અતિ લોભ કર-	
વાથી; મનને ખેદ થાય એવા પદાર્થોથી અને	
પરાબ અન્ધ આવવાથી મનને સન્તાપ થાય	
પશુ મોઢામાંનો રક્ષ બહલાઈ નહિ. ...	૫૦
મધ્યવિદ્રધિ અન્ય ...	૬૧
લિપકાદિ રત્નેયુક્ત વરુણાદિ ગણકવાય ૯૩	

૧ નવે વિષોના શુલ્લ. એ મધાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે. ૨ નવે વિષોના શુલ્લ.

વિષય	પૃષ્ઠ
મનોવિકાર	
અવપીડ નરય. ^૧ ...	૨૬૬
મન્માસ્તમ્ભવાત: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં	
દિવસે નિદ્રા કરે; મન થાય ત્યારે ગમે તે ખાય;	
મન થાય ત્યારે ગમે તેમ નહાય અને મરણ	
માફક ગમે તેમ જીવું જોયા કરે; આ કારણોથી	
ક્રોપાયમાન થયેલો વાયુ, ડોકની નસોમાં પ્રવેશ	
કરીને પછી ડોકને ખેંચવા માણે છે. ...	૫૮
ગુડાદિ નરય. ...	૨૬૭
મરડો: રોગ ૬ ક્રો—આમાતિસાર શબ્દ	
બુઝો ૧ લોક ૭ મો— ...	૪૭
મર્માભિધાતજ કાઢ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં	
મસ્તક હુકય, લમણાં અને અસ્તિ આદિ મર્મ-	
સ્થાનોમાં લાકડી આદિ વસ્તુ વાગવાથી કાઢ	
થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. ...	૫૦
મલજ અનાહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,	
પક્વાશયની અન્દર, મલ એકઠો થવાથી, કેડ	
અને વાંસો ઝલાઈ જાય; મલમૂત્રનો વેગ બન્ધ	
થઈ જાય; શુળ નીકળવા માણે; મૂર્ચ્છા આવી	
જાય; નરકની ઉલટી થાય; શ્વાસ ચઢી આવે;	
અલસકરોગની પેઠે પેટ ચઢી આવે અને અસ્તિ—	
(પીચકારી) માર્યા છતાં ઝાડો ન આવે. ...	૫૨
મલનિરોધજ ઉકાવત: રોગ ૧૨ મો—	
આ રોગમાં, ઝાડો દબાવી રાખવાથી, પેટની	
અન્દર, ગડગડાટ થવા સાથે શુળ નીકળે; ગુફાની	
અન્દર કાતરવાના સરખી વેઢના થાય; ઝાડો	
આવતો રોકવાથી, બન્ધ થઈ જાય ત્યારે વાયુ	
ઉપરના ભાગમાં ચઢી જાય અને ઝોકવા ટાંણે	
એકાદી વખત મુખદ્વારા મલ પશુ પડે. ...	૫૨
મલસ્રમ કુષ્ઠ આર્તવ: રોગ ૮ મો—આ	
રોગનાં લક્ષણો સન્નિપાત કુષ્ઠ મલાભ શુક્રધાતુ	
રોગ પ્રમાણે જણવાં. ...	૬૪
મલાધિક્ય કફ રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ	
રોગમાં, કફના પ્રકોપથી, શરીરની અન્દર	
સારી પેઠે મલ એકઠો થાય છે. ...	૫૬

૧ અવપીડ નરય કયા કયા રોગોપર દેવું ? એ મધાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
મલાસ શુક્ર ધાતુ રોગઃ રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, ત્રિકોષનાં પ્રકોપથી, શુક્રના રહેવાની જગામાંનું શુક્ર, મલ મૂત્રના રંગનું તથા મલ મૂત્રનાં સરખી ગન્ધવાળું થઈ જાય. ૬૪

મલૂનઃ રોગ ૧૮ મો—શુક્રજન્યકૃમિ રોગનો શબ્દ જુઓ ... ૪૮

મસક ક્ષુદ્ર રોગઃ રોગ ૧૯ મો—આ રોગમાં વાયુ પ્રકોપ પામવાથી, શરીરના કોઈ પણ ભાગપર, અડઢના કાણા સરખી, કાળી વેઢના ન કરનારી, સ્થિર અને ઉપરના ભાગમાં ઉપસી આવેલી માંસની ફેડલીઓ થાય છે. આ રોગને, લાખામાં મસા કહે છે. ... ૫૬

મસા—મસોઃ રોગ ૧૫ મો—મસક ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દ જુઓ ... ૫૬

મસ્ટ્રિકાઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, તીખા, ખાટા, ખારા અને ક્ષારવાળા પદાર્થો ખાય; ન સહે એવું ખાય; વિરુદ્ધ રીતે ઊંઝે વા સ્વેદ; જમ્યાપર ફરીને જમે; ખરાબ થયેલું અન્ન ખાય; વઢાણા, ઝોળિયા આદિ અનાજ ખાય; સડી ગયેલાં શાકો ખાય; ડેરી હવામાં ફરે; ખગડી ગયેલું પાણી ઉપયોગમાં લે; કોષેલા પ્રહોનડે; આ સર્વ કારણેથી, શરીરની અન્ધર રહેલા વાતાદિ કોષો, કોપાયમાન થઈ, ખગડી ગયેલાં લોહીની સાથે મળી જઈને મસ્ટ્રની કાળના જેવડા અને રંગના અંગ-પર ફેડલાઓ ઉત્પન્ન કરે છે; શીતળા નીકળવા અગાઉ પહેલાં તો તપીને જોરમાં તાવ આવે; શરીરે ખજવાળ આવે; કળતર થાય; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; ભ્રમ થાય; સ્ત્રીરપરની ચામડીપર સોળે થઈ આવે; શરીરનો રંગ ફરી જાય; અને આંખ રાત્રીયાળ થઈ જાય; અસાધ્ય મસ્ટ્રિકાઃ—આ રોગમાં, ઉધરસ તથા હેડકી આવે; તીવ્ર જ્વર આવ્યા કરે; લવારો ક્યારે કરે અસ્વસ્થપણું પ્રાપ્ત થાય; મૂર્ચ્છા આવી જાય; તરશ લાગ્યા કરે; ફાહ થયા કરે; આંખો ઉંચી નીચી કરીને ફાડી રાખે; મોઢું, નાક અને આંખ-માંથી રક્તસ્રાવ થાય; ગળામાં ધરડકો ઉપડે;

વિષય પૃષ્ઠ
અતિ લયંકર રીતે રવાસ ચાલવા માણે; નાક-દ્વારા શ્વાસ લેનારાનો વાયુ કોપાયમાન થાય; અને તરશથી આકુળ વ્યાકુળ થવા સાથે તત્કાળ મરણ પામે. આ રોગમાં છેવટે હાથ પગનાં કાંડાંપર, પગની ઘુંટીપર વા ખભાપર સોળે ચઢે ત્યારે તેને વ્યવહારમાં અતિ મોટી સીળી નીકળી છે, એમ જાણવું. આ રોગમાંના સોળપર ઔષધોપચાર કરવો, એ ખડુ કઠણ કામ છે. ૫૭

મસ્ટ્રિકા પ્રમેહચિટિકા રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, મસ્ટ્રની કાળના સરખા રંગની અને તેવડા કઠની ફેડલીઓ થાય છે. ૫૩

મસ્ટકચુલઃ આ રોગમાં, માથાની અન્ધર થળ નીકળે છે. (આનાં બીજાં લક્ષણો ચલરોગ પ્રમાણે જાણવાં.) ... ૫૧

કરામૂલાદિ શાલિપર્ણાદિ કવાય.

મહતી ઢિકાઃ રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, સર્વ મર્મસ્થાનોને પીડા આપી, હમ્મેશાં એક સરખી હેડકી આવ્યા કરીને સર્વ અવયવોને કમ્પાવે છે. આ રોગનો વેગ મોટો હોય છે. ૪૯

મહાકુષ્ઠઃ રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં, શરીર-પરની ચામડી, હાથીનાં ચામડાં સરખી ખડ-ખચડી થઈ જાય; પરસેવો ન આવે અને ઘણી ખરજ આવ્યા કરે; આ રોગ થોડામાં હોય ત્યારે તેને “એકકુષ્ઠ” કહે છે. આનાં બીજાં નામો “ચર્મકુષ્ઠ” અને “ગજચર્મ” છે... ૫૬

ખદિરાદિષ્ટ. ... ૧૭૨

મહાગુહઃ રોગ ૭ મો—આભ્યન્તર કૃમિનો કંજન્ય કૃમિ શબ્દ જુઓ.

મહાગ્રાહીઃ રોગ ૧૩ મો—પક્ષાઘાત વાત-રોગ શબ્દ જુઓ. ... ૫૮

મહાપશ્વવિસર્પ ખાલરોગઃ રોગ ૧૩ મો-પશ્ચારણુ ખાલરોગ શબ્દ જુઓ. ૬૫

મહાયોનિ રોગઃ રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં કોપાયમાન થયેલો વાયુ, યોનિનાં મુખને અને ગર્ભને રહેવાનાં સ્થાનને જડ કરી કે ત્યારે યોનિ બહાર નીકળી પડીને પોહોળાં મોઢાંવાળી થઈ

વિષય પૃષ્ઠ
જન્ય; તે થોનિમાં વાતથોનિની પેટે વેઢના થાય;
માંસ ઉપરી આવેલાં સરખું લાગે અને અતિ-
શય વેઢના થવા માણે. ... ૬૫

મહાશ્વાસ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, વાયુ
ઉપર ચઢી આવે ત્યારે, મોટીથી શબ્દ કરવાની
સાથે, વારંવાર શ્વાસ કાઢે; અનુભવ તથા જ્ઞાન-
શક્તિ ઓછાં થઈ જાય; નેત્ર થોડોવાર ચકળ-
વકળ અને થોડોવાર સ્તબ્ધ થઈ જાય; મોઢું તથા
આંખ વાસ મારે, ઝાડો, પેશાબ બન્ધ થઈ
જાય; બાલી શકાય નહિ; ધીમે સાહે બોલે; અને
ચઢેલો શ્વાસ છેટી પલ્લુ સરખાય. ૪૬

મહા ષણ્ઢ: રોગ ૫ મો—ષણ્ઢપુંસ્તવકોષ
રોગ શબ્દ જુઓ. ... ૬૪

મહા સૌષિરદન્તમૂલ રોગ: રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં, ત્રિદોષના પ્રકોપને લીધે, પેઢાંમાંથી
અને અવાળુમાંથી કાંત હલવા માણે, તેમાંથી
પરુવાળું લોહી વહે; તાવ આવી જાય; તાળવામાં
ચીરા પડે અને ચીરવા સરખી વેઢના થાય. ૬૦

મોતર કૃમિ: રોગ ૧૦ મો—રક્તજન્ય કૃમિ
શબ્દ જુઓ. ... ૬૧

મોનસકઃખોન્માઢ: રોગ ૬ કો—આ રોગમાં
ચોરોથી, રાજનાં મનુષ્યોથી કે શત્રુઓથી ભય
પ્રાપ્ત થાય; ધનનો નાશ થવાથી, ચિન્તાતુર
રહે; બંધુ આદિના નાશથી શોકાતુર થઈ જાય;
અતિ ખેડ પામવા સરખું અન્તઃકરણ કાચવાય;
કામેચ્છાથી મનની અન્ધર બળવાન કામવિકાર
ઉત્પન્ન થાય; કામવિકારના ઉત્પન્ન થવાથી, અસા-
વધ થઈને મનમાંની નાના પ્રકારની ગુપ્ત વાતો
બોલે, ગીત ગાય, હસ્યા કરે અને રજ્યા પલ્લુ
કરે તથા ગુમસ્તુમ બની જાય. ... ૫૧

બ્રાહ્મી સ્વરસ ... ૭૩

કુણ્ડમાણ્ડ. " ... "

ધડ્ઝન્યા " ... "

શંખિની " ... "

મોલ્લુ: રોગ ૮ મો—નાસાર્શ નાસા રોગ
શબ્દ જુઓ. ... ૬૨

વિષય પૃષ્ઠ
માંસગત મસ્રરિકા: રોગ ૧૦ મો—આ
રોગમાં, કઠણ, ચક્રચક્તિ, અને ઘણે દિવસે પાક-
નારા ફેડલાઓ, થાય; તેપરની ચામડી પાતળી
હોય; શરીરના ગાત્રોમાં થુળો નિકળે; ચેન પડે
નહિ, ખરજ આવે; તમસ આવી જાય, કાઢ
થયા કરે અને તરશ લાગ્યા કરે... ૫૭

માંસગ્રનિથિ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં,
માંસાહારથી કોપાયમાન થયેલો માંસ, ગાણને
ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાણ, સ્નિગ્ધ, મોટી, કઠણ,
નસોથી બન્ધાયલી અને કડ્ડાનિથનાં લક્ષણો-
વાળી હોય છે. ... ૫૪

માંસપાક શ્વ રોગ: રોગ ૧૧ મો—આ
રોગમાં, ત્રિદોષ પ્રકોપ પામવાથી, શિશ્નપરનું
માંસ સડી, ટૂટી પડીને પછી નાના પ્રકારની
પીડાઓ થવા માણે છે. ... ૫૬

માંસવૃક્ષિ: રોગ ૬ કો—અધિમાંસામ નેત્ર
શુક્લગત રોગ જુઓ. ... ૬૩

માંસસંઘાત તાલુરોગ: રોગ ૪ થો તાલુ-
સંહતિ તાલુરોગ શબ્દ જુઓ. ... ૬૦

માંસાર્બુઢ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં મૂઠી
આદિનો માર પડવાથી, શરીરમાં પીડા થઈને
પછી માંસ બગડે; બગડેલું માંસ, સોજે આવે;
આ સોજે, પીડા કરતો નથી, પણ સ્નિગ્ધ,
ખીજ ચામડીના સરખા રંગનો, ન પાકનારો,
પથ્થર સરખો કઠણ, અને હલે ચલે નહિ એવો
હોય છે. જેનું માંસ બગડી ગયું હોય અને જે
હઝમેશાં માંસ ખાતો હોય, તેને આવા પ્રકારની
ગાંઠો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. ૫૪

માંસાર્બુઢ ઓષ્ઠરોગ: રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં, શરીરમાંનું માંસ બગડવાથી, જડ,
જડા અને માંસના પિણ્ડાની પેટે ઉપરના
ભાગમાં ઉપસેલા એવા હોઠની અન્ધર કીડા
પડે છે. ... ૬૦

માંસાર્બુઢ શ્વરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ
રોગમાં, શ્વ કોષથી કુણ્ડ થયેલું માંસ બારે
પથ્થરના સરખો કઠણ, ન પાકે એવો અને

વિષય પૃષ્ઠ
ખીજ આમડીના સરખાં વર્ણવાળો સોને ઉત્પન્ન
કરે છે. આ સોને કોઈ પણ જાતની પીડા ઉત્પન્ન
કરતો નથી. ... ૫૬

મીઠા પરમો: રોગ ૨૦ મો—મધુમેહ શબ્દ
જ્યો ... ૫૩

મિષ્ટિમણ્ડલ વાત: રોગ ૩૧ મો—આ
રોગમાં, કફની સાથે ભળી ગયેલો વાયુ, શબ્દ
બોલનારી ધમની નાડીમાં ફેલાઈ જાય ત્યારે
રોગી નાકમાંથી ગુંગળું બોલે ... ૫૮

મુખકાષ્ઠ્ય રોગ:—મોઢાપરની કાળાસ.
અર્કક્ષીરાદિ લેપ... ૩૧૭
મુખ જન્ય:—(જન્ય શબ્દ જ્યો.) મુખનું
ખીરાઈ જવું—અન્ધ થઈ જવું.

મુખ ફિષિકા સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ:—રોગ ૨૯
મો—આ રોગમાં, વાત કફમાંથી, શેમજાના—
મોચરસના ઝાડના કાણા સરખા, થોડી પીડા
કરનારા, મેઢવાળા અને ઘાટા ફેડલાઓ
જીવાનીમાં મોઢાપર થાય છે. ભાષામાં આને
ખીલ કહે છે. ... ૫૬

ગોરોચનાદિ લેપ. (તામ્બુલપિષ્ટિકા.) ૩૧૭
લોધ્રાદિ લેપ " " ૩૧૮
વટપત્રાદિ લેપ " ૩૧૮
શંખ લેપ^૧ " ૧૯૭
સિદ્ધાર્થકાદિ લેપ " ૩૧૭

મુખપાક બાલરોગ: રોગ ૯ મો—આ રોગ
માં, પિત્તના ફિષિત થવાથી, બાલકોના મોમાં
ફેડલીઓ થઈ આવીને પછી મોઢું પાડી પડ્યા
સરખું થઈ જાય છે. ... ૬૫

મુખમણ્ડલિકા બાલક્રહ: રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં, આગ્રહથી પીડાતા બાલકનાં હાથ પગો,
મનોહર લાગે, પેટનાપરની કાળી શિરાઓ
ઉપસી આવે; તાવ આવી જાય; અન્ન ખાવાની
ઇચ્છા ન જ થાય; શરીર ગ્લાનિ પામે અને
ગૌમુત્ર સરખું શરીર ગન્ધાય. ... ૬૬

વિષય પૃષ્ઠ
મુખમાધુર્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગ-
માં, કફ, પ્રક્રોપ પામવાથી મોઢું ગળ્યું ગળ્યું
થઈ જાય છે. ... ૫૯

મુખધોનિ: રોગ ૨ જો—આરોગ્ય પુસ્તકદોષ
રોગ શબ્દ જ્યો. ... ૬૪

મુખ રોગ: રોગ ૧ લો—માછલાં, પાટા અને
હુક્કરના માંસ ખાવાથી; જલવાળા દેશનાં પ્રાણી
ઓના માંસ ખાવાથી; અડદની દાળ; આમળાં
અને મીઠાં આદિના અતિ ખાવાથી; સ્ત્રવાથી,
દંત ન ધસવાથી; કહેલા વખતે ધૂમપાન, ઉલટી
અને શિરાવેધ આદિ ન કરવાથી આ રોગ
થાય છે. ... ૬૦

ઇરિમેદાદિ તૈલ. ... ૧૬૧

મુખલેપ ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં
ક્ષુદ્ર પ્રક્રોપ પામવાથી, મોઢું, કફથી લેપાયા
સરખું ચીકણું થઈ જાય છે. ... ૫૯
ક્ષુદ્ર ચોપડ્યા સરખાં થઈ જાય છે.

મુખવૈરસ્ય: રોગ ૬૭ મો—વિરસાસ્થિતા વાત
શબ્દ જ્યો—

મુખરોષપિત્તરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
પિત્તના પ્રક્રોપ પામવાથી મોઢું સ્વકાઈ જાય છે. ૫૯
આમલાદિ ગુટિકા ... ૧૨૮
કાંજિલ કવલ ... ૩૧૩
" ગણદૂષ ... ૩૧૦
" પ્રતિસારણ ... ૩૧૨
પ્રતિમર્શ નસ્ય^૧ ... ૩૦૦

મુખસ્ત્રાવ બાલરોગ: રોગ ૧૦ મો—આ
રોગમાં, બાળકના મોમાંથી આખો દિવસ લાળ
ગળ્યા કરે. ... ૬૫

મૂકત્વ વાત: રોગ ૪૬ મો—આ રોગમાં,
કફની સાથે મિશ્ર થયેલો વાયુ, શબ્દ બોલનારી
ધમની નાડીમાં પ્રવેશ કરીને ફેલાઈ જાય છે
ત્યારે રોગી મૂંગો બને છે. ... ૫૮

મૂંછના વાળ ખરી પડવા;—શ્મશ્રુપ્રપાતન
શબ્દ જ્યો

૧ શંખ:શંખના ગુણ.

૧ કયા રોગપર પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
મૂંછે વાળ લાવનાર:—શ્મશ્રુણુ કંશોત્પાદક
શબ્દ બ્વ્યો

મૂઠ ગર્ભરોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, ગર્ભાશયમાંના વાયુ, ગતિરહિત થઈ, ગર્ભને મૂઠ કરી નાંખી તથા યોનિની અન્દર અને પેટની અન્દર શૂળને ઉત્પન્ન કરીને પછી મૂત્રના પ્રવાહને અટકાવે છે. ગુણરહિત થયેલા વાયુને લીધે, તે ગર્ભ, વાંકો થઈ જઈ, ઘણા પ્રકારથી યોનિદ્વારા બહાર નીકળે છે. ગર્ભને બહાર નીકળવાના એ મુખ્ય આઠ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે જાણવા:—૧ કોઈ ગર્ભ, માંથાની કોરથી યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૨ કોઈ ગર્ભ, પેટની કોરથી યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૩ કોઈ ગર્ભ, ખુન્ધો થઈ જઈ, પછવાડેના ભાગની કોરથી યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૪ કોઈ ગર્ભ, એક જ હાથ, યોનિદ્વારમાંથી બહાર નીકળી પડવાને લીધે યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૫ કોઈ ગર્ભ, બન્ને હાથો, યોનિદ્વારમાંથી બહાર નીકળી પડવાને લીધે યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૬ કોઈ ગર્ભ, આડો પડવાથી, યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૭ કોઈ ગર્ભ, ડોક મરડાવાથી, મોઢેથી વાંકો થઈ જવાને લીધે યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. અને ૮ કોઈ ગર્ભ, પડખાભર થઈ જવાથી, યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ... ૬૫

મૂત્રકૃચ્છ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કસરત કરે; હૃમ્મેશાં મધ પીએ, હૃમ્મેશાં ઘોડાપર બેસે; જમ્યાપર પાછો જમે; તથા તીક્ષ્ણ ઔષધો, રુક્ષ અને શુષ્ક પદાર્થો પાણીની પાસે વસનારાં પ્રાણીઓનું માંસ, માછલાં અને ન પચે એવા પદાર્થો એ સર્વે ખાવાથી, ત્રણે દોષો બૃહા બૃહા દોષો, એકત્ર થઈ, અસ્તિની અન્દર જઈ, કોષાયમાન થઈને ન્યારે મૂત્રના માર્ગને પીડા કરે, ત્યારે રહી રહીને પીડાની સાથે પરાણે થોડો પેશાબ આવે. ... ૫૩

વિષય પૃષ્ઠ
અભયાદિ મોહક ... ૨૭૪
ભિષકાદિગણ ચૂર્ણ ... ૯૪
એલાદિ ક્વાથ ... ૯૧
કામદેવધૂત ... ૧૪૭
કાસીસ—હીરાકસી. ૧ ... ૧૯૭
કુમાર્યાસવ ... ૧૬૮
ગોક્ષુરાદિ ગુગ્ગુલ ... ૧૩૫

મૂત્રગ્રન્થિ મૂત્રાધાત: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, અસ્તિના મોઢાની અન્દર ગોળમટોળ સ્થિર અને નાનકડી ગાણક ઉત્પન્ન થાય અને તેમાં પથરીના સરખી પીડા થાય. ... ૫૨

મૂત્રજર મૂત્રાધાત: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, પેશાબ લાગ્યા છતાં, મૂત્રનો વેગ ઢાળી રાખવાને લીધે, ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાવર્તથી કોષાયમાન થયેલો અપાન વાયુ, પેટ અતિ ફૂલાવે; પેડું ચઢી આવે; પેડુંની અન્દર તીવ્ર વેદના થવા માણે; અને અધોઅસ્તિનો ભાગ બન્ધ થઈ જાય. ... ૫૨

મૂત્રત્રિશુલ્લુ ઉદાવર્ત: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં પેશાબ લાગ્યા છતાં, ન કરવાથી, મૂત્રાશયમાં, શિશ્નમાં, યોનિમાં અને માથામાં શૂળો નીકળે; મૂત્રકૃચ્છ રોગ થાય; શૂળો નીકળવાની પીડાથી શરીરના અવયવો શિથિલ થઈ જાય અને બહાની જગ્યાએ ખેંચાવાના સરખી પીડા થાય. ૫૨

મૂત્રવિશ્મલ: વિદ્યાત મૂત્રાધાત શબ્દ બ્વ્યો
મૂત્રવૃદ્ધિ: રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં, વૃષણો, ચાલવા ટાંચે પાણીથી ભરેલી પખાલની પેટે ડબક ડબક થતા હાલે; હાથ અડાડતાં ડબક ડબક અવાજ થાય; સ્પર્શ કરવાથી કોમળ લાગે; જરાતરા ક્રોધે, પેશાબ સાફ ન આવે; અને અણકોષ કોષણીની માફક બે પગની વચ્ચે લટકી પડે. આ રોગ, પેશાબ દાખવાથી થાય છે. ૫૪

મૂત્રશુક્ર મૂત્રાધાત: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં પેશાબ ન કરતાં જીનો સંગ કરવા માણે, તેને

૧ કાસીસ—હીરાકસીના ગુણ. એ મથાળામાં આ એસક તથા રોગો છે.

વિષય

પૃષ્ઠ

લીધે કોપાયમાન થયેલો વાયુ, શુક્રની સ્વાભાવિક ગતિને બદલીને શુક્રને બીજે રસ્તે લઇ નીચ છે, તેથી, સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલું શુક્ર પેશાબ કરવા ટાંચેલા કરી રહ્યા પછી બહાર નીકળવા પ્રવૃત્ત થાય છે. એ રીતે શુક્ર જે બહાર નીકળે છે, તેનો રંગ પાણીમાં રાખ ડોહાના સરખો જણાય છે. ... ૫૨

મૂત્રસાગર મેહ:-બહુ મૂત્રમેહ શબ્દ બુઝ્યો

મૂત્રસાગર: રોગ ૧ લો-સોમ રોગ શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૨

મૂત્ર-ત્રા સાદ મૂત્રાધાત: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, પિત્તને કે કંકને વા બંને, વાયુ ઘાટા કરે છે, ત્યારે પીઠું, રાતું, ઘોળું. અને ઘાટું એવું મૂત્ર, કષ્ઠથી આવે; મતરતી વખતે દાહ થાય; અને મૂત્રસૂકાઈ નીચ ત્યારે પિત્તના યોગથી ગોરોચનના રંગ સરખું, કંકના યોગથી રાંખ-ચૂર્ણ સરખું અને ત્રિદોષના યોગથી મિશ્ર રંગના સરખું દેખાય છે. ... ૫૨

મૂત્રક્ષય મૂત્રાધાત: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં રૂક્ષ અને તેજહીન શરીરવાળા મનુષ્યનું અસ્તિ-માંનું પિત્ત અને અપાન વાયુ, મૂત્રનો નાશ કરે છે, તેથી પેશાબની અંદર તણખની સાથે દાહ થાય છે. ... ૫૨

મૂત્રાધાત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ઝાડો પેશાબ અને શુક્ર આદિ, બહાર નીકળી જવા તૈયાર થયાં હોય, તે છતાં, એઓનો વેગ રોકવાથી તથા રૂક્ષ પદાર્થો ખાવાથી પેશાબનો વેગ અટકી નીચ (મૂત્રાધાતમાં પેશાબ અતિ અટકવા છતાં પીડા ઓછી થાય.) શ્લોક ૫૨ થી ૫૫ સુધી. ... ૫૨

ગોક્ષુરાદિ ગુગુલ... ૧૩૫

મૂત્રાતીત મૂત્રાધાત: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, પેશાબ લાગ્યા છતાં ઘણો વખત સુધી પરાણે પેશાબને દાબી રાખીને પછી પેશાબ કરવા બેસે ત્યારે જલદીથી પેશાબ ન ઉતરતાં ધીમે ધીમે થોડો થોડો પેશાબ ઉતરે. ... ૫૨

વિષય

પૃષ્ઠ

મૂત્રોત્સર્ગ-મૂત્રોત્સર્ગ મૂત્રાધાત: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં પ્રતિકૂલ અપાન વાયુના યોગથી, પેશાબ, લાગ્યા છતાં, અસ્તિ, શિશ્ન વા શિશ્નનો અગ્રભાગ, એ સ્થાનોની અંદર અટકવાને લીધે, ઉંડ ઉંડ એ રીતે કણુછી ભેર કરીને મૂતરે તો, અસ્તિનું છિદ્ર ફાટી જઈ, જે પેશાબ આવે, તે પેશાબ, ધીમે ધીમે, થોડો થોડો વા ધણેજ થોડો આવે, તે પેશાબ આવતી વખતે તણખ મારે અને ન પણ મારે. ... ૫૨

મૂત્સર્ગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, પિત્તાદિ દોષો, કૃષિત થવાથી, સારી પેટે ભરાઈ નીચ, ક્ષીણ થઈ નીચ; ન સહે એવાં અન્નનું ભક્ષણ કરે; ઝાડા પેશાબના વેગને રોકે; કાષ્ઠાદિનો માર ખાય; સત્ત્વગુણ ઓછો થઈ નીચ; સંજ્ઞાને વહેનારી નસોનાં મોઢાં વાતાદિ દોષોથી ઢંકાઈ જવાને લીધે, તમેગુણ એકઠમ વધી જઈને તથા મુખ કાપનું ગ્રાન નાશ પામીને લાકડાંની માફક યેષા વગરનો થઈને પડી નીચ. ... ૫૦

મૂત્સર્ગ પાનું ૨ જું.

આમ્રાદિ ફાણ્ટ ... ૧૦૨

મૃત્તિકા પાણુ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, હસ્મેશાં માટી ખાનારાના શરીરમાંની માટી, રસાદિ ધાતુઓને તથા ખાધેલાં અન્નને રૂક્ષ કરે; તે માટી પોતે કાચી રહીને રસાદિ ધાતુઓને વહેનારી નસોના માર્ગને બંધ કરે, તેથી ઇન્દ્રિયોનું બલ, તેજ અને વીર્ય ઓછાં થઈ નીચ; શરીર ઘોળું થઈ નીચ; જઠરાગ્નિ મંદ થઈ નીચ; નેત્રની ઉપરનો ગોળાકાર ભાગ, ગાલ ભમ્મર, પગ અને હાડકાં એ, સર્વ જગોએ સોળ થઈ આવે; પેટમાં કૃમિ પડે; લોહી કફવાળો ઝાડો થાય; અને તેની અંદર જે દોષ પ્રક્રિયા પામ્યો હોય, તે દોષના લક્ષણો જણાય. ૪૮

મૃદિત શુક્ર રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, શિશ્નને મર્દન કરવાથી કે દાબવાથી, વાયુના કોપાયમાન થવાને લીધે શિશ્ન સજી આવે છે. ... ૫૬

વિષય પૃષ્ઠ
મેઢવાત શ્લઃ—
 એરણાદિ શૃત. ... ૮૯
મેઢવૃદ્ધિઃ રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, મેઢથી વૃદ્ધિ પામેલો વૃષણ, કોમળ, તાડકળના રંગનો અને તાડકળના આકારનો થાય છે. આ રોગનાં લક્ષણો, ક્કંદવૃદ્ધિનાં સરખાં નળુવાં. ૫૪
મેઢસ્વર ભેદઃ રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, મેઢથી વા કક્કથી ગળું રુન્ધાવાને લીધે ગળામાંથી ન સામ્ભળી શકાય એવો ઉણડો સ્વર નીકળે; તે સ્વર બહારથી સમ્ભળાય નહિ; ઘણે વખતે સ્વરોચ્ચાર થઇ શકે અને મેઢને લીધે નસોનાં મોઢાં બન્ધ થઇ જવાથી તરશ લાગ્યા કરે. ૫૦
મેઢોગણુ ગલરોગઃ રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં, શરીર કુખળું થાય ત્યારે ગાણુ નાની થઇ જાય; શરીર જાડું થાય ત્યારે ગાણુ પણુ મોટી થઇ જાય; આ ગાણુ મોટી થાય ત્યારે ગળાંની અન્દર ધરડ ધરડ અવાજ પાય અને સાદ ઝીણો થઇ જાય. આ રોગનાં સર્વ લક્ષણો ક્કંદગણુ ગલરોગનાં સરખાં નળુવાં. ૬૦
મેઢોગત મસ્ત્રિકાઃ રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, ગોળાકાર પોચા, જરાતરા ઉપસેલા, ભરાયેલા વેઢનાવાળા અને કાળા ફેરલાઓ થાય છે; તેને લીધે ભયંકર તાવ આવી જાય; ઇન્દ્રિયો ભાન વગરની થઇ જાય; શરીર ભેચન થઇ જાય; અને તલખી થાય. આ રોગથી એકાદો મનુષ્ય બચે છે. ૫૭
મેઢગ્રનિય—મેઢોગ્રનિયઃ રોગ ૬ કો—આ રોગમાં, વૃદ્ધિ પામેલા મેઢને, વાયુ, પોતે માંસના પર કિંવા ચામડીના પર લઈ જઈને ગાણુને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાણુ, સ્નિગ્ધ, મોટી, ખરબ આલ્યા કરે એવી, કોમળ અને પીડારહિત હોય છે. શરીર જેમ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તે ગાણુ પણુ વૃદ્ધિ પામે છે અને શરીર જેમ કૂશ થતું જાય છે, તેમ તે ગાણુ પણુ નાની થતી જાય છે. આ ગાણુ કૂટી ગયા પછી ગાણુની અન્દરથી તલના કલક સરખો વાળમેલાં ધી સરખો મેઢ વહે છે. ... ૫૪

વિષય પૃષ્ઠ
મેઢોજ ગલગણુઃ રોગ ૧૮ મો—મેઢોગણુ ગલ રોગ શબ્દ બુઝ્યો
મેઢો રોગઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કસરત ન કરે; દિવસે ઉઘે; અને ક્કંકારક પદાર્થો ખાય; એ રીતે વર્તનારના શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલો અન્નનો રસ, ઘણુંકરી, મીઠાં આમવાળો બનીને પછી તે સ્નેહથી મેઢનો વધારો કરે; મેઢ વધવાથી, બીજા ધાતુઓને જવાની શરીરની અન્દરની નસો બન્ધ થવાને લીધે, મન્નજ, શુક્રાદિ ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામી શકે નહિ. જેમ જેમ મેઢ, વધતો જાય, તેમ તેમ મનુષ્ય દરેક કામ કરવામાં અશક્ત થતો જાય; ક્યુદ્ર શ્વાસ થઇ આવે; તરશ લાગ્યા કરે; શરીરનું ભાન ભૂલી જાય; ઉઘ આવ્યા કરે; એકદમ શ્વાસ રુન્ધાઇ જાય; શરીર થાકી જાય; ભૂખ લાગ્યા કરે; પરસેવો વધ્યા કરે; શરીરમાંથી ખરાબ ગંધ આવે; શક્તિ ઓછી થઇ જાય; સ્ત્રીસંગી ઇચ્છા જ ન થાય; આ મેઢ, સર્વ પ્રાણીઓના હારકમાં તથા પેટમાં રહે; મેઢવાળા પુરુષનું પેટ વધે; મેઢથી સર્વ નસો બન્ધ થઇ જવાને લીધે, વાયુ, કોઠાની અન્દર વિશેષ સંચાર કરી, જઠરાગ્નિને પ્રતીક્ષ કરીને ખાધેલાં અન્નનું શોષણ કરે, તેથી ખાધેલો ખોરાક જલદી પચી જાય; અને પાછી જમવાની ઇચ્છા થાય; ઇચ્છા થાય તે વખતે ખાવાનું ન મળે તો, વાતવ્યાધિ આદિ ક્રોધ જાતનો ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન થાય. અગ્નિ અને વાયુ, બન્ને કોપાયમાન થયાં હોય તો, જેવી રીતે જંગલને અગ્નિ બાળે છે તેવી રીતે મેઢવાળા મનુષ્યનાં શરીરને બાળે છે. આવા પ્રકારના વિકારોની અન્દર, કારણભૂત મેઢ, જે અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તો એકદમ, પ્રમેહપિટિકા, જ્વર, ભગન્દર અને વિદ્રધ્યાદિ રોગોને ઉત્પન્ન કરીને, તેના જીવિતનો જલદીથી નાશ કરે. ૫૩
અય—લોઢાની ભસ્મ. ૧ ... ૧૮૯
 ૧ અય—લોઢાની ભસ્મના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉષ્ણામ્બુ. ...	૯૨
ઉષ્ણાદિગુણ ચૂર્ણ. ...	૯૪
મેદાભૂદ: રોગ ૬ હો-આ રોગનાં લક્ષણો, મેદાગ્રન્થિના સરખાં નાણવાં. ...	૫૪
મેદાભૂદ ગ્રોષ્ઠરોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગ- માં, મેદના સંયોગથી હોડનાપર સોજે થઇ આવીને પછી તેમાં પ્રણ પડે; તે પ્રણ ભરાય ત્યારે તેની અન્દર અતિરાય ચળ આવે; અને ખંજવાળે કેતરત, સ્ફાટિક મણિના સરખું સ્વચ્છ અને પારદર્શક ધાતુ પડે વહે, તે છતાં, તે પ્રણ પાણું ભરાતું નથી તેમ યોચું પણ પડી જતું નથી. ૬૦	
મેષ બાલગ્રહ: રોગ ૫ મો-નૈગમેય બાલ- ગ્રહ શબ્દ જુઓ ...	૬૬
મેહ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ઘણા મેલો પેશાબ આવે; એક ઠેકાણે ખેસી રહીને અત્યન્ત આશાએશ ભાગવે; ઘણું સ્ત્રવ રહે; દહીં, ગામનાં જલચર પ્રાણીઓનાં અને જલમય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસનો રસ, દૂધ, નરું અન્ન, નરું પાણી, સાકર અને ગોળ આદિ પદાર્થો તથા કુકારક પદાર્થો, એ સર્વે ખાનારાઓને આ રોગ થાય. ...	૫૩
અમયાદિ મોહક ...	૨૭૪
અબ્રક ભસ્મ. ૧ ...	૧૯૬
અય-લોઢાની ભસ્મ. ૨ ...	૧૮૯
ઉશીરાસવ. ...	૧૬૮
કૈશોર ગુગુલ. ...	૧૩૩
ગોધુરાદિ ગુગુલ ...	૧૩૫

મોતિયો: રોગ ૧ લો-કાચ રોગ શબ્દ જુઓ ૬૩
યકૃદ્વાલુહર:-રોગ ૬ હો-આ રોગમાં,
પ્લીહોહરના-બરલના પ્રમાણે જ, જમણી બાજુ
યકૃત-મુંઝારા નામે ગાણક વૃદ્ધિ પામીને પેટને
મોટું કરે છે. આનાં બીજાં લક્ષણો પ્લીહોહર
પ્રમાણે નાણવાં.

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. એ મથાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ અય-લોઢાની ભસ્મના
ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
ચન્દ્રાપીડ: રોગ ૧૦ મો-સન્નિપાતજ્વર- ભેદ: આ જ્વરમાં જ્વરના વેગથી વારંવાર ચન્દ્રની અન્દર ગાત્ર પીલાણા સરખી વેદના થાય, તથા રાત્રી પીળી ઉલટી થાય. ...	૪૬
ચમલા હિક્કા: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ઘણી વારે એકદમ ઉપરાઉપર હેડકી આવે ત્યારે મસ્તક અને ડોક પણ ધ્રુજવા માણે છે. ૪૯	
ચૂષ્પ્રખ્યા ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં, કફ વાતનાં પ્રકોપથી, જવના ફાણા સરખી કઠણ, ગાણડો વળી ગયેલી તથા માંસના આધારવાળી ફેડલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૬	

ચકૃત્ત્વ ગ્રન્થિ:-

આકડો (ઉપવિષ). ૧ ... ૨૧૬

ચક્ષો-ભાદ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, આંખો
લાલચોળ થઇ નય; રાતાં અને ઝીણાં એવાં
ચુન્દર વસ્ત્રો પહેરે; ગમ્મીર બુદ્ધિ થાય; ધીમે
ધીમે ચાલે; થોડું બોલે; સહનશીલ તથા કાન્તિ-
માન થાય અને કોઈને કંઈ પણ આપું એમ
ખોટ્યા કરે. ... ૫૧

ચૂષ્માણ: -ક્ષય શબ્દ જુઓ રોગ ૧ લો.

ચૂકા બાલકૃમિ: રોગ ૧ લો-ચૂકા એટલે
જુ. (બાલકૃમિ શબ્દ જુઓ.) (બાલકૃમિનો
ભેદ પહેલો.)

ચૂકાભેદ બાલકૃમિ: રોગ ૧ લો-ચૂકાભેદ
એટલે સાવા. (બાલકૃમિ શબ્દ જુઓ.) (ચૂકા
બાલકૃમિ ભેદની બીજી જાત.)

ચોગવાહી-જે પ્રયોગમાં નાંખ્યું હોય, તે
પ્રયોગને અનુસરીને ગુણ કરનારું જે વિષ, તે.
કાલકૃત વિષ. ૨ ... ૨૧૫

ચોનિકન્દ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કિવસે
સ્ત્રવ રહે; અતિ ક્રોધ, અતિ મેહેનત તથા અતિ
મૈથુન કરે અને નખાદિક્ષી ક્ષત પાડે. આ સર્વ
કારણોનાં લીધે વાતાદિ દોષો, કોપાયમાન થઈ,

૧ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. એ મથાળામાં
આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ નવે વિષોના ગુણ.
એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
યોનિની અન્દર પડે સાથે લોહીના રંગની અને
નાના ફૂલશના આકાર સરખી ચાર પ્રકારની
ગાણડો ઉત્પન્ન કરે. ... ૬૫

યોનિ ગાઢત્વ:-યોનિનું જે ઘટ્ટપણું થવું, તે.
કાર્પાસમૂલ ક્વાથ ... ૩૩૧

યોનિરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ખરાબ
પદાર્થો ખાય; વિષમ પ્રકારે સ્ત્રવે; અત્યંત મૈથુન
કરાવે; ખરાબ અટકાવ આવે; બીજમાં દોષ
પ્રાપ્ત થાય અને દૈવ પણ પ્રતિકૂલ થવાથી વિશ
ભતના આ રોગો થાય. ... ૬૫

ઉત્તર અસ્તિ. ૧ ... ૨૯૨

રક્ત: રોગ ૧૧ મો-(રક્ત સામાન્ય ક્ષુદ્ર
રોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૫૬

હેમકીર્ણોદિ લેપ. ... ૩૨૨

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો-

રક્ત સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૧ મો-
આ રોગમાં, શરીરપર વલૂર આવ્યા કરે એવી
સૂકી ફોડલીઓ થાય છે. ... ૫૬

રક્ત શબ્દના ઔષધો-

રક્ત:-લોહીનો રોગ.

ગૈરિક-ગેરુના ગુણ. એ મથાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગ છે. પૃ. ૧૯૭ મું.

રક્તગત મસ્ટ્રિકા: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં,
રાતા, અને જલદી પાકે એવા ફોડલાઓ થાય;
તે ફોડલાપરની ચામડી અતિ પાતળી હોય;
તે ફૂટ્યા પછી તેની અન્દરથી લોહી સ્રવે; આ
ફોડલાઓ અત્યંત વિકારવાળા ન થયા હોય
તો તે સાથે એટલે મટી શકે એવા બળવા. ૫૭

રક્ત ગુલ્મ: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, જે
સ્ત્રીએ પ્રથમ જ જણ્યુ હોય, જે સ્ત્રીનો ગર્ભ
પડી ગયો હોય; જે સ્ત્રીને ઋતુ આવ્યા હોય,
આ સ્ત્રીઓમાંની કોઈ પણ સ્ત્રી, જે અપથ્ય
વાતકારક પદાર્થો ખાય, તો તેના ગર્ભાશયની
અન્દર વાયુ, કોપાયમાન થઈને વહેતો એવા

૧ યોનિમાં ઉત્તરઅસ્તિ કેમ ચારવી? એ મથા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
આર્તવનો અટકાવ કરે છે; તેથી તે સર્વ આર્તવ
મિશ્ર થઈને પછી તેમાંથી ગાણડ બન્ધાય છે. તે
ગાણડની અન્દરથી શુળ નીકળવા માણડે ને દાહ
પણ થવા માણડે. આનાં બીજાં લક્ષણો પિત્ત-
ગુલ્મ સરખાં છે. વળી આ ગોળામાં, અવયવ
વગરનો ગોળ ગોળો થાય છે. આ ગોળો ઘણા
વખત સ્વધી આખોને આખો હાલ્યા કરે; જુદા
જુદા અવયવોથી આ ગાણડનો ગોળો હાલે પણ
નહિ તેમ ચાલે પણ નહિ; શુળ નીકળવા માણડે;
દાહ થયા કરે; ગર્ભ રહ્યાના સરખાં ચિહ્નો
જણાય; મોઢામાં પાણી આવ્યા કરે; સ્તનની
નીણડીનો આગળનો ભાગ કાળો થઈ જાય; આ
ગોળો જીવાન સ્ત્રીઓને જ થાય પણ કુમારિકા
કે વૃદ્ધાને થાય નહિ. લોહી કાઢવા સારું-આણવા
સારું, આનાપર જે ઔષધોપચાર કરવો, તે,
દશ મહિના વીત્યા પછી કરવો પણ પહેલાંથી
કરવો નહિ. ... ૫૨

કાંકાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧

રક્તગ્રન્થિ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, પિત્તાદિ
દોષથી લોહી કોપવાને લીધે, નરો અને માંસના
આશ્રયથી ગાણડ થાય. અન્દર જીવડા પડવાથી
મેહુરી-આંચકી આવે, આ ગાણડની અન્દ-
રનાં બીજાં સર્વ લક્ષણો, પિત્તગ્રન્થિના સરખાં
બળવાં. ... ૫૪

રક્તજ્વ ઓષ્ઠરોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
લોહીના પ્રકોપ પામવાથી, હોઠા, લોહીના
સરખા લાલચોળ થઈ જાય અને પછી તેમાંથી
લોહી સ્રવે. ... ૬૦

રક્તજ્વ કર્ણ મૂલ રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
લોહીના પ્રકોપથી, કાનની નીચેના ભાગના કાન-
ના મૂળમાં ગાણડ થઈ આવે છે. આ રોગમાં બીજાં
બધાં લક્ષણો પિત્તના સરખાં હોય છે. ૬૧

રક્તજ્વ કર્ણરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
કાનની અન્દર, વાગવાથી, કોપાયમાન થયેલું
લોહી, શુળને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગનાં સર્વ
લક્ષણો, પિત્તજ્વ કર્ણ રોગ સરખાં બળવાં. ૬૧

વિષય

પૃષ્ઠ

સ્ક્તજ કાચરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, લોહીના પ્રકોપ પામવાથી, રાતી કે કાળી દષ્ટિ થઈ જાય અને સર્વ પદાર્થો રાતા તથા કાળા દેખાય છે. ... ૬૩

સ્ક્તજ દાહ: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, આખા શરીરમાંનું લોહી, વધીને કોપાયમાન થવાથી, શરીરની અન્દર દાહ થાય; પાસે રહેલા અગ્નિના સરખું શરીર તપે; તરશ લાગ્યા કરે; આંખ રાતીચોળ થઈ જાય; શરીર રાતું ચોળ થઈ જાય; સર્વ શરીરમાંથી, તેમાં પણ મુખ્યત્વે ક્ષીરને મુખની અન્દરથી લોહીની વાસ મારે. ૫૦ ચન્દ્રકાન્ત મણિની ભરમ. ૧ ... ૨૦૭

સ્ક્તજન્ય કૃમિ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, લોહીને વહેનારી નસની અન્દર, લોહીનાથી છ ભતના કૃમિઓ થાય; તે કૃમિઓ, પગ વગરના, ઘણાક ઝીણાં, ગોળાકાર અને રાતા રંગના હોય છે. તે અતિ ઝીણા હોવાથી, કેટલાક તો દષ્ટિએ દેખાતા પણ નથી. આ છ ભતના કૃમિઓ, કુષ્ઠ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૪૮

સ્ક્તજ શિશોસિતાપ શિશોરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, સ્ક્તપ્રકોપથી, મિત્તજ શિશોમિતાપનાં સર્વ લક્ષણો, અતિ તીવ્ર થવા માણડવાને લીધે, માથાપર સ્પર્શપણ સહન થઈ શકે નહિ. ૬૨

સ્ક્તજ યોનિરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, યોનિમાંથી અતિશય લોહી વહેવા માણડે છે. ૬૫

સ્ક્તતિમિર રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં રાતા રંગની કાન્તિ સરખું અને અન્ધારાના જેવું દેખાવા માણડે. ... ૬૩

સ્ક્તનાડીવ્રણ દન્તમૂલરોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં, કાંતના પેઠાની અન્દર થયેલો રોગ, મટી શકે એવો હોવા છતાં, ઔષધોપચાર ન કરવાને લીધે, તે જગ્યાપરનો વિકાર, બહાર ન નીકળી શકવાથી, તે જગ્યાએ, ઝીણું વ્રણ થાય અને ખીજ સર્વ લક્ષણો સ્ક્તનાડી વ્રણ પ્રમાણે જણાય છે. ... ૬૦

૧ ચન્દ્રકાન્ત મણિની ભરમના ગુણ.

વિષય

પૃષ્ઠ

સ્ક્તનેત્રત્વ સ્ક્તવિકાર: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, શરીરમાંથી લોહીના કોપવાને લીધે, આંખના ડોળા લાલચોળ થઈ જાય. ૫૯

સ્ક્તપિટ્ટિકાદર્શન સ્ક્તવિકાર: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, શરીરમાંનું લોહી કોપાયમાન થવાથી શરીરપર રાતીચોળ ફેરલીઓ થઈ આવે છે. ૫૯

સ્ક્તપિત્ત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં સૂર્યના તડકામાં ઘણું ફરે; બહુ મેહેનત કરે; શોક કરે; ઘણું ચાલે; અતિ મૈથુન કરે; અગ્નિનો શેક કરે; ક્ષારવાળા, મીઠાવાળા, ખાટા અને તીખા પદાર્થો અતિ ખાય; એ પ્રમાણે વર્તનારનું પિત્ત, કોપાયમાન થઇને લોહીને તપાવે; કોપાયમાન થયેલું લોહી, ઉપરના માર્ગથી, નીચેના માર્ગથી વા ઉપરનીચેના બન્ને માર્ગથી, તેમ જ ફરેક ફેવાડામાંથી વહેવા માણડે. ... ૪૯

અષ્ઠવર્ગ ચૂર્ણ ... ૧૧૨

આમ્રાદિ હિમ. ... ૧૦૪

ઉશીરાસવ. ... ૧૬૮

કામદેવ ધૂત. ... ૧૪૭

કુટબવલેહ. ... ૧૪૧

કુમાર્યાસવ. ... ૧૬૮

કુમાણડકાવલેહ ... ૧૩૯

ગુદ્ગચ્ચાદિ ક્વાથ ... ૮૩

ગૈરિક-ગેરુ. ૧ ... ૧૮૭

સ્ક્તપિત્તજ દાહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મધપાન કરવાથી, શરીરપરની ચામડીની અન્દર ઉત્પન્ન થયેલાં ઉનાં લોહી અને ઉનાં પિત્તથી મોટા ભયંકર દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૦

સ્ક્તવિદ્રધિ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, પિત્ત-વિદ્રધિનાં લક્ષણોવાળી, કાળા રંગની, કાળી ફેરલીઓવાળી, તીવ્ર દાહ કરનારી અને તાવ લાવનારી વિદ્રધિ—(ગુમડું) થાય છે. ૫૪

સ્ક્તચન્દનાદ લેપ. ... ૩૨૯

૧ ગૈરિક-ગેરુના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ રોગ શબ્દનાં ,,
ફેવાડાં (વાળ) સારી રીતે લાવનાર:—રોમ-
સંજનન શબ્દ જ્યો
રોમસંજનન:—ફેવાડાં (વાળ) સારી રીતે
લાવનાર.

ચતુષ્પદત્વગાદિ ભરમ લેખ ૩૧૯
રક્તપિત્તકૃષ્ણ કુલુપદોપ શુક્ર ધાતુ રોગ: રોગ
૪ થો—આ રોગનાં લક્ષણો, રક્તપિત્તકૃષ્ણ કુલુપ-
ગન્ધિ શુક્ર ધાતુ રોગ પ્રમાણે જાણવાં. ૬૪

રક્તપૂર્ણ કોષ્ઠજ દાહ: રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં શરીરના પર તીક્ષ્ણ શસ્ત્રનો ધા વાગવાને
લીધે નીકળેલાં લોહીથી શરીર માંહેનો કોઠો
ભરાઈ જાય છે; તેથી આખા શરીરની અંદર
તીવ્ર દાહ થાય છે. ... ૫૦

રક્તપ્રતિશયા નાસારોગ: રોગ ૪ થો—આ
રોગમાં, નાકમાંથી લોહી પડે; આંખ રાત્રીએ
થઈ જાય; છાતીમાં ઉર:ક્ષત સરખી પીડા થાય;
ઉંઘાસ અને મોઢું ગંધાય તથા નાકે, ગમે તેવા
ખરાબ પદાર્થની વાસ ન આવે.... ૬૧

આમલકી લેખ. ... ૩૨૪

રક્તસ્ત્રાવ.^૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦

રક્તપ્રવાહિકા: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી ઝાડા થઈને
પછી ઝાડાની સાથે લોહી પડવા માણે છે. આનાં
બીજાં લક્ષણો: રક્તાતિસાર સરખાં જાણવાં. ૪૭

આ રોગ પર રક્તાતિસારનાં ઔષધો આપવાં.

રક્તસ્ત્રાવ.^૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦

રક્તમણ્ડલતા રક્તવિકાર: રોગ ૨ જે—આ
રોગમાં શરીરમાંનું લોહી પ્રકોપ પામવાથી,
શરીર પર રાતાં મણ્ડળો થાય છે. ૫૯

રક્તમહ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, લોહીના
પ્રકોપથી કે તપવાથી, શરીર અને નેત્ર સ્તબ્ધ
થઈ જાય છે. આનાં બીજાં લક્ષણો પિત્તમહ
પ્રમાણે જાણવાં. ... ૫૦

૧ કાનું લોહી કાઢવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
રક્તસ્ત્રાવ.^૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦
રક્તમુખપાક મુખાન્તર્ભવ રોગ: રોગ ૪ થો—
આ રોગમાં, મોઢાંની અંદર લોહીના પ્રકોપ
પામવાથી, કાળા ફેડલાઓ થઈ આવે છે.
આનાં બીજાં સર્વ લક્ષણો પિત્તમુખપાક પ્રમાણે
જાણવાં. ... ૬૧

રક્તસ્ત્રાવ.^૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦
રક્તમૂત્રતા રક્તવિકાર: રોગ ૪ થો—આ
રોગમાં, શરીરમાંનું લોહી કોપાયમાન થવાથી,
રાતો પેશાબ આવે છે. ... ૫૯

રક્તસ્ત્રાવ.^૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦
રક્તમેહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ઉષ્ણ
પદાર્થો ખાવાથી, કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, મેહ
માંસ અને ક્લેદ (દ્રવ ભાગ)ને દૂષિત કરે છે,
તેથી કાચા અનાજના સરખી ગંધવાળો, અત્યંત
ઉનો, ખારો અને લોહીના સરખો પેશાબ આવે
છે. આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩
રક્તસ્ત્રાવ.^૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦
કાનું લોહી કાઢવું ?

રક્તરોહિણી ગલરોગ: રોગ ૫ મો—આ
રોગમાં, બળબળતા અંગારા સરખા, કાનમાં
પીડા કરનારા, પિત્તનાં લક્ષણોવાળા અને ભરાઈ
ગયેલા માંસના ફેડલાઓ થઈ આવે છે. ૬૦

રક્તવર્ધન:—

અષ્ટગુણ.

રક્તવિદ્રધિ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, કાળા
ફેડલાઓવાળો, શ્યામ રંગની, તીવ્ર દાહ કર-
નારી, તીવ્ર પીડા કરનારી અને તીવ્ર તાવ આણ
નારી ગાણ થઈ આવે છે. આનાં બીજાં લક્ષણો
પિત્તવિદ્રધિ સરખાં જાણવાં. ... ૫૪

રક્તવિસ્ફોટક: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
રક્તપિત્તના પ્રકોપથી રાત્રી ચણાલીના સરખા
અને પરવાળાનાં સરખા ફેડલાઓ થાય છે.
આ પર અનુભવી વૈદ્યના પ્રયોગો પણ નિષ્ફળ
થાય છે. ... ૫૭

૧ કાનું લોહી કાઢવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
રક્તવૃદ્ધિ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, રક્તને લીધે, વૃષણ વધવાની સાથેજ, વૃષણપર કાળી ફાડલીઓ થાય છે. આનાં ખીન્ન લક્ષણો પિત્ત વૃદ્ધિના સરખાં નળુવાં. ... ૫૪

રક્તવ્યંગક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં લોહી અધિક પ્રકોપ પામે છે, આનાં ખીન્ન સર્વ લક્ષણો વાતવ્યંગ સરખાં નળુવાં, આ રોગ ખીન્ન ગ્રન્થમાં નથી. ... ૫૭

રક્તમ્રણ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, પરવાળાના રંગનું અને ઘોડો બાંધવાની જગ્યાના સરખી વાસવાળું ખરાબ લોહી વહેનારું મ્રણ થાય. આનાં ખીન્ન લક્ષણો પિત્તમ્રણના સરખાં નળુવાં. ... ૫૫

કપાય ઔષધાદિ^૧ ૩૪૪

રક્તપ્રીવનતા રક્તવિકાર: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં શરીરમાંનું લોહી કોપાયમાન થવાથી, મુખદ્વારા ચુંકની અન્દર લોહી પડવા માણે છે ૫૯

રક્તસ્રાવ નેત્રસન્ધિ રોગ: રોગ ૩ નો-આ રોગમાં આંખમાંની જલને વેહેનારી શિરાની અન્દર, કોપાયમાન થયેલાં લોહીના દાખલ થવાથી, ઘોળા ડોળા અને પાંપણની સન્ધિની અન્દરથી રાતુ અને ઉણુ એવું ઘણું લોહી વહેવા માણે છે. ... ૬૨

રક્તસ્રાવ પિત્તરોગ: રોગ ૧૭ મો-આ રોગમાં, શરીરની અન્દર પિત્ત, કોપાયમાન થવાથી ગુદાઆદિ કોષ પળુદ્વારથી લોહી પડે ૫૮

રક્તાતિસાર: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, પિત્તાતિસાર થયો હોય કે થવાનો હોય તેવે વખતે, વારંવાર પિત્તકારક પદાર્થો અતિશય ખાવાથી ઝાડાવાટે અતિશય લોહી પડવા માંડે છે. આ અતિસાર, 'પિત્તાતિસાર'નો ભેદ છે, એમ વૈદ્યાચાર્યોના મત છે. મધ્યમખણડ, અધ્યાય પેહેલો, શ્લોક ૧૧ ... ૪૭

આમલકીપલ્લવ સ્વરસ. ... ૭૨

૧ રક્તમ્રણ સંક્રાયાદિને ક્યારે ખૂરાય? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
આમ્રપલ્લવ સ્વરસ ૭૨

રક્તાધિક વાતરક્ત: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, શરીરપર સોળે થઇ આવે; સોળની અન્દર ઘણી વેદના થાય; તેમાંથી રાતા રંગનું ક્લેદ-પરુ વહે; સોળના ભાગમાં ક્રીડીએ ચટકો માર્યા સરખી વેદના થાય; સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ પદાર્થો ખાધા છતાં વેદના ચાલુ રહે; સોળની જગ્યાએ ચળ આવ્યા કરે; અને તેમાંથી પાણી પણ વહ્યા કરે. ... ૫૮

રક્તાધિમન્ય: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, પ્રથમ થયેલા રક્તાભિધ્યન્દ રોગને વિષે ઔષધોપચાર ન કરવાથી, ડોળાનો ફરતો ભાગ રાતો થઇ નય; ડોળો કાઢી લીધા સરખી પીડા થાય; અપોરિયાના ફૂલના સરખા ડોળા થઇ નય; ડોળા ઉના હોવાથી, હાથનો સ્પર્શ સહન ન થાય. લોહીમાં બૂદી ગયેલી આંખ જણાય; આંખે ભિન્નમણનાં કુમળાં પાંદડાં સરખું અને કાળાશવાળું અગ્નિના સરખું દેખાય. ૬૪

રક્તાભિધ્યન્દ-રક્તાભિધ્યન્દ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, લોહીના પ્રકોપ પામવાથી, આંખો કુખવા આવીને રાતોચાળ થઇ નય; આંખમાંથી લોહી ટપકે-ગળે; આંખની અન્દર રાતી રેષાઓ દેખાય; ઘોળાં મણડળો દેખાય, અને બાકીનાં ખીન્ન બધાં લક્ષણો પિત્તાભિધ્યન્દ પ્રમાણે જણાય. ૬૩

રક્તાર્બુદ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, કોપાયમાન થયેલા દોષો, રંગોળી-શિરાની અન્દર લોહીને ખેંચી લઇ, તેને પીડિત કરીને શરીરપર માંસની ગાણક ઉત્પન્ન કરે; તે ગાણક, માંસના અંકુરોથી વ્યાપ્ત હોવા સાથે જલરી વધે; જરાતરા પાકે; તથા તેની અન્દરથી થોડું થોડું પરુ વહ્યા કરે. અને એકું થયેલું લોહી તો હમ્મેશાં વહ્યા કરે. આ રોગ અસાધ્ય છે. આ ગાણકવાળો: રોગી, લોહી વહી જવાથી તેજ વગરનો અને ઘોળો પુંગી જેવો થઇ નય. ૫૪

રક્તાર્બુદ શુક રોગ: રોગ ૧૯ મો-આ રોગમાં, શુક દોષને લીધે લોહી કુષ્ઠ થઇ જઇને

વિષય **પૃષ્ઠ**
શિશ્મ બહુ જ સ્વલ્પ નય; તેના પર કાળા રંગના ફેાડલાઓ તથા રાતા રંગની ઘણી ફેાડલીઓ ઉત્પન્ન થાય અને ઘણી જગાએ તીવ્ર વેદના થાય. ... ૫૬

રક્તાર્શ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં ગુદાની અન્દર ઉત્પન્ન થયેલા અર્શો, પિત્તાર્શના લક્ષણવાળા હોવા સાથે વડની વડવાઈના સરખા આકારના તથા ચણાડી અને પરવાળાના સરખા રાતા હોય છે. તે અર્શો કૃષ્ણ ઉષ્ણ હોય છે. કંઠણ આડાથી દબાવાને લીધે તે અર્શોમાંથી એકદમ અતિશય લોહી પડે છે. અતિશય લોહી પરવાથી તે રોગી, રક્તક્ષયના સમ્બંધથી પીડા પામીને શ્રાવણ માસનાં ફેાડકાંના સરખા પીળા બલહીન અને ઉત્સાહરહિત થઈ નય છે. તેની સર્વે ધનિદ્ર્યો આકુળ વ્યાકુળ થાય છે. ઝાડો, કાળો, કંઠણ અને રુક્ષ ઉતરે છે. અને મલદ્વારથી વાસાર છૂટતો નથી. ... ૪૮

અપામાર્ગબીજ કંઠક. ૧૦૭

રક્તોત્ક્રિષ્ઠ વર્ત્મ રોગ: રોગ ૬ ફો—આ રોગમાં, કંદુ રક્તના પ્રકોપથી, આંખની અન્દરના અને પેઢાં પોચાં થઈ નય; તેની અન્દર થોડી વેદના થાય અને જરાતરા રતાશવાળાં થઈ આવીને પછી એકદમ લાલચાળ થઈ નય ૬૨

રક્તોપદંશ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, શિશ્મના પર કાળા ફેાડલાઓ થઈ આવે; તે ફેાડલાઓ, કૂટયા પછી, તેમાંથી લોહી વહેવા માણે અને લોહીના વહેવાથી તાવ આવી નય. ૫૬

રતવા: રોગ ૧ લો—વિસર્પ શબ્દ બુઝ્યો—

રતવા: રોગ ૧૪—મો—પદ્મારણ બાલ રોગ શબ્દ બુઝ્યો—

રતાન્ધલો—રાત્ર્યાન્ધ દષ્ટિરોગ શબ્દ બુઝ્યો

રસગત મચ્છરિકા: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં પાણીના પરપોટા સરખા ફેાડલાઓ થાય; તે ફેાડલાઓ કૂટયા પછી તેમાંથી પાણી ઝળે. આ રોગમાં દોષનો ભાગ થોડો હોવાથી સુખે કરી મટી શકે એમ છે. ... ૫૭

વિષય **પૃષ્ઠ**
રસરંજ:—રસને રંગનારો
કંકુષ—ખોદારકાંકરો. ૧ ૧૯૮
રસરોષાજીર્ણ: રોગ ૫ મો—વિષાજીર્ણ શબ્દ બુઝ્યો

રસાયન:—વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગનો નાશ કરનારું જે ઔષધ, તે.

અગસ્ત્યહરીતકયાવલેહ ૧૪૦

અભયાદિ મોદક ૨૭૪

કામદેવ ધૂત. ... ૧૪૭

કાલકૂટ વિષ. ૨ ... ૨૧૫

કૈશોર ગુગુલ. ... ૧૩૩

ગન્ધક. ૩ ... ૨૧૨

રસાજ્ઞતા વાત: રોગ ૭૬ મો—આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, રોગી, ખાવાની અન્દર, મીઠા પદાર્થો આદિના રસો વર્તી શકે નહિ. ... ૫૮

રસોળી: રોગ ૧ લો—અપચી ગ્રન્થી શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૪

રાજિકા કુદરોગ: રોગ ૩૪ મો—આ રોગમાં, કનાળાની અન્દર, શરીરપર ઘણા પરસેવો વળીને પછી જરાતરા પીડા કરનારી, રાઈના રંગની, અને રાઈના આકારની ધણીક ધાટી ફેાડલીઓ થાય; તેને ભાપામાં “અળાઈ” કહે છે. ૫૬

રાજ્યક્ષ્મા: રોગ ૧ લો—સ્રય શબ્દ બુઝ્યો

રાત્ર્યાન્ધ—રાત્ર્યાન્ધ દષ્ટિરોગ શબ્દ બુઝ્યો

રાત્ર્યાન્ધ દષ્ટિરોગ: રોગ ૬ ફો—આ રોગમાં, સૂર્ય આથમ્યા પછી, રાતના, જડતાને પ્રાપ્ત થયેલા ત્રણે પરદામાં રહેલા વાતાદિ દોષો, દષ્ટિએ દેખાતું બન્ધ કરે છે, પરન્તુ આંખના રસ્તામાં આડા રહેલા તે જ દોષો, સૂર્યકિરણના સ્પર્શથી, દિવસના ચલાયમાન થઈને પીગળી નય છે. તેથી દષ્ટિએ દિવસના ચાખ્ખું દેખે છે, આ રોગીને રાતઅન્ધો પણ કહે છે. ૬૩

૧ કંકુષ—ખોદારકાંકરના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ નવે વિધોના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે ૩ શોષેલા ગન્ધકના ગુણ એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉષણ ચૂર્ણાન્ન. ૩૬૬
ક્ષ્ણાદિ ,, ...	,, ,,
રાક્ષસોન્માહ: રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં,	
માંસ; રક્ત અને અનેક જાતનાં મધોની ઇચ્છા	
થાય; શરમ મૂકી દે; અત્યંત ઘાતકી થઇ જાય;	
અતિ થર કોધી કે અતિ બલવાન થાય; રાત્રે	
ઢૂંધા કરે તથા પવિત્રતાનો દ્વેષ કરે. ૫૧	
રોચિકર:—અરોચક શબ્દ બુદ્ધિ	
રુક્ષતા વાત; રોગ ૪૧ મો—આ રોગમાં	
વાયુ, કોપવાથી, કોઈ પ્રકારનો રોગ થઇને પછી	
શરીર રુક્ષ થઇ જાય. ...	૫૮
અનુવાસન અસ્તિ. ૧	... ૨૭૮
અનુવાસન (સ્નેહ) અસ્તિ. ...	૨૮૩
રેતનાશ વાત: રોગ ૬૪ મો—આ રોગમાં	
વાયુ, કોપાયમાન થઇ, શુક્રની અન્ધર દાખલ	
થઇને શુક્રનો નાશ કરે. ...	૫૮
કામદેવ ધૃત. ૧૪૭
રેવતી બાલશ્રુત: રોગ ૧૧ મો—આ રોગ-	
માં, આ શ્રુતથી પીડાતાં એવાં બાલકનું શરીર	
કાળું થઇ જાય, કાન, નાક અને આંખોને હાથ-	
થી ઝોળ્યા કરે; ઉઘરસ તથા હેડકી થઇ આવે;	
કોળા ઉંચા નીચા થયા કરે; મોઢું વાંકું તથા	
શરીર રાત્રું થઇ જાય; બકરા સરખું શરીર ગળ્યાય;	
તાવ આવી જાય; ગળે શોષ પડે; અને લીલા	
રંગના પાતળા ઝાડા થાય. ...	૬૬
રોગિણી તાવ: રોગ ૧૦ મો—અન્યેધુરક	
ન્નવર શબ્દ બુદ્ધિ	
રોહન બાલરોગ: રોગ ૨૧ મો—આ રોગ-	
માં બાલક છોકરું અતિ રોચા કરે છે. ૬૫	
રોપણ:—મણ આદિનું જે બૂરાવું, તે.	
કાસીસાદિ ધૃત. ૧૪૯
રોમક્રીપ: રોગ ૧૩ મો—રક્તજન્ય કૃમિ	
શબ્દ બુદ્ધિ.	

૧ અનુવાસન અસ્તિ કોને મારવી? એ મથા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ અનુવાસન
(સ્નેહ) અસ્તિ અને નિરુદ્ધઅસ્તિ કોને મારવી?
એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
રોમહર્ષ વાત: રોગ ૬૭ મો—આ રોગમાં	
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, આમશીની અન્ધર પેશી	
જઇ, શરીરપરનાં ફેવાડાં ઉભાને ઉભાં રાખે. ૫૮	
પિપ્પલ્યાદિ કષાય. ...	૮૩
રોષજ્વર: રોગ ૨૩ મો—આ રોગમાં,	
પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય ન કરી શકવાથી	
અને રીસ ચઢવાથી, પિત્ત દૂષિત થવાને લીધે તાવ	
આવી જાય તથા શરીરમાં ધ્રુવરી ફૂટે. ૪૬	
રોહિણી ગલરોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,	
ત્રિદોષ પ્રકોપ પામી, ગળાંની અન્ધરનાં માંસ-	
અને લોહીને બગાડી દઇને પછી ગળામાં માંસ-	
ના કાણ્ડાઓ ઉત્પન્ન કરે; તે કાણ્ડાઓ જલદી	
એકઠા થઇ જઇને ગળાંને રુન્ધી મૂકે આ રોગ,	
જલદી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ...	૬૦
લક્ષ્મી: રોગ ૧૩ મો—પક્ષાઘાત શબ્દ બુદ્ધિ ૫૮	
લગણ વર્ત્ત્ત રોગ: રોગ ૧૮ મો—આ રોગ-	
માં, આંખની પાંપણપર બોરના જેવડી મોટી	
વા બોરથી જરા નાની, કઠણ, ઘોળી ચળ થયા	
કરે એવી, અને સ્નિગ્ધ ગાણ્ડ, થઇ આવે. આ	
ગાણ્ડ, કફથી થઇ હોય તો તેની અન્ધર કણ્ડો	
ન થાય, તેમ પાકે પણ નહિ. ...	૬૨
લક્ષ્મ: રોગ ૧૯ મો—જન્તુમણિ છુદ્ર રોગ	
શબ્દ બુદ્ધિ ૫૬
લાખું: રોગ ૧૯ મો—જન્તુમણિ છુદ્ર રોગ	
શબ્દ બુદ્ધિ ૫૬
લાલામેહ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, મેહ	
થનારા પદાર્થો ખાવાથી, અસ્તિની અન્ધરનો	
ફ્ફ, કોપાયમાન થઇને શરીરમાંના મેહ, માંસ	
અને ક્લેદ (દ્રવભાગ)ને દૂષિત કરે છે, તેથી લાળ-	
ના સરખો તાંતણાવાળો અને ફેદા ફેદા	
પેશાબ આવે છે. આપર ઔષધ ન કરે તો	
મધુમેહ થાય છે. ૫૩

લિખ્યા બાહ્યકૃમિ: રોગ ૨ જો—લીખ્યા
એટલે લીખ. (બાહ્યકૃમિ રોગ શબ્દ બુદ્ધિ.)

લિગનાશ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગ: રોગ ૧
લો—તિમિર નામે રોગ આંખના ચોથા પડદા-

વિષય માં ઢાખલ થઇ, આંખમાંની આખી કાળી કીકીપર ફેલાઇ નય છે, તેથી કંઈ પણ આંખે દેખાય નહિ. ... ૬૩

ગુફ્યી સ્વરસાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૪

લિંગારી^૧ શુક્રરોગ: રોગ ૧ લો-આરોગમાં, શિશ્ન સમ્બન્ધી લોહી અને માંસનો આશ્રય કરીને કોપાયમાન થયેલા ત્રિદોષો, શિશ્નના અન્દરના શિશ્નના ફૂલ પાસેના વા શિશ્નના ઉપરના ભાગમાં, માંસના કાણાઓ ઉત્પન્ન કરે અને તેની અન્દર ઘણી ખરજ આવે. ૫૬

લોમશાતન:—વાળ કાઢનાર.

કરવીરાદિ તૈલ. ... ૧૬૪

લિંગોત્થારકૃં—ઉપદંશ શબ્દ બુદ્ધિ.

લૂતા વિષજન્તુ:—ત્રિમણ્ડલા, શ્વેતા, કપિલા, પીત્તિકા, અલા, મૂત્રવિષા, રક્તા, ક્ષયના, સૌવ-
લ્લિકા, નલવલ્લુ, લાસિની, એણપટ્ટી, કૃષ્ણા, સ્નિગ્ધમુખી, કાન્તા અને નતાગુણી, આ રોગ જાતના જીવડાઓ લૂતા વિષજન્તુ કહેવાય છે. આમાંનો કોઈ પણ જન્તુ કરડે ત્યારે તે કરડને સ્થાનકેથી ગન્ધ છૂટે, કરડમાંથી લોહી વહે, તાવ આવે, ઢાહ થાય, અતિસાર નામે રોગ થાય, ત્રિદોષ થઈ આવે, શરીરે પોચી, કાળી અને રાતી નાના પ્રકારની ફેડલીઓ, નાના પ્રકારનાં મણડળો અને સોજાઓ થઈ આવે, તે ફેડલીઓ, મણડળો અને સોજાઓ એક સ્થાનકે ન રહેતાં આખા શરીરે ફરતા ફરે. એ રીતે આ જન્તુના કરડવાનાં સામાન્ય લક્ષણો જાણવાં. આમાંના પહેલા આઠ જન્તુઓના કરડવાનાં વિશેષ લક્ષણો એ છે કે, કરડની અન્દરનો ભાગ કાળો, ધૂમ્રવર્ણી, અને છિદ્રવાળો હોય છે. કરડનું સ્વરૂપ વાડળા સરખે સરખું ઉર્વગતિવાળું હોય છે. આ ઉપરાંત બીજા આઠ જન્તુઓ કે જેઓ પ્રાણુધાતક હોય છે, તેનાં લક્ષણ એ છે કે, તેના કરડના ભાગપર ઘોળો સોજો થઈ

૧ આ શુક્રરોગ છે પણ લાવ પ્રકારો ઉપદંશમાં લખ્યો છે.

વિષય આવે, શરીરે ઘોળા, પીળા અને રાતા ફેડકાઓ થઈ આવે, તાવ આવે, પ્રાણુનિક ઢાહ થાય, શ્વાસ થઈ આવે, હેડકી આવે, અને માથું પડકી રાખ્યા સરખું જડ થઈ જાય, આ જીવડાના આઠ જન્તુઓ અસાધ્ય છે. આ રોગે જીવડાઓના કરડપર વિષનાશ કરનારો ઉપાય ક્યાં છતાં, તે વિષ, મૂળમાંથી ન જતાં જરાતરા અંશમાં રહે છે, અને કોઈ કાળે અદિતકારક પદાર્થો ખાવામાં આવે કે તરત પાણું ફિપિત થઈને પાણુડતા, કૃશતા, અને અગ્નિમાન્દ્યાદિ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

કાસીસાદિ ધૂત. ... ૧૪૮

લેખન: રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોનું શોષણ કરીને તેમને પાતળા કરનારું જે ઔષધ, તે.

કાસ્ય—કાસાની ભસ્મ. ૧ ... ૧૮૪

ખર્પર—ખાપરિયું. ૨ ... ૨૦૦

લેલિહ: રોગ ૧૭ મો—સકૃન્નજન્ય કૃમિ-શબ્દ બુદ્ધિ.

લેહી કર્ણપાલી રોગ: રોગ ૬ કુલો—આ રોગમાં, કફ, રક્ત અને કૃમિને લીધે, કાનની કારપર ફેડલીઓ થઈ આવે; તે ફેડલીઓમાં ખરજ આવે; માંસ સડી, ક્રીચડના સરખો થઈ જઈને પછી તેમાં વેઢના થવા માણડે. આ રોગ-પર ઔષધ ન કરવાથી કાનની કારનો માંસ સડી જાય છે. ... ૬૧

લોમવિક્લંસ: રોગ ૧૨ માં—રક્તજન્ય કૃમિ-શબ્દ બુદ્ધિ.

લોમશાતન:—વાળ કાઢનારું.

કરવીરાદિ તૈલ. ... ૧૬૪

વન્ધ્યાગર્ભદ:—વાંઝણીને ગર્ભ રાખનાર (અપ્ર-જાત ગર્ભદ શબ્દ બુદ્ધિ)

વલ્લિદગ્ધ:—આ રોગમાં, અગ્નિથી શરીર ખળે છે.

૧ કાસ્ય—કાસાની ભસ્મના ગુણ એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે. ૨ ખર્પર—ખાપરિયાના ગુણ એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
તણ્ડુલીય કષાય લેપ. ...	૩૩૧
તુગાક્ષીયાદિ લેપ... ..	૩૩૧
સર્પિ કવલ	૩૧૩
,, ગણ્ડુપ.	૩૧૦
વાંઝણીને ગભે રાખનાર:—વન્ધ્યાગર્ભદ	
શબ્દ જ્યો	
વાળ કાઠનાર:—લોમશાતન શબ્દ જ્યો	
વાળ ખરી પડવા:—કેશપ્રપાતન શબ્દ જ્યો	
વાળમજબૂત કરનાર:—કેશસ્થિરીકૃત શબ્દ જ્યો	
વિષ દ્રવ્ય રોગ:—	
સર્પિ કવલ	૩૧૩
,, ગણ્ડુપ.	૩૧૦
,, પ્રતિસારણ	૩૧૨
ત્રણ કૃમિ:—ત્રણમાં પડેલા જે પ્રીડાઓ, તે.	
ક્રેન્દિ લેપ.	૩૨૮
કૃમિ શબ્દનાં ઔપધા—	
લથુન લેપ.	૩૨૮
હિવાદિ લેપ.	,,

લોહ ગન્ધાસ્યતા પિત્તરોગ: રોગ ૧૯ મો—
આ રોગમાં, પિત્તના ક્રોપાયમાન થવાને લીધે,
લોહું તપાવ્યા પછી, જેવી લોહાની ગન્ધ આવે
છે, તેવા પ્રકારની શરીરમાંથી ગન્ધ નીકળે છે. ૫૯

લોહિત વર્ત્ત રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
પાંપણની અન્દરના ભાગમાં લોહીને લીધે રાતી
અને કામળ ફેાડીઓ થઈ આવે, તેમાંથી
વારંવાર લોહી સ્રવ્યા કરે, અને વારંવાર કાપી
નાંખવા છતાં પણ પાછી થઈ આવે છે, ૬૨

લોહિતક્ષયકા યોનિરોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગ-
માં, વાત પિત્તના પ્રકોપથી યોનિમાંનો અટકાવ
ઓછોથઈ જાય, તેથી શરીરની અન્દર ઢાહ થાય; શ-
રીર કુબળું થઈ જાય અને શરીરનું તેજ ઉડી જાય. ૬૫

વૃધરાગ: રોગ ૧ લો—વૃધ્દિ રોગ શબ્દ જ્યો.

વમિ: છર્દિશાબ્દ જ્યો

વશહ હંબૂ ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં
ઢાહવાળો, કોરપર કરતો લાલ, ઉપરની આમડીમાં
પાછી ગયેલો, તીવ્ર વેદનાવાળો, વલ્લર આવ્યા

વિષય	પૃષ્ઠ
કરે એવો અને તાવને ઉત્પન્ન કરનારો સોળે વા	
ત્રણ થાય છે.	
વર્ણકર:—શરીરનો વર્ણુ સારો કરે છે.	
અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ	૧૪૦
કામદેવ ધૃત	૧૪૭
વર્ણપ્રસાદન:—શરીરના વર્ણને સ્વચ્છ કરનાર	
એલાદિગણુ કલ્ક... ..	૩૦૭
વર્ત્તકર્દમ: રોગ ૨૦ મો—કર્દમ વર્ત્તરોગ	
શબ્દ જ્યો	૬૨
વર્ત્તશર્કરા:—સિકતા વર્ત્તરોગ શબ્દ જ્યો	
વર્ત્તશર્કરા વર્ત્તરોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં	
આંખની પાંપણનાપર ગ્રીષ્મ ઋતુની કાકડીના	
ખીના જેવી, થોડી વેદનાવાળી સુંવાળી કે ખર-	
સટ એવી કહણ ફેાડલી થઈ આવે છે, એમ	
માધવ કહે છે. વળી આંખની પાંપણની અન્દર,	
ત્રિદોષપ્રકોપથી, પીડા વગરની કહણ ફેાડલી થઈ	
આવે છે, એમ નીમી કહે છે.	૬૨
વર્ત્તોત્સંગ વર્ત્તરોગ: રોગ ૧૪ મો—પદ્મોત્સંગ	
વર્ત્તરોગ શબ્દ જ્યો	
વર્ધન દન્તરોગ: રોગ ૧ લો—અધિદન્ત	
દન્તરોગ શબ્દ	

વર્ધન દન્તરોગ: રોગ ૧ લો—અધિદન્ત
દન્તરોગ શબ્દ

વર્ધનવૃદ્ધિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં અત્યન્ત
દહિયાદિ પદાર્થો, ભારે અન્ન, અને સ્વેદ તથા
કુર્ગન્ધીવાળું માંસ ખાવાથી, સાથળ અને વૃષણની
સન્ધિમાં, એકઠા થયેલા દોષો, તે સન્ધિમાં,
એકઠા થયેલા દોષો, તે સન્ધિની જગાપર ગાણના
સરખો સોળે ઉત્પન્ન કરે; તે ગાણને લીધે તાવ
આવી જાય; ગાણની અન્દર ઠણકા મારે અને
શરીરમાં ઢાહ થયા કરે આ રોગને ભાષામાં
“બદ” કહે છે. ૫૪

વર્ણ:—શરીરનો રંગ. (કાન્તિહુનિ પિત્તરોગ
શબ્દ જ્યો)

અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ. ૧૪૦

કુમાર્યાસવ ૧૬૮

વલય ગલરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં
કંકના પ્રકોપથી, ગળાની અન્દર લાંબી અને

વિષય **પૃષ્ઠ**
ઉચ્ચ ગાણક થઈ આવે, તેથી, ગળાની અન્દરથી
અન્ન ઉતરે નહિ. આ રોગ અસાધ્ય છે. ૬૦
વક્ત્રી રોગ:—શરીરપર પડેલી કરચલીનો જે
રોગ, તે.

અગસ્ત્યહરીતકયાવલેહ. ... ૧૪૦

અશ્વગન્ધાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૫

વૃત્તીક કુદરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં
ડોક, ખમો, કાખ, હાથ, પગ, સાંધાઓ, અને
ગળું, એમાના કોઈ પણ સ્થાને, ત્રિદોષનાં
પ્રકોપથી, ઉદરવાળી ગાણકો ઉત્પન્ન થાય; તેપર
ઔષધોપચાર ન કરવાથી, તે ગાણક ધીમે
ધીમે વધી, પછી તેમાં અનેક કાણાઓ પડી
જઈને તેની અન્દરથી પકુ વેહેવા માણે; તેમાં
સોયો ખોચ્યા જેવી પીડા થાય. આ ગાણકના
મોઠાંને આગલો ભાગ ઉપરથી ઉપસી આવીને
સોજાની પેઠે ફેલાવા માણે. ... ૫૬

વસામેહ: રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં, કંક,
પિત્તનો ક્ષય થવાથી, કોપાયમાન થયેલો વાયુ,
શરીરની અન્દર રહેલી વસા, મજ્જાદિ ધાતુને
અસ્તિત્વા મુખમાં આણે; તેથી, ચરબીના રંગ
સરખો ચરબી ભિન્નિત પેશાબ આવે. આપર
ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

વક્ત્રિદાહ વિસર્પ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં,
જઠરાગ્નિ ધણી તપી જવાથી, દાહ થવાને
લાધે, લોહી દૂષિત થઈને, જે વિસર્પ થાય છે,
તે વિસર્પનાં, સર્વ લક્ષણો, પિત્તવિસર્પ પ્રમાણે
જણવાં. નિદાનકારોએ આ વિસર્પને જુદો
લખ્યો નથી. ... ૫૭

વાંધું: રોગ ૧ લો.—રક્તપ્રદરશબ્દ જ્યો
ચાલુ નમ્બર ૪૮૮ નો

વાજકર:— ૧૧૪

કન્દર્પસુંદર રસ. ... ૨૪૯

ચવન પ્રાશાવલેહ (જવન)... ૧૩૮

મદન કામદેવ રસ. ... ૨૪૮

માષાદિ મોદક. ... ૧૩૬

શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૫

વિષય **પૃષ્ઠ**
વાત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, રુક્ષ, ટાંકું,
થોડું અને હલકું એવું અનાજ ખાય, અત્યન્ત
સ્ત્રીસંગ કરે, અતિ ઉત્તમ કરે, વિરુદ્ધ ઓસડ-
વેસડ કરે, કંક, પિત્ત, મલ મૂત્રાદિ દોષો અને
લોહી વગેરે શરીરમાંથી વહેવા માણે, એકદો
ખાડો હડી મારીને ઓળંગી જાય, નદીની અન્દર
ખડુ તરે, વગર અટક્યે લાગ્મી મજલ કરે,
વ્યાયામ કરે, ધણુંક કુદી કારવીને રસ અને લોહી
આદિ ધાતુઓનો નાશ કરે, રાત્રિ દિવસ ચિન્તા
અને શોક કરી કરીને શરીરને સ્વસ્વી નાંખે,
મલમૂત્રાદિના વેગને રોકી રાખે, આમનો ભરાવો
થાય, કાષ્ઠાદિક પદાર્થનો માર પડે, ઉપવાસ
કર્યા કરે, મર્મસ્થાનમાં માર પડે, જલદી ચાલ-
નારાં જનાવરોપર બેસે, આ સર્વ કારણોને
લાધે, શરીરની અન્દરની સ્રોતરો દીલી થઈ
જાય છે તેથી વાયુ કોપાયમાન થાય છે. એ
રીતે પ્રકોપ પામવાથી ખલવાન થયેલો વાયુ,
શરીરમાંની સ્રોતરોમાં ભરાઈને સર્વ અંગમાં
વા એક અંગમાં થનારા નાના પ્રકારના રોગો
ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૫૮

અજમોદાદિ ગુટિકા. ... ૧૨૨

” ચૂર્ણ. ... ૨૨૧

અનુવાસન અસ્તિ.^૧ ... ૨૭૮

અભયાદિ મોદક. ... ૨૭૪

અય-લોહાની ભસ્મ.^૨ ... ૧૮૯

અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ... ૧૧૨

આડકો (ઉપવિષ).^૩ ... ૨૧૬

ઉંપનાહ સ્વેદ.^૪ ... ૨૫૮

ઉખા ” ... ”

એલાદિગણ કંદક. ... ૩૦૭

કંદકલાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૧૪

” ” પાઠાન્તર. ”

૧ અનુવાસન અસ્તિ કોને મારવી? એ મથા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ અય-લોહાની
ભસ્મના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા
રોગો છે. ૩ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૪ પર-
સેવાના સામાન્ય ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
કટુકલાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૪
કાલકૃત વિષ. ૧ ...	૨૧૫
કાસીસ-હીરાકસી. ૨ ...	૧૯૭
ગન્ધક. ૩ ...	૨૧૨
ગોમેદ-રાહુરત્નની ભસ્મ. ૪ ...	૨૦૬
વાતકફ્ન વાત: રોગ ૨૭ મો-આ રોગમાં, આટો અવળો પગ પડવાથી વા અતિ શ્રમ કર- વાથી, વાયુ કોપાયમાન થઈ, પગની ધ્રુણીમાં દાખલ થઈને વેદના ઉત્પન્ન કરે. ...	૫૮
વાતકફ્ન ગુહ્મરોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, વાતકફ્ન દોષનાં લક્ષણો ભેગાં થયેલાં દેખાય છે. ૫૨	
વાતકફ્ન વર: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, ભીંનાં લૂગડાંથી વીટાળેલાં બેચું શરીર લાંગ; શરીરના સાન્ધ્યાઓમાં કળતર થવા માણે; ઉંધ ધણી આવ્યા કરે; શરીર ભારે શલ બેચું થઈ નય; માથામાં પીડા થવા માણે; પીનસ રોગ થાય; ઉધરસ આવવા માણે; શરીરે પરસેવો વળે વા વળે જ નહિ; દોડ, ઇન્દ્રિયો અને મન, એ સર્વમાં પીડાને લીધે સન્તાપ થયા કરે; અને તાવનાં વેગ સાધારણ રહે. ...	૪૬
વાતકફ્ન પરિણામભવ શ્વલ: રોગ ૫ મો- આ રોગમાં, વાતકફ્નના મિશ્ર લક્ષણો જોવામાં આવે છે. ...	૫૧
વાતકફ્ન મસ્ત્રિકા: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, વાત કફનાં મિશ્ર લક્ષણો જોવામાં આવે છે. ૫૭	
વાતકફ્ન રક્તપ્રણુ: રોગ ૧૩ મો-આ રોગમાં, વાતકફ્ન રક્તનાં લક્ષણો વાળું પ્રણુ થાય છે. ૫૫	
વાતકફ્ન વિસ્ફોટક: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, વાત કફના પ્રકોપથી, ખરજ આવે એવા ફોડ- લાઓ થઈ આવવાને લીધે ભીંનાં લૂગડામાં વિષ્ટાળેલાં સરખું અને જડ શરીર થઈ નય છે. ...	૫૭
વાતકફ્ન પ્રણુ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, વાત કફનાં લક્ષણવાળું પ્રણુ થાય છે. ૫૫	

૧ નવે વિષોના ગુણ. ૨ કાસીસ-હીરાકસીના
ગુણ. ૩ રોષેલા ગન્ધકના ગુણ. ૪ ગોમેદ-રાહુરત્નની
ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
વાતકફ્ન શ્વળ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, અસ્તિ, હૃદય, કણ અને પડખાં, એ સર્વ સ્થ- ળોએ શ્વળ નીકળવા માણે છે. ...	૫૧
વાતકફ્ન શોથ ભેદ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, વાતકફ્નના લક્ષણો ભેગાં જણાય છે. ૫૩	
વાતકફ્ન ધિક વાતરક્ત: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, વાતકફ્ન દોષોનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે. ...	૫૮
વાતકાસ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, હૃદય, લમણાં, માથું, ઉદર, પડખું, એ સર્વ સ્થળે શ્વળ નીકળે; મોઢું શુષ્ક થઈ નય; બળ ઓછું થઈ નય; હૃદયમાં આખો દિવસ ઉધરસ આવ્યા કરે; સ્ત્રી ઉધરસ આવે; ખાંખાં થઈને પછી કેટલીક વારે કફ નીકળી ગયા પછી ઉધરસ ઓછી આવે. ...	૪૮
વાતકુણ્ડલિકા મુત્રાધાત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, રુક્ષપણને લીધે વા મલમુત્રાદિના વેગને અટકાવી રાખવાને લીધે, અસ્તિની અન્ધ- રનો કોપાયમાન થયેલો વાયુ, વેદના આપનારો થઈ, મુત્રના વેગને અટકાવી, પોતાની સ્વાભા- વિક ગતિથી ઉલટો ચાલી, વણ્ટાળિયાની પેઠે ચારે કોર ધુંમતો ફરે, તેથી તણખ થવાની સ. થે થોડો થોડો પેરાય આવે. ...	૫૨
વાતગણ્ડ મુખરોગાન્તર્ગત ગલરોગ: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, વાત, કફ અને મેદના લીધે, ગળાંની બહારની બાબુએ, કેટલેક કાળે વૃષણાકારની નડખે એવી વાયુ, વિશેષ હોવાથી, જરાતરા હણકો મારનારી, કાળી શિરાઓવાળી, અને કાળાશ સાથે રતાશ મારનારી મોટી ગાણ્ડ ઉત્પન્ન થાય છે. તાળવું અને ગળું સ્વં- થઈ નય તથા મોઢું બદસ્વાદ થઈ નય ત્યારે ગાણ્ડ વધવા માણે છે એમ જાણવું. ૬૦	

ગલ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો-

કશ્મલાદિ લેપ ...	૩૨૯
નિયુલાદિ લેપ ...	,,

વિષય

૫૪

સર્વ રોગ શબ્દનાં આંશધો-

વાતગુહ્મ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ગળું તથા મોઢું સ્વકાંઈ નય; શરીર કળું વા રાતું થઈ નય; ટાઢ ચઢી આવીને તાવ આવે; હ્રુદય, કાંખ, પડખાંઓ, ખભા તથા માથું, એ સર્વ જગોએ પીડા થાય; અન્ન પચી નય કે તરત ગાણ, વધારે જોર કરે; જમ્યા પછી ગાણનું જોર ઓછું થઈ નય; રુક્ષ, તૂરા, કડવા અને તીખા પદાર્થો ખાવા છતાં ગાણનું જોર ઓછું ન થાય. આ ગાણ, રુક્ષ અને વિષમ અન્નપાન અત્યન્ત સેવન કરવાથી, અલવાનની સાથે યુક્ત કરવાથી, અપાન વાયુ, મલ અને મૂત્ર, એ ત્રણેના વેગને રોકવાથી, શોક કરવાથી, લાકડી આદિનો માર પડવાથી, જીવાખ લઈને વારંવાર મલનો મૂલમાંથી નારા કરવાથી અને ઉપવાસ કરવાથી થાય છે. વળી કોઈ વખતે નાભીમાં, કોઈ વખતે પાંસળામાં અને કોઈ વખતે અસ્તિમાં, કોઈ વખતે મોટી, કોઈ વખતે નાની, ગોળ અને લામ્બી થઈ આવવાની સાથે કોઈ વખતે બહુ પીડા કરે અને કોઈ વખતે થોડી પીડા કરે અને કાંઈ વખતે સોયો ખોરસા સરખી અનેક પ્રકારની પીડા ઉત્પન્ન કરીને કાંઈ વખતે અપાન વાયુને તથા મલને અટકાવી રાખે છે. ... ૫૨

કાંકાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧

વાતશ્ચન્ધિ રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ખેંચીને લામ્બી કરી હોય તેના જેવી, કાપતાં હોય તેના સરખી, સોઈ ખોસતાં હોય તેના જેવી, એક જગોએથી કાઢીને બીજી જગોએ ફેંટી નાંખતાં હોય તેના જેવી, હલ્લાવતા હોય તેના જેવી અને ફેંટી નાંખી હોય તેના જેવી પીડાવાળી, કાળી, જડ અને અસ્તિ પ્રમાણે ફેલાયેલી ગાણક થઈ આવે. એ ગાણક ફૂટે ત્યારે તેમાંથી સ્વચ્છ લોહી વહેવા માણે છે. ૫૪

વાતચર્મકીલ અર્શ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાયુ અધિક હોવાથી, સોઈ ખોરસા સરખી પીડાવાળા કંઠા હરસ-અર્શ થઈ આવે છે. ૪૮

વિષય

૫૪

વાતછર્દિ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, હ્રુદય

તથા પાંસળામાં પીડા થાય, મુખમાં શોષ પડે, નાભીમાં તથા માથામાં શ્વેલો નીકળવા માણે, ઉધરસ આવવા માણે, સાદ બેશી નય; શરીરની અન્ધર સોઈ ખોરસા સરખી પીડા થાય; ઉલટી થવા માણે; જોરથી ઓડકાર આવવા માણે; જોરથી શબ્દ નીકળ્યા કરે; ક્ષીણના પરપોટા સરખી ઉલટી થાય, એકદમ ઉલટી ન થતાં રહી રહીને થાય; પાતળી, તુરી શીણનાં પરપોટા સરખી કાળા રંગની થોડી ઉલટી થાય અને આવી ઉલટી એકદમ બહુ થાય ત્યારે રોગીને ઘણું કઃખ થાય. ૫૦

વાતજ કર્ણમૂલરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાતપ્રકોપ પામવાથી, કાનની નીચેના ભાગના કાનનાં મૂળમાં, વેદના ન થાય એવી ગાણક થઈ આવે છે. ... ૬૧

વાતજ કર્ણરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, છીંક આવે; સળખમને લીધે નાકમાંથી પાણી ગળે; પાણીની અન્ધર ઝાઝી વાર નાલા કરે; આવી રીતનાં અનેક કારણોને લીધે, કાનની અન્ધર વાયુનો પ્રકોપ થવાથી, કાનને વિષે અતિ હણુકા મારે; કાનની અન્ધરનો મેલ સ્વકાંઈ નય; ઘણું હાડાં કાન પાટીને, તેની અન્ધરથી થોડું થોડું પાતળું પડે વહે, કાનની અન્ધર ગણગણાટ થાય અને એકાએક કાન બેહેર મારી જવાથી કાને સામ્ભળે નહિ. ... ૬૧

વાતજ કાચરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષોથી, આંખ રાત્રીયાળ થઈ નય; રોગીને નાક વગરનું મોઢું દેખાય; ચન્દ્ર અને ત્રીવો એક હોવા છતાં અનેક દેખે; અને કોઈપણ વાંકો પદાર્થ સીધો દેખે છે તથા આ ઉપરાન્ત જ્ઞાના વાતજ કાચ રોગમાં ધૂળ અને ધૂવાડાથી ઠંકાયેલી દષ્ટિ થઈ નય છે. ૬૩

વાતજ જિહ્વારોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપથી, જીભમાં ચીરા પડે, જીભ, સાગનાં પાન્હડા સરખી ખડખચણી થવાની સાથે બેહેર પણ મારી નય છે. ... ૬૦

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતજ બાલરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, જે સ્ત્રીના વાયુ પ્રકોપ પામે તે સ્ત્રીનું ધાવણ બગડી જાય, બગડેલું ધાવણ ધાવનારાં બાળકને વાત-જન્ય વ્યાધિ થાય; વાતવ્યાધિ થયેલાં બાળકને કણ્ઠ બેસી જાય; શરીર કુખ્યું થઈ જાય તથા મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકી જાય. ૬૫

વાતજ શિરોભિતાપ શિરોરોગ: રોગ ૨ લો-આ રોગમાં, વાયુનાં પ્રક્રે પથી કે પલ્લ કારણ વગર અંધું કુખ્યું માણે; રાત્રિના વધારે માંથું કુખ્યું; તથા માંથું બાન્ધી રાખવાથી કે સેકવાથી કુખ્યું મટી જાય. ... ૬૨

વાતજ રસીપદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કાળો, ખડબચડો, ચીરા પડેલો, તીવ્ર વેદના કરનારો અને કે પલ્લક રણ વગર પીડા કરનારો રાફડાના સરખો સોજો પગાડિપર થઈ આવે અને તે સાથે ઘણું કરીને ત વ પલ્લ આવી જાય. ૫૪

વાતજ સ્તનરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાતપ્રકોપથી, શુક્રાદિ ઉપદ્રવો થવાની સાથે અન્ય લક્ષણો સ્તનરોગ પ્રમાણે જણાય છે. ૬૫
એરણ્ડાદિ શૂત. ... ૮૯

વાતજ સ્તન્યરોગ: રોગ ૧ લો-વાતજ બાલરોગ શબ્દ બ્ધ્યો ... ૬૫

વાતજન્યપિત્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, શરીરે ધ્રુજ છૂટે; બક્યા કરે; તમસ આવી જાય; શરીર મહેર મારી જઈને તેની સાથે ગળગળાટી થાય; અંગ સુસ્ત થઈ જાય; પેટની અન્દર શુળ નીકળે; આંખે અન્ધારાં આવે; ભ્રમ થાય; મન તથા ઇન્દ્રિયો ભ્રમ વગરનાં થઈ જાય; અને શરીરપરનાં રૂંવાડાં ઉભાં થઈ જાય. ૫૮

વાતજન્યર: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, શરીરની અન્દર ધ્રુજ છૂટે; ગમે તે વખતે, ઓછો કે વધતો તાવ ચઢી આવે; ગળું સ્ફકાઈ જાય; હોઠ કોરા ધ કોર થઈ જાય; નિદ્રા અ વે જ નહિ; છીંક પલ્લ આવે નહિ; શરીરના અવયવો રુક્ષ થઈ જાય; માથું, હૃદય અને ગાત્રો, એ સર્વમાં વધારે પીડા થાય; ગોદું શીકું પડી જાય; લીણડકાં

વિષય

પૃષ્ઠ

સરખો કઠણ ઝાડો આવે; પેટ ચઢી આવે; પેટના ચઢવાથી શુળ નીકળે; અને બગાસાં આવવા માણે. ... ૪૬
કારમચાંદિ કષાય. ... ૮૦
શુક્રચાંદિ પાચન ક્ષાય. ... ૭૯

વાતતિમિર: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાત-પ્રકોપને લીધે વાયુના અસ્થિરપણાથી દષ્ટિએ ઘણું વાંકા સરખું તથા ચંચળ, ધ્રુવાડા સરખું મેલું, અને જરાતરા રતાશવળું દેખાય અને પાછું સાજી-સારી આંખનાં સરખું દેખાય; તથા જળ, કેશ, મચ્છર અને ફિરણો, એ સર્વ વાર-સ્વાર દેખાય. ... ૬૩

વાતતૃષ્ણા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાત-પ્રકોપથી, મોઢું સ્ફકાઈ જવાને લીધે, ગરીબડા સરખું દયામણું થઈ જાય; લમણામાં અને માંથામાં સોર્યા ખોંચ્યા જેવી વેદના થાય; રક્ત-વાહિની ધમનીનું મોઢું બન્ધ થઈ જાય; મોઢું બન્ધ-સ્વાદ થઈ જાય; અન્ન જેમ જેમ ટાઢું પાણી પીવા માણે, તેમ તેમ તરશ પલ્લ વધવા માણે. ૫૦

વાતકુષ્ઠ આર્તવ: - આ રોગનાં લક્ષણો વાત-કુષ્ઠ શુક્ર ધાતુ રોગ પ્રમાણે જણવાં.

વાતકુષ્ઠ શુક્ર ધાતુરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, રાતા અને કાળા રંગનું શુક્ર હોય તેની અન્દર સોર્યા ખોંચ્યા સરખી વેદના થવા માણે, અને કાપવા સરખી પીડા થવા માણે. ૬૪
વાતકુષ્ઠ શોભિત:-

ગે શૃંગ. ૧ ... ૩૪૧

વાતનાડીમણ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ઝીણું સ્ફકાં મોઢાંવાળું કાંણું થઈ આવે, તે કાણાં-માંથા શીંગવળી રસી નીકળે; રાતના ભાગમાં વિશેષ રસી વેહેવા સાથે વિશેષ પીડા થવા માણે અને શુળ પલ્લ નીકળ્યા કરે. ... ૫૫

વાતનાડીમણ કન્તમૂલરોગ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં કાન્તના પેઢામાં થયેલો રોગ મટી શકે એવો હોતા છતાં ઔષ્ધોપચય ર ન કરવાને

૧ વાતકુષ્ઠ રક્તશાથી કાઢવું? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
હીધે, તે જગ્યાપરનો વિકાર બહાર ન નીકળી
સકવાથી, તે જગોએ ઝીણું કાણું થઈ આવ-
વાની સાથે મીઠું લક્ષણો વાતનાડીત્રણ પ્રમાણે
થાય છે. ... ૬૦

વાતનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૧૩ મો-આ
રોગમાં અપાન વાયુને રોકી રાખવાથી, અપાન
વાયુ, મલ અને મૂત્ર, એ ત્રણે, કમજ થઈ જાય;
એ ત્રણના કમજ થવાથી પેટ ચઢી આવે: બેહોશ
થઈ જાય; ગ્લાનિ થાય, અને પેટમાંના વાયુથી
શ્વહાસિ ઉપદ્રવો પણ થવા માણે. ૫૨

વાત નેત્રરોગ: રોગ ૧ લો-(વાતાભિખ્યન્દ
નેત્રરોગાન્તર્ગતઅભિખ્યન્દ શબ્દ બ્જ્યો.) ૬૩

વાત પરિણામભવશુળ: રોગ ૧ લો-આ
રોગમાં પેટ ચઢી આવે, પેટની અન્દર ગડગડાટ
થાય, ઝરો પેશાબ બન્ધ થઈ જાય; શરીરે ગભ-
રામણ થાય અને કમ્પારી છૂટે. ... ૫૧

સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી આ શુળ
મટે છે. ... ૫૨

વાતપાણુ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, આંખ,
શરીરપરની ચામડીનો વર્ણ, મોઢું, અને મૂત્ર,
એ સર્વે રુક્ષ, કાળાં અને લાલ થઈ જાય, શરીરે
ધૂજ છૂટે; શરીરમાં સોઈ ખોરવા સરખી પીડા
થાય, પેટ ચઢી આવે; અને ભ્રમ થાય. ૪૮

વાતપિત્તકફેદુશ્વતા છર્દિ:-સન્નિપાત છર્દિ
શબ્દ બ્જ્યો. ... ૫૩

વાતપિત્ત ગુહ્મ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
વાત પિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે. ૫૨

વાતપિત્તજ્વર: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
તરશ લાગે; મૂર્છા તથા તમસ આવી જાય; ભ્રમ
તથા કાઠ થાય; ઉંઘ ન આવે; માથામાં પીડા
થાય; ગળામાં તથા મોઢામાં શોષ પડે; ઉલટી
થવા કરે; ફેવાડાં ઉભાં થઈ જાય; અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય; આંખે અન્ધારાં આવે; સાન્ધા-
ઓમાં કળતર થવા કરે; અને બગાસાં આવે. ૪૬

ગુદ્ગચ્છાદિ કવાથ. (સર્વ જ્વર શબ્દપર)

નાગરાદિ પાચન કવાથ. .. ૫૪

વિષય પૃષ્ઠ
ક્ષુદ્રાદિ કવાથ. ... ૫૪
પર્પેટાદિ કવાથ. ... ૫૫
કણ્ઠકચ્છાદિ પાચનશૂત. (સર્વજ્વર શબ્દપર)
પિરપદ્મચ્છાદિ કવાથ, (સર્વજ્વર શબ્દપર)...

વાતપિત્તકફ ક્ષીણદોષ: રોગ ૫ મો-કુષ્ઠશુક્ર
ધાતુરોગ: આ રોગમાં વાતપિત્તના પ્રકોપ પામ-
વાને લીધે શુક્ર, પોતાનાં રહેવાનાં સ્થાનમાંથી
થોડું થઈ જાય. ... ૬૪

વાતપિત્તપરિણામ શુલ્ભ: રોગ ૪ થો-આ રોગ-
માં, વાતપિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે. ૫૧

વાતપિત્તમસ્ત્રિકા: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
વાતપિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો થાય છે. ૫૭

વાતપિત્તરક્તવ્રણ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં,
વાતપિત્તરક્તનાં મિશ્ર લક્ષણો થવા માણે છે. ૫૫

વાતપિત્તવિસર્પ: રોગ ૪ થો; અગ્નિવિસર્પ:-
આ રોગમાં, વાતજ્વરના ઉપદ્રવની સાથે, તમક
શ્વાસ, છર્દિ, મૂર્છા, અતિસાર, તૃષ્ણા, ભ્રમ,
અસ્થિભેદ; અગ્નિમાન્ધ, તમ અને અરોચક, એ
સર્વ રોગોનાં લક્ષણો જણાય, આખું શરીર
બળતા અંગારાની ઝાળના સરખું થઈ જાય, જે
ભાગપર આ વિસર્પ ફેલાય, તે ભાગ, કાળો
આશામાની અથવા રાતે થઈને તરત સ્વજી જાય,
દેવતાથી કાઝવા પ્રમાણે તે ભાગ પર ફેડલા
ઉપસી આવે. આ વિસર્પ બહુ ઉતાવળી ગતિ-
વાળો હોવાથી, મર્મસ્થાન સુધી જલ્દીથી પહોંચી
જાય છે. વળી એથી મોટો વાયુ ઉત્પન્ન થઈને
શરીરને પીડા કરે છે, સંજ્ઞા નાશ પામે છે, નિદ્રા
આવે જ નહિ, શ્વાસ વધવા માણે છે, હેડકી
ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે અન્ય રોગોનું મિશ્રજ
થવાથી, ભોંયે, પથારીએ અથવા કોઈ પણ
જગોએ, બેસવા છતાં નીરાન્ત વળે નહિ, હાલ-
ચાલ કરવાથી વધારે કહેશકારક કુ:ખ પેદા થાય,
એ પ્રમાણે કાનને અને તનને સન્તાપ થવાથી
મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ... ૫૭

વાતપિત્તવિરકેટક: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
વાતપિત્તના પ્રકોપથી તીવ્ર વેદનાવાળા ફેડલાઓ

વિષય પૃષ્ઠ
 યઈ આવે છે અને બીજાં લક્ષણો વાતપિત્તનાં
 સરખાં થાય છે. ... ૫૭
 વાતપિત્તમણ્ન: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં,
 વાતપિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે. ૫૫
 વાતપિત્તશૂળ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, શૂળો
 ઉત્પન્ન થયાની સાથે દાહ પશુ થવા માણે અને
 તાવ પશુ આવી જાય. ... ૫૧
 વાતપિત્તરોગ:—આ રોગમાં, વાતપિત્તનાં
 મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે. ...
 વાતપિત્તાધિક વાતરક્ત:રોગ ૧ થો—આ રોગ-
 માં, વાતપિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે. ૫૮
 વાતપ્રતિશયાય નાસારોગ: રોગ ૧ થો—આ
 રોગમાં, નાક ખેંચાવા માણે; અન્દરના ભાગ-
 માંનું નાક, ભરાઈ જાય; નાકમાંથી પાતળું પાણી
 ટપક્યા કરે; ગળું તાળતું અને હોઠ, એ ત્રણે
 સૂકાં થઈ જાય; આંખ કુ:ખે અને ગળાંનો ધાંટો
 બેસી જાય. ... ૬૧
 વાતપ્રહર: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં વાતપ્રકો-
 પથી, રુક્ષ, શીલુવાળો, અને ઘેંચેલાં માંસનાં પા-
 ણીના સરખી રતાશવાળો થોડો થોડો રક્તસ્રાવ
 થવાની સાથે શ્વાહિ વેદના પશુ થવા માટે છે. ૬૪
 વાતપ્રવાહિકા: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં, રુક્ષ,
 પઢાર્યો ખાવાથી, ઝાડા થાય; શૂળ નીકળે; અને
 બીજાં લક્ષણો વાતાતિસારના સરખાં જણાય. ૪૭
 આ રોગપર, વાતાતિસારનાં ઔષધો વાપરવાં.
 વાતપ્રવૃત્તિવાત: રોગ ૫૦ મો—આ રોગમાં;
 વાયુ, કોપાયમાન થઈ, મલાશયની અન્દર સારી
 પેઠે એકઠો થઈને ગુદાદ્વારા ધણો નીકળવા માણે.
 આ વાતને ગૃજરાતી ભાષામાં “પાહણ” કહે
 છે. શ્લોક ૧૦૩ થી ૧૧૨ સ્પર્ધી ... ૫૮
 વાતઅસ્તિ મૂત્રાધાત: રોગ ૩ જો—આ
 રોગમાં, પેશાબ રોકવાની, અસ્તિત્વની અન્દરનો
 વાયુ, કોપાયમાન થઈ, અસ્તિત્વનું મોઢું બંધ કરી
 કે છે, તેને લીધે પેશાબ આવતો અટકી જવાથી,
 અસ્તિ અને પેડુંની અન્દર પીડા થવા માણે
 છે. આ રોગ માણે માણે મટે છે. ... ૫૨

વિષય પૃષ્ઠ
 વાતમહ: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં ઉતા-
 વળું અને અટક્યા વગરનું ધણું બોલવા માણે;
 ચિત્ત, ચંચળ થઈ જાય; શરીરે ડોલતો ચાલે:
 તથા શરીર, કાન્તિ વગરનું, કાળું અને રાતું
 થઈ જાય. ... ૫૦
 વાતમહાલય: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં,
 હેડકી આવે; શ્વાસ ચઢી આવે; માથામાં ચક્કર
 આવે; પડખામાં શૂળો નીકળે; નિદ્રા ન આવે
 અને બક્યા કરે. ... ૫૦
 વાતમસ્ટરિકા: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં,
 કાળા, રાતા, સૂકા, રુક્ષ, અતિ ઠણકો થયા કરે
 એવા, ઠણ, અને જલદીથી ન પાકનારા ફેડ-
 લાઓ થાય; એવા ફેડલાઓ થવાથી, સાન્ધાના
 ભાગમાં, હાડકાંઓમાં અને સાન્ધાઓના પોલા-
 નામાં કળતર થાય; ઉધરસ આવે; શરીર ધ્રુળે
 શરીર અસ્વસ્થ થઈ જાય; ગ્લાનિ થાય; તાળતું,
 હોઠ અને જીભ સૂકાં થઈ જાય; તરશ લાગ્યા
 કરે; અને અત્ર ખાવાપર અરુચી થાય. ૫૭
 વાતમુખપાક મુખાન્તભવરોગ: રોગ ૧ થો—
 આ રોગમાં, મોઢાની અન્દરના ભાગમાં સર્વ
 ઠેકાણે ફરનારો વાયુ, કોપાયમાન થવાને લીધે
 રાતી, રુક્ષ અને ચરચરે એવી ફેડલીઓ થઈ
 આવે; હોઠ લાલચોળ થઈ જાય; હોઠ પરની
 ચામડી ચંચળ થઈ જાય; જીભના પર કાંટા
 કાંટા થઈ આવે; જીભ ત્રાહીયાં મારી જાય;
 જીભ જડ થઈ જાય; જીભથી ટાઢા પઢાર્યોને
 સ્પર્શ સહન ન થાય અને મોઢું ઉઘાડવા ટાણે
 અને બંધ કરવા ટાણે પીડા થાય. ૬૧
 વાતમૂત્રકૃચ્છ્ર: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં,
 બઢની જગાએ, અસ્તિત્વની અન્દર તથા શિશ્નની
 અન્દર, તીવ્ર વેદના સાથે તણખ ઉત્પન્ન થઈને
 ઉપર ઉપરથી જરાતરા પેશાબ આવે છે. ૫૩
 વાતમૂત્રઘ્ન: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં,
 આશમાની, કાળા અને રાતા આકાશ સામું
 જોવા માણે કે, તરત આંખે અન્ધારાં આવી
 જઈને મૂત્રઘ્ન આવી જાય અને પાછું તરત

વિષય પૃષ્ઠ
ભાન આવે; શરીર ધ્રુજવા માણે; શરીર કુર્બળ થઈ જાય; શરીર ત્રેટે; હૃદયમાં પીડા થાય; શરીરનો રંગ કાળો અને રાના થઈ જાય. ૫૦

વાતરક્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, પરસેવો ઘણો આવે વા આવે જ નહિ; શરીર કાળું થઈ જાય; શરીર બેહેર મારી જાય; ક્ષત પડ્યું હોય તો તેની અન્દર અતિ ઠણકા મારે; સાન્ધાઓ ઢીંગા થઈ જાય; આગસ આવે, ગ્લાની થાય; શરીર પર ફેડલીઓ થાય; ગોઠણ, સ્તાયજ, ડોક, કમર, ખભા, હાથ, પગ અને શરીરના સાન્ધાઓમાં સોયો ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય; શરીર ગતિવાળું બને; શરીર દૂટયાની માફક પીડા થાય; શરીર ભારે થઈ જાય; ખરજ આવ્યા કરે; સાન્ધાઓમાં વારંવાર શ્વળ નીકળીને પાછું મટી જાય; શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય; અને આખા શરીરમાં ગોળ ચક્રરડાં થઈ આવે; આ રોગ પગના વાહાયના આંગળાં પર થઈને પછી ઉન્દરના ઝેરની પેટે ધીમે ધીમે આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે; વળી હાથી, ઘોડા કે ઉછેર પર બેસનારાઓનું બધું લે હી, નાચીના ભાગમાં પગ પર ઉતરી, કુદ થયેલા વાયુથી કોપાયમાન થઈ, વાયુ સાથે ભળી જાય છે, તેને લીધે પણ આ રોગ થાય છે. વળી આ રોગ, ખાટા, ખારા, તીખા, ક્ષારવાળા; સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી, અછર્ણની અન્દર વરંવાર જમવાથી, સૂકાયલાં, બીનાશવાળાં અને કુબળાં જલચરોનું માંસ ખાવાથી; પાણી પાસે ફરનારાં બગત્રા આદિનું માંસ ખાવાથી; તલનો ખોળ, મૂળા, કગથી, અડદ, ઝોગિયા, વટાણા, શાકમાછ પલલ-તલની ચટણી, શેરડી, ફહી, કાંછ, સૌવીર, મધ, સૂકત, છાશ, સુરા, આસન, કૃધ અને માછલાં આદિ વિરુદ્ધાત્ર ખાવાથી; ક્રોધ કર્યા કરવાથી, દિવસે નિદ્રા આવવાની સાથે સ્વપ્નમાં આવવાથી અને રાતના જગરણ કરવાથી, આ રોગ થાય છે. વળી નાન્યુક બાન્ધાવાળો ગમે

વિષય પૃષ્ઠ
તેમ ભોજન કરનારો, ગમે તેમ વિહાર કરનારો, જડા શરીરવાળો અને સુખી હોય, તેઓને પણ ધણું કરીને આ રોગ થાય છે. ... ૫૮
અમૃતા ધૃત. ... ૧૪૮
અમૃતાદિ કવાય. ... ૯૫
ઉદયાદિલ રસ. ... ૨૩૯
કોકોદયાદિ કવાય (ટિપ્પણમાં) ૧૩૩
કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭
કારીસાદિ ધૃત. ... ૧૪૯
ગોક્ષુરાદિ ગુચ્ચુલ. ... ૧૩૫

વાતરક્તપ્રણ: રોગ ૯ મો આ રોગમાં, વાત ને રક્તપ્રણનાં લક્ષણો સરખાં ચિહ્નો થાય છે. ૫૫
વાતરોહિણી ગલરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, જીભની ચારે કોર ફરતા, અત્યંત વેદના કરનારા અને ગળું રુન્ધી જે એવા માંસના કોણાઓ ઉત્પન્ન થવાથી, ગળું અને મોઢું સ્ફુટું થઈ જઈને પછી હડપચી અને કાનની અન્દર ઠણકા મારે છે. ... ૬૦

વાતમયોનિરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, યોનિની અન્દર રહેલો વાયુ, પોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થઈને, શ્વળ અને સોયો ખોંચ્યા સરખી વેદના ઉત્પન્ન કરવાથી, યોનિ ખરસટ અને ઘાટી થઈ જવાને લીધે, યોનિમાંથી, રાતો વા કાળો, ફીશવાળો, રુક્ષ અને પાતળો થોડો થોડો અટકાવ આવવા માણે. ... ૬૫

વાતલિંગ નાશ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાયુમાંથી થયેલો મોતિયો, વધવા માણડવાથી, ધ્રુગથી વા ધૂંવાડાથી વ્યાપ્ત થયા સરખું; ખુદા રાતા રંગનું, વિસ્તારવાળું વા સૂક્ષ્મ અને ન જેમી શકાય એવું દષ્ટિમણ્ડલ-આંખમાંનું કાળું કુણડાળું થઈ જાય છે. ... ૬૩

વાતવિદ્રધિ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કોષ વખતે નાના કદની, કેઈ વખતે મોટા કદની, અતિ પીડા કરનારી, અનક પ્રકારે ઉત્પન્ન થનારી, અનેક તરેહથી પાકનારી, પાક્યા પછી પાતળું પડે વહેનારી તથા કાળી વા રાતી ગાણક થાય છે. ૫૪

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતવિપર્યય સર્વાક્ષિ રોગઃ રોગ ૧ લો—
આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલો વાયુ, નેત્રમાંથી
ભ્રમરમાં અને ભ્રમરમાંથી નેત્રમાં, એવી રીતે,
વારંવાર એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ઢાખવ
થઈને, નાના પ્રકારની તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન
કરવાથી આંખ વાંકી અને શૂન્ય થઈ જાય. ૬૪

વાતવિષ્ણિકાઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
શૂળ નીકળે; ભ્રમ થઈ આવે; પેટ ચઢી આવે;
શરીર ધ્રુજે; અંગ ખેંચાય; તથા બીજાં સર્વ લક્ષણો
વિષ્ણિનાં સરખા જણાય. ... ૪૭

વાતવિસર્પઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
વાતત્વરનાં લક્ષણો; થવા માણે; વિસર્પ-સોળે,
લાગ્યો થઈ આવે; તે સોળે ધીમે ધીમે વધે;
તેની અન્નર સોયો ખોસ્વા સરખી તથા કુવા-
ડાથી કાંચા સરખી વેદના થાય; ઠણકો માર્યા
કરે અને રુંવાડાં ઉભાં થઈ જાય. ... ૫૭

વાતવિસ્ફોટકઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
વાતપ્રકોપથી કાળા ફેડલાઓ થઈ આવે; માથું
ક્રોધે; શરીરમાં ધણી ઠણવા મારે; સાન્ધ્યા-
ઓમાં કળતર થાય; તરશ લાગ્યા કરે અને
તાવ પલ્લુ આવી જાય. ... ૫૭

વાતવૃક્ષિઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાયુ-
થી ભરેલી ચામડાંની કોથળી જેવી હાથને
જણાય, તે જ પ્રમાણે વાયુથી વૃક્ષિ પામેલા
વૃષણો, હાથને જણાય છે અને તે વૃષણો રુક્ષ
હોવાથી, ન અડવા છતાં કૈં પલ્લુ કારણ વગર
કુખ્યા કરે છે. ... ૫૪

આર્દ્રક સ્વરસ ... ૭૨

વાતવ્યંગ ક્ષુદ્રરોગઃ રોગ ૧ લો—આ રોગ-
માં, ક્રોધ, શોક અને શ્રમથી કોપાયમાન થયેલો
વાયુ, પિત્તની સાથે મળી જઈ, મુખપર ફેલા-
ઈને એકદમ પીડા વગરનાં, પાતળાં, ચામડી-
ના બરોબર કાળા રંગનાં, ચકરડાં, ઉત્પન્ન કરે.
અથા ગ્રન્થકારો વ્યંગરોગ એક જાતનો કહે છે,
પલ્લુ ચારંગધરે ચાર જાતનો કહ્યો છે. આ રોગ,
વાયુના અધિક પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૭

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતવ્રણઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, તાક-
લેલા, ધાતું સ્પર્શ કરીએ ત્યારે ઠણુ લાગનારું,
થોડી થેડી રસીન વહેનારું, અતિશય ઠણકો માર-
નારું, સોયો ખોસ્વા સરખી પીડા કરનારું, થોડે
થોડે વધનારું અને કાળા રંગનું વ્રણ થાય છે. ૫૫

વાતશિરોરોગઃ રોગ ૨ જો—વાતપ્રકોપથી
માથામાં થયેલો જે રોગ, તે. ... ૬૨
કુષ્ઠાદિ લેપ ... ૩૨૪

વાતશૂળઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વ્યા-
યામ કરે; ધણું ચાલે; અત્યંત મૈથુન કરે; ધણો
ઉજાગરો કરે; ધણું ટાઢું પાણી પીએ; વટાણા,
મગ, તુરકાળ, કોઢરા આદિ ધાન્યો ખાય;
અત્યંત રુક્ષ પદાર્થો ખાય; જમવાપર પાછો
જમે; લાકડાં વગેરેના ધા વાગે; તુરાં, કડવાં
અને સાલુગા આદિ ધાન્યો ખાય; વિરુદ્ધાન્ન-હૃદ્ય,
માછલાં સાથે ખાય; સ્વદુઃ માંસ અને શાકની
સુકવણી ખાય; ઝાડો, પેશાબ, વાયુ, અને વીર્ય-
ના વેગને રોકી રાખે; શોક કરે; ઉપવાસ કરે;
ખડખડાટ હસે; ધણું બક્યા કરે; ઉપર પ્રમાણે
વર્તનારાનો વાયુ, કોપાયમાન થઈ, હૃદય, પાં-
સળાં, વાંસે, ત્રિસ્થાન અને બરિત આદિ
સ્થલોમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે; આ શૂળ, ખાધેલું
અનાજ પચી ગયા પછી, સવારના પોહોરમાં,
વરસાદના ઠંડાડામાં, અને ટાઢના દિવસોમાં
બહુ ભેર કરે; આ શૂળ વારંવાર નીકળ્યા કરે અને
વારંવાર શમી જાય, એમ હરમેશાં થયા કરે; ઝાડો
પેશાબ, વાયુ અને વીર્ય, બહાર નીકળતાં બન્ધ
થાય ત્યારે વધારે શૂળ નીકળવા માણડીનં સોઈ
ખોસ્વા સરખી પીડા થાય; વળી, અભ્યંજન કર-
વાથી, તેલ દિનું મર્દન કરવાથી, રિનઝ અને લખ્ણુ
અન્ન જમવાથી વા સારી રીતે પરસેવો વળે
એમ કરવાથી આ શૂળ મટી જાય છે. ૫૧

ધન્દ્રયવ કવાય ... ૬૦

વાતશોયઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં ચંચળ,
ખડખણો, રાતો, કાળો, અડવા છતાં રોગીના
જણવામાં ન આવે એવો, બેહુર મારી ગયેલો;

વિષય

પૃષ્ઠ

ગણગણાટ યુક્ત વેદનાવાળો અને પાતળી ચા-મડીવાળો સોજો થઈ આવે છે. આ સોજો, દિવસના ધણો ભરમાં હોય છે, તે છતાં કોઈ વખતે કારણ વગર ઉતરી નીચ છે અને આંગળીથી કબાવતાં પાછો ચઢી આવે છે. ... ૫૩

વાતસંપ્રહણી: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, માણસ માણસ અનાજ પચે; પચ્યા પછી ખાટું થઈ નીચ; શરીર ખરસટ થઈ નીચ; ગળાની તથા મોઢાંની અન્ધર શોષ પડે; ભૂખ લાગ્યા કરે; તરશ લાગ્યા કરે; તિમિર આવે, કાનમાં ગણ-ગણાટ થાય; પડખું, હૃદય, સાયળ, વાંસો તથા ડોક, એ સ્થાનોમાં પીડા થાય; વારંવાર ઝાડા ઉલટી થઈ આવે; શરીર કૂશ તથા શક્તિહીન થઈ નીચ; મોઢું ફીટું થઈ નીચ; ગુદામાં કાતરવાના સરખી પીડા થાય; સ્વધળા રસો ખાવાની ઇચ્છા થાય; ગ્લાનિ થાય; ખાધેલું અનાજ પચતું હોય કે પચી ગયું હોય, ત્યારે પેટ ચઢી આવે; જમ્યા પછી સ્વસ્થતાને પામે; વાતગુહ્મ, હૃદ્રોગ, અને પ્લીહાનું કરક થવાની શંકા થાય; વાયુને લીધે કાસ શ્વાસની પીડા થઈ આવે અને વારંવાર કોઈ વખતે પાતળો અને કોઈ વખતે સ્વેદી ફીલવાળો ઝાડો ભુલુલુ શબ્દ થઈને ધણું કઠિબ આવે. વળી તીખું, કડવું, તુરુ, અતિ રુક્ષ અને સન્કટ એટલે સંયોગાદિથી વિરુદ્ધ થઈ ગયેલું વા ટાલું ભોજન કરવું; પ્રેમિત એટલે શોડું ખાવું વા કવખને ખાવું; ઉપવાસ કરવો; ચાલવું; મલ-મૂત્રાદિના વેગને રોકવો; અને અતિ સ્ત્રીસંગ કરવો; આ સર્વથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ, અગ્નિને ઢાંકી કંઈને અને સારી રીતે કોષવાળો કરીને આ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૪૭

વાતરવરભેદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, નેત્રો, મુખ, મૂત્ર અને મલ, કાળા રંગનાં થઈ નીચ તથા સાફ ગંધાંના સરખો કઠોર અને ટૂટેલોની ઠળે. ૫૦

વાતહૃદ્રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, હૃદય ખેંચાય, સોષ ખોંચ્યા સરખી હૃદયની અન્ધર પીડા થાય. છાસ વહોવા ટાણે જેમ છાસ ઉછ-

વિષય

પૃષ્ઠ

ળવા માંડે, તેની પેટે હૃદય ઉછળવા માણે; હૃદય ફાટી ગયા સરખું જણાય, વિન્ધણીથી હિદ્ર પાગ્યા સરખું હૃદય જણાય અને કુવાડીથી કાંપ્યા સરખું હૃદય લાગે ... ૫૨

વાતક્ષય: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ગળું ખેસી નીચ તથા ખભામાં અને પડખામાં શ્વળો નીકળવાની સાથે ખભા અને પાંસળાંઓમાં ખેંચાયા જેવી પીડા થાય. ... ૪૯

વાતતિસાર: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, રાતો, શીલુવાળો તથા રુક્ષ એવો ઝાડો અને આમ વારંવાર થેડાં થોડાં આવે, તે વખતે પેડુની અન્ધર ભુલુલુ શબ્દ થઈને વીણટ આવે છે. ૪૭

વાતાધિકવાતરક્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, અતિશય શ્વળ નીકળે; શરીર અતિ ધ્રુજે; સોષ ખોંચ્યા સરખી અતિ પીડા થાય; સોજો ચઢી આવે; શરીર લુપ્ત અને ધુવાડા સરખું ફાળું થઈ નીચ; ક્ષણ વારમાં, કારણ વગર રોગ વધ્યા સરખો લાગે અને પાછો ઘટયા સરખો પણ લાગે; ધમન નાડીઓ અને આંગળીઓના સાન્ધ્યાઓ સંકોચાઈ નીચ; શરીર અઘાઈ નીચ; ઠણીને લીધે અતિ પીડા થાય; ઠણડા પઢાથોના સેવનથી પણ કઠિબ થાય; શરીર ખેંચાવા માણે; અને શરીર ખેંચેર મારી નીચ. ... ૫૮

વાતાધિમન્ય: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, (વાતાભિવ્યન્ધ રોગપર ઔષધોપચાર ન કરવાથી) કાનની અન્ધર ગણગણાટ થયા કરે; ભ્રમ થાય; તથા કપાળ, આંખો અને ભ્રમરો, એ સ્થાનોમાં અજણીથી મધ્યાના સરખી પીડા થાય. ૬૪

વાતાપમ્માર: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, શરીર ધ્રુજે કાન્ત કચકચાવે; કાન્તોની ડોડ વળી નીચ; મોઢામાં શીલુના ફસાટા આવે; શ્વાસ ચઢે; રાતાં, કાળાં અને ખરસટ પ્રાણીઓ દેખાય તથા આશમાની રંગનો પુરુષ, સામે ધસીને આવે છે, એમ લાગ્યા કરે. ... ૫૧

વાતાભિવ્યન્ધ નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિવ્યન્ધ રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાતપ્રકોપથી,

વિષય પૃષ્ઠ
આખો કુખવા આવે; જરાતરા સોજે થયાની
માફક નાક સૂજ આવે; લમણાં, આંખ, ભમ્મર
અને કપાળ, એ ચારે સ્થાનોમાં સોઠ ખોંચ્યા
સરખી પીડા, ફરકું અને કાપવાના સરખી
પીડા થવા માણે; થોડાક સૂકા ચીપડા નીકળે;
આંખમાંથી સ્વચ્છટા હું પાણી ઝટ્યા કરે; આંખ-
માંથી ચારે કોર પીડા થાય; મહા કષ્ટે આંખ
હધાડી શકે તથા ઢધ શકે; આંખમાં જીવડા ફર-
ક્યા સરખું લાગે; આંખો સ્વચ્ચાના સરખી
દેખાય; અને આંખમાં ઝીણું કણું પડવાના સરખું
લાગ્યા કરે. આ રોગ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ પ્રયો-
ગથી મટે છે. ... ૬૩

અભિષ્વન્ન રોગના ઔષધો—

એરણ્ડકુખ સેક... ૩૪૮

એરણ્ડપત્રાદિ પિષ્ટિકા ... ૩૫૨

તિક્તસ્નિગ્ધ આશ્વોતન. (વાત-
નેત્રરોગ) ... ૩૫૦

વાતામ વાત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
પેહુની અન્ધર શુળ નીકળે અને બીજાં લક્ષણો
આમ વાતના સરખાં થાય. ... ૫૧

વાત:રોગક: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મોટું
તુરુ થવાની સાથે ખાટા પદાર્થો ખાધાની માફક
હાન્ત અગ્રાધ નય... ૫૦

વાતાર્બુદ: રોગ ૧ લો—આ રોગનાં લક્ષણો,
વાતગ્રન્થિ પ્રમાણે જણવાં. ... ૫૪

વાતાર્શ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, માથું,
પડખાં, ખભા, કંઠ, સાથળ અને સાથળના
સાન્ધાઓ, એ સર્વ જગાએ બહુ પીડા થાય;
છીંક, ઓડકાર, અરુચિ, ઉધરસ, રવાસ, અગ્નિ-
માંધ, શુદ્ધ, પ્લીહા, ઉદર રોગ, અષ્ટીલાવાત
અને બ્રમ, એ સર્વ રોગો થઈ આવે; કાનમાં
ગજગણાટ થાય; છાતી ભીંસાય અને ઝાડો બન્ધ
થઈ નય વા લીણડાં સરખો કહણ, થોડો,
ભુડભુડ શબ્દવાળો, પ્રવાહિકા જેવો પાતળો,
શુળ કરનારો, ફીણવાળો, દ્રવભાગવાળો અને
બન્ધાયલો ઝાડો આવે; ચામડી, નખ, વિષ્ણા,

વિષય પૃષ્ઠ
મૂત્ર, નેત્ર અને મોટું, એ સર્વ સ્થાનો કાળાં થઈ
નય; વળી અતિ વાતવિકારથી સૂકા, ઝીણા
ઝીણા, ચટકા મારતા, મુડકાલ, રતબ્ધ—જડ,
તાન્તણાવાળા, ગાયત્રી જીભના જેવા ખરસટ,
કણ્ટોલાના સરખા ઝીણા ઝીણા અનેક કાણ્ટો-
વાળા, એક એકથી બૃહદા આકારના, વાંકા,
ફાટેલા, તીક્ષ્ણ—સૂક્ષ્મ અગ્ર ભાગવાળા, ઘોલાં,
ખેર, ખબ્બર, કપાસિયા, કણ્ટોલાં કદમ્બનાં
ફૂલની અને સર્પવ, એ સર્વેના સરખા આકારના
ધૂત્ર રંગના અને રાતારંગના માંસના કોણ્ટાઓ,
મળદ્વારપર થાય છે... ૪૮

વાતાલસક: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શુળ
નીકળે; બ્રમ થાય; પેટ ચઢી આવે; શરીર ધ્રુજે
તથા ખેંચાઈ નય; અને બીજાં લક્ષણો, અલસક
પ્રમાણે થાય. આનાં થોડાંક લક્ષણો વાતબ્ધા-
ધિમાંનાં અહીં જણાવ્યાં છે. ... ૪૭

વાતારમરી: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાત-
પ્રકોપથી, પથરી થવાને લીધે અત્યન્ત પીડા
થાય; હાન્ત કરડયા કરે; ધૂન્યા કરે; શિશ્ન તથા
કુણ્ટીને ચોળ્યા કરે; કુખને લીધે રાત્રિ દિવસ
બ્રમો પાડયા કરે; મૂત્રરવા માટે અતિ ભેરથી
પરાણે કરાંજતા માણે; કરાંજતી વખતે ગુહા-
માંથી ભુડભુડ શબ્દ થવાની સાથે ઝાડો નીકળી
પડે અને વારેવાર મૂત્રરનાં ટીપાં પડે. આ પથરી
આશમાની, શુક્રી અને કાણ્ટાવાળી થાય છે. ૫૩

વાતાષ્ટીલા મૂત્રાઘાત: રોગ ૨ લો—આ રોગમાં,
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, બંધિત અને ગુહાના
છિદ્રોને મોટાં કરી, તેમના માર્ગને બન્ધ કરીને
પછી હરફર કરનારી, ઉપરના ભાગમાં ઉપસી
આવેલી, તીવ્ર પીડા કરનારી અને પથ્થરના
સરખી કહણ ગાણ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે આ ગાણ્ટ
થયા પછી, મલ મૂત્રનો માર્ગ બન્ધ થઈ નય છે. ૫૩

વાતાસ્ર: વાતરક્ત શબ્દ બુદ્ધ્યો

વાતિકઞ્ચોષ્ઠ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
વાતપ્રકોપથી, કર્કશ—ખરસટ પરુષ—ખરખરીત-
ઉપસેલા ફૂલેલા અને કાળા હોડો થઈ નય; તેમાં

વિષય પૃષ્ઠ
ચીરાઓ પડી, ઉપરની ચામડી ફાટીને ઉખડી
ન્યથા તથા અતિ પીડા પામી થાય... ૬૦

વૃત્તિક યોનિકન્ઠ: રોગ ૧ લે—આ રોગમાં,
રૂક્ષ, ખામ વર્ણની અને ચીરા પડેલી ગાણી
ચીનીની અન્ઠરના ભાગમાં થાય... ૬૫

વૃ તોઠર: રોગ ૧ લે—આ રોગમાં, હાથ,
પગ, નાભી અને કુક્ષિ—પેટ, એ સર્વ ઠેકાણે સોજો
ચઢી આવે; પેટનાં બને કોરનાં પડખાંઓ—
કુક્ષિઓ, વાંસો, ઉદર અને પાંસળાં, એ સર્વ
જગોએ પીડા થવા માણે; શરીરના સાન્ધા-
ઓમાં કળતર થાય; સ્ત્રી ઉધરસ આવે; શરીર
દ્રુટે; શરીર ભારે સવ જેવું જણાય; ઝાડો કમજ
થઈ જાય; ચામડી, નખ અને નેત્ર કાળાં તથા
રાતાં થઈ જાય; પેટ એકાએક મોટું વા નાનું
થઈ જાય; પેટનાપર ખારીક કાળી રંગે ઉપસી
આવે; પેટને આંગળીથી ઠોકેત્યારે ટોલના સરખો
ઢમઢમ અવાજ થાય; અને વાયુ, પેટની અન્ઠર
ચારે કોર ફરતો રહી, શુભો ઉત્પન્ન કરીને શબ્દ
કરવા માણે. ... ૫૨

વૃતોત્તમાઃ રોગ ૧ લે—આ રોગમાં, રૂક્ષ,
થોડું અને ઠાડું અનાજ ખાય; ઝાડા થાય તેમ
વર્તે; શરીરમાંની ધાતુઓને ક્ષય થાય તેમ વર્તે;
ઉપગત કર્યા કરે; એ પ્રમાણે વર્તવાને લીધે,
કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષો, ચિન્તાથી ક્રુદ્ધ
થયેલાં હૃદયને, કોપાયમાન કરીને બુદ્ધિનો તથા
સ્મરણશક્તિનો નાશ કરે; હસવાનો વખત ન
છતાં હસે; નાચવાનો સમય ન છતાં નાચે;
ચાવાનો વખત ન છતાં ગાવા માણે; ગમેત્યારે
ગમે તેમ બોલે; શરીરથી ગમે તેમ ચળા પાડે;
રોવાનો વખત ન છતાં રૂવે; શરીર, રૂક્ષ,
કુર્મજ, અને રાતું થઈ જાય; અને જમેકું અનાજ
સાવ પચી ગયા પછી રોગનું ભર વધારે
જોવામાં આવે. ... ૫૧

વૃતોપદંશ: રોગ ૧ લે—આ રોગમાં, શિશુ
સજી જાય, તે પરની ચામડી ફાટી જાય; સોથો
ખોંચા સરખો પીડા થાય; કાળા ફોડલાઓ

વિષય પૃષ્ઠ
થઈ આવે; તે ફોડલાઓ ફૂટી જાય અને તેની
અન્ઠર ફરક ફરક થયા સરખું જણાય. ૫૬

વામક; ઉલટી કરાવનાર.

ખર્પર—ખાપરિયું.^૧

વામનત્વ વાત: રોગ ૩૫ મો—આ રોગમાં,
વાયુ, કોપાયમાન થવાથી, ગર્ભની સાથે ભળી
જઈને પછી ગર્ભને ખરાબ આકારનો કરે, તેથી
સંકોચાયલું નું છોકરું ઉત્પન્ન થાય. ૫૮

વામિની યાનિ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં,
ચીનીની અન્ઠર રહેલો વાયુ, ક્રુદ્ધ થઈ જઈ, છ
સાત દિવસે ગર્ભાશયની અન્ઠરના આર્તવ સાથ-
નાં શુક્રને બહાર કાઢી નાખે છે... ૬૫

વાર્ધચ રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં,
ઘડપણ થવાથી, શરીર કુર્મજ થઈ જાય; પરાક્રમ,
બુદ્ધિ તથા બળ, ઓછાં થઈ જાય; ઇન્દ્રિયો
અશક્ત થઈ જાય; શરીર ધ્રુજે; અન્નપર અરુચિ
થાય; સાદ ફરી જાય; ક્ષુદ્રકોપથી મોઢામાં થુક
આવ્યા કરે; ફૂટેલા કાંસાના વાસણના સરખો
સ્વર થઈ જાય; ઝાડો, સ્ત્રીકાંલીકાંસાં સરખો આવે;
અને શરીર સ્વદાઈ જાય. ... ૪૯

વાળો: રોગ ૨૧ મો—સ્નાયુક શબ્દ જુઓ
વિઘ્નશી: રસાદિ ધાતુઓના ઓજ (તેજ)
ને, ધાતુઓથી છૂટા પાડી, આખા શરીરમાંના
સાન્ધાઓના બન્ધોને શિથિલ કરનારું જે વિષ, તે.

કાલક્રૂટ વિષ ૨

વિચરિકા કુષ્ઠ: રોગ ૩ ભે—(વિચરિકા કુષ્ઠ
શબ્દ જુઓ) ... ૫૬

વિઘ્નિત બલરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ
રોગમાં, ત્રિદોષથી કોપાયમાન થયેલું કુષ્ઠ
પીનારાં બાલકને, પાણી સરખા પાતળા તથા
અતિ ગન્ધ મારનારા ઝાડાઓ થવા માણે;
તેમાં થોડોક ઝાડો, પાણી સરખો પાતળો અને
થોડેક ઝાડો, છેતા છેતા સરખો આવે; તે

^૧ ખર્પર—ખાપરિયાના ગુણ. એ મથામાં આ
ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ નવે વિષોના ગુણ. એ
મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
ઝાડો, બૂઢા બૂઢા રંગનો આવે; પેશાબ પલ્લ
પીળો, ઘેળો અને ભડો આવે; એ રીતે ઝાડો
પેશાબ થવાથી તાવ આવી જાય; અન્ન ખાવા-
પર અરુચિ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; ઉલટી થયા
કરે; સ્વપ્ના ભાલી ઝોડકાર આવે; બગાસાં આવે;
શરીરે કળતર થાય; આંતરડામાં ખુર ખુર
શબ્દ થયા કરે; શરીર ધ્રુજ્યા કરે; શરીરમાં
ભ્રમ થાય; નાક, આંખ અને મોઢું, એ સર્વ
જગોમાં ફેડલાઓ થઈ આવે તથા ફેડલાઓ
થવાની સાથે બીજા રોગો પલ્લ થઈ આવે. ૬૬

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં,
ઝાડો બન્ધ થઈ જવાથી, અપાન વાયુ, બંધ
ગમન કરીને પેટ ચઢાવે છે. એ રીતે અપાન
વાયુના બહા ન નીકળી શકવાથી પેશાબ પલ્લ
બન્ધ થઈ જાય છે. ... ૫૩

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: વિદ્યુત્ક્રમ્નવાત શબ્દ બુઝો

વિદ્યુત્ક્રમ્ન વાત: રોગ ૪૪ મો-આ રોગમાં,
વાયુના કોપાયમાન થવાથી, મલ, અટકી જાય
અર્થાત્ સાદ્ રીતે ગદાદારથી બહાર નીકળી શકે
નહિ. શ્લોક ૧૦૩ થી ૧૧૨ સ્થી. ૫૮

અભયાદિ મોહક. ... ૨૭૪

” શૃત. ... ૮૨

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં
રુક્ષ અને કબજા શરીરવાળાં મનુષ્યની નિષ્ઠાને,
વાયુ, જ્યારે ઉપરના ભાગમાં ઉછાળે, ત્યારે તે
વિષ્ણ, મૂત્રના માર્ગમાં જમ પડે, તેથી, કષ્ટથી,
મૂતરે શ્લોક ૫૩ થી ૫૬ મો. ... ૫૨

અભયાદિ શૃત. ... ૮૨

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં, ભ્રમ
થાય: તરશ લાગે; મૂત્તર આવી જાય; પિત્તને
લીધે શરીરની અન્ધર એ વ-દાહ તથા ચોષ-
જેવતા અડવાથી દાઝવાના સરખી વેદના થાય;
ધ્રુવાડાવાળા ખાટા ઝોડકાર આવે; પરસેવો
વળે અને દાહ થાય. આ રોગ પિત્તથી થાય છે. ૪૭

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં
અતિ ભેરથી પેઠાંઓ ધસવાને લીધે પેઠાં ધણાં

વિષય પૃષ્ઠ
સજ્જ જઘને ઢાંતો હલવા માણે છે. આ રોગ,
વાગવામાંથી થઈ આવે છે. ... ૬૦

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: રોગ ૫ મો-પ્રચલિત
સધોમણ શબ્દ બુઝો. ... ૫૫

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: રોગ ૬ મો-આ
રોગમાં, વિદ્યારી કન્ઠના-ફગવેલાના કન્ઠના
સરખા આકારની અને કઠણ એવી ફેડલીઓ
થઈ આવે છે. ... ૫૩

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: રોગ ૧૩ મો-આ રોગમાં
ત્રિદોષ, પ્રકોપ પામવાથી, કાખમાં વાવડાણમાં-
પેડું અને સાથળની સન્ધિની જગોમાં વિદ્યારી
કન્ઠના-ફગવેલાના કન્ઠના સરખી ગાણે થઈ
આવે છે આ ગાણેમાં ત્રિદોષનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ
પડે છે. ... ૫૬

વિદ્યુત્ક્રમ્ન: રોગ ૨ મો-આ રોગમાં
હાડકાંઓના સાન્ધ્યાઓ ઉતરી જવાથી વા
ભાંગી જવાથી, શરીર ગળી જાય; સોજે ચઢી
આવે; થોડી થોડી વારે કળતર થાય; ભાંગેલા
હાડકો ગાણે ભેરથી દાખતાં અવાજ થવા
માણે; હાથનો સ્પર્શ સહન ન થાય; ધ્રુજરી
છટે; શ્વેત નીકળે; સોયો ખોચ્યા સરખી પીડા
થાય; અને શરીરે જરા પણ કળ ન વળે; આ
રોગના બે ભેદો નીચે પ્રમાણે છે;—૧ કર્કટ-
બન્ને બાજુનાં હાડકાંઓ, દાઝાઈ જઘને વચ-
માંથી જે ઉંચાં જણાય. તે. ૨ અધઃર્ણુ-ચોડાના
કાનના સરખો જે આકાર જણાય, તે. ૩
વિચૂર્ણિત-ચૂરે થયેલાં જે હાડકાંઓ, તે. ૪
પિત્ત-ચીપાઈ ગયેલાં જે હાડકાંઓ તે. ૫
અસ્થિઝલ્લિકા-હાડકાંને ગુંચવાઈ ગયેલાં જે
ભાગ, તે. ૬ કાણુભ્રમ-હાથના કાણુઓનાં જે
મરડાણ, તે. ૭ અતિપિત્તિત-અપા શરીરનું
જે ચગદાઈ જતું તે. ૮ મન્નજગત-દાઝાઈ
મરડાવાથી, મન્નજમાંથી મન્નજનું જે બહાર
નીકળતું, તે. ૯ સ્ફુટિત-હાડકાંઓના જે ધણા
ટુકડાઓ થવા, તે. ૧૦ વક્ર-હાડકાંઓનું જે વાકું
થતું, તે. ૧૧ ક્ષિત-હાડકાંઓના જે ઝીણા ટુક-

વિષય પૃષ્ઠ
ડાઓ યદ્ય નય, તે. ૧૨ છિન્ન-હાડકાઓમાં
એક બાનુનો સમ્બન્ધ હોવા છતાં, જે હાડકાઓ
ખીણ બાનુથી ફૂટે તે. ... ૫૫

વિહારી કર્ણપાલી: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં
ત્રિદોષના પ્રકોપથી, કાનની કોર ફાટી જઇને
પાછી મળી નય છે. ... ૬૧

વિહાહ પિત્તરોગ: રોગ ૨ ને-આ રોગમાં,
પિત્તપ્રકોપથી શરીરની અન્દર વિશેષ ઢાહ
થાય છે. ... ૫૯

અભયાદિ મોહક. ... ૨૭૪

વિક્ષ સઘોષણ રોગ ૭ મો-આ રોગમાં,
ઝીણા પથરાથી વા શસ્ત્રથી, વગર કારણે કોઠા-
માંનાં સ્થાન સિવાય, શરીરનો કોઈ પણ ભાગ
વિન્ધાય ત્યારે ઉત્પ્રહિત-મુખવાળું વા નિર્ગત-
શલ્ય વગરનું પ્રણુ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૫

વિદ્રધિ કપાલરોગ: રોગ ૩ ને આ રોગમાં,
ડાકની અન્દર વિદ્રધિ ગાણુ થઈ આવે છે. આ
રોગનાં લક્ષણો, વિદ્રધિના સરખાં જાણવાં. ૬૨

વિદ્રધિ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં અત્યંત
કોપાયમાન થયેલા અને હાડકાંઓનો આશ્રય
કરીને રહેલા વાતાદિ દોષો, ચામડી, લોહી,
માંસ અને મેદ, એ સર્વને બગાડીને પછી ધીમે
ધીમે ભયંકર સોળે ઉત્પન્ન કરે છે. આ સોળનું
મૂળ, હાડકાં સુધી પહોંચી ગયેલું હોય છે અને
સોળે ઉત્પન્ન થાય કે તરત અતિશય વેદના કરે
છે. આ સોળે, લઘ્વગ્ન હોય છે. આ રોગ,
નાભિ, બરિત, ગુદા, ઉદર, વક્ષણ એટલે પેદુ
અને સાથળની સન્ધિનો ભાગ, પેદુનાં પડ-
ખાંઓ, પ્લીહા-અરલ, ચક્રત-મુંઝારો, હૃદય
અને પિપાસાસ્થાન, એ સર્વ સ્થાનમાંના હર-
કોઈ સ્થાને થાય છે.

વિદ્રધિ પ્રમેહપિટિકા: રોગ ૧૦ મો-આ
રોગમાં, વિદ્રધિ રોગનાં લક્ષણો સરખી ફેડ-
લીઓ થઈ આવે છે. ... ૫૩

વિદ્રધિ શુક્રરોગ: રોગ ૦ મો-આ રોગમાં, સન્ધિ
પાત વિદ્રધિના સરખાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. ૫૬

વિષય પૃષ્ઠ
વિદ્રધિ કર્ણરોગ: રોગ ૬ લો-આ રોગમાં,
કાનની અન્દર, છિદ્ર પડવાથી, કાંઈ વાગવાથી,
અથવા વાતાદિ દોષોના પ્રકોપથી પરુ સાથે મોટું
ગુમડું થાય; તે ગુમડું ફૂટ્યા પછી રાતા તથા
પીળા રંગનું લોહી વહે; સોઢ ખોચ્યા સરખી પીડા
થાય; ધૂંવાડો નીકળ્યા સરખું જણાય; ઢાહ
થાય; અને રુમડી મૂક્યા સરખી પીડા થાય. ૬૧
શબ્યકમાંસ તૈલ. (કર્ણનાડી)... ૩૩૭

વિનતા પ્રમેહપિટિકા: રોગ ૪ થો-આ રોગ-
માં, બરડાપર કે પેટપર લીનાશવાળી આશ-
માની રંગની મોટી ફેડલીઓ થઈ આવે છે, તેથી
તેની અન્દરના ભાગમાં અત્યંત પીડા થાય છે. ૫૩

વિપાહિકા કુષ્ઠ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
હાથ પગમાં ચીરા પડે છે અર્થાત્ હાથ પગની
વિચા ફાટે છે, તેથી તેની અન્દર ઘણી વેદના
થવા માણે છે. ... ૫૬

વિષ્ણુતા યોનિરોગ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગ-
માં, સ્વચ્છ રીતે યોની ન ધોવાથી, યોનીની
અન્દર જન્તુ-ક્રીડ પડે; ક્રીડ પડવાથી ખરજ
આવે અને ખરજ આવવાથી સંયોગની ઇચ્છા
થયા કરે. ... ૬૫

વિબન્ધક: અતિસાર શબ્દ જુઓ

વિરસાસ્થતા વાત: રોગ ૬૭ મો-આ રોગમાં,
વાતપ્રકોપથી, મોટું બદસ્વાદ થઈ નય છે. ૫૮
કાન્થિક કવલ. ... ૩૧૩

„ ગણ્ઘ. ... ૩૧૦

„ પ્રતિસારણ ... ૩૧૨

વિરુક્ષમણિ શુક્રરોગ: રોગ ૧૩ મો-નિરુ-
ક્ષમણિ શુક્રરોગ શબ્દ જુઓ. ... ૫૬

વિલગ્નિષ્ઠકા વિપ્રચ્ચિ ભેદ: રોગ ૧ લો-આ
રોગમાં, ખરાબ ખાધેલું એવું જે અન્ન, તે આમા-
શયની અન્દર રહેવા છતાં, કદ્ વાતના પ્રકોપથી,
ઉલટી અથવા ઝાડાવાટે બહાર નીકળતાં તેવી
જ સ્થિતિમાં પડ્યું રહે. આ રોગમાં શ્વળ ન
નીકળે, અને ખીળ લક્ષણો અલસકના સરખાં
જણાય. ... ૪૮

વિષય પૃષ્ઠ
વિલગ્નિત સધોત્રણ: રોગ ૨ જો-આ રોગ-
માં, શરીરમાંનાં હાડકાં આદિ કોઈ પણ અવ-
યવો અર્ધો ભાગ દૃઢવાથી અને અર્ધો ભાગ ન
દૃઢવાથી લટક્યા કરે છે. ... ૫૫

વિવર્તિત અસ્થિભંગ: રોગ ૩ જો-આ રોગ-
માં, સંઘના મધ્યમાંનાં બન્ને બાજુનાં બે હાડ-
કાંઓ, સાન્ધ્યાઓમાંથી ખસીને, બીજી બાજુ
પર ઉલટાં ફરી જવાથી, તેમાં અતિ દુઃખાવો
થાય છે. ... ૫૫

વિરચનવારણ:—જીભાખ વાળવો તે.

અનક્ષીર.^૧ ... ૨૭૭

વિવૃતાથિનિરોગ:રોગ ૧૭ મો-મહાથેનિ
રોગ સખ્ધ જ્યો ... ૬૫

વિવૃતા ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
પિત્તપ્રકાપથી, મોટા મોઢાંની, અતિ દાહ કર-
નારી, ઉત્પરાનાં પાકેલાં ફળના સરખી અને
તેના મૂલને છેડે ફરતાં ચાઠાં પડેલી ફેડલીઓ
થાય છે. ... ૫૬

વિશદઃ—શરીર સ્વચ્છ કરનારું. ...

કાંચ-કાંસાની ભસ્મ^૨ ... ૧૮૪

વિશાખ બાલઘ્રડ:રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
આ ઘ્રડથી પીડાયલું બાળક, વારંવાર બેશુદ્ધ
થઈ જવાની સાથે વારંવાર વાળ છેાંટી કાઢે; ડોક
નમાવી દે; વાહું વળે કે બગાસું ખાય કે તરત
હગી અને મુંતરી પડે; મોઢામાંથી ફીણની ઉલટી
કર્ચા કરે; ઉંચું જોયા કરે; હાથ, ભસ્મર અને
પગથી ચાળા કર્ચા કરે, માતાના સ્તનેનાં બટકાં
ભરે, પોતાની જામનાં બટકાં ભરે; જોરમાં તાવ
આવી જાય; નિદ્રા આવે નહિ; અને પડે તથા
લોહીના સરખું શરીર ગન્ધાય. ... ૬૬

વિરિલ્લ અસ્થિભંગ:રોગ ૪ થો-આ રોગમાં
સાન્ધ્યાઓનાં હાડકાં ઉતરી પડીને તેમની વચ્ચે
ખાડો પડે; બાંગેલા અવયવની આસપાસ ફરતો

૧ અનક્ષીર વીરચનવારણ. એ મથાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગ છે. ૨ કાંચ-કાંસાની ભસ્મના
ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
સોજો ચઢી આવે; તેની અન્દર હમ્મેશાં અત્યન્ત
પીડા થાય, તેમાં રાતના વિશેષ પીડા થાય. ૫૫

વિશ્વાથી વાત: રોગ ૨૩ મો-આ રોગમાં,
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, આખા હાથની અન્દર
ફરેક આંગળીઓમાંના મોટા સ્નાયુઓને ફણ
કરીને આખા હાથને જમ્મી લેવાને લીધે, રોગીથી
હાથ વાળી શકાય નહિ, પાછો ખેંચી શકાય
નહિ તેમ મુંઠી પણ બીડી શકાય નહિ. ૫૮

અજમોઢાદિ ગુટિકા. ... ૧૨૨

અજમોઢાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૧

ગુંબફલ લેપ. ... ૩૩૦

વિષ:—૧ સ્થાવર, ૨ જંગમ અને કૃત્રિમ આ
વિષોનું વર્ણન પૂર્વ તથા મધ્યના ખણ્ડમાં છે.

અંકલમૂલ કલ્ક. ... ૧૦૮

અબ્રક ભસ્મ.^૧ ... ૧૯૫

અય-લોઢાની ભસ્મ.^૨ ... ૧૮૯

આકડો.^૩ ... ૨૧૬

એલાદિ ગણુ કલ્ક. ... ૩૦૭

” ” ”^૪ ... ”

કાસીસ-હીરાકરી.^૫ ... ૧૯૭

કાળો સુરમો.^૬ ... ૧૯૬

ખર્પર-ખાપરિયું.^૭ ... ૨૦૦

ગૈરિક-ગેરુ^૮ ... ૧૯૭

વિષજ્વર: રોગ ૨૪ મો-આ રોગમાં, વછ-
નાગ આદિ ઝેર ખાવાથી, તાવ આવી જઈને
મોઢું કાળું થઈ જાય; દાહ થવા માણે; અત્રપર
અરુચિ રહે; હૃદયમાં પીડા થવા માણે; મૂર્છા
આવી જાય; અધાગામી એવાં ઉપરનાં વિષોથી

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ એ મથાળામાં આ ઓસડ
તથા રોગ છે. ૨ અય-લોઢાની ભસ્મના ગુણ. એ
મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે. ૩ આકડા નામે
ઉપવિષના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા
રોગ છે. ૪ આ ઓસડનું વર્ણન, ઉપરના પાઠમાં
વિસ્તારથી છે. ૫ કાસીસ હીરાકરીના ગુણ. ૬ કાળો
સુરમાના ગુણ. ૭ ખર્પર-ખાપરિયાના ગુણ ૮ ગૈરિક-
ગેરુના ગુણ. આ મથાળાઓમાં આ ઓસડો તથા
રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય તેમ જન્મ
એટલે સર્પાદિનાં વિષો અધોગામી નથી, એમ
મધુદાસકર કહે છે. ... ૪૬

વિષમજ્જવર: રોગ ૮ થી ૧૨ મો-૮ સન્ત
જ્જવર, ૯ સતતજ્જવર, ૧૦ અન્યેધુષ્કજ્જવર, ૧૧
તૃતીયકજ્જવર, અને ૧૨ ચાતુર્થિકજ્જવર, આ પાંચે
તાવો વિષમજ્જવરના છે, એપરથી આ તાવોપર
વિષમજ્જવરપરનું ઔષધ વાપરવામાં અડચણ
નથી, તેથી આ વિષમજ્જવરનાં નામપર લખેલું
ઔષધ ઉપરના પાંચે તાવોપર લખ્યું છે. ૪૬

વિષમજ્જવર: સન્તતજ્જવર, સતતજ્જવર, અન્યે
ધુષ્કજ્જવર, તૃતીયકજ્જવર અને ચાતુર્થિકજ્જવર,
આ પાંચે વિષમજ્જવરો કહેવાય છે. ૪૬

અભયાદિ મોહક. ... ૨૭૪

અવપીડ નસ્ય.^૧ ... ૨૮૬

વિષમઙ્ગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, વછ-
નાગાદિના ઝેરથી, કફ ચઢી આવે; શરીરે ધ્રુજ
છૂટે અને ઘણી નિદ્રા આવે. ... ૫૦

વિષમાગ્નિ જઠરાગ્નિજ્વર: રોગ ૧ લો-આ
રોગમાં, એકાદે વખતે જઠરાગ્નિ પણ જલદી પચી
જાય એવી અને એકાદે વખતે હલકું અત્ર પણ
જલદી ન પચે એવી જઠરાગ્નિ થાય છે. વાયુમાંથી
થનારો આ અગ્નિ, એંશી જતના વાત રોગો-
માંથી કોઈ પણ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮

તૈલ.^૨ ... ૨૫૪

હપુષાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૧૯

વિષશોષ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં, ઝેરી
જવડો શરીરપર અડે વા મુંતરે; વિષ વગરના
પ્રાણીના કાંતો વા નખો શરીરપર લાગે; વિષ
વગરના પ્રાણીનાં મલ મૂત્ર અને વાર્યથી
પરડાયલાં વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે; મેલાં લૂગડાં
પહેરવામાં આવે; ઝેરી ઝાડના પવનને સ્પર્શ
થાય; અને કૃત્રિમ ઝેર શરીરપર ચોળવામાં
આવે ત્યારે એક જતનો સોજો થઈ આવે છે.

૧ અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું?
એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

૨ કેવા રોગોને તેલ પાણું?

વિષય પૃષ્ઠ
આ સોજો પોચો, ચંચળ, નીચેથી લટકી
પડેલો, જલદીથી થનારો અને પીડાવાળી
ઢાઢ કરનારો નાણવો. ... ૫૩

વિષાજ્વલ્લ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
અત્રાદિના કચરાથી છાતી ભરાઈ જાય; શરીર
ભારે શલ થઈ જાય; અત્ર ખાવાપર અરુચિ
થાય; વિરક્ત ભોજન કરે; જમી ઉઠીને પાછો
તરત જમવા બેસે; મૂરછાં આવી જાય; બક્યા
કરે; મોળ આવ્યા કરે; કફ થાય; થાકી જાય
અને ભ્રમ થાય. આ રોગ અજ્વલ્લથી થાય છે. ૪૭

વિષ્વચિકા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, અજ્વલ્લ
થવાથી, વાયુના અસન્ત ક્રોધવાને લીધે શરીરનાં
ગાત્રોની અન્દર સોઈ ભોંક્યા સરખી અતિ
પીડા થાય; મૂરછાં આવે, અતિસાર નામે
ઝાડાનો રોગ થાય; ઉલટી થાય; તરશ લાગ્યા
કરે; શ્વળ નીમળે; ભ્રમ થાય; હાથ, પગમાં
ઢોંકળીઓ ચઢે; બગાસાં આવે; શરીરમાં ઢાઢ
થાય, શરીરને રંગ બદલાઈ જાય; શરીરે ધ્રુજ
છૂટે; છાતીમાં પીડા થાય; અને માથું ફાટફાટ
થાય. અસાધ્ય વિષ્વચિકામાં કાંત, હોઠ અને
નખ કાળાં થઈ જાય; શરીરનું જ્ઞાન ન રહે;
ઉલટી થવાની સાથે બેહોંશ થઈ જાય વા ઉપરા-
ઉપર ઉલટી થવાથી બેહોંશ થઈ જાય; આંખો
ઉણડી ઉતરી જાય; ગળું સાવ બેશી જાય; અને
શરીરના સાન્ધાઓ ઢીલા થઈ જાય. ૪૭

અજ્વલ્લકમ્પટક રસ. ... ૨૭૪

વિષોનાઙ્ગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
આંખો, લાલચોળ થઈ જાય; શરીરમાં રહેલું
બળ, ઓછું થઈ જાય; ઇન્દ્રિયોની શક્તિ, ઓછી
થઈ જાય; શરીરનું તેજ હણ થઈ જાય; મોઢું કાળું
થઈ જાય અને રોગી ગરીમ જેવો થઈ જાય. ૫૧

વિષ્વબ્ધાજ્વલ્લ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
પેટની અન્દર શ્વળ નીકળે; પેટ ચઢી આવે;
સોચો ભોંક્યા સરખી અનેક પ્રકારની વાયુ
સમ્બન્ધી પીડા થાય; ઝાડો આવતો અટકી
જાય; પવન છૂટતો બન્ધ થઈ જાય; શરીર

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિવૃત્તિ થઈ નય; મૂર્ચ્છા આવી નય; અને
અંગની અન્નર પીડા થાય, આ રોગ વાત-
પ્રકોપથી થાય છે. ... ૪૭

વિષયમ: રોગ ૫ મો—ઝાડો, પેશાબ અને
પવન આદિ દોષો, એઓમાંના છૂટા થઈ ગયેલા
કોઈ પણ એકાદા દેષને, અન્ન કરીને ગુહા-
દ્વારાદિથી બહાર ન નીકળવા દેનાર. ૬૫

ઇચ્છાભેદી રસ ... ૨૩૪

વિષયમ ગર્ભ રોગ: રોગ ૫ મો—આ
રોગમાં, ગર્ભિણી ન ખાવા ટાણે જમે; તે પણ
રુક્ષ અન્નાદિ જમે તેને લીધે, વાયુ કોપાયમાન
થઈ, ગર્ભને શોષી લે, ગર્ભનું પોષણ થવા ન દે,
ગર્ભને સંકોચી દે—મોટા થવા ન દે અને ગર્ભને
હલકો કરીને હડીયુ કઢાવે એ રીતે વાયુથી
પીડાવેલો તે ગર્ભ શલરૂપ-છેડારૂપ થઈ નય. ૬૫

વિસર્પ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ખાટા,
ખારા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કર-
વાથી, વાતાદિ દોષો તેમાં પણ વિશેષે કરી
રક્તપિત્ત દેષો પ્રકોપ પામે છે. આ રોગ
વાતાદિ દોષોના વા વિશેષે કરી રક્તપિત્તના
પ્રકોપથી થાય છે. આ રોગને “રતવા” નામે
ભાષાની અન્નર કહે છે. ... ૫૭

કાસીસાદિ ધૃત. ... ૧૪૯

ગ.ધક. ૧ ... ૨૧૨

વિસંજ્ઞ:—સંજ્ઞા રહિત (વિદોષ શબ્દ જુઓ)

વિરેફાટક કુષ્ઠ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં,
આશમાની, રાતા અને પરપોટા સરખી ઝીણી
ચામડીન ણા ફેડલાઓ થાય છે. ૫૬

વિરેફાટકુદ્ર રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિઠાહી. રુક્ષ
અને ક્ષારવાળા પદાર્થો ખાય; અર્ચુણ થાય;
વારંવાર જમે; તડકામાં ફરે; દોષ ગળી ઋતુઓ
થાય; આ સર્વ કારણે થી વાતાદિ દોષો
કોપાયમાન થઈ, ચામડીનો આશ્રય કરી, લોહી,
માંસ અને હાડકાંઓને બગાડીને અંગ પર
ભયંકર ફેડલાઓ ઉત્પન્ન કરે; આ ફેડલાઓ

૧ શોષેલા ગન્ધકના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
થવા ટાણે અતિથય તાવ આવે; શરીરના કોઈ
ભાગપર વા આખા શરીરપર, અગ્નિએ દાગ્રથા
સરખા ફેડલાઓ થઈ આવે; ફેડલાઓને લીધે
તાવ આવી નય; આ રોગ, રક્તપિત્તના
પ્રકોપથી થાય છે. ... ૫૭

કાસીસાદિ ધૃત. ... ૧૪૯

વીયા ફાટવાનો રોગ:—વિપાકિકા કુષ્ઠ
શબ્દ જુઓ

કન્ઠપેસુન્નર રસ. ... ૨૪૯

કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭

કાલકૂટ નિષ. ૧ ... ૨૧૫

વૃન્ન ગલરોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં,
રક્તપિત્તના પ્રકોપથી, ગળાંની માંહી ગોળાકાર,
ઉંચો, તીવ્ર દાહ કરનારો અને તીવ્ર તાવ
અભુનારો સોજો થઈ આવે. આ રોગ, વાતના
સમ્બન્ધી થાય ત્યારે સોયો ખોચ્યા સરખી
વેડના થાય છે. ... ૬૦

વૃક્તિ: રોગ ૧ લો—અણુવૃક્તિ શબ્દ જુઓ ૫૪

વૃક્તિરોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં સ્વ-
કારણથી, કોપાયમાન થયેલો વાયુ, સોજો અને
શુળને ઉત્પન્ન કરી નીચેના ભાગમાં થઈને પછી,
બહુની જગ્યાએથી વૃષણની અન્નર જઈને, વૃષ-
ણમાં રહેલી બે ગોળીઓની સાથે સમ્બન્ધ ધરા-
વનારી ચિરાઓને દૂષિત કરીને, વૃષણમાંની
ગોળીઓને તથા અણુડની થેડીને મોટાં કરે છે. ૫૪

વૃન્નદ્રાપોન્નમાઠ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં,
વૃક્તિના શાપથી, કિન્નમાઠ રોગ થવાને લીધે,
ભાષણ, ખાવું, અને શરીરવડે ચાળા પાડવા,
એ સર્વે જેના પ્રમાણે કરે, તે અઢનો શાપ
થયેલો નળુનો. ... ૫૧

વૃષણકૃન્નકુદ્રરોગ: રોગ ૩૦ મો—આ રોગ-
માં, જે મનુષ્ય નહાતી વખતે શરીરપરનો મેલ
બરોબર કાઢી નાંખતો હોય વા નહાતો ન હોય,
તેના વૃષણપર મેલનો યર જમે, તે મેલ ધામથી
એ ગળે ત્યારે વૃષણપર અતિ ખરજ આવે; અને

૧ નવે વિષેના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
ખંજવાળવા માણેકે તરત વૃષભુપર ફેડલીઓ
થઇ આવી, તરત પાકી જઇને પછી તેમાંથી રસી
નીકળવા માણે છે. આ રોગ કફરૂઝાથી થાય છે. ૫૬
વૃષભુવાત: રોગ ૧ લો-વાતવૃદ્ધિ શબ્દ જુઓ
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ... ૧૧૨
કુમાર્યાસવ ... ૧૧૮
કુમાણકાવલેહ. ... ૧૩૯
વેતાલોન્માઢ (જુતોન્માઢ): રોગ ૨૦ મો-
આ રોગમાં, સુગન્ધી ફૂલોથી અને સુગન્ધથી
રમે; સાચું બોલે; ધુન્યા કરે અને છિદ્રમાં કર્મમાં
ધણું ઓણું હોય. ... ૫૧
વેપથુ: કમ્પવાત શબ્દ જુઓ
વૈરવર્થ: સ્વરભેદ શબ્દ જુઓ
અર્જુનત્વકુ લેપ. ... ૩૧૭
કાલકૂટ વિષ. ૧ ... ૨૧૫
ઘ્યાયામ શોષ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
ધણી મહેનત કરવાને લીધે શરીર સૂકાવા માણીને
પછી પ્રભુ, શોષ અને અન્વશોષના સરખાં લક્ષણો
થવા માણે છે. ... ૪૯
પ્રભુ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાતાદિદોષો.
કોપાયમાન થઇને શરીરના કોઇ પણ ભાગપર
સોળે ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોળે બીજે સ્થાનકે ન
ફેલાતાં એક ને એક જ સ્થાને રહે ત્યારે પ્રભુ
થરો, એમ સમજવું વળી પ્રભુનો સોળે સ્પર્શ
કરતાં જરાક ગરમ લાગે; સોળે થોડોક અને
કઠણ જણાય; સોળનો રંગ તેવો ને તેવો જ
રહે તથા તેની અન્દરથી થોડી થોડી વારે સણકા
નીકળે ત્યારે અપકવ પ્રભુ નાણું. વળી પ્રભુના
સોળમાં અગ્નિમાં બાક્યા સરખી ઢાહ થાય;
ક્ષાર ચોપજ્યા સરખી ચમ્ચમ્ વેદના થાય;
કીડીના ચટકા સરખો ચટકા ભરાયા કરે; રાત્રીના
છેદ સરખી વેદના થાય; હથિયારથી ફેંજ્યાના
સરખી વેદના થાય; લાકડી માર્યા સરખી વેદના
થાય; હાથવતી હખાવ્યા સરખી વેદના થાય,
સોઢ ટોંચ્યા સરખી વેદના થાય; રંધ બઢ-

વિષય પૃષ્ઠ
લાઇ નય; સૂતાં ઉઠતાં બેસતાં વિંછીના ડંખની
માફક શાન્ત પજ્યા વગરની જરાતરા વેદના
થાય; પ્રભુનો સોળે ફૂલેલી બસ્તિની માફક
ખેંચતાં ખેંચાઇ નય; તાવ આવી નય; અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય; અને તરશ પણ લાગ્યા કરે
ત્યારે પરિપકવ પ્રભુ થયેલું નાણું. પ્રભુ પાક્યા
પછી વેદના શાન્ત થાય; સોળે લાલ થઇને જરાક
ઉતરે; સોળે ઉતર્યા પછી તે જગાએ કરચલી પડે;
પિત્તનું બળ ઓણું થવાથી ઠણકો મારે; અન્દરનાં
ભાગમાં ચળ આવે; તેને લીધે ખજવાળવાની
ધમ્મકા થયે; દાહ આદિ ઉપદ્રવો ઓછા થાય;
સોળવાળી જગાએ ખાડો પડે; ચામડીમાં ચીરા
પડે; સોળને ઢાબતાં, સોળમાંનું પાણી ઓણું
પાણું ખસી જવાની સાથે હખાવેલા ભાગમાં
ખાડો પડી નય; અને અન્નપર રુચિ થાય ત્યારે
પ્રભુ પાકી ગયું છે, એમ નાણું. પાકેલાં પ્રભુનાં
પરને કાઢી નાંખવામાં ન આવે તો ખડમાંની
આગ, વાયુની સહાયથી વૃદ્ધિ પામવાને લીધે
ખડ બળીને ખાખ થઇ નય છે, તેમ જ માંસ,
શિરા અને સ્નાયુને તે પર, અન્દર બેહું બેહું
બગાડે છે.

અભયાદિ મોઢક.	૨૭૪
અભ્રક ભસ્મ. ૧	૧૯૬
અશ્વત્થાદિ સૂત.	૯૬
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ.	૧૧૨
કંકુષ-ખોદારકાંકરો. ૨	૧૯૮
કણેર (ઉપવિષ) ૩	૨૧૭
કાંચનાર ગુગુલ	૧૩૬
કુમાણકાવલેહ	૧૩૯

પ્રભુઅનિય: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, શરીરની અન્દર પ્રભુ થયા છતાં કુપથ્ય કરનાર, પ્રભુ મટયાની સાથે જ કુપથ્ય કરનાર પ્રભુ ઓણું છતાં, મલમ પટ્ટી ન કરનાર તથા શરીરમાં પથ્યરાહિના વાગવાથી પડેલા ધા પર પ્રભુ

૧ નવે વિષોના ગુણ.

૧ અભ્રક ભસ્મના ગુણ. ૨ કંકુષ-ખોદાર કાંકરોના ગુણ. ૩ શોષકી કણેર નામે ઉપવિષના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
ઔષધોપચાર ન કરનાર; આ સર્વેનો કોપાય-
માન થયેલો વાયુ, ઉપરની સર્વ પ્રણેત્રી જગાનાં
લોહીને સ્ફકવીનાંખીને પછી તે જગોએ પ્રણવાળી
ગાણકમાં ફાહ થાય અને ચળ પછ આવે. ૫૪
પ્રણુશોષ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં. શરી-
રની અન્દર પ્રણ પડીને પછી, તેની અન્દરથી
ધણું લોહી વહી જાય; ધણી પીડા થાય; અને
થોડું ખવાય. આ પ્રણમાં રોગી ખાઈ ન શક-
વાથી શરીરે સ્ફકવા માણે છે ... ૪૯

પ્રણુચામ વાત: રોગ ૨૬ મો-આ રોગમાં,
શરીરની અન્દરનાં મર્મસ્થાનોમાં પ્રણ થઈ
આવવાથી, વાતાદિ દોષો, પ્રકોપ પામે; દોષ
પ્રકોપને લીધે વાયુનો, વારંવાર પ્રણની અન્દર
પ્રવેશ થવાથી, પગથી માંથા સ્પર્શી નું આખું
શરીર ધોળું થવાની સાથે વાંડું પછ થઈ જાય
અને તરશ લાગ્યા કરે. ... ૫૮

ઉપવાયી: શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે જ
કાચું ને કાચું આખા શરીરમાં ફેલાઈને પાક-
દશાને પામનારું જે વિષ, તે.

કાલકૃટ વિષ. ૧ ... ૨૧૫
શકુનિ બાલગ્રહ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં,
આ ગ્રહથી પીડાયલાં બાળકનું શરીર શિથિલ
થઈ જાય; અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય;
જીભ, તાળવું અને ગળું, એ ત્રણે જગોએ પ્રણ
પડે; સાન્ધાઓની જગોએ વારંવાર સારી રીતે
ફાહ સાથે પીડા કરનારા પાકેલા સરખા ફેડ-
લાઓ રાતના થઈ આવે અને દિવસે કૂટી જાય;
મોઢું અને ગુદા, એ બન્ને સ્થાનો પાકી પડે;
બાડકી જાય; પક્ષીના સરખું શરીર મન્ધાય; અને
તાવ પછ આવી જાય... ૬૬

શકુનજન્મ કૃમિ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
પક્વાશયમાંના વિષ્ણની અન્દરથી કાળા, પીળા,
ધોળા, મોઠા વા ઝીણાગોળાકારના પાંચ જાતના
કૃમિઓ, ઉત્પન્ન થઈને ગુદાદ્વારની કોર નીચેના
ભાગમાં ધણુ કરીને ગમન કરે પછ એ કૃમિઓ

૧ નવે વિધોના ગુણ, એ મયાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
પ્રકોપ પામે ત્યારે ઉપર આમાશયની ખાલ
જવા માણે, તેથી શ્વાસ ચઢે અને ઓડકાર
પછ આવે; વિષ્ણ સરખી પેટમાંથી વાસ આવે;
પાતળો ઝાડો આવે; શ્વ નીકળે; શરીર કુર્બળ,
તેજહીન અને ધોળું થઈ જાય; જઠરાગ્નિ મન્દ
પડી જાય અને ગુદાની અન્દર ખરજ આવે. ૪૮

શંખક શિરોરોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગ-
માં, રક્ત, પિત્ત, વાત અને કફ, એ ચારે
કોપીને અતિ લયંકર રીતે, લમણાપર, વધવા
માણે છે. એ રીતે વધવા માણેને અતિ તીવ્ર
પીડા, ફાહ, રતાશ અને સોજો, એ સર્વેને ઉત્પન્ન
કરે છે. એ પછી આ રોગ, જોરમાં આવીને
‘વિષની પેટે’ માથું અને ગળું પકડે છે. આ રોગ-
વાળો, ત્રણ દિવસમાં મરે છે, તેથી જો વૈદ્યને,
ઓસડ આપવાની જરૂર પડે, તો રોગીની બચ-
વાની આશા ન રાખતાં ઓસડ આપવું. ૬૨

શંખાવર્ત ભગન્દર: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષના પ્રકોપથી, ગુદાની પાસે ગામના આચ-
ળના સરખા આકારની અનેક ફેડલીઓ થઈ
આવે છે. તે ફેડલીઓ, અનેક વર્ણની, અનેક
તરેહની વેઢનાવાળી અને અનેક રીતે સ્ત્રાવ કર-
નારી હોય છે. આ ફેડલીઓનું પકું વહેનારું
પ્રણ, શંખના અન્દરના આકારનું હોય છે. ૫૫

શતદ્રો ગલરોગ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષના પ્રકોપથી ગળાંની અન્દર વાટના આ-
કારનો માંસનો ઘાટો સોજો થઈ આવે; તે
સોજાપર બીજ ધણા માંસના કણાઓ કૂટે,
તેથી ગળું સ્વંધાઈ જાય; ગળું સ્વંધાવાથી તીવ્ર
તરશ લાગે; જ્વર આવી જાય; માંથામાં પીડા
થાય. આ સોજો, લોઢાનાં લાગ્યા કાણાવાળાં
શસ્ત્રના સરખો હોવાથી અતિશય પીડા કરે છે. આ
રોગ અસાધ્ય હોવાથી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ૬૦

શતપોનક ભગન્દર: રોગ ૧ લો-આ રોગ-
માં, ટુરા તથા રુક્ષ પદાર્થો ખાવાને લીધે, અસ્થ-
ન્ત કોપાયમાન થયેલો વાયુ, મલદ્વારની પાસે
ફેડલીઓ ઉત્પન્ન કરે; તેની ઢરકાર ન કરવાથી

વિષય પૃષ્ઠ
ભયંકર રીતે પાકીને ફૂટે; ફૂટ્યા પછી તેની અન્દરથી તણખ સાથે રતા રંગનું શીલુવળું પડે વહે; તે પ્રણમાં ચારણીના સરખાં અનેક છિદ્રો પડીને પછી તે છિદ્રોમાંથી, મૂત્ર, વિષાં, અને શુક્ર, એ સર્વે વહેવા મ.ણે. ... ૫૫

શીતપોતક શ્વરોગ: રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં, વાતરક્તના પ્રકોપથી, શિશ્નની ચારે બાજુએ ઝીણાં ઝીણાં અનેક છિદ્રો પડે છે. ૫૬

શીતારુક કૃષ્ઠ: રોગ ૧૬ મો—આ રોગમાં, ઢાહ તથા પીડાવાળા રાતા કાળા રંગનાં ધણાં પ્રણો થાય છે. ... ૫૬

શૈનૈર્મેહ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બરિતની અન્દરનો કદ, કોપાયમાન થઇને શરીરમાંના મેહ, માંસ અને ક્લેહ (દ્રવભાગ) ને દૂષિત કરે છે, તેથી ધીમે ધીમે ડોથે ડોથે પેશાબ આવે છે. આપર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

અમૃતા સ્વરસ ... ૭૧

ધાત્રી ” ... ”

શામ્યકાવર્ત ભગન્દર: રોગ ૮ મો—શંખાવર્ત ભગન્દર શબ્દ બુદ્ધિ ... ૫૫

શાપ્ઠાજ્ઞતા વાત: રોગ ૭૭ મો—આ રોગમાં વાત પ્રકોપથી, કાને બેહેરો થાય છે. ૫૮

શાયામૃત બ લ રોગ: રોગ ૧૯ મો—આ રોગમાં, બ લક છોકરું સુવં સુવં રાત દિવસ પથારીમાં મૂત્તર્યા કરે છે. ... ૬૫

શારાવિકા પ્રમેહ પિટિકા: રોગ ૧ લે:—આ રોગમાં, વચ્ચમાં ખાડાવાળી, ચારે કોર ફરતી ઠંચી અને કોડિયાંના આકારની ફેડકીઓ થાય છે. ... ૫૩

શર્કરાહન્તરોગ: રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં વાત પિત્તના વાન્દર વાતના પ્રકોપથી, હાંતપરની ખરી સકાઠ જઇને પછી રેતીના સરખી ખડબચણી લાગે છે. ... ૬૦

શર્કરા: મૃતકૃમ્હરોગનો એક છે.

૧ માલવ નિદાન. ૨ ભાવ પ્રકાશ.

વિષય પૃષ્ઠ
એલાદિ કવાથ ... ૯૧

શર્કરાર્બુહ ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શિરા, સ્નાયુ, મેહ, કદ્ તથા વાત, એ સર્વે, માંસનો આશ્રય કરીને શરીરની અન્દર ગાણને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાણ પાકીને ફૂટે ત્યારે, તેમાંથી મધ, ધી અને ચરબીના સરખું લોહી વહે છે. એ રીતે અતિશય લોહી વહ્યા પછી, વાયુ પાછો કોપાયમાન થઇ, ગાણનું માંસ રોપી લઇને પછી રેતીના સરખી ઝીણી ઝીણી ફેડકીઓના આકારની ગાણો ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાણો જે ઠેકાણે થાય છે, તે ઠેકાણેની શિરામાંથી કુર્ગન્ધીવાળું, કિલ્લ—આદ્ર અને અનેક નતનું લોહી એકઠમ વેહવા મ.ણે છે. ૫૬

શાલ્યજ મૃતકૃમ્હ: રોગ ૭ મો—ધાતજ મૃતકૃમ્હ શબ્દ બુદ્ધિ ... ૫૨

શાલ્યનાડીપ્રણ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, કાણો આદિ શલ્ય, ત્વચા, માંસાદિ સ્થાનમાં જઇ, અદૃશ્ય થઇ જઇ અન્દરના ભાગમાં રહીને પછી, તે કાણો આદિ શલ્ય, નાડીપ્રણ ઉત્પન્ન કરે; તે પ્રણમાંથી શીલુગળું, ઉહનું અને ડાળું પડે હરમેશાં વહ્યા કરે તથા શુળ નીકળ્યા કરે. ૫૫

શાધુકિ કર્ણરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં, કાનની અન્દર એક સરખા રંગનો, સ્થિર અને વેઢનાવાળો સોજો થઇ આવે; તે સોજો, નિયમસર ઔષધોપચાર ન કરવાથી પાકે; એ સોજો, પાક્યા પછી, એ સોજામાંથી રાઇના તેલના રંગ સરખું પડે વહેવા માણે; એ સોજામાંનાં છિદ્રો અતિ કઠે મટે. એ છિદ્રો મટ્યા પછી કાનનું છિદ્ર સાંકડું થઇ જાય. ... ૬૧

કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

શાપન્નવર: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં, બ્રાહ્મણ, શુર, તપસ્વી અને વૃદ્ધમનુષ્ય, એ ચારમાંના કોઇના શાપથી તાવ આવી જઇને મોહ થાય; મૂર્ચ્છા આવી જાય; અને તરશ પલ્લ લાગે. ૪૬

શાલુક ગલરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં, કદના પ્રાધાન્યપણને લીધે ગળાની અન્દર

વિષય પૃષ્ઠ
બારના ઠળિયા જેવડી, ઉચી; કાણના સરખી
પીડા કરનારી, ખડખચણી અને કહણુ એવી
ગાણુ થઈ આવવાથી, ગળાંનો રસ્તો અન્ધ
થઈ નય. આ રોગ રાત્રોપચારથી મટ
એવો છે.... ૬૦

શિરઃકમ્પશિરોરોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગ
માં, માથાંની અન્ધર વાયુ પ્રાધાન્ય રીતે પ્રકાપ
પામવાથી, માથું ધ્રુજે ... ૬૨

શિરઃપાક શિરોરોગ: રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં, મસ્તકમાંનું લોહી, વસા, કફ અને વાયુ
એ સર્વનો ક્ષય થવાને લીધે, અત્યન્ત ભયંકર
શુળ માથામાંથી નીકળવા માણે; ઘણી છીંકા
આવવા માણે અને માથું તપી નય; કઠી—
માથાંની પીડા એાછી કરવા શેક કરે; ઉલટી
કરાવે; ધૂમપાન કરાવે; નસ્ય દે અને રક્તસ્રાવ-
ની ક્રિયા કરે તો માથું વધુ કઃખવા માણે ૬૨
કાસીસાહિયૃત. ... ૧૪૯

શિરાગ્રન્થિ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં,
નિર્બળ શરીરવાળો માણસ અત્યન્ત થાક ચઢે
એવી મહેનત કરે ત્યારે તેનો વાયુ કોપાયમાન
થઈને લોહી સાથે નસોનાં બળાને ખેંચી, સંકેચી
લેધ, એક ઠેકાણે એકત્ર કરી તેમ જ વાંકાં કરી
સ્કવી નાંખીને ગાણુના આકારમાં ઉંચી ગાણુ
જેવાં કરી મૂકે. આ ગાણુ હાલે ચાલે નહિ
તેમ તેમાં વ્યથા પણ થાય નહિ... ૫૪

શિરાગ્રપિટિકા (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ
૯ મો—આ રોગમાં, આંખમાંની કાળી કીકીની
પાસેના ઘોળા ડોળાપર શિરાને લીધે ફેલાયલી,
અને ઘોળા સર્પવના સરખી ઘોળી ફેડાડીએ
ઉત્પન્ન થાય, તે ફેડાળીઓમાં હાલુ થાય અને
ધસાયા કરે. ... ૬૩

શિરાબલ (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૩ જો—
આ રોગમાં ઘોળા ડોળાપર લાલચોળ, ફેલા-
યલી, બડી, અને ઉપર ઉપસી આવેલી એવી
શિરાની બલ ઉત્પન્ન થાય. ... ૬૩

વિષય પૃષ્ઠ
શિરાપૂરણ વાત: રોગ ૫૨ મો—આ રોગમાં
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, નસોની અન્ધર કાખલ
થઈને પછી નસોને ફેલાવે. ... ૫૮

શિરાશુક (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૨ જો,
આ રોગમાં, લોહીની સાથે ત્રણે દોષો કોપા-
યમાન થવાને લીધે ડોળાના કાળા ભાગપર
શિરારૂપી ફૂલું પડે, તે ફૂલાંથી વ્યાપ્ત થયેલાં
કૃષ્ણમંડળની અન્ધર સોઘ ખોંચ્યા સરખી પીડા
અને હાલુ થવાને લીધે રાતા રંગની થયેલી
શિરાઓ, કાળા ભાગની ફરતી વિણાઈ નય,
અને તે ફૂલું કાળા ભાગને ઢાંકી દે. ૬૩

શિરાસંગ (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૫ મો—
આ રોગમાં, લોહીની સાથે ત્રણે દોષોના કોપા-
યમાન થવાને લીધે કૃષ્ણમંડળ ઘોળું થઈને
ડોળામાંનો સર્વ કાળો ભાગ આકારમાં રહેલાં
ઘોળાં વાદળાં સરખા અને ઓળીયાની—વાલની
દાળના સરખા થઈ જઈને તેની અન્ધર અતિ
તીવ્ર વેદના થવા માણે, બળત્રા થાય, સોજે
ચઢી આવે, અને અતિ પાકી આવે. ૬૩

શિરાહષ (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૨ જો—
આ રોગમાં, શિરાત્પાત રોગ મટાડવાને ઉપાય
ન કરવાથી તે શિરાઓ વધારે રાતી ચોળ થઈ
નય, ડોળામાંથી નિર્મળ રાતું પાણી પડે, અને
રોગીથી આંખ ઉઘાડી જોઈ શકાય નહિ. ૬૩

શિરાગ્રહ વાત: રોગ ૪ મો—આ રોગમાં,
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, લોહીની અન્ધર પ્રવેશ
કરીને પછી માથાને ધારણ કરનારી નસોને રુક્ષ-
કુખી, વેદનાવાળી અને કાળારંગની બનાવીદે. ૫૮

શિરાત્પાત (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૧
જો—આ રોગમાં, ઘોળા ડોળાની અન્ધરની
નાની શિરાઓ, રાતીચોળ થઈ નય; તેની અન્ધર
વેદના થાય, બળત્રા થવા છતાં સોજે ચઢે નહિ,
તેમ આંખુ પણ પડે નહિ. ... ૬૩

ગુડાદિ નસ્ય. ... ૨૯૭
અવપીડ નસ્ય. ૧ ... ૨૯૬

૧ અવપીડ નસ્ય શાપર વાપરવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
શિશુ કાસ:-બાળકની ઉધરસ.
 કુશ્માદિ ચૂર્ણ. ... ૧૧૧
શીતતા વાત: રોગ ૭૧ મો-આ રોગમાં,
 વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, શરીર, ઠાંડું બોળ
 થઈ નય છે. ... ૫૮

શીતપિત ઉર્દા રોગ બેઠ: રોગ ૧ લો-આ
 રોગમાં, વાયુના અધિકપણથી સોયો ખોંચ્યા
 સરખી વેદના થાય; ખરજ બોહી આવે; અને
 બીજાં અર્ધાં લક્ષણો ઉર્દા રોગનાં સરખાં થાય. ૫૮

શીતપ્રતનાશ્રદ બાલક: રોગ ૭ મો-આ
 રોગમાં, આ શ્રદથી પીડાયતું બાલક ધૂળવા
 માણે; રોવા માણે; ફાંજું બૂબે; તરશ લાગ્યા
 કરે; આન્તરડામાં ધુરુરુરુ ધુરુરુરુ શબ્દ થયા
 કરે; અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય; શરીર
 ચરખી સરખું ગન્ધાય અને એક કોરનું શરીર
 ઠાંડું બોળ થઈ નય અને બીજી કોરનું શરીર
 ગરમ રહે. ... ૬૬

શીતમેહ: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, મેહ
 થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો
 કફ, કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ
 અને કલેષ (દ્રવભાગ)ને દૂષિત કરે છે, તેથી
 અત્યંત ટાઢો, મીઠો અને ઝાઝો પેશાબ આવે
 છે. આ પર ઔષધન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

અમૃતા સ્વરસ. ... ૭૧
 ધાત્રી ,, ... ,,

શીતવા: રોગ ૧ લો-મસૂરિકા શબ્દ બૂબો.

શીતાદ દન્તમૂલરોગ: રોગ ૧ લો-આ
 રોગમાં, કફ રક્તના પ્રકોપથી દાન્ત, ડાઢ, અને
 પેઢાં-અવાળામાંથી બોચિન્તુ લોહી વહેવા માણે
 ત્યારે દાંતનો માંસ, કુર્ગન્ધીવાળો, કાળો, લાન્દા
 સરખો અને પોચો થઈ જઈને ટૂટી નય. આ
 દાંતોમાંનું પેદું-અવાળુ, પોતે પાક્યા પછી બીજાં
 પેઢાંઓને-અવાળુઓને પણ પકાવે છે. ૬૦

શીતેચ્છા પિત્તરોગ: રોગ ૨૭ મો-આ
 રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી ઠણ્ણ પદાર્થો ખાવાની
 ઇચ્છા થાય છે. ... ૫૯

વિષય પૃષ્ઠ
 ધરિમેદાદિ તૈલ. ... ૧૬૧

શીળી રોગ ૧ લો-મસૂરિકા શબ્દ બૂબો.

શુક્તિકા (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૪ થો-
 આ રોગમાં, પિત્તપ્રકોપને લીધે ઘોળા ડાળા-
 પર કાળાં, આશમાની રંગનાં, છીપના આકા-
 રનાં અને પીળા રંગનાં ટપકાં ઉત્પન્ન થાય છે,
 આખો ઘોળો ડાળો મ્લયા લીમ્પેલા અરીસા
 સરખો થઈ નય, તેની અન્દર દાહ અને વેદના
 થવા માણે, ૫ તળો ઝાડો આવે, તરશ લાગ્યા
 કરે, અને તાવ પણ આવી નય. ૬૩

શુક્રકાર્ય વાત: રોગ ૬૩ મો-આ રોગમાં,
 વાયુ, કોપાયમાન થઈ, શુક્રધાતુમાં ભળે ત્યારે
 શુક્રધાતુ, જરાતરા બોહી થવા માણે છે. ૫૮

શુક્રગતમસૂરિકા: રોગ ૧૪ મો-આ રોગમાં,
 પાકી ગયા સરખા, ચક્રચક્તિ, સુંવાળા અને
 અતિ ઠણ્ણ થયા કરે એવા ફોડલાઓ થાય;
 ફોડલાને લીધે ભીં-નાં લુગડાંથી વિંટાળેલાં જેવું
 શરીર થઈ નય; શરીરે અસ્વસ્થતા થાય; શરીર
 ભાન વિનાનું થઈ નય; દાહ થયા કરે; અને
 ઉન્માદ રોગ થાય. આ રોગ અસાધ્ય છે. આ
 રોગનું એકે લક્ષણ મનુષ્ય ઉગરે એવું બેવામાં
 આવવું નથી. ... ૫૭

શુક્રઃ-વીર્યવર્ધન શબ્દ બૂબો.

શુક્રદક્ષિનર-વીર્યવર્ધન શબ્દ બૂબો.

ઉત્તર બસ્તિ. ૧ ... ૨૯૩

કુમાર્યાસવ. ... ૧૬૮

ગોક્ષુરાદિ ગુગુલ. ... ૧૬૫

શુક્રનાશવાત: રોગ ૬૫ મો-રેતનાશ વાત
 શબ્દ બૂબો.

શુક્રનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૧૦ મો-આ
 રોગમાં, શુક્રની ગતિને કોઈ પણ રીતે રોકવાથી
 મૂત્રાશય-બસ્તિ, ગુદા અને વૃષણમાં સોજા થઈ
 ગાલીને પછી અસહ્ય વેદના થવા માણે; પેશાબ

૧ ઉત્તર બસ્તિથી કયા કયા રોગો મટે? આ
 મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
અન્ધ થઈ ન્ધય; શુકારમરી રોગ થાય; અને
શુક સ્વવા માણડે. ... ૫૨

શુક બાહ્ય કફરોગ: રોગ ૧૪ મો-આ
રોગમાં. કફના પ્રકો ૧૧ી, શરીરમાં રહેલી શુક
નામની ધાતુ અતિશય ભેગી થઈ ન્ધય. ૫૯

શુકમૂત્ર: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષના વિકારથી શુક બગડી જઈને પેશા-
બનો રત્નો અન્ધ થઈ ન્ધય; તેથી માણડ માણડ
પરાણે સુંતરે; મુત્તરતી વખતે પેશાબની અન્ધર
શુક પાણુ થોડું થોડું સ્ત્રે; તે વખતે શિશ્ન અને
મલદ્રારમાં શ્વળ નીકળવ માણડે. ૫૩

શુકમેહ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, મેહ
થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્ધરનો
કફ, કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ
અને ક્લેદ (દ્રવભાગ)ને દૂષિત કરે છે, તેથી વીર્યના
સરખા રંગનો અને વીર્યમિશ્રિત પેશાબ આવે છે,
આ પર ઔષધન કરેતો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

આકારકર માદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૬

શુકક્ષય:-રેતનારા વાત શબ્દ બ્ધ્યો.

શુકાતિપ્રવૃત્તિ વાત: રોગ ૬૨ મો-આ
રોગમાં, વાયુ, કોપાયમાન થઈ, શુક ધાતુની
અન્ધર દાખલ થઈને પછી શુક ધાતુન વારંવાર
બહાર કાઢી નાંખે છે. ... ૫૮

શુકારમરી: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, શુકની
અન્ધરથી મોટા પુરુષને પથરી થાય છે, તેનું
કારણ એ છે કે, સ્ત્રીસંગ કરના ટાણે, પોતાના
સ્થાનકમાંથી બહાર નીકળેલાં શુકને કામતૃપ્તિ
ન કરતાં પરાણે પકડી રાખે, તેથી સ્થાનબ્રષ્ટ
થયેલાં શુકને, વાયુ, ઇન્દ્રિય અન અણકોષની
વચમાં લાવીને સ્ત્રીની નાંખે અર્થાત્ શુકની
પથરી બનાવે આ પથરી થવાથી બસ્તિની
અન્ધર શ્વળનીકળે, પેશાબમાં બનવા થાય; મૂત્રતી
વખતે તણખ મારે; બરોબર પેશાબ ન અ વે;
વૃષણ પર સોજે ચઢે, બસ્તિનાં મોઢાંને દાબ-
વાથી વિતુલ્લતા આ પથરી, વાયુને લીધે ફૂટીને
પછી તેમાંથી તીક્ષ્ણ થઈ ન્ધય; તે રેતી; અનુ-

વિષય પૃષ્ઠ
લોભ વાયુને લીધે મૂત્રની સાથે બહાર ન નીકળતાં
અન્ધર જ અટકી રહે એ રીતે અટકેલી રેતી મૂત્ર
માર્ગમાં બેસી જવાથી શરીરમાંનું બળ ઓછું
થઈ ન્ધય; શરીર કમળું થઈ ન્ધય; પેડુમાં શ્વળ
નીકળે; અત્ર પર અચ્ચિ થાય; શરીર ધોળું ક્ષુ
થઈ ન્ધય; શરીરમાંનો વાયુ ઉષ્ણ થઈ ન્ધય; તરશ
લાગ્યા કરે; હૃદયમાં પીડા થાય અને ઉલ્લસી
થવા માણડે. ... ૫૩

શુકક્ષાર્મ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રશુક્લગત રોગ:
રોગ ૫ મો-આ રોગમાં કફને લીધે ધોળા ડોળા
પર એક સરખું, ધોળું અને પોચું એવું માંસ
ધણે દિવસે વધે છે. શુક્લ એટલે ધોળું અને અર્ધ
એટલે વધેલું માંસ ... ૬૩

શુક્રથી સ્વરસાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૪

દક્ષાણ્ડવગાદિ લેખનાં જન ... ૩૬૫

નેત્રશુક્લગત રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
ઔષધો.

મરિચ લેપ. ... ૩૫૪

લેખની રસક્રિયા ... ૩૬૩

શુક્લિકા નેત્રશુક્લગતા રોગ: રોગ ૪ થો-
શુક્લિકા નેત્રશુક્લગતા રોગ શબ્દ બ્ધ્યો.

શુચ્યન્તર: રોગ ૨૨ મો-આ રોગમાં,
એકાદાં વ હાલાં મનુષ્યનો વિયોગ થવાને લીધે
અથવા પેસાના નાશ થવાને લીધે, શોક ઉત્પન્ન
થવાથી, તાવ આવી જઈ, વાયુ કોપાયમાન
થઈને બકબકાટ કરવા માણડે. ... ૪૬

શુક્રમણ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, જીમ્ના
સરખા લાલ રંગનું; અતિ પોચું; અત્યંત લીસું;
સ્નિગ્ધ; થોડી વેદના કરન રંગ; સારી સ્થિતિનું-
ઉંચાણ નીચાણ વગરનું અને મધ્યભાગમાં જરાક
ઉંચું તથા વ તાદિ દોષોવાળો રક્તાદિ સ્ત્રાવ
વગરનું પ્રભુ થાય છે ... ૫૫

શુદ્ધ શુક નેત્રશુક્લગતા રોગ: રોગ ૧ લો-
આ રોગમાં કફના પ્રકોપ પામવાને લીધે ડોળાના
કાળા ભાગ પર રાખના સરખું ધોળું અને અતિ
વેદના ન કરનારે ચોખ્ખું ફૂલું પડે. ૬૩

વિષય પૃષ્ઠ
કરંજખીજવર્તિ ... ૩૬૧
શુષ્કરેવતી ખાલગ્રહ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં, આ ગ્રહથી પીડાયલાં ખાલકનું આખું શરીર, શ્વકર્ષ જવા માણીને પછી ક્રમ પ્રમાણે ધસાતું ચાલે; માથાના વાળ ખરી પડે; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; સાઢ બેસી નય; શરીરનો રંગ બદલાઈ નય; ધણું શૈયા કરે; ગીધ પક્ષીના સરખું શરીર ગન્ધાય; ધણા દિવસ સ્વધી પીડા ભોગવે; આ રોગવાળાં છોકરાંના ઉદરમાં ગોળમટોળ ગાણ થાય; બૂઢા બૂઢા રંગનો ઝાડો થાય; છલ નીચી નમી નય; અને તાળવામાં કાળાં ચાઠાં પડે ત્યારે ઔષધ આપવું નહિ. ધણું ખાય; શરીરે નખળો રહે; તરશ લાગ્યા કરે; અને આંખો ઉડી ઉતરી નય ત્યારે મરી નય એમ ભણવું. ૬૬
શુષ્કાયોનિ રોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, અટકાવ આવ્યો હોય ત્યારે, મલમૂત્રનો વેગ અટકાવી રાખવાથી, વાયુ, કેપાયમાન થઈને યોનિને શ્વક્રી કરી નાંખે; અને ઝાડો પેશાબ સાફ ન આવતાં યોનિની અન્ધર શ્વક્રાદિક અતિ વેદના થવા માણડે. ... ૬૫
શુષ્કાક્ષિપાક સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલા વાતપિત્તના યોગથી, ડોળાની અંદર ધસવા સરખી; સોઈ ખોસ્થા જેવી અને ફેડવાના સરખી વેદના થવા માંડે, પાંપણો, રુક્ષ અને કંડાલ થઈ નય, મહા કપ્ટે આંખ ઉઘાડ વીંચ કરી શકે; આંખ સંકોચાઈ નય; આંખ શુક્રી થઈ નય; આંખમાંથી શ્વળ નીકળે; આંખો પાકી પડે; અને આંખના પર ટાઢા પદાર્થો ચોપડવાની ઇચ્છા થાય. ૬૪
સસૈન્ધવ કુચ્ચ સેક. ... ૩૪૮
શુક્ર રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મૂર્ખ મનુષ્યો સ્ત્રીની સાથે અતિ વિલાસ કરવાં માટે એકક્રમ મોટાશિમ કરવા સાડ, વાતરયાયને કહેલાં લોપાદિનો કૈંક વિપરીત ઉપાય થવાથી, ઓવીરા નતના લિંગાશાંદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૬
કાસીસાદિ ધૃત. ... ૧૪૯

વિષય પૃષ્ઠ
શૂલ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પોતાના કોઈ પણ કારણથી કેપાયમાન થયેલો વાયુ, પેટની અન્ધર સોઈ ખોસ્થાના સરખી વેદના કરે છે, ૫૧
કુંકુષ—બાદારકાંકરા. ૧ ... ૧૯૮
કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ: ... ૧૧૪
,, ,, પાઠાન્તર ... ,,
,, ,, ,, ... ,,
કાંકાયન ગુટિકા ... ૧૩૧
શૂલ કાસજ્વર શ્વાસ મૂર્ચ્છા કમ્પશિરોવર્તિ પ્રસૂતિ:—આ રાખ્ધ પૃષ્ઠ ૮૪ માં દેવદાર્વાદિ ક્વાથમાં છે, તેથી તે ઓસડ, કમ્પ—કાસ—જ્વર—મૂર્ચ્છા—શિર શ્વલ—અને શ્વાસ, એ સાત પ્રસૂતિ રોગપર લખેલ છે.
શૈત્ય ક્ક:—શૈત્યોષ્ણેચ્છા ક્ક રોગ રાખ્ધ બુચ્ચો શૈત્યોષ્ણેચ્છા ક્ક: રોગ ૧૧—મો (શૈત્ય અને ઉષ્ણેચ્છા એ બે ક્ક રોગો છૂટા પાડીએ તો એક વીશ નતના ક્ક રોગો થાય, તેથી એ બેનો એક રોગમાં જ સમાવેશ કર્યો છે.) આ રોગમાં, ક્કના પ્રકોપથી, ટાઢા અને ઉના પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. શ્લોક ૧૨૧ થી ૧૨૪ સુધી. ૫૯
દરામૂલાદિ—રાલિપગ્ન્યાદિ ક્વાથ. (શૈત્ય રાખ્ધપર)
શૌક્રજ્વર: રોગ ૨૨ મો—શુચ્ચજ્વર રાખ્ધ બુચ્ચો. શૌક્રોષ: રોગ ૨ બે—આ રોગમાં, નિરન્તર શોક અથવા ચિન્તા રહેવાથી શરીર સ્વકર્ષને ધોળું ફક્ક થઈ નય અને હાથ પગ ગળી નય. ૪૯
શૌક્રાતિસાર: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, પૈસો જવાથી, ખન્ધુ આદિનાં મરણથી અને શોક થવાથી, થોડું ખાઈ શકાય; થોડું ખાવાથી, ધાતુઓનો ક્ષય થાય; શોકથી, આંખમાં આવેલાં આંસુ નાકમાં આવેલું પાણી, ગળામાં આવેલું પાણી તથા દેહનું તેજ, આ સર્વે, એક સાથે શરીરના કોઠાની અન્ધર, પ્રવેશ કરી, જઠરાગ્નિને મન્દ કરી નાંખીને, તેનાં લોહીને તેના સ્થાનક-
૧ કુંકુષ—બાદારકાંકરાના ચૂર્ણ. એ મધાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
માંથી ચલાયમાન કરે છે. એ રીતે રાત્રી ચણેડીના સરખાં ઝાડાવાળું વા ઝાડા વગરનું ગન્ધ વગરનું વા ગન્ધવાળું ચલાયમાન થયેલું લોહી, ગુદાદ્વાર, બહાર પડે. ... ૪૭	૪૭

શોણિતાર્ભ: રોગ ૧૩ મો —અધિમાંસ નેત્ર

શુક્લગતારોગ શબ્દ જ્યો. ...	૬૩
----------------------------	----

શોણિતાર્ભ વર્ત્તરોગ: રોગ ૪થો.—લોહિત વર્ત્તરોગ શબ્દ જ્યો. ...	૬૨
--	----

શોથ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ઝાડા ઉલટીના ઔષધો ખાય; અપવાસ કરે; જ્વરાદિ આવી નય; એ સર્વ કારણોથી બળ વગરનો તથા કુખળો થઈ ગયેલો રોગી, ખારા, ખાટા, તીખા, ઉના અને ભારે પદાર્થો, દહીં, કાચું અન્ન, માટી અતિ શાક, દૂધ માછલાં આદિનું વિરુદ્ધ ભોજન, કૃત્રિમ વિષ, બગડેલું અન્ન, એ સર્વ પદાર્થોમાંનો દોષપણ પદાર્થ ખાય; અર્શ રોગ થયા હોય; કસરત ન કરતો હોય; જીવાળ લેવાની જરૂરીઆત છતાં જીવાળ ન લે; હૃદયાદિ મર્મ-સ્થાનોમાં વાતાદિ દોષોને લીધે રોગ થાય; આમ થઈ આવે; ગર્ભ પડી નય; શરીરની શુદ્ધિ કરવામાં ઉલટી દ્વારા ખોટા પ્રયોગો અજમાવે; એ સર્વ કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ, દોષ પામેલા રક્ત, પિત્ત અને કંકને બહારની નસોમાં આણીને પછી તેઓને ત્યાં અટકાવી રાખે; એ રીતે વાતાદિ દોષોની ગતિ રુન્ધાઈ નય ત્યારે તે વાતાદિ દોષો, ચામડી તથા માંસનો આશ્રય કરીને કંઠણ અને ઉંચો એવો સોળે ઉત્પન્ન કરે; આ સોળજ્યો, ધણું કરીને “સન્નિપાતાત્મક” કહેવાય; આ પ્રમાણે થનાથી શરીર ભારે થઈ નય; ચિત્ત અસ્વસ્થ થઈ નય; સોળે, ઉંચો ચઢી આવે; શરીરમાં થયેલા સોળમાં બળત્રા થાય; શરીરમાંની નસો ઝીણી થઈ નય; ફેંવાંડાં ઉભાં ને ઉભાં જ રહે; અને શરીરનો વર્ણ ફરી નય. ૫૩

અજમોહાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
અજમોહાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અશ્વત્થાદિ શૂત. ...	૯૬

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉશ્નરાસવ. ...	૧૬૮
કાસીસાદિ ધૂત. ...	૧૪૯
કુટબવલેહ. ...	૧૪૧
કૈશોર ગુગુલ. ...	૧૩૩

શોથ કર્ણરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, વાતાદિ દોષો, કોપાયમાન થઈને, કાનની અન્દર સોળે ઉત્પન્ન કરે. આનાં બીજ લક્ષણો શોથ રોગ પ્રમાણે જાણવાં. ... ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વાંગ શોથ “ ”
શોધન:—

આર—પીતળની ભસ્મ ^૧ ...	૧૮૪
કાસીસાદિ ધૂત. ...	૧૪૯
શોધિની:—	
આર—પીતળની ભસ્મ ...	૧૮૪
કાસીસાદિ ધૂત. ...	૧૪૯

શોક્ સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, લોહીની સાથે ત્રિદોષના પ્રકોપથી, ડોળાની અન્દર મોટા સોળે થઈ આવીને પછી ડોળો પાકી પડે; ડોળાની અન્દર આગ થાય; ડોળામાંનો બધો ધોળો ભાગ, ઉત્પરનાં પાકેલાં ફલના સરખો થઈ નય; ઉઠું અથવા ટાંડું સ્વચ્છ અથવા મેલું કે પાતળું અથવા જાડું પાણી વારંવાર આંખમાંથી જળ્યા કરે. ... ૬૪

શોષ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, રસાદિ સાતે ધાતુઓનું શોષણ થઈને શરીર સ્વચ્છ નય. ૪૯	
અભયાદિ શૂત. ...	૮૨
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ...	૧૧૨
કુખાણકવલેહ. ...	૧૩૯

શ્મશ્રુણિ કેશોત્પાદક: મૂંછે વાળ લાવનાર અને ડાહીએ વાળ લાવનાર.

ચટ્ટીમધુ તૈલ. ...	૧૬૦
-------------------	-----

શ્મશ્રુપ્રપાતન: ડાહી અને મૂંછના વાળ ખરી પડવા.

^૧ આર—પીતળની ભસ્મના ગુણ. એ મધાળામાં આ એસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
બૃહલ્લ નરય. ૧ ... ૨૯૯
શ્યાવતા વાતઃ રોગ પપ મો-આ રોગમાં,
વાતપ્રકોપથી આખું શરીર, કપિશવર્ણ-સાધા-
રણ કાર્ણુ થઇ નય છે... ૫૮

શ્યાવદન્તન્તરોગઃ રોગ ૮ મો-આ રોગમાં,
રક્તપિત્તના વા રક્તપિત્તવાતના પ્રકોપથી, બધા
દાંતા બળી જઇને આશમાની વા કાળા રંગના
થઇ નય છે. ... ૬૦

ધરિમેદાદિ તૈલ ... ૧૬૧

શ્યાવવર્ત્તમ વર્ત્તરોગઃ રોગ ૨૧ મો-આ
રોગમાં, રક્તની સાથે ત્રિદોષના પ્રકોપથી,
આંખોની પાંપણો, અન્દર તથા બહાર કાળી થઇ
નય, સ્ત્રુ નય અને લીની પાણુ જણાય તથા
તે પાંપણોમાં ઠણકો મારે. ... ૬૨

શ્રમજ્વરઃ રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, કોઇ
પણ કામને લીધે ધણી પરિશ્રમ કરવાથી, તાવ
આવી જઇ, વાયુ કોપાયમાન થઇ, લોહીને દોષ-
વાળું કરીને રોગો ઉત્પન્ન કરે, સોજો ઉત્પન્ન કરે;
શરીરનો રંગ બદલાઈ નય; અને શરીરે પીડા
પણ થાય... ૪૬

શિલ્પવર્ત્તમ વર્ત્તરોગઃ રોગ ૧૨ મો-આ
રોગમાં, આંખની અન્દર ખરજ આવે; આંખ
રાત્રી થઇ નય; થોડી થોડી વેદના થાય; આંખોની
પાંપણો, એકદમ સાથે સ્ત્રુ જઇને પછી માંહો-
માંહી ચોટી નય. ... ૬૨

શ્લીપદ રોગઃ રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
શરીરમાંના કફ પ્રાધાન્ય દોષો, પ્રકોપ પામી,
સાથળ અને પેડુની સન્ધિના સ્થાનેથી નીચે પગના
તરફ ઉતરી, માંસ તથા લેહી સ થે મળી જઇને
કેટલેક કાળે ધીમે ધીમે પગ પર ઘાટો સોજો ઉત્પન્ન
કરે છે તેથી તાવ પણ આવી નય છે. વળી
હાથ, કાન, નંત્ર, શિશ્ન હોઠ અને નાક એ સર્વે
સ્થલોએ પણ આ સોજો થાય છે, એમ કેટલાકો
માને છે. ધણું પાણી ભરાઇ રહેવું હોય એવા

૧ કયા કયા રોગોપર બૃહલ્લ નરય આપવું?

વિષય પૃષ્ઠ
અને સર્વે ઋતુમાં ઠણકા એવા દેશમાં આ રોગ
બહુ જ ઉત્પન્ન થાય છે... ૫૪

શ્લેષ્મન્ન યોનિ રોગઃ રોગ ૩ નો-આ
રોગમાં, દહીં આદિ પદાર્થો ખાવાથી, કોપાય-
માન થયેલો કફ યોનિમાં દાખલ થઇને રહે છે,
તેથી ખરજ આવ્યા કરે; છોતા છોતા સરખો થઇ
નય; શીતળ જણાય; વેદના ન થાય અને છોતા
છોતા-સરખો શીતળ અટકાવ વહેવા માણે. ૬૫

શ્લેષ્માભિષ્યન્દઃ રોગ ૩ નો- (કફાભિષ્યન્દ
નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિષ્યન્દ શબ્દ જુઓ) ૬૩

શ્લેષ્મિક ઓષ્ઠ રોગઃ રોગ ૩ નો-આ રોગ
માં, કફપ્રકોપથી, ચામડીના રંગના સરખો ફેડ
લીઓ હોઠના પર થઇ આવે ત્યારે જરાતરા દુઃખે
એવો, ચીકણો, ટાઢો ને જડ હોઇ થઇ નય છે ૬૦

શ્લેષ્મિક ધ્યાનીકન્દ રોગઃ રોગ ૩ નો-આ
રોગમાં અળસીના કૂલનાં સરખી આસમાની
રંગની તથા ખરજ આવ્યા કરે એવી ગાણક,
યોનિની અન્દર થાય છે. ... ૬૫

શ્વગ્રહ બાલગ્રહઃ રોગ ૩ નો-આ રોગમાં,
આ ગ્રહથી પીડાયણું બાલક, કફથી ભરાઈ નય;
શરીર પરનાં ઢંવાડાં ઉમાં થઇ નય; પરસેવો
વળવા માણે; આંખો વિંચાયલી રહે; બહાર
ની કોર કમાનની માફક વાકી વળી નય; દાંત
ની અણીની વચમાં જીભ આવી નય; ગળાંની
અન્દર ધુરધુર ધુરધુર શબ્દ થાય; ઉભું થઇને
હડી ક ઢે; શરીર વજાના સરખું વાસ મારે
અને કુતરાની પેટે અતિ રુવે. ... ૬૬

૨ નયથુઃ-(શીથ શબ્દ જુઓ.)

શ્વપ્સઃ રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, જે સમય
વાયુ, કફયુક્ત થઇને પ્રાણ, અન્ન અને ઉકક,
એ સર્વને વહેવાની ઓતસોના માર્ગને બન્ધ
કરીને ચારે કોર ફરવા માણે ત્યારે શ્વાસ રોગ
ઉત્પન્ન થઇને હૃદયમાં પીડા થાય થુળો નીકળે;
પેટ ચઢી આવે; પેટ ખેંચાય; મોઢું ફીકું તથા
બદસ્વાદ થઇ નય; અન્ન જડબાનાં હાડકાંઓ
માં સોઇ ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય. ૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ
અગસ્ત્યહરીતકયાવલેહ. ...	૧૪૦
અભયાદિ રાત. ...	૮૨
આર્દ્રક સ્વરસ. ...	૭૨
કણ્ટકાયવલેહ. ...	૧૩૭
કટ્ફલાદિ કવાથ. ...	૮૩
,, ચૂર્ણ. ...	૧૧૪
,, ,, પાઠાન્તર. ...	૧૧૪
,, ,, ...	૧૧૪
કૃષ્ણાણ્ડકાવલેહ ...	૧૩૯
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ. (શિશુ શ્વાસપર) ...	૧૧૧
કૈરાતા દે કંપાય. ...	૮૩
ખદિરાચિષ્ઠ. ...	૧૭૨
ગુરાદિ ગુટિકા. ...	૧૨૮

શ્વપાસનિરાધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, અત્યન્ત પરિશ્રમ કરવાથી, હાફી જ વાને લીધે શ્વાસોચ્છવાસ અટકાવ્યાથી હૃદ્રોગ મૂર્ચ્છા વા ગુદમરોગ થાય છે. ... ૫૨

શિવત્ર કુષ્ઠ: રોગ ૧૮ મો-આ રોગમાં, કોઠ નીકળવાનાં જે જે કારણો કલ્યાં, તે જ કારણોથી આ ધોળો કોઠ પાળુ ઉત્પન્ન થાય; આમાં પડે આદિ વહે નહિ; જે આ કોઠ વાયુથી થયો હોય તો, રાતા રંગનો અને રક્ષ હોય; જે આ કોઠ પિત્તથી થયો હોય તો રાતા કમળની પાંખડી સરખો રાતો થાય, તેમાં દાહ થાય અને તે જગ્યાપરનાં રૂંવાડાં ખરી જાય; જે આ કોઠ કફથી થયો હોય તો, ધોળો, નડો, જડ, અને ખરજ આવે એવાં લક્ષણોવાળો જણાય. વળી આ કોઠવાળાનાં શરીરની ચામડી બળીને તે જગોએ એકાદું પ્રણ થાય; તે પ્રણપર બરોબર ઔષધોપચાર ન કરવાથી ભરાઈ આવે; ભરાયાં પછી તેનાપર ધોળું પડ બધાય અને પછી તે જગોએ રૂંવાડાં ન ઉગતાં ધોળો કોઠ નીકળે. આ પર કોઠનાં ઔષધો કરવાં. ... ૫૬

ઉદ્યાદિત્વ રસમાંનો નીલ્યાદિ કલ્ક લેપ. ૨૩૯
કાસીસ-હીરાકસી. ^૧ ... ૧૯૭

૧ કાસીસ-હીરાકસીના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ગુંબદિ ચૂર્ણ. ...	૨૪૦
ચણીડી ઉપવિષ. ...	૨૧૭
તાલકાદિ બીજો લેપ. ...	૩૨૧
તોરી ફટકી. ...	૧૯૭
મરિચાદિ તૈલ (ચિત્રકુષ્ઠ) ...	૧૫૯
બાકુચ્યાદિ લેપ. ...	૩૨૧
રોગહર રસ. ...	૨૪૫
વાયર્યાદિ લેપ. ...	૩૨૧
શિલાદિ ચૂર્ણ. ...	૨૪૦
સુવર્ણપુષ્પાદિ લેપ. ...	૩૨૧

શ્વેતકુષ્ઠ:-કિલાસક કુષ્ઠ શાખ જ્યો.

શ્વેતપ્રદર: રોગ ૧ લો-સોમ રોગ શાખ જ્યો ચાલુ નવમ્બર ૪૨૬ નો ... ૫૩

શ્વેતવ્રતતા કફરોગ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં, કફપ્રકોપથી છાસના સરખો ધોળો પેશાબ આવે છે. ... ૫૯

શ્વેતવિટ્કવ કફરોગ: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, કફના પ્રકોપથી ધોળો ઝાડો આવે છે. ૫૯

શ્વેત સશ્વ પ્રદર.

દાર્યાદિ કવાથ. ... ૯૧

શ્વેતાંગવર્ણતા કફરોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં, કફ પ્રકોપ પામી, શરીરની ચામડીની અન્દર પ્રવેશ કરીને ધોળું પુણી સરખું શરીર કરી દે. ... ૫૯

શ્વેતાવલોકન કફરોગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, કફના પ્રકોપથી, આંખે સર્વે પદાર્થો ધોળાં દેખાય છે. ... ૫૯

ષંટપુસ્તવ દોષ રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, જે પુરુષ પોતે ચત્તો સ્વધને પછી સ્ત્રીની પાસે મૈથુન કરાવે; તેનાથી ગર્ભ રહીને પછી સ્ત્રીના સરખા ચાળા પાડતો તથા સ્ત્રીના સરખા આકારનો પુરુષ ઉત્પન્ન થાય; આ પુરુષને વીર્ય હોતું નથી બાકી અવયવો તો બધા હોય છે, અથવા ઉપર પ્રમાણે જે પુરુષ પોતે ચત્તો સ્વધને પછી સ્ત્રીની પાસે મૈથુન કરાવે, તેનાથી ગર્ભ રહીને પછી પુરુષના સરખા ચાળા પાડતો તથા

વિષય પૃષ્ઠ
પુરુષના સરખા આકારની સ્ત્રી ઉત્પન્ન થાય.
આ છોકરીને રેત હોતું નથી બાકી અવયવો
તો બધા હોય છે. ... ૬૪

પણિઠતા યોનિરોગ: રોગ ૯ મો—આ રોગ-
માં, બીજકોષથી અટકાવ ન આવે; રતન ન
થાય; મૈથુન વખતે ખડખડાણી યોનિ લાગે અને
પુરુષ ભોગવવાપર અપ્રીતિ થાય. ૬૫

પણ્ડીયોનિરોગ:—પણિઠતા યોનિરોગ શબ્દ
જ્વઓ. ... ૬૫

સંકેચ વાત: રોગ ૩૯ મો—આ રોગમાં,
વાત પ્રકોપને લીધે કોઈ પણ રોગ થવાથી,
આખું અંગ ઝલાઈ જાય અર્થાત્ શરીરમાંની
સર્વ શિરાઓ સંકેચાઈ જાય. ... ૫૮

સંગ્રહણી: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, અતિ-
સાર નામે ઝાડાનો રોગ મટી ગયા પછી, જ્યાં
સ્વધી મન્દ જઠરાગ્નિ રાજ, ત્યાંસ્વધી અપચ્ચ ખા-
વામાં આવે તો પાછો જઠરાગ્નિ કોષવાળો થઈને
ગ્રહણીને પણ કોષવાળો કરે. “અપિ શબ્દના અર્થ-
પરથી.” અતિસાર ન થયો હોય તો પણ પોતાનાં
કારણથી ગ્રહણી થાય છે. આ ગ્રહણી, શરીરમાં
રહેલી અગ્નિધરા નામે કલાના નામથી પણ પ્ર-
સિદ્ધ છે. ચરક:—અન્નનું ગ્રહણ, અગ્નિને રહેવાનું
સ્થાન કરે, તેથી જ તે, ગ્રહણી અગ્નિધરા કલા
કહેવાય. એ ગ્રહણી, અપક્વ અન્નને ધારણ કરી
ને પક્વ થયેલાં અન્નને નીચે કાઢે છે. સુશ્રુત:—
આ ગ્રહણી, આમાશય અને પક્વાશયની વચ-
માં રહેલી પિત્તધરા નામે કલાના નામથી પણ
પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રહણીનું બલ, અગ્નિ હોવાથી
અગ્નિ, પણ ગ્રહણી કહેવાય, તેથી અગ્નિ કોષ-
વાળો થાય તો ગ્રહણી પણ કોષવાળો થાય; તેમ
ત્રિકોષના દૂષિત થવાથી કોષવાળી થયેલી ગ્રહણી,
ખાધેલા અન્નાદિકને ધણીકવાર કાચાં બહાર
કાઢતી વખતે વા પાકાં બહાર કાઢતી વખતે પેડું
ની અન્દર વીણે આવે; એ બહાર નીકળેલું અ-
ન્નાદિક ખરાબ વાસ માટે; વળી વાત પ્રકોપથી
અન્નાદિક વારંવાર અન્નાઈને બહાર નીકળે તેમ-

વિષય પૃષ્ઠ
જાપતપ્રકોપથી અન્નાદિક વારંવાર પાતળું થઈને
બહાર નીકળે. ... ૪૭
અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ. ... ૧૪૦
અગ્નિણુ (ઉપવિષ).^૧ ... ૨૧૮
આત્રાહ ચવાચુ ... ૯૭
કપિત્થાષ્ઠક ચૂર્ણ. ... ૧૧૬
કાંકાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧
કુટન્નવલેહ. ... ૧૪૧
સંધન દંઢ કેશકૃત:—ધાટા અને દંઢ કેશ કરનાર.
ચષ્ઠ્યાદિ લેપ. ... ૩૧૯

સતત જ્વર: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં,
રોગથી મુક્ત થયા પછી અપચ્ચ ખાવાને લીધે,
રોગીના શરીરમાં રહી ગયેલા પહેલાંના થોડાક
કોષના કોષાયમાન થવાથી, કેશ કલાદિના
બલને લીધે, રસાદિક ધાતુઓના વૃદ્ધિ પામ-
વાથી, હુન્મેશને વખતે દિવસના એક વખત
અને રાત્રિના એક વખત મળીને, આખા દિવ-
સની અન્દર, બે વાર તાવ ચઢી આવે; અને
બાકીનાં બીજાં બધાં લક્ષણો સન્નિપાતજ્વર
પ્રમાણે થવા માણે. ... ૪૬

સન્તતજ્વર: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, ઘણું
કરીને વાતાદિ કોષો, રસ ધાતુની સાથે મળીને
આખા દિવસ શરીરની અન્દર તાવને રાખે;
અને બાકીનાં બીજાં બધાં લક્ષણો સન્નિપાત-
જ્વર પ્રમાણે થવા માણે. કેટલાક વૈદ્યાચાર્યોનો
સિદ્ધાન્ત:—આ તાવ, ત્રિકોષમાંથી ઉત્પન્ન થઈ,
વાતકોષનું જોર હોય તો, સાત દિવસ પર્યન્ત
અણુઉતાર શરીરમાં ભર્યો રહે; પિત્તકોષનું જોર
હોય તો, બાર દિવસ પર્યન્ત અણુઉતાર શરી-
રમાં ભર્યો રહે બીજા વૈદ્યાચાર્યોનો સિદ્ધાન્ત:—
આ તાવ, ત્રિકોષમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, વાતકોષનું
જોર હોય તો, ચૌદ દિવસ પર્યન્ત અણુઉતાર
શરીરમાં ભર્યો રહે; પિત્તકોષનું જોર હોય તો,
અઠાર દિવસ પર્યન્ત અણુઉતાર શરીરમાં ભર્યો

૧ શોધેલ અગ્નિ નામે ઉપવિષના ગુણ. એ
મથાળામાં આ એસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
રહે અને કંદ્રદોષનું નેર હોય તો, બાવીશ દિવસ
પર્યન્ત અણુઉતાર શરીરમાં ભર્યો રહે. એ પ્રમાણે
કહેલા દિવસોમાં દોષો પાકી જઇને અને પર-
સેવો વંળીને ધીમે ધીમે તાવ ઉતરી નય છે
પણ ને ધાતુ પાકી નય તો ઉપર કહેલી મુદ્દ-
તની અન્દર જ રોગી મરી નય છે. ૪૬

સંધોત્રણુ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, બૃદ્ધી
બૃદ્ધી નતના ધારવાળાં અને બૃદ્ધા બૃદ્ધા પ્રકા-
રના મુખવાળાં શસ્ત્રો, શરીરના બૃદ્ધા બૃદ્ધા
ભાગોમાં વાગવાથી બૃદ્ધી બૃદ્ધી નતના આકા-
રનાં પ્રણો પડે—થાય. ... ૫૫
ગાંગેરકીમૂલ સ્વરસ. ... ૭૩
સંન્ધિપીડા:—શરીરના સાન્ધ્યાઓમાં જે
વેદના થાય છે, તે.

અજમોદાદિ ગુટિકા ... ૧૨૨

„ ચૂર્ણ. ... ૧૨૧

સંન્ધિભંગ અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૮ મો—
આ રોગમાં, સાન્ધ્યાનાં હાડકાંઓ, ચીરાઈ
અથવા મરડાઈને જે ભાગમાંથી છૂટાં થઈ નય;
તે હાડકાંઓને, લાઝ્યાં ટૂંકાં કરે અથવા ન
હુલાવે તો પણ ઘણાં ક્ર:ખ્યા કરે; અને જરા
જેટલો સ્પર્શ પણ સહન ન થાય. ૫૫

અસ્થિભંગભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

સંન્ધિવાત:—આમવાત શબ્દ બૃદ્ધો.

સન્નિપાત:—વાતાદિ ત્રણે દોષોનું જે પ્રકોપ
પામવું, તે. (ત્રિદોષ શબ્દ બૃદ્ધો).

સન્નિપાત કાચ નેત્રરોગાન્તર્ગત કાચરોગ:
રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, ત્રિદોષનાં પ્રકોપથી,
દષ્ટિની અન્દર નતનતના રંગો દેખાય. ૬૩

સન્નિપાત ગુલ્મ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં
મોટી પીડા કરનારી; દાહને લીધે બળું બળું
થનારી; પત્થરના સરખી કંઠણ; ઉપર ચઢી
આવેલી; અહારથી ખુલ્લી દેખાનારી; જલદી
પાકનારી; ભયંકર; મનને ભ્રમિત કરનારી;
શરીરને હાડકાંઓના માળા સરખું કરીને વિચિત્ર
રંગનું બનાવી દેનારી, જઠરાગ્નિને મન્દ કરનારી

વિષય પૃષ્ઠ
અને બળને ઓછું કરનારી ગાણક થઈ આવે.
આ ગાણક અસાધ્ય છે. ... ૫૨
કાંકાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧

સન્નિપાત છર્દિ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં,
શરીરમાંથી શ્વળનીકળે; અન્નાશયમાં અન્ન પાકે
નહિ; ખાવાપર અરુચિ થાય; દાહ થતા માણડે;
તરશ લાગ્યા કરે; સ્વાસ ચઢી આવે; મોહ થાય;
અને ખારી, ખાટી, કાળી, ઘાટી, જરાક ઉત્તી,
તથા રાતી ઉલટી પણ થાય છે. ... ૫૦

આમ્રજટાપુટપાક. (સર્વ દોષ સમુદ્ભવા) ૭૬

આમ્રપક્વ „ (,) ... „

એલાદિ ચૂર્ણ ... ૧૨૪

ગુરુચિ ક્વાથ. ... ૮૮

સન્નિપાતજ કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૪ થો—આ
રોગમાં, ત્રિદોષના પ્રકોપથી, કાનની તળે કાનના
મૂળમાં ગાણક થઈ આવે અને બાકીનાં બીજાં
બધાં લક્ષણો ત્રણે દોષોના સરખાં જણાય. ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

સન્નિપાતજ કર્ણરોગ: રોગ ૫ મો—આ
રોગમાં, ત્રિદોષના પ્રકોપથી કાનની અન્દર શ્વળ
નીકળવા માણડીને પછી સોળે થઈ આવે; તેની
અન્દર તીવ્ર વેદના થાય; તાવ આવી નય;
કાનની અન્દર કોઈ વખતે ઉષ્ણતાની અને કોઈ
વખતે શીતતાની ઇચ્છા થાય; કાન જરા થઈ
નય તથા તે સોળે પાક્યા પછી, ઘોળું કાળું,
રાતું અને ધાતું પરુ વહે. ... ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

સન્નિપાતજ્વર: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
ક્ષણની અન્દર શરીરને વિષે દાહ થાય; ક્ષણમાં
શરીર ઠંડુડુગાર થઈ નય; હાડકાંઓમાં પીડા
થાય; શરીરના સાન્ધ્યાઓમાં પીડા થાય; માથા-
માં પીડા થાય; આંખ ડોળાઈ જઈને ચૂથા કરે;
આંખમાં ચીપડા આવ્યા કરે; આંખ રાતી થઈ
નય; આંખ ફાટી ને ફાટી જ રહે; કાનમાં ગણ-
ગણાટ સાથે પીડા થાય; જવના કુશકા ખાવાથી
ગળું જેવું રુન્ધાઈ; નય; તેવું ગળું રુન્ધાય;

વિષય પૃષ્ઠ
શરીરની અન્દર તન્દ્રારહે; મૂઝછાં આવીનય;
ખક્યા કરે; ઉધરસ આવે; શ્વાસ ચઢી આવે;
અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; ભ્રમ થાય; જીભ
ખળી ગયા સરખી કાળી દેખાય; ગાયની જીભના
સરખી ખડખડી જીભ લાગે શરીરના અવયવો
ઢીલા થઈ જાય; કફમિશ્રિત રક્તપિત્તવાળું થુંક
થુંક્યા કરે; માથું ભમે તરશ લાગ્યા કરે; નિદ્રા
ન આવે; હૃદયની અન્દર પીડા થયા કરે; ઘણી
વારે પરસેવો વળે, તે પછુ જરાતરા જ વળે;
ઘણી વારે ઝાડો પેશાખ આવે, તે પછુ જરા-
તરા જ આવે; શરીરના અવયવો થોડાક ગળે;
ગળાંની અન્દર ખરડ ખરડ અવાજ થયા કરે;
ધાધરના સરખાં ગોળાકારનાં કાળાં અને રાતાં
ચાઠાં પડે; ગળું બેશી જાય; ગળામાંથી ધીમેથી
શબ્દ બોલી શકાય; શરીરમાંની, લોહી વેહે-
નારી નાડીઓ ફૂલી જાય; ગળું, મોઢું અને નાક,
એ ત્રણે ઠેકાણે, અન્દરના ભાગમાં ફેડલાઓ
થઈને પછી તે ફેડલાઓ ઉપસી આવે; પેટ ચઢી
આવે; વાતાદિ દોષો ધણે કાળે પાકે અને આના
ખીબ તેર ભેદો અન્ય ગ્રન્થોમાં આપ્યા છે. ૪૬

અભયાદિ શૃત. ... ૮૨

કૈરાતાદિ કષાય. ... ૮૩

હૃદ્રાદિ કષાય ... ૮૧

સન્નિપાતજ સંગ્રહણી: રોગ ૪ થો-આ
રોગમાં, ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે. ૪૭

સન્નિપાતજ સ્તનરોગ: રોગ ૪ થો-આ
રોગમાં, ત્રિદોષપ્રકોપથી ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણો
સ્તનની અન્દર જણાય છે. ... ૬૫

સન્નિપાતભયોનિરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગ-
માં, ત્રિદોષનાં મિશ્ર થયેલાં લક્ષણો જણાય. ૬૫

સન્નિપાતતિમિર: રોગ ૬ થો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષના પ્રકોપને લીધે એકાએક ત્રિદોષનાં લક્ષ-
ણો મિશ્ર થઈ જવાથી દૃષ્ટિએ ચોખ્ખું દેખાય તથા
કોઈ જાડાં એકદમ દૃષ્ટિએ ઝાંખું પછુ દેખાય. ૬૩

સન્નિપાત નાડીમણ: રોગ ૪ થો-ત્રિદોષ નાડી
મણ શબ્દ બુઝ્યો. ... ૫૫

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિપાત નાડી મણ:—ત્રિદોષ નાડી મણ
શબ્દ બુઝ્યો.

સન્નિપાતનાડીમણ કન્તમલ રોગ: રોગ ૧૨
મો-આ રોગમાં, દાન્તના પેઢામાં થયેલો રોગ,
મટી શકે એવો હોવા છતાં, ઔષધોપચાર ન
કરવાને લીધે, તે જગ્યાપરના વિકાર, ખહાર ન
નીકળી શકવાથી તે જગ્યાએ ત્રીણું મણ થઈ આવે
અને ખીબનં સર્વ લક્ષણો, ત્રણે દોષોનાં મિશ્ર
લક્ષણો સરખાં જણાય. ... ૬૦

સન્નિપાતપરિણામ શુભ: રોગ ૮ મો-આ રોગ
માં, ત્રિદોષનાં મિશ્ર થયેલાં લક્ષણો જણાય છે. ૫૧

સન્નિપાતપાણ્ડુ: રોગ ૪ થો-ત્રિદોષ પાણ્ડુ
શબ્દ બુઝ્યો. ... ૪૮

સન્નિપાતપ્રતિશય નાસારોગ: રોગ ૫ મો-
આ રોગમાં વારંવાર સળખમ થઈ આવીને પછી
તે, પાછીને અથવા પાક્યા વગર, એકદમ મટી
ગયા સરખો જણાય; અને પાછો થઈ આવે
ત્યારે તેની અન્દર ત્રિદોષનાં લક્ષણો જણાય. ૬૧

સન્નિપાત રક્તપ્રદર: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષના પ્રકોપથી મધ, ઘી, હરતાલ અને હાડ-
કામાંનો સ્નેહ, એ ચારે પદાર્થના રંગના સરખું
કર્ગન્ધીવાળું લોહી યોનીમાંથી વેહેવા માણે. ૬૪

સન્નિપાત મસૂરિકા: રોગ ૭ મો-આ રોગ
માં, પગવાના સરખા ચપટા, ફેલાયલા, મધ્ય
ભાગમાં ઉણા, એક ખીબને અડીને અત્યન્ત
સેગભેળ થયેલા, અતિ ઠણકો મારનારા, અને
ધણે દિવસે પાકનારા આસમાની રંગના ફેડ-
લાઓ થાય છે. તે ફેડલાઓ પાક્યા પછી તેની
અન્દરથી કર્ગન્ધીવાળી રસી વહે છે. ૫૭

સન્નિપાત મુખપાક મુખાન્ત: સમ્ભવ રોગ:
રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, મોઢાંની અન્દર લોહી
ની સાથે ત્રિદોષના પ્રકોપ પામવાથી, સર્વ દોષો-
નાં લક્ષણોવાળાં મણ થાય છે. ... ૬૧

સન્નિપાત મૃતકૂલ: રોગ ૪ થો-આ રોગ-
માં, ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં હોય છે.
આ રોગ અતિ કષ્ટસાધ્ય છે. ... ૫૩

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિપાત મૂર્ચ્છા: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાય છે. અ
પરમાર રોગની પેઠે ભાન વગરનો થઇને પડી
જાય છે પરંતુ તે વખતે મોઢામાંથી ફીણ નીક-
ળવાં, ઠાન્તળી દોઢ વળી જવી; આખું તારવી
જવી વગેરે અપરમારનાં ખીજનં લક્ષણો આ
રોગમાં હોતાં નથી. ... ૫૦

સન્નિપાત રક્તવ્રણ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગ-
માં, રક્ત સાથે ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણોવાળું
વ્રણ થઈ આવે. ... ૫૫

સન્નિપાત વિસર્પ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષના લક્ષણો, મિશ્ર થયેલાં જણાય છે. ૫૭

સન્નિપાત વિરક્ષેટક: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં
મધ્ય ભાગની અન્દર ઉણડા, ફરતા ઉંચા, કઠણ
અને જરાતરા પાકનારા ફોડલાઓ થાય; શરી
રની અન્દર દાહ થાય; શરીર રાત્રું ચોળ થઈ
જાય; તરશ લાગ્યા કરે; શરીરનું ભાન ન રહે;
ઉલટી થયા કરે; આંખે તમસ આવી જઈને બેશુદ્ધ
થઈ જાય; ઠણકા માર્યા કરે; લવારો કરે; તાવ
આવી જાય; શરીર ધૂળ અને સુસ્તિ રહે; ૫૭

સન્નિપાતવ્રણ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણોવાળું વ્રણ થઈ આવે છે. ૫૫

સન્નિપાત શિરોરોગ: રોગ ૬ ઠો—આ રોગ
માં, ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે ૬૨

સન્નિપાત થળ:—આ રોગમાં, ત્રિદોષનાં
લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાય છે. આ રોગ
દુ:સાધ્ય છે. ... ૫૧

સન્નિપાત સ્વરભેદ: રોગ ૫ મો—આ રોગ-
માં ત્રિદોષના લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાય છે.
આ રોગ અસાધ્ય છે. ... ૫૦

સન્નિપાત હૃદ્રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગની
અન્દર વાતાદિ ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જણાય છે પર

સન્નિપાત ક્ષય: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણો સમાન રીતે મિશ્ર થયેલાં
હોય છે. ... ૪૯

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિપાતાતિસાર:—ત્રિદોષાતિસાર ૧૫૬
બુઝ્યા ... ૪૭

સન્નિપાતાધિક વાતરક્ત: રોગ ૪ થો—આ
રોગમાં ત્રિદોષનાં મિશ્ર થયેલાં લક્ષણો જ-
ણાય છે. ... ૫૮
કંશોર ગુગુલ ... ૧૩૩

સન્નિપાતાપરમાર: રોગ ૪ થો—આ અપ-
રમારમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો સાથે જણાય છે ૫૧

સન્નિપાતામવાત: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં ચિહ્નો થવાની સાથે શરીરે સોજો પણ
થઈ આવે છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય છે. ૫૧

સન્નિપાતારોચક: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
ત્રિદોષ પ્રકોપવાળું મુખ થવાથી, અન્ન ખાવાપર
અરુચિ થાય છે. ... ૫૦

સન્નિપાતાર્શ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણવાં. ૪૮

સાન્નિપાતિક ઓષ્ઠાંગ: રોગ ૪ થો—આ રોગ
માં, ત્રિદોષ પ્રકોપથી, હોઠના પર અનેક ભતના
રંગની, ફોડલીઓ થઈ આવીને પછી કોઈ વખતે
કાળો, કોઈ વખતે પીળો અને કોઈ વખતે ઘોળો
હોઈ થઈ આવે. ... ૬૦

સન્નિપાતોદર: રોગ ૪ થો—ત્રિદોષોદર ૧૫૬
બુઝ્યા. ... ૫૨

સન્નિપાતોન્માદ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
સર્વ દોષોનાં સમ્પૂર્ણ કારણોને લીધે ધણો ભય-
કર જણાય છે. ... ૫૧

બ્રાહ્મી સ્વરસ. ... ૭૩

કુમાણડ. ... "

પદ્મ-આ ... "

શંખિની ... "

સન્નિપાતોપદંશ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણોવાળો સોજો થઈ આવીને પછી,
તે સોજો, વૃષણપર પણ થઈ આવે ત્યારે તીવ્ર
વેદના થવા માણડે; જલદી પાકી જઈને ફૂટે;
તેની અન્દર જીવડા પડે; શિશનપરનું માંસ સડી
જાય; અને બુદ્ધી બુદ્ધી તરેહનું પરુ સંભ્યા કરે. ૫૬

વિષય **પૃષ્ઠ**
 સન્નિરુદ્ધ ગુહ કુદ્રૈયોગ: રોગ ૨૨ મો-આ
 રોગમાં, ઝાડાપેશાખના વેગને પરાણે રોગી રાખ-
 વાથી, ગુદાની અન્દર રુધાઈ રહેલો વાયુ, ગુદાના
 દ્વારને રુન્ધી કે ત્યારે ગુદા દ્વાર સ્પર્શ થઈ જાય,
 તેથી માણડ માણડ ઝાડો ઉતરી શકે. આ રોગ
 ભયંકર કહેવાય છે. ... ૫૬

સન્યાસ રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
 અત્યન્ત બળવાન થઈ પડેલો. કોઈ પણ દોષ,
 વાણી, ફેહુ અને મનનાં સ્વાભાવિક કામોને બન્ધ
 કરી દઈ, હૃદયની અન્દર પ્રવેશ કરી, બલહીન રો-
 ગીને બેશુદ્ધ કરી, લાકડીના જેવે જડ બનાવીને
 પછી રાખની માફક લામ્બો ઢળી પાડે છે. ૪૬

સન્યાસ સન્નિપાતજ્વર ભેદ:-

સપત્નીવિહિત સ્ત્રીદોષરોગ: રોગ ૨ જો-આ
 રોગમાં, એક પુરુષને, જે બે સ્ત્રીઓ પરણેલી
 હોય, તે બે સ્ત્રીઓમાંથી જેના પર, તેના પુરુષની
 અપ્રીતિ હોય, તે સ્ત્રીને, મનમાં ખેદ થવાની
 સાથે કોઈ પણ જાતનો રોગ થઈ આવે છે. ૬૫

સપ્તધાતુગતામવાત: રોગ ૧ લો-સાતે ધાતુ-
 માંનો અમવાત. (આમવાત શબ્દ જુઓ. ૫૧)

સમાગ્નિ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, જઠરાગ્નિ,
 સારી પેટે ખાધેલાં અન્નને સારી રીતે પચાવે છે.

સમ્પ્રદપિટિકા શુક્રરોગ: રોગ ૧૭ મો-આ
 રોગમાં, શિશ્નના પર શુક્રનાં લેપ કરીને પછી
 બન્ને હાથથી શિશ્નને ખૂબ ઝોળે, તેથી વગર
 મોઢાંની એક ફેાડલી થઈ આવે. ... ૫૬

સમ્યગ્દગ્ધ વહ્નિદગ્ધ રોગ: રોગ ૪ થો આ
 રોગમાં, અગ્નિથી શરીર સારી રીતે દાઝી જાય
 ત્યારે ચામડીનો રંગ પાકેલાં તાડફળના સરખો
 થઈ જાય; વા ખજૂતરના સરખો થઈ જાય; શરીર-
 પર તાડફળના સરખા ફરફેાડા પડે તે છતાં ઘણી
 વેદના ન થાય; લોહી ન વહે અને પ્રણુ જલદી
 ભરાવા માણડે ... ૫૫

આકડો (ઉપવિષય)¹ ... ૨૧૬

¹ આકડા નામે ઉપવિષયના ગુણ. એ અથા-
 ગામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય **પૃષ્ઠ**
 કંસ્થ-કંસાની ભસ્મ¹ ... ૧૮૪
 ગન્ધક² ... ૨૧૨
 સ્પરિદ્રેગવિબન્ધક: રોગ ૧ લો નદીના વેગના
 સરખો વિબન્ધક અર્થાત્ અતિસાર રોગ. (અતિ-
 સાર શબ્દ જુઓ.) ... ૪૭
 વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ. ... ૧૧૫
 સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-
 સર્વાતિસાર , , , ,
 સર્વ કુષ્ઠો:-
 કુષ્ઠકુદાર રસ. ... ૨૩૮
 કેશોર ગુગુલુ ... ૧૩૩
 ખદિરાચિદ્ધ ... ૧૭૨
 સર્વગાત શુન્યતા વાત:-સ્તમ્ભવાત શબ્દ
 જુઓ.

સર્વ જગોએ વાળ લાવનાર:-સર્વશ: કેશો-
 ત્પાદક શબ્દ જુઓ.

સર્વ જ્વર:-બધી જાતના તાવો પર નીચેનાં
 ઔષધો વાપરવાં. ... ૪૬

અંગારક તૈલ ... ૧૫૪

આમલાદિ ચૂર્ણ ... ૧૧૦

કણ્ટકાર્યાદિ પાચન શૃત ... ૮૨

કુટબચિદ્ધ ... ૧૭૧

ગુદ્ગચાદિ ગણકવાય. ... ૭૯

સર્વ દષ્ટિરોગ:-

અમૃતાદિ કવાય ... ૮૫

કુમારિકાદિ લેપ ... ૩૫૩

સર્વદોષ:-બધાદોષો(ત્રિદોષ શબ્દ જુઓ.)

સર્વ મધવિકાર:-

ખજૂરશાદિ મન્ય ... ૧૦૩

સર્વ મેહ:-બધી જાતના મેહો-પ્રમેહો પર
 નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં. ... ૫૩

રોગ ૧ થી ૨૦

અમૃતા સ્વરસ ... ૭૧

કુમાર્યાસવ ... ૧૬૮

¹ કંસ્થકંસાની ભસ્મના ગુણ. ૨ શોધેલા
 ગન્ધકના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વ રક્તપ્રદર રોગો:- ...	૬૪
આર્દ્રકુટનવલેહુ ...	૧૪૨
સર્વરોગ:-અધી નતના રોગો પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં.	
અગસ્ત્યહુરીતક્યાવલેહુ ...	૧૪૦
કેશોર ગુગુલુ ...	૧૩૩
સર્વ વાત:-અધી નતના જે વાતો તે.	
અનુવાસન તૈલક્રિયા ...	૨૮૪
„ (સ્નેહ) બસ્તિ ...	૨૮૩
ગોધુરાદિ ગુગુલુ ...	૧૩૫
સર્વ મ્રણુ:-	
કેશોર ગુગુલુ ...	૧૩૩
સર્વશઃ ક્રેશોત્પાદક:-સર્વ જગોએ વાળ લાવનાર	
અધીમધુ તૈલ ...	૧૬૦
સર્વ શ્વરોગ:-	
ગજકંસરી રસ ...	૨૪૩
સર્વ શોથ ભેદ: રોગ ૭ મો-ત્રિદોષ શોથ ભેદ શબ્દ બુઝ્યો. ...	૫૩
સર્વ સંઘ્રહણી ૪૬-૬ પછી.	
પ્રહણીકપાટ રસ ...	૨૪૬
સર્વાર્જણુ:-અધી નતનાં અછળાંપર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં.	
અમ્બિતુડી વટી ...	૨૪૩
અછળાંકુટક રસ ...	૨૪૪
સર્વાતિસાર:-અધી નતના અતિસારો પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં.	
અરલુત્વક પુટપાક ...	૭૫
આર્દ્ર કુટનવલેહુ ...	૧૪૨
કુટજત્વક પુટપાક ...	૭૪
„ „ સ્વરસ ...	૭૨
સર્વાંશઃ	
આર્દ્રકુટનવલેહુ ...	૧૪૨
કુટનવલેહુ. ...	૧૪૧
સર્વાંદર રોગો-અધી નતના ઉદરના રોગો કુમાર્યાસવ. (અથ ઉદર રોગો)	૧૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વાન્માદ:-અધી નતના ઉન્માદો પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં.	
કૃષ્માણુસ્વરસ ...	૭૩
સર્વપિકા પ્રમેહપિટિકા: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, સર્પવના સરખી, ઘોળા રંગની અને સર્પવના કઠના જેવડી ફેડલીઓ થઈ આવે. ૫૩	
સર્વપિકા શ્વરોગ રોગ ૮ મો-આ રોગમાં શ્વકનો-ઝેરી જલજન્તુનો ખરાબ રીતે લેપ કરવાથી, કંફ વાતના પ્રકોપ થવાને લીધે શિશ્નની અન્દર અને બહાર સર્પવના જેવડા અને સર્પવના સરખા ઘોળા કાણુ ફેડલાઓ થઈ આવે છે. ૫૬	
સર્વલું કરણ:-	
કાસીસાદિ ધૃત ...	૧૪૯
સર્વલું શુક્રોગ: રોગ ૨ જે-ક્ષત શુક્રોગ શબ્દ બુઝ્યો. ...	૬૪
સંશોષી:-સંન્યાસજ્વરભેદ:-	
સંસર્ગજ કાચ રોગ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, બને દોષોનાં લક્ષણો એકઠાં થઈ જવાથી, દષ્ટિની અન્દર ભાતભાતના રંગો દેખાય છે ૬૩	
સંસર્ગજ લિંગનાશ રોગ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં બને દોષોનાં લક્ષણો રોગભેજ થઈ જઈને પછી દષ્ટિની અન્દર તરેહુ તરેના રંગો ઉત્પન્ન થાય છે. ...	૬૩
સંસર્ગતિમિર રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, બે દોષોથી તિમિર રોગ થયો હોય તો, એકાએક બને દોષોનાં લક્ષણો, એકક્રમ એકઠાં થઈ જવાથી દષ્ટિએ ચોખ્ખું દેખાય અને કોઈ દહાડો એકક્રમ દષ્ટિએ ઝાંખું પણ દેખાય. ૬૩	
સંસર્ગાંશઃ રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે જ ગુદાની અન્દર દારુણુ ફેરફાર કરનાર; પાણુ રંગના; રાતા રંગના; કાળુ, અને અન્દરના ભાગમાં મુખવાળા કોણાઓ થઈ આવે; તેને લીધે શરીર ક્ષીણુ થઈ જાય; સાદ ક્ષીણુ થઈ જાય; જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય; વીર્ય નાશ પામી જાય; નિરન્તર શિરાઓમાં ઝાડો ભરાઈ જાય; પ્રજા ધોરી થાય; ક્રોધી થઈ	

વિષય પૃષ્ઠ
નય; કૂટેલાં કાંસાના સરખો સાદ થઇ નય, માયું, નેત્ર કાન, નાક, એ સ્થલોમાં રોગ થઇ આવે; છાતીમાં કફ ભરાઈ નય તથા મોઢેથી લાળ અર્ચા કરે. આ અર્શ, માતા પિતાનાં અ-યોગ્યઆહારવિહારથી અને રોગીના પ્રારબ્ધથી, ત્રિદોષના પ્રકોપને લીધે ગુનાની ત્રિવલ્લિને ઉત્પન્ન કરનારૂં બીજ બગડી જઇને, તે ઠેકાણે માંસનો કાણ્ટો દેહની સ.થે ઉત્પન્ન થાય છે. આ અર્શ, કુષ્ટ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અર્શ, કુષ્ટ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે અસાધ્ય છે.

સહર્શ: રોગ ૬ ઠોં-સંસર્ગાર્શી શબ્દ જુઓ. ... ૪૮

સુગન્ધ: પ્રતિશ્ચાયનાસારોગ શબ્દ જુઓ.

સાન્દ્રમેહ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી બરેતની અન્દરનો કફ, કોપાયમાન થઇને, શરીરમાંના મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગને) દૂષિત કરે, તેથી વાસી થયેલો પેશાબ, બમી નય છે આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ... ૫૩

સાન્નિપાતિક ગ્રોષ્ઠરોગ: રોગ ૪ થો-સન્નિપાતિક ગ્રોષ્ઠરોગ શબ્દ જુઓ. ... ૬૦

સાન્નિપાતિક મહાત્યથ: રોગ ૪ થો-ત્રિદોષ મહાત્યથ શબ્દ જુઓ. ... ૫૦

સાન્નિપાતિક થોનિકન્દ રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ત્રિદોષનાં લક્ષણોવાળી ગાણ્ઠ થવાની સાથે ત્રિદોષના લક્ષણો જાણુ થ છે. ૬૫

સારણુ ગાણ્ઠ: અન્યત્ર ક્લે શબ્દ જુઓ.

સિક્તામેહ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો કફ, કોપાયમાન થઇને શરીરમાંના, મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગને) દૂષિત કરે છે, તેથી રેતીના સરખાં મલનાં રજકણો, પેશાબની અન્દરથી નીકળે છે. આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ... ૬૨

સિક્તા વર્ત્ત્મ રોગ: રોગ ૧૭ મો-આ રોગમાં, પાંપણની અન્દરના ભાગમાં વેળુના

વિષય પૃષ્ઠ
સરખી ખડખણી મોટી ફેાડલીઓ થઈ આવી ને પછી તે ફેાડલીની આસપાસ ઝીઝી ઝીણી ફેાડલીઓ થઈ આવે. તેથી પાંપણની ચામડી પણ બગડી નય છે. ... ૬૨

સિક્કોન્માહ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, ભાષણ કરતું; ખાતું તથા શરીર વડે ચાળાં પાડવા આદિ સર્વ ચિન્હો સિક્કના સરખાં કરે છે. ... ૫૧

સિન્ધમકુષ્ઠ: રોગ ૬ ઠોં-આ રોગમાં, ધોળું, રાતું પાતળું, ખંજવાળવાથી ફેાડલા ઉપડી આવે એવું અને દ્વિધયાના ફૂલના સરખું, ધોળું કુષ્ઠ ધ્રણું કરીને છાતી પર થાય છે. ... ૫૬

સીળસ: શરીરપર ખંજવાળ આવીને પડી શરીરે રાતા રંગનાં ચાઠાં પડી આવે છે. (કિંક કુદરોગ શબ્દ જુઓ) ... ૫૬

સીળી: રોગ ૧ લો-મદ્ધરિકા શબ્દ જુઓ ૫૭

સુગન્ધ કૃમિરોગ: રોગ ૮ મો-આહ્યન્તર કૃમિના કફજન્ય કૃમિ શબ્દ જુઓ. ૪૮

સુગન્ધિ પુંસ્તવદોષ રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ખરાબ થે નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રી, શિક્ષને સુધે વા ખરાબ યોનિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ, યોનિને સુધે ત્યારે સશક્ત થાય, એ રીતે ચેતન પામ્યા પછી જ અંગસંગ કરી શકે. ૬૪

સુદારણા ગણ્ઠમાલા: રોગ ૧ લો-સારી રીતે ભયંકર ગણ્ઠમાલા. (ગણ્ઠમાલા ગ્રન્થિ શબ્દ જુઓ) ... ૫૪

સુરામેહ: રોગ ૨ જો, આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો કફ, કોપાયમાન થઇને, શરીરમાંના, મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગને) દૂષિત કરે, તેથી, ઉપરથી નિર્મળો, નીચેના ભાગમાં ડોળાયેલો અને દારુના સરખો પેશાબ આવે. આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ... ૫૩

સ્ત્રીમુખી યોનિ રોગ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, માતા થનારી સ્ત્રીઓ, વાવડા પદાર્થો

વિષય

પૃષ્ઠ

ખાય છે, તેથી ગર્ભની અન્દરજ યોનિનું દ્વાર અતિ સંકેત્યાદિ નય છે. ... ૬૫

સ્ત્રીકા રોગ; રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, સ્ત્રી જાણે ત્યારથી તે છેક પ્રથમ દૂર બેસે, તેટલા વખતની અન્દરની સ્ત્રવાવડી સ્ત્રીને અતિસાર નામે ઝાડા થાય; શરીર તૂટે; તાવ આવી નય; શરીર ધૂળે; તરશ લાગ્યા કરે; શરીર જડ થઈ નય; સોજ થાય; પેટમાં શૂળ નીકળે; આ પ્રમાણે થવા માણે છે સ્ત્રવાવડીને, અયોગ્ય ઉપચારથી કલેશ પ્રાપ્ત થવાથી, વિષમાસને બેસાડવાથી અજીર્ણ થવાથી વા ખીજ કારણોથી ભયંકર સ્ત્રીકા રોગ થાય, ભયંકર સ્ત્રીકા રોગ—તાવ, અતિસાર, સોજ, શૂળ, પેટ ચઢી આવતું, ખડનું ક્ષય થવું, તન્દ્રા, અસ્તી, મોઢામાંથી પાણી છૂટતું, એ આદિ રોગો કફવાતથી થાય છે. કષ્ટસાધ્ય સ્ત્રીકારોગ—ભયંકર સ્ત્રીકા રોગવાળી સ્ત્રીનું માંસ બળ અને જડરાશિ ક્ષીણ થય ત્યારે કષ્ટસાધ્ય રોગ થાય, તાવ આદિ ફરકે રોગ, સ્ત્રીકારોગ કહેવાય છે, તેમાં એક રોગ મુખ્ય કહેવાય અને ખીજ મહત્ત્વ કરનારા રોગો કહેવાય ... ૬૫

દશમુલાદિ—શાલિપર્ણાદિ કવાય ૮૨

સ્ત્રીવર્ત શિરોરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં વાયુ, પિત્તની સાથે ભળવાથી, સ્વર્ણ ઉગવાની સાથે જ ધીરે ધીરે માથું કુંખવાનો આરમ્ભ થાય; જેમ જેમ સ્વર્ણ વધારે ઉગતો નય, તેમ તેમ આંખ અને મઝમરની વચમાં વધારે શૂળ નીકળે; જેમ જેમ સ્વર્ણ આથમતો નય, તેમ તેમ માથું ઉતરવા માણે; સ્વર્ણ, આથમ્યા પછી, માથું કુંખતું મટી નય; તેમ માંથામાં થતી પીડા, કોષ વખત ઠણ્ડા અને કે ક વખત ગરમ પ્રયોગથી મટે છે. ... ૬૨

શશમુહડ સ્વરસ ... ૭૩

સોમ રોગ: રોગ ૧—લો. આ રોગમાં અતિ મૈથુન, અતિ શેક તથા અતિ શ્રમ કરે; અતિ સારકારક કોઈ પ્રયોગ અજમાવે; કૃત્રિમ જાતનું

વિષય

પૃષ્ઠ

ખાધેલું વિષ, પ્રકોપ પામે; આ સર્વ કારણોને લીધે, શરીર માંહેનું પાણી કોપ ચમાન થઈ, પોતાનાં સ્થાનકેથી બ્રષ્ટ થઈને પછી મૂત્રમાર્ગમાં નય છે તે પાણી સવધોળું, સ્વચ્છ, ઠાઠું, ગન્ધ વગરનું અને તણખ વગર પેશાબની જગાએથી વેગથી, પુષ્કળ વહે છે, તેના વેગને, રોગી, અટકાવી રાખવા મહેનત કરે તો પણ અટકાવી શકે નહિ એ રીતે પેશાબ દ્વારા પાણી વહેવાથી, રોગીનું શરીર સાવ અસ્વસ્થ થઈ નય; માથું શિયલ થઈ નય; મોઢું અને તાળતું સ્કકવા માણે; તનસુ આવે; બગામાં આવે; બકારો કર્યા કરે; ચામડી સાવ લુપ્ત થઈ નય; ભક્ષ્ય, ભોજન્ય અને પેય પદાર્થો ગમે તેટલા ખાવા છતાં પણ તૃપ્તિ થાય નહિ; એ પ્રમાણે આ રોગની અન્દર શરીરમાંની સૌમ્ય ધાતુનો ક્ષય થવાથી, આ રોગ, સોમ રોગ કહેવાય છે. આ રોગ, સ્ત્રીઓને જ થાય છે ... ૫૩

સૌગન્ધિક પુંસ્તવદોષ રોગ—સુગન્ધિપુંસ્તવ દોષ રોગ શબ્દ બ્દ્યો.

સૌરસ કૃમિ:—રોગ ૧૧ મો—રક્તજન્ય કૃમિ શબ્દ બ્દ્યો. ... ૪૮

સૌષિર દન્તમૂલ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, કફની સાથે લોહીના પ્રકોપ પામવાથી, દાન્તના મૂળમાં સોજ થઈ આવે. તેની અન્દર વેદના થાય; તેમાંથી લાળ ગળે; અને તે જગામાં રહેલું માંસ નાશ પામી નય. ... ૬૦

ધરિમેદાદિ તેવ ... ૧૬૧

સૌમુરાર કૃમિ રોગ ૧૯ મો—શકૃન્નજન્ય કૃમિશબ્દ બ્દ્યો. ... ૪૮

સ્કન્દ માલગ્રહ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, બાલકની એક આંખમાંથી પાણી ચૂસા કરે; વારંવાર માથું ધ્રુણ વ્યા કરે; એક બાજુનું હાથ આદિ કોઈ પણ અંગ બેહેર મારી નય—શૂન્ય થઈ નય; શરીર જડ થઈ નય; પરસેવો વળ્યા કરે; સ્તનને મુખમાં લે નહિ; થડી નય; લોધરા સાદથી રુવે; મોઢું વાંકું થઈ નય; લાળ પચા

વિષય પૃષ્ઠ
કરે; હમ્મેશાં ઉચ્ચ જ લેયા કરે; રક્ત અને વસા સરખું શરીર ગન્ધાય; ખિન્ન રહે; લીંડા સરખો કઠણ ઝાડો બન્ધાય નય; એક બાજુનો ડાળો ગાલ અને ભમ્મર, એ ત્રણે સ્થાનો જરાતરા ફરક્યા કરે; બન્ને આંખો લાલચોળ થઈ નય; વિકળ થઈ નય; વૈકલ્ય-શરીરે ખોડવાળો થઈ નય અથવા નક્કી મરણ પામે. ... ૬૬

રેકન્દાપરમારબાલગ્રહ: રોગ ૨ લે-વિશાખ બાલગ્રહ શબ્દ બ્વચો. ... ૬૬

રેકન્દ વાતશ્વલ:-

એરણ્ડાદિ શૃત:- ... ૮૯

રેકન્દ વ્યથા: ખભામાં થનારી જે પીડા, તે એરણ્ડાદિ શૃત. ... ૮૯

રેતનરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં છોકરું આવેલી વા ગર્ભિણી સ્ત્રીનાં દૂધવાળાં વા દૂધ વગરનાં સ્તનની અન્ધર વાતાદિ દોષોના પ્રવેશ થવાને લીધે, લોહી અને માંસના ખરાબ થવાથી, પાંચ જાતના સ્તન રોગો થઈ આવે; સ્તનપર સોજે થઈ આવે; તે સોજતાં કાઢ સાથે પીડા પણ થાય; ખરજ આવીને વિદ્રધિના સરખી પીડા થઈ આવે, એ સોજે પાછો ફરે; આ સોજે જરાતરા થાય કે તરત જો તેનાપર ઔષધોપચાર કરવામાં આવે તો તે તરત બેસી નય. આ પાંચ જાતના સ્તનરોગનાં વિશેષ લક્ષણો બાહ્ય વિદ્રધિનાં સરખાં જણવાં. ૬૫

રેતન: વ્યથા:-સ્તનમાં-થાનમાં થનારી જે પીડા, તે

એરણ્ડાદિ શૃત ૮૯

રેતનરેકન્દકરીમ્બુહુકયાત્યા વ્યથા:-આ શબ્દ, પૃષ્ઠ ૮૯ માં એરણ્ડાદિ શૃતમાં છે, તેથી તે શૃતનું એસડ, કટિ-મેદૂ-રેકન્દ-સ્તન અને હુકય એ પાંચ રોગ પર લખેલ છે.

રેતન્ય નાશ:-

અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ ... ૧૧૨

રેતન્ય રોગ સ્ત્રીદોષરોગભેદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં જાત જાતના ભારે આદિ પદાર્થો

વિષય પૃષ્ઠ
ખાવાને લીધે, વાતાદિ દોષો કોપાયમાન થઈને માતાના ધાવણમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે એ વિકાર વાળું બગડેલું ધાવણ ધાવવાથી બાલકોને અનૈક પ્રકારના રોગો થઈ આવે ... ૬૫

રેતમ્ભવાત: રોગ ૪૦ મો-આ રોગમાં, વાયુ, પ્રકોપ પામવાથી કાંઈ પણ કારણને લીધે શરીર જડ થઈ નય ... ૫૮

રેતાયુક કૃમિ: રોગ ૨૧ મો-કદ્ રક્તના પ્રકોપથી વાળા નામે એક જાતનો દોરોના આકારનો કૃમિ રોગ થાય છે. ... ૪૮

સ્નાયુવર્મ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રશુક્લગતરોગ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં ઘોળા ડાળાપર સ્થિર, ફેલાનારું, સ્ફુટું અને સ્નાયુના સરખું માંસ વધવા માંડે. તથા રસના સરખું લોહી થઈ નય. ... ૬૩

રેનેહા જીર્ણ:-

ઉચ્ચ વારિ ... ૨૫૬

રેપરીહાનિ શ્વરોગ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં, શિશુના પર શ્વકો લેપ કરવાથી લોહી કોપાયમાન થાય છે તેથી શિશુપરની ચામડીનું સ્પર્શજ્ઞાન નાશ પામે છે. ... ૫૬

રેકરણ વાત: રોગ ૫૧ મો-આ રોગમાં વાતપ્રકોપથી આખું શરીર વા શરીરમાંનો હર કોઈ ભાગ ફરકવા માંડે. ... ૫૮

સ્ત્રી દોષ રોગ: રોગ ૧ લે:-... ૬૫

સ્ત્રીપુષ્પહૃત:-અટકાવ બન્ધ કરનાર.

તાલ-હરતાલ ભસ્મ. ... ૧૯૯

સ્ત્રીપ્રસંગ શોષ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, સ્ત્રીની સાથે અતિ મૈથુન કરવાથી, શુક્ર ધાતુનો ક્ષય થઈ નય; મૈથુન કરવા ટાળે શિશુ અને વૃષણમાં વેદના થાય; શુક્રનો સ્ત્રાવ જરાક થાય; કોઈ વખતે લોહીનો સ્ત્રાવ થાય; શરીર ઘોળું થઈ નય; શુક્રનો ક્ષય થયા પછી મન્નનો ક્ષય થાય. અને મન્નનો ક્ષય થયા પછી અસ્થિનો

૧ રેનેહાજીર્ણનો ઉપાય. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ તાલ-હરતાલ ભસ્મના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
ક્ષય થાય. એ પ્રમાણે ક્રમથી સર્વ ધાતુઓ
ઓછી થવા માણે છે. ... ૪૯
ઉત્તર અસ્તિ^૧ ... ૨૯૨

શ્લેષ્મીમૂત્રમાર્ગ:-

સ્વરભેદ:-સ્વરભેદ શબ્દ જુઓ. ૫૦

સ્વરભેદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, તાણી
ને મોટા અવાજે બોલે, વેઠાદિ ભણે, ઝેર ખાય,
કાષ્ઠાદિ પદાર્થો ગળાપર વાગે; એ સર્વ કારણો
થી કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષો, સ્વરને
ઉત્પન્ન કરનારી ધમની નાડીમાં રહીને સ્વરનો
નાશ કરે છે. ... ૫૦

બિભીતક ફલ ત્વચ્ચ પુટપાક ... ૭૬

નિદિધકાદિ કષાય. (વેરવર્ચ શબ્દપર)

સ્વરહ્વા ગલરોગ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં,
કફ, પ્રકોપ પામવાથી, વાયુના ફરવાનો માર્ગ
અન્ધ થઈ જાય; માર્ગના અન્ધ થવાને લીધે,
વાયુ પ્રકોપ પામીને ગળાને સ્પર્શ કરી નાંખે;
સાદ બેસાડી દે; ઘણા કષ્ટે અટકી અટકીને શ્વાસ
લઈ શકાય; અને આંખે અન્ધારાં આવે. ૬૦

સ્વરક્ષય:-

કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭

સ્વલ્પદોષ પૂજિત:-થોડા દોષોથી પૂજ્ય
થયેલો. (ત્રિદોષ શબ્દ જુઓ)

સ્વેદ: રોગ ૧૧ મો સ્વેદસ્ત્રાવ પિત્તરોગ
શબ્દ જુઓ ... ૫૯

સ્વેદનાશ વાત: રોગ ૫૯ મો-આ રોગમાં
વાત પ્રકોપથી શરીરની અન્ધર પરસેવો વળે
જ નહિ. ... ૫૮

સ્વેદસ્ત્રાવ પિત્ત: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં
પિત્તના કોપાયમાન થવાથી, શરીરની અન્ધર પર-
સેવો વળવા માણે છે. સ્લોક ૧૧૪થી ૧૨૦ સુધી
દશમૂલાદિ-શાલિપણ્યાદિ ક્વાય(સ્વેદશબ્દપર).

પિપ્પલ્યાદિ કષાય. (પ્રસ્વેદ શબ્દપર).

હતાધિમન્થ સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ ૮ મો-
આ રોગમાં, વાતજન્ય અધિમન્થ રોગપર
૧ સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તરઅસ્તિ કેમ મારવી.
એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
ઔષધોપચાર ન કરવાથી, આંખમાંનો બધો
ડોળો શુષ્કના સરખો થઈ જાય; તેની અન્ધર
સોયો ખોસ્યા સરખી પીડા થાય અને દાહાદિ
તીવ્ર વેદના થાય ... ૬૦

હથેળીમાં પણ વાળ ઉગાડનાર-પાણિતલ
રોમોત્પાદક શબ્દ જુઓ.

હનુપૃષ્ઠશિરોચ્છ્રીવા કટિસ્તમ્ભ:-આ શબ્દ
પૃષ્ઠ ૧૫૬ માં પ્રસારિણી તૈલમાં છે, તેથી આ
તૈલનું ઓસડ કઠી-ચીવા-પૃષ્ઠ-શિર અને હનુ,
એ પાંચ રોગ પર લખેલ છે.

હનુસ્તમ્ભન વાત: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં
જીભની અન્ધર ચળ આવવાથી-જીભ ખરવડ-
લ્યાને શ્વેત પદાર્થો ખાવાથી અને લાકડી
આદિનો માર પડવાથી, હડપચીના મૂલમાં
રહેલો વાયુ, કોપાયમાન થઈ, હડપચીને, સાન્ધ્ય
ના ભાગથી, નીચેના ભાગમાં છૂટી કરી નાંખીને
મોઢું પહોળું કરી દે, તેથી અનાજ ચાવી શકાય
નહિ તેમ મોઢેથી બોલી પણ શકાય નહિ પત

ગુડાદિ નસ્ય, ^૧ ... ૨૯૭

હરસ: રોગ ૧ લો-અર્શ શબ્દ જુઓ ૪૮

હરિતવર્ણત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૧૪ મો-આ
રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, શરીરનો વર્ણ, હરિત
પોપટિયા રંગનો થઈ જાય છે. ... ૫૯

હરિદ્રામેહ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં,
કબ્જ પદાર્થો ખાવાથી કોપાયમાન થયેલું પિત્ત,
મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવ ભાગ)ને દૂષિત કરે
છે, તેથી તીખો. હઝરના રંગના સરખો અને
બળત્રા કરનારો ઉનો પેશાબ આવે. આ પર
ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

અમૃતા સ્વરસ. ૭૧

ધાત્રી ”

હુલીમક કામલા રોગભેદ: રોગ ૧ લો-આ
રોગમાં, પ્રથમ થયેલા પાણુ રોગ વાંજાના
શરીરની અન્ધર રહેલા વાતપિત્તના પ્રકોપ થવાથી
શરીરનો વર્ણ લીલો, કાળો અને પીળો થઈ જાય;

૧ ગુડાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
શરીરમાંથી બળ ઓછું થઈ જાય; દરેક કામ કરવા-
નો ઉત્સાહ—હમગ મરી જાય; તન્દ્રા રહે; જઠરાગ્નિ
મન્દ થઈ જાય; ઝીણું તાવ આવી જાય; સ્ત્રીસંગ
કરવામાં અપ્રીતિ થાય; શરીર તૂટે; શરીરની
અન્દર દાહ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; અન્ન ખાવા-
પર અરુચિ થાય અને ભ્રમ થાય.... ૪૯

કામદેવ ધૃત. ૧૪૭

હુસ્તિમેહ: રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં, કંઈ
પિત્તના ક્ષય થવાને લીધે, કોપાયમાન થયેલો વાયુ
શરીરની અન્દર રહેલી વસા, મન્નજ્વલિ ધાતુને
ખસ્તિના મુખમાં આણે છે, તેથી, મદાન્નમત થયે-
લા હાથીના ગણ્ડસ્થલમાંથી જેવી રીતે નિરન્તર
મદ્ધ ઝરે છે, તેવી જ રીતે હમ્મેશાં વેગ વગરનો,
રસીવાળો પેશાબ, અટકી અટકીને આવે છે.
આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

હાડી તાવ:—જ્યૈષ્ઠ્યન્તર શબ્દ જ્વરો.

હારિદ્ર(ક)—સન્નિપાત જ્વરભેદ:—

હિષ્કા:—આ રોગમાં દાહ કરનાર, પેટ
ચઢાવનાર, રુક્ષ, ટાઢા અને ભારે પદાર્થોનું સેવન
કરે; મુખમાં અને નાકમાં ધૂલ પેશે, વા ધુવાડો
ધરે; તડકામાં વા પવનમાં ધણું ફરે; મેહનત
કરે; ભાર ઉપાટે; ઝાડા પેશાબના વેગને રોકે;
અપવાસ કરે; પ્રાણુવાયુ, ઉદાન વાયુની સાથે,
“હિંડ હિંડ” શબ્દ કરતો, યત્ન, પ્લીહા અને
અન્ન, એઓને જાણે મુખ મુધી ખેંચી લાવતો
હોયની? તેની પેટે ઉપર ચઢવા માણે ૪૯

અગ્રસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ ... ૧૪૦

કષ્ટકાર્યવલેહ ... ૧૩૭

કાળો સુરમો. ૧ ... ૧૯૬

કેરાતાદિ ક્ષાય. ... ૮૩

ગૈરિક-ગેર. ૨ ... ૧૯૭

હૃદય કંઈથલ:—

એરણ્ડાદિ શૃત. ... ૯૦

હૃદય વ્યથા: રોગ ૧ લો—હૃદયમાં થનારી
જે પીડા, તે. (હૃદ્રોગ શબ્દ જ્વરો.) ૫૨

૧ કાળા સુરમાના ગુણ. ૨ ગૈરિક-ગેરના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
એરણ્ડાદિ શૃત. ... ૮૯

હૃદય વાતથલ:—

એરણ્ડાદિ શૃત. ... ૮૯

હૃદયથલ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, છાતીની
અન્દર થળ નીકળે છે. (આનાં ખીન્ન લક્ષણો
થલ રોગ પ્રમાણે જાણવાં. ... ૫૧

હૃદયાદક: રોગ ૩ જે—આભ્યન્તર કૃમિનો
કંઈજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્વરો. ... ૪૮

હૃદ્યહ રોગ:—

કેરાતાદિ ક્ષાય. ... ૮૩

હૃદય:—

કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭

હૃદ્રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પોત-
પોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થયેલાં દોષો
હૃદયની અન્દર જઈ, અન્દર રહેલા રસોને ખરાબ
કરીને પછી નાના પ્રકારની પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે
છે. વળી ખલુ ઉષ્ણ, ઘણા ભારે; ખલુ ખાટા,
નુરા અને કડવા પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી; ખલુ
થાકી જવાથી, કાષ્ઠાદિનો માર પડવાથી; હમ્મેશાં
જમ્યાપર પાછું તરત જમવાથી; ચિન્તાતુર રહે
વાથી; અને મલ, મૂત્રાંકિકા વેગને અટકાવી
રાખવાથી આ રોગ થાય છે. ... ૫૨

કાંકાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧

ખદિરાચિષ્ઠ ... ૧૭૨

હૃક્ષાસ:—મોઢામાં પાણી આવીને હીબકા
આવવા સરખું જે થાય, તે.

અમૃતાદિ શૃત. ... ૮૨

ગુરૂચ્ચાદિ ગણકવાથ. ... ૭૯

હૃદ્રોગ: રોગ ૧ લો— હિષ્કા શબ્દ જ્વરો.

હૃસ્વદિ રોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,

પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, ટુંકી નજર થઈ જાય
અને મોઢા પદાર્થો નાના દેખાવા માણે. ૬૩

ક્ષતજ ઓષ્ઠરોગ: રોગ ૬ લો—આ રોગમાં
હોઠનાપર, કોઈ પણ પ્રકારનો માર પડવાથી
ક્ષત પડીને, તે હોઠનાપર ફરતા ચીરાઓ પડે;
તે ચીરાની અન્દર ઠણકા થવા માણે; ગાણ્ડ

વિષય પૃષ્ઠ
અન્ધાય; અને ખરજ આવવાથી ખજવાળે કે
તરત પકે વહેવા માણે. ... ૬૦

ક્ષતજ વિસર્પ: રૌગ ૯ મો-અભિધાતજ
વિસર્પ શબ્દ જ્યો. ... ૫૭

ક્ષતજ સ્તનરૌગ: રૌગ ૫ મો આ રૌગમાં
સ્તનપરલાકું આદિ કોઈ પદાર્થ વાગવાને લીધે
સોળે થઈ આવે; તે સોળે પાછીને ફૂટે તે સોળે
ફૂટ્યા પછી તે સોળવાળી જગોમાં છિદ્રો પડે;
અને વાતાદિ દોષોનાં સર્વ લક્ષણો જણાય. ૬૫

ક્ષતજનર: રૌગ ૧૮ મો-આ રૌગમાં, કોઈ-
પણ કારણને લીધે, શરીરની અન્ધર છિદ્ર પર-
વાથી, તાવ આવી જઈ, વાયુ, કોપાયમાન થઈ,
લોહીને કોપવાળું કરે, તેથી, સોળે ચઢે; શરી-
રનો રંગ ફરી નળ, શરીરમાં પીડા થાય તથા
ખીજ રોગો પણ થાય. ... ૪૬

યુક્ત્યાદિ ક્ષાય ... ૮૭

નાગરાદિ પાયન. ... ૭૬

શુદ્ધાદિ ક્ષાય ... ૭૯

સ્પૃષ્ઠકાર્યાદિ પાયન શૂત. (સર્વ જવરોપર.) ૮૨

પિત્તપ્લ્યાદિ ક્ષાય. ... ૮૩

ક્ષતવિદ્રધિ: રૌગ ૫મો-આ રૌગમાં, લાકડી,
માટીનું ઢેકું, કાટોડાનું ઢેકું અને પથ્થર, એ પદાર્-
થોમાંના કોઈપણ પદાર્થનો માર પરવાથી અથવા
ખીજના કોઈ કારણથી, શરીરની અન્ધર ક્ષત-છિદ્ર
પડે છે ત્યારે જે અપથ્ય સેવન કરે તે કોપાયમાન
થયેલો વાયુ, શરીરમાં પડેલાં છિદ્રની ગરમીને,
શરીરની અન્ધર ફેલાવીને, લોહીની સાથે પિત્તને
કોપાયમાન કરે છે, તેને લીધે શરીરની અન્ધર
તાવ આવી જાય, તરસ લાગ્યા કરે, દાહ ઉત્પન્ન
થાય, અને પિત્તવિદ્રધિના સરખાં આક્રીનાં ખીજ
લક્ષણો જણાય છે. આનાં ખીજ નામો અભિ-
ધાતજ વા આગન્તુક વિદ્રધિ છે. ૫૪

ક્ષતનળ: -સઘોનળ શબ્દ જ્યો.

ક્ષતશુક્ર (નિત્ર કૃષ્ણગતા) રૌગ: રૌગ ૩ નો-
આ રૌગમાં પિત્તના કોપાયમાન થવાને લીધે
ડોળાના કાળા ભાગપર આંસુના સરખાં રંગનું

વિષય પૃષ્ઠ
અને સોઢ ખોંચ્યા સરખી જેમાં પીડા થાય
એવું કહ્યું પડે. ... ૬૩

ક્ષત-સઘો નળ શબ્દ જ્યો.

ક્ષતોદર: રૌગ ૭ મો-આ રૌગમાં, અત્રની
સાથે ખાવામાં આવેલા કાણેટા. સોઢ, કાંકરા
આદિ પદાર્થો, પક્વાશયની અન્ધર ભતી વખતે,
જે વાંકાચુંક નળ તે પક્વાશયની અન્ધર છિદ્રો
પડે; અથવા બગાસું આવીને પણ આન્તરડામાં
ચીરાઓ પડે; અથવા ઉતાવળું જમવાથી પણ
આન્તરડામાં ચીરાઓ પડે. એ રીતે આન્તર-
ડામાં પડેલાં છિદ્રોમાંથી અથવા ચીરાઓમાંથી
પાણીના સરખો સ્ત્રાવ શુદ્ધાદ્વારા વારંવાર બહાર
સ્રવવા માણે; નાભીની નીચેનું પેટું વધવા
માણે; અને પેટુંની અન્ધર ટોચવા સરખી
અથવા ચીરવા સરખી પીડા થાય; ૫૨

ક્ષય: રૌગ ૧ લો-આ રૌગમાં, અપાન વાયુ,
મલ અને મૂત્ર, એઓના વેગને રોકવો; શરીર-
માંના ધાતુનાશ પમાડવો; સાહસ કરવું; ક્ષયતે
ભોજન કરવું અને ન પચે એવું ખાવું; એ પ્રમાણે
વર્તનારાઓના વાતાદિ દોષો, કોપાયમાન થઈ,
રસને વેહેનારી નસોનાં મોઢાં બન્ધ કરે; મોઢાં
બન્ધ થવાથી, રક્તાદિક ધાતુઓ ઉત્પન્ન ન થઈ
શકવાને લીધે શરીર સ્વકર્ષી; શરીરના સ્વક-
વાથી શુક્ર નાશ પામે; શુક્ર, નાશ પામવાથી
મન્નળ ધાતુ સ્વકર્ષી નળ એ રીતે મનુષ્યની સર્વ
ધાતુઓના ક્ષીણ થવાથી, શરીર ક્ષીણ થઈ જાય;
શરીરના ક્ષીણ થવાથી. શ્વાસ ચઢી આવે; હાથ
પગ અને શરીર થાકી જાય; કંદના ગડકા પડે;
તાળવે શોષ પડે; ઉલટી થયા કરે; જઠરાગ્નિ મન્ધ
પડી જાય; મદ ચઢે; સળખમ થઈ આવે; ઉધરસ
આવે; ઉધ આગ્યા કરે; આંખ ધોળી થઈ જાય;
સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા થયા જ કરે; ખસાઓ, પાંસ-
ળાઓ અને હાથ, પગો એ ઠેકાણે દાહ થાય અને
શરીરમાં તાવ ભર્યો જ રહે. ... ૪૯

અગરસહરીતકયાવલેહ ... ૧૪૦

અભયાદિ મોઢક ... ૨૭૪

વિષય	પૃષ્ઠ
કટ્કલાદિ ચૂર્ણ	૧૧૪
કટ્કલાદિ ચૂર્ણ:-પાઠાન્તર.	„
કટ્કલાદિ ચૂર્ણ.	„
કપિત્થાષ્ઠક ચૂર્ણ	૧૧૬
કુમાર્યાસિવ.	૧૬૮
કૃષ્ણાણ્ડકાવલેહ.	૧૩૯
ગન્ધક ^૧	૨૧૨
ક્ષયજશિરો રોગ: રોગ ૮ મો-શિર:પાક	
શિરોરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ.	૬૨
ક્ષય તૃષ્ણા: રોગ ૬ ફો-આ રોગમાં, શરી-	
રની અન્દરની રસ નામની ધાતુનો ક્ષય થઇ,	
તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઇને મનુષ્ય, રાત્રિ દિવસ પાણી	
પીધા કરે, તોપણ શરીરે ચેન ન પડે; હૃદયમાં	
પીડા થયા કરે; હૃદય શૂન્ય થઈ જાય; શરીર	
મૃત્યુ કરે; અને શોષ પડવા માણડે. ૫૦	
ક્ષયસ્વરભેદ: રોગ ૬ ફો-આ રોગમાં,	
રસાદિ ધાતુના ક્ષયથી, સ્વર બેશી ગયા હોય	
તો કણ્ઠમાંથી ધુવાડો નીકળવાના સરખો ભાસ	
થવાની સાથે શબ્દ નીકળે. આ રોગી, ન બોલી	
શકે ત્યારે મરી જશે એમ જાણવું. ૫૦	
ક્ષયથુ નાસા રોગ: રોગ ૧૦ મો-ક્ષવનાસા	
રોગ શબ્દ જ્ઞાઓ.	૬૧
ક્ષયથુનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૬ ફો-આ	
રોગમાં, છિંક આવતી હોય, તેને અટકાવી રાખ-	
વાથી, ડોક ગ્રહાર્થ જાય; માથામાં શ્વેન નીકળે;	
અર્દિત વાત તથા અર્ધાવભેદક રોગો થાય અને	
સર્વ ઇન્દ્રિયો દુર્બલ થઈ જાય. ... ૫૨	
ક્ષવનાસા રોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં,	
નાકના છિદ્રની પાસેનો આશ્રય કરનારાં મર્મ-	
સ્થાનની જગ્યામાંથી, કોપાયમાન થયેલો વાયુ,	
કંકની સાથે મોટો શબ્દ કરીને નાકની અન્દરથી	
બહાર નીકળે છે.	૬૧
કુષ્ઠાદિ ધૂત.	૧૬૩
„ તૈલ.	„

૧ શોષલા ગન્ધકના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ક્ષાર દ્રવ્ય રોગ:-	
સર્પિ ક્વલ.	૩૧૩
સર્પિ અણુક્રમ.	૩૧૦
„ પ્રતિસારણ	૩૧૨
ક્ષારમેહ: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, ઉષ્ણ	
પદાર્થો ખાવાથી કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, મેહ,	
માંસ અને કલ્લે (દ્રવ ભાગ)ને દૂષિત કરે છે,	
તેથી, ક્ષારના પાણીની પ્રમાણે, ગન્ધ, રંગ, રસ	
અને સ્પર્શના સરખો પેશાબ આવે છે. આ પર	
ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩	
અમૃતા સ્વરસ.	૭૧
ધાત્રી „	„
ક્ષિપ્રમૃત્તા વાત:રોગ ૫૭મો-આ રોગમાં, વાયુ	
પ્રકોપ પામવાથી, વારંવાર મુંતરવા જવું પડે. ૫૮	
ક્ષીણ: લોહી વહેવાથી ક્ષીણ થયેલ.	
ઔણાદિ માંસરસ. ^૧	૩૪૬
ક્ષીણ દૃષ્ટ આર્તવ:રોગ ૭ મો-આ રોગના	
લક્ષણો વાતપિત્તકૃષ્ટ ક્ષીણ દોષ-કૃષ્ટ શુક્ર ધાતુ	
રોગના સરખાં જાણવાં.	૬૪
ક્ષીરાલસક ખાલરોગ: રોગ ૧૫ મો-વિછિન્ન	
ખાલરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ.	૬૫
શુદ્ર શ્વાસ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં વધારે	
મહેનત વા વધારે રુક્ષ ભોજન કરનારનો વાયુ	
જરાતરા કોપાયમાન થઇને, પવનને ઉપર	
ચઢાવે છે....	૪૯
શુદ્રા હિક્કા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,	
હાંસડીના મૂળમાંથી એટલે કણ્ઠ અને ખભાની	
સન્ધિનાં મધ્ય ભાગમાંથી, હિંક્ર હિંક્ર કરતો શબ્દ	
ધણે વખતે ધીમે ધીમે નીકળે છે. ૪૯	
શુધાવિધાતજ ઉદાવર્ત: આ રોગમાં, કંક-	
ડીને જાણ લાગ્યા છતાં ન ખાવાને લીધે, આંખે	
અન્ધારાં-તમસ્ આવે, શરીર તૂટવા માણડે,	
અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, થાક લાગે, અને	
આંખમાં ખાડા પડી જાય છે. ... ૫૨	

૧ લોહી વહેવાપર કયા કયા જનાવરોનો રસ ખાવો? એ મથાળાંમાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

ઇતિ રોગક્રમોપરિ ઔષધક્રમાતુકમણિકા.

“ગુજરાતી” પત્રનું

બુકસાઈઝ

પંચાંગ

પંચાંગની
વર્ણના.

અસાર સુધી પંચાંગના પુઠાં એકદમ હલકા પાતળા, તાજુત બનાવવામાં વપરાતા ચીનાઈ સિંદુરિયાં કાગળનાં થતાં હતાં, જેથી પંચાંગ થોડા સમય વપરાશમાં આવતાં, તેનું પુઠું ફાટીને ચૂરેચૂરા થઈ જતું હતું. આથી અમારાં પંચાંગનું કવર ટકાઉ બનાવવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ, પણ તેને સુંદર અને આકર્ષક કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યોતિષની
સંપૂર્ણ
હકીકત

આ પંચાંગમાં જ્યોતિષને લગતી સઘળી હકિકત સંપૂર્ણ વિગતવાર રીતે આપવામાં આવી છે.

ઉપરાંત સર્વ સંપ્રદાયના તહેવારોની ટીપ, વિદ્યમાન આચાર્યોની ટીપ, પારસી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન તારીખો

(૨)

આપવામાં આવી છે. પ્રાતઃસ્પષ્ટ સૂર્ય,
ચંદ્રની રાશી, ઇષ્ટ ધરી વગેરે જણા-
વવામાં આવ્યાં છે કે જેથી જન્માક્ષર,
પત્રિકા બનાવવાનું કામ મુલલ થાય.

જીવન વિવેક દિનદશાના કોઠા, ગ્રહ, ગ્રહસ્થાન,
સારી ખુરી દશા, તે દશા ભોગવવાનો
સમય, દાન, જપ વિધિ દર્શાવે છે અને
આ સિવાય મુદ્દતો સ્પષ્ટ અને નિર્ણયા-
ત્મક રીતે જણાવવામાં આવ્યાં છે.
પંચાંગમાં પ્રશ્નનો વિષય ખારીક-
તાથી આપવામાં આવ્યો છે.

અંગ સ્કુરણનું ફળ અને પદ્મી-
પતનનું ફળ પણ આપવામાં આવ્યું
છે. તેમજ ગ્રહણ હિન્દના કયા ભાગમાં
દેખાશે તેનો નકશો તથા ગૃહોનાં ચિત્રો
આપ્યાં છે.

દરરોજની આ પંચાંગમાં દરરોજ વ્યવહારમાં
અપ પરતી અને ધરકામમાં જરૂર પડતી માહિતી
હકીકત આપવામાં આવી છે. માસે માસનું
વારે વારીક વ્યાજ ગણવાનો કોઠો,
ટપાલની હકીકત, તારની હકીકત,

(૩)

રેલ્વે, રેલ્વેપાર્સલ, વેલ્યુપેયેબલ, રેલ્વેના
કાયદા, પાસેન્જરના હક્ક શા, તુકશાન
માટે રેલ્વેની જવાબદારી, સ્ટેમ્પ એક્ટ,
આવકવેરો વગેરે હકિકત સમાવી છે.

વેપાર ધંધાને
હામતી

જકાતવેરાનો દર, લોનો, લોનની
પાકતી મુદત, લોનના વ્યાજ મેળવવાની
તારીખ આપવામાં આવી છે. સોનું,
ચાંદી, સુતર, રૂ, કરિયાણા બજારની
હકીકત તેમના એસોસિએશનના અંધા-
રણ, પતાવટના નિયમો અને કાનુનો
આપ્યા છે.

ઉપરોક્ત
નવીનતા

વિષયોની અનુક્રમણિકા દાખલ કર-
વાથી દરેકને વારેવારે પાના ફેરવી
વિષય શોધવાની તકલીફ દૂર કરી
સુગમતામાં વધારો કર્યો છે.

કથા

લોક માગણીનો સત્કાર કરી વ્રત
કથાનો ભાગ પણ આપવામાં આવ્યો
છે. કથા ભાગ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી
લેવામાં આવે છે અને તેમાં સદ્બોધ
રૂપી અમૃત ઝરે છે.

(૪)

“ગુજરાતી” પત્રના બુકસાઇઝના

પંચાંગ માટે

‘પ્રગ્લબધુ’ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ‘ગુજરાતી પંચ’ હીંદી પંચ’
‘પ્રભાત’ ‘સાંજવર્તમાન’ ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’ વીગેરે પત્રો
અને માસિકાએ પ્રશંસા કરી છે.

વેપારીઓએ બુકસાઇઝ માટે પુરતો સત્તાવ
જણાવ્યો છે.

તમારી જાહેરખબર આ પંચાંગમાંજ આપજો કારણ
કે ગામોગામ, શહેરેશહેર, દેશપરદેશ જ્યાં ગુજરાતી
ત્યાં

‘બુકસાઇઝનું’ ‘ગુજરાતી’ પંચાંગ વિચાર્યું છે

મુબંબઈમાં
૦-૩-૦

મુલ્ય
જહારગામ
૦-૩-૬

ટીકટો મોકલે
ધેર પહોંચવું
૦-૪-૬

ધી “ગુજરાતી” પત્રની ઓફીસ
કાળાઘોડા બેકહાઉસ લેન, કોટ,

મુબંબઈ.

સચિત્ર નવું ભાષાંતર

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

આલોક અને પરલોક સાથે જીવનનો સંબંધ કેવો છે તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ભક્ત અને સખા અર્જુનને સમજાવ્યું અને તેથી અર્જુનને છોડેલાં શસ્ત્રો અર્જુન પાસે પાછાં ઉત્તર્યાં તેજ વાત શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના શબ્દોમાં ગુજરાતીમાં ઉતારેલી છે.

ટીકાકારોના શબ્દો કે વિચારોની ભેળભેળા કરી આ ભાષાંતર ન કરતાં વાંચકો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં રહેલું રહસ્ય સ્વયં વિચારી શકે તે દૃષ્ટિએ આ ભાષાંતર કરેલું છે.

આમાં (૧) શ્રીગીતાનો છંદ, (૨) શ્રીગીતામાં પૂજાયલા પ્રશ્નો, (૩) શ્રીગીતાના રહસ્યના શ્લોકો, (૪) અર્જુનને જ શ્રીકૃષ્ણે ગુણ જ્ઞાન શા માટે કહ્યું, (૫) શ્રીકૃષ્ણનાં નામો વગેરે વગેરે ઘણી હકીકત આપેલી છે.

મૂળ પાત્રોના શબ્દો અને વચનો શા છે તે જાણવાને માટે આ જ એક ભાષાંતર ગુજરાતીમાં છે.

કાગળનું કાચું પુઠું ૦-૬-૦

પાણીમાં પલળે નહિ, ધસરકા પડે નહિ અને ઉધાઈ ખાય નહિ તેવાં પુઠામાં કિંમત માત્ર ૦-૭-૦.

રેશમી પુઠામાં ૦-૯-૦.

(ટપાલ ખર્ચ જુદું, દોઢ આનો)

શ્રીસત્યનારાયણની કથા

મૂળનું સંશોધન કરી તે પ્રમાણે ગુજરાતી તથા હિંદીમાં નવાં ભાષાંતર કરાવેલાં છે. (પાનીઆમાં) માત્ર મૂળની કિંમત ૩ આના.

ગુજરાતીમાં ભાષાંતર અને મૂળ ૪ આના. } ટપાલ ખર્ચ જુદું,
હિંદીમાં ભાષાંતર અને મૂળ ૪ આના. } અર્ધો આનો.

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાધોડા, બેદ-હાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈ નં. ૧

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર

અવેશબાગ, કાલકાદેવી મુંબઈ નં. ૨.

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

મતમતાન્તર સહિત ગ્રંથસૂત્ર પાઠ સહિત

બૃહત્સ્તોત્રસરિત્સાગર

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સ્તોત્રોનો આવો મોટો સંગ્રહ અગાઉ બહાર પડ્યો નથી. એમાં આચાર્યશ્રીના, શ્રીવિકૃલેશજીના, શ્રીરઘુનાથજીના, શ્રીહરિરાયજીના, શ્રીજીવનજી મહારાજના, શ્રીગોકુળાધીશજી વગેરે ગોસ્વામીશ્રીઓના રચિત ૩૦૬ સ્તોત્રો છે.

સુવર્ણમાં સુગંધ

આ ૭૯૨ પાનાના ગ્રંથમાં સ્તોત્રકર્તા આચાર્યશ્રીઓના સુંદર ચિત્રો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું ત્રણ રંગમાં છાપેલું ચિત્ર, સત્તાવાર શ્રીજીઆવાનું, શ્રીયમુનાજીનું, કિશનગઢવાળું આચાર્યશ્રીનું, શ્રીગુસાંછળ, શ્રીરઘુનાથચરણ, શ્રીહરિરાયજી, શ્રીવિકૃલરાયજી, શ્રીજીવનજી મહારાજ તથા શ્રીગોકુળાધીશજીનાં ચિત્રો છે.

પાકું પુઠું રૂ. ૫-૦-૦

રેશમી રૂ. ૫-૪-૦.

શ્રીશંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર ગુજરાતીમાં આ એક જ ભાષાંતર છે.

શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ

સહ પંચરત્ન

(૧) શ્રીવિષ્ણુશતનામ; (૨) શ્રીવિષ્ણુ અષ્ટાવિંશતિ નામ; (૩) શ્રીવિષ્ણુ પોડશનામ; (૪) શ્રીવિષ્ણુ નામાષ્ટક; અને (૫) શ્રીવિષ્ણુનામમાહાત્મ્ય.

કેટલાક પુઠાંપર કે મુખપૃષ્ઠ પર કે બહિરાતમાં લખે છે કે “શ્રી પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર,” પણ તે સત્ય છે કે નહિ તે શ્રી શંકરાચાર્યની ટીકા સાથે સરખાવી જોવાથી ખાતરી થશે.

કાગળના પુઠાંમાં માત્ર અઢી આના.

પાણીમાં પલળે નહિ તેવાં પુઠાંમાં માત્ર ચાર આના.

રેશમી પુઠાંમાં પાંચ આના. ટ. ખ. જુદું. અર્ધી આનો.

નોંધ—શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ મુળ શ્રી શંકરાચાર્યના ભાષ્ય સહિત છપાય છે.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર,

કાળાધોડા, બેક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧

પવિત્ર અધિક માસમાં

ચાતુર્માસમાં અને અન્ય પવિત્ર પ્રસંગે પારલૌકિક હેતુ માટે સત્તાહમાં
દાન આપવાને

શ્રીમહાપ્રભુજીની વેદસ્તુતિ અને ટીકા સાથે

શ્રીસત્ત્વર્ણિક માગવત

મોટા અક્ષર, ઉત્તમ જાડા ચીક્કણા કાગળ પર
સચિત્ર

આમાં શ્રીનાથજીની મંગલાસ્વરૂપની ઉત્તમ છબી આપેલી છે.
આવું સુંદર ભાગવત આજ સુધીમાં છપાયું નથી.

કિંમત રૂ. ૧૨-૦-૦

બુકપોસ્ટ રૂ. ૧-૧૧-૦

નૂતન બૃહત્સ્તોત્ર રત્નહાર

૧ સ્તોત્રોના ગ્રન્થો દ્વિગ્લાન્યં બુદ્ધેભુદે નામે બાહાર પડ્યા છે,
પણ સ્તોત્રરૂપ મોતીઓને પદ્ધતિપુરઃસર એક દોરામાં પરોવી તેની એક
સુંદર માળા બનાવવાનું કાર્ય તો આ પેઢેલું જ છે.

૨ પદ્ધતિસર સ્તોત્રો ગોઠવેલાં તમને અન્યત્ર મળશે નહિં.

૩ અન્ય સંગ્રહ કરતાં આ માળાનો વધારે મોટો સંગ્રહ છે.

૪ આમાં પંચશ્રુતિગીત, આહુનિક આદિ અનેક સ્તોત્રો છે.

૫ સુપરરોયલ ૩૨ પેજના ૧૦૦૦ પાનાથી વધુ પાનાં આમાં છે.

૬ સુંદર ચીક્કણા ગ્લેઝ કાગળપર આ સંગ્રહ છાપેલો છે.

પાણીથી પલળે નહિં, નખાદિના ધસરડા પડે નહિ અને ઉધાધ
ખાય નહિં તેવા મજબુત પુઠાંમાં એક પુસ્તકાકારમાં કિંમત ૧-૧૪-૦

બે ભાગમાં }	ભાગ ૧...	૧- ૨-૦
	ભાગ ૨...	૧- ૨-૦

રેશમી પુઠાંમાં એક ભાગમાં	૨- ૪-૦
--------------------------	-----	-----	--------

" " બે	૨- ૮-૦
--------	-----	-----	--------

ટપાલ ખર્ચ વી.પી. સાથે બુદ્ધં.

અવેરબાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

શ્રીપરમહંસ પરિબ્રાજકાચાર્ય સદાશિવેન્દ્રસ્વામિકૃત

આત્મવિદ્યાવિલાસ

બ્રહ્મજ્ઞાનથી થતા પરમાનંદનો અનુભવ કરાવતા,

ગાગરમાં સાગરનો લાભ આપતા

ત્રેસઠ આર્યાવૃત્તમાં નિર્દોષ પદોથી વેદાંતશાસ્ત્ર ભર્યું છે
તથા

વૈરાગ્યપંચક

આ પાંચ ઉત્તમ શ્લોકોનું વાંચન શ્રીકૃષ્ણરૂપ ધનની
ધનછા રાખનારને આનંદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ.
મૂલ્ય એ આના.

♦

શ્રીપરમહંસ પરિબ્રાજકાચાર્ય સદાશિવેન્દ્રસ્વામિકૃત

અદ્વૈતમજ્જરી

કુંડી સાદી સરળ ભાષામાં અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો
સુવાસ ભોગવવો એ માણસનું અહોભાગ્ય છે
તથા

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિપ્રાદુર્ભાવ

શિવરહસ્યમાં કહેલી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રાદુર્ભાવની કથા ધણી રસવાળી
અને આનંદ આપે તેવી છે. ભાષાની મીઠાશ કાંઈક અલૌકિક છે.
મૂલ્ય આર આના.

*આ ચારે ગ્રંથોનાં ભાષાંતર શ્રી મહામહોપાધ્યાય
હાથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રીનાં કરેલાં છે.

શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામયુતસ્તોત્ર પંચરત્ન

આ (૧) શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, (૨) શ્રીવિષ્ણુશતનામ, (૩)
શ્રીવિષ્ણુઅષ્ટાવિંશતિ નામ, (૪) શ્રીવિષ્ણુષોડશ નામ અને (૫) શ્રી
વિષ્ણુનામાષ્ટક તથા (૬) શ્રીવિષ્ણુનામમાહાત્મ્યનો સંગ્રહ સંસ્કૃતમાં છે.
મોટા અક્ષરમાં માત્ર મૂળ, કિરમત ૩ આના; રેશમી પુઠાંમાં
પાંચ આના; ૮.ખ. એક આનો. સામટી પ્રત લેનારને કિફાયત.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર

કાળાઘોડા, બેક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧

ચોગાન્દ્રશ્ચી ભર્તૃહરિકૃત

વૈરાગ્યશતક

સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓને મદદગાર થઈ પડે તેવું સરળ ભાષાંતર આ એક જ છે.

આમાં વૈરાગ્યના દશ દશ દશકના શ્લોકો વ્યવસ્થાપૂર્વક આપ્યા છે.

શ્લોકોનો અર્થ અને સંબંધ સમજવા માટે સરળ વિવેચન

અને દીકા પણ આપી છે.

શ્લોકોમાં કયો અલંકાર છે તે પણ આપ્યું છે.

કિન્મત માત્ર છ આના

(સચિત્ર)

શૃંગારશતક

આ શતકનું ભાષાંતર ધણું સરળ અને બોધક છે. સર્વ શ્લોકોને

વ્યવસ્થાપૂર્વક વહેંચેલા છે.

શ્લોકોનો અર્થ અને સંબંધ સમજવા માટે સરળ

વિવેચન અને નોંધો આપી છે.

શૃંગારશતકમાં આવતા શ્લોકો કામકળાના ક્યાક્યા વિષયોના

સૂચક છે તેની ખાસ નોંધ આપી છે.

બીજી શ્લોકોમાં કાવ્યના ક્યાક્યા અલંકારો આવ્યા છે તે પણ આપ્યું છે.

આવું ભાષાંતર બીજું થયું નથી. એક વાર વાંચવા માંડ્યા પછી

છોડવાનું મન નહિ થાય.

કિન્મત દશ આના

દેશોન્નતિનો મોહનમંત્ર

કર્તા મણિલાલ ઇન્દિયારામ દેશાઈ બી.એ.

બંગલગંતી ચળવળ સમયે લોકોમાં જે સ્ફુર્તિ આવી હતી અને દેશસેવા

માટે જે પ્રયત્નો થવા માંડ્યા હતા તેને લઇને યોગ્યેલી એક અપૂર્વ

રાજકીય જ્ઞાનબોધક સ્વદેશસેવા શીખવતી નવલકથા.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

વી. પી. ત્રણ આના

ઝવેરબાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સદીક

શ્રીશિવમહિમ સ્તોત્ર

મહિમ્ન સ્તોત્ર ઘણી સંખ્યામાં બહાર પડેલ છે; પરંતુ આવી પ્રત હજી સુધી બહાર પડી નથી, એમ નિરૂપતાથી કહી શકીએ છીએ. આ પ્રતમાં મૂળ શ્લોક, પદ્મછેદ, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ

પુનઃ

એજ શ્લોક હરિપદ્મમાં કેમ ઘટાવેલો તે માટે પદ્મછેદ, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ આપ્યો છે. મુલભ મૂલ્ય ૦-૬-૦. ટપાલ વી.પી. ૦-૨-૬.

હિંદ અને બ્રિટાનિયા

કર્તા-સ્વ. ઇન્દુચારામ સૂર્યરામ દેશાઈ

કર્તાની છબી

કર્તાના સ્વાક્ષર

આ પુસ્તકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજબ જગૃતિ આણી હતી. ગુજરાતી ભાષામાં આની બરાબરીનું કોઈ પુસ્તક નથી. આ એક જ પુસ્તક છે કે જેને માટે દેશની ધારાસભામાં અને પાર્લામેન્ટમાં સવાલો પૂછાયા હતા.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

પોસ્ટેજ ત્રણ આના બુદ્.

આયર્લેન્ડમાં સીનકીનની પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ

અમારું તે અમારા માટે

કર્તા મંગળદાસ મંછારામ પકવાસા

બી.એ.એલ.એલ.બી. સોલીસીટર.

આયર્લેન્ડના લોકોએ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે જે લડત ચલાવી હતી, જે અનેક પ્રકારના ભોગ આપ્યા હતા તેનું ઉમદા ચિત્ર.

રા. રા. ક. મા. મુન્શી બી.એ.એલ.એલ.બીના ઉપોદ્ધાત સહિત.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

વી. પી. ત્રણ આના બુદ્.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર,

કાળાઘોડા, બેક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય સ્તોત્રરત્નાકર

પુરુષોત્તમસહસ્રનામ, ષોડશ ગ્રન્થ, સર્વોત્તમ સ્તોત્રાદિ ૮૧ સ્તોત્રોનો સંગ્રહ.

કાગદી પુટું-આઠ આના.

રેશમી પુટું-દશ આના.

મહાકવિ લોલિઅરાજનું

વૈદ્યજીવન

મૂળ શ્લોક, તેનું પદ્યાત્મક ભાષાંતર, તેપર અર્થબોધક ટીકા, કવિનું જીવનચરિત્ર, માર્ગદર્શક ઉપોદ્ધાત, ઉપયોગી પરિશિષ્ટ: ગુજરાતી ભાષામાં આવું ભાષાંતર યોગ્ય નથી. પ્રત્યેક શ્લોકમાં રસ ઝરે છે.

વૈદ્યકનું વૈદ્યક અને શૃંગારનો શૃંગાર

મૂલ્ય ૧-૦-૦. ટપાલ ૦-૧-૦. વિ. પી. ૦-૨-૦. રૂ. ૧-૨-૦ ની ટીકીટ મોકલી આપનારને ઘેરબેઠાં

માધવનિદાન-પંડિત શ્રી માધવાચાર્ય પ્રણીત, મૂળ શ્લોક

સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર ૨- ૮-૦

સ્ત્રીમિત્ર ૦- ૮-૦

ભૂજલજ્ઞાન ગુજરાતી ટીકા સાથે; જમીનમાં રહેલા જલનું જ્ઞાન

આપનાર; વાવડી કુવાઓને માટે અતિ ઉપયોગી છે. ૦- ૮-૦

વૃક્ષાયુર્વેદ ગુ. ઝાડપાનના માટે ઉપયોગી ૦- ૮-૦

વાયુચક્રશાસ્ત્ર ભાગ ૧ મૂલ... .. ૦- ૮-૦

શ્રીશિવપુરાણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું ૫- ૦-૦

મનુસ્મૃતિ (ગુજરાતી ભાષાંતર) ૫- ૦-૦

એકાદશસ્કંધ ૧- ૦-૦

તુલસીકૃત રામાયણ-હિંદી સચિત્ર, સડીક અલંકારો સમેત;

ગ્લેજ કાગળ, સોનેરી બાઇન્ડીંગ ૬- ૦-૦

ગુજરાતી ભાષાંતર ૬- ૦-૦

ઝવેરભાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

શ્રીવાદ્મીકિ રામાયણ (સ. સા.)	૬- ૦-૦
" " (ગુ. પ્રે.)	૮- ૦-૦
શ્રીમદ્ભાગવત બાષાંતર (સ. સા.)	૫- ૦-૦
પુરુષોત્તમ માસનું માહાત્મ્ય:-		
આ બાષાંતર નવું છે, શુક્લ અને કૃષ્ણપક્ષની એકાદશીઓ		
તથા વ્યતીપાતની તથા મુગ્ધાની કથાઓ સહિત		
... .. પાકું પુકું	૧- ૮-૦
... .. કાચું પુકું	૧- ૨-૦
... .. છુટા પાનામાં, નાગરીમાં	૧- ૮-૦
ગીરધરકૃત રામાયણ	૨- ૪-૦
અમરલાલ ચરિત (લુહાણાઓના પૂજ્યપુરુષનું ચરિત)	૨- ૮-૦
ભજનરતનાવલિ ચાર સંપ્રદાયના સાધુસંત અને રામ-		
કૃષ્ણાદિક ભગવદ્ભક્તને માટે; ઝલેજ કાગળ...	૨- ૦-૦
પીરાણા સંતપંથની પોલ, સચિત્ર	૪- ૮-૦
સૌભાગ્યસંગીત સંગ્રહ(સુધારેલી આવૃત્તિ)	૧- ૦-૦
ઐગીતસંગ્રહ	૦-૧૦-૦
સ્વર્ગનું વિમાન (પઢિયાર)	૧- ૬-૦
સ્વર્ગની કુંચી	૧- ૬-૦
સ્વર્ગનો ખમ્મનો	૧- ૬-૦
પંચીકરણ પંડિતજી જ્યકૃષ્ણકૃત	૨- ૦-૦
" શ્રી રામબાવાકૃત	૧- ૮-૦
વિચારસાગર પંડિત જ્યકૃષ્ણકૃત	૩- ૦-૦
વેદાન્તવિચાર	૦- ૪-૦
ચિદ્ધનનંદી ગીતા	૬- ૦-૦
શ્રીધરી ગીતા	છપાય છે
જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા (સ. સા.)	૬- ૦-૦
શ્રીપંચદશી (ગુ. પ્રે.)	૬- ૦-૦
" (શાસ્ત્રી હાથીભાઈ)	૪- ૦-૦

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુક્સેલર

કાળાઘોડા, એક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧

ન્યાયમૂર્તિ સ્વ. રાનડેનું કૌટુંબિક જીવન, એક વાર વાંચવા જોવું	૧-૮-૦
દર્શનિયુઃ નવ ટુંકી વાર્તાઓ: સચિત્ર.	૧-૪-૦
અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર	૩-૦-૦
મયણુલ્લા દેવી અથવા ગુજરાતની માતા	૩-૦-૦
ગુજરાતની પરાધીનતા	૩-૦-૦
નાનાસાહેબ	૨-૦-૦
મુરીદેશચત્રાન	૨-૮-૦
સીતમગર સુલ્તાન	૩-૦-૦
ભાગીરથીની ભૂલ	૨-૮-૦
ગંગા ગોવિંદસિંહ	૦-૧૨-૦
દશ લાખને દલો	૨-૦-૦
કાબઝી (કાણુ બગે છે ?)	૦-૧૨-૦
કચ્છનો કાર્તિકેય	૩-૦-૦
વારાહીસંહિતા શ્લોક સાથે પૂર્વાધિ ગુ. ટી.	૩-૦-૦
વૃહજાતક ગુ. ટી. ...	૨-૦-૦
મહલાઘવ શ્લોક ઉદાહરણ ને ઉપપત્તિયુક્ત	૧-૮-૦
જૈમિનિસૂત્ર બે અધ્યાય સૂત્રયુક્ત ગુ. ટી. ...	૧-૦-૦
ઉદીચ્ય પ્રકાશ કા. મ. કૃત	૨-૦-૦
લઘુપારાશરી શ્લોક સાથે ગુ. ટી. ...	૦-૪-૦
ષટ્પંચાશિકા ગુ. ટી. ...	૦-૮-૦
કેશવી જાતક પદ્ધતિ સોદાહરણ- ગુ. ટી. ...	૦-૮-૦
લઘુ તિથિચિંતામણિ ગુ. ટી. ...	૦-૮-૦
વેદાન્તસ્તોત્ર ભાગ ૧ લો	૦-૨-૦
વેદાન્તષટ્કમ	૦-૨-૦
લક્ષ્મીનારાયણનાં પદ	૦-૨-૬
પ્રશ્નોક ચૂડામણિ	૦-૧-૬
રમલસાર પ્રભાવલી	૦-૧-૦
જ્યોતિષસાર	૧-૦-૦
વૈશ્રવસર્વસંપ્રદ	૦-૪-૦

અવેરભાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

धी न्युस प्रिन्टींग प्रेस

वैशेषिकदर्शनम्—(विषयानुक्रमयुतम्)	०- ३-०
वैशेषिकदर्शनम्—(भाषाभाष्यम्)	१- ८-०
सांख्यदर्शनम्,	०- ४-०
पातञ्जलयोगदर्शनम्	०- ३-०
वेदान्तदर्शनम्	०- ४-०
न्यायदर्शनम्—(विषयानुक्रमयुतम्)	०- ४-०
षट्चक्रनिरूपणं सटीकम्	०- ८-०
विविधस्वरूपविचारः (पूर्वमीमांसा)	०- ६-०
पारस्करगृह्यसूत्रम् (यजुर्वेदीयम्)	१- ८-०
आश्वलायनगृह्यसूत्रसटीकम्—(ऋग्वेदीयम्)	२- ४-०
संख्याप्रयोगः (, ,)	०- १-०
संख्याप्रयोगः (यजुर्वेदीयः)	०- १-०
संस्कारभास्करः—(शुक्लयजुर्वेदीयः)	६- ८-०
रुद्री सामवेदीय	०-१०-०
त्रिंशच्छ्लोकी सव्याख्या (धर्मशास्त्र) [विषयसूचीसहिता] दशश्लोकी (त्रिंशच्छ्लोकी परिशिष्टभूता) चतुःश्लोकी (त्रिंशच्छ्लोकी परिशिष्टशिष्टभूता).	०- ६-०
कुण्डसिद्धिः—सटीका	०-१२-०
कुंडार्कः—सटीकः	०- ८-०
विवेकचूडामणिः मूल०(वेदान्तः)	०- ८-०
धातुमंजरी—(व्याकरणम्)	१- ०-०
पंचदशी—सटीका—अन्वयांकसहिता	२- ८-०
मुहूर्तचिन्तामणिः पौषधाराटीकायुतः—(ज्योतिषम्)	२- ८-०
जातकचन्द्रिका टीकायुत	०- ६-०
कुंडलिकल्पतरुः टीकायुतः—	०- ६-०
सनत्कुमारतंत्रम्	०- ६-०
मणिरत्नमाला—(मूकम्)	१- २-०
मणिरत्नमाला—(मूल)...	१- ८-०

पंडित नारायण भूषण युक्सेवर,

કર્મકાંડ

અષ્ટાધ્યાયીરુદ્રી શ્રીશુક્લયજુર્વેદીય મૂલ, પત્રાત્મક નમકચમકના પ્રયોગ તથા પૂજા આરતી સહિત ઁંબા ગ્લેજ કાગઝ, નાની સાફ	૦—૬—૦
અષ્ટાધ્યાયીરુદ્રી શ્રીશુક્લયજુર્વેદીય મૂલ સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર હનુસુત્રી આરું શુદ્ધ ભાષાંતર બહાર પઢ્યું નથી. ...	૦—૬—૦
શ્રીપુરાણોક્ત કર્મદર્પણ યજમાન ઘૃતિવાલાને અતિ ઉપયોગી આમાં પાંચ ભાગ છે. ગુજરાતી ટિપ્પણી સહિત. ...	૬—૦—૦
શ્રીશુક્લયજુર્વેદીય બ્રહ્મયજ્ઞનિત્યતર્પણ ત્રિકાલસંધ્યા સહિત ગણેશપંચ ૬ સરસ્વતી સ્તોત્ર તથા ભારતી સહિત, ગુજરાતી ભાષાંતર	૦—૧—૬
ત્રિકાલસંધ્યા શ્રીશુક્લયજુર્વેદીય મૂલ. ...	૦—૧—૬
વૈશ્યસંધ્યા-ગુજરાતી ટીકા. ...	૦—૧—૦
વૈશ્યસંધ્યા (મૂલ) ...	૦—૧—૦
ક્ષત્રિયસંધ્યા-ગુજરાતી ટીકા ...	૦—૧—૦
ક્ષત્રિયસંધ્યા (મૂલ) ...	૦—૧—૦
શ્રીશુક્લયજુર્વેદીય બ્રહ્મનિત્યકર્મ શ્રાવણી પ્રયોગ પાર્થિવેશ્વર પૂજા. વેદોક્ત પ્રદેશાંતિ પ્રયોગ સહિત. ...	૧—૮—૦

ધર્મશાસ્ત્ર-મહાત્મ્ય કથા

નિર્ણયસિંધુ મૂલ શ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર ગ્લેજ કાગઝ મજબુત બાંધણા સોનેરી નામ પાકું પુઠું છતાં મૂલ્ય ...	૨૫—૦—૦
આશૌચનિર્ણય ટ્ર્યંબકીય મૂલ સહિત સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર	૦—૩—૦
एकादशी माहात्म्य मूलसहित भाषांतर बालबोध लिपीमां चारे जयंती सहित ...	२—०—०
પુરુષોત્તમમાહાત્મ્ય મૂલ શ્લોક સહિત ૫૦ ટીકા શુકલ અને કૃષ્ણપક્ષની એકાદશી, વ્યતિપાતની કથા અને મુગ્ધાની કથા સહિત	૧—૮—૦

વેદાંત

શતશ્લોકી મૂલ સહિત ગુજરાતી ટીકા શ્રીઆચ શંકરાચાર્યકૃત	૦—૧૦—૦
શ્રીરામગીતા મૂલ સહિત ગુજરાતી ટીકા શ્રીઆચશંકરાચાર્યકૃત.	૦—૬—૦
પંચીકરણ શ્રીરામબાવાકૃત ઁંબા કાગઝ પાકું પુઠું બાલબોધ લિપીમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા ...	૧—૮—૦
પંચરત્ન તથા દ્વિરત્ન શ્રીશંકરાચાર્ય કૃત મજબુત પાકું પુઠું...	૧—૪—૦
શ્રીવેદાંત સ્તોત્ર. ...	૦—૨—૦

વ્યાકરણ

શબ્દ રૂપાવલી એકાક્ષરી કોષ સહિત	૦-૨-૦
ઘાતુરૂપાવલી	૦-૩-૦

પુરાણ

શ્રીમહાશિવપુરાણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર, બ્રહ્મ- વિદ્યાના ઉપદેશરૂપ શ્રીશિવગીતા સાથે પાકું પુટું છતાં મૂલ્ય માત્ર ૫-૦-૦	૫-૦-૦
શ્રીમદ્ભાગવત સચ્ચૈર્નિક સપ્તાહ માટે અતિઉપયોગી વેદસ્તુતિપર શ્રીવલ્લભાચાર્યની શુદ્ધ સુબોધિની ટોકાસહિત ડૉકાગલ મુંબઈ છાપ ૧૨-૦-૦	૧૨-૦-૦

વૈદક

અષ્ટાંગહૃદય વાગભટ્ટ ઉત્તરસ્થાન ગુ. ડી. ગ્લેજ કાગલ મુંબઈ છાપ. ૪-૦-૦	૪-૦-૦
ભાવપ્રકાશ આયુર્વેદનો સ્વજાનો પૂર્વ મધ્ય અને ઉત્તર ભેદ બે ભાગમાં પાકું પુટું.	૧૦-૦-૦
માધવનિદાન આયુર્વેદનો શ્રેષ્ઠ નિદાન પ્રન્ય મૂલ સાથે સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર	૨-૮-૦
લોલિંબરાજવૈદ્યજીવન મૂલસાથે ગુ. ભાષાંતર મુંબઈ છાપ.	૧-૦-૦
વૈદ્યસારસંગ્રહ વૈદ્યક વિષેની સારી માહિતી આપનાર	૨-૦-૦

જ્યોતિષ

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ-સટીકમ્. (કાલિદાસ)	૨-૮-૦
બાલબોધ જ્યોતિષસાર સંગ્રહ મૂલ સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર જ્યોતિષ શીખનારે પ્રથમ શીલ્પવાનો સર્વોપરી પ્રથમ સુધારાવધારા સાથે. બ્રહ્મજ્ઞાનતંત્રમ્ (મૂલ)	૦-૧૨-૦
...	૬-૨-૦

સ્તોત્ર

શ્રીશિવમહિમ્નસ્તોત્ર પુષ્પદંત વિરચિત ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત રામરક્ષા સ્તોત્ર શ્રીરામદાસ સ્વામીયે શ્રી શિવાજી મહારાજને કથેલું) ૦-૨-૬	૦-૨-૬
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામાવલી	૦-૩-૦
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ	૦-૨-૬
શ્રીનારાયણકવચ...	૦-૧-૬
શ્રીગણેશસહસ્રનામાવલી	૦-૩-૦
શ્રીશિવસહસ્રનામાવલી	૦-૩-૦

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાધોડા, બેક-હાઉસ ડેન, કોટ-મુંબઈ.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુક્સેલર,
કાલકાદેવી, અવેરખાગ, મુંબઈ નં. ૨.

THE
NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1215 6TH AVENUE
NEW YORK 17, N.Y.

